

$$\begin{array}{r} 3 \overline{) 106} \\ \underline{9} \\ 16 \end{array}$$
$$3 \overline{) 106}$$

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

С. Г. АБРААМЯН, Н. А. ПАРНАСЯН,
А. А. ОГАНЯН, Х. Г. БАДИКЯН

СОВРЕМЕННЫЙ АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

Т О М 3

СИНТАКСИС

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1976

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԻՄՆԱԴԱՐՈՒՄԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս. Գ. ԱՐԱՆՅԱՆ, Ն. Ս. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ,
Հ. Ս. ՕՀԱՆՅԱՆ, Խ. Գ. ԲԱԳԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

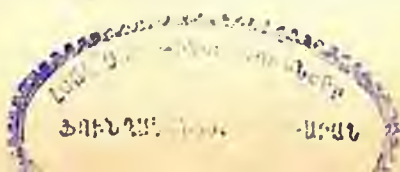
ՀԱՏՈՐ Յ

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

A 57064

A 53602

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1976

«Շահանջություն» հատորը գրել են Ս. Գ. ԱՐԲԱՆԱՄՅԱՆԸ (անախադասությունը որպես շարահյուսական միավոր», «Թերի նախադասություն», «Միակազմ նախադասություն», «նախադասության տեսակներն ըստ երանդի», «Բարդ նախադասություն», «նախադասությունների կապակցություն»), Ն. Ա. ՊԱՌՆԱՍՅԱՆԸ («Բառակապակցություն», «Բարդ ստորադասական նախադասություն»), Հ. Ա. ՕՀԱՆՅԱՆԸ (անախադասության անդամներ», «Կապակցություն», «Ուրիշի ուղղակի և անուղղակի խոսք», «Տրոհվող լրացումներ», «Բազմակի անդամներ», «նախադասության մեջ դորժածվող, բայց նախադասության անդամ չհանդիսացող բառեր»)։ «նախադասության անդամների շարահյուսություն» հատվածը գրել է Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆԸ։

Խ մ ր ա գ ի ր՝ Վ. Ա. ՔՈՍՅԱՆ

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ

§ 1. Շարահյուսությունը քերականության երկու բաժիններից մեկն է: Թեև քերականության մյուս բաժնի՝ ձևաբանության համար բառն ու բառաձևը հարաբերականորեն ինքնուրույն միավոր են, սակայն դրանք լեզվի համար սոսկ միջոց են հաղորդակցական դերի իրացման առումով: Քանի որ մտքերի կառուցման ու հաղորդման հիմնական միավորը նախադասությունն է, ուստի այն եղել և մնում է շարահյուսության ուսումնասիրության առանցքային առարկան: Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է նախադասությունը որպես լեզվական միավոր, նրա տեսակները, կառուցվածքը: Քերականության այս բաժնին է վերաբերում նաև այն եղանակների, միջոցների ուսումնասիրումը, որոնց շնորհիվ ձևավորվում է մտքի այդ միավորը:

Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է բառակապակցությունները, այսինքն՝ բառերի այնպիսի կապակցությունը, որը ստորոգում շունի ու միտք շի արտահայտում, բայց հանդես է գալիս որպես նախադասության բաղադրյալ բաղադրիչ, իսկ անկախ էլ գիտվում է որպես բաղադրյալ անվանողական արժեք ունեցող միավոր:

Քանի որ շարահյուսությունն առհասարակ զբաղվում է մրտքերի ձևավորման կառույցներով, ուստի այս տեսակետից քերականության այդ բաժնի համար կարևոր է նախադասությունների կապակցության ուսումնասիրումը: Շարահյուսությունը քննում է նախադասությունների շարահյուսական հարաբերությունները և վերջիններիս ձևավորման միջոցները:

ռերի ստորադասական կապակցության մեծ մասը ունենալով անվանողական արժեք, գործառուժ է որպես շարահյուսական առանձին միավոր, որ քերականագիտության մեջ կոչվում է բառակապակցություն:

Ընդունված է բառակապակցություն համարել տվյալ լեզվի օրինաչափություններով իրացված երկու կամ ավելի լիիմաստ բառերի կապակցությունը, որը ծառայում է ցույց տալու համար մեկ միասնական, թեև բարդ, անդամադատված հասկացություն: Օրինակ՝ գեղեցիկ ծաղիկ, կարմիր գլխարկ, անտառի տնակ, շափազանց մեծ, բարձր որակի աշխատանք, հագով հարուստ, զգուշորեն մոտենալ մեկին, գիրք կարդալ, փաղափից հեռանալ և այլն:

§ 4. Բառակապակցության հիմքում ընկած է երկու և ավելի բառերի միջև եղած ստորադասական հարաբերությունը, որն արտահայտվում է ստորադասական կապակցությամբ: Այսպես՝ մեծ տուն, հոտավետ ծաղիկ կապակցությունները ցույց են տալիս առարկայի (տուն, ծաղիկ) և նրա հատկանիշի (մեծ, հոտավետ) հարաբերությունը. մի հարաբերություն, որը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է առդրության միջոցով:

Առաջ Բայլել, գեղեցիկ գրել բառակապակցությունները ցույց են տալիս գործողության և նրա հատկանիշի հարաբերությունը, որը նույնպես դրսևորվել է առդրությամբ, իսկ վախենալ մեկից, ջուր խմել բառակապակցությունների հիմքում ընկած գործողության և նրա հետ կապված առարկայի հարաբերությունը դրսևորվել է խնդրառություն ստորադասական կապակցությամբ:

§ 5. Բառերի համադասական կապակցությունը բառակապակցություն չի կազմում, որովհետև այդ միջոցով չի արտահայտվում մեկ միասնական (թեկուզ բարդ) հասկացություն, օրինակ՝ գեղեցիկ, բարեկազմ և շնորհալի, Գուրգենը, Սուրենը և Աշոտը, վազել, հասնել և անցնել կապակցությունները արտահայտում են այնքան հասկացություն, որքան բաղադրիչ որ ունեն, հետևաբար սրանք բառակապակցություններ կոչվել չեն կարող:

Ճիշտ է, ժամանակակից հայերենում կան համադասական հարաբերությամբ մի շարք, հատկապես անվանական, կապակցություններ, որոնք արտահայտում են մեկ միասնական հասկացություն, սակայն դրանք ունեն հիմնականում հարադրության, այսինքն՝ բարդ բառի արժեք, այսպես՝ գիւեք-ցեբեկ, հաւր ու մայր,

զիր ու գրականություն, տուն ու տեղ, օր ու գիշեր, տուն ու դուռ, սար ու ձոր և այլն:

Բառակապակցություն պետք է համարել միայն վերնագրային-անվանողական արժեք ունեցող համադասական հարաբերության կապակցված մի շարք անվանական կապակցություններ: ինչպես՝ «Գիտությունը և կյանքը», «Գայրոցը և արտագրությունը», «Խնտիտուտը և հտտարակական կազմակերպությունները» և այլն:

§ 6. Բառակապակցության կարևոր հատկանիշներից մեկն այն է, որ առարկաների, առարկայի և հատկանիշի, հատկանիշների հարաբերությունները ցույց տալու հետ մեկտեղ, այն հանդես է գալիս անվանողական դերով (ունի անվանողական արժեք). այսինքն՝ անվանում, մատնանշում է որևէ առարկա կամ հատկանիշ իր որևէ բնորոշ կամ ժամանակավոր հարաբերությամբ: Այսպես՝ վերևում բերված բառակապակցությունները՝ արագ բայել, գեղեցիկ ծաղիկ, անառախ տնակ, ջուր խմել և այլն ցույց են տալիս ոչ միայն շարահյուսական հարաբերություններ, այլ նաև անվանում են առարկա, զործողություն, հատկանիշ: Իրենց անվանողական արժեքով բառակապակցությունները առնչակցվում են բուռերին, հատկապես բարդ բուռերին (վերջիններիս հիմքում ևս ընկած են բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունները):

§ 7. Լինելով շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա՝ բառակապակցությունը և նախադասությունը որակապես տարբերվում են իրարից: Նախադասությունը, որպես հաղորդակցման միավորի, հատուկ են որոշակի քերականական կարգեր. այն է՝ եղանակավորում, ստորոգում ու հատուկ հնչերանգ: Հիշյալ կարգերի միջոցով է, որ հնարավոր է լինում իրացնել հաղորդակցումը: Բառակապակցությունը, որպես լեզվական առանձին միավոր, զուրկ է հիշյալ կարգերից:

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառը, բառակապակցությունը ևս հաղորդակցման զործրնթացին մասնակցում է միայն նախադասության միջոցով՝ որպես վերջինիս բաղադրիչ: Նախադասությունից դուրս այն ունի միայն անվանողական արժեք: Օրինակ՝ սեղանի ոտը բառակապակցությունը՝ նախադասությունից դուրս հանդես է գալիս իր անվանողական արժեքով՝ մատնանշում է առարկան իր հատկանիշով (հատկանիշի հետ ունեցած հարաբերությամբ): Իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Սեղանի ոտքը ջարդվեց» այն

արդեն նախադասության միջոցով մասնակցում է հաղորդակցման գործընթացին, որոշակի միտք հաղորդելուն:

Իհարկե, շատ հաճախ, բառակապակցությունը, ձևը բերելով նախադասությանը հատուկ կարգերը, անմիջաբար մասնակցում է հաղորդակցմանը, սակայն այդ դեպքում այն դադարում է բառակապակցություն (որպես լեզվական հատուկ միավոր) լինելուց և վերածվում է նախադասության: Օրինակ՝ Զառդե՞լ սեղանը: Անմիջապես հենումա՛լ փաղափց: Աշնանային խաղաղ երեկո:

§ 8. Բառակապակցովյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ այն կազմավորվում է մեկ լիմաստ բառի շուրջը՝ նրա իմաստային ծավալման միջոցով: Վերջինս հանդիսանում է բառակապակցության առանցքը՝ դերադաս անդամը: Դա վերաբերում է բառակապակցության թե՛ բովանդակային-իմաստային, թե՛ ձևական-կառուցվածքային կողմերին: Այսինքն՝ բառակապակցության արտահայտած հիմնական իմաստը նույնանում է տվյալ առանցքային բառի իմաստի հետ. մյուս բառերը ծառայում են միայն տվյալ բառի իմաստը ավելի որոշակի դարձնելուն, ամբողջացնելուն, լրացնում են նրան: Օրինակ՝ անտառային զովաշունչ փամի կապակցության հիմնական իմաստը փամի հասկացության դրսևորումն է, իսկ անտառային և զովաշունչ բառերով արտահայտված հասկացությունները միայն օժանդակում են հիշյալ իմաստը կոնկրետացնելուն, ավելի որոշակի դարձնելուն, այլ կերպ ասած՝ գործածվել են փամի բառի իմաստային ծավալման հետևանքով: Զևական-կառուցվածքային տեսակետից փամի բառը հանդիսանում է կապակցության դերադաս անդամը, իսկ նրա նկատմամբ ստորադասական հարաբերության մեջ գտնվող անտառային և զովաշունչ բառերը կապակցված են ադրություն ստորադասական կապակցությամբ:

§ 9. Հայտնի է, որ բառերի կապակցությունը ժամանակակից լայնորեն իրացվում է երեք եղանակով՝ համաձայնություն, ադրություն և խնդրառություն (տե՛ս «Կապակցություն» գլուխը): Այս եղանակներից բառակապակցության մեջ գործառում են միայն երկուսը՝ ադրությունը և խնդրառությունը: Համաձայնությունը, որով իրացվում է ենթակայի և ստորոգյալի, ինչպես նաև բացահայտչի և բացահայտյալի կապը, հատուկ է միայն նախադասությանը, գործառում է նախադասության մեջ: Բացառություն են

միայն մի շարք անվանական բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչների կապը, առդրության հետ մեկտեղ, իրացվում է նաև մասնակի թվային համաձայնությամբ: Այսպես՝ թվական ստորագասական անդամը ըստ իմաստի հաճախ թեկադրում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ. օրինակ՝ հինգ աշակերտներ, երեք տղաներ, յոթ մատիտներ և այլն: Սակայն այսպիսի համաձայնությունը ևս ավելի հատուկ է նախադասությանը: Նախադասությունից դուրս հիշյալ բառակապակցություններում գերադաս անդամը դրվում է եզակի թվով (հատկապես, երբ իրի անվանում է), ինչպես՝ հինգ աշակերտ, երեք տղա, յոթ մատիտ: Նախադասության մեջ ևս հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամը կարող է դրվել եզակի թվով՝ առաջինների հետ կաղմելով համանիշական շարք (համառ. Հինգ աշակերտ սովորում են գերադանց և Հինգ աշակերտներ սովորում են գերադանց):

Հոգնակի գերադաս անդամ են պահանջում նաև մի շարք ածականներ, ինչպես՝ տաբեր մատիտներ, գույնզգույն ծաղիկներ, գանազան իրեր և այլն:

§ 10. Բառակապակցության կառուցվածքը պայմանավորված է գերադաս՝ առանցքային բառի ձևաբանական-կապակցելիության առանձնահատկություններով: Այսպես՝ զույական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում պահանջում են հիմնականում առդրությամբ կապակցված բաղադրիչ-լրացում (կարմիր ծաղիկ, հինգ աշակերտ, խաղացող երեխա, զբի կազմ, տաշած բառ. ոսկե մատանի, բար սիրտ և այլն), իսկ բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունը կաղմավորվում է հիմնականում խնդրառությամբ, նաև առդրությամբ. ըստ որում բառակապակցության կառուցվածքի համար խիստ կարևոր նշանակություն ունեն գերադաս բառերի իմաստային խմբավորումները (նամակ գրել, գիրք կարդալ, վախենալ մեկից, ձանձրանալ մեկից, մոտենալ մեկին, տալ մեկին, արագ վճել, աստիճանաբար հաշվել, հուղմունքից կարմրել, հաջողություններով հպարտանալ և այլն):

§ 11. Բառակապակցության կառուցման մեջ հիմնականը գերադաս՝ առանցքային բառի խոսքի մասային պատկանելությունն է, նրան հատուկ կարգային-քերականական նշանակությունը, նրա իմաստային ծավալման հատկությունը՝ արժույթայնությունը

(валентность), կախյալ՝ ստորադասվող բառերի հետ միանալու եղանակների կաղապարները, որոնք պատմականորեն ամրացված են տվյալ բառին (հմմտ. վերևի օրինակները):

§ 12. Հաճախ տարբեր խոսքի մասերի պատկանող գերադասանդամ ունեցող բառակապակցությունները ունենում են նույն կառուցվածքը, կազմվում են նույն կաղապարով. մի բան, որ բացատրվում է տվյալ բառակապակցությունների գերադաս և ստորադաս անդամների միջև եղած նույն հարաբերությամբ՝ պայմանավորված հիշյալ կապակցությունների գերադաս անդամների միջև առկա բառակազմական կապերով: Հմմտ. կառուցել ֆաղափում—կառուցում ֆաղափում, հպարտանալ հերոսներով—հպարտ հերոսներով, մտֆեր փոխանակել տվյալ հարցի շուրջը—մտֆերի փոխանակում տվյալ հարցի շուրջը, մեկնել կեսգիշերին—մեկնում կեսգիշերին և այլն:

Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված է բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը գոյականական և ածականական բառակապակցությունների վրա: Բայական բառակապակցությունների կաղապարների տարածումը անվանականների վրա նկատվում է հիմնականում այն դեպքերում, երբ նրանցում առկա են պարագայական հարաբերություններ, այն էլ հատկապես երբ վերջիններս արտահայտված են կապերով (տե՛ս վերևի օրինակները): Մնացած դեպքերում բայը և բայանունը, լինելով տարբեր խոսքի մասեր և ունենալով տվյալ խոսքի մասին (բային և գոյականին) հատուկ քերականական կարգերն ու առանձնահատկությունները, հիմնականում տարբերվում են նաև նույն հարաբերություններն արտահայտող բառակապակցությունների կաղապարներով՝ կառուցվածքով: Այսպես, գործողության և գործողությունը կրող առարկայի հարաբերությունը բայ գերադաս անդամի առկայության դեպքում արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) ուղղական հոլով+բայ կաղապարով (տուն կառուցել), այդ նույն հարաբերությունը բայանվան առկայությամբ արտահայտվում է գոյականի (դերանվան) տրական (սեռական) հոլով+բայանուն կաղապարով (տան կառուցումը): Չնայած նաև կառուցում բառերը իմաստային և բառակազմական կապերին, նրանցից յուրաքանչյուրը թելադրում է բառակապակցության որոշակի՝ իրարից տարբեր կառուցվածք: Հմմտ. նաև՝ մտֆեր

փոխանակել—մտերի փոխանակություն, ֆննդություն հանձնել—
ֆննդության հանձնում. տունը վերանորոգել—տան վերանորոգում,
հյուրերը ընդունել—հյուրերի ընդունելություն, երկիր կառավարել—
երկրի կառավարում. փայտով հարվածել—փայտի հարված և
այլն:

§ 13. Ասվեց, որ բառակապակցությունը հաղորդակցման
գործընթացին մասնակցում է նախադասության միջոցով, որպես
վերջինիս բաղադրիչ: Ծիշտ այնպես, ինչպես բառերը նախադա-
սության կազմում կարող են ենթարկվել որոշակի ձևափոխության
և ըստ այդմ ունեն ձևերի որոշակի համակարգ, այդ նույն ձևով
բառակապակցությունը ևս նախադասության կազմում շատ հա-
ձախ ենթարկվում է ձևափոխության: Այսինքն՝ բառակապակցու-
թյունը ևս, բառերի նման, ունի ձևերի որոշակի համակարգ՝ հա-
րացույց:

Ժամանակակից հայերենում բառակապակցությունների մեջ
ձևափոխության է ենթարկվում միայն գերադաս՝ առանցքային
բառը. այդ իսկ պատճառով բառակապակցության հարացույցը
համընկնում է գերադաս անդամի հարացույցին. օրինակ՝

կարմիր ծաղիկ	արագ քայլել
կարմիր ծաղիկի	արագ քայլած
կարմիր ծաղիկից	արագ քայլող
կարմիր ծաղիկով	արագ քայլելիս և այլն:
կարմիր ծաղիկի մեջ	

գիրքը սեղանից վերցնել
գիրքը սեղանից վերցրած
գիրքը սեղանից վերցնող
գիրքը սեղանից վերցնելիս և այլն:

Բայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցության հարա-
ցույցի մեջ մտնում են նաև նրա խոնարհված (գիմավոր) ձևերը՝
մոտենալ սեղանին—մոտենում եմ սեղանին—մոտեցա սեղանին—
կմոտենամ սեղանին և այլն: Սակայն այս ձևերը հարացույցի մեջ
գեռես նախադասություն չեն, այլ նյութ են վերջինիս համար:
Նրանք նախադասության են վերածվում միայն խոսքի մեջ՝ հատուկ
հնչերանգի միջոցով:

§ 14. Բառակապակցություններն ունեն գործառության երկու հիմնական ոլորտ. 1) հանդիսանում են նախադասության բաղադրիչ և նախադասության միջոցով մասնակցում հաղորդակցման գործընթացին. ըստ որում պարզ բառակապակցությունները կարող են լինել կամ անմիջապես նախադասության բաղադրիչ և կամ մեկ այլ բարդ բառակապակցության բաղադրիչ, որի միջոցով էլ մտնել նախադասության կազմի մեջ. 2) գործածվում են որպես վերնագիր, այսինքն՝ ունեն վերնագրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում ևս նրանք կարող են լինել սլարդ, բարդ, ինչպես նաև մեկ այլ բարդ բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ:

Ըստ գերադաս անդամի հարացուցային ձևերի բազմազանության և շարահյուսական առանձնահատկությունների, բառակապակցությունը նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ ամենատարբեր պաշտոններով. օրինակ՝ Պարտեզում կար կարմիր ծաղիկ: Ես պոկեցի կարմիր ծաղիկը: Կարմիր ծաղիկի ցողունը շատ երկար էր: Կարմիր ծաղիկից նուրբ հոտ էր գալիս: Նա հիացավ կարմիր ծաղիկով: Կամ՝ Նրա Մոսկվա գնալը որոշված էր: Նրա Մոսկվա գնալու հարցը դեռևս չի լուծված: Նրա Մոսկվա գնալու մասին ևս երեկ լսեցի: Նրա Մոսկվա գնացած օրը շատ ցուրտ էր: Նրա Մոսկվա գնալով ոչինչ չի փոխվի և այլն:

§ 15. Նախադասությունը լեզվական այն միավորն է, որտեղ առաջանում, կազմավորվում են բառերի կապակցության կառուցվածքային նոր տեսակներ և տիպեր: Առաջանալով նախադասության մեջ կատարած որոշակի ֆունկցիայի հիման վրա և առանցքային՝ գերադաս բառի որոշակի ձևի մոտ, որոշ կաղապարների աստիճանաբար ազատվում են ֆունկցիոնալ պայմանավորվածությունից, տարածվում առանցքային բառի բոլոր ձևերի վրա՝ կազմելով հարացուցային շարք: Հենց այսպիսի կաղապարների համար է բնորոշ բառիմաստային կայունացումը, որպես գործողության, առարկայի, հատկանիշի բարդ-անդամադատված անվանում հանդես գալու հատկության զարգացումը, այսինքն՝ անվանողական ֆունկցիայի առաջացումը: Այդպիսին են բայ և գոյական դերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեծ մասը:

Կան որոշ տիպի բառակապակցություններ, որոնք առաջանալով դարձյալ նախադասության կազմում, կապված են առանց-

քային բառի որոշակի շարահյուսական ֆունկցիայի հետ և այդ պատճառով նրանց համար անվանողական ֆունկցիայով հանդես գալը բնորոշ չէ (թեև բացառված էլ չէ). օր.¹ աչքերը սև (աղջիկ), հասակը բարձր (տղան), միջին տարիքի (մարդ) և այլն:

§ 16. Բառակապակցության կազմավորման մեջ կարևոր նշանակություն ունի նաև բաղադրիչների շարադասությունը, որը այստեղ ավելի կայուն է, քան նախադասության մեջ: Այսպես՝ ածական, թվական կամ դերբայ ստորադաս անդամով գոյականական բառակապակցություններում ստորադաս բաղադրիչը միշտ դրվում է գերադասից առաջ (ունի առաջադաս շարադասություն). օրինակ՝ երկու սեղան, խաղացող երեխա, քնած աղջիկ, վարդագույն զգեստ, վագոլ տղա, հաստավոր գիրք, բարեկազմ օրհորդ. հինավուրց ֆաղաֆ և այլն: Ժամանակակից հայերենում չկան (գոյություն չունեն) աղա վագոլ, զգեստ վարդագույն, աղջիկ քնած քաղաք հինավուրց և նման շարադասությամբ բառակապակցություններ: Իհարկե, նախադասության մեջ երբեմն հիշյալ կապակցությունները ուժական նկատառումներով փոխում են իրենց շարադասությունը: Ստորադաս անդամի տրոհվելու դեպքում նրանք դադարում են որպես բառակապակցություն դիտվելուց համառ. օրինակ, «Հոգարտ և զեղեցիկ աղջիկը քայլում էր փողոցով» և «Աղջիկը, հոգարտ և զեղեցիկ, քայլում էր փողոցով»:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 17. Բառակապակցությունների դասակարգումը ընդունված է կատարել երեք սկզբունքով՝ 1) ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության, 2) ըստ բաղադրիչների կապակցելիության (կապակցվածության) աստիճանի և 3) ըստ բաղադրիչների քանակային կազմի:

1. Ըստ գերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելության ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, բ) բայական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, գ) ածական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ և դ) մակբայ գերադաս անդամ

ունեցող բառակապակցություններ: Ավելի կարճ այդ խմբերը կարելի է անվանել գոյականական, բայական, ածականական, մակբայական բառակապակցություններ: Երբեմն հանդիպում են նաև թվական և դերանուն գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, սակայն ժամանակակից հայերենում դրանք որակ չեն կազմում:

Ահա օրինակներ յուրաքանչյուր տեսակի բառակապակցություն համար.

ա) գոյականական բառակապակցություն—սեղանի զարդ, դրելու թուղթ, իսկական ընկեր, անասնի տանջանք և այլն.

բ) բայական բառակապակցություն—անհանգիստ քնել, արագ վազել, զնալ տուն, հաց ուտել, հինգ օր չքնել, գիշերով դալ, առանց պատճառի հուզվել, քաղաքը կանաչազարդել և այլն.

գ) ածականական բառակապակցություն—չափազանց գեղեցիկ, հասակով բարձր, շատ խելոք, գործի մեջ հմուտ, գիտելիքներով հարուստ, գործին տեղյակ և այլն.

դ) մակբայական բառակապակցություն—չափազանց դանդաղ, իսկապես բարեկամաբար, ամենից արագ և այլն:

Թվականական և դերանվանական բառակապակցություններ—Մի ֆանի հագար, նրանցից մի ֆանիսը. օտարականներից մեկը, ասածներից բոլորը, ժամը երեքը, առնվազն չորս, ամսի հինգը և այլն:

Քանի որ բառակապակցությունը կազմավորվում է մեկ լի-իմաստ բառի՝ գերադաս անդամի ծավալմամբ, հետևաբար հենց այդ բառի խոսքի մասաչին պատկանելությամբ և դրա հետ կապված քերականական-շարահյուսական առանձնահատկություններով էլ հենց պայմանավորված է բառակապակցության կառուցվածքը:

2. Ըստ բաղադրիչների կապակցելիության աստիճանի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ ազատ և կախուն:

Ազատ են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության մեջ տարրալուծվում են, այսինքն՝ բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Այսպես՝ «Եվ ամեն տարի ծառերի հյուղերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից» (ԱԲ, Մայրը) նախադասության

կազմում ծառերի նյութերը բառակապակցության բաղադրիչները հանդես են եկել որպես նախադասության առանձին անդամներ (նյութերը՝ ենթակա, ծառերի հատկացուցիչ): Ազատ բառակապակցության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ նրա գերագույն անդամը նախադասության անդամ կարող է լինել նաև առանց լրացման (ինչպես՝ ...Ամեն տարի նյութերը ծանրանում էին խնձորից ու տանձից), կամ՝ ստանալ նաև մեկ այլ լրացում (ծառերի կանաչ նյութերը): Հմմտ. նաև՝ Արագ վազելով գնաց—վազելով գնաց:

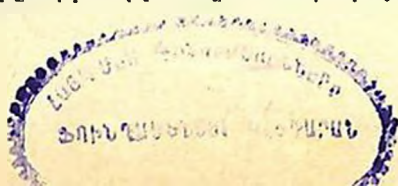
Կալուն են կոչվում այն բառակապակցությունները, որոնք նախադասության կազմում հանդես են գալիս ձույլ կերպով, որպես մեկ անդամ: Այդպիսին է, օրինակ, ամեն տարի բառակապակցությունը վերևում բերված օրինակում: Կալուն են հատկապես չափ, կշիռ, տարիք, բանակ ցույց տվող գոյականական գերագույն անդամ ունեցող բառակապակցությունների մեծ մասը (միջին տարիքի, բարձր հասակով, վեց հոգի, հինգ ամիս, երկու կիլոգրամ, քսան անգամ, մի քանի օր, երեք մետր և այլն), գոյական լրացումով ածականական բառակապակցությունները (հասակը բարձր, մազերը սև, աչքերը կապույտ, խելիքը պակաս, հոնքերը հաստ և այլն):

Մանր.— Կալուն բառակապակցությունների հիմքի վրա են առաջացել մի շարք հարադրություններ և դարձվածքներ, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվում է բառագիտությունը (ձևովից գալ, գլուխ տալ, աչքով անել, դռնեղուտ ընկնել, խելիքը պակաս, գլուխ ջարդել և այլն):

3. Հստ բաղադրիչների քանակային կազմի բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ և բարդ:

ա) Պարզ են այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են հրկու բաղադրիչներից՝ գերագույն անդամից և նրան ստորագույն լրացնող մեկ անդամից: Այսպես՝ կարմիր ծաղիկ, վազելով գնալ, չափազանց գեղեցիկ, աշնանային եղանակ, հուզմունքից կարմրել և այլն:

Մանր.— Բառակապակցությունները ըստ քանակային կազմի դասակարգելիս հաշվի չեն առնվում կապերն ու կապական բառերը, որոնք կատարում են միայն քերականական դեր՝ ցույց են տալիս բաղադրիչների միջև եղած հարաբերությունը, օրինակ՝

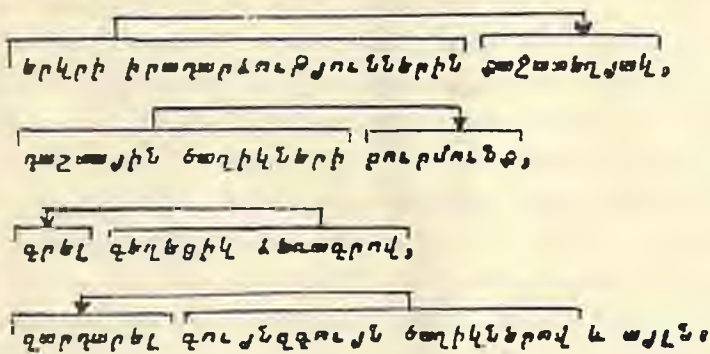

վիճել հարցի շուրջը պարզ բառակապակցություն է, որովհետև ուրջը կապական բառ է և ցույց է տալիս վիճել և հարց բառերի միջև հղած խնդրային հարաբերությունը:

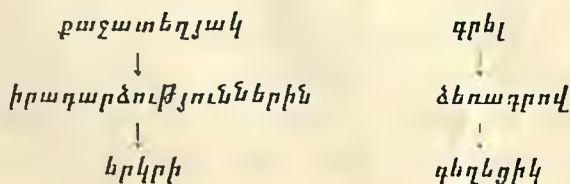
բ) Բարդ են այն բառակապակցությունները, որոնք բաղկացած են երեք և ավելի լիիմաստ բառերից, ինչպես՝ հեռվից երևացող տնակ, ուրախությունից փայլող դեմք, տրված նյութի համակողմանի ուսումնասիրություն, հուզմունքից և շտապելուց շփոթել փաստերը և այլն:

§ 18. Հստ բաղադրիչների միջև հղած հարաբերությունների բնույթի բարդ բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական ենթախմբերի.

1) Ստորադաս անդամ բառակապակցություն + գերադաս անդամ և գերադաս անդամ + բառակապակցություն կառուցվածքով բառակապակցություններ, երբ գերադաս անդամին լրացնող բաղադրիչը իր հերթին բառակապակցություն է. օրինակ՝

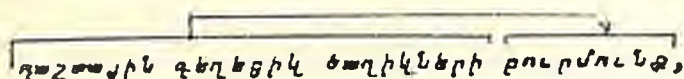
Այս տիպի բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև գոյություն ունի ենթաստորադասության հարաբերություն, այսինքն՝ գերադաս անդամին ստորադասված բաղադրիչը իր հերթին հանդիսանում է մեկ այլ բառակապակցության գերադաս անդամ: Այդ բառակապակցությունների պատկերը կարելի է առաջ հետևյալ սխեմայով՝

Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են լինել ոչ միայն եռանդամ, ինչպես վերևի օրինակներում է, այլ նաև բառանդամ, հինգանդամ և այլն, սակայն բոլոր դեպքերում բառակապակցության հիմքում ընկած է նույն կաղապարը՝ դերադասանդամ + բառակապակցություն.

Օրինակ՝

զարդարել

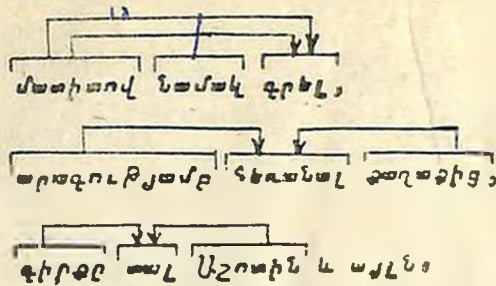
մեր սարերից քաղած գույնզգույն ծաղիկներով

քաջաեղյակ

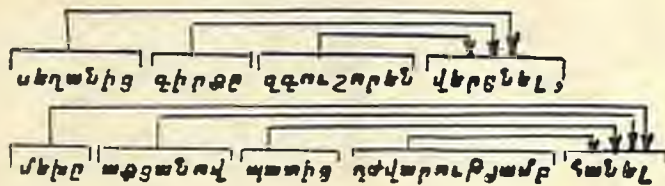

երկրի ներքին իրադարձություններին

2) Դերադասանդամ + I ստորադասանդամ + II ստորադասանդամ կառուցվածքով բառակապակցություններ: Այս դեպքում դերադասանդամին լրացնում, ստորադասավում են երկու կամ ավելի լիիմաստ բառեր, որոնք առանձին-առանձին ստորադասավելով՝ դերադասանդամին՝ իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն, անկախ են իրարից: Այսինքն՝ այս դեպքում առկա է համաստորադասության հարաբերություն. օրինակ՝

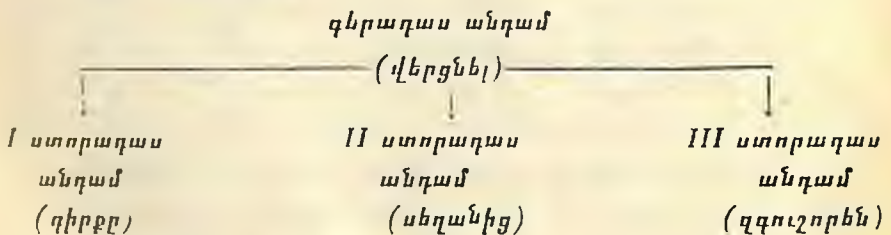

Այս կառուցվածքն ունեն հատկապես բայական բառակապակցությունները: Բայական գերադաս անդամին կարող են ստորադասվել նաև երկք և ավելի՝ իրարից շարահյուսորեն կախման մեջ չգտնվող անդամներ, ինչպես՝

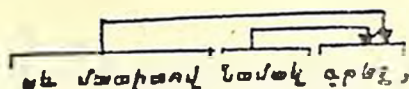

և այլն:

Ահա այս բառակապակցություններում երևան եկող ստորադասությունն սխեման՝

Այս կառուցվածքի բառակապակցություններում ևս ստորադաս լուրաքանչյուր անդամ իր հերթին կարող է ծավալվել՝ կազմելով հիմնական առանցքային բառին ստորադասվող բառակապակցություն, օրինակ՝

պատկերազարդ գիրքը

դասարանի գերազանց սովորող աշակերտին

մրցանակ շահած արձանը մեծ դժվարությամբ

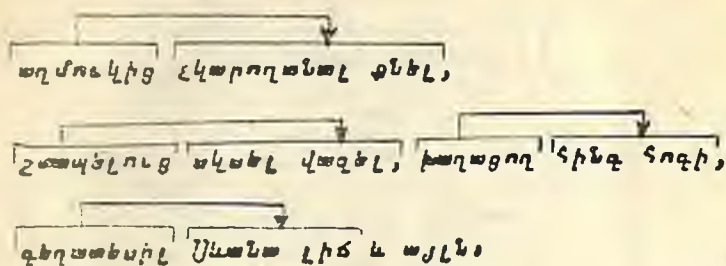
իջեցնել

բարձր պատվանդանից

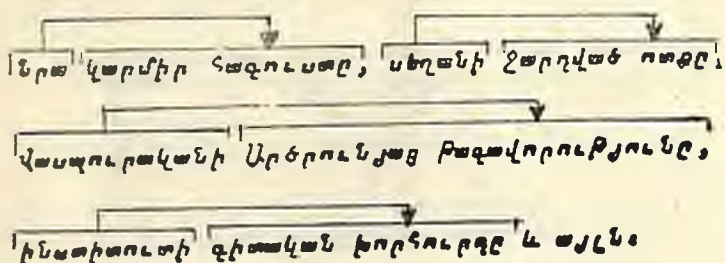
և այլն:

Իհարկէ, բառակապակցության ծավալումը անսահմանափակ լինել չի կարող: Այն կախված է մի քանի գործոններից՝ բառի կապակցելիության ունակությունից՝ արժույթայնությունից և առարկայի, գործողության, ելուցի մեկնում լինելու կարողությունից:

3) Բառակապակցություն գերադաս անդամ + ստորադաս անդամ կառուցվածքով բարդ բառակապակցություններ: Հաճախ բարդ բառակապակցություններում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե առանձին բառի, այլ բառակապակցության: Վերջինս հանդիսանում է ամբողջ բարդ բառակապակցության գերադաս բաղադրիչը: Որպես այդպիսին հանդես են գալիս հիմնականում կալուն բառակապակցությունները. օրինակ՝

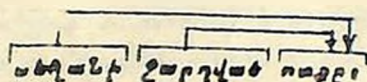

Այդպիսին հնաե դոյականական այն բառակապակցութիւնները, որոնք ունեն որոշչային և պատկանելութեան հարաբերութեամբ կապված ստորադաս անդամներ. օրինակ՝

Բերված բառակապակցութիւններում պատկանելութեան հարաբերութեամբ կապված ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե միայն գերադաս անդամին, այլ ընդգծված բառակապակցութիւններին: Դա բացատրվում է նրանով, որ հատկանիշ ցույց տվող բառի կապը գերադաս անդամի հետ ավելի սերտ է, քան պատկանելութեան հարաբերութեամբ կապված բառին:

Վերջին տիպի բառակապակցութիւնները կարելի է դիտել նաև որպիս գերադաս անդամ-երկու իրարից շահահյուսութեան կախման մեջ չգտնվող ստորադաս անդամներ կառուցվածքի բառակապակցութիւն. ինչպիսի՝

Այստեղ ևս հնարավոր է ստորադաս անդամի ծավալում. ինչպես՝

Թեկթուռում գրված սեղանի ջարդված ոտքը:

Ահա այս կառուցվածքի բառակապակցությունների սխեման:

գերադաս անդամ բառակապակցություն
(չկարողանալ քնել)

ստորադաս անդամ (բառ կամ բառակապակցություն)
(աղմուկից, հեռվից եկող աղմուկից)

§ 19. Բոլոր բարդ բառակապակցությունների հիմքում ընկած է օրկանդամ բառակապակցության կաղապարը: Կարելի է ասել, որ բարդ բառակապակցությունները երկանդամ՝ պարզ բառակապակցությունների գումար են (օրինակ՝ սեղանից գիրքը ղգուշությամբ վերցնել = սեղանից վերցնել + գիրքը վերցնել + ղգուշությամբ վերցնել, դրքի նկարադարդ կազմը = դրքի կազմը + նկարադարդ կազմը և այլն): Բնականաբար բարդ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունները վերլուծելիս հիմնվում ենք նրանց բաղադրիչ երկանդամ բառակապակցությունների միջև առկա շարահյուսական հարաբերությունների վրա, իհարկե, հաշվի առնելով գերադաս անդամի՝ ծավալվելու, լրացումներ առնելու հատկությունը, որով և հիմնականում պայմանավորվում է բառակապակցության կառուցվածքը:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 20. Ժամանակակից հայերենում մեծ տարածում ունեն դոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Գլխականի լրացում կարող են լինել դոյականը, ածականը, դերբայը, թվականը, գերանունը, մասամբ նաև մակրայը՝ Հիշյալ խոսքի մասերից յուրաքանչյուրը, կապակցվելով դոյական գերադաս անդամի հետ, կազմում է տարբեր կառուցվածքի դոյականական բառակապակցություններ, որոնք արտահայտում են բաղմադան շարահյուսական հարաբերություններ:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 21. Դոյական ստորագաս անդամ ունեցող զոյականական բառակապակցութիւնները կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) բառակապակցութիւններ, որոնց զերագաս անդամը բառակազմութեն և իմաստով չի հարաբերակցում այլ խոսքի մասի, ինչպես՝ սեղանի գինի, Բար սիրտ, կոլտնտեսութեան այգի, փայտից զոյակ և այլն: Այս կապակցութիւնները, ինչպես կտեսնենք, ունեն իրենց ուրույն կառուցվածքը՝ պայմանավորված զերագաս անդամի՝ զոյականի խոսքի մասային և կապակցելիութեան առանձնահատկութիւններով: Այս զեպքում զերագաս զոյականի կապը ստորագասի հետ իրացվում է առդրութեամբ: Բ) Բառակապակցութիւններ, որոնց զերագաս անդամը հարաբերակցում է այլ խոսքի մասերի, հատկապես բայի (երբեմն նաև ածականի). այդ իսկ պատճառով նրա կազմած բառակապակցութիւնը հաճախ կրկնում է բայական (կամ ածականական) բառակապակցութեան կառուցվածքը: Բառակապակցութիւն է կազմում նույն կաղապարով: Գրինակ՝ կառուցում Աւանի ավին—կառուցել Աւանի ավին, ուսուցում հայերեն լեզվով—ուսուցանել հայերեն լեզվով, վախ ցրտից—վախենալ ցրտից, վերադարձ կեսգիշերին—վերադառնալ կեսգիշերին և այլն: Այս զոյականների կապը ստորագաս անդամի հետ կարող է իրացվել ոչ միայն տարբեր հոլովների, այլ նաև կապերի միջոցով. օրինակ՝ հարձակում Բաղաբի վրա (հարձակվել քաղաքի վրա), սեր մեկի նկատմամբ, հանդիպում ժողովից հետո (հանդիպել ժողովից հետո), լոպչի գետի վրայով (թռչել գետի վրայով) և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս զեպքում արդեն գործում է ոչ միայն առդրութիւն շարահայտական կապը, այլ նաև խնդրառութիւնը: Իհարկէ, հիշելով զոյականները կարող են կազմել նաև միայն զոյականին հատուկ բառակապակցութիւններ՝ պայմանավորված իրենց խոսքի մասային առանձնահատկութիւններով. ինչպես՝ շենքի կառուցում (հնարավոր չէ շենքի կառուցել), դասի ուսուցում (չկա դասի ուսուցանել), մրսելու վախ և այլն:

§ 22. Դոյական զերագաս անդամի կապը ստորագաս անդամի հետ, ինչպես ասվեց, իրացվում է առդրութեան, մասամբ նաև խնդրառութեան միջոցով: Ստորագաս զոյականը, ըստ բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերութեան, կարող է զրվել ուղղա-

կան, տրական, բացառական, գործիական, ինչպես նաև ներգոյական հոլովներով: Երբեմն որպես կապակցության միջոց հանդես են գալիս կապերը: Ըստ աչդմ կազմվում են տարբեր կառուցվածքի գոյականական բառակապակցություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի նաև իր իմաստալին և գործառական առանձնահատկությունները:

**ՏՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԻԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՎ ԳՈՅԱԿԱՆՈՎԱՆ
ՐԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 23. Գոյականական բառակապակցությունների մեջ իրենց տարածվածությամբ և արտահայտած հարաբերությունների բազմազանությամբ ուրույն տեղ են գրավում գոյականի տրական հոլով + գոյական գերադաս անդամ կազմարտով կազմված բառակապակցությունները: Դա պայմանավորված է ժամանակակից հայերենի այն առանձնահատկությամբ, որ երկու առարկաների միջև եղած կապին հարաբերությունները վերացարկվում և արտահայտվում են հիմնականում արական հոլովի միջոցով (հատկացուցչային արական): Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել ամենատարածված հարաբերություններ: Ահա դրանցից կարևորները:

ա) Պատկանելություն — Այս հարաբերությամբ կապակցությունները հիշյալ բառակապակցությունների ամենատարածված տեսակն են: Տրական հոլովը (ստացական սեռական)² ցույց է տալիս այն անձը, առարկան, որին պատկանում է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան: Օրինակներ՝ Աշոտի գիրքը, տղայի կոշիկները, աշակերտի տետրը, Արամի հագուստը և այլն: Պատկանելության հարաբերությունը կարող է լինել ինչպես նյութական (տե՛ս վերևի օրինակները), այնպես էլ հոգևոր որևէ հատկության, ունակության և այլն. օրինակ՝ մաքուր խելքը, Աշխենի սովորությունը, Սուրենի աշխատանքը և այլն:

² Տե՛ս Կ. Աբելյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, էջ 72, Վ. Փոսյան, Սևոական հոլովի իմաստները և շարահյուսական կիրառությունը, ՀՊՄԻ դիտական աշխատություններ, Հայոց լեզվի բաժին, 1965, № 1:

Պատկանելության հարաբերություններն ավելի կոնկրետ, որոշակի դարձնելու համար ստորադաս անդամը իր հերթին կարող է ծավալվել (ընդունել լրացումներ՝ վերածվելով բառակապակցության), ինչպես նաև ընդունել ցուցա-ստացական հոդ: Օրինակ՝ եղբորս մեկնեման. մեր հարեանի այգին, փոքր բռն հովանոցը. երկար մագեբով գեղեցիկ աղջկա հագուստը և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն նաև այն կառուցվածքային առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ ունենում է որոշյալ առում (տե՛ս վերեի օրինակները): Անորոշ առմամբ գործածվելու դեպքում բառակապակցությունը կորցնում է կոնկրետ պատկանելության հարաբերությունը՝ արտահայտելով վերաբերության որակային հարաբերություն: Այսպես՝ եթե աշակերտի տետրը կապակցությունը ցույց է տալիս կոնկրետ պատկանելության հարաբերություն (տետրը պատկանում է աշակերտին), ապա աշակերտի տետր կապակցությունն արդեն ցույց է տալիս վերաբերական հարաբերություն և համանիշ է աշակերտական տետր կապակցությանը: Նույն ձևով՝ երեխայի խելք-երեխայական խելք, քաղալորի պալատ—թագավորական պալատ և այլն:

Այս ենթատեսակի մեջ պետք է դասել այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը, լինելով որակական ածականներից բաղադրված դոյական, որևէ որակական հատկանիշի անվանում է, իսկ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն կոնկրետ առարկան, որին պատկանում, վերաբերում է տվյալ հատկանիշը, որը օժտված է տվյալ հատկանիշով. օրինակ՝ կնոջ գեղեցկությունը, սենյակի բարձրությունը, դեմքի կազմությունը, գինվորի ֆաշությունը, թելի սևությունը և այլն: Այս դեպքում որպես գերադաս անդամ կարող է հանդես գալ նաև փոխանուն ածականը, ինչպես՝ գիշերվա խավարը, աշֆերի մուրը և այլն: Նույն ձևով նաև՝ աշխատանքի ճշտությունը, թախիբի բարձրությունը (սրագությունը), մտքի ճկունությունը, սիրտ վեհությունը և այլն: Այս բառակապակցությունները իմաստային հարաբերությունների բնույթով մոտենում են ածական+գոյական կաղապարով բառակապակցություններին, կարելի է ասել, որ նրանց փոխակերպությունն են. (գեղեցիկ կին — կնոջ գեղեցկությունը, բարձր թախիբ — թախիբի բարձրությունը, վեհ սեր — սիրտ վեհությունը, քաջ

դինւոր — գինւորի բաջութիւնը, սե թել — թելի սեւութիւնը և այլն):

բ) Մասի և ամբողջի հարաբերութիւն — Այս հարաբերութեամբ բառակապակցութիւններում տրական հոլովով (մասնական սեռական)³ զրված ստորագաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որի բաղկացուցիչ մասն է գերադաս անդամով արտահայտված առարկան:

Օրինակ՝ գրապահարանի դարակ, գրքի էջեր, դռան բռնակ, տան տանիք, սարի գագաթ, նանապարհի եզր, օրվա երկրորդ կեսը, ծառի նյութերը և այլն:

Բառակապակցութեան և՛ գերադաս, և՛ ստորագաս անդամը կարող են ծավալվել, որով ամբողջ բարդ բառակապակցութեամբ արտահայտված առարկայական հասկացութիւնը ավելի որոշակի, կոնկրետ է դառնում: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ զրվում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ անկյունում զրված գրապահարանի վերին դարակը, դսի դռան մետաղյա բռնակը, դեպի գլուղ տանող նանապարհի եզրը, մեր տան թիթեղյա տանիքը և այլն:

Մասի և ամբողջի հարաբերութիւն կարող է լինել ինչպէս կոնկրետ նյութական առարկաների միջև (գրքի քերք, սեղանի ոտ, մատիտի ծայր և այլն), այնպէս էլ տարածական, ժամանակային և այլ միավորների միջև (նանապարհի կեսը, ամսի հինգը, օրվա կեսը, տարվա երկու ամիսը և այլն): Ժամանակային մասնական հարաբերութիւն ցույց տվող բառակապակցութիւններն ունեն այն առանձնահատկութիւնը, որ նախադասութեան կազմում հանդես են գալիս որպէս մեկ անդամ: Օրինակ՝ Տարվա երկու ամիսը նա գտնվում է Մոսկվայում: Օրվա կեսը նա անց է կացնում գրադարաններում:

Օճոր.— Մասի և ամբողջի հարաբերութիւն ցույց տվող մի շարք բառակապակցութիւններ, զործածվելով փոխաբերաբար, վերածվել են բարձրաձայնի միավորների, օրինակ՝ օճի լեզու, սոխի գլուխ, աչի լույս, դժոխքի դուռ, կյանքի արշալույս, կյանքի մայրամուտ, մանկան դուռ և այլն:

գ) Ծագման, սկզբնավորման հարաբերութիւն — Այս դեպ-

³ Տե՛ս նույն տեղում:

քում սրական հոլովով դրված ստորագաս անդամը ցույց է տալիս.

1) Այն սուսրկան (իր, անձ), որից առաջանում, սկզբնավորվում, ծագում է մի այլ առարկա: Օրինակ՝ ծաղկի բույր, արևի շող, լամպի լույս, ծիրանի հյութ, երեսայի ծիծաղ, աղջկա ժպիտ, եղբոր զավակները, քոջ ուղին և այլն:

2) Այն անձը, որը ստեղծել է որևէ գործ, ստեղծագործություն: Օրինակ՝ Թումանյանի երկերը, Տերյանի բանաստեղծությունները, Ջառենցի գիրքը, Բակունցի պատմվածքը, Մ. Սարյանի նկարը և այլն: Այս կապակցություններում գերադաս անդամը գործառու է միայն որոշյալ առումով: Հիշյալ բառակապակցությունները բազմիմաստ են. նրանք կարող են արտահայտել և՛ պատկանելության, և՛ ծագման, հեղինակության հարաբերություններ. Ջառենցի գիրքը կապակցությունը նշանակում է. ա) գիրք, որ գրել է Ջառենցը (ծագման հարաբերություն) և բ) գիրք, որ պատկանում է Ջառենցին: Նույն ձևով՝ Սարյանի նկարը = ա) Սարյանին պատկանող նկար, բ) Սարյանի նկարած նկար և այլն:

3) Այն առարկան, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել գերադաս անդամով դրված առարկայի առաջացման, հրեան զալու համար. օրինակ՝ բաժանման վիշտ (=բաժանումից առաջացած վիշտ), ուրախության արցունք (=ուրախությունից առաջացած արցունք), ծերության կնճիռ (=ծերությունից առաջացած կնճիռ), հիվանդության հետևանք (=հիվանդությունից առաջացած հետևանք) և այլն:

Այստեղ ևս գերադաս և ստորագաս անդամների ծավալումը, չազդելով բառակապակցության արտահայտած հիմնական հարաբերության բնույթի վրա, ավելի որոշակի, կոնկրետ է դարձնում այն: Օրինակ՝ դեռահաս աղջկա գեղեցիկ ժպիտ, հայ մեծ բանաստեղծ Թումանյանի անմահ ստեղծագործությունները և այլն:

դ) Նյութի. բաղկացության հարաբերություն — Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում սրականով դրված ստորագաս անդամը այն նյութի անվանումն է, որից բաղադրված, կազմված, շինված է գերադաս անդամով ար-

* Հեղինակության սեռական (տե՛ս նույն տեղում):

տահայտված առարկան: Օրինակ՝ գրանիտի արձան, երկաթի դուռ, մսի կերակուր, ցորենի ալյուր և այլն:

Այս բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար սակավ են գործածվում: Հիշյալ հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում են հարաբերական անվանական + գոյական կամ գոյականի բացառական հոլով + գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցությունները, ինչպես՝ երկաթե (երկաթյա) դուռ . երկաթից դուռ, գրանիտե արձան — գրանիտից արձան և այլն:

Այս խմբի մեջ են մտնում նաև այն բառակապակցությունները, որտեղ զերադաս անդամով ցույց է տրվում ամբողջական առարկան (երբեմն հավաքական նշանակությամբ), իսկ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան կամ առարկաները, որոնցից բաղկացած է հիշյալ առարկան: Այս դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար դրվում է հոգնակի թվով: Օրինակ՝ ոչխարների հոտ, դելֆինների խումբ, մարդկանց բազմություն, փառերի կույտ, ծաղիկների փունջ, սոնիների պուրակ, բանվորների կոլեկտիվ և այլն:

Այս հարաբերությունը երբեմն կարելի է արտահայտել անվանական + գոյական համանիշ բառակապակցությամբ, ինչպես՝ մարդկանց բազմություն — մարդկային բազմություն, բանվորների կոլեկտիվ — բանվորական կոլեկտիվ և այլն:

ե) Հատկացական-որակային հարաբերություն — Այս դեպքում զերադաս անդամով արտահայտված առարկան կոնկրետանում, որոշակի է դառնում որակային որևէ կողմը մատնանշելու միջոցով. ըստ որում այն կարող է լինել՝ 1) հատկացում՝ երբեմն նպատակի իմաստային երանգով, ինչպես՝ ծախսի դրամ, ըստ-րոնի շենք, կաթի աման, գինու քաս, լվացքի տաշտ, քեյի գդալ, ծիծաղի երեկո, շախմատի տուն, հացի հերթ, կուլտուրայի պալատ և այլն: Սրանց մեծ մասը այժմ ընկալվում է որպես ստորակայի բարդ անվանում (կուլտուրայի պալատ, շախմատի տուն, քեյի գդալ և այլն), 2) որևէ հատկանիշի որոշակի չափով՝ աստիճանով դրսևորում: Այս դեպքում որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս տեսակ, որակ, չափ, աստիճան և այլ բառեր, ինչպես նաև հատկանիշի անվանում հանդիսացող գոյականներ, որոնք իրենց հերթին ունենում են լրացում. այսինքն՝ ստորադաս

անդամը իր հերթին բառակապակցություն է: Օրինակ՝ բարձր որակի աշխատանք, միջին մեծությամբ գիրք, սև գույնի թանաք, մեծ չափսերի կահույք, միջին տարիքի կին և այլն: Այստեղ ստորադաս բառակապակցությունները համանիշ են ունեցող գերադաս անդամով բայական բառակապակցություններին. ինչպես միջին տարիք ունեցող կին, սև գույն ունեցող թանաք, մեծ չափսեր ունեցող կահույք և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար կարող է գործածվել նաև գոյականի գործիական հոլովը, օրինակ՝ մեծ չափսերով կահույք, բարձր որակով աշխատանք, միջին մեծությամբ գիրք և այլն:

դ) Տեղային հարաբերություն— Այս դեպքում գերադաս անդամը զրվում է մեծ մասամբ որոշյալ առումով: Օրինակ՝ մատի մատանին, ականջի օղը, հագի վերարկուն, ոտի կոշիկը, տան իրերը, սեղանի գիրքը (= սեղանի վրայի գիրքը), փողոցի բազմությունը (= փողոցում գտնվող բազմությունը), մեր սարերի ծաղիկները, արևելի երկրները, պատի ժամացույցը (= պատից կախված ժամացույցը) և այլն: Այս տիպի բառակապակցություններում ստորադաս անդամը հաճախ հանդես է գալիս տեղ ցույց տվող կապական բառով, որը զրվում է նույնպես տրական հոլովով, ինչպես՝ սեղանի վրայի գիրքը, գրի տակի թուղթը, Գուրգենի մոտի նամպրուկը, ոտի տակի հուլը, նախապահի վրայի բարը, դռան ետևի այգին և այլն:

Հիշյալ կապակցությունները երբեմն կորցնում են կոնկրետ տեղային հարաբերություն արտահայտելու իմաստը, ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություն՝ վերածվելով իրի, առարկայի բարդ անվանման: Այս դեպքում գերադաս անդամը կարող է գործածվել նաև առանց հոգի: Օրինակներ՝ սեղանի գիրք, սեղանի ժամացույց, պատի ժամացույց, բնի ժամացույց, սարի ծաղիկ և այլն: Իհարկե, որոշակի խոսքային միջավայրում և որոշյալ առմամբ նրանք արտահայտում են նաև կոնկրետ տեղային հարաբերություններ:

է) Ժամանակային հարաբերություն— Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ժամանակ ցույց տվող ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ գիշերվա ֆամի, ցերեկվա շոգ, ամառվա երկար գիշերներ, օրվա իրադարձություններ և այլն: Ժամանակային հարաբերությունն

ավելի որոշակի է դառնում, երբ ժամանակ ցույց տվող բառը իր հերթին ունենում է լրացում: Օրինակ՝ անցյալ գիշերվա Բամին, այս ձմեռան ցուրտը և այլն:

Ծանոթ.— Երբ ժամանակ ցույց տվող բառն ունենում է թվական լրացում, ժամանակային հարաբերությունը ձեռք է բերում չափի և սահմանափակման իմաստ: Օրինակ՝ հինգ օրվա նախապահ. երկու ամսվա պաշար, երեք ժամվա անձրևները, երեք ամսվա գործուղում և այլն:

Ժամանակային-հատկացական հարաբերությունն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնցում զերադաս անդամը ժամանակ ցույց տվող բառ է, իսկ զոչականի տրական հոլովով դրված անդամը ցույց է տալիս այդ ժամանակահատվածում երևան եկած, այդ ժամանակահատվածի համար նախատեսված երևույթ, գործողություն, առարկա: Օրինակ՝ Ֆեոդալիզմի դարաշրջան. հանգստի ժամ, լուռությամբ բռնեց. նաշի ժամ, հրաժեշտի բռնեցներ, մեծ սխրանքների տարի և այլն:

Այս հարաբերությամբ բառակապակցություններում ավելի հաճախ գործածվում է անորոշ գերբայի տրական հոլովը. ինչպես՝ Բնեկու ժամ, իտսեկու պահ, աշխատեկու ժամ, գործեկու ամիս և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն— Երբ բառակապակցության զերադաս անդամը գործողության անվանում է, նրա՝ տրական հոլովով դրված լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, երևույթը, որ տվյալ գործողության տերն է՝ կատարողը կամ որևէ վիճակի դրության մեջ եղողը: Օրինակ՝ գնացքի ժամանում, ներվերի Բայքալում, ամպրոպի որոտ. ջրի կարեկաշ. տեղեկների շրջյուն, կնոջ երգում, բնկերների գրույց. օգնություն և այլն: Այս բառակապակցությունները համանիշ են նույն հարաբերությունն արտահայտող անորոշ գերբայ զերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, ինչպես՝ ամպրոպի որոտը → ամպրոպի որոտալը, կնոջ երգումը → կնոջ երգվելը, բնկերների օգնությունը → բնկերների օգնելը, գնացքի ժամանումը → գնացքի ժամանելը և այլն:

թ) Դործողության և օբյեկտի խնդրային հարաբերություն— Երբ գործողության անվանում հանդիսացող զերադաս զոչական հարաբերակցում է ներգործական սեռի բայի, նրա՝ տրականով

լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որ գործողության անմիջական օբյեկտն է: Օրինակներ՝ զբոսը, շենքի կառուցում, ցուցակների կազմում, հիվանդների բնդունելություն, ժողովրդի ազատագրում, սահմանի խախտում, աշխատանքի ընդհատում և այլն:

Հիշյալ բառակապակցությունները, գերադաս անդամի բերականական առանձնահատկություններով պայմանավորված⁵, կարող են արտահայտել և՛ ենթակայական, և՛ խնդրային հարաբերություններ: Այսինքն՝ սեռականով ստորադաս անդամը կարող է ընկալվել և՛ որպես գործողության ենթակա, և՛ որպես խնդիր. օրինակ՝ սահմանի խախտումը կարող է հասկացվել և՛ սահման խախտելը, և՛ սահմանի խախտվելը, աշխատանքի ընդհատումը՝ աշխատանքն ընդհատելը և աշխատանքի ընդհատվելը, շենքի կառուցումը՝ շենք կառուցելը և շենքի կառուցվելը և այլն: Այդ իմաստները որոշակի են դառնում խոսքային կոնկրետ միջավայրում:

Խնդրային հարաբերություն արտահայտող գոյականական բառակապակցությունները համանիշ են անորոշ դերբայ գերադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններին, որոնց գործողության առարկան ցույց տվող ստորադաս անդամը դրվում է ուղղական-հայցական հոլովով. ինչպես՝ հիվանդների բնդունելություն → հիվանդներ բնդունելը, զբոսը ընթերցում → գիրք ընթերցելը, փառքի տենչ→փառք տենչալը, ծրագրի կազմում→ծրագրի կազմելը, մտքերի փոխանակություն→մտքեր փոխանակելը, դրան քակոց → դուռ քակելը և այլն:

ժ) Վերաբերության խնդրային հարաբերություն — Ասացական, նաև զգացական բայերին հարաբերակցող գերադաս գոյականների տրականով լրացումը կարող է ցույց տալ այն առարկան, որին վերաբերում է տվյալ գործողությունը: Օրինակ՝ սիրունի գովք, գեղեցկության համբավ, սիրո գրույց, հայրենիքի սեր, կովի լուռ, հեռուստի պատմություն և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև մասին կամ

⁵ Ներգործական սեռի բայերին հարաբերակցող բայանունները, որպես գոյական, չունենալով սեռի կարգ, պոտենցիալ կերպով կարող են արտահայտել և՛ ներգործական, և՛ կրավորական սեռի իմաստ (բացառում = բացառելը, բացառվելը, կառուցում = կառուցելը, կառուցվելը):

նկատմամբ կապով կապակցությունները, ինչպես՝ պատմվածք իսկական մարդու մասին, կովի մասին լուր, զրույց սիրո մասին, բոք մահվան մասին, սեր հայրենիքի նկատմամբ և այլն (§ 53):

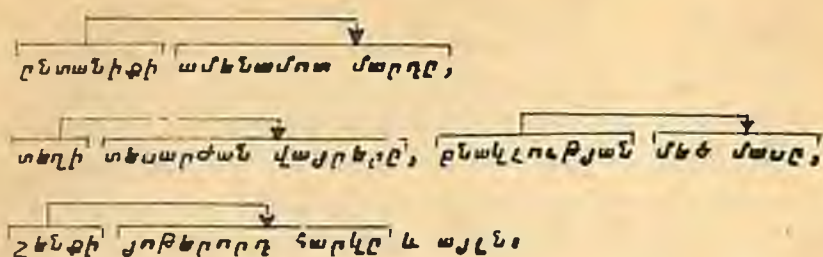
Ի) Չափի և սահմանափակման հարաբերություն— Այս հարաբերությունն են արտահայտում չափ, կշիռ, ժամանակ ցույց սովոր գոյականների տրական հոլովով դրված ստորագաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորագաս անդամը իր հերթին ունենում է լրացում (մեծ մասամբ թվական): Օրինակներ՝ հինգ ռուբլու խնձոր, վեց ռուբլու շամիչ, երկու ժամվա գործ, յոթ օրվա նանապարհ, տասը մետրի արժեք, նաև՝ երկու ձիու ուժ, հինգ հոգու կարողություն:

§ 24. Գոյականի տրական հոլով+գոյական բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև այլ հարաբերություններ, ինչպես՝ 1) համեմատություն, զերադրություն՝ արհաների արհա. հրաշքների հրաշք, իդձերի իդձ, 2) ուղղություն՝ գլուխի նանապարհ (դեպի դուռ տանող ճանապարհ), Մոսկվայի գնացք (դեպի Մոսկվա գնացող գնացք), 3) համապատասխանություն՝ Արամի ոտի կոշիկ, մեկի չափսի հագուստ, 4) միջոց՝ ձեռքի գործ, նավթի լամպ, ձեռքի աշխատանք և այլն:

§ 25. Տարածված է տրական հոլովով ստորագաս անդամի գործառությունը բաղադրյալ հատուկ անունների մեջ, ինչպես՝ Սևանա լիճ, Լենինի հրապարակ, Շահումյանի շրջան, Լենինի պողոտա, մետաքսի գործարան, կոշիկի ֆաբրիկա, Կոմիտասի փողոց և այլն:

§ 26. Հաճախ միևնույն զերագաս անդամն ունենում է մեկից ավելի տրական հոլովով լրացում: Այս դեպքում լրացումներից յուրաքանչյուրն արտահայտում է տարբեր իմաստային հարաբերություն: Օրինակ՝ հինգ օրվա գնացքի նանապարհ բառակապակցության զերագաս անդամն ունի երկու տրական հոլովով ստորագաս անդամ՝ հինգ օրվա և գնացքի: Առաջինը ցույց է տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն, իսկ երկրորդը՝ միջոցի:

Երբեմն լրացումը վերաբերում է ոչ թե առանձին գոյականի, այլ գոյականին իր մեկ այլ լրացման հետ, որոնք միասին գիտվում են որպես կաշուն կապակցություն: Օրինակ՝

Երբ գերադաս անդամը բարդ բառ է, ստորադաս անդամը կարող է վերաբերել նրա առաջին բաղադրիչին, ինչպես՝ համերգի հրավիրատուն = համերգ հրավիրելու տոմս, որևէ բանի պահանջագիր = որևէ բան պահանջելու գիր, կյանքի ու մահվան սահմանագիծ = կյանքի ու մահվան սահմանի գիծ և այլն:

§ 27. Գոյականի տրական հոլով + գոյական կաղապարով կազմված բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում կազմվել և այժմ էլ կազմվում են գոյական + գոյական կաղապարով բարդություններ, որոնց բաղադրիչների միջև կարող են լինել այն նույն հարաբերությունները, ինչ բառակապակցության բաղադրիչների միջև: Օրինակներ՝ սառի լանջ → սառլանջ, ծաղիկների փունջ → ծաղկեփունջ, նավթի հոտ → նավթահոտ, նավթի լամպ → նավթալամպ, բառի ձև → բառաձև, խոսի դեպ → խոտադեպ, գաջի գործարան → գաջագործարան և այլն:

§ 28. Նախադասության մեջ գոյականի տրական հոլով + գոյական կառուցվածքի բառակապակցության բաղադրիչները հիմնականում հանդես են գալիս որպես նախադասության առանձին անդամներ: Գոյական գերադաս անդամը, ենթարկվելով ձևաբանական փոփոխության, կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ (ենթակա, խնդիր, ստորոգելիական վերադիր, հատկացուցիչ և այլն), իսկ ստորադաս անդամը կարող է կատարել երկու պաշտոն՝ հատկացուցչի և որոշչի: Ստորադաս անդամը հատկացուցիչ է լինում այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է պատկանելության, մասի և ամբողջի, ժագման, վերաբերության, տարածական, ժամանակային, խընդրային, ենթակայական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Ու հռոմեերից լսում էի դեռ անցնող քաղաքի դռանը անուշ (Իս.): Ավագի հետ հասնում ենք հնձած արտերի սահմանին (ԱԲ, Սև ցե-

լերի սնրմնացանը): Միոտների արանում մի սև բզեզ գլորում է աղբի գունդը (ն. տ.): Մկանների խաղից սուր խտուտ եմ զգում (ՊՍ):

Ստորադաս անդամը որոշիչ է լինում այն դեպքում, երբ բառակապակցությունն արտահայտում է հատկացական-որակալին, նյութի և բաղկացություն, սահմանափակման, անվանողական հարաբերություններ. օրինակներ՝ Նաղելիս տեսա ուրախ, շողշողուն, հաբսի բողբոջ, ոսկի շորերով (Իս.): Անի գիշերներ, բռնություն, վախ, կողոպուտ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): ... Ծանոթ արագիլը նորոգում էր բույնը և պառավ Երանի համար բերում գարնան խնդուրյուն (ն. տ.):

§ 29. Երբ բառակապակցությունը, կայունանալով և համարի ձևը բերելով փոխաբերական իմաստ, գործածվում է որպես առարկայի, երևույթի բարդ անվանում, նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Հին քարանձավում ձերի նրազի լույսը ճռճովում էր սևացած պատերի վրա (ԱԲ, Բրուսի տղան): Հնուց բերդ է եղել Հյուսիսարևմտյան (ԱԲ, Հյուսիսային ձորը):

§ 30. Գոյականի տրական հոլով-գոյական կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն որոշակի կայուն շարադասություն. այն է՝ ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ: Այդ շարադասությունը հիմնականում պահպանվում է նաև նախադասության մեջ: Սակայն երբեմն նախադասության կազմում, հաղորդման նպատակից ելնելով, ոճական նկատառումներով կամ նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված, բառակապակցությունը փոխում է իր շարադասությունը: Ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո. եթե ստորադաս անդամը բառակապակցություն է, ապա գերադասից հետո է դրվում ամբողջ բառակապակցությունը: Այսպիսի շրջուն շարադասություն հանգիստում է հատկապես բանաստեղծական լեզվում: Օրինակներ՝ Գազաքներին մոլ սաբերի թափառեցի սերս լալով. Լացս քամին զով սաբերի Լսեց, տարավ թևին տալով (Իս.): Դու կգաս ու կրկին հեքիաթով կդյոթես, Լուսերես կցրես մառախուղն իմ հոգու (ՎՏ):

Արձակ խոսքում շրջուն շարադասություն նկատվում է նաև այն դեպքերում, երբ ստորադաս անդամը ունի երկրորդական նախադասության լրացում. օրինակ՝ Բշնամու թիկունքում պայթեց

ապստամբությունը, որպես արձագանք այն առաջին որոտի, որ խրճիթներին ավետեց ազատություն դաշնակցական գերությունից (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Նախադասության մեջ երբեմն բառակապակցության գերադաս և ստորադաս բաղադրիչները անջատվում են իրարից նախադասության այլ անդամներով, սակայն դրանով նրանց իմաստային ամբողջությունը չի խախտվում: Օրինակ՝ Դուռը չեմ բախի մարդու նենգավոր (Իս.):

§ 31. Նախադասության մեջ տրականով դրված ստորադաս անդամը այլ ձևաբանական փոփոխության չի ենթարկվում: Այն դրվում է եզակի կամ հոգնակի թվով՝ կախված բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթից և անկախ գերադաս անդամի՝ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնից: Այսինքն՝ եթե ստորադաս անդամը ունի հոգնակի թիվ, այն սլահավանդվում է բառակապակցության հարացուցային բոլոր ձևերում:

§ 32. Տրականով դրված ստորադաս անդամը ունի ձևաբանական այն առանձնահատկությունը, որ կարող է ընդունել ցուցա-ստացական և և դ հոդերը: Այս դեպքում այն համանիշ է լինում անձնական դերանվան սեռական հոլով+գոյականի տրական հոլով բառակապակցության: Օրինակ՝ գլխիդ գլխարկը = քո գլխի գլխարկը, ընկերուհուս գիրքը = իմ ընկերուհու գիրքը և այլն:

§ 33. Վերնագրային-անվանողական գործառության դեպքում հիշյալ բառակապակցություններն ունեն կայուն շարադասություն, այսինքն՝ ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ: Մյուս կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ գերադաս անդամը առավելապես դրվում է որոշյալ առումով: Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը կարող է կազմությանբ բարդ լինել, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ունենալ որևէ լրացում, այլ լրացում կարող է ունենալ նաև գերադաս անդամը: Օրինակներ՝ «Ժողովրդի նյութական բարեկեցության և կուտուրական մակարդակի բարձրացումը», «Դասախոսների անհետաձգելի խընդիրները», «Հայաստանի նկարիչների համագումարը», «Շիրակացի» ակումբի ծնունդը». «Աշխարհի նոր չեմպիոնը» և այլն:

§ 34. Բառակապակցության գերադաս անդամը վերնագրային-անվանողական գործառության ժամանակ սովորաբար դրվում է ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն երբեմն այն կարող է

գրվել թեք հոլովներով և կապական բառերի հետ: Այս դեպքում այն պետք է դիտել որպես մեկ այլ բառակապակցության բաղադրիչ, որի գերադաս անդամը ղեղշվել է: Օրինակ՝ «1972 թ. պետական պլանի կատարման արդյունքի մասին» վերնագրում առդյունքի մասին գերադաս անդամի ձևը պայմանավորված է «հաղորդում» ղեղշված անդամով (հաղորդում արդյունքի մասին): Այլ օրինակներ՝ «կոլտնտեսությունների միջոցներով», «կոլտնտեսության կազմակերպման հարցի շուրջը», «Պատասխանատվության զգացումով» և այլն:

ԲՈՒՆ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 35. Հայտնի է, որ բուն տրական հոլովը ժամանակակից հայերենում հիմնականում բայական լրացման հոլով է: Սակայն հաճախ, հատկապես լեզվի զարգացման վերջին շրջանում, այդպիսի տրականով լրացում է ստանում նաև գոյականը: Դա լինում է երկու դեպքում՝

ա) երբ գոյականը բայանուն է (ունի բայական ծագում): Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը կրկնում է բայական բառակապակցության կառուցվածքը. օրինակ՝ (նրա) մասնակցությունը պատերազմին—մասնակցել պատերազմին, պատասխան հարցին—պատասխանել հարցին, նվեր մեկին—նվիրել մեկին, ընդունելությունը դեսպանատանը—ընդունել դեսպանատանը, նախապատրաստություն տոնակատարությանը—նախապատրաստվել տոնակատարությանը, համակերպություն վիճակին—համակերպվել վիճակին, ուղևորություն կեսգիշերին—ուղևորվել կեսգիշերին և այլն:

բ) երբ գոյականի և տրական հոլովով ստորադաս անդամի միջև ղեղշված է մեկ բայական անդամ, որին էլ հենց անմիջապես լրացնում է ստորադաս բաղադրիչը: Օրինակ՝ լուրջ բայ (տրված) հաշտության նախապահին, բարձրակ սարկեր (տանք) ժողովրդական տնտեսությանը, մրցանակ (տրված) կոնստրուկտորին, նամակ (գրված) ռուսաց քաղալորին, խոսք (ասված) աշ-

խառնին. խորհուրդ (տրված) ընկերոջս. ձյուն (եկած) լուսարագին. փայտը (բռնած) ձեռքին և այլն:

§ 36. Եթե բայական բառակապակցություններում տրական հոլովի օգնությամբ արտահայտվում են ամենաբազմազան հարաբերություններ, ապա նրանց համապատասխան գոյականական բառակապակցություններում այն ունի սահմանափակ կիրառություն: Բնականաբար սահմանափակ են նաև նրանով արտահայտված հարաբերությունները: Դրանցից կարելի է նշել՝ 1) հանգում, մասուցում (նվեր մեկին, փառք հերոսներին, պարգև առաջավորներին), 2) վերաբերություն (նամակ ընկերոջս, պատասխան դիմորդներին), 3) տեղի (ընդունելություն դեսպանատանը, հանդիպում հանապարհին, փայտը ձեռքին), 4) ժամանակի (պայքուն կեսգիշերին, վերաճնություն աշնանը, ժամանում լուսադեմին, հանդիպում հունիսի 5-ին):

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս, իսկ տրականով ստորադաս անդամը զրվում է նրանից հետո: Այս շարադասությունը խիստ կայուն է և պահպանվում է բոլոր կիրառություններում: Բառակապակցության երկու անդամներն էլ կարող են ծավալվել՝ ստեղծելով բարդ բառակապակցություն: Օրինակ՝ ուժեղ պայքում կեսգիշերին, պարգև արտադրության առաջավորներին, պաշտոնական ընդունելություն սովետական դեսպանատանը և այլն:

§ 37. Գոյական + գոյականի տրական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն ունեն հիմնականում վերնադրային անվանողական արժեք, ինչպես՝ «Նամակ ուսաց թագավորին», «Պայություն կեսգիշերին», «Առաջին մրցանակ «Հաղթանակին», «Գվարդիական նշան՝ արվեստագետին», «Պարգևներ գրողներին» և այլն: Այս դեպքում գերադաս անդամը զրվում է ուղիղ ձևով՝ եզակի կամ հոգնակի. շարադասությունը, ինչպես ասվեց, կայուն է (տես վերևի օրինակները):

Որպես նախադասության բաղադրիչ հիշյալ բառակապակցությունները քիչ են հանդիպում, այն էլ հիմնականում թարգմանական գրականության լեզվում: Ըստ որում դրանք գիտվում են որպես նախադասության մեկ անդամ. Օրինակ՝ Յուպր ձեռքին, պարկը մեջքին դանդաղ գնում էր: Նրա անակնկալ ժամանումը լուսադեմին

հուզեց բոլորին: Նախատեսված է հանդիպում հունիսի 5-ին: Կատարվել են լուրջ ֆայլեր հաշտության հանապարհին:

Այս բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ նախադասության կազմում ևս գերադաս անդամը հանդես է գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները): Երբ անհրաժեշտ է լինում գերադաս անդամը գործածել թեք հոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. նշանակված է հանդիպում հունիսի հինգին—հունիսի հինգի հանդիպմանը ելել էին շատերը):

ՈՒՂԱՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՐԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 38. Այս բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև կարող են լինել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Ստորադաս անդամը ցույց է տալիս գերադասի հատկանիշը՝ համեմատելով ստորադաս անդամով արտահայտված գոյականին բնորոշ հատկանիշի հետ: Օրինակ՝ գոհար աստղեր, լույս մանկիկ, ֆառ սիրտ, ոսկի բնավորություն, խոզ մարդ, երազ երգ և այլն: Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը սովորաբար լրացումների չի ընդունում:

բ) Ուղղականով է դրվում զբաղմունք, մասնագիտություն, կոչում, ազգակցություն ցույց տվող բառը, որը լրացնում է հատուկ անուն գերադաս անդամին: Օրինակ՝ սպարապետ Վասակ, գեներալ Բաղրամյան, ուսուցիչ Պետրոսյան, բժիշկ Այրովիտ. հորեղբայր Թորգոմ և այլն: Այս բառակապակցությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ ի տարբերություն առաջին խմբի բառակապակցությունների, ստորադաս անդամը շատ հաճախ ունենում է լրացումներ, այսինքն՝ լինում է մեկ ալ բառակապակցության գերադաս անդամը: Օրինակներ՝ Սովետական Միության մարշալ Բաղրամյանը, Աշոտի հորեղբայր Թորգոմը, հայոց լեզվի ուսուցիչ Պետրոսյանը, Ց-րդ դասարանի աշակերտ Արամը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ազարյանը և այլն: Վերջիններս հաճախ հանդես են գալիս որպես զբաղմունքի, կոչման, մասնագիտության բարդ անվանումներ (հմմտ. Սովետական Միության

մարշալ, բանակի զիններալ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր և այլն):

Հանդիպում են նաև հակառակ հարաբերության մեջ բառակապակցություններ. աշխիճն՝ ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ է լինում հատուկ անունը, իսկ գերադաս անդամը լինում է հասարակ անունը, որը ցույց է տալիս ազգակցական կապ, կոչում. զբաղմունք և այլն: Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն ավելի տարածված էին հին հայերենում, որտեղից էլ անցել են արդի հայերենին (հմմտ. Վարդան զորավար, Մխիթար սպարապետ, Ներսես իշխան, Բաղդասար դպիր, Պապ թագավոր և այլն): Ժամանակակից հայերենում շատ են հանդիպում հատկապես ազգակցություն ցույց տվող հասարակ գոյական գերադաս անդամ և ուղղականով հատուկ անուն ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ: Օրինակ՝ Մուկուշ բեռի, Անուշ մորաքույր, Ներսես պապ, Շուշան տատիկ և այլն:

Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև աշխարհագրական տեղանունների. ինչպես՝ Արախ գետ, Կամո քաղաք, Արարատ լեռ, Սև լիճ. Հայաստան աշխարհ և այլն: Սրանց մեծ մասը դիտվում են որպես տեղանունների բաղադրյալ անվանումներ (հմմտ. Աբովյան փողոց, Այդեր լիճ, Թմուկ բերդ և այլն):

Ծանոթ.— Հատուկ անունը կարող է լրացնել նաև ազգանվան, ինչպես՝ Հովհաննես Թումանյան, Մանուկ Աբեղյան, Հրաչյա Աճառյան, Գրիգոր Ղափանցյան և այլն: Սրանք ևս դիտվում են որպես բաղադրյալ հատուկ անուններ:

Հիշյալ բառակապակցությունների բաղադրիչների փոխհարաբերության համար կարևոր, որոշիչ նշանակություն ունի նրանց շարադասությունը: Ստորադաս անդամը միշտ դրվում է գերադասից առաջ: Շարադասության փոփոխմամբ փոխվում է նաև բաղադրիչների հարաբերությունը: Այսպես՝ սպարապետ Մխիթար բառակապակցության գերադաս անդամն է Մխիթար, իսկ նրան լրացնող ստորադաս անդամը՝ սպարապետ: Երբ փոխում ենք բառակապակցության բաղադրիչների շարադասությունը՝ Մխիթար սպարապետ, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը: Այստեղ արդեն գերադաս անդամն է սպարապետը:

§ 39. Մի շարք բառակապակցություններում ուղղականով ստորադաս անդամ են լինում ժամանակ ցույց տվող գոյականներ՝

ամիս, տարի, օր, ժամ և այլն, որոնք, սակայն, պարտադիր կերպով ունենում են որևէ (հատկապես թվական) լրացում և արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության և չափի ու քանակի իմաստ: Օրինակ՝ վեց ամիս արձակուրդ, հինգ օր հանգիստ, երկու ժամ աշխատանք, մեկ տարի աֆսոս, հինգ բուլե լուրջուն:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաև իմ բաժին ջուրը. նրա բաժին հացը, երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ հաց, տաս մետր կտոր, մի կաքիլ մեղր, վեց տոննա հացահատիկ և այլն, որոնք ունեն չափի, քանակի, հատկացման սահմանափակության նշանակություն:

Մանր.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված են հաստ կաշի մարդ, ծովի գույն հագուստ և այլ բառակապակցություններ, որոնց ստորագրաս անդամը երկանդամ է՝ ուղղական հոլովով զոյական դերագրաս անդամով և ցույց է տալիս մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու իմաստային հարաբերություն: Գրական լեզվում այսպիսի ձևերին համապատասխանում և գործածվում են կա՛մ բարդ բառեր, կա՛մ ունեցող, տե՛ր գերագրաս անդամներով բառակապակցություններ և կա՛մ սեռական հոլովով գերագրաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ: Օրինակ՝ ծովի գույն → ծովագույն → ծովի գույնի → ծովի գույն ունեցող հագուստ:

Երբեմն ուղղականով ստորագրաս անդամը արտահայտում է ինչ նշովից բաղկացած լինելու, ինչով բնորոշ լինելու հատկանշային հարաբերություն, ինչպես՝ մարմար արձան, պողպատ դուռ, ցարեն հաց, արև օր, լուսնյակ գիշեր, ձյուն ձմեռ և այլն: Այս տիպի բառակապակցությունները ավելի հաճախ գործածվում են ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ: Գրական լեզվում նույն իմաստով ավելի գործածական են ածական կամ գոյականի թեք հոլովով ստորագրաս անդամ ունեցող գոյականական կապակցություններ (մարմարյա արձան, պողպատե դուռ, ցորենի հաց, արևոտ օր, ձյունոտ ձմեռ և այլն):

§ 40. Բայանուն գոյականների մոտ ուղղականով դրված ստորագրաս անդամը երբեմն ցույց է տալիս տեղային հարաբերություն. ինչպես՝ ժամանում Մոսկվա, վերադարձ Նրևան, մուտքը կինոթատրոն և այլն: Տեղային հարաբերություն արտահայտելիս ուղղական հոլովը ավելի հաճախ գործածվում է բացառականի հետ՝

ցույց տալով տեղային սահմանափակման վերջնակետը: Օրինակ՝ ժամանում Մոսկվայից Երևան, շինարարություն Երևանից Սևան, շրջագայություն երկրից երկիր և այլն:

§ 41. Գոյականի ուղղական հոլով + գոյական կառուցվածքի բառակապակցության բաղադրիչները նախադասության կազմում հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կատարել ամենաբազմազան պաշտոններ (ենթակա, խնդիր, հատկացուցիչ, պարադա և այլն) և ըստ այդմ ենթարկվել հարացուցային փոփոխության: Իսկ ստորադաս անդամը միշտ մնում է անփոփոխ և նախադասության մեջ կատարում է որոշիչ պաշտոն. օրինակ՝ Ճեղքելով կապույտ անապատն անհուն, Ոսկի փառլամենտն անցում են կրկին (ՎՏ):

§ 42. Եթե նախորդ կառուցվածքի բառակապակցություններում ստորադաս անդամի տրական հոլովաձևը արդեն ենթադրել է տալիս գոյական գերադաս անդամի գոյությունը, և այդ պատճառով հնարավոր է լինում դերադաս և ստորադաս անդամների անջատումը նախադասության այլ անդամներով, ապա այստեղ այդպիսի անջատում հնարավոր չէ, որովհետև դրանով կմթագնի գերադաս և ստորադաս անդամների շարահյուսական կապը:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունները հիմնականում պահպանում են նաև իրենց շարադասությունը: Միայն երբեմն ստորադաս անդամը, տրոհվելով, դրվում է դերադասից հետո: Այս դեպքում այն ձևք է բերում որոշակի ստորոգալին հատկանիշ, մոտենում է երկրորդական նախադասությանը, և բառակապակցությունը դադարում է այդպիսին լինելուց: Օրինակ՝ Իրիցկինը շատ սիրուն էր, թուխ մաղերը՝ ծամավոր, վառ աչքերը՝ աստղոտ գիշեր, թշկները՝ հուր խնձոր (Իս.):

Այս կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք ունեն բաղադրյալ հատուկ անվան արժեք, նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ: Օրինակ՝ Մեծ հաճույքով լսեցինք Լուսինե Ջաֆարյանի համերգը:

§ 43. Անվանողական-վերնագրային կիրառությամբ այս կառուցվածքի բառակապակցություններից հանդես են գալիս հատկապես հատուկ անուն գերադաս անդամ և կամ հատուկ անուն ստորադաս անդամ ունեցողները, ինչպես՝ «Մխիթար սպարապետ», «Պապ քաղալոր», «Իմ ընկեր Նեստն» և այլն:

ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՎ ԿՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 44. Այս բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամն առարկա ցույց տվող զոյական է և 2) բառակապակցություններ, որոնց գերադաս անդամը բայանուն է:

§ 45. 1. Երբ գերադաս անդամը ցույց է տալիս որևէ առարկա, բառակապակցությունն արտահայտում է հիմնականում երկու տիպի հարաբերություն:

ա) Միասնական հարաբերություն: Օրինակ՝ զուրագնդից մի ջոկատ. աշակերտներից մի ֆանիսը. սեղաններից ամենամեծը, տներից ամենաբարձրը, շաֆարից մի կտոր և այլն: Այս դեպքում, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, գերադաս անդամը շատ հաճախ լինում է զոյականաբար գործածված թվական, ածական, դերանուն: Երբ գերադաս անդամը զոյականաբար գործածված ածական է (հատկապես գերադրական աստիճանի), բառակապակցությունը, մասնականության հետ միասին, արտահայտում է նաև համեմատության հարաբերություն. օրինակ՝ աղյիկներից գեղեցիկը, տղաներից ամենախելոքը. ֆաղաֆներից ամենաբազմամարդը, փողոցներից ամենաբաճուկը և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ դրվում է հոգնակի թվով, իսկ գերադասը կարող է լինել և՛ եղակի, և՛ հոգնակի: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս:

բ) Նյութի. բաղկացության հարաբերություն: Օրինակ՝ աղյուսից տուն, փայտից սեղան, ծղոտից գլխարկ, ոսկուց մատանի, կավից աման և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ գործածվում են ածականներ, երբեմն նաև՝ զոյականի սեռական հոլովը (աղյուսից — աղյուսի — աղյուսի տուն, փայտից — փայտյա — փայտի սեղան): Բացառական հոլով է գործածվում մեծ մասամբ այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել տվյալ նյութի որակային որևէ հատկանիշը, այսինքն՝ ծավալել ստորադաս անդամը. օրինակ՝ կարմիր աղյուսից տուն, կաղնու փայտից սեղան, ձուլած ոսկե մատանի և այլն: Եթե գոր-

ծածենք այսպիսի բառակապակցություններ, ապա առաջին բաղադրիչը կվերադրվի հաջորդ ամբողջ բառակապակցությանը, այսինքն՝ կփոխվի հարաբերության բնույթը: Հմմտ.

Ավելած ռակուց մասանի և ձուլած ռակ մասանի

Այս դեպքում ես ստորադաս անդամը միշտ առաջադաս է լինում:

2. Երբ գերադաս անդամը բայանուն է, բառակապակցությունը կարող է արտահայտել հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անջաման հարաբերություն: Օրինակ՝ դժգոհություն վիճակից, փախուստ բախտից, հեռացում մտերիմներից, հիասրափություն մեկից, օտարացում իրարից, հրաժարում բարիքներից, մեկուսացում ընկերներից և այլն: Սրանք ծագումով հարաբերակցում են անջատման հարաբերություն արտահայտող բայական բառակապակցություններին (դժգոհել վիճակից, փախչել բախտից, հեռանալ մտերիմներից, օտարանալ իրարից և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը սովորաբար լինում է առաջադաս (տե՛ս օրինակները): Գերադաս և ստորադաս անդամները այս բառակապակցություններում եւ կարող են ծավալվել: Օրինակ՝ անտեղի դժգոհություն ստեղծված վիճակից, ինքնակամ հրաժարում եղած բարիքներից և այլն:

բ) Պատհանային հարաբերություն: Օրինակ՝ տանջանք ցավից, հուզում ուրախությունից, ձանձուրյն անգործությունից, ցավ հարվածից, շփոթ անակնկալից, մահ կարվածից և այլն: Այս դեպքում եւ գերադաս անդամը առաջադաս է, բառակապակցության բաղադրիչները կարող են ծավալվել:

գ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն: Այս դեպքում բացառադաս անդամը մեծ մասամբ անձ ցույց տվող դոչական է և դրսևորում է բայանվան ցույց տված գործողության կատարողը: Օրինակ՝ ծեծ ընկերոջից, հարված թշնամուց, հարգանք մեծերից և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ գործածվում է կողմից կապական բառը դոչականի տրական հոլովի հետ, ինչպես՝ հարված թշնամու կողմից, հարգանք մեծերի կողմից:

դ) Տեղային հարաբերություն: Օրինակ՝ վերադարձ գյուղից, հեռացում աշխատավայրից, ելք անտառից, գալուստ արտասահմանից, լուրեր Մոսկվայից, արձագանք անտառից և այլն:

Այս հարաբերությունն արտահայտելու դեպքում ևս գերադասանդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն: Բացառական հոլովի հետ հաճախ գործածվում է նաև ուղղական հոլովով ստորադաս անդամ, որով ցույց է տրվում գործողության վախճանակետը (վերադարձ Մոսկվայից երևան, հեռացում գյուղից ֆաղափ և այլն):

ե) Ժամանակային հարաբերություն: Օրինակ՝ մտերմություն մանկությունից, աղատություն ծնված օրից, խնջույք կեսօրից, աշխատանքային դադար ժամը հինգից և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններում գերադաս անդամը բառակազմական կապի մեջ կարող է լինել ոչ միայն բայերի, այլև ածականների հետ (մտերմություն, աղքատություն, թշվառություն և այլն):

զ) Վերաբերության հարաբերություն: Օրինակ՝ զրույց ֆաղափականությունից, զանգատ ընկերոջից, տեղեկություն ֆեոդոց, դասախոսություն հայ գրականությունից: Այս իմաստն արտահայտելու համար բացառական հոլովի փոխարեն հաճախ գործածվում են շուրջը, վերաբերյալ, մասին կապերով համանիշ ձևերը (համտ. զրույց ֆաղափականության մասին, տեղեկություն ֆեոդո վերաբերյալ, մասին):

§ 46. Բացառական հոլովով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները, ըստ իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթի և ըստ գերադաս անդամի բառակազմական առանձնահատկությունների, ունեն կիրառության տարբեր ոլորտներ:

§ 47. Նյութի, բաղկացության հարաբերություններ արտահայտող բառակապակցությունների գերադաս անդամը, ենթարկվելով հարացուցային փոփոխության, կարող է կատարել նախադասության տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ նրան լրացնող բացառականով ստորադաս անդամը նախադասության մեջ այլ ձևափոխության չի ենթարկվում և բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն՝ պահպանելով իր առաջադաս շարադասությունը: Օրինակ՝ Կարմիր փայտից գդալը դրված էր սեղանին: Կարմիր

փայտից գլալի պողը նկարադարձված էր: Նա ճաշը խառնում էր կարմիր փայտից գլալով: Երբեմն բացառականով լրացումը, տրոհվելով գերադաս անդամից, փոխում է իր շարադասությունը (ղըրվում է լրացյալից հետո): Այս դեպքում բառակապակցությունը դադարում է որպես այդպիսին լինելուց: Ստորադաս անդամը ձեռք է բերում զեղչված դերբայական դարձվածի կամ երկրորդական նախադասության արժեք (համտ. Սեղանը՝ փայտից, դրված էր անկյունում → Սեղանը, որ փայտից էր...):

§ 48. Մասնական հարաբերությունն արտահայտելիս բառակապակցությունը նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ, ըստ որում այն ունենում է գործառության համեմատաբար սահմանափակ ոլորտ: Օրինակներ. Աշակերտներից հինգ հոգի լավ պատասխանեցին: Հացից մի կտոր բնկած էր գետնին:

Երբ մասնական հարաբերությունն ունենում է համեմատություն իմաստային երանդ, բառակապակցությունն ունենում է ավելի լայն գործառություն: Օրինակ՝ Մաղիկներից ամենագեղեցիկից ողունը ջարդվեց: Եվ կանչեց նա իր ֆաջերից ֆաջին (Շ): Նա առավել զոհ էր աշակերտներից ամենախելոփից:

§ 49. Բայանուն գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում բացառականով ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո: Սրանք հիմնականում գործառում են վերնագրային-անվանողական արժեքով. օրինակ՝ «Հիշողություններ հայրենիքից», «Պատվիրակության վերադարձը Ֆրանսիայից», «Վերադարձ Վոլգոգրադից», «Վառ տպավորություններ Լիտվայից» և այլն:

Որպես նախադասության բաղադրիչ այս բառակապակցությունները համեմատաբար քիչ են գործածվում, այն էլ հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ: Գերադաս անդամը սովորաբար ձևափոխության չի ենթարկվում (ընդունում է միայն հոգնակերտ մասնիկ և որոշիչ հոգ), այդ իսկ պատճառով նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի պաշտոն: Օրինակներ՝ Նրա վերադարձը հեռավոր ճանապարհորդությունից ուրախացրեց բոլորին: Գուրգենը պատմում էր հիշողություններ մանկությունից: Բոլորին կաշկանդել էր սարսափը ցրտահարությունից:

Երբ գերադաս անդամը հանդես է գալիս թեք հոլովներով, փոխվում է բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. Ցրտահարության հանդես ունեցած սարսափից բոլորը կարկամել էին):

ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԳԱՍ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 50. Գոյականի գործիական հոլով+գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները.

ա) Մի բան ունենալու, մի բանով օժտված լինելու հարաբերություն: Օրինակներ՝ մորուքով մարդ, շերտերով կտոր, տարի-նով տղամարդ, խելով երեխա, հանգերով ոտանավոր, որմնանկարներով պատ, ծոպերով շալ և այլն: Այս իմաստն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև հարաբերական ածական+գոյական, գոյական+ունեցող+գոյական կառուցվածքի համանիշ բառակապակցություններ, այսպես՝ մորուքով մարդ — մորուքավոր մարդ — մորուք ունեցող մարդ, շերտավոր կտոր — շերտերով կտոր → շերտեր ունեցող կտոր և այլն:

Գործիական հոլովաձևերը ածականների համեմատությամբ ունեն այն առանձնատկությունը, որ օժտված են ծավալվելու լրացում առնելու հատկությամբ: Այդ պատճառով, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել ստորադաս գոյականով արտահայտված առարկայի որևէ հատկանիշը, գործածվում է գործիական հոլովաձևը: Օրինակ՝ երկար մորուքով երիտասարդ, գույնզգույն շերտերով կտոր, սև քիկնոցով մարդ, բարձր հասակով, գեղեցիկ կազմվածքով աղջիկ և այլն:

Երբ գործիականով ստորադաս անդամը ունենում է որևէ լրացում, այն կարող է ցույց տալ որևէ բան որոշակի ձևով, որոշակի չափով ունենալու հարաբերություն. օրինակ՝ մեծ գլխով երեխա, բարձր որակով աշխատանք, երկու փեղկով լուսամուտ, սև աչքերով աղջիկ և այլն: Այդ հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է բարդ հարաբերական ածականի միջոցով, ինչպես՝ բարձրորակ աշխատանք, սևաշյա աղջիկ, երկփեղկանի լուսամուտ և այլն:

բ) Սանմանափակման, մասնավորման հաճախություն: Օրինակներ՝ բնավորությամբ երեխա, ազգությամբ հայ, դեմքով հրեշտակ և այլն:

Այս բառակապակցություններում բաղադրիչները սովորաբար չեն ծավալվում:

գ) Նյութի, բաղկացության, պարունակության հաճախություն: Օրինակներ՝ քիմիկոս, պոմպոմ, մոմ, փլավ, ջրով բաժակ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելիս ստորագաս անդամը կարող է ծավալվել (ոչխարի մսով փլավ, խաղողի թիփով տոմատ և այլն):

դ) Հաճախ գործիականով լրացում են ունենում բայանուն գոյականները: Այս դեպքում գոյականական բառակապակցությունը հարաբերակցում է բայական բառակապակցությանը և կարող է արտահայտել միջոցի, ձևի, տեղային և այլ հարաբերություններ: Օրինակներ՝ շրջագայություն ավտոմեքենայով (միջոց), երթևեկություն փողով (տեղ), կառուցում նոր մեքենայով (ձև), նշաններով ակնարկ (ձև), ուղղում Սևանի ջրով (միջոց), հարված փայտով (միջոց), պարգևատրություն մեդալով (միջոց) և այլն:

Գործիականով ստորագաս անդամ ունեցող բառակապակցություններում ստորագաս անդամը, ըստ գերադաս անդամի բնույթի, ունենում է տարբեր շարադասություն: Երբ գերադաս անդամը բայանուն է, ստորագասը սովորաբար դրվում է նրանից հետո: Մնացած բոլոր դեպքերում այն ունենում է առաջագաս շարադասություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 51. Գոյականի գործիական հոլովով ստորագաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները ևս ըստ գերադաս անդամի բնույթի և արտահայտած հարաբերության ունեն կիրառական առանձնահատկություններ:

Մի բանով օժտված լինելու, մի բան որոշակի չափով, ձևով ունենալու հարաբերություն ցույց տալու դեպքում բառակապակցությունն առավելապես հանդես է գալիս որպես նախադասություն բաղադրիչ: Ըստ որում գերադաս անդամը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամներ, իսկ ստորագաս անդամը, լրացնելով նրան, միշտ կատարում է որոշիչ շարահյուսական պաշտոն: Գերադաս անդամը շատ հաճախ ունենում է այլ որոշիչներ ևս: Օրինակ՝ Դա բարձրահասակ, առողջակամ, ալեխառն մորուհով

և քաղցրադեմ մի Բահան: էր (Մուր., 2, 25): Երբ գերադաս անդամը ունենում է այլ որոշիչներ, ևս և կամ գործիականով ստորագրաս անդամը ծավալված է (իր հերթին բառակապակցություն գերադաս անդամ է), այն նախագաս ության մեջ հաճախ փոխում է իր սովորական շարագասությունը և դրվում գերադաս անդամից հետո: Օրինակներ՝ Պատի տակ դրված էր երկարավուն սեղան՝ իրարից հետո, մաշված տախտակներով (ԲՀ, Սերմնացանները ղերադարձան): Մյուսը վաղաժամ ծերացած մի երիտասարդ էր՝ աշխարհի հանույժներից հոգնած դեմնով (Շիրվ., Քառս):

Ծավալված ստորագրաս անդամը նախագասություն մեջ կատարում է որոշիչ պաշտոն (հանդես է դալիս որպես կայուն բառակապակցություն), որը և հիմք է հանդիսացել մի շարք բարդ ածականների առաջացման (հմտ. բարձր որակով — բարձրորակ, սե աչքերով — սե աչա, երկու փեղկով — երկփեղկա, երկար վղով — երկարավիղ և այլն):

Ծանոթ. — Որեւէ բան ունենալու, որեւէ բանով օժտված լինելու, ինչպես նաև նյութի, բաղկացության հարաբերությունն արտահայտող մի շարք բառակապակցություններ վերածվել են կայուն կապակցությունների. ինչպես՝ երեսով մածուն, Ձենով Օհան, երեսով պանիր, քանով ապուր և այլն: Այսպիսիները նախագասության մեջ հանդես են գալիս որպես մեկ անդամ:

Սահմանափակման, մասնավորման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցությունները նախագասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Սրանք ունեն հիմնականում ածականական կիրառություն, այսինքն՝ լինում են մեծ մասամբ որոշիչ կամ ստորոգելիական վերադիր: Օրինակներ՝ Նա ծագումով հայ է: Ես դեմնով հրեշտակ է, սակայն չար բնավորություն ունի:

Երբ գործիականով ստորագրաս անդամը լրացնում է բայանվան, այսպիսի բառակապակցությունները հիմնականում ունենում են վերնագրային-անվանողական արժեք: Օրինակ՝ «Անսամբլի ելույթը հեռուստատեսությամբ», «Կառուցում եւր մեքողներով». «Ստուգայց կինոկամերայով» և այլն:

Որպես նախագասության բաղադրիչ նրանք հանդես են գալիս հիմնականում մամուլի լեզվում: Այս դեպքում ստորագրաս անդամը, որ կատարում է որոշիչ պաշտոն, կարող է դրվել նաև գերադասից առաջ: Օրինակներ՝ Նոր մեքողներով կառուցումը իրեն

արդարացրեց (ՍՀ): Անսամբլի ելալը, հեռուստատեսությամբ դիտվեց հետաքրքրությամբ (ԵԵ): Սկսվել է կոշիկի՝ նոր եղանակով արտադրությունը:

ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈՂՈՎՈՎ ՍՏՈՐԱԳԱՍ ԱՆԳԱՄ ԿԻՆԵՑՈՎ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՐԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 52. Գոյականական բառակապակցություններում ներգոյական հոլովով ստորադաս անդամ դրվում է միայն այն դեպքում, երբ գերադաս անդամը ունի բայական ծագում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արտահայտում է հիմնականում տեղային հարաբերություն: Օրինակներ՝ խորհրդակցություն Ակադեմիայում, վաճառք խանութում, անցուղարձ փողոցում, խնջույք դաշտում, աշխատանք դպրոցում, բննադատություն ժողովում, հրավառություն հրապարակում և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասություն: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ գերադաս անդամը միշտ գործածվում է ուղիղ ձևով: Երբ ըստ կիրառության անհրաժեշտ է լինում այն ձևափոխել, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. խորհրդակցություն Ակադեմիայում—Ակադեմիայում կայացած խորհրդակցությունը և այլն):

Այս տիպի բառակապակցությունները սկսվել են գործածվել լեզվի զարգացման համեմատաբար վերջին շրջանում: Նրանք ունեն հիմնականում վերնագրային-անվանողական արժեք. հանդիպում են նաև թարգմանական գրականության և մամուլի լեզվում: Ահա վերնագրային գործառության օրինակներ. «Ներկաշարժ Իրանում», «Սովետական նավը Կարտախենա նավահանգստում», «Ջրհեղեղ Թուրքիայում», «Հանդիպում Մինիստրների սովետում», «Համամիութենական կոնֆերանս Երևանում» և այլն:

Նախադասության մեջ սրանք կարող են գործառել միայն ուղիղ ձևով, ինչպես՝ Այդ ծրագիրն ընդգրկում է օվկիանոսագրական հետազոտություններ Կարիբյան ծովի ավազանում (ՍՀ): Հիշվում էին բնակավայրեր՝ հյուսիսում, արևմուտքում, հարավում (ՀԲ, Մեծ տան զավակները): Այստեղ ստորադաս անդամը, որ կառա-

րում է հտադաս որոշչի պաշտոն, լրացնում է ոչ թե անմիջաբար որոշչալին, այլ բացակա, բայց մտքով հասկացվող բային:

Նախադասության կազմում այսպիսի հարաբերությունն արտահայտելու համար առավելապես գործածվում են հատկացական տրականով առաջադաս ստորադաս անդամով գոյականական համանիշ բառակապակցություններ («Երևանի համամիութենական կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները») կամ դերբայական շարժված ստորադաս անդամով գոյականական բառակապակցություններ (Երևանում կայացած (տեղի ունեցած) կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքները):

Գոյական + գոյականի ներգոյական հոլով կառուցվածքի մի շարք կապակցություններ արտահայտում են զրոյություն, իրավիճակ, հոգեկան վիճակ և գործառելով որպես նախադասության բաղադրիչ՝ կառարում են ձևի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Մոլորված քայլով և մահն աչքերում, Ահաբեկ ու որբ փախչում է հեռուն (ՎՏ): Նա հեռացավ կսկիծը սրտում:

ԿԱՊԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԳԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 53. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև այնպիսի գոյականական բառակապակցություններ, որոնց գոյական ստորադաս անդամը կապակցվում է գերադասին կապերի և կապական բառերի միջոցով⁶: Կապերի և կապական բառերի գործածությունը գոյականական բառակապակցություններում պայմանավորված է մի շարք գործոններով՝

ա) Կապերի ծագմամբ: Ածականական ծագում ունեցող կապերը հեշտությամբ կապակցում են գոյականը գոյականի հետ: Դրանք հիմնականում համեմատության, համապատասխանության, հակադրության հարաբերությունն արտահայտող կապերն են, ինչպես՝ նման, համաձայն, համապատասխան, մոտ, առնրբեր: հակառակ և այլն: Օրինակներ՝ Արամի նման ընկեր, ժամանակի ոգուն համապատասխան որոշում, կոչումին, դիրքին հակառակ վարվելան, դպրոցի շենքին կից կառույց, վարդի նման աղջիկ,

⁶ Տե՛ս վ. Գոսում, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, 1975:

խելի մոտ առաջարկ, ընկերոջ հավասար անձնավորություն և ալլն:

Գոյական լրացումները գոյական գերադաս անդամին կարող են կապել նաև գոյականական ծագում ունեցող չափ, պես կապերը, որոնք արտահայտում են չափի, համեմատության հարաբերություններ: Օրինակներ՝ Գուրգենի պես ընկեր, վարդի պես ծաղիկ, սաբի չափ կույտ, առյուծի պես կենդանի և այլն:

Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

բ: Գերադաս գոյականի բառակազմական կապերով: Բայանուն գոյականները (բայերին հարաբերակցվող գոյականների), ինչպես ասվել է, հաճախ կազմում են այնպիսի բառակապակցություններ, ինչպես բայերը: Նույն ձևով ածականներից բաղադրված մի շարք գոյականներ կազմում են հարաբերակից ածականների հատուկ կառուցվածքի բառակապակցություններ: Սրանք արտահայտում են նույն հարաբերությունները, ինչ համապատասխան բայական և ածականական բառակապակցությունները: Ժամանակակից հայերենի զարգացման արդի շրջանում հատկապես տարածվում են բային հարաբերակից գերադաս անդամ ունեցող և կապերով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ⁷. ինչպես՝ ուղևորություն դեպի Մոսկվա, ձգտում դեպի ուսումը, անցում գետի վրայով, վեճ հաբցի շուրջը, հանդիպում էլբայի վրա, բոխի՛ր դեպի լուսին, բուսականություն ջրի տակ և այլն:

Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ արտահայտում են հիմնականում պարագայականորոշչային հարաբերություններ: Ահա դրանցից ամենատարածվածները:

1) Գոյական + մինչև + տեղ ցույց տվող գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են տեղային սահմանափակության հարաբերություններ: Օրինակներ՝ շինարարություն մինչև Սևան, շրջագայություն մինչև Թրիխսի, վերելք մինչև Բյուրական և այլն:

Գոյական + մինչև + ժամանակ ցույց տվող գոյական կառուց-

⁷ Այսպիսի բառակապակցությունները հատկապես տարածված են ոտսերենում, որով և պետք է մասամբ բացատրել նրանց տարածումը նաև հայերենում (Թարգմանական գրականության և մամուլի լիզվում):

վածքի բառակապակցությունները ցույց են տալիս ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ կերովսում մինչև լուսարաց, ընդմիջում մինչև ժամը մեկը, արձակուրդ մինչև օգոստոս, ընդունելություն մինչև երեկո և այլն: Այս երկու դեպքում էլ հաճախ գերադաս գոյականը ունենում է նաև բացառականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս ժամանակային կամ տեղային սկզբնակետը: Այսպես՝ շինարարություն երևանից մինչև Սևան, ջրանցք Սևանից մինչև Հրազդան, գեկուցում ժամը 1-ից մինչև 3-ը, դադար ժամը 5-ից մինչև 9-ը և այլն:

Այս բառակապակցությունները համանիշ են առանց կապի ձևերին, ինչպես՝ արձակուրդ հունիսից օգոստոս, հանապարհ Ալտարակից էջմիածին և այլն: Մինչև կապի առկայության դեպքում սահմանափակման իմաստային երանգը առավել ընդգծվում է:

2) Տեղային հարաբերություն են արտահայտում տակ, վրա, կողքին, մոտ կապական բառերով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ դռնը բարձունքի վրա, տնակը հանապարհի վրա (կողքին, մոտ), հակառակառու Մոսկվայի տակ և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, գերադաս անդամը կարող է լինել նաև կոնկրետ առարկա նշանակող գոյական, որը միշտ դրվում է որոշյալ առումով: Այս դեպքում ստորադաս անդամը լրացնում է ոչ թե տնմիջաբար գոյականին, այլ դեղաված դերբային (հմատ. տնակը ճանապարհի վրա-՝ ճանապարհի վրա գտնվող տնակը): Երբ ստորադաս անդամը լինում է առաջադաս, այս դեպքում կապական բառը դրվում է սեռական հոլովով, օրինակ՝ հանապարհի վրայի (մոտի) տնակը, բարձունքի վրայի դռնը, տան մոտի այգին և այլն:

3) Գոյական գերադաս անդամ+դեպի+գոյական կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են՝ առողջության, ուղևորման տեղային հարաբերություն. օրինակ՝ հանապարհ դեպի Արտաշատ, բոլիշ դեպի Մարս, ուղևորություն դեպի Մոսկվա և այլն. բ) վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը ցույց է տալիս հոգեկան վիճակ, զգացում. օրինակ՝ հարգանք դեպի մեծերը, սեր դեպի գիտությունը, ատելություն դեպի բջնամին, վստահություն դեպի բնկերը, ակնածանք դեպի մեծերը և այլն: Սրանք համանիշ

են նկատմամբ կապով բառակապակցություններին (հարգանք մեծերի նկատմամբ, վստահություն ընկերոջ նկատմամբ, ասելություն թշնամու նկատմամբ և այլն): Այս բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ չեն կրկնում հարաբերակից բայական բառակապակցության կառուցվածքը (հմմտ. սիրել, հարգել մեծերին → սեր, հարգանք դեպի մեծերը, ատել թշնամուն → ատելություն դեպի թշնամին, վստահել ընկերոջը → վստահություն ընկերոջ նկատմամբ, վախենալ թշնամուց → վախ դեպի թշնամին և այլն):

Այս կառուցվածքի բառակապակցություններից տարածված են հատկապես նրանք, որոնց գերադաս անդամը բառակաղմական կապի մեջ է ածականների հետ. այսպես՝ պահանջկոտ դեպի աշակերտները → պահանջկոտություն դեպի աշակերտները, ուշադիր դեպի աշխատակիցները → ուշադրություն դեպի աշխատակիցները, անտարբեր դեպի թերությունները → անտարբերություն դեպի թերությունները և այլն:

4) Գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + վերաբերյալ, շուրջը, մասին կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության խնդրային հարաբերություն: Օրինակներ՝ վիճաբանություն հարցի շուրջը, պատմություն իսկական մարդու մասին, մտքերի փոխանակություն հարցի վերաբերյալ (շուրջը), կարծիք աշխատանքի մասին (վերաբերյալ), վեպ հայրենական պատերազմի մասին և այլն:

5) Վերաբերության, մասնավորման իմաստային հարաբերություն են արտահայտում գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + գծով, ուղղությամբ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ասպիրանտ լեզվաբանության գծով, աշխատանք այդ ուղղությամբ, մասնագիտացում հիշյալ աշխատանքների ուղղությամբ, տեղակալ գիտական գծով և այլն:

6) Գոյական գերադաս անդամ + գոյականի տրական հոլով + համար կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են նպատակային, հատկացման իմաստային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ պայքար կրակի համար, սենյակ երկու հոգու համար, մրցույթ մեկ տեղի համար, ներդրում շինարարության համար և այլն: Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պատճառային հարաբերություն, ինչպես՝ նկատ-

տողություն վատ արարի՛ի համար, անհանգստություն ուշացման համար և այլն:

7) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի տրական հոլով+-մեջ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են տեղային հարաբերություններ և համանիշ են գոյական գերադաս անդամ+գոյականի ներգոյական հոլով բառակապակցություններին: Օրինակներ՝ բուսականություն ջրի մեջ (=բուսականություն ջրում), հուզում ուսանողության մեջ, անհանգստություն աշակերտների մեջ: Այսպիսի կառուցվածք ունեն այն բառակապակցությունները, որոնց ստորադաս անդամ գոյականը ներգոյական հոլով չի ունենում: Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն. ինչպես՝ առաջադիմություն ուսման մեջ:

8) Գոյական գերադաս անդամ+գոյականի հոգնակի տրական հոլով+միջև կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են փոխադարձ գործողության հարաբերություն: Օրինակներ՝ բանակցություն երկու տերությունների միջև, հաշտություն թշնամիների միջև, զինադադար հակառակորդ բանակների միջև, անհամաձայնություն կողմերի միջև և այլն:

9) Առանց+գոյականի տրական հոլով+գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են որակային-հատկանշային հարաբերություններ՝ ցույց տալով որևէ բան չունենալու, որևէ բանով օժտված չլինելու իմաստային հարաբերություն: Օրինակներ՝ առանց հույզերի կյանք, առանց զարդի հագուստ, առանց առիթի բարկություն, առանց կրակի օջախ: Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար դրական լեզվում ավելի հաճախ գործածվում են ան ժխտական նախածանցով ածականներ՝ ինչպես անհույզ կյանք, անզարդ հագուստ, անառիթ բարկություն, անկրակ օջախ և այլն: Այս բառակապակցություններում, ի տարբերություն նախորդների, կապով ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից առաջ: Դա բացատրվում է նրա՝ ածականական արժեք ունենալով:

§ 54. Կապական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները ըստ կառուցվածքի ունեն գործառույթյան տարբեր շրջանակներ: Համաձայն, նման, պես, համապատասխան, չափ, հակառակ, ինչպես նաև՝ առանց կապերով բա-

ռախապակցությունները պերադաս անդամը նախադասության մեջ կարող է կատարել տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես որոշիչ: Օրինակներ՝ Կայացվեց ժամանակի ոգուն համապատասխան որոշում (ՍՀ): Առանց սանձի. ոռանց համետի, հլու ու հնազանդ անասունները...

Ածականի հարաբերակից գոյական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները գործառում են հիմնականում որպես նախադասության մեկ անդամ: Օրինակներ՝ Պետք է ցուցաբերել պահանջկոտություն դեպի աշակերտները: Նրան խիստ խանդարում է անտարբերությունը դեպի աշխատակիցները:

Բայական բառակապակցություններին հարաբերակցող գոյականահան կապական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում առավելապես գործածվում են վերնագրային անվանողական արժեքով. ինչպես՝ «Հանդիպում էլբայի վրա», «Հաղթանակ Մոսկվայի տակ», «Պայքար կրակի համար», «Մեցույթ թափուր տեղի համար» և այլն: Այս բառակապակցությունները, ինչպես ասվել է, ունեն սովորաբար առաջադաս գերադաս անդամով շարադասություն: Սակայն գործառության ընթացքում, հատկապես նախադասության մեջ, նրանք կարող են փոխել իրենց շարադասությունը. այսպես՝ «Ծավալվել է պայքար բարձր առաջադիմության համար», սակայն նաև՝ «Բարձր առաջադիմության համար պայքարին մասնակցում են զրեթե բոլոր աշակերտները»: Նախադասության մեջ հիշյալ բառակապակցությունները պետք է դիտել որպես նախադասության մեկ անդամ, թեև բաղադրիչների որոշչային-պարագայական կամ որոշչային-խնդրային հարաբերությունը ակնառու է երևում:

Նկատելի է մեկ երևույթ. բայանուն գերադաս անդամ ունեցող կապով գոյականական բառակապակցությունները սովորաբար չեն ունենում գերադաս անդամի հարացուցային բոլոր ձևերը:

Այսպես, եթե ժամանակակից հայերենում տարածվել և գործառում է «Հանդիպում էլբայի վրա» կառուցվածքի բառակապակցությունը, սույա չկան հանդիպման էլբայի վրա, հանդիպումից էլբայի վրա ձևերը: Երբ ըստ նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի անհրաժեշտ է լինում ձևափոխության ենթարկել գերադաս անդամը, փոխվում է ամբողջ բառակապակցության կառուց-

վածքը. այսպես՝ էլրայի վրա տեղի ունեցած հանդիպման (հանդիպումից), էլրայի վրայի հանդիպման (հանդիպումից), կամ՝ վինաբանություն ընկերների միջև — ընկերների միջև տեղի ունեցած վինաբանությունից, վինաբանության մասին. ընդմիջում մինչև ժամը 5-ը → մինչև ժամը 5-ը տեղի ունեցումից (ընդմիջմանը) և այլն:

Նույն ձևով՝ սենյակ երկու հոգու համար — երկու հոգու հաակացված սենյակի → երկու հոգիանոց սենյակից. սեր պեպի ուսումը → ուսման հանդես ունեցած սիրուց և այլն:

Այլ խոսքով՝ հիշյալ բառակապակցությունները նախադասության մեջ կատարում են միայն այնպիսի պաշտոններ, որոնք չեն պահանջում գերադաս անդամի հարացուցալին փոփոխություն, այսինքն՝ ենթակայի, ուղիղ խնդրի, ստորոգելիական վերադրի. Մնացած դեպքում գործածվում են համանիշ բառակապակցություններ:

Երբ կապով զոյականական բառակապակցությունը կատարում է ստորոգելիական վերադրի պաշտոն, այն տարրալուծվում է: Գերադաս անդամը օժանդակ բայի հետ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է պարագայի կամ խնդրի պաշտոն (հմտ. Դա պայքար էր առաջադիմության համար. նկարագրածը նշանավոր հաշտությունն էր երկու պետությունների միջև):

ԱՄԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 55. Ժամանակակից հայերենում խիստ տարածված են ածական + զոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները: Դա բխում է ածականի խոսքի մասային առանձնահատկությունից: Քանի որ այն ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշ, բնականաբար խոսքի մեջ առաջին հերթին կապակցվում է զոյականին, որպես նրա լրացում (գործառում է զոյականի իմաստային ծավալման հետևանքով):

Ածականի կապակցելիությունը զոյականների հետ պայմանավորված է ինչպես ածականների, այնպես էլ զոյականների բառիմաստով:

Կապակցելիություն չալն ուղորտ ունեն հատկապես որակական ածականները, որոնք ամենատարբեր կողմերով կարող են բնութագրել առարկան: Օրինակներ՝ կարմիր զգեստ, գեղեցիկ ծաղիկ, սև մատիտ, ուրախ երեկո, նիշտ կանխագուշակում, նետափռփիռ գիրք, բարձր սար և այլն: Իհարկե, այս դեպքում ևս ածականների կապակցելիությունը գոյականների հետ անմիջաբար կապված է գոյականի և ածականի բառիմաստների հետ (հմտ. բարձր սար, բայց ոչ՝ երկար սար, կանաչ տերև, բայց ոչ՝ կանաչ բնավորություն, ուրախ բնավորություն, բայց ոչ՝ ուրախ տերև և այլն):

§ 56. Հայտնի է, որ հարաբերական ածականները ցույց են տալիս առարկայի հատկանիշը միջնորդավորված, մեկ այլ առարկայի հարաբերությամբ: Այդ իսկ պատճառով գոյականներից կերտված հարաբերական ածականներով կազմված գոյականական բառակապակցությունները հաճախ համանշական շարք են կազմում գոյականի բեմ հոլով + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների հետ: Ահա օրինակներ՝ երկաթուղային կայան — երկաթուղու կայան, գաղութային բնակչություն → գաղութի բնակչություն, երևանյան արև — երևանի արև, Ստալինգրադյան նավատամարտ → Ստալինգրադի նավատամարտ, ծովափնյա ֆաղափ → ծովափի ֆաղափ, սկյա մատանի → սկույց մատանի, մոբուս — մարդ — մոբուսով մարդ, սևաշյա աղջիկ — սև աշխույթ աղջիկ, ծովավոր շալ → ծովերով շալ, բարձրորակ աշխատանք → բարձր որակի աշխատանք և այլն⁶:

§ 57. Ածականներն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ նրանց մի մասը, ըստ բառիմաստի, պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ⁷: Հոգնակի թիվ են պահանջում՝

ա) Բազմազանության իմաստ արտահայտող ածականները՝ զանազան, բազմաթիվ, բազմապիսի, տարբեր և այլն (զանազան կարծիքներ, բազմաթիվ զբեր, բազմապիսի ծաղիկներ, տարբեբնավորություններ և այլն):

բ) Կրկնավոր ածականները, հրբ ունեն հոգնակիության իմաստ (հին-հին դարեր, մեծ-մեծ աչքեր, սուտ-սուտ խոսքեր, անշնորհք-

⁶ Վերջին երկու օրինակում բարդ ածականը տարրալուծվել է:

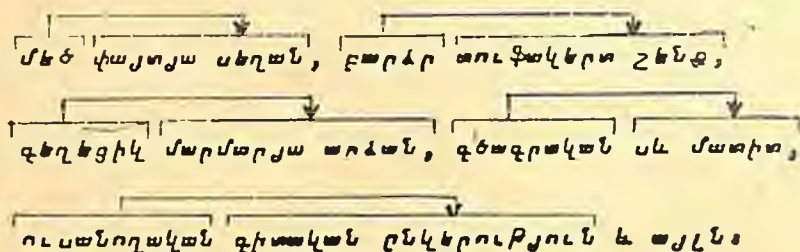
⁷ Տե՛ս Հ. Օհանյան, Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 132—133:

անշնորհք շարժումներ, սուր-սուր եղունգներ, տաք-տաք հացեր և այլն), ինչպես նաև գոյակահի կրկնություններ կերտված ածականները (խումբ-խումբ աղջիկներ, տեսակ-տեսակ գրքեր, դույնդդույն ծաղիկներ և այլն):

§ 58. Գերադաս անդամը սովորաբար կարող է ունենալ և՛ անորոշ առում, և՛ որոշյալ առում: Սակայն երբ որակական ածականը դրվում է ամենա ածանցով կերտված գերադրական աստիճանով, գերադաս անդամը միշտ լինում է որոշյալ. օրինակ՝ ամենամեծ տունը, ամենագեղեցիկ աղջիկը, ամենորակյալ բանվորը և այլն¹⁰:

Հաճախ գերադաս անդամը իմաստային ծավալման հետևանքով ստանում է մեկից ավելի ածական լրացում, որոնք իրար նկատմամբ շարահյուսական կապի մեջ չեն, այլ սուսնձին լրացնում են գերադասին: Սրանք իրարից անջատվում են ստորակետով, իսկ հաճախ միանում են և կամ ու շաղկապներով: Օրինակներ՝ զեղեցիկ, մեծ-մեծ աչքեր, սուր ու ծանր նիզակ, սպիտակ և վափուկ ձյուն, նեղ ու ծուռ փողոց, զարմանալի, անջնջելի, անմահ վավերագիր և այլն:

§ 59. Երբ գերադաս անդամն ունի մեկ հարաբերական և մեկ որակական ածական, առկա նրանցից մեկը կարող է դիտվել որպես ածական+գոյական բառակապակցության լրացում, ինչպես՝

Այս դեպքում բառակապակցության ստորադաս անդամները ստորակետով չեն անջատվում, չեն միանում նաև և կամ ու շաղկապներով:

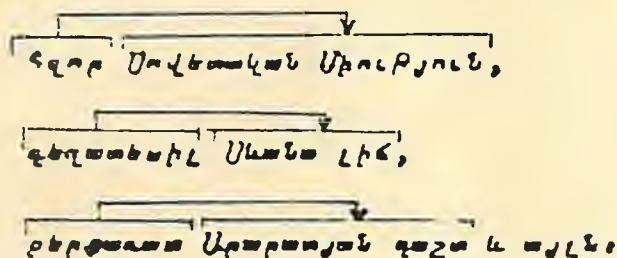
§ 60. Երբ գոյականն ունենում է մեկից ավելի ածական ասորադաս անդամ, վերջիններիս շարադասությունը պայմանավորվում է ածականի իմաստով. իհարկե, սովորաբար գոյականին ավելի

¹⁰ Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի որոշիչ հոգը, ԳԱ տեղեկագիր, 1960, № 1:

մոտ է գրվում որակական ածականը. օրինակ՝ Գարնանային պայծառ առավոտ, աշնանային մոռյլ օր, տուֆակերտ գեղեցիկ շենք, մանկական զվարք երգեր և այլն¹¹:

Երբ որակական ածականը գրված է լինում հարաբերական ածականից առաջ, այն կարող է լրացնել վերջինիս հիմքում ընկած գոյականին. ինչպես՝ սև մարմարյա արձան (= սև մարմարից արձան), երկար մորուքավոր մարդ (= երկար մորուքով, երկար մորուք ունեցող մարդ): Սակայն այս դեպքում ավելի հաճախ գործածվում են համանիշ գոյական ստորադաս անդամով բառակապակցությունները (տե՛ս փակագծերի մեջ):

Բաղադրյալ անվան վրա գրվելու դեպքում ածականը լրացնում է ամբողջ բաղադրյալ անվանը: Օրինակներ՝

և այլն: Հնարավոր է նաև ածականի միջադաս շարադասությունը, ինչպես՝ Սևանա գեղատեսիլ լիճը, սովետական հզոր բանակը, Սրբառայան արգավանդ դաշտը և այլն: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ գրվում է որոշյալ առումով:

§ 61. Ածական+գոյական բառակապակցությունները, ինչպես ասվեց, ունեն գործառություն շատ մեծ ոլորտ: Նրանք կարող են հանդես գալ և՛ վերնադրային-անվանողական արժեքով, և՛ առավելապես որպես նախադասության բաղադրիչ: Վերնադրերում նրանք հանդես են գալիս և՛ անկախ, և՛ որպես մեկ այլ բառակապակցության բաղադրիչ: Առաջին դեպքում գերադաս անդամը կարող է գործածվել որոշյալ կամ անորոշ առումով: Ըստ որում այն մեծ մասամբ հանդես է գալիս ուղիղ ձևով: Երբ այս կառուցվածքի բառակապակցությունը վերնադրերում հանդես է գալիս որպես այլ բառակապակցության բաղադրիչ, նրա գերադաս ան-

¹¹ Տե՛ս Վ. Քոսյան, նույն տեղում:

դամը կարող է դրվել զանազան հոլովներով՝ կախված արտահայտած հարաբերությունների բնույթից: Բերենք օրինակներ՝ ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունների վերնագրային դործառության համար. «Սև կակաչ», «Սպիտակ շուշաններ», «Ալպյան մանուշակ», «Խոնարհ աղջիկը», «Սպիտակ ձին», «Սև ցեղերի սերմնացանը», «Փոքրիկ հայկերի մեծ աշխարհը», «Ֆիլմ գյուղացիական սլայդների մասին», «Բարձր ցուցանիշներով» և այլն:

§ 62. Նախադասության մեջ ածական + գոյական գերադասանդամ կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունների բաղադրիչները հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադասանդամը կարող է կատարել ամենատարբեր պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը բոլոր դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն: Նախադասության մեջ բառակապակցությունը սովորաբար պահպանում է իր շարահասությունը, այն է՝ ածական ստորադաս անդամը (որոշիչը) դրվում է գոյական գերադաս անդամից (որոշյալից) առաջ: Օրինակներ՝ Գահի վրա երիտասարդ էլ-Սաման Մեղմ գրկել է հրաշագեղ բամբիշին (Իս.): Սակայն հաճախ, հատկապես բանաստեղծական խոսքում, ոճական նկատառումներով, խոսքին պատկերավորություն, արտահայտչականություն տալու համար բառակապակցությունը փոխում է իր սովորական շարահասությունը. ստորադաս անդամը դրվում է գերադասից հետո: Օրինակ՝ Հրեշտակ մաքուր, լուսաթև, իջիր երկնից հեռավոր, Երգով անուշ ու քերև, նվագներով մեղմօրոր (ՎՏ):

Ստորադաս անդամի շրջուն շարահասություն հանդիպում է հատկապես այն դեպքերում, երբ բառակապակցությունը բարդ է, այսինքն՝ գերադաս անդամը ունի երկու և ավելի ածական լրացումներ (նաև գոյական ստորադաս անդամ): Այս դեպքում ստորադաս անդամներից՝ որոշիչներից մեկը, կամ երկուսը կարող են տրոհվել՝ դրվելով որոշյալից հետո: Օրինակ՝ Եվ, ահա, ներս մտավ Բաճաճյա մի պատանի՝ բարձրահասակ, գեղեցկադեմ. վառվռուն աչերով (Մուր., Գևորգ Մարգարետին):

§ 63. Բառակապակցության ածական անդամը իր հերթին կարող է ծավալված լինել (հասակը բարձր, մահվան պես անխուսափելի և այլն): Այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ՝ որոշիչ, որը ևս հաճախ տրոհվում է՝

դրվելով որոշյալից հետո, ինչպես՝ նա ունի խորունկ երկնագույն աչքեր. ֆնֆուշ ու տրտում, որպես իրիկուն (ՎՏ):

§ 64. Ժամանակ կամ տեղ ցույց տվող մի շարք գոյականների՝ ժամանակ, օր, պահ, տեղ, կողմ և այլն, իրենց ածական լրացումով նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն, ինչպես՝ Քո ուրախ պահին հիշիր, որ ես կամ (ԳՍ): Հարձակում կազմակերպվեց բերդի արևմտյան կողմից:

Բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն նաև այն դեպքերում, երբ գերադաս անդամը գործիական կամ սեռական հոլովով է դրված և արտահայտում է որևէ բան որոշակի չափով՝ ձևով ունենալու հատկանշային հարաբերություն: Այս դեպքում ամբողջ բառակապակցությունը կատարում է որոշչի պաշտոն: Օրինակ՝ բարձր որակով աշխատանք, բարձր որակի աշխատանք, սև աչքերով աղջիկ, կարմիր շոռով աղջիկ, ծանոթ ձայնով մարդ, միջին տարիքի մարդ, նահապետական բարբերով գյուղացի, մեծ չափի կոշիկ, սպիտակ գուլյնի թև և այլն:

Նախադասության մեջ մեկ անդամի պաշտոն են կատարում նաև ածական + գոյական կառուցվածքի այն բառակապակցությունները, որոնք առարկայի, երևույթի, տեղի բարդ անվանումներ են, ինչպես՝ Արևմտյան Բեռլին, Հյուսիսային բևեռ, Սև ծով. գիտական խորհուրդ. պատվավոր նախագահություն, կենտրոնական կոմիտե, ակադեմիական ժամ, հայրենական պատերազմ. Երևանի պետական նամայսարան և այլն:

ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 65. Թվական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա են թվական-հատկանշային հարաբերություններ, այսինքն՝ ստորադաս անդամը բնորոշում է գերադաս անդամը նրա քանակական կողմը ընդգծելու, քանակային հատկանիշը մատնանշելու (քանակական թվականներ), առարկայի դասը, կարգը ուրիշ առարկաների շարքում ցույց տալու (դասական թվականներ), առարկայի թվային բաշխումը ցույց տալու (բաշխական թվականներ) միջոցով:

Այս բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ թվական ստորադաս անդամը դրվում է գերադաս անդամից առաջ: Մեկից բարձր քանակական թվականները ըստ իմաստի կարող են պահանջել գերադաս անդամի հոգնակի թիվ, սակայն նախադասություններից դուրս այն սովորաբար դրվում է եզակի թվով (հինգ աղջիկ, երկու արոռ, վեց բաժակ, տասն ուսանող, հարյուր տետր և այլն): Դասական և բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար դրվում է եզակի թվով (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, մեկական խնձոր, տասական տետր և այլն):

§ 66. Քանակական թվականների մոտ գերադաս անդամը կարող է դրվել և՛ անորոշ, և՛ որոշյալ առումով (երեք աշակերտ—երեք աշակերտը, հարյուր տետր—հարյուր տետրը և այլն): Դասական թվականը սովորաբար պահանջում է գերադաս անդամի որոշյալ առում (առաջին շաբաթ, հինգերորդ օրը, բասերորդ մարդը, երկրորդ հիվանդը և այլն): Բաշխական թվականների մոտ գերադաս անդամը սովորաբար դրվում է անորոշ առումով (հնգական տետր, մեկական մատիտ, վեցական գրիչ և այլն):

§ 67. Բառակապակցության կազմում թվականները հանդես են գալիս ուղիղ ձևով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Քանակական թվական ստորադաս անդամը կարող է ստանալ մոտ, մոտավորապես, գրեթե, համարյա, մինչև լրացումները՝ ցույց տալով քանակային մոտավոր հատկանիշ: Օրինակ՝ մոտ հարյուր հոգի, գրեթե տասնհինգ օր, մոտավորապես տասն հոգի, համարյա վեց կիլոգրամ և այլն: Թվականների այսպիսի ծավալում լինում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս անդամը չափի, կշռի, ժամանակի և այլնի միավոր է:

Դասական թվականը ևս կարող է ծավալվել, այսինքն՝ ստանալ գոյական լրացում, որը սովորաբար դրվում է բացառական հոլովով (ստորադաս գոյականը սովորաբար տեղ է ցույց տալիս)։ Օրինակ՝ վերևից հինգերորդ տողը, վերջից երկրորդ կարգը, փողոցի անկյունից հաշված հինգերորդ տունը և այլն:

Ի տարբերություն առաջինների, բաշխական թվական ստորադաս անդամը չունի ծավալվելու հատկություն:

§ 68. Թվական ստորադաս անդամով բառակապակցություն են կազմում հիմնականում թանձրացական գոյականները, որոնք

ցույց են տալիս հաշվելի առարկա (գիրք, մատիտ, տետր, ասեղ, աղ-
ջիկ, տղա, ուսանող և այլն)։ Առարկայական հասկացություն արտա-
հայտող վերացական գոյականները սովորաբար թվականով բառա-
կապակցություն չեն կազմում (ժամանակակից հայերենում հնա-
րավոր չէ երկու ուսանողություն, հինգ իրավաբանություն, տաս
հուզում, յոթերորդ անհանգստություն, երկուական հուզմունք և
այլն)։ Թվականով բառակապակցություն են կազմում նաև չափի,
կշռի, քանակի, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյականները
(ռուբլի, մետր, գրամ, կիլոգրամ, կոպեկ, ժամ, օր, ամիս և այլն),
որոնք հիշյալ կապակցություններում սովորաբար գործածվում են
եզակի թվով։ Հոգնակի թիվ գործածվում է միայն այն դեպքում,
հրբ գերադաս անդամն ունի ժամանակը, չափը, քանակը մեծաց-
նող, սաստկացնող այլ լրացում. ինչպես՝ հինգ երկար ու ձիգ տաբի-
ներ, յոթ հավերժություն թվացող բոլեներ, երեսուն անվերջա-
նալի կիլոմետրեր և այլն։

§ 69. Ըստ իրենց կիրառական առանձնահատկությունների
սրանք բաժանվում են երկու խմբի։

1) Բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչները նախա-
դասության մեջ կատարում են առանձին շարահյուսական պաշ-
տոններ։ Այդպիսին են հաշվելի առարկա ցույց տվող գոյական-
գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները։ Գերադաս
անդամը կատարում է նախադասության տարբեր անդամների
պաշտոններ, իսկ առաջադաս թվական ստորադաս անդամը բոլոր
դեպքերում կատարում է որոշչի պաշտոն։ Օրինակ՝ Ասատուրի
նոր տունը բաղկացած է երեք սենյակից և մեկ գոմից (նՁ, Հացա-
վան)։

Երբ բառակապակցության թվական անդամը ծավալված է, այն
իր լրացման հետ կատարում է նախադասության մեկ անդամի
պաշտոն. օրինակներ՝ Ներքևից երրորդ տողում կար վրիպակ։ Մո-
տավորուպես հիսուն բանվոր ստացան պարգևներ։ Կարդացվել է
ալիլի քան հինգ հազար հինգ հարյուր դասախոսություն (ԵԵ)։

2) Բառակապակցություններ, որոնք նախադասության մեջ
կատարում են մեկ անդամի պաշտոն։ Այդպիսին են չափի, կշռի,
տարածության, ժամանակի միավոր ցույց տվող գոյական գերա-
դաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները։ Օրինակ՝ Վեց
օրվա լարված աշխատանքից հետո նրանք վաստակեցին քսանա-

կան ռուբլի: Այսօր նրանք անցան Բաճկապարհ: Ճանապարհ: Նրանք արտադրանքի իրացման պլանը կատարել են 103 տոկոսով (102):

Այդպիսին են նաև տեսակ, կարգ, շարժ գոյականներով այն բառակապակցությունները, որոնց մեջ վերջիններս գրվում են տրական հոլովով, ինչպես՝ առաջին տեսակի ալյուր, վեցերորդ կարգի տոմս, հինգերորդ շարժի աշակերտ, երեք տեսակի տետր և այլն:

Եթե թվական ստորադաս անդամը ունի լրացում, ապա նախադասության մեկ անդամի պաշտոն է կատարում ամբողջ բարդ բառակապակցությունը: Օրինակ՝ Հեկտարից ստացվեց մոտավորապես երեսուն տոննա խաղող (եե):

Հանդիպում են նաև թվական լրացումով հետևյալ կարգի բառակապակցություններ՝ հիմք լինել բաժակ, Բաճկապարհի մետր, երկու ռուբլի տաս կոպեկ և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԱՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ ԴՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 70. Գերազանցապես անդամ+գոյական գերադաս անդամ բառակապակցությունները ըստ դերանվան խոսքի մասային հարաբերակցության լինում են տարբեր կառուցվածքի և արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ:

1. Անձնական դերանվան սեռական հոլովաձևերը, գրվելով գոյականի վրա՝ արտահայտում են պատկանելություն, ստացականություն հարաբերություններ: Սրանք պահանջում են գերադաս անդամի որոշյալ առում: Օրինակներ՝ իմ գիրքը, քո տետրը, մեր տունը, նրանց երազանքը և այլն:

Այս բառակապակցությունները համանիշ են և, դ ստացական հոդեր ունեցող բառաձևերին, ինչպես՝ իմ գիրքը—գիրքս, քո կարծիքը—կարծիքդ, ձեր տետրերը—տետրերդ և այլն:

Բայանուն դերադաս անդամը կարող է ունենալ նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև՝ կապական բառերով անձնական դերանուն ստորադաս անդամ, ինչպես՝ սեր քո նկատմամբ, վախ նրանից, անհանգստություն քո պատմառով, ակնարկ նրանց մասին և այլն:

Նախադասութեան կազմում այս բառակապակցութիւնների բաղադրիչները հանդես են գալիս որպէս առանձին անդամներ:

Նույնպիսի կառուցվածք ունեն նաև սա, դա, նա ցուցական դերանունների սեռական հոլովով բաղադրված գոյականական բառակապակցութիւնները, որոնք, սակայն, ունեն զործառութեան նեղ ոլորտ:

2. Յուցական դերանունների մեծ մասը հարաբերակցում է ածական խոսքի մասին, այդ իսկ պատճառով, նրանցով բաղադրված գոյականական բառակապակցութիւնները կառուցվածքով նման են ածական + գոյական կաղապարով կազմված բառակապակցութիւններին:

Այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն դերանունները, արտահայտելով ցուցականութեան իմաստ և բնորոշելով առարկան տարածական և ժամանակային առումով, ինչպես նաև համեմատութեամբ, պահանջում են գոյականի որոշյալ առում (այս գիրքը, այն տետրը, այդ օրը, սույն որոշումը, նույն միտքը, միևնույն պատասխանը և այլն):

Մյուս ցուցական դերանունների մոտ գոյական դերադաս անդամը սովորաբար զրկում է անորոշ առումով (այսպիսի գիրք, այսօր խնձոր, այնպիսի կաթիք, նույնպիսի որոշում և այլն): Իհարկե, բացառված չեն նաև որոշյալ առման գործածութեան դեպքերը (օրինակ՝ այսպիսի գիրքը, այսօր խնձորը և այլն):

3. Հարցա-հարաբերական ով, ինչ և ու դերանունների սեռական հոլովաձևերը կարող են լինել գոյականական բառակապակցութեան բաղադրիչ: Սրանք միշտ ունենում են առաջադաս շարադասութիւն: Օրինակներ՝ ո՞ւմ գիրքը, որի՞ մատիտը, ինչի՞ մասը և այլն: Մյուս հոլովաձևերով և կապական բառերով սրանք հանդես են գալիս հիմնականում բայանունների մոտ. օրինակ՝ հետեւում ումի՞ց, սեւ ո՞ւմ նկատմամբ, հաղորդում ինչի՞ մասին և այլն:

Ածականներին հարաբերակցող հարցա-հարաբերական դերանունները կազմում են ածական + գոյական կառուցվածքի բառակապակցութիւնների նման բառակապակցութիւններ: Օրինակներ՝ ինչպիսի՞ ծաղիկ, ինչֆա՞ն գիրք, ֆանի՞ տետր և այլն: Այս դեպքում ևս դերադաս գոյականը սովորաբար զրկում է անորոշ առումով:

4. Որոշյալ դերանունները կարող են կազմել և՛ գոյական +

գոյական, և՛ ածական—գոյական կառուցվածքի բառակապակցություններին հարաբերակից բառակապակցություններ: Այսպե՛ս լուրի կարծիքը, յուրաքանչյուրի տետրը, ամեն մեկի որոշումը և այլն ցույց են տալիս պատկանելության՝ վերաբերության հարաբերություններ: Այս դեպքում գերադաս անդամը միշտ գրվում է որոշյալ առումով:

Յուրաքանչյուր. ամեն մի, ամբողջ դերանունները, ածականական արժեքով զործածվելիս, պահանջում են գերադաս անդամի եղակի թիվ. ինչպես՝ ամեն մի որոշում, ամբողջ աշխարհը, յուրաքանչյուր աշակերտ և այլն:

Բոլոր դերանունը պահանջում է գերադաս անդամի հոգնակի թիվ և որոշյալ առում. օրինակ՝ բոլոր տները, բոլոր զբեքերը, բոլոր ծաղիկները և այլն:

5. Անորոշ դերանունները գոյականական բառակապակցություններում հարաբերակցում են գոյականի (մի ֆանիսի կարծիքը, ինչ—որ մեկի վերաբերում, ուրիշի կոշիկ, մեկն ու մեկի գիրքը) և ածականի (ինչ—որ գրիչ, ինչ—ինչ պատնառներ, ում զրոգ, մի ֆանի տետր, ուրիշ որոշում և այլն): Երկրորդ դեպքում գերադաս անդամը միշտ գրվում է անորոշ առումով:

6. Ժխտական դերանուններից ոչ ոք և ոչ մեկը հարաբերակցում են գոյականների և գոյականական բառակապակցություններում հանդես են գալիս հիմնականում տրական հոլովով՝ ցույց տալով պատկանելության հարաբերություն, օրինակ՝ ոչ ոքի կարծիքը, ոչ մեկի հայտաբարությունը և այլն: Սրանց մոտ գերադաս անդամը միշտ գրվում է որոշյալ առումով: Ոչ մի դերանունը հարաբերակցում է ածականի և բառակապակցության մեջ պահանջում է գերադաս գոյականի եղակի թիվ և անորոշ առում. օրինակ՝ ոչ մի տետր, ոչ մի տարակարծություն, ոչ մի գրիչ և այլն:

§ 71 Դերանուն—գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները զործառում են հիմնականում որպես նախադասության բաղադրիչ: Անվանողական արժեքով նրանք դրժե չեն հանդիպում: Դա բխում է դերանունների խոսքի մասային առանձնահատկությունից: Ցույց չտալով տարբերակված առարկա, հատկանիշ, նրանցով արտահայտված հարաբերությունները ևս նախադասությանից դուրս կոնկրետ, որոշակի չեն: Նրանք ադպիսին են դառնում միայն խոսքի մեջ: Այս բառակապակցությունների բաղադրիչները խոսքի մեջ հանդես են գալիս որպես

նախադասութեան տարբեր անդամներ: Գերադաս անդամը կատարում է նախադասութեան տարբեր անդամների պաշտոններ, իսկ ստորադաս անդամը կատարում է հատկացուցչի (եթե գոյականական արժեք ունի), կամ որոշչի (եթե ածականական արժեք ունի) պաշտոն: Օրինակներ՝ Ամեն տեսակ երգ երգեցի, ամենից լավ տաղն է էլի (եջ): Ամեն հոգի մի վիշտ ունի, ամեն մի ցավ՝ ամոքում (եջ): Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամոթահար (Մ., Կեորգ Մարգարետունի): Իմ կարոտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հեփաք չկա (եջ):

**ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 72. Գոյական գերադաս անդամը բառակապակցութիւն կարող է կազմել նաև գերբայների հետ: Այս դեպքում նրա իմաստը կոնկրետանում, ավելի որոշակի է դառնում նրան առնչվող, հատուկ, բնորոշ որևէ գործողութիւն մատնանշիլու միջոցով: Օրինակ՝ գրելու քուղք, հոսող ջուր, հոգնած մարդ և այլն:

Ստորադաս անդամ կարող են լինել ինքնուրույն կիրառութիւն ունեցող կամ բուն գերբայները, բացառութեամբ զուգընթացականի, այսինքն՝ անորոշը, հարակատարը, հնթակայականը և շ-րդ ապառնին:

§ 73. Անորոշ գերբայը գոյականական բառակապակցութիւններում սովորաբար հանդես է գալիս տրական հոլովածեով և ցույց է տալիս հատկացական-վերաբերութեան հարաբերութիւն, օրինակ՝ սպասելու պահ, վազելու ցանկութիւն, վառելու փայտ, հանդիպելու անհրաժեշտութիւն, ուտելու պահանջ, սովորելու մտադրութիւն և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը միշտ առաջադաս է լինում:

Անորոշ գերբայ լրացում կարող են ունենալ միայն որոշակի խմբի գոյականներ: Դրանք հիմնականում վերացական գոյականներն են, որոնք ունեն եղանակավորող նշանակութիւն (ցույց են տալիս կամք, ցանկութիւն, հնարավորութիւն, հիմունք և այլն) և հարաբերակցում են նույն նշանակութեամբ բայի կամ ածականի. օրինակ՝ գրոհելու հրաման. սովորելու ձգտում, աշխատելու հնարավորութիւն, ֆնելու անհրաժեշտութիւն, հեռանալու մտադրութիւն, կարգալու սեր, աշխատելու իրավունք, հանդիպելու

հույս, ապրելու կամք, խոսելու պահանջ, վիճելու սովորություն, ամուսնանալու առաջարկ և այլն:

Անորոշի տրական չուղովով լրացում կարող են ունենալ նաև մի շարք թանձրացական գոյականներ: Այս դեպքում բառակապակցությունն արտահայտում է որակային-հատկացական հարաբերություն: Օրինակներ՝ խմելու ջուր, վառելու փայտ, ուտելու հաց, գրելու քուղք, վառելու հող և այլն:

Այսպիսի լրացում կարող են ունենալ նաև ժամանակ ցույց տվող մի շարք գոյականներ: Օրինակ՝ աշխատելու ամիս, հանգրստանալու ժամ, սպասելու պահ, ծնվելու օրը և այլն:

§ 74. Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերադաս անդամի պահանջով անորոշ դերբայ ստորադաս անդամը կարող է դրվել նաև այլ հոլովներով, ինչպես նաև միանալ կապական բառերով՝ արտահայտելով որոշչային-խնդրային կամ որոշչային-սլարադայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ հրաման աշխատելու վերաբերյալ, խոսք գնալու մասին, շփոթություն շտապելուց, կարմուրքուն (հոգնածություն) արագ վազելուց, առաջադիմություն սովորելու բնագավառում, որոշում դպրոց կառուցելու մասին, անհնություն հուզվելուց, վազելով հեռացում, անփութություն գրելու մեջ և այլն: Այս բառակապակցություններում ստորադաս անդամը ունենում է համեմատաբար ազատ շարադասություն: Այն սովորաբար դրվում է գերադաս անդամից հետո, սակայն կարող է լինել նաև առաջադաս: Բառակապակցության թե՛ գերադաս և թե՛ ստորադաս անդամները կարող են ծավալվել, ստեղծելով բարդ բառակապակցություններ, ինչպես՝ համալսարանում սովորելու մեծ ցանկություն, թշնամու վրա գրոհելու անհապաղ հրաման, նամակ գրելու փայլուն քուղք և այլն:

§ 75. Անորոշ դերբայի տրական հոլով-գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ: Գերադաս անդամը կարող է կառարել գոյականին հատուկ բոլոր պաշտոնները, իսկ ստորադաս անդամը՝ հատկացուցչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս վերաբերության հարաբերություն (գրոհելու հրաման, կարդալու ցանկություն) և կամ որոշչի պաշտոն, երբ ցույց է տալիս հատկացական-որակային հարաբերություն (խմելու ջուր, կարդալու գիրք, ուտելու հաց և այլն): Օրինակներ՝ Վարձով տալու սենյակ չունե՞մ:

(նՁ. Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները)... Գիտեմ այն, որ սուր շինելու երկաթը որքան արագ են ծեծում, նա այնքան ավելի կուռ է դառնում (ՎՓԸՆ, 617): Արսենը որոշել էր գյուղին լույս տալու օրը... (ԳԲՆ, 5):

Այլ հոլովներով և կապական բառերով միացած ստորագաս անդամը ևս կատարում է որոշչի պաշտոն, թեև ակնբախ է խընդրային կամ պարագայական հարաբերություն ցույց տալը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Մանոր.— Ժամանակ, պահ, պատճառով բառերը անորոշ դերբայի տրական հոլովի մոտ այժմ ստանձնել են կապական բառի արժեք, այդ իսկ պատճառով հիշյալ կապակցությունները նախագասություն մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն. օրինակ՝ Ելույթ ունենալու ժամանակ նա խիստ հուզվում է: Շտապելու պատճառով նա մոռացավ դիրքը վերցնել:

Այս բառակապակցությունները ունեն նաև վերնագրային-անվանողական արժեք: Այս դեպքում գերադաս ստեղծվող գերազանցապես զրվում է ուղիղ ձևով (անորոշ կամ որոշյալ առումով):

§ 76. Հարակառու դերբայ-գոյական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն իրենց արտահայտած հարաբերությունների բնույթով մոտենում են անվան-գոյական գերադաս անդամ բառակապակցություններին. այն է՝ ցույց են տալիս հատկանշային-որակային հարաբերություններ (բնորոշում են առարկան նրա կատարած որևէ գործողությունը մատնանշելու, որևէ դրության մեջ եղած լինելը ցույց տալու միջոցով): Օրինակներ՝ հոգնած մարդ. Բնած երեխա, կարդացած գիրք, կերած հաց և այլն: Այս դեպքում գերադաս և ստորադաս անդամների միջև կարող է լինել գործողություն կատարողի և գործողության հարաբերություն (հոգնած մարդ, Բափված խոտ, փակված դուռ և այլն), կամ՝ գործողության և գործողության օբյեկտի հարաբերություն (կարդացած գիրք, կտակած ժառանգություն, ունեցած տետր և այլն): Վերջին դեպքում ստորադաս անդամը սովորաբար ունենում է տրականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողություն կատարողը, իսկ գերադաս անդամը, որ մատնանշում է գործողության առարկան, զրվում է որոշյալ առումով (նրա կարդացած գիրքը, Ալիմյանի կտակած հարստությունը, Սեդայի տված մատիտը և այլն):

Երբ հարակատար դերբայը վերացական բայ է, այն որպես ստորագաս անդամ հանդես է գալիս միայն որևէ լրացման հետ (վերջինս նյութական բովանդակություն է տալիս բային), ինչպես՝ չբանառության մեջ եղած գիրք, տարակարծությունների առիթ հանդիսացած ելույթ, անհանգստություն պատճառած դիպված և այլն: Ներդրծական սեռի բայերը ևս հաճախ գոյականի լրացում կարող են լինել միայն ծավալված ձևով. ինչպես՝ մագերը կտրած աղջիկ, գնդակը կոբրած տղա, դասը սովորած աշակերտ, հագուստը պատում երեխա, 150 կգ բարձրացրած մարզիկ և այլն:

§ 77. Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների գերագաս անդամը կատարում է տարբեր պաշտոններ, իսկ հարակատար ստորագաս անդամը բոլոր դեպքերում հանդես է գալիս որպես նրա որոշիչը (եթե այն ծավալված է, ապա որոշչի պաշտոն է կատարում ամբողջ բայական բառակապակցությունը): Օրինակ Զվինի՞թ թե հաղթահարված, հարը հատած բլնամին դավ է դնում մութն ու մեռած կես գիշերվա էս ժամին (ՀԹ):

Երբ բառակապակցության գերագաս անդամը դրվում է գործիական հոլովով և կատարում է որոշչի կամ պարագայի պաշտոն, այն իր լրացման հետ հանդես է գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. ինչպես՝ խորտակված սրտով հեռանալ, հոգնած դեմքով մարդ, ներկած պատերով խրճիթ, սևացած պատերով սուռ և այլն:

§ 78. Ներակայական վերբայ-գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ևս արտահայտում են հատկանշային-որակային հարաբերություններ, այսինքն՝ ենթակայական դերբայը բնորոշում է գերագաս անդամով արտահայտված առարկան նրա որևէ գործողությունը, որևէ դրության մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ գնացող տղա, վագող աղջիկ, փորձարկվող մեքենա, փանդվող տուն, մոլեգնող փամի, զննող հայացք և այլն:

Այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես առանձին անդամներ, ըստ որում ենթակայական դերբայը կատարում է որոշչի պաշտոն: Երբ այն ծավալված է, որոշչի պաշտոն է կատարում ամբողջ դերբայական դարձվածքը. ենթակայական դերբայ ստորագաս անդամը սովորաբար ունենում է առաջագաս շարադասություն: Սակայն նա-

խաղասության մեջ այն ևս, հարակատար դերբայի նման, կարող է գործածվել ետադաս շարադասությամբ, տրոհվել, անջատվել գերադասից նախադասության այլ անդամներով: Օրինակներ՝ *Լուսմ են լեռան սառույցներից իջնող այդ առուները (ԱՔ, Ծիրանի փող): Վախով փառաբանեմ այն պատանու ձեռքը և՛ դողացող, և՛ տափ... (ՊՍ): Ֆետրի գլխարկով մարդուն օջախի մոտ նստած կինը... Թվում էր Բրմուհի՝ եռուտանու առաջ ծխի շարժումները զուշակող (ԱՔ, Ալպիական մանուշակ):*

Երբ գերադաս անդամը դրվում է գործիական հոլովով, ենթակայական դերբայով բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն. ինչպես՝ *դողացող ձեռքերով վերցրեց գիրքը: Զրնգացող ձայնով, փալլատակող լուսով և այլն:*

§ 79. Ապառնի դերբայ + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ բնորոշում են առարկան նրա հետ սունչվող տպանի ժամանակամիջոցում կատարվելիք գործողության միջոցով: Ըստ որում բաղադրիչների միջև սովորաբար լինում է գործողության և գործողության առարկայի (օբյեկտի) կամ կատարողի հարաբերություն: Օրինակներ՝ *կառուցվելիք տուն, գալիք օր, հասանելիք գումար, ուղարկելիք ծախրոց, գրելիք նամակ, ջարդվելիք վայտ և այլն:*

Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս անդամը և՛ նախադասությունից դուրս, և՛ նախադասության կազմում միշտ ունենում են առաջադաս շարադասություն: Նախորդների համեմատությամբ սրանք ունեն գործառության համեմատաբար նեղ ոլորտ:

Նախադասության մեջ այս բառակապակցությունների բաղադրիչները ևս կապվում են որոշիչ-որոշյալի հարաբերությամբ.

ՄԱԿԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆՅՈՂ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 80. Մակրայ + գոյական կառուցվածքի բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում համեմատաբար քիչ ևն հանդիպում: Սրանց առկայությունը պայմանավորված է երկու գործոնով. 1) գերադաս անդամի բայական կամ ածականական

ծագմամբ, երբ գոյականական բառակապակցությունը կրկնում է հարաբերակից գոյական կամ ածականական բառակապակցության կառուցվածքը (շտապ կառուցել—շտապ կառուցում, արագ ընթանալ—արագ ընթացք, սկամա զարմանալ—սկամա զարմանք, անհաբի որոշել—անհաբի որոշում, արտաբուստ հանգիստ—արտաբուստ հանգստություն, ի ծնե կալ—ի ծնե կադություն և այլն, 2) գոյականին լրացնող և մակբայ ստորագաս անդամ ունեցող գերբայի գեղչումով (զուր հույս—զուր ունեցած հույս, զպահսնչ նամակ—ցպահանջ ուղարկված նամակ, անտեղի նկատողություն—անտեղի արված նկատողություն և այլն):

Գոյականին կարող են լրացնել հիմնականում ձևի և ժամանակի մակբայները, ինչպես՝ անսկնկալ հանդիպում, արագ բայլ, շտապ գործ, բարձրաձայն խոսակցություն, առավոտյան մարմնամարզություն, ի ծնե բույություն, հավերժ պայքար և այլն:

Սրանք արտահայտում են որոշչային-պարագայական հարաբերություններ:

Ածականներին հարաբերակցող գոյական գերագաս անդամը կարող է ունենալ նաև չափի, քանակի մակբայ լրացում, ինչպես՝ չափազանց գեղեցկություն, սաստիկ անհանգստություն, բիշ հավանականություն, առավել աղբատություն, շատ հարստություն և այլն: Հանդիպում են նաև շատ զարմանք, շատ աշխատանք, սաստիկ հոգնածություն, բիշ հոգս և այլն:

Բայերին կամ ածականներին հարաբերակցող գերագաս գոյականը երբեմն ունենում է նաև տեղի և ընդհանրական մակբայ ստորագաս անդամ. օրինակ՝ արտաբուստ հանգստություն, վերուստ պարգև, անընդհատ վեճ, շարունակ կռիվ, ներբուստ անհանգստություն և այլն:

§ 81. Մակբայ ստորագաս անդամը, ի տարբերություն բայական և ածականական հարաբերակից բառակապակցությունների, գոյականական բառակապակցություններում ձևը է բերում ածականական արժեք, այդ իսկ պատճառով նախադասության մեջ կատարելով առանձին անդամի պաշտոն, հանդես է գալիս որպես որոշիչ:

Երբ գերագաս գոյականը գրվում է գործիական հոլովով, բառակապակցությունը նախադասության մեջ հաճախ կատարում է մեկ անդամի պաշտոն (ձևի պարագայի կամ որոշչի). օրինակներ՝

նա գրում էր դանդաղ շարժումներով: Շենքը կառուցեցին արագ քափով:

Օսնոր.— Ձեռով և կերպով հոլովածները այսպիսի կիրառություններում ձեռք են բերել կապական արժեք և կատարում են նույն գերը, ինչ—արար.— ուրեմն ածանցների (հմմտ. միախաժուռ ձեռով, արագ կերպով—արագորեն, դանդաղ կերպով (ձեռով)—դանդաղորեն):

Ի տարբերություն ածական ստորադաս անդամի, մակբայինները այս կիրառություններում պահպանում են իրենց հիմնական առաջադաս շարահատությունը:

ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 82. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև ածական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Սրանք իրենց տարածվածությամբ թեև զիջում են գոյականական և բայական բառակապակցություններին, սակայն ունեն բավականին լայն կիրառություն: Սրանց գործածությունը հատկապես ընդարձակվել է լեզվի զարգացման վերջին շրջանում:

Ածականական բառակապակցություններն ունեն իրենց կառուցվածքային և կիրառական առանձնահատկությունները՝ կախված գերադաս անդամի՝ ածականի խոսքի մասային և շարահյուսական առանձնահատկություններից:

§ 83. Հայտնի է, որ ածականը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, բնորոշում է այն և այդ պատճառով երևան է գալիս հիմնականում վերջինիս իմաստային ծավալման հետևանքով: Այդ իսկ պատճառով ածականական բառակապակցությունները լեզվում շատ հաճախ գործառում են որպես գոյականական բառակապակցությունների ստորադաս բաղադրիչ (օրինակ՝ բոլորին հայտնի միտք, անցյալ տարվանից հիվանդ երեխա, իր գործի մեջ հմուտ մասնագետ և այլն): Իհարկե, նախադասության մեջ նրանք կարող են կատարել նաև գոյականից անկախ պաշտոն, այն է՝ ստորոգելիական վերադրի և պարագայի (օրինակ՝ Դա նրանց համար մատչելի չէ: Ու հավիտյան էլ մնացին քնած՝ դավին անտեղյակ. ցավին անտարբեր (ՀԹ):

§ 84. Ածականական բառակապակցությունների բնորոշ դժե-

րից մեկն այն է, որ դերադաս անդամի դերով կարող են հանդես գալ ոչ բոլոր ածականները: Ժամանակակից հայերենում տարածված են հատկապես որակական ածական դերադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցությունները: Սրանց մեջ գերակշիռ մաս են կազմում նրանք, որոնք հարաբերակցում են բալի: Այդ իսկ պատճառով վերջիններս կազմված ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ կրկնում են հարաբերակից բայական բառակապակցության կառուցվածքը (կառուցվում են նույն կաղապարով): Իսկ էթե տարբերվում էլ են կառուցվածքով, ասլա արտահայտում են նույն կամ նման հարաբերություններ (հմմտ. հայարտանալ մեկով—հայարտ մեկով, կարեկցել ժողովրդին—կարեկից ժողովրդին, գեղեցկանալ իր գործերով—գեղեցիկ իր գործերով և այլն):

Որակական ածական դերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունների մի մասը ունի ձևաբանական արժեք, այն է՝ արտահայտում է ածականի համեմատության աստիճանները (ավելի գեղեցիկ, ամենից գեղեցիկ, բոլորից լավ, պակաս նշանավոր և այլն):

Համեմատաբար քիչ են հարաբերական ածականների ծավալման դեպքերը. դրանցից կարելի է նշել զուտ ռսկյա, սև ակնոցավոր, սպիտակ բեղավոր և այլն:

§ 85. Իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով ածականական բառակապակցությունները խիստ բաղմալան են: Ածականի լրացում կարող են լինել գոյականը, ածականը, մակբայը, թվականը, դերբայը, դերանունը, որոնք իրենց հերթին կարող են ծավալվել՝ կազմելով բարդ ածականական բառակապակցություններ:

Ածականական բառակապակցություններում գործառում են շարահյուսական կապակցության երկու եղանակ՝ խնդրառությունը և առդրությունը: Ստորադաս գոյականները ածականներին կապակցվում են խնդրառությամբ (կապերով կամ առանց կապերի). ըստ որում ածականները ըստ իրենց բառիմաստի, կարող են ստանալ տարբեր հոլովներով կամ կապերով խնդիրներ, ինչպես՝ հոգով մաքուր, բոլորին սիրելի, սիրուց խելագար, աշխատանքում բարեխիղճ, բոլորի համար ընդունելի և այլն:

Առդրությամբ միանում են մակբայները և ածականները, ինչ-

պես՝ չափազանց զեղեցիկ. սարսափելի հիմար, համեմատաբար խելոք և այլն:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԱՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 86. Ածականական բառակապակցությունների համակարգում զգալի տեղ են գրավում գոյական ստորադաս անդամ ունեցողները: Ածականը գոյական խնդիր կարող է ընդունել տրական, բացական, դործիական, ներգոյական և ուղղական հոլովներով, որոնցից յուրաքանչյուրը արտահայտում է իմաստային ուրույն հարաբերություններ:

§ 87. Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված են տրական ստորադաս անդամ ունեցող ածականական բառակապակցությունները:

Տրական հոլովով ստորադաս անդամ կարող են ունենալ բազմաթիվ որակական ածականներ, ինչպես՝ լսելի, սիրելի, համապատասխան, ծանոթ, հարմար, մոտ և այլն: Սրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում բայերին հարաբերակից ի (ելի, ալի) ածանցով ածականները (սիրելի, ընդունելի, մատչելի և այլն):

Գոյականի (ղերանվան) տրական հոլով+ածական կառուցվածքի բառակապակցությունները, ըստ ածականի բառիմաստի, կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային հարաբերությունները:

ա) *Հանդում*—գործին հմուտ. բոլորին մատչելի, պատվին հախանձախնդիր, դահլիճին կից. ինձ հավատարիմ, նրանց հայտնի, մեծերին հնազանդ և այլն: Այս հարաբերությունը լեզվում շատ հաճախ արտահայտվում է կապերի միջոցով, որով ստեղծվում է ածականական բառակապակցությունների համանիշական շարք (բոլորին հայտնի → բոլորի համար հայտնի, գործին հմուտ → գործի մեջ հմուտ, ինձ անհայտ → ինձ համար անհայտ, մեկին մտերիմ → մեկի հետ մտերիմ և այլն):

բ) *Վերաբերություն*—իրադարձությանը տեղյակ, նրանց բաշահայտ, այդ բոլորին անտեղյակ և այլն:

գ) *Նմանություն, համապատասխանություն*—մեկին հավասար, մի բանի հարմար, որոշմանը համապատասխան, ժամանակին

հարմար, մեկին ներդաշնակ և այլն: Այս հարաբերությունը ևս հրքեմն կարող է արտահայտվել կապերի միջոցով, հատկապես երբ գոյականը անձ է ցույց տալիս. *Ինչպես՝ մեկի հետ հավասար, մեկի հետ ներդաշնակ և այլն:*

դ) *Ենթակալական հարաբերություն*—մեկին սիրելի, ինձ ցանկալի, բոլորին լսելի և այլն:

Այս հարաբերությունը կարելի է դիտել նաև որպես հանգման հարաբերություն: Այն արտահայտվում է նաև համար կապի օգնությամբ (ինձ համար ցանկալի, բոլորի համար սիրելի, նրանց համար լսելի և այլն):

ե) *Սահմանափակման հարաբերություն*—գործին հմուտ, աշխատանքին սովոր և այլն: Այս հարաբերությունը ավելի հաճախ արտահայտվում է ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով (գործի մեջ հմուտ, աշխատանքում ձեռներեց և այլն):

§ 88. Գոյականի (դերանվան) բացառական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հիմնականում հետևյալ հարաբերությունները.

ա) *Համեմատություն*—առյուծից ուժեղ, նրանից խելացի, մեկից գեղեցիկ և այլն: Այս դեպքում ստորադաս անդամը կարող է լինել նաև գոյականաբար գործածված նույն ածականը (հզակի կամ, ավելի հաճախ, հոգնակի). օրինակ՝ քաջերից քաջ, խելոքներից խելոք, ուժեղից ուժեղ, մեծերից մեծ և այլն:

բ) *Անշատման խնդրային հարաբերություն*—մի բանից ազատ, մեկից դժգոհ, ունեցվածքից զուրկ, նրանցից գաղտնի, թերություններից զերծ և այլն:

դ) *Պատճառահետևանքային հարաբերություն*—վշտից խելագար, աշխատանքից վաստակաբեկ, այդ լուրից ահաբեկ, ամոքից կարմիր, հիվանդությունից ուժասպառ և այլն:

դ) *Սահմանափակում*—մաքեմատիկայից ուժեղ, պատմությունից բույլ. բնականից սև, վերևից լայն և այլն:

ե) *Վերաբերություն*—դրանից անտեղյակ, այդ գործից տեղյակ և այլն:

§ 89. Գոյականի (դերանվան) գործիական հոլով+ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ հարաբերությունները:

ա) Սահմանափակում, մասնավորում—տարիֆով փոքր, բնավորությամբ բարի, խոհերով հստակ, մտքով պայծառ, հույզերով մեծ, շնորհքով հարուստ, տեսքով առողջ, բերքով առատ, գործերով հայտնի և այլն: Այս բառակապակցությունները սահմանափակման հետ միասին ունեն միջոցի խնդրային հարաբերության իմաստային երանգ:

բ) Միջոցի, նյութի խնդրային հարաբերություն—գինով լի, սիրով լեցուն, սովորական աչքով տեսանելի, անակնկալներով լեցուն, սարսափներով հղի և այլն:

§ 90. Գոյականի (դերանվան) ներգոյական հոլով + ածական գերադաս անդամ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հիմնականում հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն, ինչպես՝ կյանքում ժլատ, այդ հարցում նիշտ, գործում անընդունակ, այդ բանում իրավացի, աշխատանքում ծույլ և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար հաճախ գործածվում է սեռական հոլովը՝ մեջ կապի հետ. օրինակ՝ ուսման մեջ գերազանց, աշխատանքի մեջ ծույլ, գործի մեջ անընդունակ, ծախսերի մեջ շռայլ և այլն:

§ 91. Ժամանակակից հայերենում զործառում են նաև գոյականի ուղղական հոլով + ածական կառուցվածքի ածականական բառակապակցությունները: Սրանք ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորադաս գոյականը միշտ դրվում է առաջադաս և լինում է որոշյալ առումով: Օրինակ՝ աչքերը սև, հասակը բարձր, նակատը պայծառ, սիրտը սև և այլն: Սրանք ցույց են տալիս որևէ բան որոշակի հատկանիշով ունենալու հարաբերություն, մի հարաբերություն, որ արտահայտվում է նաև ածական ստորադաս անդամ + գերադաս գոյականի գործիական հոլով համանիշ բառակապակցությամբ. ինչպես՝ հասակը բարձր → բարձր հասակով, աչքերը սև → սև աչքերով, հագուստը շֆեղ → շֆեղ հագուստով և այլն:

Այս բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, ունեն այն առանձնահատկությունը, որ խիստ մոտենում են երկրորդական նախադասություններին, այսինքն՝ ղեցավում է ստորոգման առկայությունը (աչքերը սև—աչքերը սև են, տունը

երկհարկանի—տունը երկհարկանի է, անունը գեղեցիկ—անունը գեղեցիկ է և այլն):

§ 92. Ածականի գոյական լրացումները կապերով—գոյական (դերանուն) ստորադաս անդամը միանում է ածականին նաև կապերով: Այս դեպքում ածականական բառակապակցությունը, ըստ կապի բնույթի, արտահայտում է զանազան հարաբերություններ:

ա) Ժամանակակից հայերենում հատկապես տարածված են պես, նման, չափ կապերով գոյական ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները: Սրանք արտահայտում են համեմատություն՝ հավասարության, համապատասխանության հարաբերություններ: Օրինակներ՝ Արաբատի նման ներմակ, մահվան պես հզոր, բամբակի նման փափուկ, վարդի չափ գեղեցիկ, մեկի նման բարի, արծառի նման անշարժ, ջրի պես հստակ և այլն: Ստորադաս գոյականը կապի հետ սովորաբար ունենում է առաջադաս շարադասություն: Այսպիսի հարաբերություն է արտահայտվում նաև ինչպես, որպես կապերի միջոցով, որոնք, սակայն, ունեն գործառության ավելի նեղ ոլորտ (հանդիպում են առավելապես գրավոր խոսքում): Այս դեպքում ստորադաս անդամը ունենում է վերջադաս շարադասություն: Օրինակներ՝ ծանր ինչպես արեփն, սև ինչպես ածուխ, սպիտակ որպես ձյուն և այլն:

բ) Նկատմամբ, դեպի, հանդեպ կապերով ստորադաս գոյական անդամ ունեցող ածականական բառակապակցություններն արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն՝ սահմանափակման իմաստային երանգով: Օրինակներ՝ ընկերոջ նկատմամբ ուշադիր, ուշադիր դեպի մայրը, երեսաների նկատմամբ հոգատար, ոխերիմ դեպի թշնամին, սիրալիր դեպի մեկը, թշնամու հանդեպ անողոք և այլն: Նկատմամբ և հանդեպ կապերի դեպքում ստորադաս անդամն ունենում է առաջադաս շարադասություն, իսկ դեպի կապի դեպքում՝ վերջադաս (տե՛ս օրինակները):

գ) Համար կապով ստորադաս անդամը բայերին հարաբերակցող -ի-ով գերադաս ածականների մոտ ցույց է տալիս հանգման և ներգործող խնդրային հարաբերություն: Սրանք միաժամանակ ունենում են մասնավորման, սահմանափակման իմաստային երանգ: Այլ ածականների մոտ համար կապով լրացումը ցույց է տալիս միայն մասնավորման, սահմանափակման հարաբերություն: Օրինակներ՝

մեկի համար սիրելի, նրա համար ատելի, բոլորի համար ընդունելի, նրա համար անսպասելի, տղայի համար հանելի, ինձ համար անտանելի, առողջության համար վնասակար, նրա համար գեղեցիկ, ինձ համար նոր, մեծամասնության համար անսպասելի, նրա համար դժվար և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները երբեմն ունենում են նաև նպաստակի, հատկացման երանդ. ինչպես՝ շինարարության համար պիտանի, վերանորոգման համար անհրաժեշտ և այլն:

Ներգործող խնդրային հարաբերությունը կարելի է արտահայտել նաև կողմից կապական բառի օգնությամբ (նրա կողմից ընդունելի, բոլորի կողմից սիրելի և այլն):

դ) Մեջ կապով ստորադաս անդամի առկայության դեպքում, ինչպես ասվել է, բառակապակցությունն արտահայտում է սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ գիտելիքների մեջ հրմուտ, կարծիքի մեջ հաստատ, աշխատանքի մեջ նարպիկ, սիրո մեջ համաձայն, խոսքերի մեջ ժլատ և այլն:

Երբ ստորադաս անդամը գոյականաբար գործածված և հոգնակի թվով դրված նույն ածականն է, բառակապակցությունն արտահայտում է համեմատության հարաբերություն (դերադրական աստիճանի իմաստ). ինչպես՝ սիրունների մեջ սիրուն, գեղեցիկների մեջ գեղեցիկ, անմահների մեջ անմահ և այլն:

ե) Հետ կապով ստորադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են միասնության խնդրային հարաբերություն՝ սահմանափակման երանգով. օրինակ՝ բնկերոջ հետ սիրալիր, նրանց հետ զգույշ, մեկի հետ անկեղծ և այլն:

զ) Երբեմն գոյական ստորադաս անդամը միանում է ածականին մինչև կապի միջոցով: Այս դեպքում բառակապակցությունը, գոյականի բառիմաստին համապատասխան, արտահայտում է ժամանակային կամ տեղային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ մինչև մահ հավատարիմ, մինչև լույս ցուրտ, մինչև ծնկները թաց, մինչև գոտկատեղը մերկ, մինչև բերանը լիք և այլն:

ՄԱԿԻԱՅ ՍՏՈՐԱԿԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 93. Հայտնի է, որ մակբայը, որպես խոսքի մաս, ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ: Այդ իսկ պատճառով այն հանդես է գալիս բայի և ածականի իմաստային ծավալման հետեանքով՝ ստեղծելով մակբայ-բայ կամ մակբայ-ածական կառուցվածքի բառակապակցություններ: Ինչպես բայի, այնպես էլ ածականի հետ մակբայը միանում է առդրության ստորադասական կապակցությամբ: Որպես զերադաս անդամ հանդես են գալիս հիմնականում որակական ածականները: Վերջիններիս լրացում կարող են լինել չափի ու քանակի, ձևի, ժամանակի մակբայները:

ա) Չափ ու քանակի մի շարք մակբայներ, կապակցվելով ածականին, ցույց են տալիս նրա արտահայտած հատկանիշի զրսևորման չափը, աստիճանը: Դրանցից են՝ ավելի, առավել, նվազ, պակաս, քիչ, բավականին, ամբողջովին, մասամբ, փոքր-ինչ, չափազանց, միանգամայն և այլն: Օրինակներ՝ ավելի հանելի, չափազանց զեղեցիկ, միանգամայն բավարար, մասամբ նիշտ, փոքր-ինչ գունատ, ամբողջովին սև և այլն:

Ծանոթ.— Հիշյալ մակբայներից ավելի-ն, մասամբ նաև առավել-ը, նվազ-ը և պակաս-ը ձևեր են բերել ձևաբանական արժևք և արտահայտում են ածականի բաղդատական աստիճանի իմաստը (ավելի-ն և առավել-ը՝ առավելական բաղդատական աստիճանի, նվազ-ը և պակաս-ը՝ նվազական բաղդատականի):

բ) Մի շարք ձևի մակբայներ, հատկապես -պես, -որեն, -ուստ ածանցներով կազմվածները, զրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի զրսևորման որոշակի ձևը՝ սահմանափակման իմաստային երանդով: Օրինակներ՝ ֆիզիկապես առողջ, հոգեպես աղքատ, արտաքինապես զեղեցիկ, քերականորեն նիշտ, անձնապես ծանոթ, խորապես հմուտ, նյութապես ապահով, ներքուստ զոհ, քաղաքականապես պարտաստ, տեսականորեն նիշտ և այլն:

գ) Ժամանակի մակբայները, զրվելով ածականների վրա, արտահայտում են հատկանիշի զրսևորման ժամանակը, դարձյալ սահմանափակման իմաստային երանդով (հատկանիշը սահմանափակվում է մակբայի ցույց տված ժամանակամիջոցում): Օրին-

նականք՝ միշտ գեղեցիկ. հավերժ անմահ, երբեմն հիվանդ, մերք ընդ մերք լայն, ի ծնե կաղ, տակավին երիտասարդ, արդեն ծեր. մանկուց հիվանդ, դեռևս կանաչ և ալյն:

Մյուս մակբայները ածականի լրացում լինում են միայն առանձին դեպքերում: Այսպես՝ մի քանի տեղի մակբայներ, դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկանիշի երևան գալու տեղային սահմանափակում. օրինակ՝ տեղ-տեղ կարմիր, արտաֆուտ գեղեցիկ և այլն:

ԱԾԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 94. Երբեմն ածական գերադաս անդամը լրացում է ընդունում մեկ ալլ ածական: Ածական լրացում կարող են ունենալ և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Ածականի լրացում կարող են լինել սահմանափակ թվով որակական ածականներ, ինչպես՝ անսահման, արտակարգ, բացառիկ, ծայրահեղ, խիստ, բացարձակ, տարօրինակ, անուանելի, փառ, լավ, դժվար, միատեսակ, հազվագյուտ և այլն:

Երբ ածականը լրացնում է որակական ածականի, այն ցույց է տալիս հատկանիշի դրսևորման չափը, աստիճանը. օրինակներ՝ արտակարգ գեղեցիկ, անհամեմատ բարի, միատեսակ համեղ. անսովոր թափանցիկ, ծայրահեղ վախկոտ, զարմանալի գեղեցիկ. դժվար հասկանալի, փառ հայտնի, անասելի դժվար և այլն:

Հարաբերական ածականներին լրացնող որակական ածականները ալելի հաճախ վերաբերում են բառահիմքի գոյականին. ինչպես՝ սպիտակ թիթեղյա (տուփ), սև թավշյա, սպիտակ ծոպավոր, թուխ մազավոր, երկար մորուֆավոր, լայն գծավոր և այլն:

§ 95. Ածական ստորադաս անդամի կապը գերադաս ածականի հետ իրացվում է առդրություն ստորադասական կապակցությամբ: Շարադասությունը այս բառակապակցություններում կապվում է. ստորադաս անդամը միշտ լինում է առաջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

**ԹՎԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 96. ԹՎական ստորագրաս անդամով ածականական բառապակցությունները ժամանակակից հայերենում խիստ սակավաթիվ են: Դրանք հիմնականում ամսական, օրական, տարեկան, զույգ, ինչպես նաև՝ անլի ածանցով կազմված մի շարք ածականներով բառակապակցություններն են, որոնք ունեն կաշուն բառապակցության արժեք և նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն: Ահա օրինակներ՝ ճինգ ամսական, երկու տարեկան, վեց օրական, յոթ զույգ, երկու հարկանի, չորս ոտանի, երեք գլխանի և այլն:

Ստորագրաս թվականը, ինչպես երևում է նաև օրինակներից, միշտ ունենում է առաջագրաս շարադասություն և միանում է գերագրաս ածականին առդրություն: Այս բառակապակցությունները հիմք են հանդիսացել մի շարք բարդությունների առաջացման համար, ինչպես՝ երկհարկանի, երկհատորանի, եռոտանի և այլն:

**ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՅՈՂ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 97. Ժամանակակից հայերենում երբեմն գործառում են նաև դերբայ ստորագրաս անդամ+ածական կառուցվածքի բառակապակցությունները, ըստ որում ածականի լրացում կարող է լինել միայն անորոշ դերբայը, այն էլ խիստ սահմանափակ կիրառություն:

Անորոշ դերբայի ներդրական հոլովը կամ տրականը մեջ կապի հետ, դրվելով անձի հատկանիշ ցույց տվող որակական ածականների վրա, ցույց է տալիս հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն տվյալ գործողության սահմաններում: Օրինակներ՝ գրելու մեջ (գրելում) թույլ, վազելու մեջ ուժեղ, աշխատելու մեջ ընդունակ, կրակելու մեջ անհաջողակ և այլն: Ներդրական հոլովաձևերը ունեն խոսակցական երանգավորում: Սահմանափակ թվով ածականների (պատրաստ, ընդունակ և այլն) կարող են ընդունել նաև տրականով անորոշ դերբայ լրացում, որոնք ևս արտահայտում են հատկանիշի սահմանափակման հարաբերություն. ինչպես՝ կովելու պատրաստ (բանակ), լավուրյուն անելու ընդունակ (մարդ), իրեն զոհելու պատրաստ և այլն:

§ 98. Ածականական բառակապակցությունները վերնագրային-անվանողական արժեքով հանդես են գալիս հիմնականում որպես դուականական բառակապակցության բաղադրիչ: Օրինակներ՝ գովասանքի արժանի արարք, դարի ոգուն համապատասխան բոռշում, բոլորի համար ընդունելի առաջարկ և այլն: Սակայն հանդիպում են նաև անկախ կիրառության դեպքեր, որտեղ, սակայն, զգացվում է զեղչված գոյականի առկայությունը, կամ կապակցության՝ զեղչված նախադասության մաս լինելը: Օրինակներ՝ կյանքի պահանջներին համահնչուն, իմ հոգուն հաճախ, մարտական ավանդներին հավատարիմ, մահվան պես ուժեղ և այլն:

§ 99. Ածականական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ ի տարբերություն մյուս բառակապակցությունների, նախադասության մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Նրանք դորձառում են երեք հիմնական պաշտոններով՝ որոշիչ, ձևի պարագայի և ստորոգելիական վերադրի: Ահա որոշիչ ածականական բառակապակցությունների օրինակներ՝ Աղջիկ կը մեծը, անունը՝ Արեգ... Աչքերը սև-սև, մազերը գանգուր (ՀԹ): Աշխարհ անցիր, Արարտի մման ներմակ գագաթ չկա (ԵԶ): Ես սիրում եմք ու մեղավոր աչքերը խոր, գիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ):

Ածականական բառակապակցությունը նախադասության պարագա է հետևյալ օրինակում. Դուք, զոկտոր, խոսում եք չսփիլց դուրս շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, ԹՀհրան, Զ):

Ածականական բառակապակցությունները շատ հաճախ հանդես են գալիս ստորոգելիական վերադրի պաշտոնում: Կարելի էասել, որ ածականական բառակապակցությունների մի մասը, հատկապես սահմանափակման հարաբերություն արտահայտողները, առաջացել են հենց այս կիրառության հետևանքով: Հիշյալ բառակապակցությունները այս կիրառությամբ ունեն այն առանձնահատկությունը, որ հաճախ ստորադաս անդամը բաժանվում է գերադասից հանգույցով կամ նաև նախադասության այլ անդամներով և կատարում է առանձին անդամի պաշտոն: Բերենք մեկ-երկու օրինակ՝ Դա Բաջ հայտնի է նաև իրեն՝ Արփենիկին (ՍԽ, Հողը): Մուշեղ, դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Շահենը ուժեղ էր մարեմատիկայից, Արամը՝ գրականությունից (ԵԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

ԹՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 100. Ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդիպում են նաև թվական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցություններ, որոնք վերնադրային-անվանողական արժեքով սովորաբար հանդես չեն գալիս: Սրանք հիմնականում գործառուում են որպես գոյականական բառակապակցության բաղադրիչ, իսկ նախադասություն մեջ կատարում են մեկ անդամի պաշտոն:

Քանակական թվականները կարող են ունենալ մոտ, մոտավորապես, գրեթե, շուրջ, համարյա, մի, մինչև լրացումները, որոնք ցույց են տալիս թվային մոտավորություն: Օրինակներ՝ մոտ հարյուր, գրեթե հազար, մոտավորապես հինգ, գրեթե մասն, համարյա հիսուն, մի տասը (կգ), մի յոթ (մետր) և այլն:

Քանակական թվականի լրացում կարող են լինել նաև նիշա, ուղիղ, ընդամենը մակբայները, որոնք ընդգծում են թվականի ցույց տված քանակային հատկանիշի որոշակիությունը. ինչպես՝ նիշա երեք, նիշա հարյուր (կգ), ուղիղ տաս (հատ), ընդամենը երկու (օր) և այլն:

Հատուկ կայուն բառակապակցություններ են ամսվա օրեր և ժամ ցույց տվող բառակապակցությունները, որտեղ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ամիս, ժամ, նաև ամսվա անուն հանդիսացող գոյականների տրական հոլովաձևերը: Ժամ գոյականը գրվում է նաև ուղղական հոլովով (որոշյալ առումով): Օրինակներ՝ ժամը հինգը, ամսի վեցը, մայիսի մեկը, հունվարի տասը, հունիսի երկուսին և այլն: Թվական գերադաս անդամը այս դեպքում միշտ գործածվում է որոշյալ առմամբ: Ամբողջ բառակապակցությունը նախադասության մեջ կատարում է տարբեր անդամների պաշտոն (ենթակա, ժամանակի պարագա, հատկացուցիչ): Օրինակներ՝ Մայիսի մեկը համաժողովրդական տոն է: Հունիսի մեկին սկսվում են քննությունները: Ժամը վեցին գնացքը մեկնեց: Ապրիլի վեցի իրադարձությունների մասին իմացանք շատ ուշացումով:

Փոխանվանաբար գործածված քանակական թվականը կարող է ունենալ գոյականի բացառական հոլովով և հոգնակի թվով գրված լրացում: Այս դեպքում բառակապակցությունը արտահայտում է մասնական հարաբերություն. օրինակ՝ աշակերտներից հինգը, բանվորներից տասը, ներկաներից երկուսը և այլն: Այս դեպքում

ղերադաս անդամը կարող է լինել նաև դասական թվական, ինչպես՝ ուսանողներից առաջինը, նստածներից վեցերորդը և այլն:

Փոխանվանաբար գործածված դասական թվականը կարող է ունենալ նաև տեղի մակբայ լրացում, որով բառակապակցությունը արտահայտում է տեղային սահմանափակման, մասնավորման հարաբերություն: Օրինակ՝ վերևից հինգերորդը, ներքևից երկրորդը, աջից երկրորդը և այլն:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 101. Ժամանակակից հայերենում իրենց տարածվածությունամբ հատկապես աչքի են ընկնում բայական բառակապակցությունները: Այս բառակապակցություններն ունեն հարացուցային այն բոլոր ձևերը, ինչ գերադաս բայը: Սակայն երբ գերադաս անդամը բայի խոնարհված ձևն է, ապա խոսքի մեջ հատուկ հրնչերանդի միջոցով այն վերածվում է նախադասության: Որպես ելակետային ձև, սկզբնաձև, զիտվում են այն բառակապակցությունները, որոնց գերադաս անդամը անորոշ դերբայն է: Այդ իսկ պատճառով մենք այստեղ քննության կառնենք հենց այդ բառակապակցությունները:

§ 102. Բայական բառակապակցությունները իրենց կառուցվածքով և արտահայտած հարաբերությունների բնույթով խիստ բաղմաղան են: Բային կարող են ստորադասվել գոյականները, ածականները, մակբայները, դերանունները, դերբայները:

Ստորադաս անդամի կապը գերադաս բայի հետ իրացվում է խնդրառությամբ և առդրությամբ: Կալուն շարադասություն բայական բառակապակցություններում չկա: Ստորադաս անդամը կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս:

Բայական բառակապակցություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ օժտված են շատ ծավալելու հատկությամբ. նրանք հաճախ ունենում են երկու և ավելի համաստորադաս անդամներ (նամակ գրել մատիտով. մատիտը սեղանից արագ վերցնել). ստորադաս բաղադրիչները իրենց հերթին կարող են լինել ծավալված (սեղանի անկյունում դրված սեղանից վերցնել կարմիր մատիտը) և այլն:

Բայական բառակապակցությունների կառուցվածքը պայմանավորված է հիմնականում երկու գործոնով՝ բայի սեռով և բառիմաստով: Հայտնի է, որ բայերը ըստ սեռի պահանջում են որոշակի խնդիրներ (գրել նամակ, գրվել մեկի կողմից, կարդացնել մեկին մի բան)՝ կերտելով սեռային տվյալ խմբերին հատուկ բառակապակցություններ: Որոշակի խնդրառություն ունեն նաև բայական առանձին իմաստային խմբեր, որով ևս կերտվում են նույն կառուցվածքի բառակապակցություններ (հարցնել մեկի մասին, պատմել մեկի մասին, վախենալ մեկից, սարսափել մեկից և այլն):

§ 103. Բայական բառակապակցությունների արտահայտած հարաբերությունները խիստ բաղմապան են: Դրանք կարող են լինել գործողության և առարկայի, գործողության և միջոցի, հանդաման, վերաբերության, պարագայական և այլն: Յուրաքանչյուր բառակապակցության արտահայտած կոնկրետ հարաբերությունը պայմանավորված է նրա կառուցվածքով, գերադաս բայի բառիմաստով, ինչպես նաև՝ ստորադաս անդամի խոսքի մասային և բառիմաստային առանձնահատկություններով (հմմտ. գրել մատիտով և անցնել փողոցով նույն կառուցվածքն ունեցող բառակապակցությունները):

§ 104. Բայական բառակապակցության կառուցվածքը և արտահայտած հարաբերությունները պահպանվում են հարացուցային բոլոր ձևերում (հմմտ. դաս սովորել—դաս սովորած—դաս սովորող, դաս սովորելիս, դաս եմ սովորում): Նախադասության մեջ դերբայական գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները, որոնք կոչվում են դերբայական դարձվածներ, կատարում են մեկ անդամի դեր, որի մեջ սակայն տարբերակվում են խնդրային և պարագայական պաշտոնները: Երբ գերադաս անդամը խոնարհված ձև է, նախադասության մեջ բառակապակցությունը դադարում է որպես ալոպիսին լինելուց: Խոնարհված բայը կատարում է ստորոգյալի պաշտոն, օբյեկտային հարաբերություն արտահայտող գոյականը՝ ուղիղ խնդրի, ժամանակային հարաբերություն արտահայտողը՝ ժամանակի պարագայի, տեղային հարաբերություն արտահայտողը՝ տեղի պարագայի, չափի, կշռի հարաբերություն արտահայտողը՝ չափի պարագայի պաշտոն և այլն:

**ԳՈՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՅԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

§ 105. Այս կառուցվածքն ունեցող բառակապակցություններն արտահայտում են երկու բնույթի հարաբերություններ՝ խնդրալին և պարագայական: Գոյական ստորագրաս անդամը կարող է գրվել տարբեր հոլովներով, կապվել գերագրաս անդամին կապերով: Յուրաքանչյուր առանձին դեպքում խնդրալին և պարագայական հարաբերությունները ունենում են իրենց ուրույն իմաստալին երանգավորումը: Բնենք դրանք առանձին-առանձին:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՈՒՂԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ԿԱՄ ՏՐԱԿԱՆ—ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ
+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԷԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 106. Խնդրալին հարաբերությունները այս կառուցվածքի բառակապակցություններում օբյեկտալին են, այսինքն՝ արտահայտվում է գործողության և նրա անմիջական ոլորտի մեջ ընկած առարկայի հարաբերությունը: Այսպիսի ստորագրաս անդամ են ունենում անցողական, այն է՝ ներդրածական և պատճառական բայերը, որոնք ըստ իրենց սեռի պահանջում են առարկա, որին անցնի գործողությունը: Որինականեր՝ գիրք կարդալ, նամակ գրել, դաս սովորել, տուն կառուցել, ծառ տնկել, հաց կերցնել, դաս սովորեցնել, քար բարձրացնել, փայտ ջարդել, ծաղիկ փռել, լույս առձակել և այլն:

§ 107. Գործողության և առարկայի միջև եղած ընդհանուր օբյեկտալին հարաբերությունը, գերագրաս բայի բայիմաստով պայմանավորված, կարող է ունենալ տարբեր իմաստալին երանգավորումներ: Այսպես՝

ա) Ստորագրաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով իր վրա գերագրաս անդամի ցույց տված գործողությունը, որևէ փոփոխության, ազդեցության չի ենթարկվում. օրինակ՝ տեսնել սար, դիտել կինոնկար, լսել երաժշտություն, սիրել մեկին, շրջապատել քաղաք, հրավիրել մեկին, լուր բերել, դաս սովորել, փառաբանել մեկին և այլն:

բ) Ստորագրաս անդամով արտահայտված առարկան, կրելով գործողությունը, ենթարկվում է որոշակի փոփոխության (մասնակի կամ ամբողջական). օրինակ՝ ջարդել մատիտը, այրել քեթրը.

պատր ներկել, վառել փայտը, սպանել մեկին, կոտրել ապակին, ծնել երեխայր, զարդարել սենյակը, հացը կտրատել և այլն:

գ) Ստորագաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է առաջանալ որպիս հետևանք կատարված գործողության. օրինակ՝ հաց քիսել, գործարան կառուցել, գիրք գրել, երգ հորինել, ջրանցք փորել, խմորեղեն պատրաստել և այլն:

դ) Ստորագաս անդամով արտահայտված առարկան կարող է գործողության հետևանքով տեղաշարժ կատարել տարածության մեջ. օրինակ՝ Բարբ ճեղքել, ճեղք արձակել, բեռը տեղափոխել, նամակ ուղարկել, փայտը վերցնել և այլն:

ե) Երբ գերագաս անդամով արված գործողությունը կոնկրետ նյութական չէ, այլ կապված է մարդու հոգեկան, մտավոր, զգայական գործունեության հետ, ստորագաս անդամը ցույց է տալիս այդ հոգեկան, զգացական, մտավոր գործունեության արդյունքը. օրինակ՝ ցավ զգալ, հավատ ներշնչել, սեր տածել, առել թշնամուն, ուռչում կայացնել, սխալ գործել, քերուրյունները բացահայտել, խնդիրը լուծել, հարց բարձրացնել, հարցը բնական է և այլն:

Երբեմն ուղղական-հայցական հոլովով ստորագաս անդամ են ունենում մի շարք շեղոք բայեր. այս դեպքում գոյականը և բայը ունենում են նույն արմատը: Այսպիսի լրացումը հայ քերական նախադասության մեջ կոչվում է ներքին խնդրի հայցական¹²: Օրինակներ՝ խաղ խաղալ, լաց լացել, պար պարել, ողբ ողբալ, կոխվ կոխվել և այլն:

Մանր.—Օրյեկտային հարաբերություն արտահայտող գոյականի ուղղական-հայցական հոլովով փոխարկ կառուցվածքի բառակապակցությունների հիման վրա ժամանակակից հայերենում առաջացել են բազմաթիվ կայուն բառակապակցություններ, որոնցից շատերը վերածվել են հարադրությունների: Օրինակներ՝ զուգապես, ձեռք բերել, հալացք նետել, ձեռք զարկել, հոգի տալ, զուգաբերել, սխալ գործել, համբերությունը կորցնել, վերավորանք հասցնել, հարց բարձրացնել, ուժ հավաքել, խելիք հավաքել և այլն:

§ 108. Բուն պատճառական բայերով կազմված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ, բացի ուղղական-հայցականով զրված ստորագաս

¹² Տե՛ս Մ. Արևիլյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, էջ 417:

անդամից, սովորաբար ունենում են նաև բուն տրականով լրացում, որով դրսևորվում է բայահիմքի ցույց տված գործողություն կատարողը. օրինակ՝ երեխային ջուր խմեցնել, կերցնել մեկին մի րան, աղջկան գեղեցիկ հագուստ հագցնել, պատմել տալ աշակերտին զատր և այլն:

§ 109. Մի շարք ներգործական բայեր ըստ բայիմաստի պահանջում են օբյեկտային հարաբերությունն արտահայտող երկու խնդիր. այդ բայերից են՝ անվանել, համարել, կոչել, քնտրել, կարծել և այլն: Օրինակներ՝ աղային Արամ կոչել, այդ երեւոյթը հետաուրյուն անվանել, մեկին դեպուտատ ընտրել, մեկին հերոս կարծել և այլն:

§ 110. Ուղղական-հայցականով ստորադաս անդամ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները կարող են արտահայտել նաև պարադաշական հարաբերություններ: Այս դեպքում բայը կարող է լինել և՛ անցողական, և՛ անանցողական: Բառակապակցության արտահայտած հարաբերության բնույթը կախված է լինում բայի և ստորադաս գոյականի իմաստներից: Այս բառակապակցությունները կարելի է բաժանել հետևյալ ենթախմբերի:

ա) Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ—ստորադաս անդամը լինում է ժամանակ ցույց տվող գոյական և նշում է այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գործողությունը: Ստորադաս անդամը շատ հաճախ լինում է ծավալված (ունենում է թվական, դերանուն, ածական լրացում), որով հարաբերությունը դառնում է ժամանակային սահմանափակման: Օրինակներ՝ մեկ ժողով լուր, հինգ օր գնալ, վերադառնալ գիշերը. ամբողջ օրը աշխատել, երկու ժամ բնել և այլն:

Երբեմն ստորադաս անդամը ցույց է տալիս ժամանակալին հանգում, այսինքն՝ այն ժամանակակետը, երբ ավարտվում է գործողությունը: Այս դեպքում գերադաս անդամը ունենում է նաև բացառական հոլովով լրացում, որով ցույց է տրվում գործողության կատարման ժամանակային սկզբնակետը: Բառակապակցությունն ունենում է հետևյալ կառուցվածքը՝ բայ + գոյականի բացառական հոլով + գոյականի ուղղական հոլով: Օրինակներ՝ առավոտից երեկո, աշխատել, հունիսից սեպտեմբեր հանգստահալ: Ավելի հաճախ այս դեպքում ուղղական-հայցական հոլովը գործածվում է մինչև կապի հետ, ինչպես՝ հունիսից մինչև

սեպտեմբեր հանգստանալ, առավոտից մինչև ուշ գիշեր աշխատել և այլն:

բ) Տեղալին հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ— ուղղական-հայցականով դրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն տեղը, դեպի որը ուղղված է, որին հանդում է գործողությունը: Գերադաս անդամը շարժում ցույց տվող բայ է: Օրինակներ՝ գնալ Մոսկվա, ուղևորվել Կիև, ժամանել Երևան, գալ դպրոց, վերադառնալ հայրենիք, մտնել տուն, բնկնել փոսք, բարձրանալ սառք և այլն:

գ) Չափի, սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցություններ — հաճախ ստորադաս անդամը ցույց է տալիս գործողության դրսևորման չափի, ժամանակային կամ տարածական սահմանափակման հարաբերություն: Ժամանակային սահմանափակման հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցությունների մասին խոսվեց առաջին ենթաբաժնում:

Տարածական սահմանափակություն և չափի հարաբերությունն են արտահայտում այն բառակապակցությունները, որոնց ստորադաս անդամը տարածության չափի միավոր-դոշական է (մետր, կիլոմետր, սանտիմետր և այլն): Վերջինս սովորաբար ունենում է թվական լրացում, որով հենց բառակապակցությունը ձևեր է բերում չափի իմաստ. օրինակ՝ հինգ կիլոմետր վազել, երեք մետր փորել, յոթ սանտիմետր կտրել և այլն: Հաճախ հիշյալ կապակցությունները լրացնում են տարածություն ցույց տվող դոշականի՝ Վերջինս իր լրացման հետ ստորադասվում է բային, օրինակ՝ յոթ կիլոմետր հանապարհ անցնել, երեսուն մետր խրամովի անցկացնել և այլն:

Արժեքնալ, կշռել բայերի պահանջով ուղղական-հայցական հոլովով են դրվում և չափի, արժեքի հարաբերությունն են արտահայտում կշռի, գնի միավոր ցույց տվող դոշականները, որոնք իրենց հերթին ունենում են թվական կամ դիրանուն լրացում. օրինակ՝ արժեքնալ հինգ ռուբլի, արժեքնալ տաս կոպեկ, կշռել երկու կիլոգրամ, կշռել վեց հարյուր գրամ, հինգ տոննա և այլն:

§ 111. Բայական գերադաս անդամը սեռի և բառիմաստի պահանջով կարող է ունենալ տարբեր հարաբերություններ արտահայտող, սակայն ուղղական-հայցական հոլովով դրված երկու և ավելի ստորադաս անդամներ, որոնք առանձին-առանձին

լրացնելով բային, իրար հետ շարահյուսական կապի մեջ չեն (համաստորադասություն): Ահա օրինակներ. գիշերը Մոսկվա մեկնել. երեւ' օր աշխատանք փնտրել, երկու ժամ դաս սովորել. ձեռք բերանք տանել. բարը ձորը գլորել և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 112. Այս բառակապակցությունների խնդրային հարաբերությունները լինում են՝

ա) Հանգման հարաբերություն: Օրինակ՝ նայել ծովին, հպվել պատին, կաշել թղթին, հանդիպել բնկերոջը, կցել վագոնին և այլն:

Հանգման հարաբերության ենթատեսակ պիտի համարել մատուցման, ուղղվածության, շահի տրականները, որոնք ընդհանուր հանգման հարաբերության հետ ունեն իմաստային տարբեր երանդավորումներ:

Հանգման-մատուցման հարաբերություն են արտահայտում տալ, մատուցել, առաջարկել, պարգևել, վնարել, կտակել և այլ բայերի իմաստային ծավալմամբ առաջացած բառակապակցությունները: Վերջիններս ունեն կառուցվածային այն տոյանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ՝ գոյականի ուղղական հոլով + բայ + գոյականի տրական հոլով: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամը, որը հիմնականում իր է մատնանշում, ցույց է տալիս գործողությունը կրող առարկան, իսկ տրականով ստորադաս անդամը՝ այն առարկան, որին հանդուժ է գործողությունը (տրվում, մատուցվում է մի բան): Տրականով ստորադաս անդամը սովորաբար անձ է ցույց տալիս: Օրինակներ՝ տալ մեկին մի բան, առաջարկել մեկին մի բան, արժեքը վնարել գործակատարին, մեկին մի բան պարգևել, բանվորներին սնունդ մատակարարել, նամակը հանձնել հասցեատիրոջը և այլն:

Ուղղվածության-հանգման հարաբերության դեպքում տրականով գրված ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որին ուղղվում-հանգում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նայել մի բանի, դիմել հանդիսատեսներին, այցելել բնկերոջը և այլն: Երբ գերադաս անդամը ներգործական սեռի է, բառակապակցությունը դարձյալ սովորաբար լինում է եռանդամ, ինչպես՝ նամակ ուղարկել բնկերոջը, ձեռք պարգևել ծաղկին, հայացքը ուղղել սարին

և այլն: Ուղղվածություն—հանդման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է ղեպի+ուղղական հոլով ձևով, որը համանիշ է տրական հոլովածին. ինչպես՝ նայել ղեպի սարը — նայել սա-
րին, հայացքն ուղղել ղեպի նս — հայացքն ուղղել նրան և այլն:

Ուղղվածություն-հանդման հարաբերություն են արտահայտում նաև ձգտել, կարոտել, տենչալ, ծարավել և հոգեկան վիճակ արտահայտող այլ բայ-գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցությունները. օրինակ՝ ձգտել մի բանի, կարոտել մորը, սպասել ընկերոջը, տենչալ ուսման և այլն:

Հաղորդման-հանդման հարաբերություն են արտահայտում ասացական բայերով և գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները, ըստ որում գոյականը սովորաբար անհ է ցույց տալիս: Քանի որ ասացական բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, այս բառակապակցությունները ևս սովորաբար լինում են եռանդամ. օրինակ՝ ասել մեկին մի բան, պատմել ուսուցչին դասը, հաղորդել ընկերոջը այդ լուրը, խնդրել ընկերոջը մի բան, հայտնել ընկերներին նորությունը, առաջարկել մեկին մի բան և այլն:

Որեւէ մեկի, որեւէ բանի օգտին կամ վնասին կատարվող գործողության հարաբերություն են արտահայտում ծառայել, բերել, կարգել, սահմանել, սեփականել, գնել, հայցել, մնալ, պատրաստել և այլ բայերով ու գոյականի տրական հոլովով կազմված բառակապակցությունները. օրինակներ՝ ծառայել ժողովրդին, բաժին ընկնել մեկին, օգուտ տալ հասարակությանը և այլն: Այս դեպքում ևս բառակապակցությունը հաճախ լինում է եռանդամ (կյանքը գոհել հայրենիքին, խնձոր բերել որդուն): Այս բառակապակցությունները ունեն նպատակային հարաբերության իմաստային երանդավորում: Վերջինս ավելի է ընդգծվում, երբ տրական հոլովի փոխարեն գործածվում է համանիշ տրական հոլով+համար կապակցությունը (խնձոր բերել որդու համար, ծառայել ժողովրդի համար և այլն):

Վերածման, փոխարկման հարաբերություն են արտահայտում վերածել, փոխարկել, բաժանել, կտրատել, բարգմանել, փոխադրել, նեղել, տարալուծել և այլ բայերով կազմված բառակապակցությունները: Այս դեպքում գերադաս անդամը ունենում է նաև ուղղականով ստորադաս անդամ, որը ցույց է տալիս այն:

առարկան, որ վերածվում, փոխարկվում է որևէ բանի (վերջինս տրվում է տրական հոլովով ստորադաս անդամի միջոցով): Օրինակներ՝ հացը բաժանել մասերի, ջուրը վերածել գոլորշու, գլխովը բաժանել երկու բանակի, շենքը վերածել ավերակների, ջուրը տաքարվածել բաղադրիչ մասերի և այլն:

Բայ՝ գոյականի տրական հոլով բառակապակցությունների կարող են արտահայտել նաև համապատասխանություն, համեմատության, փոխադարձ գործողության, վերաբերության և այլ հարաբերություններ, որոնց համար ևս ընդհանուրը հանգումն է: Օրինակներ՝ կասկածել մեկին, հանդիպել մեկին, հարմարվել մեկին. համեմատվել մեկին, ծանոթանալ գործին, ներդաշնակել ժամանակին, բնկերակցել մեկին, ուղեկցել ընկերոջը և այլն:

բ) Գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—բուն պատճառական սեռի բայերը ունեն այն առանձնահատկությունը, որ գործողության անմիջական ուղորտի մեջ են առնում երեք առարկա՝ գործողության սկզբնապատճառը, բայահիմքի գործողությունը կատարողը և գործողություն կրողը, որոնցից բառակապակցության մեջ դրսևորվում են վերջին երկուսը: Ինչպես ասվել է, բառակապակցությունը այս դեպքում լինում է սովորաբար եռանդամ: Բայահիմքի գործողությունը կատարող առարկան ժամանակակից հայերենի բայական բառակապակցություններում դրսևորվում է տրական հոլովով դրված ստորադաս անդամով: Ուղղական հոլովով տրվում է գործողությունը կրող առարկան: Օրինակներ՝ Երեսային հաց կերցնել, ցորենը ջրաղացպանին աղալ տալ. հիշեցնել նրան իր արարքները, այդ բանը ասել տալ ընկերոջը, բեռը բարձրացնել տալ տղային և այլն:

Երբեմն գործողություն կատարողը տրական հոլովով է դրսևորվում նաև կրավորական սեռի բայերի պահանջով. ինչպես՝ խարվել մեկին, գերվել երգին, կախարդվել երգին (ՀԹ): Սակայն այս կիրառությունը ժամանակակից գրական հայերենին բնորոշ չէ: Գործողություն կատարողը կրավորական սեռի բայերի մոտ դրսևորվում է սովորաբար բացառական հոլովով կամ կողմից, ձեռքից կապերով:

գ) Գործողության և կրող առարկայի հարաբերություն—ժամանակակից հայերենում որոշ բայերի մոտ, որոնց գործողությունը կատարելու համար անհրաժեշտ է անմիջական օբյեկտ, վերջինս

վերացարկվում և զրսեորվում է տրական հոլովով, իսկ երբեմն՝ և՛ տրական, և՛ ուղղական հոլովներով, ինչպես՝ հաղթել քշնամուն, տիրել երկրին (երկիրը) և այլն¹³:

§ 113. Տրական հոլովով գոյական + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) նպատակային հարաբերություններ — գնալ ջրի, ուղարկել հացի, դուրս գալ զբոսանքի, նստել ժողովի, պատրաստվել հարսանիքի, հրավիրել նաշի, կանչել զրույցի և այլն:

բ) Տարածական՝ տեղային հարաբերություններ — նստել Լա-րին, կանգնել սարի գագաթին, հալվել սարի զլխին, դեմքիս սովեր գցել, ծանրանալ սրտին և այլն: Այս հարաբերությունը շատ հաճախ արտահայտվում է տրական հոլով + վրա կապակցությամբ, նաև՝ ներգործական հոլովով: Հմմտ. նստել քախտի վրա, տեղալ ուսերի վրա, կանգնել բարձունքի վրա, կանգնել պատըշ-գստքում, երևալ բեմում և այլն:

Երբեմն շարժում ցույց տվող բայերի մոտ տրական հոլովով տրվում է այն առարկան, որին ուղղվում է գործողությունը. սրանք ընդհուպ մոտենում են հանգման հարաբերություններին. հմմտ. ձեռքը մեկնել քիին, մոտենալ սեղանին և այլն:

գ) Ժամանակային հարաբերություններ — ամռանը հանգստա-նալ, գարնանը ծաղկել, ժամը հինգին վերջացնել գործը, ժամանել կեսօրին, արձակուրդներին գնալ գյուղ, շոգին շաշխատել, ցրտին գնալ և այլն:

դ) Ձևի և վիճակի հարաբերություններ — ձեռքը նակատին կանգնել, աչքը նամփին մնալ, քի տակին փնթփնթալ, գլխարկը գլխին ներս մտնել, ժպիտը դեմքին հեռանալ, ծիծաղն աչքերին կանգնել, քաղը գլխին նստել և այլն: Այս դեպքում ստորագաս ան-դամը սովորաբար ունենում է ուղղականով լրացում (տե՛ս օրի-նակները), որի հետ նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես մեկ անդամ:

ե) Չափի հարաբերություն — երկու ռուբլու գնել, վեց կոպեկի առնել, հարյուր ռուբլու վաճառել և այլն:

¹³ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հա-լերենում, Երևան, 1962:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 114. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններով արտահայտվող խնդրային և պարագայական բաղմադան հարաբերությունները ունեն մեկ իմաստային երանգավորում՝ անջատման, սկզբնակետային, ելակետային. մի իմաստ, որ բխում է բացառական հոլովի իմաստային առանձնահատկությունից¹⁴:

§ 115. Գոյականի բացառական հոլով+բայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են խնդրային հետևյալ հարաբերությունները.

ա) Անջատման հարաբերություն— փափելից մափել, անջատվել ընկերոջից, ազատել ստրկությունից, քաֆնվել մեկից, հեռանալ սիրած աղջկանից, զգուշանալ վտանգից, հրաժարվել պարգևից, բռնվել հիվանդությունից, խնդրել մեկից, սպասել մեկից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է կապված լինել ինչպես ֆիզիկական (պոկել թփից, խլել տղայից), այնպես էլ վերացական գործողության հետ (խուսափել ընկերոջից, զգուշանալ վտանգից, վախենալ մեկից և այլն): Բոլոր դեպքերում ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, հեռանում է գործողությունը: Նթև բայը ներգործական սեռի է, ապա բացառականով ստորադաս անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, պոկվում, հեռանում է մեկ այլ առարկա, կամ տվյալ առարկայի մի մասը: Վերջինս արտահայտվում է ուղղական (կամ տրական) հոլովով զրված անդամով, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ. Օրինակ՝ վաղը թփից պոկել, լուրը քաֆցնել թագումուց, տետրը վեցցնել տղայից, օգնություն խնդրել ընկերոջից. մեկին ազատել (դուրս բերել) դժվար կացությունից և այլն:

Անջատման հարաբերությունը կարող է լինել ելակետային, այսինքն՝ ստորադաս անդամը կարող է ցույց տալ այն առարկան

¹⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1956, Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957, Վ. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, ՄԻԳՈ. 1967, № 2:

(իրը կամ անձը), որից, որպես ելակետից, սկսվում է գործողությունը: Օրինակ՝ մեկից ժառանգություն ստանալ, արժանալ քննից, ուշքի գալ քմուքյունից, ֆարից հաց ֆամել, իմանալ հարևանուհուց, լսել ուրիշներից և այլն:

Անշատման հարաբերության տարատեսակ պետք է համարել սերման, ծագման հարաբերությունը, երբ բացառական հոլովով դրված անդամը ցույց է տալիս այն առարկան, որից ծագում, առաջանում է մի բան. ինչպես՝ սերել նախնիներից, առաջանալ հին տեսակներից, ստեղծվել խաչավորումից, առաջանալ կապից և այլն: Այս հարաբերությունն է արտահայտվում ծագման, սերման իմաստ արտահայտող սահմանափակ թվով բայերի պահանջով (ծագել, սերել, առաջանալ, ծնվել և այլն):

բ) Նյութի և բաղկացության հարաբերություն—Այս դեպքում բառակապակցությունը սովորաբար լինում է եռանդամ: Ուղղական հոլովով ստորադաս անդամով տրվում է այն առարկան, որ առաջացել, կերտվել է որպես գործողության արդյունք, կամ որը բաղկացած է տվյալ նյութից, առարկաներից: Օրինակներ՝ կավից աման շինել, ալյուրից խմոր հունցել, ոսկուց մատանի պատրաստել, վարդերից փունջ կապել, մարմարից արձան կերտել և այլն:

դ) Մասնական հարաբերություն—Այս դեպքում առկա է գործողության և գործողության առարկայի հարաբերություն՝ վերջինիս մասնական ընդդրկումով: Օրինակներ՝ խմել ջրից, ուտել մրցից, ունենալ գրքից, նվագել ստեղծագործություններից, կարդալ աշխատություններից և այլն: Հարաբերության բնույթը չի փոխվում, երբ բայը գործածվում է կրավորական սեռով. ինչպես՝ վաճառվել գրքից, քարզմանվել ստեղծագործություններից և այլն: Մակայն նախադասության մեջ բացառականով դրված ստորադաս անդամը, ըստ բայի սեռի, կատարում է տարբեր պաշտոններ: Ներգործական սեռի մոտ այն կատարում է մասնական ուղիղ խնդրի պաշտոն («նա նվագեց Բախի ստեղծագործություններից»), իսկ կրավորական սեռի բայի մոտ՝ մասնական ենթակայի («Համերգում կատարվեցին նրա ստեղծագործություններից»):

դ) Վերաբերության հարաբերություն—Այս դեպքում գերադաս անդամը սովորաբար լինում է ասացական բայ: Օրինակ՝ պատմել դեպքերից, հաղորդել լուրերից, հարցնել իրադարձություններից, խոսել նորություններից և այլն: Այս հարաբերություն

նր ավելի հաճախ արտահայտվում է մասին, վերաբերյալ, շուրջ կապերով (պատմել դեպքերի մասին, մտքեր փոխանակել հարցի շուրջը):

Ե) Երբեմն (հազվագեպ) բացառական հոլովով բայական բառակապակցություններն արտահայտում են հանդման հարաբերություններ: Որպես գերադաս անդամ հանդես են գալիս սահմանափակ թվով բայեր՝ կառչել, կապել, կախել, ձգել, Բաշել և այլն: Բացառական հոլովը այս կապակցություններում համանիշ է տրականին (հմմտ. կառչել մեկից—մեկին, կախել պատից—պատին, կաշել օձիֆից—օձիֆին, կապել ծառից—ծառին և այլն):

զ) Ներգործող խնդրի կամ գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն—կրավորական սեռի բայերի պահանջով հաճախ գործողություն կատարող առարկան զրոսկորվում է բացառական հոլովով. օրինակ՝ սպանվել Գրիգորից, գրավվել թըշնամուց, սիրվել ամուսնուց, հաբստահարվել հաբուստներից և այլն: Այսպիսի բացառականով զրվում են առավելապես անձ ցույց տվող գոյականները: Այս հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է կոդմից, նաև ձեռֆից, ձեռքով կապերի օգնությամբ (հմմտ. սպանվել մեկի կողմից, սիրվել մեկի կողմից, սպանվել մեկի ձեռքով և այլն):

Երբ կրավորական սեռի բայի մոտ բացառական հոլովով զրվում է իր ցույց տվող գոյական, բառակապակցությունը ձեռք է բերում պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ խաբվել արտաքին տեսքից, հուզվել ելույթից, ազդվել վատ վերաբերմունքից, շարժվել փամուց և այլն:

Բացառական հոլովը գործողության և գործողություն կատարողի հարաբերություն կարող է ցույց տալ նաև լինել, կրել և այլ բայերով կազմված և կրավորական սեռի իմաստ ունեցող մի շարք հարադրական բայերի մոտ, ինչպես նաև՝ մի շարք չեզոք բայերի մոտ (սպիտակել, արժանանալ, սեանալ, չորանալ, փայլել, խոնավանալ և այլն): Օրինակ՝ պարտություն կրել թշնամուց, ռոմանակ լինել ռոմաներից, ազդեցություն կրել ուժեղներից, կուրանալ փեսայից, բարձր գնահատականի արժանանալ մասնագետներից և այլն¹⁵:

¹⁵ Տե՛ս Վ. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

Հոգեկան տարբեր վիճակ ցույց տվող շեզոք սեռի բայերի մոտ յղոված բացառականը, որը ներգործման իմաստի հետ ունի պատճառային հարաբերության իմաստային երանգավորում, հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է պասիվ ներգործության բացառական¹⁶. Ինչպես՝ դժգոհել ընկերոջից, հոգնել խաղալուց, ամաչել անփորձությունից, ձանձրահալ ընկերներից, խորշել վառարժից և այլն:

§ 116. Բայ+գոյականի բացառական հոլով կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային սկզբնավորման և ընթացքային հարաբերություն— վերադառնալ գյուղից, գնալ ֆաղափից, հեռանալ պուրակից, անցնել սարերից, կարգադրել Մոսկվայից, նայել դիտակետից, հսկել պահակակետից և այլն: Այս դեպքում հաճախ բայը ունենում է նաև ուղղականով լրացում, որը ցույց է տալիս գործողության վախճանակետը. օրինակ՝ գնալ Երևանից Կիև. գյուղից վերադառնալ ֆաղափ և այլն:

Տեղային հարաբերությունը երբեմն կարող է ունենալ սահմանափակման և ձևային իմաստային երանգավորում, ինչպես՝ գրվիսից վիրավորվել, կեսից պատռվել, հոգու խորժից հուզվել, հիմֆից ֆանդվել, արմատից հաւնել և այլն:

բ) Ժամանակային սկզբնավորման կամ ժամանակային հաջորդականության հարաբերություն— լուսաբացից աշխատել, գիշերվանից սպասել, երեկվանից անձրև գալ, աշնանից սկսվել և այլն:

Երբ ժամանակ ցույց տվող գոյականը ունենում է թվական լրացում, բառակապակցությունը ձեռք է բերում ժամանակային սահմանափակության և չափի իմաստային երանգ. օրինակ՝ աշխատանքը կատարել հինգ օրից, գրելը ավարտել երեք ժամից, վերադառնալ երկու ամսից և այլն:

գ) Պատճառային և հիմունքի հարաբերություններ. օրինակներ՝ մեռակությունից վախենալ, ուրախությունից չֆնել, սարսափից դողալ, շփոթվելուց մոռանալ, ձանձրությանից հորանջել, վշտից խմել, ձայնից նանաչել, վարվելածեղից գուշակել, գրույցից պարզվել և այլն:

¹⁶ Տե՛ս վ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 134—136:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԼՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 117. Այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ խնդրային հարաբերությունները:

ա) Միջոցի և նյութի հարաբերություն. օրինակներ՝ բահով փռել, գրիչով գրել, զենքով կռվել, բաժակով խմել, ծաղիկներով զարդարել, պաստառով պատել, սրբիչով սրբվել, փառերով լցնել, արտասուքով լցվել, վարդաշրով ցողել, փառերով պատ շարել և այլն: Ինչպես երևում է օրինակներից, այս բառակապակցություններում կ' բայը, կ' գոյականը սովորաբար արտահայտում են կոնկրետ գործողություն և առարկա: Անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները միջոցի հարաբերություն սովորաբար չեն արտահայտում: Այսպիսի հարաբերություն արտահայտելու համար վերջիններիս հետ սովորաբար գործածվում են միջոցով կամ ձեռքով կապերը (ուղարկել մեկի միջոցով, գործը անել նրա ձեռքով):

Երբեմն գործիական հոլովածը համատեղում է միջոցի խընդրային և ձևի պարագայական, միջոցի և սահմանափակման հարաբերությունները. օրինակ՝ սեփական ռոժերով գործը գլուխ բերել, խոսքերով գովել, հարցերով պարզել, համով օրոշել, հասակով տարբերվել և այլն:

բ) Սահմանափակման հարաբերություն—այսպիսի հարաբերություն են արտահայտում հիմնականում ածականական ժագում ունեցող գերադաս բայով բառակապակցությունները: Օրինակ՝ բնավորությամբ մեղմանալ, հոգով թեքանալ, տարիքով մեծանալ, ուժով զերազանցել, հոգով ու սրտով ամրանալ և այլն: Սրանք հարաբերակից են համապատասխան ածականական բառակապակցություններին (տարիքով մեծ, բնավորությամբ մեղմ, ուժով զերազանց և այլն):

գ) Ներգործող խնդրային հարաբերություն—երբեմն կրավորական սեռի բայերի մոտ գործողություն կատարողը արտահայտվում է գործիական հոլովով. օրինակ՝ զրավվել գեղեցիկ աչքերով, կախարդվել երգով, գերվել գեղեցկությամբ, ողողվել ջրով, լուսավորվել լուսնի լույսով և այլն: Սակայն այս կիրառությունը սովորաբար համատեղում է պատճառի ու միջոցի իմաստային երանգներ: Բուն ներգործական հարաբերության իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են առավելապես բացառական հո-

լուծածները և կապական կապակցություններ (հմմտ. կախարդվել աղջկանով և կախարդվել աղջկա կողմից):

դ) Միասնության հարաբերություն—մի շարք՝ հատկապես շարժում ցույց տվող բայերի մոտ անձ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածներ ցույց է տալիս այն անձները, որոնք մասնակցում են գործողությանը: Այս դեպքում գոյականը դրվում է հոգնակի թվով, կամ ունենում է հավաքական իմաստ: Օրինակ՝ րնկերներով գնալ, տղաներով խաղալ, ընտանիքով մեկնել. գյուղով վար անել, զորքով կովի դուրս գալ, աղջիկներով զրուցել և այլն: Երբ գործողության մասնակիցը մեկ հոգի է, այսինքն՝ գոյականն ունի եզակի թիվ, այս հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում է տրական հոլովածներ հետ կապի հետ. ինչպես՝ րնկերոջ հետ գնալ, Գրիգորի հետ ժամանել և այլն: Կապական ձև կարող է գործածվել նաև գոյականի հոգնակի թվի դեպքում (ընկերների հետ գնալ, աղջիկների հետ զրուցել և այլն):

Գործողության կատարմանը մասնակից առարկաները կարող են լինել նաև ոչ անձ. օրինակ՝ հոտ ու նախիրով սառ բարձրանալ, ուսի շներով գնալ և այլն: Այսպիսի հարաբերություն հանդիպում է հատկապես այն դեպքերում, երբ գերադաս բայը նախադասության մեջ կատարում է ստորոգյալի պաշտոն. օրինակ՝ Անցավ ձմեռը յուր մահաբեր սառնամանիքներով (Բ, Սամվել):

Երբ գործիականով դրված գոյականը թանձրացական է, ապա այն ցույց է տալիս գործողությանը ուղեկցող առարկա և համատեղում է առարկայական միասնության ու ձևի պարագայական հարաբերությունները. օրինակ՝ ավարով վերադառնալ. ծաղիկներով ներս մտնել. նվերով գալ, հաղթանակով վերադառնալ. թարմ լուրերով հայտնվել և այլն:

§ 118. Գոյականի գործիական հոլով+բայ կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերությունները.

ա) Տեղային հարաբերություն—գործիականով դրված գոյականը ցույց է տալիս այն տեղը, որի միջով, որի վրայով կատարվում է գործողությունը: Գերադաս անդամը հիմնականում լինում է շարժում ցույց տվող բայ: Օրինակներ՝ անցնել գետով, գնալ փողոցով. բախտել այգիներով, վազել դաշտով, սլանալ հանապարհով և այլն:

Տեղային հարաբերություն ցույց տվող գործիականը երբեմն կարող է ունենալ պարառական նշանակություն. ինչպես՝ փաթաթվել վզով, ձեռքը ուսովը գցել:

Ծանոթ.—Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և դարձվածքների մեջ գործիականը կարող է արտահայտել տեղային հանգման հարաբերություն. օրինակ՝ գլխովը տալ, գլուխը փարովը տալ, պատովը տալ և այլն: Այս դեպքում գործիական հոլովածները ստանում է որոշիչ հոդ, որ գրական լեզվին խորթ ձև է (տե՛ս օրինակները):

բ) Ժամանակային հարաբերություն—ժամանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, երբ կատարվում է գործողությունը, ինչպես՝ գիշերով տեղ հասնել. ցերեկով գնալ, օր-ցերեկով խաբել և այլն: Այս դեպքում ժամանակ ցույց տվող գոյականը սովորաբար ունենում է որևէ լրացում (հիմնականում թվական), որով բառակապակցությունն ստանում է ժամանակային սահմանափակման, ժամանակային չափի իմաստ, ընդ որում: Այսպիսի իմաստային հարաբերություն են արտահայտում նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների հոգնակի գործիականները. օրինակ՝ հինգ օրով գնալ, երեք ամսով հեռանալ. գործողել երկու տարով, ժամերով թափառել, օրերով սոված մնալ և այլն:

գ) Չափի, քանակի հարաբերություն—չափ, քանակ ցույց տվող գոյականների գործիական հոլովածները որևէ թվական լրացման հետ ցույց են տալիս գործողության հետ կապված չափի—քանակի հարաբերություն: Վերջինս կարող է լինել ժամանակային չափ (հինգ օրով գնալ), տարածային չափ (վեց կիլոմետրով առաջ անցնել, երկու սանտիմետրով թեքաչափել), զնի քանակային չափ (հինգ ռուբլով գնել, երեք ռուբլով ծախել, հազար ռուբլով տալ). ժավալային չափ (լիտրերով գինի խմել):

դ) Համապատասխանություն հարաբերություն. օրինակներ՝ մեկի ճաշակով զարդարել, կոմունիզմի ոգով դաստիարակել, ժամանակակից մոդայով հագնվել և այլն:

ե) Ձևային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտահայտում հատկապես ածականներից ուրյուն ածանցով կերտված գոյականների գործիական հոլովածները: Օրինակ՝ ուրախությամբ համաձայնվել, հեշտությամբ լուծել, արագությամբ հեռանալ և այլն: Հանդիպում են նաև՝ սիրով կատարել, հերթով մտենալ, ա-

խորժակով ուտել, կարոտով սպասել, շարժով փայլել, բարձր ձայնով երգել և այլն: Այս դեպքում գոյականը հաճախ ձևի հարաբերությունն է արտահայտում իր որևէ լրացման հետ¹⁷, ինչպես՝ տխուր գույներով նկարագրել, բարձր ձայնով խոսել, անբարբ հայացքով նայել, զգույշ փայլերով հեռանալ և այլն:

Երբեմն ձևային հարաբերությունն է արտահայտում բայահիմքից կազմված գոյականի գործիական հոլովածքը որևէ լրացման հետ: Օրինակ՝ խորը ֆնով ֆնել, բնական մահով մեռնել, անկրկնելի բույրով բուրել, բարձր զնգոցով զնգալ և այլն:

Ձևային հարաբերություն կարող է արտահայտել նաև անորոշ դերբայի գործիական հոլովածքը. ինչպես՝ երգելով կոլել, վազելով գնալ. շրխկացնելով բացել և այլն:

Ձևային հարաբերությանն է մոտենում վիճակային հարաբերությունը, երբ գործիականով դրված գոյականը ցույց է տալիս գործողություն կատարողի որևէ վիճակի մեջ լինելը: Օրինակ՝ հագուստով ֆնել, դառը մտքերով հեռանալ, վերաբերվելով նստել և այլն:

դ) Հիմունքային հարաբերություն: Այս հարաբերությունն են արտահայտում օրեֆ, հրաման, որոշում, կարծիք, իրավունք, առաջարկ, բույլտվություն, ցուցում, վկայություն և այլ գոյականներ, որոնք իրենց հերթին սովորաբար ունենում են որևէ լրացում. այսպես՝ գնդապետի հրամանով հարձակման անցնել, մեկի առաջարկով հեռանալ, դիրեկտորի թույլտվությամբ գնալ. օրենքով շարժվել և այլն:

ե) Պատճառային հարաբերություն. օրինակ՝ Մեկի ազդեցությամբ գործել, մեկի մեղքով տուժել: Այս հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցության հիման վրա է առաջացել պատճառով կապական բառը (հիմատ. մեկի պատճառով տուժել):

ը) Նպատակային հարաբերություն: Այս հարաբերությունը տվյալ կառուցվածքով քիչ է արտահայտվում: Ահա մի քանի օրինակ՝ այդ մտքով ուղարկել, ինչ-որ միսիայով շրջել, ինչ-որ նպատակով լսել և այլն:

Այս կառուցվածքի բառակապակցության հիման վրա է առաջացել նպատակով կապական բառը:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 119. Այս կառուցվածքի բառակապակցությունները, նախորդների համեմատությամբ, արտահայտում են համեմատաբար սահմանափակ հարաբերություններ, որ պայմանավորված է ներգոյական հոլովի առանձնահատկությամբ (հայտնի է, որ այն ունի իմաստային և կիրառական սահմանափակություն):

Խնդրային հարաբերություն այս բառակապակցությունները չեն արտահայտում: Պարագայական հարաբերություններից սրանց հատուկ են հետևյալները.

ա) Տեղային հարաբերություն. օրինակներ՝ աշխատել զործարանում, գտնվել փողֆում, երևալ երկնքում, նախապահորդել արտասահմանում, ապրել գյուղում, աճել դաշտերում և այլն:

Տեղային հարաբերությունը երբեմն ստանում է ձևի պարագայական հարաբերության երանգ. ինչպես՝ մտնում արտասահման, բարկությունն աչքերում խոսել, հոգու խորքում արդարացնել, աչքում բարձրանալ և այլն (սրանց հիման վրա առաջացել են մի շարք դարձվածքներ. ինչպես՝ մնալ երկու փայլ արանում, աչքում բարձրանալ, ուղտի ականջում փնել, մտնում դնել և այլն):

բ) Ժամանակային հարաբերություն. ժամանակ ցույց տվող գոյականների ներգոյական հոլովաձևերը, որն է լրացման հետ ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում կատարվում-ավարտվում է գործողությունը: Այսինքն՝ այս կառուցվածքի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն: Օրինակներ՝ հինգ օրում կարդալ, մեկ ամսում ավարտել աշխատանքը, երկու տարում վարպետանալ, մեկ վայրկյանում լցվել, կես ժամում հասնել և այլն:

Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում նաև երկարատև-անորոշ ժամանակ նշանակող մի շարք գոյականների ներգոյական հոլովաձևերը, ինչպես՝ անցյալում երևան գալ, ապագայում կատարել, անցյալ դարում տեղի ունենալ, երիտասարդ հասակում տեսնել, հասուն տարիքում հասկանալ, ապագայում լուծվել, անցած ժամանակաշրջանում երևան գալ և այլն:

ԿՈՅԱԿԱՆ ԱՏՈՐԱԿԱՆ ԱՆԿԱՄ + ԿԱՊ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ
ԲԱԹԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 120. Ժամանակակից հայերենում շատ տարածված է գոյականների կապակցությունը գերադաս բայի հետ կապերի և կապական բառերի միջոցով: Վերջիններս հնարավորություն են ընձեռում արտահայտելու խնդրային և պարագայական սովորաբար մաղան հարաբերություններ: Այդ հարաբերությունների մի մասը արտահայտվում է նաև հոլովների միջոցով, իսկ մի մասը հատուկ է միայն կապական բառակապակցություններին:

§ 121. խնդրային հարաբերություններից կապերի միջոցով կարող են արտահայտվել հետևյալները՝ ներգործող խնդրային, վերաբերության, միջոցի, հանգման, միասնության, սահմանափակման, բացառման:

ա) Ներգործող խնդրային կամ գործողության ու գործողություն կատարողի հարաբերություն են արտահայտում ձեռնով. կողմից կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածևի հետ: Օրինակներ՝ սպանվել մեկի կողմից (ձեռնով), կատարվել աշակերտների կողմից, նաքը լուծվել մինիստրության կողմից և այլն: Այս հարաբերությունը, ինչպես ասվեց, կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական, մասամբ նաև գործիական հոլովածևերով (§ 116, 117):

բ) Վերաբերության հարաբերություն է արտահայտվում հետևյալ կապերի միջոցով՝ մասին, վերաբերյալ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, առթիվ. կապակցությամբ, շուրջը, նաև ուղղությամբ, որոնք նույնպես դրվում են տրական հոլովածևի վրա: Օրինակներ՝ հաղորդել դեպի մասին, մտքեր փոխանակել հարցի շուրջը, համակրանք տածել մեկի նկատմամբ, տարակարծություն ունենալ այդ խնդրի վերաբերյալ և այլն: Հիշյալ կապակցություններից ընդհանրական են մասին կապով բառակապակցությունները: Մյուսներն ունեն ոճական-կիրառական որոշակի սահմանափակություն (գործածվում են առավելապես դրավոր խոսքում):

Մանր.— Ժողովրդական խոսակցական լեզվում հաճախ վերաբերության հարաբերությունն է արտահայտվում վրա կապի միջոցով, որը դրական լեզվի համար հանձնարարելի չէ (հմմտ. խոսել գրքի վրա):

Գրավոր խոսքում այս հարաբերությունը երբեմն արտահայտվում է նաև դեպի և առ կապերի միջոցով. ինչպես՝ սեր տաձել առ հայրենիք—դեպի հայրենիք:

գ) Միջոցի խնդրային հարաբերությունն են արտահայտում միջոցով, ձեռքով երբեմն նաև հետ կապերը: Օրինակներ՝ ընկերոջ միջոցով հայտնել, որդու ձեռքով (որդու հետ) ուղարկել, պարանների միջոցով դուրս փաշել և այլն: Սրանցից ձեռքով և հետ կապերը միջոցի հարաբերությունն են արտահայտում միայն անձ ցույց տվող գոյականների հետ, այն էլ հիմնականում առաքման իմաստ արտահայտող բայերի մոտ (ուղարկել մեկի հետ, ստանալ մեկի ձեռքով):

Միջոցի հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում ավելի հաճախ արտահայտվում է գոյականի գործիական հոլով+բայ բառակապակցությամբ:

դ) Հանգաման խնդրային հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է հիմնականում տրական հոլով+բայ բառակապակցություններով: Սակայն այն երբեմն կարող է արտահայտվել նաև վրա, դեպի կապերով բառակապակցություններով. ինչպես՝ ուշադրություն չդարձնել մոր արտասուքի վրա, կասկածել ընկերոջ անկեղծության վրա, հսկել սանձանների վրա, ձեռքը պարզել դեպի որդին, հայացքն ուղղել դեպի լուսինը, հարգանքով վերաբերվել դեպի մեծերը և այլն: Դեպի կապի գործածության դեպքում բառակապակցությունն ունենում է տեղային հանգման իմաստային երանգ:

Երբեմն հանգման հարաբերությունն են արտահայտում նաև համար, հետ կապերը: Առաջինը համանիշ է շահի տրականով բառակապակցություններին: Օրինակ՝ բերել մեկի համար — բերել մեկին, խոստանալ մեկի համար — խոստանալ մեկին, օգտակար լինել մեկի համար, սիրելի լինել մեկի համար և այլն: Երկրորդը արտահայտում է փոխադարձ գործողության իմաստային երանգ, օրինակ՝ հանդիպել մեկի հետ, բարեկամանալ մեկի հետ, ընկերանալ մեկի հետ և այլն:

Հանգման հարաբերություն է արտահայտում նաև դեմ կապը հետևյալ բառակապակցություններում՝ կռվել մեկի դեմ, պայքարել անտարբերության դեմ, պատերազմել թշնամու դեմ և այլն: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն է արտահայտում նաև

ընդդեմ կապը, որը, սակայն, ունի կիրառական սահմանափակություն (հանդիպում է հիմնականում գրավոր խոսքում)։ օրինակ՝ պայքարել ընդդեմ քշնամիների։ Վերջին կապը ավելի հաճախ դործառում է հարաբերակից գոյականական բառակապակցություններում (պայքար ընդդեմ քշնամին)։

Ե) Միասնություն հարաբերություն են արտահայտում հետ. նաև հանդերձ կապերը։ Օրինակներ՝ ընկերոջ հետ գնալ, ընտանիքով հանդերձ հեռանալ, Աշոտի հետ աշխատել. երեխաների հետ գետում լողանալ և այլն։ Այս իմաստը, ինչպես ասվեց, արտահայտվում է նաև գործիական հոլով+բայ բառակապակցությամբ (§ 117)։

զ) Սահմանափակ թվով բայերի մոտ (աշխատանք ծավալել, միջոցառումներ մշակել, աշխատանք տանել և այլն), սահմանափակման խնդրային հարաբերություն են արտահայտում ուղղությամբ, գծով կապերը. ինչպես՝ աշխատանք ծավալել երիտասարդության կրթության գծով-ուղղությամբ, միջոցառումներ մշակել այդ գծով-ուղղությամբ և այլն։

է) Բացառման խնդրային հարաբերություն են արտահայտում բացի, զատ, չհաշված կապերը։ Սրանցով կազմավորված բառակապակցություններն ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ սովորաբար լինում են եռանդամ. ինչպես՝ բացի Աշոտից բոլորին տեսնել, բացի աղջկանից մնացածներին հանաչել, բացի պատերից ոչինչ չտեսնել, նրա սիրուց զատ ոչինչ չհանաչել և այլն։ Զատ կապով բառակապակցությունները ունեն ժողովրդական խոսակցական երանգավորում։

§ 122. Գոյական+կապ+բայ բառակապակցությունները արտահայտում են հետևյալ պարագայական հարաբերություններ՝ ժամանակային, տեղային-տարածական, ձևային, պատճառահետևանքային։

ա) Ժամանակ ցույց տվող, ինչպես նաև գործողության անվանում հանդիսացող գոյականների տրական հոլովաձևերը ժամանակ, ընթացքում, միջոցին¹⁸ կապերի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում կատարվում է գերադաս անդամի ցույց տված գործողությունը։ Օրինակներ՝ հինգ օրվա ընթացքում շաքարել, ամառվա ընթացքում հանգստանալ, ֆենարկ-

¹⁸ Միջոցին կապի այս կիրառությունը արդեն հնացել է։

ման ժամանակ ելույթ ունենալ, աշխատանքի ժամանակ խոսել, զրույցի միջոցին ներս մտնել և այլն:

Նույն գոյականների բացառական կամ ուղղական հոլովածեաները հետո կապի հետ ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որից հետո կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ նաշից հետո հանգստանալ, հինգ օր հետո գնալ, երկու ամսից հետո վերադառնալ և այլն: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ ժամանակային անմիջական հաջորդում է ցույց տալիս վրա կապը. ինչպես՝ այդ խոսքի վրա ներս մտնել, բնութիւնի վրա խմել և այլն:

Առաջ, մինչև, նախքան կապերը ժամանակ ցույց տվող գոյականների և բայանունների հետ ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից առաջ կատարվում է գերադաս բայի ցույց տված գործողությունը: Օրինակներ՝ քննություններից առաջ պարապել, հինգ օր առաջ հեռանալ, նախքան ձմեռը վերջացնել, մինչև ժողովը հարցը լուծել, մինչև արձակուրդները (նախքան արձակուրդները) շահագտանալ և այլն:

Մինչև կապով գոյականը հաճախ գործածվում է ժամանակ ցույց տվող մեկ այլ գոյականի բացառական հոլովածեան հետ, այսինքն՝ բառակապակցությունը լինում է եռանդամ. Այսպիսի բառակապակցություններն արտահայտում են ժամանակային սահմանափակության հարաբերություն. օրինակ՝ առավոտից մինչև երեկո աշխատել, զարնանից մինչև աշուն անձրև չգալ և այլն: Գրասենյակային, մամուլի լեզվում մինչև կապի իմաստով հաճախ գործածվում է առ-ը, ինչպես՝ առ մեկը հունվարի ավարտել, առ 15-ը հունիսի կատարել պլանները և այլն:

Ժամանակային սահմանափակում են նշանակում նաև մեջ, ընթացքում կապերը գոյականի տրական հոլովածեան հետ. օրինակ՝ հինգ օրվա մեջ վերջացնել, երկու ամսվա մեջ (ընթացքում) սովորել և այլն: Այս իմաստով ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև ժամանակ ցույց տվող գոյականների ներդոյական հոլովածեաները (§ 119):

բ) Տարածական հարաբերություններ են արտահայտում վրա, մեջ, մինչև, առաջ, տակ, մոտ, դեպի, ուղղությամբ, դեմ և այլ կապեր, որոնցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությանը տալիս

է տարածական տարբեր հարաբերության իմաստային երանգ: Այսպես՝ դեպի կապով խնդիրը, գրվելով շարժում ցույց տվող բայերի պահանջով, ցույց է տալիս գործողության տեղային ուղղվածության հարաբերություն (գնալ դեպի տուն, շարժվել դեպի Սևան, հեռանալ դեպի գյուղ և այլն): Այդ նույն իմաստն են արտահայտում նաև ուղղությամբ և կողմը կապական բառերը գոյականի տրական հոլովածևի հետ (գնալ տան ուղղությամբ, գնալ տան կողմը):

Մինչև կապը տեղի իմաստ ունեցող գոյականի հետ ցույց է տալիս տարածային սահմանափակություն, օրինակ՝ վազել մինչև անտառ, գնալ մինչև գետը: Այս դեպքում բառակապակցությունը հաճախ լինում է եռանդամ, ինչպես՝ տարածվել կենտրոնից մինչև ծայրամաս, փորել փողոցի մի մայրից մինչև մյուսը, երկու ժամում գնալ Երևանից մինչև Սևան և այլն:

Վրա, մեջ, տակ, մոտ կապերը ցույց են տալիս գործողության՝ որևէ տեղի մակերեսի տարբեր կողմերում կատարվելու հարաբերություն: Նրանց բացառական հոլովածևերը ցույց են տալիս այդ գործողության (շարժման)՝ տվյալ տեղի մակերեսի որևէ մասից սկսվելը, իսկ գործիական հոլովածևերը՝ մակերեսի որևէ մասով անցնել-կատարվելը: Օրինակներ՝ կանգնել փառի վրա, գտնվել պայուսակի մեջ, քաղցնել փառի տակ, փորել անտառի մոտ, վերցնել սեղանի վրայից, հեռանալ սեղանի մոտից, հանել պայուսակի միջից, երևալ սփռոցի տակից, անցնել անտառի միջով, վազել տան մոտով, հոսել գետնի տակով, անցնել գետի վրայով և այլն:

դ) Ձևի և իրավիճակային հարաբերություն են արտահայտում ներքո, տակ, մեջ, առանց կապերով բայական մի շարք բառակապակցություններ: Օրինակներ՝ բայքի ազդեցության տակ հրաժարվել, հնչյունների ներքո ֆալլել, տարակարծությունների մեջ տանջվել, առանց պատասխանի հեռանալ և այլն:

Ընդհանուր ձևային հարաբերություն են արտահայտում համեմատության իմաստ ունեցող ինչպես. պես, նման, որպես կապերով բայական բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ Բամու նման սլանալ, ինչպես մրրիկ շաչել, շառաչել, աղջկա նման կարմրել, մանկան պես հեկեկալ, գազանի պես ոռնալ և այլն:

դ) Պատճառահետևանքային հարաբերությունները լինում են պատճառի, հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջման: Սրանցից պատճառի, հիմունքի, նպատակի հարաբերություններն արտահայտվում են և՛ միայն հոլովներով, և՛ կապերի օգնությամբ, իսկ պայմանի և զիջման հարաբերություններն արտահայտվում են միայն կապերի միջոցով:

Պատճառի հարաբերությունն են արտահայտում պատճառով, շնորհիվ, հետևանքով կապերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորադաս գոյականը սովորաբար լինում է վերացական: Օրինակներ՝ անհոգության պատճառով տուժել, մեկի օգնության շնորհիվ (նաև՝ մեկի շնորհիվ) հասնել հաջողությունների, անզգուշության հետևանքով վնասվել և այլն: Ժողովրդական խոսակցական լեզվում այդ հարաբերությունն արտահայտելու համար գործածվում են նաև երեսից, ձեռքից կապական բառերը. ինչպես՝ մեկի երեսից տուժել, անհոգության ձեռքից վնասվել և այլն (սրանք ցույց են տալիս միայն բացասական պատճառ):

Ծրեման պատճառային հարաբերություն կարող են արտահայտել նաև համար, վրա, տակ, ներքո կապերը, ինչպես՝ գործել մեկի ազդեցության տակ, ծովել ձյան ծանրության տակ, այդ արարքի համար պատժվել, բռնել ազդեցության ներքո կատարել որևէ բան, ձայնի վրա դուրս գալ և այլն:

Պատճառական հարաբերությունը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է նաև գոյականի բացառական հոլովածեղով (տե՛ս § 116):

Հիմունքային հարաբերությունն են արտահայտում ըստ, համաձայն. նաև համապատասխան: համեմատ, հիման վրա կապերով և կապական բառերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ Ըստ օրենքի պատժել, համաձայն կանոնադրության պարգևատրել, ըստ պայմանավորվածության հավաքվել որևէ վայրում, որոշման համապատասխան վարվել, ծրագրի հիման վրա մշակել և այլն:

Նպատակային հարաբերությունն են արտահայտում համար, հանուն կապերով (վերջինս գործածվում է հիմնականում հրապարակախոսության լեզվում) բայական բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հավաքվել կարևոր գործի համար, պայքարել խաղաղության համար, հանուն ժողովուրդների բարեկամության գործել և այլն:

Պայմանային հարաբերությունն են արտահայտում դեպքում, պարագայում, պայմանով կապական բառերով բայական բառակապակցությունները: Այս դեպքում ստորագաս անդամը սովորաբար լինում է անորոշ դերբայ, կամ այս, այդ, այն դերանունները, սակայն երբեմն կարող է լինել նաև գոյական (հասկապես բայանուն): Օրինակներ՝ դիմել դժվարության դեպքում, նեղության պարագայում օգնության հասնել, աշխատել պարգևատրության պայմանով և այլն:

Զիջական հարաբերություններ են արտահայտում հիմնականում շնայած (շնայելով), հակառակ, հանդերձ կապերով բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ շնայած հոգնածությանը գնալ, շնայած շոգին աշխատել, սովորությանը հակառակ շուտ վերադառնալ և այլն: Հանդերձ կապը այս իմաստով գործածվում է հիմնականում անորոշ դերբայի գործիական հոլովածևի հետ (իմանալով հանդերձ գնալ):

ՄԱԿԲԱՅ + ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 123. Այս բառակապակցություններն արտահայտում են միայն պարագայական հարաբերություններ, այն է՝ ժամանակի, տեղի, ձևի, չափի հարաբերություններ:

ա) Ժամանակային հարաբերություն են արտահայտում ժամանակի մակբայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ միշտ աշխատել, հավիտյան շմռանալ, ընդմիշտ հեռանալ, օրստօրե նիհարել, հավետ հիշել, գիշեր-ցերեկ մտածել, երբեք չհուզվել, վերջերս տեղի ունենալ և այլն:

բ) Տեղային հարաբերություն են արտահայտում տեղի մակբայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները. օրինակ՝ ամենուրեք անձրև տեղալ, տեղից-տեղ տեղափոխվել, դեմառդեմ հանդիպել, ընդառաջ գնալ, ձեռքից-ձեռք անցնել և այլն:

գ) Զեային հարաբերություն են արտահայտում ձևի մակբայ + բայ բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ կամաց խոսել, արագ ֆայլել, դանդաղ գրել, աստիճանաբար հեռանալ, տնտեսապես հզորանալ, տեսականորեն լուծել, թշնամաբար վարվել, եղբայրաբար օգնել, հերոսաբար զոհվել և այլն:

դ) Չափի-քանակի հարաբերությունն են արտահայտում չափի մակրայ+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Օրինակներ՝ հաճախ այցելել, բազմիցս զգուշանալ, իսպառ վերացնել, ամբողջովին վերցնել, հիմնականում լուծել, փոփր-ինչ հոգնել, ավելի հուզվել, լիովին բավարարել, փոփր ի շատե հասկանալ և այլն:

Հայտնի է, որ մի շարք մակբայներ ժամանակակից հայերենում ունեն ընդհանրական իմաստ: Այդպիսի մակբայներով բաղադրված բայական բառակապակցություններից շատերը համատեղում են ձևի ու չափի, ժամանակի ու չափի, տեղի ու ձևի իմաստային հարաբերությունները: Ահա մի քանի օրինակ՝ անընդհատ անձրեւել, անդադար խոսել, արտաբուստ չհուզվել, մերթնդմերթ փայլատակել և այլն:

ԱՄԱԿԱՆ+ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 124. Ժամանակակից հայերենում գործառում են նաև ածական+բայ կառուցվածքի բառակապակցությունները: Որպես բայի լրացում հանդես են գալիս միայն որակական ածականները, որոնք այս կիրառությունում ձեռք են բերում մակբայական արժեք և արտահայտում են ձևի սլարագայական հարաբերություններ: Օրինակներ՝ լավ խոսել, վատ ֆնել, խաղաղ ննչել, սաստիկ հոգնել, մեղմ օրոհել, գեղեցիկ նկարել, զգույշ հեռանալ և այլն: Հաճախ որպես ստորադաս անդամ հանդես են գալիս ածականական բառակապակցություններ. ինչպես՝ չափազանց գեղեցիկ հագնվել, անսպասելի լավ ելույթ ունենալ, հասակը ձիգ կանգնել, գլուխը կալս հեռանալ և այլն:

ԴԵՐԲԱՅ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄ+ ԲԱՅ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 125. Բայական բառակապակցություններում որպես բաղադրիչ հաճախ հանդես են գալիս նաև անորոշ, զուգընթացական և հարակատար դերբայները:

1. Անորոշ դերբայը, որպես բայական բառակապակցության ստորադաս բաղադրիչ, կարող է դրվել տարբեր հոլովներով՝ արտահայտելով խնդրային և սլարագայական զտնազան հարաբերու-

թյուններ: Այսպես՝ անորոշ դերբայի տրական հոլովը շարժում ցույց տվող բայերի մոտ ցույց է տալիս նպատակային հարաբերություններ. օրինակ՝ գնալ աշխատելու, հավաքվել զվարճանալու, մեկնել հայրենիքը պաշտպանելու, ուղարկել սովորելու, հրավիրել նաչելու, գալ աղջիկ տեսնելու և այլն: Հաճախ այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտելու համար զործածվում են համար. նպատակով կապերը (մեկնել հայրենիքը պաշտպանելու համար, գնալ հանգստանալու նպատակով):

Անորոշ դերբայի ուղղական հոլովաձևը մի շարք անցողական բայերի մոտ ցույց է տալիս ուղիղ խնդրային հարաբերություն. օրինակ՝ սովորել գրել, առաջարկել մեկնել, թույլ տալ զնալ, օգնել իրագործել, հրամայել հեռանալ, պարտավորեցնել աշխատել, ցանկանալ ուտել, սկսել գրել և այլն: Նախադասության մեջ սրանք զործառում են որպես մեկ անդամ (տե՛ս § 177—178):

Անորոշ դերբայի ուղիղ ձևով լրացում են պահանջում նաև պատրաստվել, դադարել, խուսափել բայերը: Օրինակ՝ պատրաստվել բնել, պատրաստվել հեռանալ, դադարել աշխատել, խուսափել հանդիպել և այլն: Սրանք ևս նախադասության մեջ զործառում են որպես մեկ անդամ: Այս բայերից առաջինը (պատրաստվել) լրացում է ընդունում նաև տրական հոլովով՝ արտահայտելով նպատակային հարաբերություններ (պատրաստվել մեկնելու), մյուսները՝ բացառական հոլովով՝ արտահայտելով անջատման հարաբերություններ (դադարել գրելուց, խուսափել հանդիպելուց):

Անորոշ դերբայի բացառական հոլովաձևով բառակապակցությունները ցույց են տալիս պատճառային հարաբերություններ: Օրինակ՝ մրսելուց դողալ, վախենալուց կակազել, շտապելուց մոռանալ, ամաչելուց կարմրել և այլն: Սրանք համանիշ են պատճառով, հետևանքով կապերով ձևերին (մրսելու պատճառով դողալ, վախենալու հետևանքով կակազել):

Անորոշ դերբայի զործիական հոլովաձևերը արտահայտում են մի շարք հարաբերություններ. այն է՝ միջոցի (գրելով սովորել), կրկնելով անգիր անել, արտագրելով պատրաստել), պատճառի (մեկի ասելով որոշել), ձևի (վազելով հեռանալ, մոտենալով կանգ առնել, հեկոկ վազել):

Անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովաձևը հանդիսանում է սակավ, այն էլ հիմնականում ժողովրդական-խոսակցական լեզվում

և ցույց է տալիս սահմանափակման հարաբերություններ. օրինակ՝ վազելում հաղթել, նվազելում աչքի ընկնել և այլն: Այս հարաբերությունն արտահայտելու համար ավելի հաճախ դործածվում է մեջ կապով ձևը (վազելու մեջ հաղթել) :

§ 126. Կապերից անորոշ դերբայի հետ հանդիպում են հատկապես հետևյալները՝ համառ, նպատակով, պատմառով, պես, հետո, առաջ, ժամանակ, ընթացքում, առանց, դեպքում, շնայած, շնորհիվ և այլն: Սրանցից յուրաքանչյուրը բառակապակցությանը տալիս է հատուկ իմաստային հարաբերության երանգ: Ահա օրինակներ՝ մթնելուն պես հեռանալ, մթնելուց հետո հեռանալ, գնալուց առաջ հեռագրել, առանց հանգստանալու աշխատել, պարգևատրվել լավ աշխատելու դեպքում, շնայած հոգնելուն շարունակել և այլն:

2. Հարակատար դերբայը, դործածելով որպես բայական բառակապակցությունների ստորադաս բաղադրիչ, արտահայտում է հիմնականում ձևի պարագայական հարաբերություն, ցույց տալով այն դրությունը, վիճակը, որի մեջ կատարվում է գործողությունը: Օրինակներ՝ նստած աշխատել, կանգնած նայել, հոգնած և գլուխը խոնարհած հեռանալ, զարմացած հարցնել և այլն: Այս իմաստային հարաբերությունը երբեմն կարող է արտահայտվել նաև կերպով կապի միջոցով. ինչպես՝ զարմացած կերպով նայել:

3. Զուգընթացական դերբայը ցույց է տալիս գերադաս բայի գործողությանը զուգընթաց կատարվող գործողություն և արտահայտում է ժամանակային հարաբերություններ: Օրինակներ՝ գրելիս գլուխը կախել, ուտելիս շխտսել, ֆենիխ լույսը հանգցնել, աշխատանքի գնալիս հանդիպել ընկերոջը, մեկնելիս հրաժեշտ տալ և այլն:

ՄԱԿԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 127. Մակբայական բառակապակցությունները ժամանակակից հայերենում ունեն համեմատաբար սահմանափակ կիրառություն: Մի բան, որ պայմանավորված է մակբայի խոսքի մասային առանձնահատկությամբ: Օավալվելու հատկություն ունեն հիմնականում ձևի մակբայները, մասամբ նաև ժամանակի և տեղի մակբայները:

Հայտնի է, որ ձևի մակբայները ցույց են տալիս հատկանիշի որակային հատկանիշ, դրանով հարաբերակից լինելով որակական ածականներին: Վերջիններիս նման, նրանցից մի մասը նույնպես կարող է ունենալ համեմատության աստիճաններ, որոնք արտահայտվում են առավելապես հենց բառակապակցությունների միջոցով: Համեմատության աստիճան կարող են ունենալ նաև որոշ ժամանակի և տեղի մակբայներ: Բաղդատական աստիճանը դրսևորվում է ավելի+մակբայ, պակաս+մակբայ, առավել+մակբայ բառակապակցություններով: Օրինակներ՝ ավելի արագ, ավելի դանդաղ, առավել ուժգնաբար, ավելի ուշ, պակաս հեռու, պակաս (նվազ) դանդաղ և այլն: Այս բառակապակցությունները դիտվում են որպես կայուն բառակապակցություններ, որոնք ունեն ձևաբանական արժեք:

Գերադրական աստիճանի իմաստ են արտահայտում ամենից+մակբայ, բոլորից+մակբայ բառակապակցությունները. ինչպես՝ ամենից արագ, բոլորից ուշ, ամենից վաղ, բոլորից դանդաղ, բոլորից մեծ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի դրսևորման աստիճանն ու չափն են ցույց տալիս նաև չափազանց, բացարձակապես, շատ, քիչ մակբայները, անսահման, անչափ, բացարձակ ածականները: Ահա օրինակներ՝ չափազանց ուշ, շատ հաճախ, բացարձակապես ուշ, անչափ դանդաղ, անսահման դանդաղ, քիչ ուշ, բացարձակ միաձայն, անսահման հեռու, շատ մոտ և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի աստիճանը կարող է դրսևորվել նաև համեմատության իմաստ ունեցող կապերի օգնությամբ, ինչպես նաև գոյականի բացառական հոլովով: Օրինակ՝ հողմի պես արագ, բամու նման սրընթաց, երգի պես ցնծագին, կրիայի նման դանդաղ, դանդաղ ինչպես կրիա, հողմից արագ. կրիայից դանդաղ և այլն:

Այս նույն մակբայները կարող են ունենալ նաև այսֆան, այդֆան, այնֆան ցուցական դերանուն լրացումներ: Օրինակ՝ այսֆան դանդաղ, այդֆան ուշ, այնֆան արագ և այլն: Սրանցից այնֆան դերանվամբ մակբայական բառակապակցություններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկությունը, որ իրենցից հետո պահանջում են երկրորդական նախադասություն, որով կոնկրետանում է բառակապակցության իմաստը. օրինակ՝ Գնացքն այնֆան դանդաղ էր գնում, որ բոլորը վախենում էին ուշանալ:

Գոյականի բացառական հոլովմակբայ կառուցվածքի բառակապակցութիւնները կարող են արտահայտել նաև սահմանափակման և անշատման հարաբերութիւններ. օրինակ՝ ժողովրդից գաղտնի, ընկերոջից ծածուկ, ընկերներից հեռու և այլն:

Մակբայի ցույց տված հատկանիշի սահմանափակում են արտահայտում նաև արտաբնուտ, ներբնուտ մակբայները. օրինակ՝ արտաբնուտ բարեկամաբար, ներբնուտ թշնամաբար, արտաբնուտ բարեհոգաբար և այլն:

Ժամանակի մակբայները հաճախ ունենում են ժամանակի մեկ այլ մակբայ լրացում և կամ ժամանակ ցույց տվող գոյականի լրացում, որով ավելի ճշգրտվում է նրա արտահայտած ժամանակը: Օրինակներ՝ երեկ երեկոյան, առավոտ շուտ, տարիներ հետո, անցյալ տարի աշնանը, հինգ տարի առաջ, բավական առաջ, վաղ առավոտյան, այսօր արշալույսին, ժամկետից հինգ օր շուտ և այլն:

Բառակապակցության գերադաս անդամ կարող են լինել նաև մի շարք տեղի մակբայներ. ինչպես՝ մեզանից հեռու, երկու քայլ հեռու, զյուրից ներքև և այլն:

Ծանոթ.— Ժամանակի և տեղի մակբայ գերադաս անդամ ունեցող բառակապակցութիւնների հիմքի վրա են առաջացել առաջ, հետո, շարունակ, ներքև կապական բառերը (հմմտ. երկու օր հետո մեկնեցին: Դեպքը տեղի ունեցավ մեկ ժամ առաջ: Տարիներ շարունակ զրում են այդ մասին):

Մակբայական բառակապակցութիւններն ունեն կիրառական այն առանձնահատկութիւնը, որ նախադասութեան մեջ հանդես են գալիս որպէս մեկ անդամ՝ կատարելով պարագայի շարահյուսական սլաշ:տոն:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՄԻԱՎՈՐ

§ 128. Լեզվական յուրաքանչյուր միավոր իր ուրույն տեղն ունի լեզվի կառուցվածքում և յուրահատուկ դեր է կատարում նրա հաղորդակցական գործառության մեջ: Այսպես, հնչույթը արտասանական (նյութական) միավոր է, բայց՝ իմաստային, նախադասությունը՝ մտքի:

Լեզվի կառուցվածքի տարբեր մակարդակներն ուսումնասիրվում են առանձին-առանձին, ըստ հնարավորին անկախաբար, բայց իրականում լեզվի ամեն մի հաջորդ մակարդակ ու նրա ուսումնասիրության հիմնական միավորը ներառում են նախորդ մակարդակներն ու նրանց հիմնական միավորները: Դա վերաբերում է նաև շարահյուսական կառուցվածքին և նախադասությանը, որպես նրա միավորի: Թեև նախադասությունը դիտվում է որպես մեկ ինքնուրույն միավոր, և որպես այդպիսին հակադրվում է մյուս միավորներին, բայց բուն լեզվի մեջ նա ոչ թե մյուսների կողքին, նրանցից դուրս և նրանց զուգահեռ գոյություն ունեցող միավոր է, այլ նա ներառում է լեզվի կառուցվածքի նախորդ բոլոր աստիճանները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, առանց միջնորդավորման կամ միջնորդավորված՝ դեր կատարում են նախադասության մեջ, ձևավորելով այն միավորը, որով իրացվում է լեզվի խոսողական, հաղորդակցական դերը:

§ 129. Նախադասությունը պատրաստի մտքերը խոսակցին (կամ ընթերցողին) սոսկ հաղորդելու միջոց չէ: Քանի որ լեզուն մտածողության միջոց է, և նա իր այդ հասարակական դերը կատարում է հենց նախադասության միջոցով, նախադասությունների ձևով, ուստի և միտքը կարող է ձևավորվել միայն նախադասու-

թյունների մեջ, եթե նույնիսկ դա ներքին միտք է և չի հաղորդվում: Այնպես որ, նախադասությունը ոչ թե լոկ մտքի հաղորդման միավոր է, այլև մտքի ձևավորման միավոր, մտքի միավոր:

Նախադասությունը կարելի է համարել մտքի նվազագույն միավոր: Դրան չի խանդարում այն իրողությունը, որ որոշ տիպի նախադասությունների (պարզ ընդարձակ, բարդ) առանձին անդամներ, մասեր հանելով և միայն կենթական ու ստորոգյալը թողնելով՝ ևս արտահայտվում է միտք: Օրինակ, «Երեկ մեր դասարանի աշակերտները մեկնեցին ճամբար» նախադասությունից, իսկապես կարելի է հանել մի քանի անդամներ, թողնել միայն «աշակերտները մեկնեցին», որը ևս միտք է արտահայտում, թեև նախադասությունից մի քանի բառեր պակասեցին, բայց դրանով նախադասությունը չբաժանվեց միտք արտահայտող մեկից ավելի միավորների. այդ և նման նախադասություններում միտք արտահայտող մեկ միավոր կա միայն: Իսկ սա նշանակում է, որ բերված և նման փաստերը չեն բացառում նախադասության՝ մտքի նվազագույն միավոր լինելը:

Ինչ վերաբերում է բարդ նախադասության մեջ մեկից ավելի միտք լինելուն, ապա պետք է նկատի ունենալ, որ միևնույն բարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող բաղադրիչ նախադասությունները չեն արտահայտում ինքնուրույն մտքեր, դրանք առանձին միավորներ չեն, և ամեն մեկը առանձին ամփոփ միտք չի արտահայտում: Այդպիսի բաղադրիչ նախադասությունները քերականական ու իմաստային տեսակետից միաձուլված են ամբողջի մեջ և պայմանավորում են այդ ամբողջը: Ուստի բարդ նախադասության, որպես մեկ ամբողջության համար կարևոր են ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններն առանձին վերցրած, այլ նախադասություններն իրենց փոխադարձ կապի մեջ, կարևոր է նրանց միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը: Չէ՞ որ հենց այդ կապով, հարաբերությամբ է որոշվում բարդ նախադասության տեսակային հատկանիշը, իսկ վերջինս էլ նրա էության արտահայտությունն է: Բարդ նախադասության բաղադրիչների կապն այնքան էական է, որքան որ պարզ նախադասության համար նրա անդամների կապը:

Այս տեսակետից տեղին է նկատի ունենալ հնչույթի, որպես լեզվական-նյութական նվազագույն միավորի, համանման հատ-

կանիշը: Խոսքը վերաբերում է բարդ հնչյունների յուրահատկությանը: Բարդ հնչյունները որքան էլ բաղկացած լինեն մեկից ավելի հնչյունական բաղադրիչներից, այնուամենայնիվ չեն դադարում միավոր լինելուց: Ի վերջո, նվազագույն միավոր լինելու տեսակետից որքան էլ բարդ հնչյունները առաջին հայացքից տարակուսանքի տեղիք տան, այնուամենայնիվ, քանի որ հնչյունից փոքր լեզվական-նյութական նվազագույն միավոր չկա, ուստի որպես այդպիսին, պետք է համարել և համարվում է հնչյունը: Նույնը և պետք է ասել նախադասության վերաբերյալ: Քանի որ նախադասությունից ավելի փոքր միավորով միտք արտահայտել հնարավոր չէ, ուստի նախադասությունը պետք է դիտել որպես մտքի ամենափոքր կամ նվազագույն միավոր:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

§ 130. Ինչպե՞ս է ձևավորվում նախադասությունը, որպես մտքի նվազագույն միավոր: Միտքը կարելի է արտահայտել մեկ բառով և մեծ մասամբ բառերի կապակցությամբ, սակայն ամեն մի բառ կամ բառերի ամեն մի կապակցություն չի կարող միտք արտահայտել: Այսպես, մեծ ֆաղաֆ, գեղեցիկ այգի, բարձր լեռ և նման բառակապակցությունները, իհարկե, իմաստ ունեն, բայց միտք չեն արտահայտում: Դրանք չի կարելի դորժածել առանձին և որևէ մեկին հաղորդել իր մտածածը: Ուրեմն՝ դրանք նախադասություններ չեն: Սակայն ֆաղաֆը մեծ է, այգին գեղեցիկ է, լեռը բարձր է կապակցությունները կարելի է դորժածել առանձին, քանի որ դրանք միտք են արտահայտում. հետևապես դրանք նախադասություններ են:

Ինչո՞վ են երկրորդ շարքի կապակցությունները հանդիսանում մտքի միավորներ, և ո՞րն է այդ երկու շարքի կապակցությունների էական տարբերության պատճառը: Վերը բերված առաջին շարքի բառակապակցությունների միջոցով փաստոր չի արձանագրվում, դրանով ոչինչ չի հաստատվում կամ ժխտվում: Մինչդեռ երկրորդ շարքի կապակցություններում խոսողը մեծ հատկանիշը վերադրում է ֆաղաֆին, գեղեցիկ հատկանիշը՝ այգուն, բարձր հատկանիշը՝ լեռանը, դրանով իսկ հավաստում, հաստատում քաղաքի մեծ լինելը, այդու գեղեցիկ լինելը, լեռան բարձր լինելը: Եվ

այսպես, թե՛ արձանագրվում է փաստը և թե՛ դրանով իսկ խոսողի վերաբերմունքն է արտահայտվում (տվյալ դեպքում հաստատական վերաբերմունքը) երևույթի նկատմամբ: Հատկանիշի այդպիսի վերագրումը առարկային կոչվում է ստորոգում, որը նախադասություն կազմելու, միտք արտահայտելու ամենահիմնական միջոցներից մեկն է: Նշենք, որ ստորոգման էությունը ակնհայտորեն զրսևորվում է հատկապես երկկազմ նախադասություններում, ուր կան ենթական ու ստորոգյալը, որպես իրար հակադրվող բևեռներ:

Վերը բերված նախադասություններում խոսողի վերաբերմունքը հաստատական է, սակայն այն կարող է տարբեր լինել տարբեր դեպքերում, նայած թե նախադասության բովանդակությունը ինչպես է հարաբերում իրականությանը ըստ խոսողի հայեցակետի: Նախադասությամբ արտահայտվածը կարող է ոչ միայն հաստատվել խոսողի կողմից, այլև վերջինի համար անհայտ լինելու կամ այլ պատճառով հարցվել, կարող է դա լինել մի չկատարված գործողություն և հրամայվել, պարտադրվել կատարելու համար, այն կարող է լինել խոսողի հիացմունքի, զարմանքի առարկա և արտահայտվել բացականչումով և այլն: Այսպես՝ ես հալ ուսուցիչ եմ: Դուք ո՞վ եք: Ա՛խ, ինչքա՛ն ես երջանիկ կլինեի իմ սիրովս, ինչքա՛ն երջանիկ: Իշխանուհի՛, իշխանուհի՛... օգնեցե՛ք ինձ, օգնեցե՛ք (ՆԴ):

Անկախ նախադասությունների կառուցվածքի տարբերությունից, նրանց բոլորի մեջ առկա է խոսողի վերաբերմունքը և դրանով իսկ նախադասության մտքի հարաբերումը իրականությանը:

§ 131. Ստորոգումն արտահայտվում է տարբեր միջոցներով.

Ստորոգման դերը և արտահայտությունը առավել որոշակիությամբ երևում են բաղադրյալ ստորոգյալների մեջ, ինչպես և բայի վերլուծական կազմությամբ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում: «Ծաղիկը հոտավետ է», «Գնացքը մեկնում է» նախադասություններում է բաղադրիչով հոտավետ և մեկնել հատկանիշները վերագրվում են համապատասխանաբար ծաղիկ և գնացի առարկաներին:

Ստորոգումը կարող է արտահայտվել ոչ միայն օժանդակ բայով, այլև բայի քերականական վերջավորությունների միջոցով: Օրինակ՝ Ծառը ծաղկեց: Դաշտը կկանաչի և այլն: Այս երևույթը

լինում է բայի համադրական ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների մեջ, երբ և՛ հատկանիշը, և՛ ստորոգումը արտահայտվում են մեկ բառով, ըստ որում վերագրվող հատկանիշը արտահայտվում է բառի հիմքով, իսկ ստորոգումը բայական վերջավորութայամբ:

Ո՞վ իմանա՝ ո՞ւր բնկանք, Քանի՛ օրվա հյուր բնկանք,

Սերն ու սիրան էլ երբ չըկա՝ Կրրա՛կ բնկանք. զո՞ւր բնկանք (ՀԹ):

Եվ տեսավ նույնպես, որ սատանան գրկած կիլիթին մխրճվեց երկրի մեջ... Եվ կուրացան Ադամի աչքերը, և այլևս ոչինչ չտեսավ (Իս., կիլիթ):

Ստորոգումը կարող է արտահայտվել նաև վերացական բայերի միջոցով, ինչպես՝ հեղուկը գոլորշի դարձավ (հմտ. Հեղուկը գոլորշիացավ): Իր հերթին էլ վերացական բայը կարող է դրսևավորվել ոչ միայն համադրական, այլև վերլուծական ձևով:

Անկախ նրանից, թե ստորոգումն ինչպիսի ձևերով ու միջոցներով է արտահայտվում, նրա էությունը և դերը միշտ նույնն են:

§ 132. Նախադասությունների ճնշող մեծամասնությունը մեջ լեզվականորեն տարրորշված կերպով արտահայտվում են թե՛ զործող կամ եղող առարկան (քերականորեն ենթական), թե՛ նրան վերագրվող հատկանիշը և թե՛ հատկանիշը առարկային վերագրող միջոցը՝ հանգույցը կամ քերականական վերջավորությունը¹: Դրանք երկկազմ նախադասություններ են, որոնցում ստորոգումը իր հետ կապված բոլոր բաղադրիչներով իրեն որոշակիորեն զգալ է տալիս, և զփվար չէ դրանք դիտել, վերլուծել:

Միակազմ նախադասություններն այսպիսին չեն: Մանրամասնությունները թողնելով համապատասխան բաժնին, այստեղ նշենք, որ միակազմ նախադասությունները այդպես են կոչվում այն պատճառով, որ նրանցում երկկազմ նախադասությունը հատուկ երկու բեռների չկան. այդպիսի նախադասություններն ունեն մեկ մաս, անկախ այն բանից՝ նրանք մեկ, թե՛ մեկից ավելի բառերից են կազմված, ինչպես՝ Լուսացավ: Ինչի՞ց սկսել: Պահպանել

¹ Այս միտքը չի հակասում զեղչված անգամներով նախադասությունների, այլև որոշ թերի նախադասությունների (որոնք գործածվում են հատկապես երկխոսությունների ժամանակ) գոյության փաստին, քանի որ տվյալ նախադասության մեջ զեղչված անգամը մեծ մասամբ արտահայտված է լինում կից նախադասության մեջ և կամ, համեմատյալ դեպք, որոշակիորեն հասկացվում է:

պետական գույքը: Բարձրացնել՝ աշխատանքի արտադրողականությունը:

Սրանք և սրանց նմաններն, անշուշտ, լիարժեք նախադասություններ են, քանի որ մտքի ինքնուրույն միավորներ են, արտահայտում են ավարտված միտք. դրանցով մենք հաստատում ենք մի բան, մեր վերաբերմունքն ենք արտահայտում եղած, լինելիք իրողության նկատմամբ: Սակայն այստեղ մտքի ձևավորումը, ստորոգումը այլ կերպ է կատարվում: Միակազմ նախադասություններում թե՛ եղող առարկան, թե՛ հատկանիշը, թե՛ ստորոգող քերականական բաղադրիչը կարող են արտահայտվել մեկ բառով: Օրինակ՝ Լուսացալ: Դադարեց Արտակի գիշերամարտը (ԴԴ, Վարդանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կանչել (ՎԱ):

Երբ միակազմ նախադասությունն արտահայտված է խոնարհվող բայով կամ իր կազմի մեջ ունի խոնարհվող բայ, բնականաբար նայած բայը ո՛ր ժամանակով է գործածված, ստորոգումը կարող է արտահայտվել օժանդակ բայով: Օրինակ՝ Լուսանում է, — հանկարծ շնչաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Այս և վերը բերված միակազմ նախադասություններում ստորոգումն ունի իր քերականական գրասիրումը, այն է՝ մի դեպքում արտահայտվում է խոնարհման վերջավորությունմբ (մթնեց, լուսացալ բայաձևերում), մյուս դեպքում՝ է օժանդակ բայով: Այդ այդպես է անենթակա նախադասություններում:

Որքան էլ ստորոգման ձևավորման միջոցները իրենց գրասիրմամբ տարբեր են, այնուամենայնիվ դրանց միջև կա շատ էական ընդհանրություն, այն է՝ դրանք բոլորն էլ բայական ձևեր են: Եթե սովորաբար նախադասության մեջ արտահայտվում է, որ մի առարկա մի բան կատարում է, լինում է և այլն, այդ նշանակում է, որ նախադասության մեջ արտահայտվում է առարկայի գործողության, եղելության գաղափար, սրանք էլ հատկանիշներ են, որոնք հատուկ են բային, որպես խոսքի մասի:

Ավելին, գործողության, եղելության որոշ (թեկուզև տարտամ) իմաստ կա նույնիսկ միակազմ անվտանգական նախադասություններում, թեև վերջիններիս մեջ բայ չկա: Օրինակ՝ Փառիգ: Մշուշ ու ահ: Ես պոետս, Լենինյան բոլշևիկս՝ պատիժ կռթնած ահա լսում եմ նրանց ձայնը, շշուկը (ԵԶ):

Ընդգծված նախադասություններում ենթադրվում է գործողության կամ եղելության իմաստ, թեև նրանցում բայական բաղադրիչ չկա: Այդ իմաստը կարելի է արտահայտել մոտավորապես հետևյալ կերպ. «Այդ Փարիզն էր», «Փարիզում էր», «Մշուշ ու ահ է տիրում», «Մշուշ ու ահ կա» և այլն, որոնք, իհարկե, կազմության մարբեր են նախորդներին:

Որքան էլ բայի գործողության իմաստը կարևոր է ստորոգման համար, այնուամենայնիվ միայն այդ իմաստը ինքնին վերցրած ստորոգում չի ձևավորում: Դրա լավագույն ասացույցը բայական միակազմ նախադասությունն է, որը կամ որի գերադաս անդամն արտահայտվում է բայով, բայց այնուամենայնիվ այդ բայով ստորոգում չի արտահայտվում:

Օրինակ՝ Կանգնե՛լ. — գտնում է հրամանատարը ցնցվելով (ԴՍ): Ինչպե՞ս սկսել նոր ուսումնական տարին, ինչպիսի՞ նոր միջոցներ ու ձևեր կիրառել քաղաքական ուսուցումը ներկա խնդիրների մակարդակին բարձրացնելու համար (ՍՀ):

Ստորոգումը սերտորեն կապված է բայի քերականական կարգերի հետ, բայց ոչ բոլոր: Այսպես, բայի սեռի կարգը ստորոգման ձևավորման համար կարևոր չէ: Ստորոգման համար կարևոր են բայի մասնավորապես եղանակային ձևերին հատուկ քերականական կարգերը, որոնք են՝ եղանակ, դեմք, ժամանակ, թիվ: Եվ ստորոգումը, որպես շարահյուսական կարգ, ձևավորվում է բայի ձևաբանական այս հատկանիշների հիմքի վրա: Բերենք մի քանի օրինակներ:

Կատարվել էր նրա ցանկությունը (ՍԽ, Հոգը, 1): Ծաղիկը եկավ: Ինձ համար տեղ պահիր: Դինին խանութից կրեռեմ: Ոմանք կնախանձեն, ոմանք էլ կչաբխոսեն: Թող այնքան չաբխոսեն, որ տրափվեն: Այդ առաջուց պիտի ասեիր (ն. տ.):

Կասկածի ենթակա չէ, որ բայի եղանակի, ժամանակի, թվի, դեմքի կարգերը կան հիշյալ նախադասություններում՝ զրահավորված ժամանակային ձևերի մեջ: Այդ կարգերը, որոշ յուրահատկություններով, հատուկ են նույնիսկ անվանական ստորոգյալներին և արտահայտված են նրանց հանգուցի մեջ: Մարդարյանը լուռ էր (ՍԽ, Հոգը, 1): Դա հին, շատ հին պատմություն է (ն. տ.): Դա մի մեծ ու երկարատև ծես էր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա բավական խելացի էր (ն. տ.):

Նախադասության մեջ ստորոգման մշտական ղուգակցումը բայի դիմալին ձևերի կարգերին պատահական չէ: Վերջիններս ձևաբանական միջոց են ստորոգման ձևավորման համար: Սակայն պետք է ասել, որ դրանք բոլորը հավասար դեր չունեն: Այս հարցում առավել զգալի դերը պատկանում է եղանակի կարգին:

«Այն (եղանակի կարգը—Ս. Ա.) արտահայտում է գործողության և նրա սուբյեկտի կապի ռեալության ղնահատականը խոսողի տեսակետից կամ խոսողի կամքը՝ այդ կապի իրականացման կամ ժխտման նկատմամբ: Այսպիսով, եղանակի կարգը քերականական կարգ է բայի համակարգում, որը որոշում է գործողության եղանակայնությունը (МОДАЛЬНОСТЬ), այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության հարաբերությունը իրականությանը, որը որոշվում է խոսողի կողմից»²:

Եվ իրոք, եղանակի կարգով արտահայտվող խոսողի վերաբերմունքը գործողության, եղելության նկատմամբ շատ կարևոր է՝ ստորոգման և դրանով իսկ նախադասության ձևավորման ու նրանով արտահայտվող վերաբերմունքի համար: Սակայն այդ ձևաբանական կարգի և ստորոգման շարահյուսական կարգի միջև հավասարության նշան դնել չի կարելի:

Եվ այդ՝ հետևյալ պատճառներով:

Նախ, նախադասության մեջ վերաբերմունքը ավելի բարդ է ու բազմազան ձևերով է արտահայտվում, քան թե բայի եղանակային ձևերին հատուկ վերաբերմունքը: Ստորոգման կամ, ավելի ընդհանուր ձևով ասած, նախադասության մեջ արտահայտվող վերաբերմունքը դրսևորվում է տարբեր ու բազմազան միջոցներով ու ձևերով՝ նախադասության հնչերանգով (որն իր հերթին ունենում է բազմազան երանդներ), եղանակավորող բառերով, այդպիսի դեր կատարող բառակապակցություններով և այլն:

Հմամ. եկել է եղանակային ձևը հետևյալ օրինակներում:

Նա եկել է: Գո՞ցե եկել է: Ըստ երևույթին եկել է: Երեւի եկել է: Ենթադրենք եկել է: Նա եկե՛լ է: Նա եկե՞լ է:

Այնուհետև, ստորոգման ձևավորման հարցում, բայի եղանակի կարգից բացի, դեր ունեն նաև դեմքի, թվի, ժամանակի կարգերը, որոնք տարբեր կողմերով կոնկրետացնում են տվյալ գործո-

² В. В. Виноградов, Русский язык, Учпедгиз, 1947, стр. 581.

դուժյան կամ հատկանիշի կապը սուբյեկտի հետ, հետևապես և որոշ դեր կատարում են ստորոգման, ուրեմն և նախադասության ձևավորման խնդրում:

Այսպիսով, երկկազմ նախադասության, ինչպես և անհնթակա նախադասության մեջ ստորոգումը ձևավորվում է բայի եղանակային ձևերին հասուկ կարգերի հիմքի վրա:

§ 133. Նախադասության հիմնական հատկանիշներին մեկնել, բացի ստորոգումից, հատուկ հնչերանգն է: Եթե ստորոգումը հատկանիշը վերագրում է առարկային, ապա նախադասության հնչերանգը ձևավորում է մտքի ավարտվածությունը: Չէ՞ որ կարող է մի հատկանիշ վերագրվել որևէ առարկայի, բայց դեռ զրանով չավարտվել խոսողի միտքը: Որպեսզի բառերի տվյալ կապակցությունը ամփոփ միտք արտահայտի, այսինքն՝ լինի ինքնուրույն նախադասություն, այն պետք է նաև ավարտված լինի. դա ցույց տանք պատմողական նախադասության վրա: Վերցնենք այսպիսի օրինակ:

Աշոտը ուսման առաջավոր է: Սա, անշուշտ, մի ավարտված նախադասություն է, որովհետև և՛ ստորոգում ունի, և՛ պատմողական նախադասությանը հատուկ՝ բարձրացող-իջնող հնչերանգ, որը կարելի է ներկայացնել հետևյալ ձևով.

Բառերի այդ նույն կապակցությունը արտաբերենք այլ հնչերանգով, ասենք, ոչ թե բարձրացող-իջնող, այլ միայն բարձրացող.

Աշոտը ուսման առաջավոր է,

Այստեղ թեև կա ստորոգում, բայց նախադասությունն ավարտված չէ, այն մտքի ինքնուրույն միավոր չէ, բարձրացող հնչերանգը ցույց է տալիս, որ բառերի այդ կապակցությունը ամփոփ նախադասության վերածվելու համար դեռ պետք է շարունակվի, և բարձրացած հնչերանգը պետք է իջնի ու հանգի դադարի: Շարունակենք այդ կիսատ նախադասությունը.

Աշոտը ուսման առաջավոր է, որովհետև նա բարեխիղճ է: Կամ՝ Աշոտը ուսման առաջավոր է սկսած առաջին դասարանից:

Եվ այսպես, երբ ստորոգմանն ավելանում է նաև նախադասության հատուկ հնչերանգը, զրանով ավարտվում է նախադասության ձևավորումը, այն դառնում է ավարտված: Համեմատենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգը:

Առամը վերադարձավ:

Արամը վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով:

Թեև երկու նախադասություններում էլ, հայերենի բառական շեշտի գործողության օրենքի համաձայն, «վերադարձավ» բառի վերջին վանկը շեշտված է, բայց դրա հետ միասին, նախադասության ընդհանուր հնչերանդը առաջին նախադասության մեջ իջնում է վերադարձավ բառի վերջում ու հանգում դադարի, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ նույն բառի (վերադարձավ) վրա տոներ, ընդհանրապես, բարձրանում է: Այս վերջին նախադասության մեջ տոնի իջեցումը բնականաբար ընկնում է վերջին բառի վրա: Եթե փորձելու լինենք «հարցով» բառով չվերջացնել նախադասությունը, այլ շարունակել այն, համապատասխանաբար կփոխվի նախադասության այդ հնչերանդը. իջնումը և դադարը կտեղափոխվեն նոր նախադասության վերջին մասը: Այսպես՝

Արամը վերադարձավ, որ զբաղվի այդ հարցով և անպայման լուծի այն: Հնչերանդը այնքան կարևոր նշանակություն ունի նախադասության համար, որքան բառի համար՝ բառական շեշտը: Վերջինս հանդիսանում է բառի ամբողջականությունը միասնական, միաձույլ դարձնող և պահպանող լեզվական կարևոր միջոց: Նույնպիսի կարևոր դեր ունի հնչերանդը նախադասության ամբողջականության ձևավորման համար:

Հնչերանդ ասելով պետք է հասկանալ ամբողջ նախադասության արտաբերման ընթացքում արտասանական ելեէջների (այդ թվում նաև տրամաբանական շեշտի) ամբողջությունը, որը մի յուրահատուկ ներգաշնակություն է կազմում:

Այսպիսով, հատուկ հնչերանդը նախադասության հիմնական հատկանիշներից է, որ կարևոր է նախադասության ամբողջականությունը և մտքի ավարտվածությունը ձևավորելու համար:

§ 134. Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր նախադասություն ունի իր տրամաբանական շեշտը: Տրամաբանական շեշտը կարելի է համարել նախադասության հնչերանգի ամենաբարձր տոներ և որպես այդպիսին հնչերանգի կենտրոնական առանցքը, որի շուրջը ծավալվում են մյուս առավել ցածր ելեէջները: Սովորական շարադասություն ունեցող պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը դրվում է ստորոգյալի վրա:

Պատմողական հնչերանգով կարդանք հետևյալ նախադասությունները: Աշակերտները հավաքվել են ժողովի: Սովետական

տիեզերանալը վերադարձավ եւրկիւր: Սովորական լսողութեան համար էլ զգալի է, որ այս նախադասութիւններից յուրաքանչյուրի մեջ ստորոգյալը համեմատաբար ավելի է շեշտւած, արտասանւում ավելի բարձր տոնով (հաւաքւել են, վերադարձւել), քան որեւէ այլ անդամ:

Բայց, իհարկե, տրամաբանական շեշտը կարող է փոփոխւել նախադասութեան մեջ, և շրջուն շարադասութեան դեպքում այն կարող է դրվել տարբեր անդամների վրա, նայած խոսողի նպատակին: Այսպես, Աշակերտներն են հավաքւել ժողովի (և ոչ թե ուսուցիչները): Աշակերտները ժողովի՝ են հավաքւել (և ոչ թե դասի): Որոշ դեպքերում նախադասութեան շարադասութիւնը կարող է պահպանւել սովորականի պէս, բայց տրամաբանական շեշտը կարող է փոխել իր տեղը: Օրինակ, վերոհիշյալ նախադասութեան մեջ կարող է չփոխւել «ժողովի» բառի տեղը, և հենց այդտեղ էլ այն կարող է ստանալ տրամաբանական շեշտ: Այսպես՝ Աշակերտները հավաքւել են ժողովի՝ (և ոչ թե դասի): Այս դեպքում «ժողովի» բառը համեմատաբար պակաս շեշտւած է, քան թե նույն բառը «Աշակերտները ժողովի են հավաքւել» շարադասական տարբերակի մեջ: Այդ պատճառով էլ նման դեպքերում, եթե անհրաժեշտ է հատկապես խիստ շեշտել տվյալ բառը, փոխւում է նրա շարադասութիւնը և դրա հետ կապւած նաեւ ամբողջ նախադասութեան շարադասութիւնը:

Հրամայական, հարցական և բացականչական նախադասութիւնների շեշտը և ընդհանրապես հնչերանգը իրենց բնույթով ունեն և՛ նմանութիւններ պատմողական նախադասութեան նույն հատկանիշի հետ, և՛ տարբերութիւններ նրանից: Իրենց տարբերութիւններով հանդերձ յուրաքանչյուր նախադասութեան հատուկ է անդամների շեշտերի ներդաշնակ համակարգ, ամբողջ նախադասութեան հնչերանգի ներդաշնակութիւն:

§ 135. Անդամ նախադասութիւնների ձեւավորման գործում գլխավոր դերը պատկանում է հնչերանգին: Երկկազմ նախադասութիւններին հատուկ քերականական ձեւավորում՝ ստորոգում չունենալով, բայց ունենալով նախադասութեան հատուկ հնչերանգ, վերջինս բառերի կապակցութեանը կամ բառին տալիս է ամփոփ, ավարտւած լինելու հատկանիշ, մի բան, որ հատուկ է նախադասութեանը, և այդպիսով ձեւավորում նախադասութիւնը: Օրինակ՝

Կանխել՝ դեպքերը, առաջ՝ ընկնել, գլխավորել՝ նրան (= ժողովրդին) և հարվածել՝ թշնամուն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հիմա նրանք լուռ էին: Լուռ էինք մենք էլ: Ոչ մի հառաչանք, ոչ մի տընդոց (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ամեն մի անդեմ նախադասության արտահայտած միտքը, վերաբերությունը որոշակիորեն հասկացվում է: Բայց ստորոգման արտաքին ձևային կողմը չկա, քերականորեն ձևավորված, որոշակիորեն տարրորոշված ստորոգում նրանում չկա: Այնուամենայնիվ անդեմ նախադասությունների մեջ կա այն, ինչին սր ծառայում է ստորոգումը:

Համեմատենք հետևյալ նախադասությունները. Լոն... ձայններդ կտրե՛ք (Մ. Մանվելյան): «Լոն» նախադասությունը նույն հաջողությամբ է արտահայտում խոսողի միտքը, թեև քերականորեն արտահայտված ստորոգում չունի, որքան որ ստորոգում ունեցող «ձայններիդ կտրեք» նախադասությունը, որն, ըստ էության, հանդիսանում է նախորդի յուրահատուկ կրկնությունը և միայն ոճական՝ միտքը շեշտելու նպատակով է գործածված, առանց որի էլ խոսողի միտքը հասկանալի ձևով արտահայտված է առաջին՝ անդեմ նախադասության մեջ: Այդ նախադասություններում ինչպես և ամեն մի նախադասության մեջ կա ստորոգում: Հարց կարող է առաջանալ ստորոգման արտահայտության, նրա ձևավորման վերաբերյալ միայն: Պետք է ընդունել, որ անդեմ նախադասությունները ամբողջական ամփոփ նախադասության հատուկ հնչերանդ ունենալով՝ դրանով իսկ տվյալ բառակապակցությանը կամ բառին օժտում են նախադասության հատկանիշով, և ստորոգումն արտահայտվում է առանց քերականական հատուկ վերջավորության: Հնչերանգը, ուրեմն, այդպիսի նախադասություններում պայմանավորում է ոչ միայն մտքի ավարտվածություն, այլև անուղղակի կերպով՝ ստորոգում: Ինչպես երևում է, եթե հնչերանգը առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում էական դեր ունի, ապա անդեմ նախադասության մեջ նրա դերը բացառիկ է:

Այսպիսով, նախադասությունը ստորոգումով և հնչերանգային ավարտվածությամբ ձևավորված լեզվական հաղորդակցման հիմնական նվազագույն միավորն է:

Միակազմ և մասնավորապես անդեմ նախադասությունների, որպես ինքնուրույն նախադասությունների, ընկալման հարցում անհրաժեշտ է նշել նաև խոսքի և խոսելու պայմանների դերը:

§ 136. Նախադասության էությունը ճիշտ հասկանալու, այն, որպես շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա, ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է գոնե համառոտակի համեմատել նախադասությունը և դատողությունը: Այս երկու կարգերը անցյալում երբեմն նույնացվել են մասնագետների կողմից կամ համեմայն գեպս որոշակիորեն չեն սահմանազատվել միմյանցից:

Նախադասությունն ու դատողությունն ունեն և՛ ընդհանրություններ, և՛ տարբերություններ: Այդ ընդհանրություններն ու տարբերությունները ուղիղ համեմատական են գիտության այն բնագավառների ընդհանրություններին ու տարբերություններին, որոնց ուսումնասիրության առարկան են դրանք: Գիտության այդ բնագավառներն են քերականությունը և տրամաբանությունը:

Թուրքովին պատահական չէ, որ տրամաբանության կարևորագույն կարգերն ունեն իրենց համապատասխանությունները քերականության և ընդհանրապես լեզվաբանության մեջ: Այս տեսակետից կարևոր են հատկապես հետևյալ համապատասխանությունները. հասկացություն—բառ, սուբյեկտ—ենթակա, պրեդիկատ—ստորոգյալ, դատողություն—նախադասություն: Այդ ընդհանրության հիմքն այն է, որ տրամաբանությունն ուսումնասիրում է մարդկային մտածողության օրենքները, իսկ մտածողությունը կատարվում, դրսևորվում է լեզվի միջոցով, լեզվական կարգերի միջոցով: Այս դուզահեռ կարգերի և մասնավորապես նախադասության ու դատողության յուրահատկությունները ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ ի տարբերություն տրամաբանության, որն ուսումնասիրում է մտածողության օրենքները, քերականությունն ուսումնասիրում է բառերի քերականական հատկանիշները, բառերի փոփոխությունները, բառերի միջոցով կապակցություններ կազմելը միտք արտահայտելու նպատակով:

Մասնավորելով մեր խոսքը նախադասության ու դատողության հարաբերության և նախադասության յուրահատկությունների վերաբերյալ՝ նշենք, որ նախ դրանք սիրտորեն կապված են միմյանց հետ և եզվից դուրս, առանց լեզվական միջոցի, դատողություն գոյություն չունի: Դատողությունն արտահայտվում է հենց նախադասության միջոցով, նախադասության մեջ: Նշանակում է՝ նույն օբյեկտը (բառերի այն կապակցությունը, որ միտք է արտահայտում) իր տարբեր կողմերով կարող է վերաբերել և՛ քերակա-

նությանը, և՛ տրամաբանությունը, այլ կերպ՝ բառերի միեկնույն կապակցությունը, որ քննվում է տրամաբանության կողմից որպես դատողություն, կարող է քննվել նաև քերականության կողմից, որպես նախադասություն: Քերականության համար նախադասության մեջ կարևոր է մտքի ոչ թե հատկապես ընդհանուր տրամաբանական կողմը, այլ ամենից առաջ կարևոր են մտքի արտահայտման լեզվական կողմը, մտքի ձևավորման լեզվական միջոցները: Իհարկե, տրամաբանությունն էլ քննում է դատողության կառուցվածքը: Սակայն դատողության կառուցվածքի քննությունը սահմանափակվում է նրանով, որ տրամաբանությունը որոշում է նրա ընդամենը երկու անդամները, քանի որ դատողությունը, որպես տրամաբանական կարգ, երկու անդամից է կազմված, անկախ այն բանից, թե նրանում քանի բառ կա: Այդ անդամներն են սուբյեկտը և պրեդիկատը, ըստ որում սրանցից յուրաքանչյուրը կարող է կազմված լինել մեկ բառից կամ մի քանի բառերից: Նշենք նաև, որ տրամաբանությունը չի քննում թեկուզ և այդ երկու անդամների կապակցման միջոցները: Մինչդեռ նախադասության կառուցվածքը քննելիս որոշվում է յուրաքանչյուր բառի տեղն ու դերը՝ նախադասության մեջ, այդ բառերի կապակցությունները, վերջիններիս քերականական հատկանիշները:

Բերենք մեկ օրինակ: Երեք միլիոն աշխատավորներ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խուլական Շանգ-Շենգը (Իս., Չինական մեծ պարսպի երգը):

Թեև այս դատողությունը կազմված է 19 բառից, այնուամենայնիվ տրամաբանությունը նրա մեջ ճանաչում է երկու անդամ՝ սուբյեկտ, որն է՝ երեք միլիոն աշխատավորներ, և պրեդիկատ՝ անհնարին տանջանքներով, իրենց արյունով, մկաններով և ոսկորներով շինեցին տիտանյան Շանգ-Շենգը, հաստախարիսխ հիմքերով և ամեհի վիմերով, խուլական Շանգ-Շենգը: Ի՞նչ միջոցներով են կապվում դատողության այդ երկու մասերն իրար հետ, ի՞նչ հարաբերություններ կան յուրաքանչյուր մասի բաղադրիչ բառերի միջև. դրանք տրամաբանությանը չեն հետաքրքրում:

Մինչդեռ այս նախադասության կառուցվածքը քննելու դեպքում նրանում մենք տեսնում ենք 17 անդամ: Քերականությունը քննում է նաև այդ անդամների կապակցման քերականական եղա-

նալեններն ու միջոցները: Կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունն ստեղծում է ենթակայի ու ստորոգյալի և սուբյեկտի ու պրեդիկատի միջև նաև ծավալի տարբերություն:

Այս տարբերությունից բացի ենթական ու ստորոգյալը սուբյեկտից ու պրեդիկատից հաճախ տարբերվում են նաև իրենց էությունամբ: Դատողության մեջ սուբյեկտը այն առարկայի, երևույթի և այլնի հասկացությունն է, որը դարձնում ենք մեր դատողության օբյեկտը: Իսկ դատողության այդպիսի օբյեկտը, թեև կարող է հաճախ համընկնել ենթակային, այնուամենայնիվ, որպես կանոն, չունի քերականական որոշակի ձև: Այն կարող է արտահայտվել տարբեր խոսքի մասերով, երբեմն էլ թեք հոլովներով, որոշ դեպքերում նույնիսկ բաշի դիմավոր ձևով: Քննվող կարգերի տարբերության տեսակետից առանձնապես հետաքրքրական է այս վերջին ձևն ունեցող սուբյեկտներով դատողության և նախադասության համեմատությունը:

Պրոֆ. Գ. Բրուսյանը, խոսելով դատողության և նախադասության տարբերության մասին, բերում է հետևյալ օրինակը: «Սրվակը ջարդվեց» նախադասության ենթական բոլոր դեպքերում «սրվակ» բառն է, իսկ ստորոգյալը՝ «ջարդվեց» բառը: Մինչդեռ կախված տրամաբանական շեշտից՝ փոխվում են «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը և պրեդիկատը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «սրվակ» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «ջարդվեց» հասկացությունը: «Սրվակը ջարդվեց» դատողության սուբյեկտը «ջարդվեց» հասկացությունն է, պրեդիկատը՝ «սրվակ» հասկացությունը³:

Տրամաբանական շեշտը, որ կարևոր դեր է կատարում սուբյեկտի և պրեդիկատի որոշման խնդրում, ունի իմացաբանական հիմք, պայմանավորված է նրանով, թե ո՞ր հասկացությունը նախապես կա խոսողի մտածողության մեջ, և ո՞ր հասկացությունն է, որ նորություն է հաղորդում խոսողի մտածողության մեջ նախապես եղած այդ առարկայի մասին և վերագրվում նրա հասկացությանը:

3 Գ. Ա. Բրուսյան, Ձևական տրամաբանության դասընթաց, Երևան, 1967, էջ 209:

Նախադասութեան, որպէս լեզվական միավորի, էութիւնը բացահայտող մի ալլ արտահայտութիւն է միեւնոյն դատողութիւնը տարբեր լեզուներով և վերջինների յուրահատկութեամբ պայմանավորված, տարբեր կառուցվածքի նախադասութիւններով արտահայտելու փաստը: Մտածողութեան օրենքները, որոնք տրամաբանութեան ուսումնասիրութեան առարկան են, այդ թվում նաև դատողութեան վերաբերյալ օրենքները, ընդհանուր են, համամարդկային, մինչդեռ յուրաքանչյուր լեզու ունի իր քերականական, այդ թվում և շարահայտական կառուցվածքը:

Նախադասութեան և դատողութեան միջև կա մի շատ էական տարբերութիւն: Դա այն է, որ բոլոր նախադասութիւնները չեն, որ դատողութիւն են: Դատողութիւնն արտահայտում է հաստատում կամ ժխտում, ավելի կոնկրետ՝ դատողութիւնը հաստատում և կամ ժխտում է առարկայի՝ հատկանիշ ունենալը: Սակայն կան շատ նախադասութիւններ, որոնք ոչ այդպիսի հաստատում են արտահայտում, ոչ էլ ժխտում, ուրեմն և դատողութիւններ չեն:

Անմիջականորեն որպէս դատողութիւններ են հանդես գալիս պատմողական նախադասութիւնները և հարցական ու բացականչական նախադասութիւնների որոշ կիրառութիւններ, իսկ հրամայական նախադասութիւնները, հարցական ու բացականչական նախադասութիւնների մեծ մասը դատողութիւն չեն: Սա նշանակում է, որ նախադասութիւնն ավելի մեծ ընդգրկում ունի, քան դատողութիւնը, տրամաբանութեան տերմինով ասած, նախադասութիւնն ավելի լայն հասկացութիւն է, քան դատողութիւնը:

Այսպիսով, նախադասութիւնը և դատողութիւնը իրենց ընդհանրութիւններով հանդերձ ունեն էական տարբերութիւններ, դրանք տարբեր կարգեր են իրենց առանձնահատուկ հատկանիշներով:

§ 137. Վերևում խոսվեց այն մասին, որ նախադասութիւնը ավարտված միտք է արտահայտում և այդ պատճառով էլ, որպէս կանոն, կարող է գործածվել ինքնուրույն կերպով, խոսքից դուրս: Խոսքի մեջ նախադասութիւնների ինքնուրույնութիւնը, սակայն, բացարձակ չէ, այլ այս կամ այն չափով հարաբերական: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող: Չէ՞ որ նախադասութիւնը խոսքի միավոր է, իսկ ամբողջի բաղկացուցիչ մասերը չեն կարող բացարձակ ինքնուրույն լինել: Խոսքը չի կարող կազմվել միմյանց հետ տրամա-

բանական կապ չունեցող նախադասությունների գումարից: Այդ պատճառով էլ խոսքի մեջ նախադասությունը կապված է լինում մյուս և հատկապես կից նախադասությունների հետ, որոնց հետ միասին կազմում է մեկ ամբողջություն:

Նախադասությունների մտքի կապը բազմապիսի դրսևորումներ ունի, և յուրաքանչյուր դրսևորում յուրահատուկ կերպով է ազդում ինքնուրույնության վրա:

Օրինակ՝ Հին, վաղ ժամանակներում, պարսկական Շիրազ քաղաքի մեջ, Արտաշիր անունով հարուստ մի իշխան էր կենում:

Շատ հարուստ էր. նա ուներ մեծ հողեր, այգի և տներ, բազմաթիվ ծառա, առատ և կամուտ:

Որդի էլ ուներ: Երեք հատ էին: Երկուսը տղա, երրորդը աղջիկ: Մեկը մյուսից երկու տարով մեծ էր: Աղջիկը ամենափոքրն էր (Վֆ, Փիրուզի):

Այս հատվածում ամեն մի նախադասություն մտքով սերտորեն կապված է նախորդի հետ և, առանց նախորդ նախադասության կամ նախորդ նախադասությունների, որոշակի ճշտությամբ չի հասկացվի տվյալ նախադասության միտքը: Այսպես կազմվում է նախադասությունների մեկ շղթա, որի ամեն մի օղակը անմիջականորեն կապված է նախորդի հետ և նրա անմիջական շարունակությունն է:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

§ 138. Նախադասությունները դասակարգվում են տարբեր հիմունքներով և ըստ այդմ լինում են տարբեր տեսակի:

Նախադասությունները դասակարգվում են ըստ կազմության և լինում են պարզ ու բարդ:

Պարզ նախադասությունը կազմված է նախադասության կամ մտքի մեկ նվազագույն միավորից և այլևս հնարավոր չէ բաժանել բաղադրիչ նախադասություն-միավորների: Քանի որ նախադասության բնորոշ հատկանիշներն են ստորոգումը և հնչերանգային ավարտվածությունը, ուստի բաղադրիչ նախադասությունները որոշելիս պետք է դիմել այդ հատկանիշներին: Բաղադրիչ նախադասության որոշման մեջ հնչերանգային ավարտվածության հարցը, որպես այդպիսին վերանում է, քանի որ բարդ նախադասու-

թյունը, որպես մեկ ամբողջություն, բնականաբար, պետք է ունենա մեկ ընդհանուր հընչերանգ՝ իր ավարտվածությամբ հանդերձ։ Ուստի բաղադրիչ նախադասությունների քանակի հարցի լուծման բերականական միջոցն ու չափանիշը մնում է ստորոգումը։

Այսպես, «Ժողովուրդները պայքարում են խաղաղությունը պաշտպանելու համար» և «Ժողովուրդները պայքարում են, որպեսզի պաշտպանեն խաղաղությունը» նախադասություններն արտահայտում են միևնույն միտքը, բայց մեկը (առաջինը) պարզ է, մյուսը՝ բարդ։ Եվ դրանց քերականական տարբերությունն այն է, որ առաջինն ունի մեկ ստորոգում, երկրորդը՝ երկու։

Դիտենք ևս երկու օրինակ. «Գնում է հոսանքի հակառակ մինչև դետի ակունքները՝ ցրված-փռված խոր ձորերում, լեռների վրա, մինչև բարձր զագաթների սառն աղբյուրները» (ԱԲ, Անձրեկ)։ «Կային, որ չէին հավատում» (ն. տ.)։

Առաջին նախադասությունը, անկախ իր բովանդակության հարատևությունից, պարզ է, իսկ երկրորդը, որ կազմված է ընդամենը երկու անդամից՝ բարդ է։ Պատճառը դարձյալ ստորոգումների քանակն է, որոնցից ամեն մեկը մեկ նախադասություն (ինքնուրույն կամ բաղադրիչ) ձևավորող միջոց է։ Այսպիսով՝ կառուցվածքային տեսակետից պարզ նախադասությունը բնորոշվում է մեկ ստորոգումով, իսկ բարդ նախադասությունը մեկից ավելի ստորոգումներով։

§ 139. Նախադասության մեջ հատկանիշը ստորոգումով վերագրվում է առարկային (§ 132)։ Այս երևույթը նախադասությունների մեծ մասում ունի իր տարբերակված դրսևորումը. այսինքն՝ նախադասությունը կազմված է լինում երկու բևեռից կամ մասից, որոնցից մեկն արտահայտում է ստորոգվող հատկանիշն ու ստորոգումը, իսկ մյուսն արտահայտում է այն առարկան (կամ որպես այդպիսին մտածված երևույթը), որին վերագրվում է հատկանիշը։ Այսպիսի նախադասությունը կոչվում է երկկազմ, որը հակադրվում է միակազմ նախադասությանը։ Վերջինս չունի երկկազմին հատուկ, նշված երկբևեռությունը, այլ կազմված է մեկ մասից, մեկ բևեռից։

Երկկազմ նախադասության յուրաքանչյուր մասը կամ բևեռը կարող է կազմված լինել թե՛ միայն գլխավոր անդամից (ենթակա,

ստորոգյալ) և թե՛ կարող է ունենալ նաև լրացումներ՝ այդպիսով կազմելով ենթակայի խումբ ու ստորոգյալի խումբ: Օրինակ. Ճրագները / վառվեցին (ԱԲ, Անձրեք): Նախարարներն / սկսեցին ցրվել իրենց օթևանները (ԴԴ, Վարդանանք, Ձ): Հանավանքի քարերը / չեն պատմում այդ մասին (ԱԲ, Հանավանք): Աթանանց մեծ ընկուզենին / մեղմորեն օրորում է իր ճյուղերը Վանդունց խաթնուլ խոճիթի վրա (ԱԲ, Վանդունց Բադին):

Մինչդեռ միակազմ նախադասությունը կազմված է լինում և կարող է կազմվել միայն մեկ եղրից, մեկ մասից: Միակազմ նախադասությունը չունի երկկազմին հատուկ մասերի հակադրությունը: Օրինակ՝ Ո՛ւր գնալ սովորելու (Ավանգ.): Ոչ ոքի չսպասել. եղածով դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, Ձ): Կռվով քաշվե՛լ աջակողմյան լեռնակիրճը (ն. տ.): Անձրեքում է: Այս գիշեր ձյունել է:

§ 140. Նախադասություններն ըստ անդամների առկայության լինում են լրիվ ու քերի: Երբ տվյալ միտքն արտահայտող բոլոր անդամներն առկա են նախադասության մեջ, այն կոչվում է լրիվ: Օրինակ՝ Երկինքը պատած էր զորշագույն նոսր ամպի միապաղաղ շղարշով (ՆԴ, Ամիրյանի տրագեդիան): Արևն արդեն մայր էր մտել (ՆԴ, Նունե):

Հաճախ նախադասության մեկ կամ մի քանի անդամները չեն գործածվում, զեղչվում են: Այդպիսի նախադասությունները թերի են: Օրինակ՝ —Երե չեմ սխալվում, դուք դիմնադիպյում եղել եք:

—Մինչև յոթերորդ դասատուն, — պատասխանեց քեռորդու փոխարեն Հարգարյանը: — Բայց գիտե ավելի, քան մի ուսումնավարտ: Տան ազատ ժամերը դատարկ չի անցկացնում (Շիրվ., Քառս):

§ 141. Նախադասությունները տեսակների են բաժանվում նաև ըստ երանդի և լինում են՝ պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական: Կան նախադասություններ, որոնցում համատեղում են երանդային տարբեր հատկանիշներ. դրանք կարելի է կոչել խառը երանդի նախադասություններ:

ՊԱՐԶ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 142. Պարզ նախադասությունը մտքի մեկ նվազագույն միավոր է, որ ձևավորվում է մեկ ստորոգումով: Օրինակ՝ Հայ ճարտարապետությունը սքանչելիորեն ներդաշնակում է երկրի

պեղծածի հետ: Միջնադարյան գրականությունը հիմնականում լիրիկական է: Ես ծնվել եմ Հայաստանի պատմական Շիրակի գավառում: Նայելով Աթենքի սքանչելի կոթողներին՝ ես տեսնում էի միայն Անին (Իս.):

Լուսաջավ: Ի՞նչ անել:

Պարզ նախադասությունները լինում են երկկազմ և միակազմ:

ԵՐԿԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 143. Երկկազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի մեջ գործող կամ եղող առարկան և նրան վերագրվող հատկանիշը ունեն կամ կարող են ունենալ իրենց քերականական տարբերակված արտահայտությունը հանձինս ենթակայի և ստորոգյալի: Ենթական և ստորոգյալը կարող են հանդես գալ միայնակ, առանց լրացումների. այդպիսի նախադասությունը կոչվում է համառոտ: Օրինակ՝ Արամը ուսանող է: Անահիտը հրգում է: Ծառերը կանաչել են: Ծիծեռնակները վերադարձան:

Իսկ այն պարզ նախադասությունը, որի գլխավոր անդամները կամ որևէ գլխավոր անդամն ունի լրացում կամ լրացումներ, կոչվում է պարզ ընդարձակ նախադասություն: Օրինակ՝ Արամը /լավ ուսանող է: Ինչեքորդ դասարանի աշակերտուհի Անահիտը /երգում է Կոմիտասի «Գարուն ա»-ն: Ծառերը /վաղուց կանաչել են: Ծիծեռնակները /վերադարձան տաք երկրներից:

Բերված օրինակներում ուղղահայաց գծերը ցույց են տալիս երկկազմ նախադասության երկու մասերի սահմանը:

Սակայն ոչ միշտ է, որ երկկազմ նախադասության բաղադրիչ երկու մասերը կարելի է նշված ձևով բաժանել իրարից՝ մեկ մասում ունենալով ենթական (կամ ենթականի խումբը), մյուս մասում՝ ստորոգյալը (կամ ստորոգյալի խումբը): Դրա պատճառն այն է, որ քերականորեն մեկ խմբին պատկանող անդամը հաճախ կարող է գտնվել ոչ թե այն խմբի անդամների շրջանում, որին պատկանում է ինքը, այլ մյուս խմբին պատկանող անդամների շրջապատում: Օրինակ՝ Մի տարի մեծ դժբախտություն պատա-

հեց (Իս.) նախադասութեան երկու բաղադրիչ մասերն են՝ «մեծ դժբախտութիւն» և «մի տարրի պատահեց»։ Ինչպես երևում է, ժամանակի պարադան (մի տարրի) գտնվում է ոչ թե ստորոգյալի խմբի շրջանում, որին վերաբերում է, այլ ենթակայի խմբի շրջանում, որի հետ կապված չէ քերականորեն։

Մեկ այլ օրինակ՝ «Նրանց մետաքսե տերէների վրա մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողեր էին շողշողում (Իս.)։ Այս նախադասութեան մեջ «Նրանց մետաքսե տերէների վրա» կապակցութիւնը թեև ընկած է ենթակայի խմբի շրջանում, բայց վերաբերում է ստորոգյալի խմբին։ Դա երևում է նույն նախադասութեան հետևյալ շարադասական տարբերակից. Մշտամըրմունջ շատրվաններից ցողերը/շողշողում էին նրանց մետաքսե տերէների վրա։

Այս երևույթը չի հակասում համապատասխան նախադասութիւնների երկկազմ կառուցվածքին, այլ խոսում է այդպիսի կառուցվածքի զրահուման բազմազանութեան մասին՝ կապված ոճական, շարադասական և այլ երևույթների հետ։

Երկկազմ նախադասութեան որեւէ եզրը, մասնավորապես ենթակայի եզրը, կարող է տվյալ դեպքում արտահայտված չլինել։ Դրանից երկկազմ նախադասութիւնը չի դադարում այդպիսին լինելուց. այն մնում է երկկազմ, բայց զեղչված անդամով կամ որպէս թերի երկկազմ նախադասութիւն։ Օրինակ՝ «Հաջորդ դարնանը մեր արագիլը դարձավ եկամ մեն-մենակ։ Բույնը դիտելուց հետո գնաց կանգնեց նահիբը (Իս.)։ Այստեղ կա երկու երկկազմ նախադասութիւն. միայն թե ոճական նկատառումով երկրորդ նախադասութեան ենթական արտահայտված չէ նույն նախադասութեան մեջ, քանի որ հասկացվում է նախորդից. այն է՝ առագիլը։ Այդպիսի նախադասութիւնները էսպես տարբեր են միակազմից։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 144. Նախադասութիւնը, իբրև լեզվական միավոր, կազմված է լինում մեկ կամ ավելի բառերից։ Երբ բառերը դրվում են քերականութեան տրամադրութեան տակ և որոշակի կապի ու հարաբերութեան մեջ են մտնում, որով էլ հենց ձևավորվում է նախադասութիւնը, նրանք վեր են ածվում նախադասութեան անդամներ։

րի, դառնում են նաև նախադասության միավորներ⁴։ Նախադասության միավորը, այսպիսով, կազմվում է բառերից։ Սակայն պարտադիր չէ, որ նախադասության կազմում հանդես եկող մեկն մի բառ նախադասության առանձին անդամ լինի։ Կարող է նախադասության տվյալ անդամը արտահայտվել մեկից ավելի բառերով կամ բառակապակցություններով։ Նախադասության անդամի համար կարևոր է նրա՝ շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն կատարելը։ Այն կարող են կատարել ինչպես մեկ բառը առանձին վերցրած, այնպես էլ մեկից ավելի բառերն ու բառակապակցությունները։ Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամը կարող է կազմված լինել ինչպես մեկ բառից, այնպես էլ մեկից ավելի բառերից ու կապակցություններից։ Այսպես, Սկսած հոկտեմբերի երկրորդ կեսից կարծես սպիտակ սավան են հագնում Հայաստանի լեռներն ու սարերը նախադասության մեջ ժամանակի պարադան արտահայտված է չորս բառով, իսկ կարծես եղանակավորող բառը և ու շաղկապը թեև նախադասության կազմի մեջ են մտնում, սակայն նախադասության անդամ չեն։ Մինչդեռ՝ Երևան ֆաղաֆր օրեցօր բարեկարգվում է նախադասությունը բաղկացած է 4 բառերից, որոնցից յուրաքանչյուրը շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն է կատարում, հետևաբար և նախադասության առանձին անդամ է։

Ելնելով այս ամենից՝ կարելի է տալ նախադասության անդամի հետևյալ բնորոշումը։ Նախադասություն կազմող այն բառերն ու բառակապակցությունները, որոնք շարահյուսական ինքնուրույն պաշտոն են կատարում, կոչվում են նախադասության անդամներ⁵։

§ 145. Նախադասության ձևավորման գործում բոլոր անդամները միատեսակ դեր ու նշանակություն չունեն։ Որոշ անդամներ էական դեր են կատարում մյուսների համեմատությանը։ Այդ պատճառով էլ նրանց առկայությունը նախադասության ձևավորման համար անհրաժեշտ է ու պարտադիր։ Մինչդեռ մյուս անդամների առկայությունը այդպիսի անհրաժեշտություն չի ներկայացնում։

⁴ Հայերենի պարզ նախադասության շարահյուսությունը բավական հանդամաորեն քննության են հնթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Արեղյանը, Վ. Առաքելյանը և Ս. Արբաճյանը։

⁵ Այդ մասին ավելի հանդամանալից տե՛ս Ս. Արաբամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 285—288։

Նրանք կարող են և չլինել նախադասության կազմում: Սրանց դերը մի տեսակ երկրորդական է: Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե այդ անդամները ավելորդ են և միշտ կարելի է դուրս դնել: Հաղորդակցման համար նրանք նույնպես կարևոր են, սակայն նախադասության ձևավորման մեջ վճռական դերը նրանց չի պատկանում: Բերված նախադասություններից առաջինում էական, գլխավոր դերը կատարում են Լեոնեբն ու սարերը և հազնում են անդամները, իսկ երկրորդում՝ փողոցները և բարեկարգվել են անդամները: Առանց այդ անդամների առկայության, ավյալ նախադասությունները չեն կազմվի: Մինչդեռ մյուս անդամների բացակայությունը ոչնչով չի խանգարի այդ նախադասությունների ձևավորմանը: Սա նշանակում է, որ դրանք նախադասության կառուցվածքի համար էական նշանակություն ունեն:

Այսպիսով, ըստ նախադասության ձևավորման գործում կատարած դերի, նախադասության անդամները բաժանվում են հրկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 146. Նախադասության գլխավոր անդամներն են ենթական և ստորոգյալը: Նրանք, ինչպես նշվել է, էական դեր են կատարում նախադասության ձևավորման մեջ:

Ենթական և ստորոգյալը նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ գերադասություն ունեն: Այսինքն՝ մտքի և շարաճյուսական տեսակետից մյուս անդամները ստորադասվում, լրացնում են ենթական լի կամ ստորոգյալին: Վերջիններս ոչ լրացնում են որևէ անդամի և ոչ էլ միմյանց: Ենթական և ստորոգյալը նախադասության առանցքն են:

ԵՆԹԱԿԱՆ

§ 147. Ենթական նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է, այն հավասարական հարաբերության մեջ է գտնվում ստորոգյալի նկատմամբ, այսինքն՝ չի լրացնում վերջինիս, կախյալ կամ լրացական հարաբերության մեջ չի գտնվում նրա նկատմամբ: Այսպես՝

1. Բանվորը աշխատում է:
2. Երկինքը պայծառ է:
3. Մենք ուսանող ենք:
4. Հասմիկը գիրք ունի:
5. Լենինգրադը հիմնադրվեց Պետրոս Առաջինի կողմից:

Նշված նախադասություններում ենթակաները և ստորոգյալները հավասարազոր հարաբերության մեջ են, հետևաբար և իրաք չեն լրացնում: Ընդ որում, եթե առաջին նախադասության մեջ ենթական հանդես է պալիս որպես գործողություն կատարող առարկա, ալսինքն՝ ակտիվ դեր ունի, ապա 5-րդ օրինակում նրա դերը շափազանց պասսիվ է, ալն գործողությունը իր վրա կրող առարկան է (գործողություն կատարողը Պետրոս Առաջինն է), մյուսնեում ենթակաները սոսկ հատկանիշի կրողներ են կամ հատկանիշ ունեցող առարկաները: Այստեղից հետևում է, որ ենթական ոչ միայն գործողություն կատարող, ալլ գործողությունը իր վրա կրող, հատկանիշ ունեցող առարկան է կամ հատկանիշի տերն ու կրողը:

Բոլոր ենթակաների համար, ինչպես տեսնում ենք, բնորոշ է ալն, որ նրանք հատկանիշի կրող են, ալսինքն՝ նրանց վերագրվել է որեէ հատկանիշ: Սակայն հատկանիշի ամեն մի վերագրում դեռևս ենթակա չի ձևավորում: Ենթակայի ձևավորման հիմնական պայմանը հատկանիշի վերագրումն է հավասարական հարաբերությանմբ կամ ստորոգումով: Այսպես՝ սև աչքեր, գեղեցիկ հագուստ և ալլ կապակցություններում հատկանիշը վերագրվել է առարկային, բայց քանի որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է ստորադասական հարաբերությանմբ, ուստի ենթակա չի ձևավորվել, իսկ վառուրդը արգելակեց մեքենան. երևանը գեղեցիկ է և ալլ կապակցություններում քերականորեն ձևավորված ենթականեր կան: Դրան նպաստել է ալն, որ հատկանիշի վերագրումը կատարվել է հավասարական հարաբերությանմբ, ստորոգումով: Այսպիսով, ենթական նախադասության ալն անդամն է, որին ստորոգումով վերագրվում է որեէ հատկանիշ⁶:

⁶ Այդ մասին ալելի մանրամասն տես Ս. Աբրահամյան, նշվ. աշ., էջ 288—290:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 148. Իբրև ենթակա կարող են կիրառվել գոյականները, դերանունները, գոյականաբար պորժածված մյուս խոսքի մասերը ու լեզվական ամեն մի արտահայտություն, այլև ամբողջական բանականակցությունները:

Գոյականն իբրև ենթակա

§ 149. Հայերենում իբրև ենթակա ամենից հաճախագեղ պորժածվում են գոյականները և դերանունների մի մասը (հատկապես առարկա կամ անձ ցույց տվող), մի բան, որ պայմանավորված է նրանց պրսևորած իմաստով: Ենթական, ինչպես նշվել է, ցույց է տալիս այն առարկան, որին որևէ հատկանիշ է վերագրվում:

Քանի որ գոյականները (այլև որոշ դերանուններ) առարկա են ցույց տալիս, ուստի հեշտությամբ կիրառվում են ենթակայի պաշտոնով: Այդ է պատճառը, որ մյուս խոսքի մասերը ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով:

§ 150. Ենթական սովորաբար դրվում է ուղղական հոլովով, իհարկե կան դեպքեր, երբ վերջինս արտահայտվում է բացառական հոլովով:

Գոյականների, այլև դերանունների ճնշող մեծամասնությունը ենթակա է դառնում բուն ուղղականով, ընդ որում, ենթակա կարող են դառնալ բոլոր կարգի գոյականները՝ հատուկ և հասարակ, եզակի և հոգնակի, որոշյալ և անորոշ: Օրինակ՝ Ասլանը զրպանից հանեց օղու շիշն ու ցուցադրաբար դրեց սեղանին (Սև, Հողը, 1): Այդ միջոցին հայր և որդի հանդարտ քայլերով անցնում էին փափուկ խոտերի վրայով... (Բ, Սամվել): Նայում է նրան ֆաբտաշը ալսօր... (ՍԿ): ... Ու օրեր անցան, անցան տաբինեք, Զահել լուսինը դարձավ ալեհեր (ՍԿ):

Հայերենում երբեմն իմաստի սաստկացման նպատակով ենթական կրկնվում է: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում ու շեշտվում գործողություն կատարողը, հատկանիշի տերը կամ կրողը:

Հաճախ գոյական ենթակայի հետ կիրառվում է անձնական դերանվան երրորդ դեմքը, որով ավելի հավաստի է դառնում ու ընդգծվում ենթակայի իմաստը. օրինակ՝ — Խմբագիրն ինքն ասաց,

թե կգա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): էլ կուժն ուսիդ՝ աղբյուր չես գա, Աղբյուրն ինքն է գիրկդ գալիս... (ՀՇ): Պարսկաստանում բանտարկված Արշակ Թադավորի և նրա ավագանու փոխարեն, իշխում էր Մերութան Արծրունին ինքը (ՍԶ, Պապ Թադավոր): Գոյություն ունի և սրա շրջված ձևը, հրք դերանունն է նախորդում գոյականին. օրինակ՝ Այդպես է կառուցված նաև ինքը Մեղրին (ՀՄ, Նեղոսի ափին):

Իբրև ենթակա կիրառվում են բաղադրյալ հասուկ անունները: Այդ դեպքում ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է վերցնել իբրև ենթակա, օրինակ՝ Սովետական Միությունը պայքարում է խաղաղության համար: Հին Բաշֆենդը Հայաստանի հեռավոր գյուղերից է: Տիգրան Մեծը ընդարձակեց մեր երկրի սահմանները:

§ 151. Ենթական կարող է արտահայտվել նաև գոյականի բացառական հոլովով, հատկապես, երբ ստորոգյալը կրավորական սեռի բայ է, իսկ բացառականով անդամը ներգործության իմաստ չունի: Օրինակ՝ Կատարվում են կոմիտասյան զոհաբերից... (ՍՀ, 29.3.1969): Կատարվեցին Բեթհովենի ստեղծագործություններից (ԵՆ, 7.12.1970): Այստեղ բացառական հոլովածները անշատման հարաբերություն չեն դրսևորում, դրանք փաստորեն գործողության տերն են, հատկանիշի կրողը: Դրանք ըստ էության համարժեք են «կատարվում են կոմիտասյան զոհարները», «կատարվում են Բեթհովենի ստեղծագործությունները» կառուցվածքին: Տարբերությունը այն է, որ մի դեպքում ենթակա-առարկան վերցվում է ամբողջությամբ, մյուս դեպքում նկատի է առնվում նրա մի մասը, այսինքն՝ բացառականով արտահայտված ենթակայի դեպքում ենթադրվում է, որ ստորոգյալի հատկանիշը վերադրվում է նրա մեջ ներառված առարկաների մի մասին, իսկ ուղղական հոլովով դրվա՜ ենթակայի դեպքում՝ առարկաների ամբողջությանը: Այսպես՝ «աբտասանվում են Չարենցի բանաստեղծությունները» կառուցվածքում ենթադրվում է, թե արտասանությունը, իբրև հատկանիշ, վերագրվում է նրա ամբողջ բանաստեղծություններին, այստեղ սահմանափակություն չկա, իսկ «աբտասանվում են Չարենցի բանաստեղծությունները» կապակցության մեջ հատկանիշը վերագրվում է բանաստեղծությունների որոշ մասին, ոչ բոլորին: Բացառականով ենթական կոչվում է մասնական ենթակա,

քանի որ նա իր ամբողջ ծավալով չի վերցվում, այլ միայն մի մասով⁷:

Բացառական հոլովով են արտահայտված ենթակաները հետևյալ օրինակում՝ Սարյանի նկարներից ցուցադրվում են Սովետական Միության բաղմաթիվ ցուցահանդեսներում: Երեկոյին արտասանվեցին Պ. Սեակի բանաստեղծություններից: Վաճառվում են Լրևանյան սառնարաններից:

Ծանոթ.— Եթե նախադասությունը կրավորական կառուցվածքի է, և նրա մեջ առկա է հատկանիշի տերը, ապա բացառականով դրված անդամը ներգործող խնդիր է. օրինակ՝ Դասախոսը հարգվում է ուսանողներից: Մայրը սիրվում է աղջկանից: Եղնիկը սպանվեց ռստոդից: Բերված օրինակներում թեև բացառականով դրված անդամները ավելի ահտիվ դեր ունեն, քան ուղղականով արտահայտվածները, քանի որ բուն գործողություն կատարողները նրանք են, որոնց գործողությունը անցնում է ուղղականով դրված անդամներին, սակայն դրանք ենթակա չեն, այլ ներգործող խնդիր: Քերականական ենթակաները, որոնց վերագրվում է հատկանիշը, կիրառված են ուղղական հոլովով: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում բացառականով արտահայտված անդամը ենթակա է լինում, երբ ստորոգյալը կրավորական բայ է և չեղոք սեռի իմաստով գործածված, իսկ գործողության տերը բացառականով դրված անդամն է, որին և վերագրվում է հատկանիշը:

§ 152. Ենթական կարող է արտահայտվել մի մասը, մեծ մասը, կես մասը, զգալի մասը, գերակշռող մասը և նման տիպի կապակցություններով: Մաս գոյականը այդ դեպքում չի կարելի առանձին ենթակա համարել, քանի որ հատկանիշը վերագրվում է ոչ միայն նրան, այլ նրա հետ միասին նաև նրանց լրացմանը: Ամբողջ կապակցությունը միասին է հանդես գալիս որպես հատկանիշի կրող: Նշված կապակցությունները սովորաբար ունենում են սեռականով լրացում, որով դրսևորվում են այն առարկաները, որոնց այս կամ այն մասը առանձնացվում է իբրև հատկանիշի տեր, իբրև գործողության կատարող: Օրինակ՝ ցավոք այդ հանձ-

⁷ Բացառականով արտահայտված ենթական առաջին անգամ դիտվել է պրոֆ. Ս. Աբրահամյանի կողմից (տե՛ս Ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, 1962):

նարարությունների գերակշռող մասը մնաց անկատար (ՍՀ, 9.9.1970): Սովորողների մի մասը շտապում է ուսումնական հաստատություն, իսկ մի մասն էլ դուրս է գալիս ընդարձակ բակը (ՍՀ, 21.2.1970): Որտեղ պարապուրդ են տալիս հաստոցների զգալի մասը (ԵԵ, 28.10.1970):— Մեր թագավորի հետ եկել է սակայն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ենթակա է դառնում նաև կես գոյականը առանձին վերցրած, երբեմն էլ սեռական հոլովով արտահայտված իր լրացման հետ միասին, պայմանավորված նախադասության իմաստով. օրինակ՝ Զինվորների կեսը պառկեց փոսերում ու պատերի տակ (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Իսկ աբեղաների կեսը զորքեր հավաքելու փոխարեն, կարող են մտնել բանակ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 153. Հոգի և տոկոս գոյականները իբրև ենթակա կիրառվում են իրենց թվական կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված լրացումների հետ միասին: Դա պայմանավորված է հիմնականում նրանց դրսևորած իմաստով: Հոգի բառի նյութական, առարկայական, իմաստը բավական թույլ է, ուստի հատկանիշի տեր կամ կրող է դառնում, ակտիվ դեր է ստանում իր լրացման շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ իբրև ենթակա վերցվում է լրացյալի հետ միասին: Տոկոս բառը միշտ ենթադրում է թվային մեծություն և կապվում է քանակի հետ, այն կարծես անկախ չի մտածվում, հետևաբար իր լրացման հետ է վերցվում իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Երեք հոգի բավական է (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ներսում խավարի մեջ մի ֆանի հոգի ողբ ասող կանանց նման աղիողորմ հեծկլտում են (ԱԲ, Սաբու):

Դերանունն իբրև ենթակա

§ 154. Ենթական կարող է արտահայտվել դերանուններով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հատկապես անձ կամ առարկա ցույց տվող դերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց դրսևորած նշանակությամբ՝ անձի կամ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են՝

ա) անձնական դերանունների բոլոր գեմքերը թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով, ընդ որում, նրանք սովորաբար դրվում են ուղղա-

կան հուշով: Օրինակ՝ Ես երբեք, երբեք բախտ չեմ ունեցել... (ՀԹ, Անուշ): Նա մի ծեր հայր էր խնամում, Գյուլնարա էր անունը նրա (Գ. Սար.): Մենք գնում ենք դյուղերի միջով... (ԲՀ, Սերմնացանները շվերադարձան):

§ 155. Հաճախ ես, դու, նա անձնական գերանունների հետ գործածվում է ինքը գերանունը, որը առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ գործածվելիս ստանում է ա, ղ դիմորոշ հոգերը: Ստացվում են ես ինքա, դու ինքդ, նա ինքը բաղադրյալ ձևերը, որոնք միասնաբար հանդես են գալիս որպես ենթակա: Դրանով ավելի է ընդգրծվում, շեշտվում, հավաստի դարձվում տվյալ դեմքի իմաստը, որի հետեանքով էլ հենց բացատրվում է մյուս դեմքերի նշանակությունը: Այսպես՝ ես ինքա ինձ նախատում եմ դրա համար... (Սե, Հողը, 2): — Դու ինքդ ի՞նչ ես կարծում, ով կհաղթի (ՀԹ, Մեծ տան դավակները, 1):

Գործածական են նաև սրանց հոգնակի ձևերը՝ մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք, որոնք նույնպես միասին են կիրառվում որպես ենթակա: Բայց մենք ինքներս ինչո՞վ պիտի պաշտպանվենք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուք ինքներդ խոստովանեցիք... որ դյուղացիները կողոպտված են... (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Ի՞նչը երրորդ դեմքի գերանունը իբրև ենթակա կիրառվում է նաև առաջին և երկրորդ դեմքերով, ստանալով ա և ղ դիմորոշ հոգերը. օրինակ՝ ինքա զնացի շրջկենտրոնից դեղ բերեցի ու սրսկեցի (Սե, Հողը, 1): — Ինքդ էլ իսկի սափրված չես (ՆԶ, Հացավան): — Ինքներդ անալիզ արեք և տեսեք, ընկերներ... (ն. ա.):

Երբեմն որպես ենթակա կիրառվող անձնական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ գործածվում են ամենը, բոլորը որոշյալ գերանունները (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը), որոնք անձնական գերանունների հետ համաձայնում են դիմորոշ հոգերով և նրանց հետ միասնաբար կատարում են ենթակայի պաշտոն: Օրինակ՝ Մենք ամենքս հյուր ենք կյանքում... (ՀԹ, Բմկաբերդի առումը): — Դուք ամենքդ պիտի օգնեք ինձ մի աշդպիսի զորություն ստեղծելու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մենք բոլորս էլ գիտենք, որ դու կարմիր պարտիզան ես... (ՆԶ, Հացավան):

Հիշյալ ենթակաները աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Մենք ամենքս, դուք ամենքդ, մենք բոլորս.

նրանք բոլորը և այլ ձևերը իբրև ենթակա կիրառվելիս ցույց են տալիս, որ գործողություն կատարմանը մասնակցում են տվյալ խմբի մեջ մտնող կամ ընդգրկված բոլոր անձերը անխտիր, առանց բացառության:

Հանդիպում են դեպքեր, երբ հոգնակի անձնական դերանունների հետ իբրև ենթակա գործածվում են քանակական թվականներ, որոնք դեմքով համաձայնում են դերանունների հետ, ընդ որում, հաճախ դրանց հետ կապակցվում է էլ բառը: Այսպես՝ ՄԵՆԲ ԵՐԵՖԱ էլ սխալ ենք... (ՍԽ, Հոդը, 2): Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մարդիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այսպիսի կապակցություններում թվականները նշում են, թե տվյալ խմբի մեջ մտնող անձերից քանիսն են առանձնացվում իբրև գործողության կատարողներ կամ հատկանիշի կրողներ, այսինքն՝ կոնկրետացնում են այդ դերանուններով արտահայտված անձերի քանակը:

Իբրև ենթակա կիրառվում են անձնական դերանունների փոխանուն սեռականները, որոնք ցույց են տալիս այն անձը կամ իրը, որը պատկանում է տվյալ դերանվանը: Օրինակ՝ Վաղն իսկ զորքերը հանենք: Իմը պատրաստ է արշավի (ԴԴ, Վարդանանք): ...ՄԵՐը քար ու ձոր է... (ՍԽ, Հոդը, 1):

Ենթակայի պաշտոնով կիրառվում են մԵՐՈՆԲ, ձԵՐՈՆԲ դերանունները՝ կազմված մԵՐ, ձԵՐ սեռականներից: Այսպես, օրինակ՝ ՄԵՐՈՆԲ անընդհատ նահանջում են... (ԲԶ, Սերմնաքանները չվերադարձան):

§ 156. Ենթական կարող է արտահայտվել ցուցական դերանուններով: Ցուցականներից ենթակա են լինում հատկապես առարկա ցույց տվող դերանունների եզակի և հոգնակի ձևերը՝ սա, դա, նա, սրանք, դրանք, նրանք: Օրինակ՝ Սա եկավ մեծ ուշացումով (ՍԽ, Հոդը, 2): —Դա քո իրավունքն է, իհարկե (ՍԽ, Հոդը, 1): Սրանք երաշտաբեր քամիներից պաշտպանում են սարերը (ՍԽ, Հոդը, 1):

Ենթական կարող է արտահայտվել սրանք, դրանք, նրանք ցուցական և բոլորը որոշյալ դերանունների կապակցությամբ: Այդ դեպքում բոլոր որոշյալ դերանվամբ ավելի է ընդգծվում, շեշտվում ցուցական դերանուններով զրոսկոբված առարկաների ամբողջությունը: Օրինակ՝ Սրանք բոլորը լուրեր էին... (ՍԶ, Պապ

թագավոր): Ինչպես պարզվեց դրանք բոլորն էլ գեռատի կույսեր էին... (ն. տ.):

Ենթակալի պաշտոնով հանդես են գալիս նաև այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք նույնպես առարկա են մատնանշում: Սակայն սրանք ավելի պակաս հաճախականությամբ են կիրառվում, քան վերը նշվածները. օրինակներ՝ Այդ մեծահասակներն էին... (Գ. Բես, Խանգարված ճառը):

Ցուցական գերանունների մի մասը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելիս: Օրինակ՝ —Այդքանը ևս շատ բավական է (Բ, Սամվել): Մյուսները նույնպես սպասում էին (Սև, Հողը, 2): Զենք էին վերցնում նույնիսկ այնպիսիներ, որոնք իրենց կյանքում հավ էլ չէին մորթել (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 157. Ենթական կարող է արտահայտվել որոշյալ դերանուններով: Ընդ որում ամենքը, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ամեն ինչ գերանունները ենթակա են դառնում առանց գոյականաբար կիրառվելու, այսինքն՝ առանց որոշյալ հոդ ստանալու. օրինակ՝ Ամենքը զուգվեցին (ԴԴ, Վարդանանք): Ամեն ոք յուր կյանքի մասին էր մտածում (Բ, Սամվել): Ամեն ինչ կարգադրված է (ն. տ.):

Բոլոր, յուրաքանչյուր, ամբողջ, ողջ, ամեն մի (ամեն մեկ) գերանունները ենթակա են դառնում գոյականաբար կիրառվելով: Օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ գուրս եկան պարտբյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Յուրաքանչյուրն իր հաշիվը գիտեր... (Սև, Հողը, 1):

Հաճախ ամենքը, յուրաքանչյուր, բոլոր գերանունները ստանում են ս, դ դիմորոշ հոդերը (ամենքս, ամենքդ, յուրաքանչյուրս, բոլորս, բոլորդ), որով նրանք և՛ գոյականացվում են, և՛ ստանում դիմային համապատասխան նշանակություն, դրանք նույնպես կիրառվում են որպես ենթակա: Օրինակ՝ Ամենքս, իմացիր, տասը տեր ունենք (ՀԹ, Հառաչանք): ...Ամենքդ հրավիրվում եք պալատ... (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Ասես այդ հարցի պատասխանն ենք տալիս յուրաքանչյուրս (ՍԶ, 10.2.1971):

§ 158. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև որոշյալ գերանվան ժխտական ձևերը (ոչ ոք, ոչ մեկը, ոչինչ). բնդ որում ոչ ոք-ը կիրառվում է առանց որոշյալ հոդի, ոչ մեկը միայն հոգով, իսկ ոչինչ-ը թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոդի. օրինակ՝ Ոչ ոք նրան չէր

հետապնդում... (ԳՍ, Թեհրան, 2), Բայց և այնպես ոչինչ, ոչինչ չօգնեց (ՆԴ, Սաքուն ուխտ գնաց): Այս ոչինչը շատ ինչից շատ է (Շեքսպ., Համլետ):

Հաճախ որոշյալ դերանունների հաստատական և ժխտական ձևերի հետ կապակցվում է անձնական դերանվան բացառական հոլովը. ինչպես՝ մեզնից, ձեզնից, նրանցից, յուրաքանչյուրը (ամեն մեկը, ոչ մեկը և այլն): Նշված կապակցությունը միասին է կիրառվում իբրև նախադասության մեկ անդամ, քանի որ գործողություն կատարողը կամ հատկանիշի տերն ու կրողը ամբողջ բառակապակցությամբ է արտահայտված, և բացառական հոլովածեր չի լրացնում ոչ որոշյալ դերանվանը և ոչ էլ որևէ անդամի: Օրինակ՝ նրանցից յուրաքանչյուրը կհետաքրքրվի անշուշտ և կուղի իմանալ սուրհանդակից, թե ինչու համար են հրավիրվում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Սակայն մեզանից և ոչ մեկը դեռ հստակ չգիտե, թե ինչ բան է պատերազմը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Որոշյալ դերանվան հետ կապակցվում է նաև գոյականի բացառական հոլովը, որը դերանվան հետ միասին կիրառվում է իբրև ենթակա: Օրինակ՝ Բայց բյուրոյի անդամներից յուրաքանչյուրը զբաղված իր սեփական մտքերով՝ նրան չէր արձագանքում (ՆԶ, Հացավան):

Երբեմն դերանվան հետ կապակցվում է հոգի բառի բացառականն ու նրա թվական լրացումը՝ երեք հոգուց և ոչ մեկը չտեսավ Իվան Բեյի ջրակալած աչքերը (ԱԲ, Իվան Բեյը):

§ 159. Իբրև ենթակա կիրառվում են նաև անորոշ դերանունները (իհարկե ոչ բոլորը): Ընդ որում, դրանց մի մասը հանդես է գալիս գոյականական կիրառությամբ: Այսպես՝ Մի քանիսը բազմանշանակ նայեցին իրար (ՍԽ, Հողը, 1): Մեկը գնում է, տեղը մեկ ուրիշն է կանգնում (ն .տ.): Միանգամայն պարզ է, որ մեկն ու մեկը նրանց փոխարեն գրել էր (ՆԶ, Հացավան): Այդ բոլորը ավելի լավ, ավելի ճշգրիտ կպատմի այսինչը... (Գ., 1969, № 6), ... Անհայտ ոմն հանկարծ դեն է շարտում սև դոմինոն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ոմն անորոշ դերանվան հոգնակին՝ ոմանք իբրև ենթակա կիրառվում է առանց որոշյալ հոգի. օրինակ՝ Ոմանք ուսում էին կանգնած, ոմանք նստած... (ՍԽ, Հողը, 2),

Անորոշ դերանվան հետ երբեմն կապակցվում է գոյականի և

դերանվան (հատկապես անձնական) բացառական հոլովածներ: Այսպիսի կապակցությունը միասին է ենթակա դառնում: Օրինակ՝ Գրանցից մի ֆանիսը փայտյա բներ էին... (ՎԱ, Լեոնեբ հայրենի): Շինականներից ոմանք երեսները թեքեցին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 160. Ենթակա են դառնում հարցա-հարաբերական դերանունները ևս: Որպես ենթակա կիրառվում են հատկապես ով, ինչ, ֆանիսը, ուր, ուրեւորդ, ինչպիսին, որպիսին, ինչքան և այլն: Ընդ որում ով-ը ենթակա է դառնում առանց որոշիչ հոգի, ինչ և ուր դերանունները թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի, իսկ մնացածները՝ միայն հոգով: Օրինակ՝ Ի՞նչը կհաղթի կյանքում հերոսին, թե չլինին կինն ու գինին (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): — Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջան, ո՞վ անիծեց, Մարո ջան... (ՀԹ, Մարո): ...Որը միաժամանակ և՛ ճաշ էր և՛ ընթրիք... (Սիր., նախօրյակին): ...Գիտե՞ս պարսիկ զորքերի թիվը, դիտե՛ ուրբանը ձիավորներ են, ուրբանը հետեակներ են... (Բ, Սամվել):

Որպես ենթակա առանց հոգի է կիրառվում ով դերանվան հոգեւակին՝ ովքեր. օրինակ՝ Ո՞վքեր են արեւ,— հարցրեց նա (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Ածականն իբրև ենթակա

§ 161. Ածականները ենթակայի պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելիս, մի բան, որ կատարվում է որոշիչ հոգի միջոցով: Գոյականաբար գործածված ածականը արտա հայտում է հատկանիշը և այն կրող առարկան միասին: Այդ դեպքում ածականը չի զրկվում խոսքի մասային իր արժեքից, պահպանելով իր նշանակությունը, այն ձեռք է բերում նաև գոյականական իմաստ, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս նրան հանդես գալու ենթակայի պաշտոնով: Գոյականաբար կիրառված ածականը, այսպիսով, ներառում է թե՛ որոշիչի, թե՛ նրա որոշյալի իմաստը. այսպես՝ ճուշտ նշանակում է նոր առարկան, զեղեցիկը՝ զեղեցիկ առարկան և այլն:

§ 162. Ենթակա են դառնում թե՛ սրականական և թե՛ հարաբերական ածականները. այսպես՝ Միշտ զուրեղը ճնշում է, ոչնչացնում է անգործին (Բ, Սամվել): Ծառերի տակից շորից ելնում է զա-

լարը. դալարից շորը (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ցերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերայինները (ԴԴ, Վարդանանք): Քաղաքում իրար էին խառնվել ասիականն ու եվրոպականը (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Որպես ենթակա գործածվում են ոչ միայն որակական ածականների դրական, այլև բաղդատական և զերադրական աստիճանները, որոնք նույնպես գոյականական կիրառություն են ստանում որոշիչ հոդի միջոցով. օրինակներ՝ ...Դժվարը և ազնվագույնը Արուսին երջանիկ դարձնելն է (ՆՁ, Հացավան): ... և ամենահավատարիմը դու ես, որ վայելում ես Շապուհի առանձին շնորհը (Բ, Սամվել): Ամենածանրը Վարդանի համար իր մարտիկների մոտ լսելն էր (ԴԴ, Վարդանանք): Ավելի դժվարը երեխաներին մեծացնելն էր:

Եթե զերադրական աստիճանը կազմվում էր ամենից, բոլորից բացառելի և զրական կամ զերադրական աստիճանների կապակցությամբ (ամենից լավը, ամենից խելոքը, ամենից լավագույնը, բոլորից ծանրագույնը և այլն), ապա վերջինս միասնաբար է կիրառվում իբրև ենթակա: Բաղդարիչները այս դեպքում չեն մասնատվում: Նրանք միասին կատարում են մեկ անդամ, տվյալ գեպքում՝ ենթակայի պաշտոն. օրինակ՝ Ամենից լավն են թվում կլանքում, Ամենից քանկը և բաղձալին (ԳԷ): — Ամենից լավագույնը հենց ամենից թույլն է եղել (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Եթե զերադրական աստիճանը ունի բացառականով լրացում, ապա այդ երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև ենթակա. օրինակ՝ Ու աշուհհաե կատարվել էր աղետներից ծանրագույնը (ՍՁ, Պապ թաղավոր): Այս, իմ երկերից ամենաքիչը Անդին մանկիկն է իմ սուրբ զրկի (ՀՇ): Եթե բաղդատական աստիճանը կազմված է գոյականաբար գործածված ածականի եզակի բացառականի ու նույն ածականի դրական աստիճանի կապակցությամբ, ապա ամբողջ կապակցությունը պետք է դիտել իբրև մեկ անդամ, տվյալ գեպքում՝ ենթակա: Բացառականով գրված բառը նախադասության առանձին անդամ չէ. օրինակ՝ Կա հզորից հզորը (ԴԴ, Վարդանանք):

Ենթակայի դերով կարող է հանդես գալ փոխանուն տրական ածականը. օրինակ՝ ...Ինչքան է փոխվել աշխարհը, բաճրիճը ցած է քնկել, ցածրիճը՝ բարձրացել... (Ար. Ընկեր Սուկուչը):

ԹՎԱԿԱՆՆ ԻՐԻՆ ԷՆԹԱԿԱ

§ 163. Թվականները ենթակա են դառնում գոյականաբար գործածվելով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հատկապես քանակական, դասական և կոտորակային թվականները: Բաշխականները սակավադեպ են հանդես գալիս ենթակայի պաշտոնով: Դա անշուշտ, պայմանավորված է նրանց իմաստային առանձնահատկությամբ: Թվականները որպես ենթակա հիմնականում կիրառվում են որոշյալ հոգով: Սակայն բացառված չեն առանց հոգի գործածությունները: Ենթակայի պաշտոնով կարող են հանդես գալ թվականների թե՛ եղակի և թե՛ հոգնակի ձևերը: Նկատենք, որ թվականի հոգնակի կիրառությամբ ևս վերջինս գոյականացվում է, որով և հնարավոր է դառնում նրա, իբրև ենթակայի, գործածությունը:

§ 164. Ամենից հաճախադեպ ենթակա են դառնում քանակական թվականները, որոնք, որոշիչ հոգ ստանալով, ցույց են տալիս առարկայի կոնկրետ թիվը և տվյալ առարկաների ամբողջությունը ընդհանուր ձևով, այսինքն՝ նրանցով զրահորվում է քանակական հատկանիշը և այն կրող առարկան. օրինակ՝ Նստած են յոթ հոգի, վեցը հրամանատարներ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Չորսն էլ դուրս եկան զրասենյակից ու գնացին դեպի գոմերը (ՍԽ, Հողը, 1): Խուժեցին տապ, թե մեկ միլիոնը տասր հազար միավոր է... (ԽԴ, Խողեղան): Այդ նախադասություններում թվական ենթակաները հոգով են կիրառվել: Գործածական են նաև միլիոններ ծախսվեցին, հազարներ յուրացվեցին, հարյուրներ են խնայվում և այլ ձևեր, ուր ենթակաները կիրառվում են առանց հոգի:

Երբեմն քանակական թվականը ենթակայի կիրառություն է ստանում ոչ թե, որոշիչ, այլ գիմորոշ հոգով: Այդ դեպքում ևս ընդգծվում է թվականի առարկայական իմաստը, և վերջինս գործածվում է անձի նշանակությամբ. օրինակ՝ —Նշանակում է երկուս էլ նույն պատճառով չենք քնել... (ՍԽ, Հողը, 2): Մեր տանը չորսս մի կողմ ենք եղել, նա մի կողմ (ն. տ.): Այստեղ երկուսս նշանակում է երկու անձ (խոսողը և մի երկրորդ անձնավորություն) չորսս՝ չորս անձնավորություն և այլն:

§ 165. Ենթակայի կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև դասական թվականները, որոնք նույնպես հոգ են ստանում, այսին-

քրն՝ առարկայացվում են: Որոշիչ հոդ ստանալով՝ դասական թվականները ցույց են տալիս ինչպես համասեռ առարկաների հասարական կարգը կամ շարքը, այնպես էլ դրանց տակ դասվող առարկաները: Օրինակ՝ Նրան հաջորդում է երկուրդը, երրորդը... իններորդը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագրված): Մեկը բարձում, ճամփա էր դնում, երկուրդը, երրորդը, չորրորդը, հինգերորդը ինձ մոտենում... (ՍՀ, 24.1.1968):

Իբրև ենթակա կարող են հանդես գալ նաև հոգնակի թվականները. ինչպես՝ ... Ու թե առաջինները և թե երկուրդները, լույսը ցայգվելուն պես, վեր էին թռչում անկողիններից ու գիշերային սպիտակեղենով վազում դեպի լուսամուտները (ՍՀ, Հեղկոմի նախագահ):

§ 166. Ենթակայի կիրառություն են ստանում նաև կոտորակալին թվականները, որոնք որպես ենթակա կիրառվում են որոշիչ հոդ ստանալով: Դրական լեզվում կոտորակալին թվականով են թակաները ավելի քիչ են հանգիպում, քան թվականի մյուս երկու տեսակներով՝ քանակակալով ու դասականով: Օրինակ՝ —Վարդանին ջախջախելու համար բավ էր ալդ ումերի մեկ ֆառորդը (ԴԴ, Վարդանանք): Կերպարվեստի դասատուների երկու երրորդը մասնագետ չէ (ՍՀ, 26.6.1970):

Ենթական կարող է արտահայտվել թվականի և բացառական հոլովածի կապակցությամբ: Տարածված են հատկապես թվականի և անձնական ու ցուցական գերանունների բացառական հոլովածների կապակցությունները (մեզին, ձեզին, նրանցից հինգը, սրանցից, դրանից, նրանցից ութը և այլն), որոնք կիրառվում են որպես ենթակա. օրինակ՝ Նրանցից 30-ը պատանի բանցքամարտիկների զորոցի սաներն էին (ՀԶ, 10.10.1970): Տղաներից չորրորդը՝ Արամը, ևս արժանալով, դարձացած նախադասությամբ ընկերներին (ԴՍ, Թեհրան, 1): Այսօր հանրապետության պրոֆեսիոնալական կրթության միստերի 56 ուսումնառաններից 18-ը գործում են երկվանում (ԵԵ, 25.9.1970):

Դերբայներով արտահայտված ենթակա

§ 167. Ենթակայի պաշտոն են կատարում նաև բայի անդեմ կամ գերբայական ձևերը, հատկապես՝ անորոշը, հարակատարը և ենթակայականը: Դրանք ենթակա են դառնում հիմնականում

գոյականաբար գործածվելով՝ այսինքն՝ որոշիչ հոդ ստանալով, բացառված չեն նաև դրանց անհոդ գործածությունները:

§ 168. Ենթական կարող է արտահայտվել անորոշ դերբայով, որը իբրև գործողության անվանում հեշտությամբ գոյականական կիրառության է ստանում: Օրինակ՝ — Հրաժարվելը իմ իրավունքս է... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Դեպքն ավելի բաշխություն է, քան մնալը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հույ տալը նրա վարվեցողության հիմնական մեթոդն է (ՆԶ, Հացավան):

Անորոշ դերբայը իբրև ենթակա առանց հոդի շատ հազվագեղ է հանդիպում, այն էլ միայն հատուկ տիպի նախադասություններում. օրինակ՝ Հաստատել զժվարին է, արբա (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Սառնոք. — Անորոշ դերբայի հոգնակին իբրև ենթակա չի կիրառվում, որովհետև գործածական չեն անորոշի հոգնակի ձևերը. երբ անորոշ դերբայը հոգնակի թվով է հանդես գալիս, այդ դեպքում հոգնակիությունը վերաբերում է ոչ թե դերբային, այլ նրա հատկացուցչին: Այսպես՝ մնալնեւս հաջողվեց նշանակում է մեր մնալը հաջողվեց: Խոսելնեւր ավարտվեց՝ ձեր խոսելը ավարտվեց և այլն:

§ 169. Ենթական արտահայտվում է նաև հարակատար դերբայով, որը գյուրությանմբ ենթակա է դառնում գոյականաբար գործածվելով: Իբրև ենթակա կիրառվում են հարակատարի թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի ձևերը:

Այսպես՝ — Սպանվածք երեք երեխա ուներ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Մնացածները ուշացան (ՆԶ, Հացավան): Շղթայվածները շատ աչքերով նայեցին նրան (Սե, Միսի թար սպարապետ):

§ 170. Ենթակայական դերբայի մեջ առարկայական իմաստը ավելի շատ է զգացվում, քան վերը նշվածների մեջ: Իմաստային տեսակետից գոյականին շատ ավելի մոտ է կանգնած ենթակայականը: Այդ պատճառով էլ վերջինս առանց զժվարության հանդես է գալիս ենթակայի պաշտոնով: Հաճախ դերբայական այդ ձևերով զրոհորվում է ոչ միայն գործողության, այլև նրա կատարողի նշանակությունը (հմմտ. երգող, պարող ձևերը):

Իբրև ենթակա գործածվում են ենթակայական դերբայի թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի ձևերը, օրինակ՝ — Սա հո ձի չի, տեղովը

կրակ է. նստողը չի պառավի (ՍԽ, Հողը, 1): — Սպանվողը չի էլ իմանում, որ սպանվեց... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Գլուխ պահողները շուտ են սպանվում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Ենթակայական դերբայը կարող է ենթակա դառնալ առանց գոյականաբար զործածվելու, իր բուն նշանակությամբ: Օրինակ՝ ու անցնող դարձող թքում էր նրա պիղծ գերիզմանին (ՀՔ, Մեծ տան դավակներ, 1):

2. Թեքվող խոսքի մասերը իբրև ենթակա

§ 171. Իբրև ենթակա կարող են հանգես գալ նաև շաղկապները, ձայնարկությունները, եղանակավորող բառերը, մակբայները և այլն, որոնք հիմնականում ենթակա են դառնում, չարհպանելով իրենց խոսքի մասային նշանակությունը: Սրանք ի տարբերություն ածականների, թվականների և դերբայների, ենթակայի պաշտոն կատարելիս վերառվում են իրենց խոսքի մասային բուն իմաստից և հանգես գալիս իբրև բառանուն, այսինքն՝ իբրև տվյալ բառի անվանում. օրինակ՝ Անշուշտ, անպատեհառ բառերը գրաբարում ածական և մակբայ են եղել, անկասկած՝ ածական, անտառակույս՝ մակբայ (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ անկասկած և անտառակույս եղանակավորող բառերը կիրառվել են որպես ենթակա՝ հանգես գալով իբրև բառանուն, այսինքն՝ տվյալ բառի անվանում: Դրանք սոսկ լեզվական միավորի՝ բառի անվանում են: Այստեղ առկա է անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը⁸:

Հիշյալ խոսքի մասերը որպես ենթակա կարող են կիրառվել թե՛ եղակի և թե՛ հոգնակի թվով. օրինակ՝ Այդ «այո»-ն նման էր միաժամանակ մուրճի հարվածի, որ իջավ կարծես վերջինի զրլխին (ՍԶ, Հեղկոմի նախագահ): «Այո»-ն և «ոչ»-ը միաժամանակ լավ աստվածաբանություն չէր (Շեքսպ., Համլետ): Ահա-ն ավելի լայն տարածում ունի (ՍԱ, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...Մինչև-ը բուն չափի իմաստ է արտահայտում առանց ժամանակային ու տարածական մասնավորման (ն. տ.): Մինչդեռ որովհետև-ը ավելի բուն գրական լեզվին հատուկ շաղկապ է և

⁸ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 93—94:

գործածական է թե՛ ղեկարվեատական, թե՛ ղիտական գրականութեան մեջ (ն. տ.): ...Վալ-ը կարող է արտահայտել և՛ ուրախութեան, և՛ զարմանքի, և՛ ցավի, և՛ վախի, և՛ զղջանքի և այլ զգացումներ (ն. տ.):

Այստեղ ընդգծված բառերը կիրառվել են իբրև ենթակա: նրանք վերցվել են որպես բառական միավորի անվանում:

§ 172. Պետք է նկատել, որ ամեն մի լեզվական միավոր կամ արտահայտություն կարող է ենթակա դառնալ, հանդես գալով որպես անվանողական փոխանուն, այսինքն՝ որպես բառանուն, որպես անվանում. օրինակ՝ ...Ես զգում եմ, այդ «չէ»-ն «հա» չի դառնա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագործան): Իսկ երբ հնչեց «աաբան հա»-ն, նրան փեսի տուն տարան (ՀԹ, Մարո): Բոլոր փախան, մնացել են միայն ինձպեսները (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագործան): «Բերել Ի-մ»-ը դեռ ապացույց չի (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

Բացի վերը նշվածներից, ենթակա կարող են դառնալ այլևայլ կապակցություններ, որոնք առարկայացվում են և վերցվում իբրև մի ամբողջություն:

Ենթական կարող է արտահայտվել տարրեր տեսակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Բերդ գյուղում մեծից մինչև փոքր գիտեին Օհան հայրիկի ողջ կյանքը (Արաբս, Օհան հայրիկ): ...Սպասավորներից սկսած մինչև պալատականները, նախնիներից մինչև իշխանուհիները անհանգիստ, հետաքրքրված անդնում էին սրահից սրահ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

✓ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 173. Ստորոգյալը նախադասության գլխավոր անդամներից մեկն է: Նախադասության ձևավորման գործում նա ենթակային հավասարաթեք դեր ունի և նրա նկատմամբ համադոր, հավասարական հարաբերության մեջ է գտնվում: Ստորոգյալը հատկանիշը վերագրում է ենթակային: Սակայն ենթակային հատկանիշ կարող են վերագրել և այլ անդամներ (որոշիչ, հատկացուցիչ և այլն): Այս դեպքում հատկանիշի վերագրումը ենթակային կատարվում է լրացական, ստորադասական, կախյալ հարաբերությամբ և ոչ ստորոգումով, այդ պատճառով էլ դրանք հանդես են

գալիս որպէս լրացյալներ, մինչդեռ ստորոգյալը հատկանիշը վերաբերում է ենթակային ոչ-լրացական, հավասարական հարաբերութեամբ, ստորոգումով: Ահա թե ինչու նա հանգես է գալիս որպէս հավասարազոր անդամ: Ստորոգյալը ունի ձևավորման իր առանձնահատկութիւնը: Այն արտահայտվում է կամ բայի դիմիավոր ձևերով, կամ էլ որևէ խոսքի մասի ու դիմավոր բայի (հանգուցի) բաղադրութեամբ: Ընդ որում, երկու դեպքում էլ ստորոգյալը զրոնորում է դիմանալիցուն ու ժամանակայնութիւն: Այսպիսով, ստորոգյալի համար էական ու բնորոշ են նաև դիմանալիցունն ու ժամանակայնութիւնը: Ելնելով վերահիշյալից՝ կարելի է տալ ստորոգյալի հետեւյալ բնորոշումը: Ստորոգյալը նախադասութեան ալն անդամն է, որը հավասարական հարաբերութեամբ, ստորոգումով հատկանիշը վերագրում է ենթակային և ունի դիմանալիցունն ու ժամանակայնութիւնը:

§ 174. Ստորոգյալը կարող է արտահայտել ենթակայի ամենատարբեր հատկանիշները: Հատկանիշ տեղմինը այս դեպքում վերցվում է ամենաբայն իմաստով: Այսպէս՝ ստորոգյալով կարող է զրոնորվել՝ ա) ենթակայի կատարած գործողութիւնը: Օրինակ՝ Առաջավոր բանվորը բարձրացավ ամբիւն: Սունդուկյանի անվան թատրոնի կոլեկտիվը բեմադրեց Ն. Զարյանի «Արա գեղեցիկ» ողբերգութիւնը:

բ) ենթակայի ով կամ ինչ լինելը: Օրինակ՝ Մարտիրոս Սարգսն ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ է: Իմ ամենասիրելի գրողը Ն. Զարեմցն է: գ) ենթակայի ինչպիսի լինելը, նրա որակական հատկանիշը: Օրինակ՝ Հ. Թումանյանի պոեմները նետաճիւղ են: Հասմիկի աչքերը չափազանց գեղեցիկ են:

Պետք է նկատել, որ բոլոր դեպքերում ստորոգյալին բնորոշ է՝ ա) ենթակայի հատկանիշ արտահայտելը, բ) այդ հատկանիշը ստորոգումով ենթակային վերագրելը:

§ 175. Ստորոգյալները ըստ կազմութեան լինում են պարզ և բաղադրյալ, իսկ ըստ բաղադրիչների՝ բայական և անվանական:

Պարզ է այն ստորոգյալը, որը արտահայտվում է բայի խոնարհված ձևով (Օղանավը բարձրացավ երկինք: Կոլտնտեսութիւնը շուտով կսկսի զարնանաջանը):

Բաղադրյալ է այն ստորոգյալը, որը կազմվում է՝ ա) որևէ

9 Այդ մասին տե՛ս Ս. Արաբաբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 288—291:

խոսքի մասով և օժանդակ բայով (Ճանապարհը նեղ էր: Օթյակում նստածը կի՛ն էր), բ) եղանակավորիչ բայով և անորոշ դերբայով (Նա փորձում է համոզել ընկերոջը: Հասմիկը ցանկանում է շահունակել ուսումը):

Բայական ստորոգյալները կազմվում են բայով, անվանականները՝ որևէ խոսքի մասով և օժանդակ բայով: Այսպես՝ Հոստորը ավարտեց իր ճառը: Գործարանը կկատարի իր պլանները: Դատավորը շահունակում էր հարցաքննել մեղադրյալին նախադասությունների ստորոգյալները դրսևորվել են բայով, հետևաբար բայական են: Իսկ Երևանի փողոցները լայն են ու գեղեցիկ: Հասմիկը և Գայանեն դասընկերներ են նախադասություններում՝ անվանական մասով (գոյական, տծական) և դիմավոր բայով՝ հանդուցով, ուստի անվանական են: Այսպիսով, անվանական բոլոր ստորոգյալները բաղադրյալ են, իսկ բայականների մի մասը բաղադրյալ է, մյուս մասը՝ պարզ:

ԲԱՅԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 176. Բայական ստորոգյալը ըստ կազմության լինում է պարզ և բաղադրյալ¹⁰:

Բայական պարզ ստորոգյալը դրսևորվում է բայի խոնարհված ձևերով: Ընդ որում նրա կազմում կարող են հանդես գալ երկու և ավելի բաղադրիչներ, ինչպես՝ ցույց է տալիս. մամ է զալիս, գրելիս է լինում և այլն¹¹, բայց դրանք բաղադրյալ ստորոգյալ չեն. քանի որ բառական մեկ միավորի արժեք ունեն, և ամ-

¹⁰ Հայերենի ստորոգյալը հանգամանորեն քննության են ենթարկել պրոֆ. պրոֆ. Մ. Արեղյանը (Հայերենի շարահյուսություն, 1912), Վ. Առաքելյանը (Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, 1958) և Ս. Աբրահամյանը (Ժամանակակից հայերենի քերականություն, 1969):

¹¹ Ինչպես տեսնում ենք, պարզ ստորոգյալ են կազմում նաև հարադրական բայերը, որոնք այդ տեսակետից չեն տարբերվում համադրական բայերից: Նկատենք, սակայն, որ զուգադրական բայերով արտահայտված ստորոգյալները որոշ չափով տարբերվում են հարադրավոր և տալ բայով կազմված պատճառական բայերով դրսևորվող ստորոգյալներից: ՆՅՆ զուգադրական բայերի բոլոր բաղադրիչները խոնարհվում են առանձին-առանձին, ապա հարադրավորների բաղադրիչներից միայն բայական բաղադրիչն է խոնարհվում, իսկ տալ բայով կազմված պատճառականների բաղադրիչներից խոնարհվում է տալ բայը, մյուսը մնում է անփոփոխ:

բողջ բաղադրությունը միասին է ղրսևորում ենթակալի գործողությունը և այն վերադրում վերջինիս:

Պարզ ստորոգյալ են կազմում՝

ա) Հայերենի բայի բոլոր եղանակների բոլոր զխավոր վերլուծական և պարզ ժամանակները:

Օրինակ՝ ...Հիշում է կնոջը, երեսաներին (ԵԶ, երկիր նախի):— Բայց մենք շտապում ենք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մկրտումը կանգնել էր սանդուղքի գլխին ու նայում էր գյուղին (ԱԲ, Կարմրաքար): Ուրեմն կժեխոյ պիտի չուր բերեն (ն. տ.):

բ) երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, ինչպես հայտնի է, կազմվում են լինել բայի խոնարհված ձևերով և ապառնի, հառակատար ու իս վերջավորություններ հառակցական ղերբայներով և ցույց են տալիս տեական, կրկնվող գործողության կամ եղելության գաղափար, որոնց կատարման իսկությունը հաստատապես հայտնի չէ խոսողին: Այդ ժամանակները հավասարաչափ գործածական չեն գրական հայերենում: Կան այնպիսիները, որոնք կա՛մ հաղվադեպ են գործածվում, կա՛մ էլ բոլորովին չեն կիրառվում: Այսպես՝ քիչ են գործածվում հարակցական ղերբայով և լինել բայով կազմված սահմանականի անցյալ կատարյալ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակը, հրամայական ձևերը: Սակավ են հանդիպում նաև հիշյալ եղանակով կազմված սահմանականի անցյալ վաղակատար, հարկադրականի ապառնին և անցյալ ապառնին, այլև ապառնի ղերբայով և լինել բայով կազմված ժամանակների մեծ մասը և այլն: Բնականաբար դրանցով արտահայտված ստորոգյալները կա՛մ քիչ են հանդիպում, կա՛մ էլ տիպական չեն, ուստի այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Մնացած երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով ղրսևորված բայական պարզ ստորոգյալները բավական շարածված են արդի հայերենում: Դրանք ավելի հաճախադեպ են կիրառվում հատկապես 19-րդ դարի հեղինակների մոտ: Այսպես՝ և ամեն բան կատարվում է էնպես, ինչպես գուշակած է լինում... կախարդը (ՀԹ, Որոտ թագավորը): ...Երբ որ իր տատի համար թխվածք է եղել տանելիս, մի ուրիշ գել է ուղեցել նրան համոզի, որ ճամփիցը դուրս գա (ՀԹ, Կարմրիկը): Տասներկու տարվա պսակված է լինում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան): Մի պատռված քուրք հագին. մի ալրոտ փոստալ գլխին ապրելիս է լինում գետի ափին...

(ՀԺ, Չախչախ թաղավորը): ...Ուրբան էլ որ ինքը քաղցնելու լինե՞ր, վերջապես Սամվելը կասեր նրանց (Բ, Սամվել): Գոնե՛ս Սամվելը մի անգամ նայելու լինե՞ր խեղճ պատանու վրա, իսկույն կնկատեր նրա անհանգիստ դրուժյունը (ն. տ.):

ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 177. Հայերենում որոշ գիմավոր բայեր, անորոշ գերբայի հետ համադրվելով, կազմում են բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Այդ գիմավոր բայերը հանդես են գալիս մի տեսակ եղանակավորիչ կերպավորիչ զերով, իսկ անորոշ գերբայը դրսևորում է բուն գործողությունը: Գիմավոր բայերը այդ գեպքում դրսևորում են գործողության հնարավորությունը, կարելիությունը, հարկադրվածությունը, սկիզբը, ընթացքը, ավարտը և այլն: Դրանց մեջ թեև կան նաև ներգործական բայեր, սակայն անորոշ գերբայը նրանց համար ուղիղ խնդիր չի դառնում, այլ երկուսը միասին բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, որոնց մեջ գիմավոր բայն ունի կերպավորման արժեք, իսկ անորոշը՝ գործողության իմաստ: Այսպես՝ շարունակել բայը ներգործական է, ուստի պահանջում է ուղիղ խնդիր (շարունակում եմ գործս, զրույցս, բարեկամությունս և այլն): Սակայն երբ նա հարադրվում է անորոշի հետ, դադարում է ստորոգյալ լինել՝ առանձին վերցրած, ինչպես՝ շարունակում եմ գրել (գովել, ընթերցել): Այս դեպքում միայն կերպավորում է այդ գործողությունը, վերջինիս հաղորդելով տեղականություն, շարունակականականության իմաստ, իսկ անորոշ գերբայն էլ նրա համար ոչ թե ուղիղ խնդիր է, այլ գործողության դրսևորողը: Որ իսկապես այդ գիմավոր բայերը ստորոգյալ չեն առանձին վերցրած, և անորոշն էլ ուղիղ խնդիր չէ նրանց համար, հաստատվում է նաև նրանով, որ դրանց մեջ կան նաև չեղոք բայեր, ինչպես՝ կարողանալ, ճգնել, պատրաստվել, համարձակվել, դադարել, աշխատել, հակվել, վախենալ, հարկադրվել և այլն, որոնք բնականաբար չեն կարող ուղիղ խնդիր առնել: 1

§ 178. Բաղադրյալ ստորոգյալ կազմող եղանակավորիչ բայերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

ա) Բայեր, որոնք արտահայտում են գործողության սկիզբը, ընթացքը, ավարտը, այլև մի բան անելու ցանկություն, հնարավորություն, կարողություն և այլն: Այդպիսիք են՝ սկսել, շարունակել, դա-

դարել, պատրաստվել, ցանկանալ, մտադրվել, փափագել, ուզել; կամենալ, երագել, կարողանալ և այլն: Օրինակ՝ Մի քիչ հանգստանալուց հետո սկսում էի աշխատել... (Իս., Սգավոր արագիլը): ...Բայց երբեք չեմ դադարել հարգել նրա մեջ մեծ մարդու ամենաբարձր հատկությունները (ն. տ.): Պատրաստվում է պատերազմել հայրենիքի փրկության համար (ն. տ.): Նա ցանկանում էր ունենալ յուր մարդիկը, յուր հավատարիմները (ն. տ.): ...Նա անհանգիստ էր եղել, չէր կարողացել բնել (Բ, Սամվել):

բ) Բայեր, որոնք արտահայտում են մի բան անելու ձգտում, լճիւ, հրաման, հակում, որոշում, խոստում և այլն: Դրանք են՝ ձրգտել, աշխատել, փորձել, ջանալ, վնել, հրամայել, հակվել, որոշել, ուխտել, խոստանալ, մոռանալ և այլն: Սրանք, ինչպես արդեն նշվել է, նույնպես անորոշ դերբայի հետ բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում. ինչպես՝ Այդ ո՞վ է, որ չի ձգտում բարձրանալ, փայլել, հռչակվել աշխարհով մեկ (ԱՍ, Ամառնամուտ): ...Որ փորձում էր երգել դուխը տարուբերելով... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա վնել էր բաց դաշտում ճակատ շալ Աբդուլլահին... (Սն, Մխիթար սուլթան): ...Հրամայել էր իսկույն իրենց սայլերն ուղարկել (ԴԴ): — Ես էլ հակված եմ կարծել, թե զուցե ճշմարիտ լինի... (Բ, Սամվել): ...Մտադրվեցի սկսել մանկամիտ աղջիկներին և կանանց հատուկ քթից քաշելու հայտնի խաղը (ԴՍ, Ծովահարսը):

Սամնք.— Երբեմն որոշել բայի դիմավոր ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում երկու անորոշ դերբայներ, որոնցից առաջինը սովորաբար լինում է շարունակել բայը. օր՝ Մենք որոշեցինք շարունակել զարգացնել սոցիալիստական դեմոկրատիան (ՍՀ, 19.4.1969): Այս կառուցվածքը, որ հանդիպում է հատկապես մամուլի լեզվում, այնքան էլ խրախուսելի չէ:

գ) Բայեր, որոնք արտահայտում են որևէ բան անելու հարկադրվածություն, պարտավորվածություն, համարձակություն. համաձայնություն և այլն: Այդպիսիք են՝ ստիպել, հարկադրվել, պարտավորվել, համարձակվել, համաձայնվել և այլն: Այդ նշանակությունից բայերով և անորոշ դերբայով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես լայն տարածում ունեն գրական հայերենում: Այսպես՝ Ստիպված էր որդուն էլ ծախել (Սն, Մխիթար սուլթան): Կոչեկտիվը պարտավորվել է նաև մեքենայացնել և ավտոմատացնել մի շարք արտադրապրոցներ (ՍՀ, 6.2.1970): Ինչ

իվաց, թե նա կհամարձակվի համբուրել ինձ... (ԳՍ, Մովսէսարսը):

դ) Բայեր, որոնք գրականորում են մտածություն, վախ, իմացություն, խնդրանք և սրանց նշանակություններին առնչվող իմաստներ: Դրանցից են՝ մտածել, վախենալ, սարսափել, խնդրել, իմանալ, սիրել և այլն:

Օրինակներ՝ Մուշեղը մտածում էր ...կարգի դնել յուր ընտանեկան գործերը... (Բ, Սամվել): Սաբաստում էր նայել ամուսնու զայրացած աչքերի մեջ (ն. տ.): Սիրում էր միայն հրամաններ լսել (ն. տ.): Գործածական են՝ ամաչում էր ելույթ ունենալ, խրնդրում եմ ընդառաջել, զգուշանում էր հանդիմանել և այլն ձևերը, որոնք բայական բաղադրյալ ստորոգյալներ են:

և) Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում նաև գերադասել, սպառնալ, տատանվել, դժվարանալ, սպասել, շտապել և այլ կարգի որոշ եղանակավորիչ բայեր անորոշ դերբայի հետ: Օրինակ՝ ...Գերադասում եմ մի քաշ լեշի միս, քան երեք հազար դուկատ ստանալ (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...Սպասում է արատավորել մեր բոլոր սրբությունները (Բ, Սամվել):

§ 179. Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում պարտավորական, անհրաժեշտական, կարելիական կամ հնարավորական և այլ նշանակություն արտահայտող պետք է, պիտի, անհրաժեշտ է, կարելի է, անկարելի է, անհնար է, անհնարին է, կարող է, դժվար է, հեշտ է, պատրաստ է, ապարդյուն է և այլն ձևերը անորոշ դերբայի հետ: Սրանք, որ կազմված են ածականից, մակբայից կամ մի այլ խոսքի մասից և բայական հանդուցից, հարադրվելով անորոշ դերբային, արտահայտում են մեկ գործողություն, հանդես գալով որպես բաղադրյալ ստորոգյալ անդեմ նախադասությունների համար: Սրանց արտահայտած գործողությունը կապվում է ոչ թե բռնեղ զեմբի հետ, այլ վերաբերում է ընդհանուրին: Օրինակ՝ Պետք է ուրանալ սեփական անձը, իրը, երջանկությունը... (ԴԴ, Վարդանանք): ...Անկարելի է պատմել Մարիի վիշտն ու հուսահատությունը... (Իս., Սրտի դատողությունը): ...Իսկ վստահ լինելու համար հարկավոր է լավ մտածել (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Այլևս անհնար էր շարունակել ճանապարհը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Բոլորովին ապարդյուն է ֆեբել այդ թերթերը (Բ, Սամվել):

Ծանոթ.— Պետք է, կարող է և այլն ձևերի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմել տալ բայով արտահայտված պատճառական բայի անորոշ դերբայը: Այս դեպքում ևս բուն գործողությունը դրսևորվում է անորոշ դերբայով, իսկ պետք է, կարող է և նման ձևերը անհրաժեշտության կամ կարելիական իմաստ են հաղորդում գործողությանը: Այսպես՝ —էզուց կարող ես հարել տալ եզիպտացորենը (Սն, Հողը 1): —Ասլանի եզիպտացորենը հնձել տալ շեմ կարող... (ն. տ.): —Վաղը, կարծում եմ, պետք է հնձել տալ Ասլանի եզիպտացորենը... (ն. տ.):

Բաղադրյալ ստորոգյալ պետք է դիտել նաև հարակատար դերբայի և լինել բայի անորոշի ու կարող ես ձևի կապակցությունը միասին, օրինակ՝ —Դու կարող ես հավատացած լինել, նազելի Սամվել, որ Շապուհը այդ ձեռնարկության մեջ... կամենում է ընդմիջտ վճռել մի քաղաքական ծանր խնդիր (Բ, Սամվել):

Բաղադրյալ ստորոգյալ կարող է կազմվել անհրաժեշտ է ձևի ու հարադիր բայի անորոշ դերբայի բաղադրությամբ: Այսպես՝ Անհրաժեշտ է շատ կարճ ժամկետում ֆննդության առնել հունվարի պլանը թերակատարելու պատճառները (ՍՀ, 17.2.1970):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

§ 180. Անվանական ստորոգյալը, ինչպես նշվել է, կազմվում է որևէ խոսքի մասով և բայական հանգույցով: Ընդ որում, անվանական մասը արտահայտում է ենթակայի որևէ հատկանիշը, իսկ հանգույցը այդ հատկանիշը վերագրում, ստորոգում է ենթակային: Անվանական ստորոգյալը, այսպիսով, կազմվում է երկու բաղադրիչներից՝ ստորոգելիական վերագրից և հանգույցից:

Ստորոգելիական վերագրիքը կարող է արտահայտվել գոյականով, ածականով, դերանունով, դերբայով, մակբայով, գոյականաբար գործածված այլ խոսքի մասերով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

Գոյականն իբրև վերագիր

§ 181. Իբրև ստորոգելիական վերագիր կարող է հանդես գալ գոյական անունը: Գոյականը ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում է ուղղական, որոշ դեպքերում նաև

թէք հոլօվներով: Օրինակ՝ Արտավազդն արդեն կարգին տղամարդ էր (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հավատը սրտի համոզմունքն էր... (Իս., Սրտի դատողութիւնը) ...Հիմա նա այլևս աղախին չէ (ն. տ.): Գոյական վերադրի հետ հանգույցի դերով կիրառվում են եմ և լինել բայերը: Ընդ որում, եմ բայով արտահայտվում է ենթակային վերագրվող համեմատաբար կայուն, իսկ լինել-ով՝ ոչ հաստատուն, փոփոխվող հատկանիշ: Այսպես՝ Մի ուրույն աշխարհ !, Մթնածորը (ԱԲ, Մթնածոր): —Չէ՞ որ դու և Երվանդը լավ ընկերներ եմ... (Իս., Գերեզմանի վրա): —Դու ավելի ոռմանտիկ տղա ես, քան ես. իրավ, որ բանաստեղծ ես եղել... (ն. տ.): Ժամանակով մի մեծահարուստ մարդ է լինում (Իս., Մեծ ճշմարտութիւնը): Բերված օրինակներում գոյականը իբրև վերադիր հանդես է եկել ուղղական հոլովով:

§ 182. Վերադրի պաշտոնով կարող են հանդես գալ նաև տրական, բացառական և ներկայական հոլովաձևերը, ընդ որում իբրև վերադիր կիրառվում է ինչպես բուն տրականը, այնպես էլ փոխանուն տրականը: Այսպես՝ ...Ոտի փաթաթանք այս կողմի մարդու էր (ԴԴ, Վարդանանք): Սուրն էլ այս կողմի էր (ն. տ.): Խանութը կոշկակարի էր... (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Հասմիկ դու ի՞նչ կարծիքի ես Մացակ Ավագյանի մասին (ՆԶ, Հացավան): ...Կարծես նրանք ինչ-որ լուրջ բանի են... (ԱԲ, Կյուրես): Բայց նրան չճանաչելն առաջին վայրկյանին էր... (ՍԶ, Պապ Թագավոր):

Վերադրի պաշտոնով հանդես է գալիս նաև փոխանուն տրականը: Տրական հատկացուցիչները իրենց մեջ ներառելով հատկացյալների նշանակութիւնը և վերցնելով վերջիններիս ֆունկցիան, հանդես են գալիս իբրև փոխանուն և ստանում վերադրի պաշտոն: Այսպես՝ Հասմիկը պնդեց որ չալ ճակատով գառը Հացավանին է... (ՆԶ, Հացավան): Կարող է պատահել, որ մյուս ոչխարներն էլ Հացավանին լինեն (ն. տ.): —Չէ, վարդինն է,— մեջ է մտնում հողատերը (ՀԹ, Ոսկու կարասը): ...Մեկը Կորյունինն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): ...Ինչքան էլ զենքերը իրար դարկեն՝ հաղթանակը հացինն է (ն. տ.): Այստեղ Հացավանին, վարդին, Կորյունին, Տիգրանին, հացին ուղականի ձևերը առաջ են եկել Հացավանի, վարդի, Կորյունի և այլն տրականներից և իբրև փոխանուն հանդես են եկել վերադրի պաշտոնով:

Այդպիսի զործածությունները շնայած իրենց ոչ շատ տարածվածությանը, խորթ չեն հայերենի ոգուն:

Պետք է նկատել, որ երբ տրականով գոյականը տեղի իմաստ ունի, այլևս վերադիր չէ: Այդ դեպքում հանգույցը անկախ ստորոգյալ, իսկ գոյականը տեղի պարագա է: Օրինակ՝ վարդը նա-նապարհին է, սոխակը՝ հետևից (ԴԴ, վարդանանք): ...Նետաձիկը հեղեղատի մյուս ափին էր... (Ն. տ.): Հողը և աղատությունը տե-րերի և իշխանների ձեռքին են... (Իս., Սիրո երգը): Բացառու-թյուն են կազմում դարձվածքներն ու դարձվածքային արտահայ-տությունները, ուր տրականով գոյականը կարող է բմբռնվել վե-րադրի իմաստով. օրինակ՝ Մխիթարի աչքը Հայիծոր բերող նա-նապարհին էր (Սն, Մխիթար սպարապետ):

§ 183. Բացառականով վերադիրները ևս տարածված են գրա-կան հայերենում: Դրանց հետ որպես հանգույց հիմնականում հան-դես է գալիս եմ բայը: Օրինակ՝ Արսենը ըստ հրեույթին այն տան սպասված հյուրերից էր (ԴԴ, վարդանանք): Կիլաձեն մեր լավա-գույն բանվորներից է (Սիր., նախօրյակին): Դվինի ոսկերիչնե-րից էր (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները): Դրա պայտուն վկայություններից են Երևանի քիմիական ուսակաթիլների Լրիտա-սարդ զործարանի հաջողությունները (ՍՀ.1.1970): Հայրենի սպորտի պատիվը բարձրացնողներից է Գեղամ վարդանյանը (ՀԶ, 28.12.1969):

§ 184. Հասուկ կառուցվածքի նախադասություններում ստո-րոգելիական վերադիրը կարող է արտահայտվել նաև ներգոյական հոլովով: Այդ դեպքում ներգոյական հոլովաձևը սովորաբար դրու-թյուն, վիճակ և այլ իմաստ է զրսևորում: Այսպես՝ Նույն տաղ-նապալի վիճակում էր նաև Գոհարը (Սն, Մխիթար սպարապետ): Մեր տնտեսությունը ֆինանսական ծանր վիճակում է (ՍՀ, 9.2.1967): Նրանք էլ մի լավ օրում չեն (Սն, Հողը, 2): Ընդգծված ձևե-րը հանդես են եկել իբրև վերադիր:

Երբ գոյականը տեղի իմաստ է արտահայտում, այդ ժամա-նակ ներգոյական հոլովաձևը ոչ թե վերադրի, այլ պարագայի պաշտոնով է կիրառվում: Օրինակ՝ Ճաշից հետո նորից իմ սեմ-յակումն էինք (Իս., Գերեզմանի վրա): Այն ժամանակ Շենն այ-ժմովս ձորում չէր, այլ ավելի հյուսիս... (ԱԲ, Կյորես): Փոքր

Գորգին ... Բողոքիկումն է (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ նախադասութիւնների մեջ սենյակում, ձորում, Բողոքիկում ձեռքը տեղի պարագա են, իսկ բայերը (էինք, չէր, է)՝ անկախ ստորոգյալներ: Պետք է նկատել, որ ներգոյականով արտահայտված վերագիրները հազվագեղ են հանդիպում: Այդ հոլովածները հիմնականում հանդես են գալիս որպէս տեղի պարագաներ: Առհասարակ ելի են, լինել բայերը, որ նախապէս ունեցել են նյութական նշանակութիւն, այն է՝ լինել, գոյութիւն ունենալ, պահպանում են իրենց նյութական նախկին իմաստը, ապա հանդես են գալիս որպէս անկախ ստորոգյալներ (ոչ իբրեւ հանգուցներ), իսկ նրանց հետ գործածվող թեք հոլովածները դառնում են զանազան պարագաներ կամ խնդիրներ: Հիշյալ բայերի նյութական նշանակութիւնը ինչպէս տեսանք, հաճախ թուանում է, և նրանք թեք հոլովների հետ կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ, կիրառվելով որպէս հանգուց:

§ 185. Գոյական վերագրի հետ եմ և լինել բայերից բացի, իբրեւ հանգուց, կարող են կիրառվել նաև՝

ա) Դառնալ, քվալ, երևալ, ձևանալ, մնալ, հաշվել և այս կարգի որոշ բայեր: Հանգուցի դերով կիրառվող հիշյալ վերացական բայերը իմաստային (այլև ձևային) որոշ տարբերութիւն են հանդես բերում եմ բայի նկատմամբ: Դա ամենից առաջ արտահայտվում է նրանց քերականական ձևերի բաղմադանութիւն ու հարստութիւն և զրահորած իմաստային նրբերանգների մեջ: Այսպէս՝ դառնալ, ձևանալ, քվալ և այլն բայերը ավելի շատ քերականական ձևեր ունեն, քան եմ-ը: Եթէ վերջինս ունի սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների եղակի և հոգնակի թիւ, ապա նշված վերացական բայերը բացի սահմանական եղանակի պարզ և բաղադրյալ բոլոր ժամանակներից, ունեն նաև մյուս եղանակների ժամանակային ձևերը (երևում է, երևում էր, երևացել է, երևացել էր, երևալու է, կերեւալի, պիտի երևա, պիտի երևայի և ուլն): Բացի այդ, զրանց մեջ վերացականութիւնը ավելի քիչ է, քան եմ-ի մեջ, հետևաբար՝ զրանք որպէս հանգուց եմ բայի համեմատութեամբ ավելի սահմանափակ կիրառութիւն ունեն: Հիշյալ վերացական բայերը, իբրեւ հանգուց կիրառվելիս, հատկանիշը առարկային վերագրե-

ու լետ միասին, դրսևորվում են վերածման, փոփոխության, իվա-
ցողության, ձևացողության և այլ նրբիմաստներ¹²:

Բնագրային օրինակներ՝ Գառնիկն անմիջապես դառնավ կո-
մերիտական (ՍՀ, 6.1.1967): Պատերազմը քվում էր ինչ-որ
առասպել, միջնավանջ... (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 186. Հիշյալ բայերից բացի հանգույցի դերով երբեմն կի-
րառվում է հանդիսանալ բայը. օրինակ՝ Եթե նա ապրեր... հավա-
նական է, որ մեծ թագավոր կհանդիսանար (Շեքսպ., Համլետ):
...որը հանդիսանում է հանրապետության գունավոր մետալուր-
գիայի շտեմարանը (ՍՀ, 6.4.1969): Այդ կիրառությունը խրախու-
սելի չէ, քանի որ այնքան էլ հարադատ չէ մեր լեզվի ոգուն: Հան-
դիսանում է ձեր մեր լեզվի մեջ առաջ է եկել ուսուրեն ЯВЛЯЕТСЯ
բայի ընդօրինակմամբ (Он является великим поэтом = նա հան-
դիսանում է մեծ բանաստեղծ): Սա բառացի թարգմանություն է և
ոչնչով չի արդարացվում: Դրանով նախ՝ մի տեսակ կարծես կաս-
կածի տակ է առնվում ենթակային վերագրվող հատկանիշը, ապա՝
անտեղի գործածվում է ավելորդ մի բառ, որով և առաջանում է
հրկարաբանություն ու իմաստի թուլացում: Հանդիսանում է ձեր
կիրառությունը զնալով սահմանափակվում է: Նրա փոխարեն գոր-
ծածվում է եմ օժանդակ բայը, որը և՛ կարճ է, և՛ նպատակահար-
մար (հմմտ. Հ. Հակոբյանը հանդիսանում է պրոլետարական գրա-
կանության հիմնադիրը մեր իրականություն մեջ և Հ. Հակոբյանը
պրոլետարական գրականության հիմնադիրն է... ձևերը):

§ 187. Գույական վերագրիչների հետ հանգույցի դերով կարող
են հանդես գալ համարվել, կոչվել, անվանվել, հռչակվել, նշա-
նակվել, առաջադրվել և այլ ածանցավոր և համապատասխան ոչ
ածանցավոր որոշ բայեր: Այսպես՝ ...Որին խրայելիցիք իրենց նա-
հապետն են համարում և խիստ մեծարում են (Իս., Ռաբբի Հիլլի-
լը): ...Որ կոչվում է հիմա Վարդանի կամուրջ (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):
Միր Մահմուդն իրեն շահ է հռչակել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):
Վոյկովյան ընտրական օկրուգում ղեկուսատառության թեկնածու ա-
ռաջադրվեց այդ դպրոցի մանկավարժ Ն. Վ. Կրասիլշչիկովան
(ՍՀ, 18.8.1966):

¹² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերե-
նի քերականություն, էջ 294—295:

Վերը նշված բայական հանգույցների մի մասը ստորոգելիական վերադրի հետ երբեմն կարող է կապակցվել որպես, ինչպես կապերով: Օրինակ՝ ...Որը քաղաքում հռչակված էր որպես փիլիսոփա... (ԱԲ, Կյոթես):

Ածականն իբրև վերադիր

§ 188. Իբրև ստորոգելիական վերադիր հանդես են գալիս նաև ածականները, որոնք արտահայտում են ենթակայի հատկանիշը: Վերադրի պաշտոնով կարող են կիրառվել և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները: Օրինակ՝ Առանց այն էլ վատառողջ էր, իսկ այսօր անձրևի տակ բնկավ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Լիլիթը գոցել էր աչքերը, և հեզ էր, և խոնարհ... (Իս., Լիլիթ): Եվ նա այնպես գոռոզ էր, այնպես աստվածային (ՆՁ, Արա Գեղեցիկ): Արևը աշնանային է, բայց էլի հանելի շէ, տաֆ է (ՎՊ, Ճանապարհին): ...Կենտրոնը Բաբե է, գրանիտե (ՆՁ, Երկիր Նաիրի): Պետք է նկատել, որ որակական ածականները իբրև վերադիր ավելի հաճախակի են գործածվում, քան հարաբերականները: Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում են ոչ միայն որակական ածականի դրական, այլև բաղդատական և վերադրական աստիճանները: Օրինակ՝ Եվ նա Արփենիկից ավելի հմայիչ է (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Գարնան ուժն առավել ևս զգալի էր, արևի ճառագայթները ավելի ևս ախորժելի էին, օդն առավել ևս քաբւմ էր... (ՆԴ, Զաղունյան): — Գու՛ր չափազանց գեղեցիկ եմ... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Որ ամենից բաղբահամեմուն են, ամենից սփանշելիները (Իս., Մեծ ճշմարտություն): Նկատենք, որ ամենա- մասնիկով կազմված վերադրականը իբրև վերադիր միշտ որոշյալ առումով է դրվում, այսինքն՝ ստանում է փոխանվանական կիրառություն, այսպես՝ Հացավանի կոլխոզն ամենամեծն է Հայաստանում (ՆՁ, Հացավան): Բոլոր աղջիկների մեջ դու ամենաբախտավորն ես (Վ. Ա., Հյուսիսային աստղ):

§ 189. Ածականները բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում սովորաբար եմ և լինել բայերի հետ, որոնք հանդես գալով բայական հանգույցի դերով, ածական վերադրով արտահայտված հատկանիշը վերադրում կամ ստորոգում են ենթակային:

Ածական վերադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս ենթակայի վիճակը, ինչպիսին լինելը, ընդ որում, եմ բայը կիրառ-

վում է միայն ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով, իսկ լինել-ը գործածվում է նաև մյուս ժամանակներով: Այսպես՝ Ա՛խ, ինչքան լավ է, վեհ է կուլել հայրենիքի համար... (Իս., Գարիբալդիականը) ...Մայթերը բավականին դատարկ են լինում... (ԵԶ, Երկիր նաիրի): ...Եվ պետք է լինես ավելի համառ, ավելի զգաստ, ավելի արթուն (ԵԶ):

§ 190. Ածական վերադրով բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի գերով եմ և լինել բայերից բացի, կիրառվում են նաև քվալ, երևալ, դառնալ, ձևանալ, մնալ, համարել, հանդիսանալ, գանել, կաթել, հոշակել, զգալ, ցույց տալ և այլն բայերը, որոնց մի մասը հիմնականում հանդես է գալիս որպես վերացական բայ, իսկ մյուսները մեծ մասամբ սլահայանում են իրենց նյութական նշանակությունը և հազվադեպ են վերացականանում: Ածական վերադիրները այդ բայերի հետ ցույց են տալիս, որ ենթական ալդ հատկանիշը կրում է կա՛մ առերևույթ, կա՛մ էլ դա նրա մնացուն կա՛մ ժամանակավոր հատկանիշն է, այլև արտահայտում են այն հատկանիշը, որ ներկայացնում է ենթական¹³: Օրինակ ...Որոնց հնչյունների հաբազատ էին թվում ինձ (Իս., Վրաց գուսանի Լրգը): —Ուրեմն շարունակ կո՞ւյր էիր ձևանում և նվազում նրանց համար (ՍԶ, Պապ թագավոր): Որքան դրանք հավատարիմ մնացին իրենց հարադատ թագավորին, այնքան և հավատարիմ կմնան քեզ... (Բ, Սամվել): —Ես իմ տոհմի մեջ ամենադժբախտն եմ համարում ինձ, ընդունելով այդ սուրը (Ն. տ.):

Եթե այդ բայերը սլահայանում են իրենց նյութական իմաստը, ապա ածականը հանդես է գալիս ոչ թե վերադրի, այլ սլարագայական կամ այլ կարգի լրացման դերով: Հաճախ դժվար է լինում որոշել, թե տվյալ բայը լիովին է կորցրել իր նյութական նշանակությունը, թե մասամբ: Եթե նրա ամբողջովին չի վերացականացել, այլ միայն կիսով չափ, ապա նրա հետ կիրառվող ածականը կարող է ըմբռնվել թե՛ իբրև վերադիր և թե՛ սլարագայական կամ այլ կարգի լրացում: Երկդիմություն է նկատվում հատկապես մնալ բայի դեպքում: Այսպես՝ ...Բայց հիշողության մեջ հավիտյան անջինջ մնաց Սոնան (ԱԲ, Միրհավ): Բայց Օհանը մնաց մենակ և անսասան (Իս., Համբերանքի չիբուխը): Այստեղ ընդգծված ձևերը կարելի է դիտել իբրև սլարագայական ու նրա լրացման (ձևի

¹³ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, էջ 164—165:

պարագայի) կապակցություն, այսինքն՝ զրանք կազմություններ բաղադրվող ստորոգյալ շեն:

Դերանունները իբրև վերադիր

§ 191. Իբրև ստորոգելիական վերադիր կիրառվում են նաև դերանունները: Ընդ որում, նրանք գերազանցապես հանդես են գալիս ուղիղ ձևով: Անձնական դերանունները կարող են կիրառվել նաև թեք հոլովով, հատկապես սեռականով ու բացառականով:

Անձնական դերանունները ուղղական հոլովով վերադիր պաշտոն կատարելիս ցույց են տալիս ենթակայի ով լինելը: Օրինակ՝ ...Մենակ դու չես, որի ամուսինը ռազմաճակատում է (ՍՀ, 6.1.1967): ...Որպեսզի կարողանամ ապացուցել, թե ես եմ... (ՍՀ, 25.12.1966): Մեր ուրախությունն ու բոխքները նա է (ՍԽ, Մխթիար սպարապետ):

§ 192. Անձնական դերանունները բաղադրվող ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ: Այսպես՝ Ինձ խայթող օձը նա է, որ հիմա իմ թագն է կրում (Շեքսպ., Համլետ): Իր տերը ինքն է (Շեքսպ., Կիր արքա): — Այո, մենք՝ մենք չենք (ԴԴ, Վարդանանք):

Երբեմն վերադիր պաշտոնով հանդես են գալիս նույն դեմքի երկու դերանունները միասին, որով ավելի է շեշտվում և ընդգծվում ենթակայի ով լինելը, այսինքն՝ վերադիրը: Այսպես՝ Այո, նա ինքն է, սրիկա Ռոմեոն (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Եթե ընդունի, որ կես-տարիածուն նա ինքն է եղել... (Շեքսպ., Օթելլո): Այստեղ սաստկացվում է դերանուն վերադիր նշանակությունը և ավելի կոնկրետացվում:

Անձնական դերանունների սեռական հոլովը իբրև վերադիր հանդես է գալիս փոխանվանական գործածությամբ. այսինքն՝ վերադիր պաշտոնով կիրառվում են փոխանուն սեռական դերանունները, ընդ որում, իբրև վերադիր գործածական են այդ դերանունների և եղակի, և հոգնակի ձևերը: Դրանք բաղադրվող ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ և ցույց տալիս ենթակային պատկանող հատկանիշ: Օրինակ՝ — Տունը իմն էր և իմն է կլինի (ԵԴ, Վերջին մոհիկանը): ...Հայաստանի բոլոր կարմիր կա-

կաշները փնր կլինեն և Աբովյանինը (ԳՄ, Կարմիր կակաշներ):
—Տունը խո ձեռք չէ ալլա (ՆԴ, Վերջին մոհիկանը):

Իբրև վերադիր կարող է հանդես գալ նաև անձնական դերան-
վան բացառական հոլովածու, այսպես՝ Սա էլ մեզանից է (Շեքսպ.,
Օթելլո): Սա նրանցից է (ն. տ.): Այսպիսի կիրառությունները
լայն տարածում չունեն գրական հայերենում:

§ 193. Վերադիր պաշտոնով կիրառվում են ցուցական դերա-
նունները: Ընդ որում, առարկա ցույց տվող ցուցականները վն-
րադրի պաշտոն են կատարում իրենց բուն նշանակությամբ (ոչ
իբրև փոխանուն): Օրինակ՝ Իմ կամքը այս է... (Շեքսպ., Ռոմեո և
Ջուլիետա): Կարևորն այդ է (Շեքսպ., Լիր արքա): Ստույգն այն է,
որ էրզրումում հագիլ տասը հազար զորք կա միայն (Սև, Մխի-
թար սպարապետ): Թագավորը սա է (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Իբրև վերադիր կիրառվում են նաև սա, դա, նա դերանուննե-
րի հոգնակի ձևերը (սրանք, դրանք, նրանք): Օրինակ՝ Իմ բնկեր-
ները սրանք են: Անահիտի գնած իրերը դրանք են: Զորակոչիկնե-
րը նրանք են: Իբրև վերադիր իրենց բուն՝ դերանվանական նշանա-
կությամբ են հանդես գալիս նաև քանակ և ձև ցույց տվող այս-
ֆան, այդֆան, այնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այսպես այդ-
պես, այնպես ցուցական դերանունները. օրինակ՝ Ուղիղ ալդիֆան
եմ (Շեքսպ., Լիր արքա): Խնդրում եմ ասա սրան, որ իր կալ-
վածքների հասույթը նույնֆան է (ն. տ.): Բայց մենք այսպես ենք
(Շեքսպ., Համլետ): Զորական զործը այդպես է (ԴԴ, Վարդա-
նանք):

Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ ցուցական դերանունները եմ և լի-
նել բայերի հետ ոչ թե բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում, հան-
դես գալով իբրև վերադիրներ, այլ հիշյալ բայերի համար դառնում
են պարագա: Այդ դեպքում եմ և լինել բայերը կիրառվում են իրենց
նյութական նշանակությամբ, ոչ որպես վերացական բայեր: Օրի-
նակ Մի՞թե նա այստեղ չէ (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կարծում է, թե
ինքը այնտեղ է (Շեքսպ., Լիր արքա):

Ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով իբրև փոխանուն հիմ-
նականում կիրառվում են առարկայի հատկանիշ ցույց տվող այս-
պիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի դերանունները: Այդ դեպ-
քում նրանց հատկանիշային նշանակության վրա առարկայական
իմաստ է ավելանում. օրինակ՝ Այդպիսին էր Օհանը իր ջահել ժա-
մանակ (Արաքս, Օհան հայրիկը): Պարզվում է, որ ընկեր ներսիս-
170

յանը այնպիսին չէ, ինչպիսին ինքն է պատկերացրել (ՍՀ, 2.4 1969):

Իբրև վերագիր փոխանվանական կիրառությունք են հանդես գալիս նաև առարկայի հասկացություն արտահայտող նույն և մյուս գերանունները. օրինակ՝ Այս ապարանքների գինը նույնն է, ինչ երեկ, մյուս օրը, երեք տարի առաջ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հարկ է նկատել, որ միևնույն գերանունը իբրև վերագիր կարող է կիրառվել թե՛ իր բուն նշանակությամբ, թե՛ իր փոխանվանական գործածությամբ: Օրինակ՝ Դա միևնույնն է, ինչ որ դուրս գալ ավազակության մեծ ճանապարհ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Տամ թե չտամ միևնույն է, ես երկու դեպքում էլ հանցանք եմ գործելու (Շեքսպ., ի՞ր արքա):

§ 194. Հարցա-հարաբերական գերանունները ստորոգելիական վերագրի պաշտոնով հանդես են գալիս ուղիղ ձևով և կարող են կիրառվել թե՛ իբրև փոխանուն, թե՛ իրենց գերանվանական նշանակությամբ: Գերազանցապես ոչ գոյականական կիրառությամբ են դրվում ով, ինչ, որքան, որչափ, ինչչափ, ուր, ինչքան, ինչպես և այլն գերանունները: Այսպես՝ ...Ո՞վ էր նրա հառաչանքի տերը... (ԴԴ, Վարդանանք): Մեր ապրուստն ի՞նչ է.— մի կտոր չոր հաց... (ՀԹ, Հառաչանք): Ո՞ւր է ռուսը, ո՞ւր ե՞ք դուք, դուր... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Ինչպես էր մարդսանի տրամադրությունը... (ԴԴ, Վարդանանք):

Ծանոթ.— Ինչ գերանունը վերագրի պաշտոնով կարող է կիրառվել նաև իբրև փոխանուն, այսինքն՝ սրտիչ հոգ ստանալով. օրինակ՝ Ի՞նչն է ճշմարիտը, ի՞նչն է սուտը (Բս., Անանդան և մահլ):

Իբրև վերագիր ոչ գոյականական կիրառությամբ են հանդես գալիս նաև ով և ուր գերանունների հոգնակիները. այսպես՝ Սրանք ովքեր են (ՍՀ, Պապ Թադավոր): Ուրո՞նք են աստղերը և ուրո՞նք են ծիրանիները (Թոթ., Ծիրանի ծառ): Վերագրի պաշտոնով որպես փոխանուն են հանդես գալիս ուր, որպիսի, ինչպիսի, բանի, բանի-երորդ, որերորդ և այլն գերանունները: Օրինակ՝ Հայր որն է, թուրքը որն է, դաշնակցականը որն է, մուսավաթը որն է,— դու չէիր իմանա (ԱԲ, Եղբայրության բնկուղենիները): Ինչպիսին է նրա դնած վեարարկուն:

§ 195. Իբրև ստորոգելիական վերագիր կիրառվում են նաև

որոշյալ և անորոշ դերանունները (իհարկե, ոչ բոլորը): Օրինակ՝ նա հիմա ոչինչ է (Իս., Սրտի դատողությունը): Չէ՞, մեր Ռուզանը ուրիշ է, ուրիշ: Նրա խելքն էլ ուրիշ է (ՔԹ, Ոսկե հովիտը): Այլ էր Արշակի տրամադրությունը (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): — Բայց այդ պես բոլորը չէ (Բ, Սամվել): ...Դուստրը պատմել է, որ անհայտ ոմն է համալսարանի ուսանող Ֆրիդրիխ անունով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Թվականն իբրև վերադիր

§ 196. Թվական անունները իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում են ուղիղ ձևով և կարող են դրվել թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Անհոգ կիրառվելիս թվական վերադիրը պարզապես ցույց է տալիս իբրև ենթակա հանդես եկող առարկաների քանակը, հոգով դրվելիս՝ արտահայտում է կամ տվյալ թվանշանը, կամ էլ նրա միջոցով դրսևորվող առարկաները: Այս դեպքում առկա է փոխանունությունը: Այսպես՝ — Մենք յոթն-էինք, հիմա երեքն ենք (ԲՀ, Սերմնացանները շվերադարձան): — Դե որ էդ դիտես, Արթեն քեռի... արյուններս մեկ է, հողներս մեկ, ցավներս մեկ, թշնամիներս մեկ (ԴԴ, Վարդանանք): Մենք թվով շատ չէինք... բայց թիվս որն է, մեր մի տղան հաբյուր էր, հազար էր (Իս., Գալիբալդիականը):

§ 197. Դասական թվականները մեծ մասամբ հոգով են դրվում, իհարկե կարող են կիրառվել նաև առանց հոգի: Առաջին դեպքում դրսևորվում է առարկան ու նրա հաջորդական կարգը միաժամանակ: Այսինքն՝ թվականը ստանում է գոյականական կիրառություն: Օրինակ՝ Այսօր հինգ հազարերորդն է (ԵԵ, 9.3. 1967): Իր տեսակի մեջ նա միակն էր և առաջինը թե ուտելիքների ու ըմպելիքների բազմատեսակությամբ և թե նրանց շնորհալի ճաշակով ու գրավիչ դասավորությամբ (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան):

Մակբայն իբրև վերադիր

§ 198. Մակբայները ստորոգելիական վերադրի դերով կիրառվում են իրենց բուն նշանակությամբ, առանց գոյականաբար գործածվելու: Ընդ որում, իբրև վերադիր հանդես են գալիս հատկապես տեղ, չափ, ժամանակ և այլ իմաստ ունեցող մակբայները:

Այսպես՝ ...Մատուլ ցույց տվեց մի շնորհ, որ այնքան էլ հեռու չէր (ԱԲ, Վանդունց Բաղին): ...Կտեսնես, որ սակավ է, սակավ է (ն. տ.): —Արդեն ստորացրին մեզ, ուշ է, իշխան.... (ն. տ.): Վաղուց էր, ինչ Օհան հայրիկին այդպես աշխույժ չէին տեսել (Արաքս, Օհան հայրիկը):

Գերբայն իբրև վերադիր

§ 199. Հայերենում ենթակայական և անորոշ դերբայները եղանակային ձևերի կազմությանը շին մասնակցում, ուստի գոյականի և ածականի նման բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ և լինել բայերի հետ գործածվելիս: Ենթակայական դերբայը իբրև վերադիր կիրառվելիս ցույց է տալիս դերբայով արտահայտվող հատկանիշը, որ հանգուցի միջոցով վերագրվում է ենթակային: Հիշյալ դերբայը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կարող է հանդես գալ թե՛ հոգով և թե՛ առանց դրան: Առաջին դեպքում այն գործածվում է իր բուն նշանակությամբ: Օրինակ՝ ...Նա ինձ կասի դու հարբեցող ես (Շեքսպ., Օթելլո): Այո, տիկին, բաց խոսող է (Շեքսպ., Օթելլո): Դու, որ ավելի սպառնացող ես, քան խոստացող (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...Հո հրամայող չէր, այլ մեր ընկերն էր, մեր հավասարը... (Իս., Գարիբալդիականը):

Հոգ կամ հոգնակերտ մասնիկներ ստանալով՝ ենթակայական դերբայը հանդես է գալիս փոխանվանաբար, ոչ իր դերբայական բուն նշանակությամբ, այսինքն՝ նրա դերբայական իմաստի վրա տվելանում է առարկայական նշանակություն: Օրինակ՝ Մենք կընվողը չենք... (Իս., Աղա Նազարը): —Թող ամբողջ աշխարհը դա ինձ վրա, ես վախեցողը և փախչողը չեմ (Իս., Շաբրո Վալիշվիլի): Նրանք գինի խմողներ էին... (ԱԲ, Կյորես):

§ 200. Անորոշ դերբայը իբրև վերադիր հիմնականում կիրառվում է հոգով: Այդ դեպքում նա հանդես է գալիս որպես փոխանուն: Անորոշ դերբայը բաղադրյալ ստորոգյալ է կազմում մեծ մասամբ եմ և լինել բայերի հետ, որոնք դերբայով զրսևորվող գործողության հատկանիշը վերագրում են ենթակային: Այսպես՝ Մարդ մեկ օր ծնվել է, մեկ օր էլ պիտի մեռնի, բանը իգիթի անուն քողնելն է (Իս., Բայրամ Ալին): Բայց իմ ամենալավ հատկությունը պարտաճանաչ ծառայելն է (Շեքսպ., Լիր արքա):

Երբեմն անորոշ դերբայը ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվում է առանց հոդի: Այդ դեպքում հանդես է գալիս դերբայական իր բուն նշանակությամբ. օրինակ՝ Եվ նպատակդ ամուսնանալ է... (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Այդ բանն ասելը ապացուցել չէ (Շեքսպ., Օթելլո): Իբրև վերադիր կարող է հանդես գալ նաև հարակատար դերբայը փոխանվանական գործածության դեպքում. օրինակ՝ Ոչ, սա իմ բռնածն է, չեմ տա... (ՎԱ, Սևանի ափին):

Կապը և կապի խնդիրը որպես վերադիր

§ 201. Կապերը, ինչպես հայտնի է, նախադասության առանձին անդամ չեն դառնում, որովհետև զուրկ են նյութական իմաստից: Նրանք հիմնականում իրենց խնդրի հետ միասին են հանդես գալիս այս կամ այն անդամի պաշտոնով: Կապերն իրենց խնդիրներով կարող են կիրառվել որպես ստորոգելիական վերադիր: Վերադրի պաշտոնով հանդես են գալիս թե՛ իսկական և թե՛ անիսկական կապերը (իհարկե ոչ բոլորը): Օրինակ՝ ...Եվ ըստ երևույթին, որոշ չափով դրանց ազդեցության տակ էր (ՎԱ, Սևանի ափին): Վտանգը հասնելու վրա է (Բ, Սամվել): ...Իսկ Վասյայի ջահը դարձյալ մաքելու վրա էր (ԳՍ, Ծովահարսը): Խոսքը գերեզմանատանը վաղուց հանգչող... Ալեքսանի մասին է (ՍԱ, Փղթոսի ընկուղենին): Սյունաշար ճեմելիքում նա ևս պալատականների հետ էր... (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Այդ կարծիքը ճշմարտության մոտ է... (ԱԲ, Կյորես): ...Դա գլխի համար է (Շեքսպ., Համլետ): Իբրև վերադիր հաճախադեպ է հանդես գալիս հատկապես պես կապը իր խնդրի հետ, որոնցով դրսևորվում է ենթակայի վիճակը, ինչպիսին կամ մի բանի նման լինելը՝ պայմանավորված կապի նշանակությամբ: Օրինակ՝ Նա արդեն մեռածի պես է... (Շեքսպ., Ռոմեո և Ջուլիետա): Հաթամի աղջիկը ցնորվածի պես էր (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Եթե տարածական նշանակություն արտահայտող կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է տեղի իմաստը, ապա դրանք պետք է համարել տեղի պարագա և ոչ վերադիր: Իսկ եթե միասին դրսևորում են ենթակայի վիճակը, դրությունը, ապա պետք է համարել վերադիր: Այսպես՝ Մուշեղը զուգահեռի մոտ էր արդեն (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Քաղաքում արդեն պարիսպների վրա էին բոլորը...

(Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Նրա տունը վերին հանդը տանող նամփի վրա էր... (ԱՅ, Վանդունց Բաղին): ...Արևը ամպերի տակ է (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Ընդգծված կապակցությունները տեղի պարագա են, որովհետև դրանց մեջ իշխողը տարածական իմաստն է, ստորոգյալը եմ բայն է, որ հանդես է եկել իբրև էական (ոչ վերացական) բայ, այսինքն՝ կիրառվել է իր նյութական նշանակությամբ:

Բաղմաթիվ են այն դեպքերը, երբ տարածական նշանակություն ունեցող մեջ կապը ու իր խնդիրը բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում եմ բայի հետ: Կապն ու իր խնդիրը այդ դեպքում դոսեփորում են ենթակայի ինչ վիճակում կամ դրություն մեջ, այլև ինչպիսին լինելը: Օրինակ՝ Երկիրը ընդհանուր հուզման մեջ էր... (Բ, Սամվել): Գյուտը խառնակ մտքերի մեջ էր (ԴԴ, Վարդանանք): Հայ հանքատերերը սաբսափի մեջ էին (Շիրվ., Վարդան Ահրումյան): Ինչպես տեսնում ենք, կապի ու նրա խնդրի մեջ իշխում է ոչ թե տարածական հարաբերությունը, այլ այս կամ այն վիճակի արտահայտությունը, հետևաբար դրանք ոչ թե տեղի պարագա են, այլ վերադիր:

Ծանոթ.— Կապերը առանձին, առանց իրենց խնդիրների կարող են կիրառվել որպես վերադիր: Այս դեպքում առկա է նրանց անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը: Այսպես՝ միասնության հարաբերություն արտահայտող մյուս կապը հանդերձ-ն է... (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Բերված նախադասության մեջ հանդերձ կապի նշանակության վրա որևէ նոր իմաստ չի ավելացվել, պարզապես այն վերցվել է որպես լեզվական միավոր՝ բառ, որի հետևանքով էլ հանդես է եկել ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով:

Զայնարկությունը, եղանակավորող բառերը և շաղկապն իբրև վերադիր

§ 202. Զայնարկությունը, եղանակավորող բառերն ու շաղկապը նույնպես կարող են կիրառվել իբրև ստորոգելիական վերադիր: Ընդ որում, այդպիսի պաշտոն կատարելը հատուկ է հիմնականում նրանց փոխանվանական կիրառությանը: Այսպես՝ Առաջին բառը բայց է, երկրորդը՝ որպեսզի: Մոր արտասանածը օխ էր,

աղջկանը՝ վայ: Իմ սիրած բառը այս-ն է, նրանը՝ ոչ-ը: Ընդգծված բառերը վերադիրներ են: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս դեպքում առկա է բառի ոչ թե իմաստային, այլ անվանողական փոխանունությունը, քանի որ այստեղ շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության նշանակության վրա ոչ թե նոր իմաստ է ավելացվում կամ նրանց ունեցածի մեջ նոր առարկայական նշանակություն ներառվում, այլ պարզապես անվանվում են դրանք իբրև լեզվական միավորներ: Շաղկապը, ձայնարկությունը և այլն իբրև վերադիր կիրառվելիս նշում են տվյալ բառի անվանումը և ոչ ավելին, ինչպես՝ Երկրորդական նախադասության սկզբում դրվածը եթե է: Իմ իմացածը սակայն է: Նրանց գործածածը ճեշ է: Նրա պրածը գուցե է: Այստեղ միայն անվանվել են երև, սակայն, ճեշ, գուցե շաղկապներն, ձայնարկությունները և այլն որպես բառեր: Շաղկապի, եղանակավորող բառերի և ձայնարկության ստորոգելիական վերադիր կիրառությունները լայն տարածում չունեն զրական հայերենում, որովհետև այդպիսի գործածությունների անհրաժեշտությունը շատ քիչ է զգացվում:

§ 203. Իբրև վերադիր կարող են հանդես գալ բառակապակցությունները: Այս դեպքում, անշուշտ, առկա է լինում անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունությունը: Այսպես՝ Անհասկանալի է մնում, թե ինչու ենթական «շինվարչության կողմից»-ը չէ (Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն): Այստեղ «շինվարչության կողմից»-ը դիտվում է որպես լեզվական մեկ միավորի անվանում, որը անվանողական-ֆունկցիոնալ փոխանունության հետևանքով կիրառվել է վերադրի պաշտոնով:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 204. Նախադասության անդամները բաժանվում են երկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական: Գլխավոր անդամները, ինչպես հայտնի է, ենթական և ստորոգյալն են: Գլխավոր անդամներին լրացնող, պարզաբանող անդամները կոչվում են երկրորդական անդամներ: Դրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ լրացումներ: Այդպիսիք կոչվում են լրացման լրացումներ: Երկրորդական անդամները բաժանվում են երկու խմբի: Մի խումբը լրացում է դառնում գոյականի կամ գոյականական անդամի հոմար, մյուս խումբ-

բը լրացնում է բայական անդամին: Այսպիսով, երկրորդական անդամները լինում են գոյականական և բայական անդամի լրացումներ:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գոյականական անդամի լրացումներն են՝ որոշիչը, հատկացուցիչը և բացահայտիչը:

ՈՐՈՇԻՉ

§ 205. Որոշիչը նախագասության այն երկրորդական անդամն է, որը լրացնելով գոյականական որևէ անդամի, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, որակը, չափն ու քանակը կամ որևէ այլ հատկանիշը: Այսպես՝ Որոշ ընկերների շին սիրում քննադատությունը (Սե, Հոգը, 1): Մտաբնում էր Հասարայանի համար ամենացանկալի պահը (ն. տ.): ՍԵԼԻՐՈՐԴ հարձակումը կատարվեցավ ավելի սաստիկ կատաղությամբ (Բ, Սամվել): Ընդգծված անդամները որոշիչներ են: Նրանք արտահայտում են իրենց որոշյալների որպիսությունը և չափն ու քանակը:

Հայերենում իբրև որոշիչ կիրառվում են ածականները, գոյականները, թվականները, դերանունները (ոչ բոլորը), դերբայները, բառակապակցությունները և այլն: Ընդ որում, դրանք որոշիչի պաշտոն են կատարում հիմնականում իրենց բուն նշանակությամբ, առանց փոփոխության, իրենց սկզբնական կամ ուղիղ ձևով, բացառությամբ գոյականների, որոնք կարող են որոշիչ դառնալ նաև թիք ձևերով՝ զործիականով, բացառականով և այլն: Մյուս խոսքի մասերը որոշիչ են դառնում իրենց սեռականական-ժանրային նշանակությամբ:

Ածականն իբրև որոշիչ

§ 206. Ամենից հաճախ որոշիչ են դառնում ածականները: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասային առանձնահատկությամբ՝ առարկայի որակական հատկանիշ արտահայտելու հանգամանքով: Դրվելով գոյականական որևէ անդամի վրա, ածականները ցույց են տալիս նրա որպիսությունը, այսինքն՝ կիրառվում են որպես որոշիչ:

Որոշիչը կարող է արտահայտվել թե՛ որակական և թե՛ հարաբերական ածականներով. օրինակ՝

Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բարն եմ սիրում,
Մեր հին սազի ողբանվազ, լացակումած լարն եմ սիրում,
Արևանման ծաղիկների ու վարդերի բո՛ւյրը վառման,
// և նախրյան աղջիկների հեզանկուն պա՛րն եմ սիրում (ԵԶ):

Վարդանը մոտեցավ ժողովրդական գնդերին (ԴԴ, Վարդանանք):
Դաշտային խոհանոցը չի գործում (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Երբեմն ածական որոշիչը կրկնվում է: Այդ դեպքում իմաստային նրբերանգ է հաղորդվում որոշյալին. օրինակ՝ Իսկ երբ տարված երգերով նստում եմ ես անքուն, Քնքուն, քնքուն խոսքերով ինձ նախատում ես դու (ԳՍ):

Պետք է նշել, որ բառակրկնությունը կազմված ածական-որոշիչներով սաստկացվում է որոշյալի նշանակությունը. օրինակ՝ ...Սուր-սուր խճաքարերը ծակում են շորիկ-մորիկ ոտները (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Անց ենք կացնում մեր սև-սև օրերը... (ՀԹ, Հառաչանք): Նրա վրա կախված էին բարձր-բարձր ժայռեր (ՍԽ, Լալ Համազը): Իմաստային սաստկություն, այլև բազմակիություն են հաղորդում որոշյալներին նաև գոյականների կրկնությունը կազմված ածական-որոշիչները: Այսպես՝ Փունջ-փունջ աղջիկներ սարերը ելան... (ՀԹ, Անուշ): Պարարտ թագավորը և նրա նիհար մուրացկանը տեսակ-տեսակ կերակուրներ են... (Շեքսպ., Համլետ): Գործածական են նաև տեսակ-տեսակ զբեք, փունջ-փունջ ծաղիկներ, խումբ-խումբ երեխաներ և այլ ձևեր: Նկատենք, որ նման որոշիչների որոշյալները հիմնականում հոգնակի են կիրառվում:

§ 207. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև որակական ածականների համեմատության աստիճանները՝ բաղդատականը և գերադրականը: Օրինակ՝ Լուրը Արուսին հասել էր ամենամռայլ դույներով (ՆԶ, Հացավան): Ամենից մեծ դռնով մտնելով, Թագուհին անցավ երկու փոքրիկ սենյակներ... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Մի մոռանա, որ նա ամենից ոխերիմ թշնամի է Բագրատունի և Մամիկոնյան տոհմին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Տես գրել են դեռ չստացած մի նոր նամակ ահավոր: — Արյունարբու նոր հոններից

դժնիներից դժնագույն... (ՄՏ): Սովետական ժողովրդի առջև էլ ավելի հոյակապ, հեռանկարներ են բացվում (ՍՀ, 19.7.1962): Նա դեռ պատած էր ձյունի պես ներմակ մշուշով (Բ, Սամվել):

Երբեմն տվյալ որոշյալը ունենում է երկու կամ ավելի ածականներով արտահայտված որոշիչներ, որոնք տարբեր կողմերից բնութագրում են որոշյալը: Ընդ որում, այսպիսի որոշյալների որոշիչները կարող են արտահայտվել՝ ա) որակական և հարաբերական ածականներով, բ) երկու որակական ածականներով, գ) երկու հարաբերական ածականներով: Օրինակ՝ Նա հագել էր աչնանային քեքե վերարկու, գլխին դրել պողպատագույն լայնեզր գլխարկ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամառային սև մետաքսե շորերը գրկել են նրա դեռ բարեձև մարմինը... (ԳՄ, Կարմիր կահաչներ): — Այստեղ է գորակոչային գավառական ատյանը (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Այստեղ մենք գործ չունենք բազմակի որոշիչների հետ, այսինքն՝ ածականներից յուրաքանչյուրը առանձին-առանձին չի որոշում տվյալ որոշյալը, այլ նրանցից առաջինը վերաբերում է իր որոշյալին և վերջինիս հետ սերտորեն կապված որոշիչին միաժամանակ: Ավելի ճիշտ կլինի նշել, որ երբեմն միևնույն որոշյալը ունենում է տարբեր կողմերից բնութագրող մեկից ավելի ածական որոշիչներ:

Որոշ դեպքերում ածականին, իբրև գերադաս անդամի, ստորագասվում է գործիական հոլովածք: Այդպիսի կապակցությունները պետք է միասին վերցնել իբրև նախադասություն մեկ անդամ: Օրինակ՝ Բնավորությամբ ըմբոստ և ազատամիտ Երուխանը չէր կարող հանդուրժել որևէ բռնություն (ՍՀ, 20.9.1970), Բնավորությամբ անհանգիստ այդ մարդը իր ձիրքն ու ճաշակը յուրովի է զրսևորել նաև ձևավորման աշխատանքներում (ՍՀ, 20.9.1970): Վեր կացա հրաժեշտ տվի աշխարհին ու բույնով լի սրվակը դատարկեցի մինչև հատակը (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

Ածականի համար լրացում կարող են լինել ոչ միայն գործիական, այլև բացառական և բուն տրական հոլովածքներ: Այդպիսի կապակցությունները ևս միասնաբար են կիրառվում իբրև որոշիչ: Օրինակ՝ Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով լաց ու կոծ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ, Անուշ): Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Նրա խրեմիքին կից մի մեծ բակում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ):

Որոշիչ կարող է դառնալ ածականի և կապի ու նրա խնդրի կապակցությունը. օրինակ՝ Իր ֆիզիկական ուժի վրա վստահ մարդու հանգստությունմբ նա մոտեցավ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Գոյականն իբրև որոշիչ

§ 208. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականով: Իբրև որոշիչ հանդես են գալիս գոյականի ուղղական, տրական, բացառական և գործիական հոլովածները, որոնք դրվելով մի այլ գոյականի վրա, շնորհիվ իրենց առանձնահատուկ իմաստի՝ ընդունակ են բնութագրելու այդ առարկան որևէ կողմից: Հնդ որում, այդ գոյականները իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել, թե՛ ուղղակի, թե՛ փոխաբերական իմաստով: Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս հատկապես հրաշք, լույս, երազ, մշուշ, ծով, ծաղիկ, փորձ, խոզ, փրփուր, շուշան, գարուն, փունջ, անապատ, ցնորհ, սրտոզ, կախարդ, ատլաս, փուշ, արև, այլև ոսկի, ֆար, պողպատ, գմբուխ, փիրուզ, գսհար, մարմար, արծաթ և նման տիպի բաղմամբիվ գոյականներ:

Օրինակ՝ Բալես ունի հնդու-մաթա, Ոսկի օրոցք, ատլաս ծածկոցք (Իս.): Կախարդ հորիզոն... ինչու ես հեծում (Իս.): Ձեր թռվիչներին չեմ դիմանա, Ծավի աչքեր, ծով աչքեր... (Իս.): Խաղում էինք մենք երազ հովտում... (ՀԹ, Դեպի անհունը): Աստղերի ուղին մշուշ ծովերում—Դու իմ հեռավոր որոնումներում... (ՎՏ):

Գործածական են նաև ֆար սիրտ, պողպատ կամֆ, հերոս մարդ, խոզ բնավորություն և այլն կապակցությունները, ուր որոշյալները որևէ կողմից նմանեցվում են իրենց որոշիչներին, սիրտը իր անզղայությունմբ, անտարբերությամբ, կամքը՝ անսասանությամբ, բնավորությունը՝ անտանելիությամբ և այլն:

Ուղղականով իբրև որոշիչ կարող են կիրառվել հասարակ անունները հատուկ անունների համար: Օրինակ՝ Մի քանի հոգու հետ աչքալուսանքի եկավ հաշվապահ Հովսեփը (ՍԽ, Հողը, 1): Հեգնական դիտողություններից խոր հուզվեց կոմերիտական կաղմակերպության ֆարտուղար Վասակ Չոբանյանը... (ՆՁ, Հացավան): Գործածական են նաև տիկին Օֆելյա, օրիորդ Նունե, խոհարար Արուս, վարպետ Մացակ, վարորդ Գուրգեն և այլն:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատուկ անունները հասարակ անունների համար, ինչպես՝ Մասիս սար, Երևան քաղաք, Նեմրուր լեռ, Սահականուշ թագուհի, Աշոտ թագավոր և այլն:

§ 209. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականի տրական հոլովով: Տրականը բացի իր հիմնական պաշտոնից՝ հատկացուցից ու հանգման խնդրից, կարող է կիրառվել որպես որոշիչ:

Որոշիչ կարող են դառնալ հատկապես տեղի, ժամանակի, նյութի և այլ իմաստ արտահայտող գոյականների տրական հոլովաձևերի մի զգալի մասը՝ օրինակ՝ ինչ լավ է, որ ձմեռվա վերարկու եք վերցրել (ՆԴ, Պայքար և մա՜): Ռայկոմի քարտուղարը իր մեքենայի լույսով ճեղքում է գիշերվա խավարը և սլանում ռայոնական կենտրոն (ՆՁ, Հացավան): ...Հովը սառնություն էր բերում ցերեկվա շոգից խանձված դաշտերին... (ԱԹ, Կառ Մարգար):

Գործածական են սարի ծաղիկ, դաշտի շուշան, անտառի սունկ, սարի մառախ, փառի դար, բոնգի դար, քեյի բաժակ, նաշի գլալ, գիմու գալ, ծիրանի ծառ, ներսի պատ, դրսի պահարան, պատի ժամացույց և այլն, ուր տրական հոլովաձևերը կիրառվել են որպես որոշիչ՝ արտահայտելով որոշյալների որակական հատկանիշը: Պետք է նկատել, սակայն, որ դրանց մեջ զգալի է նաև պատկանելության, վերաբերության, այսինքն՝ հատկացուցիչային նշանակությունը: Բայց հիմնականը, իհարկե որոշյալին իմաստն է: Որոշիչը կարող է արտահայտվել հատուկ անվան տրական հոլովաձևով: Օրինակ՝ Արովյանի շրջանի Հացավանի սովխուզի կոլեկտիվը պարտավորվել է այս տարի ընդարձակել ցանքատարածությունը (ՍՀ, Ե. 4.1968): Լենինի շքանշանը հո ամեն մարդու շեն տալիս... (ՍԽ, Հողը, 1): Գործածական են նաև Հ. Բեկնազարյանի անվան կինոստուդիա, Թումանյանը անվան տուն-բանգարան, Ստեփանավանի շրջան, Հրազդանի կիրճ, Սունդուկյանի քառույց, Արովյանի անվան զրոսայգի և այլն կապակցություններ, ուր զրոստում է որոշյալին հարաբերություն, մի բան, որ ավելի հստակ է արտահայտված հատկապես այն կապակցություններում, որտեղ գործածված է անուն բառի տրական հոլովաձևը (Թումանյանի անվան տուն-բանգարան, Արովյանի անվան զրոսայգի և այլն): Երբեմն իբրև որոշիչ կիրառվում է գոյականի տրական հոլովաձևը իր ածական վերագրի հետ միասին, օրինակ՝ միջին տա-

րիֆի մարդ, ցածր դասաբանի աշակերտ, բարձր կուրսի ուսանող, մեծ մասշտաբի գործ և այլն¹⁴:

§ 210. Որոշիչ կարող է դառնալ գործիական հոլովաձևը, որով բնութագրվում է տվյալ առարկան և զանազանվում նույն տեսակի մյուս առարկաներից: Օրինակ՝ Հետո եկավ տիրացուն—տերտերից շատ հասակով մի մարդ... (ՆԴ, Պայքար և մահ): ...Քարավանապետը նախից դրոշակին, զարմացավ, լսեց նրա ուժով ձայնը... (Իս., Աղա Նազար): Համով կարագ է... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1):

Գործածական են յուրով կարկանդակ, մսով փլավ, խալով տղա, ծամով աղջիկ, մոռուֆով մարդ, ձեռնափայտով ծերունի կապակցությունները, ուր գործիական հոլովով բառերը հանդես են եկել որոշիչի պաշտոնով:

§ 211. Որոշիչը կարող է արտահայտվել գոյականի գործիական հոլովաձևի և ածականի կապակցությամբ: Նման կապակցություններում թեև ածականը կարող է ըմբռնվել իբրև որոշիչ գոյականի գործիական հոլովի համար, սակայն երկուսը միասին են հանդես գալիս իբրև մեկ անդամ՝ որոշիչ: Նկատենք, որ գործիական հոլովաձևը այս դեպքում առանձին վերցրած որոշիչ պաշտոն չի կատարում, նրանով չի որոշվում գոյականական անդամը: Այսպես՝ երկար հասակով, ազնիվ, լայն ճակատով մի աշխատասեր ու շիտակ մարդ էր (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Այստեղ թեև երկար—ը կարող է որոշիչ դառնալ հասակով, լայն—ը՝ ճակատով բառի համար, բայց գոյականները առանց ածականների չեն բնութագրում որոշյալը (համա. հասակով մարդ, ճակատով մարդ), ահա թե ինչու ամբողջ կապակցությունն է հանդես գալիս իբրև որոշիչ, ցույց տալով որոշյալի սրպիսությունը, բնութագրելով վերջինս: Իհարկե. կան դեպքեր, երբ գոյականի գործիական հոլովաձևը առանձին վերցրած, առանց իր ածական վերադրի կարող է բնութագրել որոշյալը և հանդես գալ որոշիչի պաշտոնով. ինչպես՝ բարձր որակով աշխատանք, երկար մոռուֆով մարդ և այլն, ուր ոչ միայն բարձր որակով և երկար մոռուֆով կապակցությունները կարելի է դիտել որոշիչ, այլ միայն գործիական հոլովաձևերը (որակով աշխա-

¹⁴ Հայերենի բառակապակցությունները հանգամանորեն քննվել են պրոֆ. Վ. Քոսյանի կողմից:

տանք, մոռուով մարդ): Այդ դեպքում ածական վերագիրները հանդես կգան որոշիչի պաշտոնով գործիական հոլովով արտահայտված անդամների համար: Գործիական հոլովաձևերի որոշիչային կիրառությունը այդ դեպքում պայմանավորվում է նրանց իմաստով, իրենց մեջ ներառված հատկանշային որոշակի նշանակությամբ:

Գործիական հոլովի և ածականի կապակցությամբ որոշիչները բավական տարածված են գրական հայերենում. օրինակ՝ մի փոքրիկ խայտաբղետ քլեռով մոշահավ թառել էր արևի ճամանչներով օծված մոշի թփին (Սև, Հողը, 1): Ահագին փափախով կարմիր երեսով մի ծերունի դուրս եկավ խրճիթից (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Ինչպես տեսնում ենք, ածականը գործիական հոլովաձևի հետ միասին է կիրառվել որոշիչի պաշտոնով, մի բան, որ անշուշտ պայմանավորված է գործիական հոլովաձևի և նրա ածական վերագրի միջև եղած լրացում-լրացյալի հարաբերության թույլ լինելով:

§ 212. Նրբեմն որոշիչ է դառնում գոյականի ոչ թե գործիական, այլ ուղղական հոլովաձևի ու ածականի կապակցությունը: Գոյականը նախադասվում է ածականին: Այդպիսի կապակցությունները մեծ մասամբ համազոր են լինում ածականով և գոյականի գործիական հոլովաձևով կազմված կապակցություններին: Այսպես՝ հոնկերը կեռ-կեռ աղջիկ = կեռ-կեռ հոնկերով աղջիկ, աշ-բերը սև-սև երեխա = սև-սև աշբերով երեխա և այլն: Նշենք, որ նման դրսևորում ունեցող որոշիչները բավական տարածված են հայերենում: Օրինակ՝ Ձեր էն կոքը կարճ բաճը տուր... (ԱԲ, Կարմրաբար): Աղջիկ էր մեծը, անունը Արեդ... Աշբերը սև-սև, մազերը գանգուր (ՀԹ):

Գործածական են կյանքը կարճ, մեջքը երկար, դեմքը արճուտ, սիրտը քախճուտ, նակատը պայծառ, քիկունքը լայն և այլ կապակցությունները, որոնք կիրառվում են որոշիչի պաշտոնով:

§ 213. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև բացառական հոլովաձևերը, մի բան, որ հատուկ է հատկապես նյութի ու ծագման բացառականին, այսինքն՝ այն գոյականներին, որոնց ցույց տված նյութից կարելի է պատրաստել կամ ստեղծել մի այլ առարկա: Բացառականի որոշչային գործածությունը, վերը նշված հոլովական ձևերի համեմատությամբ, սահմանափակ է:

Դա թերևս բացատրվում է նրանով, որ որոշչային կիրառության դեպքում բացառականը չի զրկվում իր հոլովական իմաստից: Այսպես՝ կապոճնից գուլպա, մահոդից վերարկու, սատինից վզկապ, բետինից գնդակ, ոսկուց բաժակ, մոեքուց գլխարկ և այլ կապակցություններում բացառական հոլովաձևերը հանդես են եկել որպես որոշիչ՝ պահպանելով իրենց հոլովական նշանակությունը՝ անշատման, բաժանման իմաստը: Դրանք որոշչային կիրառություն են ստացել հարակատար գերբայով արտահայտված որոշիչների զեղչման հետևանքով, որոնց ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովաձևին: Մահոդից վերարկու կապակցության մեջ զեղչվել է կարած (պատրաստած) հարակատար գերբայ որոշիչը (ենթադրվում է, որ նախապես եղել է մահոդից կարած (պատրաստած) վերարկու կապակցությունը): Նույն ձևով էլ մյուս կապակցություններում հարակատար գերբայի որոշչային ֆունկցիան անցել է բացառական հոլովին: Որոշիչ կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակցություններ, որոնց ստորադաս անդամը գերանուն է:

§ 214. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս այս, այդ, այն ցուցական, նաև բոլոր որոշյալ գերանունների և տեսակ, ձև, կարգ, գույն և այլ գոյականների տրական (երբեմն նաև ուղղական): Հոլովի կապակցությունները. օրինակ՝ էն տեսակ կին, ես իմ հոգին, թե աշուղն էլ ունենար... Շահերի դեմ կզնար (ՀԹ, ԹՐՄ-կաբէրդի առումը): Այս կարգի թերությունները հետևանք են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու զեկավարման (ՍՀ, 1.11.1970): Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների ղլխաքանակը (ՍՀ, 25.2.1971): Գործածական են այս տեսակի ապրանք, այդ տեսակի կոստյում, այդ կարգի աշխատանք, այն գույնի վերարկու և այլ կապակցությունները, ուր գերանունն ու զեկականի տրական հոլովաձևը միասին կիրառվում են իրի որոշիչ:

§ 215. Որոշիչ կարող են դառնալ թվականով, անորոշ ու հարաբերական գերանուններով և տեսակ ու գույն բառերի ուղղական (նաև տրական) հոլովաձևերով կազմված կապակցությունները. օրինակ՝ ...Քանի-քանի տեսակ փոփոխության է հանդիպել նրա բախտը... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Հազար գույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին ոտքերիս (Գ., 1969, № 2): Գործածական են նաև մի քանի տեսակի ապրանքներ, որևէ տեսակի դինի, հինգ տեսակի կոսոր, երկու տեսակի մոտեցում և այլն կապակցու-

թյունները, որ տեսակ բառը դերանունն ու թվական վերադիրներով հանդես են եկել իբրև որոշիչ:

Պետք է նկատել, որ տեսակ բառը առանձին վերցրած նախադասություն ինքնուրույն անգամ չի լինում, վերջինս այդպիսին է դառնում այլ բառերի հետ կապակցվելով:

§ 216. Որոշչային կիրառություն են ստանում նաև ածականով և գոյն, կարգ բառերի տրական հոլովով կազմված կապակցությունները: Այդ դեպքում տրականով դրված անգամը հատկանքական կամ վերաբերական հարաբերություն չի դրսևորում, այն ածականի հետ միասին հանդես է գալիս որոշիչ պաշտոնով, բնութագրելով որոշչալ առարկայի որպիսությունը: Օրինակ՝ Գրչամանի տաբլ՝ բ գոյնի ու հաստուրչան մատիաները հանելով՝ մեկնեց քարտուղարուհուն (ՍԽ, Հոդը, 1): Գլխներին բռնել էին կարմիր ու ալլ գոյնեի հովանոցները (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Այս և նման կարգի սխալները աններելի են (ՍՀ, 1.11.1970):

§ 217. Որոշիչ կարող է դառնալ ժամանակային հարաբերություն արտահայտող գոյականի տրական հոլովածեր իր թվական վերադրի հետ միասին: Թեև թվականը կարող է որոշիչ դիտվել տրականով դրված գոյականի համար, բայց քանի որ դոյականը առանձին վերցրած հատկացուցչային կամ որոշչային հարաբերություն չի դրսևորում և նախադասության ինքնուրույն անգամ չէ և թվականի հետ է բնութագրում լրացյալը, ուստի ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես որոշիչ: Այսպես՝ հինգ տարվա զինի, երկու օրվա աշխատանք և այլ կապակցություններում տարվա, օրվա բառերը նախադասության առանձին անգամ չեն, նրանք այդպիսին են դառնում թվական վերադիրներով: Անիմատ և անգործածական են տարվա զինի, օրվա նախադաս կապակցությունները, Վերջիններս իմաստակիր են դառնում թվականների հետ միասին: Օրինակ՝ Հինգ օրվա ճանապարհը երկու օրում պետք է կտրել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հազար տարվա կարոտ ունի իմ երազը հաղարաթե... (ՀՇ):

§ 218. Որոշիչ կարող է դառնալ չափի իմաստ ունեցող գոյականների ուղղական հոլովածեր թվական վերադրի հետ միասին. օրինակ՝ Երկու բաժակ ջուր, հինգ կիլոգրամ խնձոր, տասը մետր կտոր, երեկ տոննա խաղող, հինգ հարյուր լիտր կաթ, երեսուն քա-

ռակասի մետր ստորածություն, հարյուր հեկտար ցանքս, վեց խո-
րանարդ մետր փայտ և այլն: Որոշչային կիրառությամբ կարող են
հանդես գալ ածականի նշանակություն ունեցող մի խումբ, մի շարք
և այլ կապակցություններ, որոնք արտահայտում են որոշյալի քա-
նակային հատկանիշը. օրինակ՝ մի խումբ լրագրողներ հավաքվել
էին որոնման համալիրի հրամանատարական կետում (ԵՆ, 25.2.
1970): Մի շարք տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (ՍՀ,
23.2.1971),

Դերանունն իբրև որոշիչ

§ 219. Որոշչային կիրառությունը հատուկ է նաև դերանուն-
ներին: Ընդ որում, իբրև որոշիչ կիրառվում են հատկապես ցուցա-
կան, որոշյալ, անորոշ և հարցա-հարաբերական դերանունների մի
ղգալի մասը: Որոշչային կիրառությամբ հանդես չեն գալիս անձ-
նական և փոխադարձ դերանունները, սա, դա, նա ցուցականները,
յուրաքանչյուր ու, ամեն ու, ամենք, ամեն ինչ որոշյալ դերա-
նունները և այլն: Դա պայմանավորված է նրանց խոսքի մասսային
յուրահատուկ իմաստով: Նրանք արտահայտում են ընդհանուր,
շտարբերակված իմաստ, որը որևէ ձևով չի կոնկրետացվում, իսկ
դա հնարավոր չի դարձնում նրանց որոշչային գործածությունը:

§ 220. Որոշիչ են դառնում ցուցական դերանունների մեծ մա-
սը, որոնք զրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի վրա,
ցույց են տալիս նրա որակական կամ քանակական հատկանիշը
ընդհանուր, շտարբերակված ձևով կամ էլ որոշում են տվյալ ա-
ռարկան տարածական հարաբերությամբ: Որոշչային կիրառու-
թյամբ հանդես եկող այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն և մյուս
ցուցական դերանունների լրացյալները որոշիչ հոդով են կիրառ-
վում, մի բան, որ պայմանավորված է այդ դերանունների դրսևո-
րած իմաստով: Նրանք որոշակիացնում, կոնկրետացնում են այն
առարկաները, որոնց հետ գործածվում են: Դրանցով որոշյալու-
թյան հարաբերություն է արտահայտվում ը կամ ն որոշիչ հոդերի
նման: Այսպես՝ այս գիրք, այդ գիրք, նույն մարդը և այլ կա-
պակցությունները չի կարելի գործածել առանց հոդի (հմմտ. այս
գիրք, այդ մարդ, նույն ֆաղաֆ, մյուս բաժակ և այլն): Դրանք,
իբրև կանոն, պահանջում են, որ իրենց լրացյալները որոշիչ հո-

դով կիրառվեն (Իհարկե, եթե տվյալ լրացյալ բառը քերականական իր բնույթով ունակ է հոգ ստանալու):

Իսկ առարկայի որակական կամ քանակական հատկանիշ մատնանշող ալտիսի, ալդալիսի, ալնալիսի, նուլնալիսի, ալսալն, ալսալն, ալնալն, նուլնալն, ալսալն, ալդալն, ալնալն, նուլնալն գերանունների որոշյալները գործածվում են թե՛ հոգով, թե՛ առանց հոգի: Օրինակ՝ Այսալիսի դեպքեր ես շատ եմ տեսել... (Սե, Հոգր. 1): Այսալիսի բառերն անհետևանք չեն մնում... (ԳՍ, Թեհ-հան, 1): Ալդալիսի հարսանիք Թեհրանը դեռ չէր տեսել (ԳՍ, Թեհ-հան, 2):

Որոշիչ կարող են դառնալ այս, այն ցուցական դերանունների կապակցությունները՝ կամ, և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ Այս ու այն հողածածկ, տափակ կտուրներին ծերեր, կանաչք... ձյուն էին քերում ու թափում ցած (ՔԲ, Պատերազմ, 4): Ուլքեր իրենց ավանդն են դնում այս կամ այն մարդածնի պատմամատյանում (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 221. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս ամեն, բոլոր, ամբողջ, ողջ, յուրաքանչյուր, ամեն մի որոշյալ դերանունները, որոնք բնութագրում են իրենց լրացյալների քանակային հատկանիշը ընդհանուր ձևով: Օրինակ՝ Ամեն աղջիկ սրտում թաքուն քեզ պես սիրահար է ուղում... (ՍԿ): Բոլոր պատուհաններում հանգել էին լուսեր, բացի մեկից (ՆՁ, Հացավան): Ողջ գյուղը՝ սոսքի վրա էր (Սե, Հոգր, 1): Յուրաքանչյուր նստարանի վրա զրկած էր զոկսոր Շամս Աղադիի «Ֆիզիկա» դասագիրքը (ԳՍ, Թեհհան, 1):

Իմաստի սաստկացման նպատակով երբեմն որոշյալ ամեն, բոլոր դերանուն որոշիչները կրկնվում են: Այս դեպքում առաջ են գալիս միևնույն խոսքի մասով արտահայտված բազմակի որոշիչներ. օրինակ՝ ...Բոլոր, բոլոր ճամփերը բերում են Կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եվ ամեն, ամեն, ամեն լուսաբաց կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971):

Որոշյալ դերանվան ժխտական ձևերից որոշիչի պաշտոնով կիրառվելը բնորոշ է ոչ մի դերանվանը, որը արտահայտում է լրացյալի ամբողջությամբ ժխտվող քանակային հատկանիշը. օրինակ՝ Ու բլ մի, ոչ մի ոտնահետք չկար (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի). Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ումբ, ոչ մի արկ չի ընկել (ԲՀ, Երմանացանները չվերադարձան):

§ 222. Որոշչային կիրառությունը հատուկ է նաև անորոշ դերանուններին, որոնցից որոշիչ են դառնում հատկապես ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի ֆանի, մի, ուրիշ, որոշ, որևէ, որևիցե, այլ, այսինչ, այնինչ և այլ դերանունները, որոնք զրվելով նախադասության ողեւ, անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա այն հատկանիշը, որը անորոշ է, որոշակի չէ. օրինակ՝ Ինչ-որ տանջող մոայլություն էր պատել նրան (ՍԽ, Հոգը, 1): Մի ֆանի աղջիկներ գնացին աղբջուրը ջուր բերելու (ն. տ.): Ինչ-ինչ անուններ հիշվում են հերթական գրքերի առիթով (ՍՀ, 21.11.1970): Ուրիշ քամիներ են սարից թևահարում, ուրիշ ծաղիկներ են բացվել սարին... (ՀՍ):

§ 223. Որոշչային կիրառություն ունեն նաև հարցա-հարաբերական դերանունները. հատկապես քանակական կամ որակական հատկանիշ գրսևորողները՝ որ, ֆանի, որֆան, ինչֆան, որպիսի, ինչպիսի, ֆանի-բուրդ, որեբուրդ և այլն: Օրինակ՝ Ես հարցրի, թե ո՞ր քամին է շարտել հեռու ձորերում ընկած այն դյուղը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Որպիսի անհաջողություններ են շրջապատել նրան (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Ո՞վ գիտե արդյոք նա իր մտքի մեջ ձնցած կյանքի ո՞ր գարունն է հիշում (ՀՍ): Նա անվերջ խոսում էր աչն մասին, թե ինչպիսի... ընկերներ են եղել ինքն ու Գարեգինը... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Որոշիչ կարող են դառնալ նաև դերանուններով կազմված կրկնավոր բարդությունները, որոնք կիրառվում են բառիմաստը սաստկացնելու, հետևաբար և որոշչային իմաստային նրբերանդ հաղորդելու նպատակով. օրինակ՝ Որ բոլոր-բոլոր մարդիկ իր վիշտը հասկանային (ԳՍ): Քանի-ֆանի մարդ կորավ իր տնից, ֆանի-ֆանի մարդ դառավ մարդասպան (ՀԹ, Հառաչանք):

Թվականն իբրև որոշիչ

§ 224. Որոշիչ են դառնում թվականի բոլոր տեսակները, որոնք, զրվելով նախադասության այս կամ այն անդամի վրա, արտահայտում են նրա թվային հատկանիշը: Թվականները որոշչի պաշտոնով կիրառվում են առանց զոյականաբար զործածվելու, ուղիղ ձևով և եզակի թվով:

Քանակական թվականները որոշչային կիրառությամբ հանդես գալիս ցույց են տալիս լրացյալի քանակային հատկանիշը,

այսինքն՝ բնութագրում են որոշյալի քանակային կողմը, այլ կերպ ասած՝ քանակական թվական որոշիչը պարզարանում, բացահայտում, որոշում է իր լրացյալը քանակական տեսակետից՝ նշելով այն թիվը, որը վերագրվում է առարկային, որը ունի կամ որի հետ կապված է վերջինս. օրինակ՝ ...Դրա համար է, որ օրական հինգ հազար գլանակ պտկաս են լցնում (Սիր., նախօրյակին): Հազար հազկներ վխտում են հիմի... (ՀԹ, Անուշ): Երեք շուրթեր իրար բերող կովկասի յար, Սայաթ-նովա (ՀՇ):

Երբ մոտավոր քանակ նշող թվականը արտահայտվում է հարադրական բարդությունք, ապա որպես որոշիչ կիրառվում են նրա բաղադրիչները միասնաբար. օրինակ ...Այդ ժամանակամիջոցում տասը-տասնհինգ ձու էր ետ գցել Թուխս նստեցնելու համար (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): ...Նրան ուղեկցում էին տասն-հազար ձիավորներ և նույնքան շներ (Բ, Սամվել): Երբեմն մոտավոր քանակը արտահայտվում է մոտ, շուրջ, շալի, մի և նման կարգի բառերի ու թվականի կամ էլ հարադրական բարդությունք կազմված թվականի ու մի բառի առդրմամբ: Այդ դեպքում ևս ամբողջ կապակցությունը միասնաբար պետք է վերցնել որպես որոշիչ, այսպես՝ Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քան-երեսուն երեխա (ՀԹ, Իմ ընկեր Նեսոն): —Մեծ զորքով է եկել Սերուխտը, մոտ քան հազար հեծյալ ու հետևակ (ԴԴ, Վարդանանք): Նա յուր հետ ուներ ընդամենը հինգ հարյուրի շալի զորք (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Հաճախ հազար և միլիոն թվականները իմաստի սաստկացման կամ չափազանցման նպատակով կրկնվում են: Այդ դեպքում կրկնված ձևերը միասին պետք է վերցնել որպես որոշիչ. օրինակ՝ Անցած հազար-հազար դեպքեր հիշեց... (ԵԶ, Լենին քեռին): Կարծես հազար-հազար աղավաղներ թպրտացին ու թափով ձախրեցին (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Հազար թվականը, կապակցվելով մի (մեկ) թվականի հետ, դրսևորում է ոչ թե հազար մեկի (1001), այլ առարկաների մեծ, ըստ որում, ոչ որոշակի քանակության իմաստ: Հիշյալ կապակցությունք արտահայտված քանակությունը շատ դեպքերում կարող է ընդգրկել ընդամենը մի քանի տասնյակ առարկաներ: Այդ կապակցությունը, որ կիրառվում է ոճական հատուկ նպատակով, ամբողջությամբ պետք է դիտել որոշիչ. օրինակ՝ Սիրտս կրծում է

հազար ու մի կասկած, մտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում (ՆՁ, Հացավան): Հազար ու մի մտքեր, հազար ու մի ցանկություններ խոնվում էին նրա գլխում (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Թվականը որոշիչ է դառնում հատ, գլուխ, կտոր, զույգ, անուն, օրինակ և այլ կարգի բառերի հետ, որոնք սովորաբար կիրառվում են հատերով հաշվելի առարկաների անունների հետ: Օրինակ՝ ...ԵՐԵՒ հատ ձագ ցույց կտամ քեզ (ՀԹ, Չարի վերջը): Փայտյա խանի մեջ դրվեցավ նրա առջև թափա հաց, պանիր, երկու գլուխ սոխ... (Բ, Սամվել): Այն ժամանակ գրադարանում կար ընդամենը հազար հինգ հարյուր կտոր գիրք (ՆՆ, 1.4.1964): Թողարկվել է Բառասուն հազար զույգ կոշիկ (ՆՆ, 8.2.1964): Գործածական են հինգ անուն գիրք, երկու ձեռք հագուստ և այլն ձևերը, ուր ընդգծված կապակցության անդամները միասնաբար կիրառվել են որոշչի պաշտոնով: Թվականի հետ միասին որպես որոշիչ կիրառվում են նաև աստիճան, տոկոս, քիվ և այլ բառեր՝ օրինակ՝ տասը աստիճան ցրտություն, 100 տոկոս աճ, 20 քվի կոմունիստ և այլն:

§ 225. Որոշչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև դասական թվականները, որոնք ցույց են տալիս իրենց որոշյալների թվային կարգը: Օրինակ՝ — Սա արդեն Բասենբուրգ ջրմուղն է, որ ես գործարկում եմ... (ՍՆ, Հողը, 2): Այդ օրը ժամանակին հանդչգնացին, չորբուրդից բացի երկուրդ, երուրդ, յոթերուրդ, տասներուրդ և տասնհինգերուրդ բրիզադները (ՆՁ, Հացավան): Հազարերուրդ զինվորը դարձյալ խուզարկում է միևնույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Երբեմն դասական թվականների հետ կապակցվում են կարգ, տեսակ, աստիճան և նման բառերի տրական հոլովաձևերը, որոնք թվականի հետ միասին կիրառվում են որպես որոշիչ: Այդպիսի կապակցություններով դրսևորում է ոչ թե առարկաների հաջորդական կարգը, այլ որակական հատկանիշը: Օրինակ՝ «Երկաթուղու երկուրդ կարգի վագոններից մինում... նստած էր Թամարը... (ՆԴ, Նոր հավ): Կոլտնտեսությունը վաճառեց երեք տեսակի որոշ քանակությամբ միս առաջին տեսակի մսի կգ-ը 12 ռուբլով... (Պոն., Թվաբանություն): Գործածական են առաջին կարգի մեխանիկ (վարորդ, մրցանակ), երկուրդ տեսակի ալյուր (հաց, ապրանք, խաղող) և այլն:

§ 226. Որոշիչ են դառնում նաև բաշխական թվականները,

որոնք ցույց են տալիս լրացյալի հավասարաչափ բաշխման հետևանքով ստացված քանակական հատկանիշը. օրինակ՝ Յուրաքանչյուր խումբ բաղկացած էր հիսուսական հոգուց (Բ, Սամվել): Այս վերջին կարգի մարդիկ այժմ նրա աչքում մի-մի թզուկներ, մի-մի չնչին արարածներ էին թվում... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

Բաշխականները երբեմն որոշիչային կիրառություն են ստանում կտոր, զույգ և չափ ցույց տվող բառերի հետ միասին. այսպես՝ Մեղ տվել են մեկական կտոր խոզի ճարպ, երկուական կտոր երշիկ և հաց (ԲԶ, Սերմնացանները չվերագարձան): Օղուց հետո մեկական բաժակ թեյ խմեցին (ՆԶ, Հացավան):

§ 227. Որոշիչային կիրառությունը բնորոշ է նաև կոտորակային թվականներին, որոնցով դրսևորվում է որոշյալների քանակական հատկանիշը. օրինակ՝ Որ չեն երգել հողագնդի հինգ վեցերորդ մասում երբեք... (Գ. Սար.): Քանի հարյուր հազարերորդական մաս ունի մեկ հարյուրերորդականը (Պոն., Թվաբանություն): Վտանդ է ներկայացնում մեկ հարյուրմիլիոներորդական գրամը (ՍԶ, 8.9.1970):

Մանր.— Եթե կոտորակային թվականի հետ կապակցվում են երկարություն, ծանրություն, ծավալ և այս կարգի իմաստ արտահայտող բառեր, ապա ամբողջ կապակցությունը միասին պետք է համարել որպես որոշիչ: Օրինակ՝ Երկու երբորդ կիլոմետր տարածությունն ուղեորն անցավ 20 րոպեում: Մեկ երբորդ ֆառակուսի մետր պարկետն արժե 2 ռուբլի և այլն: Լրացյալների քանակական հատկանիշը դրսևորվում է ամբողջ կապակցությամբ: Այդ դեպքում կոտորակային թվականները առանձին վերցրած նախադասության ինքնուրույն սեռամի պաշտոն չեն կատարում:

Դերբայն իբրև որոշիչ

§ 228. Որոշիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևեր, հատկապես անորոշի տրականը և ապառնի, հարակատար ու ենթակայական դերբայները, որոնք դրվելով որևէ անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա այս կամ այն հատկանիշը, այսինքն՝ բնութագրում են լրացյալը որևէ կողմից կամ տեսակետից: Անորոշ դերբայի տրականը հիմնականում հանդես է գալիս հատկացուցիչի պաշտոնով, սակայն որոշ դեպքերում այն դրսևորում է նաև ա-

աւարկայի որակական հատկանիշ և կիրառւում որպէս որոշիչ. օրինակ՝ Բա՛հ, մարդ աստծո, զվարճանալու գիշեր է (Շեքսպ.: Օթելլո): Տիգրանը մարդկանց հետ կապւելու, ընկերանալու զարմանալի հատկութիւններ ուներ: (ԳՍ, Թեհրան, 2): Գործածական են նաև գրելու քուղթ, խմելու ջուր, ուտելու հաց, հիշատակելու գործ, հանգստանալու վայր և այլ կապակցութիւնները, որ տրականի հոլովածները հանդէս են եկել որոշիչի (ոչ հասկացուցիչի) պաշտոնով): Նրանք պատասխանում են ինչպիսի՞. որպիսի՞ հարցերին և արտահայտում են իրենց որոշյալների որակական հատկանիշը: Գրելու թուղթը, իբրև թղթի մի տեսակ, իր էությամբ, որակական կողմով վանազանւում է թղթի մյուս տեսակներից, խմելու ջուրը՝ ջրերի մյուս տեսակներից և այլն: Հետևաբար նրանք հանդես են եկել որոշչային կիրառությամբ:

§ 229. Իբրև որոշիչ կիրառւում է ապառնի դերբայը: Երբ ապառնի դերբայը կիրառւում է որպէս որոշիչ, նա չի զրկւում իր իմաստից, սակայն ձեռք է բերում նաև հատկանշային նշանակութիւն. օրինակ՝ Խամ ու խոպան չի մնա, Հերկելու բան չի մնա... (ՀՇ): Լավ, ասա տեսնենք Խելի գալո՞ւ բան է, լինելո՞ւ բան է թե ոչ (Շեքսպ., Օթելլո): Իմ սովորելու տարիքն անցել է (Շեքսպ., Լիրարբա): Գունավոր մատիտով նշան էր դնում քաղվածքների վրա... (ՆԴ, Խմբագիրը):

§ 230. Որոշչային կիրառությամբ հանդես գալը շատ սովորական է հատկապես հարակատար դերբայի համար, մի բան, որ պալմանաւորված է սրա դրսևորած յուրատեսակ իմաստով: Հարակատարը հիմնականում ցույց է տալիս վիճակ կամ դրութիւն, որը առաջ է եկել տվյալ գործողության ավարտվածության հետեւանքով: Հենց այդ վիճակային հարաբերութիւնը բնութագրում է տվյալ առարկան: Այսպէս՝ պառկած մարդ, քնած երեխա կապակցութիւններում հարակատարը դրսևորում է գործողության վիճակի, որպէս հատկանիշ, որով էլ բնութագրւում է որոշչալը: Թեև հարակատարի բոլոր ձևերը կիրառւում են որպէս որոշիչ, բայց որոշչային կիրառութիւնը ավելի բնորոշ է հատկապես վիճակ արտահայտող շեղոր սեռի բայերին: Դրանցով ավելի ցայտունորեն է դրսևորւում լրացյալի հատկանիշը:

Այսպէս՝ Երբ մի ուշացած, հոգնած ուղևոր էր նկատում, կանչում էր մոտը և օթեան տալիս (ԽԴ, Խողեղան): Մի գերեզման տե-

սա ծաղկած մի դաշտում... (ՀՇ): էլ չեմ հավատում, թե խաբված աղջիկն ուռնիի դառել Եվ դեռ լալիս է ջրերի վրա գլուխը կախած (ՀՇ):

§ 231. Որոշիչ են դառնում նաև ենթակայական դերբայի ձևերը, որոնք դրվելով այս կամ այն անդամի վրա, ցույց են տալիս նրա որևէ հատկանիշը. օրինակ՝ Իմ շիրմին դալկացող ծաղիկներ ցանեցեք... (ՎՏ): Կվառներ շմեռնող, շմարող կրակը մեր հոգու... (ՎՏ): Սիրող սիրտը սիրող սրտից սիրուց բացի շահ չի սիրել... (ՀՇ):

Երբեմն որոշիչ է դառնում դերբայը իր լրացման հետ, այսինքն՝ որոշիչն արտահայտվում է դերբայական դարձվածով. օրինակ՝ Համբուրեց ծիրոց իջնող պապի գլուխը, ճակատը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ..Փոխվում էր նրա կյանքի սովորական ու կայուն քվացող ընթացքը (ՍԽ, Հողը, 1): Օրոհոցում հանգիստ բնած երեխան հանկարծ լաց եղավ: Հայաստանում լավ հանգստանալու վայրեր շատ կան:

§ 232. Որոշիչը կարող է արտահայտվել կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Վերջինս դրվելով լրացյալի վրա, ցույց է տալիս նրա որպիսությունը, այլև չափն ու քանակը. օրինակ՝ Երկնքի պես հոգի ունեմ... (Գ. Սար.): Ծովի չափ գինի քաշեց: Վարունգի չափ պոմիդոր գնեց և այլն: Նկատենք, որ նման կիրառությունները քիչ են հանդիպում գրական հայերենում: Հայն տարածում ունեն կապի ու նրա խնդրի և ածականի կապակցությամբ արտահայտված որոշիչները՝ Զյունի պես ճեմակ մազեր, մահվան չափ դառը օրեր, Արարատի նման բարձր լեռներ և այլն:

Իբրև որոշիչ հանդես է գալիս առանց կապով ու նրա խնդրով արտահայտված կապակցությունը: Առանց կապի հետ գոյական կամ դերանուն խնդիրը դրվում է տրական (երբեմն նաև ուղղական) հոլովով: Այդպիսի դրսևորում ունեցող որոշիչները լայն գործածություն ունեն գրական լեզվում, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է կապակցության դրսևորած նշանակությամբ: Վերջինս արտահայտում է գոյականի ան ժխտական նախածանցով կադմված ածականի իմաստ (հմմտ. անտուն = առանց տան, անհայրենիք = առանց հայրենիքի, անգործ = առանց գործի և այլն): Քանի որ որոշչային կիրառությունը ամենից առաջ բնորոշ !, ածականին, և նշված կապակցությունը իր իմաստով գրեթե նույնանիշ է նրան, ուստի դյուրությամբ որոշիչ պաշտոն է ստանում

առանց կապը իր խնդրի հետ միասին: Օրինակ՝ Առանց գլխարկի մարդը խիստ հուզված էր երևում: Առանց բուսականության լեռներ, հողմնահարվել էին: Առանց աստղերի երկինքը գեղեցիկ չէր և այլն:

§ 233. Որոշիչ կարող են դառնալ եղանակավորող բառերը, մակբայները, լեզվական ամեն մի միավոր կամ արտահայտություն իրենց անվանողական-ֆունկցիոնալ նշանակությամբ: Այդ դեպքում նրանք չեն զրկվում իրենց խոսքի մասային իմաստից, այլ վերցվում են իբրև լեզվական միավորներ, բառանուններ¹⁵: Օրինակ՝ Մակբայական ծագում ունեն իսկապես. հատկապես. հավանաբար բառերը (ՍԱ, ժամանակակից հայերենի քերականություն): ...Եվ միակ ճշմարիտն ու արդարացին «և-և» ձևակերպումն է (ՍՀ, 4.11.1970): ...Որովհետև «անհասկանալի է», արտահայտությունը գոնև այսօր մեզանում դատավճռի զորություն ունի (Ս. Գրակ., № 7, 1969):

§ 234. Որոշիչը կարող է արտահայտվել ամբողջական նախադասությամբ, վերնագրային նշանակովյամբ գործածվող ծավալուն կապակցություններով և այլն, որոնք այս կամ այն տեսակետից բնութագրում են լրացյալը. օրինակ՝ Դ. Դեմիրճյանի «Քնած ամրոցը՝ Ողականը, գառիվերին կառչած վագրի պես փակել էր աչքերը» պատկերավոր ու բնութագրող նախադասության մեջ ձևի պարագան բնականաբար լրացնում է ստորոգյալին (ՍԱ, ժամանակակից հայերենի քերականություն): Ս. Երեմյանը հանդես է եկել «Հայաստանը, հայ առևտրականները և առևտրի զարգացումը Եվրոպայի և Ասիայի միջև հնագույն ժամանակներից մինչև երկաթուղային տրանսպորտի զարգացումը» զեկուցումով (ՍՀ, 20.9.1970): Դիլիջանում ավարտվեց «Ստեղծագործող երիտասարդությունը՝ Հայաստանի 50-ամյակին», հանրապետական սեմինարը... (ՍՀ, 6.10.1970):

Որոշիչը ետադաս և բազմակի լինելու դեպքում կարող է տրոհվել: Տրոհված որոշիչ կարող են դառնալ գոյականի տարբեր հոլովաձևերը, ածականի և գոյականի, դերանվան և ածականի, մակբայի և դերբայի և այլ կապակցությունները: Օրինակ՝ Ծագում էին

¹⁵ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն նշվում է պրոֆ. Ս. Արրահամյանի, «Ժամանակակից հայերենի քերականություն» աշխատության մեջ:

անվերջ հարցեր, հարցեր՝ մեկը մյուսից առեղծվածային ու մթին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

ՀԱՏԿԱՅՈՒՑԻԶ

§ 235. Հատկացուցիչը գոյականական անդամի լրացումներից է: Այն լրացում է դառնում գոյականով կամ իբրև ալղպիսին առնված ուլ խոսքի մասերով արտահայտված անդամի համար: Հատկացուցիչը հիմնականում դրսևորում է ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Ստացականությունը (պատկանելությունը) նրա բնորոշ հատկանիշն է, որով էլ հենց տարբերվում է գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և բացահայտիչից: Եթե որոշիչով արտահայտվում է որոշյալի որևէ հատկությունը, իսկ բացահայտիչը պարզաբանում, բացահայտում, որոշակիացնում է իր լրացյալը, ապա հատկացուցիչը դրսևորում է հատկացյալի պատկանելությունը, սերումը, ծագումը և այլն: Հատկացուցիչը դանադանվում է նրանցից և իր դրսևորման եղանակով: Այն, իբրև կանոն, արտահայտվում է միայն տրական հոլովով, ի տարբերություն որոշիչի ու բացահայտիչի, որոնք կարող են դրսևորվել գրեթե բոլոր հոլովածեկերով, այդ թվում նաև տրականով: Նկատենք, որ տրական հոլովով արտահայտված որոշիչը իր իմաստի մեջ համատեղում է նաև ստացականության (պատկանելության) հարաբերություն: Հատկացուցիչը տարբերվում է որոշիչից և բացահայտիչից նաև նրանով, որ հատկացուցիչով ավելի բազմազան հարաբերություններ են դրսևորվում, քան նրանցով:

§ 236. Ամենից առաջ հատկացուցիչ են դառնում գոյականները և անձ կամ առարկա ցույց տվող գերանունները, մի բան, որ պալմանավորված է նրանց իմաստով՝ առարկա կամ առարկայի հասկացություն արտահայտելու հանդամանքով:

Հատկացուցիչները արտահայտում են առարկաների միջև եղած զանազան հարաբերություններ, և քանի որ գոյականների (նաև որոշ գերանունների) խոսքի մասային հիմնական իմաստը առարկա կամ իբրև ալղպիսին մտածված հասկացություն ցույց տալն է, ուստի ամենից հաճախագեպ հատկացուցիչային կիրառություն են ստանում նրանք:

Մյուս խոսքի մասերը հատկացուցիչ պաշտոն են կատարում գոյականաբար գործածվելով: Բոլոր գեպքերում հատկացուցիչը

արտահայտվում է տրական հոլովով, իհարկե, եթե վերջինս հանդես է գալիս որպես գոյականական անդամի լրացում:

Գոյականն իբրև հատկացուցիչ

§ 237. Հատկացուցիչը, ինչպես արդեն նշվել է, արտահայտվում է գոյականի տրական հոլովով և ցույց է տալիս իր լրացյալի պատկանելությունը, այսինքն՝ հատկացուցիչ հատկացյալի կապակցությամբ նշվում է, որ հատկացյալով դրսևորված առարկան իբրև սեփականություն (կամ ոչ իբրև այդպիսին) պատկանում է հատկացուցիչով արտահայտված առարկային: Հատկացուցիչը, ուրեմն հանդես է գալիս իբրև հատկացյալ-առարկայի տերը. օրինակ՝ Գրավեցեք մավրի հարստությունը (Շեքսպ., Օթելլո): Թագավորի զորքը իրար անցավ (Իս., Աղա Նազար): Իշխանուհու երկձի շքեղ կառքը... անլսելի կերպով սլանում էր Միքայելյան խճամած լայն փողոցով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Անտառապահի որսկան շունը մեկ նայում էր տիրոջը, մեկ՝ Դիլան դայուն (ԱԲ, Միրհավ): Ընդհատված ձեկերով ցույց է տրվում այն առարկան, որին պատկանում է մի բան (հարստությունը՝ մավրին, կառքը՝ իշխանուհուն, զորքը՝ թագավորին, շունը՝ անտառապահին և այլն):

Այսուհեղ իբրև հատկացուցիչ հանդես են եկել անձ ցույց տվող գոյականները, որի պատճառով էլ նրանք հատկացյալ առարկաների սեփականատերերն են: Կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ հատկացուցիչով ցույց է տրվում հատկացյալ-առարկայի պատկանելությունը ոչ իբրև սեփականություն: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար անձի անուն չի լինում և հանդես չի գալիս որպես լրացյալի սեփականատերը:

Հատկացուցիչը բացի իր հիմնական իմաստից՝ պատկանելությունից ու ստացականությունից կարող է արտահայտել և այլ հարաբերություններ¹⁶, որոնց մեջ դարձյալ այս կամ այն չափով զգացվում է պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ՝

¹⁶ Հատկացուցիչ-հատկացյալի դրսևորած հարաբերությունները մանրամասն քննության է առել պրոֆ. Վ. Քոսյանը իր «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» գոկտոբրական դիսերտացիայի մեջ:

1. Այն առարկան, որին վերաբերում է հատկացվող արտահայտված առարկան, որի մասին կամ վերաբերյալ հիշատակում է հատկացյալը: Օրինակ՝ եվ իրենց անհուն վիշտն ու ցասումը մարմնավորեց պարիսպների երգի մեջ (Իս., Զինական մեծ պարիսպի երգը): Երգիր պոետ, երգիր երգը... Սիրո ու պայքարի (ԵԶ): Ղազարյանը թույլ տվեց խաղի կանոնների խախտում (ՀՖ, 5.8. 1967): Տուրքերի հրամանը երկրում առաջ բերեց մեծ հետաքրքրություն ու զարմանք (ՍԶ, Պասպ թագավոր): Այստեղ երգը վերաբերում է պարիսպներին, սիրուն ու պայքարին, կանոնները՝ խաղին: հրամանը՝ տուրքերին և այլն: Գործածական են նաև սիրո խոստովանություն, մանվան բոյ, գեղեցկության համբավ, աշխատանքի երգ և այլն, որտեղ հատկացուցիչները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն: Վերաբերության իմաստ արտահայտող կապակցությունները լայն տարածում ունեն գրական հայերենում:

2. Այն առարկան, որից ծագում, ստեղծվում, սերում, առաջանում կամ երևան է գալիս հատկացվող արտահայտված առարկան: Օրինակ՝ Արևի շողը դիպավ Լեոնի աչքերին (ՆԶ, Հացավան): Զանգերի ղողանջը խուլ էր, խեղդված (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Հսկում է տրակտորների հոնդյունը (ՍԶ, 10.3.1970): Սերման կամ ծագման իմաստ ունեցող հատկացուցիչը երբեմն կարող է համատեղել և ալլ հարաբերություն: Այսպես՝ դիրեկտորի հրաման, կայսրի համակ և այլն կապակցություններում բացի սերման հարաբերությունից որոշ չափով առկա է նաև վերաբերության իմաստ: Կայսրի համակ կարող է արտահայտել կայսրի գրած և կայսրին վերաբերող իմաստը, դիրեկտորի հրամանը՝ դիրեկտորի գրած և նրան վերաբերող իմաստը: Այդ նշանակությունները որոշվում են բնագրում:

Սերման կամ ծագման հատկացուցիչի մի տեսակն է սղգակցական կետ կամ ժառանգականության իմաստ արտահայտող հատկացուցիչը: Իբրև հատկացուցիչ և հատկացյալ այս դեպքում հիմնականում կիրառվում են անձ ցույց տվող գոյականները, որոնցով ցույց է տրվում հատկացյալի սերումը հատկացուցիչով արտահայտված անձից. օրինակ՝ Վերակացուի աղջիկը սպանված հորը տեսնելով, մոտենեց խածեց... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): ...նա էր տոհմի միակ ժառանգը (ՍԶ, Պասպ թագավոր): Իսկ թագավորի երկու որդիքը գաղտնի փախել են (Շեքսպ., Մակ-

բեթ): Ակնհայտ է սերման հարաբերությունը նշված օրինակներում: Հաճախ իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են կենդանի էակ ցույց տվող գույականները (կովի հորթ, կատվի ձագ, խոզի նուտ, հավի նուտ և այլն): Այդ կապակցություններում ես դրսևորվում է անմիջական սերման հարաբերություն: Իսկ Արամի թուր, Հասմիկի ծոռը և այլ կապակցություններում սերման հարաբերությունը անմիջական չէ: Այստեղ հատկացյալների իմաստի մեջ ներառված անձերը (թուր, ծոռը) թեև անմիջապես չեն սերվում հատկացուցիչներով արտահայտված անձերից (Արամից, Հասմիկից), սակայն ազգակցական հարաբերության մեջ են գտնվում նրանց հետ: Գործածվում են նաև Երեխայի հայր, Երեխայի մայր և այլն ձևերը, որ ոչ թե հատկացյալներն են սերվում հատկացուցիչներից, այլ հակառակն՝ հատկացուցիչով արտահայտված անձը սերում է հատկացյալ առարկայից:

3. Այն առարկան, որի մի մասը արտահայտված է հատկացյալով: Այդպիսի հատկացուցիչի ու հատկացյալի կապակցությամբ դրսևորվում է ամբողջի և մասի հարաբերությունը. այսպես ...Կռանում էր և գետնից հավաքում թղթի, փայտի կտորտանքը... (ԱԲ, Մայրը): ...Ձանաղան դետալներ, քիթեղի, երկաթի կտորներ է պահում (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պետք է նկատել, որ նման դեպքերում իբրև հատկացյալ հանդես են գալիս կտոր, մաս, կես, ծայր, կողմ, հատ, մնացորդ, պատառ, կույտ և այս կարգի բառերը, ինչպես՝ հողամասի կեսը, ցանկի մի մասը, գութանի խոփը, ցեխի կույտը, գինու ավելցուկը:

4. Առարկաների այն ամբողջությունը, որից բաղկացել, կազմվել կամ գոյացվել է հատկացյալով արտահայտված առարկան, ընդ որում, այս վերջինս էլ իր հերթին հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջություն: Օրինակ՝ Ռուտերի, ձիաների, ջորիների և փղերի երամակները արածում էին վրանների շուրջը (Բ, Սամվել), նրանք ոչխարի հոտեր ու կովերի նախիրներ ունեին (ՍԽ, Լալ Համազը): Ներս մտավ մի երիտասարդ՝ ծաղիկների փունջը ձեռքին (ԵԵ, 25.8.1962): Դործածական են նաև քոչումների երամ, աղջիկների խումբ, գետերի ջուր, հեծյալների խումբ, տղաների ջուկառ, ուղտերի ֆառավաճ և այլն:

5. Հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացյալի հատկացումը, այլև մի բանի համար պատրաստված կամ ստեղծված լինե-

լը, այսինքն՝ զրսևորել այն առարկան, որին հատկացվում է հատկացալով արտահայտված առարկան, որի համար պատրաստված կամ նախատեսված է վերջինս: Օրինակ՝ էմման, որ հավաքում էր խաղաքղբի սեղանը, կարմրեց (ՆԴ, Զազունյան): ...Որ կտրում եմ եկեղեցու և վանքերի եկամուտը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բոլորը գուրս եկան պարտքյուրոյի գրասենյակից (ՆԶ, Հացավան): Գործածական են դպրոցի շենք, կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ, վագֆի կանոններ, լողալու հարմարանք, մրցության տեղ և այլն կապակցությունները, որ զրսևորվում է հատկացական հարաբերություն: Դպրոցի շենք կապակցությունը արտահայտում է դպրոցին հատկացված, նրա համար ստեղծված իմաստը, նույն ձևով էլ կինոյի դահլիճ, խաղի հրապարակ և այլն կապակցությունները համապատասխանաբար նշանակում են կինոյին և խաղին հատկացված, նրանց համար պատրաստված:

Երբեմն հատկացականության հետ համատեղվում է սահմանափակման, վերաբերության (և այլ) հարաբերություն: Այսպես՝ արտադրության առաջավոր, գյուղատնտեսության նորարար, գնդի հրամանատար, շտաբի պետ, վաշտի բաղդել և այլ կապակցություններից առաջին երկուսում արտահայտվում է սահմանափակման և վերաբերության, իսկ մյուսների մեջ՝ հատկացման և վերաբերության նշանակություն: Արտադրության առաջավոր կապակցության մեջ ցույց է տրվում, որ առաջավոր լինելը վերաբերում է արտադրությանը, բացի այդ, նշվում է, որ տվյալ անձը առաջավոր է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն արտադրության բնագավառում: Շտաբի պետ նշանակում է պետ, որ հատկացվում է շտաբին, վերաբերում է վերջինիս կամ նախատեսվում է նրա համար և այլն: Պետք է նշել, սակայն, որ հատկացական կամ վերաբերության հարաբերությունը ոչ միշտ է հստակ ու պարզորոշ զրսևորվում: Երբեմն այն ենթադրվում, եզրակացվում կամ էլ որոշակի է դառնում միայն խոսքային միջավայրում:

Հատկացման իմաստի հետ հաճախ համատեղվում է նաև պատկանելության նշանակությունը: Այսպես՝ Զաքարյա տարավ նրան կնոջ սենյակը (ՆԴ, Զազունյան): Հիվանդի սենյակը լցվեց մարդկանցով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Սենյակը կարող է հատկացվել ոչ միայն կնոջը կամ հիվանդին, այլև պատկանել վերջիններին իբրև սեփականություն:

6. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ կարող է դրսևորվել տարածական հարաբերություն: Տեղի կամ տարածական իմաստ ունեցող հատկացուցիչը ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ գտնվում կամ տեղավորվում է հատկացյալ առարկան: Օրինակներ՝ Ամառանոցի բոլոր բնակիչները լցվել էին անտառը (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Այլևս չերևաց ֆաղափի հրապարակում... (ԱԲ, Կյուրես): Ճանապարհի ֆառերը ներկվեցին Շաքրոյի արյունով (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Անտառի ծառերը խշշում էին բամուց.. (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Գործածական են տակառի գինի, գետի ջուր, ամանի նաշ, գրի նկար, այգու արձան, դահլիճի նեմաւաւ, երկրի բնակիչ, սարի ծաղիկ, անտառի ընկույզ, տանիքի թիթեղ և այլն: Սրանց մի մասը համատեղում է նաև որոշիչային նշանակություն: Որոշ կապակցությունների մեջ, ընդհակառակն, հատկացուցիչով դրսևորվում է այն առարկան, որը տեղավորվում, գտնվում կամ պարունակվում է հատկացյալ առարկայի մեջ կամ նրա սահմաններում: Օրինակ՝ Նա շատ անգամ էր դուրս եկել կովի դաշտ (Իս., Գարիբալդիականը): Աչքերի խոռոչներում շորացած մսի կտորներ կան (ԱԲ, Մթնածոր): Լույս եմ ընծայել բանաստեղծությունների մի գիրք (Իս., Գերեզմանի վրա): Գործածական են՝ հացահատիկի պահեստ, արջի բույն, ուսանողների հանրակացարան, եղևնիների անտառ և այլն: Նկատենք, որ տեղի հարաբերությունը նշված կապակցություններում միշտ չէ, որ հստակ և որոշակի է դրսևորվում: Այսպես՝ հացահատիկի պահեստ կարող է նշանակել հացահատիկ պարունակող և հացահատիկի համար հատկացված, ուսանողների հանրակացարան՝ ուսանողներ պարունակող և ուսանողներին հատկացված և այլն:

Ծանոթ. — Եթե հատկացուցիչը տեղ ցույց տվող հատուկ անուն է, ապա նա իր նշանակությամբ խիստ մոտենում է որոշիչին և պահանջում է վերջինիս հարցը (որ, որպիսի), այսպես՝ Զանգվի ափին խաչաձև նստել է մուսյո ու տխրադեմ Երևանի բանտը (Իս., Քուրդ Ամոն): Երևանի կոնյակը արտահանվում է տարբեր երկրներ: Մոսկվայի կտորը բարձրորակ է: Որոշիչային կիրառությանը նպաստում է հատուկ անվան գործածությունը, որով որոշվում է լրացյալը, հետևաբար և դանադանվում համասեռ մյուս առարկաներից:

7. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցութեամբ արտահայտւում է նաեւ պատճառական հարաբերութիւն, այսինքն՝ հատկացուցիչը կարող է ցույց տալ իր լրացյալի երևան գալու պատճառը: Ճիշտ է, պատճառական հարաբերութիւնը այնքան էլ հստակ ու որոշակի չի դրսևորւում, այն հաճախ երևան է դալիս պասսիվ ներգործութեան, որոշիչային և այլ հարաբերութիւնների հետ միասին, սակայն անժխտելի է պատճառականութեան առկայութիւնը հատկացուցիչ-հատկացյալի որոշ կապակցութիւնների մեջ: Այսպէս՝ բաժանման քախիծ կապակցութեամբ արտահայտւում է թախիծի երևան գալու պատճառը, այն, որ նա առաջ է եկել բաժանման հետեանքով, նրա պատճառով: Այստեղ, սակայն, զգացւում է նաեւ պասսիվ ներգործութեան նշանակութիւն: Ուրախութեան լաց կապակցութեան մեջ արտահայտւում է պատճառական և որոշիչային հարաբերութիւն: Ուրախութիւնը պատճառ կամ հիմք է հանդիսանում լացի համար և ուրախութիւնը բնութագրում է լրացյալը: Պատճառական հարաբերութիւն է դրսևորւում նաեւ ալֆատաճալու երկյուղ, հաղորդւան տոն, մահւման վիշտ, սիրո ցավ, պատերազմի արհաւիրք, սիրահարութեան նշաններ և այլն կապակցութիւններում:

Ծանոթ.— Երկաթի լար, արծաթի գդալ, փայտի պահարան, վուշի քել, մետաքսի կտոր, կալի աման և այլն կապակցութիւններով, որոնք համանիշ են ե, յա ածանցներով կազմված հարաբերական ածականներին կամ նույն գոյականների բացառական հոլովածին, հիմնականում արտահայտւում են որոշիչային իմաստներ, մի բան, որ պայմանաւորւում է տրականի ի հոլովակազմիչի դրսևորած նշանակութեամբ: Ի հոլովակազմիչը աստիճանաբար ձեռք է բերում նաեւ բառակազմական արժեք, վերածվելով ածականակերտ ածանցի:

Այստեղ կարևոր դեր է կատարում նաեւ հատկացուցիչի իմաստը: Եթե վերջինս նշուծի նշանակութիւն է արտահայտում, ապա այն կիրառւում է որպէս որոշիչ, իսկ մասնական հարաբերութեան դեպքում դործածւում է հատկացուցիչի պաշտոնով: Այսպէս՝ փայտի պահարան, երկաթի դարպաս, փայտի կտորտանք, երկաթի կտոր և այլ կապակցութիւններից առաջին երկուսում դրսևորւում է որոշիչային, մշուսներում՝ հատկացուցիչային իմաստ:

8. Հատկացուցիչ հատկացյալի կապակցութեամբ դրսևորւում

է ենթակայական հարաբերություն, այսինքն՝ ցույց է տրվում հատկացյալ առարկայի ստեղծող անձը կամ առարկան: Օրինակ՝ Խմիչ-ի ազդեցությունը արդեն անցել էր... (ՆՁ, Հացավան): Շրթունքների վրա զգում էր Արուսի համբույրի ջերմությունը (ՍԽ, Հողը, 1): Իսկ ի՞նչ կստացվի, եթե հանկարծ վասակը չպաշտպանի Մացակի հարձակումը մեղրածորացու դեմ (ՆՁ, Հացավան): Ճիշտ է, ընդգծված անդամները քերականորեն ենթականեր չեն, բայց դրսևորում են ենթակայական հարաբերություն, մի բան, որ կարծես ոչ թե իրական է, այլ ենթադրվում է: Այդպիսի հարաբերություն է դրսևորում նաև կնոջ համաձայնություն, բշտամու գնդակոծություն, աղչկա ժպիտ, ամուսնու հավատարմություն, պիոներների երդում, հեղեղի վնաս, բրիգադիրի զեկուցում, օդաչուների սրխ-րագործություն և այլ կապակցություններով:

9. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտել նաև խնդրային հարաբերություն, ցույց տալով այն առարկան, որ իր լրացյալի խնդիրն է: Այդ դեպքում հատկացյալը, որ բայանուն է կամ էլ բայարմատով կազմված կամ գործողության իմաստ ունեցող բառ, ակտիվություն է ստանում, որի գործողությունը անցնում է հատկացուցիչ առարկայի վրա: Վերջինս հանդես է գալիս իբրև կրող խնդիր բայերի կամ գործողության իմաստ ունեցող բառերի համար: Օրինակ՝ ընդհանուր առմամբ, մեր արդյունաբերական արտադրամիջին քողարկումն ավելանալու է 10,7 տոկոսով (ՍՀ, 4.1.1969): Համաշխարհային խախտումն իր հետ բերում է վատ հետևանքներ՝ պլանների ձախողում, որակի անկում, անարտադրողական ծախսերի մեծացում (ՍՀ, 4.1.1969): Խնդրային հարաբերություն է դրսևորում նաև հետևյալ կապակցություններում՝ փաստերի բնութայություն, բնակարանի կառուցում, ելույթների ձայնագրում, պահանջների բավարարում, գյուղի հիմնադրում և այլն: Այս կապակցություններին իմաստային տեսակետից պրեթենդանի են հիմնադրել գյուղը, կառուցել բնակարան, ձայնագրել ելույթները և այլն կապակցությունները, որ ակհայտ է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը:

10. Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտվում է նաև համեմատության հարաբերություն, այսինքն՝ հատկացուցիչը ցույց է տալիս առարկաների այն խումբը, որի նկատմամբ այս կամ այն տեսակետից առավելություն է հանդես բերում

հատկացյալով արտահայտված առարկան: Այդ դեպքում հատկացուցիչը սովորաբար նույն բառով է արտահայտվում, ինչ հատկացյալը: Օրինակ՝ Այս է արդյոք իր փոխանցումների փոխանցումը և ստանալիքների ստանալիք (Շեքսպ., Համլետ):

Գործածական են նաև ոճիբների ոճիբ, նպատակների նպատակը, իղձերի իղձը, արեգակների արեգակը և այլն: Նշված կապակցությունները կարող են ըմբռնվել նաև որպես որոշիչ:

Սաճար. -- Եթե իբրև հատկացուցիչ կիրառվում է գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի տրական հոլովը, իսկ հատկացյալը գոյականաբար առնված նույն ածականի ուղիղ ձևն է, ապա նման կապակցություններում արտահայտվում է ածականի գործարական աստիճանի իմաստ. օրինակ՝ Բաջերի Բաջը, լավերի լավը, մեծերի մեծը, համեստների համեստը և այլն, որոնք համանիշություն են հանդես բերում գոյականաբար գործածված ածականի հոգնակի բացառականից և նրա ուղիղ ձևից կազմված կապակցություններին:

Գերադրության իմաստ արտահայտող կապակցությունների մի մասի բաղադրիչները թեև հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերություն են դրսևորում, սակայն կարող են հանդես գալ իբրև նախադասության մեկ անդամ, չնայած շարահյուսական ներքին հարաբերության տեսակետից նրանց միջև տեղա է հատկացուցիչային (նաև որոշիչային) հարաբերության իմաստը: Պետք է նշել, որ բացառականից և ուղիղ ձևից կազմված կապակցություններում գերադրականության իմաստը ավելի է ընդգծվում, քան մյուսնեքում: Նշված բոլոր կապակցություններում դրսևորվում է նաև համեմատական, ավելի ճիշտ՝ գերադրականության նշանակություն¹⁷:

Գերաճունք իբրև հատկացուցիչ

§ 238. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել գերանուններով: Գերանվամբ արտահայտված հատկացուցիչները ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորում, քան գոյական

¹⁷ Հատկացուցիչ-հատկացյալի կապակցությամբ, ինչպես տեսնում ենք, դրսևորվում են բազմազան ու բազմապիսի հարաբերություններ: Վերը նշվածներով, իհարկե չեն սահմանափակվում այդ հարաբերությունները: Այստեղ ներկայացվել են միայն առավել բնորոշ ու տիպական իմաստները:

Հատկացուցիչները: Դերանուն Հատկացուցիչները հիմնականում արտահայտում են ստացականություն, պատկանելություն, որոշ շափով նաև ենթակայական, խնդրային, ծագման, հատկացական և այլ նշանակություններ, որոնց մեջ հիմնականը պատկանելությունն ու ստացականությունն է¹⁸:

§ 239. Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես անձնական, ցուցական, փոխադարձ և այլն դերանունները, որոնք արտահայտում են ստացականության, խնդրային, ենթակայական, ծագման, մասնական, հատկացական և այլ կարգի հարաբերություններ: Հատկացուցիչ պաշտոն են կատարում անձնական դերանունների զգալի և հոգնալի ձևերը. օրինակ՝ ...Իմ հերն ու քու մերը մի մարդու թոռներ են, մի արյունից ենք (Սև, Հողը, 1): Բայց քո քաջությունը, անտարակույս, այս տեսակ ապացույցների կարոտ չէ (Բ, Սամվել): Նրա վշտոտ աչքերում բարկության կրակներ փայլեցին... (Սև, Հողը, 1):

Մեր հայրենի ջուրն եմ սիրել,

Մեր ցորեն հացը... (Գ. Սար.):

§ 240. Հատկացուցիչ են դառնում ցուցական դերանունների մի ղզալի մասը, նրանք, որոնք հոլովվում են առանց գոյականաբար գործածվելու: Այն ցուցական դերանունները, որոնք չեն հոլովվում, իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են միայն գոյականաբար գործածվելով. օրինակ՝ Ի՞նչ է նշանակում այս ... սրա հեղությունը, սրա տխրությունը, վիշտը, աղաչանքը, լացը... (ՆԴ, Քրեքուշ լարեր): Մեկի բիբը լուսինն է ջինջ, մյուսի աչքն արևն է վառ... (Շ: Ալլպիսինների ժամադրավայրն էր ծովափի մի անկյունում տեղավորված մի թուրքական թեյարան... (Շիրվ., Վարդան Ահրամյան):

§ 241. Հատկացուցիչի պաշտոնով ինչպես նշվել է վերը, հանդես են գալիս նաև այլ տեսակի դերանուններ (փոխադարձ, որոշյալ և այլն), որոնց մի մասը կիրառվում է իր բուն նշանակու-

¹⁸ Քանի որ գոյականով արտահայտված հատկացուցիչների ուսումնասիրության կապակցությամբ մանրամասնորեն վեր են հանվել հատկացուցիչ-հատկացյալի դրսևորած հարաբերությունները, ուստի կրկնությունից խուսափելու նպատակով այստեղ նման հարցեր չեն քննարկվում: Այս և հետագա բաժիններում ավելի շատ կանգ է առնվում հատկացուցիչի դրսևորման, բան նրա և հատկացյալի կապակցությամբ արտահայտված հարաբերությունների վրա:

թյամբ, մյուս մասը՝ գոյականաբար գործածվելով: Օրինակ՝ — Եվ այդ բալութի պատճառն էր մի նոր, թարմ, բայց հուսահատ զգացմունք — սերը... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ոչինչի արդյունքը միայն ոչինչ է (Շեքսպ., Լիր արքա): Ընկեր Հասմիկն ընկել է ուրիշի ազդեցության տակ (ՆԶ, Հացավան): Սեղմում էր ամեն մեկի ձեռքը (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Եվ պապս պիտի միտք աներ, թե նորեկը Իսաջանենց ուրի՞հ հյուրն է ... (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին):

Թվականն իբրև հատկացուցիչ

§ 242. Հատկացուցչային կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև թվականները, որոնք այդպիսի պաշտոն են կատարում իբրև փոխանուն, այսինքն՝ գոյականական գործածություն ստանալով: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես քանակական, դասական և կոտորակային թվականները. օրինակ՝ Նա դուրս է գնում, և երեքի հայացքներն ուղղվում են ինձ վրա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տեսնում եմ այստեղ քսան հազարի մոտավոր մահը... (Շեքսպ., Համլետ): ...Որ հին ամուսնուդ մեկ տասնհինգի քսաներորդն էլ չէ (Շեքսպ., Համլետ): Թվականներով արտահայտված հատկացուցիչի և նրա հատկացչի միջև ավելի սահմանափակ հարաբերություններ են դրսևորվում, քան գոյական հատկացուցիչի և նրա լրացչի միջև:

Դերբայն իբրև հատկացուցիչ

§ 243. Հատկացուցիչ են դառնում նաև դերբայական որոշ ձևերը, հատկապես հարակատար և ենթակայական դերբայները, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց արտահայտած իմաստով: Հիշյալ դերբայների մեջ գործողության իմաստին զուգընթաց առկա է նաև հատկանիշի և առարկայական նշանակություն, որը հնարավորություն է տալիս նրանց հեշտությամբ գոյականաբար գործածվելու, հետևաբար և հատկացուցիչի պաշտոն կատարելու: Այսպիսով, հատկացուցիչային կիրառություն են ստանում գոյականաբար գործածված հարակատար և ենթակայական դերբայները. օրինակ՝ Եկամների մեծ մասը ջահել աղջիկներ ու հարսներ

էին... (Սև, Հողը, 2): Հավաքվածների ծիծաղից դաշտը թնդաց (ն. տ.): խոշտանգողի և դահճապետի քայլերի ձայնը հենց մարեց, տիրեց անհույս և խեղդող լռության (ԴԴ, Վարդանանք): Նըշված կապակցություններում արտահայտված են պատկանելության, հատկացման, սերման և այլ հարաբերություններ:

Ածականն իբրև հատկացուցիչ

§ 244. Հատկացուցիչը կարող է արտահայտվել նաև ածականով, երբ վերջիններս կիրառվում են իբրև փոխանուն: Ընդ որում, ոչ բոլոր ածականներին է բնորոշ հատկացուցչային կիրառությունը: Իբրև հատկացուցիչ կիրառվում են հատկապես որակական ածականները: Հատկացուցչի պաշտոն են ստանում ածականի ոչ միայն դրական, այլև համեմատության աստիճանները. օրինակ՝ Աշխարհս խառնուրդ է լավի ու վատի, չարի ու բարու, անառակի ու բաբոյականի (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Եվ ուրախանում էր, որ յուր տերը վայելում է երկրի ամենաշքեղի և ամենաշնորհալիի սերը (Բ, Սամվել): Իբրև հատկացուցիչ կարող է կիրառվել փոխանուն ածական տրականր, այսինքն՝ այն ածականը, որի տրական հոլովածը վերցվում է իբրև նրա ուղիղ ձևը: Այդ դեպքում հատկացուցչի և նրա լրացչալի իմաստը արտահայտվում է մեկ բառով՝ փոխանուն ածական տրականով. օրինակ՝ Մեծ երեսայի կոստյումը հին է, փոքրիկը՝ նոր: Բերված օրինակում փոքրիկը բառածը արտահայտում է փոքր երեսայի կոստյումը իմաստը, ուստի դրանք համարժեքային ձևեր են:

Հարկ է նշել, որ այդ իմաստը կարելի է արտահայտել ոչ միայն եռաբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր երեսայի կոստյումը, ուր ունենք մի կողմից որոշիչ-որոշյալի (փոքր երեսայի), մյուս կողմից՝ հատկացուցիչ-հատկացյալի (երեսայի կոստյում) հարաբերությունը, այլև երկբաղադրիչ կապակցությամբ (փոքր երեսայինը), ուր երեսայինը ձևի մեջ ներառում է հատկացուցիչ-հատկացյալի (երեսայի կոստյումի) իմաստը: Այսպիսով, հատկացուցիչ կարող է դառնալ փոխանուն ածական տրականր, որի մեջ համատեղվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

Հատկացուցիչային կիրառությամբ երբեմն կարող է հանդես գալ նաև փոխանուն ածական տրականի հոլովված ձևը՝ տրականր.

օրինակ՝ Արամի գրքի էջերը պատռված են, իսկ Հասմիկիինի էջերը՝ ամբողջական: Այստեղ Հասմիկիինի ձեռք արտահայտում է Հասմիկի գրքի իմաստը, ուստի դրանք համարվեցային ձեռք են: Նման կապակցությունները լայն տարածում չունեն դրական հայեերենում: Դրանք քիչ են հանդիպում, որովհետև խոսքից դուրս դրանք իմաստային հասակություն ու որոշակիություն չունեն, և ստեղծվում է ծանր ու խրթին ոճ, ուր իմաստի ընկալումը մտքի լարում է պահանջում:

ԲԱՑԱՀԱՅՏԻՉ

§ 245. Բացահայտիչը գոյականական անդամի լրացումներից է, այն լրացնում է գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված այլ խոսքի մասով արտահայտված որևէ անդամի: Բացահայտիչը գոյականական անդամի մյուս լրացումներից՝ որոշիչից և հատկացուցիչից տարբերվում է նրանով, որ բացահայտում է լրացյալը, պարզաբանում, ճշգրտում, մասնավորում այն: Բացահայտիչը ի տարբերություն որոշիչի և հատկացուցիչի, որոնք քերականորեն չեն համաձայնում իրենց լրացյալների հետ, իբրև կանոն, թվով, գեմքով և հոլովով համաձայնում է բացահայտյալի հետ, այսինքն՝ բացահայտիչն ու բացահայտյալը քերականական համաձայնության մեջ են գտնվում¹⁹:

Բացահայտյալի գեմքը, թիվը և հոլովը պարտադրվում են բացահայտիչին: Վերջինս այդ տեսակետից կախվածության մեջ է լրացյալից: Այսպիսով, բացահայտիչի գեմքը, թիվը և հոլովը պարտադրվում են բացահայտյալի գեմքով, թվով և հոլովով: Բացահայտիչը ղանադանվում է որոշիչից և հատկացուցիչից նաև նրանով, որ նա, իբրև կանոն, հտադաս կիրառությամբ է հանդես գալիս, մի բան, որ պարտադիր չէ որոշիչի և հատկացուցիչի համար: Սրանց համար առավել բնորոշ է նախադաս, քան հտադաս գործածությունը: Բացի այդ, բացահայտիչը քերականորեն ավելի ինքնուրույնություն ու անկախություն է հանդես բերում իր լրացյալի նկատմամբ, քան գոյականական անդամի մյուս լրացումները: Այդ անկախությունն ու ինքնուրույնությունը պատճառ է հան-

¹⁹ Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնությունը երբեմն խախտվում է: Այդ մասին խոսվում է համապատասխան տեղում:

դիսանում նրա տրոհվածությանը, մի բան, որ գրավոր խոսքի մեջ արտահայտվում է բուժով:

Ելնելով վերը նշվածից՝ կարելի է տալ բացահայտիչի հետևյալ բնորոշումը. նախադասությամբ այն անդամը, որ բացահայտում. պարզաբանում է լրացյալը, մասնավորեցնելով, որոշակիացնելով այն և փեռականորեն համաձայնում է հրա հետ, կոչվում է բացահայտիչ:

§ 246. Հարկ է նշել, որ ամենից առաջ բացահայտիչ են դառնում գոյականներն ու դերանունները: Մյուս խոսքի մասերը այդպիսի պաշտոն են կատարում գոյականաբար կիրառվելով: Բացահայտիչի և բացահայտյալի կապակցությամբ հիմնականում դրսևորվում է ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերությունը, այսինքն՝ կամ բացահայտվում է ընդհանուրը մասնավորի միջոցով, կամ էլ ընդհակառակն՝ մասնավորը ընդհանուրի միջոցով: Այսպես՝ Մենք՝ կապավորներս, պառկում ենք ծղոտների վրա... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Իսկ մենք՝ հաբուստներս, մեր կյանքն ամեն օր այսպիսի քեֆերի մեջ ենք անցկացնում (ԳՍ, Թեհրան, 1): —Վաղը մենք՝ կանայք՝ կմեկնենք զավառները և նոր ղոհաբերություններ կհավաքենք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս նախադասություններում ընդհանուրը դրսևորվել է մասնավորի միջոցով: Թեև մենք բացահայտյալը ծավալային տեսակետից այնքան առարկաներ է ընդգծել իր իմաստի մեջ, որքան նրա բացահայտիչները, բայց և այնպես այստեղ ընդհանուրն է բացահայտվել ավելի մասնավոր իմաստ արտահայտող բացահայտիչների (կապավորներս, կանայք և այլն) միջոցով: Նման կապակցություններում հնարավոր չէ փոխել բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը (գործածական չեն կապավորներս՝ մենք... հաբուստներս՝ մենք և այլ ձևերը): Դա, իհարկե պայմանավորված է մենք դերանվան յուրահատուկ նշանակությամբ, նրա իմաստը չափազանց ընդհանուր է, այն կարող է ընդգրկել շատ թվով անձեր, սկսած երկուսից մինչև երկրագնդի բոլոր մարդիկ: Հենց դրա պատճառով էլ հնարավոր չէ անձնական, մասամբ և ցուցական դերանուններով արտահայտված բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղերը փոխել: Այսպես՝ ...Իսկ նրանք՝ հացավանդիները, պնդում են, թե դեռ չուտ է, ցեխակոխ կանի (ՆԶ, Հացավան): Երևի դրանք՝ այդ տեղեկությունները, եղել են ձեր խմբագրությունում (ԳՍ, Թեհ-

րան, 1): Դա՝ այդ խաշ ծախողը... միշտ մտնում է թեյատուն և թեյ է խնդրում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այս օրինակներում բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը հնարավոր չէ փոխել: Չի կարելի ասել՝ հացավանդիները՝ նրանք, տեղեկությունները՝ դրանք և այլն:

§ 247. Երբ բացահայտիչը հատուկ անուն է, այն ավելի մասնավորում, կոնկրետացնում է բացահայտյալը: Այս դեպքում ևս ընդհանուրը բացահայտվում է մասնավորի միջոցով: Օրինակ՝ ... կեռի կիճը՝ պառավ Ոսկեհատը, և կրտսեր տղան՝ Ստեփանը, մի քանի հայ ընտանիքների հետ Մոսկվանից տեղափոխվել էր Բռնաշեն... (ԽԴ, Խոդեդան): Այդ ընդարձակ գավառը՝ Զանգեզուրը, լեռնաշղթաներով և խոր ձորերով բաժանված էր բազմաթիվ մահալների (ԱԲ, Կյոթես): Անբուն էր միայն Բերդի թագունին՝ Փառանձեմը (Բ, Սամվել): Եթե բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը փոխենք, ապա ընդհանուրի միջոցով կբացահայտվի մասնավորը: Այդ դեպքում բացահայտիչը կվերածվի բացահայտյալի և ընդհակառակն՝ բացահայտյալը՝ բացահայտիչի: Այսպես՝ Զանգեզուրը՝ այդ ընդարձակ գավառը..., Փառանձեմը՝ բերդի թագունին և այլն:

Երբեմն հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում ոչ ընդհանուրն է զրսեկորվում մասնավորի միջոցով և ոչ էլ մասնավորը՝ ընդհանուրի միջոցով: Այդ դեպքում բացահայտիչն ու բացահայտյալը ծավալի տեսակետից հավասարազոր հարաբերության մեջ են գտնվում, ուստի բացահայտիչի միջոցով ճշգրտվում է բացահայտյալը: Բացահայտիչը փաստորեն դառնում է իր լրացյալի կրկնությունը: Այսպես՝ Կեցցե կոմունիզմը՝ մարդկության պայծառ ապագան (ՍՀ, 4.5.1969): ...եվ չկա այդ երկրների միակ տերը, պատմության միակ կերպողը՝ ժողովուրդը (ԳԷ): ...Որը երակների պես միահյուսվելով՝ ուղղություն է վերցնում դեպի հանրապետության մայրաքաղաքի սիրտը՝ Լենինի անվան հրապարակը (ՍՀ, 4.5.1968): Այստեղ բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասության փոփոխությունը իմաստային տարբերությունների չի հանգեցնում:

§ 248. Երբ բացահայտիչը հասարակ անուն է, իսկ բացահայտյալը հատուկ, այդ դեպքում ընդհանուրի միջոցով պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնավորը: Այսպես՝ Նրա աջ կող-

մում, առաջին տեղում, կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետը (Բ, Սամվել): Նույն վիճակի մեջ էր նաև Տիգրան Շենկոյանը՝ գյուղական սպանկոռույի վարիչը (նՁ, Հացավան): Այդ միջոցին ներս մտավ Հասմիկ Զուրաբյանը՝ անանսնաբուծական ֆերմայի պրակտիկանտուհին (ն. տ.):

§ 249. Բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հոլովներով: Քանի որ վերը քննված բացահայտիչները ուղղականով էին կիրառված, ուստի կրկնովթյունից խուսափելու նպատակով այստեղ այդպիսի օրինակներ չեն բերվում: Բացահայտիչը դրվում է նաև դոյականի տրական հոլովաձևով, որը կիրառվում է ինչպես որոշյալ հոգով, այնպես էլ առանց դրան, մի բան, որ պայմանավորվում է բացահայտյալի որոշյալովթյամբ կամ անորոշովթյամբ: Տրականով արտահայտված բացահայտիչները անհոգ կիրառովթյամբ են հանդես եկել հետևյալ օրինակներում: Դեռ լույսը նոր էր բացվում, երբ բերեցին Սամվելի հոր՝ Վահան Մամիկոնյանի մարմինը (Բ, Սամվել): ...Զուղեց պետության առաջ վատամարդի լինել, գնալ իր աներձագի՝ Տիգրանի ճանապարհով... (ԳՍ, Թեհրան, 2): —Դա քո տիրոջ՝ Մխիթարի խոսքերն են և ոչ թե քոնը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այստեղ բացահայտիչները հատկացուցիչի լրացում են, այսինքն՝ բացահայտվել են հատկացուցիչները: Ինչպես նշվել է, բացահայտիչը կարող է ստանալ որոշյալովթյան ցուցիչ, որը, անշուշտ, պայմանավորված է բացահայտյալի որոշյալովթյամբ. օրինակ՝ —Դա քաջ հայտնի է նաև իրեն՝ Արեհիկին (ՍԽ, Հողը, 2): Նա սպասում էր միայն յուր որդուն՝ Պապին (Բ, Սամվել): Այստեղ բացահայտիչները արտահայտվել են տրական հոլովով, որոշյալ առումով:

§ 250. Բացահայտիչը կարող է դրվել բացառական հոլովով. օրինակ՝ Այդ նամակը ստացել էր նա յուր հորից՝ Սյունյաց Անդուկ իշխանից (Բ, Սամվել): Մատյանում հայտնվեց մի վատ գնահատական և այն էլ իր ամենասիրած առարկայից՝ մաքեմատիկայից... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 251. Բացահայտիչը արտահայտվում է նաև զործիական և ներգոյական հոլովներով. օրինակ՝ Մայրը հպարտանում էր իր տղայով՝ Արարատով: Դսեղում՝ Հ. Թումանյանի ծննդավայրում մեծ բազմություն էր հավաքվել:

§ 252. Քանի որ բացահայտիչն ու բացահայտյալը համա-

ձայնում են հոլովով, և բացահայտիչը արտահայտվում է հայերենի բոլոր հոլովներով, ուստի իբրև բացահայտյալ կարող են հանդես գալ նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված ալ խոսքի մասերով արտահայտված անդամները, բացառությամբ ստորոգյալի և որոշիչի: Հարկ է նշել, որ բաղադրյալ ստորոգյալները, ալև բացառականով որոշիչները նույնպես կարող են բացահայտվել, պարզաբանվել, այսինքն՝ ունենալ բացահայտիչներ: Օրինակ՝ Մեր հույսի աստղը նա է՝ Ռուսաստանը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ մանկահասակ աղջիկը Որմիզդուխտ օրիորդն էր՝ Շապուհ արքայի Բույրը (Բ, Սամվել): Հանցանքը Հասրաթյանի կնոջն էր՝ Քազումունը (Սև, Հողը, 2): Նեյլոնից՝ այդ թանկարժեք կտորից վերնաշապիկը մաշվել էր:

§ 253. Իբրև բացահայտյալ կարող է հանդես գալ նախադասության ենթական, որը բացահայտվում, պարզաբանվում է բացահայտիչի միջոցով: Օրինակ՝ Զեհթաբեի կինը՝ Մադինեն, իսկապես որ լույսի աղբյուր էր, ինչ-որ հրաժին էակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Սպարապետի մոտ եկավ Մելիք Բարխուդարի դուստրը՝ Գոհարը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 254. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում է նաև հատկացուցիչը. օրինակ՝ —Ասլանը մտել է բո կնկա՝ Քազումու վրանը... (Սև, Հողը, 1): Իմ աչքը... զուգադիպում է ձեր առաջնորդ Լենինի՝ Սովետական Միության հիմնադրի, ծննդյան 100-ամյակի հետ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 255. Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում երբեմն տնհրածեշտ է լինում պարզաբանել նաև բացահայտիչը: Այդ դեպքում վերջինս բացահայտվում է մի ալ բացահայտիչի միջոցով, որի հետևանքով բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի, որի համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում է մի նոր անդամ: Այն ժամանակ փաստորեն առաջ են գալիս բացահայտիչ-բացահայտյալի երկու կապակցություններ, որոնցից առաջինի բացահայտիչը վերածվում է բացահայտյալի մյուս կապակցության մեջ: Օրինակ՝ Շապուհի կանանցում գտնվում էր Շապուհի Բույրը՝ Ումիզդուխտը՝ Մերուժանի զեղեցիկ նշանածը (Բ, Սամվել): Դրանում համոզված էին ուսուցիչները, հարադատները, բնկերները, ինքը՝ հանձնաժողովի նախագահը՝ Պարոնցի զրեկտոր Ռուբեն Ներսիսյանը (ՍՀ, 24.1969): Իր մտքում նա վճռել էր ամուսնանալ Սու-

րիայի դպրոցական ընկերումու՝ ակնաբույժ Վահրամ Տատինյանի աղջկա՝ Աստղիկի հետ (ԳՍ, Թեհրան): Այստեղ Ումիդգոյիստը. նախագահը, աղջկա ձեռքը մի կողմից բացահայտիչներ են փույրը. ինքը. և ընկերումու բառերի նկատմամբ, մյուս կողմից հանդես են գալիս իբրև բացահայտյալներ նշանածը, Ռուբեն Ներսիսյանը և այլ անդամների նկատմամբ:

§ 256. Բացահայտիչ կարող են ստանալ նաև խնդիրները, որոնք արտահայտվում են տարբեր հոլովներով: Երբ ուղիղ խնդիրը անձ է, այն արտահայտվում է տրականով (ոչ ուղղականով): Այսպիսով, խնդիրների բոլոր տեսակները՝ արտահայտված ուղղական, տրական, բացառական և ներգոյական հոլովներով, կարող են հանդես գալ իբրև բացահայտյալ. օրինակ՝ Այսօր հաճախ էր հիշում զոհված որդուն՝ Մաքսիմովին (ՍԽ, Հոգը, 2):

Մադինեն ուղղակի հրճվում էր իր տեսածով՝ մեծ շենքերով, չտեսնված մեծ խանութներով, մզկիթներով, աղմկոտ բազմամարդ փողոցներով (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամբողջ ամբողջը սպասում էր մի հարգելի հյուրի՝ Սահակ Պարբեկին (Բ, Սամվել):

§ 257. Իբրև բացահայտյալ կարող են կիրառվել նաև պարագաները, հատկապես՝ տեղի ու ժամանակի, որոնք բացահայտվում, պարզաբանվում կամ ճշգրտվում են բացահայտիչների միջոցով: Օրինակ՝ Ուրեմն՝ այնտեղ՝ Արտաշատում և այստեղ՝ Ռշտունիում, լուրջ գործեր են կատարվում... (ԴԴ, Վարդանանք): Մի ժամանակ՝ մինչև իմպերիալիստական առաջին պատերազմը, այս ամբողջում ապրում էր Ավստրիայի թագաժառանգ Ֆերդինանդը (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Սիտալը տեղափոխվեց օվկիանոսից այն կողմ՝ Ամերիկա (ԵԵ, 24.10.1970):

258. Իբրև բացահայտյալ կիրառվում են նաև կապի խնդիրները, որոնց իմաստը բացահայտվում է բացահայտիչներով: Երբ բացահայտվում, պարզաբանվում է կապի խնդիրը, թվում է, թե իբրև բացահայտյալ հանդես է գալիս ոչ թե միայն կապի խնդիրը, այլ կապի ու նրա խնդրի զուգորդությամբ արտահայտված անդամը, այնինչ իրականում բացահայտյալի դերով կիրառվում է միայն կապի խնդիրը և ոչ կապով արտահայտված ամբողջ կապակցությունը. օրինակ՝ Տեղեկություն չունեի որդու՝ Սամվելի մասին (Բ, Սամվել): Վստահ եղիր իմ ուսանողի՝ Գաբրիելի նկատմամբ (ՍԽ, Հոգը, 1): Խոսք բացվեց ձերբակալվածների՝ Ռաշիդի և Ագալիի

մասին (ն. տ.): Առաջին նախագաստության մեջ որդու՝ Սամվելի մասին կապակցության մեջ բացահայտիչը (Սամվելի) պարզաբանում է միայն որդու կապի խնդիրը և ոչ թե որդու մասին վերաբերության խնդիրը: Այդպես են նաև մյուս օրինակները, ուր բացահայտվել են կապի խնդիրները:

§ 259. Բացահայտյալը և բացահայտիչը երբեմն կապակցվում են այսինքն, այն է և այս կարգի բացահայտման նշանակության արտահայտող բառերի միջոցով: Այդ դեպքում ավելի է ընդգծվում, հետևաբար և ճշգրտվում ու որոշակի դառնում բացահայտիչը. օրինակ՝ Սմեն տարվա ապրիլի մեկին, այսինքն՝ գործարանի հիմնադրման օրը, մեզ մոտ անց է կացվում չորս սերունդների տոն (ՍՀ, 3.2.1970): Հիմա սրանց գումարտակի հրամանատարն է, այսինքն՝ իմ պետը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Առեղծված է մեր սիրտը, այսինքն՝ մեր զգացումների մեծ ու խորունկ աշխարհը (Իս., Սրտի դատողությունը): Այդպիսի կապակցություններում արտահայտման նշանը դրվում է ոչ թե բացահայտյալի, այլ մեկնական, բացահայտման իմաստ արտահայտող այսինքն, այն է բառի կամ կապակցության վրա:

§ 260. Ինչպես արդեն նշվել է, բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալի հետ թվով, դեմքով և հոլովով: Եթե բացահայտյալը անձնական դերանուն է, բացահայտիչը դեմքով համաձայնում է նրա հետ, մի բան, որ տեղի է ունենում ա, դ, և (ը) դիմորոշ հոգերի միջոցով: Ընդ որում, առաջին դեմքի բացահայտյալի հետ համաձայնությունը կատարվում է ա, երկրորդի հետ դ, երրորդի հետ ը (ն) հոգի միջոցով, այսինքն՝ եթե բացահայտյալը առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, բացահայտիչը համապատասխանաբար ստանում է ա, դ կամ ն (ը) դիմորոշ հոգերը: Հարկ է նշել, որ դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Եթե բացահայտյալը, որ արտահայտված է դերանվամբ, եզակի է, բացահայտիչը ստանում է եզակի գործածություն, հոգնակի բացահայտյալի բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Իհարկե, թվային համաձայնության մեջ ևս նկատվում են շեղումներ. պայմանավորված բացահայտիչների բնույթով, նախագաստության կառուցվածքով, նրանց հոգնակիության գործածական և ոչ գործա-

ծական լինելու հանգամանքով և այլն²⁰։ Օրինակ՝ ես՝ Մացակ Ավագյանս, պատասխանատու եմ քո առաջ (ԵԶ, Հացավան)։ Մենք՝ հայերս, իրավունք չունենք այդպիսին լինելու (ԳՍ, Թեհրան, 2)։ ...եա քեզ հենց նրա համար է սիրել, որ զու՝ Շամս Ազադիդ, բոլոր երիտասարդների համակրանքին արժանացած զիտնական ես... (ԳՍ, Թեհրան, 2)։

Բերված օրինակներում առկա է և դիմային, և թվային համաձայնություն։

Երբեմն բացահայտիչի և բացահայտյալի դիմային համաձայնությունը խախտվում է։ Անհամաձայնություն է առաջանում, երբ բացահայտյալը արտահայտված է անձնական դերանվան առաջին դեմքով. օրինակ՝ ես՝ Հայաստան երկրի դուստր և բանաստեղծ. Անցած հայրենիքիս ճամփաները առատ, Հասած նրա եզրին՝ արդ կանգնել եմ այստեղ (ՍԿ)։

§ 261. Բացահայտիչը բացահայտյալի հետ համաձայնվում է հոդաոտթյամբ։ Նի՞ն բացահայտյալը որոշյալ է, ապա բացահայտիչը ստանում է ք կամ ն որոշիչ հոդը։ Օրինակ՝ Ազադիի Բույրը՝ վաճառք, մտավ տուն բավական հուզված ու վախեցած (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Չգիտեր, թե ինչ էր շինում եղբայրը՝ Մերուժանը (Բ, Սամվել)։ Կան դեպքեր, երբ խախտվում է այս օրինաչափությունը, և բացահայտիչը հոդով չի համաձայնում իր բացահայտյալի հետ։ Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտիչները բազմակի և հատուկ անուններ են կամ համեմատաբար ինքնուրույն դիրք են զբաղում բացահայտյալների նկատմամբ և կիրառվում են առանց նկատի առնելու լրացյալների որոշյալությունը։ Այս դեպքում փաստորեն անտեսվում է բացահայտյալի որոշակիությունը, իսկ բացահայտիչները ավելի ընդհանուր նշանակություն են ստանում։ Այսպես՝ Աղջիկներից վեցը հարս էին տարված երկրի գանաղան վայրերը՝ Սասուն, Մուշ, Խնուս... (ԽԴ, Խողեղան)։ Այդ մեծ քաղաքն ուներ իր վայելքները՝ աղջիկներ, աղմկոտ ռեստորաններ... (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ ...Մտքում նորից վերականգնացան ռազմաճակատային պատկերները՝ ցուրտ խրամատներ, զրոհներ և էլի նման անցած թեև դառը, բայց թանկագին օրեր (ՍԽ, Հողը,

²⁰ Բացահայտիչի և բացահայտյալի թվային անհամաձայնության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Համաձայնություն» բաժնում։

1): Իհարկե, այդ կիրառությունները խորթ չեն ժամանակակից հայերենին, սակայն ավելի հարազատ են դրանց՝ համաձայնությունամբ արտահայտված ձևերը. ինչպես՝ ...որի մոտ աշխատում էին վերջին երեք դարոցական ընկերները՝ Մուսաղը, Համբարձումը և Վաղարշակը (ԽԴ, Խողեղան): Լուցկու լույսով երկու գիշատիչները՝ Ավագյանն ու կատուն՝ նայեցին իրար (ՆՁ, Հացավան):

§ 262. Բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնվում են հոլովով. բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի հոլովը. օրինակ՝ Աշնան շրեղադարդ ամիսը՝ սեպտեմբերը, նոր աշխույժով ու հրապույրներով համակեց մայրաքաղաքի բնակչությանը (ՄՀ, 13.9.1970): ...Ուր հոր՝ Վասակի բանտարկությունից հետո վարում էր հայ զորքերի սպարապետությունը (ՄՁ, Պապ թագավոր):

Կան դեպքեր, երբ հոլովով համաձայնություն տեղի չի ունենում, քանի որ բացահայտիչը ի վիճակի չի լինում ստանալու իր լրացյալի հոլովը: Այդ դեպքում քերականական համաձայնությունը խախտվում է, ավելի ճիշտ՝ փոխարինվում է իմաստայինով: Հոլովական անհամաձայնություն է առաջանում հատկապես այն դեպքում, երբ բացահայտվում են այստեղ, այդտեղ ցուցական դերանուններով արտահայտված տեղի պարագաներ²¹: Դրանց համար իբրև բացահայտիչ կիրառվում են գոյականի տրական կամ ներգոյական հոլովաձևերը, այլև տարածական կապերն իրենց խնդիրներով. օրինակ՝ Բավական թվով մարդիկ են սառել ճանապարհին և նույնիսկ այստեղ՝ Թեհրանում (ԳՍ, Թեհրան, 2): Իսկ այնտեղ՝ Ծակ Քառում հողը սպասում էր (ՍԽ, Հողը, 2): Երբեմն նրանց հենց այդտեղ՝ ռադիոընդունիչի մոտ հաղթահարում էր նիրհը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Հիշյալ օրինակներում ուղղականով բացահայտյալների հետ գրվել են ներգոյականով կամ էլ կապով ու նրա խնդրով բացահայտիչները: Համաձայնությունը այս դեպքում փաստորեն կատարվում է ըստ իմաստի: Դա պայմանավորված է կամ ստորոգյալի բնույթով, կամ էլ նախադասության կառուցվածքով: Այդպիսի դեպքերում բացահայտիչն ու բացահայտյալը մեծ մասամբ կապվում են ոչ աֆեքան միմյանց, որքան ստորոգյալի հետ: Փաստորեն ստորոգյալն է պահանջում, որ բացահայտիչն ու բացահայտ-

21 Բացահայտիչի և բացահայտյալի անհամաձայնության մասին տե՛ս նաև «Համաձայնություն» բաժինը:

լալը գրվեն այս կամ այն հոլովով: Ստորագյալի պահանջով է, որ գրանք տարբեր հոլովներով են կիրառվում, որի հետևանքով էլ ինչ անհամաձայնություն է առաջանում բացահայտիչի և բացահայտչալի միջև:

Վերջ նշված դերանուններով արտահայտված տեղի պարագան կարող է ունենալ նաև արականով բացահայտիչ. օրինակ՝ Իր հետ պատահածի ժանրությունը վահանը զգաց այստեղ՝ տանը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Այստեղ դարձյալ քերականական համաձայնություն չկա: Հազվագեղ նշված դերանուն բացահայտչալների հետ բացահայտիչները համաձայնում են հոլովով: Այսպես՝ Որ բոբիկ քայլել է ողջ ձամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Կան դեպքեր, երբ տրականով բացահայտչալի հետ գրվում է ներգոյականով բացահայտիչ. օրինակ՝ — Եղբորս տանը՝ Երևանում շատ եմ խմել... (ՍԽ, Հոգը, 2): Անհամաձայնություն է լինում և այն ժամանակ, երբ ուղղական հոլովով գրված տեղի պարագայի իմաստը պարզաբանվում, բացահայտվում է այնպիսի գոյականով, որի ուղղականը գործածական չէ իբրև տեղի պարագա, ուստի այն նախադասության կառուցվածքով պայմանավորված հանգես է գալիս ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով: Այդ դեպքում նախադասության կառուցվածքը թեև ճշգրիտ է, որ բացահայտիչը կիրառվի տրականով. Օրինակ՝ Բաղդասար պապը երեկոները նստում էր իր սիրած տեղը՝ քախտին... (ՍԽ, Հոգը, 1):

Հիշյալ նախադասությունում ուղղականով բացահայտչալի հետ գրվել է տրականով բացահայտիչ: Նստել բայի հետ իբրև տեղի պարագա քախտ գոյականը կարող է կիրառվել միայն տրական հոլովով. իսկ աեղ բառը ուղղականով կամ ներգոյականով, բայց ոչ տրականով: Այդ է պատճառը, որ կարծես անհամաձայնություն է առաջացել բացահայտիչի ու բացահայտչալի միջև: Այստեղ անհամաձայնությունը միայն ձևական է, բայց ոչ իմաստային:

Այսպիսի անհամաձայնության մի տեսակն էլ այն է, երբ գոյականով տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խընդրի միջոցով, կամ էլ ընդհակառակն՝ կապով ու նրա խնդրով պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Ներսը՝ քարի տաշտի մեջ. Դիլան դային... ճմլում էր խաղողը (ԱԲ, Միրհամ): Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրճում գիշերն այնքան զեղեցիկ է, որ...

(Սև, Հողը, 2): Այստեղ համաձայնությունը կատարված է իմաստով:

Մասնական բացահայտիչ

§ 263. Հաճախ բացահայտիչը բացահայտյալի հետ կապվում է որպես, իբրև և այլ բառերի միջոցով, որով որոշ սահմանափակություն է մտցվում բացահայտյալի առման մեջ: Այս դեպքում բացահայտյալը պարզաբանվում, բացահայտվում է մասնակիորեն, ոչ ամբողջությամբ: Այսինքն՝ բացահայտիչի մեջ վերցվում, նկատի է առնվում բացահայտյալի միայն մի կողմը, մեկ հատկանիշը: Այդ պատճառով էլ բացահայտիչն ու բացահայտյալը հավասարազոր հարաբերության մեջ չեն լինում: Օրինակ՝ Պատմում էր, թե այն ժամանակ, ինքը, իբրև հայոց ընդհանուր սպարապետ, ինչպես պետք է կազմակերպե յուր հրամանի ներքո գտնված հայկական զորքերը (Բ, Սամվել): Պահանջեցին, որ քեռի Ղուկասը, որսվես ֆերմայում աշխատող կոմունիստ, պատասխանի այդ հարցին (ՆԶ, Հացավան): Ինչպես տեսնում ենք, բերված օրինակներում բացահայտիչներով սահմանափակվում է մտցվել բացահայտյալների առման մեջ, այսինքն՝ բացահայտյալները մասնակիորեն են բացահայտվել ու պարզաբանվել, մի բան, որին նպաստել են որպես, ինչպես կապերի գործածությունները:

Այն բացահայտիչը, որ մասնակիորեն է բացահայտում իր լրացյալը և կապվում է վերջինիս հետ որպես, իբրև բառերով, կոչվում է մասնական բացահայտիչ:

Մասնական բացահայտիչը սովորական բացահայտիչից զանազանվում է թե՛ հոդառությամբ, թե՛ իր լրացյալի հետ կապակցվելու եղանակով և թե՛ շարադասությամբ:

Մասնական բացահայտիչը սովորաբար հոգ չի ընդունում, հետևաբար և չի համաձայնվում իր լրացյալի հետ: Այսպես՝ Ղալարյանը գտնում էր, որ միտինգը բաց անելու իրավունքը պատկանում է իրեն որպես կուսակցության ղեկավարի... (ՆԶ, Հացավան): Միշտ հետևել եմ Ջեզ որպես իմ ախրոջ... (Շեքսպ., Լիր արքա):

Մասնական բացահայտիչը չունի իր կայուն շարադասությունը, այն կարող է զրվել իր լրացյալից և՛ հետո, և՛ առաջ. օրինակ՝ Իբրև բժիշկ, ես նույնպես արժանի եմ գովասանքի... (ՆԴ, Զա-

դունյան և Հայտնե՞լ են ինձ, որպես պարտիական ղեկավարությամբ այդ փաստերը (ՆՁ, Հացավան):

Առաջին նախադասություն մեջ մասնական բացահայտիչը նախադաս է կիրառվել, վերջին օրինակում՝ ետադաս:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՏՈՒՄՆԵՐ

§ 264. Բայական անդամի լրացումները, ինչպես նշվել է վերը, լրացնում են նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամների: Դրանք կարող են լրացնել ինչպես բայական ստորոգյալին, այնպես էլ բայով արտահայտված որևէ անդամի: Ընդ որում, բայական ստորոգյալին լրացնող անդամները բուն երկրորդական անդամներն են, իսկ բայով արտահայտված մյուս անդամի լրացումները՝ կոդմնակի անդամներ:

Այսպես՝ Մովսիսին հանգստացող երեխաները անմիջապես հագան իբենց լողազգեստները և մտան ջուրը լողանալու: Ընդգրծված լրացումներից առաջինը (ծովսիին) լրացնում է բայական անդամի (ոչ ստորոգյալին), հետևաբար և կոդմնակի անդամ է: Մյուսները լրացնում են բայական ստորոգյալներին (հագան, մրտան) և բուն երկրորդական անդամներ են:

Բայական անդամի լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ կապված հանգամանքները կամ առարկաները: Այսպես՝ նրանք անմիջապես նստեցին իրենց աթոռների վրա և լուռ սկսեցին նայել հանդիսականներին (նԴ, Քնքուշ լարեր): Նա կարծես ուզում էր սովորել խանութը բացելու գաղտնիքը (ԳՍ, Թեհրան, 1) նախադասություններում ընդգծված լրացումները ցույց են տալիս գործողության հետ առնչվող առարկաները, իսկ Այս ծառի տակ բեզ օրոր եմ ասել... Գ. Սար.), Հագար անգամ դու ասել ես ինձ այդ... (Բ, Սամվել) նախադասություններում՝ գործողության հետ կապված հանգամանքները:

Բայական անդամի լրացումները բաժանվում են երկու խմբի՝ ինչ-իրենքի և պարադաների, նայած թե ինչ են ցույց տալիս նրանք. գործողության հետ առնչվող առարկաներ, թե նրա հետ կապված հանգամանքներ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐ

§ 265. Այն լրացումները, որոնք արտահայտում են զործողության հետ առնչվող, նրա հետ կապվող առարկաներ, կոչվում են խնդիրներ: Ըստ իրենց արտահայտած իմաստի, խնդիրները բաժանվում են մի քանի խմբերի՝ ուղիղ, հանգման, մատուցման, անջատման, վերաբերության, բաղկացության, միջոցի, ներգործող և սահմանափակման:

§ 266. Խնդրի տեսակը հիմնականում պայմանավորվում է բայի սեռով կամ իմաստով: Սեռի պահանջով են դրվում ուղիղ և ներգործող խնդիրները, իսկ բայիմաստով պայմանավորվում են հանգման, մատուցման, վերաբերության, միջոցի և այլն խնդիրները:

Ներգործական սեռի բայերը պահանջում են ուղիղ, իսկ կրավորականները՝ ներգործող խնդիր: Բացառված չէ նաև, որ այդ բայերը բաց իմաստի ստանան և այլ խնդիրներ՝ հանգման, վերաբերության, միջոցի և այլն: Բայիմաստով պայմանավորված խնդիրներ կարող են առնել նաև անվանական ստորոգյալները:

Ուղիղ խնդիր

§ 267. Ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս ունի առարկան, որը ուղղակի կերպով իր վրա է կրում ստորոգյալով արտահայտված գործողությունը: Երբ այդ գործողությունը ուղղակիորեն անցնում է խնդրի հանդիսացող առարկայի վրա, այս վերջինս, բնկնելով գործողության ոլորտը, դառնում է գործողության նյութական օբյեկտը: Այսպես՝ «Հայրը նամակ ստացավ իր որդուց» նախադասության մեջ ստանալու գործողությունը անմիջապես անցնում է նամակ առարկայի վրա, իսկ վերջինս էլ (նամակ) բնկնում է գործողության (ստանալու) ոլորտը և դառնում նրա օբյեկտը: Ուղիղ խնդիրը, այսպիսով, ցույց է տալիս գործողությունը անմիջականորեն իր վրա կրող առարկան: Ուղիղ խնդիրը կարող է ցույց տալ՝

ա) այն առարկան, որը լինելով գործողության անմիջական օբյեկտը, որևէ փոփոխության չի ենթարկվում, որևէ գործողության հետեանքով չի ստեղծվում: Այն գործողության անմիջական առարկան է: Օրինակ՝ Հետո պատմեց Արամի հետ ունեցած տեսակցությունը (Էս., նրանք դրոշակ ունին): Վարդանը տեսավ իր զործը, հայրց ժողովրդի զործը, սոսկալի ավեր թշնամու բանակում (ԴԴ, Վարդանանք):

բ) Այն առարկան, որ առաջանում, ստեղծվում կամ կազմվում է տվյալ գործողության հետևանքով: Այդ խնդիրը գործողության հետևանքն է կամ արդյունքը, այն ստեղծվում է գործողության բն-
թացքում: Այդպիսի ուղիղ խնդիր են առնում ստեղծել, կերտել, շինել, կառուցել, պատրաստել, հյուսել, հորինել, սարքել, գրել, եփել, թխել, աղալ, գործել, կարել, երգել և նման բայեր: Օրինակ՝ Միծեռնակը բույն էր շինում... (ՂԱ): Դեռ հարս էի, որ գործեցի Քանի կարպետ, խալիչա... (ՂԱ): ...Թիթեղյա ծաղիկներից պսակ էր հյուսում (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): ...Նրա բեկբեկուն, ճախ-
րուն բոցերից ստեղծեց անդրանիկ կնոջը՝ Լիլիթին (Իս., Լիլիթ):

գ) Այն առարկան, որը ներգործվում, աղդվում, փոփոխության է կրում ենթակայից: Այդպիսի խնդիր են առնում սպանել, պոկել, հերկել, ծածկել, սեղմել, այրել, վառել, կտրել, բանդել, բերել, ծա-
լել, զարդարել, տոռել, մաքրել, բացել, պայթեցնել և ակտիվ ներ-
գործության իմաստ արտահայտող ուրիշ բայեր: Սրանց լրացում-
առարկան անպայման որեէ փոփոխության է ենթարկվում: Չրի-
նակ՝ Ոստիկանները ցրեցին սովածներին (Իս., Նրանք դրոշակ ու-
նին): Նրանք գարնանը գալիս էին, հողերը հերկում (Իս., «Ձիլի Սուլթանի երգը»): ...Որն առաջին անգամ թիթեղե կտուրով է ծածկել իր երկհարկանի բնակարանը (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

§ 268. Ուղիղ խնդիր են ստանում հիմնականում ներգործա-
կան սեռի բայերը, հետևաբար կարելի է ասել, որ ուղիղ խնդիրը
ներգործական սեռի բայերի խնդիրն է: Հիմնականում ուղիղ խն-
դիրը զրսևորվում է ուղղական և տրական հոլովներով²²:

Օրինակ՝ Սիրիր քո հողը, սիրիր քո լեզուն,

Սիրիր և բոլոր-բոլոր ազգերին (Գ. Սար.):

...Նրանք փողոցներում տեսան սյունեյիների և պարսիկների
դիակներ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Պետք է նկատել, որ ուղիղ խնդիրը, երբ անձի անուն է, սո-
վորաբար զրսևորվում է տրական հոլովով, իսկ երբ իր է՝ ուղղա-
կանով: Այսպես՝ Սիրում էի իմ հայրենիքը ջերմ, անսահման սի-
րով... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Այսօր լեզուներդ կմոռա-
նաք, վաղը հավատներդ, մյուս օրը ձեր հայրենիքն ու հայ լինելը
(ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

²² Նկատի չունենք մասնական ուղիղ խնդիրը, որը դրվում է բացառական
հոլովով:

Լեզվի մեջ հաճախ անձի անունը կիրառվում է որպես իր, իսկ իրի անունը՝ որպես անձ, այսինքն՝ անձն ստանում է իրի, իրը՝ անձի առում: Այս դեպքում նկատվում է նույն օրինաչափությունը, ինչ իրի կամ անձի սովորական գործածությունից ժամանակ: Այլ կերպ ասած՝ իրի առում ստացած անձի անունը որպես ուղիղ խնդիր ձևավորվում է ուղղականով, իսկ անձի առում ստացած իրի անունը՝ տրականով: Օրինակ՝ Պապը, նրա հետ Երևանի ու Բաթը... նկատեցին շորս սարկավագներ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրանք հողին հանձնեցին իրենց զավակը (ԳԳ, Վարդանանք): — Գնացեք ձեր երեխաները պահեցեք... (Իս, Աղա Նազար): Այս նախադասություններում ուղիղ խնդիրները, որ անձի անունն են իրի առումով, դրվել են ուղղական հոլովով, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Հիշեցի դաշտի ծաղիկներին... (Գ. Սար.): Չհավատաց քամին, կարծես, — ու շարացավ պոկեց ծաղկին (ՀՇ) ուղիղ խնդիրները, որ իրի անունն են անձի առումով, արտահայտվել են տրականով:

Հայերենում նկատվում է ոչ միայն անձի և իրի տարբերակում, այլև շնչավորի ու անշունչի տարբերակման միտում: Այսպես՝ շնչավոր առարկաները որպես ուղիղ խնդիր հաճախ ձևավորվում են ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:

Օրինակ՝ Դու սպանեցիր իմ նժույզին և ինձ ոտքի վրա թողեցիր... (Բ, Սամվել): ...Անասուններին շինականները ստիպված ջրում էին տանը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Անձրևը մի երկվայրկյանում ջրեց, ողուեց ձիերին ու մարդկանց (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այս նախադասություններում ուղիղ խնդիրները, որ շնչավոր էակներ են, դրվել են տրականով: Իհարկե, օրինաչափական են այն դեպքերը, երբ շնչավոր էակներ ցույց տվող բառերը որպես ուղիղ խնդիր ձևավորվում են ոչ թե տրական, այլ ուղղական հոլովով: Այսպես՝ Բերում էին երեխաներին, պառավներին, անասունների հոտերն ու նույնիսկ շները... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Այնտեղ մտադործներն անասուն էին մորթում (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 269. Հայերենում որոշ թվով բայեր (հատկապես չեղոք) իբրև ուղիղ խնդիր առնում են իրենց իսկ արմատը կամ հիմքը կամ էլ դրանցից կազմված բայաձևերը: Այդպիսի խնդիր են բնորոշում կովել, ննջել, խոսել, փնջել, երգել, խաղալ և ալն: Օրի-

նակ՝ Ռամիրը պիտի կռվի իր կռիվը (ԳԳ, Վարդանանք): Քաղաքում խոսում են ամեն տեսակ խոսքեր... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ես ահավոր երգում երգվեցա... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նա դեռ նոր էր սկսել փնջել յուր փունջը (Բ, Սամվել):

§ 270. Ուղիղ խնդիր են առնում նաև գրաբարյան մի շարք չեզոք բայեր, որոնք գրական հայերենում չեզոքին զուգընթաց ձեռք են բերել նաև ներգործականության իմաստ: Այդպիսի բայերից են տիրել, հսկել, դիմավորել, տիրապետել²³: Այդ բայերը որպես չեզոք սեռի բայեր, անցյալում գերազանցապես առնում էին հանգման խնդիրներ, ժամանակակից հայերենում բացի դրանից, ավելի ճիշտ դրանց զուգահեռ ընդունում են նաև ուղիղ խնդիր: Այսպես՝ տիրել բայը հանգման խնդիր է առել՝ Եվ իրանց անանկնկալ հարձակմամբ կարողացել էին տիրել ԲՆ՝ կղզուն և ԲՆ՝ իշխանական ամրոցին (Բ, Սամվել): Առանց աշխատության տիրեց կրկին հաղարացիների գրաված երկրներին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի) և այլն նախադասություններում: Իսկ՝ Այո, կտիրի ոչ միայն Բաղվաճեք, այլև երկիրը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրա անունով աշխարհ կտիրենք (Իս., Աղա Նազար) և այլ օրինակներում այդ նույն բայը պահանջել է ուղիղ խնդիր: Եաճախ նույն հեղինակի միևնույն ստեղծագործության մեջ տիրել բայը գործածվում է և՛ չեզոք, և՛ ներգործական իմաստով, համապատասխանաբար առնելով պահանջվող խնդիր: Այսպես՝ Բայց ոչ մի զորք չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Սար.): Հավատա ինձ, որ անզոր եմ տիրել իմ հոգուն... (Գ. Սար.): Տիրել բայը հիմնականում պահպանելով նախկինում ունեցած իր սեռը, աստիճանաբար ձեռք է բերում նաև ներգործականության իմաստ: Այժմ նրա մեջ առկա են երկու սեռի իմաստներն էլ, բայց զգացվում է ներգործականության իշխող գաղտնալու միտում:

Նույն ձևով էլ հսկել բայը, որ անցյալում հիմնականում չեզոք սեռի էր, զրկվելով սեռային իր հիմնական հատկանիշից, ձեռք է բերում նաև ներգործականության նշանակություն: Ընդ որում, ներգործական իմաստով կիրառությունների հանդիպում ենք նաև անցյալ դարի հեղինակների երկերում: Օրինակ՝ Աղատանի

²³ Բայի սեռային տեղաշարժերը և կրկնաթանկությունը հանգամանալից քննության է ենթարկել պրոֆ. Ա. Արրա-համյանը «Բար ժամանակակից հայերենում», աշխատության մեջ:

օրիորդները անքուն հսկում էին աշտարակներից թշնամու ամեն մի շարժում (Բ, Սամվել): Բերդապահները հսկում են պատնեշները... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Արդի գրական հայերենում հսկել բայը ներգործական իմաստով ավելի հաճախ է գործածվում, քան անցյալում: Այսպես՝ ...հսկում էին զոմապահների աշխատանքը (ՆԶ, Հացափան): ...պարիսպները, դարպասները, բուրգերն ու աշտարակները, բոլորը հսկեցեք, որ մահը ներս չսողա պարաստ... (Իս., Չինդիգ-խանը):

Դիմավորել բայը արդի հայերենում ձևաբ. է բերել նաև ներգործականության իմաստ, այդ պատճառով էլ առնում է նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ գյուղացիները առաջին անգամ էին իրենց կյանքում այսքան հանդիսավոր դիմավորում գարնանացանը (ՆԶ, Հացափան): Նա մեզ հանձնարարում է պատրաստ լինել՝ նշանակված օրը մեր գորքերով Գանձակի դաշտում դիմավորել իր աստվածառաք գնացքը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Տիրապետել բայը ևս, վերը նշված բայերի նման, ձևաբ. է բերում ներգործական սեռի իմաստ: Ինչպես՝ Ցլիկ-Ամրամը վերջնականապես տիրապետեց Ուտի՛ն ու Սևորդյաց ձորը... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): ...Հասարակագիտություն պարապում են բարձրագույն կրթությամբ մասնագետներ, որոնցից շատերը լավ են տիրապետում առարկան... (Ս. Մանկ., 1965, № 8, էջ 94):

Հիշյալ բայերի ներգործական իմաստով գործածությունը ժամանակակից հայերենում պայմանավորված է սեռային տեղաշարժերով: Այդպիսի տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև ունկնդրել, ձեռնարկել, գրռնել, տեղալ, կարոտել, դուլել, սպասարկել, խանգարել, վնասել, խլիել և այլ բայեր, որոնք գրական հայերենում բնորոշում են նաև ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Բեկը նորից սկսեց համոզել նրան, որ նա ուշքի գա կատարված դժբախտությունից ու ձեռնարկի պատկերահանություն գործը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Դերվիշների երգն էր ունկնդրում... (Գ. Սար.): Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հալիձորը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ես երազեցի արևի ոսկին, Տենչացի նրա հեաշքի խնդուն... (ԵԶ):

Ժամանակակից հայերենում որոշ բայեր իրենց մի քանի իմաստներով չեզոք են, որոշ նշանակությամբ՝ ներգործական: Ըստ այդմ էլ առնում են թե՛ ուղիղ և թե՛ այլ տեսակի խնդիրներ: Դրանցից են՝ նայել, ապրել, հոգալ, մեկնել և այլն:

Նայել բայր «դիտել, զննել, քննել, տնտղել, քրքրել» նշանակություններով ներգործական է, ուստի այդ իմաստներով գործածվելիս առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Սերգոն, պառկած թախտին, լամպի լույսի տակ նորից քղթերն էր նայում (Սիր., Նախօրյակին): Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջոցով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԴԴ, Վարդանանք): Հագալ բայր խնամք տանել, կարիքները բավարարել իմաստներով ներգործական է: Այդ նշանակությամբ ընդունում է ուղիղ խնդիր: Այսպես, օրինակ՝ Տան ուպրոստի մի մալը նա Միխաձորի խորքերից էր հոգում (ԱԲ, Միխաձոր):

Այլի բայր ունի նաև «զգալ», «կրել» իմաստը, որով ներգործականության նշանակություն է ստանում և առնում է ուղիղ խնդիր: Օրինակ՝ Աղամբ լսելով կիլիթի ձայնը, երեկվա բոլոր կրած տանջանքը նույն սրտվյամբ նորից՝ ապրեց (Իս., կիլիթ):

Մեկնել բայր պարզաբանել, բացատրել, երկարել նշանակությամբ ներգործական է և առնում է ուղիղ խնդիր. ինչպես՝ Բայց և վաղաժամ էր համարում մեկնել իր միտքը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Սևոյին տեղաշարժեր են հանդես բերում նաև խորհել, մտածել, անցնել, ողբալ, գերազանցել, նստել, փայլել և այլ բայեր, որի պատճառով էլ նրանք հաճախ պահանջում են նաև ուղիղ խնդիրներ: Ներգործականության իմաստը ավելի ուժեղ է անցնել, քան մյուս բայերում: Օրինակ՝ Նրանք մի պահ լուռ անցնում էին կաղնու և մասրենու թփերով եղբրված սայլուղին (ՆԶ, Հացավան): — Խորհե՛ք մեր անելիքը, հայոց տերեր (Սև, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ անմխիթար կերպով ողբում է նրա ցավալի կործանումը (Բ, Սամվել): ...Քայլիք, փայլիք անվերջ կարոտներիդ ուղին... (ԵԶ, Վերադարձ): Ուղիղ խնդիր են առնում նաև հաղթել և ղավանանել ներգործական բայերը, որոնց խնդիրները մեծ մասամբ արտահայտվում են տրականով, իսկ երբեմն էլ նաև ուղղականով: Այսպես՝ Բայց ոչ իշխանի և ոչ նրա զորքի հերոսական ջանքերը չկարողացան հաղթել արաբացոց զնդերին... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Զի հաղթելու ոչ մի վարպետ դարերում՝ Անթեմիոսի Իզիտորի հանճարին (Գ. Սար.): ...Որ ղավանանում է յուր բագավորին և յուր հայրենիքին... (Բ, Սամվել):

Այս նախադասություններում հաղթել և ղավանանել բայերի խնդիրները արտահայտվել են տրականով: Պատճառը թերևս այն

է, որ այդ բայերի խնդիրները ենթադրվում են անձի անուն կամ իբրեւ այդպիսին: Ընդ որում, հաղթել բայի խնդիրը ավելի շատ է անձ ենթադրում, քան դավանանքի բայինը, դրա համար էլ հաղթել բայը հաղվադեպ, դավանանքը համեմատաբար շատ է ուղղականով խնդիր տալու:

Ծանոթ.— Որոշ բայեր սեռային տեղաշարժ են կատարում ներգործական-չեզոք դժով: Այսպես՝ ողջունել, այցելել, կտակել բայերը անցյալում ներգործական սեռի էին և պահանջում էին ուղիղ խնդիր: Այժմ նրանք հակվում են դեպի չեզոք սեռը, այսինքր, պահպանելով ներգործական հատկությունը, ձեռք են բերում նաև չեզոքի նշանակություն:

§ 271. Մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է բայ-ստորոգյալի գործողությունը: Այսինքն՝ նրանով զբաղվող առարկան անմիջապես ընկնում է գործողության ոլորտը իր մի մասով (ոչ ամբողջովին): Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորական ուղիղ խնդրից տարբերվում է ոչ թե գործողության հետ կապվելու, առնչվելու ձևով կամ եղանակով, այլ գործողության մեջ բնորոշվելու շարժով կամ քանակով: Այսպես՝ Դաշնակահարը նվագեց Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործությունները և Դաշնակահարը նվագեց Ա. Խաչատրյանի ստեղծագործություններից:

Առաջին դեպքում ստեղծագործությունները ամբողջությամբ են վերցվում, երկրորդ դեպքում՝ մի մասով: Այսինքն՝ ուղիղ խնդիրը ամբողջովին է իր վրա կրում ենթակայի գործողությունը, իսկ մասնական ուղիղ խնդիրը՝ ոչ ամբողջությամբ, այլ միայն որոշ մասով:

Մասնական ուղիղ խնդիրը գործողության հետ կապվում է իր մի մասով, ոչ ամբողջությամբ, ի տարբերություն սովորական ուղիղ խնդրի, որը գործողության մեջ բնորոշվում է ամբողջովին: Այսպիսով՝ մասնական ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի մի մասի վրա անմիջապես անցնում է ենթակայի գործողությունը:

Մասնական ուղիղ խնդիրը սովորաբար զբաղվում է բացառական հոլովաձևով: Այդպիսի խնդիր են տալու խմել, ուտել, կտրել, գնել, ծախել, վաճառել, ծխել, նվագել, տալ, որսալ, տանել, կարդալ, կատարել և այս կարգի ներգործական սեռի որոշ բայեր:

Օրինակ՝ Կուշտ-կուշտ խմում են էն սառը ջրից... (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր): Ոչխարից տալիս էինք, հավից, կովից, էծից տալիս էինք (Սև, Սխիթար սպարապետ): ...Մի տերտեր, բոբիկ ոտները հնամաշ կոշիկների մեջ, հողի վրա շարված լավաշներից էր գնում (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): ...Հոգյակս, ի՞նչ ես կարդացել Պիեռ-Լոթիի գործերից (Ֆվ, Մուսա լեռան քառասուն օրը, նա կատարեց Մոցարտի... Կոմիտասի ստեղծագործություններից... (ՍՀ, 9.12.1965):

Հանգման խնդիր

§ 272. Հանգման խնդիրը ցույց է տալիս աչն առարկան, որին հանգում, մոտենում, կաշում, վերածվում, հաղորդվում է մի բան. որի օգտին կամ վնասին կատարվում է որևէ գործողություն: Հանգման խնդիրը հիմնականում արտահայտվում է արական հոլովով և կապի ու նրա խնդրի միջոցով:

§ 273. Հանգման խնդիր են առնում՝

1. Հանգման, մոտեցման, կաշման, հպման, միացման և այլ կարգի գործողություններ արտահայտող հանգել, հանդիպել, ձուլվել, միանալ, դիպչել, կաշել, կառչել, բախվել, քսվել, պամվել, կապվել, փարվել, զարնվել, զրկախառնվել, խառնել, փաթաթվել և այլ բայերը: Այս բայերի մի մասը հանգման խնդիր կարող է առնել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ նա ուղիղ մոտենում է խմբին (Բ, Սամվել): Որի էությունը հանգում է հետևյալին (ՍՀ, 14.2.1967): Կառքը մոտեցավ Երևանի բերդի փակ դռներին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հարկավոր է ձուլվել դարին (ԵԶ), Ես դամված եմ սափմանին (ԴԴ, Վարդանանք): Փողոցում մարդիկ ոտքի էին կանգնում, կաշում պատերին (Իս., Այդ ոչինչը ես եմ):

Պետք է նկատել, որ կառչել, կաշել և այլ բայեր հանգման խնդիր կարող են առնել նաև բացառական հոլովով: Այդ դեպքում բացառականով խնդիրը ոչ թե անջատման, այլ միացման, մոտենալու, կաշելու իմաստ է զրսևորում, հետևաբար ոչ թե անջատման, այլ հանգման խնդիր է. օրինակ՝ ...Մեր սովետական իրավաբանության մեջ պետական մեղադրանքը չի կառչում իր ձևական պարտականությունից (ՆԶ, Հայավան), Սա գետափի րփե-

րից ու խոսերից է կաշում... (ՀԹ, Լուսերեսը և Վարդերեսը): Կը-
պիր նրա մի գրվածքից... (ՄՏ):

Գործածական են նաև կառչել օձիֆից, կառչել պատից և
նման բառակապակցությունները:

2. Վերածման կամ փոխարկման, թեքման, ենթարկվելու,
նմանություն, համաձայնություն, հնազանդություն և այլ կարգի
հարաբերություններ արտահայտող վերածել, բաժանել, փոխվել,
փոխարկվել, թարգմանել, հնազանդվել, համաձայնել, նմանվել,
ենթարկվել, խոնարհվել, թեքվել, հակվել, հպատակվել և այլն
բաշերը: Այդպիսի խնդիր են առնում նաև ածականով կազմված
որոշ բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրինակ՝ վանականների խում-
բը բաժանված էր երկու շարքի (ԴԴ, Վարդանանք): Հետամնաց ու
կիսազրադետ Ռուսաստանը վերածվել է մի առաջավոր, հզոր սո-
ցիալիստական պետության (ՍՀ, 12.2.1967): Որը ենթարկվում
էր նույն թաղի թաղական խորհրդին (Վ. Փափ., Հետադարձ հա-
յացք, 1): Հնազանդվեցի մոլոդոսլյուններ... (ՀԹ): Մելիքը խոհե-
մությամբ հպատակվել է փաշային (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):
Թագավորը համամիտ է չուր հավատարիմների հետ... (Մուր.,
Գևորգ Մարգարետունի): Ես ծիծաղեցի, որովհետև համաձայն էի
իշխանի հետ (ն. տ.):

3. Ասացական, ասել, պատմել, հաղորդել, հայտնել, փափալ,
թեկադրել, դուժել, հրամայել, պատասխանել, խոստովանել, բա-
ցատրել, գանգատվել, հարցնել, զեկուցել և այլ բաշեր: Օրինակ՝
Մեկն ինչ-որ բան էր պատմում մյուսին (ՍԽ, Մխիթար սպարա-
պետ): — Գնա՛, հրամանս հայտնիր Մովսեսին (ՍԽ, Մխիթար
սպարապետ): Իրենց գիտելիքներն ու փորձը սիրով հաղորդել են
երիտասարդներին... (ՍՀ, 5.2.1967): Ես չեմ պատասխանում ինձ
տրված հարցին (ՍՀ, 14.2.1967):

4. Կապվածություն, առնչակցություն և այլ հարաբերություն
արտահայտող մասնակցել, դործակցել, աջակցել, աշխատակցել,
խորհրդակցել, ձայնակցել, ուղեկցել, բարեկամանալ, հաշովել,
դժովել, վիճել, կռվել և այլ բաշեր և սրանց արմատներից կազմ-
ված ածական կամ զոչական վերադիրներով անվանական ստո-
րոգյալները: Օրինակ՝ ...Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մաս-
նակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել): Թե՛ ես և թե՛
իմ ամուսինը ղավանանքներին աջակից չենք լինի (ն. տ.): Այդ է

սլատճառը, որ բարեկամացել է կաթողիկոսի հետ (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Նկատենք, որ բարեկամանալ, մտերմանալ, ծանոթանալ, բնկերանալ, ամուսնանալ, թշնամանալ, խորհրդակցել, հաշտվել, պժտվել, կովել, վիճել բայերի և սրան համապատասխան տծական և գոյական վերադիրներով ստորոգյալների խնդիրը գերադանցապես դրսևորվում է հետ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և ցույց է տալիս փոխադարձ կապակցություն կամ հանդուժ: Այլ կերպ ասած, եթե այդ բայերի խնդիրը անձի անուն է կամ գիտակցվում է իբրև այդպիսին, ապա այն հիմնականում դրսևորվում է հետ կապով: Այս դեպքում առկա է նրանց՝ փոխադարձ նշանակություն կիրառությունը: Եթե այդ բայերը փոխադարձ նշանակությամբ չեն գործածվում, հիմնականում առնում են տրականով խնդիր: Ընդհանրապես փոխադարձ կապվածությունը առկա է լինում այն դեպքում, երբ խնդիրը անձի անուն է, իրի դեպքում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողությունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Օրինակ՝ ...Ինքն ամուսնացավ քսաներկու տարեկան որբեկայրի Մաբուհու հետ (Սիր., Նախօրյակին): Դեռ մանուկ հասակից... մտերմացա Արուսի հետ... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Այնուհանդերձ պապը խորհրդակցեց մի քանի պալատականների ու նախաճարհների հետ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ղուկասը նույնպես նրա հետ հաշտվել է (ՆԶ, Հացավան): Հանգամանքները ստիպում էին պարսիկներին հաշտ լինել հայերի հետ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Աղջիկը ծանոթացել էր քաղաքի շենքերին ու փողոցներին... (Սիր., Նախօրյակին): ...Երբ մարդիկ այդտեղ անձանոթ էին օտաբերին, նրա լուծին ու բռնության (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Կան որոշ դեպքեր, երբ վերոհիշյալ բայերի խնդիրը անձ է ցույց տալիս, բայց դրսևորվում է տրական հոլովով և իրի անուն է լինում, սակայն արտահայտվում է հետ կապով. այսպես՝ Ես ուղում եմ բարեկամանալ այդ փախստականներին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Վախենում եմ, որ Ներսեսը և եկեղեցականները թշնամանան Պապին (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Մինչև դու մարդ դառնաս և բարեկամ լինես ինձ... (ՎԽ, Կայծակնահար ծառը): Պետք է հաշտվենք պատերազմի ախուր արկածների հետ (Բ, Սամվել): Մանրամասն կծանոթացնեմ զործի հետ (ՆԴ, Ամիր-

յանի տրագեդիան): Ինչպես տեսնում ենք, զրական հայերենում բավական շատ են այն դեպքերը, երբ ծանոթանալ, հաշտվել և այլ բայերի՝ իբրև իր հանդես եկող խնդիրները զրսևորվում են հետ կապով, հետևաբար ճիշտ կլինի նշել, որ զրանց խնդիրները իր լինելու գեպքում կարող են արտահայտվել թե՛ տրականով, թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում երկու դեպքում էլ միակողմանի, ոչ փոխադարձ հարաբերություն է արտահայտվում:

5. Զգտում, հոգեկան վիճակ կամ զգացում և այլ իմաստ արտահայտող ձգտել, փափագել, տենչալ, կարոտել, սիրահարվել, համակրել, կասկածել, հետամտել, նայել²⁴, մեկնել, հետևել, հետամտել, դիմել, հատկացնել, վերագրել, պարզել և այլ բայեր, այլև կարոտ, ծարավ, հետամուտ, սիրահար, համակիր, սովոր, անսովոր և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակներ՝ Նա վաղուց սիրահարված էր Աբուսի վրա (ՆԶ, Հացավան): Իր ժամանակին հայերը դիմել են ցարական կառավարությանը (ՎԱ, Սևանի ափին): ...Նայում էր սրահի կահերին, զարդերին, պատից կախված եղջյուրներին ու զենքերին (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Սկսեց ուշադիր հետևել խանութպանի ձեռքի շաժուկներին (ԳՍ, Բեհրան, 1): Այժմ ես կարոտում եմ մի հավատարիմ բարեկամի, մի ընկերուհու... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Իր նման ջահելներ էին... Իր պես սիրահար Բեֆերի, ուրախությամբ, երգ ու նվագի (Ա. Սահ., Ծարավ): Նա, իբրև պատերազմական մարդ, սովոր էր բացօթյա կյանքին... (Բ, Սամվել):

6. Ընդդիմության, հակառակության, պայքարելու և այլ իմաստ արտահայտող ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, լարել, զրգռել, ուղղել, հարձակվել, կռվել, պատերազմել, պայքարել, մարտնչել, զրոհել, ծառս լինել, զայրանալ և այլ բայեր: Ընդ որում, սրանց հանգման խնդիրը գերազանցապես արտահայտվում է ղեմ, ընդդեմ կապերով, մասամբ նաև տրական հոլովով և ցույց է տալիս այն լուռական, որին ուղղվում է հակառակ դործողություն կամ թշնամական զգացում: Օրինակ՝ Այդ միաբանն ընդդիմացել էր բեկի հրամանին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բայց մարտնչում է մեր զոյության ղեմ, մեք կռնի ղեմ և

²⁴ Տենչալ, կարոտել, նայել, մեկնել բայերը, ինչպես նշվել է արդեն, որոշ իմաստով ներգործական են, հետևաբար առնում են նաև ուղիղ խնդիր:

մեր պետության դեմ (Ր, Սամվել): Նա ինքն էր Սանդարյանին գրգռել և ևննի դեմ... (ՆԶ, Հացավան): ...Որ զոռար, բողոքեր բախտի արյունոտ արարքի դեմ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դժգոհ նախարարներին կլարի բո դեմ, քո իշխանության դեմ, բո գահի դեմ (ՍԶ Պապ թագավոր):

Տրականով հանգման խնդիր են առնում դեմ ղնել, դեմ կանգնել, ընդդեմ լինել հարադիր բայերը և դեմ բառով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ ...Պատրաստ էր դեմ կանգնել թուրքաց բանակներին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Ապա մենք հարյուր հազարանոց բանակ դեմ կդնենք նրան (Ն. տ.): Եվ ռեզիմն ելաք իմ երկրին արեգական... (Ս. Տարոնացի): ...Ես դեմ եմ մեղաձուցում (ՆԶ, Հացավան):

Ծանոթ.— Համար կապով հանգման խնդիր են առնում բերել, գնել, անել, մտածել, փորել, աղտոթել, զոհաբերել, պաշարել և այլ բայեր: Սրանց խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի օգտին կամ վնասին, որի համար որևէ բան է կատարվում: Օրինակ՝ Հերը գնում է աղջիկների համար լավ շորեր է առնում... (ՀԹ, Մոխրոտը): Եկավ, կտցումը կերակուր բերավ նուտերի համար (ՀԹ, Մայրը): Հայրենիքի համար կյանքներս էլ կտանք (ԴԴ, Վարդանանք):

7. Վարժվածություն, փոխարինություն, տեղափոխություն կամ շարժում. գերադասություն, համապատասխանություն և այլ իմաստ արտահայտող փոխարինել, վարժվել, ընտելանալ, մնալ, սպասել, սպասարկել, իշխել, հսկել, տիրել, տիրապետել, գրոհել²⁵, սուղել, հավասարվել, համապատասխանել, ներդաշնակել, գերադասել, զոհվել և այլն բայերը և դրանց հիմքից կազմված հավասար. ներդաշնակ, համապատասխան, սաղական. վարժ, անվարժ և այլ ածական վերադիրներով բաղադրյալ ստորոգյալներ: Օրինակներ՝ ...Որ սրտատրոփ անհամբերությամբ սպասում էին խաղաղ գիշերին (ՀԹ): Բայց անամոթությանը գերադասում էր պարսկական անգթությունը (Ր, Սամվել): ...Չի սաղում նա ձեր արնոտ մոռիքին (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Այն լիովին համապատասխանում է բանվոր դասակարգի շահերին (ՍՀ, 12.2.1967): Գրո-

²⁵ Հսկել, տիրել, գրոհել... բայերը, ինչպես նշվել է արդեն կարող են առնել նաև ուղիղ խնդիր՝ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս էջ 222—223:

հել էն անցյալի վրա (ԵԶ, Ամենապոեմ): Թե տիրես, մեծ շահ դու նրա սրբտին... Հանգիստ կը տիրես և Թըմուկ բերդին... (ՀԹ, Թըմկաբերդի առումը): Գյուղացիք այնքան էին վարժ նրա կանչին, որքան աքլորի կանչին (ԱԲ, Վանդունց բաղին):

Տ. Հանգման խնդիր են առնում զայրույթ, ուրախություն, հիացում, զարմանք, կասկածանք և այլ նշանակություն արտահայտող բարկանալ, վայրանալ, վրդովվել, գոռալ, զոռզոռալ, զարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, քրքջալ, կասկածել, հարձակվել, նետվել և այլ բայեր: Ընդ որում, դրանց խնդիրը արտահայտվում է վրա կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆԶ, Հացավան): Հավաքել էր բյուրոյի անդամներին, երկու ժամ զոռզոռացել նրանց վրա (Ն. տ.): Սենեկապետը զարմանում էր ծերունու ջանափութքյան վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ոմանք հիանում էին այդ կնոջ խիզախությամբ վրա... (Ն. տ.): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրո վրա (ՍԿ): Բայց լինում էին և աչնայիսիները, որոնք կասկածում էին հոռոմների օգնության վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Ծ. Հանգման խնդիր են առնում նաև բաժանորդագրվել, դավել, նախանձել, վստահել, թքել, ազդել, կանգ առնել, կենտրոնանալ, արժանանալ և այլ բայեր, այլև արժանի, հայտնի, մոտիկ, հավատարիմ, հաճելի, սիրելի, պաշտելի, հասկանալի, անհասկանալի, իրազեկ, քաջահայտ և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Ընդ որում, դրանց խնդիրը կարող է դրսևորվել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, թե՛ տրակաճ հոլովով: Օրինակ՝ Հատկատյես լավ են բաժանորդագրվում «Սովետական Հայաստան» քերթին (ՍՀ, 13.11.1965): ...Ու մի դավիր քո ֆնաբին (ԵԶ): ...Որոնք սաստիկ ազդել էին նրա ուղեղի և սրտի վրա (ՆԴ, Քնքուշ լտրեր): Չէր կարողանում կենտրոնանալ մի մոֆի վրա (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Թրքի իր ազգի սրբությանց վրա իր ազդի փառքի վրա... (Ն. տ.): Գնա, ուր որ քո սրտին հաճելի է (Բ, Սամվել): ...Այդ քաջահայտ է ֆեզ և՛ ինձ, և՛ ամենֆին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Այժմ ես կուղեի տմենքդ լինեիք իրազեկ մեր հրամանին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հանգման խնդիր առնող բայերի քանակը վերը նշվածով չի սահմանափակվում: Դրանք բավական շատ են ու բազմազան: Այստեղ ներկայացվել են դրանց մի քանի հիմնական խմբեր:

§ 274. Հայն տարածում ունեն նաև անվանական բաղադրյալ ստորոգյալների հանգման խնդիրները: Այսպես՝ տրականով հանգման խնդիր են առնում նաև համազոր, համաչափ, համատենչ, ընդունակ, անընդունակ, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, ականատես, դավադիր, ատելի, զղվելի, ընդունելի, վատահ, վայել. հմուտ, խորթ, գիտակ, հպարտ, օգտակար, վնասակար, հոժար, երախտապարտ և այլ ածականներ, որոնք արտահայտում են համապատասխանություն, հավասարություն, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, հարմար լինելու, պիտանիության անտարբերություն և այլ գաղափար:

Մատուցման խնդիր

§ 275. Մատուցման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին տրվում, մատուցվում կամ հանձնվում է որևէ բան: Մատուցման խնդիրը, իբրև կանոն, դրվում է տրական հոլովով. օրինակ՝ Արծաթե այդ քամարը 1916 թվականին նա նվիրել էր գաղթականների ֆոնդին (Հ. Ղուկ., Անավարտ պատմություն): Մայրը երկուսին ևս գրկեց, համբուրեց, հետո հանձնեց դալակներին (Բ, Սամվել):

Մատուցման խնդիր են առնում մատուցման իմաստ արտահայտող մատուցել, հանձնել, տալ, նվիրել, պարգևել, ընծայել, բաժանել, վճարել, վարձատրել, մատակարարել, մատնել, վերադարձնել, կտակել, տրամադրել, հատկացնել և այլ բայեր:

Այսպես՝ ...սառը ջուր էր մատուցում ծարավի ճամփորդներին (Իս., Ով է ապրում): Ինքդ մատանին ինձնից կառնեիր եվ կընծայեիր ղոկառին (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): — Աստված բեզ կրկին անգամ պարգևեց ինձ, անզին Սամվել (Բ, Սամվել): ...նվիրեց անձր նվիրել ասածուն, ժողովրդին, երկրին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Անջատման խնդիր

§ 276. Անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, զատվում, առանձնացվում, հեռացվում, սերում կամ ծագում է մի բան: Անջատման խնդիրը սովորաբար դրվում է բացառական հոլովով: Ընդ որում, անջատվող առարկան՝ պայմանա-

վարված բայ-ստորոգյալի դրսևորած իմաստով, միշտ հանդես է գալիս շարժման, իր նախկին տեղն ու վայրը փոփոխելու վիճակով, իսկ անջատման խնդիրը կարող է լինել և՛ շարժման, և՛ անշարժ վիճակում:

§ 277. Անջատման խնդիր են առնում՝ ա) անջատման, հեռացման, բաժանման, մի բանից զուրկ լինելու և այլ գաղափարն արտահայտող անջատել, անջատվել, բաժանել, բաժանվել, դատել, զատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, հեռանալ, փախչել, խուսափել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ձեզանից ինձ մի բացատ Անջատել է հավիտյան (ՀԹ): ...մե ոչ մի ժանիք ինձ չի բաժանի իմ անդուլ դարից: Ինչպես ոչ մի ուժ ինձ չի բաժանի իմ շոնդալից, պայծառ Բնարից... (ԵԶ, Ես այն չեմ ալլևս): ...Ես կտրված եմ բարեկամներից, ազգականներից, քնկերներից... (ԴԴ, Վարդանանք): Հայերը զրկվեցին իրենց լավ դաշնակիցներից (Բ, Սամվել): Անջատման խնդիր են առնում նաև հեռու և զուրկ բառերով բաղադրյալ ստորոգյալները, որոնք նույնպես արտահայտում են հեռացման, մի բանից զուրկ լինելու իմաստ: Օրինակ՝ ...Եվ անջրպետներով հեռու էր լերմոնտովի թև մալից և թև պոետիկայից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): ...Որոնք զուրկ էին հարուստ զարդաբաններից (Բ, Սամվել):

Երբեմն անջատման խնդիրը կարող է բնութագրվել նաև որպես տեղի պարագա: Դա լինում է այն դեպքում, երբ անջատման խնդիր-առարկան տեղի կամ տարածության իմաստ ունի: Այսպես՝ Մեղ չպոկես մեր լեռներից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ առմիշտ կտրվել իրենց ծննդավայրից (ՆԴ, Մինաս Փափախչյան): Ընդգծված բառերը կարող են լինել ոչ միայն անջատման խնդիր, այլև տեղի պարագա: Դրան նույնատիպ է ծննդավայր, լեռներ բառերի տարածականության և տեղի կոնկրետությունը: Նման դեպքերում նրանց պաշտոնը բացիմաստով և բնագրով պետք է որոշել: Պետք է նկատել, որ անջատման խնդրի դեպքում իբրև խնդիր հանդես եկող առարկայի կազմում կամ նրա շուրջը փոփոխություն է տեղի ունենում, մի բան, որ պարտադիր չէ տեղի պարագայի ժամանակ:

բ) Մի բանից ազատվելու, տարբերվելու, դանազանվելու, ջոկվելու, հրաժարվելու, այլև իրենց երկրորդական նշանակություններ հեռացման, անջատման և այլ իմաստ արտահայտող՝ ա-

զատվել, ջոկվել, որոշվել, զանազանել, տարբերել, հրաժարվել, մաքրվել, մերկանալ, փրկվել, սթափվել, թեթևանալ, արթնանալ, մոլորվել, ծածկել, թաքցնել, կորզել, ձեռք քաշել, շորթել և այլ բայեր և դրանց հիմքից կազմված ածական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ Նա թեթևանալ էր ուզում ճնշող մտքերից, ժամ առաջ հասնել, լուծել կնձիւրը և ազատվել մտաւանջումից (ԴԴ, Վարդանանք): Անկարելի եղավ ծաղիկը ջոկել ծաղկավանալից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): Լեոնը սաստիկ զայրացավ ու որոշեց ձեռք քաշել Արուսի հետ ամուսնանալու մտքից (ԵԶ, Հացավան): ...Ինչպես հասկացնեմ քեզ, թե որքան տարբեր է իմ վիշտը Սեադայի վշտից (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Անջատման խնդիր են առնում նաև գոհունակության, գաղտնիության, անբաժանելիության, շունենալու, անկախ ու զերծ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող գոհ, դժգոհ, գաղտնի, բաժան, անբաժան, զերծ, ապահով, վրեժխնդիր, շնորհակալ և այլ ածական վերադիրներով ստորոգյալները. օրինակ՝ Նա զերծ էր ամենաչնչին ցուցամոլությունից ու գոռոգությունից (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դրանք հիմա թափուր էին իրենց կահերի ու զարդերի մեծ մասից... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դժգոհ է եղել իր վզին նստած Բռնակալներից նա բազմապիսի... (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Գոհ էր Վահագնից, նրա հաւազատներից, բոլոր հյուրերից, մանավանդ Սուրիայից (ԳՍ, Թեհրան, 1):

գ) Ստեղծվելու, սերվելու, երևան գալու և այլ գաղափար արտահայտող ստեղծել, ծնվել, սերվել, հյուսել, քամել, առաջ դալ, ստանալ և այս կարգի մի քանի բայեր:

Օրինակ՝ — Նա ստեղծեցի Ադամին հողից և քեզ կրակից (Իս., Լիլիթ): ... Եվ ասում է, որ արևը, լուսինը և մյուս լուսատուները ծնվել են երկրից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ... Բռն քո տոհմից չեմ սերել ես... (ԳԷ): Զուրը ստանում էին նրանք հալեցրած ձյունից (Բ, Սամվել): ... Որ ծառերի դալար նյութերից հյուսել է մի առավոտ ուռկանն իր առաջին... (ԵԶ, Տաղ ձոնված բնությանը): ... Իր երգով սուսամբարից, վարդերից բույր էր քամում... ... Զուլվել է ոսկուց և շողացել է (ՍԿ):

Հիշյալ բայերի անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան կամ նյութը, որից սերում, առաջանում կամ ծագում է մի այլ

առարկա: Ըստ որում, նոր առարկայի առաջացումը կամ ստեղծումը հիմնականում կատարվում է խնդիր հանդիսացող առարկայի մի մասը անջատելու միջոցով:

դ) Հոգեկան վիճակ, դրություն և այլ իմաստ արտահայտող վախենալ, ձանձրանալ, սարսափել, զգուշանալ, սարսել, զգվել, նեղանալ, պատկառել, հոգնել, ամաշել, զարհուրել, սոսկալ, խորշել, խռովել, հիասթափվել, վշտանալ, հագնել, օգտվել և այլն բայերը: Օրինակ՝ ... Այլևս չէին վախենում ոչ սրից, ոչ նիզակից, ոչ տապալից... (ԴԴ, Վարդանանք): Ձանձրացել էր պարսիկների կեղծ սիրալիրությունից... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բացի այդ, զգուշացավ Հովասափ վարդապետի դավերից (ն. տ.): — Զգվել և՛ վաճակից, ստրկությունից (ն. տ.):

Պետք է նկատել, որ վերոհիշյալ բայերի անջատման խնդիրը հիմնականում արտահայտում է ներքին կամ հոգեկան անջատում ու հեռացում: Իհարկե, հնարավոր է, որ դա լինի նաև ֆիզիկական բնույթի, բայց օրինաչափական հոգեկան կամ ներքին անջատումն է:

Անջատման խնդիրները որոշ դեպքերում կարող են ըմբռնվել նաև որպես պատճառի պարագա կամ ներգործող խնդիր: Ավելի ճիշտ՝ կարող են համատեղել այդ իմաստները: Այսպես՝ Նա հոգնել է աշխատանքից, Կարող է նշանակել, որ աշխատանքը պատճառ է հանդիսացել նրա հոգնածությունից, այսինքն՝ հոգնածությունը առաջ է եկել աշխատանքի հետևանքով (պատճառի պարագա): Կինը ձանձրացել է ամուսնուց: Կարող է նշանակել՝

ա) Ամուսինը ձանձրացրել է կնոջը (ներգործող խնդիր),

բ) Պատճառ է հանդիսացել կնոջ ձանձրացման (պատճառի պարագա):

Հատուկ կառուցվածքի նախադասություններում անջատման խնդիրը կարող է արտահայտվել անունից, կոդմից կապական բառերի և նրանց խնդիրների միջոցով, ընդ որում, եթե կապի խնդիրները ունեն տեղի կամ տարածական նշանակություն կամ ավելի ճիշտ դրսևորում են տարածականության կոնկրետություն, ապա կապական բառերի և դրանց կապակցությամբ ավելի շատ արտահայտվում է պարագայական, քան խնդրային հարաբերություն: Այսպես՝ ...Եղել է Կրեմլում, հանդիպել է Իլյիչին և կռիվկռիվի ունունից նրան նվիրել մի գույգ կոշիկ (ՍՀ, 13.4.1969): Նվիրեն

անձնակցին երեխաներին պրոֆմիուքյան անունից: Բանվորների անունից (կողմից) պահանջագիր ներկայացվեց դիրեկտորին:

Միջոցի խնդիր

§ 278. Միջոցի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, իրը, գործիքը, որով կատարվում է ենթակայի գործողությունը:

Միջոցի խնդիրը հիմնականում դրսևորվում է գործիական հոլովով: Երբեմն այն կարող է արտահայտվել նաև կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես երբ խնդիրը անձի անուն է: Պետք է նկատել, որ հիշյալ խնդիր առնող բայերը այնքան բավմազան են, որ հնարավոր չէ դրանք խմբավորել, ուստի ամենաընդհանուր ձևով կարելի է ասել, որ միջոցի խնդիր են առնում բաղձատեսակ հարաբերություններ արտահայտող շատ բայեր: Այսպես՝ Թագավորը կովի մեջ արգեն սրով կիսել էր նրա գլուխը.. (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Բայց փորում էր քառով, ձեռքերով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նիզակներով ու քրեռով խփում էին նրա կոնականներին, գլխներին... (Ն. տ.): Վահանի մայրը բոլորին հյուրասիրեց թխվածքներով, սուրճով, մրգեղենով... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Միջոցի խնդիրը կարող է արտահայտվել ի դեմս, հանձինս կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդպես դրսևորվող խնդիրը իր մեջ հաճախ համատեղում է և այլ իմաստներ, հատկապես՝ փոխարինման, ձևի, տեղի և այլն: Օրինակ՝ Շնորհավորում եմ ձեր նոր տարին, թանկագին լ. Ի. Բրեժնե, և ի դեմս ձեր ամբողջ սովետական ժողովուրդներին, ցանկանում քաջառողջություն ու երկար տարիների կյանք (ՍՀ, 31.1.1970):

Միջոցի խնդիր են առնում նաև լի, լիքը, առատ, հարուստ, հայտնի, նշանավոր, երջանիկ, զոհ, հպարտ, հղի և այլ ածականներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Օրինակ՝ Օղը առավոտից մինչև երեկո լիքն էր տրակտորների փնջոցով (ՆԶ, Հացավան): Գարուն է գալիս: Օղը անարատ, բույրով ու բույրով, լույսով է առատ (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Որսերանցիք հայտնի էին իրենց օտարուտի սովորություններով (Բ, Սամվել):

Ներգործող խնդիր

§ 279. Ներգործող խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առաջ է գալիս գործողությունը, որը և անցնում է ենթակայի

վրա: Ներգործող խնդիր են առնում կրավորական սեռի բայերը: Հիշյալ կառուցվածքում ենթական հանդես է գալի ոչ թե գործողություն կատարողի, այլ այն իր վրա կրողի դերով: Գործողություն կատարողը փաստորեն ներգործող խնդիրն է, որից ազդվում է ենթական: Այսպես՝ Սամվելը շատ սիրված էր ժողովրդից (Բ, Սամվել) նախադասության մեջ քերականական ենթական Սամվելն է, որը ոչ թե գործողություն կատարողն է (սիրողն է), այլ կրողը (սիրվողը): Գործողությունը կատարվում է ներգործող խնդրի՝ ժողովրդի կողմից և անցնում է ենթակային՝ Սամվելին:

Ներգործական կառուցվածքում հիշյալ նախադասությունը պետք է լիներ ժողովուրդը սիրում է Սամվելին, ուր ենթական ժողովուրդն է. Սամվել՝ խնդիրը: Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում քերականական ենթական և տրամաբանական սուբյեկտը չեն համընկնում: Քերականական ենթական հանդես է գալիս որպես տրամաբանական օբյեկտ, իսկ խնդիրը՝ որպես սուբյեկտ:

§ 280. Ներգործող խնդիրը արտահայտվում է բացառական ու գործիական հոլովներով, այլև տրական հոլովի ու կոդմից, ձեռնով կապական բառերի կապակցությամբ, հիմնականը, իհարկե, բացառական հոլովն է:

Բացառականով ներգործող խնդրի իմաստը պարզորոշ կերպով դրսևորվում է հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև այդպիսիք կիրառվում են անձերի անունները: Երբ իրերի անուններն են դառնում ներգործող խնդիր, նրանք կարող են համատեղել նաև պատճառականության, միջոցի և այլ իմաստներ: Օրինակ՝ ...Թեթև ֆամուց հանդարտորեն ծածանվում են... վարագույրները (Սիր., նախօրյակին): Ինչքան արյուն հոսեց վառ, ինչ ընկերներ վիթխարի Ձինվորների քրեից տապալվեցին ու կորան... (ԵԶ, Լենինն ու Ալին): Առաջին նախադասությունում առկա է նաև պատճառի պարզապի, երկրորդում՝ միջոցի խնդրի իմաստը: Ընդ որում, ֆամուց ձևը և՛ ներգործող խնդիր է, և՛ պատճառի պարագա, իսկ քրեից ձևը թեև ներգործող խնդիր է, բայց իր մեջ որոշ չափով համատեղում է միջոցի խնդրի հարաբերություն:

§ 281. Ներգործող խնդիր են առնում՝

1. Հոգեկան զգացում, վիճակ, հույզ և այլ իմաստ արտահայտող սիրվել, հրապուրվել հափշտակվել, հիասթափվել, հուզ-

վել, ազդվել, հարգվել, կախարդվել, վիրավորվել, պաշտպանվել, վրդովվել, խոցվել, խաբվել և այլ բայեր: Հիշյալ բայերը ներգործող խնդիր կարող են առնել այն դեպքում, երբ բացառականով խնդիր-առարկան գործողություն կատարողը լինի: Այսպես՝ Ավին մի ձեռքով պաշտպանվում էր հարվածներից (ԱԲ, Մթնածոր): Այստեղ գործողություն կատարողը Ավին է և ոչ թե բացառականով խնդիրը, հետևաբար այն ոչ թե ներգործող, այլ անջատման խընդիր է: Որսի տեսիլից նա նույնպես հուզվել էր իր պապի նման (ՎԱ, Սեանի ափին): Այս նախադասության մեջ գործողություն կատարողը նա դերանունն է և ոչ թե բացառականով դրված գոյականը (տեսքից), հետևաբար տեսիլից ձևը ոչ ներգործող խնդիր է, այլ պատճառի պարսպա: Ներգործող խնդիրները, ինչպես նշվել է, հիմնականում արտահայտվում են բացառական հոլովով: Օրինակ՝ Սիրված է յուր հասարակությունից... (Բ, Սամվել): —Նա պաշտվում էր յուր ժողովրդից... (Ն. տ.): Եվ նրա զգայուն սիրտը բազմաթիվ վերքերով խոցված էր կատարվող շաբիֆներից (Ն. տ.): ... Որ երկար ժամանակ հարգվել էր այդ ժողովրդից... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

2. Պարտություն, պատիժ, վերացում և այլ իմաստ արտահայտող հաղթվել, պարտվել, ջարդվել, կործանվել, խորտակվել, պատժվել, բռնվել, հալածվել, սպանվել, վերացվել, կաշառվել, շրջապատվել, այրվել, մարվել, ավանդվել, դրվել և այլ բայեր, օրինակ՝ Եվ շատ անգամ հաղթվել է մեզանից (Բ, Սամվել): ... Որ ջարդ է կերել Մարզպետունու քսան զինվորներից... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Նա խորտակվեցավ թե ներսի բնակիչներից և թե դրսի պաշարողներից (Բ, Սամվել): ... Եվ ինքը Տրդատը պատժեցավ պարսիկներից (Ն. տ.): Կիրճի մեջ շրջապատվեց թշնամու խմբերից (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի):

§ 282. Ներգործող խնդիրը երբեմն դրսևորվում է նաև գործիական հոլովով, այլև կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Օրինակ՝ Հնդամենը կես ժամից հետո ինստիտուտը շրջապատվեց զինված ոստիկաններով (ԳՍ, Թեհրան, 1): ... Առարկաները ավանդվում էին հմուտ մասնագետների կողմից... (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Եվ պառլամենտի ղեկուսատուների և այլ անձանց ու կազմակերպությունների կողմից հանդիսավոր կերպով պատկենը դրվեցին Հիթոսիմայի դոհերի հուշարձանին (ՍՀ):

Գործիական հոլովով զրսեորվող ներգործող խնդիրը կարող է համատեղել նաև միջոցի ու պատճառի հարաբերություններ, երբ իրեն խնդիր կիրառվում են ոչ թե անձի, այլ իրի անունները: Այսպես՝ «Դաշտերը զարդարվեցին ծաղիկներով», «Հասմիկը ողևորվեց այդ վեհ ու ազնիվ սիրով» նախադասություններից առաջինում խիստ զգալի է նաև միջոցի, իսկ երկրորդում՝ պատճառականության իմաստը:

Բաղկացության խնդիր

§ 283. Բաղկացության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, նյութը, որից կազմվում, բաղկանում կամ գոյանում է մի այլ առարկա: Բաղկացության խնդրի մեջ որոշ չափով զգացվում է անջատման, բաժանման իմաստ, քանի որ տվյալ առարկայի բաղկացությունը ինքնին ենթադրում է ինչ-որ անջատում կամ բաժանում, որը, սակայն, ետին պլանի վրա է մղվում: Ուշագրությունը բևեռվում է բաղկացության վրա: Բացի դրանից, բաղկացության խնդրով արտահայտված առարկան կամ նյութը մասնակցում է նոր առարկայի գոյացմանն ու բաղկացությանը, մի բան, որ պարտադիր չէ անջատման խնդրի համար:

Բաղկացության խնդիրը արտահայտվում է բացառական հոլովով: Այդպիսի խնդիր են առնում բաղկանալու, կազմվելու ըստեղծվելու և այլ իմաստ արտահայտող բաղկանալ, կազմել, շինել, գոյանալ, հավաքել և այլն բայերը: Օրինակ՝ Բնակարանը բաղկացած էր երկու սենյակից, խոհանոցից, երկարավուն միջանցից... (Սիր., Նախօրյակին): Պատերը շինված էին գույնզգույն աղյուսներից (Մուր., Գեորգ Մարգարյանի): Ու դրանից հետո հուսահատ մարդիկ արձանը սարքում են քարից... (ՎԱ, Սևանի ափին): ... Այդպես գետեր են գոյանում վտակներից աննշմար... (ԵԶ, Ռուբայիներ): Այդ աղբյուրը գոյացել է սուրբ Հակոբ Մծբնա հայրապետի արտասուքներից... (Բ, Սամվել):

Վերաբերության խնդիր

§ 284. Վերաբերության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը, որի նկատմամբ, վերաբերյալ, մասին, շուրջը և այլն ասվում կամ կատարվում է որևէ

բան: Օրինակ՝ ... Ու ձմռան երկար գիշերը նստած՝ խոսում են լոռու հին-հին փաղեքից (ՀԹ, Անուշ): Մտածում էր հայրենի ամրոցների կործանման մասին (Բ, Սամվել): Այստեղ բայ-ստորոգյալներով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է քաղերին և կործանմանը: Ընդգծված անդամները վերաբերության խնդիրներ են:

§ 285. Վերաբերության խնդիրը արտահայտվում է բացառական հոլովով (մասամբ նաև տրականով), այլև մասին, վերաբերյալ, դեպի, վրա, նկատմամբ, հանդեպ, շուրջ և այլ կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Բացառականով խնդիր են առնում ասացական և այլ իմաստ արտահայտող ասել, խոսել, պատմել, գրուցել, գանգատվել, բամբասել, տրտնջալ, գոչել, երգել և այլ բայեր, այլև որոշ բայանուններ: Օրինակ՝ Ի՞նչ կա քաղաքում, դե՞ պատմիր տեսնեմ... Մեռնող-ապրողից, քանի ու էծանից կամ նոր դուրս եկած գաղեքից, բանից... (ՀԹ, Հառաչանք): ... Ու աստղերը կամարից Ակնարկելով բամբասում են լիրբ, անամոթ Թամարից... (ՀԹ., Ախթամար): Նա եկավ մի օր գանգատվեց Վարազվաղանի գաղանային արաբներին (ԴԴ, Վարդանանք): ... Երգել են նրանք Մեր ցորեն հացից, մեր խինդ ու լացից, Մարտում ընկածից (ՊՍ, Անլուելի գանգակատուն): ... Որը ուզեցել էր... տեղեկություններ ստանալ Կովկասում թողած իր հաբաղատներից (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 2): Վերջին նախադասության մեջ ընդգծվում է ոչ թե հարազատներից իմանալու, այլ նրանց մասին իմանալու իմաստը: Առաջին իմաստով անչափման խնդիր է, երկրորդ իմաստով՝ վերաբերության: Վերաբերության խնդիր է առնում նաև անտեղյակ ածականով բաղադրյալ ստորոգյալը. օրինակ՝ Հեղինակը միանգամայն անտեղյակ է այն բաներից, որոնց մասին գրում է (ՎՏ, Արջի ծառայություն):

§ 286. Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրական հոլովով: Պետք է նկատել, որ այդպիսի խնդիր է առնում վերաբերել բայը. օրինակ՝ Ակնարկը վերաբերում էր Լադոյին (ՆՋ, Հացավան): ... խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրճին և հեղինակության (ՍՋ, Պապ թագավոր):

§ 287. Վերաբերության խնդիրը, ինչպես նշվել է, արտահայտվում է նաև կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Այդ խնդիրը կարող է դրսևորվել՝

ա) Մասին կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում մասին կապի խնդիրը դրվում է տրական հոլովով: Մասին կապով վերաբերության խնդիր են առնում ասացական և իմացական ասել, խոսել, պատմել, զեկուցել, ազդարարել, հայտարարել, հաղորդել, հայտնել, տեղեկացնել, մտածել, դատել, խորհել, իմանալ և այլ բայեր, այլև զեկուցում, հաղորդում, տեղեկություն, դատողություն, գրություն, հայտարարություն և այլ բայանուններ: Օրինակ՝ հաղորդում պլանների կատարման մասին, հայտարարություն բնությունների մասին: Իսկ նա չէր խոսում ամրոցի և ընտանեկան գործերի մասին (ԴԴ, Վարդանանք): Նա նույնպես խորհում էր վաղվա ճակատամարտերի մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Վերը նշված բայերի մեծ մասը վերաբերության խնդիր կարող է առնել թե՛ կապի ու նրա խնդրի միջոցով և թե՛ բացառական հոլովով. ինչպես՝ գանգատվել մեկից և մեկի մասին, խոսել գործից և գործի մասին և այլն:

բ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել դեպի կապի ու նրա խնդրի միջոցով: Ընդ որում, այդ կապի խնդիրը դրվում է ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Միայն նա մի ինչ-որ երկյուղ էր տածում դեպի գրավոր փաստաթուղթը (ՆԶ, Հացառվան): Եվ օրավուր Մովսեսի մեջ ատելություն էր առաջանում դեպի վանքի, վանական նեղվածք միջավայրը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Դեպի կապով խնդիր են առնում նաև ածական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալները:

Դեպի կապով վերաբերության խնդիր են առնում բարյացակամություն, երախտագիտություն, հավատարմություն և այլ իմաստ արտահայտող բարի, բարյացակամ, անբարյացակամ, անտարբեր, բարեհաճ, ուշադիր, անզգա, ուշիմ, ապերախտ, անհավատարիմ, թերահավատ, հոռետես, փափկասիրտ, խանդավառ, ներողամիտ և այլ ածական վերադիրներով բաղադրյալ ստորոգյալները: Այսպես՝ — Դու միշտ բարի ես եղել դեպի ինձ, սիրելի Սամվել (Բ, Սամվել): Անբարյացակամ էին դեպի ուխտավորները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Եվ աշխատում էր ավելի ուշադիր լինել դեպի թագավորը... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ իբրև վերաբերության խնդիր հանդես է գալիս անձնական դերանվան երրորդ դեմքը դեպի կապի հետ միասին, դերանունը կիրառվում է ուղղական հոլովով, օրինակ՝ ... Բայց այդ օրը

կրկնապատկվել էր յուր խանդը դեպի նա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):
... Փորձեց ատելությամբ լցվել դեպի նա... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

զ) Վերաբերության խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև վրա կապի միջոցով: Հիշյալ կապով վերաբերության խնդիր են առնում Նատկապես մտածել, խորհել, ասել, շարախոսել, վիճել և այլ իմացական և ասացական բայեր: Օրինակ՝ Վասակը մտածեց նրա խոսքի իմաստի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կխորհեմ ձեր ասածների վրա և կանեմ անհրաժեշտը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Փանոթ.— Վրա կապով վերաբերության խնդիրը, որ չափազանց կենսունակ էր անցյալ դարի գրական լեզվում, ժամանակակից հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի: Նա աստիճանաբար տեղի է տալիս ուրիշ կապերով վերաբերության խնդրին, քանի որ այժմ կրում է բարբառային կնիք և արդի գրական լեզվի նորմավորման տեսակետից հնացած է, հետևաբար ոչ հանձնարարելի:

դ) Վերաբերության խնդիրը դրսևորվում է նաև նկատմամբ. վերաբերյալ, հանդեպ, շուրջ, հետ, հապցեին կապերով և կապական բառերով: Ընդ որում, այդպիսի խնդիր են առնում թե՛ բաներ, թե՛ ածական վերադրով անվանական ստորոգյալներ: Այսպես՝ Անուշավանն էլ, իր հերթին, անմիջապես մի ներքին համակրանք զգաց ծերունու նկատմամբ (Սիր., Նախօրյակին): Նա սխալ հայացք ունի ընտանեկան սիրո և հավատարմության վերաբերյալ (ՆԶ, Հացավան): Այնուհետև նրանք խոսեցին մի փոքր ևս զանազան խնդիրների շուրջը (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Սահմանափակման խնդիր

§ 288. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտում է այն առարկան, որով սահմանափակվում կամ մասնավորեցվում է ենթակայի գործողությունը կամ այլ կարգի հատկանիշը: Նրանով ցույց է տրվում, որ ենթական տվյալ հատկանիշը ունի կամ կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ Արամը բռնակալ է սիրո մեջ: Այստեղ խնդիրը (սիրո մեջ) ցույց է տալիս, որ Արամը բռնակալ է ոչ թե ընդհանրապես, այլ միայն սիրո նարցում: Նույն ձևով էլ նա թույլ է հայոց լեզվից նախադասու-

թյան մեջ ենթակայի հատկանիշը՝ թույլ լինելը սահմանափակվել է հայոց լեզվով, այսինքն՝ ցույց է տրվել, որ նա թույլ է ոչ թե բոլոր առարկաներից, այլ միայն հայոց լեզվից: Սահմանափակման խնդիր են առնում ինչպես բայերը, այնպես էլ ածականով և գոյականով կազմված բաղադրյալ ստորոգյալները:

§ 289. Սահմանափակման խնդիրը արտահայտվում է բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, այլև մեջ, գծով կապի ու կապական բառի և նրանց խնդիրների միջոցով: Հիշյալ խնդիրը բացառական և գործիական հոլովներով է դրսևորվել հետևյալ օրինակներում. Լեզվից քիչ թեթև է (ՆՁ, Հացավան): Այժմ միայն նկատեց, որ ետևի ուղից կաղում էր նա (Բ, Սամվել): Թե դեմքով և թե կազմվածքով նա իսկական Սամվելն էր (ն. տ.): Մտով խաղաղ եմ ես հիմա ու խոհեռով հստակ, մաքուր (ՆՁ):

Ներգոյական հոլովով, այլև տրականով և մեջ կապով սահմանափակման խնդիր են առնում վարժ, անվարժ, հմուտ, ընդունակ, անընդունակ, մեղավոր, անմեղ, իրավացի, ճիշտ, հանցավոր, ծույլ, թույլ, ժլատ, շռայլ, կույր, ապահով, անկեղծ, դժբախտ, բռնակալ և այլ ածական վերագրելով ստորոգյալները: Ընդ որում, սրանց խնդիրը ավելի շատ դրսևորվում է մեջ կապով ու կապվող բառով, քան ներգոյական հոլովով: Հիշյալ ածականները մասնավորեցնում են առարկայի հատկանիշը իրենց խնդրի սահմաններում. օրինակ՝ Ամբողջ Հացավանը զիտե, որ դու քս քնաանիքում դժբախտ ես (ՆՁ, Հացավան): — Ես շատ ծույլ եմ նամականեր գրելում (ՆԴ, Զաղունյան): — Դու ավելի հմուտ ես պատերազմի գործերում (Բ, Սամվել): Իմ մարդիկ սաստիկ անվարժ են կենդանի մարդկանց մորթազերծ անելու... արհեստում (ն. տ.): — Ես վարժ եմ ճեղհագության մեջ (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Բացի հիշյալ ածականներից, ներգոյական հոլովով կամ մեջ կապով և նրա խնդրով սահմանափակման խնդիր են առնում նաև որոշ բայեր. օրինակ՝ Այս անգամ նրանք իրենց հաշիվներում սխալվել են... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ... Զինվորականը նվաստանում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ թերանում է ֆաջության մեջ, այլև այն ժամանակ, երբ թերանում է անկեղծության մեջ (Մուր., Գևորգ Ուարդպետյան): Նրան համոզեցի, որ հենց նույն պահին հեծանիվ ֆշելում կարող եմ մրցել իր հետ (ԳՍ, Ծովահարսը):

Սահմանափակման խնդիրը դրսևորվում է նաև գծով անխ-

կական կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Ութերորդ հնգամ-
 րա պլանի վերաբերյալ կուսակցության դիրեկտիվները, տնտե-
 սական և սոցիալական կարևորագույն ցուցանիշների գծով, կկա-
 տարվին (ՍՀ, 15.1.1970): Փիլիսոփայության զիտուրյունների
 գծով դոկտորներ քիչ կան:

ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

§ 290. Պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որը ցույց է
 տալիս գործողության հետ կապված հատկանիշներն ու հանգա-
 մանքները, այսինքն՝ գործողության կատարման ձևը, չափը, ժա-
 մանակը, տեղը, պատճառը, հիմունքը և այլն: Պարագաները ար-
 տահայտվում են մակբայներով, գոյականի հոլովաձևերով, ածա-
 կաններով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերով
 ու նրանց խնդիրներով, դերանուններով, բառակապակցություննե-
 րով և այլն, որոնք ղանադան տեսակետից ու կողմերից լրացնում
 են ստորոգյալին: Պետք է նկատել, որ պարագայական կիրառու-
 թյունը ամենից շատ է բնորոշ մակբայներին:

Պարագաները ըստ իրենց զրսևորած հիմնական իմաստների
 բաժանվում են մի քանի տեսակի՝ ձևի, տեղի, ժամանակի, չափ
 ու քանակի, նպատակի, պատճառի, հիմունքի, զիջման, միասնու-
 թյան և այլն:

Ձևի պարագա

§ 291. Ձևի պարագան արտահայտում է գործողության կա-
 տարման ձևը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչպես, ինչ եղանակով
 է տեղի ունենում ենթակայի գործողությունը: Օրինակ՝ Հետզհետե
 զարթնում է գյուղը (ԱԲ, Կյորես): Վերջին խոսքերը կայծակի նման
 շտնթեցին հոր սիրտը (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագաները կարող են արտահայտվել ձևի մակբայնե-
 րով, որակական ածականներով, դերբայներով, գոյականի հոլո-
 վաձևերով, դերանուններով, բաշխական թվականներով, կապով և
 կապվող բառով և այլն:

§ 292. Ձևի պարագայի պաշտոնով կիրառվելը հատուկ է
 հատկապես ձև ցույց տվող մակբայներին: Օրինակ՝ Բեկը դանդաղ
 մոտեցավ, բռնեց նաղաշի ձեռքը, բարեկամաբար թափահարեց

(Սև, Մխիթար սպարապետ): Ուղում եմ մեկին ֆնֆշորեն սիրել, ուղում եմ անուշ փայփայել մեկին (ՎՏ): Ծովն է մտնում գաղտագողի Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախլամար): Թունավոր նետից առաջացած վերքը օրսսօրեն քայքայում էր նրա երկաթե առողջությունը (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Ձև ցույց տվող մակբայներից բացի, իբրև ձևի պարագա հանդես են գալիս և այլ մակբայներ, որոնց մեջ նրանց հիմնական իմաստին զուգընթաց այս կամ այն շափով առկա է նաև ձևի իմաստը: Այդ մակբայներից են՝ իսկույն, բերնեբերան, վայրկյան առ վայրկյան, ժամ առ ժամ, անընդհատ, շարունակ, անդադար, ստեպ-ստեպ, մերթ-մերթ, մերթնդմերթ և այլն: Սրանց մի զգալի մասը ընդհանրական մակբայներ են: Դրանց մեջ կան նաև ժամանակի և շափի մակբայներ: Օրինակ՝ ... Եվ այդ անունը անցավ բերնե-բերան... (Իս., Շաքրոս Վալիշվիլի): Ներս մտած Բեկին տեսնելով՝ բռնորեն իսկույն մեջքները ծալեցին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Այդ փոփոխությունը վայրկյան առ վայրկյան նրան առավել ևս ծանոթ էր թվում (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 293. Ձևի պարագա են դառնում որակական ածականները, հատկապես նրանք, որոնց համար սովորական են մակբայական կիրառությունները: Հարաբերական ածականները, իբրև կանոն, ձևի պարագայի պաշտոն չեն կատարում: Այսպես՝ Շավարշը դառն ծիծաղեց... (ԵԶ, հմբապետ Շավարշը): Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց, երգեց անուշ ու տխուր (Իս.): Հավաքվեցին վանականները և սկսեցին անհանգիստ փսփսալ իրար մեջ (ԴԴ, Վարդանանք): Իսկ Մարթան նստած էր լուռ ու անշարժ... (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին): Իբրև ձևի պարագա հաճախ են կիրառվում հատկապես լավ, վատ, ցածր, բարձր, գեղեցիկ, հպարտ, աղատ, համարձակ, խաղաղ, հանդարտ, անուշ, խելոք, ամուր, հեշտ, կարճ, լիքիկ, ուրախ, պարզ, ճիշտ, աղոտ, նուրբ, համառ և այլն որակական ածականները (լավ երգել, վատ պարել, ցածր խոսել, գեղեցիկ նկարել, խաղաղ ապրել, թեթե հաղնվել, ճիշտ նկատել, ամուր հարվածել, աղատ քայլել, հեշտ լուծել և այլն: Պարագայական կիրառությամբ կարող են հանդես գալ նաև որակական ածականի բաղդատական և գերադրական աստիճանները: Այլ կերպ ասած՝ երբ որակական ածականը հանդես է գալիս ձևի պարագայի պաշտոնով և ունի հատկանիշի շափը կամ աստիճանը նշող լրացում, այդ դեպքում ածականը վերջինիս հետ

միասին է պարագա դառնում: Այսպես՝ Պատանին կարծես ավելի խոր նայեց նրա դեմքին... (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Դուք, դուստր, խոսում եք չափից դուրս շիտակ և կտրուկ (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ձեի պարագայի պաշտոնով կարող են կիրառվել նաև կրկնավորածականները, որոնցով սաստկացվում է գործողության հատկանիշը: Այսպես՝ Ուրախ-ուրախ տուն էր գալիս (ՀԹ, Անբախտ վաճառականներ): Գինի և ուտելիք էին բերում զինվորների համար, հյուրասիրում էին առատ-առատ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նա խկույն առավ նրա երկու ձեռքերն ու ամուր-ամուր սեղմեց նրանց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Ընդգծված ձևերը ունեն և՛ ածականի, և՛ մակբայի խոսքի մասային արժեք: Ածականով արտահայտված ձևի պարագան կարող է դրվել իր լրացյալից և՛ առաջ և՛ հետո. Բնորոշը, իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Բացառված չէ այն, որ բազմակի պարագաներից մեկը (կամ մի քանիսը) նախադաս, մյուսը (կամ մյուսները) ետադաս գործածվեն. օրինակ՝ Ելնել ճանապարհ, խնդուն հեռանալ, Զվարթ ու քեթե թափառել ազատ... (ՎՏ, Առավոտ):

§ 294. Ձեի պարագան կարող է արտահայտվել ղերբայներով, ընդ որում, իբրև ձեի պարագա կիրառվում է հարակատարը և անորոշի գործիական հոլովաձևը: Օրինակ՝ Սուրիան փողոց ելավ հուզված ու շիկնած (ԳՍ, Թեհրան, 1): Նախարարները լսում էին հետաֆրված... ոմանք զարմացած, ոմանք գոհունակ ժպտով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու երգելով կովում էին ամբոխները խելագարված (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված):

§ 295. Ձեի պարագա կարող են դառնալ ղերբայական դարձվածները: Այս դեպքում դարձվածը սովորաբար իր անդամներով է վերցվում իբրև պարագա: Այսպես՝ Ծուխը, լիզելով լեբի ժայռերը, բարձրանում էր դեպի ամրոցի պատերը... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Կովում էին՝ մոտենալով, մոտենալով հետզհետե (ԵԶ, Ամբոխները խելագարված): Վահանը երբեմն տուն էր գալիս հարբած, ոտքի վրա հագիվ օրորվելով (ՆԶ, Հացալան):

§ 296. Ձեի պարագա կարող են դառնալ գոյականի գործիական հոլովաձևերը, հատկապես նրանք, որոնց մեջ բավականին թույլ է խնդրային հարաբերությունը: Օրինակ՝ Խոսում էին շշուկով. բայց ի վերջո զայրագին գոռում էին... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Սիրով եմ բաժանվում քեզանից... (ԵԶ, էպիքական ա-

ռավոտ): ... Բայց ծնվողը—ծնվում է պայքարով, պայքարով է մեռնում և մեռնողը (ԵԶ, Ռուբայաթ):

Երբեմն գործիական որոշ հոլովաձևեր միաժամանակ համատեղում են և՛ պարադայական, և՛ խնդրային հարաբերությունների Այսպես՝ Վաղարշապատում մարդիկ խոսում էին... բարբառով (Սև, Մխիթար սպարապետ): ... Ետ շուռ եկանք ու անց կացանք. Մեծով, Կոծով, հրով, սրով՝ Ծով Արազի ափը հասանք (ՀԹ, Թագավորն ու չարչին): Գալիս էին... Ոտքով, կառքերով... (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 297. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով:

Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հատկապես անկախ, առանց, ինչպես, նման, պես, վրա, տակ և այլ կապեր՝ իրենց խընդիրներով: Նման, պես կապերը, կապվող բառերի հետ լրացում դառնալով ստորոգյալին, ցույց են տալիս, որ գործողությունը կատարվում է այն առարկայի նման, որի անվան հետ գործածվում են, այսինքն՝ զրսեւորում են գործողության ձևը կամ եղանակը: Օրինակ՝ Աղչկան զուգում է պրիստավի քոռան պես (ՆԶ, Հացավան): Սեուկն սկսավ սուրալ հոդմի պես... (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Խոսքս, տեսեք, ո՞ւր է գնում, Քաջ որսկանի գլուլի պես (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): ... Եվ ուրախ, անհոգ ասպախումբը փոքրոկի նման հայտնվեցավ և փոքրոկի նման անցավ նրա մոտով... (Բ, Սամվել):

Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել նաև տակ կապի ու նրա խնդրի միջոցով, հատկապես այն դեպքում, երբ տակ կապը լրացնում է ժպտալ, ծիծաղել, փնփնթալ, մրթմրթալ, մռտալ, երգել, խոսել, ասել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալներին: Ընդ որում, իբրև կապի խնդիր նման դեպքում սովորաբար գործածվում է ԲԻՔ, մասամբ և բեղ բառը: Տակ կապը այդ բառերի հետ ոչ թե տեղի կամ տարածական, այլ ձևի հարաբերություն է արտահայտում, հետևաբար այդ կապակցությունները հանդես են գալիս որպես ձևի պարագա: Այսպես՝ Աղադին քթի տակ կծու ծիծաղեց (ԳՍ, Թեհրան, 1): Կառչիկ Հովհաննեսը մեղմ ժպտաց Բքի տակ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Առուստամը բեղի տակ ծիծաղում էր... (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին):

Տակ բառը, իբրև անխկական կապ, երբեմն իբրև ձևի պարա-

դա կիրառվում է բացառական և գործիական հոլովածներով, որոնք իրենց խնդիրների հետ ցույց են տալիս գործողության կատարման եղանակը: Օրինակ՝ Ղորանին կանգ առավ, ակնոցների տակից նայեց ուսանողին... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մտիկ սովեց աչքի տակով. վերջին անգամ իրենց գեղին (ԵԶ, Դանթեական առասպել):

Ձևի պարագա է դառնում վրա կապը իր խնդրի հետ միասին, հատկապես այն դեպքում, երբ իբրև կապի խնդիր կիրառվում են մարմնի մաս նշանակող ոտք, մեջք, կողք, թաթ, մատ, ուս, փոք և այլ բառեր: Վրա կապը իր խնդրով ձևի պարագա է դառնում հիմնականում քայլել, ման գալ, պառկել, կանգնել, ընկնել, սողալ, փռվել, մեկնվել, պտտվել, կռճկել, սպասել, ներս մտնել, դուրս գնալ և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ Թաքերի վրա քայլեց դեպի ելքը... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երկու-երեք ամիս նա ստիպված էր պառկել միայն կողքի վրա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հոգնած օրվա աշխատանքից՝ նա պառկում էր մեջքի վրա... (Սիր., Նախօրյակին):

Հիշյալ եղանակով արտահայտված ձևի պարագան երբեմն իր մեջ համատեղում է նաև տեղի նշանակություն: Դա լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ լրացում են դառնում բացվել, ետ գնալ, նստել և այլ բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար. օրինակ՝ Փայտե դուռը կրնկի վրա ետ գնաց (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կողակը մնաց շոքած և նստեց ռոնների վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Սրանց համար բնորոշը, իհարկե, ձևի իմաստն է, քանի որ տվյալ առարկայի որևէ ուղղությամբ կամ դեպի որևէ կողմը բացվելը, ետ գնալը և այլն նախ և առաջ հասկացվում. ըմբռնվում է որպես գործողության կատարման եղանակ, որի հետ, անշուշտ, որոշ չափով զգացվում է նաև տեղի կամ տարածական իմաստը: Նստել ռոնների վրա կարելի է երկու կերպ հասկանալ՝ տեղի և ձևի նշանակությամբ (նստել ո՞րտեղ և նստել ինչպե՞ս): Ձևի պարագայի պաշտոն կարող են կատարել նաև անկախ, առանց ինչպես և այլ կապերը՝ իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Վասակը խանդից գունատվել ու շրջում էր Հացավանում ինչպես մռայլ մի ուրվակաճ (ՆԶ, Հացավան): Այդպիսի պայմաններում հեշտ չէր նրան տանից դուրս

բերել առանց խոշոր և կանխիկ վարձատրության (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

§ 298. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել դերանվամբ՝ Իբրև ձևի պարագա կիրառվում են հիմնականում ցուցական դերանունները, հատկապես գործողության ձև ցույց տվողները: Օրինակ՝ Արուսյակը այնպես շիկնեց, որ ասես հիմա կբոցավառվի (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Սիրելի Դրաստամատ, պատմիր, որտե՞ղ էիր, ինչպե՞ս եկար այստեղ (Բ, Սամվել):

§ 299. Ձևի պարագան կարող է դրսևորվել մակբայական բառակապակցություններով, օրինակ՝ ... Որի հետքերն անջնջելի կերպով զրոշմվում են նրանց վրա և այն անբռնելի կերպով ազդում է նրանց ֆիզիկական առողջության վրա... (ՆԴ, Նունե): Սիրուն մազերը կամաց, շնորհալի կերպով հավաքեց դեմքից և... ամենասիրելի կերպով ժպտաց (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 300. Ձևի պարագան կարող է արտահայտվել զանազան սեռ-սակի բառակապակցություններով. օրինակ՝ Սոֆիա Սոլոմովնան մոտեցավ Ռուզանին՝ ներողություն խնդրելու արտահայտությունը դեմքին (ՔԲ, Ոսկե հովիտը): Պառավը հրավիրում է մեզ ուտելու և ինքը նստում սեղանից հեռու, փոքրիկ աթոռակին, ձեռքերը կրծքին խաչած (ՀՔ, Մայրը): Ընդգծված անզամները, որ տրոհվող լրացումներ են, հանդես են եկել ձևի պարագայի դերով:

Տեղի պարագա

§ 301. Տեղի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որը արտահայտում է գործողության կատարման տեղը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե գործողությունը որտեղ է կատարվում, տեղի ունենում, դեպի ուր է ուղղվում, որտեղից է սկսվում և այլն:

Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել մակբայներով, դերանուններով, գոյականների հոլովաձևերով, կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 302. Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվելը ամենից առաջ բնորոշ է տեղ ցույց տվող մակբայներին, որոնց մի մասի գործողության կատարման տեղը արտահայտում է ընդհանուր, ըմասնավորված, մի մասն էլ կոնկրետորեն, մասնավորված ձևով: Օրինակ՝ Պահակները, սանդարամետական շար ողիների նման, ամեն-

նուրեմ հսկում էին (Բ, Սամվել): Ու նստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ... (ՀԹ, Հառաչանք): Նա գնաց հեռու... (ՀԹ, Վատ օրեր): Տեղ-տեղ ջուրը լճացել էր, տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ (Բ, Սամվել): Վերջին օրինակում տեղ-տեղ-ը կարող է ըմբռնվել չափի, մասամբ էլ ձևի իմաստով:

Շարժում ցույց տվող անցնել, գնալ, գալ, շրջել, շրջագայել, թափառել, զբոսնել, երթևեկել, ման գալ, վազել և այլ բայերի հետ իբրև տեղի պարագա հիմնականում կիրառվում են այնպիսի կերպ-նաժող մակբայներ, որոնց առաջին բաղադրիչը հանդես է գալիս բացառական հոլովով: Օրինակ՝ Հայաստանում գյուղե-գյուղ, ավանե-ավան շրջում էին փախստական շինականները.. (ԴԴ, Վարդանանք): ... Ես լուռ անցնում եմ փողոցից փողոց... (ՎՏ, Ձըմ-ռան գիշեր): Անցնում էին սրահից սրահ... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 303. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականի բոլոր հոլովաձևերով:

ա) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է գոյականի ուղղական հոլովը. օրինակ՝ Արտակը գլուխը կախեց և մտախոհ վերադարձավ Արտաշատ (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մտավ տաճարի գավիթը (ն .տ.): Եվ ինքը, հարկավ, անհապաղ կվերադառնա արքունիք (ՍԶ, Պապ թագավոր):

բ) Տեղի պարագան արտահայտվում է տրական հոլովով: Ընդ որում, տրականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես արտաքին տեղ կամ մակերես ցույց տվող ուս, գլուխ, մեջք, դեմք, երես, ծնոտ, աչք, ծունկ, նակատ, այտ, շրթունք, ոտ, մատ, վիզ, քունք, քիկունք, ձեռք, քիթ, ականջ և այլ գոյականներ: Այսպես՝ Խիտ ու գալարուն խոպոպները ցնցվում էին նրա գլխին, սլացիկ ուսերին և ճկուն մեջքին (ԴԴ, Վարդանանք): Արտակը մատչանը դրեց ծնկներին (ն .տ.): Մարդիկ տեսան այն զարմանալի փոփոխությունները, որ տեղի ունեցավ ծեր պրոֆեսորի դեմքին (ՎԱ, Սևանի ափին):

Նշված պարագաները ցույց են տալիս գործողության արտաքին տեղը: Տրականով տեղի պարագա են դառնում նաև այնպիսի գոյականներ, որոնց ներգոյականը կա՛մ գործածական չէ, կա՛մ սակավադեպ է կիրառվում, այլև առարկայի մակերես ցույց տվող և այլ կարգի բառեր: Այսպես՝ ... Ու կախում իրենց լուսամուտների շրջանակներին... (ՀԹ, Մղրիդ): Բեկը նստեց զահավորակին (ՍԽ,

Մխիթար սպարապետ): Իսկ ավելի առաջ նրանք ապրում էին ներ-
քին տանը... (ԱԲ, Կարմրաքար):

դ) Տեղի պարագա կարող են դառնալ գոյականի բացառական
հոլովաձևերը: Բացառականով տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառ-
վում են հատկապես տեղի կամ տարածական հարաբերությունն ար-
տահայտող գոյականները, ընդ որում այդպիսի լրացում են առ-
նում հիմնականում շարժման բայերը՝ գալ, գնալ, անցնել, վերա-
դառնալ, հեռանալ, դուրս գալ, ընթանալ և այլն: Այդ դեպքում
տեղի պարագայով դրսևորվում է այն տեղը, որտեղից սկիզբ է
առնում գործողությունը: Ծրինակ՝ Նա դուրս եկավ յուր բնակարա-
նից... (Բ, Սամվել): Քաղաքներից ու գյուղերից, ստեպներից հեռու
ու մոտ՝ եկել են նրանք նորից՝ հուսավառված ու կրակոտ (ԵԶ,
Ամբոխները խելագարված): ... Որ զալիս եք անվերջ ու անվերջ
մտնելու այս հին դաբալասներից... (ԵԶ):

Երբեմն տարածական իմաստ ունեցող գոյականի բացառական
հոլովը տեղի իմաստի հետ որոշ չափով համատեղում է նաև ան-
շատման խնդրի նշանակություն, և դժվարություն է առաջանում
որոշելու նրա պաշտոնը: Այսպես՝ Եվ հանեց արձանը պատվան-
դանից (ՍՏ): ... Մեր նոր բանակն է ելնում բանալից... (ԵԶ): Լեռնն
արդեն իջել էր լեռներից (ՆԶ, Հացավան): Կաթողիկոսի հեռանա-
լուց մի երկու օր հետո դուրս եկան Գառնիից Մարզպետունի իշ-
խանը և Վահրամ սեպուհը (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Մին,
երկու զարկում է. պատերից մի բանի քար են վեր ընկնում (ՀԲ,
Խելոքն ու հիմարը): Ընդգծված գոյականները տարբեր չափով են
դրսևորում տեղի իմաստը: Առաջին նախադասությունում իշխում
է անջատման խնդրի հարաբերությունը, տեղի պարագայի նշանա-
կությունը հախճապի պլանի վրա է քաշվել, իսկ լեռներից, Գառնիից և
բանալից ձևերում թեև տեղի հարաբերությունն է իշխում, բայց
զգացվում է նաև անջատման իմաստ: Վերջապես՝ պատերից ձևի
մեջ հավասարաչափ համատեղվում են պարագայական և խնդրա-
յին հարաբերություններ: Նման դեպքում գոյականի պաշտոնը որո-
շելիս պետք է ելնել գերակշռող կամ իշխող իմաստից, մի բան, որ
հնարավոր է պարզել՝ նկատի ունենալով նախադասության կա-
ռուցվածքը և ստորոգյալի բնույթը: Այսպես՝ Ֆրունզեն իջավ հան-
դարտ ճերմակաբաշ ձիուց վար... (Գ. Սար.) նախադասության
մեջ բացառականով գոյականը տեղի պարագա է և ոչ անջատման

խնդիր: Այստեղ իշխում է պարագայական հարաբերությունը: Ինչպիսիք ստորոգյալը ավելի շատ պարագայական, քան խնդրային հարաբերություն է ենթադրում:

դ) Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել գործիական հոլովով: Տեղի պարագա են դառնում հատկապես տեղի կամ տարածական իմաստ արտահայտող գոյականների գործիական հոլովածակերը: Ընդ որում, այդպիսի լրացում են առնում հիմնականում շարժում ցույց տվող բայեր. գործիականով արտահայտված տեղի պարագան հիմնականում ցույց է տալիս այն տեղը կամ տարածությունը, որտեղով, որի միջով կամ վրայով կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Գնաց Երևան տանող ճանապարհով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Նրանք հայտնի ավազակներ էին, որ անցնում էին լեռներով (ՀԹ, Դրազը):

ե) Տեղի պարագայի պաշտոնով կիրառվում է հատկապես ներգոյական հոլովածակը: Ներգոյական հոլովը հայերենում հիմնականում տեղի պարագայի հոլովն է: Բոլոր կարգի գոյականների ներգոյականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս որպես տեղի պարագա, իհարկե, եթե գործածական է նրանց ներգոյականը: Ընդ որում, ներգոյական հոլովով դրսևորվող տեղի պարագան ցույց է տալիս այն տեղը, որի մեջ, որի սահմաններում կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ — Պետք է հենարան գտնենք արյաց աբխազում (ԴԴ, Վարդանանք): ... Որոնք ընկան ճամփաներում, անտառներում... (ՍԿ): ... Եվ ծովերում անգամ, անգամ օդում—Չորս տարի է ահա, որ հուրհրան պատերազմի մրրիկն է որոտում (ԵԶ, Մուտքը):

§ 304. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել նաև դերանուններով: Ընդ որում, իբրև տեղի պարագա կարող են կիրառվել միայն ցուցական և հարցա-հարաբերական որոշ դերանուններ ուղիղ կամ թևք ձևերով: Օրինակ՝ Դուռը բացվեց և այնտեղից դուրս եկավ մի մուսյլ ծերուկ (ԴԴ, Վարդանանք): ... Իմ պահապանները այստեղ պատրաստ են... (Բ, Սամվել): — Ո՞ւր էիր գնում (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ո՞րտեղ է լսել (ն. տ.):

§ 305. Տեղի պարագա կարող են դառնալ կապերը իրենց խընդիրներով: Իբրև տեղի պարագա կիրառվում են հատկապես տառածական հարաբերություն արտահայտող կապերը, որոնք իրենց

խնդիրների հետ ցույց են տալիս այն տեղը, որտեղ, որի մեջ կամ սահմաններում կատարվում է ենթակայի գործողությունը, դեպի ուր ուղղվում կամ մինչև ուր ձգվում է վերջինս. օրինակ՝ Գետնի տակ, գետնի տակ կիթաղեմ դրա մտքերը... (ԳՍ, Թեհրան, 1): ...Կանգնել եմ ահա կամուրջի վրա (ԵԶ): Մերթ ծառս է լինում Մինչև երկինք կապուտակ (ՀԹ, Մեր ուխտը):

Շարժում ցույց տվող բայերով արտահայտված ստորոգյալների համար տեղի պարագա դառնալով վրա և դեպի կապերը իրենց խնդիրների հետ միասին տեղի իմաստը արտահայտում են ուղղություն հարաբերությամբ, այսինքն՝ ցույց են տալիս այն տեղը, դեպի ուր ուղղվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Ձին դնաց ծխի հոտի վրա (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ներս րնկավ հոսսովը և գնաց Դյուտի վրա (ԴԴ, Վարդանանք): Լեռնը ուղևորվեց դեպի կոլխոպի գրասենյակը (ՆԶ, Հացաշահ):

§ 306. Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել բառակապակցություններով. օրինակ՝ Նա դուրս եկավ բաղնիքի հետևից... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ես տեսա քեզ անցնելիս մեր պատշգամբի տակով (ՆԴ, Նունե):

Ժամանակի պարագա

§ 307. Ժամանակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե երբ է տեղի ունենում, սկսվում կամ ավարտվում գործողությունը:

Ժամանակի պարագան արտահայտվում է մակբայներով, գոյականի հոլովածներով, դերբայներով, դերբայական դարձվածներով, կապերի ու նրանց խնդրի միջոցով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 308. Ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակ ցույց տվող մակբայները, ընդ որում, դրանց մի մասը ժամանակի իմաստը արտահայտում է ընդհանուր, շտաբորոշված, մյուս մասը՝ համեմատաբար կոնկրետ, որոշակի ձևով: Օրինակ՝ ... Եվ ընդմիջտ մնաս մեծ ու սիրելի (ԵԶ, Ինչ ունեցել է ժողովուրդը քո): Երբեք ուղիղ ճանապարհով չէր գնում (Բ, Սամվել): Երբեմն լեռնային երկու զուգահեռական գոտիներ միաբանվում էին (Ն. տ.): Մուժն ընկել էր աղեկ (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 309. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել գոյականով: Ժամանակի պարագա են դառնում գոյականի ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովածները:

§ 310. ա) Ուղղականով ժամանակի պարագայի պաշտոն են կատարում հիմնականում ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերը, այն էլ ոչ բոլորը: Դրանց մի մասը իբրև պարագա կիրառվում է միայն որևէ լրացումով: Կան և այնպիսիները, որոնք թե՛ լրացումով են հանդես գալիս, թե՛ առանց դրանց: Առաջին դեպքում ամբողջ կապակցությունը պետք է գիտել իբրև պարագա. օրինակ՝ Բայց այսօր... գունատվեց ինչ-որ մի ահեղ զգացումից (ԴԴ, Վարդանանք): Տեսիլք եմ տեսել գիշերս երազում (ՀԹ, Անուշ): Այդ քարեղեն բանտի միջից ես ամեն բոլոր, ամեն վայրկյան տեսնում եմ, Դրաստամատ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ... (Բ, Սամվել): Եվ իսկապես հետևյալ օրը եկավ (ՆԻ, Մինաս Փափախչյան): Երեկոները առանձնապես նա մենակ է լինում... (ՍԶ, Պապ թաղավոր):

Ժամանակի պարագա են դառնում՝ այս անգամ, այդ անգամ, այն անգամ, հաջորդ անգամ, հետևյալ անգամ և այլն, ուր գերադաս անգամը ուղղական հոլովով է կիրառվում. օրինակ՝ Կաթողիկոսը ինքն այս անգամ ձեռքն առավ պատասխանի մազաղաթը (ԴԴ, Վարդանանք): Հաջորդ անգամ նա վերադարձավ ժամկետից շուտ: Այդ անգամ փորձարկումը հաջող անցավ:

§ 311. ա) Ժամանակի պարագա են դառնում տրական հոլովածները: Տրականով իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են՝

բ) ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերը (ոչ բոլորը, դրանց մի մասը ուղղականով է կիրառվում): Այդպիսի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որի ընթացքում տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը:

Ժամանակի նշանակություն ունեցող բառերի մի մասը ժամանակի պարագայի պաշտոն կարող է կատարել միայն որոշող բառերով, մի մասն էլ՝ առանց դրանց, կան և այնպիսիները, որ կիրառվում են թե՛ մեկ և թե՛ մյուս ձևով: Հիշյալ նշանակությամբ որոշ դուալիզմների իբրև պարագա գործածվում են միայն եզակի թվով, մի մասն էլ կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով (գիշեր, երեկո և այլն): Այսպես, օրինակ՝ Լուսաղբմին նշմա-

րեցին ինձորեսկի ամրոցի աշտարակները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մայրամուտին ծիրանագույն երկնքի վրա փռու վիթխարի սյուներ երևացին (ն. տ.): Մենք ճամփա ընկանք առավոտ ծեփին... (ՆԶ, Դանթեական առասպել): ... Որոնք կարծես ուղում էին Թափանցել նրա ներսը և իմանալ, թե ինչ է կատարվում այնտեղ այդ բոլորին (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Արևածագին նախաճաշի հստեցինք (Նոր Այր, Իմ ծաղկած սյգին): Խրիկնաղեմին Վասիլիսան սեղանը բաց է անում (ՀԹ, Գեղեցկուհի Վասիլիսան):

դ) Տրական հոլովով ժամանակի պարագա են դառնում տարվա եղանակների տնունները, ամսանունները, ամսաթվերը, տարեթվերը, այլև օրվա ժամերը նշող բառերը: Օրինակ՝ Կոնդրեսի քննարկմանն է ներկայացված այս տարվա փետրվարին պառլամենտի ընդունած բանաձևը (ՍՀ, 12.3.1967): ...Արդյունաբերության արտադրանքը 1936 թվականին կազմում էր ամբողջ արտադրանքի 72 տոկոսը (ն. տ.): Սառը աղբյուրների ակունքներից գլոր-գլոր իջնում է Ձորագետը, գարնանը՝ հեղեղների աղմուկով... աչնանը՝ դեղնակարմիր տերևներով... (ԱԲ, Անձրև): Նույն թվականի հունիսի 2-ին միավորվեցին արտաքին առևտրի օրգանները (ՍՀ, 12.3.1967):

դ) Տրականով ժամանակի պարագա են դառնում բնության երևույթների, այս կամ այն ժամանակահատվածում կատարվող աշխատանքների, ծիսակատարությունների և այլնի վերաբերյալ հասկացություններ արտահայտող ցուրտ, երաշտ, հով, անձրև, մութ, բերքահավաք, հունձ, կալ, պաս, ղատիկ, հարսանիք, այլև հոյականաբար դործածված որոշ ածականներ: Օրինակ՝ ... Որ սուրմաներ առնեք իմ հարսանիքին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Իմ կնունքին... Ծիածանը նարոտ եղավ (ՀԹ, Իմ կնունքին երկինքը ժամ, արեք ջահ սրբազան): Նրա տոկոսը մեր մեծ տոներին բաժանեն (իմ զրկած) խեղճ ու որբերին... (ՀԹ, Կտակ): Ինչու լռեցիր ավազների ժողովին (ՍԶ, Հայոց բերդը): Պարանաղեսին պարեցի Արուսի հետ (Վ. Փափ, Հետադարձ հայացք, 1): Տրական հոլովաձևերը այդ դեպքում արտահայտում են տվյալ գոյականների ուղղական կամ տրական հոլովով և ժամանակ բառով կամ ընթացի բառի ներգոյականով կազմված կապակցության իմաստ (հարսանիքին→հարսանիքի ժամանակ, (ընթացքում), տոներին→տոների ժամանակ (ընթացքում), նշանդրերին→նշանդրերի ժամա-

նակ (ընթացքում), անձրեին→անձրեի ժամանակ (ընթացքում), հովին→հով ժամանակ, հնձին→հնձի ժամանակ (ընթացքում) և այլն: Սրանք բառա-քերականական համանիշներ են, որոնք տարբեր ձևերի միջոցով նույն հարաբերություններն են արտահայտում՝ նրբերանգային որոշ տարբերակմամբ:

§ 312. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել բացառական հոլովով: Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականները, այլև ժամանակի իմաստը այլ նշանակությունների հետ համեմատող բառերը: Ընդ որում, դրանց մի մասը կիրառվում է միայն իր լրացման հետ, մի մասն էլ թե՛ առանձին, թե՛ լրացումով: Բացառականով ժամանակի պարագաները հիմնականում ցույց են տալիս այն ժամանակամիջոցը, որից հետո կատարվում կամ որից սկսվում է գործողությունը: Այսպես՝ Կարող են երկու օրից հասնել (Մուր., Գևորգ Մարդապետունի): Մի ֆանի ժամից ահա, նա պետք է կյանք տա իր էությունից բխած մի նոր արարածի (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Նա մի ֆանի շաբաթից պետք է ուղևորվեր Միլան (ն. տ.): ... Երեխայությունից սնվել ու մեծացել էր այդ խոնավ ծմտկների մթնոլթյան մեջ (Բ, Սամվել):

Բացառականով ժամանակի պարագա են դառնում ժամանակային նշանակություն չարտահայտող, բայց այդ իմաստով գործածվող մի շարք բառեր իրենց լրացումներով: Օրինակ՝ ... Ժամանակ անցավ էս տխուր դեպքից... (ՀԹ, Աղջկա սիրտը): — Ձեզ ճանաչում եմ ձեր առաջին դասախոսությունից (ԳՄ, Թեհրան, 1): Առաջին իսկ հանդիպումից էլուշր նախանձ և լատելություն տածեց դեպի այդ կինը (ՆԶ, Հացավան): Ժամանակային իմաստով գործածվող բառերը, ինչպես տեսնում ենք, հիմնականում կիրառվում են որոշող բառերի հետ, և ամբողջ կապակցությունը միասին է վերցվում որպես պարագա:

§ 313. Ժամանակի պարագան կարող է դրսևորվել գոյականի գործիական հոլովաձևով: Գործիականով ժամանակի պարագա են դառնում հիմնականում ժամանակի իմաստ ունեցող բառերը: Օրինակ՝ Լեոնն այդ նկատել էր ցեբեկով... (ՆԶ, Հացավան): ... Փերիները սարի գլխին հավաքվեցին զիշեռով (ՀԹ, Անուշ):

§ 314. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է նաև ներգոյական հոլովով: Ներգոյականով ժամանակի պարագա են դառնում

ժամանակային իմաստ արտահայտող բառերի մի մասը և ժամանակի իմաստ չունեցող որոշ գոյականներ, որոնք սակայն այս կամ այն ձևով կամ չափով առնչվում են ժամանակի հետ: Ժամանակային բառերը պարագայաբար սովորաբար կիրառվում են իրենց լրացման հետ: Ներգոյականով ժամանակի պարագաները ցույց են տալիս այն ժամանակահատվածը, որի ընթացքում տեղի է ունենում գործողությունը: Օրինակ՝ Տասնչորսերորդ ամսում հայտնվեցավ մի նոր և ավելի կատաղի թշնամի... (Բ, Սամվել): Այդ կսկիծըն առաջին անգամ զգաց նա շատ վաղ, մանուկ հասակում (ՆՁ, Հացավան): ...Ու իրենց ծնողներին շվաք են անում ծերույթան օրերում (ՀԹ, Անդին քարը):

§ 315. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է կապով և կապվող բառով: Ընդ որում, իբրև ժամանակի պարագա կիրառվում են հատկապես պես, վրա, առաջ, հետո, դեմ, հետ, մինչև, մեջ, նախան, ի վեր, անց և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրներով:

Պես կապը իբրև ժամանակի պարագա կիրառվելիս սովորաբար տրականով դերբայական խնդիր է ունենում և ցույց է տալիս այն ժամանակամիջոցը, որն անմիջապես հաջորդում է դերբայով գրսևորվող ժամանակին: Օրինակ՝ Զանգը ապում պես նա համարյա փախչում էր (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հյուրերին տեսնելուն պես հոռոմ զինվորները փող փչեցին բախում (ՍՁ, Պապ թաղավոր):

Վրա կապը ժամանակի պարագա է դառնում այնպիսի խընդիրների հետ գործածվելիս, որոնք կամ գործողության, կամ նրան առնչվող իմաստ են արտահայտում: Այսպես՝ Վերջին խոսքերի վրա նրանց ականջին հասավ ձիերի ոտնատրոփը... (ՍՁ, Պապ թաղավոր): Սա կետի կենացի վրա կարդում էր Վեմյանի բանաստեղծությունը (ՆՁ, Հացավան):

Ժամանակի պարագա է դառնում առաջ կապը իր խնդրով: Ընդ որում, եթե կապի խնդիրը ժամանակային իմաստ է գրսևորում, ապա այն հիմնականում հանդես է գալիս ուղղականով: Այսպես՝ ...Մի շարաք առաջ եփրեմին տեսել էր շուկայում ձեռքի վրա օճառ ծախելիս (ՆՁ, Հացավան): Ամեն առավոտ արշալույսից առաջ վեր էի կենում ու հաճույքով օգնում նրանց (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1):

Ժամանակի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հետո, մինչև, անց, ի վեր, հետ և այլն կապերը իրենց խնդիրներով, ընդ

որում, հետո կապի խնդիրը սովորաբար դրվում է բացառականով, մինչև և անց կապերինը՝ ուղղականով, հետ կապինը՝ տրականով, իսկ ի վեր կապի խնդիրը կարող է դրվել և՛ բացառականով, և՛ ուղղականով, դրսևորելով իմաստային նրբերանգներ: Ի վերջ ուղղական հոլովով խնդրի հետ ավելի շատ շափ ու քանակի հարաբերություն է արտահայտում, քան ժամանակի: Օրինակ՝ Մի ամսից հետո տղերքն եկան... (ՀԹ, Անուշ): Նա քնոսմ էր մինչև լույս... (Սիր., Նախօրյակին): Ստույգ է այն, որ Մրոցը հնուց ի վեր իր տեղն է... (ԱՔ, Մրոց): Իսկ երկու շաբաթ անց Օրանջիայում Մանասն էր քարն ու կիր թափել... (ԱՔ, Օրանջիա):

§ 316. Ժամանակի պարագան արտահայտվում է իս-ով հարակցական դերբայով և դերբայական դարձվածով: Ընդ որում, դարձվածի մեջ էլ հիմնականում հանդես է գալիս իս-ով հարակցականը, մասամբ նաև անորոշի տրականը (Ժամանակ բառի հետ) և գործիականը: Այդ դեպքում ժամանակի պարագայով ցույց է տրվում այն ժամանակամիջոցը, որին զուգընթացաբար տեղի է ունենում մի այլ գործողություն, որի ընթացքում կամ որի ժամանակ կատարվում է մի երկրորդ գործողություն: Փաստորեն այդպիսի կառուցվածքներում դրսևորվում է երկու գործողությունների կատարման միաժամանակությունը: Օրինակ՝ — Դու էնպես բարձր ձեն ունես, որ խոսելիս քո ձենից մարդիկ խլանում են (ՀԹ, Որոտ թագավորը): Մի օր էլ խաղալիս... զնդակն ընկնում է ջրհորը (ՀԹ, Գորար): Կյուրեսի տղաները գետում լողանալու ժամանակ ընդհարվում էին «բուլկի ուտողների հետ...» (ԱՔ, Կյուրես):

§ 317. Ժամանակի պարագան կարող է արտահայտվել երբեք վիցե անորոշ դերանվամբ. Օրինակ՝ ...Բարսեղը տակավին ոչ մի անգամ մտքովը չէր անցրել, թե ինքն երբևիցե կարող է տիրանալ նրա կարողության (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Ժամանակի իմաստ այդ դեպքում արտահայտվում է ընդհանուր ձևով, ոչ կոնկրետորեն, մի բան, որ անշուշտ, սլայմանավորված է նշված դերանվան նշանակությամբ, նրա դրսևորած ժամանակային անբրոշությամբ:

Չափի պարագա

§ 318. Չափ ու քանակի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման չափը, քանակը. օրինակ՝ Հինգ ու վեց անգամ տարան դատաստան (ՀԹ, Հառաչանք): Որ ըստ երևույթին նայել

էր երևի ժամերով (ԴԴ, Վարդանանք): ...եւ ինքն ամբողջովին զոգում էր տերևի պես (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել մակբայով, գոյականով, դերանունով, դարձվածքային և այլ կարգի բառակապակցություններով, կապի ու նրա խնդրի միջոցով և այլն:

§ 319. 1. Չափ ու քանակի պարագան են դառնում ամենից առաջ չափի մակբայները: Օրինակ՝ Նա կրկին սեղմեց էմմայի ձեռքը (ՆԴ, Ջաղունյան): ...որի գոհարազարդ կոթր կիսով չափ երևում էր վերևից (Բ, Սամվել): ...եւ նրա տոհմը իսպառ բնաջինջ լինի (ն. տ.): Չափ ու քանակ են դրսևորում նաև առավոտից-իշիկուն, սերնդե-սերունդ, դարեդար, գիշեր-ցերեկ և այլն ժամանակ և ծայրից-ծայր տեղ ցույց տվող մակբայները: Օրինակ՝ Ու հոսում է գիշեր-ցերեկ Արցունքն անբախտ աղջկա (ՀԹ, Անուշ): Գործն է անմահ, լավ իմացեք, որ խոսվում է դարեդար... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Մզկիթները լցվում էին ծայրից-ծայր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ընդգծված ձևերում որոշ չափով զգացվում է նաև ժամանակի ու ձևի իմաստ, բայց հիմնականը, իհարկե չափ ու քանակի հարաբերությունն է:

§ 320. 2. Չափ ու քանակի պարագան արտահայտվում է գոյականով: Չափի պարագայի պաշտոնով կիրառվում են հատկապես ժամանակային հարաբերություն . դրսևորող գոյականների հոգնակի, մասամբ և եզակի ուղղական և գործիական հոլովածե-վերը: Օրինակ՝ Քույր, քո գինին մեր սրտերում Մխացել է դար ու դարեր... (ԵԶ, Սոմա): Օրեր ու շաբաթներ խաչերի դռանն անցկացրին, մատաղներ մորթեցին (ՆԴ, Սաքունը ուխտ գնաց): Նա գրում էր և ամեն մի բառի վրա բոլորներով մտածում էր (Բ, Սամվել):

§ 321. 3. Չափի պարագան կարող է արտահայտվել բառակապակցություններով: Այսպես՝ Նման լուրեր տարածողներին ծեծեցին ուշաքափվելու աստիճան, բայց չկարողացան դանել լուրերի աղբյուրը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ~

Չափի պարագա կարող են դառնալ այնպիսի բառակապակցություններ, որոնք արտահայտված են.

ա) Թվականի կամ մակբայի և անգամ բառի կապակցությամբ. այսպես՝ — Մի սխալ էր գործեցի ու հիմա հազար անգամ փոշմանել եմ (ԵԶ, Հացալվան): Շատ անգամ պայթեց զինամիտը...

(ԱԲ, Ձորերի լույսը): Ձորոզ անգամ դուռը ծեծեցին... (ՆԴ, Նունե):

բ) Ժամանակային նշանակություն ունեցող գոյականների ուղղական, գործիական և ներգոյական հոլովածների և թվականի, դերանվան կամ մակբայի կապակցությամբ: Օրինակ՝ Ու փերիներն էսպես տխուր երգում էին ողջ գիշեր (ՀԹ, Անուշ): Երեք օր կերուխում արին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մի ամսում ոչնչացրին ամեն կենդանություն... (Բ, Սամվել): — Մելիքն, ասին, բուն է մտել, օխալը օրով պետք է քնի... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ):

գ) Թվականի և չափ արտահայտող գոյականների կապակցությամբ: Այսպես՝ երբեմն բարձում են քար, որ բաշում է երկու տոննա (ԱԲ, Անձրեք): ...նա պետք է անցներ 2200 ֆայլ (ԴՍ, Թեհրան, 2): ...Հինգ ռուբլով վարձեց յուր համար մի առանձին սենյակ... (ՆԴ, Նունե):

§ 322. 4. Չափ ու քանակի պարագա կարող են դառնալ թվականները, քանակային նշանակություն դրսևորող ցուցական և հարցա-հարաբերական դերանունները, ածականները, որոնք չափ ու քանակի հարաբերությունն արտահայտում են կամ ընդհանուր, չտարորոշված ձևով, կամ էլ որոշակիորեն. օրինակ՝ Այնքան վաղեցի, այնքան վաղեցի նրանց հետեից, որ հոգնեցա (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Ով մինն ուներ—տասն եմ բերել... (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Այդ երեկո սակայն Վարդանը ավելի երկար մրնաց (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 323. 5. Չափ ու քանակի պարագան կարող է արտահայտվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Օրինակ՝ Այդ բուրբից մինչև հոգու խորքերը վիրավորվում էր Աստն և չէր իմանում, ինչ անի (ՆԶ, Հացավան): Մահվան չափ դառն էին այն մի քանի բույսերը (Բ, Սամվել): Մեր դժբախտությունն էլ հենց այն էր, որ մասնատված ենք դարեւ ի վեր (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ավելի սաստկացավ քամին՝ փոքորիկ զառնալու չափ (Իս. Եղնիկը):

Պատճառի պարագա

§ 324. Պատճառի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման պատճառը: Այսպես՝ Սարսափից զեղնել է երեսի կաշին (ՆԶ, Կոմունարների պատր Փարիզում): Նրա աչքերը փալլում էին ուրախությունից (ՀԹ, Արծիվը): Աշխատավարձի անօրինակ

իջեցման դեմ բողոքելու համար նրան այդտեղից դուրս վանդեցին (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 325. Պատճառի պարագան հիմնականում դրսևորվում է դոյականի բացառական, Լրբեմն նաև զործիական հոլովածեկերով, զերբայական դարձվածով, կապով ու կապվող բառով և այլն:

§ 326 Բացառականով պատճառի պարագա են դառնում հիմնականում հոգեկան վիճակ, զգացում և այլ իմաստ արտահայտող այն զոյականները, որոնք կարող են պատճառ դառնալ որևէ երկվույթի երևան գալու, առաջացման, այլև այս կամ այն զործողության կատարման համար: Այդպիսիք են՝ ուրախություն, խորհուրդություն, բերկրանք, տխրություն, բարկություն, ջղախություն, կատաղություն, զայրույթ, հոգս, կարիք, համբերություն, անհամբերություն, ձանձրույթ, վիշտ, երկյուղ, պարմանք, գժուրություն, սեր, խիղճ, ամոթ, ծիծաղ, շարություն և այլն: Օրինակ՝ ...սիրտս տրորվում էր ուրախությունից... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ջղայնությունից իր գեղեցիկ բերանը ծոմեց Արուսը (ՆՁ, Հացավան): ...եվ երևա՜ն, կարծես իր վշտից ու ահից կուչ էր եկել իր քաղցր մայրիկի զրկում (ԳՍ): Լեզուն կարող է աւաւաւից լալկվել, Կապ ընկնել ահից... (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Արուսը սիրույց ու խղճահարությունից լաց է լինում (ՆՁ, Հացավան): Հորանջում են արդեն ձանձրույթից... (ԵՁ, Մեծ առօրյան):

§ 327. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել անորոշ զերբայի բացառական հոլովով. օրինակ՝ Նա ծանր է շնչում վազելուց (ՀՔ, Մալրը): Շատ քնելուց նրա աչքերը ուռել էին:

Բացառականով պատճառի պարագան երբեմն շփոթվում է հիմունքի պարագայի հետ, և դժվար է լինում դրանք իրարից հրատալորեն տարբերել: Պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Պատճառի պարագան սոսկ պատճառ է դառնում որևէ զործողության համար, իսկ հիմունքի պարագան նախադրյալ, միջոց կամ հիմունք է մի բանի համար:

§ 328. Պատճառի պարագան կարող է արտահայտվել զոյականի և հոլովվող այլ խոսքի մասերի զործիական հոլովով: Օրինակ՝ ...Որոնք Մուշեղի հաղթությամբ փրկություն գտան (Բ, Սամվել): Այսօրվա մեր ուրախությամբ մենք պարտական ենք նրան (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ուրեմն նա անտարբեր չէ՝ զեպի ինձ, — մտա-

ծում էի ես, քանի որ վշտացել է իմ մեկնումով (Իս., Գերեզմանի վրա):

§ 329. Պատճառի պարագա են դառնում նաև այն դերբայական դարձվածները, որոնց մեջ դերբայը հանդես է գալիս գործիական հոլովով: Այսպես՝ Այս վայրերով անցնող յուրաքանչյուր հայի սիրտը արտասվում էր՝ վաղեմի շեն դավառը վայրենացած, անրևակ անսնելով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բայց և այնպես ուրախացավ՝ ժողովրդի ու զորքի ոգևորությունը տեսնելով (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վերջին նախադասության մեջ դերբայական դարձվածը կարող է ըմբռնվել նաև որպես ժամանակի պարագա: Ավելի ճիշտ՝ այն իր մեջ որոշ չափով համատեղում է նաև ժամանակային հարաբերություն:

§ 330. Պատճառի պարագան կարող է դրսևորվել կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Իբրև պատճառի պարագա կիրառվում է հատկապես համար իսկական կապը՝ իր խնդրով: Օրինակներ՝ ...Մոտեցավ նրան, շնորհավորեց հաջող ելույթի համար (Ն.Ղ, Հացավան): Ուսանողների բացարձակ մեծամասնությունը նրան տանել չեր կարողանում... սին փառասիրությամբ ու կաշառակերությամբ համար (ԳՍ, Թեհրան, 1):

Պատճառի պարագայի պաշտոնով կարող են հանդես գալ տակ, առթիվ, շնորհիվ, պատճառով, դիմաց կապերը՝ իրենց խընդիրներով: Օրինակ՝ ...Եվ մինչև իսկ լսեցին կարծես, թե ինչպես ճարճատեցին նրա ոսկորները փղի ծանրության տակ (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Կաթողիկոսը ոչ մի խստություն չարտահայտեց Պապի հրամանի և մյուս ամբարիշտ մտքերի առթիվ (Ն. տ.): Ինժեներատեխնիկական կոլեկտիվի լավ աշխատանքի շնորհիվ գործարանը դուրս է եկել Միության առաջավոր ձեռնարկությունների շարքը... (ՍՀ, 15.1.1970):

Հիշյալ կապերով արտահայտված պատճառի պարագան հաճախ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստներ (հիմունքի, միջոցի խնդրի և այլն):

Հիմունքի պարագա

§ 331. Հիմունքի պարագան ստորոգյալի այն լրացումն է, որ ցույց է տալիս գործողության կատարման հիմունքը, այսինքն՝ արտահայտում է այն առարկան, որը հիմունք, նախադրյալ կամ

տվյալ է հանդիսանում որևէ բանի համար: Օրինակ՝ ...իսկ կոկարդավոր պարոնի համազգեստից իմացավ, որ դատական պրիստավ է... (ՆԴ, հմբագիրը): — Նա է, հենց ձայնից էլ ճանաչում եմ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 332. Հիմունքի պարագան ամենից առաջ արտահայտվում է գոյականի բացառական հոլովով:

Բացառականով հիմունքի պարագա են առնում՝

ա) իմացական և զգացական նախադասություններ, հատկապես, եզրակացնել, կոսմոս, պատկերացնել, տեսնել, նկատել, որոշել, գգալ և այլ բայեր: Այսպես, օրինակ՝ Նա ինձ ճանաչեց... իմ տղեղ ձայնից (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): ...որի արտաբերության և նշաններից թե՛ Պապը, թե՛ շքախմբի անդամները հասկացան, որ դա պալատական է (ՍԶ, Պապ թագավոր): Առհասարակ ձայնից նրկատում էի, որ չափազանց ուրախ տրամադրություն մեջ էր... (ՆԴ, Սպանված աղավաղի): Գործարանների վեր ցցված ծխնելույզներից, եկեղեցիների գմբեթներից, Քոի կամարակապ կամուրջներից... նա կարողանում էր որոշել քաղաքի գլխավոր փողոցները և տեսարժան վայրերը (Սիր., Նախորյակին):

§ 333. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովաձևերով. օրինակ՝ նա ծառայում էր տեղական արքունական պալատներից մինում մեծաքանակ ոսկիով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): ...Հնկան նրա ձեռն ու ոտը, Ու մուրհակով, շահով, կարգով փող վեր առան բավականին (ՀԹ, Անբախտ վաճառականները):

Շատ հաճախ հիմունքի պարագա են դառնում հրաման, իրավունք, դաշնագիր, որոշում, խնդրանք, հրավեր, պայման, օրենք, թույլտվություն և այլ գոյականների գործիական հոլովաձևերը. օրինակներ՝ Նրանց բռնեցին ու բեկի հրամանով կախեցին խանդակի մոտ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Հիշածդ նահանգները հաստատուն դաշնագրերով հանձնեցինք Բեր թագավորին (Մուր., Գեվորգ Մարզպետունի): ...Թագավորի խնդրանքով հայրը գնաց նրա մոտ (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 334. Հիմունքի պարագան կարող է արտահայտվել նաև կապերի ու նրանց խնդիրների միջոցով: Ընդ որում, իբրև հիմունքի պարագա կիրառվում են հատկապես ըստ, համաձայն, վրա, համեմատ, անունով և այլն կապերը: Այսպես՝ Ակադեմիան, ըստ իր

խոստման, հաստատեց ինձ մի ամսով Փարիզ գործողություն որոշումը... (Վ. Փափ., Հետադարձ հալացք, 1): Ամբողջի վերակացուն համաձայն իշխանի հետ դրած պայմանի, բերդն ու ավանը հանձնեց նրա ձեռքը (Մուր.. Գեորգ Մարգարետունի): Այդ հեռագրի հիման վրա դու նրան կազատես... (ՆՁ, Հացավան):

Զիջման պարագա

§ 335. Զիջման պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման հակառակ հիմունքը, պայմանը ու պատճառը: Այսինքն ցույց է տալիս, որ գործողությունը տեղի է ունենում հակառակ տվյալ հիմունքի, պատճառի ու պայմանի կամ էլ կատարվում է մի ալլ գործողության փոխարեն: Այլ կերպ ասած՝ զիջման պարագան արտահայտում է այն առարկան, որին հակառակ կամ որի փոխարեն կատարվում, տեղի է ունենում մի բան: Զիջման պարագան ենթադրում է տվյալ հիմունքին, պայմանին ու պատճառին ոչ համապատասխան, սպասածին հակառակ կատարվող գործողություն: Այսպես՝ Հակառակ բյուրոյի որոշմանը՝ չբավոր կոլխոզնիկներին հեռացնում է աշխատանքից (ՆՁ, Հացավան): Այստեղ չբավոր կոլխոզնիկներին աշխատանքից հեռացնելը կատարվում է ոչ թե ըստ բյուրոյի որոշման, այլ նրան հակառակ: Բյուրոյի որոշման համաձայն չբավոր կոլխոզնիկներին աշխատանքից չպետք է հեռացնին, բայց կատարվում է դրան հակառակը, ազատում են նրանց:

§ 336. Զիջման պարագան սովորաբար դրսևորվում է կապերի ու հարանց խնդիրների միջոցով: Այդպիսի պարագայի պատճառն են՝ կատարում հատկապես շնայած, շնայելով, հակառակ, փոխանակ, փոխաբեմ և այլն կապերը իրենց խնդիրներով: Օրինակ՝ Չնայած բժիշկների բոլոր ջանքերին, հայ ժողովրդի խիզախ զավակի կյանքը չհաջողվեց փրկել (ՄՀ, Ց.2.1970): Մյուս օրը, շնայելով անձրևային խոնավ եղանակին, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպը վաղ առավոտյան ներկայացրան տիկին Մամիկոնյանին (Բ, Սամվել):

Նպատակի պարագա

§ 337. Նպատակի պարագան արտահայտում է գործողության կատարման նպատակը, այսինքն՝ ցույց է տալիս, թե ինչ բանի

Համար կամ ինչ նպատակով է տեղի ունենում տվյալ գործողությունը: Նպատակի պարագա են դառնում անորոշ զերբայի և գոյականի որոշ հոլովածիներ, կապերն ու կապվող բառերը, զերբայական դարձվածները և այլն:

§ 338. 1. Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի հոլովածիները: Նպատակի պարագան արտահայտվում է՝

ա) Գոյականի ուղղական հոլովով. ուղղականով նպատակի պարագան զրական լեզվին է անցել ժողովրդական-խոսակցական լեզվից: Ուղղականով նպատակի պարագա են առնում ուղեորություն իմաստ ունեցող մի շարք բայեր՝ գնալ, գալ, բերել, տանել, բշել և այլն, Ընդ որում, իբրև նպատակի պարագա են հանդես գալիս պանդաս, կոնվ, խնամախոս, պսակ, կիթ, քննություն, տես և մի քանի այլ բառեր: Օրինակ՝ Մի օր էս աղվեսը գալիս է թագավորի մոտ խնամախոս... (ՀԹ, Չախչախ թագավորը): Վերևից մի մարդ եկավ Բենուրյուն (ՀԹ, Հառաչանք): Գնացին թագավորի մոտ զանգատ... (Իս., Աղա Նազար):

Ուղղականով նպատակի պարագան այնքան էլ բնորոշ չէ զրական լեզվին, հաճախ այն պարզորոշ ու հստակ չի լինում, այսինքն՝ իր մեջ համատեղում է և այլ իմաստ, հատկապես տեղի հարաբերություն: Այսպես՝ էսպես Սաքոն տխուր մի օր կոնվ գնաց գրամանու դեմ (ԵԶ, Մաճկալ Սաքոյի պատմությունը): Բայց իրար դեմ կոնվ եմ գորս եկել (ԴԴ, Վարդանանք): Ոչխարդ բեր կիթ, օրը ճաշ դառավ (ՀԹ, Անուշ):

Առաջին նախադասությունում ընդգծված բառը ավելի շատ տեղի հարաբերություն է արտահայտում, քան նպատակայնություն, իսկ մյուսներում իշխողը նպատակի իմաստն է, տեղի նշանակությունը ետին պլանի վրա է մղված:

բ) Գոյականի արական հոլովով: Այսպես՝ Իսկ իրենք խմբերով նստեցին հացի (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ գնաց սրահ՝ ընթրիքի (ԴԴ, Վարդանանք): Ու դաշտ են եկել հարս ու աղջիկներ, Որը սիրելիս, որը՝ դանդուղի (ՊՍ, Անլուխի զանգակատուն) :

գ) Նպատակի պարագա են դառնում գոյականի գործիական որոշ հոլովածիներ. օրինակ՝ Թագավորը պետական գործով է մեկնել իր մայր քաղաքը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Գնացինք թավադի ոտը խնդիրքով (ՀԹ, Հառաչանք):

Գործածական են նաև բարի նպատակով այցելել, կառնոր

հաբցով մեկնել և այլն, ուր ընդգծված ձևերը նպատակի պարագա են: Դրանք կիրառվում են որոշող բառերի հետ: Գործիականով նրապատակի պարագան նույնպես տարածում չունի զրական լեզվում:

§ 339. 2. Նպատակի պարագան արտահայտվում է անորոշ գերբայի տրական հոլովով կամ գերբայական դարձվածով, ուր գերբայը դարձյալ հանդես է գալիս տրականով, որին կարող է կապակցվել նաև համար կապը. օրինակներ՝ ...Հայր-մարդպետն ու Տիրիթ նախարարը նոսեցին հանգստանալու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Տղամարդիկ վազում էին կովելու (Բ, Սամվել): Ահա հավաքվել են տոմս գնելու (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաքելը ռիս հանելու համար գնաց տանուտեր եղավ (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 340. 3. Նպատակի պարագա կարող են դառնալ կապական արտահայտությունները: Իբրև նպատակի պարագա կիրառվում են հատկապես համար, հանուն, ի և այլն կապերը՝ իրենց խնդիրներով:

Այսպես՝ Արդեն զգաց, թե հասել է գործելու ժամը՝ կա՛մ արգարացնել իր ամուսնուն, կա՛մ ընկնել հենց նրա անվան համար (ԴԴ, Վարդանանք): Որոնք դժվարին իրագործության մեջ հաստատված պայքար են մղում հանուն ղեմակառավարի, հանուն խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականության (ՍՀ, 19.4.1967): Ի նշանավորումն ՍՍՀՄ ղինված ուժերի 50-ամյակի... Երևան քաղաքում կտրվի հրետանային համազարկ (ՍՀ, 23.2.1968):

Միասնության պարագա

§ 341. Միասնության պարագան ցույց է տալիս միասնաբար, մեկից ավելի առարկաների մասնակցությամբ կատարվող գործողություն: Օրինակ՝ Եսայիս ընկերների հետ գնում էր հայրենի գյուղը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Աստուծոյի հետ միասին նա ձին տանում է գոմը (ՆԶ, Հացավան):

§ 342. Միասնության պարագան զրսեկորվում է գոյականի գործիական հոլովով. օրինակ՝ Նրանք երե՛քով գնացին ճաշասենյակ (ԳՍ, Թեհրան, 1): Առաջին օրը, ճաշից անմիջապես հետո, երկու նախարար իրենց թիկնապահներով դուրս եկան միջնաբերդից և դիմեցին դեպի Արաքսը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գարունը կրքացվի, ետ կգա կրկին, Ձագով-ընկերով կուղաս դեպի տուն... (ՀԹ):

§ 343. Միասնությունն պարագա են դառնում նաև կապական արտահայտությունները, ընդ որում, այդ պաշտոնով կիրառվում է հետ կապը իր խնդրով: Այսպես՝ իր վարդապետների, սարկավագների ու երեցների հետ մտավ վանքի բակը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Անահիտը պարում էր Ալեքսանդրի հետ (Իս., Գերեզմանի վրա): Ինքն էս սկսեց զբոսանքի դուրս գալ իր շքախմբի անդամների հետ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբեմն վերը նշված եղանակով կազմված միասնության պարագայի հետ զործածվում է միասին բառը: Դրանով ավելի հաստատվում է գրականության միասնաբար կատարվելը: Օրինակ՝ Ժողովրդի հետ միասին գտնվում էր եկեղեցում նաև զորքը (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի): Քիչ անց Գրիգոր Սահակյանը վերագարծավ Աբելի հետ միասին (ՆԶ, Հացավան):

Պետք է նկատել, որ միասնության պարագան հաճախ իր մեջ համատեղում է նաև զործողության կատարման ձևի իմաստ: Միասնաբար տեղի ունեցող զործողությունը վերջին հաշվով զործողության կատարման մի եղանակ է, որով հակադրվում է այլ եղանակով կամ ձևով տեղի ունեցող զործողությանը: Սակայն միասնության պարագան ձևի պարագայի հետ չի նույնանում, որովհետև բացի ձևի հարաբերությունից, այն գրականում է նաև միասնության, միասնաբար կատարելու նշանակություն, մի բան, որ չի արտահայտում ձևի պարագան:

Պայմանի պարագա

§ 344. Պայմանի պարագան ցույց է տալիս զործողության կատարման պայմանը, այսինքն՝ նշում է այն հանգամանքը, որով պայմանավորվում է զործողությունը: Օրինակ՝ Նա զործարանում կաշխատի բարձր աշխատավարձ ստանալու դեպքում: Քաղաք կտեղափոխվի բնակարան ստանալու պայմանով: Այստեղ աշխատելու զործողությունը պայմանավորվում է բարձր աշխատավարձ, քաղաք տեղափոխվելը՝ բնակարան ստանալու հանգամանքով:

§ 345. Քանի որ պայմանի պարագան հիմնականում հանդես է գալիս պայմանի պարագա երկրորդական նախադասության պարզեցումից, ուստի այն սովորաբար արտահայտվում է դերբայական դարձվածով, որը մեծ մասամբ կազմված է լինում անորոշի

արական և դեպք, պարագա բառերի ներգոյական կամ էլ պայման գոյականի գրոծիական հոլովաձևերի կապակցությամբ:

Օրինակ՝ ...եվ աղետներ լինելու դեպքում պետական ասպահովագրության մարմինները պարտավոր են հատուցել վնասները (ՄՀ, 6.4.1969): Երգիչն արտակարգ ձայն ունի և ճիշտ հնչեցնելու դեպքում կարող է հասնել լուրջ հաջողությունների (ՄՀ, 5.4.1969): Այդ առարկաներից... «5» զնահատական ստանալու դեպքում ներանք ազատվում են ընդունելության մյուս քննություններից (ՄՀ, 15.4.1969): Պայմանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովաձևով: Այսպես՝ ...պոեզիայի և առհասարակ գրականության մեջ ազգային հարցերի հարցն է, որի նրդրությունով միայն սովետահայ պոեզիան կկարողանա ազգային թեմաները դարձնել համամարդկային (ՄՀ, 6.4.1969): Ներքին հարկը տրված էր վաճռով (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Շատերին էլ նա առաջին անգամը ներում էր, բայց այն պայմանով, որ (ՆԴ, Քընքուշ լարեր):

Պետք է նկատել, որ պայմանի պարագան մեծ մասամբ համատեղում է ժամանակի, հիմունքի և այլ հարաբերություններ: Այսպես՝ Հիվանդին հաջող վիրահատելու դեպքում բժիշկը կարծես հոգնածություն չի դրում: Արձակուրդ ստանալու դեպքում կայցելեմ ձեզ: Բնակարանս կհանձնեմ քաղսովետին նորը ստանալու պայմանով: Ընդգծված պայմանի պարագաների մեջ զգալի չափով առկա են նաև հիմունքի և ժամանակի իմաստները: Ավելի ճիշտ դրանք հավասարապես և՛ պայմանի, և՛ ժամանակի (նաև հիմունքի) պարագաներ են:

§ 346. Պայմանի պարագան կարող է արտահայտվել նաև այս դեպքում, այդ դեպքում, այն դեպքում, այս պարագայում, այդ պարագայում, այն պարագայում, այս պայմանով, այդ պայմանով, այն պայմանով, մի պայմանով և այլն բառակապակցություններով, ուր պայմանականությունը ենթադրվում կամ հասկացվում է: Այսպես՝ Այդ պայմանով երկար չեն աշխատի բանվորները: Այս դեպքում միայն մենք կնվաճենք փոխանցիկ դրոշը: Այդ պարագայում կարելի էր մտածել միայն քաղցից չմահանալու մասին:

Ծանոթ.— Պայմանի պարագան ավելի հստակորեն ու որոշակի է արտահայտվում երկրորդական նախադասության մեջ, ուր նա ղլխավորի հետ կապակցվում է եթե շաղկապով, երբ ստորագա-

ասական նախադասությունը պարզեցվում է, պայմանականությունը մի տեսակ թուլանում է, և ժամանակայնությունը կարծես սկսում է իշխող դառնալ, ավելի ճիշտ՝ այդ դեպքում պայմանականությունն ու ժամանակային հարաբերությունն համատեղվում են կամ հանդես գալիս միասնաբար:

ՏՐՈՇՎՈՂ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

§ 347. Հաճախ նախադասության երկրորդական անդամների արտասանական կապերը իրենց լրացումների հետ թուլանում են, և նրանք համեմատաբար ավելի ինքնուրույն դիրք են զբաղում: Երկրորդական անդամները այդ դեպքում մի տեսակ, կարծես, առանձնանում, անկախանում են, մի բան, որ կատարվում է արտասանական դադարների, ցածրացող հնչերանգի և շեշտի միջոցով:

Երկրորդական անդամների առանձնացումը և ինքնուրույն դիրք զբաղելը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով, հատկապես նրանց շրջուն շարադասությամբ, ծավալով, գլխավոր անդամների ծանրաբեռնվածությամբ և այլն:

Նախադասության կազմում առաջ եկած շարահյուսական այդ խմբերը աչքի են ընկնում շեշտվածությամբ և ընդգծվածությամբ: Նախադասության այդ անդամների առանձնացումը կոչվում է տրոհում, իսկ առանձնացվող անդամները՝ տրոհվող լրացումներ: Գոյականական անդամի լրացումներից տրոհվում են որոշիչը և բացահայտիչը, բայական անդամի լրացումներից՝ պարապաները: Հատկացուցիչը և խնդիրները, իբրև կանոն չեն տրոհվում: Ուրուշիչները կարող են կիրառվել թե՛ տրոհված, թե՛ չտրոհված, իսկ բացահայտիչները միշտ տրոհված են լինում:

Տրոհվող որոշիչ

§ 348. Հայերենում որոշիչը սովորաբար դրվում է իր որոշյալից առաջ, սակայն երբեմն նա հանդես է գալիս նաև ետադաս կիրառությամբ: Այդ դեպքում որոշիչը հաճախ տրոհվում է, այսինքն՝ անջատվում, բաժանվում, առանձնացվում է իր որոշյալից, որի հետևանքով որոշիչի և որոշյալի միջև եղած կապը խիստ թուլանում է, և նրանք իրար նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն

դիրք են գրավում: Այդպիսի որոշիչները աչքի են ընկնում իրենց շեշտվածութեամբ:

Պետք է նկատել, որ որոշիչների հտադաս կիրառութիւնը դեռևս տրոհման պայման չէ: Այն կարող է տրոհվել, եթե նրանք բազմակի են կամ էլ իրենց հերթին ունեն լրացումներ, որոնք նույնպես շրջուն շարահասութեամբ են զրվել:

Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականով, գոյականի հոլովածներով, դերբայական դարձվածով, կապական արտահայտութիւններով և այլն:

§ 349. Որոշիչի պաշտոնով ամենից առաջ կիրառվում են ածականները, որոնցով արտահայտված որոշիչների տրոհման հիմնական պայմանը նրանց բազմակիութիւնն ու հտադաս գործածութիւնն է (իհարկե, տրոհմանը նպաստող այլ հանգամանքներ էլ կան): Օրինակներ՝ Այսօր եղիւ որպէս մայր—Բաբի, Բնուշ, Ներազգաց (ՎՏ): Եվ աչքիս առաջ կենդանացան այն ումանտիկ հովիտների վրացողհինները՝ աչագեղ և սլացիկ... (Իս., Վրաց գուտքների գրքը): Մովսեսին մի թուր տվին՝ ծանր ու երկար (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Երբեմն բազմակի որոշիչների կուտակումից խուսափելու նպատակով նրանց մի մասը նախադաս, մյուս մասը հտադաս է զրվում: Այդ դեպքում հտադասները, եթե բազմակի են, տրոհվում են: Ընդ որում, դրանք առանձնանում են ոչ միայն իրենց որոշյալներից, այլև նախադաս կիրառված մյուս որոշիչից (կամ որոշիչներից): Օրինակներ՝ ...և հողի խորքերից հետզհետե ցցվում էին տձև ժալոեր՝ սապատավոր և ահռելի (ԱԲ, Կյուրես): Նրանց առջև կանգնած էր մի պնդակազմ, բարձրահասակ կին՝ խստահայաց ու անհանգիստ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Բացվում էին լուսաթաթախ առավոտներ՝ մեկը՝ մեկից պայծառ ու տաք, Մեկը մեկից վառ ու հստակ (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն):

§ 350. Երբեմն կարող է տրոհվել հտադաս ածական որոշիչը իր որևէ լրացման հետ միասին՝ չնայած նրա բազմակի չլինելուն: Այդ դեպքում տրոհմանը նպաստում է տրոհվող լրացման ծավալը: Օրինակ՝ Խավարն է գերել մեր հողին այսօր եվ լուսթյունը՝ հավետ մահապարտ (ՎՏ): Խաղաղ ննջեցին գյուղերը խաղաղ եվ քաղաքները բերդերովն ամուր.— Ախ, այն գիշերը՝ անսահման երկա՛ր... (ՎՏ): Տրված է բախտ՝ ծառայելու ժողովրդի:

գործին այս մեծ՝ Մեր ուժերով՝ քեկուզ փոքրիկ, ես իմ երգով՝ քեկուզ համեստ, Դու քո ղարկով՝ քեկուզ մանրիկ (ՍԿ):

Ետադաս բազմակի որոշիչների տրոհմանը նպաստում է նաև նրանց՝ որոշիչների պարզաբանող, որոշյալն ավելի որոշակի դարձնող բնույթը: Դա է պատճառը, անշուշտ, որ ինչքան մեծ է ու որոշակի որոշիչների պարզաբանող, բացահայտող բնույթը, այնքան հավանական է արոհումը: Այսպես՝ եվ աշխարհն էր քար՝ սառն անխորհուրդ... (ՎՏ): Մուրացկաններ էին՝ կիսամերկ ու բոկոտն (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 351. Երբեմն տրոհվող որոշիչների ու նրանց որոշյալների միջև ընկնում է մի այլ որոշիչ, հատկապես թվականով արտահայտված, որը թեև ետադաս է կիրառվում, բայց չի տրոհվում իր որոշյալից՝ ետադաս դրված մյուս որոշիչների նման: Այդ դեպքում հիշյալ որոշիչը իմաստային ու շարահյուսական ավելի սերտ կապի մեջ է գտնվում իր որոշյալի հետ, որի հետևանքով էլ մնում է շտրոհված. օրինակ՝ ...Բայց կա դեռ, իմ հոգում բաղձանք մի՝ ջերմ ու մաքուր (ՎՏ): ...Մաշում է իմ սիրտն անդադար Հին երգ մի՝ ծանոթ ու տոտում (ՎՏ): ...Իսկ ես պահում եմ Ձեր սուվենիրը, Որպես ծաղիկ մի՝ Սուրբ ու աննեխ... (ՎՏ):

Նկատենք, որ այդպիսի կիրառությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական լեզվին:

§ 352. 2. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի (նաև գոյականի) և կապի ու նրա խնդրի կապակցությամբ: Այդ դեպքում տրոհվող որոշիչները ծավալուն բառակապակցություններ են, որոնք հիմնականում արտահայտում են նմանություն և ձևի հարաբերություններ: Ածականի (նաև գոյականի) հետ տրոհվող որոշիչ են դառնում հատկապես նման, պես, չափ, ինչպես, որպես կապերը իրենց խնդիրներով: Այսպես՝ Բայց նա ոչինչ չէր ըզգում. զգո՞ւմ էր միայն մի բան—Սիրումու չափ տե՛նչալի և մահվան չափ անդիմադրելի... (ՆԴ, Հոգուն վրա՞ հասավ): Նրա հոգին, մթնշաղի պես փափուկ ու բարի, դուրս էր հորդում նրա էությունից... (ՆՁ, Հացավան): Մի զույգ եգիպտական աղավախներ, սպիտակ որպես ձյուն, բույն էին դրել ուղիղ անձավի մուտքի վերևում (Բ, Սամվել):

§ 353. 3. Տրոհվող որոշիչը կարող է արտահայտվել ածականի և ուղղականով դրված գոյականի կապակցությամբ, ընդ ո-

որում, զոյականի նախադաս կիրառվելու շնորհիվ գործիական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս ուղղական հոլովով, որոշյալ առումով. օրինակ՝ Մեր գյուղն է՝ սաբերը մերկ... (ՎՏ): Դրանց հետ գալիս էր և մի անապատական՝ դեմքն ու ձեռները արյունոտ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Նույն վայրկյանին մի թուխ կրտսրի՞՝ մեջքին քամար... Հայացքը լուրջ, դեմքը հանդուգն.— Արջի նման մեջ է գալիս... (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն):

Այստեղ մերկ, արյունոտ, լուրջ և հանդուգն ածական որոշիչները դրվել են իրենց լրացյալներից՝ սաբերը, դեմքն, ձեռները, հայացքը և այլն հետո: Նախադաս կիրառվելու դեպքում լրացյալ զոյականները ուղղականի փոխարեն հանդես կգալին գործիական հոլովով: Այսպես՝ մի թուխ կտրի՞՝ լուրջ հայացքով, հանդուգն դեմքով, մի անապատական՝ արյունոտ դեմքով ու ձեռներով և այլն: Բերված օրինակների տրոհված որոշիչների իմաստները կարելի է արտահայտել նաև երկրորդական նախադասությամբ, օրինակ՝ Մի թուխ կտրի՞, որի հայացքը լուրջ էր, դեմքը հանդուգն, արջի նման մեջ է գալիս և այլն:

§ 354. 4. Տրոհվող որոշիչները կարող են արտահայտվել ածականի (նաև այլ խոսքի մասի) և զոյականի գործիական հոլովով: Կապակցությամբ: Ընդ որում, զործիական հոլովածեր կարող է բռնկնալ մեկից ավելի որոշիչներ՝ ածականով կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված. օրինակներ՝ Ժայռի լանջից կախված էր մի դանդ՝ երկար կոթով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Պատշգամբում երևաց մեկիք Բարխուդարը՝ ծանրագլին մուշտակով, սրածայր գլխարկով (Ն. տ.): Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ոչ շատ նրկատասարդ անձնավորություն՝ իշխանական արտաքինով (ԴԴ, Վարդանանք): Կյորենս ուներ այգայիսի ուխտատեղեր՝ մրոտած պատերով, հողե սև նրագներով, օջախի փառերով (ԱԲ, Կյորենս):

§ 355. 5. Տրոհվող որոշիչ կարող են դառնալ ուղղական հոլովով զոյականները իրենց ածական (կամ այլ խոսքի մասով արտահայտված) որոշիչների հետ: Ընդ որում, դրանց որոշյալները հոգով են կիրառվում, իսկ իրենք՝ որոշիչները առանց հոգի: Այսպես՝ Ամենից առաջ եկավ հաշվապահը՝ բարձրահասակ, կուրծքը ներս քնկած. փիշ կուզիկ, փռասունի մոտ մի տղամարդ (ՆՁ, Հացավան): ...Ներս մտավ մովպետան մովպետը, բանձրամորուս, խոշորադեմ... երկարափիթ մի ծերունի (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 356. Տրոհվող որոշիչը արտահայտվում է դերբայական դարձվածով, որը կարող է առաջ գալ նաև որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունեցող բարդ նախադասության պարզեցման հետևանքով: Այդ դեպքում դերբայական դարձվածի կազմում չիմ նականում հանդես են գալիս հարակատար և ենթակայական դերբայները: Օրինակներ՝ Նրան սպասողները հեռվում տեսան հեծյալ մի զորամաս՝ նետերով, նիզակներով և սրերով զինված (ՍԶ, Հայոց բերդը): Նրա կլոր գեմբը՝ օղակված արծաթափայլ զանգուրներով, խոշոր կլոր աչքերը ավելի մատենագիր էին հիշեցնում, քան հաղարապետ (ԴԴ, Վարդանանք): Քանի նա չէր զավաճանել ինձ, ես մի արծիվ էի՝ հոգով ու մտքով բարձունքներում սավառնող... (ՆԴ, Ես և նա):

Դերբայական դարձվածով արտահայտված տրոհվող որոշիչը երբեմն կարող է ըմբռնվել նաև պարագայական նշանակությամբ, հատկապես երբ այն իր շարադասությամբ մոտ է ստորոգյալին. այսպես՝ Սպիտակ արագիլը, կառմիր ոտները հորիզոնական դիրքով ուղիղ մեկնած, լայն թևերով թափահարում էր շտապելով դեպի Արաքսի մոտոտները (Բ, Սամվել): Ընդգծված անդամը որոշ չափով համատեղում է նաև ձևի հարաբերություն:

Տրոհվող որոշիչները իրենց որոշյալների նկատմամբ անսպասման ետադաս լինելով, նախադասության մյուս անդամների նկատմամբ կարող են լինել թե՛ միջադաս, թե՛ վերջադաս: Առաջին դեպքում նպատակահարմար է դրանք երկու կողմից անջատել ստորակետով, իսկ վերջադասի ժամանակ իրենց որոշյալներից բաժանել բովի:

Տրոհվող բացահայտիչ

§ 357. Դրական հայերենում բացահայտիչը, իբրև կանոն, ետադաս է կիրառվում և բացահայտյալի նկատմամբ համեմատաբար ինքնուրույն դիրք է դրավում, առանձնանում, բաժանվում է նրանից, այսինքն՝ տրոհվում է, որը արտահայտվում է հնչերանդային յուրահատուկ դադարով և բացահայտյալի ու բացահայտիչի միջև եղած շարահյուսական կապի թուլացմամբ: Բացահայտի-

չի տրոհումը գրավոր լեզվում դրսևորվում է բուժով. օրինակներ՝ — Ո՞վ կարող է ամեզ՝ ամերիկացիներին շափ փող դնել, երբ այդ հարկավոր է (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Մյուս կողմից իր՝ Երեմիայի համար էլ հետաքրքրական էին այդ շրջագայությունները... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։

Երբ բացահայտիչը և բացահայտյալը արտահայտված են պո-յականով, ապա բացահայտիչը նախադաս և անհոգ պործածելիս մեծ մասամբ վերածվում է ուղղականով արտահայտված որոշիչի։ Այսպես՝ Երևանը՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը, օրեց-օր գեղեցկանում է։ Բացահայտիչի շարադասությունը փոխելիս կստացվի Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը օրեց-օր գեղեցկանում է, ուր առկա է որոշիչի և որոշյալի հարաբերու-թյունը։

Տրոհվող պարագաներ

§ 358. Տրոհվում են նաև պարագաները, որոնք իրենց լրաց-յալից՝ ստորոգյալից առանձնանում, բաժանվում և համեմատա-բար ինքնուրույն դիրք են գրավում։ Ստորոգյալի և պարագայի միջև եղած կապը մի տեսակ թուլանում է՝ պայմանավորված հնչերան-գային յուրահատուկ դադարով, պարագայի գրաված դիրքով և այ-լն։ Այդ դեպքում ուշադրությունը ավելի շատ դարձվում է ոչ թե գործողության, այլ նրա կատարման հանգամանքների՝ ձևի ժա-մանակի, տեղի, պատճառի և այլնի վրա։ Տրոհվող պարագաները աչքի են ընկնում ընդգծվածությամբ ու շեշտվածությամբ։

Պարագաները կարող են տրոհվել, եթե իրենց լրացյալի նկատ-մամբ ետադաս կիրառություն ունեն և բաղմակի են կամ էլ ար-տահայտված են երկու և ավելի բառերի կապակցությամբ։ Օրի-նակ՝ Դրսում մի կով բառաչեց՝ քալ՝ ու երկաբ (ՆԶ, Հացավան)։ Քառորդ ժամից հետո հեալով վերադարձավ Զաբին՝ երկու փա-թեթ ձեռքին (ԳՍ, Թեհրան, 1)։

Ընդգծված պարագաները տրոհվել են, որին նպաստել են նը-րանց ետադաս գործածությունը և բազմակիությունը կամ էլ ծա-վալունությունը։

Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել մակբայնե-րով, ածականներով, զոյականի հոլովաձևերով, դերբայական

դարձվածներով, կապական արտահայտություններով, բառակապակցություններով և այլն:

§ 359. 1. Տրոհվող պարագաներ են դառնում մակբայներն ու ածականները, որոնցով հիմնականում արտահայտվում է գործողության կատարման եղանակը կամ ձևը: Իբրև տրոհվող ձևի պարագա հանդես եկող մակբայներն ու ածականները դրվում են ստորոգյալից հետո և բաղմակի են լինում. օրինակ՝ Մելիք Թուրինջյանները կանգնեցին տոհմիկ մելիքներից մի փոքր հետո՝ մոլոր ու խորք (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վրնջում էին ձիերը՝ մետաղաձայն ու երկարածոր... (ՍԲ, Սպիտակ ձին): Ու դուրս եկավ վանդակից առաջնորդը սևաշյա, կանգնեց՝ ըմբոստ ու արի, աչքը հառեց ամբոխին (ԵԶ, Երգ ժողովրդի մասին):

Տրոհված ձևի պարագան կարող է արտահայտվել ոչ միայն բաղմակի մակբայներով կամ ածականներով, այլև մեկ կամ ավելի ածականներով և այդքան էլ հարակատարի դերբայական ձևերով: Այսպես՝ Ներս մտան երկու եպիսկոպոս՝ բարկացած ու գունատ (Սև, Մխիթար սպարապետ): Գոհարն իր համաձայնությունը տվեց ու հեռացավ՝ վիրավոր, շարացած... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Վերոհիշյալ պարագաները տրոհվել են իրենց լրացյալներից: Դրան նպաստել են նրանց հտադաս կիրառությունը, բաղմակիությունը, արտասանական առանձնահատուկ դադարը և շեշտվածությունն ու ընդգծվածությունը:

§ 360. 2. Տրոհվող պարագաները կարող են արտահայտվել գոյականների տարբեր հոլովաձևերի կապակցությամբ: Ընդ որում, դրանք իրենց հերթին կարող են ունենալ մեկ կամ ավելի լրացումներ: Իբրև տրոհվող պարագա կիրառվում է հատկապես գոյականի ուղղական և տրական հոլովաձևերի կապակցությունը. օրինակ՝ ...և իրենք էլ քաջաբար մեռան՝ սրերը ձեռքներին... (Մուր., Դեվորգ Մարգարետունի): Մովսեսը քնել էր՝ գլուխը քաշին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Լուսամուտի մոտ կանգնած էր Պետրովը՝ լիրժալիս կլոր դեմքին (ՆԴ):

§ 361. 3. Տրոհվող պարագաներ կարող են դառնալ դերբայական դարձվածները, որոնց մեջ հիմնականում հանդես են գալիս հարակատարը կամ էլ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևերը՝ իրենց այլևայլ լրացումներով: Այդպիսի պարագաները հիմնականում ձևի հարաբերություն են արտահայտում: Օրինակ՝ ...սրարշավ

գնաց Վաղարշապատի ճանապարհով՝ զինված հին ու նոր, երկար ու կարճ նիզակներով, տեղերով... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ոմանք էլ փախան՝ հագլիվ ազատված սրից ու հրից (Իս., Մեծ ճշմարտությունը): Եղնիկը գրկիս մեջ հանգիստ նիրհեց՝ աչքերը կրծքիս սեղմելով (Իս., Հավերժություն):

§ 362. 4. Տրոհվող պարագաները կարող են դրսևորվել կապական արտահայտություններով, որոնք փաստորեն ծավալուն բառակապակցություններ են՝ իրար հետ շարահյուսական զանազան ձևերով կապված: Այսպես, օրինակ՝ ...Դուրս եկավ թեթև ամպերի տակից Անուշը՝ փախած եղնիկի նման (ՀԹ, Անուշ): ...Իսկ մեր բանտը լուռ էր՝ հսկա գերեզմանի պես (Իս., Քուրդ Ամոն): ...Յվկիանի անխոնջ ալիքների պես վեհ՝ Աղմկում է ահա հուզումների լեզուն (ԵԶ, Երկու սոնետ Արփիկի հիշատակին):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

§ 363. Նախադասության մեջ միևնույն պաշտոնով հաճախ կիրառվում են մեկից ավելի անդամներ, որոնք իրար նկատմամբ համագոր են ու համադաս: Այդ անդամները, իրար նկատմամբ համադոր լինելով, կա՛մ ստորադասվում են մի այլ անդամի, կա՛մ էլ կապակցվում նրա հետ: Այսպես՝ միևնույն լրացյալի համար կարող են լինել մեկից ավելի որոշիչներ, հատկացուցիչներ, խնդիրներ, պարագաներ և այլն, երկու և ավելի ենթականեր կարող են կապվել միևնույն ստորոգյալի հետ կամ էլ հակառակը՝ մեկից ավելի ստորոգյալներ կարող են լինել նույն ենթակայի մոտ: Այսպես՝ Զնդաններում, կիրներում, հանգներում... ոտքի հլան ահազանդի զանգերով... (ԵԶ, Կարմիր սոնետ): ...Դու սիրում ես շաբաթը, զոռությունը, ուժը (ԵԶ, Տաղ՝ ձոնված բնությունը): Այդ օրվա տեսակցությունը, խոսակցությունն և մանավանդ իշխանուհու գրկախառնությունն ու համբույրը նրա մեջ ամեն ինչ տակնուվրա էին արել... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Առաջին նախադասության մեջ նույն լրացյալի համար ունենք մեկից ավելի պարագաներ, երկրորդում՝ ուղիղ խնդիրներ, իսկ երրորդում մի քանի ենթականեր կապակցվել են միևնույն ստորոգյալի հետ: Նախադասության միևնույն անդամի պաշտոնով կիրառված համագոր կամ համադաս անդամները կոչվում են բազմակի լրացումներ²⁶

²⁶ Բազմակի անդամները մասնամասն ուսումնասիրվել են Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսություն» (հ. 1) աշխատության մեջ:

Բազմակի ենթակա

§ 364. Բազմակի կարող են լինել նախադասության ոչ միայն Երկրորդական, այլև զլխավոր անդամները՝ ենթական և ստորոդյալը: Բազմակի ենթակա ունեցող նախադասությունը ըստ կազմության չի տարբերվում այլ կարգի բազմակի անդամներ ունեցող մյուս նախադասություններից: Նա ևս պարզ նախադասություն է՝ բազմակի անդամներով, ինչպես բազմակի խնդիրներով, որոշիչներով և այլ նախադասությունները:

1. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կամ առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով, կամ շաղկապներով, կամ էլ միաժամանակ և՛ պարզ թվարկումով, և՛ շաղկապով:

Օրինակ՝ Լոին խոկում են երկինք, գետ ու արտ...(ՎՏ, էլեգիա): Շենքում ապրում էին հայեր, վրացիներ, մի քանի ուսուս ալլ ազգության ընտանիքներ (Սիր., նախօրյակին): Անց են կենում սեր ու խնդում, Կեղեցկություն, գանձ ու գան... (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը): Նրանց հետևից գալիս էին խոջաները, հարյուրապետները, հողերական դասը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 365. Բազմակի ենթակաները մեծ մասամբ մինչև վերջին անդամը միավորվում են առանց շաղկապի, իսկ վերջինը նախորդի հետ կապակցվում է և, ու շաղկապներով՝ կազմելով թվարկվող ենթակաների ներփակ շարք. օրինակ՝ նիշ, կոինչ, նովոդ ու գեղգեղանք խառնվել էին իրար... (ՍԶ, Հայոց բերդը): Դադարեցին երգ, նվագ, պար, աղոթք ու առևտուր... (Ն. տ.): Խեղադար ընդվզումը, շփոթմունքը, զայրույթն ու զարմանքը խավարեցրին ամեն միտք ու բանականություն (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 366. Բազմակի ենթակաները կարող են կապակցվել կրկնադիր և, քե, ոչ, կամ և այլ շաղկապներով: Մյոգ դեպքում ենթակաները թվարկվում են որոշակի շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Փոքրիկ սեղանին կար և՛ տապակած միս, և՛ երշիկ, և՛ կանաչեղեն, և՛ դովացուցիչ ըմպելիք (Սիր., նախօրյակին): Այդ կնոջ քե՛ ձայնը, քե՛ խոսելու ձևը, քե՛ դեմքի արտահայտությունը հավատք էր ներշնչում, որ նա ամեն ինչ կանի, եթե միայն ուզենա (ԴՍ, Թեհրան, 1): ...Բովում էր, թե չկա ո՛չ հոգս, ո՛չ պատերազմ, ո՛չ բռնամանք (ԴԴ, Վարդանանք): Նրա վրա հավասար ազդեցություն ունեին քե՛ մեծը և քե՛ փոքրը, քե՛ տկարը, և քե՛ զորավորը, քե՛ խարդախ բան-

սարկուն և քե՛ իմաստուն խորհրդականը (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի): Նկատենք, որ վերջին օրինակում և շաղկապը աժևլի է սերտացնում բազմակի ենթակաների կապը, իսկ կրկնվող քե-ն շեշտում, ընդգծում է բազմակի անդամները:

§ 367. Բազմակի ենթակաները կարող են միավորվել ոչ միայն... այլև, ոչ քե այլ, ինչպես... այնպես էլ (և) զուգադի-շաղկապներով. այսպես՝ եվ կովում էին ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք (Ր, Սամվել): Ինչպես Սովետական Միությունը, այն-պես էլ աշխարհի առաջագնաց հասարակայնությունը մեծ սիրով ու հանդիսավորությամբ նշեց վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը: Մեզ համար կարևոր է ոչ քե խոսքը, այլ զործը:

§ 368. Բազմակի ենթակաները կարող են արտահայտվել նաև խմբերով: Այդ դեպքում ամեն մի խումբ, որ կազմված է սերտո-րեն կապված անդամներից, միավորվում է և, ու, քե շաղկապնե-րով, իսկ իրար հետ կապակցվում են առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով: Օրինակ՝ ...Որոնց մեջ խառն էին կարմիրն ու կա-նաչը, կապույտն ու դարչնագույնը, ծիրանին ու լազուրը, մանու-շակագույնն ու դեղինը (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ազոավ ու կաշաղակ, ծիտ ու ծիծեռնակ ուրիշ պարտեզներից հավաքվում էին... (ԱԲ, Մայրը): ...Շինական քե ռամիկ, ազատ քե կարհազատ, նախարար քե հո-գևոր... շտապում էին այնտեղ... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Երբեմն բազմակի ենթակաների մի մասը արտահայտվում է խմբերով, իսկ մյուսը միայն թվարկվում է, չունենալով իր զուգըր-այդ դեպքում ինչպես տվյալ խմբի անդամները, այնպես էլ վեր-ջին անգամը այդ խմբի հետ կապակցվում են և, ու շաղկապնե-րով: Օրինակ՝ Իմ ծառն ու ծիլերն ու ծաղիկները Կյանք էին առ-նում ու պտղավորվում ու մեռնում անվերջ (ՍԿ): Անվախճան ևն աշխարհում ծառ ու ծաղիկ ու դաշտեր... (ՍԿ):

Բազմակի ստորոգյալներ

§ 369. Բազմակի են լինում նաև ստորոգյալները²⁷, որոնք կազմում են միավորյալ նախադասություն: Ինչպես մի քանի ենթա-

²⁷ Բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը բարդ է նա արտահայ-տում է նույն ենթակայի տարբեր գործողությունները, որոնք թեև միավորվել են մի ամբողջության մեջ, բայց պահպանում են իրենց անկախությունը: Այդ ստո-

կաներ կարող են կապվել մեկ ստորոգյալի հետ, այնպես էլ մի քանի ստորոգյալների կարող են վերագրվել միևնույն ենթակային։ Միևնույն ենթակային վերագրվող մեկից ավելի ստորոգյալները կոչվում են բազմակի ստորոգյալներ։

Բազմակի կարող են լինել և՛ բայական, և՛ անվանական ստորոգյալները։ Դրանք կարող են կապակցվել թե՛ շաղկապներով, թե՛ առանց շաղկապների։ Օրինակ՝ Նա գործադանաժեհ էր, քաղաքային դամայի իրավասու, քաղաքային մի քանի հանձնաժողովների անդամ, կուրբի ավագ, դպրոցի հոգաբարձու, (ՆԴ, Նեղ օրերից մեկը)։ ...Որոնեցե՛ք ամեն տեղ, Բեհեմե՛ն ամեն անկյուն, հանեցե՛ք ծածկած իրերը (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի)։ ...Ներս մտալ, նըստեց մահճիս, դանգուրները քալի սվեց վրաս, ասաց... (ԴԴ, Վարդանանք)։ ...որ նա շվրդովվի և չգժտվի իր ամուսնու հետ (ՆԶ, Հացավան)։ Նրբեմն բազմակի ստորոգյալներից մի քանիսը միավորվում են առանց շաղկապի, պարզ թվարկումով, իսկ վերջինի հետ կապակցվում շաղկապով (հատկապես՝ և, ու), որը և փակում է թվարկվող շարքը. օրինակ՝ ...որի հետ կարող էր աղաա հանդիպել, ամուսնանալ և երջանիկ լինել (ՆԶ, Հացավան)։ Վասակը զոդովյան մեջ բռնվածի պես կարմրեց, գայրացավ և հրամայեց... (ԴԴ, Վարդանանք)։

§ 370. Բազմակի ստորոգյալները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող շաղկապներով։ Այդ դեպքում տեղի է ունենում թվարկում, որին կարող են ենթարկվել թե՛ բոլոր ստորոգյալները, թե՛ նրանց մի մասը։ Այսպես՝ Նա և՛ զոհ էր, և՛ դժգոհ, և՛ վիրավորված, և՛ կարծես ինչ-որ անհաջողությունից կատաղած (ԳՍ, Թեհրան, 1)։ Նրանք և՛ ժպտում էին, և՛ ժպտի հետ սրբում էին արցունքը... (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը)։ Նա ո՛չ պոետ է, ո՛չ ֆնևադատ, Ո՛չ վիպագիր է, ո՛չ մտածող... (ԵԶ, Նա)։ — Աստված, աստված կամ ազատի, կամ հոգիները առ (ԴԴ, Վարդանանք)։

Բազմակի ստորոգյալները միավորվում են նաև բայց, իսկ, սակայն, ոչ քե... այլ հակադրական և ժամանակային ապա շաղ-

րոգյալներ ենթակային վերագրվում են առանձին-առանձին և էապես չեն զանաղանվում ոչ միավորյալ նախադասության ստորոգյալներից։ Չնայած որ բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունները կազմությամբ բարդ են, բայց մենք բազմակի ստորոգյալները քննում ենք իրրև նախադասության բազմակի անդամներ, անկախ այն բանից, որ այդ նախադասությունները բարդ են։

կապներով. օրինակ՝ ...համբուրեց նրանց, ապա խոնարհ ողջունեց Միհրներսեսին և Մուշկանին (ԴԴ, Վարդանանք): Դա ոչ թե բուռակ էր, այլ մի վիթխարի կապույտ նժույգ... (ՆԶ, Հացավան):

§ 371. Բազմակի անվանական ստորոգյալների հանգույցը և բայական ստորոգյալների օժանդակ բայը կարող են շփոթվել բոլոր ստորոգյալների հետ: Նրանք սովորաբար դրվում են առաջին ստորոգյալի ստորուգելիական վերադրի կամ դերբայի հետ, իսկ մյուսների մոտ չեն կիրառվում: Իհարկե, կան որոշ դեպքեր, երբ դրանք չեն գեղջվում, հանգույցը դրվում է բոլոր ստորոգելիական վերադիրների, իսկ օժանդակ բայը՝ բայական ստորոգյալների դերբայական մասի հետ: Այսպես՝ Ու ընտրեց երկուսը. մեկը Կուրյունին էր, մյուսը՝ Տիգրանինը (ԴԴ, Վարդանանք): Դժվարությամբ եմ նախադրում դիրքը, կապակցում մարդուն ու շրջապատը... (ԱԲ, Բրուտի տղան): Այս նախադասություններում գեղջվել են հանգույցը կամ օժանդակ բայը, իսկ հետևյալ օրինակներում՝ Մեկը փաթարվել է մաշված կարպետի մեջ և քարի տակ բնել է... (ԱԲ, Բրուտի տղան): ...Բայց անշափ բարի է, խոնարհ է, հասարակ է... (ՆԶ) և այլն օժանդակ բայը և հանգույցը կիրառվել են բոլոր ստորոգյալների հետ⁸:

Բազմակի որոշիչ

§ 372. Բազմակի որոշիչները նախադասության այն համադրական մասերն են, որոնք լրացնում են գոյականական որևէ անդամի և ցույց են տալիս վերջինիս տարբեր (երբեմն նաև նույն) հատկանիշը: Օրինակ՝ Չեմուշեմով վեր է կենում, Մի քույր, վառսեղ, հասուն աղջիկ... (ՊՍ, Անլուելի զանգակատուն): Դրանք բոլորը բոկոտն, խեղանդամ մուրացկաններ էին.. (ԳՍ, Թեհրան, 2): ...Որ հին սաղի ողբանվագ, լացակումած լարն եմ սիրում... (ՆԶ, Ես իմ անուշ Հայաստանի): Ընդգծված անդամները բազմակի որոշիչներ են: Բազմակի որոշիչները կարող են դրվել իրենց որոշյալից թե՛ առաջ, թե՛ հետո: Իհարկե, բնորոշը նախադաս կիրառությունն է: Օրինակ՝ Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անորոշ, անտանելի

⁸ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Ստորոգյալի» բաժնում:

վիճակ (ԴԴ, Վարդանանք): Սիրտդ որպես վառ ատրուշան պահիր վառ... Սիրտդ խանդոտ, հրաբուրբոմ, պահիր վառ... (ՎՏ, Գաղել խնդությամբ):

Բազմակի որոշիչների հտադաս գործածությունը հատուկ է հատկապես բանաստեղծական խոսքին: Կան ղեպքեր, երբ բազմակի որոշիչների մի մասը նախադաս, մյուս մասը հտադաս է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Ողջունում եմ ձեզ անցած խավարի Խմաստուն, ախուր ժպտով բարի... (ԵԶ, Ով կհանդիպի): Դալով ու կննդադեմքերով ախուր, Կյանքի որբերն են ացնում համբուրեն... (ՎՏ, Կյանքի որբերը): ...Հորդում ես ահա, որպես վարաբ գետ մաքրամաքուր ու կենաբար... (ԵԶ, Գովք խաղողի, դինու և ղեղեցիկ դպրության): Այս կիրառությունը լայն տարածում ունի հատկապես քնարերգության մեջ: Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ ղեպքում ներանք թվարկվում են, ստեղծելով աններսիակ շարք: Այսպես՝ եվ քո թուց, վնիտ, ցողոտ աչքերում Լուսի ճաճանչներ ճախրելով անցան... (ԵԶ): ...Դեմքին խաղացրեց անմեղ, անվրդով. խաղաղ մարդու ժպիտ (ԳՍ, Թեհրան, 1):

§ 373. Երբ որոշիչները չեն անջատվում տուանձնացվող դադարներով, նշանակում է նրանք բազմակի չեն: Նրանցից ամեն մեկը տուանձին-առանձին չի որոշում նույն որոշյալը, այլ զրանց մի մասը վերաբերում է որոշյալին ու վերջինիս հետ իմաստային սերտ միասնություն կազմող մի այլ որոշիչի միաժամանակ: Օրինակ՝ ...Նրա հայացքի մեջ չէր փայլում մայրական ամենաբնական սիրտ այն հրճվանքը, որ. ... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Այստեղ մայրական որոշիչը վերաբերում է ոչ միայն սիրտ որոշյալին, այլ միաժամանակ նրա որոշիչին (ամենաբնական): Այս նախադասության մեջ բազմակի որոշիչներ չկան: Բազմակի որոշիչների շարք չի ստեղծվում այն ժամանակ՝

ա) երբ որակական ածականով արտահայտված որոշիչը զբրվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որը ունի հարաբերական ածականով զրսևորված մի ուրիշ որոշիչ կամ ընդհակառակը՝ երբ հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որն ունի որակական ածականով զրսևորված մի այլ որոշիչ: Օրինակ՝ Նրա բնտանեկան սպիտակ հանդերձն ու սև մազերը... ավելի ղեղեցիկություն էին տալիս նրա գունատ դեմքին

(ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): — Իդուր ևս մտածում և այն, թե մենք աշխատում ենք կործանելու մեր արքայական հարազատ զահր (Բ, Սամվել): Մի քաղցր վիշտ կա անդարձ անցածում... Մի անանց վայելք, անխաբ հիացում — Կյանքից գեղեցիկ ցնորական բախտ... (ՎՏ, Հուշերի երկրում):

բ) Երբ թվականով կամ ղերանվամբ արտահայտված որոշիչը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի ածական կամ գոյական որոշիչներ, որոնք սովորաբար հաջորդում են վերը նշված որոշիչին: Իհարկե, դրանք կարող են և նախորդել թրվական կամ դերանուն որոշիչներին: Օրինակ՝ ...և ահա հանկարծ ցուում է մի վիթխարի կրակ... (ԱԲ, Քեոփ Դավոն): Այսպես անցան մի երկու անհնարին ժամեր... (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Յուրաքանչյուր առևտրական տուն իր մահալի գյուղերում ուներ մանր ու մեծ խանութներ... (ն. տ.):

գ) Երբ որևէ որոշիչ զբվում է այնպիսի որոշյալի վրա, որն իմաստալին սերտ կապի մեջ է իր մի այլ որոշիչի (կամ որոշիչների) հետ, և նրանք իմաստալին ամբողջություն են կազմում: Այսպես՝ բոլորը երկար սրածայր զգակներ ունեին (ՍԶ, Հայոց բերդը): ...որի սևությունն առանձնապես ընդգծում էր նրա դեմքի կաթնագույն ներմակ մաշկը, բարձրադիր սեղանածև հոները և խոշոր խած աչքերը... (ՍԶ, Հայոց բերդը):

§ 374. Բազմակի որոշիչները երկուսից ավելի լինելու դեպքում կարող են միավորվել առանց շաղկապի, թվարկման հնչերանգով և կապակցական դադարներով, բացառությամբ վերջին որոշիչի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով՝ ներփակելով թվարկվող որոշիչների շարքը: Օրինակ՝ Թուխ, նիհար ու չղուտ մարդ էր դա... (ՎԱ, Որսորդական պատմվածքներ): Զեհ-թաբին նրան համարում էր ամենահավուր, ամենախառղախ և ամենադաժան մարդը աշխարհում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Խելոֆ, հավասարակշռված, հեռատես և բավական զարգացած Հուշանդին... ոչ ոք չէր կարող փոխարինել (ԳՍ, Թեհրան, 2):

Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև և, ու շաղկապներով, ստեղծելով մի ներփակ շարք. օրինակ՝ Տաֆ ու փափուկ գոլորշի է բարձրանում աթարի դեզերից... (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ելավ միջահասակ և ամրակազմ մի մարդ... (ԱԲ, Քեոփ Դավոն):

§ 375. Բազմակի որոշիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող և, ու, քե և այլ շաղկապներով, որով ավելի է ընդգծվում որոշիչների թվարկումը. օրինակ՝ ...միակ շրջազգեստը նա հագնում էր այդ մայիսյան և՛ անձրևոտ, և՛ պարզ օրերին (Սիր., Նախօրյակին): ...Բայց կա՞ արդյոք... Այգքան քե՛ պարզ, քե՛ բարդ մի գործ: (ԵԶ): ...Գործերով ձեր պիղծ ո՛ւ ժամո, ո՛ւ փու, դարձաք բռնակալ ցարերին բնկեր (ԵԶ, Դաշնակցականներին): Բազմակի որոշիչները կարող են միավորվել նաև քեպետ, քեկուզ, բայց, կամ և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝ դա թեև տմարդի, բայց սոսկալի վրիժառույթուն է... (Շիրվ., Քառս):

Բազմակի որոշիչները կարող են հանգես դալ նաև խմբերով, այդ դեպքում ամեն մի խմբի անդամները, որ սերտորեն կապված են միմյանց հետ, միավորվում են շաղկապներով, իսկ իրար հետ առանձին խմբերը կապակցվում են պարզ թվարկումով: Օրինակ՝ Այսպես՝ բաբակ ու հաստ. փաղցր ու կոպիտ, բաբձր ու ցածր ձայները... դրմբացնում էին քաղաքում և աղշեցնում Արուսյունին (ՂԱ, Արուսյուն և Մանվել):

Բազմակի հոտադաս որոշիչները, որոնց կապը բավական թույլ է ինչպես իրենց որոշյալի, այնպես էլ միմյանց հետ, կարող են միավորվել այն բոլոր ձևերով ու եղանակներով, ինչ բնորոշ է նախադաս որոշիչների կապակցմանը: Այսինքն՝ կարող են միավորվել և՛ շաղկապով, և՛ առանց շաղկապի, և միաժամանակ, թե՛ մեկ, թե՛ մյուս ձևով:

§ 376. Բազմակի որոշիչները կարող են վերաբերել թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի որոշյալների: Առաջին դեպքում նրանք հիմնականում արտահայտում են որոշյալի տարբեր հատկանիշները, այսինքն՝ որոշիչներից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս որոշյալի որևէ հատկանիշը՝ օրինակ՝ Պարոն Սուրեն Արևելյանը մոտ երեսունհինգ տարեկան մի բարձրահասակ մարդ էր, երկար ու շեկ մորուքով... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Աշնան փաղցր ու մեղմ արեր Մասիսի վերից վար... իր տարածուն ծիրանին էր փոխել (Խ., Ազգային երգը): Այդ լուրջ, խելացի և սիրուն զեմքը... կաշկանդում էր նրան... (Շիրվ., Քառս): Այդ նախադասությունների մեջ բազմակի որոշիչները ցույց են տալիս որոշյալների տարբեր հատկանիշները (մորուքի երկար ու շեկ լինելը, արևի բաղցրությունն ու մեղմությունը, զեմքի լուրջ, խելացի և սիրուն լինելը և այլն): Այսինքն՝

բազմակի որոշիչներից ամեն մեկը բնութագրում է որոշյալի որևէ կողմը: Բազմակի որոշիչները, երբ հոգնակի որոշյալին են վերաբերում, կարող են արտահայտել նրա թե՛ նույն, թե՛ տարբեր հատկանիշները: Դա պայմանավորված է որոշիչների բնույթով: Եթե բազմակի որոշիչները իմաստով հականիշ չեն կամ իրար չեն բացառում, վերաբերում են հոգնակի որոշյալներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ իբրև որոշյալ հանդես եկած բոլոր առարկաները առանձին-առանձին ունեն նույն հատկանիշները: Իսկ երբ բազմակի որոշիչները հականիշ բնույթ ունեն կամ բացառում են միմյանց, այդ դեպքում հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալներից միայն մեկին, այսինքն՝ որոշյալների մի մասը մի հատկանիշ ունի, մյուս մասը՝ մի այլ հատկանիշ: Օրինակ՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկար ու կամարավոր պատուհաններ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բաբակ ու հաստ, Բաղդու ու կոպիտ. Բաբոն ու ցածր ձայններ... զրմբացնում էին քաղաքում (ՂԱ., Արուստյուն և Մանվել):

Աշխարհի բոլոր անկյուններում էլ կան հաստ ու նիհար մարդիկ (ԱԲ., Կյորես): Առաջին նախադասության մեջ բազմակի որոշիչները (երկար ու կամարավոր) վերաբերում են բոլոր որոշյալներին՝ պատուհաններին, այսինքն՝ արտահայտում են շատ առարկաների նույնանման հատկանիշները:

Մյուս օրինակներում բազմակի որոշիչները զրսևորում են հոգնակի որոշյալների (ձայների և մաղկանց) տարբեր հատկանիշները: Ձայները չեն կարող հաստ ու բարակ, բարձր ու ցածր, իսկ մարդիկ հաստ ու նիհար լինել: Այսինքն՝ բոլոր ձայները և մարդիկ միաժամանակ նշված հատկանիշները չեն կարող ունենալ: Դա բխում է այդ որոշիչների՝ միմյանց բացառելու հանգամանքից: Իրոք, եթե տվյալ անձը հաստ է, ապա նիհար լինել չի կարող և ընդհակառակը: Այստեղից բխում է, որ իրար բացառող բազմակի որոշիչներով արտահայտված հատկանիշներից յուրաքանչյուրը վերաբերում է հոգնակի որոշյալների մի մասին կամ մեկին:

Բազմակի հատկացուցիչ

§ 377. Բազմակի են լինում նաև հատկացուցիչները, որոնք զրվելով միևնույն հատկացյալի վրա, ցույց են տալիս նրա պատ-

կանելությունը, սերումը, ծագումը, վերաբերությունը և այլ կարգի հարաբերությունները:

Բազմակի հատկացուցիչները կարող են միավորվել առանց շաղկապի, կապակցական դադարներով: Այդ դեպքում առաջանում է հատկացուցիչների աններփակ շարք, ուր յուրաքանչյուր անդամ արտասանվում է որոշակի ընդգծվածությամբ, հատկապես, երբ հատկացուցիչները երկուսից ավելի են, այսինքն՝ բաղմանդամ են: Օրինակ՝ ...Կասկածի, խաղի, երկյուղի, կատաղության տալնապր կրկին ալեկոծում է նրան... (ՆՁ, Հացավան): Մեզանում շարունակ մատնանիչ են անում գրականության, արվեստի, մամուլի, դպրոցի անկյալ վիճակը... (ՎՏ, Հոգեւոր Հայաստան): Բազմակի հատկացուցիչներից վերջինը կարող է կապակցվել նախորդի հետ և, ու շաղկապներով, որով և ներփակվում է թվարկվող հատկացուցիչների շարքը. օրինակ՝ ...այդ շինվածքը տարածած հանապարհուրդների, օտարականների և պանդուխտների օթեան էր (Բ, Սամվել): ...Դրանք ցալի, վիրավորանքի ու գայրույրի արցունքներ էին (ՍՁ, Պապ թագավոր): Բազմակի հատկացուցիչները կարող են արտահայտվել խմբերով, այդ դեպքում յուրաքանչյուր խմբի անդամների միավորվում են և կամ ու շաղկապներով, իսկ ամեն մի խումբ մյուսի հետ կապակցվում է արտասանական դադարներով. օրինակ՝ Սիրո և գայրույրի, դառնության և կատաղության նոսրան րսկրսեց դեռ իր զավակները չմտած (ԴԴ, Վարդանանք): ...Վիճում էին ոգու և աշխարհի, հայրենիքի ու կյանքի առեղծվածի մասին... (Ն. տ.):

§ 378. Երկանդամանի հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև շաղկապներով, հատկապես ե-ով, ու-ով, երբեմն էլ կամ-ով: Օրինակ՝ Լեոնին տիրեց ամորի և գայրույրի մի խառն զգացմունք (ՆՁ, Հացավան): ...այստեղ հավաքված էր պալատականների ու նախարարների բազմությունը (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Հատկացուցիչները կարող են կապակցվել նաև կրկնվող րե, և, ու, զոդադրական ոչ միայն... այլ և այլ շաղկապներով, րստեղծելով չներփակված շարք: Այսպես՝ ...Իսկ դսերի մոտ անշարք կանգնած էին րե՝ Սահակի և րե՝ Մեսրոպի զինված թիկնապահները (Բ, Սամվել): Սուր եղջուրները ոչ միայն վահանի գործ էր կատարում, այլև աշտեի (Բ, Սամվել):

Բազմակի բացահայտիչներ

§ 379. Բազմակի են լինում նաև բացահայտիչները, որոնք լրացնում են միեկնույն բացահայտչալին և միավորվում կամ շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, կամ էլ միաժամանակ թե՛ մեկ. թե՛ մյուս ձևով: Ընդ որում, երկանդամանի բացահայտիչները սովորաբար կապակցվում են և, ու շաղկապներով, բազմանդամանի բացահայտիչները՝ առանց շաղկապի, բացառությամբ վերջին անդամի, որը նախորդի հետ կարող է կապակցվել շաղկապով: Օրինակ՝ նրա հետևից դնացին բոլորը՝ իշխանները, կանայք, չոկատը և շինականները (ԴԴ, Վարդանանք): Հայաստանի գրեթե բոլոր բաղադրանքները՝ վան, Բագավան, Կաբին, Երվանդաշատ, Վաղարշապատ, Նախիջևան, Արտաշատ, բռնված էին պարսից դորբերով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դա հայոց երկու հինավուրց լեռնաշխարհները՝ Արցախն ու Սյունիքը միացնող ամենակարճ ճանապարհն էր (Սե, Մխիթար սուրբապետ):

Բազմակի խնդիրներ

§ 380. Բազմակի խնդիրները լրացնում են նույն ստորոգյալին և հանդես են գալիս շարահյուսական միեկնույն պաշտոնով: Բազմակի խնդիրները կարող են հանդես գալ նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ էլ կապական միեկնույն դրսևորմամբ: Նույն հոլովով, բայց տարբեր պաշտոնով կիրառված միեկնույն ստորոգյալի խնդիրները բազմակի չեն. ինչպես տրականով արտահայտված հանգման և մատուցման խնդիրները:

Բազմակի խնդիրները միեկնույն ստորոգյալի այն համադրո լրացումներն են, որոնք կիրառվում են շարահյուսական նույն դերով և հանդես են գալիս նույն կամ տարբեր հոլովներով կամ կապական միեկնույն դրսևորմամբ:

Բազմակի ուղիղ խնդիր

§ 381. Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել հետևյալ կերպ՝ ա) առանց շաղկապի. այդ դեպքում թվարկվող խնդիրները, որ կապակցվում են արտասահական դադարներով, ստեղծում են աններփակ շարք: Դրավոր խոսքում դրանք իրարից անջատվում են ստորակետներով: Օրինակ՝ ...Գնում էր բուրդ, ցո-

բեն, անասուն, յուղ, պանիր (ԱԲ, Կյորես)։ ...Տիրական-քննական հայացքով դիտում էր սենյակի հատակը, առաստաղը, պատերը, անկյունները, պատումահները, դռները (ՆԴ, Խմբագիրը)։

Եթե բազմակի ուղիղ խնդիրները երկուսից ավելի են, վերջին անգամը նախորդի հետ կարող է կապվել և, ու շաղկապներով, փակելով թվարկվող խնդիրների շարքը. այսպես՝ ...փառաբանում էին նրա Բաշուրյունը, խելիք, մեծահոգությունը, իմաստությունը, արդարադատությունը և շատ ուրիշ բարձր առափնություններ (ՀԲ, Անգին քարը)։ ...իր մոտ կանչեց Արտակին, Անահիտին, Պոհրակին ու բոլոր օրհորդներին... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Այստեղ Գագիկ թագավորը կառուցել էր հրաշակերտ եկեղեցի, հոյակապ արհունիք, անառիկ բերդ ու դղյակ... (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի)։

բ) Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել շաղկապներով։ Հնդ որում, եթե խնդիրները երկուսից ավելի չեն, մեծ մասամբ կապակցվում են և, ու շաղկապներով. օրինակ՝ — Մենք ոգի ունենք և միտք... (ԴԴ, Վարդանանք)։ Անցնող կյանքից թվավոր խնդրի ու ժպիտ մենք քաղենք... (ՍԿ)։

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել կրկնվող և, ու, բե, ոչ և այլ շաղկապներով։ Այդ դեպքում հիշյալ շաղկապները շեշտված կրկնվում են ամեն մի համալոր անդամից առաջ, որի հետևանքով բազմակի անդամները արտասանվում են հնչերանգային առանձնահատուկ դադարներով՝ կապմունքով թվարկվող անդամների աններփակ շարք. օրինակ՝ Նրանք կրում էին և՛ նիզակ, և՛ սուր ու վահան, և՛ մահակ, և՛ կացիններ (ԴԴ, Վարդանանք)։ Երբ հեռու էր լինում, մոռանում էր թե՛ կնոջը և թե՛ Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։ Մխիթարը չընորհավորեց ո՛չ Նուշուն, ո՛չ Զարմանդին, ո՛չ էլ նրա մի քաղցր հայացքին սպասող Գոհարին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ)։

Բազմակի ուղիղ խնդիրները կարող են միավորվել ոչ միայն... այլև, ոչ բե... այլև, ինչպես... այնպես էլ (և) և այլ զուգադիր շաղկապներով։ Այսպես՝ Այդ դեպքում նախագահը որոնում է ոչ թե լավ կին... այլ պարզապես մի արկածային սիրահարություն (ՆԶ, Հացավան)։ Նա սիրում է ոչ միայն գինի ու օղի, այլև կոնյակ ու լիկյոր։

Հաճախ բազմանդամների ուղիղ խնդիրները հանդես են գալիս խմբերով։ Այդ դեպքում խմբերը իրար հետ կապակցվում են

արտասանական դադարներով, իսկ ամեն մի խմբի անդամները իրար հետ՝ և, ու շաղկապներով: Այսպես՝ ...Համբուրում դյուղացու պինդ պաշով այլ ու աչք, ունի ու նակատ (ԱԲ, Մինա բիբին): Արմենները արագորեն վերականգնում են ավերված-վնասված բաղաձայններն ու գլուղերը, կամուրջներն ու ճանապարհները, եկեղեցիներն ու մենաստանները... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Բազմակի անուղղակի խնդիրներ²⁹

§ 382. Բազմակի են լինում նաև մյուս խնդիրները՝ հանգման, միջոցի, անջատման և այլն: Բազմակի են այն խնդիրները, որոնք ունեն միևնույն (նաև տարբեր) դրսևորում և հանդես են գալիս շարահյուսական նույն պաշտոնով: Դրանք կարող են կապակցվել՝ ա) առանց շաղկապի, արտասանական դադարներով: Այդ դեպքում կազմվում է թվարկվող խնդիրների աններփակ շարք: Այսպես, օրինակ՝ Նրանք զինված էին իրենց լեռներում ձուլած հրացաններով, երկար թերթով, նիզակներով, նետ ու աղեղով (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...սկսեց զննողաբար նայել իր հագուստին, դեմքին, մազերի սանրվածքին (ՆԴ, Զազունյան): Սմեն ծր պատմում Սասնա մի ծոփց, Քուռկիկ Զալալուց, կեծակե թրից, Մարութա սարից, Ագուլսփարից (ՊՍ, Անլուելի ղանգակատուն): Պապին շատ զարմացրեց, թե ինչու այդ մանկահասակ աղջիկներին կտրել են իրենց տնից, ծնողներից, խաղընկերներից... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հաճախ հանգման, վերաբերության և այլն բազմակի խնդիրներից վերջինը նախորդի հետ կապվում է և, ու շաղկապով, որով և ներփակվում է անշաղկապ թվարկվող շարքը: Օրինակ՝ ...Անտարերությունը էր նայում կացիններին, թերին, ղանակներին ու իր արհեստով պարծեցող ղանապետին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Միաժամանակ կծանոթանային Ռուսաստանին, ռուս ժողովրդին և նրա կուլտուրային (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): Ներսեսը պալատ էր գալիս գլխավորապես այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում է եկեղեցուն, կրոնին և հոգևորականության (ՍԶ, Պապ թագավոր):

²⁹ Բազմակի անուղղակի խնդիրները կապակցական ձևերով ու եղանակներով իրարից էլ ավելի շատ զանազանվում և քննվում են խառը կերպով, ոչ առանձին-առանձին: Այդ պատճառով էլ ստիպված դործածում ենք ավանդական անվանումը:

բ) Վերը նշված բազմակի խնդիրները կարող են միավորվել շաղկապներով: Ընդ որում, երկանդամանի բազմակի խնդիրները գերադասցապես կապակցվում են և, ու շաղկապներով: Օրինակ՝ եվ սիրտդ լիքն է եղել հաճախ ցասման թույնով ու ատելությամբ... (ՆԶ, Երգ մաքառման): Մեղք է դա արվեստի հանդեպ և վարպետի հիշատակի հանդեպ (Վ. Փափ., Հետադարձ հայացք, 1): ...Բայց չկարողացավ խախտել իմ հավատարմությունը թե՛ դեպի իմ հայրենիք և թե՛ դեպի իմ թագավորը (Բ, Սամվել):

Այդ բազմակի խնդիրները կարող են կապակցվել կրկնվող և, ու, քե. ոչ և այլ շաղկապներով: Յուրաքանչյուր համադոր անդամ այդ դեպքում թվարկվում է արտասանական յուրահատուկ դադարներով: Կան դեպքեր, երբ կրկնվող շաղկապները դրվում են ոչ թե համադոր բոլոր անդամների, այլ միայն մի քանիսի հետ: Այսպես՝ ...Այդ քաջահայտ է քեզ, և՛ ինձ, և՛ ամենֆին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Վերջինները զրկեցին նրան քե՛ աչքերից և քե՛ զանից (Բ, Սամվել): — Միթե թուլե՞լ ես մի ամենապիտեր հավատարմություն՝ թե՛ դեպի քո խոսքը և թե՛ դեպի քո խոստմունքները (ն. տ.): Վերջին երկու օրինակներում քե՛ կրկնվող շաղկապի հետ դործածվել է նաև և շաղկապը, կազմելով քե... և քե կապակցությունը: Դրանով բազմակի անդամների կապը ավելի սերտ է դառնում: Ընդ որում, եթե և-ը հիմնականում իր վրա է վերցնում միավորման, ապա քե... քե կրկնադիր շաղկապը՝ շեշտելու, ընդգծելու դեր: Այստեղ առկա է միաթամանակ և՛ միավորում, և՛ ընդգծում:

§ 383. Մասնանշված բազմակի խնդիրները կարող են հանդես գալ նաև խմբերով: Հնարավոր է, որ բոլորը չունենան իրենց գույգր, այսինքն՝ մի քանիսը հանդես դան խմբերով, մեկը կամ երկուսը՝ առանձին: Առաջին դեպքում խմբերը իրար հետ կապվում են հնչերանդալին դադարներով, իսկ իրենց ներսում միավորվում և, ու շաղկապներով: Երկրորդ դեպքում գույգերով արտահայտվածներն իրենց ներսում կապակցվում են շաղկապներով, իսկ մյուսների հետ՝ արտասանական դադարներով: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր հուզումներով, ցավով ու կարոտով, երազանքներով ու տագնապներով (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1): Զվարճալի էին ղինվորները իրենց մարմնին կպած զրահներով ու սաղավառներով, սերով ու մուրհներով (ԴԴ, Վարդանանք):

Բազմակի խնդիրները միավորվում են նաև ոչ թե... այլ, ոչ միայն... այլև, ինչպես... այնպես և (էլ) զուգադիր շաղկապներով: Սրանցով կասակցվող անդամները արտասանվում են ընդգծվածությամբ և շեշտվածությամբ: Այսպես՝ Հայերը լեռներից կռվում էին մեզ հետ ոչ միայն գեներով, այլև ֆաբերով ու փայտերով (Բ, Սամվել):

Բազմակի պարագաներ

§ 384. Բազմակի կարող են լինել պարագաների բոլոր տեսակները: Բազմակի են համարվում միայն նույն պաշտոնով կիրառվող մեկից ավելի պարագաները, ինչպես մեկից ավելի ձևի, չափի կամ տեղի պարագաները: Բազմակի չեն կարող լինել ժամանակի և ձևի պարագաները միասին, որովհետև նրանք տարբեր պաշտոն են կատարում, թեև լրացնում են միևնույն ստորոգյալին: Բազմակի պարագաներ կարող են դառնալ՝ ա) տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերը, եթե նույն պաշտոնով են կիրառվում, բ) Տարբեր հոլովներով դրված, բայց նույն խոսքի մասին պատկանող բառերը շարահյուսական միևնույն դերը կատարելիս, գ) Ուղիղ ձևով դրված միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերը, ասենք ածականները, մակբայները և այլն:

Այսպիսով՝ բազմակի են նույն պաշտոնով հանգես եկող մեկից ավելի պարագաները, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես միևնույն, այնպես էլ տարբեր խոսքի մասի պատկանող բառերով, ինչպես նույն, այնպես էլ տարբեր հոլովաձևերով³⁰:

§ 385. Բազմակի պարագաները հիմնականում միավորվում են երկու եղանակով. առանց շաղկապի և շաղկապներով: Առանց շաղկապի միավորվելիս կազմում են բազմակի անդամների աններփախ շարք: Օրինակ՝ Հավաքվում էին զույգ-զույգ, խումբ-խումբ... (ԳՍ, Թեհրան, 1): Դաշտերում, այգիներում, նահապարհներին հաճախ էին երևում Բեկի զինվորական վերակացուները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Ցնծության ձայնից, ծափերի զաբկից շարժվում են, դողում պատեր ու օճորք (ՀԹ, Անուշ): Գնում ենք Դվին՝ նվագե-

³⁰ Բազմակի պարագաները կապակցական ձևերով ու եղանակներով իրարից էապես չեն զանադանվում, ուստի քննության են առնվում միասին:

լու, երգելու (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Հեովից իսկ դա երևում էր զինվորների ձվաձև կճուճանման գլխաբկներից, երկար տափակ սրերից (ԴԴ, Վարդանանք):

Եթե պարագաները երկուսից ավելի են, վերջին անգամը նախորդի հետ կարող է կապակցվել և, ու շաղկապներով՝ փակելով թվարկվող շարքը. օրինակ՝ Հեռանում էր անդարձ, անսփով ու լոխն (ԵԶ, Վերագարձ): Խաղաղ առավոտը քնքուշ նայում էր անդրնդից, լեռներից և հեռավոր ծայրերից (ԴԴ, Վարդանանք): Ռըշտունյաց նախարարը եկել էր որսի բացակներով, ծառաներով ու գինվորներով (Ն. տ.):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև շաղկապներով: Երկանդամանի պարագաները գերազանցապես կապակցվում են և, ու շաղկապներով, որով և ստեղծվում է ներփակ շարք. այսպես՝ Նա խորուքյամբ ու ակնածանքով նայեց շինականներին (ԴԴ, Վարդանանք): Աշխատում ենք օր ու գիշեր գործարաններում ու հանքերում (Գ. Սար.): Օրեր ու շաբաթներ խաչերի դռանն անցկացրին (ՆԴ, Սաքուլն ուխտ դնաց): Դուրս են եկել դաշտը շրջապատող գյուղ լեռներից ու անշնչացել սովից ու ծարավից (ՍԶ, Պասյ թագավոր):

Բազմակի պարագաները կարող են միավորվել նաև կրկնադիր և. քե. կամ. ոչ և այլ շաղկապներով՝ շնչափակելով թվարկվող լրացումների շարքը: Այսպես, օրինակ՝ Միակ շրջադգեստը նա հագնում էր և՛ տանք. և՛ դրսում (Սիր., Նախօրյակին): Հասմիկը... չերկվաց ո՛չ կալսիչի մոտ, ո՛չ ֆերմայում, ո՛չ էլ խրճիթ- բնօրհանում (ՆԶ, Հաջավան): Երբեմն կրկնվող քե շաղկապի հետ գործածվում է և շաղկապը, որով ավելի է սերտացվում բազմակի անդամների կապը: Այդ դեպքում և-ը միավորման, քե... քե-ն ընդգծելու դեր է կատարում: Օրինակ՝ Թե՛ արևելքում և քե՛ արևմուտքում պատահեցան երկու մեծ փոփոխություններ (Բ, Սամվել): Պալատականների մեջ իսկույն ճանաչեց թագավորին՝ քե՛ դեմֆից և քե՛ հագուստից (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Բազմակի պարագաների կապակցման դերով կարող են հանդես գալ նաև քե, կամ, այլև ոչ քե... այլ, ոչ միայն... այլ և այլ շաղկապներ. օրինակ՝ Իսկ պարսիկ զինվորները հաղթողի սանձարձակությունը փառաբանում քե գլուխներում անակնկալ մտնում էին տները (ՍԶ, Պասյ թագավոր): Նա այսօր կամ վաղը զորք կուղարկե իմ հտեից (Մուր., Գե-

վորդ Մարգարետունի): Թագավորի գալու լուրը կարճ միջոցում տարածվեց ոչ միայն միջնաբերդում, այլև ֆաղափում (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Ոչ թե հաբյուր անգամ, այլ հազար անգամ դու ասել ես ինձ այդ (Բ, Սամվել): Երեմիան նրա բարկությունն ու հուզումն զգաց ոչ միայն նրա ձայնից, այլև... կարմրած աչքերից (ՍԶ, Պապ Թագավոր):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՈՐԾԱԾՎՈՂ, ԲԱՅՑ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԴԱՄ ՉԶԱՆԴԻՍԱՑՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 386. Նախադասության մեջ երբեմն գործածվում են այնպիսի բառեր, որոնք թեև քերականորեն կապված չեն տվյալ նախադասության հետ, այսինքն՝ նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ ու գունավորում են հաղորդում նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի: Օրինակ՝ Եկողները, անկասկած, պարսիկներ էին... (ՍԶ, Պապ Թագավոր): Կարծեմ նույն օրն էլ ճանապարհ ընկա (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Նրա ոտքը, իսկապես, կապված էր սրունքի մոտ և հազիվ էր դիպում գետնին (ԽԴ, Խոզեդան): Ընդգծված բառերը նախադասության անդամ չեն, բայց որոշ երանգ են տալիս նրան:

Այն բառերը, որոնք փերկանորեն կապված չեն նախադասության հետ, նախադասության անդամ չեն. բայց որոշ երանգ են հաղորդում նրան, կոչվում են միջանկյալ բառեր:

§ 387. Իբրև միջանկյալ բառեր հիմնականում հանդես են գալիս ձայնարկությունները, որոշ եղանակավորող բառեր, գոյականներ ու շաղկապներ, բառակապակցություններ, այլև կոչականները: Նախադասության անդամ չեն ձայնարկությունները, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացական ու կամային վերաբերմունքը նախադասության կամ նրա որևէ անդամի վերաբերյալ: Ձայնարկությունները նախադասության անդամներից առանձնացվում են հնչերանգային դադարով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Նրանք արտասանվում են յուրատեսակ առողանությամբ և զրավոր խոսքի մեջ ունենում են բացականչական նշան: Ձայնարկությունները չունեն կայուն շարադասություն: Նրանք կարող են զրվել նախադասության թե՛ սկզբում, թե՛ վերջում և թե՛ մեջտեղում: Հիմնականը, իհարկե, նախադաս կիրառությունն է: Այսպես՝ ...Վա՛յ աղբյուր, ո՛ւր ես գնում... (ՍԿ): Ա՛, հասել ես գյուղը արդեն (ԵԶ, Դանթես-

կան առասպել): Ջահելությունս անցնում է, վա՛խ (ՀՇ): Վո՛ւշ-վո՛ւշ, Անուշ, վո՛ւշ-վո՛ւշ քույրիկ, վո՛ւշ քո սերին, քո յարին... (ՀԹ, Անուշ):

Որոշ ձայնարկություններ արտասանվում են շեշտված ձևով և գրություն մեջ ունենում են շեշտ: Օրինակներ՝ — Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, ձու եմ ասում, է... (ՎԱ, Սեանի տիին): Հա՛, հա՛, հա՛, տղերք, Մեջքը թափ տվեք... (ՀԹ, Անուշ): — Վա՛յ-վա՛յ, վո՛ւշ-վո՛ւշ, Ընչի համար եկա ես սար... (ՀԹ, Չարի վերջը):

Շեշտված են արտասանվում նաև ա, այ, հեյ և այլ ձայնարկությունները կոշականների հետ գործածվելիս: Այդ դեպքում ձայնարկությունները կոշականներից չեն անջատվում, այլ նրանց հետ միասին են առանձնացվում նախադասության անդամներից: Այսպես՝ — Ա՛յ աղբյուր, ո՞ւր ես գնում... (ՍԿ): Ինչպես չլամ, ա՛ սա-նամե... (ՀԹ, Չարի վերջը): — Ա՛յ սառ, ա՛յ ծառ, ա՛յ թուփ, ինչ կիների հանկարծ Սահակս դառնաք, գար փաթաթվեք վզովս (Արաքս, Օհան հայրիկը):

Երբեմն զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու, շեշտելու կամ ընդգծելու համար ձայնարկությունը կրկնվում է: Այդ դեպքում նրանք իրարից անջատվում են արտասանական դադարներով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Օրինակներ՝ Ինչ ենք լսում-Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... (ՀԹ, Անբախտ վաճառականը): Վո՛ւշ, վո՛ւշ, ո՞նց ա թակում, ձեզ մեռնեմ (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին): Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... աղամանդս դնաց... (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը):

Զգացական վերաբերմունքը ավելի ուժեղացնելու դեպքում ձայնարկությունը ավելի երկար է արտասանվում, որը գրության մեջ դրսևորվում է ձայնավորի կրկնումով կամ էլ ձայնավորի և բացականչական նշանի կրկնումով. օրինակ՝ Ա՛ա՛, Գեղամ Արամիչ, ես ձեզանից չեի սպասի, որ դուք երեսան թողնեք մոր վրա... (ԺԹ, Ոսկե հովիտ): Ա՛ա՛, ի՞նչ ես ասում, Շուշան, ինչ (ն. տ.):

Մանր.— Մի քանի ձայնարկություններ երբեմն չեն բաժանվում նախադասության անդամներից, քերականորեն կապվում են որևէ անդամի հետ և ստեղծում յուրատեսակ կապակցություն, որանք թեև իմաստով մոտ են միջանկյալ բառերին, բայց այդպիսին չեն: Օրինակ՝ — Վո՛ւշ իմ աչքին, անխելք կիտ, ինչպես իդուր խաբվել ես դու... (ՀԹ, Չարի վերջը): — Ա՛յ քեզ հսկա, Գլուխն

էստեղ. ոտները չկա... (ՀԹ, Հսկան): ...Այ քեզ մեռնեմ, Դարման առա... (ՀԹ, Կալի երգը): — Վա՛յ բառով ես եկել, Գեղամ ջան, հաղար բարի (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Վա՛յ բաժան աշխերին, սրտերին բաժան, Զկա վիշտ՝ բաժանման այս վշտից դաժան (ՀՇ):

§ 388. Նախադասության անդամներ չեն նաև եղանակավորող բառերը, որոնք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, առարկայի կամ գործողության վերաբերյալ, դրանով էլ հենց եղանակավորվում, երանգավորվում է նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը³¹: Այսպես՝ — Իհարկե, իհարկե էստեղ է,— պատասխանեց թաղավորը (ՀԹ, Աներևույթ թաղավորությունը): Մեր հեծելազորը անշուշտ կհաղթանակի, եթե պատերազմն արձակ դաշտի վրա (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Գուցե մի օր տեսեր, գուցե երկու օր... (ԴԴ, Վարդանանք): Այդ նախադասություններում միջանկյալ բառերով երկբայական կամ հաստատական երանգ է հաղորդել նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի:

Եղանակավորող բառերի մի մասն էլ, հանդես գալով որպես միջանկյալ բառ, նախադասությանը կամ նրա որևէ անդամի հաղորդում է սաստիկական ցուցական, սահմանափակման, կամային և այլ երանգ: Օրինակներ՝ Ներս մտավ համարձակ, մի՛նչև անգամ հուարտ քայլերով... (ՆԴ, Զաղունյան): ...որը նվիրել էր նրան իր սիրտը, իր խելքն ու խորամանկությունը, անգամ իր կյանքը (ԴԴ, Վարդանանք): Գոնե երկու շաբաթ, գոնե մի շաբաթ, գոնե հինգ օր առաջ հայտներ, թե այսինչ օրը հեռանում եմ... (ՆԴ, Զաղունյան): Ահավասիկ. պոետ բոնուր զնգոցը... (ԵԶ, Բորիս Չնկվաձե): Ընդգծված բառերը միջանկյալ են:

§ 389. Նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում, հետևաբար և նախադասության անդամ չեն նաև կոշականները, որոնք ցույց են տալիս, թե ում է ուղղված խոսքը:

Կոշականները ևս կայուն շարահատություն չունեն: Կարող են հանդես գալ նախադասության սկզբում, մեջտեղում և վերջում: Նրանք արտասանվում են շեշտված, գրավոր խոսքում կրելով շեշտ:

³¹ Եղանակավորող բառերը, իբրև առանձին խոսքի մաս, հանգամանորեն ուղղված են չեն և պարզ. Ս. Աբրահամյանը (տե՛ս Զինքվող խոսքի մասերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965):

Նախադասության անդամներից կոշականները անջատվում են արտասանական դադարով, գրության մեջ՝ ստորակետով: Ընդ որում, նախադասության սկզբում կիրառվելիս, ստորակետը դրվում է նրանից հետո, վերջում հանդես գալիս՝ նրանից առաջ, իսկ մեջտեղում գործածվելու դեպքում՝ երկու կողմից էլ: Օրինակներ՝ — Իշխան, բարով եկար... (ՀԹ, Ուլունք), Ձեր հին ձորերով անցա ես, վաղեմ (Գ. Սար.): — Աբամ, Սոս, Սարգիս, Եգոր, Սիրաֆ, մի դեսը եկեք, — ձայնեց նա... (Գ. Բես, Նանգարված ճառը): — Հայրիկ, գրիր, որ դու նրա եղբայրն ես (ՀՔ, Գեներալի քույր): Երբեմն կոշականներն ունենում են նախադաս կամ ետադաս լրացումներ: Առաջին դեպքում շեշտվում է կոշականի լրացումը, և կոշականն ու իր լրացյալը կադմում են մի կապակցություն և անջատվում նախադասության անդամներից: Եթե կոշականը ունի ետադաս լրացում, ապա շեշտը չի անցնում նրա վրա, մնում է կոշականի վրա: Օրինակ՝ — Ասա՛, սիրելի՛ հայրիկ, ասա՛ (ԴԴ, Վարդանաք): — Մնաք բարո՛ւ, սիրելի՛նք, տո՛ւմ իմ, աշխա՛րհ իմ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Երբեմն կոշականը կամ լրացյալը փոխանակ շեշտվելու արտասանվում է բացականչումով: Այդ դեպքում գրության մեջ ստանում է բացականչական նշան: Այսպես՝ — Մայրի՛կ, սիրելի՛ մայրիկ, ինչո՛ւ ես լաց լինում... (Բ, Սամվել): Այստեղ հատուկ երանգ է հաղորդվում խոսքին:

§ 390. Իբրև միջանկյալ բառեր կարող են հանդես գալ նաև որոշ հոլովածներ, շաղկապներ և բառակապակցություններ, հատկապես՝ սակայն, այսուեանդե՛ծ, այնուամենայնի՛վ, ուրեմն, ի միջի այլոց, կարծիքով, ըստ իս, ցավոք սրտի և այլն, որոնք պարզաբանում, ճշտում, բացահայտում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը: Այսպես՝ Հոբելյանական տարին, բնականաբար, արդյունքների ամփոփման տարի է (ՍՀ, 19.4.1967): Մեր ուժանը հավատաց, բայց, այնուամենայնի՛վ, հրամայեց պարսիկ պատանիներին, որ օգնեն նրան (Բ, Սամվել): Եվ այդ դեպքում կղերը սովորաբար (ինչպես և բուրժուազիան) իր կաստայական շահերը հայտարարում է ընդհանուր ազգային շահեր... (ՎՏ, Հայ պրականության գալիք օրը):

§ 391. Միջանկյալ բառերի մի տեսակն են այդպիսի բառերն ու կապակցությունները, որոնք պարզաբանում են նախադասությունը կամ նրա որևէ անդամը կամ էլ լրացուցիչ որոշ տեղեկու-

Քյուն հաղորդում դրանց վերաբերյալ, դրանք այսպես ասած, բացահայտող կամ տեղեկատու բառեր են, որոնք նախադասության անդամներից առանձնացվում են արտասանական դադարով, իսկ զրույթյան մեջ՝ փակագծերով: Այդ բացահայտող կամ տեղեկատու բառերը հիմնականում զրվում են նախադասության մեջտեղում կամ վերջում: Իբրև կանոն, նախադասության սկզբում չեն կիրառվում, որովհետև լրացուցիչ տեղեկությունը հաղորդվում է նախապես արդեն ասված մտքի վերաբերյալ: Նման բառերը կամ կապակցությունները ազատ կերպով կարելի է հանել նախադասության կազմից՝ առանց ամենաշնչին շափով նրա իմաստի վրա ազդելու կամ այն փոխելու: Օրինակ՝ Թաղմանը հանգուցյալի ազգականներից ներկա էր Երվանդ Շահազիզյանը (նախաջևանի թեմական դպրոցի տեսուչ) (ՎՏ, Սմբատ Շահազիզի թաղումը): Առաջին տեղը զրավեց Ա. Դովլաթյանը (Երևանի սուսերամարտիկների դպրոց) (Ավ., 5.2.1972): Մենք հայ սոցիալ դեմոկրատներս (բուշեիկներս) հաստատ գիտենք, որ... (ՎՏ, Զեկուցագիր Թյուրքահայաստանի մասին): Ձեր նամակը (ամառանոցից գրած) ես ստացել եմ և չեմ պատասխանել... (ՎՏ, Հովհաննես Թումանյանին): Սարքաշինական գործարանը (գիրեկտոր՝ Ավագյան, կուսբյուրոյի քարտուղար՝ Դանիելյան) ժամկետից շուտ կատարեց տարեկան պլանը):

§ 392. Միջանկյալ կարող են լինել ոչ միայն բառեր ու կապակցություններ, այլև առանձին նախադասություններ ամբողջությամբ վերցված: Հաճախ պարզ կամ բարդ նախադասության մեջ հանդես է գալիս այնպիսի նախադասություն, որը թեև քերականորեն կապված չէ այդ նախադասության հետ, բայց միջանկյալ բառերի նման որոշ երանգ է հաղորդում նրան կամ նրա որևէ անդամի: Դրանք նույն դերն են կատարում, ինչ միջանկյալ բառերն ու կապակցությունները, այն տարբերությամբ միայն, որ սրանք երանգավորումը ավելի որոշակի ու հստակ ձևով են արտահայտում, մի բան, որ հնարավոր է դարձնում ստորոգման առկայությունը:

Որևէ նախադասության մեջ ընկած այն նախադասությունը, որ շարահյուսորեն կապված չէ նրա հետ, բայց որոշ երանգ է հաղորդում վերջինիս, կոչվում է միջանկյալ նախադասություն:

Միջանկյալ նախադասությունները կարող են բացահայտել,

պարզաբանել, ճշտել ասված միտքը, արտահայտել զանազան հուզարտահայտչական երանգներ, խոսքի հավաստիությունը, երկբայական լինելը և այլն: Միջանկյալ նախադասությունը զրվում է նախադասության մեջտեղում և վերջում: Նախադասության սկզբում հազվադեպ է կիրառվում, այն էլ հատկապես զրամատիկական ստեղծագործություններում:

Միջանկյալ նախադասությունները զրավոր խոսքի մեջ մյուս նախադասություններից անջատվում են փակագծերով կամ ստորակետերով: Օրինակներ՝ Բայց տեսնելով երևի դա անկարելի է այլևս (պարսիկները բավական առաջ էին անցել), Բազրատունին իր մոտ կանչեց զորավար Բաթ Սահառունուն... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ես չեմ կարող ճնշել իմ մեջ (ևս ձայնը ավելի բարձրացրեց) խղճի և մտքի ազատությունը... (ՆԴ, Նոր հավ): Դաքաղյւ վերցրին Հալարյան ճեմարանի բարձր դասարանի աշակերտները (հանգուցյալը 35 տարի այդ զպրոցում ուսուցիչ է եղել) (ՎՏ, Սմբատ Շահադիդի թաղումը): Բարխուդարի տանու երեցը մի կերպ ոտքի կանգնեց (հաբբա՞ծ էր), սեղանն օրհնեց ու... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Միջանկյալ նախադասությունները ազատ կերպով կարելի է հանել տվյալ նախադասությունից՝ առանց նրա իմաստը փոխելու:

ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

§ 393. Նախադասության անդամները իրար նկատմամբ այս կամ այն հարաբերության մեջ են գտնվում, այսինքն՝ կապակցվում են միմյանց հետ քերականական որոշակի կանոններով ու պատճառաբանվածությամբ: Հենց այդ բանի շնորհիվ էլ նրանք ձևավորում են նախադասությունը կամ խոսքը և միտք են արտահայտում: Եթե նախադասության անդամների միջև քերականական որոշակի կապակցություն չլինի, ապա նրանք չեն կարող միտք արտահայտել: Այդ դեպքում մենք զործ կունենանք հասկացություններ արտահայտող առանձին բառերի կամ բառախմբերի, բայց ոչ նախադասությունների հետ: Քերականական կապերի մեջ մտնելու հետևանքով նախադասության անդամների միջև մտքի կապ է ստեղծվում, որը նախադասության ձևավորման անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է: Նախադասության անդամների մտքի կապը.

այսպիսով, առաջ է գալիս այդ անդամները իրար հետ կապակցելու միջոցով:

Բառերի այն կապակցությունը, որի դեպքում ստորադաս անդամը այս կամ այն ձևն է ստանում գերադաս անդամի իմաստային կամ ֆերականական կարգերի թելադրմամբ կամ էլ փոփոխություն չի կրում նրա պահանջով, կոչվում է կապակցություն:

Կապակցությունը դրսևորվում է համաձայնությունամբ, խնդրառությունամբ և առդրությունամբ: Այլ կերպ ասած՝ նախադասության անդամների կապակցությունը արտահայտելու համար մեր լեզվում գոյություն ունեն տարբեր եղանակներ՝ համաձայնություն, խնդրառություն և առդրություն:

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

§ 394. Համաձայնությունը նախադասության անդամների կապակցության եղանակներից մեկն է: Այն հայերենում սահմանափակ կիրառություն ունի, Հիմնականում տարածվում է ենթակայի ու ստորոգյալի և բացահայտիչի ու բացահայտյալի վրա: Իհարկե, կան համաձայնության այնպիսի դեպքեր, որոնք դուրս են գալիս նշված անդամների սահմաններից, բայց դրանք կայուն օրինաչափություն չեն ներկայացնում:

Համաձայնությունը, այսպիսով, կապակցության այն ձևն է, որի ժամանակ անդամներից մեկը ստանում է մյուսի քերականական հատկանիշները կամ ձևը:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 395. Թեև ենթական և ստորոգյալը իրար նկատմամբ հավասարական հարաբերության մեջ են գտնվում, և նրանցից որևէ մեկը գերադաս չէ մյուսի համեմատությամբ, սակայն ստորոգյալը քերականական որոշակի փոփոխություն է կրում, երբ փոխվում է ենթակայի դեմքը կամ թիվը: Այսպես՝ Գյուղը հետզհետե կենդանացավ: Ես լավ աշխատեցի:

Առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալը դրվել է եղակի երրորդ դեմքով, քանի որ այդպիսի կիրառություն ունի ենթական, մյուսում՝ եզակի առաջին դեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի

Համապատասխան դեմքով ու թվով: Նշված ենթակաների դիմային կամ թվային փոփոխությունը անհրաժեշտաբար փոփոխություն առաջ կբերի ստորոգյալների մեջ: Այսպես՝ գյուղերը հետզհետե կենդանացան: Մենք չավ աշխատեցինք:

Ինչպես երևում է, երկու դեպքում էլ ստորոգյալները հանդես են եկել հոգնակի թվով՝ պայմանավորված ենթակաների թվային համապատասխան կիրառությամբ: Ընդ որում, երկրորդ օրինակում դրա հետ միասին տեղի է ունեցել նաև դիմային փոփոխություն, մի բան, որ հետևանք է ենթակայի դեմքի փոփոխության:

Այսպիսով, ենթակայի դեմքն ու թիվը պարտադրվում է ստորոգյալին, և վերջինս այդ տեսակետից ստորադասվում է ենթակային կամ, ավելի ճիշտ, կախվածության մեջ է նրանից:

Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը

§ 396. Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնությունը բավական կաշուն է և օրինաչափական, հետևաբար և շեղումներ գրեթե չեն նկատվում:

Եթե ենթական արտահայտված է անձնական գերանվամբ, ասյա ստորոգյալը համաձայնում է նրան դեմքով: Ընդ որում, առաջին դեմքի անձնական գերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը զրուվում է առաջին դեմքով, երկրորդ և երրորդ դեմքերով կիրառված ենթակաների հետ՝ համապատասխան դեմքով: Այսպես՝ ես անտառում էի (Իս., Հավերժություն): Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, որ ոչ կոիվ կար, ոչ սով կար (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Բերված օրինակներում ստորոգյալները զեմքով համաձայնել են համապատասխան ենթակաների հետ:

§ 397. Անձնական գերանվամբ արտահայտված ենթակայի դեպքում ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության հետ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև թվային համաձայնություն: Այսինքն՝ եղակի թվով ենթակաների հետ ստորոգյալը զրուվում է եղակի, հոգնակի թվով ենթակաների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ ես ինձ նախատում եմ դրա համար (ՍԽ, Հողը, 2): Մենք դեռ չենք տեսնում տանտիրուհուն (ՀՔ, Մայրը): Առաջին օրինակում եղակի առաջին դեմքի ենթակայի հետ ստորոգյալը զրվել է եղա-

կի առաջին դեմքով, մյուս նախադասության մեջ ստորոգյալը կիրառվել է հոգնակի առաջին դեմքով՝ պայմանավորված ենթակայի համապատասխան թվով և դեմքով:

§ 398. Դիմային իմաստը սաստկացնելու նպատակով հաճախ իբրև ենթակա գործածվում են ես ինքս, դու ինքդ, նա ինքր. մենք ինքներս, դուք ինքներդ, նրանք իրենք ձեռքը, որոնք կազմված են անձնական գերանվան համապատասխան դեմքերի և ինքն գերանվան բաղադրությամբ:

Այս գերանունների և նրանց ստորոգյալների համաձայնությունը չի շեղվում անձնական գերանուն և ենթակաների և նրանց ստորոգյալների դիմային և թվային համաձայնությունից: Օրինակ՝ ես ինքս ուրիշների կարող էի տանել... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Դու ինքդ ի՞նչ ես կաթնում — ով կհաղթի (ն. տ.): Դուք ինքներդ էլ գիտեք, որ (ն. տ.): Մենք ինքներս էլ շատ խակ վարվեցինք... (Շեքսպ., Համլետ):

§ 399. 3-րդ դեմքի անձնական ինքն գերանունը, ս, կամ դ դիմորոշ հոգերը ստանալով, ձեռք է բերում 1-ին կամ 2-րդ դեմքի գերանվան նշանակությունը: Այդպիսի արտահայտություն ունեցող ենթակայի հետ ստորոգյալները դրվում են 1-ին կամ 2-րդ դեմքով (ուչ երրորդ դեմքով): Այս դեպքում համաձայնությունը տեղի է ունենում ըստ նրանց նոր ստացած դիմային նշանակության: Օրինակ՝ Ո՞ւմ ես դու ծաղրում, ինքդ քեզ ծաղրիր. ոչ թե ինձ... (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): — Ինքներդ ասացեք, ճիշտ չե՞մ ասում (ն. տ.): Ինքս այդ մասին շատ եմ խորհել (ն. տ.): Ինչպես տեսնում ենք, համաձայնության մեջ դեր է խաղացել այդ գերանունների դիմային իմաստը:

§ 400. Բաղմակի անձնական գերանուն և ենթակաների հետ ստորոգյալը համաձայնում է հետևյալ կերպ: Եթե տարբեր դեմքի բաղմակի ենթակաների մեջ կա առաջին դեմքի անձնական գերանուն, ստորոգյալը համաձայնում է այդ դեմքի գերանվան հետ: Օրինակ՝ Թող վախենա նա, ով հանցանք ունի, ես և դու մեղավոր չեմք (ՆՁ, Հացավան): Նրա ինչ հոգն է, թե դու կամ ես կկորցնենք մեր հողերը, մեր գյուղերը... (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Իսկ ես և նա մի քիչ ծուլացել ենք (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1):

2-րդ և 3-րդ դեմքի անձնական գերանուններով արտահայտված բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը դրվում է 2-րդ դեմքով՝

Համաձայնելով այդ դեմքի ենթակային, օրինակ՝ Դու և նա վաղը պետք է հեքթապանեմ տեղամասում: Դուք և նրանք քույլ եմ ավել խաղի կանոնների խախտում:

Երբեմն բազմակի ենթակաները արտահայտվում են դերանուններով և դոյականներով կամ այլ բառերով: Այդ դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է դերանվան հետ:

Քանի որ գոյականները միշտ երրորդ դեմքով են կիրառվում, և նրանց հետ տարբեր դեմքի անձնական դերանունների գործածությունները դիմային տարբերություններ է առաջ բերում բազմակի ենթակաների մեջ, ուստի համաձայնության ժամանակ նախընտրվում է դերանվան առաջին դեմքը, որից հետո երկրորդը: Դերանվան երրորդ դեմքը, որ ամենից թույլն է, համընկնում է գոյական ենթակայի դեմքին: Այդ պատճառով էլ եթե բազմակի ենթակաները արտահայտված են լինում 3-րդ դեմքի անձնական դերանվամբ և դոյականով, ապա ստորոգյալը դրվում է 3-րդ դեմքով: Այստեղ փաստորեն գործում է միևնույն դեմքի ենթակաների հետ ստորոգյալի համաձայնության սովորական օրինաչափությունը: Միակ տարբերությունը այն է, որ բազմակի ենթակաների մեջ 3-րդ դեմքի դերանվան փոխարեն հանդես է գալիս նույն դեմքով արտահայտված գոյականը: Օրինակ՝ Նա ու Գարեգինը կգնանք... (Սև, Հողը, 1): Կապիտան Կոբլիովը, լեյտենանտն ու ես նստում ենք... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում ստորոգյալները համաձայնել են իրենց ենթակաների հետ դեմքով: Բոլոր նախադասությունների մեջ ստորոգյալները դրվել են 1-ին դեմքով, մի բան, որ պայմանավորված է բազմակի ենթակաների մեջ 1-ին դեմքի անձնական դերանվան առկայությամբ:

Հետևյալ օրինակներում՝ դու և Հասմիկը արժանի եմ գովասանքի, Դու և Բո ընկերը պետք է զբաղվեմ այդ հարցով բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կիրառվել է 2-րդ դեմքով, մի բան, որ հետևանք է 2-րդ դեմքի անձնական դերանուն ենթակայի կիրառության, իսկ՝ նա և Շուրան իրար հանդիպեցին (ՀԲ, Մեծ տան գավակներ, 1), Թե՛ նա, թե՛ Սարխոշովը զարմացան (ն .տ.) նախադասություններում բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հանդես է եկել 3-րդ դեմքով՝ պայմանավորված ենթակաների համապատասխան դեմքով:

§ 401. Երբ խոսողը հարցումով դիմում է խոսակիցներին՝

պարգևու համար, թե նրանցից ով է գործողություն կատարողը և գործածում է ով հարցահարաբերական գերանունը կրկնումով, այդ դեպքում ստորոգյալը դրվում է 2-րդ դեմքով: Ստացվում է 3-րդ դեմքի գերանուն ենթակայի հետ 2-րդ դեմքի ստորոգյալի կիրառություն, օրինակ՝ ո՞վ ու ո՞վ գնացիք: Կարելի է ենթադրել, որ այդ ձևերի մեջ ենթական նախապես եղել է դուք գերանունը, որը հետո ընկել է, իսկ ստորոգյալը մնացել է նույն դեմքով: Պետք է նշել, որ երբ տվյալ գործողություն կատարողները ոչ թե խոսակցներն են, այլ ուրիշ անձեր, որոնք այդ խմբից դուրս են, և խոսողը հարցումով դիմում է խոսակցին իմանալու, թե ովքեր են նրանք, այդ դեպքում ստորոգյալը 3-րդ դեմքով է դրվում, օրինակ՝ — Արամ, ո՞վ ու ո՞վ գնացին:

§ 402. Ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության մեջ շեղում է նկատվում նաև այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրը արտահայտված է առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական գերանվամբ, իսկ ենթական՝ գոյականով կամ գոյականաբար կիրառված որևէ խոսքի մասով, օրինակ՝ Այդ բոլորի պատճառը ես եմ: Այդ բոլորի պատճառը դու ես: Այստեղ ենթակայի և ստորոգյալի դիմային համաձայնության փոխարեն կարծես առկա է ստորոգելիական վերադրի և նրա հանդուցի համաձայնությունը:

1-ին դեմքի գերանուն վերադրի հետ հանդուցյը 1-ին դեմքով է կիրառվում, 2-րդ և 3-րդ դեմքերով արտահայտված վերադիրների հետ համապատասխան դեմքերով (համտ. մեղավորը ես եմ, մեղավորը դու ես, մեղավորը նա է):

§ 403. Երբեմն անձնական գերանունների հետ միասին իբրև ենթակա կիրառվում են ամեն, բոլոր գերանունները, որոնք դիմորոշ հոգերի միջոցով ստանում են անձնական գերանունների դիմային համապատասխան նշանակություն, այսինքն՝ ձեռք են բերում դիմային այն իմաստը, որ ունի անձնական տվյալ գերանունը (մենք ամենքս, դուք ամենքդ, նրանք ամենքը, մենք բոլորս, դուք բոլորդ, նրանք բոլորը): Նշված որոշյալ գերանունները կիրառվում են անձնական գերանունների հոգնակի ձևերի հետ և վերջիններիս համար մի տեսակ պարզաբանման, բացահայտման դեր են կատարում՝ իմաստային տեսակետից մոտենալով բացահայտիչ բացահայտյալի հարաբերության: Դրանք անձնական գերանունների հետ միասնաբար հանդես են գալիս որպես նախադասության

մեկ անդամ: Ստորոգյալը այդ դեպքում համաձայնում է ենթակայի հետ դեմքով և թվով: Այդ բոլոր ձևերի հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում, ընդ որում, նշված բաղադրյալ ձևերի մեջ, 1-ին դեմքի դերանվան առկայության դեպքում ստորոգյալը 1-ին դեմքով է զրվում, եթե ենթակաները արտահայտված են 2-րդ կամ 3-րդ դեմքի դերանուններով, ստորոգյալը ստանում է ենթակայի համապատասխան դեմքը, օրինակ՝ Երիտասարդ Գնեկն ասաց այն, ինչ նրանք ամենքը մտածում էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դուք բոլորդ մեր քննամին եք... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Մենք բոլորս, բոլորս մանուկներ ենք որք... (ՎՏ): Մենք ամենքս հյուր ենք կյանքում (ՀԹ, Թմկաբերդի առումը):

§ 404. Երբեմն անձնական դերանվան հետ իբրև ենթակա կիրառվում է թվականը, որը դիմորոշ հոգի միջոցով ստանում է անձնական դերանվան համապատասխան դեմքը (մենք երկուսս, դու երկուդ, նրանք երկուսը):

Այդ դեպքում ստորոգյալը հոգնակի է զրվում և համաձայնում ենթակայի հետ դեմքով, Օրինակ՝ Մենք երկուսս ուսանողներ ենք, դուք երեքդ՝ աշակերտներ: Հաճախ թվականի հետ միասին հանդես է գալիս էլ բառը, որ ավելի է ընդգծում այդ խմբի մեջ մշտնող անձերի միասնաբար հանդես գալը: Այսպես՝ դուք երեքդ էլ գերազանցիկներ եք:

§ 405. Թվականը որպես ենթակա հանդես է գալիս նաև ցուցական դերանունների հետ (սրանք երկուսը, դրանք երկուսը, նրանք երկուսը): Այս դեպքում նա ստանում է 3-րդ դեմքի դիմորոշ հոգ, որը պայմանավորված է ցուցական դերանվան դիմային համապատասխան կիրառության: Օրինակ՝ Նրանք երկուսն էլ միջին տարիքի մադիկ էին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դրանք հինգն էլ աշակերտներ են: Այս ձևերի հետ ևս կիրառվում է էլ բառը դարձյալ վերը նշված իմաստով:

§ 406. Եթե բազմակի ենթակաները արտահայտված են ցուցական և անձնական դերանուններով, ապա ստորոգյալը զրվում է հոգնակի թվով և դեմքով համաձայնում է անձնական դերանվան հետ: Օրինակ՝ Ես ու սա այդ գործը զուլիս կրեւենք: Սա ու նա ոչինչ չեն կարող անել:

Նկատենք, որ նման կիրառությունները լայն տարածում չունեն զրական լեզվում: Զուցական դերանունից և գոյականից կազմը-

ված բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը կիրառվում է երրորդ դեմքով. Օրինակ՝ Կապիտան Կոբիլովը մի օր էլ սոված պահի, կփախչեն սա ու Կոնկինը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան)։

Մյուս տեսակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը զործածվում է երրորդ դեմքով։ Օրինակ՝ ...Դրանք մեծ մասամբ սաղավարտով հայ զորականներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Յուրաֆանչյուր ոք աշխատում էր առաջանալ և հարմար դիրք ու տեղ գրավել (ն. տ.)։ Ամեն ինչ վերջացավ (ն. տ.)։ ...Բայց նրանցից ամեն մինը կվաներ հարյուր հազարացի (Մուր., Գևորգ Մարգարե-տունի)։

§ 407. Յուրաֆանչյուրը, ամեն մեկը որոշյալ և ոչ մեկը որոշյալ դերանվան ժխտական ձևով արտահայտված ենթակաների ստորոգյալը իբրև կանոն հզակի երրորդ դեմքով է գրվում։ Օրինակ՝ Ամեն մեկը խորասուզված էր իր մտքերի մեջ (նԶ, Հացավան)։ Ամեն մեկը հիշում էր իր անցած կյանքը... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Յուրաֆանչյուր մտնեմում էր սեղանին և մի-մի բաժակ օղի ըմպում։ Սակայն, երբ այդ դերանունները բստանում են և կամ դ դիմորոշ հոդը և դիմային նոր իմաստ ձևոր բերում (յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, ամեն մեկս, ամեն մեկդ, ոչ մեկս, ոչ մեկդ), ստորոգյալները համաձայնում են այդ ենթակաների նոր ձևեր գերած դեմքի հետ։ Օրինակ՝ յուրաֆանչյուրդ ձեր կարյաց չափ կտա՞վ զինվոր, ձի և պարեն (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ — Ամեն մեկս մեր տանը կլինենք... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1)։ Յուրաֆանչյուրս հանձնել էինք երկուական բնություն և մեկական ստուգարք։ Ոչ մեկդ չընդունեցիք մեր առաջարկությունը։ Ոչ մեկս չբացակայեցինք նիստից։

Շանոթ.— Նկատվում են դեպքեր, երբ յուրաֆանչյուրս ձևի հետ ստորոգյալը հզակի երրորդ դեմքով է գրվում, փոխանակ հոգնակի 1-ին դեմքով կիրառվելու, օրինակ՝ յուրաքանչյուրս սուղվել էր իր հոգու ներս... (Իս., Հովվերգություն)։ Այստեղ և հոդի դիմորոշությունը բավական թույլ է, որի հետևանքով ստորոգյալը հզակի 3-րդ դեմքով է կիրառվել, հզակիությունը նպաստել է նաև այն, որ այստեղ մտովի վերցվում է միայն այն անձը, որը անշատվում է միավորների քանակությունից։

§ 408. Ամեն(ը), ամենք և բոլոր(ը) որոշյալ դերանունների հետ ստորոգյալը երրորդ դեմքով է գրվում։ Օրինակ՝ ...Բոլորը

գնացին միանգամից (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Ամենքը միաբերան օրհնում և փառաբանում էին նրան (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Երբ ամենքը, բոլորը գերանունները ստանում են և կամ դ պիմորոշ հոգը, ձևոր են բերում դիմալին նոր նշանակություն (բուլորս, բուլորգ, ամենքս, ամենքդ), ստորոգյալները այդ դեպքում համաձայնում են ենթակաների հետ, ստանալով դիմալին համապատասխան արտահայտություն, այսինքն՝ կիրառվում են այն դեմքով, որով հանդես են եկել ենթակաները: Օրինակ՝ Ես չգիտեմ, արքա, ամենքս մի տեղ պիտի ապրենք, թե կտանեն մեզ տարբեր վայրեր (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Եթե ամենքդ այդպես կփախչե՛ք այնտեղից, իհարկե զորք չենք ունենալ... (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մենք զինվորներ ենք ու բոլորս էլ երկուական աչք ունենք (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): — Բոլոր՞դ դուրս եկա՛ք շրջապատումից (ն. տ.):

Ինչպես տեսնում ենք, ենթակայի և ստորոգյալի դիմալին համաձայնության մեջ գրեթե շեղումներ չեն նկատվում: Այստեղ օրինաչափությունը բավական կայուն է:

Ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 409. Ենթական և ստորոգյալը հայերենում համաձայնում են նաև թվով: Ընդ որում, նրանց թվային համաձայնության մեջ շեղումներ ավելի շատ են նկատվում, քան դիմալին համաձայնության մեջ: Դրա պատճառներից մեկն էլ թերևս այն է, որ լեզվի մեջ միաժամանակ գործում է ի՛ր քերականական, ի՛ր իմաստային համաձայնությունը, որոնք տարբեր երևույթներ են: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը հաճախակի խախտվում է իմաստային համաձայնությամբ, որի հետևանքով էլ լեզվի մեջ միաժամանակ հանդես են գալիս համաձայնության զուգահեռ ձևվեր: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հնչյունական՝ տվյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած թվային բմբռնումները և այլն: Լեզվի մեջ քերականական և իմաստային համաձայնություններն էլ օրինաչափական են և կենսունակ: Դրանցից ոչ մեկը չի կարելի դիտել իբրև բացառություն կամ շեղում:

**Գոյական ենթակայի և ստորոգյալի թվային
համաձայնությունը**

§ 410. Գոյականով արտահայտված ենթական և ստորոգյալը համաձայնում են թվով: Եթէ ենթական եզակի է, ստորոգյալը եզակի թվով է կիրառվում, իսկ հոգնակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնակի թվով է դրվում: Օրինակ՝ Անցավ Թաթուլն էն հաղթական (ՀԹ, Թմկարերդի առումը): ...Որի մի խոսքն իր ամուսնու համար հաղարապատիկ թանկ էր... (Սև, Մխիթար սպարապետ). հանին շշմեցրին Հալիձորի ամրությունները... (ն. տ.):

§ 411. Եթէ ենթական հավաքական գոյական է, ապա ստորոգյալը հիմնականում եզակի թվով է կիրառվում, հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական թվական կամ այլ կարգի լրացում չունի: Հավաքականության իմաստ ունեցող ամբոխ, զորք, ժողովուրդ, բանակ, բազմություն, թափուր, բնակչություն, ուսանողություն, աշխատավորություն, հոտ, նախիր, երամ և այլն գոյականները անշուշտ ներառում են մեկից ավելի միավորներ, սակայն դրանցով արտահայտված ենթակաների հետ ստորոգյալի եզակի գործածությունը պայմանավորված է ոչ թե նրանց դրսևորած իմաստով, այլ քերականական հատկանիշով, այսինքն՝ եզակի թվով: Այստեղ փաստորեն գործում է քերականական համաձայնության օրինաչափությունը, որը հազվադեպ կարող է խախտվել իմաստային համաձայնությամբ: Օրինակ՝ — Կրակը մարեց... նզովք, — կրկնեց հրապարակի բազմությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանակը սկսեց խժռել ճանապարհին թալանած ուտեստը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Զորքը ուտեստի պակասություն չէր փառում (ն. տ.): Ամբոխը բոլորովին ծածկեց նրան (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): ...Թափուրը մոտենում էր քաղաքի կենտրոնին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 412. Հավաքական իմաստ ունեցող գոյականով արտահայտված բազմակի ենթակաների հետ երբեմն հանդիպում է եզակի ստորոգյալի գործածություն: Օրինակ՝ Զորքն ու քաղաքի բնակչությունը գտնվում էր պարիսպների վրա (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ժողովուրդն ու զորքը պատրաստ է սիրահոժար նահատակվելու իր քաղաքի համար... (ն. տ.): Նման կիրառությունները օրինաչափական չեն, հետևաբար և հանձնարարելի չեն:

Հավաքական իմաստ ունեցող գոյական ենթական երբեմն կրկնվում է: Այդ դեպքում ստորոգյալը, որ փաստորեն բաղմակի ենթականի հետ է համաձայնում, մեծ մասամբ եզակի է կիրառվում: Օրինակ՝ ...Պատերազմից հետո մեր բանակը, արքունի բանակը դարձել է սակավամարտ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Հավաքականության իմաստ ունեցող գոյական ենթականի հետ հանդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալի կիրառության դեպքեր: Դրանք, իհարկե, օրինաչափական չեն և հազվագեղ գործածություն ունեն: Այդ դեպքում ենթականի և ստորոգյալի համաձայնությունը իմաստային է, ոչ քերականական. օրինակ՝ Մեր մայրաքաղաքի և հանրապետության մյուս քաղաքների ու շրջանների աշխատավորությունը իրենց հանդիսար անց են կացնում բնության գեղատեսիլ վայրերում (Ավանգ., 2.6.1963): Իմաստային համաձայնությունը՝ բակառությունը, անշուշտ գրական լեզվի մեջ է մտնում խոսակցական լեզվից, պետք է նշել, սակայն, որ խոսակցական լեզվի մեջ էլ այն սահմանափակ տարածում ունի:

§ 413. Երբ ենթական արտահայտված է բառակրկնությամբ կազմված գոյականով, ստորոգյալը եզակի է կիրառվում: Այդ դեպքում ամբողջ բառակրկնությունը միասին դիտվում է իբրև բառական մեկ միավոր: Օրինակ՝ Չեմ-ձում չկա (ՀԹ, Լոռեցի Սարոն): — Հո մարդ-մուրդ չի՞ տեսել (ՍԽ, Հողը, 1): Եղած-չեղած մի հաշիվ էր (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

Եթե ենթակայով զրսևորվում է հոգնակի ստացականություն, ապա ստորոգյալը սովորաբար կիրառվում է եզակի թվով: Օրինակ՝ — Քեֆներս լավ է (ՆԶ, Հացավան): Մուժիկներին, որ տեսնեք, սրտներդ կպատուի. քաղցած են, բոբիկ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Բախտներս բերել է... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Զարմանքից բերաններս բաց էր մնացել (ՎԱ, Լեոնիդ հայրենի):

Եթե հոգնակիությունը վերաբերում է և՛ ենթականին և՛ նրա հատկացուցիչին, ստորոգյալը կարող է հոգնակի գործածվել, օրինակ՝ Նրանց շրթունքը լայնակ էին իրար մոտեցնել, որ շունչները գրկախառնվում էին (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 414. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի ստացական հոգեր, բայց հոգնակիությունը վերաբերում է ենթականին և ոչ թե ստացական հոգով զրսևորվող առարկաներին, ստորոգյալը թվով հա-

մաձայնում է ենթակային. օրինակ՝ — Ինդերդ ալեկի են երկարել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Ինչպե՞ս են գործերդ (ՍԽ, Հոգը, 1): Դուք երևա լավ են... (Իս., Դարբին Գևորգը):

§ 415. Թեև եզակի գոյական ենթակայի հետ դրվում է եզակի ստորոգյալ, սակայն հաճախ խախտվում է այդ օրինաչափությունը, մի բան, որ ամենից առաջ պայմանավորված է ենթակայի դրսևորած իմաստով և նրա լրացումների բնույթով: Եթե եզակի ենթական արտահայտում է հատերով հաշվող առարկաներ և ունի թվական որոշիչ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառվել: Օրինակ՝ Եվ իրոք, շուտով երևացին պարսից հինգ զինվոր... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Երկու ոտքս էլ խիստ ցավում են... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Հիսուն հազար մարդ շրջապատել էին Վախթանգի վրանը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ), Երեք քե չորս ծուլլ գնդակ անցնում են իմ կողքով (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Կան դեպքեր, երբ ենթական հատերով հաշվող գոյական է և ունի թվական որոշիչ, սակայն ստորոգյալը եզակի է դրվում: Այս դեպքում թվական որոշիչի քանակությունը չի կապվում ենթակայի հետ, ենթական չի ուժեղացվում թվականի քանակային մեծությունը, նա կարծես առանձին դիրք է զբաղում կապակցության մեջ, և ստորոգյալը թվով համաձայնում է նրա հետ՝ իբրև եզակի ենթակայի: Օրինակ՝ Լուսամուտից աչ ու ձախ, պատերի տակ դրված է երկու մանեակալ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ինչ հիմարություն, պատերազմ է, օրը հազար մարդ է սպանվում (Ն. տ.): Դեպի նպատակակետ գնաց 11 ինֆանտրի (ՍՀ, 22.10.1970): Ներկայումս 14 տիպային նորակառույց դպրոցներում սովորում է 6.500 Լեւիսա (ՍՀ, 11.10.1970):

§ 416. Եթե ենթական ժամանակի իմաստ է արտահայտում կամ էլ վերացական գոյական է և ունի թվական որոշիչ, նրա հետ նկատվում է եզակի ստորոգյալի գործածության միտում, հատկապես, երբ ստորոգյալը չեղոք կամ կրավորական սեռի բայ է: Օրինակ՝ Անցավ տասնհինգ բույս... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Այդ օրից անցել է 15 տարի (ՎԱ, Գանձն ապառաժի մեջ): Արտադրվել ու պետությունն է վանալվել շուրջ 52 հազար տոննա պտուղ (ՍՀ, 11.10.1957): Նրա մեջ խոսում է երկու զգացմունք (ՆԶ, Հացավան):

§ 417. Եթե ենթական հատերով հաշվող թանձրացական գո-

յական է և ունի մի փանի անորոշ դերանուն լրացում, ապա ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին: Օրինակ՝ Ամպի մի փանի ծվեն երևացին երկնակամարում (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երևվացին մի փանի պառավ կին... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Եթե մի փանի անորոշ դերանունը ոչ թե անմիջապես է լրացնում ենթակային, այլ թվականի հետ միասին է հանդես գալիս որպես որոշիչ, ստորոգյալը դարձյալ հիմնականում հոգնաբար է կիրառվում: Այստեղ ստորոգյալի հոգնակիությունը նպաստում է ոչ միայն դերանունը, այլև թվականը: Օրինակ՝ Մի փանի հարյուր քուրճ գրի էին հանձնվել (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 418. Հաճախ իբրև ենթակա հանդես են գալիս մի մասը, մեծ մասը և այլն բառակապակցությունները, որոնք ձևով եզակի են, իսկ ըստ առարկաների ընդգրկման քանակի՝ հոգնակի: Ստորոգյալը նրանց հետ կիրառվում է և՛ եզակի և՛ հոգնակի թվով: Սովորաբար այդ ենթակաները ունենում են որևէ հատկացուցիչ՝ արտահայտված դերանվամբ կամ գոյականով: Եթե հատկացուցիչները եզակի են, ապա սովորաբար այդ ենթակաների ստորոգյալը եզակի է կիրառվում, իսկ եթե հոգնակի՝ և անձի անուն են, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին, թեև այդ դեպքում եզակի ստորոգյալի կիրառությունը նույնպես օրինաչափական է: Օրինակ՝ ...Տների մի մասը ջնջվել է հողի երեսից (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Բայց ավաղ, նրանց մի մասը այլևս չեն վերադառնում իրենց բնակավայրը, Արաքս գետը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): — Քո ահից Մխիթարի զորքի մեծ մասը ցրվել է (Սև, Մխիթար սպարապետ): — Մեր թագավորի հետ եկել է սակաջն նրա սպասավորների մեծ մասը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Այս դիրքը գրվելու ժամանակ եվրոպական ժողովուրդների մեծ մասը դեռ կիսավայրենի կյանք էին վարում (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Պետք է նկատել, որ մեծ մասը բառակապակցության հետ ստորոգյալը ավելի շատ հոգնակի է կիրառվում, քան եզակի, իսկ մի մասը ձևի հետ հավասարաչափ գործածվում են և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ստորոգյալներ: Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությանը նպաստում է ենթակայի քանակական շատության ուժեղացումը, մի բան, որ արվում է մեծ բառի գործածությամբ: Մեծ մասը կապակցությունը ընդգծում է տվյալ խմբի առարկաների կեսից ավելին: Անշուշտ դրա մեջ առարկաների քանակությունը ավելի շատ էր, քան մի

մասը կապակցության մեջ: Այս դեպքում որոշ դեր է կատարում հեղինակի ըմբռնումը կամ մոտեցումը:

Կես գոյական ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է եզակի, երբ ենթական ունի իր ցույց տվող հոգնակի հատկացուցիչ, իսկ երբ ենթակայի հատկացուցիչ լրացումը անձի անուն է, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին: Այստեղ, իհարկե, որոշ դեր են խաղում նաև նախադասության կառուցվածքն ու ստորոգյալի բնույթը: Օրինակ՝ Ֆաբրիկային հատկացված միջոցների կեսն է իրացվել (ՍՀ, 27.9.1970): ...Իսկ արեղանների կեսը տուրքեր հավաքելու գոխարեն, կարող են մտնել բանակ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբեմն ենթակա է դառնում հերոսն ու նրա ղերակատարը Այդ դեպքում ստորոգյալը եզակի է դրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ դրանք բաղմակի անդամներ չեն և վերաբերում են միևնույն անձին: Նման կապակցությունների մեջ ուշադրությունը բևեռվում է ղերակատարի վրա, որը հանդես է գալիս որպես տվյալ հերոսն ու նրա ղերակատարը. օրինակ՝ Կարմեն-Արխիպովան ասես ներծծված է արևի ճառագայթներով (ՍՀ, 1.4.1969):

§ 419. Ժամանակակից հայերենում հոգնակի ենթակաների հետ հանդիպում են նաև եզակի ստորոգյալներ հատկապես այն ժամանակ, երբ վերջիններս ենթակայի նկատմամբ նախադաս ևն և արտահայտված են մեծ մասամբ չեղոք կամ կրավորական սեռի բայերով: Հեղինակը գործածում է եզակի ստորոգյալ, նկատի չառնելով ենթակայի հոգնակիությունը, որը շարադասվելու է ստորոգյալից հետո: Նախատեսվում է եզակի ենթակա, որը, սակայն, շարադրության ընթացքում որոշակի պատճառաբանվածությամբ հոգնակի է կիրառվում: Հենց դրա հետևանքով էլ երբեմն հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալ է դրվում: Օրինակ՝ Մեզ ղետափրբում է Գորիս քաղաքի բնակիչների հոգևոր շահեր... (ԱԲ, Կյորես): ...Լուծված էր իմ սննդի, ճամփորդելու հարցերը (ՎԱ, Լեոնեթ հայրենի): 1971 թ. մարտից ուսումնասիրության պարագա կղաղնա ՍՄԿԿ 24-րդ համագումարի նյութերը (ԵԵ, 26.9.1970): ...Ինքնարժեքի արտապլանային իջեցումից տնտեսվել է 94 հազար սուբյու միջոցներ (ԵԵ, 11.9.1970): Քանի որ ստորոգյալը նախադաս է, և նրա ու ենթակայի միջև ընկած են այլևայլ անդամներ, ուստի դրանց անհամաձայնությունը կարծես մեղմանում ու թու-

լանում է: Նման տիպի համաձայնությունը թեև որոշ պատճառաբանվածություն ունի, սակայն սխալ է, հետևաբար պետք է խուսափել այդպիսի ձևերի գործածությունից:

§ 420. Հոգնակի ենթակայի հետ սխալմամբ եզակի ստորոգյալ է դրվում նաև այն դեպքում, երբ ենթական տվյալ ամբողջության մի մասն է կազմում, իր է ցույց տալիս, հիմնականում վերացական գոյական է, որ սովորաբար հատերով չի հաշվում, իսկ ստորոգյալները կրավորական կամ շեղոք սեռի բայեր են և կամ էլ անվանական բաղադրյալ են: Օրինակ՝ Քիչ անց ծեր ձկնորսը ձկնքերը պահեց բերավետ զոլորշու վրա և հայտարարեց.— մատներս կպչում և ժամանակն է... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Սեմենի առածները ծանր տպավորություն քաղեց (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Կամ փամփուշտներն է ֆիշ, կամ մի վատ բան են պատրաստում մեղ համար (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 421. Եզակի ենթակաների հետ երբեմն կիրառվում են հոգնակի ստորոգյալներ: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգելիական վերադիրները հոգնակի են, և ծավալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայտում, քան ենթակաները, իսկ վերջիններին ակտիվության բմբռնումը, իբրև գործողություն կատարողի, մի տեսակ թուլանում է: Օրինակ՝ Ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերին ումբողջ տառածքը Վարդենիկի դաշտերն են (ՍՀ, 23.10.1970): Գեղի տերը նրանք են, նրանց սուտը կանցնի... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Մեր քննամի՞ն ոչ թե կանայք են, այլ պարսից զորքը... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բանն, անշուշտ կղզիները չէին, այլ ճապոնական իմպերիալիստների ավելի լուրջ հավակնությունները (ՍՀ, 30.3.1969):

§ 422. Եզակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հոգնաբար կարող է դրվել նաև այն ժամանակ, երբ ենթական ունի հոգնակի թվով բացահայտիչ, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Մնացածը՝ հյուսիս-արևելյան վեց կոմսությունները, մտցվեցին Մեծ Բրիտանիայի Միացյալ թագավորության կազմի մեջ (ՍՀ, 12.2.1971): Այստեղ հոգնակիությանը նրպասան է նաև ստորոգյալի շարադասությունը: Այն ավելի մոտ է հոգնակի բացահայտիչին, քան ենթակային:

Պետք է նկատել, որ հոգնակի ենթակայի հետ եզակի ստորոգյալի և եզակի ենթակայի հետ հոգնակի ստորոգյալի վերը նըշ-

ված կիրառությունը գրական լեզվի մեջ է թափանցում հիմնականում խոսակցական լեզվից և որոշ իմաստով կարծես օրինականացվում է:

§ 423. Եթե ենթական ստեղծագործությունների, պարբերական մամուլի, գրքերի և այլն անվանում է՝ հոգնակի թվով, ապա, իբրև կանոն, ստորոգյալը եզակի է գրվում: Այս դեպքում ենթական դիտվում է իբրև մի ամբողջություն, մեկ միավոր, անկախ նրա հոգնակիությունից: Օրինակ՝ Բաֆֆու «Կալյժեր»-ը ընթերցվում էր մեծ հաճությամբ: Տերյանի «Մքնշաղի անուրջները» արագորեն տարածվեց ընթերցող հասարակայնության մեջ:

Նկատվում են դեպքեր, երբ այդպիսի գոյական ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնաբար է գրվում, մի բան, որ ճիշտ և ընդունելի չէ:

Մանր.— Եթե բաղադրյալ հատուկ անունը իր կազմում ունի հոգնակի բաղադրիչ և հանդես է գալիս իբրև ենթակա, ստորոգյալը հոգնակի է գործածվում: Օրինակ՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները պատերազմ են հրահրում Վիետնամում և Եգիպտոսում:

Իսկ եթե ենթական բաղադրյալ հատուկ անուն է, որը հոգնակի բաղադրիչ չունի, ստորոգյալը եզակի է գրվում: Օրինակ՝ Արաբական Միացյալ հանրապետությունը զգալի վերելք ապրեց Սովետական պետության անշահախնդիր օգնության շնորհիվ:

Երբ հոգնակի բաղադրիչ ունեցող հասլավումն է հանդես գալիս որպես ենթակա, ստորոգյալը եզակի թվով է կիրառվում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը աշխարհի հզոր տերություններից է:

§ 424. Երբ ենթական եզակի է, և նախադասության կազմում կա գործիականով, հետևյալով կամ այլ ձևով արտահայտված միասնության պարագա, ստորոգյալը, սովորաբար եզակի է գրվում: Այդ դեպքում միասնության պարագան գործողության կատարման տեսակետից կարևորություն չի ներկայացնում: Շեշտը գրվում է միայն ենթակայի վրա: Օրինակ՝ Օղակավաբը իր անդամների հետ մեկնեց դաշտ: Հայրը իր երեխաներով ավարտեց այդ աշխատանքը:

Եթե միասնության պարագայով արտահայտված առարկան ենթակայի հետ հավասարապես է մասնակցում գործողության կատարմանը, որի հետևանքով կարծես բաղմակի ենթակաների շարք է ստեղծվում, ապա ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառ-

վել. օրինակ՝ Սպիտակ վերաբերում գունավոր հագուստի հետ մի առանձին վալելալթյուն էին բնծայում բարձրահասակ երիտասարդի ղեղակաղմ իրանին (Բ, Սամվել):

Մանր.— Երբ միասնության պարագան արտահայտվում է, հետ կապով, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է այդ պարագայի անձ ցույց տալու հանգամանքով: Անձ ցույց տվող միասնության պարագան ավելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, քան իր ցույց տվողը: Վերջինս ենթակայի հետ հավասարապես չի մասնակցում գործողության կատարմանը, ինչպես անձ ցույց տվող պարագան:

§ 425. Եթե ենթակաները հարադրական բարդության բաղադրիչներ են, սրտնք թեև հոմանիշներ չեն, բայց մեկ հասկացություն են արտահայտում, այսինքն՝ հանդես են գալիս իբրև բառական մեկ միավոր, ստորոգյալը բնականաբար եզակի է դրվում: Օրինակ՝ էստեղ արդեն սուգ ու շիվան է բարձրացնում (ԶԳ. Մի սիրտ պատմություն): Սարալանջին ալլեա տեղ ու դադար չկար (Ս. Սահ., Մարավ): Ինձ խիստ շփոթեցնում է նաև այս խիստ կարգ ու կանոն (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Խմիր, աշխարհում մենակ ուտել-խմելը կմնա... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Վրացական կյանքի վրա իր ուժեղ կնիքն էր դրել... պարսկական վարճ ու բարճ... (ՊԱ, Սայաթ-Նովա):

Երբեմն ոչ ճիշտ ձևով կարգ ու կանոն ենթակայի հետ գործածում են հոգնակի ստորոգյալ: Օրինակ՝ Մարդադաշտի աշխատողները ձգտում են անևլ ամեն ինչ, որ խաղի ընթացքում տիրեն պատշաճ կարգ ու կանոն (ՍԶ, 4.4.1969): Կարգ ու կանոն-ը բառական մեկ միավոր է, որի բաղադրիչները միասնաբար մեկ իմաստ են արտահայտում՝ օրինականություն, կարգապահություն և այլն: Հետևաբար ստորոգյալը պետք է եզակի թվով զննել:

Բազմակի գոյական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 426. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է դրվում, որովհետև գործողության կատարման դերով հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ: Այստեղ մտաւորապես նույն օրինաչափությունն է տիրում, ինչ հոգնակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության ժամանակ, քանի որ

բաղմակիությունն արդեն իր մեջ ներառում է հոգնակիության նշանակություն: Օրինակ՝ Կառն և Իգորը պարզապես լավ տղաներ են (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Ահագին աղմուկն ու պղր-դոցը ցնցում էին քաղաքը... (Իս., Նրանք զրոշակ ունին): Հավաքված ժողովուրդն ու զորքը այս բանը տեսնելով շատ զարմացան (Իս., Աղա նազար): Ուստի և նրա մեծ սերն ու տառապանքը ոչ միայն ժամադրված են, այլև համադրված (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 427. Բաղմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են բաղմաթիվ ու բաղմատեսակ շեղումներ, որոնք պայմանավորված են ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությամբ, նրանց բնույթով, նախադասության կառուցվածքով, հեղինակի ըմբռնումներով ու տվյալ երևույթի նկատմամբ ունեցած մոտեցմամբ և այլ հանգամանքներով: Ի դեպ, նկատենք, որ վերոհիշյալ հանգամանքներով պայմանավորված շեղումները չի կարելի դիտել սխալ կամ անընդունելի: Դրանք հավասարապես գործուն են մեր լեզվում, հետևաբար և օրինաչափական: Քերականական համաձայնության օրինաչափությունը այստեղ հարստացվում, լրացվում է նոր կանոններով, որոնք, որոշ տեսակետից հակադրվելով ընդհանուր օրինաչափությանը, իրենց հերթին ստեղծում են նոր օրենքներ: Այս վերջիններն էլ երկար ժամանակ լեզվի մեջ գործելով ընդհանուր օրինաչափությանը զուգընթաց, վերջիվերջո դադարում են շեղումներ լինելուց և վերածվում ընդհանուր ձանաչում դառնալի: Այսպիսով, բաղմակի ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը պետք է դիտել իբրև մի ամբողջություն իր բոլոր կողմերով ու դրսևորումներով:

§ 428. Եթե բաղմակի ենթակաները միեկնույն առարկային են վերաբերում և տարբեր կողմերից են բնութագրում տվյալ անձը կամ առարկան, ստորոգյալը սովորաբար եղակի է դրվում, Օրինակ՝ ...Այդ պահին ի՞նչ էր զգում մեծ բանաստեղծն ու երաժիշտը, անզուգական երգիչն ու նվագաժողովը (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 429. Բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը եղակի է կիրառվում, եթե այդ ենթակաները միեկնույն անձի տարբեր անվանումներն են կամ բնութագրումները: Օրինակ՝ Ինչպե՞ս է ձեր անուն-հայրանունը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): — Սասունյան, ինչպե՞ս է քո անունը և հայրանունը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Սփռոցի գլխին նստած էր բնտանիքի հայրն ու պապը, մի ուրախ ծերունի (ՆԴ, Ավետիս):

§ 430. Բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում, երբ իբրև ենթակա հանդես են գալիս իմաստով շատ մոտ բառեր, որոնք, հաճախակի իրար հետ զործածվելով, կարծես վեր են ածվում մի ամբողջության: Ընդ որում, զրանք հիմնականում միավորվում են համադասական ու շաղկապով, մի բան, որով ավելի է ընդգծվում նրանց իմաստային սերտությունը: Այդպիսի ձևերից են ան ու սաբսափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հրոհրոց, շշուկ ու աղմուկ, ուշք ու միտք, համ ու հոտ, ձայն ու ծիծաղ, երգ ու պար, երգ ու երաժշտություն և այլն: Սրանց մի մասը կազմված է հոմանիշ բառերից (ահ ու սարսափ, վիշտ ու ցավ, ծիծաղ ու հոհոց և այլն), մի մասն էլ թեև հոմանիշության չի հասնում, բայց ներառում է իմաստային որոշակի կապ ունեցող բառեր (ուշք ու միտք, երգ ու երաժշտություն և այլն):

Իբրև ենթակա կիրառվող հիշյալ ձևերի հետ, ինչպես նշվել է, ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում. օրինակ՝ Բենյոյն կրկին պատել էր անն ու սաբսափը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1) ...Ո՞վ կուզե իմանալ, թե ինչ ահավոր վիշտ ու ցավ կա նրա կրծքի տակ... (Իս., Նրանք զորոշակ ունին): ...որի ծիծաղն ու հոհոցը կրկնապատկվել էր միմյանց հետևող այդ անսպասելի տեսարաններից (ՆԴ, Բարերար և տրդեղիր): Հայրենիքի հողի համն ու հոտն ուրիշ է (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Առաջինը նա ըմբռնեց, որ իրենց հյուրի ուշքն ու միտքը հանդերձում է... (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Ձենգում է երգ ու նվագ համասփյուռ (ՍԿ, Յոթ կայարաններ: Պետք է նկատել, որ ուշք ու միտքը երբեմն կիրառվում է նաև ուշքն ու միտքը ձևով: Այս դեպքում երկու բառերն էլ ստանում են միևնույն հոգը: Երբ երկու բաղադրիչներն էլ հոգ են ստանում, կարծես ընդգծվում է նրանց անկախությունը, Այդ է պատճառը, որ հոգով կիրառվելիս նրանց ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է գրվում օրինակ՝ — Ձե՞ր տեսնում, որ նրա ուշքն ու միտքը շաղված են (ՔԹ, Պատերազմ, 4): ...Նրա ուշքն ու միտքն ամբողջապես նրա կողմն էին (ՆԴ, Նուեն): Կան դեպքեր, երբ հոմանիշ բառերից կազմված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Լացն ու վայնասունը սառակացան (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Նախ գյուղի օդը լավ էր, շրջապատը անդորր, չկային քաղաքի աղմուկն ու ժխորը (Ն. տ.): Այսպիսի զործածություններ, անշուշտ, հարադատ են մեր լեզվի ոգուն, հետևաբար և օրի-

նական: Ստորոգյալը գերազանցապես եզակի է զրվում, երբ բազմակի ենթակաները վերացական զոյական են. ունեն ետադաս կիրառություն, իմաստով մոտ են և հաճախադեպ են միասին հանդես գալիս. օրինակ՝ իսկ հապա ի՞նչ անել, եթե այդպես է իրականությունն ու կյանքը (ՊՍ, Սայաթ-նովա): Տիրում էր. ընդհանրապես, մի չարագուշակ ամայություն ու լուրջություն... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Իսկ ո՞ւր է ցամաքն ու շուրջությունը (Գ, 1969, № 2, էջ 6): Կորել է հավիտյան իմ հանգիստն ու խաղաղությունը (Մուր., Գեվորգ Մարգարետունի): Ապա հասկանալի կդառնա այն ելևէջը, այն վայրիվերումը, որով նա խողովակվում է գեպի մեզ (ՊՍ, Սայաթ-նովա):

§ 431. Եթե ենթական կրկնվում է այս կամ այն նկատառումով, ապա ստորոգյալը միշտ եզակի է զրվում: Այս դեպքում իբրև բազմակի ենթակա փաստորեն հանդես է գալիս միևնույն բառը, որը ձևաբանորեն հոգնակի չէ: Քանի որ ստորոգյալը համաձայնում է վերջինիս հետ թվով, ուստի և եզակի գործածություն է ստանում. օրինակ՝ Թող արյունս գնա, միայն երկիրն ապրի, երկիրը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Եվ այդ մտածմունքը, այդ դառը մտածմունքը ավելի ու ավելի կրկնապատկում էր իմ վիշտը... (ՆԴ, նունեն):

§ 432. Նախընտրվում է եզակի ստորոգյալ, երբ բազմակի ենթակաները միավորվում են թվարկում արտահայտող միավորի: Ոչ շաղկապով. օրինակ՝ ո՛չ բերդ է եղել, ո՛չ ֆաղաֆ, և ո՛չ էլ տանառ (ԱԲ, Կարմրաքար): ...Ձեր կառող որոշել ո՛չ Ավետր. ո՛չ էլ ռազմաճակատի հուշերով տարված Գարեգինը (Սև, Հողը, 1): Չօգնեց ո՛չ աղերսանք, ո՛չ էլ այն պայմանագիրը, որ... (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 433. Եթե միավորի: Ոչ շաղկապով միավորված բազմակի ենթականերից մեկը հոգնակի է, ստորոգյալը դարձյալ հակվում է գեպի եզակին: Այս դեպքում ստորոգյալի եզակիությունը նպաստում է բազմակի ենթականերից եզակին, որի հետ համաձայնում է ստորոգյալը: Օրինակ՝ ...Ո՛չ Պանինը երևաց, ո՛չ էլ նրա շները (ԱԲ, Մթնաձոր): Կա մի գիշեր, երբ ո՛չ լուսնյակ է երևում, ո՛չ աստղեր (ԱԲ, Սաբու): Իհարկե, վերոհիշյալ դեպքում ստորոգյալը նաև հոգնաբար է զրվում. օրինակ՝ իսկ այս առավոտ չէին երևել ու ո՛չ հովիվը, և ո՛չ նրա հոտերը (Բ, Սամվել):

Ոչ կրկնադիր շաղկապով կապակցված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը երբեմն հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ ...Ո՛չ բանտը, ո՛չ աֆտորը չընկնեցին նրանցից ոչ մեկի կամքը (ՀԱ, 1969, № 1): Ո՛չ որսորդությունը, ո՛չ Ակիմովների առանձնատունը նրա աչքին այլևս նախկին հմայքը չունեին (ԱՍ, Ամառնամուտ): — Ախր ո՛չ քո պրոֆեսոր Կաբալետյանը, ո՛չ էլ դու չգիտեմ մեր հողային պայմանները... (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 434. Ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ բաղմակի ենթակաները միավորվում են ոչ միայն... այլ (այլև), ոչ բե... այլ, ինչպես... այնպես էլ և այլ հավելում ցույց տվող միավորիչ շաղկապներով. օրինակ՝ Արքունիքում Սալաթ-նովային սպասում էր ոչ միայն փառք ու համբավ, այլև ջղերի ամենօրյա սղոցում և սրտի ամենօրյա խաբտում (ՊՍ, Սալաթ-նովա): Ձեզ թվում է, թե անցել է ոչ թե մի գիշեր, այլ մի ամբողջ դար (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 435. Երբ բաղմակի ենթակաները միավորվում են և միավորիչ շաղկապով, որը կրկնվում է յուրաքանչյուր ենթակայի հետ, ստորոգյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել: Ընդ որում, եթե ենթակաները ետադաս են և արտահայտում են վերացական հասկացություն, դերադասվում է ստորոգյալի եզակի գործածությունը: Օրինակ՝ Նրա հայացքի մեջ նկատվում էր և՛ ամոթխածություն, և՛ երկյուղ, և՛ ապուշություն, և՛ անշափ հեզություն, և՛ երեխայական միամտություն ու անմեղություն (ՆԴ, Բարևարար և որդեգիր): ...Հարցրեց իշխանապետն այնպիսի մի ժպտով, որի մեջ նշմարվում էր և՛ զարմանք, և՛ հեգնություն (Մուր., Դևորգ Մարզպետունի): Քանի՞ ոտքեր, քանի՞ սմբակներ և անիվներ անցել են այս կավի վրայով, ինչքան է ծեծել ձյունը, և՛ հողմը և՛ արևը (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

§ 436. Երբ ենթակաները միավորվում են կամ տրոհական շաղկապով, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, քանի որ այդ շաղկապով միավորված ենթակաները իրարից տրոհվում, բաժանվում են, և նրանցից միայն մեկն է նկատի առնվում, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը: Օրինակ՝ Երբ արծիվը կամ բազեն բարձրանում է լեռներից վեր դեպի արևը (ՍՀ, 28.9.1969): Իսկ «իլը» կամ «միգր» այդպես էլ ծղոտների տակից դուրս չի գալիս (ԲՀ, Սերմնացանները չվերա-

դարձան): Թվարկման հարաբերությունն արտահայտող քե... քե դուզողի բաղադրով միավորված բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ ԹԼ՝ Մուշեղը, թե՛ Երեմիան, թե՛ Բաթը ամբողջ ճանապարհին հավատացրել էին Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Նկատվում են դեպքեր, երբ վերը նշված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը եզակի է դրվում. օրինակ՝ Կին քե տղամարդ, պառավ քե ծերունի... վշտով ու ցավով էր հիշում Զարգախյանին (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Նման կիրառությունները թեև հանդիպում են, սակայն հանձնարարելի և ընդունելի չեն գրական հայերենում: Եզակի ստորոգյալի կիրառությունը այդպիսի ենթակաների հետ կարող է արդարացվել այն դեպքում, երբ ստորոգյալը նախադաս է, և իբրև այդպիսին հանդես է գալիս կամ բայը: Այսպես՝ կից գյուղում կար թե՛ զարեջրի ճկուղ, թե՛ ճաշարան (ՎԱ, Լեռներ հայրենի):

§ 437. Նկատենք, որ ընդհանրապես բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, երբ իբրև ստորոգյալ հանդես է գալիս կամ բայը, որը շարադասվում է ենթակայից առաջ: Օրինակ՝ Ու եթե կա բխտ ու փակատագիր, ապա... (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Այստեղ կա երշիկ ու հաց (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան), ...նրանց մեջ չկար այլևս իշխան ու ծառա.. (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բերդ գյուղում և նրա շրջակայքում չկար մի քաղ, մի քույր, աղբյուր ու առու, որ նրան ծանոթ չլինեին (Արաքս. Օհան հայրիկը): Երբեմն կամ բայով արտահայտված ստորոգյալը շարադասվում է բաղմակի ենթակաների միջև, այդ դեպքում ևս ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում. օրինակ՝ ...Իսկ նրանց վախեցած աչքերում աղերսաճ կար և խրճուղ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այս երգի մեջ կարոտ կա ու քախիծ, սեր կա ու երազանք... (Գ., 1969, № 2, էջ 43):

§ 438. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ոչ մի որոշյալ դերանուն որոշիչ, որը կրկնվում է ամեն մի ենթակայի հետ, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, դրան նախատում է բաղմակի ենթակաների տրոհումը, անջատումը, մի բան, որ կատարվում է հիշյալ դերանունն որոշիչի միջոցով: Ստորոգյալը այս դեպքում համաձայնում է բաղմակի ենթականերից միայն մեկի հետ, որի հետևանքով էլ եզակի է գործածվում: Օրինակ՝ ...Ոչ մի ան-

ցորդ, ոչ մի մարդ չհանդիպեց նրան (ՍԶ, Պապ թագավոր): Անտառում ո՛չ մի ոստ, ո՛չ մի տերև չէր շարժվում (ՍԽ, Հողը, 1): Բայց մեր մոտերքում դեռ ոչ մի ռումբ, ոչ մի արկ չի բնկել (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Եթե ոչ մի դերանուն որոշիչը չի կրկնվում, այլ դրվում է բաղմակի ենթականերից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ Ոչ մի լույս ու սավեր՝ չեն վրիպում նրա աչքից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 439. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր և այլն որոշյալ դերանվամբ արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են կամ բոլոր ենթակաների, կամ նրանցից միայն մեկի մոտ, ստորոգյալը մեծ մասամբ եզակի է դրվում: Ստորոգյալի եզակիությունը այստեղ նպաստում է այն հանգամանքը, որ այս դեպքում ուշադրությունը կենտրոնացվում է միայն այն ենթակայի վրա, որը շարադասություն մոտ է ստորոգյալին, մյուսները կարծես անտեսվում են, անջատվելով, բաժանվելով մնացած ենթականերից: Ստորոգյալը փաստորեն համաձայնում է բաղմակի ենթականերից մեկի հետ, և քանի որ վերջինս եզակի է, ուստի ստորոգյալը ևս այդպիսի կիրառությամբ է հանդես գալիս. օրինակ՝ Ամեն քուփ, ամեն փուշ իր մասը Բաշեց Սոնիկի հագուստից (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Դա պիտի իմանա ամեն հրամանատար, ամեն կոմունիստ, ամեն շարքային զինվոր (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): Այս բանաստեղծության մեջ արտահայտված յուրաքանչյուր միտք այս խաղի ամեն մի երկառղ ամրապնդվում է Սայաթ-Նովայի ինչպես նախորդ, այնպես էլ հետագա խաղերում (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

Նկատվում են նաև հոգնակի ստորոգյալի զործածության գեղքեր, որոնք, իհարկե, լայն տարածում չունեն զրական հայերենում օրինակ՝ Ամեն մի տառ, ստորակետ, գծիկ, փակագիծ, քիվ ճակատադրական նշանակություն ունեն (ԳԹ, 11.9.1970)

§ 440. Եթե բաղմակի ենթակաները ունեն ամենը, բոլորը, ամեն ինչ որոշյալ դերանուններով կամ դրանցով և ցուցական այս, այդ, այն դերանունների կապակցությամբ արտահայտված ընդհանրացնող բառեր, ստորոգյալը կարող է նաև եզակի դրվել: Այս դեպքում ևս անտեսվում են թվարկվող բաղմակի ենթակաները, և առաջին պլանի վրա է մղվում ընդհանրացնող նշանակություն ար-

ատհայտող ենթական, որի հետ էլ հենց տեղի է ունենում ստորոգյալի համաձայնությունը. օրինակ՝ ...Նրան թվում էր, թե իր և Ռուզանի գիշերվա զրույցը, միմյանց տված խոստումը, զրկախառնությունը, ամեն, ամեն ինչ հայտնի է և՛ Արամյան ամուսիններին, և՛ իր ծնողներին, և՛ հորաքրոջը (ՔՔ, Ոսկե հովիտը): Մեր տնտեսական, քաղաքական ու ուղղափառ հակադասական հնարավորությունները, մեր վեճականությունն ու փորձը՝ այս ամենը ի սրտս է դրված սոցիալիզմի ու ժողովուրդների ազատության գործին (ՍՀ, 13.6.1970):

Կին, զավակ, հավատարմություն, բարոյականություն և ամեն ինչ ծածկվել էր թանձր վարագույրով... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

§ 441. Բազմակի ենթակաների հետ, երբ դրանք ունեն ընդհանրացնող նշանակությամբ բառեր. ստորոգյալի հոգնակի դործածությունը նույնպես օրինաչափական է մեր լեզվում: Այդ դեպքում կա՛մ անտեսվում է ընդհանրացնող ենթական, և ուշադրության են առնվում բազմակի ենթակաները, կա՛մ էլ ընդհանրացնող ենթական հանդես է գալիս մյուսների շարքում, իբրև նրանց հավասարազոր անդամ՝ շարահյուսով բազմակի ենթականերից. օրինակ՝ ...Ն՛վ ընկերների խոսքեր, և՛ հողմի սուլոցը, և՛ անտառների խշշոցը, և՛ հեռվում երևացող հրացուլք, ամեն ինչ ազդեցություն էին գործում նրա վրա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նախորդ տարիների ձեռք բերած հաջողությունների ու թերությունների վերլուծությունը, միմյանց լավ ուսումնասիրելը, իրենց «խորհրդատուների» ղեկավարությամբ երկու մրցակիցների մանրազնին նախապատրաստությունը՝ այս ամենը խոստանում են բոլոր տեսակետներից հետաքրքիր պայքար (ՍՀ, 13.4.1969): ...Գլուղերն ու ծառերը, արտերն ու արոտները, խոզաններն ու հեղեղերը, ամեն-ամեն բան դառնում են կապույտ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 442. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթակաները ետադաս են և առանձին կամ իրենց լրացումներով իմաստային տեսակետից սերտորեն առնչվում են միմյանց: Օրինակ՝ Նյութերի մի մասին բնորոշ է մակերեսայնությունը, ինֆորմացիոն բնույթը, առաջադրվող հարցերի ոչ խոր վերլուծությունը (ՍՀ, 13.4.1969): Ռուսաստանի ազգային ծայրամասերում տիրում էր անգրագիտությունը. հե-

տամնացությունը, խավարն ու ազգային խտրականությունը (ՍՀ, 8.2.1970): Ի՞նչ պտուղներ է տալու «միջակ»-ի այս համատարած ցանկը, գիտելիքների գորշությունը, մտավոր ընդունակությունների այս ցածրիկ գազոնը (Գ, 1970, № 7, էջ 64):

§ 443. Եթե բազմակի ենթակաները խոսքի մեջ հաճախակի են միասին կիրառվում, և դրանցով սաստկացվում է այս կամ այն իմաստը, կամ էլ բազմակի ենթակաները ավելի լայն իմաստ են արտահայտում, քան նրանք առանձին-առանձին վերցված, ստորոգյալը հակվում է՝ դեպի եզակին. օրինակ՝ Ես անտառումն էի, որոտում էր երկինք ու երկիր (Իս., Հավերժություն): Երբորդ անդամ կրկնվեց նույն հարց ու պատասխանը (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Թեև ոչ հաճախագիտ, բայց և այնպես հանդիպում են նաև հոգնակի ստորոգյալներ վերոհիշյալ բազմակի ենթակաների հետ: Օրինակ՝ երկինք ու երկիր շառագունել էին կրակի ցուրից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Մեր մեջ չմարեցին ընկերական փոխադարձ սերն ու հարգանքը (ԳՍ, Ծովահարսը):

§ 444. Եթե բազմակի ենթակաները ետադաս կիրառություն ունեն և իրարից անջատված են նախադասության այլևայլ անդամներով, ստորոգյալը ավելի շատ եզակի թվով է դրվում, քան հոգնակի: Այս դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է շարադասության իրեն ավելի մոտ գտնվող ենթակայի հետ: Մյուսները կարծես կարեւորություն չեն ստանում հեղինակի կողմից: Օրինակ՝ Այնտեղից լավեց երեսայական մի ձայն, հետո մանրիկ ոտների մի վազ (ՆԴ, Անհետ կտրածը): Ախր չէք պատկերացնում, թե ցուրտ ու ամպերով պատած սարերում ինչ բերկրանք է բերում արևը, արևից ջերմացած անկողինը, կանաչը... (ՎԱ, Անձրև): Նվագից բացի լսվում էր հովի մեղմ շշուճը և հողի անուշ մնչյունը (Իս., Հովերգություն): Սկսվեց նահանջը, ջարդերից փրկվածների գալը (ՀՔ, Գեներալի քույրը):

§ 445. Եթե բազմակի ենթակաները ունեն մի բառով արտահայտված որոշիչներ, որոնք կրկնվում են ամեն մի ենթակայի հետ, ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին: Ընդ որում, մի թվականը կարող է կիրառվել անորոշ դերանվան նշանակությամբ, ոչ իր բառային իմաստով, մի բան, որ կարևոր չէ այս դեպքում: Օրինակ՝ Կապված է հավետ մի հուշ, մի սեր, մի երազ, Մի թրթռուն սրտի մառ Ամեն քարի հետ (ՀՍ, Նաիրյան դաշար բարդի): Մի որևէ նորակառույց գոմ, մի երկհարկանի թիթեղածածկ տուն, մի սալա-

հատակված գյուղական փողոց վեմյանին ավելի մեծ հիացմունք ու հրճվանք էր պատճառում... (ՆՁ, Հացավան):

§ 446. Բազմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել, երբ ենթակաները ետադաս են, թվարկվում են, առանձնացվում, դառնում ավելի ինքնուրույն ու անկախ: Այս դեպքում խախտվում է ենթակաների միասնությունը, և ամեն մի ենթակա պահանջում է եզակի ստորոգյալ, և թվում է, թե ստորոգյալը պետք է կրկնել ամեն մի ենթակայի հետ: Օրինակ՝ Դեռ կանգուն է Հալիձորը, Սյունիքը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների հետևից էլ Պանինը (ԱԲ, Մթնածոր): — Ինչպես է ժողովուրդը, զորքը, Բեկն ինքը (Սև, Մխիթար սպարապետ):

§ 447. Եթե բազմակի ենթականերից մեկը եզակի է, մյուսը՝ հոգնակի, բնականաբար ստորոգյալը հոգնակի է դրվում, սակայն երբեմն նկատվում են որոշ շեղումներ այս օրինաչափությունից: Դա տեղի է ունենում հատկապես այն ժամանակ, երբ ստորոգյալը նախադաս է, իսկ բազմակի ենթականերից եզակին շարադասությունմբ ավելի մոտ է ստորոգյալին, քան հոգնակին: Այս դեպքում անտեսվում է ենթակաների հոգնակիությունը, և վերջիններս կարծես ուշադրության չեն արժանանում, կարևորություն չեն ըստանում հեղինակի կողմից, որի հետևանքով էլ ստորոգյալը համաձայնում է եզակի ենթակայի հետ, որը շարադասությունմբ մոտ է իրեն: Օրինակ՝ Մնացել է մի բույս, գուցե վայրկյաններ... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագարձան): Ձեր լսվում խաղողն այգիներից տան հնձանները կրող սալերի ճոխնը և սալապանների խրախուսական ու փաղաքշական խոսքերը եզներին (ՍՁ, Պապ թաղավոր): Ինձ հետ մնաց գետը, գետի աղմուկը, ձյունածածկ լեռները, ճոճվող բարդիները... (Գ., 1969, № 2, էջ 16): Նման համաձայնությունները պայմանավորվում են նաև նախադասությունների բունությունով ու կառուցվածքով:

§ 448. Եթե եզակի ենթական հավաքական անուն է և ունի բազմակի բացահայտիչներ, ստորոգյալը կարող է նաև հոգնակի դրվել, համաձայնելով այս դեպքում ոչ թե ենթակայի, այլ նրա բազմակի լրացումների հետ: Օրինակ՝ Փողովուրդը՝ մայր ու մանուկ, ծեր ու երիտասարդ, դիմավորելու էին եկել Աղա նաղարին (Իս., Աղա նաղար):

§ 449. Եթե ենթական հոգնակի է և ունի եզակի բացահայտիչ, ստորոգյալը կարող է եզակի դրվել՝ համաձայնելով ոչ թե ենթակային, այլ նրա բացահայտչին. օրինակ՝ Ժամանակակից էլեկտրոնային մեքենաներում կատարվող պրոցեսները՝ ինֆորմացիայի գերազանց մշակումը, տեղում է մեկ միլիոններորդական վայրկյան (ՍՀ, 23.3.1969):

Անորոշ դերբայ ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 450. Անորոշ դերբայով արտահայտված բազմակի ենթակայի հետ ստորոգյալը հիմնականում եզակի է դրվում. դա պայմանավորված է անորոշ դերբայի դրսևորած իմաստով: Վերջինս իբրև ենթակա կիրառվում է գոյականաբար՝ հանդես գալով որպես գործողության անվանում, որը վերացական (ոչ թանձրացական) իմաստ է արտահայտում: Առհասարակ վերացական իմաստ ունեցող գոյականների ստորոգյալը հակվում է դեպի եզակին, և անորոշ դերբայը այդ տեսակետից բացառություն չի կազմում: Օրինակ՝ Ասելն ու կատարվելն մեկ եղավ (Իս., Աղա Նադար): Բայց քեզ հետ տեսնվելը, խոսելը, մինչև անգամ սղջունելը արգելված պիտի լինե՜ր... (ՆԴ, Նունե): Նվաճումներով հրապուրվելը, աշխատանքում տեղ գտած թերությունների և բացերի վրա աչք փակելը՝ գատապարտելի անհոգություն կլինե՜ր (ՍՀ, 15.1.1970):

§ 451. Եթե բաղմակի ենթականերից ամեն մեկն արտահայտված է հարադրական բարդությամբ կամ դրանք միավորված են բաժանական կամ շաղկապով, ստորոգյալը դարձյալ եզակի է դրվում. քանի որ այդ դեպքում ենթակաները արսվում, բաժանվում են, և նրանցից մեկն է նկատի առնվում. օրինակ՝ — Ինձ համար միևնույն է ձեր մնալը կամ չմնալը (ՍԽ, Հոդը, 1): Ստորոգյալը եզակի է դրվում, երբ անորոշ դերբայ ենթական կրկնվում է. օրինակ՝ — Քոչելը, միայն լոչելը կգարգացնի մեր կոլտնտեսությունը (ՍԽ, Հոդը, 1): Բաղմակի անորոշ դերբայ ենթակայի հետ ստորոգյալը երբեմն նաև հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորվում է դանազան հանգամանքներով՝ նախադասության կառուցվածքով, ստորոգյալի և ենթակայի բնույթով, հեղինակի ըմբռնումներով, ոճական նկատառումներով և այլն: Վերո-

հիշյալ համաձայնությունը գրական հայերենի համար չպետք է համարել խորթ կամ անհարադատ: Այն ևս սովորական է մեր լեզվում: Օրինակ՝ ...Միմյանց տեսնելը, միմյանց հետ քաղցր զրույց անելը անհրաժեշտ պայման էին դարձել (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սպանելն ու սպանվելը արդեն դարձել են սովորույթ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Հաջողություններով տառվելը, առավել ևս դրանցով արբեցնալը, սակայն հատուկ չեն սովետական մարդկանց (ՍՀ, 1.11.1970):

Հարակատար և ենթակայական դերբայ ենթակաների և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը

§ 452. Ենթական կարող է արտահայտվել նաև հարակատար և ենթակայական դերբայներով: Վերջիններս իբրև ենթակա գոյականաբար են գործածվում: Սրանց համաձայնությունը կապեն չի զանազանվում գոյականով արտահայտված ենթակաների ու նրանց ստորոգյալների համաձայնությունից: Նշված դերբայներով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է զրբվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Բաղմակի ենթակաների համաձայնությունը հանդես չի բերում էական տարբերություն գոյականով արտահայտվածների նկատմամբ: Բաղմակի հարակատար կամ ենթակայական դերբայ ենթակաների հետ ստորոգյալը կարող է ունենալ թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի կիրառություն՝ նայած նախադասության բնույթին, ենթակաների միավորման ձևին, ստորոգյալի շարադասությանն ու բնույթին և այլն: Օրինակ՝ Արամի պատմածը խիստ սրտառուչ էր (ՍՀ, 5.8.1963): Շատ սպանողը դառնում է հերոս... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Խաղացողները երեխաներ էին (ԵԵ, 3.9.1968): Կույ չի գնում ո՛չ կերածս, ո՛չ խմածս... (Ա. Սահ., Ծարավ):

§ 453. Մնալ բայի հարակատար դերբայով արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալի հոգնակի կիրառությունը ևս օրինաւորական է նախադասության հատուկ կառուցվածքներում: Այսպես՝ եթե մնացածը ձևի մեջ ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, այն դիտվում է իբրև հոգնակի, ուստի ստորոգյալը հակվում է դեպի հոգնակիությունը. օրինակ՝ Մնացածը մերկ հեղեղատներ էին, խանձված բլուրներ, թռչնած սառլանջեր (ՎԱ, Լեռ-

ներ հայրենի): էն ա Սուքնանց Ղուկասը մեռավ, մին էլ Պուճուրանց պառավը, մնացածը լավ են (ՀԹ, Գիքորը): Վերջին նախադասության մեջ ենթական կարող է ընդգրկել ամբողջ դյուղի մարդկանց՝ բացառությամբ երկու մահացածների, այսինքն՝ իր լմաստով հոգնակի է: Նույն բանն է նկատվում նաև առաջին օրինակում. ուր մնացածը իր մեջ ներառում է շատ առարկաներ:

Դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի թվաին համաձայնությունը

§ 454. Դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ ավելի քիչ են շեղումները, քան այլ խոսքի մասերով արտահայտվածների մեջ: Համաձայնությունը ավելի կանոնավոր է, հատկապես երբ ենթական անձնական, ցուցական, հարցա-հարաբերական և այլ դերանուն է: Եղակի անձնական դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը եղակի է դրվում, հոգնակիի հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ — Ես չգիտեմ, արքա... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նա հիմա ավելի պետք է բանակին... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ դու ինչո՞ւ ես կանգնել... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Մենք սովորական հյուրեր չենք... (ՆԶ, Հացավան): Մայրըրդանգահարեց, որ դուք ախտեղ եք (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1):

Անձնական դերանուն ենթակայի կրկնվելու դեպքում ստորոգյալը սովորաբար եղակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բայց ճարպիկ էլ ինձի կեր, հասկացար, ինձի, ինձի (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Թեկուզե ինձի, ինձի մնաս հեռվում աննկատ ու անանուն... (ՍԿ, Յոթ կայարաններ):

§ 455. Անձնական դերանվամբ արտահայտված բաղմակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ — Այո, ես ու դու պիտի ուրջենք... (ՀՔ, Մեծ տան զավակներ, 1): — Իսկ ես ու դու մաքր չենք (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 456. Դերանվամբ և այլ խոսքի մասերով արտահայտված բաղմակի ենթակաների ստորոգյալը իրրե կանոն հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ — Ես, վասակն ու Լադոն հարցր ֆենել ենք (ՆԶ, Հացավան): Ո՛չ գեներալը, ո՛չ էլ նա ետ չէին նայում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 457. Եզակի ցուցական դերանուն, ենթակայի ստորոգյալը հիմնականում եզակի է գրվում, հատկապես երբ ստորոգյալը բայական է, իսկ հոգնակի դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հանգես է գալիս հոգնակի թվով. օրինակ՝ ...Սա էլ անսպառնալի մեր գլխին մի նոր կրակ է բերում (ՀԹ, Հասաչանք): Դա մի վանական է թերևս կամ այլ անցորդ... (ԴԴ, Վարդանանք): Դրանք զորավար Տերենտի թիկնապահներն էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Մրանք շարունակեցին աղմկել (ՍԽ, Հողը, 2):

Ցուցական դերանուն ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում են որոշ շեղումներ՝ պայմանավորված ստորոգյալի անվանական (ոչ՝ բայական) լինելու հանդամանքով: Այս, այդ, այն, սա, դա, նա ցուցական դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հոգնակի գրվել, երբ վերջինս անվանական է: Ստորոգյալի հոգնաբար կիրառությունը այստեղ պայմանավորվում է մի կողմից նշված դերանուն ենթակաների ոչ ակտիվ դերով, մյուս կողմից՝ ստորոգելիական վերադիրների հոգնակի յորժաժությամբ: Հանգույցը այս դեպքում համաձայնում է ոչ թե եզակի ենթակայի, այլ հոգնակի վերադրի հետ, և ստացվում է հոգնակի ստորոգյալ եզակի ենթակայի հետ. օրինակ՝ էս էլ հո կոխվ շէ, որ ասես՝ այ, սա մեր դիրքերն են, սա էլ թշնամու դիրքերը... (ՆԶ, Հացավան): Բայց մի թերություն շատ զգալի է, խիստ աչք է ծակում, դա վատ թաքմանություններն են (ՍՀ, 11.4.1969): Ինչպես տեսնում ենք, ստորոգրյալների հոգնակիությունը այստեղ հիմնականում պայմանավորված է վերադիրների հոգնակի կիրառությամբ: Եթե ստորոգյալը անվանական է, իսկ վերադիրը եզակի, ապա ցուցական դերանվամբ արտահայտված ենթակայի հետ ստորոգյալը եզակի է գրվում: Օրինակ՝ — Դա արդեն ձեր գործն է, ընկեր կաշինյան... (ՍԽ, Հողը, 1): Ի՞նչ պատերազմի շառաչուն է այս (Շեքսպ., Համլետ): Սա կոտնտեսության հողամասն է (ՍԽ, Հողը, 1):

Վերը նշված ցուցական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ ստորոգյալը միշտ հոգնակի է գործածվում անկախ վերադրի թվից: Օրինակ՝ — Դրանք աշխատանքներ չե՞ն, ինչ է, — ծղրտաց Ղուկասը... (ՆԶ, Հացավան):

§ 458. Ոճական նկատառումներով երբեմն սա, դա, նա ցուցական դերանունների հոգնակի ձևերի հետ իբրև ենթակա կիրառվում է բոլորը որոշյալ դերանունը (սրանք բոլորը, դրանք բոլորը, 326

նրանք բոլորը): Այդ ենթակաների ստորոգյալը սովորաբար հոգնաբար է գործածվում, անկախ բոլորը դերանվան՝ իր թե անձ ցույց տալու հանգամանքից. օրինակ՝ Դրանք բոլորն էլ շղթաներով զամված են ժայռին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Երբ կիրառվում է, դրանք բոլորը լավություններ են (Շեքսպ., Օթելլո):

§ 459. Յուցական մյուս դերանուններից շատերը (հատկապես առարկայի հատկանիշ և գործողություն ցույց տվող) կարող են հանդես գալ ենթականի պաշտոնով, իհարկե գոյականաբար կիրառվելով: Դրանց մի մասը ունի նաև հոգնակի թիվ, իսկ մյուս մասը զուրկ է հոգնակիությունից: Այդպիսի եզակի դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի: Օրինակ՝ — Իմ գինվորների մեջ կան այնպիսիներ, որ ունեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Մյուսները անշարժ են (ԲԷ, Սերմնացանները չվերադարձան): Իսկ մյուսը նրան հերում և չի ուզում հերել (ՉՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

§ 460. Հարցա-հարաբերական դերանուն ենթականի և ստորոգյալի համաձայնությունը ևս բավական կանոնավոր է: Այստեղ շեղումները համեմատաբար քիչ են: Եզակի ենթակաների հետ ստորոգյալը հանդես է գալիս եզակի թվով, հոգնակիների հետ՝ հոգնակի. օրինակ՝ Ո՞վ ունի այդպիսի խոշոր, խոժաղույն աշքեր... (ՆԶ, Հացավաճ): — Ամրոցում ովքե՞ր կան (ԴԴ, Վարդանանք): Ինչքան կհաղթի կյանքում հերոսին, թե չլինին կինն ու գինին (ԶԹ, Թմկաբերդի առումը): Սխալվում են նրանք, որոնք կարծում են, թե ևս չեմ սիրում իմ զավակներին (Սև, Հոգր, 1):

§ 461. Քանի դերանունը իբրև ենթակա հանդես է գալիս գոյականաբար կիրառվելով, այդ դեպքում նա ստանում է Բանխարձեր (որը ծագումով Բանի դերանվան հոգնակի հայցականն է, բայց այժմ այդ իմաստը չի գիտակցվում): Քանիսը ենթականի հետ ստորոգյալը սովորաբար հոգնակի է դրվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային իմաստով: Այն իր մեջ ներառում է մեկից ավելի սուսականներ, հետևաբար և ունի հոգնակիություն իմաստ: Օրինակ՝ ...Բայց այսօր Բանի՞սն էն նրան հեռավանդ... (Մուր., Դևորգ Մարգարետունի):

Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև Բանի-Բանիսը ենթական, որը Բանի դերանվան կրկնության գոյականացումն է, Այդ ձևի մեջ ավելի է շեշտվում և բնորոշվում քանակային իմաստը, հե-

տեւաբար և ստորոգյալը հոգնակի է դրվում. օրինակ՝ Իսկ Բանի-
ֆանիսը ծափահարեցին (Ավանդ., 26.11.1970): Փանի-ֆանիսն
անցան բեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ (ՀԹ):

§ 462. Եթե ենթական արտահայտված է ով հարցա-հարաբե-
րական դերանվան կրկնություն, ստորոգյալը սովորաբար հոգնա-
բար է կիրառվում: Օրինակ՝ Ո՞վ ու ո՞վ մասնակցեցիք համագու-
մարին: Ո՞վ ու ո՞վ բուժվեցին սանատորիայում: Ո՞վ ու ո՞վ ձեր
լաշն տարածում չունի գրական հայերենում: Դրա փոխարեն գոր-
ծածվում է ով դերանվան հոգնակին՝ ովքեր: Օրինակ՝ ովքեր մաս-
նակցեցին, ովքեր բուժվեցին և այլն:

§ 463. Որ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը հիմնակա-
նում եզակի է դրվում, սակայն նկատվում են որոշ շեղումներ այդ
օրինաչափությունից, մի բան, որ պայմանավորված է նախա-
դասության իմաստով ու կառուցվածքով: Օրինակ՝ ...Կային և այն-
պիսիները, որ գտնում էին, թե իրենց չի վերաբերում... (ՍԶ, Պապ
թագավոր): Բայց բոլոր տները չէ, որ լվված են (ԲՀ, Սերմնացան-
ները չվերադարձան):

Որ դերանունը այս դեպքում միշտ առանց հոգի է կիրառվում:

Հոգով կիրառության դեպքում ավելի է հաստատվում, ընդ-
գծվում նրա անկախությունը, հետևաբար և եղակիությունը: Ստո-
րոգյալը նրա հետ եզակի է դրվում:

§ 464. Որոշյալ դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը, իբրև
կանոն, եզակի է դրվում: Օրինակ՝ ...Ոչ ոք նրան բանի տեղ չէր
դնում... (ԱԲ, Կյորես): ...Հատակին պառկած բանակայիններից
ոչ ոք չի արթնանում... (ՀԹ, Մայրը): Դրսում ոչինչ չէր փոխվում
(ԱՍ, Ամառնամուտ):

§ 465. Երբ ոչ մեկը դերանունը ստանում է ս կամ դ դիմո-
րոշ հոգ (ոչ մեկս, ոչ մեկդ) և կիրառվում ենթակայի պաշտոնով,
ստորոգյալը միշտ հոգնակի է դրվում: Օրինակ՝ ոչ մեկս նախապես
չէիմ մտածել այդ մասին: Ոչ մեկդ չէիք բարեհաճել ներկա լինել
կազմակերպված հանդեսին և այլն: Ստորոգյալների հոգնակիու-
թյունը այս դեպքում պայմանավորվում է ենթակաների զրոհորած
իմաստով: Ոչ մեկս, ոչ մեկդ ձեռք արտահայտում են տվյալ խմբի
մեջ մտնող բոլոր անձերի ամբողջությունը կամ միասին վերցված,
կամ առանձին-առանձին առնված, որով էլ հենց նրանց արվում է
հոգնակիության կամ բազմակիության իմաստ: Ահա թե ինչու այդ

դերանուն ենթակաների հետ ստորոգյալը հոգնակի է կիրառվում: Այստեղ փաստորեն գործում է իմաստային (ոչ քերականական) համաձայնությունը:

§ 466. Իբրև ենթակա հանգես են գալիս նաև մի երկուսը, մի Բանիսը անորոշ դերանունները: Սրանց հետ ստորոգյալը, իբրև օրինաչափություն, հոգնակի է կիրառվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բառային իմաստով: Այդ դերանունների իմաստի մեջ ևս ներառված են մեկից ավելի առարկաներ, որի պատճառով էլ ստորոգյալը հոգնակի է դրվում: Այստեղ ևս գործում է իմաստային համաձայնության օրենքը, օրինակ՝ Մի Բանիսը ծաղիկներ էին բերել (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը): Մի Բանիսը ծիծաղեցին (ն. տ.): Գործածության մեջ դրված տառապանակներից մի երկուսը տառի կերպը բնորոշող հատկանիշներով չեն զանազանվում միմյանցից (ՍՀ, 22.3.1969):

§ 467. Հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում նաև ոմանք՝ անորոշ դերանունը, որը զրաբարյան ոմն դերանվան հոգնակի ձևն է, և այժմ էլ զրսևորում է հոգնակիության իմաստ: Նրա բառիմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, որով և պայմանավորվում է հոգնակի ստորոգյալի կիրառությունը նրա հետ: Օրինակ՝ Ոմանք նայում էին նրանց հիացմունքով անսահման (ԳՍ): Ոմանք զանգատվում էին, թե պահեստապետը հացահատիկ չտվեց... (ՆԶ, Հացավան):

§ 468. Որոշյալ դերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է հանգես գալ թե՛ եզակի, և թե՛ հոգնակի թվով: Եզակի ստորոգյալ են պահանջում յուրաքանչյուրը, ամեն մեկը, ամենն ոք, ամբողջը, ամեն ինչ և այլն դերանուններով արտահայտված ենթակաները: Օրինակ՝ Ամեն մեկը խորասուզված էր իր մտքերի մեջ (ՆԶ, Հացավան): Ամեն ինչ նրա ձեռքին է (ՍԽ, Մխիթար սուլտանապետ): Յուրաքանչյուրն իր առաջարկությունն ունեւ (ՍԽ, Հոգը, 2):

§ 469. Երբեմն ստորոգյալը համաձայնում է ոչ թե դերանուն ենթակային, այլ վերջինիս բաղմակի բացահայտիչներին, որի հետևանքով էլ եզակիի փոխարեն հոգնակի թվով է դրվում: Օրինակ՝ ...եվ ամենն ոք՝ մեծ թե փոքր, հասակավոր թե երեխա, կանգնում էին, գլուխ էին տալիս և մեենայն սիրով ողջունում էին (Բ, Սամվել):

§ 470. Երբ ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը ղերանունները ստանում են ս կամ ս ղ դիմորդ հոգը (ամեն մեկս, ամեն մեկդ, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ), ստորոգյալները դրվում են հոգնակի թվով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց իմաստով: Նրանք դրսևորում են տվյալ խմբի մեջ ընդգրկված բոլոր անձերի ամբողջությունը կամ առանձին-առանձին վերցրած, կամ միասին առնված՝ ի տարբերություն ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը ձևերի, որոնց իմաստի մեջ ընդգրկվում է միայն այն անձը, որ անջատվում, զատվում, բաժանվում է այդ խմբի մեջ ներառված մյուսներից:

Քանի որ ամեն մեկս, յուրաքանչյուրս և այլն ձևերը հոգնակիություն իմաստ ունեն, ուստի ստորոգյալը նրանց հետ հոգնակի է կիրառվում. օրինակ՝ Մեր բանակը պետք է զորացվի և յուրաքանչյուրդ պետք է սատար լինե՛ք դրան (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ասես այդ հարցի պատասխանն ենք տալիս յուրաքանչյուրս (ՍԶ, 10.2.1971):

§ 471. Բոլորը որոշյալ ղերանուն ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է թե՛ եղակի, և թե՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ այն անձ է ցույց տալիս, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Բոլորը հանեցին իրենց գզակները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն իսկույն նկատեցին, որ... (ՆԶ, Հացավան):

Երբ բոլոր ղերանունը իր է ցույց տալիս, ստորոգյալը սովորաբար եղակի է գործածվում. օրինակ՝ Ոչ մի բան տեղը չէ, բոլորը փնդվել, փայփայվել է (ՆԴ, Ամիրյանի տրագեդիան): — Մի՞թե այդ բոլորը սուտ էր, լեռն (ՆԶ, Հացավան): Կուղիի ձեզ մանուշակ էլ տալ, բայց բոլորը թառամեց... (Շեքսպ., Համլետ):

Տարբերություն է նկատվում ամենքը և ամենը ղերանուն ենթակաների և նրանց ստորոգյալների համաձայնության մեջ, պայմանավորված դրանց միջև եղած իմաստային զանազանությամբ:

Ամենքը միշտ անձ է ցույց տալիս, իսկ ամենը՝ հիմնականում իր (երբեմն էլ անձ): Ամենքը ձևի հետ ստորոգյալը, իբրև կանոն, հոգնակի է կիրառվում, իսկ ամենը ձևի հետ՝ եղակի (երբեմն էլ հոգնակի), օրինակ՝ Ամենքը հավասար են (ԳՍ, Թեհրան, 1): Ամենքը ցած իջան ձիերից (Բ, Սամվել): Ամենն էլ լավ են, շատ բարով կանեն (ՀԹ, Գիքորը):

Ամենքս, ամենքդ, բոլորս, բոլորդ ձևերը անձ են ցույց տալիս, որի հետևանքով էլ ստորոգյալները նրանց հետ միշտ հոգնակի

թվով են կիրառվում. օրինակ՝ ...ծթն կա մի բան, որից վախենում ենք ամենքս, դա հայրենիքն է... (ԴԴ, Վարդանանք): ...Ամենօրն հրավիրվում եմ պալատ՝ իշխանաժողովի... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բոլորը պուրա եկաք շրջապատումից (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան): Ամենքս, իմացիր, տասր տեր ունենի (ՀԹ, Հառաչանք):

§ 472. Երբ ամենը, բոլորը գերանուն ենթակաները ունենալս, այդ, այն ցուցական գերանուններով արտահայտված որոշիչներ, ստորոգյալները մեծ մասամբ հոգնակի են կիրառվում, նայած այն բանին, որ հիշյալ գերանունները տվյալ դեպքում ոչ թե անձ, այլ իր են արտահայտում: (Ի միջի այլոց ամենը, բոլորը գերանունները նշված որոշիչներ ունենալու դեպքում, իբրև կանոն, իր են ցույց տալիս), օրինակ՝ Այս ամենը խոսում են հօգուտ այն բանի, որ Սայաթ-Նովան իսկապես կարող էր լինել նաև կառավարան (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Ավելի շուտ այդ ամենը քուսն-հեռացան նրա գլխից... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կգնան այս բոլորը այս գնացքի հետ (Գ, 1969, № 2, էջ 64): Բայց կարծես այդ բոլորը չէին հասնում մորը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

Կան դեպքեր, երբ ստորոգյալները եզակի թվով են կիրառվում, չնայած որ դրանց ենթակաները ունենալս, այդ, այն ցուցական գերանուններով արտահայտված որոշիչներ. օրինակ՝ Այդ ամենը կատարվեց մի վայրկյանում (ԼԲ, Ալախական մանուշակ): Իսկ մեզ այդ բոլորը հարկավոր է (Գ, 1969, № 2, էջ 59): Այստեղ ստորոգյալների եզակի կիրառությանը նպաստել են նաև նախադասության միտքն ու կառուցվածքը, ստորոգյալի և նրա լրացումների բնույթն ու փոխհարաբերությունը, այլև ենթակաների մի սերտ ամբողջություն կամ միավոր վերցվելը և այլն:

Թվական ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը

§ 473. Թվականով արտահայտված ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնության մեջ նկատվում է հետևյալ օրինաչափությունը:

Մեկ թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը միշտ եզակի է գրվում, անկախ այն բանից նրանով առարկայի քանակ է ցույց տրվում, թե այն պարզապես տվյալ թվանշանի անվանում է: Բոլոր դեպքերում նա եզակի է, արտահայտում է միայն մեկ առարկա,

հետևաբար և ստորոգյալը եղակի թվով է գործածվում. օրինակ՝ Մեկը մեռնում է, հազարն է շիվարում... (ՔՔ, Պատերազմ, 4): Նա ուշքի եկավ քիչ հետո ու նկատեց, որ մեկը թռավ խրամատից ու վազեց դուրս (ՀՔ, Մեծ տան դավակները, 1):

§ 474. Եթե ենթակայի պաշտոնով կիրառվող թվականը ընդգրկում է մեկից ավելի միավորներ, ապա ստորոգյալը նրա հետ կարող է գրվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի: Ընդ որում, երբ թվականը հանդես է գալիս որպես թվանշանի անվանում, ստորոգյալը իբրև կանոն, եզակի է գործածվում: Գերադասվում է ստորոգյալի եզակիությունը նաև այն դեպքում, երբ թվականով գրանորվում են ոչ թե անձեր, այլ առարկաներ. օրինակ՝ Ինչ իմանաս, որ հինգը չի դարձել ֆսանհինգ (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Տասը երկանիշ թիվ է:

Այստեղ մենք գործ ունենք եզակի բառաձևերի հետ (հինգ, տասը և այլն), ուստի ստորոգյալը եզակի է գրվում: Եթե այդ թվականները հոգնաբար կիրառվեն, ստորոգյալը բնականաբար հոգնակի թվով կգործածվի. օրինակ՝ տասերը ավելի գեղեցիկ են գրված. քան վեցերը: Ինները կառմիր են, ութերը՝ սև: Երեքները դարձել են շոբսեր և այլն: Նկատենք, որ թվականների հոգնակի ձևերը յայն կիրառություն ու տարածում չունեն զրական լեզվում:

§ 475. Երբ թվականով գրանորվող քանակությունը վերաբերում է անձերի, ստորոգյալը հիմնականում հոգնակի է կիրառվում. հատկապես այն դեպքում, երբ ենթակաները ունեն բացառականով լրացում: Օրինակ՝ հստած են յոթ հոգի, վեցը հրամանատարներ են (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): ...Երկուսն ընկան, երկուսով փախանք (ՄՁ, Պապ թագավոր): Վեց հազար բնակիչներից երեք հազարը ուսանողներ էին (ԱԲ, Կարմրաքար): Հաճախ թվական ենթակաների հետ կիրառվում է էլ շաղկապը (Երկուսն էլ, հինգն էլ, երեքն էլ, տասն էլ և այլն): Այդ ձևերը կարծես թվարկման նշանակություն են ստանում, որի հետևանքով էլ ավելի է ընդգծվում թվականների քանակային իմաստը, Դրանց հետ առանց բացառության ստորոգյալը հոգնակի թվով է կիրառվում. Օրինակ՝ Երկուսն էլ այդ շարժումը կատարեցին անգիտակցաբար (ՆՁ, Հացավան): Երկուսն էլ երազում էին ազատագրվել սուլթանների և փաշաների լծից (ԽԴ, Խողեղան): Երեքն էլ լուռ էին (ՍԽ, Հողը, 1):

Իրերի քանակությունն արտահայտող թվական ենթակայի ստորոգյալը կարող է հոգնաբար կիրառվել, երբ վերջինս բայական է: Օրինակ՝ Եվ հինգ թիրախից շոքսը ծածկվում էին... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այսօր հանրապետության պրոֆատեսնիկական կրթության սիստեմի 56 ուսումնարաններից 18-ը գործում են երևանում (ԵՆ, 25.9.1970): Թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը կարող է դրվել նաև եզակի, երբ վերջինս անվանական է, իսկ ենթական իրի իմաստով է դործածված. օրինակ՝ Մի թասը լավ է, երկուսը բավ է... (ՀՇ):

Վերոհիշյալ դեպքում ստորոգյալը դրվում է նաև հոգնակի թվով, մի բան, որ օրինաչափական է ու հարադատ հայերենի ոգուն: Օրինակ՝ Կողաքարշներին երեքը խկապես շատ հիանալի գեղարվեստական բաներ են (Շեքսպ., Համլետ): Թվականների հետ հաճախ կիրառվում են անձնական գերանվան հոգնակի ձևերը, որով ստացվում են մենք երկուս, դուք երկուսդ, նրանք երկուսը, մենք երեքս, նրանք հինգը... և այլ ձևերը: Սրանց հետ ստորոգյալը հոգնաբար է կիրառվում առանց որևէ բացառության, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ և՛ թվականները, և՛ գերանունները հոգնակի ստորոգյալ են պահանջում առանձին-առանձին վերցրած, հոգնակիության պահանջը բնականաբար ավելի է մեծանում, երբ նրանք միասին են կիրառվում: Օրինակ՝ Երվանդյանի դալու մասին միայն մենք երեքս պիտի իմանանք (ՍԽ, Հոգը, 2): Նրանք երկուսն էլ ամաչում էին (ՆԴ, Նունե):

§ 476. Դասական և կոտորակային թվական ենթակայի հետ ստորոգյալը սովորաբար եզակի է դրվում, մեծ մասամբ եզակի ստորոգյալ են պահանջում նաև հիշյալ թվականներով արտահայտված բաղմակի ենթակաները: Օրինակ՝ Երկրորդը խոնարհ մանուշակ էր մի... (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի): Եթե այդ կնոջ պատմածների մի փոքրիկ էլ ճիշտ դուրս գա, Վարդանը մի լավ հույկտա կոլխոզի այս «օրինակելի» նախագահին (ՆԶ, Հացավան): Նրան հաջորդում է երկուսդը, երեքդը... իննեքուրը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 477. Ածականով, մակբայով, կապով, ձայնարկությամբ, շաղկապով և եղանակավորող բառերով արտահայտված եզակի ենթակաների ստորոգյալը եզակի է դրվում, իսկ հոգնակի և բաղմակի ենթակաների հետ՝ հոգնակի, Օրինակ՝ Կործանվում է շաբլ և

բերում ուրախ վախճանը (Ա. Սահ., Ծարավ): Այսպիսով սպանվում են վատը, ագեղը, այլանդակը... (ՎԱ, Հեռենիւ հայրենի): Դեղեցիկը, արդարը, մարդկայինը, վերջ ի վերջո, պիտի հաղթանակեն (ՍՀ, 4.4.1969):

Պետք է նկատել, որ նշված խոսքի մասերը, իբրև ենթակա, հանդես են գալիս գոյականական կիրառության: Ընդ որում, դրանցից միայն տծական ենթական է, որ լայն տարածում ունի գրական լեզվում, մյուսները քիչ են հանդիպում:

Ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի համաձայնությունը

§ 478. Հայերենում համաձայնությունն գոյություն ունի նաև ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Սակայն դա որոշակի ու կայուն չէ: Նախ՝ ենթակայի և գոյական վերադրի միջև համաձայնություն է տեղի ունենում այն դեպքում, երբ վերադիրը արտահայտված է ուղղական հոլովով: Թեք հոլովներով դրված գոյական վերադրի և ենթակայի միջև համաձայնություն չի լինում: Բացի դրանից, այստեղ նկատվում են անհամաձայնության բազմաթիվ դեպքեր՝ պայմանավորված զանազան հանգամանքներով՝ ստորոգյալի և ենթակայի խոսքի մասային պատկանելությամբ, վերջինիս դրսևորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով, ռճական նկատառումներով և այլն: Այսուհանդերձ կարելի է նկատել որոշ օրինաչափություն ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի միջև: Եզակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը մեծ մասամբ եզակի է դրվում, հատկապես, երբ ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ: Օրինակ՝ Իմ միակ հույսը դու էիր (ՆԴ, Անհետ կորածը): Ես աշակերտ եմ: Նա երեխա է:

§ 479. Եզակի ենթակայի հետ երբեմն գոյական վերադիրը հոգնակի թվով է կիրառվում, երբ ենթական ընդհանրական նշանակություն ունի և ավելի լայն հասկացություն է արտահայտում քան վերադիրները: Օրինակ՝ Հայրենիք, — եզրակացնում են նրանք, — մեր նախնիքն են. մեր ծնողներն են, մենք ենք՝ հուշ դարձած (Իս., Հայրենի հուշեր):

§ 480. Եզակի ենթակայի հետ վերադիրը հոգնակի կարող է դրվել, երբ ենթական արտահայտված է ամենը, բոլորը որոշյալ

դերանուններով, որոնք ունեն այս, այդ, այն ցուցական դերանուն որոշիչներ, և ընդգծվում, հատուկ ուշադրության է առնվում վերադրի հոգնակիությունը: Օրինակ՝ Այս ամենը միայն պատասխիկներ են (ՆՆ, 28.11.1970):

§ 481. Երբ եզակի ենթական իր լրացման հետ դրսևորում է բազմաթիվ առարկաներ՝ պայմանավորված նախադասության բրնույթով, այսինքն՝ ենթակայի իմաստի մեջ ներառվում են մեկից ավելի առարկաներ, վերադիրը կարող է հոգնակի կիրառվել: Այս դեպքում, անշուշտ, ընդգծվում, շեշտվում է վերադրի հոգնակիությունը, օրինակ՝ Տայգա է դուրս եկել մոտ ութ հազար որսորդ, կեսը սիրովներ են (ՆՆ, 10.2.1969):

§ 482. Վերադիրը հոգնակի կարող է դրվել նաև այն դեպքում, երբ ենթական արտահայտված է մեկից բարձր թվականով և ունի հոգնակի բացառականով լրացում, որով ենթակային հոգնակիության իմաստ է հաղորդվում: Այս դեպքում ենթական ձևով եզակի է, իմաստով՝ հոգնակի: Այստեղ տեղի է ունենում իմաստային համաձայնություն: Օրինակ՝ Ի դեպ նրանցից 30-ը պատանի բռնցքամարտիկների դպրոցի սաներ էին (ՆՆ, 10.10.1970): Երկտարեցիներից 5-ը աղջիկներ էին:

Նման ենթակաների դեպքում վերադիրները ազատ կերպով կարող են նաև եզակի գործածվել, հատկապես երբ առանձնապես հարկ չի լինում շեշտել, որ ենթակայի իմաստի մեջ ներառված բոլոր անձերը առանձին-առանձին տվյալ հատկանիշի կրողն են, այսինքն՝ երբ հատուկ ուշադրություն չի դարձվում վերադրի հոգնակիությանը, և նրանով արտահայտված հատկանիշը վերադրվում է ենթակային ամբողջությամբ վերցրած (նրանցից 30-ը դպրոցի սան էին, երկտարեցիներից 5-ը աղջիկ էին):

§ 483. Եթե ենթական արտահայտված է ածականի համեմատության աստիճաններով, ապա վերադիրը կարող է հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Ամենադժվարը առաջին տարիներն էին (ՄՀ, 23.10.1970): Ամենադժվարը փաստաթղթերն են (ՆՁ, Հացավան): Առաջին նախադասության մեջ վերադրի հոգնակիությունը պայմանավորված է տարիները ենթակայի զեղչումով, որի պաշտոնը անցել է նրա ածական որոշիչին: Ենթադրվում է, որ նախապես եղել է՝ ամենադժվար տարիները առաջին տարիներն էին, որ տարիներ բառի կրկնությունից խուսափելու նպատակով ենթական զեղչվել

է, որի հետևանքով այդ պաշտոնը ստանձնել է նրա որոշիչը, որը գոյականական կիրառութիւն է ստացել՝ որոշիչ հոդ ընդունելով, ի միջի այլոց, կարող էր նաև վերադիրը զեղչվել, այդ դեպքում վերադրի պաշտոնը կանցնէր նրա որոշիչին:

§ 484. Եղակի ենթակայի հետ հոգնակի վերադիր կարող է գրվել նաև այն դեպքում, երբ իբրև վերադիր հանդես է գալիս դուրս գերանունը քաղաքավարական (ոչ՝ հոգնակիութեան) նշանակութեամբ, օրինակ՝ — Ուրեմն ինձ ճիշտ են ասել, որ կարգադրիչը Դուք եք (ՍԶ, Պատկ թագավոր):

Վերադիրը ազատ կերպով հոգնակի կարող է գրվել, երբ այն արտահայտված է անձնական գերանվամբ: Օրինակ՝ Մերոնք Պերկոպում չլսեցի՝ն արդյոք այդ համադարկերը, չհասկացա՞ն, որ տվողը մենք էինք... (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 485. Հոգնակի ենթակայի հետ գոյական վերադիրը կարող է գրվել թե՛ Եղակի, թե՛ հոգնակի: Դա պայմանավորված է հետևյալ հանդամանքով: Եթե ընդգծվում, շեշտվում է, որ ենթակայի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին վերցրած կրում է վերադիրով դրսևորված հատկանիշը, ստորոգյալը գերադանցապես հոգնակի է կիրառվում: Օրինակ՝ Մենք փաշայի պատգամաբերներն ենք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք աղբիւրջանցիներ էին... (Իս., Բայրամ Ալին): — Դուք զազաններ եք, մարդկային ամենազգվելի մնացորդներ (Ստ. Ալաշ., Անապատում): ...Ձեր թագավորի պատվիրակներն իմ հյուրերն են (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ):

§ 486. Եթե վերադրով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է հոգնակի թվով կիրառված ենթակային առանց ընդգծելու, թե ենթակայի իմաստի մեջ ներառված ամեն մի առարկա առանձին-առանձին հանդիսանում է տվյալ հատկանիշի կրողը, ստորոգյալը գերազանցապես եղակի է գրվում: Օրինակ՝ Մենք այստեղ մի տեսակ տանտեր ենք (ՆԶ, Հացավան): Նրանք երկու եղբայր են, իշխանուհի... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր):

Երբ իբրև ենթակա հանդես է գալիս դուրս գերանունը քաղաքավարական իմաստով, վերադիրը եղակի է գրվում: Դուք գերանունը այս դեպքում ձեռով է միայն հոգնակի, իմաստով եղակի է: Հետաքրքրական մարդ եք դուք. մայր, — սասց Արշակյանը...

(ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Իսկ դա՛հ նրա ի՞նչն էք (Մե, Հո-
ղը, 1):

§ 487. Հոգնակի ենթակայի հետ եզակի վերադիր է գրվում նաև այն դեպքում, երբ գործածական չեն վերադրի հոգնակի ձև-
վերը, և դրանք վերացական իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝
Այդ գամփոները գյուղի անն ու սաբսալին էին (Ա. Սահ., Ծարավ):

§ 488. Հոգնակի ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները մեծ
մասամբ եզակի են գրվում այն դեպքում, երբ վերջիններս ծա-
վալային տեսակետից ավելի նեղ հասկացություն են արտահայ-
տում և մտնում են ենթակայի՝ իբրև ավելի ընդհանուր հասկացու-
թյուն գրսևորող դասի մեջ: Օրինակ՝ Մեր ունեցած շուրճառանձի-
րը մի քնձոռու շուն էր... Մեկ էլ չալ կատուն, ուրիշ ոչինչ (Սե, Լալ
Համազը):

Միևնույն ենթակայի հետ բազմակի վերադիրները կարող են
նաև տարբեր թվով գրվել: Դրանցից մեկը կամ երկուսը կարող է
եզակի կիրառվել, իսկ մյուսը՝ հոգնակի: Եզակի վերադրի գործա-
ծությունը այս դեպքում հիմնականում պայմանավորված է նրա
հոգնակի չկազմելու և վերացական իմաստ արտահայտելու հան-
դամանքով. օրինակ՝ Քայց բանտում օրերը տարիներ են, զարեւ են,
երբեմն հավերժություն են (Իս., Բուրգ Ամոն):

§ 489. Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը հոգնակի է
գրվում այն դեպքում, երբ նրանով արտահայտված հատկանիշը
վերագրվում է ենթականերից յուրաքանչյուրին սուանձին-առանձին,
այսինքն՝ ընդգծվում է, որ բազմակի ենթականերից ամեն մեկը
սովյալ հատկանիշի կրողն է կամ տերը: Օրինակ՝ Պետք է ասեմ, որ
և՛ Պետրոսյանը, և՛ Սպասսկին այսօր մեր ուժեղագույն չախմա-
տիստներն են (ՍԶ, 13.4.1969): Գրող-բանաստեղծներ են բնկեր
վաչագան խոռխոռունին և ընկ. Վահան Վեմյանը (ՆԶ, Հացա-
վան): Հասմիկին թվում էր, թե ոչինչ չի եկել անցել, թե ինքն ու
Վասակը նույն մտերիմ ու միամիտ կոմերիտականներն են (ն. տ.):
Բազմակի ենթակաների հետ վերադիրը եզակի է գրվում, երբ ա-
ռանձնապես չի շեշտվում, որ սովյալ հատկանիշը կրում է ենթա-
կաներից ամեն մեկը առանձին վերցրած, կամ երբ գործածական
չէ վերադրի հոգնակին և վերջապես, երբ ստորոգյալը ամբողջու-
թյամբ վերցրած եզակի է՝ պայմանավորված որոշ հանգամանք-
ներով: Օրինակ՝ Նրա ապրուստի համարյա միակ աղբյուրն ու

հույսը այդ երկու հատիկ հավն էր... (ՆԴ, Սև փողերի տոկոսը): Եվ պիտի կարծել, թե պատճառն ու մեղավորը անիղարար յարն է (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Մոտավորապես այս տեսակ էր նրանց նյութն ու կառուցվածքը (Իս., Գրական նախանձ): Մի-մի ֆյուրեր էր ամեն էսէսական, նացիստական ակումբ մտնող ամեն մի... Նույնիսկ կարճափեշ օրիորդ, ամեն մի... տնային կառավարչուհի (ՊՍ, Սայաթ-Նովա):

§ 490. Եթե իբրև ենթակա հանդես են գալիս մեծ մասը, մի մասը, զգալի մասը, այլև տոկոսը նշող բառերը, և վերջիններս ունեն տրականով կամ բացառականով լրացում, ստորոգելիական վերագիրը հակվում է դեպի հոգնակին. օրինակ՝ ...նրանց մեծ մասը զինվորներ էին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Որոնց մի զգալի մասը հիմա թատերական արվեստի անվանի գործիչներ են (ԵՆ, 1.4.1969): Մինիստրության ապարատի աշխատողների 60 տոկոսը կուսակցության անդամներ ու անդամության քեկնածուներ են (ՍԶ, 2.4.1969): Հոգնակի, եզակի, այլև բազմակի ենթակաների հետ ածականով (հատկապես որական) արտահայտված վերագիրը սովորաբար եզակի կիրառություն է ունենում անկախ ենթակաների և նրանց լրացումների բնույթից: Դա բացատրվում է նրանով, որ ածականին իբրև խոսքի մասի, հատուկ չէ թվի քերականական կարգը: Եթե ածականը վերագրի պաշտոնով հանդես գա գոյականական կիրառությամբ, ապա այն կարող է նաև հոգնակի թվով դրվել: Օրինակ՝ Երբ ես ու դու մենատեսն էինք, փոր չունեինք (ՆԶ, Հացավան): Մեծ մասը կարմրահեր էին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Բայց այդ լուծումն, այդ պատճառն այնքան անորոշ, այնքան մութ էր նրա համար, որ... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր), Ինչքան էլ կարգադրված էր, որ բեռնաքափումն ու իջնելը անադմուկ լինի, բայց... (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 491. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերագիրը հավասարապես կարող է հանդես գալ և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով: Ընդ որում, վերագիրը մեծ մասամբ հոգնակի է կիրառվում, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, շեշտել նրա հոգնակիությունը: Օրինակ՝ —Շուտ ասա, ովքե՞ր էին քո ընկերները (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ահա սրանք են երկու գլխավոր պատճառները (ԱՔ, Խաչատուր Աբովյան):

§ 492. Երբ իբրև վերագիր կիրառվում են հարցական դերա-

նունները և նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է ենթակային, առանց ընդգծելու վերագրի հոգնակի լինելը, վերջինս գրվում է եզակի: Օրինակ՝ — Իսկ էն աղերքն ո՞վ են... (ԱՅ, Բրուտի տղան): ...Ո՞րն են նրա գլխավոր հերոսն ու քեման (ՍՀ, 4.11.1970): Կինը՝ կին է, էլ իսկականն ու անիսկականը ո՞րն է (ԲՀ, Սերմնացանները չվերագրված):

§ 493. Հոգնակի կամ բազմակի ենթակաների հետ դերանուն վերագրի բազմակի է գրվում, երբ գործածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Իրար նկատմամբ ևս վարմունքը, գործի դրվածքը այնպես է, որ մարդ չզղայնանա... (ՎԱ, Լեոնեյ հայրենի): ...Հիմա էլ այնտեղ է կինս ու մեկ էլ փոքրիկ աղջիկս (ՀԲ, Մեծ տան զավակները, 1):

§ 494. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ վերագրի կարող է եզակի գրվել, եթե այն արտահայտված է քանակական թվականով: Օրինակ՝ — Ասողները մեկ չէ, երկուսը չեն (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Չէ՞ որ կադրերի ճիշտ ընտրությունը և տեղաբաշխումը կուսակցական կազմակերպական աշխատանքի այն հիմնական օղակներից մեկն է, որից բռնելով կարելի է քաշել ամբողջ շղթան (ՍՀ, 11.12.1969): Ամենախելոք աշակերտները առջևվում նստած երկուսն են:

Հոգնակի ենթակաների թվական վերագրի կարող է հոգնակի կիրառվել, եթե այն հանդես է գալիս որպես թվանշանի կամ թվերի անվանում (ոչ իր բուն նշանակությամբ): Օրինակ՝ Գեանգ իններեկն, իսկ իմ ձեռքին հղածները՝ վեգեր:

ՈՐՈՇԻՉԻ ԵՎ ՈՐՈՇՅԱԼԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 495. Համաձայնությունը տարածվում է նաև որոշիչի ու որոշյալի վրա: Սակայն այդ երևույթը հայերենում հանդես չի գալիս իր բոլոր դրսևորումներով: Այն կրում է չափազանց մասնակի բնույթ և ունի որոշակի սահմանափակություն: Մեր լեզվում դոյություն ունի որոշիչի և որոշյալի միայն թվային որոշ համաձայնություն, բացակայում է ուրիշ լեզուներին հատուկ սեռային և հոլովական համաձայնությունը: Ընդ որում, թվային համաձայնությունն էլ խիստ թերի է ու պայմանական, քանի որ եթե ուրիշ լեզուներում որոշյալից է կախված որոշիչի թիվը, ապա հայերենում

հակառակն է: Բացի դրանից, ոչ բոլոր որոշիչներն են իրենց թիվը պարտադրում որոշյալներին: Որոշ թվով որոշիչներ իրենց բառային յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ պահանջում են, որ իրենց լրացյալները հանդես գան հոգնակի թվով: Ահա թե ինչու համաձայնությունը լիակատար չէ նաև այս առումով:

Պետք է նշել, որ որոշիչը, սակավ բացառությամբ, հանդես է գալիս եղակի թվով: Ընդ որում, իբրև որոշիչ մեծ մասամբ կիրառվում է բառի ուղիղ ձևը: Իհարկե, որոշիչի պաշտոն են ստանում նաև գործիական ու բացառական որոշ հոլովածներ:

Ինչպես արդեն նշվել է, որոշիչի և որոշյալի թվային համաձայնությունը խիստ պայմանական է և օրինաչափություն չի ներկայացնում: Հիշյալ անդամների միջև համաձայնությունը ոչ թե քերականական, այլ իմաստային բնույթ է կրում: Որոշյալի հոգնակիությունը պայմանավորված է ոչ միայն որոշիչի, այլև հենց իր՝ որոշյալի բնույթով, խոսքի մասային պատկանելությամբ և այլ լին: Այստեղ որոշակի դեր են խաղում նաև հեղինակների ըմբռնումներն ու մոտեցումները:

Ածական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 496. Խոսքի մասերից իբրև որոշիչ ամենից հաճախակի կիրառվում են ածականները: Ածականի, իբրև առարկայի հատկանիշ արտահայտող խոսքի մասի, համար բնորոշ չէ թվի քերականական կարգը, ուստի տվյալ ածական որոշիչի հետ որոշյալը կարող է հանդես գալ և՛ եղակի, և՛ հոգնակի թվով: Սա նշանակում է, որ որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը քերականական արժեք չունի: Զնայած դրան, ժամանակակից հայերենում որոշ թվով ածականներ իրենց յուրահատուկ իմաստի շնորհիվ հոգնակի որոշյալ են պահանջում: Վերջիններս հոգնակի են զրվում հատկապես, երբ թանձրացական իմաստ ունեն և հատերով հաշվելի են: Այստեղ որոշյալի հոգնակիությունը մի կողմից պայմանավորված է իբրև որոշիչ կիրառվող ածականների դրսևորած յուրահատուկ իմաստով, մյուս կողմից՝ հենց իր՝ որոշյալի բնույթով: Երկուսն էլ հավասարաբարձր դեր են կատարում այս դործում:

§ 497. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում՝

1. Շատություն, բաղմաղանություն և այլ իմաստ արտահայ-

տող շատ, բազում. անհամար, անքիվ, բազմաքիվ, բազմազան, բազմապիսի, բազմերանգ, բազմատեսակ, բազմաձև, զանազան, տարբեր և այլ ածականները, երբ դրվում են հատերով հաշվելի թանձրացական գոյականների վրա: Նկատենք, որ շատ ածականը, որ ունի նաև չափի մակբայի խոսքի մասային իմաստ, հոգնակի որոշյալ է սլահանջում հատկապես, երբ հանդես է գալիս կրկնված ձևով, մի բան, որով ավելի է ընդգծվում քանակային մեծությունը. օրինակ՝ Նա գնաց, շրջեց, թափառեց շատ ու շատ տեղեր (Իս. Երջանիկ խրճիթը): ...Տեղավորվեցին ըմպելիքների շշերով և բազմապիսի ուտեղեղեններով հարուստ ընթրիքի սեղանի շուրջը (ՆՁ, Հացավան): Զանազան գեղեցիկ փաթեթներով բեռնավորված վերադառնում ենք հյուրանոց (ՍՀ, 19.1.1969): Այդ նպատակով դրբում օգտադործված են... ամենաբազմազան օրինակներ... (ՍՀ, 4.2.1962): Մկրտումը ճարպիկ շարժումով ինքը պիտի դարակններից հաներ բազմատեսակ կտորներ, փուեր նրա առաջ... (ԱԲ, Կարմրաբար): Ազին նստեց հյուրի դիմաց ու սկսեց անհամար հարցեր տալ նրան (ՍԽ, Հողը, 1): Երևանն ու Սվերդլովսկը միմյանցից հեռու են բազում կիլոմետրերով (ՍՀ, 31.10.1971):

Վերը նշված ածական որոշիչների որոշյալները կարող են նաև եզակի դրվել, եթե վերջիններս վերացական գոյական են: Օրինակ՝ ...Ճամբարից հեռանում և կորչում էին զանազան ուղղությամբ (ԴԴ, Վարդանանք). Դվինի քաղաքադռնից դուրս գալով սուլում էին ամենատարբեր ուղղությամբ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Բժիշկ Ավագյանը բազմատեսակ հիվանդություն է բուժում:

2. Կրկնություն կազմված բաղադրանություն, այլև հոգնակիության նշանակություն ունեցող մի շարք ածականներ, երբ ներանք որոշիչ են դառնում միևնույն առարկաների տարբեր տեսակների համար: Այդպիսի կրկնավորներից են մեծ-մեծ, մեծամեծ, հին-հին, սև-սև, սուր-սուր, ցից-ցից, վատ-վատ, խոր-խոր, նոր-նոր (նորանոր), մանր-մանր, մանր-մուգ, խենթ-մենթ, սուտ-մուտ, բարձր-բարձր, խոլ-խոլ և այլն: Օրինակ՝ ...Ականատես եղանք ձերոնց մեծամեծ գործերին... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Մեծ-մեծ հույսեր էին փայփայում... (ՀԲ, Խորհրդավոր ծերունին): Սիրտ արին մտնել թուրքական բանակը և մանր-մուգ բաներ ծախել (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Մարիամը ներս գնաց ու ուղեց սուտ-մուտ պատնառներով քրոջ չգալը թույլատրել (ՂԱ, Եր-

կու քուլը): Նրա խոսքերը սուր-սուր նետերի նման ցցվում էին նրա ուղեղի մեջ... (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Սուտ-սուտ բաներով խալխին խաբում ես (ՆԴ, Ինչպես բժշկեցին):

Արկ է նշել, որ նշված որոշյալների մեծ մասի հոգնակիությունը այնքան էլ պայմանավորված չէ որոշիչների կրկնությամբ կազմված լինելով: Առանց դրան էլ նրանք կարող են հոգնակի դրվել՝ պայմանավորված կամ նախադասության բնույթով, կամ էլ իրենց հոգնակի լինելու հանգամանքով:

Կրկնությամբ կազմված ածական որոշիչների որոշյալների հոգնակի թիվը հաճախ պայմանավորվում է ոչ այնքան որոշիչների իմաստով, որքան որոշյալների քանակով, այսինքն՝ այն բանով, թե որոշյալը նախադասության մեջ ինչպես է հանդես գալիս, եզակի թե հոգնակի: Այդ է պատճառը, անշուշտ, որ կրկնությամբ կազմված նույն որոշիչի հետ որոշյալը ազատ կերպով կարող է կիրառվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի: Օրինակ՝ Այժմ սենյակի մեջ տարածվեց տափ-տափ հացերի ախորժեկի հոտը (ՆԴ, Սարույն ուխտ գնաց): Տափ-տափ հաց եմ բերել (Ն. ա.):

Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև գոյականների կրկնությամբ կազմված բաղմակիության կամ զանազանության իմաստ արտահայտող խումբ-խումբ, տեսակ-տեսակ, փունջ-փունջ, գույն-գույն, պես-պես և այլն ածականները: Օրինակ՝ ...Տեսակ-տեսակ խաղալիքներ, ուսումնարան զնացող կամ դարձող երեխաների խմբերը, իրար ետևից սլացող կռքերը էս ամենի աղմուկն ու աղաղակը խառնված դժվժում էին նրա գլխում (ՀԹ, Գիքորը): ...Պես-պես գույներով ներկել էին ժայռերն ու քարերը (ԱԲ, Կարմրաքար)-Փունջ-փունջ աղբիկներ սարերը ելան, վիճակ հանելու աշխույժ երգերով... (ՀԹ, Անուշ):

3. Բաղմակի ածական որոշիչները, երբ նրանցով արտահայտված հատկանիշը վերաբերում է մեկից ավելի առարկաների, այսինքն՝ երբ բաղմակի որոշիչներից մեկի հատկանիշը վերադրվում է մի առարկայի, իսկ մյուսին՝ մի այլ առարկայի: Օրինակ՝ ...Միջնաբերդի շուրջ բոլորը տարածվում էին մեծահարուստ նախարարների ու քաղաքացիների մեծ ու փոքր տները (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ճիգ էին անում համբել մանր ու խոշոր գազաթներ... (Իս., Վրաց գուսանի երգը): ...Կրում էին իրերը նեղ ու լայն փողոցներով... (Իս., Նրանք զրոշակ ունին): Շատ փաղցր ու դառն հի-

շողություններ է թողել իմ մեջ այդ միշտ լուռ, մույլ ու թախծոտ տղան (Սև, Հալ Համազը): Բերված օրինակներում բազմակի որոշիչները իմաստով հակադիր են, այսինքն՝ բացառում են միմյանց: Իսկ դա նշանակում է, որ որոշյալները երկու և ավելի առարկաներ են ընդգրկում իրենց իմաստի մեջ, որի հետևանքով էլ հոգնակի թվով են կիրառվում:

Եթե բազմակի որոշիչները հականիշ չեն, իրար չեն բացառում, բայց նրանցից ամեն մեկը մի առանձին առարկայի է վերաբերում, որոշյալները իբրև կանոն հոգնակի են գործածվում: Օրինակ՝ Անցնում են Սվերդլովյան, Կիրովյան, Կույբիշևյան, Իսկուրովիչյան... ջրջանների աշխատավորության ներկայացուցիչները (ՍՀ, 8.11.1970): Այստեղ են վիճաբանում ու ճառում, լուծում պետական, միջազգային ու ընկերային հարցերը (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Մի՞թե եղբայրական, ընկերական, բարեկամական ամենասուրբ կապերը պիտի պղծել (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը):

Եթե որոշիչները կապակցվում են տրոհական կամ շաղկապով, որով պահանջվում է ընտրություն կատարել առարկաների միջև (կամ այս կամ այն), որոշյալները սովորաբար եզակի են զրվում: Օրինակ՝ Ֆիզիկուլտուրայի և սպորտի հանրապետական կամ Բաղաբային կոմիտեն պետք է լրջորեն զբաղվի այդ հարցով: Այսօր պետք է ասֆալտապատեն Աբովյան կամ Նալբանդյան փողոցը:

Եթե բազմակի որոշիչները արտահայտում են միևնույն առարկայի տարբեր հասկանիչները, այսինքն՝ մի քանի հատկանիշներ վերագրվում են միայն մեկ առարկայի, ասլա որոշյալները բնականաբար եզակի են զրվում, քանի որ վերջիններս ներառում են մեկ առարկա. օրինակ՝ Նա սաստիկ խղճահարվեց միշտ առողջ ու կայտառ ծերունուն պառկած տեսնելով (Սև, Հողը, 1): Ամեն անգամ պապը խորին ափսոսանքով էր նայում փառքամ ու գեղեցիկ հարսին (Ն. տ.): Մայրս դուրս ու ներս է անում՝ ֆաղցր ու բարի ձայնով կարգադրություններ է անում աղախնուն, հուցթուխին, ծառային (Իս., Հայրենի հուշեր): Մեջտեղում նեղ ու երկար միջանցք կար (ԱՇ, Գիշերային ծիածան):

Եթե մի շարք առարկաներ բնութագրվում են մի քանի հատկանիշներով՝ զրոհորված բազմակի որոշիչներով, որոշյալները հոգնակի են զրվում: Այս դեպքում որոշյալների հոգնակիությունը բոլորովին պայմանավորված չէ որոշիչների բազմակիությամբ կամ

բնույթով: Անկախ լրացումների բազմակիությունից ու բնույթից լրացյալները կարող են հոգնակի դրվել. օրինակ Հաստ ու երկար ցողուններն օրորվում էին մեղմ խշշոցով (Սև, Հողը, 1): Պատերից երկուսի վրա շինված էին... երկար ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գետրգ Մարգպետունի):

4. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում թվականներից –ական և –(ա)վոր ածանցներով կազմված ածական որոշիչների մեծ մասը. առիթապես երբ շեշտվում է որոշյալների հոգնակիությունը: Այդպիսի որոշիչներին՝ հոգնակի որոշյալ պահանջելը հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Ինչպես –ական ածանցով կազմված տարեթվային նշանակություն ունեցող ածականները, այնպես էլ –(ա)վոր ածանցով կերտվածները իրենց իմաստի մեջ ներառում են մեկից ավելի առարկաներ, ականով կազմվածները՝ տասը (հիսունական թվականները ընդգրկում է 1950—1959 թթ., իսկ –(ա)վորով կերտվածները ավելի շատ, քան ալն թիվը, որից կերտվել է տվյալ թվականը: (Հազարավորը ընդգրկում է մի քանի հազար, հարյուրավորը մի քանի հարյուր առարկաներ և այլն): Օրինակ՝ Հարյուրավոր էլեկտրական լամպեր փալվելում էին հովտի երկայնքով (Սև, Հողը, 1): ...Երբ փակում եմ աչքերս, լսում եմ հազարավոր գերանդիների խշշոցը... (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Եվ սրտերում միլիոնավոր... ըմբոստությունն ահագնացավ ու աճեց (ԵԶ): Քառասունական քվականներին Թիֆլիսում ապրում էր մի բավականին հարուստ մարդ՝ Սաքո անունով (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր):

Երբեմն (ա)վոր ածանցով կազմված հարյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր ածական որոշիչի հետ գործածվում է որևէ թվական կամ թվականի հիմքով կազմված ածական: Այս դեպքում նույնպես որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են դրվում, մի բան, որին նպաստում են նրանց վերագրվողները. օրինակ՝ ...Հարյուր հազարավոր բնակիչներ դուրս էին եկել տոնականորեն զարդարված փողոցները... (ՍՀ, 30.3.1969): Ժողովրդական տնտեսության մեջ աշխատում են տասնյակ հազարավոր բարձրորակ մասնագետներ (ՍՀ, 24.6.1970):

Նշված օրինակներում իբրև որոշիչ պետք է դիտել ածականն ու նրա թվական կամ ածական վերագրող միասին:

5. Հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև հազար և բազում

բաղադրիչներով բառակերտումները կամ կապակցությունները, բյուր և տասնյակ ածականները և այլն, որոնք հանդես են գալիս որոշիչի պաշտոնով: Դրանց լրացյալների հոգնակիությունը հիմնականում պայմանավորված է որոշիչների բառային խմատների մեջ ներառված առարկաների շատությամբ: Օրինակ՝ Հազար զույնի ու տեսակի ծաղիկները փաթաթվում էին ոտքերիս... (Գ., 1969, № 2): Ահավասիկ այնտեղ, կայարանի առջև բազմահազար մարդկանց անլուլի մի ծով (ԵՁ, Մուտքը): Այս հազարագույն, հազարատեսակ վարդերի միջից ես նրան եմ տեսնում... (Ս. գրակ., 1969, № 7, 11): Իսկ խոխոջացող տասնյակ ավակները իրենց ջրերի վրա տանում էին սպիտակ, բաց-վարդագույն ծաղկաթերթերը (Նոր-Այր, Իմ ծաղկած այգին): Ես էլ քեզ նման ունեցել եմ բյուր կարոտներ, կրկեր ու զգացմունքներ... (ԵՁ):

6. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում մի խումբ, մի շարք կապակցություններով արտահայտված որոշիչները, հատկապես երբ որոշյալները թանձրացական խմատ ունեն և զործածական է նրանց հոգնակին. օրինակ՝ ...Կամրջի վրա նկատեց մի խումբ հեծյալներ (ՍՁ, Պապ թագավոր): ...Զրույց էին անում մի խումբ մարդիկ (ՆՁ, Հացավան):

Գոյական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 498. Իբրև որոշիչ կիրառվում են նաև գոյականները, որոնք կարող են հանդես գալ ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովներով: Գոյական որոշիչների հետ ևս որոշյալները ազատ կերպով կարող են կիրառվել թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի թվով: Սակայն նկատվում են զեպքեր, երբ որոշյալները հոգնակի են զրվում որոշիչների պահանջով: Որոշյալները զերադանցապես հոգնաբար են կիրառվում՝

1. երբ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս հատուկ անունները, որոնք վերաբերում են տարբեր առարկաների: Օրինակ՝ երբ Մառիամ ու Գոհար իշխաճունիներ իրենց օրհնություն վերջին խոսքն ավարտեցին, Գևորգ իշխանն ասաց (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

2. երբ որոշիչները բաղմակի են և արտահայտված հատկապես ժողովուրդների անունները նշող գոյականով և վերաբերում են տարբեր առարկաների, օրինակ՝ Վրաց և հայ ժողովուրդները դա-

րեր շարունակ ապրել են կողք-կողքի (ՍՀ, 28.9.1969): Ռուս և բե-
լոռուս ժողովուրդների բարեկամության արմատները նրանց պատ-
մական ճակատագրի խորը ընդհանրության մեջ են (ՍՀ, 8.2.1970):

Նկատենք, որ վրաց բառը ունի նաև ածականի խոսքի մասա-
լին իմաստ: Նշված որոշիչների որոշյալները եզակի են գրվում,
երբ զործածական չէ նրանց հոգնակին:

Դերանուն որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 499. Որոշիչի պաշտոնով հիմնականում կիրառվում են ա-
ռարկայի հատկանիշ ցույց տվող դերանունները, որոնց հետ որոշ-
յալները կարող են գրվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի՝ պայմանա-
վորված որոշիչների և նրանց լրացումների բնույթով, որոշյալների
դրսևորած իմաստով, նախադասության կառուցվածքով և այլ հան-
գամանքով: Օրինակ՝ Վերջին ևրեք տարում այդ մրցանակը շահել
են Վրաստանի ֆուտբոլիստները (ՍՀ, 24.2.1971): Արդեն անցկաց-
վել է այս խաղաշրջանի վիճակահանությունը (ն. տ.): Բայց նա
այդպիսի վիշտ, այդպիսի կորուստ չէ ունեցել... (Մուր., Գևորգ
Մարգարեանի):

Նշված կապակցություններում որոշյալները եզակի թվով են
կիրառվել: Դրանք ազատ կերպով կարող են հանդես գալ նաև հոգ-
նակի թվով (այդ մրցանակները, այդպիսի կորուստները և այլն):
Նույն ձևով էլ քանակական հատկանիշ արտահայտող ալյումին,
ալյոֆան, այնֆան, նույնֆան, ալսշափ, ալղշափ, ալնշափ և այլն
ցուցական դերանուն որոշիչների որոշյալները կարող են թե՛ եզա-
կի, թե՛ հոգնակի պործածություն ունենալ, ընդ որում հոգնակի դոր-
ծածությունը պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով:
Նշված դերանունները դրսևորում են առարկաների քանակական
հատկանիշ: Եթե դրանցով արտահայտվում են մեկից ավելի առար-
կաներ, որոշյալները դրանց հետ կարող են նաև հոգնակի թվով
կիրառվել: Իհարկե, այստեղ դեր են կատարում և այլ հանգամանք-
ներ՝ որոշյալների թանձրացական թե վերացական, դրանց հոգ-
նակի ձևերի զործածական կամ անզործածական լինելը և այլն: Ահա
թե ինչու դժվար է որոշակիորեն պնդել, թե դրանց հետ որոշյալ-
ները եզակի կամ հոգնակի են գրվում (հմտ. այսքան, այդքան,
այնքան, նույնքան դիրք (գրքեր), այսչափ, այդչափ, այնչափ,
նույնչափ ավտոմեքենա (ավտոմեքենաներ)):

§ 500. Իբրև որոշիչ հանդես է դալիս այս, այն ցուցական դե-
րանունների կապակցությունը՝ համադասական ու շաղկապով: Այս
ու այն կապակցությունը այս դեպքում ձևը է բերում նոր իմաստ,
արտահայտելով տարբեր, բազմաթիվ և այլն իմաստները, որի
հետևանքով էլ նրա հետ որոշյալները մեծ մասամբ հոգնակի են
կիրառվում: Օրինակ՝ ...Որոնք այս ու այն կողմերից հավաքվե-
լով՝ վառեցին բակի մեջ պատրաստ եղող կարածյութի դամբարը...
(Մուր., Գևորգ Մարգարեստունի): Այս ու այն հողածածկ... կտուր-
ներին ծերեր, կանայք ձյուն էին բերում ու թափում ցած (ՔԹ, Պա-
տերազմ, 4): Այս դերանվան հետ և շաղկապով կարող է կապակց-
վել նման ածականը, առանձին կամ կարգ, տեսակ բառերի տրա-
կան հոլովածների հետ միասին: (Այս և նման, այս և նման կարգի,
այս և նման տեսակի): Սրանց հետ որոշյալները հակվում են դեպի
հոգնակին. օրինակ՝ Այս և նման կարգի քերությունները հետևանք
են արտադրության անբավարար կազմակերպման ու ղեկավար-
ման (ՍՀ, 1.11.1970):

Այս ու այն կապակցությամբ արտահայտված որոշիչի որոշ-
յալը կարող է նաև եզակի դրվել, երբ առանձնապես չի բնորոշվում
նրա հոգնակիությունը, և նշված դերանունները հիմնականում
պահպանում են իրենց բառային իմաստը, այսինքն՝ կապակցու-
թյունը նոր իմաստ չի ստանում. օրինակ՝ Այս ու այն տեղից մերթ
ընդ մերթ լսվում էին հագի ձայներ (ՔԹ, Պատերազմ, 4): Այստեղ
այդ դերանունների կապակցությունը չունի տարբեր, բազմաթիվ
իմաստներ, այն պարզապես ներառում է այս և այն դերանունների
բառային իմաստը (այս տեղից, այն տեղից), մի բան, որ պատճառ
է հանդիսացել որոշյալների եզակի գործածության համար:

Եթե այս, այն դերանունները կապակցվում են կամ տրոհա-
կան շաղկապով, նրանց՝ իբրև որոշիչների, որոշյալները եղակի են
կիրառվում, ի տարբերություն այս ու այն կապակցությամբ ար-
տահայտված որոշիչի, որը մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ է պա-
հանջում, Դա բխում է կամ շաղկապի իմաստից: Այն, ինչպես հայտ-
նի է, բաժանական իմաստ ունի: Նրա գործածությունը այս դեպ-
քում ընտրություն է պահանջում (կամ այս կամ այն): Ճիշտ է,

այդ կապակցությունը այժմ բավական հեռացել է իր բառացի նշանակությունից, սակայն դեռևս որոշ չափով ղեկավարում է այն, դա անշուշտ նպաստում է որոշյալների եղակի գործածությանը: Օրինակ՝ որոնք իրենց ավանդն են դնում այս կամ այն մարզանքի պատմամատյանում (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 501. Հարցա-հարաբերական դերանուններից մի քանիսի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եղակի է դրվում: Դրանք են ինչ, ուր, քանիներով, որեւորով և այլն: Պետք է նկատել, սակայն, որ ինչ, ուր դերանուն որոշիչների որոշյալը կարող է նաև հոգնակի թվով կիրառվել, բայց դա պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով: Անկախ նրանցից՝ որոշյալները կարող են հոգնակի գործածվել, այսպես՝ ինչ մարդիկ էին նրանք, որ դասաբաններն են առաջավոր և այլն: Ազատ կերպով որոշյալները կարելի է եղակի դարձնել՝ ինչ մարդ էր նա, ուր դասաբանն էր առաջավոր և այլն: Որոշյալների հոգնակիությունը պայմանավորված է նախադասության կառուցվածքով: Առաջին նախադասության մեջ մարդիկ որոշյալի հոգնակիությունը հետևանք է նրանք ենթակայի հոգնակիության, մյուս օրինակի մեջ՝ հենց իրեն ենթակայի ոչ եղակի կիրառության: Այստեղ անհրաժեշտ է եղել շեշտել ոչ թե մեկ, այլ մի քանի դասարանների առաջավոր լինելը, ուստի դասաբան բառը գործածվել է հոգնակի. անկախ նրա լրացման բնույթից: Եթե ինչ և ուր դերանունների հետ որոշյալները կարող են նաև հոգնակի գործածվել՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով, ապա քանիներով, որեւորով դերանունն որոշիչների որոշյալները, իբրև կանոն, եղակի թվով են հանդես գալիս: Դա պայմանավորված է այդ դերանունների բառային իմաստով: Նրանք ներառում են միայն մեկ առարկա կամ առարկաների մեկ խումբ, քանի որ առարկաների հաջորդական շարքում տվյալ դիրքով կարող է հանդես գալ միայն մեկ առարկա, որի մասին էլ արվում է հարցումը:

Եթե տվյալ շարքում ընդգրկված են 10 առարկաներ, և մենք կամենում ենք իմանալ նրանցից մեկի զբաղեցրած դիրքը մյուսների համեմատությամբ, պետք է գործածել քանիներով կամ որեւորով բառերը, որոնք կարող են վերաբերել միայն այն առարկային, որը հանդես է գալիս տվյալ հաջորդականության մեջ որոշակի դիրքով և որի մասին խոսողը որոշակի պատկերացում ունի

նախօրոք: Ահա թե ինչու ֆանիերոսը, որեւորդ գերանուն որոշիչ-
ների որոշյալը միշտ եղակի է դրվում:

§ 502. Քանի գերանվան հետ որոշյալը սովորաբար եղակի է
դրվում: Իսկ երբ այդ գերանունը կրկնվում է կա՛մ բացականչու-
մով, կա՛մ առանց դրան, որոշյալը հակվում է գեպի հոգնակին.
օրինակ՝ Քանի-ֆանի իմաստուններ... Եվ ոչ միայն հատակն,
այլև մակերեսը շտեման (ԾԶ, Ռուբայիներ): Ահա ֆանի-ֆանի
դարեր... Հսկում են հաղթ՝ գիշեր, ցերեկ... (ՍԿ, Յոթ կայարան-
ներ):

Հանդիպում են բաղմամբիվ գեպեր, երբ ֆանի գերանվան
կրկնությունը արտահայտված որոշիչի որոշյալը եղակի է կիրառ-
վում: Օրինակ՝ ...Քանի-ֆանի մարդ չի ծնվում, և աշխարհում ոչ
մեկը չգիտե, որ նրանք շծնվեցին (ԲՀ, Սերմնացանները չլերագոր-
ծան): Քանի-ֆանի մարդ կորավ իր տանից, Քանի-ֆանի մարդ
դառավ մարգասպան... (ՀԹ, Հառաչանք):

Այստեղ չի շեշտվում կամ ընդգծվում ո՛չ որոշյալների, ո՛չ էլ
ֆանի-ֆանի կրկնավոր գերանունն որոշիչների քանակական շատու-
թյունը: Հատուկ ուշադրություն չի դարձվում լրացյալների հոգնա-
կիությունը:

§ 503. Մեծ մասամբ հոգնակի որոշյալ են պահանջում ինչ-
ֆան, որֆան գերանվամբ արտահայտված որոշիչները, որոնք կա՛մ
կրկնվում են բացականչումով, կա՛մ էլ բացականչական երանգ են
ստանում առանց կրկնություն: Այդ ձևերի մեջ հոգնակիության ի-
մաստը որոշակիորեն ընդգծվում է, մի բան, որ նույնատու է լրաց-
յալների հոգնակի կիրառությունը. օրինակ՝ ինչֆան ու ինչֆան կա-
պերով մեր բախտը կապվել է Ռուսաստանի ու նրա մեծ զավակ-
ների հետ (ՍՀ, 13.8.1969): Ինչֆան հոգսեր կիսատ մնացին, ինչ-
ֆան երազանքներ խունացան (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):
...Որֆան Մասիսներ դեռ ունեմ գերված (ՀԾ, Քնար Հայաստանի):

Կան գեպեր, երբ ինչֆան գերանունն որոշիչի հետ որոշյալը
եղակի է դրվում, թեև գերանունը հանդես է գալիս բացականչու-
մով, իսկ որոշյալն էլ թանձրացական իմաստ ունի. օրինակ՝ Ինչ-
ֆան մարդ կա այդ ամառանոցում (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

§ 504. Որսլիսի, ինչսլիսի գերանունն որոշիչների որոշյալը կա-
րող է թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի դրվել, ընդ որում, եթե դրանք բա-
ցականչումով են դործածվում, ապա լրացյալը ավելի շատ հոգ-

նակի է գրվում, քան եզակի, հատկապես, երբ որոշիչն ու որոշյալը շարահարաբայությամբ անմիջապես իրար մոտ չեն, և հատուկ ուշադրություն է դարձվում լրացյալի հոգնակիությանը: Օրինակ՝ ...Ուր-պիսի՝ աննաշուրջություններ են շրջապատել նրան... (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի): Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում ինչպիսի՝ աներևակայելի փոփոխություններ են կատարվել ժողովրդական կրթության և կուլտուրայի զարգացման մեջ (ՍՀ, 24.2.1971):

Եթե որոշյալը վերացական գոյական է, սովորաբար եզակի է գրվում. օրինակ՝ ուրպիսի՝ համբերությամբ ու տոկունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի):

§ 505. Որոշյալ ղերանունների հաստատական և ժխտական ձևերից միայն բոլոր ղերանունն է, որ հոգնակի որոշյալ է պահանջում, մնացածների հետ որոշյալը ղերադանցապես եզակի է գործածվում. օրինակ՝ — Բոլոր կովերը համարակալեցին (նՁ, Հացավան): Բոլոր տասնհինգ բրդաղներն իրենց լծկաններով, սալներով, սարքերով ու մարդկանցով հրապարակում արդեն բռնել էին իրենց տեղերը (ն. ա.):

Որոշյալները գրեթե առանց բացառության հոգնակի են գրվում, երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են բոլոր ղերանվան կրկնված ձևերը. օրինակ՝ բոլոր-բոլոր նամիսները բերում են կարմիր հրապարակ (ՀՍ, Նաիրյան դպար բարդի): Որ բոլոր-բոլոր մարդիկ իր վիշտը հասկանալին (Գ. Սար.):

Հաճախ բոլոր ղերանվան հետ կապակցվում են տեսակ, գույն, կարգ բառերի սեռական հոլովածները (բոլոր կարգի, բոլոր տեսակի, բոլոր գույնի). որոնք միասնաբար կիրառվում են իբրև որոշիչ: Դրանց որոշիչները ևս հոգնակի թվով են գրվում. օրինակ՝ Ավելացավ բոլոր տեսակի անասունների գլխաքանակը (ՍՀ, 25.2.1971): (Գործածական են բոլոր կարգի առաջարկություններ, գրբեր):

§ 506. Յուրաքանչյուր, ամեն մի, ամեն և այլ ղերանուն որոշիչների որոշյալները հիմնականում եզակի են գործածվում. մի բան, որ ղերադանցապես պայմանավորված է նրանց բառային նշանակությամբ: Դրանք արտահայտում են առարկաների ամբողջությունը, շեշտելով նրանցից ամեն մեկը առանձին-առանձին. այսինքն՝ նրանցից յուրաքանչյուրին: Օրինակ՝ Եվ ամեն, ամեն,

ամեն լուսաբաց կյանքը լցրել է նորոգ հույսերով (ՍՀ, 25.2.1971): Ամեն մի հեկտարից ստացվել է 180 ցենտներ կանաչ զանգված (ՍՀ, 24.2.1971): Յուրաքանչյուր ֆարի, յուրաքանչյուր ծառի հտեվում մի-մի մարդ էր թաքնված (Բ, Սամվել): Եղակի որոշյալ են պահանջում նաև ամբողջ և ողջ որոշյալ գերանուն որոշիչները. օրինակ՝ Մեզ մոտ ամբողջ ժողովուրդը սովորում է (ՍՀ, 23.2.1971): Զեմպիոնի կոշման համար ծավալված պայքարին ակտիվ մասնակցություն է ունենում ողջ անձնակազմը (ՀՖ, 23.2.1971):

§ 507. Անորոշ գերանուն որոշիչների մեծ մասի որոշյալները եղակի են դրվում, մի քանիսը գերազանցապես հոգնակի որոշյալ են պահանջում, կան այնպիսիներն էլ, որոնց հետ որոշյալները հավասարապես թե՛ եղակի, թե՛ հոգնակի են կիրառվում: Հիմնականում հոգնակի որոշյալ են պահանջում ինչ-ինչ, մի շաբաթ, որոշ գերանունները, մի բան, որ պայմանավորված է անշուշտ նրանց իմաստի մեջ ներառված մեկից ավելի առարկաների քանակով և դա ընդգծելու հանգամանքով: Օրինակ՝ Գարեգինը ինչ-ինչ պատնառնեով ամոթանք էր զգում (Սե, Հոգր, 1): ...Զեն ներում նարեկացիական ինչ-ինչ հնարներ իրկնությունը (Ս. գրակ., 1969, № 7): Նա մատնացույց է անում հին հայկական հեթանոսական տոմարից մեզ հասած որոշ տվյալներ (ՍՀ, 23.2.1971), Մի շաբաթ տվյալներով աշխատել է ապացուցել, որ... (ն. տ.):

Ինչ-ինչ գերանվան հետ որոշյալը երբեմն եղակի է դրվում. օրինակ՝ Ինչ-ինչ նկատառումով Վասիլը կարևոր է համարել օդոստոսի 21-ին նշանակել... (ԱԲ, Տիգրանուհին):

Մի ֆանի գերանուն որոշիչի որոշյալը հակվում է գեպի հոգնակին: Իհարկե, նրա հետ լրացյալը կարող է նաև եղակի դրվել. օրինակ՝ ...Մի ֆանի պտույտներ գործելով քաղաքի վրա, հեռացան գեպի անտառ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): ...Մի ֆանի ծառեր էլ կարեցին (ԱԲ, Կարմրաբար): Մի ֆանի բոլե լուռ նայում էր արծաթյա ճրագի վրա... (Բ, Սամվել):

Երբ ուրիշ գերանունը կրկնումով է կիրառվում, որոշյալը կարող է հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Նրան պատմում են, որ ուրիշ-ուրիշ բնագծերի վրա յուրայինները հակահարձակումների են գիմում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1):

Հիմնականում որոշյալները եղակի են դրվում որևէ, որևիցե և այլ գերանուն որոշիչների հետ. օրինակ՝ Դահլիճում որևէ մարդ

որևէ բացատրություն չտվեց: Նա որևիցե պատճառ չգտավ իրեն արդարացնելու համար:

Ինչ-որ, այսինչ դերանուն որոշիչի հետ որոշյալը կարող է և՛ եղակի, և՛ հոգնակի դրվել. օրինակ՝ նույնիսկ մի ամիս ժամանակով ինչ-որ գումարներ շահով տալիս էին մյուս մանրավաճառներին (ԱԲ, Կյորեն): Երկար ձողի զլխին ծածանվում էր մի ինչ-որ գույնգգույն բան (Բ, Սամվել): Իլյիչը խնդրում է՝ «Երեկոյան այս-ինչ գիրքը տվեք, գիշերը կկարդամ, առավոտյան կվերադարձնեմ» (Գ, 1969, № 6): Հոգնակի որոշյալների կիրառությունը այստեղ պայմանավորված չէ որոշիչների բնույթով. դրան նպաստել է նախադասության կառուցվածքը, որ առանց որոշիչների էլ որոշյալները հոգնակի պետք է կիրառվեն:

Թվական որոշիչի և որոշյալի համաձայնությունը

§ 508. Թվականով արտահայտված որոշիչների ու նրանց որոշյալների համաձայնությունը բավական անկայուն է: Այստեղ թերևս ավելի շատ են շեղումներն ու անկանոնությունները, քան մյուսների մեջ: Միայն մեկ թվական որոշիչի և նրա լրացյալի համաձայնությունն է որոշակի ու կայուն, որի հետ որոշյալը, իբրև կանոն, եղակի է գործածվում, մի բան, որ պայմանավորված է նրա բառային նշանակությամբ՝ միայն մեկ առարկայի իմաստ արտահայտելու հանգամանքով: Մնացածներինը բավական հեղհեղուկ է: Մեկից բարձր թվականների հետ որոշյալները կարող են դրվել և՛ եղակի, և՛ հոգնակի՝ պայմանավորված մի կողմից որոշյալների բնույթով, մյուս կողմից՝ նախադասության կառուցվածքով, ոճական դանադան հանգամանքներով, նպատակահարմարությամբ և այլն: Ահա թե ինչու դժվար է այնպիսի օրենքներ սահմանել նրանց համաձայնության վերաբերյալ, որոնք եթե բացարձակ չլինեն, գոնե բազմաթիվ բացառություններ չունենան: Չնայած այս բոլորին. այնուամենայնիվ, ելնելով որոշ ընդհանուր դրույթներից, կարելի է մոտավոր սահմաններում լուսաբանել տվյալ հարցը:

§ 509. Մեկից բարձր թվական որոշիչների որոշյալները դերադանցապես եղակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում:

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեղվում է թվական որոշիչի գաղափարը: Այդ դեպքում բնականաբար երկրորդական պլա-

նի վրա է մղվում որոշյալի հոգնակիությունը, և հատուկ ուշադրություն է դարձվում նրա քանակային մեծության վրա. օրինակ՝ Գրեյս 0 հանը ու բերավ իր հետ հինգ հազար բանվոր, հինգ հարյուր վարպետ (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Հազար վարդ կրացվի աշխարհի մեջը, Հազար աշխարհի մեջը, Հազար սիրտ կխոցվի աշխարհի մեջը... (ԵԶ):

2. Երբ իբրև որոշիչ հանգես են գալիս թվականի և հատ, զույգ, ուրվի, կտոր, տարեկան, քվա, աստիճան, մաս և այս կարգի բառերի կապակցությունները, որոնց բաղադրիչների միջև թեև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը նախադասության մեկ անդամի արժեք ունի և կիրառվում է իբրև որոշիչ: Օրինակ՝ ...Երեք հատ ձագ ցույց կտամ բեղ (ՀԹ, Զարի վերջը): Փայտյա խանի մեջ դրվեցավ նրա առջև թաժա հաց, պանիր, երկու զույս սոխ... (Բ, Սամվել): Նա կարմիր պարտիզան է, բաճառ թվի կոմունիստ... (ՆԶ, Հացավան): ...Արտասլանային կարգով թողարկվել է 3 միլիոն ուրվու արտադրանք (ՆԵ, 25.2.1964): Ինչպես նշվել է, հիշյալ կապակցության բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն: Այդ կապակցության մեջ էլ որոշյալը եզակի է կիրառվում թվական որոշիչի հետ:

3. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում են թվականի և ծանրություն, շրջանություն, ծավալ, չափ և այլ իմաստ արտահայտող զբառ, կիլոգրամ, ցենտներ, տոննա, սանտիմետր, մետր, կիլոմետր, վերստ, ֆայլ, ֆառակուսի մետր, խորանարդ մետր, հեկտար, լիտր և այլ բառերի կապակցությունները, որոնք հանգես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով: Օրինակ՝ ...Որոնք վարսուն կիլոմետր երկարությամբ ձգվում էին մինչև Կասպից ծովը (ԳՍ, Թեհրան, 1): Այնպիսի հոգնածություն էր զգում, կարծես տասը վերստ փառապարհ էր կարել (ՆԴ, Ամիրջանի տրագեդիան): ...Վարչության տնտեսությունները ավելի են արտադրել 560 ցենտներ միս, 5,400 ցենտներ կար, 230 ցենտներ բուրդ (ՍԶ, 13.11.1963): Շահագործման է հանձնել 23,424 ֆառակուսի մետր բնակելի տարածություն (ՍԶ, 6.11.1963): Թեև նշված կապակցությունների բաղադրիչների միջև առկա է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն, սակայն ամբողջ կապակցությունը միասնաբար է հանգես գալիս իբրև որոշիչ, որի որոշյալները, ինչպես նշվել է, մեծ մասամբ եզակի են

գրվում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց հոգնակի ձևերի ոչ գործնական լինելու հանգամանքով:

4. Երբ որոշիչը արտահայտվում է մոտավոր քանակ արտահայտող թվականով, հատկապես երբ մոտավոր քանակությունը գրանորվում է մի անորոշ դերանվան և մոտ կապի միջոցով. օրինակ՝ *Չանցավ մի տասն օր և ապա Սեպուհը Արարատյան գնդերով մտավ Ուտիք...* (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ինձ ուսումնարան տվին, ինձ հետ էլ մի քանակ-երեսուն երեխա (ՀԹ, Իմ ընկեր Նեսոն):

Երբեմն մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականի հետ գոյական-որոշյալը հոգնակի է կիրառվում: Այսպես՝ ...նրան ուղեկցում էին տասն-հսկայական ձիեր և նույնքան շներ (Բ, Սամվել): Իրար հետևից ներս մտան վեց-յոթ օտարականներ, տարօրինակ զգեստներով (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ընդգծված որոշյալների մեծ մասի հոգնակի կիրառությանը նպաստել է նաև նախադասությունների իմաստն ու կառուցվածքը, ուր առանց թվական վերագրի էլ գոյականները պետք է հոգնակի գործածվեին: Այսպես՝ իրար ետևից կապակցությունը ենթադրում է մեկից ավելի առարկաների գոյություն: Իսկ դա նշանակում է, որ գոյականների հոգնակի կիրառությունը այստեղ պայմանավորված է ոչ այնքան թվական վերագրիներով, որքան նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով:

5. Երբ իբրև որոշյալ կիրառվում են թվականից անոց և յակ ածանցներով կազմված հնգանոց, վեցանոց, յոթանոց, ութանոց, իննանոց, տասնանոց, հիսունանոց, հարյուրանոց, հազարանոց, տասնյակ, հարյուրյակ և այլն բառերը, որոնք գոյականի խոսքի մասալին իմաստ ունեն: Օրինակ՝ չորս ութանոց, երեք տասնանոց, երկու վեցանոց, հինգ հարյուրանոց, վեց տասնյակ, երկու հարյուրյակ և այլն:

Այստեղ թվականները որոշիչային անկախ կիրառություն ունեն, ուստի իրենց որոշյալի հետ նախադասության մեկ անդամի իմաստ չեն արտահայտում: Չորս ութանոց նշանակում է չորս հատ ութանոց, երեք տասնանոց՝ երեք հատ տասնանոց, վեց տասնյակ՝ վեց հատ տասնյակ և այլն:

6. Երբ որոշիչը արտահայտված է բաշխական թվականով. օրինակ՝ — Եթե նա կհամաձայնի տալ մեզանից յուրաքանչյուրին հարյուրական ռսկի... մենք ամբողջը կհանձնենք նրան... (Մուր.,

Գեորգ Մարգարետունի): ...Որոնք 19 հնարավորից վաստակեցին 12-ական միավոր... (ՍՀ, 27.12.1963):

Քանակական թվականների կրկնությունը կազմված բաշխականների հետ որոշյալը կարող է նաև հոգնակի կիրառվել: Ըստ որում, գոյականի հոգնակի գործածությունը կարող է պայմանավորված լինել ոչ միայն թվական վերագիրով, այլև նախադասության իմաստով: Այսպես՝ Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկու-երկու նեղ, բայց երկար ու կամարավոր պատուհաններ... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Այս վերջին կարգի մարդիկ այժմ նրա աչքում մի-մի քզուկներ, մի-մի շնչին արարածներ էին թվում... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Վերջին օրինակում որոշյալները հոգնակի են կիրառվել մարդիկ ենթակայի պահանջով: Հոգնակի ենթակայի (մարդիկ) հետ ստորոգելիական վերագիրները (քզուկներ, արարածներ) համաձայնվել են թվով:

7. Երբ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս դասական թվականը: Դա պայմանավորված է դասականների բառային իմաստով: Դասականներով զրահվում է առարկայի հաջորդական կարգը կամ հերթականությունը: Քանի որ տվյալ կարգում սովորաբար հանդես է գալիս մեկ առարկա (կամ առարկաների մեկ խումբ), ուստի որոշյալը բնականաբար եղակի կիրառություն է ստանում: Այսպես՝ Երոզոյ օրը դետի մեջ դտել էին մի խեղդված մարդի այլանդակ մարմին (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Այս տարի բոլորում է Աբաս արքայի դահակալության տասնհինգերորդ տարեդարձը... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Ետեից եկող հազարերորդ զինվորը դարձյալ խուլարկում է միևնույն թուփը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Այլ է, երբ տվյալ կարգում հանդես են գալիս մեկից ավելի առարկաներ, որոնք առանց դասականի էլ հոգնակի գործածություն պետք է ունենային: Օրինակ՝ Երկուսերը մեկնեցին էքսկուրսիայի: Հինգերորդ հաբկերը ավելի լավ են տաքացվում: Այս օրինակներում ընդգծված գոյականների հոգնակիությունը պայմանավորված է ոչ թե դասական թվականներով, այլ հենց իրենց մեջ ընդգրկված միավորների քանակով:

8. Եղակի են դրվում նաև կոտորակային թվական որոշիչների որոշյալները: Դա բացատրվում է նախ՝ նրանով, որ կոտորակային թվականները արտահայտում են ոչ թե ամբողջական միավորների,

այլ նրանց մասերի քանակը, երկրորդ՝ իբրև որոշյալ հիմնականում հանդես են գալիս մաս, տոկոս, հեկտար, մետր, կիլոմետր, գրամ, կիլոգրամ և այս կարգի բառեր, որոնք թվական որոշիչի հետ սովորաբար եղակի են կիրառվում: Օրինակ՝ Աշխատանքի երկու հինգերորդ մասը ավարտվեց երկրորդ եռամսյակում: Հողամասի մեկ երրորդ մասը հատկացվեց հացահատիկային կուլտուրաներին: Խնձորի մեկ փառորդ կիլոգրամը վաճառեցին 10 կոպեկի:

9. Թվական որոշիչի որոշյալները եղակի են դրվում, երբ գործածական չեն նրանց հոգնակի ձևերը կամ երբ դժվարությամբ են կազմվում նրանք: Օրինակ՝ հինգ հազար բնակչություն, երեք դուստր, հինգ վագր, տասը հյուսն, տասնհինգ գրեյվյկ և այլն:

§ 510. Թվական որոշիչի որոշյալները գերազանցապես հոգնակի են կիրառվում հետևյալ դեպքերում՝

1. Երբ առանձնապես ընդգծվում, շեշտվում է լրացյալի հոգնակիության գաղափարը կամ երբ գոյականը նախադասության իմաստի և կառուցվածքի շնորհիվ խոսքի մեջ առանց թվականի էլ հոգնակի պիտի կիրառվեր: Այդ դեպքում թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ ...Այդ մի ամսում տարան տասնյոթն հազար զոհեր... (Բ, Սամվել): Կարծես իր ուսերին շուներ ութսունհինգ տարիների բեռը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

2. Երբ թվական որոշիչի և որոշյալի միջև հանդես է գալիս նախադասության մեկ (կամ երկու) այլ անդամ՝ որոշիչ, որը լրացնում է նույն՝ որոշյալին, այսինքն՝ երբ թվականը վերաբերում է այնպիսի որոշյալի, որը իր հերթին ունի մի այլ որոշիչ՝ արտահայտված այլ խոսքի մասով: Այդ դեպքում թվականը կարծես լրացնում է որոշյալին ու նրա որոշիչին միաժամանակ, իսկ որոշյալը բնութագրվում է երկու կողմից՝ և՛ քանակական, և՛ որակական: Օրինակ՝ Երկու սպիտակ ջութիներ կտանեն իշխանական կառքը: Քսան ոսկեգույն նմուշներ պատրաստ կլինեն իբրև հետևակներ (Բ, Սամվել): ...Օղու նրբազեղ դրաֆինի շուրջը բոլորել էին տասներկու նույնատոճ ըմպանակներ (ԵԶ, Հացավան): Քսանվեց կարմիր ընկերներ են, Քսանվեց մարտիկներ նրանք (ԵԶ, Բալլադ քսանվեցի մասին):

Պետք է նկատել, որ վերը նշված դեպքերում որոշյալները կորոշ են նաև եղակի կիրառություն ունենալ: Լրացյալի եղակի գոր-

ծածուկյանը այս դեպքում արդարացվում է նրանով, որ հատուկ ուշադրություն է դարձվում թվական որոշիչի վրա, ընդգծվելով և շեշտվելով այն: Այսպես՝ — Ես մեքենատրակտորային կայանին տվել եմ հինգ սարքին տրակտոր և յոթ հիանալի տրակտորիստ (ՆՁ, Հացավան): Իմ մահճակալից բացի կան ևս երկու դատարի՜ մահճակալ ու վիրահատման սեղանը... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

3. Երբ որոշիչները բազմակի են, արտահայտված քանակական թվականով, որոնք թվարկվում են, իրենցից առաջ ունենալով համար (№) նշանը կամ բառը կրկնված ձևով. օրինակ՝ Ձգալի շափով բարելավվել է թողարկվող արտադրանքի որակի № № 5, 6, 8, 9, 10, 21, 22... և 28 ագրեգատներում (ՍՀ, 8.2.1970): № № 1, 8, 9 հանգեցրեց բանվորները ևս անթերի են կատարում սոցիալիստական պարտավորությունները (ՍՀ, 20.9.1970): Այստեղ յուրաքանչյուր թվական որոշիչ վերաբերում է առանձին որոշյալի, այսինքն՝ լրացնում է տարբեր որոշյալի, մի բան, որ նպաստում է վերջինիս հոգնակի կիրառությանը:

4. Երբ իբրև որոշիչ կիրառվում է քանակական կամ դասական թվականների կապակցությունը և վերջինիս 1-ին բաղադրիչը ունի բացառական հոլովի իմաստ, այսինքն՝ ցույց է տալիս այն թիվը, որը վերցվում է իբրև սկիզբ, որից սկսվում է հաշվումը, իսկ երկրորդը՝ այն թիվը, որով վերջանում է առարկաների քանակությունը: Այդ կապակցությունը ներառում է երկու և ավելի առարկաների իմաստներ, մի բան, որ նպաստում է լրացյալների հոգնակի թվով գործածությանը: Օրինակ՝ ...Որի մեջ ամփոփված էին 15—16-րդ դարերի թվով 23 մեծարժեք հրովարտակներ... (ՍՀ, 28.6.1970): Նա ծանոթացավ Լենինի երկերի 31—35 հատորներին: Հիշյալ թվականներով նշվում են առարկաների կոնկրետ քանակը (2 դար, 5 հատոր): Դրանք թեև ձևով նման են մոտավոր քանակություն արտահայտող թվականներին, բայց ըստ էության տարբեր են նրանցից. Հմատ. Գնեցի 10—15 կիլոգրամ խաղող և Ընթերցեցի վեպի 10—15 էջերը: Առաջին օրինակում քանակը ճշգրիտ չէ, այն 10-ից 15 կիլոգրամի սահմաններում է (կարող է լինել 10, 11, 12, 13, 14 կամ 15): Երկրորդում նշված է ճշգրիտ թիվը. ընթերցվել է 6 էջ՝ սկսած 10-ից վերջացրած 15-ով:

5. Հիմնականում հոգնակի որոշյալ են պահանջում նաև բազ-

մակի դասական թվականները: Օրինակ՝ Այդ օրը ժամանակին հանդ չզնացին, չորրորդից բացի, երկրորդ, երրորդ, յոթերորդ, տասներորդ և տասնինգերորդ բրիգադները (ՆԶ, Հացավան): Նրա ղեկավարած նավերի հրետանին օժանդակում էր 2-րդ և 42-րդ հարվածային բաճակների միավորներին (ՍՀ, 26.2.1964):

6. Գոյական որոշյալները հոգնակի են գործածվում կրկնությունը կազմված այն թվականների հետ, որոնք ոչ թե բաշխականություն են արտահայտում, այլ ընդգծում են քանակական մեծությունը: Այդպիսի իմաստ են դրսևորում հատկապես հազար թվականով կրկնված ձևերը: Օրինակ՝ Անցած հազար-հազար ղեկավարներ հիշեց... (ՆԶ, Լենին բռնի): Կարծես հազար-հազար աղավնիներ թափողային և թափով ճախրեցին (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Ընդգծված օրինակներում շեշտվում է ոչ թե թվական լրացման, այլ լրացյալի հոգնակիություն, շատ լինելու իմաստը: Հիշյալ կրկնավոր ձևերի հետ որոշյալները կարող են նաև եղակի գործածություն ունենալ, երբ հատուկ նպատակով շեշտվում, ընդգծվում է թվականի քանակական մեծությունը կամ երբ այնքան էլ գործածական չեն որոշյալների հոգնակի ձևերը: Օրինակ՝ ...եվ ծովը կապել ուսաների հազար-հազար զորքի վրա... (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Հազար-հազար մեռեց կաբել ու խողովակներ են թաղվել դետոնի տակ (ՍՀ, 24.6.1970):

§ 511. Հաճախ իբրև որոշիչ հանդես է գալիս հազար ու մեկ (հազար ու մի) կապակցությունը, որը հեռացել է իր բառային նշանակությունից և արտահայտում է շատություն իմաստ: Այժմ նա հազար մեկ թվականի իմաստ բոլորովին չունի: Այն կարող է դրսևվորել մի քանի տասնյակ առարկաների իմաստ և ոչ ավելին: Հազար ու մեկ կապակցության, իբրև որոշիչի, որոշյալները գերազանցապես հոգնակի թվով են դրվում: Օրինակ՝ Հազար ու մի մտեց հազար ու մի ցանկություններ խոնվում էին նրա գլխում (ՆԴ, Ճշմարիտ բարեկամը): Հազար ու մի շարանխություններով շարշարում էր ծերուկին (ՎԱ, Լեոներ հայրենի):

Հիշյալ որոշիչի հետ հանդիպում են նաև եղակի որոշյալների գործածություններ: Օրինակ՝ Մայրդ քաղաքում հիմա հազար ու մի մառդ է տեսնում, հազար ու մի դուռ է ծեծում (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Սիրտս կրծում է հազար ու մի կասկած, մըտքովս հազար ու մի փորձանք է անցնում... (ՆԶ, Հացավան): Այս-

տեղ շեշտը դրվում է ոչ թե լրացյալների հոգնակիության, այլ որոշիչների քանակական կողմը ընդգծելու վրա:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉԻ ԵՎ ՀԱՏԿԱՑՅԱԼԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 512. Հատկացուցիչի և հատկացյալի միջև գոյություն ունի մասնակի համաձայնություն, այսինքն՝ այստեղ գործում է միայն թվային համաձայնությունը, այն էլ ոչ իր ամբողջ գրսևորումն ունի: Ընդ որում, եթե ուսերենում հատկացյալն է իր թիվը պարտադրում հատկացուցիչին, ապա հայերենում հակառակն է: Հատկացյալը թվային այս կամ այն կիրառությունն է ստանում հատկացուցիչի պահանջով, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում: Միևնույն հատկացուցիչի հետ հատկացյալը կարող է թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի դրվել, պայմանավորված զանազան հանգամանքներով. օրինակ՝ Նույնիսկ իշխանի որդիները չհասկացան հուր միտքը (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Այլևս չերևաց ֆաղափի հրապարակում... (ԱԲ, Կյորես): Բերված նախադասությունների մեջ եզակի հատկացուցիչների հետ կիրառվել են նույն թվով հատկացյալներ, որոնք ազատ կերպով կարող են նաև հոգնակի թվով հանդես գալ: Այսպես՝ հոր մտեհը, ֆաղափի հրապարակներում և այլն: Դա նշանակում է, որ շատ դեպքում հատկացյալի թիվը պայմանավորված է ոչ թե հատկացուցիչի, այլ հենց իր՝ հատկացյալի բնույթով, նախադասության իմացական կառուցվածքով և այլն: Բաղմաթիվ են այն դեպքերը, երբ եզակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի, իսկ հոգնակի հատկացուցիչի հետ եզակի հատկացյալ է դրվում: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անդամների միջև թվային համաձայնությունը կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Եթե եզակի հատկացուցիչի հատկացյալը հոգնակի է կիրառվում, նշանակում է, որ այն պայմանավորված չէ լրացման բնույթով: Այդ բանին նպաստում է նախադասության կառուցվածքը, ուր հատկացյալի թիվը կախման մեջ չէ հատկացուցիչից: Հնարավոր է, որ հոգնակի հատկացուցիչի հետ հոգնակի հատկացյալի կիրառությունը նույնպես պարտադրված չլինի հատկացուցիչով: Չնայած այս ամենին, որոշ դեպքերում հատկացյալի թիվը պայմանավորվում է հատկացուցիչով, բխում է նրանից:

§ 513. Հոգնակի հատկացուցիչի հետ հատկացյալը գերազան-

ցապես հոգնակի է կիրառվում, եթե հատկացյալով զրահորվող առարկաները պատկանում են հատկացուցիչներից յուրաքանչյուրին, այսինքն՝ երբ հատկացուցիչի մեջ ներառված ամեն մի առարկա հանդիսանում է հատկացյալի մի մասի տերը կամ կրողը: Օրինակ՝ Ձիավորները ստիպված էին լինում կռանալ, որպեսզի ճյուղերը չբերժեն նրանց դեմքերը (Սև, Հողը, 1): Եթե հատկացյալը եզակի դրվի, ապա կստացվի, որ բազմաթիվ ձիավորներ մի դեմք ունեն, մի բան, որ տրամաբանական չէ:

§ 514. Հոգնակի հատկացուցիչի հետ հատկացյալը կարող է նաև եզակի դրվել, երբ հատկացյալը մի ամբողջություն է ներկայացնում, մասերի չի բաժանվում և պատկանում կամ վերաբերում է բոլոր հատկացուցիչներին, և վերջիններս հանդես են գալիս որպես սովյալ հատկացյալի տերը կամ կրողը, այսինքն՝ երբ միևնույն առարկան պատկանում է մի քանի անձերի միաժամանակ: Օրինակ՝ Մեր տան մատուռն է մայրս (ՀՇ): Իրենց դասաբանի աղաներից մի վաշտ է կաղմել... (Սև, Հողը, 1):

Հոգնակի հատկացուցիչների հատկացյալը կարող է եզակի դրվել նաև այն դեպքում, երբ այնքան էլ դորժածական չէ նրա հոգնակին. օրինակ՝ Գնացքների երթևեկությունը դադարած է (ՀԹ, Ալլահից զրկված): Զանգերի ղողանջը խուլ էր, խեղդված (Սև, Մխիթար սպարապետ):

Հոգնակի հատկացուցիչի հատկացյալը եզակի կարող է դրվել և այն դեպքում, երբ վերջինս հատկացուցիչի կրկնությունն է և հատկացուցիչ-հատկացյալի միջև առկա է գերադրության հարաբերություն: Օրինակ՝ Պոկլիայի և առհասարակ զրահանության մեջ ազգայինը հարցերի հարցն է... (ՍՀ, 6.4.1969): Ներհնք էն վիրավորանքը, որ սա հասցրել է ...աստղերի աստղին, արեգակների արեգակին (ՀԹ, Անդին քարը): Ավելի մեծ ոճիր է՝ վտանգված թուլյին զրկել օգնությունից, քան թե կատարել ոճիրների ոճիրը (Իս., Ուշինարա):

§ 515. Հոգնակի հատկացյալ են պահանջում բազմակի հատկացուցիչների մի զգալի մասը, երբ նրանցից ամեն մեկը տարբեր հատկացյալների տերն է, և հատկացյալի մեջ ներառված առարկաներից ամեն մեկը պատկանում է առանձին հատկացուցիչների: Օրինակ՝ Դրվատանքի են արժանի Հոկտեմբերյանի, Արաբատի, Աշտարակի շրջանների պողաբությունները (ՍՀ, 11.10.1970):

Հակորյանը խորհուրդ տվեց ձեռք չտալ Ասլանի ցանքսին, մինչև այդ հարցը քննվի վարչության ու բյուրոյի նիստերում (ՍԽ, Հոգը, 1): Համարձուսի ու Գաբեգիւնի ձեռքերը միասին մեկնվեցին դեպի սեղանին ընկած զլանակը (ն. ա.):

Այստեղ հատկացուցիչները մեկից ավելի առարկաներ են ներկայացնում, և ամեն մեկը տարբեր հատկացյալի է վերաբերում մի բան, որ նպաստել է հատկացյալների հոգնակիությունը, եթե եզակի կիրառվեն, ապա կստացվեր, որ երկուսից ավելի հատկացուցիչներ միևնույն հատկացյալը ունեն, ասենք Հոկտեմբերյանը, Արարատը և Աշտարակը՝ մեկ շրջան, Գաբեգիւնն ու Համբարձումը՝ մեկ ձեռք, իսկ վարչության և կազմակերպության բյուրոյի նիստը միևնույն է և այլն:

§ 516. Բաղմակի հատկացուցիչների հետ հատկացյալը կարող է նաև եզակի զրվել հատկապես այն դեպքում, երբ սովորական չէ կամ էլ քիչ է գործածական նրա հոգնակին և երբ հատկացուցիչները միասին հանդիսանում են միևնույն առարկայի տերը, այսինքն՝ միևնույն հատկացյալը պատկանում է բոլոր հատկացուցիչներին միասին: Օրինակ՝ ...Ճղավ իմ և Վարդենու հաբսանիքը (Նոր-Այր, իմ ծաղկած այգին): Նրան օգնողը միայն հայոց զինվորությունն է, Սյունիքի և Արցախի հայոց նորոգ ակերպյալներ... (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Չպատասխանեց հարսի և կնոջ բաբին (ՆԶ, Հացավան): Կսվում է տրակտորների ու մեքենաների հոնդյունը (ՍՀ, 10.3.1970):

§ 517. Իբրև կանոն, հոգնակի և բաղմակի հատկացուցիչների հատկացյալը եզակի է զրվում, երբ այն արտահայտված է անորոշ զերբայով, մի բան, որ պայմանավորված է նրանով, որ այդ զերբայը, իբրև գործողության անվանում, չի առարկայացվում, հետևաբար և նրանից հոգնակի ձևեր չեն կազմվում. օրինակ՝ Նախաբանների գալը հարուցանում էր արհեստավորների հետաքրքրությունն ու դարմանքը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նեխանների ծխելը վտանգավոր է:

§ 518. Բաղմակի հատկացուցիչների հատկացյալը մեծ մասամբ եզակի է զրվում, երբ հատկացուցիչները միացած են կամ տրոհական շաղկապով, որով բնորոշվում է կատարվում բաղմակի անդամների միջև, մի բան, որ կարող է նպաստել հատկացյալի եզակի գործածությանը: Օրինակ՝ Այսօր ելույթ կունենան Լյուս-

նի կամ Սեանի շրջանի ինքնագործ խմբերը: Վաղը վիրահատելու են Հասմիկի կամ Օլյայի երեխային:

Նախադասության հատուկ կառուցվածքներում հնարավոր են նաև հոգնակի հատկացյալների գործածություններ, Օրինակ՝ Ընթերցանության համար հանձնարարվելու են Բաֆֆու կամ Ստ. Ջորջանի վեպերը: Եթե հատկացյալը եզակի դրվեր, ապա դուրս կգար, որ հանձնարարվում է միայն մեկ վեպ՝ կամ Բաֆֆուց, կամ Ջորջանից: Մինչդեռ հոգնակիության դեպքում նշվում են հանձնարարվելիք մեկից ավելի վեպեր: Իմաստային տարբերությունը ըզգալի է այդ երկու ձևերի միջև:

ԲԱՅԱՀԱՅՏԻԶԻ ԵՎ ԲԱՅԱՀԱՅՏՅԱԼԻ ՀԱՄԱԶԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 519. Բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև եղած համաձայնությունը լիակատար է. այն ընդգրկում է հոլովի, թվի, դեմքի և որոշյալության կարգերը, ուստի հանդես է գալիս իր ողջ դրսևորումներով: Հայերենում բացահայտիչը և բացահայտյալը հիմնականում համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով և հոդով: Ընդ որում, բացահայտիչի դեմքը, թիվը կամ հոլովը պայմանավորվում է բացահայտյալով և ոչ թե ընդհակառակը, ինչպես որոշիչի ու որոշյալի, հատկացուցիչի և հատկացյալի դեպքում:

Թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով և հոլովով, և դա կայուն օրինաչափություն է ներկայացնում, սակայն նկատվում են բազմաթիվ շեղումներ այդ ընդհանուր օրինաչափությունից՝ պայմանավորված բացահայտիչի ու բացահայտյալի խոսքի մասային պատկանելությամբ ու բնույթով, նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և քերականական այլևայլ առանձնահատկություններով:

Համեմատաբար ավելի կայուն է բացահայտիչի ու բացահայտյալի հոլովական համաձայնությունը: Բացահայտիչի հոլովը հիմնականում պայմանավորվում է բացահայտյալի հոլովով. այսինքն՝ որ հոլովով կիրառված է բացահայտյալը, նույն հոլովով էլ դրվում է բացահայտիչը, հատկապես երբ նրանք հանդես են գալիս իբրև ենթականեր. օրինակ՝ Սթափվելով նա կրկնեց նույնը ...թե իրենի՝ հետախույզներն ընկել են մեծ բազմության մեջ և շրջապատվել (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ահաբեկում էր ժողովրդի ցե-

ցերիս՝ վաշխառուններին, հարստահարիչներին (Իս., Շաքրոս վալիշ-վիլի): Նովոսիբիրսկն այժմ աշխարհին հայտնի է դարձել անդու-գական մի գանձով՝ գիտությամբ (ՍՀ, 28.9.1969):

Հաճախ իբրև բացահայտիչ հանդես է գալիս ամբողջ կապակ-ցությունը: Այդ դեպքում բացահայտյալի հետ համաձայնում է կապակցության գերադաս անդամը, որը քերականական հատկա-նիշներով մոտ է բացահայտյալին: Օրինակ՝ Ուստի նա, սաստիկ շիկնելով, խորհուրդ հարցրեց բնի Սարոյից՝ գյուղի ամենահին կոմունիստից (ՆՁ, Հացավան): Բացակայում էր մի թիմի ղեկա-վարը՝ մեխանիկական ֆակուլտետի երրորդ կուրսի ուսանող Հու-լանգը (ԳՍ, Թեհրան 1):

§ 520. Երբեմն բացահայտյալի ու բացահայտիչի հոլովա-կան համաձայնությունը խախտվում է, մի բան, որ պայմանավոր-վում է նրանով, որ բացահայտիչը ի վիճակի չէ, չի կարող ընդու-նել իր լրացյալի հոլովը:

Այսպեղ, իհարկե համաձայնություն կա, սակայն այն քերա-կանական չէ, այլ իմաստային: Քերականական անհամաձայնու-թյուն է առաջանում, երբ բացահայտվում է տեղի պարագան, հա-տկապես, երբ վերջինս արտահայտված է այստեղ, այդտեղ, այն-տեղ ցուցական գերանուններով, որոնք նախադասության իմաս-տի ու կառուցվածքի պահանջով կարող են բացահայտվել, պարզա-բանվել գոյականի տրական ու ներգոյական հոլովներով կամ էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով. օրինակ՝ Այստեղ՝ իր մանկության վալերեում ամեն ինչից հառնում էր Արեհիկի սերը (ՍԽ, Հողը, 1): — Իսկ մի անգամ դուք ասացիք, թե այնտեղ՝ Հայաստանում, նոր ծնված մանուկն էլ բոլշևիկ է (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ու մի անգամ դարններ Պապին հրավիրեց իր մոտ՝ Վաղարշապատ (ՍՁ, Պապ թագավոր): Երևիոնները նա նստում էր իր սիրած տեղը՝ ընկուղե-նու տակ՝ դրած քալստին (ՍԽ, Հողը, 1): Կան այնպիսի դեպքեր, երբ համաձայնությունը չի խախտվում, և ցուցական գերանուն բա-ցահայտյալի բացահայտիչը ընդունում է իր լրացյալի հոլովը, մի բան, որ պայմանավորված է նախադասության իմաստով, կառուց-վածքով և հատկապես ստորոգյալի բնույթով, որի հետ էլ կապ-վում է թե՛ բացահայտիչը, թե՛ բացահայտյալը, օրինակ՝ Որ բոբիկ քայլել է ողջ ճամփան ու հասել է այստեղ՝ Երևան (Գ. Սար.):

Անհամաձայնություն է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ

գոյականով արտահայտված տեղի պարագան բացահայտվում է կապի ու նրա խնդրի միջոցով կամ էլ ընդհակառակն՝ կտալով ու նրա խնդրով արտահայտված պարագան պարզաբանվում է գոյականի հոլովներով: Օրինակ՝ Մի տարի առաջ որդին եկավ Պաղե-ծոր՝ հոր մոտ (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Որի մյուս ավին՝ այգեստանների մեջ, գունավոր կտորներով փոքրիկ քաղաքի տը-ներն են (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Մեզ մոտ՝ Հայաստանում, այդ նպատակով լայն գործունեություն ծավալվեց բնակության վայ-րերում (ԵԵ, 24.11.1970): Իսկ ձեզ մոտ՝ կիրճում գիշերը այնքան գեղեցիկ է, որ... (ՍԽ, Հոգը, 2): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ բերականական համաձայնություն չկա: Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել ինչպես տրական, այնպես էլ ներգոյական հոլով-ներով: Քանի որ բոլոր գոյականների տրականը չի կարող կիրառ-վել իբրև տեղի պարագա, ուստի այդ պաշտոնով հանդես է գալիս ներգոյականը կամ էլ տրականը մեջ կապի հետ, որը և անհամա-ձայնության պատճառ է հանդիսանում: Բացի այդ, կապով և կա-պի խնդրով տեղի պարագայի իմաստը կարելի է բացահայտել տրական և ներգոյական հոլովներով, և քանի որ կապը չի հոլով-վում, ուստի այստեղ ևս առաջանում է անհամաձայնություն բա-ցահայտիչի և բացահայտյալի միջև:

Անհամաձայնություն կարող է առաջանալ նաև այն դեպքում, երբ ավելի ընդհանուր իմաստ արտահայտող ժամանակի պարա-գան պարզաբանվում, բացահայտվում է ժամանակային ավելի նեղ հասկացությամբ, այսինքն՝ ավելի է կոնկրետացվում ու մասնա-վորվում նրա իմաստը:

Այդ դեպքում ուղղականով ժամանակի պարագան բացահայտ-վում է տրականով. օրինակ՝ Չեմպիոնատի հանդիսավոր օրը՝ մար-տի 15-ին, հրեանցիները իրենց դաշտում կմրցեն Դոնի-Ռոստովի բանակի սպորտային ակումբի ֆուտբոլիստների հետ (ՍՀ, 11.2. 1970): ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի բնորոշությունների օրը՝ հունիսի 14-ին, տիեզերանավից հաղորդեցին հետևյալ ուղիորդիրը... (ՍՀ, 15.6.1970):

Եթե ժամանակի պարագան այնպիսի խոսքի մասով է արտա-հայտված, որ չի հոլովվում, և պարզաբանվում է մասնավորեցվում է ոտն է հոլովվում, բնականաբար առաջ է գալիս անհամաձայնու-թյուն. օրինակ՝ վեց օր հետո՝ մարտի 21-ին, նրանք կընդունեն

Երկրի շեմպիոնին... (ՍՀ, 11.2.1970): Խոսք են տվել ժամկետից շուտ՝ մինչև այս տարվա նոյեմբերի 7-ը փակել հաշիվները հրե-
զամյա պլանի հետ... (ՍՀ, 3.2.1970):

§ 521. Հոլովական համաձայնության խախտումները ավելի քիչ են մասնական բացահայտիչի դեպքում: Համաձայնությունը այստեղ ավելի կայուն է. օրինակ՝ ...Այս պարոնը դիմել է մեզ, իբրև ամենամոտ բաբեկամեներին... (ՆԴ, Բարեբար և որդեգիր): Ինքը դիմել է Հասմիկին, իբրև իրեն հավասարին (ՆԶ, Հացավան): — Անշուշտ ֆեզ, իբրև արքայի մտերիմին, հայտնի է այդ խոր-հրդավոր պատճառը (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի):

§ 522. Բացահայտիչը համաձայնում է բացահայտյալին նաև դեմքով, երբ վերջինս անձնական դերանուն է: Ընդ որում, դիմա-յին համաձայնությունը կատարվում է դիմորոշ հոգերի միջոցով. եթե բացահայտյալը 1-ին դեմքի անձնական դերանուն է, բացա-հայտիչը ստանում է ս, իսկ եթե 2-րդ և 3-րդ դեմքերի է՝ դ կամ ն (ը) հոդը: Պետք է նկատել, որ դիմային համաձայնության ժա-մանակ անհրաժեշտաբար տեղի է ունենում նաև հոլովական հա-մաձայնություն: Օրինակ՝ Եվ մենք՝ հին գյուղի բնակիչներս, ակա-նատես եղանք այսպիսի մի տեսարանի (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Մենք՝ պարսիկներս, շատ վարպետ ենք այդ արհեստի մեջ (Բ, Սամ-վել): Դուք՝ հայ տղամարդիկ, շատ կասկածոտ եք կանանց հան-դեպ (Իս., Գերեզմանի վրա):

Նկատվում են դիմային անհամաձայնության որոշ դեպքեր բա-ցահայտյալի և բացահայտիչի միջև հատկապես, երբ բացահայտ-յալը արտահայտված է անձնական դերանվան 1-ին դեմքով, ընդ որում բացահայտիչը կամ բոլորովին հոգ չի ստանում, կամ էլ ստանում է որոշիչ Ը(ն) հոդը: Օրինակ՝ Ես Հայաստան երկրի դուստր և բանաստեղծ, Անցած հայրենիքիս ճամփաները առատ, Հասած նրա երկրին՝ արդ կանգնել եմ այստեղ (ՍԿ, Յոթ կայա-րաններ): Ես, իմ ընտանիքի մայրը, այլևս չէի կարող տանը նստել (ՀՔ, Գեներալի քույրը): Վերջին օրինակում բացահայտիչը 1-ին դեմքի հոգ չի ընդունել անպատշաճ լինելու պատճառով:

§ 523. Բացահայտիչը սովորաբար ընդունում է իր լրացյալի քերականական թիվը, այսինքն՝ եթե բացահայտյալը եզակի է, բացահայտիչը ևս դրվում է եզակի, իսկ հոգնակի բացահայտյալի հետ բացահայտիչը հանդես է գալիս հոգնակի թվով: Օրինակ՝

Ձէ՞ որ ի՞ր՝ Սուրիայի, ընտրելով հարցը չէ՞ր լուծվում (ԳՍ, Թեհրան, 1): Մեզնից՝ սովետական մարդկանցից, յուրաքանչյուրը պարտավոր է պլենումի որոշումներից համապատասխան հետևություններ անել (ՍՀ, 10.6.1970): Վաղը մենք՝ կաճալիս կմեկնենք զավանները և նոր դոճաբերություններ կհավաքենք (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Պետք է նկատել, որ բացահայտիչի ու բացահայտչալի թվային համաձայնությունը ավելի անկայուն է, քան հոլովականն ու դիմայինը, այդ պատճառով էլ այստեղ ավելի շատ են շեղումներն ու խախտումները, մի բան, որ կարող է պայմանավորված լինել մի դեպքում բացահայտիչի հոգնակի ձևերի ոչ գործածական լինելով, մյուս դեպքում՝ բացահայտչալի բնույթով, երրորդ դեպքում հոգնակի բացահայտչալը բազմակի բացահայտիչներով բացահայտելու հանգամանքով, մի այլ դեպքում՝ նախադասության իմաստով, կառուցվածքով ու բնույթով և այլն: Օրինակ՝ — Այո, այո, այդ մենք՝ ես ու Լույսն ենք համոզել Բիհան-ղազեին... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխությունը և նրա հիմնական գաղափարները՝ լենինիզմը, ոչ թե մեկուսի, զուտ ուսական երևույթներ են, այլ օրինաչափ, համընդհանուր պատմական պրոցես և ուսմունք (ՍՀ, 22.3.1969): Ամենքին իրենց վճարման կարողության համաձայն բաժին պիտի հասնե, իսկ իրեն՝ Արշակի նմաններին՝ գրեթե ոչինչ... (Իս., Նրանք զրոշակ ունին):

Եթե ընդհանուր հասկացություն արտահայտող հոգնակի բացահայտչալը պարզաբանվում է մասնավոր իմաստ ունեցող բազմակի բացահայտիչներով, ապա բնականաբար վերջիններս եզակի են դրվում, ծածկելով ընդհանուր հասկացության ծավալը. օրինակ՝ Իսկ վրան շարված էին սարվորների ստեղծած բարիքներ՝ սեր, մածուն, (ՎԱ, Լեռներ հայրենի): Սովետական Հայաստանի աշխատավորները՝ բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային գյուղացիությունը, մտավորականությունը, ամբողջ հողով կիսում են ադրբեջանական ժողովրդի 50-ամյա ուրախությունը (ՍՀ, 16.9.1970): Այստեղ բացահայտիչն ու բացահայտչալը ծավալով համընկնում են, բացահայտչալների իմաստի մեջ ներառված բոլոր առարկաները զրսևորվում են բազմակի բացահայտիչների մեջ: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ անդամների միջև տոկոս է իմաստային համաձայնություն:

Եթե եզակի բացահայտյալը հավաքական իմաստ ունի, ապա բացահայտիչը կարող է բազմակի լինել, ընդ որում, բազմակի անդամները ամբողջովին կամ մի մասով կարող են հանդես գալ հոգնակի, որով և անհամաձայնություն է առաջանում: Օրինակ՝ Գործիր խոհեմությունը, որպեսզի քո գործունեությունը բնությանը վնաս չհասնի, այլ քո բարեբար ազդեցությունը աճի բնությունը՝ ծառը, ծաղիկը, օգտակար կենդանիները (ՎՍ, Լեռներ հայրենի):

Եթե բացահայտյալը այնպիսի բառ է, որի հոգնակին գործածական չէ, բայց իր իմաստի մեջ ներառում է մեկից ավելի առարկաներ, այսինքն՝ հոգնակիություն իմաստ ունի, և բացահայտիչները թվարկվում են, ապա վերջիններս կարող են թե՛ եզակի, թե՛ հոգնակի գործածվել, նայած նախադասության իմաստին ու կառուցվածքին: Օրինակ՝ Ամեն ինչ՝ հասկավորվող արտերը, փարթամ արոտները, անգույն նախադասությունը, այնպես հանգիստ էր, կարծես... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հափշտակում էին ամեն ինչ՝ զորքեր, վեհափայտ ժամացույցներ, բաճեր, անգամ հետին դռնապանի զգեստներն ու փայտե գդալը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): — Թող անիծվեն բոլոր՝ Բիստոնյա, մանմեղական, բոլորը... (Ն. տ.):

§ 524. Բացահայտիչն ու բացահայտյալը համաձայնում են նաև հոդով: Ընդ որում, այդ համաձայնությունը տարածվում է միայն դիմորդ և որոշիչ հոդերի վրա և կայուն օրինաչափություն չի ներկայացնում: Այստեղ ևս բավական շատ են շեղումներն ու խախտումները: Պետք է նկատել, որ եթե բացահայտյալը որոշյալ առումով է կիրառված, ապա բացահայտիչը մեծ մասամբ որոշիչ հոդով է հանդես գալիս. օրինակ՝ Լճի եզրում աճեց, հասակ առավ անտառը՝ բնության մեծագույն զարդն ու բարիքը (ՍԶ, 25.2.1970): Նրանք զնում էին գլխավոր փողոցով, որ տանում էր քաղաքի կենտրոնը՝ հրապարակը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Թվում էր, թե արևելքի գեղեցկություն՝ Թեհրանը, մտած այդ վարագույրի հետև, պնդվում է... (ԳՍ, Թեհրան, 2): Նշված օրինակներում բացահայտիչների որոշյալությունը պարտադրված է բացահայտյալներով:

Հոդով համաձայնությունը, սակայն, հաճախ խախտվում է.

31 Դիմորդ հոդի մասին մանրամասն տե՛ս «Բացահայտիչի ու բացահայտյալի դիմադին համաձայնությունը» բաժնում:

որին նպաստում են զանազան գործոններ: Այսպես՝ հողային տն-
համաձայնություն կարող է առաջանալ, եթե բացահայտիչը այն-
պիսի բառ է, որ հող չի ստանում, իսկ բացահայտյալը որոշյալ ա-
ռումով է կիրառված: Օրինակ՝ Նրանցից շատերի մեջ նստած զրու-
ցում էին հրկու սեռի ներկայացուցիչները՝ մարդիկ և կանայք՝
(ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Անհամաձայնությունը կարող է պայմանա-
վորված լինել նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով, այլև
բացահայտիչի հոգով կիրառության անպատշաճությունամբ և այլ
հանգամանքներով: Որոշյալ առումով բացահայտյալի հետ գերա-
դասվում է բացահայտիչի անհող գործածությունը, երբ վերջինս
թվարկվում է, հանդես գալիս խմբերով, և այդ խմբերը միավոր-
ված են ու շաղկապով. օրինակ՝ Ամբողջ գյուղը՝ մեք ու մանուկ,
նախ ու աղջիկ. ծեք ու ջահել բոլորն էլ հավաքվեցին Սաքո ամու-
ղուան առաջի բնդարձակ կալը (ՎԱ, Լեոնեի հայրենի): Շաբաթօր-
յակի էին դուրս եկել բոլորը՝ ահել ու ջահել, աշխատող ու կենսա-
թոշակառու (ՍՀ, 13.4.1969): Իսկ երեխաները՝ տղաներ ու աղջիկ-
ներ, և կանայք քայլում էին մայթերով (ՀՔ, ՄԼծ տան զավակ-
ները, 1):

Որոշյալ առումով բացահայտյալի հետ անհող կարող են կի-
րառվել նաև թվարկվող բաղմակի բացահայտիչները, հատկապես,
երբ առանձնակի ուշադրություն չի դարձվում նրանց որոշյալու-
թյան վրա, և շեշտվում են թվարկվող անդամները: Այս դեպքում
որոշիչ հոգի գործածությունը կծանրացնեն ոճը և կթուլացնեն նա-
խադասության մտքի նպատակասլացությունը:

Ահա թե ինչու նման դեպքերում անվայելուչ չէ բացահայտիչ-
ների անհող կիրառությունը: Օրինակ՝ Հայաստանի գրեթե բոլոր
բաղմաները՝ Վան, Բագավան, Կարին, Երվանդաշատ, Վաղարշա-
պատ, Նախշվան, Արտաշատ բռնված էին պարսից զորքերով (ՍԶ,
Պապ թագավոր): Ուր փորագրված էր լինում նրանց տոհմանիչը՝
վարազ, խոյ, արծիվ և այլ կենդանիներ (ն. տ.): Խփել պատահած
գիշատիչներին՝ աղվես, բագե, կաշաղակ, ագռավ... (ՎԱ, Լեոնեի
հայրենի): Վերջին նախադասության մեջ հողային անհամաձայ-
նության հետ առկա է նաև հոլովական անհամաձայնությունը:

§ 525. Երբեմն անորոշ առումով բացահայտյալի հետ բացա-
հայտիչը որոշյալ առումով է կիրառվում, որով և առաջանում է հո-
ղային անհամաձայնություն, մի բան, որ հիմնականում պայմա-

նափորվում է նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և առանձնապես՝ ստորոգյալի բնույթով: Օրինակ՝ — Պետք է ձեր վարձը տանել Քարակերտ՝ մեր գյուղը (ՍԽ, Հողը, 1): ...Այդ կայանից թռած տիեզերական հրթիռը գրանք հասցրեց երկիր՝ Սովետական Միության տերիտորիայի նախատեսված շրջանը (ԵՆ, 25.9.1970): Մենք արտագրում ենք զիւր՝ մարդկային մաքի հրաշալիքը (ՀԶ, 9.9.1970): Պետք է նկատել, որ նշված օրինակներում բացահայտյալների անհոգ կիրառությունը թելադրվում է նախադասության իմաստով: Իսկ անպատշաճ կլիներ հոգով կիրառությունը (Պետք է ձեր վարձը տանել Քարակերտը՝ մեր գյուղը...): Եթե նախադասության բացահայտիչի ու բացահայտյալի տեղերը փոխենք (Պետք է ձեր վարձը տանել մեր գյուղը՝ Քարակերտ), ապա որոշյալ առումով բացահայտյալի բացահայտիչը անհոգ կիրառությամբ հանդես կգա: Դա նշանակում է, որ համաձայնության մեջ որոշակի գեր է խաղում տվյալ անդամի բնույթն ու նախադասության իմաստն ու կառուցվածքը:

§ 526. Եթե որոշյալ առումով բացահայտյալը պատվեր, խորհուրդ, մտահղացում և այլ իմաստ է արտահայտում, որը բացահայտվում է անորոշ դերբայով, ապա բացահայտիչը իբրև կանոն, անհոգ է դրվում: Օրինակ՝ ...Իսկույն մոռացա Կարլովի վարիում բուժվելիս բժիշկների տված պատվերը՝ քայլել շափավոր և երբեք չհուզվել (ՎԱ, Լեռների հայրենի): Հանկարծ նա հիշեց հոր խորհուրդը՝ շտապել, հապճեպ որոշում չկայացնել: Այսպիսի կառուցվածքներում հարմար չեն բացահայտիչների հոգով կիրառությունները:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ թեև բացահայտիչը և բացահայտյալը համաձայնում են թվով, դեմքով, հոլովով ու հոգով, սակայն այդ համաձայնությունը շատ հաճախ խախտվում է՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Շեղումները ավելի շատ են հոգառության և թվային ու դիմային համաձայնության մեջ: Համեմատաբար կայուն է ու օրինաչափական համաձայնությունը:

ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 527. Խնդրառությունը բառերի ստորադասական կապակցության աչյուրիսի եղանակ է, որի ժամանակ ստորադաս անդամը բն-

դունում է գերադաս անդամի պահանջած քերականական համապատասխան ձևը:

Խնդրառությունը հիմնականում հատուկ է բայերին, սակայն խնդիր կարող են առնել նաև որոշ թվով գոյականներ ու ածականներ: Խնդրառությունը որոշակիորեն տարբերվում է համաձայնությունից: Եթե համաձայնության դեպքում ստորագրաս անդամը ստանում է գերադաս անդամի քերականական հատկանիշները, այսինքն՝ լրացման ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ձևով, ապա խնդրառության ժամանակ ստորագրաս անդամի ձևը պայմանավորվում է գերադաս անդամի ոչ թե ձևով, այլ իմաստով, այսինքն՝ լրացումը այս կամ այն ձևն է ստանում՝ պայմանավորված լրացյալի իմաստով:

Այսպես՝ Ես սպասում եմ գնացֆի: Մենք սպասում ենք գնացֆի: Ես կսպասեմ գնացֆի: Դու սպասիր գնացֆի: Մենք պիտի սպասենք գնացֆի և այլն:

Այստեղ գերադաս անդամի քերականական ձևը որևէ գեր չի խաղում խնդրառության մեջ: Գերադաս անդամի տարբեր ձևերի հետ լրացյալը հանդես է եկել մեկ ձևով, տվյալ դեպքում՝ տրական հոլովով, մի բան, որ պայմանավորված է ոչ թե բայաձևերի քերականական հատկանիշներով, այլ դրսևորած իմաստով և նրանց յուրահատուկ որոշ կատեգորիաներով: Այսպիսով, գերադաս բառի փոփոխությունը չի արտահայտվում ստորագրաս բառի ձևի մեջ: Վերջինս մնում է անփոփոխ, անտարբեր գերադաս անդամի ձևի նկատմամբ, սակայն միևնույն ժամանակ գերադաս բառի տարբեր նշանակությունները արտահայտելու համար լրացումները կարող են զործածվել տարբեր ձևերով՝ արտահայտելով խնդրային տարբեր հարաբերություններ. ինչպես՝ Աշակերտը ձեռք մեկնեց ուսուցչին: Հրամանատարը մեկնեց իր զինվորների միտքը: Նա մոռացավ իր գրած բանաստեղծությունը: Նա մոռացավ այդ մասին: Կամ՝ պայքարել հաղթանակի համար, պայքարել մինչև հաղթանակ, պայքարել թշնամու դեմ և այլն: Նկատենք, որ իմաստային բնդհանրություն ունեցող բառերը սովորաբար միատեսակ խնդրառություն ունեն, այսինքն՝ միևնույն ձևով արտահայտված լրացում են ստանում: Այսպես՝ այն բայերը, որոնց արտահայտած գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, պահանջում են ուղղական, զգացական բայերը՝ բացառական հոլովով լրացում:

ներ և ալլն: Լրացումը այսպիսով, ցույց է տալիս գործողություն հետ կապված առարկաներն ու հանգամանքները: Ընդ որում, գործողության հետ կապված առարկան կարող է լինել երկու տեսակի՝ 1) առարկա, որը անմիջապես և ամբողջովին ընկնում է գործողության ոլորտը (ուղղակի օբյեկտ), 2) առարկա, որին գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում (մասնակի առնչակցման օբյեկտ): Իսկ գործողության հետ կապված հանգամանքները լինում են տեղի, ժամանակի, ձևի, պատճառի և ալլն:

§ 528. Խնդրառության մեջ որոշակի դեր է խաղում նաև բայի սեռը, ներգործական սեռի բայերը առնում են ուղղական կամ տրական հոլովներով լրացումներ՝ ուղիղ կամ կրող խնդիր, շեղոքները կրող խնդիր չեն առնում, նրանք չեն կարող նաև կրկնակի խնդիր առնել, մի բան, որ սովորական է ներգործական սեռի բայերի համար: Օրինակ՝ Մայրը երեխային կաք խմեցրեց: Տղան հանդիպեց իր մորը: 1-ին նախադասության մեջ խմեցրեց բայաձևը կրկնակի խնդիր է առել՝ արտահայտված ուղղական և տրական հոլովներով, մյուսում շեղոք սեռի բայի պահանջով լրացումը հանդես է եկել տրական հոլովով:

§ 529. Որոշ բայերի խնդիրները արտահայտվում են հոլովներով, որոշ բայեր պահանջում են հոլովի ու կապի զուգորդությունը արտահայտված լրացումներ, կան բայեր էլ, որոնք կարող են ստանալ ինչպես հոլովներով, այնպես էլ կապի ու նրա խնդրի միջոցով դբսևորված լրացումներ:

Մի դեպքում խնդիրը գրսևորվում է հոլովների, մյուս դեպքում՝ բառի թեքված ձևի ու նրա հետ գործածվող կապի միջոցով, այսինքն՝ մի դեպքում առկա է հոլովներով, մյուս դեպքում՝ հոլովով ու կապով արտահայտված խնդրառություն, Օրինակ՝ — Լիլիթ, աստվածայի՜ն Լիլիթ, թույլ տուր համբուրեմ քո շրթները (Իս., Լիլիթ): Եվ երիտասարդ գուսանը նույնպես արագացրեց ֆայլերը (ՍԶ, Պապ Թագավոր): ...եվ ձանձրույթից մեմամարտում էր սյունի հետ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նայում էր առվի եզերքին բուսած կանաչին (ԱԲ, Երկ., 97): Առաջին երկու օրինակներում բայերը ստացել են ուղղական հոլովով խնդիր, երրորդում՝ տրական հոլովով և հետ կապով, վերջինում տրականով, ընդ որում, այդ վերջինը կարելի է փոխարինել վրա կապով և նրա խնդրի միջոցով արտահայտված խնդրով: Ինչպես՝ նայում էր առվի եզերքին

բուսած կանաչի վրա: Նկատենք, որ այդպիսի բոլոր ձևերը հնարավոր չէ փոխարինել միմյանցով: Կան դեպքեր, երբ հոլովով արտահայտված լրացումը կարելի է փոխարինել հոլովի և կապի միջոցով դրսևորվող խնդրով: Կան դեպքեր էլ, որ հնարավոր չէ: Լրացումների միմյանց փոխարինումը պայմանավորված է տվյալ բայի նշանակությամբ, նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով և այլ հանգամանքներով:

§ 530. Հայերենում բայերի մի մասը ստանում է միայն մեկ, իսկ որոշ բայեր՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Ըստ լրացումների քանակի, խնդրառությունը բաժանվում է երկու մեծ խմբի՝ միակի (одиночный) և կրկնակի (двойной): Միակի խնդրառության դեպքում գերադաս անդամը պահանջում է մեկ խնդիր, կրկնակի խնդրառության դեպքում՝ մեկից ավելի խնդիրներ: Թե միակի, և թե կրկնակի խնդրառությունը կարող է ունենալ իր տարբերակները, այսինքն՝ տվյալ բառաձևը, որ կիրառվում է իբրև խնդիր, կարող է հանդես գալ երկու (կամ ավելի) ձևով՝ բայի միևնույն նշանակության պահանջով³²:

Այսպիսով, կունենանք միակ, տարբերակային և ոչ տարբերակային և կրկնակի տարբերակային և ոչ տարբերակային խնդրառություններ³³:

ՄԻԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 531. Միակի ոչ տարբերակային խնդրառությունը ստորադասական այնպիսի կապակցություն է, որի դեպքում բայը միևնույն նշանակությամբ առնում է ձևական տարբերակ չունեցող միայն մեկ խնդիր, այսինքն՝ այնպիսի լրացում, որ հանդես է գալիս մեկ ձևով: Օրինակ՝ Սեյրանյանը սրբեց յուր արտասուքը (ՆԴ, Նունե): Տղաները տեղադրում են գնդացիքը (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նշված օրինակներում խնդիրները կիրառվում են

³² Այդ մասին տե՛ս, Грамматика русского языка, т. 2, часть, М., 1960.

³³ Տարբերակային խնդրառությունը բնորոշ է սակավաթիվ բայերի և առանձնահատուկ կարևորություն չի ներկայացնում: Այդ պատճառով էլ այն հանգամանորեն քննության չի առնվում: Որոշ դեպքերում, սակայն, տրվում են մասնակի բացատրություններ՝ խնդրառության համապատասխան երևույթների պարզաբանման կապակցությամբ:

են մեկ ձևով (ուղղական հոլովով), այլ ձևով դրանք հանդես գալ չեն կարող բայի միևնույն նշանակության դեպքում:

Բայերը կարող են ստանալ հայերենի բոլոր հոլովներով արտահայտված լրացումներ:

Ուղղական հոլովով խնդրառություն

§ 532. Ուղղական հոլովով խնդիր են ստանում այն բայերը, որոնց գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա: Վերջիններս իրենց վրա են կրում ենթակայի կատարած գործողությունը և հանդես գալիս որպես կրող խնդիր: Այդ բայերը հիմնականում ներգործական սեռի են, որովհետև դրանք են պահանջում գործողությունը անմիջապես իր վրա կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր:

Ուղղական հոլովով խնդրառու բայերի քանակը բավական շատ է: Դրանք իմաստային տեսակետից միօրինակ չեն, դասկոբում են բաղմազան իմաստներ: Այդ խմբի մեջ ներառվում են ասացական, զգացական, մտածական և այլ իմաստ արտահայտող բայերը. օրինակ՝ Դա խորապես խոցում է իմ սիրտը (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): ...Եվ իրենց հերթին հանդիմանեցին նրա պնդամուրքյունն ու ձևասիրությունը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Կարծես յուրաքանչյուրը զգում էր իր մոտալուտ կոբծանումը (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բոլորն էլ դատարկում էին գրպանները (ԱԲ. Խաչատուր Աբովյան):

Հիշյալ բայերը առել են մեկ հոլովով խնդիրներ: Կան բաղմաթիվ ներգործական բայեր, որոնք կարող են առնել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով լրացումներ, ընդ որում, երկու դեպքում էլ լրացումները հանդես են գալիս միևնույն՝ կրող կամ ուղիղ խնդրի պաշտոնով: Միևնույն բայի՝ տարբեր հոլովներով խնդիրներ առնելը հիմնականում պայմանավորված է խնդիր-առարկայի անձ կամ իր լինելու հանգամանքով: Եթե իբրև կրող խնդիր կիրառվում են անձի անունները կամ իբրև այդպիսին մտածված իրի անունները, սովորաբար վերջիններս բայի լրացում են դառնում տրական հոլովով, իսկ եթե կրող խնդիրը իր է կամ իբրև այդպիսին մտածված անձ, հանդես է գալիս ուղղական հոլովով: Այլ կերպ ասած՝ միևնույն բայը կարող է ստանալ ուղղականով կամ տրականով ար-

տաճայտոված լրացում՝ պայմանավորված լրացման բնույթով: Օրինակ՝ Հարգել դասախոսին, հարգել խնդիրքը, որոնք սխալներ, որոնք ծնողին, տեսնել քաղաքներ, տեսնել ընկերոջը, ընդհատել աշակերտին, ընդհատել խոսքը, սիրել ծաղիկներ, սիրել մարդկանց, այդպես էլ՝ զննել, գրել, ստուգել, շոշափել, հասկանալ, խանդարել, փրկել, փառաբանել, մերժել, հիշել, համբերել, սեղմել, ծածկել, մոռանալ, ընկճել, վարկաբեկել, նկատել մի բան (մեկին) և այլն:

Բնագրային օրինակներ՝ Կաքավները սկսեցին գովերգել բացվող արշալույսը (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Եվ փառաբանեց մեծ վարպետի անունը (Իս., Լիլիթ): Եվ նա դարձյալ գրկեց ու համբուրեց իր զպրոցական ընկերուհուն... (ՆՁ, Հացավան): ...Ձիու վրայից աչքերով ուրուում էր հորը (ՍՁ, Պապ թագավոր):

Նշված բայերի՝ տարբեր հոլովներով խնդիր ստանալը, ինչպես նշվել է, պայմանավորված է խնդիր առարկայի բնույթով: Որոշ բայերի խնդրառությունն առարկայի մեջ էական դեր է կատարում բայի իմաստը կամ սեռային տեղաշարժն ու կրկնասեռությունը: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում ուղղականով և տրականով խնդիր են պահանջում մեկներ, տիրել, տիրապետել, տենչալ, ափսոսալ, գերազանցել, կարոտել, խանդարել, ձեռնարկել, սպասարկել, ունկնդրել, այցելել, դիմավորել, վնասել և այլ բայեր, մի բան, որ պայմանավորվում է կա՛մ բայի տարբեր իմաստներով, կա՛մ էլ սեռային տեղաշարժերով. օրինակ՝ ...Տիրեց կրկին հազարացիների գրաված երկրներին (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Բայց ոչ մի գործ չի տիրի սիրտը աղջկա (Գ. Սար.): Եվ ոչ մի այլ գործի չէին ձեռնարկում (ՍՁ, Պապ թագավոր): Կարող էինք մեծ գործեր ձեռնարկել հակառակ մեր հոր կամքին (Շիրվ., Վարդան Ահրամյան):

ԱՄՆ-ի նման երկրի ռազմական բյուջեն գերազանցում է այն գումարները, որոնք... (ՍՁ, 14.2.1967): Նա իր վայրենի ճիշով գերազանցեց իր աշակերտներին (ԳՍ, Թեհրան, 1): Հասմիկը խանգարում էր մեր աշխատանքները (աշխատանքներին): Արամը ունկնդրում էր թռչունների ձայնը (ձայնին):

Իրենց յուրահատուկ խնդրառությամբ առանձնանում են հսկել, նայել բալերը, որոնց խնդիրները կարող են արտահայտվել թե՛ ուղղականով, թե՛ տրականով և թե՛ տրականի ու վրա կապի զու-

գործողությամբ: Ընդ որում, ուղղականի դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի, մյուսներում՝ գործողության հանդման հարաբերությունը: Օրինակ՝ Իշխանները նրանց պատվեր են տվել հսկել կիրճի անցքերին ամենայն զգուշությամբ (Մուր., Գևորգ Մարգարիտյան): Իսկ ևս կհսկեմ քո անուշ բունը (Իս., Լիլիթ): Որքան էլ նայում եմ Բաղափին, չեմ կշտանում... (ԵՍ, 1.4.1969), նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ խորհրդավոր աշխարհ... (ԴԴ, Վարդանանք): Զինվորները ճշկում էին ամրոցի վրա: Նրանք կարոտով էին նայում իրենց հայրենի լեռների վրա:

Գրոհել բայը կարող է առնել ուղղականով և տրականով ու վրա կապով լրացում: Օրինակ՝ Լուսաբացին թուրքերը սկսեցին նորից գրոհել Հալիձորը (ՍՍ, Մխիթար սպարապետ): Թշնամին գրոհեց ամրոցի վրա: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրառության մեջ որոշակի դեր են կատարում նաև բայի իմաստները, այլև սեռային փոփոխությունները:

Տարբեր դրսևորում ունեն նաև վկայել, հառել, գրաբանել, չաբախոսել, խորհել և այլ բայերի խնդիրները: Այդ բայերը կարող են ստանալ ինչպես ուղղականով, այնպես էլ տրականով և մասին կապով արտահայտված լրացումներ. Օրինակ՝ վկայել մի բան (մի բանի մասին), ճառել մի բան (մի բանի մասին), շարախոսել մի բան (մեկի մասին), խորհել մի բան (այդ մասին, մեկի մասին):

§ 533. Պետք է նկատել, որ բայի և ուղղականով արտահայտված խնդրի միջև կարող են լինել տարբեր հարաբերություններ: Թեև բոլոր դեպքում առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը, սակայն այն տարբեր բայերի ժամանակ տարբեր բնույթ է ստանում՝ պայմանավորված բայերի դրսևորած յուրահատուկ իմաստներով: Այսպես՝ եթե վեպ գրել կապակցության մեջ կրող խնդիրը (վեպը) առաջ է եկել գրելու գործողության հետևանքով, իբրև նրա արդյունք, ապա վեպ կարդալ կապակցության մեջ բոլորովին էլ այդպես չէ, քանի որ գործողության հետևանքով չէ որ առաջ է եկել կրող խնդիրը: Այստեղ պարզապես գործողությունը անմիջապես անցնում է խնդրի վրա և ներառվում նրա ոլորտի մեջ:

Շինարարները կառուցեցին կամուրջը նախադասության մեջ կամուրջը առաջ է դալիս կառուցելու գործողության հետևանքով,

խակ թշնամիները Բանդեցին կամուրջը կապակցության մեջ խնդիր առարկան, իբրև այգալիսին, վերանում է գործողության հետևանքով: Առաջին դեպքում մի բան է ստեղծվում, առաջ գալիս իբրև գործողության արդյունք, 2-րդ դեպքում մի բան վերանում, ոչընթանում, դադարում է այգալիսին լինելուց: Այս ամենը, անշուշտ, պայմանավորվում է կառուցել և Բանդել բայերի իմաստներով:

§ 534. Տարբեր հարաբերություններ են ստեղծվում նաև պատճառական բայերի խնդրատության մեջ, հատկապես, երբ վերջիններս կազմված են անորոշի և տալ բայի հարադրությամբ. հմմտ. նա գրեց նամակ—գրել տվեց նամակ, խմեցրեց կաթ—խմեցնել տվեց կաթ, բերեց գիրք—բերել տվեց գիրք: Բերված օրինակներից երկուսում է, որ գործողությունը անմիջապես անցնում է առարկայի վրա, և ձևավորվում է կրող խնդիրը, սակայն մի դեպքում գործողություն կատարողը, նրա տերը նա դերանվամբ արտահայտված ենթական է, մյուս դեպքում՝ մեկ ուրիշը, որը գործողությունը կատարում է նա դերանուն ենթակայի պահանջով կամ ստիպմամբ. եթե գործողության և խնդրի հարաբերությունը ըստ էության չի փոխվում, ապա փոխվում է գործողության տերը կամ կատարողը, որը այս անգամ ոչ անմիջականորեն է մասնակցում գործողության կատարմանը:

Պետք է նկատել նաև, որ ուղղական հոլովով արտահայտված կրող խնդիրները հաճախ նախադասության հատուկ կառուցվածքներում կարող են վերածվել տրականով լրացման: Այդ դեպքում բայը փոխում է իր ձևաբանական արժեքը և հանդես գալիս որպես բայանուն: Օրինակ՝ ավերել երկիրը—երկրի ավերում, լուսավորել քաղաքը—քաղաքի լուսավորություն, ընթերցել գիրք—գրքի ընթերցում, ընդունել որոշում—որոշման ընդունում, վաճառել ապրանքներ—ապրանքների վաճառում և այլն: Ճիշտ է, նշված կապակցություններում հիմնականում արտահայտվում է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերությունը, սակայն անվիճելի է նաև խնդրային իմաստը՝ լայն առումով վերցրած: Որոշ բայեր ըստ իրենց իմաստի պահանջում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա-լրացումներ, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովներով:

§ 535. Ուղղական հոլովով պարագա լրացում են պահանջում մտնել, բարձրանալ, մեկնել, ուղևորվել, դալ, դնալ, հասնել, փախ-

չել և այլն բայերը. օրինակ՝ մտնել դահլիճ (քաղաք, տուն, ուս-
տորան), բարձրանալ սարը (կտուրը, գագաթը, երկինք), մեկնել
ուղղամահալատ (արտասահման, գյուղ), ուղևորվել Մոսկվա (ծով-
ափ, անտառ), գալ հայրենիք, գնալ սանատորիա, հասնել լենին-
գրադ, փախչել քաղաք և այլն: Բերված կապակցությունների մեջ
լրացումները քերականորեն տեղի պարագաներ են: Հարկ է նկա-
տել, որ նշված բայերի մի զգալի մասին հատուկ է նաև կապերով
և թեք հոլովներով խնդրառություն, այսինքն՝ այդ բայերի պարա-
գա լրացումները կարող են արտահայտվել թե՛ կապերով, թե՛ այլ
հոլովներով: Այսպես՝ բարձրանալ ծառը (ծառի վրա), մտնել ամ-
բոցը (ամբոցի մեջ, փողոցից, դռնով), գնալ քաղաք (դեպի քաղաք,
քաղաքով, մինչև քաղաք), փախչել տուն (տնից), հասնել ծովափ
(մինչև ծովափ) և այլն: Բոլոր կապակցությունների մեջ հիմնակա-
նում գրգռվում է տեղի կամ տարածական հարաբերություն: Բա-
ցի դրանից ուղղական հոլովով պարագա լրացումները կարող են
արտահայտել և այլ հարաբերություններ, հատկապես ժամանա-
կի, շափի և այլն. այսպես՝ աշխատել ամառը (մինչև ամառ, երեք
տարի), քնել գիշերը (մինչև լույս, երկու օր), ճանաչել անցյալ
տարի (մինչև հանդիպելը) և այլն:

Տրական հոլովով խնդրառություն

§ 536. Տրական հոլովով խնդիր ստացող բայերը բաղմամբիվ
են ու բաղմատեսակ, նրանք արտահայտում են բաղմադան իմաստ-
ներ: Տրականով խնդիր են առնում և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սե-
ռի բայերը, որոնց լրացումները կարող են կիրառվել որպես հան-
դամանք և կրող խնդիրները, այլև պարագաներ: Բայի և նրա
լրացյալի միջև հիմնականում իհարկև, իշխում է հանգման հա-
րաբերություն: Բայց քանի որ անձ կամ իբրև այդպիսին մտածված
իր ցույց տվող կրող խնդիրը գործածվում է տրական հոլովով, ուս-
տի դրանց միջև երևան է գալիս նաև գործողության և կրող խնդ-

34 Ուղղական (և ոչ միայն ուղղական) հոլովով պարագա լրացում պահան-
ջող բայերը բավական շատ են ու բաղմադան: Այստեղ մենք քննում ենք միայն
դրանց մի փոքր մասը, այն էլ խնդրառությունը ամբողջական տեսքով ներկայաց-
նելու նպատակով: Բայերի պարագա լրացումները ավելի մանրամասնորեն քննվում
են «Բալական անդամի լրացումներ» բաժնում:

րի հարաբերությունը, որը հանգման հարաբերության համեմատությամբ պակաս դեր ունի խնդրառության մեջ:

§ 537. Տրականով խնդիր են առնում՝

1. Հանգման և այլ կարգի գործողությունն արտահայտող հանգել, մոտենալ, հանդիպել, միանալ, դիպել, հպվել, ձուլվել, բախվել, քսվել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Հաղարապետը մտեցավ Նախաբաբներին... (ԴԴ, Վարդանանք): Լուսակաթ ոտները գետնին չէին հպում (Իս., Լիլիթ): Զինվորները հանդիպեցին հրամանատարին: Երեխայի ոտքը դիպավ քարին, թևը փվեց պատին և այլն:

2. Նմանություն, վերածման կամ փոխարկման, այլև ասացական և այս կարգի իմաստ արտահայտող ապավինել, վերածել, բաժանել, նմանվել, ենթարկվել, հնազանդվել, հակվել, թեքվել, հպատակվել, պատասխանել, ասել և այլ բայեր: Օրինակ՝ Աշակերտը պատասխանեց ուսուցչի հարցերին: Նա ապավինել էր իր հորը: Ռուսաստանը կարճ ժամկետում վերածվեց առաջավոր և հզոր տերության: Զինվորը ենթարկվեց հրամանատարի կամփն և այլն:

3. Սպասելու, հետևելու, ունկնդրելու, նպաստելու, ընտելանալու և հարմարվելու, արժանանալու, մասնակցելու, համապատասխանության, նվիրվածության և այս կարգի իմաստ արտահայտող սպասել, հետևել, հետապնդել, ունկնդրել, ականջ դնել, ընտելանալ, հարմարվել, նպաստել, օգնել, արժանանալ, մասնակցել, համապատասխանել, հակասել, նվիրել, նվիրաբերել և այլ բայերը, որոնց ցույց տված գործողությունը մասնակիորեն է առնչվում լրացում առարկայի հետ: Այս բայերի խնդիրները ամբողջովին չեն ընդգրկվում գործողության ոլորտը, ինչպես կրող խնդրի դեպքում է, նրանք պարզապես միայն որոշ չափով և որոշ կողմերով առնչվում են նրա հետ, չկրելով կամ չենթարկվելով էական փոփոխության: Օրինակ՝ Սպասում էր Մխիթարի նոր հրամանին (Սև, Մխիթար սպարապետ): Որսորդները կուզեկուզ ու տենդոտ հետապնդում են վայրի ոչխարների ու քարաձների հոտերին (ՎԱ, Լեոնիդ հայրենի): ...Անտարքեր հայացքով հետևում էր նրանց իաղին (ն. տ.): Դադար էին առել՝ ունկնդրելու լուսաբացին գեղգեղող հավերժին... (Սև, Մխիթար սպարապետ): Ականջ էի դնում ուղեկից վրացիների զվարթ զրույցներին (Իս., Վրաց դուստանի երգը): Այդպես և՛ արժանանալ զովասանքի, նպաստել հարցի

լուծմանը, հարմարվել պայմաններին, օգնել զործին, մասնակցել հանդեսին, դիմանալ հարվածին և այլն:

Որոշ բայեր կարող են ստանալ թե՛ տրական հոլովով և թե՛ տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիրներ, որոշ բայեր էլ ստանում են միայն կապական արտահայտությամբ լրացումներ, ընդ որում, վերջիններս տրական հոլովի իմաստ են դրսևորում, թեև ձևաբանորեն հոլովական ձևեր չեն: Տրականով և տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նայել, ծանոթանալ, ոչ հաճախադեպ նաև քննամանալ և բարեկամանալ և այլ բայեր:

Ընդ որում, եթե դրանց խնդիրը անձ է կամ մտածվում է իբրև այդպիսին, դերադասվում է տրականով և կապով արտահայտված խնդրատությունը: Այս օրինաչափությունից մասնակի շեղում է հանդես բերում նայել բայը, որը սոսկ հայացք ձգելու, նայացք նետելու, հաբանցիորեն նայելու իմաստով պահանջում է տրականով խնդիր, իսկ հատուկ նպատակադրմամբ կամ մղումով նայելու նշանակությամբ՝ տրականի և կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր: Դեռ ավելին, այդ բայը, ինչպես նշվել է վերելում, կարող է առնել նաև կրող խնդիր՝ ուղղական հոլովով (տնտրել, զննել և այլ իմաստներով): Օրինակ՝ ծանոթանալ ժողովրդի կյանքին—ծանոթանալ դերասանուհու հետ, նայել շենքին—նայել ինձ վրա, նայել գործերը (գործերին), քննամանալ, բարեկամանալ մեկին (մեկի հետ):

§ 538. Միայն տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են ստանում.

1. Ամուսնանալ, ընկերանալ, մտերմանալ, խորհրդակցել, հաշտվել, զժտվել, վիճել, կռվել, մրցել, զրուցել, խոսել, զրույցի բռնվել և այս կարգի որոշ բայեր: Սրանց հետ կիրառվում են հետ կապով ու նրա լրացմամբ դրսևորված խնդիրները: Գործողության կատարողի և խնդրի միջև այս դեպքում առաջ է դալիս փոխադարձ կապ ու հանդում, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է մի կողմից խնդիր-ատարկայի անձ լինելու հանգամանքով, մյուս կողմից՝ այդ բայերի յուրահատուկ իմաստով: Հազվադեպ հաշտվել բայի խնդիրը կարող է ոչ թե անձ, այլ իր լինել: Այս դեպքում փոխադարձություն չի ենթադրվում, պարզապես գործողությունը ենթակայից ուղղվում է դեպի խնդիրը: Օրինակ՝ Հաշտվել ընկերոջ հետ, բայց հաշտվել իր վիճակի հետ:

Վերը նշված բայերի ճնշող մեծամասնությունը այնպիսի գործողություն է արտահայտում, որի լրացումը անձ է ենթադրվում, այսինքն՝ բայի պահանջով իբրև լրացում կիրառվում է անձի անունը, մի բան, որ անշուշտ, նպաստում է փոխադարձ կապվածության հարաբերության երևան գալուն։ Եթե իբրև լրացում հանդես գա իրը, ապա վերջինս չի կարող ակտիվություն հանդես բերել գործողություն կատարողի նկատմամբ, այն սոսկ գործողության հետ անշվողի դերում հանդես կգա։ Անձի դեպքում հակառակն է։ Նա կարող է ակտիվություն հանդես բերել և փոխադարձ հարաբերության մեջ մտնել ենթակայի հետ։ Իհարկե, ակտիվության և փոխադարձության շափր կախված է ոչ միայն խնդրի բնույթից, այլև բայի տվյալ իմաստի գործածությունից և ամբողջ նախադասության կառուցվածքից։ Վերը նշված հանգամանքներով պայմանավորված փոխադարձությունը կարող է ուժեղ կամ թույլ լինել, բայց բոլորովին չլինել չի կարող։ Օրինակ՝ ամուսնանալ, մտերմանալ, բնկերանալ, խորհրդակցել, գծովել, վիճել, կովել, մրցել մեկի հետ։ Նշված կապակցություններում այս կամ այն չափով առկա է փոխադարձ գործողության կամ կապվածության հարաբերությունը։ Այսպես՝ «գիրեկտորը խորհրդակցեց իր տեղակալի հետ օրինակում ենթակայի գործողությունը հանդում է խնդրին (տեղակալին), որը իր հերթին փոխադարձ կապի մեջ է մտնում ենթակալի հետ։ Խորհրդակցելը, այսպիսով, իրականանում է երկու անդամների՝ ենթակայի և խնդրի ակտիվ մասնակցությամբ։ Եթե գիրեկտորը խորհրդակցում է տեղակալի հետ, բնականաբար վերջինս էլ, փոխադարձաբար խորհրդակցում է նրա հետ։ Ինչպես խորհրդակցելը, այնպես էլ ամուսնանալը, գծովելը, մրցելը, կովելը և այլն կարող են տեղի ունենալ երկու (նաև ավելի) անձերի ակտիվ մասնակցության պայմաններում, այսինքն՝ այդ բայերով արտահայտված գործողության կատարման համար անհրաժեշտ է նաև մի գործողություն, որը ենթակային ուղղվում է խնդրից։

§ 539. Տրականով և վրա-ով խնդիր են ստանում զգացական բայերը՝ բարկանալ, զայրանալ, վրդովվել, գոռալ, զարմանալ, հիանալ, ժպտալ, ծիծաղել, քրքջալ, կասկածել և այլն, բնորոշում խնդիր լրացումը կարող է լինել թե՛ անձ, թե՛ իր։ Օրինակ՝ Վերցրինք մեր որսը և զաբմացանք նրա մեծությամբ վրա (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի)։ Ոմանք ճիշտում էին այդ կնոջ խիզախության վրա

(ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ ամենից շատ բարկացած էր Վասակի վրա (ՆՁ, Հացավան): Իսկ նա ծիծաղեց իմ սիրո վրա (ՍԿ): Գործածական են նաև կասկածել, դայրանալ, ժպտալ, դարմանալ, դուռալ մի բանի (մեկի) վրա: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, առկա է միակողմանի գործողություն, որը ենթակայից ուղղվում է խընդրին: Փպտալ բայը կարող է ընդունել նաև ոչ կապային խնդիր (ժպտալ մեկին):

Այսպիսի խնդրառությունը հիմնականում հանդես է գալիս այն դեպքում, երբ խնդիրը անձ է: Իհարկե, կան դեպքեր, երբ խնդիրը անձ չէ, սակայն տվյալ բայի հետ գործածվում է ոչ կապական դրսևորմամբ լրացումը (սիրահարվել մի բանի):

Կպչել, կառչել բայերը, ըստ իրենց նշանակության, բացի տրականից ստանում են նաև բացառականով խնդիր: Օրինակ՝ ...Ուրոնք կառչեցին դրանցից (ՍԶ, 31.10.1970): Կպչել մի բանի և մի բանից: Նշենք, որ կպչել բառի բացառականով խնդիրը կարող է նաև անձ ցույց տալ (կպչել մեկից):

§ 540. Տրական հոլովով խնդիր են պահանջում նաև ներգործական սեռի բայերը, երբ իբրև խնդիր կիրառվում են անձ ցույց տվող կամ իբրև այդպիսին մտածվող գոյականները: Այստեղ նրկատվում է այն հարաբերությունը, ինչ երևան է գալիս բայի և ուղղական հոլովով կիրառված խնդրի միջև: Երկու դեպքում էլ առկա է գործողության և կրող խնդրի հարաբերությունը: Տարբերությունը հոլովական դրսևորման մեջ է: Եթե խնդիրը իր է, հանդես է գալիս ուղղականով, եթե անձ է՝ տրականով: Օրինակ՝ Դժբախտ կիներ նույնպես չէր նանաչել Պապին... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նկարիչը շատ ծանր ու խիստ տոնով մեղադրում էր Անդրեյին (ՔԹ, Պատերազմ, 4):

Եթե ներգործական բայի խնդիրը արտահայտված է անձնական դերանվամբ, ապա վերջինս նույնպես հանդես է գալիս տրական հոլովով, Օրինակ՝ ...Ոչ մի կրակ չի ջերմացնում նրան (Իս., Զինվորի խան): Ես գրկեցի նրան, փայփայեցի նրան (Իս., Հավերժություն)³⁵:

Ընդդիմության, հակասության, պայքարելու և այլ իմաստ ու-

³⁵ Տրականով արտահայտված ուղիղ խնդրի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բայական անդամի լրացումներ» բաժնում:

նեցող մի շարք բայեր ստանում են տրականով և դեմ կապով արտահայտված խնդիրներ: Այդպիսիք են՝ ընդդիմանալ, բողոքել, ելնել, մարտնչել, գրգռել, կռվել, պատերազմել, մաքառել, պայքարել, ծառս լինել, գրռհել, զայրանալ և այլն: Այդ բայերի խնդիրները ցույց են տալիս այն առարկան, որին ուղղվում է հակառակ գործողություն: Ընդ որում, դրանցից մի բանիսի համար սովորական է նաև տրականով խնդրառությունը, իսկ մի քանիսն էլ կարող են առնել թե՛ դեմ և թե՛ համար ու վրա կապերով լրացումներ: Օրինակ՝ ընդդիմանալ մի բանի դեմ (մեկին), ելնել, գրգռել, ծառս լինել մի բանի դեմ, մարտնչել, կռվել, պայքարել, պատերազմել, մաքառել, մի բանի (մեկի) դեմ, մի բանի համար: Գրռհել, զայրանալ մի բանի (մեկի) դեմ և մի բանի (մեկի) վրա և այլն:

Բողոքել բայը կարող է ընդունել թե՛ տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ դեմ ու մասին կապերով արտահայտված լրացումներ: Բողոքել Արամին (Արամից, Արամի դեմ, Արամի մասին): Յուրաքանչյուր կապակցություն յուրահատուկ իմաստ է դրսևորում: Մի դեպքում մեկ ուրիշի նկատմամբ եղած բողոքը հայտնվում է Արամին, որը բողոքի պատճառ չէ, մի դեպքում բողոքը վերաբերում է Արամին, բողոքելու համար պատճառ է հանդիսացել Արամը, մի այլ դեպքում բողոքը անմիջապես ուղղվում է Արամին: Ենթակառույցի պայքարում ավելի ակտիվ դերով է հանդես գալիս, որով և ավելի սուր հարաբերություն է ստեղծվում գործողության և խնդրի միջև:

Հիմնվել բայը պահանջում է տրականի և վրա կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր, օրինակ՝ հիմնվել փաստերի վրա, ասածների վրա և այլն: Այստեղ դրսևորվում է հանգման հարաբերություն:

Մեղադրել, մեղադրվել բայերին բնորոշ է տրականի և մեջ կապի զուգորդությամբ խնդրառությունը: Օրինակ՝ մեղադրել գողության մեջ, մեղադրվել մաքառականության մեջ և այլն: Լրացումներով դրսևորվում է սահմանափակման հարաբերություն:

Խառնվել բայը կարող է առնել թե՛ տրականով (խառնվել գործին), թե՛ տրականով ու մեջ կապով լրացում (խառնվել այդ գործերի մեջ): Երկու դեպքում էլ արտահայտվում է հանգման հարաբերություն: Թաղվել բայը ըստ նշանակության պահանջում է տրա-

կանի և մեջ կամ տակ կապերի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն (թաղվել մի բանի մեջ, մի բանի տակ): Այս դեպքում զրսևորվում է պարագայական (ոչ խնդրային) հարաբերություն³⁶: Պարագայական հարաբերություն է զրսևորվում նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ. նստել կտուրին, պառկել ծովափին, կանգնել պատշգամբին, փայլել դեմքին, հանդիպել տանը, նաշել ժամը շուրսին, քնել տասնմեկին, գործողվել օգոստոսին, վերադառնալ սեպտեմբերին և այլն: Ընդ որում, սկզբի հինգ կապակցություններում զրսևորվել է տեղի կամ տարածական, իսկ մյուսներում՝ ժամանակային հարաբերություն: Հարկ է նշել, որ նշված բայերի մի մասին բնորոշ է նաև ներդրականով, այլև տրականի ու կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառություն: Այսպես՝ նստել կտուրին (կտուրի վրա, բնում), կանգնել պատշգամբին (պատշգամբի վրա, պատշգամբում), փայլել դեմքին (դեմքի վրա), պառկել ծովափին (մեջքի վրա), քնել տասնմեկին (մինչև տասնմեկը), վերադառնալ սեպտեմբերին (մինչև սեպտեմբեր) և այլն:

Եթե խնդրառությունը տարբեր ձևով է զրսևորվում (կապի ու հոլովի զուգորդությամբ, տարբեր հոլովներով), ապա որոշ դեպքերում կարող է փոխվել բայի ու նրա լրացման միջև եղած հարաբերությունը. օրինակ՝ պառկել մահնակալին կապակցության մեջ արտահայտվում է տեղի կամ տարածական իմաստ, իսկ պառկել մեջքի վրա կապակցության մեջ՝ ձևի հարաբերություն: Վերը նշված բայերի խնդրառական հարաբերությունը հիմնականում պայմանավորված է մի կողմից տարբեր հարաբերությունների զրսևորելու անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ պարագա-լրացման բրնությունով:

Հետաքրքրական է տրականով և տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված որոշ բայերի խնդրառությունը: Այստեղ նկատվում է իմաստային նուրբ տարբերություն. այսպես՝ աղոթել աստծուն և աղոթել երեխայի համար: Առաջին կապակցության մեջ աղոթքը ուղղվում է աստծուն, առանց դրա նպատակը շեշտելու, մյուսում աղոթք է արվում երեխայի համար, այն նպատակամղվում է նրա օգտին և ոչ թե նրան: Մի դեպքում դրսևոր-

³⁶ Կապի ու նրա խնդրի միջոցով արտահայտված պարագաների մասին մանրամասն տես «Պարագաներ» բաժնում:

զուխյունը կատարվում է առանց անմիջական նպատակամղման, միուս ղեպքում՝ շահավետությունը հաշվի առնելով:

Բայերի՝ տրականով կամ տրականի ու կապերի զուգորդումներով արտահայտված խնդրառության մեջ հիմնականում էական դերը կատարում է բայիմաստը, սեռային հատկանիշը այնքան էլ կարևորություն չունի խնդրառության գրսևորման մեջ: Խնդրառությունը ավելի շատ պայմանավորվում է բայիմաստով, քան սեռային հատկանիշով, իհարկե, եթե լրացումը կրող խնդիր չէ:

Բացառական հոլովով խնդրառություն

§ 541. Մի շարք բայերի համար, որոնք արտահայտում են անջատման, սերման, ելման և այլ իմաստներ, բնորոշ է բացառականով խնդրառությունը, որի մեջ վճռական ղեռը, անշուշտ, պատկանում է բայիմաստին (ոչ սեռային հատկանիշին): Այդ է պատճառը թերեւ, որ բացառականով խնդիր պահանջող բայերի շարքում ներառվում են թե՛ ներգործական, թե՛ շեղոք բայեր, և վերջիններիս համար իբրև լրացում կիրառվում են և՛ բուն անջատման խնդիրը, և՛ պարագաները: Նշված իմաստ արտահայտող բայերի համար խնդիր կարող է կիրառվել թե՛ անձ, թե՛ իր ցույց տվող գույականը, որը հիմնականում գրսևորում է անջատման, սերման կամ ելման հարաբերություն: Բացառված չէ նաև տեղի կամ ներգործական հարաբերություն բացառականով խնդրառության մեջ: Բացառականով խնդիր ստացող բայերը միանշանակ չեն, նրանք արտահայտում են զանազան իմաստներ:

§ 542. Բացառականով խնդիր են պահանջում՝

1. Անջատման, բաժանման, հեռացման և նման իմաստ արտահայտող բաժանել, բաժանվել, անջատել, անջատվել, կտրել, կտրվել, պոկել, պոկվել, զրկել, զրկվել, հեռանալ, փախչել, խույս տալ և այլ բայեր: Օրինակ՝ ...Հասարակությունից անջատվեցին երեք հոգի... (ՎԱ, Լեոնի հայրենի): — Այո՛, մենք պետք է բաժանվե՞նք միմյանցից... (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): — Դու ներիք, երեմիա, որ կտրում եմ քեզ քո մատյանից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շապուհն ուրեմն զրկեց ինձ թե՛ հորից և թե՛ մորից (Ն. տ.):

Ներգործականներից վ ձեռնարկով կազմված կրավորականները (բաժանվել, անջատվել, կտրվել և այլն) հիմնականում շեղոք

բայերի նշանակությամբ են կիրառվում. օրինակ՝ զրկվել, բաժանվել մեկից (մի բանից), պոկվել, կտրվել մի բանից: Այստեղ ներգործող խնդրի հարաբերությունն չկա, մի բան, որ բնորոշ է կրավորականների հիմնական կիրառությունը:

Բացառականով խնդիր կարող են ստանալ նաև այն բայերը, որոնք իրենց երկրորդական կիրառությամբ անջատման, բաժանման, հրաժարվելու և նման հարաբերությունն են դրսևորում: Օրինակ՝ ազատվել, տարբերվել, հրաժարվել, ձեռք քաշել, խուսափել մեկից (մի բանից), մաքրվել, փրկվել, թեթևանալ մի բանից, փախուստ տալ մեկից և այլն:

2. Զգացական բայերը՝ վախենալ, ծանձրանալ, ամաչել, զղվել, հիասթափվել, սարսափել, վշտանալ, խռովել, խորշել, դժգոհել, նեղանալ և այլն: Օրինակ՝ Մրուրյունից շատ է վախենում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նրանք ձանձրացել են կովից, կրակոցներից, հրդեհներից, ծխից (ՆՆ, 22.2.1971): Հասմիկը խիստ ամաչում էր այդ բամբասանքներից (ՆԶ, Հացավան): Մահվան շփոթում եմ պատերազմից... (ԲԶ, Սերմնացանները չվերադարձան): Նեղացած էր Մխիթարից (ՍՆ, Մխիթար սպարապետ): Այս կապակցությունների մի զգալի մասի մեջ, հատկապես երբ խնդիրը անձ է, անջատման հարաբերությունը երկրորդական պլանի վրա է մղված, հիմնականը պատասիվ ներգործության, երբեմն նաև պատճառի, հարաբերությունն է: Օրինակ՝ Ես նեղացած եմ Մխիթարից նշանակում է Մխիթարը նեղացրել է ինձ կամ պատճառ դարձել իմ նեղանալուն: Ներգործող խնդրի իմաստ է արտահայտված նաև խաբվել, վիրավորվել մեկից (մեկի կողմից, մի բանից) կապակցության մեջ: Օրինակ՝ — Ինչպես կարողացար խաբվել նրա խուսերից (ՍԶ, Պապ թագավոր): Հետևյալ կապակցություններում՝ հուզվել տխուր դեպքից, զանգատվել դեկավարից, խոցվել թշնամուց և այլն համապատասխանաբար դրսևորվում է պատճառի, վերաբերության և ներգործության հարաբերություն:

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև հագնել և կրչտանալ բայերը, որոնց խնդիրը սովորաբար իր է լինում և դրսևորում է ներգործության կամ պատճառի հարաբերություն (կշտանալ ուտելուց, հագնել խմելուց):

3. Ելման, սերման, ծագման և այս կարգի իմաստ ունեցող, ելնել, սերվել, ծնվել, բխել, դուրս գալ, դուրս գնալ, դուրս ելնել, ծագել և այլ բայեր:

Սրանց խնդիրների մեծ մասն արտահայտում են տեղի իմաստ, և բայի ու նրա լրացման միջև տիրում է ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն. օրինակ՝ Բոլորը հոգնած ու լարված տրամադրությամբ դուրս եկան գրասենյակից (ՆՁ, Հացավան): Անծանոթը դուրս գնաց խրնիքից (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Մագեց լուսինը Մանուշակ սարից (ՀՔ): Եվ պիտի դուրս ելնի գեղեզմանից սիրելի և աղնավոր Շաքրուն... (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Ընդգծված լրացումները շարահյուսորեն տեղի պարագա են և ոչ թե անջատման խնդիր: Բազմաթիվ են այն բայերը, որոնց բացառական հոլովով լրացումները արտահայտում են տեղի կամ տարածականություն, այլև պատճառականության հարաբերություն. օրինակ՝ իջնել ծառից, գալ գյուղից, նայել պատուհանից, անցնել փողոցից, շիկնել ամոթից, շփոթվել հուզմունից և այլն: Նշված բայերի մի մասի պարագա-լրացումը կարող է արտահայտվել նաև գործիական հոլովով, այլև տրական հոլովի ու տարածական կապերի զուգորդությամբ. օրինակ՝ մտնել քաղաքով, նայել պատուհանի տակ, անցնել փողոցով (փողոցի վրայով, փողոցի միջով), բերել քաղաքով (քաղաքի միջով, քաղաքի վրայով, քաղաքի մեջ) և այլն³⁷:

Խնդրային, ոչ պարագայական իմաստ է դրսևորվում սերվել, ծնվել մեկից (մի բանից), բխել մի բանից և այլ կապակցություններում (հմմտ. Մարքսիզմ-լենինիզմի էությունից բխում է, որ... (ՍՀ, 13.2.1970): Միլիոնը ծնվում է կոպեկներից (ՍՀ, 20.2.1970):

Գանգատվել, հարցնել և այլ բայեր կարող են ստանալ ինք տրականով, թե՛ բացառականով և թե՛ տրականի ու մասին կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր. օրինակ՝ Գանգատվել ինձ (ինձից, իմ մասին), հարցնել ինձ (ինձից, իմ մասին) և այլն: Այս կապակցությունների մեջ կան իմաստային նուրբ տարբերություններ: Գանգատվել ինձ նշանակում է զանգատ հայտնել ինձ մեկի մասին, գանգատվել ինձից՝ զանգատ հայտնել իմ մասին: Առաջին դեպքում՝ գործողությունը հանգում է խնդրին, մյուս դեպքում՝ վերաբերում է նրան:

³⁷ Բայերի՝ պարագա լրացումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Բայական անդամի լրացումներ» բաժնում:

Գրեթե նույն հարաբերությունն են դրսևորում գանգառվել, հարցնել ինձնից և իմ մասին կապակցությունները: Երկու դեպքում էլ հիմնականը վերաբերության իմաստն է:

Գործիական հոլովով խնդրառություն

§ 543. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թևադրմամբ պահանջում են, որ իրենց լրացումները հանդես գան գործիական հոլովով: Գործիականով խնդիր ստացող բայերը արտահայտում են զանազան իմաստներ, հատկապես օժտվածություն, հիացություն, նշանավորություն, հետաքրքրություն, հարաբերություն, հաղեցվածություն, զբաղվածություն և այլն: Սրանց համար իրրե լրացում կարող են կիրառվել թե՛ անձ, և թե՛ իր ցույց տվող ղոյականները: Գործիականով խնդրառություն ունեցող բայերի մեջ ներառվում են տարբեր սեռի բայեր, իսկ դա նշանակում է, որ այդ բայերի խընդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բայերի իմաստով և ոչ թե սեռային հատկանիշով:

§ 544. Գործիական հոլովով խնդիր են պահանջում.

1. Հպարտանալ, պարծենալ, հիանալ, հագենալ, աչքի ընկնել, փայլել, օժտել, օժտվել և այլ բայեր: Սրանց լրացումները ցույց են տալիս այն առարկան, որով կամ սրի օգնությամբ տեղի է ունենում կամ կատարվում է գործողությունը: Այդ բայերի և նրանց լրացումների միջև հիմնականում միջոցի խնդրի հարաբերություն է դրսևորվում: Օրինակ՝ Սովետական մարտիկները իրավամբ հրավառանում են իրենց առաջնակարգ մարտական տեխնիկայով (ՍՀ, 13.9.1970). ...Ուլբեր պիտի պարծենան այդ աշխատանքով, շատ սովորական մարդիկ են... (Գ, 1969, № 2): Մենք լիահույս ենք, որ մեզ նորից կհաջողվի ճիանալ վանաձորի գեղեցկությամբ (ՍՀ, 6.2.1970):

§ 545. Գործիականով խնդիր են պահանջում նաև հետաքրքրվել, կլանվել, նշանավորվել, համալրվել, շրջապատվել, հաղեցվել, զինվել, պարզեցատրվել, զբաղվել, թռչել և այլ կրավորական կամ շեղոր բայեր, որոնց լրացումները կարող են արտահայտել ինչպես միջոցի, այնպես էլ ներգործող խնդրի հարաբերություն կամ էլ համատեղել այդ երկու իմաստները: Ընդ որում, ներգործող խնդրի իմաստ է դրսևորվում հատկապես այն դեպքում, երբ

խնդիրը անձ է և հանդես է գալիս զործողություն կատարողի դերում, այսինքն՝ երբ զործողությունը ենթական է իր վրա կրում և ոչ խնդիրը: Խնդրի դերը այս դեպքում ավելի ակտիվ է, քան ենթական: Այսպես՝ ...Ամբողջովին կլանված է եղել ուսուցիչությամբ (ՎԱ, Լեոնեհ հայրենի): Հանրապետության բարձրագույն դպրոցներն ամեն տարի համալրվում են հաղարավոր երիտասարդներով (ՍՀ, 23.3.1969): Առաջին օրինակում իշխում է միջոցի խնդրի իմաստը, երկրորդում՝ դրա հետ միասին որոշակիորեն զգացվում է ներգործող խնդրի հարաբերությունը (հմտ. Նրիտասարդները համալրում են դպրոցները): Միջոցի խնդրի իմաստ է դրսևորվում հետևյալ կապակցություններում՝ շրջապատվել ծառերով, նշանավորվել իրադարձություններով, հետաքրքրվել հրեխայի առողջությամբ, զբաղվել նկարչությամբ, թռչել ինքնաթիռով, ներկվել արյամբ, զինվել բարձր տեխնիկայով, պարզևատրվել շքանշանով, լուսավորվել, ծածկվել, լցվել, սուսահովվել, ողողել մի բանով և այլն:

Միևնույն հոլովով լրացում կարող են առնել ինչպես ներգործական, այնպես էլ դրանց համապատասխան կրավորական բայերը, օրինակ՝ օժտել-օժտվել, լուսավորել-լուսավորվել, ողողել-ողողվել, պարզևատրել-պարզևատրվել, բուժել-բուժվել, հաղորդել-հաղորդվել (մի բանով): Նշված բայազույգերի խնդրառության միջև նուրբ տարբերություն է նկատվում: Ներգործական բայերի լրացումը գերազանցապես միջոցի խնդրի իմաստ է արտահայտում, կրավորականներինը՝ ներգործող խնդրի, որը կարող է լինել պասսիվ կամ ակտիվ: Այնուհետև, վերջիններիս խնդիրը կարող է համատեղել և՛ միջոցի, և՛ ներգործության հարաբերություն, մի բան, որ սովորաբար չի նկատվում ներգործական բայերի խնդրառության մեջ: Վերջապես ներգործական բայերը կարող են ընդունել նաև ուղիղ խնդիր՝ ուղղական կամ տրական հոլովներով (Գերագույն Սովետը Արամին պարզևատրեց շքանշանով), իսկ կրավորականների համար կրկնակի խնդրառությունը սովորական կամ բնորոշ չէ:

Բավական շատ են այն բայերը, որոնց գործիական հոլովով արտահայտված լրացումները ոչ թե խնդրային, այլ պարագայական հարաբերություն են արտահայտում: Այդպիսի բայերից են քայլել, վազել, գնալ, գալ, շարժվել, մտնել, տանել, բերել, անցնել:

աշխատել, ընթերցել, գրել, պաշտպանել, կատարել և այլն: Օրինակ՝ քայլել, վազել, շարժվել, մտնել, փողոցով, անտառով, դաշտով, աշխատել ոգևորությամբ, պաշտպանել սրբությամբ, ընթերցել ուրախությամբ, գրել սխալներով և այլն³⁸:

Ներգոյական հոլովով խնդրառություն

§ 546. Որոշ բայեր իրենց իմաստի թելադրանքով պահանջում են ներգոյական հոլովով լրացում, հիմնականում տեղի կամ տարածական, այլև սահմանափակման խնդրի պաշտոնով. օրինակ՝ իրենց տեսակետները համընկնում են միջազգային շատ հարցերում (ՍՀ, 3.9.1969): Նա որոշեց իրական մասնակցություն ունենալ երկրի պաշտպանության գործում (Մուր., Գևորգ Մարգարյանի): Վերջին օրինակում ներգոյական հոլովի փոխարեն կարող է կիրառվել տրական հոլովածեր (մասնակցություն ունենալ գործին): Այս դեպքում զրգևորվում է հանգման հարաբերություն:

Ներգոյական խնդիր են ստանում սխալվել, համառել, համոզվել, ծուլանալ և այլ բայերը. օրինակ՝ սխալվել իր հաշիվներում, համառել, համոզվել այդ բանում, ծուլանալ նամակ գրելում: Այս կապակցություններում զրգևորվում է սահմանափակման հարաբերություն, իսկ քննել լսաբանում, հանգստանալ ճնշասեղանում, հանդիպել փողոցում, պատսպարվել անձավներում, գիշերել անտառում, երգել դահլիճում, տնկել այգում և այլ կապակցությունների մեջ՝ տեղի կամ տարածական իմաստը: Բերված բայերի պարագա լրացումը կարող է արտահայտվել տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Այսպես՝ քննել լսարանի մեջ, գիշերել անտառի մեջ, տնկել այգու մեջ և այլն: Երկու դեպքում էլ արտահայտվում են տեղի կամ տարածական հարաբերություններ, հետևաբար մենք գործ ունենք պարագայական խնդրառության հետ, այսինքն՝ այդ բայերն ստանում են ոչ թե խնդիր, այլ պարագա լրացումներ:

Պետք է նկատել, որ ծուլանալ, համառել, սիրվել, համոզվել բայերի խնդիրը կարող է արտահայտվել ոչ միայն ներգոյականով, այլև տրական հոլովի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Օրինակ՝ Հա-

³⁸ Գործխականով արտահայտված պարագա լրացումների մասին մանրամասն տե՛ս «Պարագաների բաժնում»:

մոզվում է Դեղդեմոնայի անմեղության մեջ (Վ. Փափ., Հետադարձ հալացք, 1): Ես չսխալվեցի իմ կարծիքների մեջ... (Ր, Ստալին): Վախենում եմ, թե նա համառի յուր ուրշման մեջ (Մուր., Գեորգ Մարգալետունի):

ԿՐԿՆԱԿԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 547. Կրկնակի խնդրառությունը շարահյուսական այն երկվույթն է, երբ բալլի քերականական հատկանիշով և նշանակությամբ կանխորոշվում են մեկից ավելի լրացումներ, այսինքն՝ երբ բայը ըստ սեռի և իմաստի պահանջում է երկու տարբեր խնդիրներ՝ արտահայտված տարբեր հոլովներով: Ընդ որում, լրացումները չեն կարող փոխարինվել միմյանցով, որովհետև նրանք ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով են տարբերվում իրարից: Բայի և նրա լրացումների միջև այս դեպքում դրսևորվում են տարբեր հարաբերություններ, մի բան, որ պարտադիր չէ տարբերակային խնդրառություններ: Այսպես՝ — Ես ձեզ, սիրելի Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկություն... (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Հայտնել բայը ըստ սեռի պահանջել է ուղիղ խնդիր՝ արտահայտված ուղղական հոլովով (տեղեկություն), ըստ իմաստի՝ հանգման խնդիր՝ տրական հոլովով (ձեզ): Կրկնակի խնդրառությունը հատուկ չէ բոլոր սեռերի բայերին, այն հիմնականում բնորոշ է ներգործականներին: այն էլ միայն որոշ խմբերի:

§ 548. Կրկնակի խնդիրները կարող են դրսևորվել ուղղականով և տրականով, ուղղականով և բացառականով, այլև ուղղական և գործիական հոլովներով:

Ուղղականով և տրականով խնդիր են ստանում՝

1. Ասացական ասել, պատմել, հայտնել, հաղորդել, բացատրել, խոստանալ, խոստովանել և այլ բայեր, օրինակ՝ Կնոջս ու երեխաներիս պատմեցի այն ամենը, ինչ գրել եմ այստեղ (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): — Գարեգին, կհայտնես մօրդ իմ շնորհակալությունը (ՆԴ, Բարերար և որդեգիր): Ամեն օր նրա մարդիկ նրան հաղորդում էին քաղաքում կատարված դեպքերի մանրամասնությունները (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Նրանք սեռ էին Բեգ խոստովանում (ՀՍ, Նաիրյան դալար բարդի):

2. Մատուցման իմաստ ունեցող մատուցել, հանձնել, տալ,

նվիրել, նվիրաբերել, վերադարձնել, պարգևել, մատակարարել, հատկացնել, տրամադրել, բաց քողնել, վնասել, մատնել, կտակել և այլն: Օրինակ՝ Դուք մեզ վերադարձրե՛ք մեր կորուստները (ՍՀ, 11.2.1969): Եվ հրամայեց, որ բովանդակ Ջինաստանը տաս տարի սնունդ մատակարարե բանվորներին (Իս., Ջինական մեծ պարսպի Լրգը): Կոնկրետ առաջադրանքներ տվեց մայրաքաղաքի կուսակցական, տեղական, տնտեսական կազմակերպություններին ու նրանց ղեկավարներին (ԵՆ, 11.9.1970):

Գործածական են գինի մատուցել հյուրին, նամակը հանձնել տիրոջը, կյանքը նվիրել հայրենիքին, գումար հատկացնել շինարարությանը, ունեցվածքը կտակել երեխաներին, ընծայել, պարգևավել, նվիրաբերել, վնասել մի բան (մեկին) և այլ կապակցություններ, ուր առկա է կրկնակի խնդրառություն:

Կրկնակի խնդրառություն ունեն նաև հասցեագրման, վերադրման նշանակություն ունեցող որոշ բայեր: Օրինակ՝ սխալը վերագրել անուշադրության, դիմումի պատասխանը հասցեագրել տիրոջը և այլն:

§ 549. Որոշ բայերի կրկնակի խնդրառության համար հիմք են հանդիսանում սեռային հատկանիշը և դրանով պայմանավորված իմաստային նշանակությունները: Այդպիսի խնդիր են պահանջում հատկապես ներգործականներից ածանցմամբ կամ տալ բայի հարադրմամբ կազմված պատճառական որոշ բայեր, որոնց գործողության իրականացման համար անհրաժեշտ են մեկից ավելի առարկաներ, որոնք անմիջապես իրենց վրա են վերցնում գործողությունը: Պատճառական բայերի այդ խնդիրները թեև դրսևորվում են տարբեր հոլովներով, սակայն դրանցով արտահայտվում է միևնույն հարաբերությունը. օրինակ՝ խմեցնել կաք երեխային, կերցնել խոտ ձիուն, այլև մոռացնել, մոռացնել տալ, հասկացնել, հասկացնել տալ, նկարել տալ, զգացնել տալ, հիշեցնել մեկին մի բան և այլն:

§ 550. Որոշ բայեր կարող են ստանալ ուղղական և բացառական հոլովներով լրացումներ, այդ բայերը, իբրև կանոն, ներգործական սեռի են, որոնց ուղղականով խնդիրը դրսևորում է գործողությունը կրելու, իսկ բացառականով արտահայտվածը՝ անջաման, վերաբերության, ներգործության, այլև պարագայական այս կամ այն հարաբերությունը, ընդ որում, կրող խնդիր ստանալը

պայմանավորվում է բայասեռի հատկանիշով, իսկ բացառականով լրացումը կանխորոշվում է բայիմաստով, Ուղղականով և բացառականով խնդիրներ են պահանջում անջատման, ստանալու, պահանջելու, այլև մտածական իմաստ արտահայտող ստանալ, ընդունել, պահանջել, աղերսել, հիշել, հասկանալ, սովորել, անջատել, բաժանել, կտրել, հեռացնել և այլ բայեր. օրինակ՝ Բայց մեզանից պահանջում է զորք, ձի և պարեն (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Որոնք կյանք էին աղբեսում մեզանից (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այնուհետև սկսեց հիշել իր անցյալ կյանքից զանազան անցքեր (ՆԴ, Զաղունյան): Արուսը ճաշկապահությունից ոչինչ չէ հասկանում (ՆԶ, Հացավան): Դեռ ոչ մի կշտամբանք չէր ստացել գնդի հրամանատարից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Նա օգնություն կստանա հայոց ժողովրդի գանձառանից (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): Բերված օրինակներից առաջին երկուսում և հինգերորդում զրուցողները են անջատման, երրորդում՝ վերաբերության շորորոգում՝ սահմանափակման, իսկ վերջինում՝ տեղի պարագայի հարաբերություն:

Եթե որոշ բայերի կրող խնդիրը անձ է, ուղղականի փոխարեն զրուցողները են տրական հոլովով: Այդ պատճառով երկակի խնդրառությունը արտահայտվում է տրական և բացառական հոլովներով. օրինակ՝ — Եվ ես՝ ապիկարս զբեցի նրան այդ հանույքից (ՎՍ, Հեռներ հայրենի):

Գործածական են նաև բաժանել, անջատել, զատել, հեռացնել, կտրել, պղկել մի բան (մեկին), մի բանից (մեկից):

§ 551. Որոշ բայեր, հատկապես ասացական, պահանջում են ուղղականով և տրանակով ու մասին կապով արտահայտված խնդիրներ, որոնք զրուցողում են կրող և վերաբերության խնդրի հարաբերություններ. օրինակ՝ Դա իր մասին բան չի պատմի (ՎՍ, Հեռներ հայրենի): Կոմիտեն որոշում կայացրեց այդ հայտնագործությունը գրանցելու մասին (ՍՀ, 13.3.1971):

Գործածական են նաև հայտնել, ասել, մտածել, կազմել մի բան մեկի (մի բանի) մասին: Կան բայեր, որոնք ըստ սեռի և նըշանակության պահանջում են ուղղական և գործիական հոլովներով խնդիրներ: Դրանք ևս ներգործական սեռի են: Այդ բայերի սեռային հատկանիշով կանխորոշվում է ուղղական հոլովով արտահայտված կրող խնդիրը, իսկ նշանակությամբ՝ գործիականով մի-

ջոցի խնդիրը. օրինակ՝ Նա պոչով ավելում էր գետինը (ՎԱ, Հեռ-
նեկի հայրենի): Սվիննեռով ծակծկեցին մաբմինը (Ն. տ.): — Սա-
կայն ինչո՞վ պաշտպանենք մեր ամրոցները... (ՍԶ, Պապ թագա-
վոր):

Գործածական են ծածկել երեսալին վերմակով, գերել ուն-
կրնդիրներին երգիծանով, բարձել մեքենան բռնով, ձեռք բերել
գիտելիքներ աշխատասիրությամբ, տախցնել բնակարանը էլեկ-
տրականությամբ, միացնել հոսանքը էլեկտրալարով և այլն:

§ 552. Ներգործական սեռի որոշ բայեր ստանում են ուղղա-
կանով և ներգոյականով լրացումներ: Վերջիններս մյուս հոլով-
ներով արտահայտված խնդիրների համեմատությամբ քիչ են, մի
բան, որ պայմանավորվում է ինչպես այդպիսի խնդրառություն
ունեցող բայերի սակավությամբ, այնպես էլ ներգոյական հոլո-
վի սահմանափակ կիրառությամբ: Այդպիսի կապակցություննե-
րում ուղղականով կրող խնդրի հարաբերություն է դրսևորվում.
իսկ ներգոյականով դրվում է սահմանափակման խնդիրը կամ տե-
ղի պարագան³⁹:

Ուղղական և ներգոյական հոլովներով խնդիր են պահանջում
դառապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մոլորեցնել, վստահել և այլ
բայեր: Հիշյալ բայերի կրող խնդիրը մեծ մասամբ անձ է լինում,
ուստի այն դրսևորվում է ոչ թե ուղղական, այլ տրական հոլովով:
Այդ պատճառով առաջ է գալիս նաև տրական և ներգոյական հո-
լովներով խնդրառություն: Բացի դրանից, ում վերջավորությամբ
ներգոյականը սակավ գործածություն ունի, որի հետևանքով նրա
հոլովական իմաստը մեծ մասամբ դրսևորվում է տրականի և մեջ
կապի զուգորդությամբ:

Այդ պատճառով նշված բայերի խնդրառությունը կարող է
դրսևորվել ոչ միայն ուղղական և ներգոյական հոլովներով, այլև
ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ: Այսպի-
սով, դրանց խնդրառությունը կարտահայտվի հետևյալ կերպ՝

1. Ուղղական և ներգոյական հոլովներով,
2. Ուղղականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ,
3. Տրական և ներգոյական հոլովներով,

³⁹ Ներգոյական հոլովով տեղի պարագայի մասին տե՛ս «Բայական անդամի
լրացումներ» բաժնում:

4. Տրականով և տրականի ու մեջ կապի զուգորդությամբ:

Օրինակ՝ դատապարտել, մեղադրել, սխալեցնել, մոլորեցնել, վստահել մեկին (նաև՝ մի բան) մի բանում (մի բանի մեջ): Նկատենք, որ բերված բոլոր կիրառությունները լայն տարածում չունեն մեր լեզվում. դրանց մի մասը միայն հնարավոր կապակցություններ են, ոչ կիրառելի:

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

§ 553. Խնդրառությունը բնորոշ է ոչ միայն բայերին, այլև գոյականներին և ածականներին: Անվանական խնդրառությունը հիմնականում պայմանավորվում է բառի իմաստով, երբեմն նաև տվյալ բառի մեջ այս կամ այն չափով բայական հատկանիշի առկայությամբ: Եթե բայական խնդրառության մեջ վճռական դերը կատարում են բայիմաստն ու սեռային հատկանիշը, ապա անվանականի մեջ հիմնական գործոնը բառիմաստն է, երբեմն նաև բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքը: Այսպես՝ հանդիպել բայը ըստ իմաստի պահանջում է տրական հոլովով հանգման խնդիր, այլև տրական հոլովով և հետ կապով խնդիր (հանդիպել ընկերոջը, հանդիպել ղիբեկտորի հետ): Միևնույն խնդրառությունն է ստանում հանդիպում բայանունը (հանդիպում ընկերոջը, հանդիպում ղիբեկտորի հետ): Նույն ձևով էլ ծանոթանալը պահանջում է տրականով և տրականի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր (ծանոթանալ կյանքին, ծանոթանալ աղջկա հետ): Այդպիսի խնդիր են ստանում ծանոթ ածականը, որից կաղմվել է ծանոթանալ բայը (ծանոթ կյանքին, ծանոթ կնոջ հետ) և ծանոթությոն գոյականը (ծանոթություն կյանքին, ծանոթություն աղջկա հետ):

Գոյականի խնդրառությունը

Խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է բայանուններին, այլև՝ ություն ածանցյով կազմված որոշ գոյականների, որոնք պահանջում են տրականով (նաև՝ տրականով և կապով), բացառականով, գործիականով լրացումներ: Այդպիսի ունակություն են հանդես բերում նաև բառակազմական այլևայլ դրսևորում ունեցող մի շարք բառեր:

Տրակաճով խնդրառություն

§ 554. Տրակաճով խնդիր են ստանում այցելություն, նվիրվածություն, հաշվետվություն, նոտա, ուղերձ, զեկուցում, փառք և այլ գոյականներ: Օրինակ՝ այցելություն ընկերոջը, նվիրվածություն հայրենիքին, զեկուցում համագումարին, հաշվետվություն ժողովին, ուղերձ համագումարին, նոտա կառավարությանը, փառք սովետական զինված ուժերին և այլն: Հիշյալ գոյականների մեծ մասի համար բնորոշ է միայն տրակաճով խնդրառությունը: Հաշվետվություն, ուղերձ, զեկուցում գոյականների խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրակաճի ու մասին, առթիվ, վերաբերյալ կապերի զուգորդությամբ. օրինակ՝ զեկուցում մարտի ութի առթիվ (հայ ժողովրդի ծագման մասին, հայ ժողովրդի ծագման վերաբերյալ), հաշվետվություն գիտխորհրդի գործունեության մասին (գործունեության վերաբերյալ, պլանների ամփոփման առթիվ) և այլն:

§ 555. Որոշ գոյականների խնդիրը կարող է զրսևորվել ինչպես տրակաճով, այնպես էլ տրակաճի ու հետ, նկատմամբ, դեմ, դեպի և այլ կապերի զուգորդությամբ:

Տրակաճի ու հետ կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հանդիպում, համերաշխություն, հաշտություն, բարեկամություն, ծանոթություն, տեսակցություն, մտերմություն և այս կարգի ուրիշ գոյականների. օրինակ՝ հանդիպում հայազենի հետ, համերաշխություն Սովետական Միության հետ, բարեկամություն ազգականների հետ, ծանոթություն գերասանուհու հետ, այլև մտերմություն, տեսակցություն, հաշտություն մեկի հետ և այլն:

Տրակաճով և նկատմամբ կապով արտահայտված խնդիր են առնում հոգեկան զգացում արտահայտող սեբ, համակրանք, հարգանք, ատելություն, հեռաբերություն, այլև պահանջ, հայացք, վերաբերմունք, հաղթանակ, հաղթություն, վստահություն, անվստահություն, բողոք և այլ գոյականներ: Սրանց խնդիրները հիմնականում զրսևորում են հանգման կամ վերաբերության հարաբերություն և մեծ մասամբ անձ են լինում. օրինակ՝ Ավելի էր մեծանում նրա հարգանքը Կարոյի նկատմամբ... (ՀՔ, Մեծ տան գավաղները, 1): Փոխվում է մարդու վերաբերմունքը բնության նկատմամբ (ՎԱ,

Հեռներ հայրենի): Գործածական են սեր աղջկա նկատմամբ, հարգանք մեծերի նկատմամբ, ատելություն բշնամու նկատմամբ, վրատաճութուն բժիշկների նկատմամբ, այլև համակրանք, հակակրանք. հաղթանակ, հաղթություն, պահանջ, հայացք, զգացում մեկի (մի բանի) նկատմամբ:

Բողոք՝ գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի ու դեմ կապի միջոցով, ինչպես՝ բողոք դատավարության (դեսպանության) դեմ: Որոշ գոյականների խնդրառության դրսևվորման մեջ նկատմամբ կապի հետ հավասարապես կարող են կիրառվել և այլ կապեր, հատկապես հանդեպ, առաջ, դեպի և այլն: օրինակ՝ վերաբերմունք մի բանի (մեկի) նկատմամբ, վերաբերմունք մի բանի (մեկի) հանդեպ, վերաբերմունք դեպի մի բան (մեկը): Պարտք ժողովրդի նկատմամբ, ժողովրդի հանդեպ. դեպի ժողովուրդը, հետաքրքրություն կյանքի նկատմամբ (կյանքի հանդեպ, դեպի կյանքը), սեր աղջկա նկատմամբ (աղջկա հանդեպ), պարտականություն մի բանի (մեկի) նկատմամբ, մի բանի (մեկի) հանդեպ, պարտավորվածություն մեկի նկատմամբ (հանդեպ, առաջ) և այլն:

Պայքար գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականով և համար, դեմ, մինչև կապերով, համապատասխանաբար դրսևորելով նպատակաշնություն, ընդդիմություն և ժամանակաշնություն. օրինակ՝ Պայքար հաղթանակի համար, պայքար մինչև հաղթանակ, պայքար թշնամու դեմ, պայքար ազատության համար, պայքար մինչև ազատություն և պայքար ազատության դեմ:

Առիթ գոյականի խնդիրը կարող է արտահայտվել ինչպես տրական հոլովով (առիթ սպանության, առիթ հաշտության), այնպես էլ տրականի ու համար կապի զուգորդությամբ (առիթ կովելու համար, առիթ բաժանվելու համար և այլն):

Կռիվ, ճակատամարտ, պատերազմ և այլ գոյականներ պահանջում են տրականով և հետ, դեմ, միջև կապերով արտահայտված խնդիրներ. օրինակ՝ Կռիվ թշնամու հետ, կռիվ թշնամու դեմ, կռիվ թշնամիների միջև, պատերազմ Վիետնամի հետ (Վիետնամի դեմ. պետությունների միջև), ճակատամարտ զորքերի հետ (զորքերի դեմ. զորքերի միջև) և այլն:

Պարզև գոյականը պահանջում է տրականի և համար կապի զուգորդությամբ դրսևորված խնդրառություն. այսպես՝ պարզև

գյուտարարության համար, պարզե հերոսության համար և այլն:

Տրակաճով և մասին կամ վերաբերյալ կապով խնդրառությունը բնորոշ է հատկապես հրաման, որոշում և այլ իմաստ արտահայտող հրաման. հրամանագիր, դեկրետ, օրենք, որոշում, վճիռ և այլ գոյականների. օրինակ՝ հրաման, հրամանագիր, դեկրետ, որոշում, վճիռ, օրենք մի բանի մասին, որոշում շինարարության զարգացման վերաբերյալ, հրաման պարզևատրման մասին և այլն:

Հիշյալ գոյականների լրացումները արտահայտում են վերաբերության հարաբերություն, հագես դալով որպես վերաբերության խնդիրներ:

Բացառականով խնդրառություն

§ 556. Որոշ բայանուններ պահանջում են բացառական հոլովով լրացումներ, մի բան, որ պայմանավորված է նրանց բայական հատկանիշով կամ բայական ծագմամբ: Ինչպես նշվել է, հեռացում, անջատում և այլն ցույց տվող բայերի համար բնորոշ է բացառականով լրացում ստանալը (հեռանալ քաղաքից, բաժանվել կնոջից): Հեռացման իմաստը այս կամ այն շափով առկա է նաև նշված բայերից առաջացած կամ կաղմված հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում և այլ գոյականների մեջ որի հետևանքով էլ վերջիններիս համար բնորոշ է դառնում բացառականով խնդրառությունը. օրինակ՝ հեռացում, անջատում, բաժանում, խուսափում, զրկում, ազատում մեկից կամ մի բանից (հեռացում աշխատանքից, բաժանում կնոջից, խուսափում տրեյից, ազատում աշխատանքից, զրկում կոշումից և այլն):

Բացառականով խնդիր են պահանջում նաև վախուստ, վրկություն, հիասքափություն և այլ գոյականներ. օրինակ՝ փախուստ, փրկություն, հիասթափություն մեկից, մի բանից:

Գործիականով խնդրառություն

§ 557. Գործիական հոլովով խնդրառությունը հիմնականում բնորոշ է հաղորդում, հաղորդակցություն, հետափոխություն, օժտվածություն, զրաղվածություն, հագեցվածություն, պարզևատրում, համալրում, ներկում, ողորդում, բուծում, նկատում, տեղափոխում և այլ գոյականների որոնք արտահայտում են հաղորդման, ընծայման, զբաղված, օժտված, հագեցած և այլն լինելու

իմաստ: Օրինակ՝ հաղորդում ռադիոյով, օժտվածութիւնն երաժըշտական ընդունակութեամբ, պարգևատրում շքանշանով, համալրում երիտասարդ կադրերով, բուժում էլեկտրականութեամբ, ներկում քիմիական նյութերով և այլն: Հիշյալ կապակցութիւնները հիմնականում դրսևորում են միջոցի խնդրի հարաբերութիւնը:

Ածականի խնդրառութիւն

§ 558. Խնդրառութիւնը հատուկ է նաև ածականներին՝ պայմանավորված նրանց իմաստով: Այսպես՝ տեղյակ, իրազեկ ածականները ըստ իմաստի պահանջում են տրական հոլովով լրացում (իրազեկ հրամանին, տեղյակ դավադրութեանը), դժգոհ, խռով ածականները՝ բացառականով խնդիր (դժգոհ մտրից, խռով հարեանից): Նշված խնդրառութիւնը առաջ է եկել ածականների իմաստի թեւադրանքով:

Որոշ դեպքում խնդրառութիւնը պայմանավորվում է տվյալ ածականի բայական հատկանիշ ունենալու հանգամանքով: Այսպես՝ տրականով խնդիր են պահանջում մասնակցել, կարեկցել, վստառել բայերը (մասնակցել, կարեկցել, վստահել, մեկին (մի բանի): Երբ իբրև ածական հանդես է գալիս դրանց անհնչյունափոխ բայարմատը (մասնակից, կարեկից, վստահ, մոտ և այլն), այդ դեպքում ածականը պահպանում է բայի խնդրառութիւնը. օրինակ՝ կարեկից, մասնակից, վստահ, մոտ մեկին (մի բանի):

Խնդրառութեան գործում, այսպիսով, որոշ դեր ունի նաև ածականի մեջ բայական հատկանիշի առկայութիւնը կամ նրա բայական ծագումը:

Ժամանակակից հայերենում ածականները ստանում են տրական, բացառական, գործիական, մասամբ նաև ներգոյական հոլովներով խնդիրներ, ընդ որում, խնդրառութիւնը հիմնականում բնորոշ է ստորոգելիական վերադրի և որոշիչի պաշտոնով կիրառվող ածականներին:

Տրականով խնդրառութիւն

§ 559. Բավական շատ են տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները: Քանակական տեսակետից նրանք գերազանցում են մյուս հոլովներով խնդիր ստացող ածականներին: Ճիշտ այդ-

պես էլ տրականով բայական խնդրառությունը գերադանցում է մյուս հոլովներով դրսևորվող խնդրառությունը: Տրականով խնդիր ստացող ածականները արտահայտում են բազմազան իմաստներ: Այդպիսի խնդիր են պահանջում հատկապես՝

1. Իրազեկություն, հայտնի, ծանոթ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող իրազեկ, տեղյակ, անտեղյակ, լավատեղյակ, քաջատեղյակ, գիտակ, անգիտակ, հայտնի, անհայտ, անգետ, քաջանայտ, ծանոթ, անծանոթ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ — Այժմ ևս կուզեի ամենքդ լինեք իրազեկ մեր հրամանին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու հավիտյան էլ մնացին քնած, դավի՛ն անտեղյակ⁴⁰, ցավին անտարբեր (ՀԹ), Բ՝մկաբերդի առումը): Ես ծանոթ չեմ թագուհու վշաբերին (Մուր., Դեռորդ Մարգարետունի): Այդ քաջահայտ է Բեզ, և՛ ինձ, և՛ ամենին (ՆԶ, Արա Գեղեցիկ): Գործածական են տեղյակ, քաջատեղյակ, ծանոթ, անծանոթ մի բանի (մեկի):

2. Հնազանդություն, երախտագիտություն, համերաշխություն, օգտակարություն մտերմության և այլ իմաստ արտահայտող հլու, հնազանդ, մտերիմ, մոտ, մոտիկ, հավատարիմ, համերաշխ, հաշտ, օգտակար, վնասակար, անվնաս, երախտապարտ և այլ ածականներ: Օրինակ՝ ...Պատասխանեց միամիտ և միևնույն ժամանակ ասես նակատագրին հնազանդ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ու միշտ հնազանդ հնոց աղաքին... (ՀԹ, Անուշ): Մարդը ավելի մոտիկ է մահին, քան թե կյանքին (Իս., Մի շաբաթ մահասպարտի հետ): Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին... (ԴԴ, Վարդանանք):

Վերը նշված ածականների մեծ մասի համար իբրև խնդիր կիրառվում է թե՛ անձը, թե՛ իրը. օրինակ՝ օգտակար է երեխային (առողջությանը), հավատարիմ կնոջը (իր ուխտին), մոտիկ Արամին (այգուն) և այլն: Անձի դեպքում խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրականի և հետ կապի ղուգորդությամբ, օրինակ՝ մոտերիմ, հաշտ, համերաշխ մեկի հետ:

3. Պիտանիություն, արժանի ու հարմար լինելու, վստահություն, վարժվածություն, անտարբերություն և այլ իմաստ արտահայտող պիտանի, անպիտան, արժանի, անարժան, հարմար, ան-

40 Որոշ ածականներ կարող են ստանալ մեկից ավելի հոլովներով խնդիրներ: Այստեղ որոշակի դեր են կատարում բառի բազմիմաստությունը և նրա իմաստային նրբերանգները. օրինակ՝ տեղյակ գործից (գործին), անտեղյակ դեպքից (դեպքին) և այլն:

հարմար, վայել, անվայել, պատշան, անպատշան, վստահ, անվստահ, վարժ, անվարժ, հմուտ, ուշադիր, սիրալիր, քանկ, սուրբ, անտարբեր, օտար, ուժեղ, պատասխանատու, խորք և այլ ածականներ, որոնց խնդիրը լինում է թե՛ անձ, թե՛ իր և ցույց է տալիս զանազան, հատկապես հանգման, որոշիչային և այլ հարարերություններ. օրինակ՝ Սեադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք... (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): ...Անվերջ կրկնում էի, թե Երվանդը անարժան էր Անանիային (Իս., Գերեզմանի վրա): Իգիթին վայել սրտառուչ ողբով Հաց ու կոծ արին ձեն ձենի տված... (ՀԹ. Անուշ): Քայլում էր դանդաղ, ամեն բանի ուշադիր (Սև, Մխիթար սպարապետ): Մեր զորապետները բավական անվարժ էին հայոց երկրի պայմաններին (Բ, Սամվել): Գործածական են հարմար, անհարմար, պատշաճ, խորթ, օտար մի բանի (մեկին) և այլ կապակցություններ:

Որոշ ածականների խնդիրը կարող է արտահայտվել տրականի և կապի զուգորդությամբ: Այսպես՝ տրականով և նկատմամբ (նաև հանդեպ) կապով խնդիր են ստանում ուշադիր, սիրալիր, անտարբեր, բարյացակամ, անբարյացակամ, հոգատար ածականները (ուշադիր հրեխայի նկատմամբ (հանդեպ), սիրալիր կնոջ նկատմամբ, անտարբեր հարեանի նկատմամբ (հանդեպ), հոգատար ասպիրանտների նկատմամբ, բարյացակամ գիրեկտորի նկատմամբ և այլն: Տրականով և համար կապով խնդրառությունը բնորոշ է պիտանի, անպետք, հարմար, անհարմար ածականներին (պիտանի խմելու համար, անպետք գրելու համար, հարմար հնձելու համար, անհարմար գործելու համար): Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ արտահայտված խնդիր են պահանջում նաև քանկ և սուրբ ածականները (թանկ ինձ համար, սուրբ նրա համար):

Տրականով և վրա կապով խնդիր է առնում վստահ ածականը (վստահ իր ուժերի վրա): Տրականով և մեջ կապով՝ հմուտ, վարժ, անվարժ, ուժեղ և այլ ածականներ (հմուտ նետաձգության մեջ, վարժ ընթերցանության մեջ, ուժեղ վիճաբանության մեջ և այլն): Սպասելի էր, որ հիշյալ ածականների խնդիրը կիրառվեր ներգոյական հոլովով, բայց քանի որ դրանց ներգոյականը գործածական չէ, ուստի նախադասությունը տրվում է տրականի և մեջ կապի

զուգորդությանը արտահայտված ձևին, որը իմաստով մոտ է ներգոյականին:

Պատասխանատու ածականը պահանջում է տրականով և առաջ կապով խնդիր (պատասխանատու մեկի առաջ):

4. Մասնակցություն, կարեկցություն, օժանդակություն, մոտիկ կամ առընթեր լինելու իմաստ արտահայտող կից, մասնակից, կարեկից, ցավակից, վշտակից, աջակից, կամակից, զործակից, վիճակակից, հաղորդակից, զուգակից, ձայնակից և այլ ածականներ, որոնք բաղադրված են կից արմատով և հիմք են հանդիսացել համապատասխան բայերի կազմությանը, որոնց խնդրառությունը պահանջում է ածականների մեջ. օրինակ՝ Դու մասնակից էիր նրա փառքին, մասնակից եղար և նրա դժբախտությանը (Բ, Սամվել), Թե՛ ես և թե՛ իմ մոռուհինը դավաճաններին աջակից չեմք լինի (ն. տ.): ...Կարող է բո կարիքներին կարեկից լինել բո ցավերին՝ ցավակից (ն. տ.): Նրա խրնիքին կից մի մեծ բազում որոճում էին ոչխարները (Իս., Արևի մոտ): Գործածական են նաև զուգակից, հաղորդակից, ձայնակից, վշտակից մի բանի (մեկին) ձևերը:

5. Համապատասխանության, համաձայնության, հավաստության, համաչափության, մի բանի ընդունակ, հասու, պատրաստ, բնտրել և այլն լինելու գաղափար արտահայտող համապատասխան, անհամապատասխան, համահավասար, հավասար, համաձայն, համագոր, համահնչուն, նման, համամիտ, համակիր, համաչափ, համընթաց, զուգընթաց, բնդունակ, անընդունակ, անընտել, անձնվեր, անձնատուր, հասու, պատրաստ, այլև զուգահեռ, ակահատես, դավադիր, անդավանան, հակասական, շնորհապարտ և այլ ածականներ: Սրանց խնդիրը կարող է լինել թե՛ անձ, թե՛ իր, մի քանիսը կարող են ստանալ միայն իր-խնդիրը: Դրանց խնդիրները հիմնականում զրսեւորում են հանգման և մատուցման հարաբերություններ: Օրինակ՝ ...Եվ ամեն մեկն իր տեսքին համապատասխան խելք ունի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները, 1): Երևում էր, որ նա համամիտ է քաղաքին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Նրա բարձրարվեստ երկերը համահնչուն են մեր ժամանակին, մեր կյանքին (ՍԶ, 11.10.1970): ...Աչքերը նորից փակում էր և անխոս քայլում ծերունուն համընթաց (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Եթե համամիտ, համաձայն, համակիր և այլ ածականների խնդիրը անձ է, կարող է արտահայտվել տրականի և հետ կապի զուգորդությամբ. օրինակ՝ Ես համաձայն չեմ Կոնկինի հետ (ԲՀ. Սերմնացանները չվերադարձան): Համակիր, համամիտ մեկի հետ:

Գործածական են ականատես, զուգընթաց, ընդունակ, հասու, պատրաստ, դավադիր, զուգահեռ մի բանի (նաև մեկին) և այլ կապակցություններ, ուր զրսևորվում է ածականների տրական հոլովով խնդրառությունը:

6. Մատչելիության, հաճելիության, համակրության, կարևորության և այլ իմաստ արտահայտող մատչելի, անմատչելի, հասկանալի, անհասկանալի, պաշտելի, սիրելի, ախորժելի, ատելի, զգվելի, բնդունելի, համակրելի և այլ ածականներ որոնք բաղադրված են բայարմատներից ի ածանցով: Սրանց մի մասի խնդիրը անձ է լինում մյուսներինը կարող է լինել և՛ անձ, և՛ իր (հաճելի՝ մատչելի, ախորժելի, սիրելի): Նկատենք, որ անձի ղեպքում խնդիրը կարող է ստանալ նաև կապական արտահայտություն (տրական + կապ). օրինակ՝ մատչելի մեկին (մեկի համար), սիրելի մեկին (մեկի համար), հաճելի մեկին (մեկի համար) և այլն: Տրականով խնդրառություն է արտահայտված հետևյալ օրինակներում՝ Դա միայն անհասկանալի է հիմարներին (ՍԽ, Մխիթար սպարապետ): ...Կանգնած էր հաստրակ մահկանացուներին անմատչելի այդ բաճառության վրա (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): Երևում էր, որ ներս մտնողը բոլորին էլ սիրելի մի անձնավորություն էր (Մուր., Գևորգ Մարկոսյանի):

Տրականի և համար կապի զուգորդությամբ խնդիր են առնում նաև վտանգավոր, կարևոր և այլ ածականներ (վտանգավոր զորքի համար, կարևոր աշխատանքի համար):

7. Տրականով են խնդիր պահանջում նաև կարոտ, սիրահար, սովոր, ենթակա և այլ ածականներ, որոնց համար իբրև խնդիր կարող են կիրառվել և՛ անձը, և՛ իրը, բացառությամբ սիրահարի, որի խնդիրը սովորաբար իր է լինում: Օրինակ՝ Մոլի սիրահար էր այսպես կոչված անկենդան բնության (ՊՍ, Սայաթ-Նովա): Դա անկենդան մի վայր է, ջրի կարոտ... (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Գյուղացիները վարձացել էին, թե ինչպես սարերի սովոր մարդը...

խնամում է իր սրդուն (Արաքս, Օհան հայրիկը)⁴¹: Բերված կապակցություններով զրսևորվում է հանգման հարաբերություն:

Բացառականով խնդրառություն

§ 560. Որոշ ածականներ իրենց իմաստի թեկադրանքով պահանջում են բացառականով խնդիր: Բացառական հոլովով խնդրառությունը բնորոշ է զանազան իմաստներ արտահայտող ածականներին:

Այդպիսի խնդիր են առնում՝

1. Դոհունակություն, գաղտնիություն, իրազեկություն, անբաժանելիություն և այլ իմաստ արտահայտող գոհ, դժգոհ, գաղտնի, քաժուհ, ծածուկ, անտես, անտեսանելի, աննկատ, աննկատելի, անվերել, տեղյակ, անտեղյակ, բաժան, անբաժան, տարբեր և այլ ածականներ⁴²:

Սրանց ճնշող մեծամասնության համար իբրև խնդիր կարող են հանդես գալ անձի և իրի անունները առանց խտրության. օրինակ՝ եվ գոհ իր սրամտությունից՝ գնաց (ՎԱ, Լեոներ հայրենի): Որդին մորից ծածուկ գործեր է կատարում... (Բ, Սամվել): Աշխարհի չար ու բարուց անտեղյակ, միամիտ երեխաներ էինք (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին): Դժգոհ, թաքուն, գաղտնի, անբաժան, աննկատ, տարբեր մեկից (մի բանից): Հիշյալ կապակցություններով զրսևորվում են անջատման, վերաբերության և այլ հարաբերություններ:

2. Չունենալու, զուրկ, ազատ կամ անկախ լինելու և այլ իմաստ արտահայտող զուրկ, զերծ, ազատ, անկախ, հեռու, որբ, խռով, խորթ, զգույշ, շնորհակալ, ապահով, վրեժխնդիր, քեթև, ուժեղ, քույլ և այլ ածականներ: Սրանցից մի բանիսի հետ իբրև խնդիր կիրառվում է անձը (շնորհակալ, վրեժխնդիր, խռով, խորթ, որբ և այլն): Մյուսների հետ հավասարապես կարող է հանդես գալ թե՛ անձը, թե՛ իրը (զուրկ, ազատ, հեռու, զգույշ, ուժեղ, թույլ և այլն), իսկ զերծ-ը պահանջում է իրի անվամբ արտահայտված խնդիր: Օրինակ՝ Իսկ այժմ նա ազատ է այդ երկյուղից (Մուր.,

41 Տրական հոլովով խնդիր պահանջող ածականները վերը նշվածով չեն սահմանափակվում: Դրանք բանական պահանջարկն են, իմաստով՝ բաղմադան Այստեղ ներկայացվել են միայն որոշ խմբեր:

42 Դոհ ածականին բնորոշ է նաև գործիականով, իսկ տեղյակ, անտեղյակ ածականներին՝ տրականով խնդրառությունը:

Գեորգ Մարգարետունի): Սասմա սարերից շատ ու շատ նեղու թընդում էր նրա հռչակին ահարկու (ՀԹ, Սասունցի Դավիթ): Շնորհակալ եմ քեզանից... (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Գործածական են նաև զուրկ, անկախ, որբ, խռով, խորթ, զգուշ, վրեժխնդիր, ուժեղ մեկից (մի բանից):

Հաճախ ստորոգելիական վերադրի պաշտոնով կիրառվող ածականների բացառական հոլովով խնդիրը ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը ունի ոչ թե ընդհանրապես, այլև միայն որոշ տեսակետից, մասնավորապես, այսինքն՝ ածականի ընդհանուր նշանակությունը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում: Այգպիսի սահմանափակություն է մտցվում քերե, ուժեղ, բախտավոր, դժբախտ, թույլ, ապահով, անհանգիստ և այլ ածականների խնդրառության դեպքում: Օրինակ՝ ուժեղ մաթեմատիկացից, թույլ հայոց լեզվից, ապահով վտանգից, անհանգիստ տնից, այլև բախտավոր, դժբախտ այդ կողմից (տեսակետից) և այլն: Բացառականով խնդրառություն է դրսևորում նաև համեմատական բաղդատականի ժամանակ, երբ համեմատվող գույականը կիրառվում է բացառական հոլովով. օրինակ՝ ոսկուց թանկ, արծաթից էժան, վարդից հոտավետ, բամբակից սպիտակ և այլն: Հիշյալ կատակցությունները հանդես են գալիս նախադասության մեկ անդամի պաշտոնով:

Գործիականով խնդրառություն

§ 561. Որոշ ածականների բնորոշ է գործիականով խնդրառություն, մի բան, որ հիմնականում պայմանավորվում է նրանց բառային իմաստով: Այգպիսի խնդիր են առնում լիություն, առատություն, այլև հպարտ, նշանավոր և այլն լինելու իմաստ արտահայտող լի, լիք, լեցուն, լեփ-լեցուն, առատ, հարուստ, հպարտ, երջանիկ, հայտնի, նշանավոր, հղի և այլ ածականներ: Սրանցից մի քանիսի համար իբրև խնդիր գերազանցապես կիրառվում է իրր (հայտնի, առատ, նշանավոր), մյուսների խնդիրը կարող է լինել թե՛ անձը, թե՛ իրը, բացառությամբ երջանիկի, որի խնդիրը սովորաբար անձ է լինում: Օրինակ՝ Գիշերը լի էր հուզումներով, ցավով ու կարոտով, երազանքներով ու տագնապներով (ՀԹ, Մեծ տան զավակները, 1): Այս հայր Սահակը նշանավոր էր իր բժշկությամբ

(Սև, Մխիթար սպարապետ): Նա գլուղում հայտնի էր իր ծայրահեղ աշխատասիրությամբ (Սև, Հողը, 1): Արժրունյաց տոհմը հաբուստ է դավանաններով (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Իսկ դա հղի էր գալիքի անհնարին սարսափներով (ԴԴ, Վարդանանք): Ու մեր բախտով լինենք հալարտ (ՀՍ, Նաիրյան դաւար բարդի): Գործիականով խնդրառություն է արտահայտված նաև հետևյալ կապակցությունների մեջ՝ առատ մրգով, երջանիկ ամուսնով, ծաղիկներով զարդարուն, օծուն արևով, խղճով կահավորմամբ և այլն:

Որոշ կապակցություններում ածականների իմաստը սահմանափակվում է խնդրի շրջանակում, այսինքն՝ նշվում է, որ ածականով արտահայտված հատկանիշը բնորոշ է առարկային ոչ թե ընդհանրապես, այլ այս կամ այն տեսակետից: Այսպես՝ Վահանը առողջ է հոգով, զեղեցիկ՝ մարմնով նախադասության մեջ առողջ և զեղեցիկ հատկանիշը վերագրվում է Վահանին միայն նրա հոգու և մարմնի տեսակետից:

Մարմնով զեղեցիկ, հոգով առողջ կապակցություններում գեղեցկությունն ու առողջությունն, իբրև հատկանիշներ, համապատասխանաբար տարածվում են միայն մարմնի և հոգու վրա, վերագրվում միայն նրանց: Այստեղ որոշակի սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշների դրսևորման մեջ:

Ներգոյականով խնդրառություն

§ 562. Որոշ ածականներ պահանջում են ներգոյականով լրացումներ՝ պայմանավորված նրանց բառային նշանակությամբ: Այդպիսիք են՝ ծույլ, բույլ, հանցավոր, անկեղծ, վառժ, անվառժ, հմուտ, եիշտ, իրավացի, ժլատ, անհամեստ, մեղավոր, անբնդունակ, կույր, համեռաշխ և այլն: Սրանցից մի քանիսը, ինչպես նշվել է, կարող են առնել նաև այլ հոլովներով (բացառականով, տրականով, գործիականով) խնդիրներ: Հիշյալ ածականների ճնշող մեծամասնությունը, կիրառվելով ստորոգելիական վերագրի (նաև որոշիչի) պաշտոնով, ցույց է տալիս, որ առարկան տվյալ հատկանիշը կրում է ոչ թե ընդհանրապես, այլ մասնավորապես: Ածականի և ներգոյական հոլովի կապակցությամբ սահմանափակություն է մտցվում հատկանիշի նշանակության մեջ, մասնավորեցվում խնդրի նկատմամբ: Այսպես՝ «Նա շատ ծույլ է համակ գրելում»

նախադասության մեջ ծուլությունը տարածվում է միայն նամակապրության վրա, ուրիշ բնագավառների դուրս են մնում այդ սահմանափակությունից: Իսկապես մեկը կարող է ծուլ լինել նամակ գրելում, բայց ուժեղ լինել ձիավարության, ընթերցանության, նետաձգության կամ վաղելու մեջ:

Ածականների ներգոյական հոլովով խնդրառությունը նկատելի է նաև հետևյալ կապակցություններում՝ անկեղծ է սիրո հարցում, ճիշտ է իր դատողություններում, հմուտ է սլատերազմի գործում, մեղավոր է այդ բանում, ժլատ է ընտանիքում և այլն: Պետք է նկատել, որ որոշ կապակցություններում հիշյալ ածականների համար սովորական է ոչ թե ներգոյականով, այլ տրականով և մեջ կապով խնդրառությունը (իրավացի պահանջների մեջ, վարժ բնթերցանության մեջ): Դա պայմանավորվում է ածականի խնդիրների ներգոյական հոլովածևի անգործածական լինելու հանգամանքով: Ներգոյական հոլովի իմաստը կարող է գրսևորվել տրականով և մեջ կապով: Այդ պատճառով ներգոյականի շգործածվող ձևերի փոխարեն հաճախ հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով, որի հետևանքով փոխվում է ածականների խնդրառությունը (ներգոյական հոլովի փոխարեն հանդես է գալիս տրականը մեջ կապով):

ԱՌԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 563. Առդրությունը բառերի ստորագասական կապակցության այնպիսի ձև է, որի ժամանակ լրացումը փոփոխություն չի կրում գերադաս անդամի իմաստային կամ քերականական հատկանիշների պահանջով: Այդ տեսակետից նա հակադրվում է համաձայնությանն ու խնդրառությանը, որոնց գեպքում լրացումները փոփոխության են ենթարկվում, ստանալով գերադաս անդամի թելադրած կամ պահանջած ձևը: Առդրական կապակցության մեջ գերադաս անդամը չի ազդում լրացման վրա, որևէ դեր չունի նրա գրսևորման մեջ: Լրացումը կախվածության մեջ չէ գերադաս անդամից և կիրառվում է անփոփոխ ձևով՝ անտարբեր գերադաս անդամի իմաստի կամ քերականական հատկանիշների նկատմամբ: Օրինակ՝ առագ վագել, հանախ հանդիպել և այլ կապակցություններում առագ և հանախ բառերը որևէ փոփոխության չեն ենթարկվել՝ պայմանավորված նշված բայերի իմաստային կամ այլ կարգի հատկանիշով:

Առդրության ժամանակ կարևոր դեր է կատարում բառերի շարադասութիւնը, այլև կապակցվող անդամների միավորման հընչերանգը: Այսպես՝ նա լրջորեն որոշեց պատրաստվել քննության: Նա որոշեց լրջորեն պատրաստվել քննության: Առաջին օրինակում լրջորեն մակբայը լրացնում է որոշեց, 2-րդ-ում՝ պատրաստվել բային: Առաջին նախադասության մեջ ընդգծվում է լրջորեն որոշելու, մյուսում՝ լրջորեն պատրաստվելու իմաստը:

Առդրութիւն գոյականին

§ 564. Առդրական կապակցության մեջ գերադաս անդամի դերով կիրառվում են գոյականները: Գոյականին առդրվում են՝

ա) Դոյականը — Գոյականին առդրվող գոյականը կարող է կիրառվել ինչպես ուղղական, այնպես էլ թեք հոլովով: Այսպես՝ ծով աչիւն, պողպատ կամֆ, հեռու մարդ և այլն: Այս կապակցութիւններով դրսևորվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերության, իսկ Արամի ձեռքը, սենյակի լուսամուտը, գրքի կազմը, մութ սերը, քաղաքի լուսավորութիւնը և այլ կապակցութիւններում արտահայտվում են պատկանելության, սերման, հատկացական և այլ հարաբերութիւններ, այսինքն՝ այստեղ առկա է հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերութիւն:

բ) Ածականը — Ածականի առդրութիւնը գոյականին լայն տարածում ունի հայերենում: Ամեն մի ածական կարող է առդրվել տարբեր գոյականների, ստեղծելով ստորադասական բաղմամբիվ կապակցութիւններ, ուր ածականները դրսևորում են գերադաս անդամի որակական հատկանիշը. օրինակ՝ գեղեցիկ աչիւն (երեխա, երկինք), համեստ մարդ, հեռուական արաբ, փայլուն հաղթանակ, արագահոս գետ և այլն: Այս կապակցութիւններում դրսևորվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերութիւն:

գ) Թվականը — Թվականների և գոյականների առդրությամբ ստեղծվում են թվային հատկանիշ արտահայտող կապակցութիւններ. օրինակ՝ հինգ ուրիշ, յոթ երեխա, տասնհինգ ուսանող, հարյուր իննսուհին, հազար զինվոր, հիսուն աշխատույթ, երկուրդ կուրս, հինգերորդ մեքենան, չորրորդ երեխան և այլն:

դ) Մակբայը — Գոյականին կարող է առդրվել նաև մակբայը: Թեև մակբայների համար բնորոշ է գոյականի վրա դրվելով առարկայի հատկանիշ արտահայտելը, սակայն հանդիպում են այդպի-

սի որոշ կապակցություններ: Ընդ որում, մակբայները առդրվում են շատկապես այնպիսի դոյականների, որոնք այս կամ այն չափով գործողության իմաստ են դրսևորում, օրինակ՝ հանկարծակի հարձակում, արագ զարգացում, շեշտակի վերելք, լիովին ոչնչացում, ամբողջովին կործանում և այլն: Այս կապակցություններով դրսևվորվում է որոշիչ-որոշյալի հարաբերություն:

ե) Դեբանունը — Գոյականի հետ կապակցվում են հիմնականում ցուցական, որոշյալ, անորոշ, արցա-հարաբերական և այլ գերանուններ. իհարկե, ոչ բոլորը. օրինակ՝ այսպիսի խոսակցություն, այդպիսի գիրք, այնպիսի վերաբերմունք, ինչպիսի բաշաղործություն, օրհան համարձակություն, որևէ մարդ, ամբողջ ունեցվածք և այլն: Լրացումները դրսևորվում են գերադաս անդամի այս կամ այն հատկանիշը:

զ) եղանակավորող բառերը — Ստորադասական կապակցությունների մեջ գոյականը կարող է ունենալ եղանակավորող բառերով արտահայտված լրացում. օրինակ՝ կարծես մարդ (էր), միայն զրբեր (էին), մինչև անգամ երեխան (հանգիստ էր), նույնիսկ չուսմը (ավարտված էր) և այլն: Այսպիսի կապակցությունները քիչ են հանդիպում: Դա բացատրվում է նաև նրանով, որ եղանակավորող բառերը սովորաբար երանգավորում են ամբողջ նախադասությունը և ոչ թե նրա առանձին անդամը, հետևաբար ավելի քիչ են կապվում գոյականով արտահայտված անդամի հետ:

Առդրություն ածականին

§ 565. Ստորադասական կապակցության մեջ գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել ածականով: Ածականին առդրվում են՝

ա) Մակբայ — Հայերենի համար սովորական են մակբայի և ածականի առդրությամբ կապակցությունները, որոնցով կա՛մ դրսևվորվում է հատկանիշի չափը (աստիճանը), կա՛մ մասնավորեցվում է այն, սահմանափակելով լրացման շրջանակով, կա՛մ էլ պարզապես արտահայտվում է ժամանակային հատկանիշ. օրինակ՝ շատ բարի, չափազանց բնիշ, ավելի զգաստ, բացարձակապես հավատարիմ, լիովին վստահ, ֆիզիկապես առողջ, հոգեպես գեղեցիկ, միշտ ուրախ, երբեմն հանգիստ և այլն:

բ) Ածականը— Ածականը, առդրվելով ածականին, զրսեռում է նրա հատկանիշի աստիճանը. օրինակ՝ Բաջ հայտնի, լավ ծանոթ, արտակարգ ուրախ, բացարձակ ստույգ, դժվար ըմբռնելի. հեշտ հասկանալի և այլն: Այս կապակցությունները միասին կիրառվում են իբրև նախադասության մեկ անդամ:

գ) Դերանունը— Ածականի հետ առդրական կապակցությամբ հանդես է գալիս նաև դերանունը: Տարածված են հատկապես բանական հատկանիշ արտահայտող դերանունների և ածականների կապակցությունները. օրինակ՝ ուրբան ուրախ, ինչքան հանգիստ, այնպես բերք, այսօր մեծ, այդքան շփնաղ, այնքան մեղմ և այլն:

դ) Թվականը— Ածականին առդրվում է նաև թվականը: Այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես նախադասության մեկ անդամ. օրինակ՝ չորս հարկանի, երեք ակնանի, երկու տողանի և այլն: Թվականի և ածականի առդրությամբ կապակցությունները լայն տարածում չունեն: Նշված ածականները առանց թվական լրացման գործածական չեն: Նրանք թվականի հետ բառային մեկ միավորի արժեք ունեն և ըստ էության ածական են:

ե) Նդանակավորող բառերը— Առդրական կապակցության մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում են նաև եղանակավորող բառերը, որոնք այս կամ այն երանդ են հաղորդում գերադաս անդամին. օրինակ՝ մինչև անգամ ուրախ, իսկապես խելոք, կարծես հանդիստ, նույնիսկ շռալ և այլն:

զ) Կապը և նրա խնդիրը— Ածականի հետ առդրական կապակցություն կարող է կազմել կապը և նրա խնդիրը: Այդպիսի կապակցություններով զրսեռվում են հավասարության, նմանության կամ բաղդատության հարաբերություններ. օրինակ՝ ձյունի պես հեռմակ, արևի պես պայծառ, մահվան պես ամուր, արձանի նման անշարժ, դանակի նման սուր, մահվան չափ դառը և այլն: Հիշյալ կապակցությունները նախադասության մեջ մեկ անդամի պաշտոն են կատարում. հանդես գալով որոշիչի կամ ձևի պարագայի պաշտոնով, նայած նրանց լրացչալի խոռքի մասային պատկանելության: Եթե լրացչալը դոշական է, կամ կիրառված իբրև ալդպիսին, դրանք որոշիչի դեր են կատարում, իսկ եթե լրացչալը բայ է՝ պարագայի (հմմտ. մահվան չափ դառը օրեր և արձանի նման անշարժ կանգնել):

Առդրություն բալին

§ 566. Առդրական կապակցության գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել բայով: Բային կարող են առդրվել՝

ա) Մակբայը — Գրական հայերենում բավական տարածված է մակբայի առդրությունը անորոշ դերբային: Այդպիսի կապակցություններում մակբայները լրացնում են բային՝ արտահայտելով գործողության կատարման վանազան հանգամանքներ՝ ձև, տեղ, ժամանակ, չափ և այլն. օրինակ՝ խորամանկորեն ժպտալ, սրագ մագլցել, միաբերան կանչել, ընդմիջող հեռանալ, իսկույն ներկայանալ, շատ երգել, քիչ հանգստանալ և այլն:

բ) Անորոշ դերբայը — Անորոշ դերբայը առդրվելով բայի անդամ ձևին, եղանակավորում է գործողությունը. օրինակ՝ փորձել խանգարել, փափագել հանդիպել, ձգտել ափրել, աշխատել խանգարել, երագել տեսնել, սկսել կառուցել, շարունակել պարել և այլն: Այսպիսի կապակցությունները նախադասության մեկ անդամի պաշտոն են կատարում, հանգես գալով որպես բայական բաղադրյալ ստորոգյալ: Անորոշ դերբային առդրվող անդամ ձևերը կարող են կիրառվել նաև դիմավոր ձևով: Այս դեպքում կապակցությունը կարտահայտվի դիմավոր ձևի առդրությամբ անորոշ դերբային. օրինակ՝ փորձեց երգել, ցանկանում է տեսնել, կաշխատի խանգարել, սկսեց կառուցել, ձգտեց միավորել և այլն: Այստեղ դիմավոր ձևերը դարձյալ եղանակավորում են երանդ են հաղորդում գործողությանը:

Հաճախ անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձևն է առդրվում բայի եղանակային կամ դերբայական ձևերին. օրինակ՝ ժրպտալով ասաց, մեծանալով հասկացավ, ուրախանալով պատմեց, երգելով մտնել, լողալով անցնել, ծխելով քայլել և այլն: Հոլովական ձևերը նման կապակցություններում արտահայտում են գործողության կատարման եղանակը կամ ձևը:

գ) Ածականը — Առդրական կապակցության մեջ իբրև ստորադաս անդամ կիրառվում է նաև ածականը: Վերջինս կարող է առդրվել բայի թե՛ դիմավոր, թե՛ անդամ ձևերին: Օրինակ՝ զեղեցիկ նկարել (նկարեց, կնկարի), մեղմ վարվել (վարվեց, կվարվի), լուրջ մտածել (մտածեց, կմտածի), երկար նայել (նայեց, կնայի), անշեղ ընթանալ (ընթացավ, կընթանա) և այլն:

դ) Եղանակավորող բառերը— Ստորադասական կապակցություն մեջ եղանակավորող բառերի համար իբրև գերադաս անդամ կարող են կիրառվել բայի անդեմ ձևերը. օրինակ՝ անպայման հանգիպել, միայն գեկուցել, անշուշտ կգա, անսպառնալիս կհերկանա, գո՞ւցե առողջանա, մի՞թե նեղացավ և այլն: Սրանք եղանակավորում են խոսքը՝ նրան հաղորդելով հաստատական, երկբայական, շիջական և այլ իմաստներ:

Ե) Կապը և նրա խնդիրը— Ստորադասական կապակցությունը կարող է ստանալ կապական արտահայտություն: Այս դեպքում կապը իր խնդրի հետ առգրվում է բային: Վերջինս կիրառվում է թե՛ դիմավոր, թե՛ անդեմ ձևերով. օրինակ՝ գազանի պես հարձակվել (հարձակվեց), գուսանի նման երգել (երգեց), երեխայի պես հեկեկալ (հեկեկաց), Հասմիկի շափ ուրախտնալ (ուրախացավ) և այլն: Լրացումները զրահորում են ձևի, նմանություն, շափի և այլ հարաբերություններ:

Առդրություն մակբային

§ 567. Ստորադասական կապակցություն գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել մակբայով: Մակբային առգրվում են՝

ա) Մակբայ— Առդրական կապակցություն են կազմում մակբայները, ընդ որում, այդպիսի կապակցություն հնարավոր է աարբեր տեսակի մակբայներից: Միեւնույն խմբի մեջ ներառված մակբայներից սովորաբար ստորադասական կապակցություն չի բուտեղծվում: Ձևի, շափի և ժամանակի մակբայներին կարող են առգրվել շափի, ձևի և այլ մակբայներ. օրինակ՝ չափազանց բարեխղճներն. շատ ուշ, բավական արագ, անառակելիորեն քիչ, բուրովին մոտ, անվերապահորեն շատ և այլն:

դ) Գեւանունը— Մակբայի հետ ստորադասական կապակցություն են կազմում հատկապես քանակի և ձևի իմաստ արտահայտող գերանունները. օրինակ՝ այնքան բարեկամարար, այնքան բնշուրեն, այնպես մեղմորեն, այնպես վեհորեն, նույնքան արագ, նույնչափ ազատորեն և այլն:

**ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱԶՄՈՂ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ
ՇԱՐԱԿԱՆԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ**

§ 568. Բառերը ինքնին խոսք կազմել չեն կարող. միտք արտահայտելու համար դրանք կապակցվում են իրար հետ և դասավորվում որոշակի կարգով, Բառերի դասավորության այդ կարգը լեզվաբանության մեջ ընդունված է կոչել շարադասություն: Շարադասությունը ստորոգման և հնչերանգային ավարտվածության հետ միասին հաղորդակցության միավորի՝ նախադասության ձևավորման կարևորագույն միջոցներից է:

Շարադասությունը չպետք է դիտել որպես միայն նախադասության անդամների ընդունված կարգ, քանի որ նախադասության կաղմում հանդես են գալիս նաև այնպիսի բառեր, որոնք թեև նախադասության անդամներ չեն դառնում, սակայն դրանց շարադասությունը նախադասության մեջ շատ կարևոր է: Այդպիսի բառերից են՝ կապերը, շաղկապները, եղանակավորող բառերը, ձայնարկությունները, կոշականները, քերականական մասնիկները (օժանդակ բայ, մի արդելական) և այլն, որոնց ոչ տեղին դործածությունը կարող է աղավաղել նախադասության միտքը կամ առաջացնել անկապակցություն:

§ 569. Շարադասության դերը քննելիս պետք է նկատի ունենալ նաև բառակապակցությունները: Սրանք կարող են դործածվել և դործածվում են նախադասության մեջ, բայց և այնպես շարահյուսակա՝ միավորներ են, հետևաբար դրանց անդամներն իրար նկատմամբ նույնպես պետք է ունենան որոշակի շարադասություն (տարբեր բառակապակցություններ ունեն տարբեր տիպի շարադասություն՝ կայուն կամ ազատ): Այս բոլորից ելնելով նպատակահարմար է շարադասությունը սահմանել այսպես՝ շարադասությունը բառական միավորների դասավորության ընդունված կարգն է նախադասություններում և բառակապակցություններում. այն որպես բերականական արտահայտման միջոց իր դերով նպաստում է նախադասության մտքի և բառակապակցությունների իմաստի ձևավորմանը:

§ 570. Շարադասությունը լինում է կայուն և ազատ: Կայուն շարադասությունը բնորոշ է անջատական տիպի լեզուներին, որտեղ նախադասության անդամներն ունեն իրենց որոշակի տեղը:

Այս կարգի լեզուներում որպես քերականական արտահայտման հիմնական միջոց հանդես է գալիս բառերի դասավորությունը՝ շարադասությունը:

§ 571. Ազատ շարադասությունը հատուկ է կցական ու թեքական լեզուներին: Եթե կայուն շարադասության դեպքում նախադասության մեջ բառի դրաված տեղով պայմանավորված է նրա պաշտոնը, ապա ազատ շարադասության դեպքում բառի պաշտոնը նախադասության մեջ, որպես կանոն, պայմանավորված չէ նրա դրաված տեղով: Ազատ շարադասությունը հնարավորություն է տալիս միևնույն նախադասությունն արտահայտել մի քանի տարբերակներով. նրան հաղորդելով մտքի տարբեր նրբերանգներ: Կցական և թեքական լեզուներում բառահարաբերական ձևությունների առատության հետևանքով շարադասությունը համեմատաբար ազատ է և քերականական արտահայտման ակտիվ միջոց չէ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչքան լեզուները անջատական վիճակից անցնում են դեպի կցականը կամ թեքականը, այնքան շարադասության քերականական դերը նվազում է, և բառերի դասավորությունը նախադասության մեջ դառնում է ազատ:

§ 572. Ժամանակակից հայերենը դասվում է կցական լեզուների շարքը, և հետևաբար շարադասությունը այստեղ քերականական արտահայտման հիմնական միջոց չէ, այլ այն օժտված է մեծ ազատությամբ ու ճկունությամբ, որը պայմանավորված է սրամաբանական շեշտով ու շրջունությամբ. սակայն սա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե շարադասությունը մեր լեզվում դուռ ոճական դեր է կատարում:

§ 573. Նախադասություն կազմող բառ-միավորների շարադասություն ասելով չպետք է հասկանալ միայն ենթակայի ու ստորոգյալի և լրացման ու լրացյալի՝ իրար նկատմամբ ունեցած դիրքավորումները (շատերը շարադասության դերը նեղացնում են այս սահմաններում), Սա շարադասության նեղ և թերի ըմբռնում է: Լայն ըմբռնումով շարադասություն ասելով պետք է հասկանալ նախադասություն կազմող բառ-միավորի (անկախ նրանից այն նախադասության անդամ է, թե ոչ) դիրքը նախադասության մեջ, ինչպես նաև նրա յուրաքանչյուր հնարավոր տեղավորություն: Այս դեպքում տեղավորվող բառ-միավորը կարող է փոխել ոչ միայն նախադասության մեջ կատարած իր դերը, այլև խոսքի մասային

պատկանելությունը և ձեռք բերել քերականական այլևայլ իմաստներ: Արդի գրական հայերենում շարադասությունը հիմնականում երկու դեր է կատարում՝ քերականական և ոճական-իմաստային: Ծիշտ է, մեր լեզվում շարադասությունը գերազանցապես ոճական արժեք ունի, բայց և այնպես ոճական բազմապիսի դրսևորումների հետ այն ունի նաև շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտելու բավականաչափ մեծ դեր:

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

§ 574. Ժամանակակից հայերենում նախադասության մեջ գործածված բառի շարադասության փոփոխումը երբեմն առաջացնում է նույն բառի պաշտոնի փոփոխություն: Այսպես, օրինակ, որոշ նախադասություններում երբեմն ենթակայի պաշտոնը պայմանավորված է լինում միայն ստորոգյալից առաջ դրվելով, իսկ ուղիղ խնդրինը՝ ստորոգյալից հետո դրված լինելու հանգամանքով: Այս երևույթը դիտելի է հատկապես այն դեպքում, երբ ենթական և ուղիղ խնդիրը համապատասխանաբար արտահայտված են լինում գոյականի նույնանման ձևերով (ուղղական հոլովով): Օրինակ՝ «Արտադրությունը պայմանավորում է սովառումը» նախադասության մեջ արտադրությունը ենթակայի և սպառումը ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս փոխվում են և նրանց պաշտոնները, հետևաբար և նախադասության միտքը:

Նման կառուցվածքի ոչ բոլոր նախադասություններն է հնարավոր շրջել: Այսպիսի դեպքերի համար որպես օրինակ սովորաբար բերվում է «Կեցությունն է որոշում գիտակցությունը» նախադասությունը, որը հնարավոր չէ շրջել, որովհետև կեցությունն ու գիտակցությունը փոխադարձաբար պայմանավորված չեն իրարով. կեցությունը ավելի ախտիվ է, ավելի ներգործող, քան գիտակցությունը: Հենց այս է պատճառը, որ կեցությունն ենթական չի կարելի դարձնել ուղիղ խնդիր, իսկ գիտակցությունն ուղիղ խնդիրը՝ ենթակա:

§ 575. Շարադասության փոփոխությունը առաջացնում է նաև նախադասության երկրորդական անդամների պաշտոնների որոշ փոփոխություններ: Այդպիսի հատկությամբ օժտված են հատկապես երկփեղկված իմաստ ունեցող խոսքի մասերը՝ մի քանի ածա-

կաններ ու մակբայներ, անորոշ և հարակատար դերբայները, ինչպես նաև անհսկական կապերից ու կապական բառերից մի բանիսը, այդպես էլ՝ որոշ շաղկապներ ու եղանակավորող բառեր (վերջիններս շարադասության փոփոխության շնորհիվ երբեմն դառնում են նախադասության երկրորդական անդամներ): «Ուրախ նժույզը խաղում էր, ոստյուններ գործում» (Բ, Սամվել) նախադասության մեջ ուրախ ածականը գործածված է նժույզ գոյականի հետ և կատարում է որոշչի պաշտոն, բայց եթե այն տեղափոխենք խաղում էր բայից առաջ՝ արդեն կկատարի ձևի պարագայի պաշտոն՝ «Նրժույզը ուրախ խաղում էր, ոստյուններ գործում»:

§ 576. Շարադասական փոփոխությունները երբեմն առաջացնում են նախադասության կազմի մեջ մտնող բառերի խոսքի մասային պատկանելության փոփոխություններ: Այստեղ նույնպես հիմնականում դեր է խաղում բառի երկփեղկված իմաստը: «Հանգավ վերջին ճրագը, ու բարաքը հանգստացավ կարկուտից հետո ծեծված արտի նման» (Գ. Մահարի, Սև մարդը): Այս նախադասության մեջ հետո բառը դուրի է նյութական իմաստից. զրվելով նախադասության անդամներից մեկի վրա, ձևավորել է նրա պաշտոնը. այսինքն՝ այն կապ է և այս նախադասության մեջ զրկված է նախադասության անդամ դառնալու կարողությունից: Բայց եթե այդ նույն հետո բառը հեղինակը գործածելը ոչ թե կարկուտից բառից հետո, այլ երկրորդ համադաս նախադասության սկզբում՝ (Հանգավ վերջին ճրագը, ու հետո բարաքը հանգստացավ կարկուտից ծեծված արտի նման), այդ դեպքում այդ նույն բառը հանդես կգար որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ (ժամանակի պարագա), հետևաբար կլինեն նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մաս (մակբայ): Ոմանք կարդում են նոր նամակները (Գ. Մահարի, Սև մարդը) և Ոմանք նոր են կարդում նամակներ: Երբ նոր բառը գործածվում է առարկայի որակական հատկանիշ ցույց տալու իմաստով՝ ածական է, իսկ ժամանակի իմաստով գործածվելիս՝ մակբայ: Այսինքն՝ երբ այդ բառը անվան լրացում է, որոշիչ է, և ածական, իսկ երբ բայական լրացում է՝ պարագա և մակբայ⁴³:

43 Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի շքերվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959, էջ 23:

Ներկվեղկված իմաստ ունի նաև հակադրության հարաբերությունն արտահայտող «այլ» բառը, որը տարբեր կապակցություններում հավասարապես կարող է կատարել թե՛ շաղկապի, և թե՛ դերանվան դեր: Այս երևույթը շատ հաճախ նկատվում է նաև նույն նախադասության տարբեր շարադասություններում: Օրինակ՝ Մարությանը չպատասխանեց. այլ ծանրությամբ ծոցից հանեց մի նամակ և տվեց նրան (Մուր., Անպատճառ իշխանուհի): Այստեղ այլ-ը շաղկապ է և շաղկապում է երկու տարբեր, ներհակական հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ: Բայց, եթե նույն կապակցության մեջ այլ-ը գործածվեր նամակ գույականից առաջ, ապա այս դեպքում այն կկատարեր ոչ թե շաղկապի, այլ դերանվան պաշտոն և կդիտվեր որպես որոշիչ՝ «Մարությանը չպատասխանեց, ծանրությամբ ծոցից հանեց մի այլ նամակ և տվեց նրան»:

Նշանակավորող բառերի և մակբայների միջև ևս կան շփման եղրեր, այդ պատճառով էլ շարադասությունը դրանց տարբորոշման հարցում նույնպես վճռական դեր ունի («Իմիջիայլոց, խոսում էինք այդ մասին» և «Այդ մասին խոսում էինք իմիջիայլոց»): Առաջին դեպքում իմիջիայլոց-ը նշանակավորող բառ է, քերականորեն կապված չէ նախադասության հետ, բայց երկրորդ դեպքում՝ այն նախադասության անդամ է՝ ձևի պարագա, հետևաբար՝ մակբայ:

Նրբեմն էլ, նշանակավորող բառերը նախադասության մեջ փոխելով իրենց տեղը ոչ միայն դառնում են նախադասության անդամ, այլև անցնելով նախադասության սկիզբը, մոտենում են զրկխավոր նախադասության դերին՝ «Մարմարիտեն մի արձան էր արձավում կարծես». բայց՝ «կարծես մարմարիտեն մի արձան արձավում էր դեպի պատվանդանը» (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 577. Շարադասության քերականական դերով են պայմանավորված բացահայտիչի և բացահայտյալի պաշտոնները: Քերականական անհրաժեշտ պահանջով բացահայտիչը բացահայտյալից հետո է դրվում: Դրանց տեղափոխություններն անպայման առաջացնում են պաշտոնների փոփոխություններ: Հմմտ. Իսկ Վանդունց Հաբուղը՝ տավարածի տղան, նրան հավան չի (ԱԲ, Վանդունց Բագին): Իսկ տավարածի տղան՝ Վանդունց Հաբուղը, նրան հավան չի: Նրբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր մեծ աղջկան՝ Սանդուխտին (ԱԲ, Աքարում), և «Նրբեմն Շահանն ուշադիր նայում էր Սանդուխտին՝ մեծ աղջկան»:

Եթե նախադասության մեջ նույն լրացյալն ունի և՛ որոշիչ և՛ հատկացուցիչ, ապա հատկացուցիչը պետք է շարադասվի որոշիչից առաջ, այլապես որոշիչը կվերադրվի հատկացուցչին: Օրինակ՝ Բերդի ատամնաձև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ (ԱԲ): Բայց ոչ՝ «Ատամնաձև բերդի պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ»: «Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում» (ԵԶ): Բայց ոչ՝ «Ես անուշ իմ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում»:

Այդպես էլ՝ չի կարելի փոխել հատկացուցչին լրացնող որոշիչի շարադասությունը: Օրինակ՝ Պայծառ աստղերի լույսը չէր թափանցում սաղարթախիտ ծառերի տակ (Ավանդ.): Օտար երկնքի կամարների տակ հրազիս տեսա մի չքնաղ աղջիկ (ՎՏ):

§ 578. Պարագայական իմաստով որոշիչների պաշտոնը պայմանավորված է գրեթե միայն շարադասությամբ (լոնդոնում ՏԱՍՍ-ի թղթակիցը հաղորդում է): Այստեղ լոնդոնում որոշիչը եթե փոխի իր տեղը կվերածվի տեղի պարագայի:

§ 579. Հարաբերական դերանվամբ արտահայտված ենթական, ինչպես և ամեն մի անդամ, միշտ նախադաս գործածություն ունի: Օրինակ՝ Ամեն ոք, ով սիրում է, անպայման բանաստեղծ է (ՆԴ): Այն ամենը, ինչ կա Փափաղյանի գրքում, շարադրելու համար, հարկավոր է պարզապես էնցիկլոպեդիստ լինել:

§ 580. Գոյական և թվական անունների որոշչային պաշտոնով հանդես գալը նույնպես հիմնականում պայմանավորված է շարադասությամբ. դրանք դրվում են որոշչայններից առաջ, հակառակ դեպքում առաջանում է իմաստների խախտում: Հմմտ. Զբոսաշրջիկները այցելեցին Երևան քաղաք և ...քաղաք Երևան (ծաղիկ աղջիկ, Ձենով Օհան, որսի շուն): Իսկ եթե քանակական թվականները փոխեն իրենց նախադաս դիրքը, կվերածվեն դասականների. հմմտ. 5 հարկ և հարկ 5, 12 սենյակ և սենյակ 12, 136 էջ և էջ 136 և այլն⁴⁴:

§ 581. Ժամանակակից հայերենում նախադասություն կադմող բառերի շարադասության փոփոխությունից հրեման փոփոխվում է նաև նախադասության բնույթը: Այսպես, եթե հաստատա-

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Արամյանյան, Զերվող խոսքի մասեր..., Երևան, 1965, էջ 115—116:

կան նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է կամ արտահայտված է բայի որևէ բաղադրյալ ժամանակով, և եթե այդ նախադասության կազմում կա նաև հարաբերական դերանուն, ապա այդ նախադասության անդամների տեղափոխության ժամանակ նկատելի է մի օրինաչափություն. երբ օժանդակ բայը տեղափոխվում է հարաբերական դերանունից հետո, նախադասության բրնույթը փոխվում է. հաստատական նախադասությունը վերածվում է հարցականի (հաճախ նաև բացականչականի): Օրինակներ՝ «Երբ հեռանում է կինը», «Երբ քեզ հետ են ընկերներդ»: «Ում ժպտում է կյանքը» (կինոթատրոնների հայտագրերից)—հաստատական են: Բայց՝ «Երբ է հեռանում կինը», «Երբ են քեզ հետ ընկերներդ», «Ում է ժպտում կյանքը» և այլն: Օժանդակ բայի նման դիրքավորման դեպքում անհնար է նախադասությունն արտաբերել առանց հարցական (երբեմն էլ բացականչական) հնչերանգի: Հարցման դադափարը բխում է այդ կարգի նախադասությունների կառուցվածքից: Դա մի օրինաչափություն է ժամանակակից հայերենում, որ բացառություններ գրեթե չի ճանաչում:

§ 582. Հայերենում ուրիշի ուղղակի կամ անուղղակի խոսքի հետ անմիջապես առնչվող հեղինակային խոսքի մեջ ստորոգյալի շարադասությունը նույնպես պայմանավորված է քերականական անհրաժեշտությամբ: Այսպես՝ Լիկ հեղինակի խոսքը նախորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, ապա հեղինակային խոսք-նախադասությունում ստորոգյալը քերականական պահանջով միշտ գրվում է ենթակայից հետո. օրինակ՝ Ավ. Իսահակյանը Շիրազի մասին գրել է. «Բնությունը նրան օժտել է փիլիսոփայական խորը ինտուիցիայով» (ՍԳ, 1964, № 10, էջ 130): Հայրս աւագ. «էլ մի դա, մռաշիր ինձ» (ՆԴ): Նույնն է նաև ուրիշի անուղղակի խոսքի դեպքում՝ «Հայրս աւագ, որ իմ ու քո միջև անանց անդունդ կա» (ՆԴ): Խոմեն Ռոլանը գրում է, որ երաժշտության տեսակետից Խորհրդային Հայաստանը երկրորդ Իտալիան է:

Իսկ երբ հեղինակի խոսքը հաջորդում է ուրիշի ուղղակի խոսքին, այդ դեպքում հակառակն է տեղի ունենում. հեղինակային խոսք-նախադասությունում ենթական է գրվում ստորոգյալից հետո՝

— Իջնենք, ձիերը թող հանգստանան,— առաց ընկերս (ԱԲ, Ալպ. մանուշակ):

— Ո՞վ ես, ճամփորդ,— կհարցնեն նրան մի ձայն (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

— Շա՞տ պիտի հեռանանք բանակից, տեր իմ,— հարցրեց Եզնիկը (Մուր., Գ. Մարզպ.):

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՃԱԿԱՆ-ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԵՐԸ

§ 583. Ինչպես կցական ու թեքական ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում դոյություն ունի շարադասության Երկու տարբերակ՝ սովորական և շրջուն:

Սովորական շարադասությունը մեր լեզվում ընդունված է անվանել նախադասության այնպիսի կառուցվածք, երբ ենթական դրվում է ստորոգյալից առաջ, որոշիչը՝ որոշյալից, հատկացուցիչը՝ հատկացյալից, իսկ բացահայտիչը՝ բացահայտյալից հետո: Ենթակայի լրացումները դրվում են նրանից առաջ: Թեև ստորոգյալի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար աղատ է, բայց ուղիղ խնդրի ետադաս դործածությունը հայերենի բնական կանոններից մեկն է: Մեր լեզվին ավելի հատուկ է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» կառուցվածքը, քան «ենթակա-ուղիղ խոնդիր-ստորոգյալ» կառուցվածքը: Մյուս խնդիրները նույնպես մեծ մասամբ հետադաս դործածություն ունեն, իսկ պարագաները հիմնականում նախադաս են դործածվում:

Սակայն, եթե զրավոր ու բանավոր խոսքում դործածվեր նախադասության անդամների դասավորության միմիայն վերոհիշյալ կարգը, ապա խոսքը կլիներ միապաղաղ, անհետաքրքիր, կզրկվեր կենդանությունից և անհրաժեշտության դեպքում առանձին բառեր ու մտքեր ընդգծելու և շեշտելու հնարավորությունից: Հաճախ կենդանի խոսքի մեջ փոխվում է շարադասության սովորական ձևը, որի հետևանքով ստացվում է շրջուն շարադասություն, որը հարըստացնում է նախադասության հուզատարտահայտչական հնարավորությունները և նախադասությունը օժտում իմաստային նրբություններով: Շրջուն շարադասության ժամանակ խոսքը ավելի կենդանի ու երաժշտական է դառնում:

§ 584. Շրջուն շարադասության ամենամեծ հնարավորությունները ամենից շատ դրսևորվում են չափածո խոսքում. հայերեն չափածոն դրեթե անհնար է պատկերացնել առանց շրջուն շարադա-

սուձյան, որը շատ հաճախ նպաստում է ոտանավորի ներդաշնակ ուիթմ ստեղծելուն: Բայց սա չի նշանակում, թե շրջուն շարագասությունը հատուկ է միայն չափածոյին: Մեր գեղարվեստական արձակը նույնպես, օգտվելով շրջունության ամենաբազմազան հնարավորություններից, խոսքին տալիս է հուզարտահայտչական խորություն, այն օժտում է բանաստեղծական շնչով ու բազմազան նրբերանգներով:

Ժամանակակից հայերենի նախադասության անդամների դասավորության կարգը մեծ ճկունություն ունի, որը հնարավորություն է ընձեռում նախադասության մտքի բազմաթիվ նրբերանգներ արտահայտելու: Ահա թե ինչու ընդունված է ասել, թե ժամանակակից հայերենի շարագասությունը ազատ է: Սակայն պետք է իմանալ, որ այդ «ազատությունը» ընդունելի է միայն որոշակի սահմանների մեջ:

Շարագասության ազատություն ասելով, բոլորովին էլ չպետք է կարծել, թե մեր լեզվում նախադասություն կազմող բառերը բոլոր դեպքերում կարելի է ցանկացածի չափ տեղաշարժել: Ինչպես ամեն մի լեզվում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում, նախադասություն կազմող բառերի շարագասության միայն որոշակի սահմաններ գոյություն ունեն, որից դուրս ամեն մի բառի տեղաշարժ առաջացնում է մտքի աղավաղում կամ անորոշություն, ինչպես նաև անկապակցություն:

Շարագասական տարբերակների թիվը կախված է ինչպես նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունից, այնպես էլ նախադասություն կազմող բառերի քանակից: Շարագասական տարբերակների ամենամեծ թիվն ստացվում է այն դեպքում, երբ ընդարձակ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, ինչպես նաև պայմանական ու հարկադրական եղանակներով: Այս դեպքում նախադասության կազմում չպետք է լինեն այնպիսի լրացումներ, որոնք հավասարապես վերագրվեն նախադասության թե՛ այս և թե՛ այն անդամին (այդպիսի լրացումները մեծ մասամբ որոշիչներն ու ձևի պարագաներն են): Այսպես, օրինակ, սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի բայով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող 4 բառից բաղկացած նախադասության շարագասությունը կարելի է փոփոխել 24 անգամ՝ (Նրեկոյան

նա վերադարձավ դյուղից)։ Իսկ նույն կառուցվածքի 3 բառից բաղկացած նախադասության շարադասությունը կարելի է փոփոխել միայն 6 անգամ՝ (Նա հանդիպեց մորը)։ Այսպիսի կառուցվածքի նախադասությունների շարադասական տարբերակները հեշտությամբ որոշվում են մաթեմատիկական բանաձևով՝ $1.2.3.4 = 24$ և $1.2.3. = 6$ ։

§ 585. Շարադասության հետ շատ սերտորեն առնչվում են տրամաբանական շեշտն ու հնչերանգը, որոնք նախադասության անդամների տեղափոխման հետ նախադասությունը ոճավորելու, հրան նոր նրբերանգներ հաղորդելու և միևնույն անդամների (միավորների) առկայության պայմաններում նախադասությունը տարբեր իմաստներ տալու գործում շատ վճռական դեր են խաղում։

Երբեմն խոսողը ցանկանում է նախադասության մեջ առանձնացնել, ընդգծել այն կարևորը, այն հիմնականը, որի վրա հասկացնա ցանկանում է հրավիրել խոսակցի ուշադրությունը. այդ նպատակով էլ խոսողը ավելի ուժգին է արտաբերում իր համար ամենից ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող բառը, ի տարբերություն նախադասություն կազմող մյուս բառերի։ Սովորաբար արտաբերման ամենամեծ ուժղնություն ունենում է այն բառը, որը խոսակցի համար մի նոր բան է ավելացնում հաղորդվող մտքի մեջ։ Հենց այդ բառի վրա էլ ընկնում է նախադասության մտքի շեշտը, որը և կոչվում է տրամաբանական շեշտ։ Հայտնի է, որ ինչպես բառի վանկերը բառային շեշտով միանում ու կազմում են մի ամբողջություն. և առանց բառային շեշտի բառ չկա, այնպես էլ տրամաբանական շեշտի շնորհիվ նախադասություն կազմող բոլոր բառերը կազմում են ուղիղական մի ամբողջություն, և առանց տրամաբանական շեշտի նախադասության գոյությունն աներևակայելի է։

Եթե բառական շեշտն ունի բառակազմական նշանակություն և հայերենում ընկնում է բառի վերջին վանկի ձայնավորի վրա, ապա տրամաբանական շեշտը երանգավորում է ամբողջ նախադասությունը և ընկնում է նախադասության այն անդամի (հաճախ նախադասության անդամ չհանդիսացող բառի) վրա, որի մեջ խոսողը խտացնում է նախադասության հիմնական իմաստը։ Տրամաբանական շեշտ կրող բառը հենց այս պատճառով էլ կոչվում է նախադասության առանցքի հանդիսացող բառ։ Ահա թե ինչու

լեզվաբանական գրականության մեջ տրամաբանական շեշտը հաճախ կոչվում է նաև իմաստի կամ մտքի շեշտ:

§ 586. Արդի գրական լեզվում նախադասության մտքի մեջ հիմնականը շեշտելու գործում մեծ է օժանդակ բայի դերը. այն սովորաբար դրվում է տրամաբանական շեշտ կրող բառից անմիջապես հետո: Եթե նախադասության մեջ տեղափոխվում է օժանդակ բայը, ապա դրա հետ միաժամանակ իր տեղը փոխում է նաև տրամաբանական շեշտը, որը գրեթե ձուլվում է նախադասության հնչերանդակին բեռնվածությանը: Նախադասության մտքի նրբաբանները սովորաբար արտահայտվում են տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի միջոցով: Այս բոլորից հինկույթ կարելի է ասել, որ նախադասության արամաբանական շեշտը, հնչերանգը և նախադասության միավորների (բառերի) շարադասությունը սերտորեն առնչվում են իրար հետ, պայմանավորված են միմյանցով, փոխադարձաբար լրացնում են իրար, մեծ մասամբ հանդես են գալիս միասնաբար և ծառայում են միևնույն նպատակին: Այս իմաստով քննենք մի պարզ նախադասության մի քանի տարբերակները:

Նա զբաղվում է այդ հարցով (սովորական շարադասություն):

Նա է զբաղվում այդ հարցով (շրջուն շարադասություն):

Նա այդ հարցով է զբաղվում (շրջուն շարադասություն):

Այս տարբերակներից յուրաքանչյուրը խոսքի, իրողության մի կողմն է ընդգծում, ընթերցողի (խոսակցի) ուշադրությունը հրավիրում է տարբեր հանգամանքների վրա, և այդ ամենը կատարվել է օժանդակ բայի տեղափոխության շնորհիվ, որն իր հետ փոփոխել է նաև նախադասության տրամաբանական շեշտը, որն էլ սերտորեն առնչված է հնչերանգի հետ:

Օժանդակ բայի ժխտական ձևի տեղափոխությունը նույնպես իր հետ բերում է նախադասության իմաստի, տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի փոփոխություն: Հետևյալ նախադասության յուրաքանչյուր տարբերակ («Երևի ես քննություն չեմ հանձնել») բոլորովին առանձին հանգամանքներ է ընդգծում, խոսակցի ուշադրությունը նախադասության մտքի տարբեր կողմերի վրա է սրում:

1. Երևի ես քննություն չեմ հանձնել (այլ հանձնել եմ սուղաբար, կամ ոչինչ չեմ հանձնել):

2. Երևի ես չեմ քննություն հանձնել (այլ իմ ընկերն է հանձնել):

3. Ես երեկ չեմ քննություն հանձնել (այլ մի երկու օր առաջ), Պետք է նշել սակայն, որ նախադասության մեջ տրամաբանական շեշտի տեղը միշտ չէ, որ օժանդակ բայի դիրքով է պայմանավորված. այն հավաստիարար կախված է նաև պարզ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների դիրքից: Օրինակ՝

Ես այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն ստացա (Գալուն, 1968, № 9):

Ես ստացա այդ նկարից այս անգամ լավ տպավորություն:

Ես այդ նկարից ստացա այս անգամ լավ տպավորություն:

Ես այդ նկարից այս անգամ ստացա լավ տպավորություն և այլն:

§ 587. Եվ վերջապես, ավելադրությամբ շրջման դեպքում ևս իր վճռական դերն ունի տրամաբանական շեշտը: Նախադասության որևէ անդամը ավելի ուժեղ շեշտելու նպատակով հաճախ դիմում են ավելագրությամբ շրջման միջոցին: Սա այն երևույթն է, որ տրամաբանական շեշտ կրող բառը գրվում է նախադասության ըսկզբում, իրենից հետո ունենալով եմ հանդույժը՝ համապատասխան դեմքով ու թվով: Վերջինիս անհրաժեշտաբար հաջորդում է ու կամ ինչ շաղկապը¹⁵: Օրինակներ՝ Այդ ես էի, որ հանդույժեցի տաճարի հսկա թմբուկը վետեղել թեք կամարների վրա (Գէ, Հայկական սիմֆոնիա): Կոմիտասն եմ ես, ես էի, որ մաքրեցի հայոց երգի դուշալ առուն օտար տիղմից ու պղտորությունից և նրա կարկաչը լսելի դարձրի տմբողջ աշխարհում (ն. տ.): Երկու ամիս է, ինչ վերադարձել է: Մառեւ էր, որ կոտրում էին: Գործ չունենալուց էր, որ նա այլևս այդ կողմերում չէր երևում և այլն:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 588. Ժամանակակից հայերենում ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը պայմանավորված է տարբեր գործոններով՝ քերականական անհրաժեշտությամբ, ընդգծվելու, շեշտվելու հանգամանքով (կապված տրամաբանական շեշտի ու հնչերանգի հետ), ոճական հատուկ նպատակներով, ինչպես նաև ավանդական սո-

45 Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965, էջ 538—539:

վորությամբ ու չեզոք դրությամբ (սա այն սովորական երևույթն է, երբ ենթակայի կամ ստորոգյալի շարադասությունը չի պայմանավորված ոչ քերականական անհրաժեշտ պահանջով, ոչ ոճական հատուկ նպատակներով և ոչ էլ շեշտադրությամբ):

Մեր լեզվում սովորական շարադասությամբ ենթական գրվում է նախադասության սկզբում, իսկ եթե այն ունի որոշիչ և հատկացուցիչ լրացումներ, գրանցից հետո:

§ 589. Գոյականով, դերանուններով, ածականով, թվականով և դերբայներով արտահայտված ենթակաները սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, մանավանդ երբ խոսքի ելակետը ենթական է: Օրինակներ՝ Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քննվ էր առէջքների մեջ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Վճռում են՝ փոփոքը տանը մնա, մեծը դնա մի ունևորի ծառա մտնի (ՀԹ, Տերն ու ծառան): Երբուրդը վճռականն է: Ես հասկանում եմ քո խենթ աչքերի հրեղեն լեզուն (ՎՏ): Վնողը 11 մետրանոց հարվածն էր: Տեսածը լավ է տպավորվում:

§ 590. Առանձնապես ուշադրության արժանի է անորոշ դերբայով արտահայտված ենթական, որը նույնպես հիմնականում ստորոգյալից առաջ է գրվում: Օրինակ՝ Մի անգամ տեսնելը հավար անգամ լսելուց լավ է (առած): Այս դեպքում նրա վերադառնալը անհամոզիչ է (Ավանգ., 13.9.1968):

Այսպիսի դեպքում գրեթե հնարավոր է նաև ենթականների ետադաս գործածությունը, որովհետև ենթականների դերում հանդես եկած անորոշ դերբայները գործածված են որոշյալ առումով:

Դեպքն անորոշ դերբայը ենթակայի դերում, կարող է հանդես գալ նաև առանց հոդի, միայն այս դեպքում նրա նախադաս գործածությունը դառնում է համարյա թե պարտադիր: Եթե այն գրվի ստորոգյալից հետո, կդադարի ենթակա լինելուց և կդիտվի որպես ստորոգյալի մաս կազմող բառ: Օրինակ՝ Քողմել այս վտանգավոր ուղին ուշ է և անկարելի ինձ համար (Շիրվ., Պատվի համար): Համոզել կամակոր հազարացուն՝ անկարելի է (Մուր., Գ. Մարգարետունի):

§ 591. Դերանուններով արտահայտված ենթակաները նույնպես սովորաբար ստորոգյալից առաջ են շարադասվում, իսկ հարցական և հարաբերական դերանուններով արտահայտված ենթականների առաջադաս շարադասությունը խիստ պարտադիր է: Օրին-

նականեր՝ Ով քաղաքից էր հեռացել, նա թողել էր մշուշը ծիր (ԵԶ),
Իմ երկիրը այն է, ուր գտնվում է բիրելիական լեռան ստորոտում,
առասպելյան դրախտի տեղում (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

§ 592. Ենթական ստորոգյալից առաջ է դրվում նաև այն դեպ-
քում, երբ արտահայտվում է դիմավոր բայով, մակբայներով, կա-
պերով, շաղկապներով, այլ բառերով և նույնիսկ առանձին նա-
խադասություններով (փոխանվանական գործածությունք)։ դրանք
այս դեպքում սովորաբար ստանում են «ը» կամ «ն» որոշիչ հոդը։
Օրինականեր՝ Այս «շեմ հիշում-ը» ինձ այնքան վշտացրեց (ՀԲ, Նա-
մականերից)։ «Տակ»-ը նախապես հղել է դոյական և նշանակել է
առարկայի ներքևի, ստորին մասը (Ս. Աբրահամյան, Չթեքվող
խ. մ., 1959, էջ 11)։ Հիմա-ն ժամանակի մակբայ է, ամենուրեք-ը՝
տեղի։ Նվ-ը, ու-ն, նաև-ը միավորիչ շաղկապներ են։

§ 593. Ենթական ստորոգյալի նկատմամբ առաջադաս է գոր-
ծածվում նաև միավորյալ նախադասություններում, երբ մի են-
թակայի հետ հանդես են գալիս մի քանի ստորոգյալներ։ Օրինակ՝
«Նա ուշագիր կնայեր իրեն հարց տվող ծերունուն, կլսեր նվազա-
խմբի ու երգչախմբի ձայներն ու կասեր...» (Գէ, Հայկ. սիմֆո-
նիա)։ Դու անհոգ նայեցիր իմ վրա ու անցար քո խաղով կանացի
(ՎՏ)։

Եթե ենթականերն են միավորվում մեկ ստորոգյալի շուրջը,
ապա նախադասությունը կարող է ունենալ և՛ «ենթակա-ստորոգ-
յալ», և՛ «ստորոգյալ-ենթակա» տիպի կառուցվածք։

Անց են կենում սեր ու խնդում,

Գեղեցկություն, զանձ ու զան (ՀԲ)։

Թերթերը, ամսագրերը ու զբեքը թափված էին սեղանին (Դարուն,
1972, № 5)։

§ 594. Սակայն շատ հաճախ թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր
խոսքում հարկ է լինում հատուկ նպատակով ընդգծելու, շեշտելու
ոչ թե գործողություն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը։
Այս դեպքում ստորոգյալը շարադասվում է ենթակայից առաջ, եր-
բման էլ անցնում նախադասության սկիզբը՝ առաջ բերելով շր-
ջուն շարադասություն։ Երբեմն էլ ենթական ստորոգյալից հետո է
դրվում քերականական պահանջով։

Ամենից առաջ ենթական շարադասվում է ստորոգյալից հետո,

երբ հեղինակը շեշտում է ոչ թե գործողություն կատարողը, այլ ուղղակի գործողությունը: Այս դեպքում ընդգծվում է եղելությունը- լինելությունը. օրինակներ՝ Հնչում է ազդանշանը: Այդ նշանակում է վերջացավ ճաշի դադարը (ԳՄ, Սև մարդը): Լսվում էր կաքավի թավ երգը: Ավելի վերև, անտառի խորքից կանչում էր միրհավը (ԱԲ, Միրհավ):

§ 595. Ստորոգյալը ենթակայից առաջ է շարադասվում մեծ մասամբ բնության նկարագրություններում՝ խոսքը ավելի գունեղ դարձնելու նպատակով. Գեղեցիկ է Սևանը լուսադեմին... Զարբնում է լիճը: Նրա հետ զարբնում է ողջ Սևանա աշխարհը... Այդ շառաշյունից արքնանում է շամբուտների փետրավոր բնակչությունը... (ՎՍ, Սևանի ափին), Ամայի ձորերում դեղնակարմիր անտառի և հնձած արտերի վրա իջել էր մի պայծառ տխրություն (ԱԲ, Միրհավ):

Խոսքին յուրահատուկ ուիթմ տալու համար կրկնվող ստորոգյալները նախադաս են դրվում:

Դուփում եմ, դուփում եմ, դուփում եմ ձիերը (ԵԶ, Անքնություն):

Կանչում է կրկին, կանչում անդադար

էն չքնաղ երկրի կարոտը անքուն (ՀԹ, Անուշ):

§ 596. Ժողովրդական ստեղծագործություններում (հեքիաթներ, լեգենդներ, բալլադներ և այլն) ստորոգյալը սովորաբար ենթակայից առաջ է շարադասվում. այս կարգի շարադասությունը նպատակահարմար ենք գտնում անվանել ավանդական:

Այս դեպքում ստեղծագործողը լսողի ուշադրությունը հրավիրում է հատկապես եղելության, կատարված դեպքի, փաստի վրա, որը բնականաբար առաջին պլան է մղվում.

Հին ժամանակ իր ամրոցում ոսկեղեն

Կբնակվեք հուր ու հրաշք մի աղջիկ (Իս., Ասպետի սերը):

Ծովն է մտնում դադտագողի—

Ամեն գիշեր մի տղա (ՀԹ, Ախթամար):

Լինում է չի լինում մի խեղճ մարդ, անունը Նաղար (ՀԹ, Քաջ Նաղար):

Ստորոգյալի նախադաս գործածությունը մեծ մասամբ հատուկ է նաև թատերական ռեմարկներին, որտեղ դրամատուրգի ուշադրության կենտրոնում են լինում դերասանի շարժ ու ձևերը և 426:

բեմում կատարվող գործողությունները. Դռների մեջ երևում է Օսեփը (ԳՍ, էլի մեկ զոհ): Սեղանատնից լսվում է ժամացույցի 11 զարկը (Շիրվ., Պատվի համար):

§ 597. Ինչպես բայական, այնպես էլ անվանական ստորոգյալի տեղը ժամանակակից հայերենում ենթակայի նկատմամբ հիմնականում վերջադաս է: Սակայն բաղադրյալ ստորոգյալը նույնպես կարող է փոխել իր շարադասությունը:

ա) Գոյական վերադիրով բաղադրյալ ստորոգյալը սովորաբար շարադասվում է ենթակայից հետո: Օրինակ՝ Օրենքը հրեւոյթների միջև եղած անհրաժեշտ հարաբերությունն է (Մարքս. փիլ. հիմունքներ): Հայադիրությունը ուսումնասիրողների հարուստ ու անսպառ մի բնագավառ է (Ս. դրակ., 1964, 10, էջ 152): Նման ստորոգյալների նախադաս գործածությունը ևս բացառված չէ, բայց ընդունվածն ու տարածվածը նրա վերջադաս գործածության դեպքերն են: Սրանց նման չին սակայն այն բաղադրյալ ստորոգյալները, որոնցում բացակայում է հանգույցը. նման ստորոգյալները բացառապես ետադաս շարադասություն ունեն: Օրինակներ՝

Դու, Արագած, արմատ վահան կայծակեղեն թբերի,

Գաղաթներդ՝ բյուրեղ վրան Թափառական

ամսերի (Իս.):

էհ, ով զիտն՝ մենք ապիկար ժամանակի խաղալիք (ՀԹ):

բ) Ածականով, թվականով, գերանվամբ և այլ խոսքի մասերով արտահայտված բաղադրյալ ստորոգյալները նույնպես, որպես կանոն, ետադաս կիրառություն ունեն (սա դրանց սովորական շարադասությունն է):

Մեր տունը համր է ու դատարկ է,

Մեր տունը որք ու ավեր է (ՎՏ):

Ես նա եմ, ով միշտ մահվան մեջ է ապրել, բայց մահ չունի (Գէ, Հայկ. սիմֆոնիա):

Սակայն չի բացառվում այսպիսի ստորոգյալների նախադաս գործածությունը: Այս դեպքում դրանք ուժեղ շեշտվում են և անցնում նախադասության սկիզբը (սա արդեն սրանց շրջուն շարադասությունն է): Օրինակ՝ Գեղեցիկ էր այդ առավոտը (Բ, Սամվել): Առաջինն էր նա (Ավանգ., 23.11.1968): Ես եմ քո բնկերն ու բարեկամը:

§ 598. Թեև բայական ստորոգյալը շարահյուսական մեկ միավոր է, նախադասության մեկ անդամ, բայց այն կառող է կազմված լինել մեկից ավելի բաղադրիչներից: Սովորական շարահասոյթյամբ գլխավոր բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայը դրվում է դերբայից հետո: Օրինակ՝ Ես գալիս եմ դարերից ու գնում եմ հաղթական Դեպի դարերը նորից, դեպի պայծառ սպազան (ԵԶ): Այդ հետաքրքիր երևկոն ավարտվում է համերգով (ԵԵ, 26.11.1968):

Սակայն անհրաժեշտութիւն է զգացվում տրամաբանորեն շեշտել նախադասութեան ենթական կամ որևէ այլ անդամը, դա կատարվում է հիմնականում օժանդակ բայի տեղափոխութեան միջոցով: Այսպիսի նպատակներով օժանդակ բայն անցնում է դերբայից առաջ և նրա հետ միասին (երբեմն էլ առանց դերբայի) դրվում այն բառից (նախադասութեան անդամից հետո), որը շեշտելու հարկ կա: Օրինակներ՝ Հիշիր, որ Մոսկվան է սպասում առաջագործել կատարմանը (ՍՀ): Լենինականում են ծնվել ու ստեղծագործել կոմպոզիտորներ Արմեն և Նիկողայոս Տիգրանյանները, քանդակագործ Դիմիտրի Մերկուրովը, երգիչներ Շարա տալյանը, Զարուհի Դուրխանյանը (Սով. արվ., 1964, 1, էջ 90):

§ 599. Գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական ձևերով արտահայտված ստորոգյալներում օժանդակ բայի շարահասոյթյունը կախված է դերբայների տեսակներից:

Օժանդակ բայը նախադաս է գործածվում անկատար (Ես այդ մասին չեմ խոսում: Նա այլևս նամակ չի գրում), ապառնի (Անցածն էլ ետ չի գալու—ՀԲ) և վաղակատար (Հին աշխարհը չեմ տեսել ու ոչ մի բան չեմ հիշում—ՀՇ) դերբայներով կազմված գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների ժխտական խոնարհման դեպքում: Հարակատար դերբայով կազմված սահմանական եղանակի հարակատար և անցյալ հարակատար ժամանակներում ժխտական օժանդակ բայը ետադաս է (Երևիսն քնած չէ: Դժվարութիւնները դեռ հաղթահարված չեն և այլն):

§ 600. Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալների շարահասոյթյունը սովորաբար ունենում է հետևյալ սլատկերը. նախ դրվում է դերբայը, նրան հաջորդում է խոնարհվող օժանդակ բայը, ապա՝ լինել բայի փոփոխական ձևերը (Այդ մասին նա իմացած չի եղել: Վաղուց ձեզ հայտնված է

եղել: Ժուկով ժամանակով Հնդկաստանի Բենարես քաղաքում տիրելիս է լինում Ուքանա թագավորը— (ՀԹ, Ոսկի քաղաքը):

Իսկ եթե երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներում բացակայում է օժանդակ բայը, այդ դեպքում նախ դրվում է դերբայը, ապա խոնարհված — լինել բայը՝ ինչպես սահմանական, այնպես էլ ըղձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակներով. օրինակ՝ Մորը տեսած չլինելով, խուսիկը սովորել էր հոր մտերմությանը (ՀԹ, խուսի սոնատ) (սահմանական եղանակ): Այդ մասին նրան անպայման հայտնած կլինեն: Գիտեմ, որ քո լեռնցիները անհամբեր սպասելիս կլինեն քեզ (Բ, Սամվել): Մինչ այդ դու եկած կլինես: Դրանից հետո միայն մենք գրելիս կլինենք (պայմանական եղանակ): Երանի տեսնելիս լինելի (ըղձական): Այդ մասին պատմած պիտի լինեմ (հարկադրական) և այլն:

§ 601. Հարադրական բարդություններով արտահայտված ստորոգյալների շարադասությունը նման է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալի շարադասությանը: Այսպես՝ եթե ստորոգյալն արտահայտված է հարադրական բարդությամբ, ապա սկզբում դրվում է անվանական հարադիրը, նրան հաջորդում է օժանդակ բայը, հետո՝ դերբայը. օրինակ՝ Եվ այդ կատակները մի տեսակի ներգաշնակություն էին տալիս նրա լուրջ և ղգաստ բնավորությանը (ՆԴ): Երկու տարի ես հովվություն եմ արել բացարձակապես միայն արվեստի սիրուց (Իս. հուշերից):

Բայց եթե նախադասության մեջ շեշտվում է հարադրությամբ կազմված ստորոգյալից առաջ ընկած անդամը, այդ դեպքում օժանդակ բայը դրվում է ոչ թե հարադրի և դերբայի միջև, այլ անցնում է հարադիր բառից առաջ՝ Երկու տարի ես եմ հովվություն արել... Անսամբլի համբավն է դուրս եկել... և այլն: Իսկ եթե հարադրություն կազմված ստորոգյալը արտահայտվում է պարզ ժամանակով, այդ դեպքում նախ դրվում է հարադիրը, և նրան անմիջապես հաջորդում խոնարհված բայը. օրինակ՝

Դուրս եկեք կրկին շիրմից, խավարից,

Դուրս եկեք, տեսնեմ, շոշափեմ, լսեմ... (ՀԹ, Անուշ):

Դռան մոտ զրնգացին Սոնայի շալն շապիկի արծաթ սուրմաները, և ներս մտավ, ինչպես միամիտ հավքը վանդակի բաց դռնով (ԱԲ, Միրհավ):

§ 602. Բաղադրյալ ստորոգյալներում, ի տարբերություն պարզ

ստորոգյալների, հանդույցի տեղը խիստ կայուն է. այն բացառապես դրվում է վերադիրից անմիջապես հետո: Եթե հանդույցը հեռանում է վերադիրից, ապա վերջինս դադարում է այդպիսին լինելուց, իսկ այն գոյականը, ածականը, դերանունը, որից հետո դրվում է հանդույցը, դառնում է ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Ձախությունը ճշմարտության անողոր հայրն է (Ս. գրակ., 1964, 9, էջ 132): Դրանք թաղուհու պատվասիրությունը և ամուսնու անձնասիրությունն էին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԳԱՄԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 603. Գոյականական անգամի լրացումները, ի տարբերություն բայական անգամի լրացումների, ունեն ավելի որոշակի շարադասություն: Սակայն ենթակայի տարբեր լրացումներ ունեն շարադասման տարբեր առանձնահատկություններ. այսպես՝ որոշիչն ու հատկացուցիչը իրենց լրացյալների նկատմամբ սովորաբար նախադաս կիրառություն ունեն, իսկ բացահայտիչը բացարձակապես հտադաս է դրվում: Եթե խոսքին պոետական շունչ տալու գեպըում որոշիչն ու հատկացուցիչը հավասարապես կարող են իրենց լրացյալներից հետո էլ շարադասվել, ապա բացահայտիչը այդպիսի հնարավորությունից զուրկ է:

ՈՐՈՇԻՉԻ և ՈՐՈՇՅԱԼԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 604. Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասությամբ որոշիչը դրվում է որոշյալից առաջ: Որոշիչի առաջադաս գործածությունը երբեմն պայմանավորված է նրա խոսքի մասուլիս պատկանելությամբ: Այսպես, գոյականի տարբեր հոլովներով արտահայտված որոշիչները գրեթե բացարձակապես առաջադաս գործածություն ունեն. օրինակներ՝

Ննջիր, իմ անգին, աչքերդ փակիր,
 Ես քեզ կպատմեմ ոսկի հեքիաթներ (ՎՏ):
 Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք... (ՀԹ, Անուշ):

էլ ինչո՞ւ ես քարը թողնում քարի վրա քառ աշխարհ (Իս.):
 Երեխայի բնավորություն ունի նահապետը (ՀԹ, Նահապետը):

Փողկապով երիտասարդը արդեն ուշ-ուշ էր երևում (Ավագ., 3.6. 1968): Բրդից զուլպաները տաք են պահում:

§ 605. Հիմնականում նախադաս և մեծ մասամբ ետադաս են գործածվում թվականով արտահայտված որոշիչները. օրինակ- ներ՝ Հազար ու մի իրար անհամաձայն բաներ էին պատմում եկ- վորի մասին (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

Առաջին սերը, ինչպես որ հացը, ինչ էլ որ անես՝
Միշտ կուտ է գնում (ՊՍ):

§ 606. Որոշիչի պաշտոն գերազանցապես կատարում է ածա- կանը, որը սովորական շարահատության նույնպես նախագաս է դրվում. օրինակ՝ Սպիտակ շղարշը յուր քափանցիկ ծալքերով սքողում էր վեհափառ գլխի այդ սիրուն զարդը (Բ, Սամվել):

Ա՛յ սարի աղջիկ, Ա՛յ սիրուն աղջիկ,
Ա՛յ դու կարմրաքուշ, Թովսամազ Անուշ (ՀԹ, Անուշ):

§ 607. Մեր գրական լեզվի հնարավորությունները թույլ են տալիս միևնույն միտքը արտահայտել մի քանի նրբերանգներով: Այդ բանը կատարվում է մեծ մասամբ շրջուն շարահատության մի- ջոցով: Մանավանդ գեղարվեստական գրականության մեջ ավելի հաճախակի հանդիպում են շրջուն, քան սովորական շարահատու- թյան դեպքեր: Շրջունությունը գեղարվեստական խոսքի մի տեսակ անբաժան հատկանիշն է դարձել: Մեր հուշակապ հին վանքերի մուք- խուցերում, մենություն մեջ Պատմիչները մեր վշտահառ, մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ, Մի նշխարով, մի կում ջրով և ճգնությունը գիշերն անհուն Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դըժ- գույն (Իս., Մեր պատմիչներն ու դուսաններ):

Ետադաս որոշիչները, եթե արտահայտված են լինում մեկ բա- ռով, որոշյալներից որևէ կետագրական նշանով չեն անջատվում. օրինակներ՝

Զմրուխտյա երգեր, երազներ շֆեղ
Գարնան վարդերի հետ եկան գնացին (Իս.):

Այդ ժամանակ Հրահատը սուսաց... Ես կլինեմ քեզ որդի հավատա- րիմ (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Երբ ետադաս որոշիչները մեկից ավելի են, այդ դեպքում տրոհվում են մեծ մասամբ բուլթով, իսկ երբեմն էլ ստորակետով՝

Մայրն ուներ ձեռներ բարակ
 Մոմն մատներ՝ երկար ու նուրբ... (ՎՏ):
 Իրիկունն եկավ, տեն-տուն մտավ,
 Վառեց ճրագներ՝ կարմիր ու սլաշձառ...
 Գիշերն էլ եկավ ու քնածներուն
 Բերեց երազներ՝ նխշուն ու զառ-վառ (Իս.):

Վերջին ձիավորը քթի տակ մոմուում էր մի երգ, մեղամաղձոս ու
 հուսահատ... (ԱԲ, Ալլիկական մանուշակ):

§ 608. Քանի որ ժամանակակից հայերենում որոշիչը իր ո-
 ռոշյալի հետ չի համաձայնում, այդ պատճառով էլ հաճախ նույն
 որոշիչը կարող է վերագրվել ինչպես իրենից առաջ, այնպես էլ հե-
 տո զրվող գոյականին: Այսպես, օրինակ՝ Այդ երգի մեջ անբառ
 տխրություններ կային... (Վ. Դավթյան, Գինու երգը):

Այստեղ «անբառ» որոշիչը հավասարապես կարող է վերա-
 գրվել և՛ «երգ» և՛ «տխրություն» գոյականներին: Նման շփոթումից
 խուսափելու համար անհրաժեշտ է սովյալ որոշիչի որոշյալը չհան-
 դիսացող գոյականը (կամ գոյականի առում ունեցող ալլ բառ)
 նրանից անջատել բուժով: Այսպես՝ եթե «անբառ» որոշիչը վերա-
 բերում է «տխրության»-ը, ապա այն «երգի մեջ» կապակցություն-
 նից պետք է տրոհվի դադարով, իսկ եթե «անբառ» որոշիչը վերա-
 բերում է «երգ» գոյականին, ապա «տխրություններ»-ից պետք է
 անջատվի բուժով (Այդ երգի մեջ անբառ՝ տխրություններ կային):

§ 609. Ժամանակակից հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի
 դեպքերը, երբ որպես որոշիչ հանդես եկող բառը նույն նախադա-
 սություն մեջ կարող է լրացնել նաև ստորոգյալին և այդպիսով ա-
 ուջացնել մտքի երկվություն. դրանք այն բառերն են, որոնք մեծ
 մասամբ ունեն երկփեղկված իմաստ և հավասարապես կարող են
 վերաբերել ինչպես գոյականներին՝ լինելով որոշիչ, այնպես էլ բա-
 յերին՝ լինելով ձևի սլարագա: Օրինակներ՝

Հուրհրում էր արևն ուրախ,
 Գետն էր զնում քաղցրակարկաչ.
 Չորս դիս գարնան կարմիր ծիծաղ,
 Վարդեր կարմիր, կարմիր կակաչ (Իս.):

«Ուրախ» և «քաղցրակարկաչ» որոշիչները առանց տատանվելու
 կարելի է վերագրել նաև «Հուրհրում էր» և «զնում էր» բայերին:
 Այդպես էլ՝

Ձմռան մի գիշեր կար մի հարսանիք,
Հրճվում էր անզուսպ ամբոխը գյուղի (ՀԹ, Անուշ):

Այստեղ դժվար է որոշել, թե «անզուսպ» լրացումը որոշի՞չ է, թե՞
ձևի պարագա:

§ 610. Ներգոյական հսկվով դրվող գոյական որոշիչները սովորաբար առանձին հանդես չեն գալիս, այլ որոշիչներ են դառնում ուրիշ բառերի հետ կապակցվելով: Այս դեպքում զրանք հիմնականում ետադաս են դրվում և միշտ տրոհվում են: Օրինակ՝ նա մի խանդավառ պատանի էր՝ ուրախությամբ ցոլֆն աչքերում: Նրանք սոված ու որբ երեխաներ էին՝ սրտներում խինդ ու սեռ:

§ 611. Հայերենում դերբայներով արտահայտված որոշիչները սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն: Օրինակ՝ Հրեմած արտում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կրտսահարում քափված հասկերը (ԱՔ, Միրհավ): Խմելու ջուրը պետք է խնայել: Հոսող ջուրը մաքուր կլինի:

§ 612. Դերբայական դարձվածով արտահայտված որոշիչները որոշյալի նկատմամբ նախադաս գործածվելիս սովորաբար չեն տրոհվում, իսկ ետադաս կիրառությանմ տրոհվում են: Օրինակներ՝ Իմ տեսչությանը հանձնված բերդի դռները բաց են քո առջև (Բ, Սամվել): Մտավ ներս, բարձրացավ մի փոքրիկ սանդղով, անցավ էլեկտրական փոփրիկ լապտերով լուսավորված հախառենյակը (Շիրվ., Քոստ): Վերջադաս դերբայական դարձվածների օրինակներ՝ Կանաչադարդ դաշտավայրը, ցողված վաղորդյալ մաքագետիններով, վառվում էր ծիածանի ամենանուրբ գույներով (Բ, Սամվել): Հովանոցի առաջ կանգնած էին շորս հուժկու սպասավորներ, ձեռներին բռնած թագուհու ոսկեզօծ գահավորակը, զարդարված ծաղկավոր մետաքսով ու ոսկեթել փնջերով (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Եթե դերբայական դարձվածով արտահայտված որոշիչից բացի որոշյալն ունի նաև այլ որոշիչներ, ապա զրանք՝ դերբայական դարձվածին չվերագրվելու համար, սովորաբար շարադասվում են վերջինիցս հետո. օրինակներ՝ Ճանապարհորդությունից վերջերս վերադարձած փորձառու երիտասարդները նորից պատրաստվեցին շրջագայությունների: Լեռների բարձր գագաթներից արագորեն գահավիժող գաբառային ջրերը ամբարվում էին լեռան ստորոտում կառուցված մի մեծ ջրավազանում:

§ 613. Շատ հաճախ նախադասության միևնույն անդամը ունենում է և՛ որոշիչ, և՛ հատկացուցիչ լրացումներ: Այդ դեպքում որպեսզի որոշիչը չվերագրվի հատկացուցիչին, դրվում է նրանից հետո. այսպես, օրինակ՝ Մերութանի երկնագույն վրանը այս առավոտ ավելի շքեղ տեսք էր ստացել արևի առաջին ճառագայթներից (Բ, Սամվել):

§ 614. Երբեմն էլ միևնույն որոշյալը ունենում է ածականի տարբեր տեսակներով արտահայտված որոշիչներ (որակական և հարաբերական): Նման դեպքերում հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը որակականից առաջ է շարադասվում, որովհետև հարաբերական ածականները ավելի առարկայական են: Որակական ածականները նրանցից առաջ դրվելով՝ կարող են վերաբերել նրանց: Օրինակ՝ Պղնձե մեծ կաթսաների հնչյունները... նողկանք էին ներշնչում (Շիրվ., Քառս): Նա կանգնեց պատշգամբի երկաթե բարակ սյուներից մեկի մոտ (ՆԴ, Նունն):

§ 615. Եթե որոշյալն ունի ածականով և թվականով արտահայտված որոշիչներ, նախ դրվում են թվական որոշիչները, ապա՝ ածականները. օրինակներ՝ Հարյուրավոր կեղտոտ, առողջ և գոս, առնական և կանացի ձևեր միաժամանակ բարձրացան վեր (Շիրվ., Քառս): Բացի երեք բնակիչի բարաքներից... կանանց գոտում ուրիշ ոչ մի կենցաղային հարմարություն չկար (ԳՄ, Սև մարդը):

Երբեմն էլ թվական որոշիչը շարադասվում է ածականի որոշիչից հետո: Այս դեպքում հատկապես ընդգծվում է թվական որոշիչը: Օրինակ՝ Նա ստացել էր արտասահմանյան երկու ծրար: Արջը նրան հասցրեց ավանդական առաջին հարվածը (ԳԹ, 12.5.1966): Թվական որոշիչը ածականի որոշիչներից հետո է դրվում նաև այն դեպքում, երբ ածականները իրենցից առաջ ունեն մի այլ թվական. օրինակ՝ Հինգ տարեկան մի տղա քնել է արդեն: «Մի» թվականով (երբեմն էլ անորոշ դերանվամբ) արտահայտված որոշիչը որպես կանոն դրվում է ածականի որոշիչից առաջ: Օրինակ՝ Ատում էին, որովհետև նա պարսիկ էի, հեթանոս էի, մի քրիստոնյա բնտանիքի մեջ ընկած (Բ, Սամվել): Ամբողջ ամբողջի մեջ տիրում էր մի տարօրինակ, ծանր, ճնշող լուռություն (Ն. տ.):

Հատկացուցիչի և հատկացյալի շարադասությունը

§ 616. Ժամանակակից հայերենում հատկացուցիչը սովորական շարադասությամբ դրվում է հատկացյալից առաջ. օրինակ՝ Մեր թշնամուն առաջնորդում էին մեր հարազատները (Բ, Սամվել): Գալակտիկաների ընդհարումները հազվագյուտ երևույթներ են (Գիտ. և տեխ., 1967, № 7, էջ 29):

Եթե նույն հատկացուցիչի հատկացյալն ունի նախադաս որոշիչներ (մեկ կամ մի քանի), ապա հատկացուցիչը շարադասվում է նաև այդ որոշիչներից առաջ. օրինակ՝ Նախքան նահապետի նորակառույց տուն հասնելը նրանք հանդիպեցին Ափրոյին (ՀՔ, Նահապետը): Նրա երկար ու չոր հասակին չէր սաղում կուսնալ (ն. տ.):

Հատկացուցիչն առաջադաս գործածության դեպքում հատկացյալից չի տրոհվում. 5-րդ դարից սկսած Հայաստանի հողում հայ երեսաները միայն հայկական դարոց են հաճախել (ՀԶ, 19.3 1967): Մեր լիզուն բարձր լեռներից և խորունկ ձորերից ծնված լիզու է (ն. տ.):

§ 617. Սովորական շարադասության պայմաններում հատկացուցիչը հատկացյալից տրոհվում է այն դեպքում, երբ նրանց միջև ընկնում են այլ բառեր, որոնք մեծ մասամբ լրացնում են հատկացյալին: Օրինակ՝ Աղջկա՝ Հենրիխին ուղղված աչքերում սպասում և հարց կար (Սով. դպ., 8.2.1967): Լուսնի՝ աշխարհում առաջին արհեստական արբանյակի թռիչքը... (ՍՀ, 6.4.1966): Սովորական շարադասությունը հատուկ է գիտատեխնիկական և պետական պաշտոնական գրականությանը: Գեղարվեստական գրականությունում, առավելապես պոեզիայում լայն տարածում ունի հատկացուցիչների ետադաս կիրառությունը, որը խոսքին հաղորդում է հուզականություն և վայելչագեղություն: Օրինակներ՝

Գազաթներին մով սառերի
Թափառեցի սերս լալով,
Հացս քամին զով սառերի
Հսեց, տարավ թեին տալով (Իս.):

Քույր իմ նազելի, նայիր քո զիմաց՝
Վիրավոր, ավեր սիրտս եմ բացել (Իս.):

Շրջուն շարահասության ժամանակ հատկապես ընդգծվում է հատկացյալը: Այս դեպքում նախահասության տրամաբանական շեշտը ընկնում է նրա վրա, և այն տարբերվում է բարձրացող հընչերանգով: Դրանով հեղինակը ստեղծում է մի տեսակ հանդիսավոր ուն, որտեղ շեշտվող անդամը անպայման հզոր շունչ է ստանում:

Շատ հաճախ բաղմանդամ հատկացուցչի ներսում եղած անդամներն ունենում են նաև որոշիչներ, որոնք առաջադաս են դրվում իրենց որոշյալներից: Օրինակներ՝ Երկրի ֆուտբոլի «Ա» խմբի առաջնության երկրորդ ենթախմբի ումեղագույն թիմերի մրցախաղերը գնալով էլ ավելի լարված և համառ բնույթ են կրում (ԵԵ):

§ 618. Եթե բաղմանդամ հատկացուցչի կազմում կա նաև տեղանուն, ապա այն սովորաբար զրվում է առաջին տեղում, կամ մյուս հատկացուցիչներից առաջ: Օրինակներ՝ Լենինականի Մի. քայել Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում վերջերս ստեղծվեց հուշարձանների պահպանության ընկերություն: Ճապոնիայի խաղալիքների խանութներում վաճառում են այնպիսի տիկնիկներ, որոնք կարողանում են երկու փոքրիկ հերիալ պատմել (Ավանգ.):

§ 619. Հատկացուցիչը հտադաս կիրառություն է ստանում այնպիսի բարդ նախահասության գլխավոր նախադասության մեջ, որի որոշիչ երկրորդական նախահասությունը լրացնում է հենց այդ հատկացուցչին: Այդ կատարվում է ստորադասական կապակցությունը ուժեղացնելու համար: Օրինակ՝ Լավ է պատասխանում աշակերտը այն երիտասարդ ուսուցչի, որը միշտ ղեկավարում է ինքնադարգամամբ: Այստեղ «ուսուցչի» հատկացուցիչը վերջադաս է կիրառվել, որպեսզի երկրորդական նախահասությունը լրացնի հենց այդ անդամին: Իսկ եթե այն նախադաս գործածություն ունենար, ապա երկրորդական նախահասությունը կվերաբերեր ոչ թե ուսուցչին, այլ աշակերտին՝ «Լավ է պատասխանում այն երիտասարդ ուսուցչի աշակերտը, որը միշտ ղեկավարում է ինքնադարգամամբ»: Շփոթությունից խուսափելու համար պետք է աշխատել հտադաս հատկացուցիչը միշտ մոտ դնել «որ» հարաբերական բառին:

Բացահայտիչի և բացահայտյալի շարադասությունը

§ 620. Ժամանակակից հայերենում բացահայտիչը բացահայտյալից միշտ հետո է դրվում: Նախադասության այդ անդամի պաշտոնի համար վճռական նշանակություն ունեցող հանգամանքներից մեկն էլ շարադասությունն է: Հայտնի է, որ խոսողը բացահայտիչը գործածում է, երբ ցանկանում է մասնավորել այն առարկան, որի մասին խոսում է, և որը առանց բացահայտիչի որոշակի չէ: Հենց այդ է պատճառը, որ բացահայտիչը դրվում է բացահայտյալից անմիջապես հետո՝ վերջինս մեկնաբանելու, բացահայտելու համար: Բացահայտիչը մեկնաբանում, բացահայտում է նախադասության ենթակայի, ստորոգելիական վերադրի, հատկացուցիչի, որոշիչի, խնդիրների ու պարագաների ով կամ ինչ լինելը: Իսկ եթե նախադասության մեջ բացահայտիչի և բացահայտյալի տեղափոխություն կատարվի, ենթական, հատկացուցիչը, խնդիրներն ու պարագաները կդառնան բացահայտիչ. իսկ բացահայտիչը՝ այն անդամը, որի տեղը դրվել է: Օրինակներ՝ Թող Լրիցս փառաբանվի հայկական հողը՝ տաղանդների օրրանը (ԳԹ, 3.2. 1967): Հեռավոր Հյուսիսից՝ էստոնիայից, Երևան են ժամանել մեր սիրելի բարեկամները... (ԵՆ, 12.9.1964): Իսկ իմ պապը՝ Անդոք իշխանը, գիտե՞ այդ մասին (ՍԶ, Պապ թագավոր):

§ 621. Կապակցություններով արտահայտված բացահայտիչները նույնպես վերջադաս կիրառություն ունեն: Օրինակ՝ Երա աջ կողմում, առաջին տեղում կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնյանը՝ հայոց զորքերի քնդհանուր սպարապետը, հետո՝ Սահակ Պարթևը՝ Ներսես Մեծի որդին (Բ, Սամվել): Վանաձորի կիրճում՝ հանգստանալուց հետո հյուրերը մեկնեցին քիմիադործների կուլտուրայի պալատը (Ավանգ., 15.9.1969):

§ 622. Կայուն շարադասություն ունի նաև մասնավորեցնող բացահայտիչը. այն մշտապես դրվելով բացահայտյալից հետո՝ ավելի կոնկրետ ու որոշակի է դարձնում վերջինիս իմաստը (այս դեպքում բացահայտիչի ու բացահայտյալի համաձայնությունը թվով և հոլովով պարտադիր չէ), Օրինակներ՝ Լեռների երկնաքեր գաղաթներին, ժայռերի մեջ, արծիվներ են բնակվել անհիշելի ժամանակներից (Սով. գրակ., 1965, № 4, էջ 17): Բոլոր ժամանակ-

ներում, ցերեկ թե գիշեր, շնչում են ձորերը, անձավները (ն. տ.):

§ 623. Սովորական և մասնավորեցնող բացահայտիչներից տարբերվում է մասնական բացահայտիչը. սա կայուն շարադասություն չունի. նրա տեղը նախադասության մեջ ազատ է. այն կարող է դրվել բացահայտյալից թե՛ առաջ, և թե՛ հետո: Օրինակ՝ Ես գիմեցի նրան, որպես ամենամոտ ընկերոջ: Որպես ամենամոտ ընկերոջ, ես գիմեցի նրան: Մեկ այլ օրինակ՝ Շարադասությունը, որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին: Որպես ֆերականական արտահայտման միջոց, շարադասությունը հատուկ է աշխարհի բոլոր լեզուներին:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 624. Բայական անդամի լրացումների շարադասությունը, հակառակ գոյականական անդամի լրացումների, համեմատաբար ազատ է: Եթե գոյականական անդամի լրացումներից երկուսը (որոշիչ, հատկացուցիչ) սովորաբար նախադաս գործածություն ունեն, իսկ մեկը՝ բացահայտիչը, միշտ ետադաս, ապա խնդիրների ու պարագաների շարադասության խիստ պայմանավորվածություն գոյություն չունի: Դրանք կարող են և՛ նախադաս և՛ ետադաս շարադասվել՝ նայած խոսքի բնույթին, նախադասության իմաստային, արամաբանական շեշտին ու հնչերանգին: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Աբեղյանը՝ խնդիրների և պարագաների շարադասությունը ազատ է. դրանք հավասարապես ստորոգյալից առաջ և հետո կարող են դրվել «այն կարգով, որով զաղափարները ծնվում են խոսողի մտքի մեջ»⁴⁶: Աբեղյանի այս տեսակետը հիմնականում ճիշտ է, սակայն այդ ազատությունը այնքան էլ բացարձակ չէ:

ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ շարադասությունը

§ 625. Թեև բայական անդամի լրացումների շարադասությունը համեմատաբար ազատ է, բայց դրանց տարբեր խմբերում ևս գոյություն ունի շարադասության տարբերություն. այսպես՝

⁴⁶ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 533—534:

խնդիրները ի տարբերություն պարագաների, գերազանցապես վերջադաս են լինում: Գրանք առաջադաս են դորժածվում շեշտակրության դեպքում: Խնդիրների շարադասության համակարգում առավել հետաքրքրություն է ներկայացնում ուղիղ խնդրի շարադասությունը.

§ 626. Ուղիղ խնդիրը քերականական անհրաժեշտ պահանջով ստորոգյալից հետո է դրվում այնպիսի նախադասություններում, որտեղ ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևով համընկնում են իրար, և ենթական ավելի ակտիվ դերում է հանդես գալիս (կեցությունն է որոշում զիտակցությունը).

Կինը ճրագ, մայրն արեգակ,
Բայց արի տես, որ նրագս
Մարեկ կուզե արեգակս (ՀՇ):

Այսպիսի դեպքերում ենթական և ուղիղ խնդրի տեղերը փոխելիս, անսլայմանորեն փոխվում են նաև նրանց պաշտոնները:

Ժամանակակից հայերենում սովորական շարադասությամբ ուղիղ խնդիրը դրվում է ստորոգյալից հետո: Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ մեր լեզվի ժամանակակից փուլում բնութագրական է «ենթակա-ստորոգյալ-ուղիղ խնդիր» և ոչ «ենթակա-ուղիղ խնդիր-ստորոգյալ» շարադասական կառուցվածքը: Օրինակ՝

Հազրոն նստել է օջախի քարին,
Հիշում է կորած երկիրն ու հողը,
Տխուր նայում է Հայկական սարին
Եվ նվազում է ծիւանի փողը (ՀՍ):

Դռան շեմքին կանգնել էր մերկ երեխան ու բարձր-բարձր հեկեկում էր ու կանչում հորը (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

§ 627. Երբ նախադասությունն ունի բազմակի ուղիղ խընդիրներ, դրանք նույնպես, որպես կանոն, դրվում են ստորոգյալից հետո. ես ծանոթացա ու սիրեցի հայ ժողովրդի երգը, երաժշտությունը, արվեստի տաղանդավոր ներկայացուցիչներին (ՍՀ, 21.9.1964): Գրական լեզուն դրաբարից առել է գեղեցկությունը, բարբառներից՝ կյանքը, միջին հայերենից՝ հրաշալի տեքմիկներ (Ս. գրակ., 1963, № 7, էջ 142):

§ 628. Հաճախ խոսքում անհրաժեշտություն է առաջանում

խոսակցի (ընթերցողի) ուշադրությունը հրավիրել գործողության անմիջական օբյեկտի վրա. այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը, իր վրա կրելով տրամաբանական շեշտը, ստորոգյալից առաջ է անցնում: Այս երևույթը հատուկ է հատկապես գեղարվեստական գրականությունը. այն գիտական ոճին քիչ է հատուկ: Օրինակներ՝

Աղֆատություն ես սիրեցի,
 Խեղճի լացը, հառաչանք,
 Ես ֆնաբս նվիրեցի
 Վիշտ երգելու և տանջանք (Հ. Հովհաննիսյան):

Եթե ծաղիկ եք տեսել երազում, համարձակ եղեք
 (Վ. Դավթյան):

Մեկը գրպանից հաց էր հանել... (ԱԲ, Սպիտակ ձիւն):

§ 629. Եթե նախադասությունը բացի ուղիղ խնդրից ունի նաև անուղղակի խնդիր՝ դրված տրական հոլովով, ապա ուղիղ խնդիրը սովորաբար այս վերջինից հետո է շարադասվում, և այս՝ այն դեպքում, երբ տրական հոլովով դրվող խնդիրը արտահայտված է անձնական դերանվամբ. Նահապետը հանձնեց նրան իր գնած իրեքը (ՀՔ, Նահապետը): Սակայն երբ տրական հոլովով դրված խնդիրը արտահայտված է գոյականի անորոշ առումով, ապա այդ դեպքում ուղիղ խնդիրը անալոգիան դրվում է անուղղակի խնդրից առաջ, որպեսզի շփոթություն չառաջանա, և վերջինս չդիտվի որպես հատկացուցիչ:

Ուսուցիչը տալիս է մի աշակերտի (կամ տետրը մի աշակերտի է տալիս), բայց՝ Ուսուցիչը տալիս է մի աշակերտի տետրը (այստեղ արդեն «մի աշակերտին» դիտվում է ոչ թե որպես մատուցման անուղղակի խնդիր, այլ որպես հատկացուցիչ):

Խնդիրների շարադասության փոփոխությունից ազդպիսի շփոթություն չի առաջանա, եթե որպես խնդիրներ հանդես եկող գոյականները դրված լինեն որոշյալ առումով. Մայրը գնդակը հանձնեց երեխային: Մայրը գնդակը երեխային հանձնեց: Մայրը հանձնեց գնդակը երեխային:

§ 630. Սովորական ուղիղ խնդրի շարադասությունից գրեթե ոչնչով չի տարբերվում մասնական ուղիղ խնդրի շարադասությունը. վերջինս նույնպես սովորական շարադասությամբ դրվում է ստորոգյալից հետո: Օրինակ՝ Այնուհետև տանուտները մեզ համար

բերեց խաղող ու ձմերուկ. ես կերա խաղողից, իսկ ընկերս՝ ձմե-
րուկից: Անցյալ տարի Իջևանի շրջանի կարմրավուն մաւմարից մեկ
վազոն ուղարկեցին Իտալիա, իսկ Վեդու շրջանի սև մաւմարից՝
Ժնև (ՄՀ, 26.2.1966): Գրականության մեջ հաճախ ենք հանդիպում
նաև զրանց նախադաս գործածությունների. նոր աճած շիվերից
փոխադրեցին փխրուն սևահողի մեջ (ՀՔ, Նահապետը), Նա Նուբա-
րի բերած ջրից լցրեց ծառի արմատին (ն. տ.):

§ 631. Վիճակադրական տվյալները ապացուցում են, որ Ժա-
մանակակից հայերենում հանգման, մատուցման, վերաբերության
և ներգործող անուղղակի խնդիրները ստորոգյալի նկատմամբ հիմ-
նականում ետադաս շարադասություն ունեն, իսկ միջոցի անուղղա-
կի խնդիրը՝ հավասարապես թե՛ նախադաս և թե՛ ետադաս կիրա-
ռություն ունի՝ Թումանյանի արծաթե բաժակը լցվում էր գինով,
մերթ էլ արցունքով, ժպիտով (թերթերից): Իր երգերը պեղջուկ
նաիրցու ֆրաֆնով էր նա ողողում (ԵԶ): Հայրը ձեռքով շոյեց նրա
գլուխը (ՆԶ, Հացավան):

§ 632. Համեմատաբար ավելի կայուն է անջատման անուղ-
ղակի խնդրի շարադասությունը. այն սովորաբար ստորոգյալից
առաջ է դրվում՝

Ես ֆեզնից դառնացած հեռացա,
Ես ֆեզնից հեռացա ու լացի (ՎՏ):

Շաֆարից սղալչականեր բարձրացան թեյի բաժակի երեսը (ԱԲ):
Հանդիպում են նաև ետադաս օրինակներ՝ Հաղարավոր շորացած
ծաղիկներ բուրում էին խոտի խրճերի միջից (ԱԲ):

Պարագաների շարադասությունը

§ 633. Պարագաների շարադասությունը խնդիրների համեմա-
տությամբ ավելի ազատ է. սակայն դրանցից մի քանիսի դիրքը
ստորոգյալի նկատմամբ պայմանավորված է նրանց խոսքի մա-
սային պատկանելությամբ, ինչպես նաև ստորոգյալին մոտիկ լի-
նելու հանգամանքով: Գոյականի տարբեր հոլովներով, դերբայնե-
րով, Ֆակբայներով արտահայտված ձևի պարագաների նախադաս
գործածությունը գերակշռող է: Այսպես, օրինակ՝ Ստ. Զորյանի
«Մայրը» պատմվածքում գործածված 68 ձևի պարագաներից 64-ը
նախադաս են, իսկ Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպից վերցված

Շարադասումյան փճակագրական բնութագրեր տարրեր ոճերով

Ոճեր	Բնական զանգվածներ		Կնիակա		Որոշ.		Հատկաց.		Բացահ.		Ուղ. ի.		Սն. ուղ. ինդ.		Դարա- զաններ		Աղբյուրները և էջերը
	Բնական	Զանգված	Կնիակա	Զանգված	Որոշ.	Զանգված	Հատկաց.	Զանգված	Բացահ.	Զանգված	Ուղ. ի.	Զանգված	Սն. ուղ. ինդ.	Զանգված	Դարա- զաններ	Զանգված	
Օրենքներ	184	15	3	14	—	13	—	—	—	7	3	2	3	12	4		ՀՍՄՀ բրեւական դատավարու- թյան օրենսդիրը, 1963, էջ 150—160
Հրապարակախոսու- թյուն	185	10	5	38	—	17	—	—	—	13	3	4	4	5	2		Գ. Հայկունի, Երթ մարտման (հրապարակախոսութ.), 1965, էջ 585
Փիլիսոփայություն	185	16	1	32	—	6	1	1	—	10	1	—	—	2	2		Մարքսիստական փիլիսոփա- յութ., հիմունքներ, 1963, էջ 293—294
Քաղաքաանասու- թյուն	185	17	—	19	1	16	—	—	—	8	4	2	2	4	2		Քաղաքաանասումյան դասու- ղիքը (ըունեթի համար), 1963, էջ 134
Տեխնիկա	183	14	2	36	—	23	—	—	—	6	1	3	11	8	3		Հատուցների տրադիցիոնա- լիտյան..., 1966, էջ 68—69
Պատմություն	Արձակ	183	19	8	21	4	13	4	1	—	10	4	6	3	15	6	Գ. Դեմիրճյան, հատված Վար- դաներից (ՍԳՍ) 1960, էջ 60
	Զտված	183	3	6	15	8	17	5	—	—	14	5	13	4	9	12	Ս. Կապուտիկյան, Վարդ իմ որդուն (ՍԳՊ), 1960, էջ 370—371

Պատմություն

Ծանոթություն.— Աղբյուրներում տարրեր ոճերից բերված յուրաքանչյուր հատվածի բառերի քանակը (տառչիև սյունակ) չի հա-
մապատասխանում նույն հատվածի նախադասումյան անդամների զուտարին, որովհետև ա) հատվածից
զուրս են թողնված նախադասումյան անդամ չհանդիսացող բառերը, բ) բառակապակցությունները հիմնա-
կանում գրվում են որպես նախադասումյան մեկ անդամ:

մի հատվածում (բաղկացած 183 բառից) 8 ձևի պարագաներից և ոչ մեկը հտադաս չէ: Նույն բանը կարելի է ասել նաև քաղաքական ու հրապարակախոսական գրականության մասին: Սակայն հակառակ երևույթը գոյություն ունի չափածո խոսքում. այստեղ ձևի պարագաները ստանալով տրամաբանական շեշտ և հնչերանգային բեռնվածություն, կարող են դրվել հտադաս:

§ 634. Գրեթե նույն բանը կարելի է ասել պատճառի, հիմունքի ու հակառակ հիմունքի և միասնության պարագաների շարադասության մասին. սրանք մեծ մասամբ շարադասվում են ստորոգյալից առաջ, երբեմն էլ դրվում են նույնիսկ նախադասության սկզբում:

Խեղճը դողալով անհույս կուացավ,

Դարդից շորացավ, ուռնի դարձավ (ՀԹ, Անուշ):

Վշտից ու սարսափից մարդիկ խելագարվում էին (Ս. գրակ., 1971, № 3): Նրբաղուստի գործադիր կոմիտեի սրճարանի ամեն շարի ապրիլի առաջին կիրակին հայտարարվում է համաքաղաքային շաբաթօրյակ (ՆԵ, 24.3.71): Հակառակ մեր ցանկությանը կառապանը թեքվեց դեպի ձախ (Վ. Փափազյան): Բնկերներով զբոսանքի գնացինք:

§ 635. Վիճակագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տեղի, ժամանակի, չափ ու քանակի պարագաները գրեթե հավասարապես ստորոգյալից և՛ առաջ են դրվում, և՛ հետո, սակայն տեղի և ժամանակի պարագաները ավելի շատ նախադաս կիրառություններ ունեն. այս դեպքում նախադասությունը կունենա «ստորոգյալ-ենթակա» շարահյուսական կառուցվածք եվրոպայից Կոմիտասը վերագրածավ Հայաստան՝ իր սիրելի ժողովրդին ծառայելու (ՍՀ, 15.6.72), Տուն էին դառնում դյուղի աղբյուրից երեք մայրերը կժերը ուսերին (ՍԿ):

Հազար ութ հարյուր վաքսունինն քվին

Հայոց այդիներն ի՞նչ պտուղ տվին (ՊՍ):

Վաղուց, վաղուց ես դու ինձ մոռացել (ՀԹ, Անուշ):

Եթե նախադասության մեջ կան տեղի ու ժամանակի (կամ այլ) պարագաներ, ժամանակի պարագան սովորաբար նախորդում է դրանց: Օրինակներ՝ Արտաշեսը 180—160 թվերի ընթացքում

Արարատյան դաշտում, Արաքսի ձախ ափին կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք, որը նրա անունով կոչվում է Արտաշատ (ՀԺՊ, հ. 1): Ամեն ամիս, ամեն շաբաթ, նույնիսկ ամեն օր ծրեանում ծնվում է մի նոր կառույց (ԵՆ, 21.10.72):

Հակառակ մյուս պարագաների, նպատակի պարագան գրական հայերենում մեծ մասամբ ստորոգյալից հետո է շարադասվում, ավելի հաճախ դրվում է նախադասության վերջում: Օրինակ՝

Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք՝
Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի (ՀԺ, Անուշ):

§ 636. Հիմնականում վերջադաս գործածություն ունի անորոշ գերբայի տրական հոլովով արտահայտված նպատակի պարագան: Օրինակներ՝ Տիրանուհին գնացել էր ջրաղաց ալյուր աղալու (ԱԲ): Սիրով կգամ Երևան նորից երգելու (ՍՀ, 21.9.72):

Անորոշ գերբայի տրական հոլովով, ինչպես նաև դոշականի անորոշ տրականով արտահայտված նպատակի պարագաների նախադաս գործածությունը շրջուն է համարվում, որովհետև ստորոգյալից առաջ անցնելով այն շեշտվում է. նրանց կոտորելու են շտապում (ՀԺ, Քաջ Նազար): Հանգստանալու եմ գնում: Զրի դնաց. Համերգի է եկել:

§ 637. Խոսքի տարբեր ոճերում (ղեղարվեստական, գիտական, իրավաբանական, հրապարակախոսական և այլն) նախադասության անդամների շարադասությունը (սովորական և շրջուն) աշխարհի ճշգրիտ և տեսանելի դարձնելու նպատակով բերվում է մի փոքր ընտրանքի (183—186 բառ) վիճակագրական տվյալների աղյուսակ: Աղյուսակի առաջին սյունակում բերված են գրական լեզվի 6 ոճերի տարբերակներ, երկրորդում՝ յուրաքանչյուր ոճից վերցված են հավասար քանակությամբ բառեր (չնչին տարբերություններով), մյուս սյունակները բաժանված են նախադասության անդամների միջև՝ համաձայն ժամանակակից հայերենի սովորական շարադասության կանոնների. այսպես՝ սովորական շարադասությամբ ենթական, որոշիչը, հատկացուցիչը և խնդիրների ու պարագաների մեծ մասը նախադաս են գործածված, իսկ բացահայտիչն ու ուղիղ խնդիրը՝ հտադաս:

Հաշվումներից շատ որոշակիորեն երևում է, որ գիտական-տեխնիկական և պետական-պաշտոնական ոճերի շարադասությու-

ներ միանգամայն տարբերվում է գեղարվեստական գրականության ոճի շարադասությունից: Առաջիններում ոճը շուր է, պասիվ, նկարագրական, որտեղ գերիշխողը սովորական շարադասությունն է (շեղումները կատարվել են քերականական պահանջով կամ հարկադրաբար): Պատկերը բոլորովին այլ է գեղարվեստական խոսքում. այստեղ առատորեն են գործածված հտադաս ենթակաները, որոշիչներն ու հատկացուցիչները, այդպես էլ նախադաս են գործածված ուղիղ խնդիրներն ու պարագաները, որոնք մյուս ոճերում հտադաս են գործածվել: Գեղարվեստական խոսքում էլ արձակը տարբերվում է չափածոյից, վերջինում շրջունության դեպքերը անհամեմատ ավելի շատ են:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 638. Տվյալ մտքի արտահայտման համար հաճախ անհրաժեշտ չի լինում գործածել նախադասության բոլոր անդամները, և շատ անգամ վերջիններիցս մեկը կամ մի քանիսը բաց են թողնվում:

Օրինակ՝ Պայթեցին առաջին ակտները խուցացող տանկի առաջ, սուլեցին զնդակները թշնամու հակատանկային զենքերից:

— Դեպի ա՛ջ, ուղիղ խրամատների վրա, — հրամայեց նա մեքենան վարողին... Տանկը կանգնում էր երբեմն միայն մի վայրկյան, հրամանատարը թնդանոթից կրակում էր փախչող խմբերի մեջ և հրամայում լցնողին.

— Արա՛գ—արա՛գ...

Նտեից և աջ ու ձախ կողմերից գալիս էին ուրիշ տանկեր...

Ահա փողոցի սկիզբը: Ռադիստը հայտնում է.

— Փողոցի սկիզբը ականապատված է:

— Շո՛ւտ տո՛ւր դեպի ձախ, — հրամայում է տանկի պետը (ՀՔ, Որդու վերադարձը):

Ընդգծված նախադասություններում բաց են թողնված, արտահայտված չեն մի շարք անդամներ: Առաջին ընդգծված նախադասությունը արտահայտված է միայն տեղի պարագայով, երկրորդ

ընդգծված նախադասությունը՝ միայն ձևի պարագայով, նրանցում չկան ենթական և ստորոդյալը: Հաջորդ նախադասության մեջ բաց է թողնված «ետևից և աջ ու ձախ կողմերից» անդամների հատկացուցիչը (տանկի, այդ տանկի): «Շուռ տուր դեպի ձախ» թերի նախադասության մեջ բաց են թողնված ենթական և ուղիղ խնդիրը (եթև դիտենք իբրև լրիվ երկկազմ նախադասության թերի նախադասություն):

Բերված հատվածի ընդգծված նախադասությունները թերի են: Այսպիսով՝ այն նախադասությունը, որը կառուցվածքային տեսակետից ամբողջական չէ, նրա մեկ անդամը կամ մեկից ավելի անդամները բաց են թողնված, բայց մոտիվ հասկացվում են, կոչվում է թերի նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 639. Թերի նախադասությունը որպես այդպիսին պետք է դիտել միայն ձևային, կառուցվածքային տեսակետից, քանի որ, ինչպես ասվեց, նրա միտքը թերի չէ ու բավարար չափով հասկացվում է: Եվ քանի որ թերի նախադասության միտքը հասկացվում է, ուստի բոլորովին էլ անհրաժեշտ չի լինում վերականգնել նրա շարտահայտված անդամները: Թերի նախադասության անդամը կամ անդամները չեն արտահայտվում՝ տվյալ խոսքում, պայմաններում ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով: Թերի նախադասությունը կարող է արտահայտված լինել մեկ անդամով, և նրանում կարող են բաց թողնված լինել մի քանի անդամներ, և, ընդհակառակը, այն կարող է արտահայտված լինել մի քանի անդամներով, ու բաց թողնված կարող է լինել միայն մեկ անդամ (տե՛ս վերը բերված օրինակը):

Ճիշտ կառուցված խոսքում թերի նախադասության միտքը որոշակիորեն հասկացվում է, թեկուզ և այն արտահայտված լինի մեկ խնդրով կամ պարագայով: Դրան նպաստում են խոսքը, խոսքային իրադրությունը: Այս տեսակետից քննենք վերևի օրինակներից (§ 638) միայն մեկը: Երբ տանկի պետը մարտի ժամանակ որոշակի պայմաններում տանկիստին հրամայում է. «Շուռ տուր դեպի ձախ», թեև այդ նախադասության մեջ «շուռ տալ» ներգործական սեռի բայի ուղիղ խնդիրը բաց է թողնված, այնուամենայնիվ

Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է տանկին, նրա ընթացքին: Այնուհետև. այդ նախադասության ենթական բաց է թողնված, զեղչված է, բայց հասկանալի է, որ ենթական ղու-ն է, քանի որ ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով:

Թերի նախադասության մեջ շարտահայտված անդամը կամ անդամները կարող են հասկանալի լինել կա՛մ միայն սովյալ նախադասությունից առանձին վերցրած, կա՛մ կից նախադասություններից:

Երբ խոսակիցներից մեկն ասում է, օրինակ, «Վաղն այստեղ ինձ կսպասես, մինչև որ դամ», հասկանալի է, որ առաջին նախադասության ենթական է ղու, իսկ երկրորդինը՝ ես, որոնք երկուսն էլ զեղչված են ինքնին հասկանալի լինելու պատճառով:

Սակայն հաճախ, հատկապես երկխոսությունների դեպքում, թերի նախադասության միտքը հասկանալի է դառնում կից և հատկապես նախորդ նախադասությունների միջոցով միայն, խոսքի ընթացքից: Օրինակ՝

— Դու ի՞նչ գծով ես գնում Չորածառ, — նույն քնկոտ ձայնով հարցրեց նա:

— Ակադեմիայի... — պատասխանեցի ես և պատմեցի իմ անելիքների մասին:

— Քանի՞ օր պիտի մնաս:

— Մոտ մի ամիս:

— Շատ է...

— Իսկ դո՞ւ...

— Մի լանի օր... (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

Ընդգծված բոլոր նախադասությունները թերի են, և դրանց միտքը կարելի է հասկանալ միայն խոսքի մեջ վերցնելով, հաշվի առնելով նախորդ նախադասությունները:

§ 640. Թերի նախադասությունը հակադրվում է լրիվ նախադասությանը, որի բոլոր անդամները արտահայտված են լինում: Նկատենք, որ թերի նախադասությանը հակադրվում է ոչ միայն երկկազմ լրիվ նախադասությունը, այլև միակազմ լրիվ նախադասությունը:

Օրինակ՝ Եվ մինչև Տերինտը կընկներ տապալվող ծառի սկիս՝ Բաթր սուրն առաջ ճոճելով, բաց դռնից նետվեց դուրս:

— Բռնե՛լ... (ՍԶ, Պապ թաղավոր): Ոչ ոքի սպասել չենք կարող: Նղածով դիմադրել (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Ընդգծված նախադասությունները թերի միակազմ նախադասություններ են, որոնցից առաջինում բաց է թողնված ուղիղ խնդիրը, երկրորդում՝ անուղղակի խնդիրը:

Երրեմն դժվար է որոշել, թե տվյալ թերի նախադասությունը ինչպիսի լրիվ նախադասության թերին է՝ երկկազմ, թե՞ միակազմ: Այսպես, դժվար է ասել, թե սույն գլխի սկզբում բերված «Արագարագ» նախադասությունը երկկազմ, թե՞ միակազմ նախադասության թերին է, քանի որ այն գործողությունը, որի պարպան է այդ թերի նախադասությունը, կարող է արտահայտվել թե՛ բայի երկրորդ դեմքով և թե՛ անորոշ դերբայով: Առաջին դեպքում համապատասխան լրիվ նախադասությունը կլինի երկկազմ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ միակազմ: Սա նշանակում է, որ թեև թերի նախադասության միտքը լրիվ չափով հասկանալի է, բայց երբեմն դժվար է որոշել, թե խոսողը կամ հնչյունակը նախադասությունը լրիվ ձևով կազմելու դեպքում հատկապես ինչ բառեր ու բառաձևեր կգործածեր: Դրա պատճառն այն է, որ միևնույն միտքը, մտքի այս կամ այն բաղադրիչը կարելի է արտահայտել լեզվական տարբեր միջոցներով:

§ 641. Նախադասության թերի լինելու չափը տարբեր է լինում տարբեր դեպքերում: Նախադասությունը կարող է այնքան թերի լինել, որ չխանգարի նրա ինքնուրույն գործածությունը, կարող է և թերի լինել այնքան, որ խոսքից դուրս որևէ միտք չարտահայտի և չդիտվի որպես նախադասություն:

ԹԵՐԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿԵՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

§ 642. Թերի նախադասություններ գործածվում են խոսքի բոլոր տեսակի արտահայտություններում: Հատկապես երկխոսությունները թերի նախադասությունների գործածության առավել մեծ հնարավորություն են տալիս: Ըստ որում, այստեղ խոսքը վերաբերում է թերի նախադասությունների ոչ միայն քանակական կողմին, գործածության հաճախականությանը, այլև կառուցվածքային յուրահատկությանը: Կան, ինչպես ասվեց վերը, նախադասության թերի լինելու տարբեր աստիճաններ, չափեր: Հատկապես երկխոսությունները հնարավորություն են տալիս կառուցելու, գործածելու այնպիսի թերի նախադասություններ, որոնք առանձին

վերցրած, ձեռի, կառուցվածքի տեսակետից նախադասության տեսք անգամ չունեն:

— Դու ո՞ւր ես գնում: — Դյուղ:

— Ի՞նչ ծաղիկ ես ամենից շատ սիրում: — Վարդ:

Այստեղ բնորոշված գոյականները կատարում են նախադասության դեր, հանդես են գալիս որպես նախադասությունների, թեև նրանցում չեն արտահայտված ո՛չ վերագրվող հատկանիշը, ո՛չ այն առարկան, որին վերագրվում է հատկանիշը, ո՛չ էլ ստորոգման ձևվային կողմը: Առաջին նախադասությունն արտահայտված է միայն տեղի պարագայով, երկրորդը՝ ուղիղ խնդրով:

Ավելացնենք նաև, որ միեկնույն բառը կամ բառակապակցությունը տարբեր երկխոսություններում կարող է ստանալ տարբեր թերի նախադասությունների արժեք: Հմմտ. վերի նախադասության հետ.

— Դա ի՞նչ է, — Վարդ:

— Ի՞նչ կա ծաղկամանի մեջ: — Վարդ:

Եթե վարդ բառը վերը բերված նախադասության մեջ ուղիղ խնդիր է, ապա այս օրինակներից առաջինում՝ ստորոգելիական վերագրի, վերջինում՝ ենթակայի պաշտոնով է հանդես գալիս: Ուրեմն՝ այդ թերի նախադասությունների շարահյուսական արժեքը պայմանավորված է երկխոսության մյուս նախադասության (այլ դեպքերում՝ նախադասությունների) բովանդակությամբ, այլ կերպ՝ խոսքով:

§ 643. Երկխոսությունների մեջ, հատկապես հարց ու պատասխանի դեպքում, հաճախ խոսակցի հարցին պատասխան է տրվում ոչ լրիվ նախադասություններով, այլ խոսակցի հարցական նախադասության հարցման տակ եղող անգամի պատասխանը կամ այլ երանդի նախադասության մտքի լրացումն արտահայտվում է բոլորով կամ բառակապակցությամբ, որն ունի նախադասության արժեք և թերի նախադասություն է:

Օրինակ՝ Ո՞վ է նվագում այս կես գիշերին: — Նորան՝ իմ աղջիկը (Ա.Դ. Մրզաշատի լուսաբացը): — Ո՞ւր է գնալու: — Քաղաք, կոնսերվատորիա: Դասերը շաբաթակեսով (ն. տ.): Իսկ ի՞նչ ես մտադիր հիմա: — Կատարել արքայի հրամանը (Դ.Դ. Վարդանանք, 2):

Պատահում է նաև, որ երկխոսության մեջ զործածված թերի

նախադասությունը ոչ թե խոսակցի հարցի պատասխանն է, այլ նրա արտահայտած մտքի որևէ լրացում, հավելում, որի կատարողը ամբողջությամբ չի կրկնում խոսակցի արտահայտած նախադասությունը:

ՆԱՏԱԼՅԱ... Հերսիլեն ունի ամեն բան, ինչ որ հարկավոր է մի կնոջ բախտավորության համար:

ՍՈԼՈՄՈՆ. Բացի մեկից՝ համապատասխան ամուսնուց (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

ՌՌԻՔՆՆ... Եվ նրանք, որոնց աշխարհայացքը մի փոքր բարձր է իրանց ամուսնու կոշիկներից, այժմ չեն կարողանում իրանց անհատական երջանկությունը նրա վրա հիմնել:

ՍՌԻՔՆՆ... (տաքանալով) Այդ այնտեղ ձեր լուսավոր եվրոպայում և ոչ մեզանում (ն. տ.):

Ա. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Դու նննդ դավադիր, սուրդ մխեցիր քո թագավորի թիկունքը:

Բ. ՈՃՐԱԳՈՐԾ... Որին երգվեցիր սիրելի, պաշտպանել (Շեքսպ., Թարգմ.):

§ 644. Երկխոսությունների մեջ զործածվող թերի նախադասությունը կարող է ոչ միայն պատմողական բնույթ ունենալ ու լինել հարցի պատասխան կամ ասված որևէ մտքի հաստատական բնույթի լրացում, այլև կարող է լինել հարցում՝ խոսակցի ասածի ալս կամ այն կողմի վերաբերյալ:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. ...Ես ուզում եմ ձեզ հիշեցնել...

ԲԱԳՐԱՏ. Ձեր ողնիկի մասի՞ն (Շիրվ., Պատվի համար):

ԱՆՏՈՆ. Դուք կին չեք, այլ հրեշ...

ՀԵՐՄԻԼԵ. Ինչո՞ւ: Որովհետև չե՞մ ատում և չե՞մ կարող ատել: Որովհետև շրթունքներս չե՞ն դավանանում իմ սրտին: Որովհետև հանուն քո հպարտության չե՞մ պղծում անկեղծությունն ու նըշմարտությունը... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

Թերի նախադասությունը երբեմն արտահայտվում է խոսողի, նախադասության մեջ զործածված որևէ բառի կամ բառակապակցության միջոցով, որ արտասանում, կրկնում է խոսակիցը տվյալ առարկայի, հատկանիշի վերաբերյալ իր վերաբերմունքը (զարմացական, հարցական և այլն) արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ Մինչև ե՞րբ հանդուրժենք բռնությունն ու կեղծիքին... Միայն մոռալիսձ Գաղիշոն ականա հաղաց և սրտատրոփ՝ առանց

կամենալու կրկնեց.— Բոնուրյա՞ն, կեղծիքի՞ն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Կարծեմ գնացքն արդեն եկել է: — Ա՞, արդե՞ն,— արտասանեց նա և մեքենաբար վերկացավ տեղից (ՆԴ, Մահը): Մինասյանին խոսք տալուց առաջ ուզում եմ իմանալ քո կարծիքը: — Իմ կարծիքը (ն. տ.): Ձեր բարեկամ Ջեհթաբիի տա՞նն էլ չեք խաղացել: — Իմ բարեկա՞մ (ԳՍ, Ազատության պողոտա): Եվ հանգչել ենք միասին էս արյունոտ դաշտում մինչև ելնելը: — Մինչև ելնե՞լը (ԳՍ, ն. տ.):

§ 645. Թերի նախադասությունն ըստ իր արտահայտության լինում է բաղմատյան: Այն կարող է արտահայտված լինել նախադասության զլխավոր անդամներից որևէ մեկով, իր լրացումով հանդերձ կամ առանց լրացման, կարող է արտահայտված լինել որևէ հրկրորդական անդամով կամ անդամներով: Վերջապես թերի նախադասությունը կարող է լինել մի հրկրորդական նախադասություն, որ լրացնում է մի այլ (մեծ մասամբ երկխոսության մեջ գործածված) նախադասության միտքը:

1. Ենթակայով արտահայտված քերի նախադասություններ

«Ո՞վ փոխարինեց քեզ: — Պետրովը (Սիր., Հայր և որդի): ՆԱԶԱՐ. Ո՞վ է վախկոտ:

ՈՒՍՏԻԱՆ. Դու (ԴԴ, Քաջ նազար): — Ապա՞, ո՞վ է Մամիկոնյան... — Բուրճա, — գոչեցին Վարդանին շրջապատողները (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

2. Ենթակայով և իր լրացումով կամ լրացումներով արտահայտված քերի նախադասություններ

— Քեզ ո՞վ է ավել: — Իմ ասեղը (ՆԴ, Ամիրյանի տրագիդիան):

Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչն էր թելադրում այս ծիծաղելի բաներն անելու: — Պարզ նախապաշարումը և սնահավատությունը (ՆԴ, Պայքար):

3. Դոյականական անդամի լրացումներով արտահայտված քերի նախադասություններ

«— Ու՞մ տղան ես: — Ուտա Ստեփանի (ՎԱ): — Քանի՞ դիրք ես դնել երեկ: — Քսաներկու:

4. Ստորոգյալով (կամ ստորագելիական վերադիրով) արտահայտված թերի նախադասություն

ԱՆՏՈՆ. ...Հապա ո՞րն է ձեր երեւակայած կյանքի խարիսխն, ա-
սացեք:

ՀԵՐՍԻԼԵ. Սիրտը (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Այս ի՞նչ ձայններ են: — Զիւր են, — շտապեց պատասխա-
նել Պետրոսը: — Մեր կողքին գոմ է (ՆԴ, Մի օր աշնանը): Որտե-
ղացի՞ էր այդ քաղղեկ Յուրչենկոն: — Սիրիւցի (ՀՔ, Սրբազան
ուխտ):

5. Բայական անդամի լրացումներով արտահայտված թերի նախադասություններ

ՎԵՐԺԻՆԵ. — Սիրտս կտրատվում է նրան նայելիս...

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ. — Ո՞ւմ: ՎԵՐԺԻՆԵ. — Տիրուհուս: (Շիրվ., Ունե՞ր
իրավունք): — Բացի այդ, ճանապարհին պիտի լցնել խոսքովի
աղանջը: — Քո՞ մասին: — Իմ պատասխան քղթի անմասնակցու-
թյան մասին (ԴԴ, Վարդանանք): — Ո՞ւր էիք գնացել: Քեւելի
կողմերը (ԳՍ, Աղատության պողոտա): Շնորհակալ եմ: — Ումի՞ց:
Քեզմից... Կյանքից... Այս երջանկության համար (ՆԶ, Հացավան):

6. Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված թերի նախադասություններ

— Դնա՛, ես քո քույրը չեմ... — Ա՛յ քեզ բան: Ինչո՞ւ: — Ին-
չո՞ւ: Որովհետեւ Բանի օր է, որ եկել ես և նոր ես հիշում ինձ, ինչ-
պես միշտ (ՆԴ, Պայքար): Այդ ինչպե՞ս է, որ ձեզ չեմ նկատել թառ-
րոնում: — Որովհետեւ մենք հասարակական գործիչներ չենք և
հետեւն ենք նստած (Ն. տ.): — Էդ ի՞նչ կարգ է, որ միշտ իմ զու-
խը կուղես ուտել... — Որ վրադ լամ, ցույց տամ սրտիս սերը, զրբ-
չիս ուժը (Իս., Գրական նախանձ):

Երբեմն թերի նախադասությունը կազմված է լինում գլխավոր
նախադասության մի մասից և այն լրացնող երկրորդական նա-
խադասությունից կամ նախադասություններից:

ԱՆՏՈՆ. — Ասել է, ես չունեմ միջոցը, այո՞:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ (նստում է).— Գուցե ունեւ, բայց ոչ Հերսիլեի պես մի կնոջ համար:

ԱՆՏՈՆ.— Ինչո՞ւ:

ՄԱՐՄԱՐՅԱՆ.— Այն հասարակ պատճառով, որ քո և նրա մեջ կա անանցանելի անդունդ (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք):

— Անտոնիո, ասա ինձ, ո՞վ ես դու: — Ես որք եմ: — Ո՞վ էր հայրդ: — Մի բանվոր, որ մեքենայի տակ ջարդվեց և մեռավ (ՆԴ, Ես և նա):

Պատահում է, որ Երկխոսություններում գործածվող թերի նախադասությունների նմանությամբ նախադասություն է կազմվում նաև մենախոսության մեջ: Դա լինում է այն դեպքում, երբ հետորակա՞ն կամ այլ նպատակով խոսողը հարց է տալիս և ինքն էլ պատասխանում: Օրինակ՝ Եվ ինչ կլինի այս բոլորի հետևանքը: Օ՛, շատ մեծ, շատ սոսկալի աղետ ու արհալիրք (ԴԴ, վարդանանք):

ԶԵՂԶՎԱԾ ԵՆԹԱԿԱՅՈՎ ՈՒ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 646. Թերի նախադասությունների շարքում ուրույն տեղ են դրավում ազատ շարադրանքի մեջ կամ բոլորովին առանձին գործածվող այն նախադասությունները, որոնց մեջ բաց են թողնված՝ զեղչված են ենթական կամ ստորոգյալը: Երկխոսությունների մեջ գործածվող թերի նախադասությունները հաճախ առանձին վերցրած նախադասության տեսք չունեն և խոսքից դուրս վերցրած որե՛ միտք չեն կարող արտահայտել, Այդպիսին է վերը բերված թերի նախադասությունների ճնշող մեծամասնությունը: Հիշենք, որ հաճախ որպես թերի նախադասություն է հանդես գալիս երկխոսության մեջ որե՛ թեք հոլովով դրված մի գոյական կամ նույնիսկ մի մակբայ և այլն, որոնք այդ կապակցությունից դուրս վերցրած չեն կարող համարվել նախադասություն: Սակայն լինում են այնպիսի թերի նախադասություններ, որոնք կապակցված խոսքից դուրս էլ կարող են հանդես գալ, գործածվել որպես նախադասություն: Այսպիսով, այս նախադասությունները թերի նախադասությունների նախորդ խմբի համեմատությամբ ինքնուրույն են: Ինչ խոսք, խոսքի մեջ գործածված այսպիսի թերի նախադասություն-

ների վերաբերյալ չի կարող բացարձակ ինքնուրույնության մասին խոսք լինել, քանի որ նույնիսկ լրիվ նախադասությունները խոսքի մեջ բացարձակ ինքնուրույն չեն, ինչպես տեսանք իր տեղում:

Այսպիսի թերի նախադասությունների զեղչված անդամի իմաստը երբեմն հասկացվում է հենց տվյալ նախադասությունից՝ առանձին վերցրած: «Ինձ՝ արմատը հողումը, Քեզ՝ տերևն ու ցողունը» (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը) նախադասության ստորոգյալը զեղչված է, բայց հասկացվում է նախադասության մտքից, ու կարելի է հեշտությամբ վերականգնել:

Լինում է այնպես, որ բաց թողնված անդամը հենց տվյալ նախադասության մեջ կարելի է վերականգնել, բայց այդ վերականգնումը կլինի ձևական, և ըստ էության այդ անդամը հասկանալու համար պետք է դիմել խոսքին, տվյալ նախադասության հետ զործածված մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին:

Բերենք մեկ օրինակ. Գիշերները փոքրիկ զաղանների նման զուրս էինք գալիս մեր թաքստոցներից և թափառում էինք գյուղերում ուտելիք որոնելու, անցնում էինք մեր հարազատների դիակների միջով (ՀՔ, Գեներալի քույրը): Այս նախադասության զեղչված ենթական հեշտությամբ կարելի է ձևականորեն վերականգնել ստորոգյալի դեմքի հիման վրա, այն է՝ մենք: Այս վերականգնումով թերի նախադասությունը դառնում է լրիվ, բայց լրիվ չի բացահայտվում արտահայտված գործողությունները կատարողների ով լինելը: Եվ դա իմացվում է նախորդ նախադասություններից: Թուրքերի սրից ընկավ մեր ողջ նահապետական ընտանիքը, ամբողջ գյուղը: Փրկվեցինք ես և յոթ եղբայրներիցս միայն մեկը, որ ինձնից մեծ էր ութ տարով: Թաքնվեցինք մենք քարայրներում (ն. տ.):

ԶԵՂՉՎԱԾ ԵՆԹԱԿԱՅՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 647. Նախադասության ենթական կարող է զեղչվել հիմնականում երկու դեպքում. 1) երբ ենթական հասկացվում է խոսելու պայմաններից և 2) երբ ենթական հասկացվում է խոսքից:

Ենթական խոսքից կարող է հասկացվել, հետևապես այն կարող է զեղչվել, նախ, այն դեպքում, երբ նախադասության ստո-

րողյալն արտահայտված է բայի առաջին դեմքով: Օրինակ՝ Մե-
նակ մնացի կառքի մեջ: Խանութպանը եկավ և թեյ առաջարկեց:
Մերժեցի: Դաժա հակառակ կողմը և այգիներն ու ջրաղացը դիտել
սկսեցի (ՎՓ, Գրի՛ր, արյունո՛վ գրիր): Կոտրված սրտով նորից
գործի կ'սկսեմ: Այդ օրը երկու տաշտ և վեց թի շինեցինք: Մյուս օրը
եկանք տեսանք բոլորը ջարդված, թափած... Տեղներս փոքեցինք:
Ծմակի մյուս երեսին, մի խուլ ձորում նորից տաշտեր շինեցինք՝
և թափեցինք թափված տերևի շեղջի տակ (ՎԱ, Մայր արջը):

Ենթական հիշյալ պատճառով կարող է զեղչվել նաև այն դեպ-
քում, երբ նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է բայի
երկրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Ինչո՞ւ ես լռում և ինչո՞ւ չես նայում ինձ (ՆԴ, Ան-
հետ կորածը): Նայի՛ր ուղիղ աչքերիս և պարզ ասա, ի՞նչ ես ուզում
հասկացնել այդ ակնարկներով (Ն. տ.):

Այսպիսի դեպքերում երկրորդ դեմքով ցույց է տրվում սո-
վորաբար խոսակիցը: Այդպիսին էին վերոհիշյալ օրինակները: Սա-
կայն պատահում է, որ խոսողն ինքն իրեն է դիտում իբրև խոսա-
կից, և երկրորդ դեմքով արտահայտված բայը ու նրա վերա-
կանդնված ենթական փաստորեն վերաբերում են իրեն՝ խոսողին:

Օրինակ՝ ՆԱՎԱՍԱՐԴ.— (Չնկատելով Ջավենին՝ խոսում է)
Զէ՛, Նավասարդ, էս քսան տարվա մեջ չես վայելել կյանքի բաղց-
րությունը... Մեղքդ շալակիդ, ընտանիքիդ փառքն ու պատիվը սըր-
տիդ մեջ, քաշ ես տվել գոյությունդ... Զէ՛, Նավասա՛րդ, լավ ես մը-
տածել... գնա՛, հեռացի՛ր... (Լ. Սաղաթելյան):

§ 648. Ենթակայի զեղչման նախորդ դեպքերի ընդհանուր
հատկանիշն այն է, որ ենթական զեղչվում է և վերականդնել կա-
րելի է խոսելու պայմանների, հանգամանքների շնորհիվ:

Ենթական կարող է զեղչվել նաև այն դեպքում, ինչպես աս-
վեց վերը, եթե այն տրդեն գործածված է խոսքի մեջ և նորից
կրկնելու անհրաժեշտություն չկա:

Օրինակ՝ Սուլբան Մեհմեդ կեսօրից հետո նստել էր Սերայի
մեծ դահլիճում: Ջախ ասիի մեջ բռնել էր մորուքը և ցուցամատը
դրել էր բարակ, երկարուն, սուր քթի վրա: Խորազնին հայացքով
նայում էր իր... մեծ վեզիրին (Իս., Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդ),
Քանի՞ տարեկան կլինեիր Վառս ամին: Լուրջ, խոհուն, պատկառե-
լի մարդ էր... Թեև երկու աղջիկ ուներ, սակայն իրեն շատ դժ-

բախտ էր զգում արու զավակ, «ժառանգ» շունենալու պատճառով... Միշտ մոռալ էր... (Իս., Օջախի ծուխը):

Զեղչված ենթական նախորդ կամ այլ նախադասության մեջ հաճախ գործածված է լինում ոչ որպես ենթակա, այլ ուրիշ պաշտոնով, և դա չի խանգարում զեղչված ենթական հասկանալուն:

Օրինակ՝ Զննեցի մարդուն: Կնճռոտ և արեակեզ դեմքով անձ էր, համեմատաբար լավ ու մաքուր հագնված: Կարճահասակ էր, մաշված, թախծոտ և զգուշավոր հայացքի տեր (ՎՓ, Գրի՛ր, արյունո՛վ գրի՛ր): Կանանցից մեկը վախժխելով ձեռքով շոյեց այծյամի գլուխը:— Ինչ գեղեցիկ, խելո՛ք աչքե՛ր ունի (ԳՍ, Ազատության յոդոտա):

§ 649. Բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասության զեղչված ենթական հասկացվում է և կարող է վերականգնվել նույն բարդ նախադասության մյուս բաղադրիչի հիման վրա: Ինչպես՝ «— Միստր Բենտոն, կանգնեցրեք դրան, այդպես երեխ շատ է նեղվում, տեսեք քիչ է մնում լաց լինի» (ԳՍ, Ազատության յոդոտա):

Զեղչված ենթակայով նախադասության ենթակա գիտակցվող բառը կարող է գործածված լինել ոչ միայն նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ, այլև երբեմն հաջորդ նախադասությունում: Օրինակ՝ Ինչքա՛ն ծիծաղեցին է՛ն գիշե՛ր... Ամենք՛ը գաղթականներ էին: Նոր էին Թիֆլիս հասել (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

ԶԵՂՉՎԱԾ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 650. Ստորոգյալի զեղչումը (ամբողջ ստորոգյալի կամ նրա մի մասի) սովորական երևույթ է ժամանակակից հայերենում: Հեղու՛ն միշտ ձգտում է սեղմության, և այդ տենդենցի շնորհիվ նախադասության մեջ չի գործածվում այն, ինչ որ առանց գործածվելու հասկանալի է, ինչի գործածության անհրաժեշտություն չկա: Ստորոգյալի զեղչումը ևս, ինչպես ամեն մի զեղչում, այդ տենդենցի արտահայտություն է:

Ստորոգյալի հասկանալի լինելը պայմանավորված է նրանով, որ այն տվյալ խոսքի մեջ արդեն գործածված է լինում կամ էլ անկախ գործածվելուց և առանց գործածվելու, նախադասության ընդհանուր մտքից որոշակիորեն ենթադրվում է:

Քննենք ստորոգյալի ղեղչման դեպքերը⁴⁷:

1. Ստորոգյալը հաճախ ղեղչվում է այն դեպքում, երբ այն ինքնին հասկանալի է նախադասության մտքից:

Օրինակ՝ ՍՈՒՐԵՆ.— Պարսիկ հազարսուպետը, տեր Մարդապան, Տիղբոնից եկած հատուկ սուրհանդակի հետ վաղը կժամանեն այստեղ...

ՎԱՍԱԿ.— Հազարապետը ինձ մո՞տ, հատուկ սուրհանդակի հետ (ՎՓ, Հայրենիքի համար): Հազար խոսքին՝ մեկ խոսք, հազար ճնճղուկին՝ մեկ քար (առած): Հասկացողին՝ մին չհասկացողին՝ հազար ու մին (առած):

2. Ստորոգյալը կարող է ղեղչվել այն դեպքում, երբ այդ նախադասության մեջ արդեն գործածված է տվյալ բայով ստորոգյալ:

Օրինակ՝ Հետո մենք ճամփա ընկանք, սրանք էլ՝ մեզ հետ (ՀԹ, Գեղը): Ապերն առավ փրհրը, Արմատները՝ ընկերը (Ա. Խնկոյան, Գյուղացին ու արջը):

Այս օրինակներում ստորոգյալը ղեղչվում է ամբողջությամբ, և դրա համար վճռական պայման է հանդիսանում այն, որ նման դեպքերում ղեղչված ստորոգյալն այն բայով պիտի արտահայտվեր (չղեղչվելու դեպքում), որն արդեն մեկ կամ մի քանի անգամ գործածված է, ուստի և գործածվածի կրկնությունը դառնում է ավելորդ:

Այստեղից արդեն հասկանալի պետք է լինի, որ այն դեպքում, երբ նախադասության մեջ գործածվում են տարբեր բառերով արտահայտված ստորոգյալներ, ստորոգյալի ամբողջական ղեղչում հնարավոր չէ, նման դեպքերում կարող է ղեղչվել միայն հանդույցը կամ օժանդակ բայը:

Օրինակ՝ Նա ճարպիկ է, թեթևաշարժ և, ըստ երևույթին, բուջախրտ (Մուր.): Տեսնում եմ, որ լավ ընկեր է և փորձված առաջնորդ (ն. տ.): Տների սրահներում երևում էին միայն կանայք, որոնք կամ ճախարակ էին հավաքում, կամ հավերը տուն առնում և կամ վառած թոնրի շուրջը պտտում (ն. տ.):

Իհարկե, այսպիսի նախադասությունները շատ մասնակի չափով են թերի:

47 Այս մասին տե՛ս պրոֆ. Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի համար, 1951, էջ 23—24:

§ 651. Զեղչված ստորոգյալով նախադասություններ պետք է համարել նաև այնպիսի նախադասությունները, որոնց ստորոգյալը, որը պիտի արտահայտվեր ասել բայով, բաց է թողնվում, և նույն տեղում դործածվում է թե բառը: Այսպիսի նախադասությունները գործածվում են պատմությունների անելիս և շատ են հանդիպում ժողովրդախոսակցական խոսքի մեջ:

Օրինակ՝ Մին էլ թե՛ տղեք, եկեք (ՀԹ, Գեղը): Մին էլ Ավագը թե՛ Այ տղա, էն ով է, հրե մի մարդ է գալի վերի կոնիցը (ՀԹ, Արջաորս): Էս Ավագը թե՛ Այ տղա, էդ ի՞նչ խաբար է, էդ ի՞նչ ես եղել (Ն. տ.):

Պատահում է, որ ստորոգյալի հետ միասին ենթական էլ է լինում զեղչված, և այդ թե՛ն փոխարինում է ամբողջ նախադասությանը: Ինչպես Հրացանիս քարը շինեցի, պնդացրի, ասի՝ Ավագ. էլի պետք է գնամ, թե՛ այ տղա, ձեռք վեր կալ, կը բռնի կը զզի: Ասի՝ հիմի սովորեցի, էնպես չեմ անի, որ բռնի: Թե՛ գու գիտես (ՀԹ, Արջաորս): Ասի՝ տղեք: Թե՛ ինչ է: Ասի՝ էս զեղ չի... թե՛ բա էս ինչ են (ՀԹ, Գեղը):

§ 652. Ստորոգյալը կարող է զեղչվել նաև երկխոսությունների մեջ, երբ սպասվում է, որ խոսողի նախադասության մեջ պիտի գործածվի այն ստորոգյալը, որը խոսակցի նախադասության մեջ արդեն գործածված է: Այս դեպքում ևս ընդհանրությունը ըստ ստորոգյալը ներկայացնող բառի մեջ է, իսկ նրա քերականական հատկանիշները՝ զեմբը, թիվը, կարող են տարբեր լինել:

— Ինձ դուր է գալիս այս նկարը:

— Իսկ ինձ՝ այս արձանը (Արաքս, Արձանը):

ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 653. Միակազմ նախադասությունը հակադրվում է երկկազմ նախադասությանը նրանով, որ չունի նրան հատուկ երկբևեռ կամ երկկազմ կառուցվածք: Հիշենք երկկազմ նախադասության կառուցվածքային յուրահատկությունը. նրանում առարկան և նրան վերագրվող հատկանիշն արտահայտվում են բառա-քերական-

նական տարբերակվածությունը. ինչպես՝ Արամն աշակերտ է: Մաղիկները քարմ են: Գնացքը մեկնում է: Դուռը բացվեց: Հասկանիշը և վերջինս կրող առարկան միակազմ նախադասության մեջ տարբերակված ձևով չեն արտահայտվում ենթակայի և ստորոգյալի միջոցով: Նախադասության գլխավոր անդամները, որպես այդպիսիք, չկան միակազմ նախադասություններում: Այսպիսով՝ միակազմ նախադասության էական հատկանիշն այն է, որ կազմված է մեկ մասից, միաբևեռ է:

Այսպես, «Լուսացալ» նախադասությունն արտահայտված է մեկ բառով, որը միայնակ ամփոփ, հասկանալի միտք է արտահայտում: Կարևորն, իհարկե, տվյալ դեպքում մեկ բառից կազմված լինելը չէ: Միակազմ նախադասությունը կարող է կազմված լինել նաև մեկից ավելի բառերից: Ինչպես՝ Աշուն է, անձրև... Պաղ միապաղաղ, Անձրև՝ ու անձրև... (ՎՏ, Աշնան մեղեդի): Արդե՞ն լուսանում է: Նրեկվանից անձրևում է:

Չնայած նախադասությունները բազմաբառ են, այնուամենայնիվ նրանցում չկան երկկազմին հատուկ՝ իրար հակադրվող երկու եզրերը (քերականապես՝ ենթակայի ու ստորոգյալի), Մինչդեռ, ասենք, հայտնեց, գրեց ձևերը, որպես նախադասություններ ընկալելու դեպքում դիտակցվում են որպես թերի նախադասություններ. դրանցում արտահայտված է ամբողջական նախադասության միայն մեկ մասը՝ ստորոգյալը, իսկ մյուսի՝ ենթակայի, բացը զգացվում է, և այն կարող է հասկացվել խոսքից կամ խոսակցականությանից: Այդ պատճառով էլ այդպիսի դեղձված ենթակայով նախադասությունը երկկազմ է, բայց թերի, իսկ անենթակա նախադասությունը թեև, միակազմ է, բայց լրիվ է:

Միակազմ նախադասությունը կարող է լինել նաև անդիմ՝ շունենալ քերականական դեմք: Օրինակ՝ Լռե՛լ: Պահպանե՛ն՝ մաքրություն: Ի՞նչ անել: Ո՞ւր գնալ ուղորելու:

Այս և նման նախադասությունները, կազմված լինելով միայն մեկ մասից, նույնպես ամփոփ միտք են արտահայտում:

Այսպիսով՝ հայ ավանդական քերականության մեջ տարբեր կառուցվածքի համարվող անդիմ և անենթակա նախադասությունները, իրենց տարբերությամբ հանդերձ, ունեն որոշակի ընդհանրություն, որի հիման վրա և միավորվում են մեկ տեսակի՝ միակազմ նախադասության մեջ:

§ 654. Նախադասության ձևավորման երկու հիմնական հատկանիշները (ստորոգում և հնչերանգ) միակազմ նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշակի յուրահատկությամբ: Անդամ նախադասությունները շունեն քերականորեն որոշակի ձևավորված ստորոգում, որը չի նշանակում, ինչպես նշել ենք վերը, թե առհասարակ գուրկ են ստորոգումից: Այսպես՝ «Ձգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը խոսքից դուրս էլ վերցրած, ավարտված միտք է արտահայտում: Քերականորեն ձևավորված ստորոգման բացակայությամբ հանդերձ, նրանում կա հարաբերություն իրականության նկատմամբ, ինչպես որ կա, ասենք, «Մենք պետք է ձգտենք և հասնենք առաջավորներին» կամ «Դուք պետք է ձգտեք և հասնեք արտադրության առաջավորներին» երկկազմ նախադասություններում: Միայն թե ձգտել ու հասնել բայերի արտահայտած գործողությունների վերաբերությունները չեն մասնավորված որևէ դեմքի պատկանող անձանց վրա:

Ինչ վերաբերում է քերականական դեմք ունեցող միակազմ նախադասություններին (Մթենց: Անձրևում է:), ապա պետք է ասել, որ թեև նրանցում դեմքի առկայությունը ստորոգման ձևային ցուցիչ է, այնուամենայնիվ նախադասության միակազմ լինելը որոշ չափով խանգարում է ստորոգման այնպիսի հատուկ դրսևավորմանը, որ կա երկկազմ նախադասության մեջ: Հիշենք, որ երկկազմ նախադասության մեջ ստորոգման որոշակի հատկությամբ արտահայտվելուն նպաստում է վերադրվող հատկանիշի և այն առարկայի տարբերակված արտահայտությունը, որին վերագրվում է ստորոգվող հատկանիշը. կառուցվածքային մի հատկանիշ, որ բացակայում է միակազմ նախադասության մեջ:

Միակազմ նախադասությունները, բնականաբար, անվերապահորեն ունեն երկկազմ նախադասության մյուս կարևոր հատկանիշը՝ նախադասության հատուկ հնչերանգը, հնչերանգային ավարտվածությունը, որի շնորհիվ բառերի տվյալ կապակցությունը արտահայտվում և ընկալվում է որպես ավարտված, լրիվ նախադասություն: Նշենք, որ ինչ չափով ստորոգման քերականական, ձևային արտահայտությունը բացակայում է կամ ստորոգումը հըստակ չի արտահայտվում, այդ չափով մեծանում է հնչերանգի դերը նախադասության ձևավորման գործում:

ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.
ՆՐԱՆՑ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 655. Միակազմ նախադասությունները բաժանվում են երկու տեսակի՝ անդամ միակազմ նախադասություններ և դիմավոր միակազմ նախադասություններ:

Ինչպես երևում է անվանումներից, այս բաժանման հիմունքը նախադասությունների քերականական կառուցվածքն է և մասնավորապես դեմք ունենալու կամ չունենալու հատկանիշը. դրանք իրար հակադրվում են նրանով, որ անդամ միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք չունեն, իսկ դիմավոր միակազմ նախադասությունները քերականական դեմք ունեն: Այսպես, դիմավոր միակազմ նախադասությունների են՝ Մքնեց: Լուսացավ: Անձրեում է: Անդամ միակազմ են Կուլե՛լ և տեղի շտա՛լ (ԴԴ, վարդանանք, 1): Բնդունե՛լ մրցահրավերը (լրագիր): Պատերազմ: Մարդկանց և արժեքների անիմաստ ոչնչացում (թարգմ.):

§ 656. Միակազմ և հատկապես անդամ նախադասության համար կարևոր նշանակություն ունեն խոսքը, խոսելու պայմանները, որոնցում գործածվում է տվյալ նախադասությունը: Նախադասության ինքնուրույնությունը բացարձակ չէ, այլ որոշ չափով հարաբերական: Միակազմ և հատկապես անդամ նախադասություններին դա վերաբերում է մի փոքր ավելի, քան երկկազմ նախադասություններին:

Այսպես, «Ձգտե՛լ և հասնե՛լ առաջավորներին» նախադասությունը ամփոփ միտք է արտահայտում: Սակայն ձգտելու և առաջավորներին հասնելու պահանջի, կոչի վերաբերությունը որոշակիորեն կարող է հասկացվել խոսքից և խոսքային իրադրությունից: Այդ նախադասությունը կարող է մի դեպքում վերաբերել հենց իրեն՝ խոսողին, այդ նախադասությունը նաև կարող է մեկը զործածել՝ դիմելով ուրիշներին՝ ետ մնացողներին, իբրև պահանջ, կոչ, և, վերջապես, մի այլ պարագայում այն կարող է վերաբերել թե՛ խոսողին, թե՛ միաժամանակ խոսակիցներին: Եվ դա կարող է պարզվել խոսքից, խոսելու պայմաններից:

Այսպես. դպրոցական դասադրքից վերցրած հետևյալ անդամ միակազմ նախադասություններում արտահայտված պահանջը վերաբերում է աշակերտներին. Կազմե՛լ ճետեյալ բայերի հարակա-

տաւ դերբայր: Այբրեճնական կարգով գրել հետեյալ բառերը և լրացնել բաց թողած տառերը: Գրել թիվ և քանակ ցույց տվող քվականները և գործածել նախադասութիւնների մեջ: Արտագրեցե՛ք նախորդ վարժութեան մեջ գործածված գոյականները՝ խմբավորելով ըստ հոլովումների:

Անդեմ բայական նախադասութեամբ արտահայտված միավորը կարող է վերաբերել բոլորին: Այգպիսիք են, օրինակ, «Զկեղատուի», «Զխանդարի», «Զտրորի» «Զփչացնել ծաղիկները» և նման շատ նախադասութիւնները:

Պատահական չէ, որ մի այլ դասագրքում այսպիսի հանձնարարականները ձևակերպված են երկրորդ դեմքի բայածէ ունեցող երկկազմ նախադասութիւններով: Օրինակ՝ Արտագրեցե՛ք բայերի դիմավոր ձևերը և ռոշեցե՛ք նրանց ժամանակը, դեմքը, թիվը:

§ 657. Ոչ բոլոր միակազմ նախադասութիւններն են, որոնց ճիշտ ու որոշակի ըմբռնման համար խոսքը կարևոր դեր է կատարում: Հաճախ միակազմ նախադասութեան միտքը միանգամայն որոշակի ու ճշգրիտ հասկացվում է խոսքից դուրս:

Մտքի ինքնուրույն միավոր լինելու և այդ հիման վրա ինքնուրույն գործածվելու տեսակետից զգալի տարբերութիւն կա անդեմ և դիմավոր միակազմ նախադասութիւնների միջև: Դիմավոր նախադասութիւններն ավելի ինքնուրույն են, քան անդեմ նախադասութիւնները: Այսպես. «Լուսացավ» նախադասութեան միտքը միանգամայն հասկանալի է թե՛ խոսքի մեջ և թե՛ նույնիսկ խոսքից դուրս: Մինչդեռ անդեմ նախադասութիւններն այդպես չեն, պակաս ինքնուրույն են:

Վերցնենք այսպիսի օրինակներ. պատմել, մեճակ, անընկեր, պատերազմ:

Այս բառերը բայի, գոյականի կամ ածականի ուղիղ ձևեր են և, խոսքից դուրս արտասանվելով, կարող են ըմբռնվել որպէս նախադասութիւններ: Այս բառերի և լուսացավ բայածէի միջև այդ տարբերութեան պատճառն այն է, որ վերջինս բայի դիմավոր ձև է և ունի ինքնուրույն գործածութեան լրիվ հնարավորութիւն: Ուրեմն՝ ինքնուրույն գործածութեան այդ տարբերութիւնը բխում է նրանց կառուցվածքային ու իմաստային տարբերութիւնից:

Վերևում բերված բառերը նախադասութիւն կարող են ձևավորել ավելի շուտ խոսքում, այլ նախադասութիւնների հետ ու-

նեցած կապակցության մեջ, կամ խոսելու որոշ պայմաններում՝ Օրինակ՝ Պատմե՞լ... Բայց որի՞ մասին: Պարզապես անընդգրկելի է այս թաղամասի պատկերը (լր.): Մենակ, անընկեր: Հսկա բուի պես ավազն մատներն աչքերիս հառած՝ ունում էր քամին (ԵԶ, Դանթեական առասպել): Աղետ եղավ: Պատերազմ: Ու ժողովուրդը անտեր Զավակներին իր հեռու թշնամու դեմ ուղարկեց (ԵԶ, Երգ ժողովրդի մասին):

§ 658. Ինքնուրույնության տեսակետից տարբերություն կա բայական և անվանական միակազմ նախադասությունների միջև: Բայական նախադասություններն ավելի ինքնուրույն են, քան անվանականները: Այսպես, վերը բերված օրինակներից պատմել բայը ավելի հեշտ կարող է գործածվել որպես նախադասություն, քան պատերազմ, մենակ, անընկեր բառերը: Դա գալիս է համապատասխան խոսքի մասերի յուրահատկությունից:

Բայական նախադասության ինքնուրույնության մեջ դեր է կատարում բայի իմաստը՝ գործողության, վիճակի իմաստը, որի հարաբերությունն իրականությանը ավելի հեշտ է նշել և ընկալել, քան թե որևէ առարկայի, հատկանիշի անվան հարաբերությունը: Այնպես որ անհնթակա միակազմ նախադասությունները այդ տեսակետից համեմատաբար ինքնուրույն են: Խոսքից դուրս էլ հասկացվում է «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրևում է» նախադասությունների որոշակի միտքը:

Միակազմ նախադասությունները հաճախ հանդես են գալիս որպես առանձին, ինքնուրույն նախադասություններ: Օրինակ՝ Խաղաղ կեսօր է (ՀՔ, Նվիրատի կամուրջին): «Ինչո՞ւ ավելի մթնեց: Ինչո՞ւ է մութ (ՀՔ, Սպիտակ դիրք): Կազմել հետեյալ ածականների բաղդատական և գերադրական աստիճանները (դաս.): Ի՞նչ թեթև, ազատ ութմ (ԴԴ, Նոր մոնումենտալ):

Տասնըութ թվական կյանքի: Իրիկուն: Վերադարձ: Առավոտ:
Ազատվեց հին կապանքից Հոգիս՝ վիթխարի ցավով (ԵԶ,
Զարենց—Նամե):

Պատրաստվե՛լ պատերազմի: Բայց չպատերազմել (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Դա վերաբերում է թե՛ բարդ համադասական, թե՛ բարդ ստորադասական նախադասություններին:

§ 659. Միակազմ կարող է լինել բարդ համադասական նա-

խաղասութեան մեկ բաղադրիչը, իսկ մյուսը կարող է լինել երկ-
կազմ: Օրինակ՝

Ու մենք ուղեցինք դարձյալ հանդիպել,
Ահա—մեր հոգում խավար է և մահ.
Էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել
Եվ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (ՎՏ, Հանդիպում):
Ո՛չ արտունջ, ո՛չ մրմունջ սղավոր,
Հեռացի՛ր, մոռացի՛ր ինձ հավետ (ՎՏ):
Զիտն պայտում են, իսկ գորտը ոտն է պարզում (Առած):

Միակազմ կարող է լինել բարդ ստորադասական նախադա-
սութեան գլխավոր նախադասությունը: Օրինակ՝ Հետևե՛լ նրան,
նեւողութքո՛ւն խնդրել, բացատրե՛լ, որ մոլորվեց, կուրացավ (Շիրվ.,
Արսեն Դիմաքսյան):

Երանի նրանց, որ սրտով եռուն
Մնացին տոկուն, հպարտ ու անահ (ՎՏ):

Գտնել ցուցական դերանունները և որոշել, թե նախադասու-
թյան ինչ անդամ են (դաս.):

Պատահում է, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է
ետադաս երկրորդական նախադասություն, որին հաջորդում է միա-
կազմ նախադասություն: Օրինակ՝ Որոշել, թե ածականներից որը
ինչ կազմություն ունի, և գծիկով բաժանել բաղադրիչ մասերի
(դաս): Նախորդ վարժությունից արտագրել սեռական հոլովով
գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տալիս պատկանե-
լություն, և դրանցով կազմել նախադասություններ (դաս.):

Զի բացառվում, որ այսպիսի կառուցվածքի մեջ վերջին միա-
կազմ նախադասությունը ևս ունենա երկրորդական երկկազմ նա-
խադասություն: Ասենք՝ նախորդ վարժությունից արտագրել սե-
ռական հոլովով գործածված գոյականները, որոնք ցույց են տա-
լիս պատկանելություն, և կազմել նախադասություններ, որոն-
ցում այդ հոլովաձևերը գործածված լինեն հատկացուցիչի պաշ-
տոնով: Ամեն ինչ նախապատրաստե՛լ, որպեսզի շինարարությու-
նը ժամանակին սկսեք, և հետագա աշխատանքների ընթացքի մա-
սին պարբերաբար հաղորդել մինիստրությանը, որն անհրաժեշտ
բոլոր միջոցներով կօգնի շինարարության աշխատանքներին:

Համեմատաբար սակավ դեպքերում միակազմ նախադասու-

թյունը հանդես է գալիս որպես երկրորդական: Օրինակ՝ Կարծեցիկնք, թե արդեն մթնել է: Մենք զգացիկնք, որ այնտեղ շատ ցուրտ էր: Հենց որ սկսում էր անձրև մաղել, նրանք դուրս էին գալիս զբոսանքի:

Առանձին դեպքերում երկրորդական միակազմ նախադասությունը կարող է լինել միջադաս՝ գլխավոր երկկազմ նախադասության համար: Օրինակ՝ Այն հարցը, թե ինչպես ավելի արագ և ավելի լավ կատարել այդ պահանջը, քննարկվում էր կինոյի աշխատողների ակտիվի ժողովում (կր.):

§ 660. Միակազմ նախադասության կառուցվածքն ըստ անդամների՝ տնի որոշակի յուրահատկություններ երկկազմ նախադասության կառուցվածքի համեմատությամբ, Հիշենք, որ երկկազմ նախադասությունն ունենում է գլխավոր անդամներ՝ ենթակա և ստորոգյալ (եթե որևէ մեկը զեղչված չէ), և դրանցից յուրաքանչյուրը կարող է ունենալ իր լրացումները:

Միակազմ նախադասության մեջ այսպիսի որոշակի բաժանում հնարավոր չէ, քանի որ նրանում, ինչպես ասվեց վերը, ամենից առաջ տարրորոշված ձևով չկան նախադասության գլխավոր անդամները: Այնուամենայնիվ միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել անդամների:

Միակազմ նախադասությունն ունենում է մեկ գլխավոր կամ գերադաս անդամ և, եթե նախադասությունն ընդարձակ է, վերջինս ունենում է իր լրացումը կամ լրացումները:

Կառուցվածքի, անդամների տեսակետից տարբեր տիպի միակազմ նախադասություններ ունեն տարբեր յուրահատկություններ: Այդ յուրահատկությունների մեջ որոշիչ դեր է կատարում այն հանգամանքը, թե գլխավոր անդամն ինչ խոսքի մասով է արտահայտված:

Այսպես, «Ժամանակին կատարել բոլոր պարտավորությունները» նախադասության մեջ գլխավոր անդամն է կատարել, որը, իհարկե, ո՛չ ենթակա է, ո՛չ ստորոգյալ, բայց իր քերականական դիրքով, հարաբերությամբ, գերադաս դերում է մյուսների համեմատությամբ, որոնք լրացնում են նրան: Եվ քանի որ գլխավոր կամ գերադաս անդամը բայով է արտահայտված, այդ պատճառով էլ այն ունի բայական անդամին հատուկ լրացումներ՝ պարագա, խնդիր: Ժամանակին բառը ժամանակի պարագա է, պարտավորությունները՝ ուղիղ խնդիր:

Եթե բայական միակազմ նախադասության մեջ գոյականով արտահայտված լրացումն ունի իր լրացումը (լրացման լրացում), ապա վերջինս բնականաբար հանդես է գալիս որպես գոյականական անդամի լրացում (որոշիչ, հատկացուցիչ, բացահայտիչ): Ինչպես երևում է, հիշյալ օրինակում բոլոր բառը որոշիչ է պարտավորությունները բառի համար:

Մի այլ օրինակ՝ Որտե՞ղ գտնել մի այդպիսի սիրտ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Այս նախադասության գլխավոր անդամն է գտնել-ը, որտեղ բառը տեղի պարագա է, սիրտը՝ ուղիղ խնդիր, մի և այդպիսի բառերը՝ որոշիչներ:

Ծանոթանանք անվանական նախադասության կառուցվածքին:

«Գյուղի հրապարակը և նավասարդի ստան պատշգամբի մի մասը» (Ս. գրակ. անթ., էջ 246): Այս նախադասության մեջ գլխավոր անվամներն են հրապարակը և մասը (կարելի է գլխավոր անդամ համարել նաև մի մասը կապակցությունը միասին վերցրած): Գյուղի բառը հատկացուցիչ է հրապարակը բառի համար: Հատկացուցիչներն են նաև նավասարդի տան, պատշգամբի բառերը: Մասը բառը առանձին գլխավոր անդամ համարելու դեպքում մի-ն կլինի որոշիչ նրա համար:

Ասվեց, որ անվանական նախադասության գլխավոր անդամին հատուկ են գոյականական անդամի լրացումները: Դա այդպես է որպես կանոն, և հասկանալի է, թե ինչու: Սակայն պատահում են անվանական նախադասություններ, որոնցում գոյականով արտահայտված գլխավոր անդամն ունենում է նաև բայական անդամի լրացում և հատկապես տեղի պարագա, որը ցույց է տալիս գլխավոր անդամով արտահայտված առարկայի գտնված տեղը:

Օրինակ՝ Աջ պատի մեջ դեպի փողոցի պատշգամբը դնելու: Աջ պատի անկյունում դաշնամուր... (Շիրվ., Ունե՞ր իրավունք): Պատերի մեջ խորշեր՝ դեղեցիկ բեհեզյա կտորներով վարագուրված: Պատերի տակ շքեղ մինդարներ, մոթաբաններ և այլն (Շիրվ., Զարոգի):

Միակազմ նախադասությունների կառուցվածքային առանձին հատկանիշները սլայմանավորված են նրանց (այդ նախադասությունների) ընդհանուր բնույթով և զերադաս անդամի խոսքի մասային պատկանելությամբ:

ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 661. Դիմավոր միակազմ նախադասությունը հայերենի գործող դասադրքերում հայտնի է «անենթակա նախադասություն» անունով: Այդ անվանումը, որը համապատասխան գնահատության արտահայտություն է և բխում է այդպիսի նախադասությունները միայն զեղչված ենթակայով նախադասությանը հակադրելուց, կարող է արդարացվել այդ առումով: Բայց հարցի ներկա դրվածքով, ըստ որի անենթակա և անդեմ նախադասությունները, որպես միակազմ նախադասություններ, բնորոշվում են մեկ ընդհանուր հատկանիշով (միակազմ կառուցվածքով) և դրանով տարբերվում են երկկազմից, «անենթակա» կոչվող նախադասության բնորոշ հատկանիշը պետք է որոշել ի հակադրություն անդեմ նախադասության: Իսկ այդ հակադրության մեջ այն կարող է բնորոշվել դիմավոր հատկանիշով: Օրինակ՝ «Անձրևում է»՝ դիմավոր միակազմ է, իսկ «Լո՛ւն՝»՝ անդեմ միակազմ: Այս հակադրության մեջ «Անձրևում է» նախադասությունը հարմար չէ համարել անենթակա, որովհետև այն, ինչին հակադրվում է «Լո՛ւն՝», նույնպես ենթակա չունի՝ տնենթակա է:

Ուրեմն քննարկվող նախադասությունը «անենթակա» կամ «դիմավոր միակազմ» համարելու հարցը սոսկ տերմինի հարց չէ, այլ ամենից առաջ քերականական իրողության ճանաչման ու գնահատման հարց: Լեզվաբանության մեջ տերմինների փոփոխումը չի խրախուսվում, և դա առհասարակ ճիշտ է ու պատճառաբանված: Դա պատճառաբանված է հատկապես այնպիսի տերմինների վերաբերմամբ, որոնք դարերի կյանք ունեն, իրենց ստուգաբանական իմաստով վաղուց չեն համապատասխանում տվյալ քերականական իրականությանը և պարզապես դարձել են պայմանական անուններ. ինչպես՝ նախադասություն, ենթակա, ստորոգյալ, դերբայ և այլն: Սակայն կան տերմիններ, որոնք այսօր իսկ բնութագրող, նկարագրող արժեք ունեն տվյալ երևույթի համար: Ասենք՝ «պարզ բառ», «բարդ բառ», «անենթակա նախադասություն» և այլն, որոնց տակ չի կարելի այլ բան հասկանալ, քան այն, ինչ որ արտահայտվում է տվյալ անունով: Նման դեպքերում անվան ճշտումը ցանկալի է և անհրաժեշտ, մանավանդ եթե այն համեմատաբար նոր է: Քննարկվող նախադասությունները դիմավոր հա-

մարելով՝ նկատի ունենք բայական դեմքի կարգի առկայությունը նրանցում սոսկ ձևական-քերականական իմաստով: Այդպիսի անվանմանը չի հակասում այն իրողությունը, որ դիմավոր միակազմ նախադասությունները սովորաբար միայն մեկ դեմքով են արտահայտվում (գերազանցապես 3-րդ, որոշ դեպքերում՝ 2-րդ), և որ այդ դեմքը չի մասնավորվում այս կամ այն առարկայի վրա, հաճախ մնում է անորոշ կամ ընդհանրական արժեք ունի: Կարևորը դեմքի ձևային արտահայտությունն է սվյալ դեպքում:

§ 662. Դիմավոր միակազմ (անենթակա) և զեղչված ենթակայով նախադասությունների հակադրությունը, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է: Դրանք, արտաքին ձևային հատկանիշով նման լինելով հանդերձ, ըստ էության տարբեր շարահյուսական միավորներ են:

Դրանց ամենաէական տարբերությունն այն է, որ զեղչված ենթակայով նախադասությունը կառուցվածքով թերի է, իսկ դիմավոր միակազմը (անենթակա) լրիվ նախադասություն է: Զեղչված նախադասության ենթական կարող էր զործածվել, բայց չի զործածվում սոսկ ոճական նկատառումով և կարող է հեշտությամբ վերականգնվել: Մինչդեռ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ այն չկա և բացառվում է կառուցվածքային տեսակետից:

Երեխան բռնում է կոնի մատը և ձգում դեպի բերանը...

— Շատ ուժեղ է, շատ գեղեցիկ: Բայց Ասատուրին նման չի:

— Մորն է փաշել,— շիկնում է Գոհարը:

— Աչքի լույս,— շարունակում է կատակել կոնը:— Մաքուր առաջ փաշեցինք. ընդունեցինք կուսակցության մեջ:

— Իսկ ի՞նչ երբ կընդունեք.— հանկարծ լրջանում է Գոհարը (ՆԶ, Հացավան):

Բերված հատվածում ընդգծված նախադասություններն իրենց կազմում չունեն արտահայտված ենթակա: Սակայն դրանք պարզ հասկացվում են, և հեշտությամբ կարելի է վերականգնել: Առաջին երեք նախադասությունների ենթական է երեխան, հաջորդ նախադասության ենթական է մենք, վերջինի՝ ընդգծվածի ենթական է դուք, որոնք բոլորն էլ զեղչված են ենթակայի զեղչման կանոններին համապատասխան:

Մինչդեռ, օրինակ՝ «Անձրևում է» նախադասության ենթական հնարավոր չէ վերականգնել. դա մեկ երևույթի՝ անձրև զալու երեվույթի, ինքնակա արտահայտությունն է բայի երրորդ դեմքով:

Ստացվում է, որ մեկ բառը կամ բառաձևը հանդես է գալիս որպես մեկ նախադասություն: Իհարկե, այդ բառը կարող է ունենալ իր լրացումները (Սուսմանից մինչև հիմա անձրևում է), այնուամենայնիվ բուն նախադասությունը ձևավորողը անձրևում է բառն է:

§ 663. Դիմավոր միակազմ և զեղչված ենթակայով նախադասությունների տարբերության կապակցությամբ պետք է նշել նաև հետևյալը, որ վերաբերում է նրանց արտահայտությանը: Զեղչված ենթակայով նախադասության գլխավոր անդամի (ստորոգյալի) դերում կարող են հանդես գալ բոլոր բայերի խոնարհված ձևերը առանց որևէ սահմանափակության (միայն թե զեղչման համար անհրաժեշտ խոսքային ու իրադրական պայմաններում): Օրինակ՝ Բայց ի վարմանս նրա, Մարդարյանը պատմեց եղելությունը... Կարճ ժամանակում սովորել է ոչ միայն կոմբայնով հունձ անել, այլև տրակտորով հեկելել: Տարվա գրեթե մեծ մասը անց է կացրել բաց դաշտում: Աշխատել է անձրևի ու ձյան տակ, պառկել ջարդված մարմնով: Եվ մի գիշեր, Արագածի փեշերին աշխատելիս, սաստիկ մրսել է: Այդ օրվանից էլ այլևս չի կարողանում վերականգնել իր առողջությունը և հաճախ է հիվանդանում (Սև, Հողը, 1):

Մինչդեռ դիմավոր միակազմ նախադասության գերադաս անդամի դերում հանդես են գալիս սահմանափակ քանակությամբ բայեր, ինչպես և սահմանափակ քանակությամբ անվանական բառեր՝ անվանական գերադաս անդամի դերով (Մութ է, ցուրտ է, քամի է, տոթ է և այլն):

Անսահմանափակ է նաև զեղչված ենթակա ունեցող բաղադրյալ ստորոգյալների արտահայտությունը: Օրինակ՝ Տեսա՞ր հոգիս, ինչ գեղեցիկ է (Իս., Լիլիթ): Հայր է, բայց վրան կարգին շոր չկա (Սև, Վերջին արցունքները): Ի՞նչ անհնր, մեղք է (Սև, Օտար հավքը):

§ 664. Դիմավոր միակազմ նախադասությունների դիմային իմաստը վերաբերության տեսակետից տարբեր է լինում: Համեմատենք հետևյալ օրինակները. Մթնեց: Ասում են, թե կար ժամանակ, շատ առաջ երկրի վրա գառ ու ոչխար չկային (Իս.), Մարդուն ընկերով եմ ճանաչում (առած): Մթնեց-ը ցույց է տալիս ինքնին եղող երևույթ, որը ո՛չ քերականորեն, ո՛չ էլ իրականության մեջ չի կապվում որևէ դեմքի հետ՝ իբրև կատարողի, եղողի: Ուս-

տի՝ այս և նման նախադասությունների մեջ դեմքի հատկանիշը սոսկ ձևական հատկանիշ է: Այս բայերի և համապատասխան նախադասությունների դիմային արժեքի գնահատման տեսակետից ուշագրավ է այն երևույթը, որ ոմանք դրանք համարում են անդեմ նախադասություն⁴⁸: Սակայն դա ճիշտ չէ: Երբեմն այդպիսի անճշտության հետևանքով ստացվում են այնպիսի անհարմար ձևակերպումներ. «Անդեմ նախադասության գլխավոր անդամը արտահայտվում է անդեմ բայի եղակի Յ-ԲԳ դեմքով»⁴⁹ (ընդգծումները իմն են—Ս. Ա.): Բայի դեմքը քերականական հատկանիշ է, իսկ քերականական տեսակետից մթնեց, անձեռնում է, լուսացավ բայերն ունեն երրորդ դեմք, այլ բան է, որ այդ դեմքը ձևական է. և դա էլ հենց նրա յուրահատկությունն է:

Այս տեսակետից այլ է «Ասում են» նախադասությունը, որը թեև ենթակա չունի, բայց համենայն դեպս ունի դիմային անորոշ վերաբերություն: Նրանով արտահայտված գործողությունը ինքնին կատարվող չէ, ի տարբերություն նախորդի, նրա կատարումը իրականության մեջ կապվում է սուբյեկտի հետ, միայն թե քերականորեն այն արտահայտված է անորոշ կերպով, առանց որոշակի մասնավորման:

Վերը բերված օրինակներից վերջինը՝ «Մարդուն ընկերով են ճանաչում», դիմային վերաբերության տեսակետից բնորոշվում է ընդհանրական հատկանիշով, քանի որ նրանով արտահայտված գործողությունը վերաբերում է ընդհանուրին, բոլորին. այն մարդկային հարաբերությունների փորձի հիման վրա կատարված ընդհանրացում է:

Այսպիսով, դիմավոր միակազմ նախադասությունները ըստ դիմային իմաստի յուրահատկության լինում են երեք տեսակ՝

- 1) Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 2) Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասություն.
- 3) Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Նախքան այս տեսակներն առանձին-առանձին բնեւիլ՝ համառոտակի կանգ առնենք դիմավոր միակազմ նախադասությունների կառուցվածքին վերաբերող մեկ հարցի վրա ևս:

⁴⁸ Տե՛ս, օրինակ, Грамматика русского языка, т. II, ч. I. 1954, էջ 131:

⁴⁹ Նույն տեղում:

§ 665. Դիմավոր միակազմ նախադասությունները գերազանցապես պարզ են: Ըստ որում պարզ նախադասությունները լինում են համառոտ և ընդարձակ: Համառոտ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը կազմված է միայն գերադաս անդամից, ինչպես՝ «Մթնեց», «Լուսացավ», «Անձրևում է»: Եթե գլխավոր անդամը ունենում է լրացում կամ լրացումներ, այդպիսի նախադասությունը պարզ ընդարձակ նախադասություն է: Օրինակ՝ Կարծես թե այսօր շուտ մթնեց: Երեկ անընդհատ անձրևում էր: Ամառը մեկ մոտ լուսանում է ժամը 5-ին:

§ 666. Բարդ միակազմ նախադասությունները համեմատաբար քիչ են: Օրինակ՝ Ասում են՝ հացը պետք է էժանացնեն (Ար., Ընկեր Մուկուշը): Արդեն ձմեռ է, դրա համար էլ ուշ է լուսանում: Չնայած դեռ ապրիլ է, բայց դրսում արդեն տաք է: Ի՞նչ հանդիսավոր պահ էր, ի՞նչ վեհ ու սրբազան ակնթարթներ էին (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Երեկո՞ է արդեն, շուտ չմթնե՞ց (ն. տ.):

§ 667. Համեմատաբար տարածված են դիմավոր միակազմ միավորյալ նախադասությունները: Օրինակ՝ Իմաստունի հետ քար քաշիր, հիմարի հետ փլավ մի՛ ուտի (առած): Առաջ կի՛ր, վերջը գոհացիր (առած): Տուն փոխես՝ տնով մեկ կքանդվես, դուռը փոխես՝ դուռդով մեկ (առած): Շան հետ ընկերացիր, փայտը ձևոխցի մի գցիր (առած): Հարևանի շանը քար չեն գցի, տիրոջ պատիվը կպահեն (առած):

§ 668. Հաճախ դիմավոր միակազմ նախադասությունը երկկազմ նախադասության հետ միասին հանդես է գալիս միևնույն նախադասության մեջ, ձևավորում մեկ բարդ նախադասություն:

Այսպես, մեկ բարդ համադասական նախադասությունը կարող է կազմված լինել միակազմ և երկկազմ նախադասություններից: Օրինակ՝ Աշուն է արդեն և ձյունը նորից ծածկել է լանջքը սեղ Արարատի (Իս., Հայ ճարտարապետությունը): Ինչ շառաշո՞ւն փոքրեկանո՞ւյզ, հավատով լի հեռոսական ժամանակներ էին, և ի՞նչ դյուցազնական սերունդ էր կոչի ելել մարդկային երջանկության համար (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Այստեղ լուսավոր էր, և օդն այնպես հեղձուցիչ չէր, ինչպես լինում է ճահիճների ափերին (ՀՔ, Նահապետ): Աշուն էր, դաշտերը գեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ):

Միակազմ ու երկկազմ նախադասությունները կարող են միաթամանակ հանդես գալ բարդ ստորադասական նախադասության

կազմում, Միակազմ կարող է լինել՝ ա) գլխավոր նախադասությունը, բ) երկրորդական նախադասությունը:

Օրինակ՝ ա) Մթնեց, երբ նրանք մոտեցան ամրոցին (ԴԴ, վարդանանք, 1): Երեկո էր արդեն, երբ նա հոգնած գիրքը դրեց մի կողմ (ԵԶ, Homo sapiens): Մութն էր, երբ Սիմոնը տուն եկավ (ԱԲ, Սպիրտակ ձին): Ասում էին, որ նրա հայրն էլ դաշտապահ է եղել, պապն էլ (ՀՔ, Կարոտ): Բ) Հասան գյուղ, երբ արդեն ուշ երեկո էր (ՀՔ, Նահապետ): Մենք կարծում էինք, թե արդեն լուսացել է:

§ 669. Միակազմ դիմավոր նախադասությունները սովորաբար ճանաչվում են հեշտությամբ: Սակայն երբեմն միեևույն բաղադրիչ նախադասությունը տարբեր կապակցություններում կարող է գործածվել որպես և՛ միակազմ, և՛ երկկազմ նախադասություն: Իհարկե, նման դեպքերում յուրաքանչյուր նախադասությունը պետք է դիտել որպես տարբեր նախադասություն և ոչ թե միեևույն նախադասության տարբեր կիրառություն: Այլ կերպ՝ այդպիսի կապակցությունները հանդես են գալիս որպես շարահյուսական համաձայնություն:

Այսպես՝ «էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» նախադասությունը Հ. Թումանյանը հետևյալ հատվածում գործածում է որպես միակազմ նախադասություն:

— Հապա ինչպե՞ս է, որ մի կարդին թուր շունի, էս ժանգոտ երկաթի կտորն է մեջքին կապել:

— Շնորհքն էլ հենց դրա մեջ է, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար, թէ չէ լավ թրով ի՞նչ կա որ, սովորական քաջերն էլ են ջարդում (ՀԹ, Քաջ Նազարը):

Սակայն այլ կապակցության մեջ այն կարող է հանդես գալ որպես երկկազմ նախադասություն: Ասենք՝ «Կոնստ և էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» կամ՝ «Երեկ ուզում ես, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես, ջարդես հազար» և այլն:

Վերջին նախադասություններում գործողությունը մասնավորվում է երկրորդ դեմքի վրա, և հասկացվում է, որ ենթական՝ դու-ն է, որը պարզապես զեղչված է:

Նշենք, որ այսպիսի շփոթությունների, ավելի ճիշտ՝ զուգահիսությունների հնարավորությունները շատ չեն:

ՉԵՎԱԿԱՆ ԴԻՄԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 670. Զեական դիմավոր միակազմ նախադասությունը բնորոշվում է նրանով, որ նրանում դեմքը դիմային վերաբերության տեսակետից ձևական է, և նրանով արտահայտված երևույթը, դործողությունը դիմային տեսակետից որևէ ձևով չի կապվում եղողի, կատարողի հետ:

§ 671. Ըստ գլխավոր անդամի արտահայտության, ձևական դիմավոր նախադասությունները լինում են բայական և անվանական:

Բայական է այն ձևական դիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է բայի դիմավոր ձևով: Օրինակ՝ Մթնեց: Ծերունին լուռ շարժարանքով մի քանի կոճղեր դրեց կրակին (ՀԹ): Արդեն կամաց-կամաց լուսանում է: Մութն ընկավ: Լուսացավ: Մեր սարերում սևպտեմբերին սկսում է ցրտանալ:

Անվանական է այն ձևական դիմավոր նախադասությունը, որը կամ որի գլխավոր անդամն արտահայտվում է անվանական բաղադրիչով և հանդուցող: Օրինակ՝ Ամառ է, քննությունները վերջացել են (Մուր.): Իրիկնաղեմ էր: Հյուրատան դռները կանգնեց մի երիտասարդ հեծյալ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մութ էր դրսում (Բ, Սամվել):

Այս բաժանման վերաբերյալ պետք է նկատի ունենալ հետևյալը: Եթե բայական դիմավոր միակազմ նախադասությունը, իրոք, գոտ բայական է, քանի որ արտահայտվում է խոնարհված բայով, ապա անվանական դիմավորը միայն անունով չէ, որ արտահայտվում է, ինչպես ասվեց վերը, նրա կազմում կա հանդուց, որ բայական բաղադրիչ է և շատ կարևոր դեր է կատարում այդպիսի նախադասության ձևավորման գործում: Այնպես որ, քննարկվող նախադասությունների վերաբերյալ անվանական անվանումը փաստորեն վերաբերում է վերադրին, ուրեմն և նախադասության համար այն պետք է ընդունել որոշ վերապահությամբ: Այս վերապահության հիմնավոր լինելը լրիվ պատկերացնելու համար կարելի է համեմատել անդեմ անվանական միակազմ նախադասության հետ (§ 710), որը կամ որի դերադաս անդամն արտահայտված է միայն անունով, առանց բայական բաղադրիչի:

§ 672. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության բայական ստորոգյալը կարող է լինել պարզ և բաղադրյալ:

§ 673. Այսպիսի նախադասությունների պարզ ստորոգյալները, ինչպես երկկազմ նախադասություններինը, արտահայտվում է խոնարհված բայով: Միայն թե բացի բայերի՝ այդ դերով հանդես գալու սահմանափակությունից, այստեղ կա նաև քերականական ձևի սահմանափակություն: Նախ. ձևական դիմավոր նախադասության գերադաս անդամի դերում հանդես եկող բայը դրվում է երրորդ դեմքով (ըստ որում հաճախ դրանք սլարզապես միադիմի բայեր են):

Երկրորդ. այդ կիրառությունն ունի նաև քերականական թվի սահմանափակություն: Նշված դերով հանդես է գալիս միայն եղակի թիվը: Երրորդ. ոչ բոլոր եղանակաժամանկային ձևերն են հավասարապես ազատ հանդես գալիս այդ դերով:

Մանրք.— Հոգնակի թվով գործածվում են միայն մի էրկու հարադրություններ, ինչպես շոգեհն սկսվեցին (ընկան), ցրտերն սկսվեցին (ընկան):

Ահա առավել հաճախակի գործածվող այդպիսի բայաձևեր. մթնեց (մթնում է, մթնում էր, կմթնի և այլն), լուսացավ (լուսանում է, լուսանում էր, կլուսանա և այլն), անձրևեց (անձրևում է, անձրևում էր և այլն), ցրտեց (ցրտում է, ցրտել է, կցրտի, պիտի ցրտի և այլն), ձյունեց (ձյունում է, կձյունի և այլն), ամպեց (ամպում է, ամպել է և այլն): Սրանց շարքը պետք է դասել նաև համադասական հարադրությունները՝ մութն ընկավ (մութն ընկնում է, մութն ընկնում էր, մութը կընկնի և այլն), լույսը բացվեց (լույսը բացվում է, լույսը բացվում էր և այլն), անձրև է գալիս (անձրևն եկավ, անձրև է գալու և այլն):

Պարզ բայական անդամ են նաև երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակներով արտահայտված ստորոգյալները: Ինչպես՝ Մեր լեռներում արդեն ձյուն եկած կլինի: Վաղ առավոտյան մեր սարերում կանաչ խոտի վրա ցող դրած է լինում: Երեկ այս ժամանակ մեզ մոտ անձրևելիս է եղել: Չմոռանա այս ժամին արդեն մթնած է լինում:

§ 674. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության գերադաս բայական անդամը կարող է լինել բաղադրյալ: Այս դեպքում նշված բայերի դերբայական ձևին (սովորաբար՝ անորոշ դերբա-

յին) ավելանում է կերպային իմաստ հաղորդող որևէ դիմավոր քայ կամ այլ բառ. ինչպես՝ սկսեց ցրտել (անձրևել), սկսում է անձրևել, շարունակում է անձրևել, մթնելու վրա է, լուսանալու վրա է և այլն:

§ 675. Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասության անվանական գերադաս անդամը լինում է բաղադրյալ, քանի որ նրա կազմում լինում է զոյական կամ անունով արտահայտված բառ ու հանգույց: Ըստ որում անվանական բաղադրիչը մեծ մասամբ լինում է զոյական: Օրինակ՝ Ուշ գիշեր էր, բայց նա դեռ աշխատում էր, աշխատում: Արդեն մթնաշաղ է (ՀՔ, Ծփրատի կամուրջին): Դրսում զարում էր: Ներս խոժեց ծաղկած խնձորենիների բույրը: Պայծառ, արևոտ օր էր (ՀՔ, Նահապետ):

Անվանական բաղադրիչը կարող է արտահայտվել ածականով: Ինչպես՝ Շոգ է: Տոք է: Այսօր շատ ցուրտ է:

Անվանական ստորոգյալի դիմավոր բաղադրիչը կարող է արտահայտվել էական բայով, ինչպես և խոնարհված վերացական բայերով: Օրինակ՝ Երբ աչքերը վերստին բացեց, սենյակում կիսախավար էր: Տարօրինակ թվաց: Չէ՞ որ առավոտ էր (ՀՔ, Սպիտակ գիրք): Այսօր ցուրտ է լինելու: Վաղը շատ տոք կլինի:

§ 676. Ըստ բովանդակության և կիրառության ոլորտի՝ ձևական դիմավոր միակազմ նախադասությունները կարելի է բաժանել հետևյալ տեսակների.

ա) Բնության երևույթներն արտահայտող նախադասություններ.

բ) Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ.

դ) Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երևույթներ արտահայտող նախադասություններ:

§ 677. Բնության երևույթներ արտահայտող նախադասությունները թեև քանակապես շատ չեն, բայց շատ բնորոշ են միակազմ նախադասության այս տեսակի համար՝ դեմքի ձևական արտահայտության տեսակետից: Օրինակ՝ Անձրևում է: Դրսում ուժեղ քամի է: Արդեն ձյունել է: Լուսանում է, — հանկարծ շնչաց Արտակը (ԴԴ, Վարդանանք): Մթնեց: Անտառի խորքում մի թռչուն սկսեց տխուր կանչել: Սաստիկ մուր էր: Չէր երևում ոչ մի առող (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Ցելս է հիմա, առանց կոշիկ նա ո՞ր դնա (ՍԿ):

Մանրք. — Ինչպես դիմավոր միակազմ նախադասությունների

մշուս տեսակների, նույնպես և այս նախադասությունների էություն տեսակետից հետաքրքրական ու կարևոր է նրանց ենթակա շունենալու պատճառի հարցը: Լեզվաբանության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, թե այսպիսի նախադասությունները հնից են գալիս՝ և արտացոլում են մարդու նախնական մտածողության տարրերը այն իմաստով, որ մարդ դիտելով բնության այդ երևույթները և չիմանալով դրանց պատճառը՝ ո՞վ կամ ի՞նչն է գործողության կատարողը, այդպիսի նախադասությունները կազմել է անենթակա ձևով, որոնք և այժմ մնում են որպես այդպիսին: Օրինակ՝ Ն. Մառը գրում էր, որ այդպիսի անենթակա նախադասությունների և միադիմի բաշերի գործողության կատարողը չիմանալու պատճառով հնում մարդն այն վերագրել է, այսպես կոչված, «տոտեմին», որ իր արտահայտությունն այժմ էլ, ըստ Ն. Մառի, պահպանում է այնպիսի լեզվական ձևի մեջ, ինչպիսին է es regnet: Առհասարակ հնարավոր է, որ մարդու նախնական մտածողությունն իր հետքը թողած լինի քերականական այս կամ այն կարգի վրա, և այդ հետքը պահպանվի մինչև այժմ: Արդ, եթե խոր անցյալում բնության այդ երևույթների պատճառը չիմանալու հետևանքով իբր ստեղծվել են այդպիսի անենթակա նախադասություններ, ապա այժմ, երբ հասկանալի են այդ բոլոր երևույթները, դրանց պատճառները, կարելի է պատկերացնել լեզվական այլ, ավելի հարմար ձև այդ նույն երևույթներն արտահայտելու համար, Ո՛չ: Բանն այն է, որ լուսանալու, մթնելու և նման երևույթներն իրենց էությամբ այնպիսի բնույթ ունեն, որ անցյալում չէր կարող լինել և այժմ էլ չկա որևէ անհրաժեշտություն դրանք որևէ առարկայի վերագրելու համար: Այդ երևույթների բնույթն այնպիսին է, որ մարդ պարզապես կարիք է զգացել և այժմ էլ կարիք է զգում դրանք արտահայտել իբրև ինքնակա երևույթներ և աղպես էլ արտահայտվում են: Հենց դա է պատճառը, որ բնության այդպիսի երևույթները անենթակա նախադասություններով են արտահայտվում ոչ միայն հայերենում, այլև ուրիշ լեզուներում:

Վերահիշյալ երևույթները կարող են արտահայտվել նաև հարադիր բայերով (ինչպես՝ մուրն ընկալ, լույսը բացվեց և այլն), սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ մուրն ընկալ և այդպիսի հարադրությունները, թեև ձևով ենթակայի և ստորոգյալի կապակցություններ են, բայց ըստ էության դրանք, լինելով մեկ հարա-

դրական բայ, առանձին գործածվելիս անենթակա նախադասութ-
յան արժեք ունեն։ Զի կարելի ասել՝ ի՞նչը ընկավ և պատասխա-
նել՝ մութը. մութն ի՞նչ արեց՝ ընկավ։

§ 678. Ժամանակ արտահայտող նախադասություններ. օրի-
նակ՝ Կեսօր էր։ Մերուժանի բնդարձակ, երկնագույն վրանում
արդեն հավաքված էին հյուրերը (Բ, Սամվել)։ Ուշ երեկո է (Սև,
Հողը)։ Առավոտ էր։ Հայ նախարարները նստած էին Սրվանձտյա
իշխանի վրանում (ԴԴ, Վարդանանք)։ Դառն և նեղ ժամանակ է,
(ՀՔ, Սպիտակ գիրք)։ Արդեն իրիկեանում էր (ՀՔ, Նահապետը)։

§ 679. Հասարակական, անհատական և այլ կարգի երե-
վույթների ինքնին առկա լինելն արտահայտող նախադասությու-
ններ. օրինակ՝ Փողոցում խաղաղություն է (ԱԲ)։ Իսկ գյուղում այդ
ժամանակ իրաբանցում էր (ն. տ.)։ Ծանր օրեր էին Իվան Բեյի
համար (ն. տ.)։ Տոնականորեն զարդարված փողոցում մարդկանց
հոծ բազմություն է (Լրագ.)։

§ 680. Գործողության կատարման անհնարինություն կամ
հնարավորություն նշող նախադասություններն արտահայտվում են
հետևյալ երկու միջոցներով՝ ա) բայի կրավորական կառուցված-
քով, բ) կարելիություն և անկարելիություն արտահայտող որոշ
բառերի միջոցով, որոնք կապակցվում են համապատասխան բայի
անորոշ զերբայի հետ։

Ուրեմն՝ միակազմ դիմավոր նախադասությունների այս խմբի
մեջ են մտնում նաև, նախ, այն նախադասությունները, որոնց զըր-
խավոր անդամն արտահայտվում է չեզոք սեռի բայից կազմված
կրավորականով։ Օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում։ Նրա հետ չի խոս-
վում (շատ վրդովված է)։ Մեր հեռախոսով չի խոսվում (փչացած
է)։ Այս գետում չի լողացվում (ջուրը շատ սառն է)։ Այդ խնդրի մա-
սին շատ է խոսվել։

Երկրորդ միջոցը, ինչպես նշվեց վերը, կարելիություն ու ան-
կարելիություն արտահայտող բառերն են, ինչպես՝ կարելի է, ան-
կարելի է, հնարավոր է, անհնար է և այլն։ Օրինակ՝ Այժմ արդեն
կարելի է ճանապարհվել, Այսպիսի պայմաններում անկարելի է
աշխատել, Այդպիսի անհարթ ու դժվարին տեղանքով անհնար է
բարձրանալ։

§ 681. Զեական միակիզմ նախադասությունների հատկա-
նիշները հանդում են հետևյալին.

1. Այդ նախադասությունները արտահայտվում են բայի եզակի երրորդ դեմքով, միադիմի բայերով: Անվանական գլխավոր բաղադրիչ ունեցող նախադասությունների օժանդակ բայը ևս արտահայտվում է եզակի երրորդ դեմքով:

2. Այս նախադասությունները, դեմք ունենալով հանդերձ, գործողության կատարողի, հատկանիշը կրող առարկայի զաղափար չեն արտահայտում: Այդ պատճառով էլ դրանց ցույց տված գործողությունը, վիճակը և այլն, լեզվականորեն արտահայտվում են որպես ինքնակա գործողություն, վիճակ և այլն:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 682. Անորոշ դիմավոր միակազմ կոչվում է այն նախադասությունը, որի դիմային վերաբերությունն անորոշ է. դեմքի ընդհանուր քերականական իմաստը չի մասնավորվում որոշակի առարկայի (կամ անձի) վերաբերմամբ, այլ մնում է անորոշ: Օրինակ՝ Որդուդ բերդում կրակել են էս գիշեր (ԱՐ, վանդունց Բադին): Նրան ասացին, որ էլ ուշ է (ն. տ.): Այս երկու միակազմ նախադասությունները դիմավոր են. գերադաս անդամներն արտահայտված են կրակել եմ, ասացին երրորդ դեմքի բայերով: Սակայն այդ բայի դեմքի իմաստը չի մասնավորվում, և անկարելի է մասնավորել որոշակի անձանց վերաբերմամբ, որի պատճառով էլ նրանք անորոշ դիմավոր նախադասություններ են:

§ 683. Այսպիսի նախադասությունների դիմային անորոշությունը ոչ միայն այն իմաստով է, որ չի արտահայտվում, թե հատկապես ո՞վ է գործողություն կատարողը, այլև այն իմաստով, որ հաճախ հայտնի չէ՝ գործողություն կատարողը մե՞կն է, թե՞ մի քանիսը: Այսպես, «Նրան կանչեցին շրջկոմից» նախադասության մեջ ոչ միայն հայտնի չէ, թե ո՞վ է կանչել, այլև հայտնի չէ, թե քանի հոգի են կանչել նրան: Ըստ որում հաճախ է պատահում, որ գործողություն կատարողը մեկ անձ է, բայց բայը գործածվում է հոգնակի թվով, որ անորոշություն արտահայտելու համար լավագույն բերականական միջոց է.

Օրինակ՝ «Ձանգը տվին: Քեզ հեռախոսով կանչում են» (երբ մեկն է կանչում): Եթե ասվի «Քեզ հեռախոսով կանչում է», ապա այս նախադասությունը կհասկացվի իբրև զեղչված ենթակայով

նախադասություն, և կատեղծվի այն տպավորությունը, որ հայտնի է, թե ով է կանչողը, թեև չի արտահայտված:

§ 684. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ ենթական շարտահայտվելով՝ ամբողջ շեշտվածությունն իր վրա է կրում գործողությունը կամ վիճակը, որ արտահայտվում է դիմավոր բայով: Դրանով ընդգծվում է սովյալ գործողության կամ եղելության գաղափարը:

Անորոշ դիմավոր նախադասության ենթական շարտահայտելը երկու պատճառով կարող է լինել՝ ա) գործողություն կատարողի կամ եղող առարկայի անհայտ լինելը խոսողին, բ) գործողություն կատարողը, եղող առարկան արտահայտելու անհրաժեշտության բացակայություն: Օրինակ՝

Սիրեցի, յարս տաբան,
Յարս տվին ու տաբան,
էս ինչ զուլում աշխարհ է,
Սիրտս պոկեցին տաբան (Իս.):

Ո՞վ պոկեց ու տարավ, ովքե՞ր պոկեցին ու տարան. այս հարցերի պատասխանները չի կարելի տալ՝ բերված նախադասություններից ելնելով: Օրինակից նույնիսկ չի հասկացվում՝ խոսողը գիտե՞, թե՞ չգիտի այդ հարցերի պատասխանը: Ավելի ճիշտ, այդ հարցերը չեն էլ ծագում, քանի որ դրանք դառնում են երկրորդական. բանաստեղծի նպատակն է՝ շեշտել յարից վրկվելը, յարին խլել ու տանելը:

Մեկ այլ օրինակ. «Զանգը տվին» անորոշ դիմավոր նախադասության գործողություն կատարողն անորոշ է: Ըստ որում, այն կարող է խոսողին հայտնի լինել (ասենք՝ դպրոցում, եթե սովորաբար մի որոշակի անձ՝ պահակն է զանգը տալիս) կամ հայտնի չլինել (ասենք՝ փակ դռան դռնգը տալիս են): Նույնիսկ առաջին դեպքում, երբ խոսողին հայտնի է գործողություն կատարողը, այն արտահայտելն ավելորդ է, անտեղի (հմմտ. Զանգը տվին, մտեր դասարան: Պահակ Պետրոսը զանգը տվեց, մտեր դասարան):

Երկրորդ նախադասությունից ակնհայտորեն երևում է ենթականի արտահայտման ավելորդությունը, քանի որ կարևորը զանգը հնչելն է, զանգը տալը:

§ 685. Անորոշ դիմավոր միակազմ նախադասության գլխա-

վոր անդամը արտահայտվում է բայով և սովորաբար դրվում է հոգնակի թվով: Լեզուն հոգնակի թվի այդ կիրառությանը տվել է անորոշություն իմաստ (քանակական և առարկայական վերաբերության անորոշություն): Օրինակ՝ Ասում են, թե մոտենում է նրա վերջը: Զո՛ւր են ասում: Սո՛ւտ են ասում: Ճիշտ կասեին, եթե իրո՛ք մենք անձնապես ու մեն-մենակ սովորեինք գիտությունը տառապանքի (ՊՍ, Հպատակի խոտվությունը): Նրան անվանում էին Սեթ, և որովհետև հայրը վաղուց էր մեռել, կոչում էին մոր՝ Երանհու անունով՝ Երանի տղա Սեթ կամ՝ Երանի Սեթ (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը):

Բայի հոգնակի թվի անորոշության իմաստային հնարավորությունն աչքան մեծ է, որ հոգնակի երրորդ դեմքով կարող է հասկացվել նույնիսկ խոսողը: Դա լինում է հատկապես հանդիմանական արտահայտություններում, երբ խոսողը իր կարծիքը, դիտողությունը ոչ թե ուղղակիորեն վերագրում է իրեն, այլ արտահայտելով հոգնակի երրորդ դեմքով՝ դրանով ասվածը հոգեբանորեն դիտում է ոչ որպես սոսկ իր անձնականը, այլ մի տեսակ դարձնում է ուրիշներին, որով և ասվածին տրվում է օբյեկտիվ բնույթ: Օրինակ՝ Քեզ ասում են սայլեր պատրաստի՛ր, կուղես՝ գետնի տակիցը հանիր տուր (Պու., Հացի խնդիր): Հրամայում է յասավուլը տառնապետին՝ իր ասածի մասին խոսելով հոգնակի երրորդ դեմքով: Այլ օրինակ. «Քեզ դիտողություն են անում, իսկ դու շարունակում ես շարություն անել»։ այսպես երբեմն ասվում է՝ նկատի ունենալով սեփական դիտողությունը:

Այգայիսին են Հ. Թումանյանի «Քեռի խեչանը պատմվածքի հետևյալ օրինակները.— է՛, դե ասում ես, էլի՛: — Ի՞նչպես թե ասում ես, էլի. քեզ ասում են—չըկա... — էս մետրիկի համար բա ի՞նչ ես ասում:— Վա՛հ, ղարմանալի մարդ ես, ա՛յ մարդ, քեզ հայեթե՛ն ասում են՝ չըկա՛, չըկա՛, քեռի խեչան:

§ 686. Անորոշ դիմավոր նախադասությունների գերադասանդամն արտահայտվում է.

1. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի հոգնակի երրորդ դեմքով:

Օրինակ՝ Յարիս տաբան, ջանիս տաբան,
Հոնգուր-հոնգուր կուլամ ես (Իս.):

Գումշին մեծավոր դրին, ասաց խոտի մարագը միայն իմն է
(Սև, Հողը):

2. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի եր-
րորդ դեմքով.

Ասում են, թե դու այնպես,
Մոռացել ես ինձ այնպես,
Որ երբ անունս են տալիս
Հաղիվ միտդ եմ գալիս (Իս.):

3. Սակավ դեպքերում՝ սահմանական եղանակի ներկա ժա-
մանակի եզակի երկրորդ դեմքով.

Միտք ես անում, միտք, մեր էս աշխարհի բանը, նախում ես,
տրափում, թե ախար էս բանը ոնց է լինում: Չեմ իմանում, բախտ
է, էլի (ԴԴ, Քաջ Նազարը):

4. Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակի հոգնա-
կի երրորդ դեմքով, Օրինակ՝ Հիմի Մուկուշին բանվոր են ընդունել
(Ար., Ընկեր Մուկուշը):— Ընկե՛ր Զամալյան, այդ ո՞ւր,— հարց-
րեց նա:— Կենտկոմ են կանչել,— շտապում եմ (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ ՄԻԱԿԱՋՄ ԳԻՄԱՎՈՐ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 687. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասություն-
ները վերաբերում են ոչ թե միայն ավյալ դեմքին, որով արտա-
հայտված են, այլ բոլորին, ունեն ընդհանրական իմաստ: Այս նա-
խադասություններով արտահայտվում են այնպիսի գործողություն-
ներ, որոնք ընդհանրապես կատարվում են, և խորհուրդ է տրվում
կատարել այնպես, ինչպես որ ասվում է ավյալ նախադասու-
թյան մեջ: Օրինակ՝ Հին դարմանը քամուն չեն տա (Առած): Աչքդ
թեքեցիր—բանիդ տերը չես (ՀԹ, Հառաչանք):

Չնայած այս նախադասությունների ստորոգյալներն արտա-
հայտված են հոգնակի երրորդ (1-ին նախադասություն) և եղակի
2-րդ (2-րդ նախադասություն) դեմքերով, բայց դրանցով արտա-
հայտված միտքը չի վերաբերում հատկապես այդ դեմքերին: Այս-
պես. առաջին նախադասությունը նշանակում է՝ ոչ ոք (ես, դու,
նա, յուրաքանչյուրը) չպիտք է հին դարմանը քամուն տա. երկ-
րորդը նշանակում է՝ մարդ (ես, դու, նա, յուրաքանչյուրը) աչքը

թեքում է, բանի տերը չէ: Ուրեմն՝ բայի դեմքը տվյալ դեպքում իր բուն քերականական իմաստով չի հանդես գալիս, երկրորդ դեմքը հատկապես խոսակից չի ցույց տալիս, երրորդ դեմքը՝ հատկապես երրորդ անձ և այլն:

§ 688. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասությունները մեծ մասամբ առածներ են, կամ նրանց նշանակությունը մոտենում է առածներին: Օրինակ՝ Հացը հացարարին տուր, մեկն էլ ավել: Ցամաք դալը բերանը չին տանի: Սրբի դուռն էլ առանց խաչամբույրի չեն գնում: Հոր ու մոր մեջ իր աղային կհարցնեն: Հացը տաշտիցդ վերցրու, ընկերը՝ դուղիցդ: Բարեկամի հետ կերուխում արա, առեսուր մի՛ անի, Կովի մեջ չիր ու չամիչ չեն բաժանում:

§ 689. Ընդհանրական միտք արտահայտող ոչ բոլոր նախադասություններն են միակազմ: Մաք գոյականով և մի շարք դերանուններով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասությունները չպետք է շփոթել անենթակա նախադասությունների հետ, թեև դրանք ընդհանրական միտք են արտահայտում: Մաք ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուղի, որ իր հետ վարվեն» տիպի նախադասությունը համարում են անենթակա, այն պատճառաբանությամբ, որ այն համարվեք է «Ուրիշների հետ վարվիր այնպես, ինչպես կուղես, որ քեզ հետ վարվեն, միակազմ նախադասությանը, և մաք բառը ձևակերպ ենթակա է ու չի նշում որոշակի, որեւէ մարդ:

Իմաստային-տրամաբանական համարվելությունը կամ հոմանիշությունը չի կարող կառուցվածքային նույնության փաստարկ հանդիսանալ, իսկ նախադասության միակազմությունն ու երկկազմությունը կառուցվածքային հարց է: Ոճական առումով հիշյալ երկու նախադասությունները կարող են կոդք-կոդքի գրվել, իսկ կառուցվածքային առումով՝ ոչ: Առաջին օրինակում մաք-ը ենթակա է, թեև այն որեւէ մասնավորում չի արտահայտում:

Պետք է նկատի ունենալ, որ մաք բառը արդեն անորոշ-ընդհանրական իմաստով հանդես է գալիս ոչ միայն ենթակայի, այլև ուրիշ անդամների դերում, և վերջիններս մենք չենք անտեսում կամ ձևական համարում, չնայած այդ բառի իմաստային յուրահատկությանը նաև այդ դեպքում: «Մաք մաքուր չպետք է ծուռ աչքով նայի» օրինակում մաք բառի երկու կիրառություններում ունենք նմանօրինակ ընդհանրական իմաստ, բայց մաքուր բառակերպ աղա-

տոներ նշված պատճառով մենք չենք անտեսում, այլ գնահատում ենք որպես այդպիսին:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ ընդհանրական իմաստը հատուկ է ոչ միայն դիմավոր միակազմ նախադասության քննվող տիպին, այլև շատ երկկազմ նախադասությունների: Հենց վերը բերված միակազմ նախադասության միտքը մենք կարող ենք արտահայտել այնպիսի երկկազմ նախադասություններով, որոնց երկկազմ լինելը որևէ կասկած չի հարուցում: Այսպես՝ Յուրա-ֆանչուր մարդ (ամեն մարդ, ամեն մի անձնավորություն, յուրա-ֆանչուր անձ) ուրիշների հետ պետք է վարվի այնպես, ինչպես կուզի, որ իր հետ վարվեն:

Նույն դիտողությունը վերաբերում է նաև դերանունով արտահայտված ենթակա ունեցող նախադասություններին, որոնք նույնպես արտահայտում են ընդհանրական իմաստ:

Օրինակ՝ «Դու մի օր աչքերդ կփակես, որ ուրիշը բո տեղ գոյանա» (ԾԶ) նախադասության դու ենթական բուն խոսակից չի ցույց տալիս, այլ վերաբերում է բոլորին: Սակայն դրանից դու-ն չի դադարում ենթակա լինելուց, այլ պարզապես երկրորդ դեմքի այդ դերանունը նման դեպքում ձեռք է բերում այլ իմաստ: Բայց բառի շարահյուսական պաշտոնը նրա իմաստային այդ առման պատճառով չի փոխվում: Նշենք նաև, որ այդ նույն նախադասության մեջ կա նաև ԲՈ դերանունը, որ նույնպես ունի որոշակի շարահյուսական դեր, չնայած նույն ընդհանրական իմաստն ունի: Ե. Չարենցն այդ ուղբայաթը շարունակում է՝ դործածելով երկրորդ դեմքի նույն դերանունը:

— Այն դու ես, իմաստուն, այն դու՛ւ, — բայց արդեն մի ուրիշ. Հաստատեց, ժխտելով նա քեզ, որ ուրիշը ԲՈ տեղ գոյանա:

Այստեղ ստորոգելիական վերադրի, ուղիղ խնդրի, Վիջման պարագայի պաշտոնները կասկածի տակ չեն առնվում, որոնք նույնպես սոսկ երկրորդ դեմք չեն ցույց տալիս, կասկածի տակ չպետք է առնվի նաև առաջին նախադասության դու-ի՝ ենթակայի պաշտոն կատարելը:

Վերջապես, պետք է նկատի ունենալ, որ նման դեպքերում մենք ունենք ոչ թե ինչ-որ զուտ ձևական երկրորդ դեմք, այլ ոճական-քերականական մի երևույթ, երբ խոսողը, հեղինակը մարդուն առհասարակ, ամեն մարդու մտովի դարձնում է իր խոսակիցը և նույնը ցույց տալիս դու-ով:

Այսպիսով՝ ընդհանրական իմաստով ենթակա ունեցող նախադասությունները անենթակա կամ միակազմ չեն, այլ երկկազմ ընդհանրական նախադասություն:

§ 690. Ընդհանրական միակազմ հաստատական երանգի պատմողական նախադասությունը բնականաբար արտահայտում է հաստատական միտք, ժխտականը՝ ժխտական միտք: Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են ճանաչում (առած): Առաջ ասեղը քեզ խրիր, հետո՝ մախաթը ընկերոջդ (առած): Ձուկը զլխից են բռնում (առած): Ամառվա անձրևին, ձմեռվա արեգակին մի հավատա (առած): Արյունը արյունով չեն լվանա (առած):

§ 691. Հարցական երանգի ընդհանրական միակազմ դիմավոր նախադասությունները սովորաբար ժխտական իմաստ են արտահայտում: Օրինակ՝ — Ես... մնում եմ... հյուր եմ: — Այդքան ժամանակ հյուր կլինե՞ն (Շիրվ., Արսեն Դիմարսյան) նախադասությունը նշանակում է՝ այդքան ժամանակ հյուր չպետք է (չի կարելի) լինել: Այլ օրինակներ՝ Բա այդքանը միանգամից կուտե՞ն: Այս շոգին այդքան շատ կհագնե՞ն: Այս ցրտին առանց վերարկուի դուրս կգա՞ն: Այդպիսի փոքր երեխային մենակ փողոց կուղարկե՞ն: Բա անտեղի այդքան կբարկանա՞ն: Հիվանդ վիճակում այդքան կաշխատե՞ն: Այդ զրոյթյուն մեջ աշխատանքի կդնա՞ն:

§ 692. Ընդհանրական դիմավոր միակազմ նախադասության զլխավոր անդամն արտահայտվում է բայի տարբեր դիմավոր ձևերով:

Ա. Ենթադրական եղանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. օրինակ՝ Ձուկը պոչից չեն բռնի, զլխից կբռնեն (ՎԱ, Կարմրախայտ): Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն (առած): Պողառու ծառին շատ քար կգցեն (ՀԹ, Աղքատի պատիվը): Գիտեցածը ամեն մարդու չեն ասի (առած): Մի ձեռքով երկու ձեռքով չեն բռնի (առած):

Բ. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով. Օրինակ՝ Մարդուն ընկերով են հանաչում (առած): Գալլին սատկացնում են ոչ թե նրա համար, որ նա ունի զորչ աղի, այլ նրա համար, որ կերել է մաքի (առած):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց նշանակությամբ ու կիրառությամբ նման են Ա կետում նշված կառուցվածքային առանձնահատկությունն ունեցող նախադասություններին:

Գ. Հրամայական եղանակի եզակի թվով. այսպիսի նախադասությունները սովորաբար արտահայտում են խորհուրդ՝ ընդհանրական նշանակությամբ, այսինքն՝ ուղղված բոլորին և ոչ միայն հատկապես երկրորդ դեմքին: Օրինակ՝ Խարխուլ մակույկով հանձնվիր ծովին, քան թե հավատա կնոջ երգումին (Իս., Աբու-Հալա-Մահարի): Տասը չափի՛ր, մեկ կտրի՛ք (առած): Բարեկամի հետ կերուխում արա, առ ու տուր մի անի. (առած): Զփորձած ձիու հետևից մի՛ անցնի (առած):

Դ. Ընդակառն եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով. օրինակ՝ Որտեղ որ գնաս, էն երկրի զոհվր ծածկիր (առած):

Ե. Սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով. օրինակ՝ Հարուստի հագին շոր տեսան, ասին շնորհավոր, աղքատի հագին տեսան, հարցրին՝ որտեղի՞ց է (առած): Տվեց ոսկին, բերեց խոսքին (առած):

Զ. Չեզոք սեռի բայից կազմված կրավորականով. օրինակ՝ Այստեղ չի նստվում: Նրա հետ չի խոսվում (շատ վրդովված է): Այս հեռախոսով չի խոսվում (փշաքած է): Այս գետում չի լողացվում (ջուրը շատ սառն է): Այսպիսի նախադասությունները, որոնք շատ տարածված չեն, արտահայտում են սովյալ գործողության կատարման հնարավորությունը կամ անհնարինությունը:

§ 693. Ուշադրության արժանի է այն երևույթը, որ չեզոք բայերի կրավորականներով կազմվում են անհնթական նախադասություններ: Բանն այն է, որ կրավորական բայերը, որպես կանոն, կազմվում են ներգործականից, և նախադասության ներգործական կառուցվածքը կրավորականի վերածվելով, ներգործական կառուցվածքի ենթական վերանում է, բայց նախադասությունը այլ ենթակա է ձևեր բերում, հանձին ներգործական բայի ուղիղ խնդրի: Այսպես՝ Ես լսում եմ նրա ձայնը: Կսվում է նրա ձայնը: Առաջին նախադասության ես ենթական վերացավ, բայց դրա փոխարեն ձայնը ուղիղ խնդիրը երկրորդ նախադասության մեջ դարձավ ենթակա:

Վերցնենք չեզոք սեռի բայի օրինակ. Մենք միշտ այստեղ ենք նստում: Բայց՝ Այժմ այստեղ չի նստվում⁵⁰: Մենք ենթական վե-

⁵⁰ Այստեղ ամբողջ նախադասության լիակատար շրջում հնարավոր չէ, որովհետև նստել բայը չեզոք է, և նախադասությունը ներգործական կառուցվածք չունի:

րացավ, բայց դրա փոխարեն այլ ենթակա հանդես չի գալիս բայի սեռի (չեզոք) պատճառով: Այսպիսով ստացվում է դիմավոր նախադասություն, որը ենթակա շունենալու և այն վերականգնելու անհնարինության պատճառով հանդիսանում է դիմավոր միակազմ նախադասություն:

Ինչ վերաբերում է այդպիսի նախադասությունների սակավ գործածությանը, ապա դա այն պատճառով է, որ չեզոք սեռի քիչ բայեր կարող են գործածվել կրավորաձև: Սակավ դեպքերում այս նպատակով գործածվում են ներգործական սեռից կազմված կրավորականներ: Օրինակ՝ Այս գրիչով չի գրվում:

Պատահում է նաև, որ բայի խոնարհման տարբեր ձևերը միաժամանակ գործածվում են միևնույն միակազմ դիմավոր նախադասության մեջ: Դա վերաբերում է հատկապես բարդ նախադասություններին: Օրինակ՝ Նրա հայացքից, հետո խոսակցության տոնից այնպիսի մի բան ես զգում, որ կարծես թե խտրում եմ կոներիդ տակ. համ ախորժելի է, համ անախորժ, համ ծիծաղում ես, համ զայրանում, բայց ընդհանրապես գժի պես ուրախ ես զգում քեզ (ՆԴ): Ինչքան որ գիտուն լինես, շիմացածդ մի անդետից հարցրու: Վարը նստի՛ր, վերևը քեզ տեղ կտան: Շատ գիտես, քիչ խոսի՛ր: Շատ տեսնում ես. քիչ ասա: Մտնելուց առաջ միտ՛ առա. թե ինչպես դուրս գաս:

§ 694. Միակազմ ընդհանրական դիմավոր նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալ: Այսպիսի ստորոգյալը կազմվում է պիտի, պետք է, հաբկավոր է, անհրաժեշտ է ու նման եղանակիչ բառերով ու անորոշ դերբայով. ինչպես՝ պիտի սկսել, պետք է աշխատել, հաբկավոր է պայքարել, անհրաժեշտ է զրել և այլն: Օրինակ՝ Ինչից պետք է ճանաչել իսկական գրողին՝ թեկուզ սկսնակ (ԴԴ, Երիտասարդ արձակագիրներ): Պետք է վերջ տալ դանդաղկոտությանը (լրագիր): Անհրաժեշտ է ամրապնդել միասնությունը (ն. տ.): Ամեն կերպ պետք է նպաստել գյուտարարական ու ռացիոնալիզատորական աշխատանքների ծավալմանը (ն. տ.):

Քննարկվող հարցի տեսակետից տեղին է անցկացնել այսպիսի գոլգահեռ. շարահյուսական տեսակետից նույնարժեք են հետևյալ կառուցվածքները՝ պետք է նպաստենք, պետք է նպաստել և նպաստել, թեև զրանք արտահայտված են ձևաբանական տարբեր միջոցներով:

Հմմտ.՝ Պետք է նպաստենք գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Պետք է նպաստել գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Նպաստել գյուտարարական աշխատանքների ծավալմանը:

Բացի ձեռքանական տարբերություններից, այս կառուցվածքներում կան նաև շարահյուսական տարբերություններ, առաջին նախադասությունը զեղչված նախադասություն է (զեղչված է մենք ենթական), երկրորդը՝ միակազմ դիմավոր նախադասություն է, երրորդը՝ միակազմ անդամ:

Նկատենք, որ դիմավոր միակազմ նախադասության մեջ եթե գործածվում է բազմակի անորոշ դերբայ, ապա պետք է (կամ սրան համարժեք այլ բառեր) դարձյալ դրվում է եղակի թվով: Այսպես. Դ. Դեմիրճյանից՝ վերը բերված օրինակները կարելի է դարձնել այդպիսի կառուցվածքի. Պետք է հանաչել, գնահատել և խրախուսել իսկական գրողներին: Պետք է-ի հոգնակի թվով դրվելու մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ հանաչել, գնահատել, խրախուսել բառերը ենթակա չեն, առհասարակ ինքնուրույն պաշտոն չունեն: Հմմտ.՝ Պետք է ճանաչենք, գնահատենք և խրախուսենք իսկական գրողներին:

ԱՆԴԵՄ՝ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 695. Անդամ կոչվում է այն միակազմ նախադասությունը, որը չունի քերականական դեմք, հետևապես և նրա կազմությանը չեն մասնակցում բայի դիմավոր ձևերը, այդ թվում նաև օժանդակ բայերը,

Օրինակ՝ Դալուկ դաշտեր, մերկ անտառ...

— Մահացողի տըխո՞ւր կյանք...

Անձրե, քամի, սև կամար...

— Սրտակտուր հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Մոռանա՞լ, մոռանա՞լ ամեն ինչ,

Ամենին մոռանալ,

Զրսիրել, չըխորհել, չափսոսալ—

Հեռանալ (ՎՏ):

Անդեմ նախադասության դեմք շունենալու առանձնահատկությունը բնականաբար որոշ դժվարություն ստեղծում է նրա, որպես մտքի միավորի, ըմբռնման և գործածության հարցում: Եվ այդ բացը, ինչպես ասվել է վերը (§ 654), լրացվում է այլ հատկանիշներով, այլ գործոններով: Դրանք հիմնականում երկուսն են՝ հնչերանդը (այսինքն՝ հնչերանգային ավարտվածությունը) և խոսքը, որոնք այս նախադասության համար առանձնապես կարևոր նշանակություն են ստանում:

Այսպես. հետևյալ օրինակների ընդգծված միակազմ նախադասությունները որպես այդպիսին ըմբռնվելու համար շատ է օգնում խոսքային այն միջավայրը, կապակցությունը, ուր գործածված են դրանք: Հնչերանգային ավարտվածությունը ևս կարևոր դեր է կատարում դրանց, որպես նախադասության ձևավորման ու ընկալման հարցում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ թոքերի բորբոքում է: Ռսկերի բորբոքում, այն էլ՝ այդ հասակում (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հիմա տեսնում ենք առջևից քայլողներին մեջքի կողմից՝ ոտից մինչև գլուխ: Պատահողոված, արշուճոտ, ուռած ծոծրակներ (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 696. Ոչ միշտ է անդեմ նախադասության ընկալումն ու ճանաչումը կապվում երկկազմ նախադասությունների միջավայրում գործածվելու հետ: Դրանք ավելի հաճախ հակադրվում, գիտակցվում են նաև առանձին կիրառություններում: Պատահում է, որ առհասարակ անդեմ նախադասությունը գործածվում է բոլորովին անկախ, հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն խոսք: Ըստ որում, ամբողջական բանաստեղծություններ նույնիսկ կարող են արտահայտված լինել անդեմ նախադասություններով:

Օրինակ՝ Զծխե՛լ: Ծաղիկները շտրտրե՛լ:

Որքան սայրե՛ր, սայրե՛ր,
Դաշույնի սուր սայրեր,
Որքան հուրե՛ր-սերե՛ր,
Պարզված հուր-հուր սրեր,
Որքան նվաղ նայված—
Արփի նրբին նազող,

Որքան ծաղկի փթիթ—
Ժըպիտ, ժըպիտ կիզոդե...

Որքան ձյունն թիթեն,
Ձեններ, ձեններ բարակ,
Որքան գինով ու ջեռ,
Որքան պուրպուր շուրթեր,
Շուրթեր ալ մարջանե,
Քնքշություններ—թույներ,
Որքան ջահե՛ր, ջահե՛ր... (ՎՏ):

Իհարկե, անդեմ նախադասությունների այսպիսի մեծ շաղկապով և խտացված գործածությունը պահանջում է վարպետություն:

§ 697. Անդեմ նախադասություններն իրենց կազմությամբ միատեսակ չեն: Նայած թե անդեմ նախադասության զխավոր անդամը ինչ խոսքի մասով է արտահայտվում, ըստ այդմ էլ որոշվում է նրա հիմնական տեսակը: Եթե այդպիսի նախադասության զխավոր անդամն արտահայտվում է բայով, նախադասությունը կոչվում է բայական, իսկ եթե զխավոր անդամն արտահայտվում է անունով (գերազանցապես դոշականով), կոչվում է անվանական:

Այսպես, բայական նախադասություններ են՝

Հանգստացնել գյուղը (ԴԴ, հողտանդվածի ավանդը):

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն,

Բնկենել, և՛ կորչել, և՛ ննջել հավետ,

Ոչնչանալ ու մոռացվել քեզ հետ,

Ավերված երազ-հայրենական տուն (ՎՏ, Հայրենիքում):

Այսպիսի նախադասությունների գերադաս անդամը սովորաբար արտահայտվում է անորոշ դերբայով:

Անվանական նախադասությունների օրինակներ.

Հոկտեմբերյան փողափ: Ապրիլյան ջինջ առավոտ: Երկնքի լալուրում կայարանի վրա թևատարած ճախրում են գարնան հետ իրենց բույնը վերադարձած արագիլները (Ար.): Մոտենում էին ավերված մի գյուղի: Ահա առաջին տները (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 698. Անդեմ նախադասության զխավոր անդամի այդպիսի տարբերությունն իրենով պայմանավորում է նաև լրացումների բնույթի տարբերություններ, քանի որ բայը այլ լրացումներ է

պահանջում, գոյականը՝ այլ: Դա որոշակիորեն նրևում է հենց վերևի օրինակներում: Բայական նախադասության մեջ գլխավոր անդամի լրացումներն են խնդիրներն ու պարագաները, իսկ անվանական նախադասության լրացումները որոշիչ են: Սա նշանակում է, որ անդեմ նախադասությունների գերադաս անդամի՝ բայով, թե անունով արտահայտված լինելը մասնավոր հատկանիշ է, այլ կարևոր կառուցվածքային հատկանիշ:

Կառուցվածքային այդ հատկանիշը պայմանավորում է երկու տեսակի նախադասությունների ընդհանուր իմաստային հատկանիշներ: Բայական անդեմ միակազմ նախադասությամբ արտահայտվում է գործողության կատարված լինելը, կատարելու անհրաժեշտությունը, հարցում, հրաման կատարելու մասին և այլն, իսկ անվանական նախադասությամբ արտահայտվում է առարկայի, երբեմն էլ հատկանիշի գոյությունը, առկայությունը տվյալ պայմաններում, տեղում:

Հմմտ.՝ 1. Ո՞ւր գնալ, ինչպե՞ս գնալ: Այստեղ Գայանեն կանգ է առել, չգիտե (Հեո, Մելիքի աղջիկը): Ուրեմն բռնակա՞լ դառնալ: Փակե՞լ Մելանիային տանը, գոռա՞լ, հայհոյե՞լ, ծեծե՞լ (Շիրվ., Մելանիա):

2. Անհատում կրակ: Արնափամ վերքեր կարևեր (ԵՁ, Չարենց-Նամե): Իհարկե, լինում են դեպքեր, երբ անվանական նախադասության գերադաս անդամը, որ արտահայտված է գոյականով, բայանուն է և ունի գործողության իմաստ:

§ 699. Անդեմ նախադասությունները կառուցվածքի տեսակետից չունեն այն բաղմազանությունները, որ հատուկ են դիմավոր միակազմ նախադասություններին: Անդեմ նախադասությունները սովորաբար լինում են պարզ, ըստ որում պարզ համառոտ և ուարդ ընդարձակ:

§ 700. Պարզ համառոտ անդեմ նախադասությունները կազմված են լինում միայն մեկ անդամից, որը և գլխավոր անդամ է: Օրինակ՝ Բաժանվե՞լ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): — Լո՞ւ (ԴԴ, Վարդանանք): Նրան: Աստաֆյան փողոց, Նստած է խանութպան Համոն: Աշուն է: Անձրե: Մշուշ: Թաց, խոնավ—անձրևոտ իրիկուն (ԵՁ, Ամենապոեմ), Կարմիր Բանակ: Հորդել են հեղեղները սև: Անսահման դաշտերի վրա շաշում են քո թևերը լուսե: Կայաբան: Ջո՞րքեր: Ջո՞րքեր: Զինվորներ կարմիր: Գիշեր (ԵՁ, Չարենց-Նամե):

Պարզ ընդարձակ անդեմ նախադասությունները բաղկացած են լինում մեկ գլխավոր անդամից և լրացումից կամ լրացումներից: Օրինակ՝ Ո՞ւր գնալ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Բայց ինչո՞ւ հուզվել (ն. տ.): Բոլոր տեսակի գեմֆերը հանձնե՛լ (Սիր., Արա-րատ): Ամբողջ ամբողջ սարավորումը ներկա վիճակով նույնու-թյամբ հանձնել՝ մեր ներկայացուցիչներին (ն. տ.):

§ 701. Բարդ ստորադասական անդեմ նախադասություններ չեն լինում, քանի որ ստորադասական կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր են կատարում այնպիսի քերականական կարգեր, ինչպիսիք են՝ դեմքը և թիվը, որոնք, սակայն անդեմ նախադասության մեջ բա-ցակալում են:

§ 702. Լինում են նաև բազմակի գլխավոր անդամ ունեցող անդեմ նախադասություններ, որոնք կարող են ունենալ կամ շունե-նալ լրացումներ:

Օրինակ՝ Անուժ ցավի ցուրտ կապար...

Մահացողի տխուր կյանք.

— Անմխիթա՛ր, անսպա՛ռ

Վհատության հեկեկանք (ՎՏ, Աշուն):

Հայոց «ժամը»: Սպիտակ կամարներ և նկարներ՝ ոսկեգոծ շրջա-նակների մեջ: Նուշիկի մայրը լալիս է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Հա-ցատան դուռը բացեցին, գյուղը դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, աբտասուֆ, ուրախություն (ՀՔ, Կարոտ): Մի բոսյե հե-տո եղավ երկրորդ հրամանը.— Յրվե՛լ, պառկե՛լ... (ՀՔ, Մեծ տան դավակները):

§ 703. Երբեմն անդեմ նախադասությունը մտնում է բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ, որպես գլխավոր նախադասություն, ունենալով երկկազմ երկրորդական նախադա-սություններ: Օրինակ՝ Դավառական մի բաղաֆ. լայն և ուլիղ փո-ղոցներ, կանաչ խոտ մաշքերի վրա, տների առաջ բոստաններ և բարձր, սուվերախիտ ծառեր, որոնց շվաքի տակ իրիկվա հովին նստած են հարեան կանաչք, զրուցում, մինչև նախիրը հանդից դա, կիթ անեն, թեյ պցեն ու թեյից հետո խաղան նարդի, հետո խոր քուն, մինչև լուսաբաց, մինչև նոր կիթ (ԱԲ, Իվան Բեյը): Խորհում, դեպի աչ, մի մեծ ապակյա ցուցափեղկ, որի ապակյա դարակների վրա դարսված են ապրանքները (Շիրվ., Նամուս):

Բռնել այս ձեռքը նրբին,
 Նստել, նստել այնքան.
 Զըզգալ, որ արդեն արտին
 Ցուաց արևելքում (ՎՏ):

§ 704. Անդեմ միակազմ նախադասությունը կարող է գործածվել նաև բարդ համադասական նախադասության կազմում, արի մյուս բաղադրիչ նախադասությունը երկկազմ է: Օրինակ՝ Երկրորդ արարվածի տեսարանն անփոփոխ, միայն, չկա ծաղիկների փունջը (Շիրվ., Արմենուհի): Նույն տեսարանը, ինչ որ պարարվածում, միայն ձմեռվա պատճառով սենյակի կենտրոնում դրված է քրսին (Շիրվ., Զար ոգի):

ՐԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 705. Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունների դերադաս անդամն արտահայտվում է բայով, սովորաբար՝ անորոշ դերբայով: Այդ նախադասություններն ունեն բաղմազան կիրառություններ: Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունները արտահայտում են հրաման, կարգադրություն, ցուցում, որով պահանջվում է կատարել որևէ գործողություն, կամ որով արգելվում է գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Պահել՝ այս ռազմակազմը, շշվաթվե՛լ իր՝ Վարդանի շարժումներից (ԴԴ, Վարդանանք): Բաթը կոացավ գրկեց Պապին և հրամայեց ներսը գտնվող իր զինվորներին. — Կոտորե՛լ բոլորին... ողջ չքողենել ոչ մեկին: Պահակներ դնել, դուռը փակել և փախչել ցանկացողին սատակել անմիջապես (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Այսպիսի նախադասություններն իրենց բնույթով մտնում են հրամայական բնույթի նախադասությունների շարքը, բայց, իհարկե, չունեն այն լայն, բաղմապիսի կիրառությունները, ինչ որ դիմավոր բայով արտահայտված հրամայական նախադասությունները: Վերջիններս, ինչպես տեսանք, արտահայտում են ոչ միայն հրաման, կարգադրություն, այլև խնդրանք, հորդոր և այլն (§ 755), ըստ որում այս վերջին կիրառությունները պակաս սովորական չեն նախադասությունների այդ տիպի համար, քան առաջինները: Իսկ անորոշ դերբայով արտահայտված հրամայական բնույթի միակազմ նախադասություններն ավելի շատ հրաման, կարգադրություն են արտահայտում, քան խնդրանք, հորդոր:

§ 706. Անդեմ բայական նախադասությունները կարող են արտահայտել պահանջ, առաջարկություն, կոչ: Օրինակ՝ Հրատարակել մասնագիտական բառարաններ, այդ թվում՝ առևտրացանցի աշխատողների համար:

Կոմերիտական աշխատանքներում լայն տեղ տալ լեզվի մաքրության, խոսքի կուլտուրայի հարցերին, կազմակերպել բննարկումներ, դասախոսություններ, հարց ու պատասխանի երեկոներ և այլն:

Կազմակերպել լեզվի հարցերին նվիրված հաղորդումներ՝ հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով (լրագիր): Հնգամյակի վերջին վճռական տարում մոբիլիզացնել բոլոր ուժերը, օգտագործել բոլոր հնարավորությունները պլանները կատարելու և դերակատարելու համար (ն. տ.):

§ 707. Բայական անդեմ միակազմ նախադասությունները, հարցական հնչերանգով զործածվելով, արտահայտում են հարցում՝ տարբեր նպատակներով:

Ավելի հաճախ նրանք հարցական հնչերանգով զործածվում են այս կամ այն զործողությունը կատարելու վերաբերյալ երկմտություն, կասկածանք, երկրնտրանք և նման այլ վերաբերմունք արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Որի՞նք մոտենալ, որի՞ հետ ձուլվել առմիշտ (Շիրվ., Քաոս): Բաժանվե՞լ: Ո՞ւր գնալ... Ին՞չնասպանություն գործել... Մեռնել մի ծերունու պատճառով և մեռնել այդ երիտասարդ հասակում... (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Առարկե՞լ: Չհավատա՞լ նրան: Հայտնե՞լ խորհուրդնայց նախաբախին որևէ վստահություն (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցական երանգի անդեմ բայական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են բացասական, մերժողական վերաբերմունք այն զործողություն նկատմամբ, որն արտահայտված է բայով: Այդ բացասական վերաբերմունքը կարող է տարբեր աստիճանի լինել՝ սկսած նրա կատարումը, կատարման անհրաժեշտությունը կասկածի տակ առնելուց՝ վերջապահ կատարման ժխտումով: Օրինակ՝ Ինչո՞ւ կեղծել և ստել, ինչո՞ւ խաբել և մի ուրիշ, ավելի վատ սխալ գործել (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ինչո՞ւ երկար մտածել, մի՞թե ամենքի վերջը այդ չէ... Տանջվե՞լ, հալածվե՞լ. չարչարվե՞լ և ինչո՞ւ, միայն անո՞ւն քողնելու համար (ն. տ.):

Այսպիսի միակազմ բայական նախադասությունները թեև ար-

տաճայտված են անորոշ դերբայով, բայց և այնպես վերաբերում են որևէ դեմքի, խոսքի մեջ հասկացվում է դրանց առարկայական վերաբերությունը. տվյալ դեպքում դրանք վերաբերում են հինյ խոսողին:

§ 708. Միակազմ բայական նախադասությունները հաճախ այնպիսի գործողություն են ցույց տալիս, որի կատարումը հատկապես չի վերաբերում որևէ դեմքի, այլ վերաբերում է ընդհանուրին՝ և՛ խոսողին, և՛ խոսակցին, և՛ ուրիշներին: Եթե վերոհիշյալ դեպքերում միակազմ և երկկազմ նախադասությունների միջև ոճական տարբերությունն է կարևոր խոսքի սեղմության և կամ այլ պատճառով, ապա այստեղ միտքը անդամ նախադասությամբ արտահայտելու հարցում կա որոշակի անհրաժեշտություն, այն է՝ գործողությունը հատկապես որևէ դեմքին չվերաբերելու հանգամանքը արտահայտել լեզվական միջոցներով, որի լավագույն միջոցը, իհարկե, գործողության արտահայտումն է բայի անդամ ձևով:

Այսպես, Հր. Աճառյանը նշելով Համշենի բարբառում եզն բռնի հոգնակիի անկանոնությունը, հարցնում է՝ «Ինչպե՞ս բացատրել այս անկանոնությունը» (Աճ., Լիակատար քերականություն, 3): Այստեղ բացատրելու գործողությունը արտահայտված է առանց վերադրելու որևէ դեմքի, ընդհանուր ձևով: Խոսքը վերաբերում է լեզվական այդ երևույթը ընդհանրապես բացատրելուն, բացատրելու հնարավորությանը և ոչ թե մասնավորապես այս կամ այն անձի, այս կամ այն դեմքի կողմից բացատրվելուն:

Բերենք մեկ այլ օրինակ. Ինչպե՞ս ուղղել այս դրուքյունը: — Նղրայրական ժողովուրդների գեղարվեստական արձակի թարգմանությամբ պրակտիկան ինչպե՞ս ներդաշնակել այս գործի պետական նշանակությանը (լր.):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այսպիսի անդամ բայական նախադասությունները գործածվում են հատկապես հոնտորական նպատակներով, այս կամ այն խնդիրը հարցման ձևով առաջադրելու դեպքում:

§ 709. Միակազմ բայական անդամ նախադասությունները հաճախ արտահայտում են իղձ, ցանկություն, տենչանք: Որինակ՝

Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին,
Փայտիայել քնքուշ, լինել հարազատ,

Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և աղատ
(ՎՏ, Առավոտ):

Հայացքը հառել ձեռներին՝ նա մի քաղցր արթնություն է ապ-
րում... Զքեն՛լ, չքեն՛լ, միայն «ներան» տեսնել արթուն աչքերով,
զգալ նրա հմայիչ դեմքի, սլացիկ հասակի, խոր հայացքի վայել-
քը (ԳԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 710. Անվանական կոչվում է այն միակազմ նախադասու-
թյունը, որի գերադաս անդամն արտահայտված է անունով: Օրի-
նակ՝ «Ղաբաֆիլիսա» կայաբան: Մեզ նախաճաշ տվին: Անտառ:
Անցնում ենք գյուղի միջով... (ԳՄ, Մանկություն և պատանեկու-
թյուն):

Սև գիշե՛ր, և հուշեր և խոհեր անհամար,
Մոռացված երազներ՝ շուշաններ թառամած,
Խնդություն հեռացած և՛ անցած, և՛ անդարձ,—
Տրամություն մենավո՛ր, միաձայն, միալար (ՎՏ):

Անվանական միակազմ նախադասությունները զործածվում են
հատկապես գեղարվեստական խոսքի մեջ՝ թե՛ արձակում, թե՛ շա-
փածոյում: Այս նախադասությունները հաճախ կարող են փոխա-
րինվել երկկազմ նախադասություններով և զործածվում են խոս-
քի սեղմության, միտքը ավելի խտացված արտահայտելու նպա-
տակով:

Օրինակ՝ — Ութը հարյուր ութսունմեկ թիվ: էջմիածին:

Միրզ ու փոշի: Անխիղճ արև:
Շողամրցում Մասիսների, Արագածի:
Սրբագործված հին-հին քարեր:
Եվ մայր Արաքս, և Մայր Տաճար,
Տաճարի շուրջ սուրբ-սուրբ վանքեր,
հնչող,
շնչող,
կանչող զանգեր...

Եվ ճեմարան՝ մտքի կաճառ—
 Ուսումնատենչ երազների
 Սառցակալում և տաքացում..
 Ճեմարանի բակում արձակ՝
 Խոսվածքների, տարազների
 Խալտաբեղետ հավաքածու (ՊՍ,
 Անլռելի զանգակասուն):

Հնգամենը մի քանի տողում այսպիսի հարուստ նկարագրութ-
 յուն տալու հարցում կարևոր դեր ունի միակազմ նախադասու-
 թյունների օգտագործումը, բայց, իհարկե, վարպետ օգտագործու-
 մը: Այս հասվածում եղած նկարագրությունը կարելի է արտահայ-
 տել նաև երկկազմ նախադասություններով, և այդ երկու նկա-
 րագրությունների միջև կլինեն միայն ոճական տարբերություններ:

Մեկ օրինակ էլ բերենք Ն. Չարենցից, որը միակազմ անվա-
 նական նախադասությունները գործածում է մեծ վարպետությամբ,
 խոսքը դարձնելով սեղմ, դիպուկ, միաբեր խառցված:

Ամեն ինչ գորշ, առօրյա: Ինչպես միշտ-գուշ փոշոտ փողոց:
 Սառը ջուր: Խաղող: Գինի: Մառգիկ: Կառքեր: Մառգիկ: Եվ ոչ ոք
 չգիտեր, որ հիմա Աստաֆյան փողոցի վրա հրաշք պիտի լինի (ԵՁ,
 Ամենապոետ):

§ 711. Անդեմ անվանական նախադասությունները գերազան-
 ցապես գործածվում են արտահայտելու համար առարկայի եղե-
 լությունը, գոյությունը տվյալ տեղում, պայմաններում, նշելու տրվ-
 յալ տեղը: Այդպիսի անվանական նախադասությունների զխաղվոր
 անդամն արտահայտվում է առարկա ցույց տվող գոյականով: Օրի-
 նակ՝ Փոքրիկ մի նախախրճիթի անկյունում մի ավել, մի գույլ,
 մի բանի պղնձե և մի քանի կավե ամաններ, հետո խրճիթը, մա-
 քուր ավելված, հողե հատակով, մի կոշտ սեղանով և նստարան-
 ներով, երկու փայտե թախտեր՝ համեստ անկողիններով, պատից
 կախված դանդաղ գործածական և անգործածելի ղենքեր, մի բա-
 նի շորացած թռչուններ, մորթիներ, թռչունների թեղեր (ԳՄ, Ման-
 կություն և պատանեկություն): Աջից ժայռեր, ձախից ժայռեր
 (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

Անվանական միակազմ նախադասությունը կամ նրա գերա-
 դաս անդամը կարող է արտահայտվել նաև գործողության իմաստ
 ունեցող գոյականով: Այդպիսի անվանական նախադասությունը

ցույց է տալիս դոյականով արտահայտված գործողության կատարված լինելը, կատարվելը, երևույթի գոյությունը: Օրինակ՝ Թվիթիոց: Պետք է նշանակել տեղից (ԴԴ, Սաթոն): Աշնան մշուշում, շշուկ ու շրշյուն (ՎՏ): Լուսթյոն, լուսթյոն, լուսթյոն անսահման (ՎՏ):

§ 712. Անվանական միակազմ նախադասությունները հաճախ գործածվում են՝ ցույց տալու, ներկայացնելու համար այս կամ այն առարկան: Այդ դեպքում ցուցականությունը նպաստում է ա՛յ ձայնարկությունը, որ գործածվում է այդպիսի նախադասություններին մեջ: Օրինակ՝ Ա՛յ ձե՛նի դե՛ղ, ա՛յ լավ ձե՛նի դե՛ղ (ՀԹ, Որոտ թագավորը): — Դե որ չես ուզում, վկաներդ բեր, գործը շարունակում եմ: Սիմոնը չվախեցավ:

— Ա՛յ վկա,— համարձակ ցույց տվեց Մարուշին (ՀԹ, Աղբատի պատիվը):

— Ա՛յ Ձորածառը: Արահետով որ գնաք, մի տաս րոպեից կհասնեք (ԱԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

Որոշ անվանական նախադասությունների ձևավորման խնդրում դեր կատարում է նաև ահա եղանակավորող բառը, ցուցական իմաստով, որ դրվելով գոյականի վրա, ցույց է տալիս այդ գոյականով արտահայտված առարկայի, երևույթի գտնվելը, գոյությունը տվյալ տեղում: Օրինակ Ահա բուն հարցմունքը (ԴԴ, Վարդանանք): Ահա աստղերը... նրանք մեծանում են, նրանք շարժվում են (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ահա մեր գետը, մեր զուլալ գետը (ն. տ.):

Նման դեպքերում ահա եղանակավորող բառի հետ երբեմն գործածվում է նաև և շաղկապը: Օրինակ՝ Ահա և տիկին Մարիա Մելյանը (ՎԱ, Քննություն): Ահա և նրա ձայնը, մի՞թե խելագարի ձայն չէ (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Ահա և կյանքը այն կարոտալից (Հ. Հակ., Հավասարություն):

Ինչպես ահա բառը, այնպես էլ ահա և կապակցությունը երբեմն կիրառվում են թվարկումների ժամանակ, գործածվելով նախադասության թվարկվող անդամների հետ:

Օրինակ՝ Ահա և նրանք՝ գործարանները
 նոր սերունդների,
 Ահա և նրանք՝ ստեղծողները
 Այս նոր աշխարհի...

Ահա և նրանք—ճախարակները
Զուգահեռ շարքով (Հ. Հակ., Հավասարություն):

§ 713. Անվանական միակազմ անդեմ որոշ նախադասություն-
ներ արտահայտում են մաղթանք, ցանկություն, կոչ: Օրինակ՝

Օրհնություն քեզ, ե՛րգ, և՛ երազ, և՛ սեր,
Օրհնություն քեզ, կյա՛նք անուշ և անհուն,
Օրհնություն և քե՛զ, տանջանքի գիշեր,
Եվ երկունք, և մահ—փա՛ռք և օրհնություն
(ՎՏ, Գարնան քաղաքում):

Փառք սովետական տիեզերագնացներին՝ տիեզերքի առաջին
նվաճողներին (լրագ.):

Երանի նրանց, որ սրտով եռուն
Մնացին տոկուն, հըպարտ ու անահ,
Պարզած աչքերը դեպի լույս հեռուն,
Արհամարհեցին և՛ երկունք, և՛ մահ,
Երանի՛ նրանց, և՛ փառք, և՛ օրհնանք (ՎՏ):

Մա՛հ գերմանական օկուպանտներին (լրագ.):

Միակազմ անդեմ անվանական նախադասությունները հա-
ճախ արտահայտում են հրաման, թելադրանք: Օրինակ՝ Առա՛ջ,—
հրամայեց լեյտենանտը (ՀՔ, Որդու վերադարձը): Առա՛ջ դեպի
ձախ, մտնել զլիսավոր փողոցը (ն. տ.): — Հսում ենք: — Լոու-
թյուն (ՔԹ, Ոսկի հովիտ): Աթոյի հարսը մեռնում է. Օգնությո՛ւն,
օգնությո՛ւն (Իս., էջ 281): Ջո՛ւր, մի կաթիլ ջո՛ւր (Ար., Կարմիր
համբույրը): — Հաբգանք, ով անգղ, դեպի մառդկային ուղեղը (ն.
տ.): Զգաստ: Այդ բառը կրկնվեց վաշտ առ վաշտ (ԱՀ, Միրտ):
Հեռո՛ւ ինձանից, սպանի՛չ հուսահատություն (Շիրվ., Արսեն Դի-
մաքսյան): Լո՛ւո՛ւտ՛ւո, սաստեց ժողովրդին Ալեքսիանոսը (ԴԴ,
Վարդանանք):

Տարածված են նաև ժխտական բնույթի անվանական նախա-
դասություններ, որոնք ցույց են տալիս անունով արտահայտված
առարկայի, երևույթի գոյություն չունենալը: Ժխտական միակազմ

անվանական նախադասությունների ժխտական բնույթը ձևավորվում է, նախ, ոչ մի դերանունով, դրվում է այն գոյականի վրա, որի ցույց տված առարկայի, երևույթի գոյությունը ժխտվում է: Օրինակ՝ Ոչ մի ծառ: Նույնիսկ խոտը այնտեղ քիչ է (վՓ, Երասխի վրայով):

Երբ ժխտական միակազմ անվանական նախադասության գլխավոր անդամն արտահայտվում է գործողության իմաստ ունեցող կամ այդպիսի իմաստ ենթադրող գոյականով, նախադասությունն արտահայտում է գործողության շկատարում, ավյալ գործողության քաջարձակ բացասում, Օրինակ՝ — Ոչ մի զիջում: Բոլորս կկործանվենք, եթե չմիանանք (ԴԴ, Վարդանանք): 144 բարձունքի դիմաց ոչ մի փոփոխություն: Ամսի 5-ին հաջող հետախուզություն ունեցանք (ԴԴ, Միայն մեկը): Կրկին ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սահակը ուժեղացրեց դարբասի թակոցը: Ոչ մի ձայն (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Ավելի շատ են տարածված ժխտման կրկնություն ունեցող կամ բազմակի ժխտում արտահայտող միակազմ նախադասությունները: Ժխտումն այս դեպքում արտահայտվում է ո՛չ... ո՛չ շաղկապով: Օրինակ՝ Երբեմն շրջվում էր և նայում ես: Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ զագան, ոչ քոչուն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այլևս ո՛չ սարսափ, ո՛չ մահ (ԴԴ, Միայն մեկը): Ու լուծություն: — Ո՛չ լաց եվ ո՛չ կական (ՍՏ):

Որպես միակազմ նախադասությունների յուրահատկություն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր միակազմ նախադասությունների ժխտականը կարելի է կազմել: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր երկկազմ նախադասության դրական ձևը հեշտությամբ կարելի է վերածել ժխտականի: Այս տարբերության պատճառն այն է, որ երկկազմ նախադասությունը, ավելի ճիշտ նրա ստորոգումն արտահայտվում է որոշակի քերականական միջոցով՝ օժանդակ բայով, բայի խոնարհված ձևով, որոնք ունեն իրենց ժխտական ձևերը, որոնցով կարելի է հաստատական նախադասությունը վերածել ժխտականի: Մինչդեռ միակազմ նախադասությունները ձևավորվում են, ինչպես տեսանք, այլ եղանակներով, որոնք դժվարացնում կամ անհնարին են դարձնում կառուցվածքային այդպիսի փոփոխություն կատարելը:

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 714. Միակազմ նախադասությունների մի հատուկ տեսակ է բառ-նախադասությունը, որն արտահայտվում է մեկ բառով: Այս նախադասությունների ամբողջ բովանդակությունը հանգում է արտահայտվածի հաստատման կամ ժխտման, խոսողի համաձայնության կամ անհամաձայնության կամ եղանակավորող, սաստկացնող գնահատման:

Օրինակ՝ — Դուք հա՞յ եք: — Այո՛ (ՀՔ, Սրբազան ուխտ):

— Եկե՞լ է Գրիգոր Սերգեևիչը, — հարցրեց նա: — Ո՛չ, — պատասխանեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար):

Բառ-նախադասությունները չպետք է շփոթել այն անդամ կամ դիմավոր միակազմ նախադասությունների հետ (պարզ համառոտ միակազմ նախադասությունների), որոնք նույնպես արտահայտվում են մեկ բառով, բայց բառ-նախադասություններ չեն, ինչպես՝ Մթնեց: Լուսացավ: Այս վերջին նախադասությունները, ինչպես տեսանք վերևում, հեշտությամբ կարող են ստանալ լրացումներ և դառնալ պարզ ընդարձակ նախադասություններ, իսկ բառ-նախադասությունները լրացումներ չեն կարող ստանալ և միտքն արտահայտում են միայնակ:

Բառ-նախադասություններն առանձին դեպքերում կարող են արտահայտվել կայուն կապակցություններով, որոնք մեկ բառի արժեք ունեն: Օրինակ՝ — Ի՞նչ ես կարծում, այսօր անձրև կգա՞: — Հազիվ քե: Իսկ նա հիշո՞ւմ է այնպիսի ջրառատ տարիներ, երբ գետի ամբողջ հունով լիքը ջուր հոսեր: — Ինչպե՞ս չէ (Ս. Սահ., Ծարավ):

§ 715. Բառ-նախադասությունները երբեմն հանդես են գալիս բավմակի կիրառությամբ. նույնարժեք կամ հոմանիշ տարբեր բառեր միաժամանակ հանդես են գալիս որպես բառ-նախադասություններ: Այսպիսի կիրառությունը սաստկացնում է բառ-նախադասությամբ արտահայտված միտքը: Որպես այդպիսի հոմանիշներ կարող են հանդես գալ միեկնույն տեսակի եղանակավորող բառեր՝ այո, իհարկե, հարկավ. անշուշտ, ոչ, բնավ և այլն: Օրինակ՝ Մալիշևը զգացված լուեց, ապա անձայն շշնջաց, — այո՛, իհարկե (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 716. Բառ-նախադասությունների հետ հաճախ գործածվում է կոշական, որ հանդիսանում է խոսակցի անունը, հանձինս նրա

հատուկ անվան, կոչման և այլն: Օրինակ՝ — Դու տակավին նրան հա՞յր ես համարում, Սամվել... — Այո՛, Աշխեն (Բ, Սամվել): Դու ծանոթ ես մեր կողմերի հետ: — Այո՛, օրինո՞ղ: — Դու տեսե՞լ ես Մանակերտը: — Այո՛ օրինո՞ղ: Քեզ ծանոթ է այն աղբյուրը, որ բխում է Մանակերտի ստորոտից: — Այո՛, օրինո՞ղ (ն. տ.): Այժմ որտե՞ղ է Ռշտունյաց Նահապետը՝ Գարեգին իշխանը: Երևի գերեցին նրան: — Ո՛չ, տե՛ր իմ (ն. տ.):

§ 717. Բառ-նախադասության հետ վերջինիս միտքը պարզաբանելու նպատակով կարող է գործածվել երկկազմ կամ միակազմ նախադասություն: Օրինակ՝ — Դու զղվելի դադափար ունիս ամուսնության մասին, — նկատեց Մանեն նողկանքով: — Ո՛չ, սիրելիս, ես նիշտ այն գաղափարն ունիմ ամուսնության մասին, ինչ գաղափար ու նա պարունակում է իր մեջ (ՆԴ, Պայքար): — Դու քեզ համար, ես ինձ համար: Կարծեմ շատ չէ՞: — Այո, շատ պարզ է, պարզ է, որ դա կուշտ և ժլատ մարդու վարդապետություն է (ն. տ.):

§ 718. Միակազմ նախադասությունները կարող են կրկնվել՝ հաստատումը, ժխտումը և այլ իմաստներն ավելի շեշտելու համար: Օրինակ՝ — Լսի՛ր, Մանե: — Հավատա, ես վատ եղբայր չեմ, որ ուզենաս, կարող եմ շատ պիտանի լինել քեզ: Արի գնանք գյուղ: — Ո՛չ, ո՛չ, — կրկնեց Մանեն (ՆԴ, Պայքար): — Պատմեցեք, լսենք, խնդրեմ, — ասաց որմնադիրը: — Այո՛, այո՛, — ավելացրեց ջութակահարը (ՀՔ, Հայոց լեզու): Մի՛ շաղակրատիր: Հրամանը չի կատարի: Քեզնից ուժեղ և քեզնից խելոք մարդիկ են այն կողմը գնում: Նա ցույց տվեց արևելքը: — Այո՛, այո՛, — հաստատեց Ուլիտա Դիմիտրովան իր ամուսնու խոսքերը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

§ 719. Բառ-նախադասությունները ըստ նշանակության, լի-նում են երեք տեսակ՝ հաստատական, ժխտական, հարցական:

§ 720. Հաստատական միակազմ նախադասությունները միօրինակ չեն: Ժամանակակից ուսու քերականագիտության մեջ այդ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի՝ բուն-հաստատական նախադասություններ, արտահայտված որևէ մտքի հետ

Համաձայնությունն արտահայտող նախադասություններ, մենախոսության մեջ գործածվող հաստատական նախադասություններ, որով խոսողը հաստատում է իր միտքը:

§ 721. Բուն հաստատական նախադասությունները գործածվում են երկխոսությունների մեջ՝ հարց ու պատասխանի դեպքում: Խոսողը այս նախադասություններով զրական պատասխան է տալիս խոսակցի այս կամ այն հարցին: Օրինակ՝ — Դուք ինձ ասացե՞ք, այն երկու երիտասարդը, որ ձեզ հետ էին, գավառացիներ էին, չէ՞: — Այո՛ (ՆԴ, Պայքար):

— Դու Բաղամյանի մասին ես ուզում խոսել, չէ՞, — հարցրեց Վահանը երկար սպասելուց հետո: — Այո՛ (ՆԴ, Պայքար): Մի՞թե նա չի եկել այստեղ: Ո՛չ (ԴԴ, Վարդանանք):

Բուն պատասխանական բառերից բացի, հաստատական բանախաղասություններն արտահայտվում են նաև մի շարք այլ եղանակավորող բառերով ու կայուն կապակցություններով, ինչպես՝ իհարկե, անշուշտ, ինչպես չէ, հարկավ ու այլն: Օրինակ՝ — Համաձայն եք: — Անշուշտ (ԵԶ): Ուրեմն, Աքսել, բեզ տաքությունն է մտահոգում: — Իհարկե (Թարգմ.): — Կա՞մ մի՞թե ոչինչ չես տեսնում այդ թերակղզու վրա: — Ինչպե՞ս չէ, մի լեռ եմ տեսնում (Թարգմ.):

§ 722. Հաստատական բառ-նախադասությունների երկրորդ խմբի մեջ մտնում են այն նախադասությունները, որոնք գործածվում են երկխոսության մեջ, բայց ոչ որպես հարցի պատասխան, այլ որպես համաձայնություն խոսակցի արտահայտած մտքին: Օրինակ՝ Այդ կողմեքում Արաքսի ափերը, ասում են, խիստ հսրուտ են վայրենի երեսներով: — Այո՛, հարուստ են, — ասաց Մերութանը մի առանձին հեղություն: — Արշակունի թագավորները Արարատում բազմացրին վայրենի երեսներ միայն (Բ, Սամվել): Մի անգամ հիմարացու փող պարտք արի, հինգ տարի քերթեց կաշիս... Բայց էլի մեր ցեղի մեջ մարդիկ կան. Սարգիսն ցեղը... — Հա, — միջամտեցի ես, — լսել եմ. դուրը երկու ցեղի է բաժանված, և երկուսն էլ իրար վնասում են (ՎՓ, Կույրը): — Եվ ամենից խելոքը դու ես... — Անշուշտ (ՆԴ, Պայքար): Մատթեոս. — Իմ կարծիքով այդքանն էլ շատ է, Մենք պարտավոր չենք ազգը պահելու ու կերակրելու: — Հմայիլ. — Իհարկե (Շիրվ., Մի անտիպ կատակերգություն):

§ 723. Հաստատական բառ-նախադասությունները կարող են գործածվել ոչ միայն երկխոսության, այլև մենախոսության մեջ և վերաբերել իր իսկ՝ խոսողի արտահայտած մտքին:

Սիրելի՛ ընթերցող... Ներիր, որ այս հարցերի պատասխանը չես գտնի այս գրքում: Այս հարցերի պատասխանը քո սրտում, քո հոգում պիտի գտնես: Պիտի ցանկություն զգաս գտնելու, ուրիշ ոչինչ: Այո: — Ուրիշ ոչինչ (ԵՁ, Երկիր Նաիրի):

Ժխտական բառ-նախադասությունները, ամենից առաջ, արտահայտում են ժխտական պատասխան խոսակցի տված հարցին և, իհարկե, գործածվում են երկխոսությունների մեջ: Օրինակ՝ Անցե՛լ ես դու այդ ճանապարհով: — Ո՛չ (Մուր., 5, էջ 35): Դու քեզ վիրավորված ես համարում: — Ո՛չ (Բ, Սամվել): — Դու այսօր ճաշին մեզ մոտ չե՞ս լինի, — հարցրեց Սամվելը: — Ո՛չ (ն. տ.): Երեկ երազիս տեսա քեզ... Ինչպե՞ս տեսար, սպանվե՞լ էի... — Չէ՛: Քաղաքացիական կյանք էր (ՀՔ, Մեծ սառն զավակները):

Ժխտական բառ-նախադասությունները երկխոսություններում կարող են գործածվել ոչ իբրև հարցի պատասխան, այլ արտահայտելու համար ժխտական վերաբերմունք խոսակցի մտքի նկատմամբ:

Օրինակ՝ — Գիտեմ, թե ինչու այդպես վաղ արթնացրիր ինձ, սիրելի մայրիկ, — ասաց նա ուրախանալով: — Դիշերը պայման դրեցիք, որ այսօր մենք զնանք որսի, և ոչ Շուշանիկն ու Հասմիկը: — Ո՛չ, սիրելի Որմիզդուխտ... Այսօր մեզ պիտի որսան (Բ, Սամվել): Ե՛կ համբուրեմ քեզ, սիրելի Որմիզդուխտ, — ասաց Թագուհին վշտալի ձայնով: — Հասավ ժամը, որ անողորմ ճակատագիրը պիտի բաժանե մեզ միմյանցից... — Ո՛չ, մենք չենք բաժանվի միմյանցից, ուր որ քեզ տանելու լինեն, ես էլ քեզ հետ կգամ (ն. տ.): — Խոստովանիր, որ դու գյուղում վաշխառությամբ էլ ես պարապում... — Չէ՛, այդ էլ չեղավ, քույրիկ ջան (ՆԴ, Պայքար): — Դու սկսում ես ծաղրել: — Բնա՛վ (ՍԴ, Մրգաշատի լուսաբացը):

§ 724. Ժխտական բառ-նախադասությունները գործածվում են նաև մենախոսության մեջ իր իսկ խոսողի արտահայտած այս կամ այն միտքը ժխտելու համար:

Եվ մի՞թե մարդիկ այստեղ չեն նայել
Երբեք հեռուներն այս լա՛վ աշխարհի,

Ուր արևը բյուր հրաշք է վառել,
 Որ մարդու հոգին խանդավառ, բարի՝
 Գրվի մի անմար հիացքով ջահել
 Ամեն մի խոտի, ամեն մի քարի:
 Ա՛խ, ո՛չ (ե՛ջ, Դանթեական առասպել):
 Նաիրի՛, ես սիրում եմ քեզ.
 Քեզ սիրում եմ, իմ Իրան՝
 Ես հիմա հեռո՞ւ եմ... Օ, ո՛չ,
 Ձեզ մոտիկ եմ հիմա ավելի (ե՛ջ, Կապկազ):

§ 725. Բառ-նախադասությունները կարող են ունենալ հար-
 ցական բնույթ, արտահայտել հարցում:

Օրինակ՝ — Ես չեմ ընդունում ձեր որոշումը: — Այո՞: — Այո
 (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան): Եվ ուրա՛խ էիր: — Ո՛չ: — Ո՛չ (ն.
 տ.): Գո՞հ ես իմ օգնությունից: Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):
 — Անչափ ուրախ եմ ընկեր պետ: Ո՞ր գունդը պիտի ծառայեք:
 — Զորամասի քաղբաժնում: — Այո՞ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):
 Կարմիր արմեյցի՞ ես — Այո: — Այո՞ն՞ (ե՛ջ, Կոմունարների
 պատը Փարիզում):

Բառ-նախադասություններին են հարում ողջույնի, բարեի,
 շնորհակալության և նման այլ իմաստ ունեցող շատ արտահայտու-
 թյուններ: Օրինակ՝ Կեցցես, ուրեմն (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան):
 — Բաբե՛ ձեզ. — ձիուց ցած թռչելով բարձր ողջույն տվեց թանկագին
 հյուրը (ՊՊ, Ցեցեր): — Բաբեողջույն, տե՛ր մարգարե (ԴԴ, Վար-
 դանանք): Ներողություն, որ ուշացա (Շիրվ., Արսեն Դիմաքսյան):
 Բաբի նա՛նապահ ձեզ, տղերք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Բաբե՛
 ձեզ, ընկեր գումարտակային կոմիսար (ն. տ.): Շնորհակալու-
 թյուն, Աննա Միխայլովնա (ն. տ.): Ներողություն, քեռի (ն. տ.):

Ողջո՞ւյն ձեզ մոլթ ուղիներում երկրային,
 Իմ եղբայրնե՛ր, հեռուներում և բանտում (ՎՏ, Արևածագ):

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԵՐԱՆԳԻ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 726. Յուրաքանչյուր նախադասության մեջ առկա է նա-
 խադասության բովանդակության հարաբերումը իրականությանը,

խակ դա էլ վերջին հաշվով խոսողի վերաբերմունքն է: Ուրեմն յուրաքանչյուր նախադասության մեջ կա խոսողի վերաբերմունք իրականության նկատմամբ, և դրանով նա տարբերվում է լեզվական այլ միավորներից, ասենք, բառից, բառակապակցությունից:

Տարբեր նախադասությունների մեջ դրսևորված վերաբերմունքների տարբերությունը հանդիսանում է խոսողի տարբեր նպատակների արտահայտություն: Եվ իրոք, մտքերի հաղորդակցումը տարբեր նպատակներով է լինում. մի դեպքում խոսողի նպատակը կարող է լինել՝ հաղորդել որևէ բան (որևէ իրողություն, երևույթի, առարկայի գոյությունը, որևէ առարկայի՝ այս կամ այն հատկանիշն ունենալը և այլն), մի այլ դեպքում՝ նա կարող է հարցնել որևէ բանի մասին, մի երրորդ դեպքում՝ իր հիացական, զարմացական և այլ վերաբերմունքն արտահայտել այս կամ այն երևույթի, առարկայի և այլնի մասին, վերջապես չորրորդ դեպքում՝ իր կամքը թելադրել՝ կատարելու այս կամ այն գործողությունը: Եվ որովհետև մարդկանց հաղորդակցման կամ մտքի արտահայտման հիմնական, նվազագույն միավորը նախադասությունն է, ուստի և յուրաքանչյուր նախադասություն սովորաբար արտահայտվում է վերոհիշյալ նպատակներից որևէ մեկով և ունենում է յուրահատուկ երանգ:

Ճիշտ է, նախադասությունների տիպերը վերջին հաշվով արդյունք են խոսողի նպատակի, բայց և այնպես նախադասությունների տիպերի բաժանումն ըստ երանգի ավելի ճիշտ է, քան թե ըստ խոսողի նպատակի⁵¹: Եվ դա հետևյալ պատճառով: Նախ, նախադասության բնույթը երբեմն ուղղակիորեն չի համապատասխանում խոսողի նպատակին: Օրինակ՝ Խ՞նչ եք ուզում ինձանից, — գոչեց նա, ինքն իրեն մոռանալով, — Ինչո՞ւ եք եկել, ո՞վ է ձեզ խնդրել դալու: Գնացե՛ք... ձեր բոլորի բարեկամությունը ինձ ձանձրացրել է, գնացե՛ք... Դուք իմ ընկերները չեք... Այն անսպասելի հարձակումը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.) բոլորին ապշեցրեց (Շիրվ., 4, էջ 166):

Այս մեջբերման մեջ եղած հարցական նախադասությունները

⁵¹ ժամանակակից ռուսական լեզվաբանության մեջ որպես այդպիսի դասակարգման հիմունք դիտվում է խոսողի նպատակը: См. Грамматика русского языка, II, часть первая, М., 1954, стр. 355. Современный русский язык, Синтаксис, М., 1957, стр. 95.

խոսողը չի գործածում հարցման նպատակով. դրանք ընդհանուր առմամբ արտահայտում են հանդիմանություն, արգելում՝ կատարելու որևէ բան:

Մի այլ օրինակ՝

— Հայր Զիովաննի, սիրո՞ւմ ես դու Գարիբալդիին:

— Օ՛, բարեկամ,— զարմացած հնչեց նրա ձայնը,— մաքր էլ չսիրե՞մ Գարիբալդիին (Իս., Գարիբալդիականը):

Այստեղ մենք ունենք երկու հարցական նախադասություններ: Առաջին նախադասության բնույթը համապատասխանում է խոսողի նպատակին. խոսողի նպատակն է խոսակցից իմանալ՝ ինչ իրեն է հետաքրքրում տվյալ դեպքում. և դա արտահայտվում է հարցական բնույթի նախադասությամբ: Իսկ մյուս հարցական նախադասությամբ խոսողը նպատակ չունի հարց տալու, որ պատասխան ստանա: Ինչպես հեղինակի խոսքի մեջ եղած որակումից էլ է երևում, այդ նախադասությունը զարմացական նպատակ ունի, մի հատկանիշ, որ սովորաբար ավելի բացականչական նախադասությանն է հատուկ: Այդ նախադասության մեջ կա նաև հաստատման տարր (բոլորն էլ սիրում են Գարիբալդիին): Ուրեմն այստեղ ևս խոսողի նպատակը (զարմանք, հաստատում) չի համապատասխանում նախադասության բնույթին (հարցական): Այս և նման փաստերը ցույց են տալիս, որ իսկապես խոսողի նպատակը միշտ չէ, որ համապատասխանում է նախադասության բնույթին: Իսկ սա էլ, ի միջի այլոց, խոսում է այն եզրակացության օգտին, որ նախադասության տրամաբանական կողմի և վերջինիս ձևավորման լեզվական քերականական միջոցների միջև միշտ չէ, որ գոյություն ունի ուղղադիժ համապատասխանություն:

Այնուհետև. նախադասությունների տիպերը շարահյուսության ուսումնասիրման օբյեկտ պետք է լինեն ամենից առաջ իրենց կառուցվածքային, արտահայտություն հատկանիշներով (այդպիսին է հենց նախադասության երանգը):

§ 727. Խոսողի վերաբերմունքի դրսևորման հարցում կարևոր դեր են կատարում հիմնականում երկու գործոն, լեզվական երկու միջոց: Դրանցից մեկը ստորոգյալի բնույթն է: Ստորոգյալի բնույթ ասելով նկատի ունենք ստորոգյալի դերում հանդես եկող բայի եղանակը, վերջինիս հատկանիշները և բաղադրյալ ստորոգյալի հանդույցի առանձնահատկությունն այդ նույն տեսակետից:

Նախ՝ պարզ ստորոգյալի բնույթի, հատկանիշների մասին: Պարզ ստորոգյալի բնույթը կարևոր նշանակություն ունի նախադասության բնույթի որոշման հարցում, քանի որ այն արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով, իսկ վերջիններիս մեջ արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ:

Այսպես՝ Կաթակի շլացնող լույսով Գարեգինը տեսավ, որ իրենք կանգնել են ճանապարհի վրա կախված մի վիթխարի ժայռի մոտ:

— Ձիդ քշի՛ր այս ժայռի տակ, շո՛ւտ (Սև, Հողը, 1):

Առաջին նախադասությունը պատմողական է, երկրորդը՝ հրամայական: Եվ նախադասությունների մեջ արտահայտված այդ երանգները համապատասխանում են այն եղանակային ձևերի հիմնական հատկանիշին, որոնք գործածված են որպես ստորոգյալ. այն է՝ առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակով, երկրորդում՝ հրամայական եղանակով:

Սակայն նախադասության մեջ արտահայտված այն վերաբերմունքը, որով որոշվում է նրա բնույթը, լրիվ չի համընկնում, չի նույնանում եղանակային ձևի մեջ արտահայտվող վերաբերմունքի հետ: Եվ իսկապես, եթե նրանք նույնանային, դրանց միջև տարբերություն չլիներ, ապա լեզվի մեջ պետք է լինեին այնքան բնույթի նախադասություններ, որքան որ բայի եղանակ գոյություն ունի տվյալ լեզվում: Եվ այդ դեպքում, բնականաբար, համապատասխանությունը ոչ միայն ընդհանուր քանակական կաղմի մեջ պիտի լիներ, այլև համապատասխանաբար դրանցից յուրաքանչյուրի միջև. այսինքն՝ բայի յուրաքանչյուր եղանակային ձև պետք է համապատասխաներ նախադասության նույնպիսի մեկ տեսակի, պայմանավորեր նախադասության համապատասխան տեսակը:

Բայի եղանակային ձևերի և նախադասությունների բնույթի միջև կա այդպիսի զգալի, բայց ոչ լրիվ համապատասխանություն: Այսպես, հրամայական եղանակը հիմնականում համապատասխանում է հրամայական բնույթի նախադասությանը, այն իմաստով, որ այս նախադասությունների ստորոգյալը գերազանցապես արտահայտվում է հրամայական եղանակով, և, ընդհակառակը,

բայի հրամայական եղանակը հանդես է գալիս հրամայական բնույթի նախադասության մեջ որպես ստորոգյալ:

Ըղծական եղանակը գերազանցապես մտնում է բացականչական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Ուրեմն՝ այս երկուսի միջև կա զգալի համապատասխանություն: Մինչդեռ սահմանական, պայմանական, հարկադրական բնույթի նախադասությունները չկան: Այդ բոլոր եղանակներն էլ մեծ մասամբ մտնում են պատմողական բնույթի նախադասության կազմի մեջ: Իսկ մյուս կողմից էլ հարցական նախադասությունները չեն կազմվում հատկապես մի որևէ եղանակային ձևով, այլ համարյա բոլոր եղանակային ձևերով: Այս տեսակետից յուրահատուկ է հրամայական եղանակը, որը միայն մի հազվագյուտ դեպքում կարող է գործածվել հարցական հնչերանգով (տե՛ս § 745):

§ 728. Նախադասության երանգի ձևավորման, արտահայտման խնդրում բայի եղանակի կատեգորիայից բացի կա նաև ուրիշ գործոն: Այդ գործոնը նախադասության հնչերանգն է, որի գերը առանձնապես խիստ զգացվում է այն դեպքում, երբ նախադասության բնույթը պայմանավորված չէ բայի եղանակի կարգով և ի համապատասխանում վերջինիս:

Այս երկու գործոնները միասնաբար են հանդես գալիս թեև առանձին դեպքերում դրանցից որևէ մեկի զերր կարող է առանձնապես ընդգծված լինել: Այդ երկու հատկանիշներով ամբողջականանում է նախադասության երանգը կամ բնույթը:

§ 729. Նախադասությունների երանգները բազմազան են, եթե հաշվի առնենք մանրամասներն ու նրբերանգները: Բայց ըստ երանգային հիմնական հատկանիշների նախադասությունները շորս խմբերի կամ տեսակների են բաժանվում՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական: Սակայն ոչ միշտ է, որ նախադասությունն ունենում է այս հատկանիշներից միայն մեկը: Հաճախ է պատահում, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր երանգներ: Այդպիսի նախադասությունները մենք անվանում ենք խառը կամ ընդհանրական բնույթի նախադասություններ:

Քննենք նախադասությունների այս տիպերն առանձին-առանձին:

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 730. Պատմողական այն նախադասությունն է, որով հաստատվում կամ ժխտվում է այս կամ այն իրողությունը:

Պատմողական նախադասությունը ամենալայն տարածված, ամենաշատ դործածական նախադասությունն է: Դա բնական է, քանի որ խոսելիս սովորաբար ավելի շատ կարիք է լինում հաղորդելու, պատմելու, քան թե հարցնելու, կարգադրելու, բացականչելու: Իհարկե, նախադասությունների այս տեսակները խոսքի տարբեր բնագավառներում տարբեր չափով են դործածվում: Օրինակ, դիտական նույնիսկ մեծածավալ աշխատության մեջ կարող է չլինել հրամայական նախադասության նույնիսկ մեկ օրինակ: Մինչդեռ գեղարվեստական երկերում և հատկապես տրամախոսությունների մեջ հրամայական, ինչպես և հարցական նախադասությունները շատ են դործածվում: Այնուամենայնիվ պատմողական նախադասությունների դործածության ոլորտը լայն է բոլոր մյուս տեսակի նախադասությունների համեմատ: Այնուհետև պատմողական նախադասության կազմությանը մասնակցում են բայի սահմանական, հարկադրական, պայմանական, մասամբ նաև բղձական եղանակները, մինչդեռ, օրինակ հրամայական նախադասության ստորոգյալը դերազանցապես մեկ եղանակով է արտահայտվում՝ հրամայական եղանակով:

Պատմողական նախադասության, ինչպես ամեն մի նախադասության, էություն համար կարևոր նշանակություն ունի հնչերանգը, քանի որ հենց սահմանական, հարկադրական, հնթադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող նախադասությունները հարցականով դրսևորվելիս այլևս պատմողական չեն լինի, այլ՝ հարցական: «Բոլոր աշակերտները եկել են» նախադասությունը, որի ստորոգյալն արտահայտված է բայի սահմանական եղանակով, պատմողական է: Բայց «Բոլոր աշակերտները եկե՞լ են» նախադասությունը, որը կազմությամբ չի տարբերվում նախորդից, բայց ունի հարցական հնչերանգ, հարցական նախադասություն է: Ուրեմն պատմողական նախադասության ձևավորման համար էական նշանակություն ունի նաև հնչերանգը, թեև վերջինս, եթե կարելի է ասել, աչքի չի դարձում, իրեն զգալ չի տալիս:

Պատմողական նախադասության տրամաբանական շեշտը,

ինչպես ասվել է վերևում մի այլ առիթով, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Սա բացարձակ կանոն չէ, բայց համենայն դեպս վերաբերում է քննարկվող նախադասությունների մեծ մասին, հատկապես երբ նրանք ունեն սովորական շարադասություն: Ուշադրությամբ հետևենք հետևյալ նախադասությունների հնչերանգին. Ներս մտավ Անդրոդկոմիտոսի նախագահը, և սրահում պայթեց որոտալի ծափահարությունը... Ու բեմի, սրահի, դրոշների այս կարմիր բոցերի մեջ Անդրոդկոմիտոսի նախագահը խոսում է համաշխարհային հրդեհի մասին (ԴԴ, Նարգիլը): Այս նախադասություններում խրամաբանական շեշտն ընկնում է ներս մտավ, պայթեց, խոսում է ստորոգյալների վրա:

Բայց օրինակ, հետևյալ պատմողական նախադասություններում, որոնք ունեն շրջուն շարադասություն, տրամաբանական շեշտն ընկած է հիվանդաճեղք, ձուռում, շուտ, նոր պարագաների վրա. Հիվանդանոց են տարել... Ձորումն է պատահել (ԴԴ, Ցաված սեր): Այդ առավոտ շուտ էի զարթնել: Արևը նոր էր ծագել (ՎՓ, Սերմնացանը):

§ 731. Քանի որ նախադասության բոլոր անդամների համեմատությամբ ստորոգյալն է կարևոր դեր կատարում ինչպես այլ, այնպես էլ պատմողական նախադասության երանգի դրսևորման հարցում, այդ պատճառով էլ նախադասությունների երանգը քրննելիս առանձնապես կարևորություն է ստանում ստորոգյալի արտահայտության հարցը: Ուստի՝ քննենք պատմողական նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունը:

Պատմողական նախադասության պարզ ստորոգյալը կարող է արտահայտվել հետևյալ եղանակային ձևերով.

Սահմանակա՞ն եղանակով. Հնազետը մի անգամ էլ պտույտ արեց բերդի շորս կողմը, տետրում մի բան նշանակեց և ապա արագ քայլերով հասավ ձիերին (ԱԲ, Ալսիական մանուշակ): Վտակը ժայռից ներքև է թռչում, թափ առած ընկնում քարերի գլխին, Զարկում ավազին, շաշում է, ճշում, ձշում անհանգիստ, փրփուրը բերնին (ՀԹ, Համերգ):

Ննթադրական եղանակով. Ես հենց այս րոպեիս կհեռանամ այս տնից և կգամ քեզ հետ գյուղը (ՆԴ, Պայքար): Երբեք չէի սպասի (ԱԲ, Մուրոյի «գրույց»-ը): Մենք կգործենք համաշխարհային մասշտաբով (ԴԴ, Անահիտ):

Հաբկադրական եղանակով. Ձեռները Ձեր պիտի հար երգեմ մոլեռանդ (ՎՏ): Մեկը ուրեմն պիտի գար Դվին (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Լուսաբացին արտատերը արտը ջրած պիտի տեսնի, պիտի ժպտա և կռանա, մատներով տրորի թաց հողը (ԱԲ, Լառ-Մարգարը):

Ըղծական եղակաւնով. Հաւքը բռնեմ թոխքի մեջ, Տամ եղբորս, որ տանի տուն, Իսկ ես խաղամ ջրերի հետ, Ու շարչարվեմ մինչ իրիկուն (ՀՍ): Քանի եղանակը լավ է, շուտ անհնք, մի սեղ տաշտ ու թի շինենք, տանենք կոռչի երկիրը (ՎԱ, Մայր արջը):

Ըղծական եղանակը պարզ նախադասութեան մեջ (մանավանդ եթէ հետը չկան մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես թող, գուցե, երևի, հազիվ քե, քերևս և այլն) գործածվելիս համեմատաբար սակավ դեպքերում է ձևավորում պատմողական նախադասութիւն: Այդպիսի նախադասութիւնները, երբ ընկնում են բացականչական հնչերանգի տակ, շատ հեշտութեամբ փոխում են իրենց բնույթը՝ վերածվելով բացականչականի:

Սակայն որոշ դեպքերում ըղծական եղանակը այնքան հաստատուն կերպով է մասնակցում պատմողական նախադասութիւնների կազմութեանը, որքան, օրինակ, սահմանական եղանակը: Դա, նախ, լինում է այն ժամանակ, երբ ըղծական եղանակը հանդես է գալիս բարդ ստորադասական նախադասութեան երկրորդական նախադասութիւնների կազմում: Հասկանալի է, որ այդպիսի դեպքերում ըղծական եղանակը պատմողական նախադասութեան մի մասի կազմութեան մեջ է դեր կատարում և ոչ թէ ամբողջ նախադասութեան մեջ: Օրինակ՝ Հայրս գնաց անտառապետի մոտ, տվեց իր վերջին գուշները, թույլտվութիւն վերցրեց, որ բնկած ծառերից տախտակ քաշենք, տանենք Սևանի անտառադուրկ գյուղերում փոխանակենք հացահատիկի հետ (ՎԱ, Մայրեր): Դիտմամբ սարսափելի բաներ եմ ասում, որ վախեցնեմ մորս, հրացանը վերցնեմ (ն. տ.):

Այնուհետև. ըղծական եղանակը հատկապես կարող է գործածվել այնպիսի պարզ նախադասութիւնների, բարդ համադասական նախադասութիւնների, ինչպես և բարդ ստորադասական նախադասութեան գլխավոր նախադասութեան մեջ, որոնք ունեն մի շարք եղանակավորող բառեր, ինչպես՝ թող, գուցե, քերևս, երևի, հազիվ քե և այլն: Օրինակ՝ Թող մի բիշ իրեն կարգի բերի, տուն-տեղ

դառնա (ՎԱ, Մայր արշը): Երեւի հենց նա լինի (ն. տ.): Գուցե մեր քախտից Քարկապուտ մի քարի տակ մտած լինի (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը):

Ըղձական եղանակը⁵², սակայն, պատմողական նախադասության կազմության մեջ այնքան ակտիվ դեր չի կատարում, այնքան լայն կիրառություն չունի, որքան սահմանական, պայմանական, հարկադրական եղանակները:

Ըղձական եղանակը, ինչպես կտեսնենք իր տեղում, ավելի շատ հանդես է գալիս բացականչական նախադասությունների, իսկ համեմատաբար քիչ չափով նաև հարցական նախադասությունների մեջ:

§ 732. Պատմողական նախադասության ստորոգյալը հաճախ լինում է բաղադրյալ: Օրինակ՝ Ես տգետ մարդ չեմ (ՆԴ, Պայքար): Անդոն մշակ է (ԱԲ, Բրուտի տղան): Անդոյի աշխարհը ավելի հետաքրքիր է, ավելի խորը (ն. տ.): Երեկ ամպ էր, էսօր՝ սլարզ արև (ԱԲ, Ծիրանի փողը): Առաջին ձիավորը հնազետ էր, երկրորդը՝ նկարիչ (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ):

§ 733. Պատմողական նախադասության արտահայտության վերաբերյալ բերված հիշյալ բոլոր օրինակները բոլորովին զուրկ են հարցական, բացականչական երանգից: Այդպես են պատմողական նախադասությունները հիմնականում: Սակայն նրանք երբեմն կարող են ունենալ հարցման, բացականչման որոշ թույլ երանգ, որը սակայն, ամբողջ նախադասության երանգի համար բնորոշ ու հատկանշական չէ, Օրինակ՝ Շքեղ մի զղյակ կար, բա՛րձրը, բա՛րձր, արծվի թևերի վրա (Իս., Մանկությունը): Հոյակապ մի գղյակում ապրում էր մի չքնաղ աղջիկ, այնպե՛ս գեղեցիկ, այնպե՛ս գեղեցիկ, ինչպես շուշանազեղ կարապղը լճակի ոսկեվառ ալիքների վրա (Իս., Սիրո վեպը):

Այս նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգի տարրը, իհարկե, որոշ դեր խաղում է: Այսպես, վերոհիշյալ նախադասություններից առաջինի մեջ պատմվում է մի զղյակի գոյություն, նրա բարձր դիրք ունենալու մասին, և բացականչական հնչերանգը միայն ավելի է ընդգծում զղյակի դիրքի բարձր լինե-

⁵² Այստեղ նկատի ունենք ըղձական եղանակի կիրառությունը սլարզ, ինչպես և բարդ համադասական նախադասության մեջ:

լը, բայց նախադասության երանգի բնույթի մեջ էական փոփոխություն չի մտցնում: Նախադասությունը թե՛ առանց այդ բացականչման երանգի, թե՛ այդ երանգն ունենալու դեպքում մի բան պատմելու նպատակով է գործածվում, ուրեմն և պատմողական է: Նույնը պետք է ասել նաև հաջորդ նախադասության մասին, որտեղ բացականչական հնչերանգով շեշտվում է աղջկա գեղեցիկ լինելու հատկանիշը, և դա, սակայն, չի փոխում ամբողջ նախադասության բնույթը. այդ նախադասությամբ արտահայտվում է գղջակում չքնաղ աղջիկ ասլերելու փաստը, և միաժամանակ նրա գեղեցկության չափը, որը համեմատվում է շուշանագեղ կարապի հետ:

Այդպիսի միտք արտահայտող և այդպիսի նպատակով գործածվող նախադասությունը չի կարող համարվել այլ կերպ, քան պատմողական, թեկուզ նա ունենա բացականչական հնչերանգի որոշ տարր:

Ո՞րն է պատճառը, որ վերևի և նման օրինակներում, շնայած բացականչական հնչերանգի որոշ տարրին, այնուամենայնիվ նախադասությունը իր էությանմբ մնում է պատմողական: Հիշենք, որ նախադասության բնույթի ձևավորման երկու հիմնական գործոն գոյություն ունի. մեկը բայի եղանակի կարգի էությունը, եղանակային իմաստը, մյուսը՝ հնչերանգը: Պատահում է, որ այդ երկու գործոնները, միաժամանակ հանդես գալով, գործում են տարբեր ուղղություններով: Վերևի օրինակներում մի կողմից՝ սահմանական եղանակը և բաղադրյալ ստորոգյալը պայմանավորում են նախադասության պատմողական բնույթը, մյուս կողմից՝ բացականչական հնչերանգը բացականչական երանգի ինչ-որ հիմք է ստեղծում: Սակայն, այնուամենայնիվ, բայի եղանակի կարգը տվյալ դեպքում ավելի վճռական դեր է կատարում, քան բացականչական հնչերանգը, մանավանդ որ վերջինս շատ թույլ է: Եվ իրոք, խոսողը հիշյալ և նման նախադասություններով նպատակ է ունենում հաստատական կերպով արտահայտել այս կամ այն միտքը, պատմել մի բան:

§ 734. Բովանդակության, գործածության տեսակետից պատմողական նախադասությունների սահմանները շատ լայն են:

Պատմողական նախադասությունների կիրառությունների մեջ էական տեղ են զբաղեցնում, նախ, առարկաների, բնության տեսա-

րանների և այլնի կոնկրետ, փաստացի նկարագրությունները կայուն վիճակում:

Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը կարող է լինել, նախ, բաղադրյալ, քանի որ նման դեպքերում գործ շունենք շարժման գործողության հետ: Օրինակ՝ Պարտեզը լի էր կեռասնիներով ու թփերով (ՎՓ, Թղթե նավակից մինչև ծառը): Գմբեթը մեր քարայրն էր, մեր քարափոսիկը (ն. տ.): Ավետիք սեպուհը միայն մտահոգ էր (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Մեր Գյունե թաղն արեւոտ է, գետի ափին (ԱԲ, Բրուտի տղան):

Նման դեպքերում պատմողական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև պարզ, ըստ որում՝ հաճախ արտահայտված բայի հարակատար և անցյալի հարակատար ժամանակներով: Ինչպես հայտնի է, հարակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված այնպիսի գործողություն, որը թողել է մնալուն հետևանք: Հենց այս վերջին հատկանիշի շնորհիվ էլ հարակատարը հաճախ է գործածվում նման դեպքերում: Օրինակ՝ Մեր գյուղը տարածված է Լոռին Ղազարից բաժանող Խալ-Խալու լեռան հարավային փեշերին: Կաղնու և հաճարի սնտուռներով եմ պատած այդ լեռան լանջերը: Իսկ անտառից դուրս բարձունքները զարդարված են կանաչով ու բալմիրանգ ծաղիկներով (ՎԱ, Կարմրախայտ): Միայն մտախոհ նստած էին (ԴԴ, Մեսրոպ Սաշտոց):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը կարող է արտահայտված լինել, բացի հարակատար ժամանակներից, նաև այլ ժամանակներով, որոնք թեև առհասարակ վիճակ չեն ցույց տալիս, այլ շարժում, բայց նման դեպքերում նրանց այդ իմաստը ստանում է որոշակի յուրահատկություն: Այսպես՝ Ճանապարհը ձգվում է գետի եզրով, անցնում կամուրջի հին կամարների վրայով և քարափի լանջով զննում դեպի քաղաքը (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ընդգծված բայերն, իհարկե, պայմանականորեն են շարժում ցույց տալիս այս նախադասության մեջ, դրանց իմաստը մի աեսակի փոխաբերական է, իսկ այդպիսի իմաստով նրանց գործածության հնարավորությունը ղդալի չափով պայմանավորված է ոչ միայն բայի իմաստի յուրահատկությամբ, այլև նկարագրվող առարկայի յուրահատկությամբ, գոյային որոշ հատկանիշներով:

Վիճակի, ստատիկ դրության նկարագրության դեպքում ստորոգյալը կարող է արտահայտվել նաև վիճակ, եղելություն ցույց

տվող որոշ բայերով, ինչպես՝ լինել, ունենալ և այլն: Օրինակ՝ Ահա ծեր որսորդի ասած նշաններից կան այս քարի վրա (ՎԱ, Կարմրախայտ): Նրա ավագ եղբայրը հոր բոլոր նշաններն ուներ (ն. տ.): Մեռած քաղաքում ոչ մի մարդ չկար (ԵԶ, Դանթեական առասույն):

§ 735. Պատմողական նախադասություններով հաճախ արտահայտվում են շարժման վիճակի նկարագրություններ՝ առարկաների շարժումը, գործողությունը: Այսպիսի պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար արտահայտվում է բայի եղանակային ձևերով: Օրինակ՝ Ես այդպիսի քարեր գտա, դարսեցի դույլի մեջ, ջուր լցրի վրան, բեռիս տակ տնքալով քայլեցի գետակն ի վեր, դեպի այն մուրաղ-երկիրը, որին ձգտել են, բայց չեն հասել այս ապագա զավակների մայրերը (ՎԱ, Կարմրախայտ): Դուլիցի քարերը հանեցի և շարեցի այդ վաննայի մեջ (ն. տ.):

Հարակատար դերբայով կաղմված ժամանակները պոսիվ են այս գեպքում. դա քաջատրվում է կայուն վիճակի նկարագրություններում նրա ակտիվ դերով: Ենթակայական դերբայը իր յուրահատուկ իմաստի պատճառով այս վերջին տիպի նախադասություններում սովորաբար չի գործածվում:

§ 736. Պատմողական նախադասությունները կարող են արտահայտել ոչ միայն այդպիսի կոնկրետ նկարագրություններ, այլև դատողություններ՝ իրականության ու մտածողության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Օրինակ՝ Ազատությունը գիտակցված անհրաժեշտություն է (Մարքս): Լեզուն մարդկային հաղորդակցման կարևորագույն միջոց է (Լենին): Ազատությունը և լուսավորությունը մարդու բարօրության թթվածինն է ու ջրածինը (Չերնիշևսկի):

Այսպիսի նախադասությունների ստորոգյալը սովորաբար լինում է կա՛մ բաղադրյալ, կա՛մ արտահայտված՝ էական բայով, ինչպես և այնպիսի վերացական բայերով, ինչպիսիք են՝ լինել, հանդիսանալ, համարվել, դառնալ, կոչվել և այլն:

§ 737. Զպետք է կարծիք, թե պատմողական նախադասություններով զգացմունք, հոգեկան ապրումներ չեն արտահայտվում: Այստեղ պետք է տարբերել երկու բան: Զգացմունքների, ապրումների նկարագրությունը, որ կարող է արտահայտվել և հաճախ արտահայտվում է պատմողական նախադասություններով, պետք է տարբերել զգացմունքների, ապրումների, վերաբերմունքի և այլնի՝ նախադասության հնչերանգի միջոցով, բայի եղանակային ձև-

րի և այլ միջոցներով դրսևորվելուց: Վերջին դեպքում զգացմունք է դրսևորվում քերականական որոշ միջոցներով, իսկ մյուս դեպքում միտք է արտահայտվում զգացմունքի մասին:

Օրինակ՝ Անանց կարոտն է իմ սիրտը տանջում (ՎՏ): Ես սիրում եմ քո մեղավոր աչքերը խոր, գիշերի պես խորհրդավոր (ՎՏ): Ցաված սիրտս երգեր հյուսեց, Երգեր անուշ ու տխուր, վիշտս հուզվեց, արցունք հոսեց, Վճիտ, ինչպես ջինջ աղբյուր (Իս.):

Այսպիսի միտք արտահայտող պատմողական նախադասությունների ստորոգյալը կազմությամբ բազմազան է. Դրա պատճառն այն է, որ մարդու ներքինը նման դեպքերում կարող է դիտվել որպես յուրովի աշխարհ, որին և ուղղակիորեն կամ պայմանականորեն կարելի է վերագրել շատ ու շատ տարբեր բնույթի հատկանիշներ, գործողություններ իրենց բազմազան ձևերով (հուզվել, ալեկոծվել, փոթորկվել, տվայտել, պոռթկալ, փշրվել, ցնցվել, հորդալ և այլն):

Պատմողական նախադասության այս տարբեր արտահայտությունները հաճախ այնպիսի տարբերակված վիճակում չեն հանդես գալիս, որ նշվեց վերևում: Պատահում է, որ միևնույն նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր նպատակ հետապնդող, տարբեր հատկանիշներ ունեցող բաղադրիչներ:

§ 738. Որպես պատմողական բնույթի նախադասություններ կարող են հանդես գալ միակազմ նախադասություններ:

Օրինակ՝ Երևան: Աստաֆյան փողոց: Նստած է խանութպան Համոն: Աշուն է: Մշուշ, թաց, խոնավ-անձրևոտ իրիկուն (ԵՁ. Ամենապոեմ): Հացատան դուռը բացեցին, գյուղը դուրս թափվեց Ղասմե Զիլանու տնից: Լաց, սրտասուք, ուրախություն (ՀՔ. Կարոտ): Սենյակում լույս էր, առատ լույս (ՀՔ. Սպիտակ գիրքը):

§ 739. Եթե պատմողական նախադասություններով սովորաբար հաստատվում կամ ժխտվում է մի բան, դա չի նշանակում, թե դրանք միշտ ունենում են որոշակիորեն հաստատական բովանդակություն: Դրանց իմաստը կարող է լինել երկբայական, ենթադրական:

Այս հարցում դեր կատարում են ոչ միայն որոշ եղանակային ձևեր, այլև եղանակավորող և նման ուրիշ բառեր, ինչպես՝ երևի, հավանաբար, գրեթե, կարծեմ, կարծես, ասես, հագիվ քե. ըստ երևույթին և այլն:

Սա գրեթե կատարելություն է (ՀԹ, 4, էջ 397):

Կարծես թե ես եմ այդ երգը հյուսել,
Կարծես թե ես եմ լալիս այդ երգում,
Կարծես թե քեզ եմ կարոտով երգում (ՎՏ):

Թվում է, թե Պատկանյանի որոտընդոստ քարոզների մեջ էլ մշակվել հատուկ պարզ, առաջավոր ու պատկերավոր, հեղեղ ու մտրակող հրապարակախոսական հետազա նրա (Նալբանդյանի) խորհրդածությունների լեզուն (Ա. Հովհ.):

Վերջին օրինակներում պիտի կաթծել, քվում է եղանակավորող արժեք ունեն:

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 740. Հարցական կոչվում են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հարցում:

Հարցական նախադասությունների ստորոգյալը քերականական տեսակետից որևէ առանձնահատկություն չունի այն իմաստով, որ արտահայտվում է բայի համարյա բոլոր եղանակներով: Այս նախադասությունների առավել բնորոշ ու ընդհանուր հատկանիշը հարցական հնչերանգն է, հարցումը: Օրինակ՝ Չե՞ք ճանաչում էմմային, չե՞ք ճանաչում հենց իրեն (ՆԴ, Զաղունյան): Դո՞ւք եք արդյոք պարոն Մարտինը... (Իս., Գրական նախանձ): Ի՞նչ հարձակման հնարք կարող էր փրկել նրանց: Ո՞ւմ վրա էին հարձակվում, մի շնչին զորամասի՞, թե՞ բանակի (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

§ 741. Սովորաբար պարզ հարցական նախադասությամբ միայն մեկ հարց է տրվում, հետևապես և նախադասության միայն մեկ անգամ է արտահայտվում հարցականով: Այսպես, «Արամը քո ամենամոտիկ ընկե՞րն է» նախադասության մեջ, ուր ստորոգյալն առնված է հարցականի տակ, հնարավոր չէ միաժամանակ մեկ այլ անգամ ես արտահայտել հարցումով: Այլ անգամ հարցական հնչերանգով արտահայտելու դեպքում, ստորոգյալը և մյուս անգամները հարցումով չեն արտահայտվի: Այսպես՝ Արամը քո ամենամոտիկ ընկերն է: Արամը քո՞ ամենամոտիկ ընկերն է: Արա՞մն է քո ամենամոտիկ ընկերը:

Մինչդեռ, օրինակ, բացականչական հնչերանգով կարող են արտահայտվել միևնույն նախադասության մեջ մեկից ավելի անդամներ: Այսպես՝ Ի՞նչ որսի օր էր բացվել... (ՎԱ, Մայրեր): Պակասությունից ինչքա՞ն վեճեր են առաջ գալիս հարևանների տնե-րում (ՎԱ, Ոսկեհատը):

Մեկից ավելի հարցում կարող է լինել բազմակի անդամներ յուեցող սլարդ նախադասություններում: Օրինակ՝ Մի ծանր հովի-տանական հուր կար նրա խանութում՝ պանրի՞ տես, թթուների՞, տեղաշորերի՞, կեղտոտ փալասների՞, մի կատարյալ նեխարան (ԴԴ, Խանութպան): Եվ այս բոլորը ոչնչի՞ համար, Հեկուբի՞ հա-մար (Վ. Շեքսպիր, Թարգմ.):

Բարդ, այդ թվում և միավորյալ նախադասություններում կա-րող են լինել հարցում արտահայտող մեկից ավելի բառեր:

Օրինակ՝ Ի՞նչ ես կարծում, հա լսո՞ւմ է Արմիկին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Սա Ի՞նչ բան է, ինչո՞ւ մինչև հիմա քիմիայի առաջին քա-ռորդի արդյունքները չկան (ն. տ.): Իսկ դու ո՞ւր էիր այս քանի օրը, ինչո՞ւ դպրոց չէիր գալիս (ն. տ.):

Բազմակի անդամների նշված հատկանիշի նմանությամբ հար-ցում կարող են արտահայտել նախադասության մեջ նույն տիպի ալյնայիսի անդամներ, որոնք ունեն նույն լրացյալը. ասենք՝ նույն ստորոգյալի համադաս լրացումները, թեև դրանք լինեն տարբեր լրացումներ:

Օրինակ՝ ...Հոգին մարդուն վկայում է մի բան⁵³: Հարց ես տալիս քեզ՝ ինչո՞ւ, որտեղի՞ց այդ հավատը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Եվ արդեն որտեղի՞ց, ինչպե՞ս, որի՞ բերանով հորջորջվեցին այս երկու հոգանքը՝ Վարդանանք, Վասակյանք (ն. տ.): Այդ ո՞ր-տեղ, ինչպե՞ս քնարեց ժողովուրդն իր զեկավարին (ն. տ.):

§ 742. Հարցումը համընկնում է նախադասության տրամա-քանական շեշտի հետ. այն դառնում է տրամաքանական շեշտի դրսևորման ձև և հաճախ դրվում է տառերգյալի վրա:

Օրինակ՝ Գոհա՞ր է սրանց անունը (Իս., Լիլիթ): Տեսնո՞ւմ եք

⁵³ Այստեղ և մանավանդ միակազմ նախադասությունների ուսումնասիրության արմնում քննվող տիպի նախադասությունը անհրաժեշտության դեպքում բերում ենք կից նախադասության կամ նախադասությունների հետ կապակցված վիճա-վում: Դա օգնում է տվյալ նախադասության միտքը կամ նրա որևէ հատկանիշը ավելի լավ հասկանալուն:

այդ ահագին և մեծածավալ շտեմարանը (Իս., Ամենապիտանի բանը): Հիշո՞ւմ են արդյոք քեզ այնտեղ, Անունդ տալի՞ս են արդյոք (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող է առնվել նախադասության ենթական:

Օրինակ՝ Արդյոք նորից երազնե՞րն են թափառում, Սիրո անուշ նվազե՞ն՝ են ինձ կանչում (ՎՏ): Մա՞հն է արդյոք, թե նինչը քեզ պատել, պայծառ նաիրի (ՎՏ):

Հարցման տակ կարող են առնվել ենթակայի, ստորոգյալի լրացումները:

Օրինակ՝ Ամե՞ն զարկն է արդյոք հղկում իմ երգերը (Մէ): Ի՞նչ վարձ էին ստանում նրանք (ԱԲ, Կյորես): Զավո՞ղ եմ բաց անում էս վայրենի աշխարհո՞ւմ (ԱԲ, Կարմրաքար): Ինչի՞ մասին եմ ինչո՞ւ են վիճում ծիծեռնակներն այս մաշիսին Որոտանի կիրճում (ՀՍ):

Հարցման տակ կարող են առնվել նաև նյութական իմաստ չունեցող, հետևապես և նախադասության անդամ չհանդիսացող մի շարք բառեր: Դրանցից ամենաբնորոշները երկբայական-հարցական եղանակավորող բառերն են, ինչպես՝ միքե, աղյո՛ղ, գուցե, չի՞նի, չի՞նի քե և այլն:

Օրինակ՝ Մի՞թե պիտի ետ մնա (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն): Զլինի՞ թե հիմար բան ասացի (ՆԴ, Մահը): Բայց արդյո՞ք կսթափվի (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Զլինի՞ դու ես այն քաղաքից եկած մարդը (ՎՓ, Կույրը):

Ի վերջո, հարցումով կարող են արտահայտվել մի քանի շաղկապներ, կապեր և նույնիսկ լեզվական այնպիսի միավոր, ինչպիսին վանկն է, հնչյունը, բայց վերջիններս, իհարկե, փոխանունաբար գործածվելիս:

Շաղկապներն ու կապերը հարցման տակ առնվելով, դրանով իսկ հարցման տակ է առնվում նրանց արտահայտությամբ հարաբերությունը, իսկ փոխանունաբար գործածված լեզվական նշված ու նման միավորները հարցում կրելով, հարցականի տակ են առնվում նրանց ջուլց տված օբյեկտները, միավորները՝ հնչյունը, վանկը և այլն:

Օրինակ՝ Գարշիլիհների հե՞տ պիտի քնեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մեր գլխի վրա՞ են փորձում հավատարմությունը (ն .տ.): Սա «ո՞ւ» է, թե՞ «ո»: «Սենյակ» բառի երկրորդ վանկը դու համարում ես ճա՞կ-ը, թե՞ յակ-ը:

§ 743. Նախադասության տարբեր անդամների, տարբեր բունությունի բառերի՝ հարցման հնչերանգով գործածվելու միջև հավասարության նշան չի կարելի դնել: Ինչպես ասվեց, նախադասության անդամներից այս տեսակետից առանձնանում է ստորոգյալը, որը համեմատաբար ավելի շատ հանդես է գալիս որպես հարցում կրող: Այնուհետև, լեզվի մեջ կան մի շարք բառեր, հատկապես եղանակավորող բառեր և հարցական-հարաբերական դերանունները, որոնք ևս ակտիվ են այդ տեսակետից:

Այս առումով հետաքրքրական են այնպիսի նախադասությունները, որոնցում հարցումը հնչերանգային տեսակետից մեկ բառի վրա է ընկնում, իսկ հարցման բուն էությունը՝ այլ բառի վրա. վերջինս սովորաբար լինում է քաջարձակ անորոշ իմաստ ունեցող բառ, որն իր այդպիսի հատկանիշի պատճառով հակված է լինում հաճախ որպես հարցական բառ գործածվելու:

Օրինակ՝ — Իսկ ա՞յս նախարարը ում կողմն է, — հարցրեց նրանցից մեկը Ռշտունյաց նախարարին (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այս նախադասության մեջ հարցական երանգով է արտաքանվում այս բառը, բայց հարցը տրված է նախարարի «ո՞ւմ կողմ» լինելը իմանալու համար, որի պատճառով էլ այդ հարցի պատասխանն է. — Վարդանի կողմն է, — պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը (ն. տ.): Նման դեպքերում նախադասության մեջ հարցական ձևով գործածված բառը փաստորեն տրամաբանական շեշտի կրողն է, և այդ շեշտը իր տեղով չի համապատասխանում՝ հարցման միջոցով պարզելու ենթակա հատկանիշի անվան հետ: Այս վերջին բառը շեշտ չի կրում:

Բերենք այդ կարգի այլ օրինակներ: Իսկ այն երիտասարդն ով էր, — հանկարծ հարցրեց Ռուբենը... — էն երիտասարդը ընկերուհուս եղբայրն էր (ԴԴ, Իրեր): Սա՞ ինչ բան է (ն. տ.): Իսկ քո՞ ինչն է (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց):

Հարցումը հարցական-հարաբերական դերանունից կարող է շեղվել և դրվել այլ բառի վրա նաև այն դեպքում, երբ երկխոսության ժամանակ հարցական նախադասության արտահայտած միտքը նորից խոսողի կողմից առնվում է հարցման տակ՝ այն լավ չսած, հասկացած չլինելու կամ այլ պատճառով:

Օրինակ՝ — Բայց մարդ է ու հիվանդացավ հանկարծ, ի՞նչ կանես, — ասաց նա: — Ինչ կանե՞մ, բարկացավ Ռշտունյաց նա-

խարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): — Լավ, ի՞նչ կարող են անել հո-
ները: — Հոնե՞րն ինչ կարող են անել... Հոնեքը շատ բան կարող
են անել (ն. տ.):

Լուչենցիո. Ո՛ւր էիր կորել: Բիռնդելլո. Ուր էի կորե՞լ (Շեքսպ.,
Թարգմ.):

§ 744. Միշտ չէ, որ նախադասության մեջ հարցման առկա-
յությունը նախադասությունը դառնում է հարցական: Երբեմն մեկ
բառի վրա ընկնող հարցումը էական չի լինում ամբողջ նախադա-
սության բնույթի համար, և նախադասության բնույթի կամ երան-
գի մեջ այն տեղ է գտնում որպես մի մասնավոր մոմենտ:

Օրինակ՝ Շղթաների ձայնի՞ց, թե՞ ոստիկանների տարօրինակ
հագուստից, ճանապարհի պոնկին արածող ոչխարները խառնե-
ցին, իսկ զեղնավուն գույնի փափլիկ շնիկն սկսեց տաղնապով հա-
չել (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ամրոցից դուրս, հեռավոր մարադի՞ց,
թե՞ գոմից ծորեց արագադլի կախվող կանչը, դարպասի մոտ հա-
չեց մի կիսաքուն դամփու (ԴԴ, Մեսրոպ Մաշտոց): Իմ ձենի՞ցը,
թե՞ սարսափած տեսքից դա կանգ առավ, դարմացած վերե է
մտիկ անում ու իրեն-իրեն մրթմրթում (ՎԱ, Հովվական սեր):

§ 745. Հարցական նախադասությունների ստորոգյալն իր ար-
տահայտության միջոցներով ու ձևերով բաղմադան է: Այն լինում է
պարզ և բաղադրյալ:

Հարցական նախադասությունների պարզ ստորոգյալն ար-
տահայտվում է հետևյալ եղանակներով.

Սահմանական եղանակով. Չե՞ս ամաչում... չե՞ս ամաչում...
չե՞ս ամաչում... Դու գժվե՞լ ես, թե... Ինչո՞ւ էիր դուր փակել և
և չէիր ուզում ինձ ներս թողնել. ինչո՞ւ էիր փակել (ՆԴ, Քնքուշ
լարեր): Արդյոք այրվե՞ց, ծուխ ու մոխիր դարձա՞վ Ողինների աշ-
տարակի վրա հոխորտացող աստղադիտարանը (Իս., Շի-Հոանդ-
Տի-Բողդիխան): Մեղանից նեղացե՞լ ես, տեր իմ (ն. տ.):

Ենթադրական եղանակով. Երկու օրից կհասնե՞նք (ԴԴ, Վար-
դանանք, 1): Արդյոք մեկ էլ կզա՞ն ղյուղ, ինքը ողջ կմնա՞ մինչ
այդ (ԱԲ, Մինա բիբին):

Ընդհանրական եղանակով. Ո՛ւր փախչեմ, ինչպե՞ս ազատվեմ այս
դրությունից (ՆԴ, Զաղունյան): Ես ի՞նչ ասեմ (ՄԷ): Դուք ար-
քայից արքայի պատգամավորին անարգե՞ք, մարդպանի պաշ-
տոնյային ծեծե՞ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Հարկադրական եղանակով. Պիտի մաքրե՞ս փողոցը (ԴԴ, Քեփթըն): Դու պիտի լռե՞ս (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Պիտի գնա՞ս Արտաշատ (Ն. տ.): Ի՞նչ պիտի ասեի (ԱԲ, Կարմրաքար):

Նախագասությունը, տվյալ դեպքում հարցական նախագասությունը ձևավորող տարբեր բաղադրիչները փոխադարձ կապի մեջ են և ազդում են իրար վրա: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է հետևյալ իրողությունը, երբ հարկադրական եղանակով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող հարցական նախագասության հարցումն ընկնում է ոչ ստորոգյալի վրա, այդ դեպքում բաշ-ստորոգյալի հարկադրական կամ անհրաժեշտական իմաստը, այսինքն՝ բաշի եղանակային իմաստը թուլանում է: Այսպես՝ «Բա սրանք որտե՞ղ պիտի հաց ուտեն (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այդ երևույթի պատճառն այն է, որ հարցական նախագասության գործածության նպատակը տվյալ դեպքում ոչ թե գործողության կատարման անհրաժեշտություն արտահայտելն է, այլ հարցումը՝ այդ գործողության կատարման տեղի վերաբերյալ:

Հրամայական եղանակով, որպես կանոն, հարցական նախագասություն չի արտահայտվում, և կարծես թե, սպասելի էլ չէ, որ հրամայական եղանակի բայաձևն առնվի հարցման տակ: Սակայն երբեմն հրամայական եղանակի բայաձևն իր վրա կրում է հարցում: Դա լինում է այն դեպքում, երբ խոսողը ցանկանում է որևէ պատճառով (չիմանալու, չհամաձայնվելու, զարմանքի և այլն) հարց տալ խոսակցի, որևէ մեկի կամ իր արտահայտած հրամայական եղանակի բայաձևի մասին: Օրինակ՝ է՛, եղբայր, որ կռիվ դա բա աշխարհը կվերցնես կտաս, թե առ տա՞ր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Նա ասաց՝ գնա՞: Դու նրան ասացիր՝ աբի՞:

Հարցական նախագասությունների ստորոգյալը կարող է բաղադրյալ լինել: Օրինակ՝ Ի՞նչ է կյանքի նպատակը... Ի՞նչ է նյութը, ի՞նչ է ուժը, ինչո՞ւ են դրանք... Ի՞նչ է տիեզերքը... Ե՞րբ է նրա սկիզբն ու վախճանը, և վերջապես ի՞նչ է ժամանակն ու տարածությունը, ինչո՞ւ են դրանք (Իս., Շի-Հոանգ-Տի Բողդիխանը): Անահիտ, հիվա՞նդ ես (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Վերջապես, հարցական բնույթ կարող են ունենալ անդեմ նախագասությունները, ինչպես և սակավ դեպքերում՝ անենթակա նախագասությունները: Օրինակ՝ Ի՞նչ ասել նրանց, ինչպե՞ս շնորհակալ լինել մեր զոհված ընկերների փոխարեն (ՀՔ, Սրբազան

ուխտ)։ էլ ի՞նչ երազի պատրանքով խաբվել, եվ ի՞նչ խոսքերով զրուցել հիմա (ՎՏ)։

§ 746. Հարցական նախադասութեան մեջ արտահայտված հարցման էությունը, նպատակը միօրինակ չեն։ Այդ նախադասութեաններն ունեն բազմապիսի կիրառութեաններ։

Հարցական նախադասությունը գործածվում է, նախ, շիմացածի վերաբերյալ, հարց արտահայտելու համար, հարցումն արվում է շիմացածն իմանալու նպատակով։ Այդպիսի դեպքերում սովորաբար հարցին պատասխան է սպասվում։ Օրինակ՝ Սա ի՞նչ բան է, — հետաքրքրվեց նա։ — Զիարշավ է, — ասաց Ատոմը։ — Տղաներ են (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Մի՞թե մենք դորական ենք դառնալու — Այո՞, զորական։ Դա է ձեր ուղին (ն. տ.)։ — Արմեն, ինչպե՞ս է տրամադրությունդ։ — Շատ լավ է, ընկեր Արամյան (ՔՔ, Ոսկե հովիտ)։

Հարցական նախադասությունների այս կիրառությունը կարիք է զգում ավելի պարզաբանումների ու մանրամասնումների։ Այն, ինչ ենթակա է բացատրման, պարզաբանման, կարող է խոսողին անհայտ լինել բոլորովին և ոչ բոլորովին, այլ՝ մասամբ, և միայն ճշտման անհրաժեշտություն զգացվել։ Այս տարբեր բնույթի հարցումների արտահայտման համար կիրառվում են լեզվական տարբեր միջոցներ։

Առաջին դեպքում հարցական նախադասության մեջ խիստ էական դեր են կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները, քանի որ վերջիններս ունեն առարկայի, հատկանիշի խիստ անորոշ իմաստ՝ լեզվի մեջ եղած բոլոր մյուս բառերի համեմատությամբ։ Օրինակ՝ Ի՞նչ է ասում հրովարտակի մասին։ — Ոչինչ (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։ Ո՞ւր է, ո՞ւր է, — հարցրեց մյուս ձայնը։ — Տե՛ս խոտերեսենց տան մոտ (ն. տ.)։

Այս հարցերը տրված են՝ խոսողի համար միանգամայն անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին։

Ծանոթ. — Խոսքը վերաբերում է այդ և նման հարցական նախադասությունների բուն էությանը. այլ բան են, օրինակ, քննությունների ժամանակ տրվող, այլև միտումնավոր հարցումները, որոնց պատասխանները թեև սովորաբար հայտնի են լինում խոսողին, բայց միևնույն է, հարցումը, որպես այդպիսին չի տարբերվում խոսողին բոլորովին անհայտ առարկայի, հատկանիշի մասին տրվող հարցումից։

§ 747. Հարցական նախադասութիւնները գործածվում են, ինչպես ասվեց, նաև այն ժամանակ, երբ խոսողը ենթադրաբար կամ այլ ձևով որոշ տեղեկութիւն ունի առարկայի, հատկանիշի մասին, բայց անհրաժեշտ է լինում այն իմանալ որոշակիորեն: «Աշտուր վերադարձա՞վ Մոսկվայից» նախադասութիւնը չի կարող գործածել այդ նախադասութեամբ արտահայտված մտքից բխողովին անտեղյակ մարդը: Մարդ այդ հարցը կարող է տալ այն դեպքում, եթե ենթադրում է, լսել է, կասկածում է, որ Աշտուր պետք է այդ օրերին վերադարձած լինի: Այսպիսի հարցական նախադասութիւնների պատասխանը կարող է արտահայտվել եղանակավորող որևէ բառով, հատկապես՝ այո, ոչ բառերով:

Օրինակ՝ — Ուրեմն դուք միայն երեք օր է, երևանում եք:

— Այո՛ (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Դու երևի մտադիր ես բժշկական գնալ, հա՞: Ո՛չ (ն. տ.): Ուրեմն, դու գնո՞ւմ ես: Այո՛, մայրիկ (ն. տ.): Դուք դասի՞ր եք գնում, ընկեր Դովլաթյան: — Այո՛, տառներորդ դասարանում դաս ունեմ (ն. տ.):

Այսպիսի հարցական նախադասութիւնների պատասխանը կարող է արտահայտվել նաև հարցական նախադասութեան ստորոգյալի, կամ այլ անդամի կրկնումով՝ խոսակցի կողմից⁵⁴:

Օրինակ՝ Հաճա՞խ են հյուր լինում քո ամրոցում: — Հաճախ, — թանձր ձայնով պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ժամանե՞լ է մարդպանը: — Ժամանել է, հազարապետ (ն. տ.): — Գիտե՞ս, որ Ուլյանան ամենալավ սովորողն էր դպրոցում, — շշնջաց Նվան: — Գիտեմ (ԱՍ, Ոսկե մեղալ):

Երբ նախադասութեան մեջ հարցման տակ են անվում բաղմակի անդամները, որոնք իրար հետ կապված են բաշխական հարաբերությամբ (իսկ սա էլ հարցական նախադասութեան մեջ արտահայտվում է թե շաղկապով), պատասխանը բնականաբար այո, ոչ և նման բառերով չի կարող արտահայտվել, այլ որևէ կոնկրետ ձևով:

Օրինակ՝ Մարգարանը հայտնի՞ մասնակցեց, թե՞ գաղտնի...

— Հայտնի, տեր իմ, բացեիբաց (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Գինի՞ն է լավ, թե՞ նժույգը: — Երկուսն էլ (ն. տ.): Քարտաշութիւնն

⁵⁴ Այդպիսի դեպքերում բայ-ստորոգյալի քերականական դեմքը, նախած անհրաժեշտութեան, փոխվում է. տե՛ս օրինակները:

է լավ, թե՞ շոֆերությունը: — Քարտաշությունը լավ է (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

§ 748. Հարցական նախադասությունների կիրառությունների շարքում որոշակի տեղ են պրավում հեռուորական իմաստով կիրառությունները: Դրանք այնպիսի նախադասություններ են, որոնք կազմությամբ, ինտոնացիայով հարցական են, բայց արտահայտում են հաստատական միտք:

Այսպես՝ Առանց մարտունակության ինչի՞ է պետք սպառազենքը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս նախադասությամբ խոսողի նպատակն է արտահայտել այն միտքը, որ առանց մարտունակության սպառազենքը պետքական լինել չի կարող: Թերևս պետք է հասկանալ նաև հետևյալը. սպառազենքի հետ միասին պետք է ապահովել մարտունակությունը:

Շամխալ ամին ինչպե՞ս մոռանա բոլորից մոռացված հին ցաքատը... Ինչպե՞ս մոռանա իր վաղեմի մի պատառ այգին (ՍԽ, Հարադատ ձեռքեր):

Այլ օրինակներ՝ Հա՞րկ կա ասել, որ արևմտահայ համբավված պոետը պարզապես բախում էր բաց դռներ (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը): Ում հայտնի չէ Մուստաֆա բեկի զավճանությունը: Քիչ հայ գյուղեր է ավերել ավազակը (ՍԽ, Ուստա Հեթումը):

Հարցական նախադասությունները հաճախ գործածվում են հանդիմանություն կամ որևէ երևույթից դժգոհություն, որևէ գործողության և կատարման մերժում արտահայտելու նպատակով:

Օրինակ՝ Քե՞ղ ինչ, ուր եմ գնում, ինչո՞ւ ես հետևում ինձ, — բաժնեցույտ պատասխանեց⁵⁵ Լիլիթը (Իս., Լիլիթ): Կխոսեք պարսկերեն: Իմացա՞ր... Ձեզ հետ չե՞մ, — սպառնաց Վասակը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Է՛, ի՞նչ եք նստել, — հանկարծ զայրացավ Մարկոսը (Ն. տ.): Ի՞նչ եք ծիծաղում, — շարացավ Մարիամը (ՍԽ, Հողը): Նժույզդ տամ, տանեք թաղեր մորուտներո՞ւմ, — մեռնեց Մարկոսը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Այսպիսի նախադասությունները սովորաբար եթե ունեն հաստատական բնույթի կազմություն, ապա մտքով ժխտական են լի-

⁵⁵ Մենք դիտմամբ ընդգծում ենք հեղինակային խոսքի մեջ գործածված որոշ բառեր, որոնք ընդօրինակում են տվյալ հարցական նախադասության էությունը. նպատակը:

նում, ժխտում են արտահայտում, և, ընդհակառակը, եթե ձևով ժխտական են, մտքով լինում են հաստատական:

§ 749. Հարցական նախադասությունները երբեմն արտահայտում են խորհուրդ, ցուցում, խնդրանք, խոսակցին կատարելու այս կամ այն գործողությունը: Օրինակ՝ Նեղություն չէի՞ք կրի՞ օգնել ինձ:— Կարելի՞ է մի թերթ խնդրել,— ասաց նա և փողը տվեց լրագրավաճառին: Կա՞ն չի՞ լինի՞ ձեր տեղը գիշեր այն ընկերոջը:

Երբեմն հարցական նախադասության մեջ հստակացնությունն ու հանդիմանությունը տեղ են գտնում միաժամանակ. հարցական նախադասությունն ունենում է և՛ մեկի, և՛ մյուսի տարրը. հատկանիշը: Օրինակ՝ Խոնջ հարկավորություն ունիմ է՞ չի նահատակ լինելու: Այդ ի՞նչ խելագարություն է, որ ես ուրիշից պարտք անեմ ապրիմ, Հյուսիսսիպիլի համար տիվ և գիշեր աշխատեմ, բայց Հյուսիսսիպիլից մի կոպեկ չստանամ, այդ ո՞ր գրքի մեջ գրված է: Եվ ո՞ր մարդը, որ չունի բնակություն, կերակուր և զգեստ, կարող է գործ կատարել և այն ձրի (Մն):

§ 750. Հարցական նախադասությունները երբեմն գործածվում են զարմանք արտահայտելու համար՝ որևէ գործողության, երևույթի մասին:

Օրինակ՝ ՈՒՍՏԻԱՆ: — Վա՞յ, էս ո՞նց եղավ: էս դրուստ է՞. թե՞ երազ է: (Առաջ է գալիս և զարմացած նայում Նազարին) էս ի՞նչ բանի ես, այ մարդ (ԴԴ, Քաջ Նազար): Թղենու ճյուղերը ետ գնացին ու պատուհանի տակ, լույսի մեջ երևաց նա... Մանուշը թեթևակի ճշաց: Մի՞թե իրոք Գարեգինն է, թե՞ տեսողական պատրանք է դա (Սն, Հողը, 2):

Հարցական նախադասությունները երբ գործածվում են բարդ նախադասության մեջ, զուգակցվելով հրամայական, երբեմն և պատմողական երանդի նախադասությունների հետ, երբեմն արտահայտում են պայման:

Օրինակ՝ Մարդ պետք է խելացի լինի: Մի փոքր նվաստացնում են, համբերիր, ծաղրո՞ւմ են՝ տար, գլուխդ խոնարհ պահիր՝ կրարձրանաս մի օր (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Այս օրինակը կարելի է արտահայտել նաև նախադասության թե՛ հարցական և թե՛ հրամայական տարրը վերածելով պատմողականի: Կազմենք այդպիսի մեկ տարբերակ. «Մարդ պետք է խելացի լինի: Եթե մի փոքր նվաստացնում են, պետք է համբերել, եթե ծաղրում են, պետք է

տանել, գլուխը խոնարհ պահել, և մարդ կբարձրանա մի օր»։ Բերենք մեկ օրինակ ևս։ Օրինակ՝ Իշխանություն կա՞ ձեռքումդ, հարուստ ես, ուրեմն ամենալավ, ամենապատվելի մարդն ես դու հայերի մեջ... (ՄՆ)։

Այս նախադասությամբ ոչ թե արտահայտվում է խոսակցին ուղղված հարցում և ոչ թե նրան վերագրվում է հատկանիշ, այլ դա մի ընդհանրացնող միտք է (ոչ հատկապես խոսակցին վերաբերող), որ արտահայտել է ժամանակի վերնախավերի նկատմամբ ռիսով լցված ու դառնացած Մ. Նալբանդյանը։

Սակայն միշտ չէ, որ հարցական նախադասությունը կամ նախադասության հարցական մասը պայման արտահայտելիս տնենում է այդքան լայն ընդհանրացնող նշանակություն։

Օրինակ՝ — Մաթոս, դիշերահան ագռավի պես կռավիլ մի, բա իսկի քո ոչխարիցը մեկն ու մեկը քարափիցը վեր չի ընկնում...

— Վեր է ընկնում՝ աբրշումի պես բուրդը պետությանն ենք տալիս, միսն էլ խորոված ենք անում... (ՎԱ, Վայրի մեղրի որսորդը)։

— Արամ ասածս էլ մարդ հո չի, կրակ է, կրակ։ Խոսքը բերանիցը դուրս չեկա՞վ՝ չի թողնի սառչի, կկատարի⁵⁶ (ն. տ.)։

Հարցական նախադասությունները կարող են արտահայտել խոսողի հրեքայական վերաբերմունքը. Իսկ ինչպիսի՞ս պարզել։ Զգնա՞լ տուն (ՍԱ, Լեռնցիներ)։ Այդպիսի նախադասություններին մոտ են երկընտրանք արտահայտող հարցական նախադասությունները։

Օրինակ՝ Արդյո՞ք թույլ տալ, որ հայ ժողովուրդը և, առաջին՝ հերթին, նրա միջից ելած երիտասարդությունը, ղենք դառնա ցարիզմի նպատակների համար, թե՞, ընդհակառակը, թեքել ժողովրդի և երիտասարդության համակրանքն ու մարտական կարողությունը դեպի ռուս և համակրողական ռեուլյուցիան, որը կոչված է խորտակելու ոչ միայն ցարիզմի, այլև արևմտյան պետություններին արտաքին ագրեսիան և ներքին ռեակցիան։ Այսպես են դնում հարցը հայ ռեուլյուցիոն դեմոկրատիայի ղեկավարը՝ Մ. Նալբանդյանը (Ա. Հովհ., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը)։

⁵⁶ Այս նախադասությունները մոտենում են պատմողական երանգի նախադասություններին։

Գոյութիւն ունի նաև մի տեսակ հարցում, որ տրվում է հենց իրեն՝ խոսողին և կամ հանդիսանում է բարձրաձայն մտածելու դրսևորում: Օրինակ՝ (Պեպո) — Ո՞վ իս դուն, ի՞նչ իս դուն, ի՞նչ մարթահասաբումն իս դուն, ինչ անում ունիս դուն... Դուն խո մարթ չիս, մարթկերանց համա կերակուր է ստեղծի քիզ աստուծ... (Գ. Սունդուկյան, Պեպո): Ո՞ւր եմ գնում ես, ո՞ւր պիտի հանգչիմ, Ո՞րք պիտի լինի Կայանս վերջին (Իս.):

Այսպիսի նախադասութիւններն ստորոգյալն արտահայտվում է կամ առաջին դեմքով, և կամ խոսողն իրեն պայմանականորեն դիտում է որպես իր խոսակից, և այս դեպքում ստորոգյալն արտահայտվում է երկրորդ դեմքով:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 751. Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են խոսողի թելադրանքը խոսակցին՝ կատարելու որեւէ գործողութիւն:

Հրամայական նախադասութիւններն իմաստային տեսակետից շատ բազմազան են: Նրանցով կարելի է արտահայտել հրաման, կարգադրութիւն, առաջարկ, ցուցում, հորդոր, նույնիսկ՝ խնդրանք: Ինչպես երևում է այս թվարկումից, չնայած «հրամայական» հորջորջմանը, քննարկվող նախադասութիւնների կիրառութեան սահմանները լայն են, և այդ նախադասութիւնները հաճախ շատ հեռու են հրաման լինելուց:

Օրինակներ՝ Հրաման տուր, տե՛ր մարզպան (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ուրախ կաց, տիկին, մի՛ տանջիր սիրտդ այդ դառն հիշողութիւններով (Բ, Սամվել): Աղա Նաղար, դու քո աղայութեանդ վայել, հանգիստ նստիր (Իս., Աղա Նաղար): Իմ կողմից ներողութիւն խնդրիր (Բ, Սամվել): Արամ, հոգուդ մատաղ, էն բանի մասին մտածիր... և հետեիր առողջութեանդ (ՍԱ, Լիոնցիներ): Ինչպես երևում է այս օրինակներից, այդ նախադասութիւնների «հրամայական» հորջորջումը մեծ չափով պայմանական է: Հրամայական նախադասութիւններն արտահայտում են այնպիսի տարբեր իմաստներ, ինչպիսիք են՝ հրամանը և թախանձանքը, որոնք արամաբանորեն նույնիսկ ոչ միայն մոտ չեն իրար, այլև կարող են դիտվել որպես հանադիր բաներ:

Իսկ ինչի՞ հիման վրա են այդպիսի տարբերություններ ունեցող նախադասությունները միավորվում մեկ տեսակի մեջ, ո՞րն է ընդհանուրը այդ բոլորի մեջ: Ընդհանուրն այն է, որ շնայած մըտքի տարբերություններին, այդ բոլոր դեպքերում էլ խոսողը դիմում է խոսակցին, այս կամ այն գործողությունը կատարելու քննարանով:

§ 752. Հրամայական նախադասության կառուցվածքի մեջ վճռական դերը պատկանում է ստորոգյալին, Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է երկկազմ նախադասություններին:

Հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հետևյալ եղանակային ձևերով.

1. Գերադանցապես բայի հրամայական եղանակով. Գնա՛ք քարավան, մեղմ հնչյուններդ հյուսելով երկնի լույս զողանջի հետ, Վիշտա տո՛ւր հովին, քայլի՛ր բնության ծայրը մայրական և մի՛ նայիր ետ (Իս., Աբու-Վալա-Մահարի): Որպես փոթորիկ, իջե՛ք ավերիչ եվ խորտակեցե՛ք աշխարհն այս զազիր, Փռի՛ր դարձրեք այստեղ ամեն ինչ (ՎՏ):

2. Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի երկրորդ դեմքով: Կգաք Սանահին կայարանը... ջուրն ի վեր կհասնեք սարերը (ՎԱ, Անտառին անսովոր մարդը): Բոլորդ կգաք իմ գոնդը... (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կկրակես անընդհատ թշնամու ուշադրությունը գրավելու համար (ԱՀ, Սիրտը):

3. Ըղծական եղանակով. էնպես, որ էգուց ճաշին հաց հասցնես (ՎԱ, Մայրեր): Ա՛յ տղա, է՛յ չլինիմ-չիմանամ որսի դնաս (ն. տ.): Իշխաններ, շծախնք մեր հողիները, — գոչեց համարյա հրամայական ձայնով մռայլ դինվորը: Չանեք ձեզ անպատիվ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Ըղծական եղանակի հաստատման ու ժխտական ձևերի համեմատությունից երևում է, որ հրամայական հրանգի նախադասության կազմության մեջ ըղծականի ժխտական ձևը ավելի վճռական ու ակտիվ դեր է կատարում, քան թե հաստատական ձևը: Սահետաքրքրական և ուշադրավ է ժխտական խոնարհման էությունը, խոնարհման բնույթի հետ կապված իմաստային հատկանիշը բացահայտելու տեսակետից:

4. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի երկրորդ դեմքով. Հենց այս րոպեին դ՛ու՛մ ես նրա մոտ և հայտնում այդ մա-

սին: Այսպե՛ս, ահա, այսպե՛ս, հետո պտտվում եք, շարքո՛վ, շարքո՛վ... — լսվում է բալետմենստերի ձայնը (լր.):

5. Տարածված է բայի ըղձական եղանակի հոգնակի առաջին դեմքի գործածությունը հատկապես կոչ արտահայտող հրամայական նախադասություններում: Սովետական Միության աշխատավորներ: Բոլոր ուժերը նվիրենք յոթնամյա պլանի կատարմանն ու գերակատարմանը (լրագիր): Է՛լ ավելի բարձրացնենք ստեղծագործական ակտիվությունը աշխատանքում (լրագիր):

Բայի առաջին դեմքով արտահայտված ստորոգյալով հրամայական նախադասությունները, ի տարբերություն երկրորդ դեմքով արտահայտվածների, այն յուրահատկությունն ունեն, որ առաջինների մեջ չկա խոսողի ու խոսակցի՝ առաջին ու երկրորդ դեմքերի հակադրությունը, և խոսողը խոսակցին թելադրած գործողությունը չի համարում որպես միայն ու միայն խոսակցին վերաբերող գործողություն, այլ այն դիտում է որպես նաև իրեն՝ խոսողին վերաբերող: Այսպիսով՝ հրամայական նախադասության ստորոգյալի՝ բայի առաջին դեմքով դրվելը հաճախ ունի ոճական նշանակություն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, սահմանական, հարկադրական, ըղձական եղանակները համեմատաբար պասիվ դեր են կատարում հրամայական բնույթի նախադասության կազմության մեջ: Այս կիրառությունները նշված եղանակների համար երկրորդական են: Պայմանական եղանակի երկրորդ դեմքը այս տեսակետից համեմատաբար ակտիվ է, թեև նրա համար ևս դա հիմնական կիրառություն չէ:

§ 753. Հրամայական երանգի նախադասությունները կարող են լինել միակազմ: Այս երանգի նախադասությունների շարքը պետք է դասել նաև այնպիսի միակազմ դիմավոր նախադասություններ, որոնց ստորոգյալն արտահայտված է բայի երկրորդ դեմքով (հիմնականում՝ հրամայական եղանակով): «Մի՛ լինիր ուրազի պես՝ միշտ դեպի քեզ, միշտ դեպի քեզ, այլ եղիր սղոցի պես՝ մի՛ն դեպի քեզ, մի՛ն դեպի մեզ»:

Անդեմ նախադասություններից հաճախ որպես հրամայական են գործածվում այնպիսիները, որոնց գերադաս անդամն արտահայտված է անորոշ դերբայով, ունենում է շեշտ, արտահայտում հրաման, կոչ, կարգադրություն և այլն: Օրինակ՝ Թեքվե՛լ դեպի

ձախ, դեպի Փոքր Ղարաքիլիսա, այնտեղից՝ Կալաչի պոստ (ԱՀ, Սիրտը): Թեանցն՝ զերեզմանատան ճանապարհով և հարձակվել ճակատից ու կողքից (ն. տ.): Խթանն՝, խթանն՝... (ն. տ.): Շեշտակի հարված, տրորն՝ ձիերի տակ (ն. տ.):

Հրամայական բնույթի կարող են լինել նաև որոշ անվանական նախադասություններ: Օրինակ՝ Ո՛չ մի խոսք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Լոուիճուն (ԳՄ, Պատանեկություն): Դո՛ւրս, հրամայեց Գյուտը բարձրագույն (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Սո՛ւս, հեթանոս (ն. տ.): Առա՛ջ, առա՛ջ, — որոտաց բազմությունը (ն. տ.):

§ 754. Հրամայական նախադասության յուրահատկություններից է այն, որ նրա ստորոգյալը մեծ մասամբ շեշտը կրում է իր վրա:

Հրամայական նախադասության բնորոշ հնչերանգի ուժգնությունը պայմանավորված է խոսողի վերաբերմունքով, խոսողի նպատակով: Բնականաբար վճռական հրամանի, կարգադրության բովանդակություն ունեցող նախադասության հնչերանգը զգալի չափով տարբերվում է հորդորանքի բովանդակություն ունեցող նախադասության հնչերանգից:

Այսպես, հրամայական շեշտը ընդգծված է հետևյալ օրինակների հրամայական նախադասություններում: Անձնատու՛ր եղեր, — շարունակում էր գոչել աղան՝ ատրճանակի փողն այս ու այն կողմ դարձնելով (ԱՀ, Սիրտը): Չհամարձակվե՛ք հարձակվել անդեն մարդկանց վրա, — ասաց նա և սպառնալից նայեց սուլային (ն. տ.):

Մինչդեռ, օրինակ, հետևյալ նախադասություններում քննարկվող շեշտը շատ մեղմ է. Բազրատ, ապա նայիր, նայիր, — ասաց Մուսայելյանը և ձեռքով ցույց տվեց զորանոցները (ն. տ.): Դիմացիր, որդի, ցավը մարդուն է տված (ն. տ.):

Այդ տեսակետից ավելի բնորոշ է հետևյալ օրինակը. Բնկերներ, թույլ տվեք ռեկոմի անունից, — սկսեց նա հայացքը հոծ բազմությանը սեռած, — ողջունել ձեզ՝ տարած փայլուն հաղթանակի համար (ն. տ.):

Երբեմն շեշտը թույլ է լինում այնքան, որ գրավոր խոսքի մեջ չի նշվում: Դրանից չի փոխվում նախադասության բնույթը՝ դարձյալ վերևում նշված պատճառով: Օրինակ՝ Դու քո՛ մասին պատմիր (ՆԴ, Պայքար): Աստվածդ սիրես: Մանե, ուշքդ հավաքիր... Այնպես արա, որ բան չնկատվի (ն. տ.): Չնեղանաս քույրիկ... (ն. տ.):

Հրամայական նախադասության մեջ շեշտադրության տեսակետից հետաքրքրական կարող է լինել Նար-Դոսի «Պայքար» վեպից բերված հետևյալ տրամախոսությունը, որի մեջ գործածված են հրամայական նախադասություններ, սակայն հեղինակը ոչ բոլոր հրամայական նախադասություններում է նշանակել շեշտ: Տրամախոսությունը սառնասիրտ, անվրդով Վահանի և հավասարակրշուռությունից դուրս եկած, Վահանի նկատմամբ վրդովմունքով լցված Մանեի տրամախոսությունն է: Նար-Դոսը գրավոր խոսքի մեջ շեշտադրությամբ կարողացել է ներկայացնել նրանցից յուրաքանչյուրի խոսելու տոնի բարձրությունը մյուսի համեմատությամբ, իսկ դրանով էլ ավելի ամբողջական դարձնել նրանց հոգեվիճակի պատկերը այդ պահին: Բերում ենք տրամախոսությունը՝ քննարկվող հարցի համար ոչ կարևոր որոշ նախադասությունների կրճատումներով:

— Լսի՛ր, օ՛ձ,— աղաղակեց նա (Մանեն) անզուսպ կատաղությամբ:

...Հեռացի՛ր, գնա՛, հանգի՛ստ թող ինձ...

— Մանե, բաց արա:

— Հեռացի՛ր,— լսվեց ներսից Մանեի ջղային կատաղի աղաղակը:

— Խելագարվե՞լ ես, ի՞նչ է:

— Այո՛, խելագարվել եմ, հեռացի՛ր:

— Բաց արա, ասում եմ:

— Չեմ բանալ, հեռացի՛ր:

— Բան եմ ուզում ասել:

— Չեմ ուզում, հեռացի՛ր:

— Դու հիմարություն մի անիր, բաց արա (ՆԴ, Պայքար):

Այս փաստն իսկ ցույց է տալիս, որ հրամայական նախադասությունների շեշտը գրավոր խոսքի մեջ ոչ միշտ է անհրաժեշտ. և դա պայմանավորված է նախադասության երանգային նրբին հատկանիշներով:

Դա վերաբերում է մասնավորապես հրամայական եղանակի բայաձևով արտահայտված ստորոդյալ ունեցող նախադասություններին, քանի որ բայի հրամայական եղանակային իմաստը տվյալ դեպքում պայմանավորում է նախադասության համապատասխան բնույթ: Ուրեմն այս դեպքում որոշող դերը կատարում է եղանակի կատեգորիան:

Իսկ երբ նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է այլ եղանակային ձևերով, և կամ նախադասությունը միակազմ է, նախադասության հրամայական բնույթի ձևավորման համար շեշտը համեմատաբար ավելի անհրաժեշտ է դառնում: Օրինակ՝ Հետո դարձավ մոտը կանգնած Հակոբին ու Միհրանին և ասաց. կմտնե՞ք քաղաք, իմա՛ց կտաք ներսում եղած մեր մարդկանց (ԱՀ, Սիրտը): Զսարսափե՛ս դու ամենհի երթից այդ (ԵԶ): Խուճապի շմատնվե՛լ, — դարձավ նա մարտիկներին: — Կրակ բացելով դուրս գալ: — Գե- լուտը և այնտեղից ուղիղ դեպի Ղզլշախշախ (ԱՀ, Սիրտը):

Նման պարագաներում նախադասության շեշտը ճիշտ չգործածելու դեպքում կարող է փոխվել նախադասության միտքը, հետևապես և բնույթը:

Օրինակ՝ «Ոչ մի պատասխան» նախադասությունը պատմողական առոգանությամբ կնշանակի «Ոչ մի պատասխան չեղավ (չտրվեց, չտվեց, չսվեց և այլն):

Օրինակ՝ Բախեց գուռը: Ոչ մի պատասխան (ԴԴ, Տուն): Մինչդեռ նույն նախադասությունը հրամայական ինտոնացիայով կնշանակի «Ոչ մի պատասխան մի՛ տա, մի՛ տվեք»:

Մի այլ օրինակ. Սուրենը հրամայեց. Կրա՛կ (ԱՀ, Սիրտը): Այստեղ «կրակ» հրամայական նախադասություն է և արտահայտում է «կբակիր, կրակ բացիր (բացեք)» միտքը: Մինչդեռ «Կրակ»-ը մի այլ դեպքում կարող է գործածվել նկարագրության նպատակով, որով հաստատվի մի տեղում կրակ լինելը, կրակի գոյությունը, հետևապես և նախադասությունն այս դեպքում կլինի պատմողական:

Հրամայական նախադասության շեշտը, ինչպես տեսանք, սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա: Եթե հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է հարադիր բայով, շեշտը դրվում է հարադիր բայի անվանական բաղադրիչի վրա: Օրինակ՝ Անձնատո՛ւր եղեք (ԱՀ, Սիրտը): Նե՛րս եկեք, իշխանիկներ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

Անդեմ հրամայական նախադասություններում շեշտը որպես կանոն դրվում է գլխավոր անդամի վրա: Օրինակ՝ Ու վերջապես հեռագիր... Դիմավորե՛լ, վազոն յոթ (ՀՍ):

Եթե հրամայական նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է հրամայական եղանակի արգելականով կամ ժխտական խո-

նարհումով և ունի ժխտական օժանդակ բայ, ապա շեշտը դրվում է արգելական մասնիկի կամ ժխտական օժանդակ բայի վրա: Օրինակ՝ «Մի՛ կանչեք ինձ, հույսի նոր խոսքերով ինձ մի՛ դուրս եք (ՎՏ): Դու չե՛ս գնա և չե՛ս անի այդ:

Շեշտադրության այս դեպքերը վերաբերում են հրամայական նախադասության սովորական շարադասությանը, Իսկ շրջուն շարադասության դեպքում շեշտը բնականաբար ընկնում է նախադասության այն անդամի վրա, որը տրամաբանորեն առանձնացվում և ուշադրության է առնվում:

Վերցնենք մեկ նախադասություն:

«Հիմա կատարի՛ր այս հանձնարարությունը»:

Այս նախադասությունն ունի սովորական շարադասություն, որի պատճառով շեշտը դրված է ստորոգյալի վրա: Սակայն, նայած խոսքի նպատակին, կարող է այդ նախադասությունը դորժածվել շրջուն շարադասությամբ, և համապատասխանաբար կփոխվի տրամաբանական շեշտի տեղը: Այսպես՝ Այս հանձնարարությունը հիմա՛ կատարի (և ոչ թե հետո): Հիմա ա՛յս հանձնարարությունը կատարի (և ոչ թե այն) և այլն:

§ 755. Հրամայական նախադասությունները իմաստային տեսակետից բազմազան են: Իմաստային այդ տարբերությունները հաճախ միանգամայն բացահայտ են նույնիսկ խոսքից դուրս: Սակայն հաճախ էլ նրանց երանգային տարբերությունները որոշակիորեն կարող են հասկացվել միայն խոսքի մեջ՝ կից նախադասությունները հաշվի առնելու դեպքում կամ խոսելու կոնկրետ պայմաններում:

Համեմատենք հետևյալ երկու օրինակներն իրար հետ այդ տեսակետից:

Ջարգեցե՛ք անդուլ, անդութ, անխնա,

Ջնջեցե՛ք լաշխարհն ապական ու հին,

Թող քարը քարի վրրա չըմնա,

Ողջը մատնեցե՛ք հրին ու մահին (ՎՏ):

Գինի՛ բերեք, է՛յ, գինի՛ բերեք (Իս., Ձինգիդ-խան):

Առանձին վերցրած, կարող է թվալ, թե առաջին օրինակը հրաման է, այն էլ շատ խիստ հրաման, իսկ երկրորդը սովորական պահանջ է, կամ նույնիսկ՝ խնդրանք: Բայց երբ նկատի ենք առնում, որ առաջին քառատողը Վ. Տերյանինն է, գրված է հեղափոխության

տարիներին և ուղղված է բանվոր դասակարգին, հասկանալի է դառնում, որ այդ ոչ թե հրաման է, այլ կոչ: Իսկ մյուս նախագասությունը, որ սովորական պահանջի կամ խնդրանքի տեղ կարելի է ընդունել, փաստորեն դաժան Չինգիզ խանի հրամանն է: Այնպես որ նախագասությունների նրանգային նրբությունները որոշելիս անհրաժեշտ է ունենալ կոնկրետ մոտեցում:

Սակայն հրամայական նախագասությունների հրանգների միջև որոշակի սահմանագիծ դնելը երբեմն դժվար է, նույնիսկ կոնկրետ մոտեցման դեպքում: Այնուամենայնիվ մենք դրանք խմբավորում ենք՝ նկատի ունենալով յուրաքանչյուր նախագասության մեջ առավել բնորոշ, առավել էական հատկանիշը:

Հրամայական նախագասություններն արտահայտում են.

1. Հրաման, կարգադրություն. Տարե՛ք սրանց ամենին զըլ-խատման հրապարակը (Իս., Շի-Հոանգ-Տի-Բողդի-խանը), Շո՛ւտ հարկային մնացորդ հացը, կրելու պարկերը, դրաստը հանեցե՛ք և չափերը բերե՛ք (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վա՛շտ, կանգնի՛ր (ԴԴ, Միայն մեկը): Ո՛չ մի քայլ ետ: Դիրքավորվե՛լ (ԱՀ, Սիրաը):

2. Պահանջ, դիմում որևէ բան կատարելու վերաբերյալ. Աղջի՛, չայ բերեք, հաց բերեք, արաղ բերեք, քեռի ինչանի համար (ՀԹ, Քեռի ինչանը): Պղինձը ջուր լցրեք, բերեք. մի փեշ քար էլ բերեք, կրակն ածենք տաքանան (ՀԹ, Նեսոյի քարաբաղնիսը): Մի Երկու հաստ լեհեք բերեք, մի շորս ու հինգ ուժով տղեք էլ եկեք էստեղ (ն. տ.):

3. Հանդիմանություն, որն արտահայտում են և՛ ժխտական կամ արգելական, և՛ հաստատական կառուցվածքի հրամայական նախագասությունները. Մի՛ խոսիր այդպես խրատական ոգով, տե՛ք Վահեունյաց. — խստորեն հանդիմանեց կաթողիկոսը (ԴԴ, Վարդանանք): Աղջի՛, ձայնդ քեզ պահիր (ՍՍ, Հողը): Վե՛րջ տուր, — գոչեց մինչև սրտի խորքը վիրավորված Արևիկը (ն. տ.): Ընկե՛ր Ասլան, ձեզ պահել իմացեք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ):

4. Կոչ. Կոչանտեսականե՛ր ու կոչանտեսուհիներ, դյուղա-կան մեխանիզատորներ. ավելի լայնորեն արմատավորեցե՛ք կոմպլեքսային մեքենայացումը հողագործության և անասնապահության մեջ, տիրապետեցե՛ք տեխնիկային և այն ավելի լավ օգտագործեցե՛ք արտադրողականությունը քարձրացնելու և ձեր աշխատանքը թեթևացնելու համար (լրագիր):

Ե՛լ, դեմոկրատիա, հոր ու խնդուն աղմկիր ամեն կողմ,
Դո՛ւրս թափվիր մութ խուցերից և որոտա որպես հողմ (ՎՏ):

Արթնացի՛ր, երկրի դարավոր մշակ, Վառվեցե՛ք, ջահեր, փո-
ղե՛ր, հնչեցե՛ք, Շողա՛, նոր կյանքի արյունավառ ծեգ, Ծածան-
վի՛ր աղատ, կարմիր դրոշակ (ՎՏ):

5. Հորդոր, ցանկություն. Ե՛րգ իմ, ձուլվի՛ր խրոխտ այս շար-
քերին ահա, իմ մանկությունն էլ քո տողերում տա՛ր... Շնփոր
դարձիր նրանց շրթունքների վրա, եվ նրանց հետ քայլի՛ր դեպի
ճամբար (ՀՍ): Լա՛ց վերջին լացըդ, սիրտ իմ մենավոր, վերջին
արցունքդ հեկեկա՛ թափի՛ր. Երազ, երգ ու սեր, օրո՛ր ու օրո՛ր,
Սի՛րտ իմ, հանդարտի՛ր (ՎՏ): Լա՛վ հանգստացի՛ր,— հորդորեց
Գյուտը (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

6. Խնդրանք, աղերսանք. Օ՛հ խնայեցե՛ք, մի՛ հիշեցնեք ինձ
(ՀԹ): Լիլի՛թ, կյա՛նքս, ինձ ների՛ր, Լիլի՛թ, հոգուս հոգի, ալպես
լուռ և ախուր մի՛ նայիր ինձ: Ժպտա՛, խոսի՛ր (Իս., Լիլիթ): Լուս
տենչանքով, հավատով փայփայիր ու փարատիր... Փարվի՛ր ինձ
ամուր, Մեղսոտ սիրով սիրիր ինձ (ՎՏ): Վեր կաց, նանի, հայ
տուր մեզ (ՀԹ, Խրճիթում): Աչքերդ փակի՛ր, ինձ քնքուշ գրկի՛ր,
Սուտ կյանքին խառնի՛ր երազանքը սուտ... Կրժքիս դիր դեմքը քո
տխրադալուկ, Մոռացի՛ր կյանքի տառապանքը մութ, Սուտ կյան-
քին խառնիր երազանքը սուտ, իմ սիրուն մանուկ, իմ քնքուշ
մանուկ (ՎՏ):

7. Խորհուրդ. Դու մի՛ հավատա ժպտուն աչքերին... Դու շուտ
մի՛ խաբվիր ժպտուն աչքերից (ՀԹ, Ժպտուն աչքեր): Մի՛ վախե-
նար սիրուն քուրիկ... Փախի՛ր, գնա... ինչպես մորիկ (ՀԹ, Որբը):
Վերջը ոտքդ քարին կգա, հորդ խոսքից մի անցնիր, Հոր անեծքը
մոր անեծք չէ, հոր անեծքից վախեցիր (ՀՇ):

8. Առաջարկ, հրավեր. Համեցե՛ք, դարիք ախպեր, նստիր,
հաց բերեն, հաց անուշ արա (ՀԹ, Երկաթուղու շինությունը): Լավ,
համեցե՛ք գնանք (ՀԹ, Քեռի Խեչանը): Եկե՛ք մեր բրուտանոցը,
ընկեր Գարեգին, հայրս շատ ուրախ կլինի (ՍԽ, Հողը, 1):

Հրամալական նախադասության այս իմաստը մոտ է նրա
խնդրանքի իմաստին, քանի որ սրա մեջ ևս խնդրանքի որոշ տարր
կա, բայց իշխողը, բնորոշը, իհարկե, առաջարկի, հրավերի
իմաստն է:

9. Առաջադրանք.

Այսպես, առաջին դասարանի «Հայոց լեզվի դասագրքի» (1954 թ.) մեջ կարդում ենք այսպիսի առաջադրանքներ:

«Դիտի՛ր նկարները և մի պատմվածք կազմի՛ր», «Արտագրի՛ր, լրացրո՛ւ բաց թողնված մեծատառերը», «Կազմի՛ր պատմվածք այս նկարներով», «Արտագրի՛ր: Ընդգծի՛ր ամեն մի տողի առաջին բառի սկզբի տառը»: Հետաքրքրական է, և մենք բոլորովին պատահական չենք համարում, որ եթե ստորին դասարանի աշակերտներին համար առաջադրանք արտահայտող հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է հրամայական եղանակի եզակի երկրորդ դեմքով, որով ավելի անմիջականորեն է տեղ հասնում միտքը, ապա բարձր դասարանի դասագրքերում այդ կարգի առաջադրանքները արտահայտվում են անդեմ բայական նախադասություններով: Ահա 5-րդ և 6-րդ դասարանների «Հայոց լեզվի դասագրքից» մի քանի օրինակներ.

Կազմել նախադասություն և բացառական հոլովով գործածել հետևյալ բառերը: Գտնել բացառական հոլովով գործածված գոյականները և որոշել նախադասության ինչ բանդամ են: Արտագրել ածականները գոյականների հետ, բացատրել ածականների նշանակությունը:

Այս նույն նպատակով գործածվող նախադասությունները կարող են կազմվել նաև հրամայական եղանակի հոգնակի թվով: Ինչպես՝ կազմեցեք նախադասություններ՝ գործածելով բոլոր ցուցական դերանունները:

ԲԱՑԱԿԱՆՉԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 756. Բացականչական նախադասություններն արտահայտում են հիացմունք, դարմանք, կոչ, ցանկություն, բարեմաղթություն և այլն: Այս նախադասությունների բնորոշ հատկանիշը յուրահատուկ բացականչական հնչերանգն է, որ հաճախ զուգակցվում է քերականական մի շարք հատկանիշներով: Դա երևում է բացականչական նախադասությունների ճնշող մեծամասնության մեջ հենց առաջին հայացքից:

Օրինակ՝ Ի՜նչ հասակ, ի՜նչ քնքշություն, ի՜նչ ճաշակ, ի՜նչ զրացիա (ՆԴ, Պայքար): Օ՜, ո՞ւմ եմ տեսնում, քույրիկ ջան, ում եմ տեսնում (ն. տ.): Տե՛ր աստված, որքա՜ն գեղեցիկ է, որքա՜ն սիրում եմ (ն. տ.):

Բացականչական նախադասությունը, ինչպես ամեն մի նախադասություն, բնականաբար միտք է արտահայտում, բայց այդ միտքը չի արտահայտվում որպես, այսպես ասած, օբյեկտիվորեն արված դատողություն, այլ ընդգծված կերպով կրում է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի կնիքը:

§ 757. Մի շարք կառուցվածքային հատկանիշներ, զուգակցվելով համապատասխան հնչերանգի հետ, ձևավորում են բացականչական նախադասությունը:

Այսպես, բացականչական նախադասության ստորոգյալը մեծ մասամբ արտահայտվում է ըղձական եղանակով, այլ կերպ՝ ըղձական եղանակի ամենատարածված կիրառությունը պարզ նախադասության մեջ բացականչական նախադասության ստորոգյալի ֆունկցիան է: Դա բացատրվում է ըղձական եղանակի իմաստով:

Օրինակ՝ Ա՛խ թե այստեղ լինեիր, ինձ օգնեիր (Ար., Ընկեր Մուկուշ): Թաղե՛մ սրանց թագավոր գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Լա՛վ, սիրելիս, չերկարացնե՛նք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ): Իմ արցունքնե՛րն արևն առնեիր, Հանեիր երկի՛նք, դարձնեիր ամալ, Քամի՛ն նրան տանե՛ր, տանե՛ր հեռու երկիր տխրությանմբ (ԳՍ):

§ 758. Հարցական-հարաբերական դերանունները բացականչական նախադասություններում հաճախ են դործածվում բացականչական հնչերանգով: Օրինակ՝ Ի՛նչ լավ էր, որ տեսա (Գէ): Քանի՛-քանի՛ անգամ սպասել ես դողով (Գէ): Ո՞վ իմանա, քանի՛ ումբ է նետել նա ցած, Քանի՛ անգամ շաղել տանիքների վրա և այս փողոցներում (ՍՏ):

§ 759. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ կարևոր դեր են կատարում ձայնարկությունները: Օրինակ՝ Եվ վերջալույսին մի օր, օ՛, մի օր Մանիշակագույն սարերի լանջին Բացվեինք իրար խոսքերով շնչին, բայց ուխտը լինեիր անխարդախ ու խոր (ՎՏ): Այստեղ բայի ըղձական եղանակը ևս ոբոշ դեր կատարում է նախադասության բացականչական երանգի ձևավորման հարցում:

§ 760. Բացականչական նախադասությունների կազմության քննարկումից երևում է, որ հաճախ պատմողական նախադասությունն արտահայտվելով բացականչական հնչերանգով՝ վերածվում է բացականչականի:

Այս դեպքում բացականչական նախադասությունը, որպես

այդպիսին, ձևավորվում է հնչերանգի միջոցով միայն: Այսպես, «Շատ լա՛վ է, շատ լա՛վ...» (ՔԹ, Ոսկե հովիտ) նախադասությունն առանց բացականչական հնչերանգի կլինի պատմողական: Սակայն, ինչպես ասվեց վերևում, պատմողական նախադասության որևէ անդամը բացականչումով արտահայտելիս այն (նախադասությունը) անպայման չի վերածվում բացականչականի:

Սակայն կան բացականչական նախադասություններ, որոնց բացականչական հնչերանգը հնարավոր չէ վերածել պատմողականի, քանի որ նրանց կազմության մեջ որոշ բաղադրիչներ, որոշ հատկանիշներ այդ անել թույլ չեն տալիս: Հենց սրանք էլ բուն բացականչական նախադասություններն են: Դրանք, ամենից առաջ, այն նախադասություններն են, որոնց կառուցվածքի մեջ կարևոր դեր էն կատարում հարցական-հարաբերական դերանունները (ոչ հարաբերականի դերով):

Օրինակ՝ Ի՞նչ լավ էր էն աղջիկը, Ի՞նչ լավն էին նրա ժալտուն, զվարթ աչքերը, Ի՞նչ լավն էր էն ապահով տաք սննյակը (ՀԹ, Ուրախ գիշեր): Ինչե՞ր քաշեցինք մենք ճանապարհին (ԱՍ, Ոսկե մեղալ): Ինչքա՞ն եմ սիրում նրան (ն. տ.): Օ՛, ինչպես քաղցր է երկինք վերանալ, Վիշտ, հոգս մոռանալ, Լուսնի փայլի մեջ լողալ, շավառնել, Աստղերը գրկել (Հ. Հակ.): Ինչպիսի՞ հերոս ընկերներ մեռան, Մեռա՞ն՝ չկորան (Հ. Հակ.): Այս ինչպե՞ս, ինչպի՞ս... Այս Ի՞նչ փոթորիկ, մրրիկ հեռատես Երկրաշարժ ահեղ, Անողորհ հեղեղ Քանդեց, ավերեց կարգերն անցյալի Եվ հավասարեց հողի ու ջրի (Հ. Հակ.): Այս Ի՞նչ կրակի մեջ է ընկել Մուկուչը (Ար., Ընկեր Մուկուչը):

Այս և նման նախադասությունները հնչերանգի փոփոխումով հնարավոր չէ վերածել պատմողականի, բայց երբեմն հնարավոր է լինում վերածել հարցականի, իհարկե, փոխելով նաև խոսքի նպատակը:

§ 761. Բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ դեր ունեն նաև որոշ եղանակավորող բառեր: Օրինակ՝ Երանի՛ր և քեզ, որ եզերքին կանաչ խնդություն, սեր պիտի երգես... Թե հրդդ էլ անմահ լինի մեր երգին՝ Երանի՛ր և քեզ, երանի՛ր և քեզ (ՍՎ, Հայրենի ջրերը): Թո՛ղ կայծեր ցայտեն քո սմբակներից, Թո՛ղ շանթեր տեղան մեզ վրա վերից (ՍՎ, Կովի երգ):

Հաճախ է պատահում, որ վերևում թվարկված տարբեր հատ-

կանիշները հանդես են գալիս միասնաբար: Օրինակ՝ Հը՝, ինչպե՛ս կարելի է (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Ա՛խ, երանի չէ՞ր բյուր և բյուր անգամ, Որ կույր ու անգետ լինեի կրկին (ՎՏ): է՛, ի՛նչ չարչարանք քաշեց գյուղը, քանի՞ մարդու ծեծեցին (ԱԲ, Օրանջիա):

§ 762. Բացականչական նախադասությունների շարքում կարևոր տեղ են գրավում անդեմ նախադասությունները, հատկապես բայական կազմություն ունեցող, համեմատաբար քիչ չափով նաև անվանականները:

Ա՛հ, այս ցուրտ երկրի անհայտում անհուն
Ընկնել և՛ կորչել, և՛ ննջել հավետ,
Ոչնչանալ ու մոռացվել քեզ հետ,
Ավերված երազ-հայրենական տուն... (ՎՏ):

Հիշենք, որ բայական այսպիսի կառուցվածք ունեցող անդեմ նախադասությունները ակտիվ դեր են կատարում հրամայական նախադասության կազմության մեջ: Բայց եթե հրամայական նախադասությունը ինչպես առհասարակ, այնպես էլ նման դեպքերում արտահայտում է թելադրանք խոսակցին՝ կատարելու բալով արտահայտված գործողությունը, ապա այստեղ անորոշ դերբայով արտահայտված գործողություն կատարելը հենց իր խոսողի, ցանկությունն է և իրեն է վերաբերում:

Բերենք այլ օրինակներ:

Սիրել ու կրկին սիրել խնդագին,
Փայփայել քնքուշ, լինել հարազատ,
Հեռանա՛լ, դառնա՛լ կրկին ու կրկին,
Անհուն աշխարհում բացսիրտ և ազատ (ՎՏ):

Ռայաթին գուել են, դուփել են, թալանել են, հողին հանել են, միսը շներին տվել: Զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ, զուլո՛ւմ (Իս., Արձակ էջեր, էջ 65):

§ 763. Բացականչական նախադասության հնչերանգի համար բնորոշը բացականչումն է, որը կարող է լինել նախադասության տարբեր անդամների վրա: Մեծ մասամբ բացականչական հնչերանգը ընկնում է այն բառերի վրա, որոնք առավել բնորոշ են բացականչական նախադասության համար: Այդպիսի բառեր են, ինչպես տեսանք վերևում, ձայնարկությունները, եղանակավորող

բառերը, բայի ըղձական եղանակը, հարցական-հարաբերական դերանունները (տե՛ս վերևի օրինակները): Բայց, իհարկե, դա բացարձակ կանոն չէ, և երբեմն շեղումներ լինում են նախադասության տրամաբանական շեշտի տեղափոխության պատճառով:

Բացականչական նախադասությունները երբեմն արտահայտվում են ոչ թե սովորական բացականչությամբ, որ գրության մեջ արտահայտվում է երկարացման նշանով, այլ շեշտով: Օրինակ՝ Մեր դաշտերում համայնական Թո՛ղ հնչի երգը լիաթոք, Փո՛ղ հնչի թող իմ հաղթական, իմ նոր երկրում արևաշող (ԳՍ): Բարե՛ ընկերներ (ԵԶ): Փա՛ռք և երկրպագություն նրա լուսեղեն անվան (ՎՏ):

Թեև բացականչական նախադասությունների մեջ բացականչական հնչերանգն ընկնում է մեկ, երկու, համեմայն դեպս սահմանափակ թվով բառերի վրա, բայց այն իր էությունամբ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ամեն մի նախադասության մեջ բառի բացականչական հնչերանգ ունենալը դեռևս հիմք չէ այդ նախադասությունը բացականչական համարելու:

Օրինակ՝ Գեղը փնջացնում է, վերեկից սկսում է ծիկրատել, թափուն նայել դեպի ներքև, վիզը ձգո՞ւմ է, ձգո՞ւմ է, էնքան ձգում է, որ էլ չի կարողանում իրան պահի, թրը՛մփ, ընկնում է ուղիղ կոթի մեջը՝ խեղդվում (ՀԹ., Կարմրիկը): Շա՛տ-շատ տարի առաջ ճապոնական ծովի ափին մի ջահել ձկնորս է լինում, անունը Ուրաշիմա (ՀԹ, Փոքրիկ ձկնորսը): Ուներ գանգո՞ւր, գանգո՞ւր մաղեր, Փայտե փոքրիկ նժույգ ուներ, Սիրում էր նա խաղալ, վաղել, մինչև մթին տուն դար քներ (ՍՎ, Բալլադ կապուտաչյա մանկան և արևի մասին): Նստեց տղան ճամփի քարին, Նայե՛ց, նայե՛ց նա շարունակ, չէր երևում ճանապարհին ո՛չ ձիավոր, ո՛չ արեգակ (ն. տ.):

Այս նախադասություններում էլ բացականչական հնչերանգի տակ են մեկական անդամ, և այդ առողանության դերն էլ այդքանով սահամանափակվում է ու չի տարածվում նախադասության մյուս անդամների, ամբողջ նախադասության վրա: Ուստի դրանք մնում են որպես պատմողական նախադասություններ:

§ 764. Բացականչական նախադասություններն իրենց իմաստներով ու կիրառություններով բազմազան են: Դրանք արտահայտվում են.

1. Առարկայի, երևույթի, սրանց հատկանիշների նկատմամբ

խոսողի դրական վերաբերմունքը, առավելապես հիացմունքը. Ա՛խ, ի՛նչ լավ են սարի վրա Անցնում օրերն, անո՛ւշ, անո՛ւշ, Անըրջային, թեթևասահ, Ամպ ու հովերն անո՛ւշ, անո՛ւշ... Ա՛խ, ի՛նչ հեշտ են սարի վրա Սահում ժամերն անո՛ւշ, անո՛ւշ, Շվին փչեց հովիվն ահա—Աղջիկն ու սերն անո՛ւշ, անո՛ւշ (ՀԹ): Ա՛խ, որքա՛ն փարթամ կյանքը ծաղկում է Մատաղ կրծքի տակ (ՀԹ): Ի՛նչ հրաշալի ադամանդեր են՝ սպիտակ հիանալի ճառագայթներով: Ի՛նչ կարմիր հակինթներ են, ի՛նչ մաքուր կանաչ զմրուխտներ են, ի՛նչ սուտակներ, ի՛նչ շափուղներ, ո՞րն ասեմ, ո՞րն ասեմ և ինչքա՛ն շատ են, շա՛տ են (Իս., Լիլիթ):

2. Ցանկություն, իղձ, տենչանք. Ա՛խ, ես երանի կայծակ լինեի, Որոտ-ճայթյունով Մռայլ ամպերից ժայթքեի ըմբոստ Զարկեի ուժգին, Պատեի խավար Կամարը երկնի (ՀԹ):

Օ՛, երկինք մոխրակուտակ, օ՛, անձրև երկնի արցունք
Օ՛, զեփյուռ, մաքուր համբույր, օ՛, երկինք մոխրակուտակ,
Ա՛խ, ծագեր արփին հանկարծ, վառվռուն որպես արբունք,
Ոչ մոխիր լինեի երկնում, ոչ տեղար անձրև արցունք (Գ. Սար.):

Աշխարհը սրտիս մեջ առնեմ ես
Ու սրտանց մորմոքե՛մ, հիանա՛մ,
Թե ապրեմ, թող սրտո՛վ ապրեմ ես,
Մահանամ, թող սրտի՛ց մահանամ... (ՍԿ):

Սրանց մոտ են մեկի կամ մի բանի նկատմամբ խոսողի երանական վերաբերմունքն արտահայտող նախադասությունները: Օրինակ՝ Երանի՛ նրան, որ արդար ձևաքով փորել է այս խոր ջրանցքն ու առուն... Երանի՛ նրանց, որ սրտով զվարթ Դեռ նոր պիտի դան, նոր հուններ փորեն (ՍՎ, Հայրենի ջրերը): Երնեկ ծտին Ճյուղբի միջին Մլվում է թրթռում (ՀԹ, Անիծած հարսը):

Այսպիսի նախադասությունները որոշ չափով հարում են նաև առաջին կետի տակ նշված նախադասություններին:

3. Հաճելի հիշողություններ, վերապրումներ. Քանի անգամ է արտացոլվել Այս հայելու մեջ պատկերը քո, Քանի անգամ ես դու վրդովել եմ սպասել ինձ մինչև երեկո (ՀՍ): Օ՛, որպիսի՛ չքնաղ գրախտային օրեր (ԵԶ, Մանկություն): Եվ ինչքա՛ն ծիծաղեցին էն գիշեր ամենքն էլ, ինչքա՛ն ծիծաղեց Զանոն... Ի՛նչ ուրախ էր, ինչ ուրախ գիշեր (ՀԹ, Ուրախ գիշեր):

4. Ողջո՛ւյն, բարեմաղթություն, որոնք մեծ մասամբ արտահայտվում են միակազմ նախադասություններով. Ողջո՛ւյն քեզ, անհայտ, անծանոթ ընկեր, հաղաղություն քեզ, հեռավոր եղբայր, — Ողջո՛ւյն ձեզ, վաղվա չծնված կյանքեր (ԵՁ): Ողջո՛ւյն Արխադաշ Ալուն: — Հաղթանա՛կ գործին Իլլիշի (ԵՁ): Փա՛ռք քեզ, փա՛ռք քեզ, Մեր զինկոմ արի (ԵՁ, Իմ ընկեր Լիպոն): Գնա՛ս բարով, ա՛յ ուխտավոր (ՀԹ, Հայ ուխտավորին): Արագի՛լ, բարո՛ւլ եկար, Հա՛յ արագի՛լ, բարով եկար (ՀԹ, Արագի՛լ): Կեցցես, աստված էլ ավելի շնորհք տա (Իս., Գրական նախանձ):

5. Ցավակցական վերաբերմունք, անցանկալի երևույթների նկատմամբ ափսոսանքի և նման զգացումների, Ինչքա՛ն վարպետներ ու բանվորներ են կախվել բարձր բուրգերից... Ինչքա՛ն, ինչքա՛ն թշվառներ մեռել են անողորմ ծեծի տակ (Իս., Ջինական մեծ պարսպի երգը): Ափսո՛ս տղամարդ, կնկա փորձանքը ընկավ (Իս., Բայրամ Ալին): Ափսո՛ս իգիթ, ափսո՛ս, Բայրամ Ալի (ն. տ.): Որքա՛ն անփորձ, որքա՛ն հիմար եմ եղել առաջ (ՆԴ, Պայքար): Է՛է՛հ, ծերաժա՛նք ըսել է՝ եկանք հասանք ծերին (Իս., Համբերանքի չիբուխ):

Այս ենթատեսակի շարքը կարելի է դասել հետևյալ և նման նախադասությունները, թեև որոշ տարբերություն կա դրանց միջև: Օրինակ՝ Եվ ո՛ւ գիտի՝ դեռես անմեղ Քանի հողի կտանջի, Եվ ո՛ւ գիտի ինչ մութ, ահեղ Անապատում կհանգի (ՀԹ, Դու քո ճամփեն): Փողոցները երկտ՛ր ու ձանձրալի, աշնան անձրևների նման, Փողոցները, որ կան, Փողոցների ներկան, Փողոցները դաժա՛ն, անհրապույր շարկամ, — Որքա՛ն, որքա՛ն, որքա՛ն ահավոր են հիմա (ԵՁ, Քամին):

6. Կանչ, կոչ, հրավեր՝ որևէ գործողություն կատարելու, օգնություն և այլն. Սպանեցին... հա՛յ, օգնություն... Ու թաղից թաղ, ու տնից տուն, Ձեն է տալիս մեկը մյուսին. Հա՛յ օգնություն... սպանեցին (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Դնա՛նք, զարկե՛նք, Ջարդե՛նք, կրակե՛նք... Հա՛յ, հա՛յ, առա՛ջ, դե ձեզ տեսնե՛մ (ն. տ.): Հա՛յ, օգնեցե՛ք, Մեռած հո՛շեք (ն. տ.): Օգնություն, օգնություն... (Իս., Հին դյուղը):

7. Երևույթների, առարկաների, անձանց նկատմամբ խոսողի բացասական վերաբերմունք, չարամաղթություն, անեծք և այլն. Ա՛յ, ամոթ քեզ, Չղջիկ ու ճայ, Ի՛նչ ենք լսում. վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,

վա՛յ, Անուններդ վաճառական, Ու էս տեսակ խայտառակ բա՞ն... վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, Չղջիկ ու ճայ (ՀԹ, Անբախտ վաճառականները): Ա՛յ քու տունը քանդվի, ա ճայ, Ա՛յ դու դառնաս զրոզի փայ (ն. տ.): Տունդ քանդվի, ա՛յ խանութպան, Անխիղճ, լիրբ, չար, ֆլանֆստան (ՀԹ, Մի կաթիլ մեղրը): Ամա՛ն, հողեմ գլուխը Շահի, Ասաված Շահից հեռու պահի (ՀԹ, Թագավորն ու շարլին): Անե՛ծք Շահին, իրեն գահին (ն. տ.): Թաղե՛մ սրանց թագավորի գլուխը (ԴԴ, Վարդանանք, 1), Անե՛ծք հարամանիին (ն. տ.):

8. Հուսահատության, տրտմության, դժգոհության զգացում. Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ, Չըսիրել, չխորհել, չափսոսալ, Հեռանալ (ՎՏ): էհ, անցա՛վ, դնա՛ց կ' ցնորբ, կ' սեր, եվ ույժ, և եռանդ—կորավ՝ ինչ-որ կար (ՀԹ, Երկար գիշերները): Նայո՛ւմ չեմ, նայո՛ւմ, դեռ չի լուսանում, Ա՛խ այս գիշերներն ինչքա՛ն են երկար (ն. տ.):

9. Հեզանք, արհամարհանք, հանդիմանություն. Ի՛նչ մեծ հաճույք է շղթաների այս առնական շառաչը (Իս., Աէ, էջ 52): Պատմողն էլ ո՛վ էր— մի խավարամիտ (ՆԴ, Պայքար): Չգիտեմ,— կամաց արտասանեց Մանեն: — Չգիտե՛ս... Ինչպե՛ս չգիտես,— բացականչեց Հեղինեն (ՆԴ, Պայքար): Եվ դու ինտելիգենտ մարդ ես անվանում քեզ, 'և դու հողավածներ ես գրում բռնությունների, անարդարությունների դեմ, և դու պաշտպա՛ն ես ցույց տալիս քեզ ճնշվածներին, հալածվածներին, և քեզ արմատական հայացքների տեր հրապարակախոս՝ ես անվանում, քե՛զ, քե՛զ (ն. տ.):

ԽԱՌԷԼԻ ԿԱՄ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵՐԱՆԳԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 765. Պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական նախադասությունները խստորեն սահմանադատված չեն միմյանցից: Ինչպես վերևում տեսանք, երբեմն որևէ բնույթի նախադասության մեջ տեղ է գտնում մի այլ բնույթի նախադասության հատկանիշի որոշ տարր, բայց որովհետև վերջինս լինում է համեմատաբար երկրորդական, այդ պատճառով էլ նախադասության բնույթը որոշելիս հիմք ենք ընդունում առավել բնորոշ հատկանիշը:

Սակայն լինում են նախադասություններ, որոնց մեջ տարբեր երանգներն այնպես են համատեղում, որ հնարավոր չի լինում այդ

նախադասությունները դասել վերոհիշյալ տեսակներից հատկապես որևէ մեկի շարքը:

Դա մասնավորապես լինում է այն դեպքում, երբ նախադասությունը հնչերանգով հարում է մեկ երանգի, իսկ ստորոգյալի արտահայտությամբ կամ կառուցվածքային այլ հատկանիշներով՝ մեկ այլ երանգի: Այսպես՝ է՛յ կանանչ ախպիր, է՛յ ճանանչ ախպիր, Արի՛ քեզ հետ բեր Արևի շողեր (ՀԹ, Կանանչ ախպիր) նախադասության մեջ հավասարապես կան թե՛ բացականչական և թե՛ հրամայական նախադասության հատկանիշներ: Հնչերանգը բացականչական է, ստորոգյալի արտահայտությունը՝ հրամայական: Եվ որովհետև թե՛ հրամայական, թե՛ բացականչական հատկանիշները տվյալ նախադասության համար կարևոր են, ուստի այդ նախադասությունը պետք է համարել խառը բնույթի նախադասություն:

Բերենք խառը բնույթի նախադասությունների այլ օրինակներ. Օգնեցե՛ք հե՛յ (ՀԹ, Գելը): Ջա՛ն հայրենի անտառներ, դո՞ւք եք կանչում ինձ ձեր քով (ՀԹ): Հավատացե՛ք, ընկերներ, հավատացե՛ք (ՔԹ, Ոսկե հովիտ), Ջարդի՛ր քեզ մաշող բանտի փական: քը, խեղդի՛ր քո զահճին Դարդանելում (Մէ):

§ 766. Նախադասությունների բնույթի մասին խոսելիս առհասարակ նկատի է առնվում պարզ նախադասությունը: Անհատաբերական չէ բարդ նախադասությունները ևս քննել այդ նույն տեսակետից, չէ՞ որ թեև դրանք կազմված են մեկից ավելի նախադասություններից, այնուամենայնիվ բարդ նախադասությունը մեկ միավոր է, հետևապես և նրա բնույթը պետք է քննել նաև ամբողջությամբ. վերցրած: Այս տեսակետից բարդ նախադասությունները կարող են լինել միատարր, այսինքն՝ ամբողջությամբ լինել պատմողական, հարցական, հրամայական կամ բացականչական, ինչպես և կարող են լինել խառը բնույթի, այսինքն՝ նրանց մեջ կարող են տեղ գտնել նախադասության տարբեր բնույթի հատկանիշներ:

Միատարր լինելու տեսակետից որոշ տարբերություն կա բարդ համադասական և բարդ ստորադասական նախադասությունների միջև: Բարդ համադասական նախադասությունները կարող են լինել ամբողջությամբ պատմողական, բացականչական, հարցական, հրամայական:

Օրինակ՝ Անպայման հավատը երկու աչքով կուրություն է, և շատ անգամ նրա հետևանքները վատ են լինում (ՆԴ, Պայքար)։ Քանի՛-քանի՛ տեսակ փոփոխության է հանդիպել նրա բախտը, որպիսի՛ անհաջողություններ են շրջապատել նրան, և սակայն որպիսի՛ համբերությամբ ու տոկունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարություն (Մուր., 3, էջ 67)։ Մոֆիա, մի՞թե ես քեզ նույնն եմ տեսնում... Մի՞թե գլխացավդ արդեն անցել է (ՆԴ, Պայքար)։

Գոտեպնդվեցե՛ք առեկոթյամբ վառ,
Գոտեպնդվեցե՛ք անձնազոհ կամքով,
Գոտեպնդվեցե՛ք ահեղ վրեժով,
Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնիներ՝ հզոր,
Խուլ վրնջացե՛ք, նժույզներ՝ խիզախ,
Մրրկի նման դարկեցե՛ք շեփոր...
Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,
Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
Մեր արտ ու կալից վանեցեք հեռու (Իս., Ռազմակոչ)։

Բարդ համադասական նախադասությունները լինում են նաև խառը բնույթի։

Օրինակ՝ էս սարը իմն է,
էս ծառը իմն է,
Ծառում փշակ կա,
Փշակում մի բուն,
էս ո՞վ է եկել
Տիրացել թաքուն (ՀԹ, Չարի վերջը)։

Հսում է արքան, պալատ է հասնում, պատուում է բոլոր թագուհու դեմքի, պատուում է, տեսնում... բայց ի՞նչ է տեսնում, ո՞վ է իր գահին եղել թագուհի (ՀԹ, Գառնիկ ախպեր)։ Հարկավ, զրանցից մինը պիտի հաղթանակեր, բայց դեռ մինչև այդ՝ որչա՞փ հուզմունք, որչա՞փ ալեկոծություն պիտի խռովեին նրա հոգվո ծովը (Մուր.)։

Բարդ ստորադասական նախադասությունները բնույթի տեսակետից ունեն որոշ յուրահատկություններ։

Այս նախադասությունների գլխավոր նախադասությունը կարող է լինել ցանկացած երանդի պատմողական, հարցական, բացականչական, հրամայական։

Օրինակ՝ Հանդես կազմելով զորքին յուր սահմանի վրա, թափավորը կամեցավ հավաստիանալ, թե արդյոք այդ հեծելազորը յուր արտաքին կազմութեամբ և ահարկու տեսքին համեմատ ունի՞ նաև ռազմական հմտություն և կարող է ուտիացոց ու սևորդաց զորությունն ընկճել (Մուր.)։ Բայց դրանց կարելի՞ է համեմատել այն վշտերի հետ, որոնց տանում էր թագավորը (ն. տ.)։ Օ՛, ինչպե՞ս ցանկանում էի, որ բոլոր իշխանազն կանանց մեջ ամենից բարձր հանդիսանայի ես, որ ամենքի աչքերն ինձ վրա նայեն (ն. տ.)։

Երբեք վատություն մի՞ անի, որդի՛ս,
 Լավություն արա, որ շիտշմանես (ՀՇ)։

Սակայն ամեն մի երանգի գլխավոր նախադասության հետ ցանկացած երանգի երկրորդական նախադասություն չի կարող գործածվել։ Այս տեսակետից ազատ է պատմողական բնույթի նախադասության կիրառությունը, որը որպես երկրորդական կարող է ազատ գործածվել թե՛ պատմողական, թե՛ հարցական, թե՛ բացականչական, թե՛ հրամայական բնույթի գլխավոր նախադասությունների հետ։

Օրինակ՝ Նա այլևս չէր կասկածում, որ Զաղունյանը կամ բուրովին չպետք է դար թատրոն, կամ թե եկել էր և, տեսնելով, որ զինվորականն այնտեղ է, հեռացել էր անմիջապես (ՆԴ, Պաշար)։

Ի՞նչ հրաշքի սիրտ կա սրտում մայրական,
 Որ ինչքան էլ փշրտում է որդին խենթ,
 Զանցած մի պահ, շանցած վշտի մի վայրկյան՝
 Կաշում է միշտ ու քեֆ անում որդու հետ (ՀՇ)։

Այլև տե՛ս վերևի օրինակները։

Հարցական գլխավոր նախադասության հետ հարցական երանգի երկրորդական նախադասություն սովորաբար չի գործածվում։ Հարցական գլխավոր նախադասության հետ սովորաբար չի գործածվում նաև հրամայական նախադասություն։ Դա բոլորովին էլ պատահական չէ և բացատրվում է այդ նախադասությունների հիմնական նշանակություններով։

Բարդ ստորադասական նախադասության հարցական երանգի

գլխավոր նախադասության հետ շատ հստակապես է գործածվում հրամայական երկրորդական նախադասություն: Այդպիսի երկրորդական հրամայական նախադասությունն էլ լինում է խիստ սակավաթիվ: Օրինակ՝ Կարելի՞ է արդյոք արևին ասել — լույս մի տար, որովհետև ես խավար եմ ուզում — կամ հրամայել ալեկոծ ծովին, որ խաղաղվի (ՆԴ, Պայքար):

Այսպիսի դեպքերում հրամայական նախադասության սակավ գործածության պատճառն այն է, որ բուն հրամայական նախադասությունների միտքը նման բարդ նախադասության մեջ ժամանակակից գրական հայերենի հիմնական օրինաչափության հիման վրա ուրիշի ուղղակի խոսքից վերածվում է անուղղակի խոսքի և արտահայտվում է պատմողաբար՝ պատմողական նախադասությամբ: Հենց այդպես է վերոհիշյալ օրինակի վերջին նախադասությունը՝ ուր նա խաղաղվի, փոխանակ՝ դու խաղաղվիր: Երրորդից հերևոյթը ավելի սովորական է ժողովրդա-խոսակցական լեզվի համար:

Բարդ խառը նախադասությունների յուրահատկությունը ասարկ խառը նախադասությունների համեմատությամբ այն է, որ եթե վերջիններիս մեջ տարբեր բնույթի հատկանիշները հանդես են գալիս միաժամանակ, միաձուլված, ապա բարդի մեջ դրանք հանդես են գալիս դուգահեռ, կողք-կողքի: Հնարավոր է նաև, որ բարդ խառը նախադասության բաղկացուցիչ որևէ նախադասություն լինի նույնպես խառը նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

§ 767. Բարդ նախադասությունը, որպես կառուցվածքային տիպ, զնահատելու համար անհրաժեշտ է այն բնութագրել ի տարբերություն, մի կողմից պարզ նախադասության, մյուս կողմից՝ ինքնուրույն պարզ նախադասությունների կապակցության:

Պարզի համեմատությամբ բարդ նախադասությունը տարբեր յուրահատկություններ է ի հայտ բերում: Ակնհայտ է «Անահիտը պարեց» և «Անահիտը պարեց, իսկ Գոհարիկը երգեց» նախադասությունների տարբերությունը. առաջինը կազմված է մտքի մեկ

նվազագույն միավորից և կառուցվածքով պարզ է, իսկ երկրորդը կազմված է մտքի երկու միավորներից և բարդ է: Նախադասութ-
յունների քերականական-կառուցվածքային տարբերությունները
տվյալ դեպքում արտացոլում են արտահայտվող երևույթների՝ իրա-
կանության մեջ ունեցած տարբերությունները. մի դեպքում մեկ
առարկան կատարում է մեկ գործողություն (պարզ նախադասու-
թյուն), մյուս դեպքում երկու տարբեր առարկաներ կատարում են
երկու տարբեր գործողություններ (բարդ նախադասություն):

Այդ տեսակետից այլ է պարզ և բարդ նախադասությունների
հարաբերությունը հետևյալ հակադրություններում:

1. Նրանք եկան մեկ օգնելու: Նրանք եկան, որ մեկ օգնեն:

2. Նրանք եկան ժամը իննից առաջ: Նրանք եկան, իրք ինը
չկար:

3. Նրանք ստիպված եկան: Նրանք եկան, որովհետև ստիպ-
ված էին:

Բերված զուգահեռ նախադասություններում արտահայտված
են միևնույն իրողությունները. սակայն ինչպես երևում է, դրանք
դրսևորված են տարբեր կառուցվածքներով: Սա նշանակում է, որ
պարզ և բարդ նախադասությունների տարբերությունը հաճախ սուս-
լիզմական-կառուցվածքային է և ոչ թե դենոտատային: Քերական-
ական-կառուցվածքային տեսակետից այդպիսի բարդ և համա-
պատասխան պարզ նախադասության տարբերությունը ստորոգ-
ման քանակի մեջ է. պարզ նախադասության մեջ կա մեկ ստորոգ-
յալ, բարդի մեջ՝ մեկից ավելի (տվյալ դեպքում՝ երկու): Ինչ խոսք,
տվյալ հատկանիշը քերականորեն ստորոգյալի ձևով արտահայտ-
վելու դեպքում հնարավոր լրացումների հարաբերությունը և գնա-
հատումը համապատասխանաբար փոխվում են (լրացման լրացում
լինելուց դառնում են գլխավոր անդամի լրացում):

Բարդ նախադասությունը էապես տարբերվում է նաև ինքնու-
րույն պարզ նախադասությունների կապակցությունից: Բարդ նա-
խադասությունը կառուցվածքային տեսակետից՝ մեկ ամբողջու-
թյուն է կազմում, և դրա հետ կապված՝ նրա բաղադրիչները չու-
նեն պարզ նախադասության ինքնուրույնությունը իմաստային ու
ձևային տեսակետից:

Դիտենք հետևյալ բարդ նախադասությունը. խավար միջանցք-
ների բարերի վրա լսվեց սապոգների մետաղյա ձայն, ապա

աղմկեցին երեք բեռնատար մեքենա, և զինվորների խմբերը սլացան դեպի «Ավրորա» (ԱԲ, Մի անգամ հոկտեմբերի 25-ին): Սա մի բարդ նախադասություն է, որի բաղադրիչները կարող էին մի այլ պարագայում դորժածվել որպես ինքնուրույն պարզ նախադասություններ՝ արտահայտելով նույն միտքը: Այսպես՝ հավար միջանցքների քարերի վրա լսվեց սապոգների մետաղյա ձայն, Աղմբ-Ֆեցին երեք բեռնատար մեքենա: Զինվորների խմբերը սլացան դեպի «Ավրորա»:

Բերված երկու տարբերակներում արտահայտված է միևնույն իրողությունը, միայն թե առաջինում բաղադրիչ մտքերը վերցված են քերականական սերտ կապի մեջ՝ միացած են ապա, և կապակցող բառերով ու փոքրիկ դադարներով. միավորվում են մեկ ընդհանուր հնչերանգով, և այս բոլորի շնորհիվ բաղադրիչ նախադասությունները մտքի տեսակետից միանում են մեկ ամբողջի մեջ իբրև մեկ բարդ նախադասության բաղադրիչներ:

Նրկորող տարբերակում մենք ունենք երեք ինքնուրույն նախադասություններ, որոնք թեև մտքով կապված են իրար հետ, որքանով մեկ խոսք են կազմում, բայց քերականորեն ինքնուրույն փն, որչափով ունեն իրենց ինքնուրույն ավարտված հնչերանգը, ինքնուրույն նախադասություններին հատուկ մեծ դադարները, չաղկապված չեն բառական միջոցներով:

Ավելի հաճախ բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները չեն ունենում իրենց ինքնուրույնությունը ձևային տեսակետից, և նրանց արտահայտած միտքը հասկանալի է լինում բարդ նախադասության մշտա բաղադրիչի կամ բաղադրիչների հետ ունեցած կապի մեջ: Օրինակ՝ Նրբ դասաժամը վերջացավ, ու աշակերտները պիտի ցավեին, ընկերս, որ շատ երգ սիրող էր. խնդրեց ուսուցչից, որ աշակերտները մի երգ ասեն (Իս., Ազգային երգը): Արամը զնաց զպրոց, իսկ Աշոտը՝ գրադարան:

Ընդգծված նախադասություններն այն ձևով, ինչպես որ կան բարդ նախադասության մեջ, ինքնուրույն չեն կարող դորժածվել, հետևապես և դրանք սովյալ կառուցվածքով չեն կարող հավասարեցվել պարզ նախադասությանը: Այսպիսով, բարդ նախադասության բաղադրիչները պարզ նախադասություն համարելը պետք է ընդունել վերապահությամբ ու պայմանականորեն:

Այդ օրինակներում բաղադրիչ նախադասությունները կապի

սերտության, ինքնուրույնության կորստի այլ միջոց ևս ունեն հանձին ընդհանուր անդամի առկայության՝ բաղադրիչ տարբեր նախադասություններում, վերջին օրինակում՝ զնաց, իսկ առաջին օրինակում՝ ընկերս (հմմտ. ընկերս շատ երգ սիրող էր, ընկերս խնդրեց ուսուցչին):

Այսպիսով՝ բարդ կոչվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է ֆերականորեն և իմաստով իրար հետ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից:

**ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՈՒՄ**

§ 768. Բարդ նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են երկու տիպի շարահյուսական հարաբերությամբ՝ համադասական և ստորադասական:

Համադասական կոչվում է շարահյուսական այն հարաբերությունը, որով կապվող միավորները ֆերականորեն համազոր են: Օրինակ՝ Մեղմիկ սոսափում էր ուռենին, և ջրաղացն անուշ մտմրտալով, ասես հին օրերից մի հին հեքիաթ էր պատմում (Իս., Համբարանքի չիբուխը): Շահյանը երբեք չէր սիրել մոր համբույրները, իսկ մայրն այդ կողմից միշտ շատ շռաջ էր եղել դեպի նա (ՆԴ, Մահը):

Այս բարդ նախադասությունները կազմված են երկուական բաղադրիչներից, որոնք քերականորեն համազոր են իրար, միմյանց միտք չեն լրացնում, արտահայտում են, այսպես ասած, զուգահեռ գոյություն ունեցող երևույթներ: Սա նախադասությունների հարաբերության համադասական եղանակն է:

Ստորադասական կոչվում է այն հարաբերությունը, որով կապվող նախադասություններից մեկը գերադաս է, մյուսը՝ ստորադաս, այսինքն նրանք գտնվում են ֆերականական լրացման ու լրացյալի կապի մեջ: Օրինակ՝ Այդ օրվանից զգաց, թե որ աստիճան դերել է Բազենյանն իր սիրտը (ՆԴ, Մահը), հոսքերս, որ ամեն օր կրկնում էի զանազան ձևերով, դյուրեական ազդեցություն ունեին նրա վրա (Իս.):

Ինքզինքնուրույն կապակցության համադասական և ստորադասական բնույթները միանգամայն ակնհայտ են: Սակայն

ուչ միշտ է, որ կապակցության տվյալ եղանակն այդքան որոշակի է թե՛ կապակցվող նախադասությունների մաքի և թե՛ քերականական կապի առումով: Այսպես, «Հորդ անձրև սկսվեց, և մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը» նախադասության բազադրիչները տրամաբանական տեսակետից պատճառական հարաբերությամբ են կապված միմյանց հետ: Արտահայտված է այն միտքը, որ զբոսանքը հետաձգվել է հորդ անձրև սկսվելու պատճառով: Սակայն քերականորեն դրանք կապված են համադասական հարաբերությամբ, որի միջոցը տվյալ դեպքում և համադասական շաղկապն է: Այդպիսի դեպքերում նախադասությունների քերականական հարաբերության բնույթը որոշելիս պետք է հենվել քերականական-կառուցվածքային հատկանշի վրա և ոչ թե ելնել նրանց տրամաբանական կապից:

Հիշյալ նախադասության միտքը կարելի է արտահայտել նաև այլ կերպ՝ ստորադասական հարաբերությամբ: Ինչպես՝ «Քանի որ (երբ) հորդ անձրևն սկսվեց, մենք ստիպված հետաձգեցինք մեր զբոսանքը»: Թեև այս և վերը բերված նախադասությունները նույն խրոդությունն են արտահայտում, բայց և այնպես դրանք ձևավորված են քերականական տարբեր հարաբերություններով (համադասություն և ստորադասություն): Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այդ հանգամանքն իր հերթին ազդում է երևույթի ընկալման և գնահատման վրա. երբ իրական պատճառը քերականորեն համադրի հարաբերությամբ է ներկայացվում համապատասխան դործողության նկատմամբ, դրանով իսկ արտահայտված երևույթը մտովին քննալվում է որպես ինքնին կատարվող, ինքնուրույն երևույթ, որ հատուկ հաղորդվում է նորություն լինելու կամ կարևորություն ներկայացնելու պատճառով, և միայն տրամաբանորեն է այն հասկացվում որպես հաջորդ երևույթի պատճառ:

§ 769. Բարդ նախադասության բաղադրիչների հարաբերության բնույթը երբեմն որոշակի չէ հենց քերականական տեսակետից: Միևնույն բարդ նախադասության մեջ կարող են տեղ գտնել և՛ համադասություն, և՛ ստորադասություն արտահայտող քերականական միջոցներ, կամ հարաբերությունը կարող է արտահայտվել քերականական այնպիսի եղանակով, որից տվյալ կապակցությունն ստանում է երկակի բնույթ. իր մեջ ունենում է թե՛ համադասության, թե՛ ստորադասության տարրեր, և միայն ըստ

առավել իշխող հարաբերության պետք է որոշել այդպիսի կապի բնույթը:

Այդ երկակիությունը առանձնապես հատուկ է այնպիսի բարդ նախադասությունների, որոնց մի մասի հետ դործածվում է զիջական, իսկ մյուս մասի հետ՝ ներհակական շաղկապ, ինչպես և շարահարսական կապակցությամբ կազմված շատ բարդ նախադասությունների:

Օրինակ՝ Թեև պիեսը շատ հետաքրքրական էր, սակայն որոշ դերասանների անհաջող խաղի պատճառով այն ցանկալի տպավորություն չթողեց: Չնայած դարձանագրան ուշ սկսեցինք, բայց այն հաջողությամբ է ընթանում և կավարտվի ժամանակին: Այստեղ թեև, չնայած զիջական շաղկապները զուգակցված են սակայն, բայց հակադրական շաղկապների հետ: Եթե առաջինները չլինեին, նախադասությունների հարաբերությունը որոշակիորեն կլիներ համադասական-ներհակական, սակայն զիջական շաղկապները առաջին նախադասություններին տալիս են համապատասխան երանգ և նրանց հարաբերության մեջ մտցնում ստորադասության զգալի տարր:

Համադասական և ստորադասական հարաբերությունների արտահայտության տեսակետից յուրահատուկ դիրք են զբաղում մի քանի այլ շաղկապներ՝ երբ ... ապա, թե, մինչդեռ: Այս շաղկապները տարբեր կիրառություններում կարող են արտահայտել ստորադասական և համադասական հարաբերություններ:

Երբ ... ապա զուգադրական շաղկապը գերազանցապես ստորադասական իմաստով է դործածվում. ըստ որում՝ երբ-ով սկսվող նախադասությունը պայմանի երկրորդական նախադասություն է ձևավորում: Օրինակ՝ երբ թագավորը հանդիպած չլիներ անհաջողության, ապա Գեորգ իշխանն այստեղ կլիներ (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Երբ այս մտածությունը մի հանցանք է ևղել, ապա հրամայի պատժել ինձ ամենածանր կերպով (Ն. տ.):

Երբ ... ապա զուգադրական շաղկապը երբեմն արտահայտում է նաև համադասական հարաբերություն՝ իրար կապելով հանդիպողական ներհակության մեջ գտնվող նախադասություններ:

Եթե 1913 թ. Հայաստանի քաղաքային բնակչության տոկոսը կազմում էր 10,4, ապա 1926 թ. այն հասավ 19,0-ի, իսկ 1939 թ.

կազմեց 28,6 տոկոս (ՀԺՊ): Եթե Պավլիկյան շարժումը սոցիալական և միաժամանակ ազատագրական շարժում էր՝ ուղղված արաբական ու բյուզանդական լծի դեմ, ապա Թոնդրակյան շարժումը ուներ միայն սոցիալ-դասակարգային բնույթ (ՀԺՊ):

Թե շաղկապը սովորաբար արտահայտում է ստորադասական հարաբերություն և կապակցում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ. ինչպես Հյումբաթի ձորի ժայռերը տեսան, քն ինչպես գունավոր գորգերը հանեցին քարանձավներից, շալակով տարան և փոխարենը քաղաքից ստացան նավթ, շաքար (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Թերևս հարուստները կարծում են, քն աղքատները ցավ չեն զգում (Իս., Նրանք դրոշակ ունին):

Սակայն այդ շաղկապը, հատկապես, հարցական բնույթի նախադասություններում արտահայտում է համադասական հարաբերություն՝ կապակցելով համապատասխան նախադասություններ: Օրինակ՝ Աղջկա հոր բարեկամներն էին օգնում, քե՞հենց ինքը՝ մակարապետը ուղարկում էր մի նշան... (ԱԲ, Կյորես): Նա՞ է գրում ինձ, քե՞ն ես եմ գրում իմ հարազատին (ՊՍ, Նամակ):

Մինչդեռ շաղկապը սովորաբար գործածվում է որպես հակադրական հարաբերություն արտահայտող համադասական շաղկապ՝ կապելով համապատասխան համադաս նախադասություններ: Օրինակ՝ Հագարացիները այդ տեսնելով հուսահատություն աղաղակ բարձրացրին, մինչդեռ հայերն ուրախության ու ցնծության ձայներ էին արձակում (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Այդ դիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու զամբարներով լուսավորված հաղթության տոն էր կատարում (ն. տ.):

Այդ շաղկապը, սակայն, երբեմն հանդես է գալիս ստորադասական հարաբերությամբ՝ մասնավորապես ժամանակի բնույթի ստորադաս նախադասությունը կապելով գերադասի հետ: Օրինակ՝ Մինչդեռ ամենքը հիացած նայում էին դյուցազնուհուն, նա հանեց նրան աստիճանների վրա և դառնալով ժողովրդին, բարձրաձայն հայտարարեց (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Մինչդեռ երազավորսում այս պատրաստություններով էին զրազված, տեղի ունեցավ մի անակնկալ դեպք (ն. տ.):

Թե չէ շաղկապը նույնպես կապում է ստորադաս նախադասությունը գերադասի հետ՝ արտահայտելով ստորադասական հարա-

բերություն: Այդ դեպքում այն դրվում է ստորագաս նախադասության վերջում: Օրինակ՝ Լուսնյակը մեր է մտնում քե չէ, դարձյալ արեգակն է դուրս գալիս (ՀԹ, Տերն ու ծառան): Տաք գոմի դուռն էն հասնում քե չէ, իրար հտեից ներս են թափում (ՀԹ, Խելոքն ու հիմարը):

Թե չէ շաղկապը արտահայտում է նաև համադասական հարաբերություն, դրվելով կապակցվող նախադասություններից հաջորդի սկզբում՝ կազմում է հակադրական կապակցություն: Օրինակ՝ Դե գնանք, ես քեզ կուղեկցեմ, քե չէ մեր շունը ուրիշ մարդ տեսնելիս՝ շղթան էլ է պոկում (ՍԽ, Հողը, 1): Հասարակյանի բախտից Թագուհու հաշվապահ հայրը գնացել էր այլ քաղաք, քե չէ նա էլ իր անհամ խրատներով ու ակնոցի տակից նայող սուր աչքերով բուրդովին կտանջեր նրան (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 770. Շարահարական կապակցությամբ կապված նախադասությունների հարաբերությունը հաճախ կախված է հնչերանգից: «Վաղը կգան, կդիմավորենք», «Ճանապարհը բաց է, գնացեք»: Նախադասությունները կարող են ըմբռնվել թե՛ որպես համադասական և թե՛ որպես ստորագասական: «Վաղը կգան», «Ճանապարհը բաց է» նախադասությունները կարող են դիտակցվել թե՛ որպես պայման (համառ. եթե վաղը կգան, կդիմավորենք: Եթե ճանապարհը բաց է, գնացեք), թե՛ որպես որոշակիորեն հայտնի, առկա իրողություն: Առաջին դեպքում հարաբերությունը կլինի ստորագասական, երկրորդ դեպքում՝ համադասական:

Սակայն միևնույն բառերի կապակցությունը հանդիսացող նախադասության այս աստիճան երկակիությունը հատուկ է գրավոր խոսքին, և հենց, ըստ երևույթին, դրանից ելնելով են շատ լեզվաբաններ շարահարական կապակցությամբ բարդ նախադասությունները դուրս թողնում համադասական և ստորագասական կապակցություններից: Իսկ երբ նկատի ենք ունենում բանավոր խոսքը, որը, անշուշտ, բուն լեզվի կենդանի արտահայտությունն է՝ յուրահատուկ հնչերանգով, հիշյալ հարաբերությունները հանդես են գալիս զգալիորեն տարբերակված կերպով: Միևնույն կապակցությունը համադասական հարաբերություն արտահայտելու դեպքում այլ հնչերանգով է արտահայտվում, իսկ ստորագասական հարաբերություն արտահայտելու դեպքում՝ այլ: Պետք է նկատի

ունենալ, որ հնչերանգը նախադասության ձևավորման միջոցներից մեկն է, նախադասության կառուցվածքային էական հատկանիշ, ուստի այն ևս պետք է հաշվի առնել քննարկվող հարցում: Ինչ վերաբերում է գրավոր խոսքում այդ հարաբերությունների տարբերակմանը, ապա այդ հնարավոր է լինում կապակցված խոսքի մեջ:

Նկատելի է, որ գրողները հնչերանգային և կառուցվածքային հիշյալ տարբերությունները գրավոր խոսքի մեջ հաճախ արտահայտում են կետադրական տարբեր նշան դործածելով. համադասական հարաբերության դեպքում բաղադրիչ նախադասություններն անջատում են ստորակետով, իսկ ստորադասական և մասնավորապես պայմանի, հիմունքի հարաբերության դեպքում՝ բուխով: Ստորակետի գործածությունն ինքնին հասկանալի է. բերենք նման դեպքերում բուխի կիրառության օրինակ. Ինձ տեսավ՝ դեմքն իսկույն մյուս կողմը դարձրեց (Ա.Բ, Խոնարհ աղջիկը):

Այսպիսով, շնայած համադասության և ստորադասության միջև անջրպետ չկա, և մի շարք կապակցություններում այդ հարաբերությունների սահմանն աղոտանում է, այնուամենայնիվ բարդ նախադասության բաղադրիչների կապը բնորոշվում է կապակցության այդ երկու եղանակով, և ըստ այդմ բարդ նախադասությունները լինում են երկու տեսակ՝ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻԶՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 771. Բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի կապը արտահայտվում է երկու եղանակով՝ բառական և շարահարակալ:

§ 772. Բառական եղանակն այն է, որ բաղադրիչ միավորների հարաբերությունն արտահայտվում է բառերով: Այդպիսի դեր կատարում են շաղկապները ու շաղկապական (հարաբերական) բառերը:

ա) Բոլոր շաղկապները մասնակցում են նախադասությունների կապակցմանը, ըստ որում համադասական կապակցությունն արտահայտվում է համադասական շաղկապներով, ստորադասականը՝ ստորադասական շաղկապներով. օրինակ՝ Երկնքից հրաշեկ

արևը կրակ էր մաղում, և առավոտը կիզող էր, ինչպես միջօրեին (Իս., Անպարտելի ոգին): Դուք սղաշարման ժամանակ մտածում եք ձեր կյանքը ազատելու, իսկ ես՝ իմ պատիվը փրկելու վրա (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Հարևաններից յուրաքանչյուրը գտնում էր, որ ծուռ տեղը պետք է ուղղվի հարևանի հաշվին, ուստի և ոչ մեկը չէր զիջում (ՍԶ, Յանկապատ): Ասում են, քեզ դու աշնպես, Մոռացել ես ինձ աշնպես, Որ երբ անունս են տալիս, հազիվ միտքդ եմ դալիս (Իս.):

Բ) Հարաբերական բառերը դործածվում են միայն ստորադասական հարաբերություններ արտահայտելու համար: Օրինակ՝ Սիրում եմ ես նրանց, որոնք խենթ են ու անտուն, նրանց, որոնք կայան չունեն և չունեն խնդում (ՎՏ):

Ականջս դրեցի խցիս աշն դոնակին, որտեղից կերակուր էի ստանում (Իս., Բայրամ Ալին): Յուրահատուկ մի թուլչանք կա այդ մենություն ու լուծվյալ մեջ, երբ ինքդ քեզ հետ ես ու բնության հետ (ՍԶ, Անիծած ձորը):

Հարաբերական ունեցող նախադասությունների մեծ մասում հանդես են գալիս նաև հարաբերյալներ (վերջինս՝ գերադաս նախադասության մեջ), որոնցով բաղադրիչ նախադասությունների կապն ավելի է ուժեղանում: Որպես հարաբերականներ հանդես են գալիս սովորաբար ցուցական դերանունները, մասամբ նաև՝ որոշյալները, ինչպես՝ աշն... ինչ, նա... որը, նրանք... որոնք, աշնքան... որքան, աշնտեղ... որտեղ, աշնպես... ինչպես և այլն:

§ 773. Նախադասությունների կապակցման մյուս եղանակի՝ շարահարության ղեպքում շարահյուսական կապն արտահայտվում է առանց բառական միջոցի:

Կապակցման այս եղանակի մեջ դեր են կատարում բաղադրիչ միավորների միջև փոքրիկ դադարը, հնչերանգը, շարահասությունները, իմաստը: Կապակցման այս միջոցները դեր կատարում են նաև շաղկապավոր կապակցություններում. բայց նրանց դերն առավել ակնհայտորեն երևում է շարահարության ղեպքում:

Հնչերանգը կարևոր դեր է կատարում ոչ միայն առհասարակ նախադասության ձևավորման գործում, որպես կարևոր միջոց, այլև մասնավորապես բարդ նախադասության կառուցվածքում, որպես նրա բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորող միջոց: Հնչերանգը իր այդ կապակցող դերի հետ միասին քերականական

Հարաբերության արտահայտման միջոցի դեր է կատարում, ըստ որում, հաճախ մանավանդ շարահարական կապակցության դեպքում՝ հնչերանգով կարելի է տարբերել համադասական և՛ ստորադասական հարաբերությունները: «Եղանակը լավ կլինի, կգնանք» շարահարական կապակցությունը կարող է ընկալվել որպես թե՛ համադասական և թե՛ ստորադասական նախադասություն: Այդ նախադասությունը թվարկման հնչերանգով արտասանելիս կրնալվի որպես համադասական կապակցություն (հմմտ. եղանակը լավ կլինի և կգնանք), իսկ պայմանի հնչերանգով արտասանվելիս, կլինի ստորադասական նախադասություն՝ պայմանի հարաբերությամբ (հմմտ. եթե եղանակը լավ կլինի, կգնանք):

Շարահասությունը տարբեր կարգի նախադասություններում տարբեր դեր է կատարում: Այսպես, սոսկ թվարկում արտահայտող բաղադրիչներով կազմված բարդ համադասական նախադասություններում շարահասության դերը նվազագույնի է հասնում: Այսպես. «Արամը դաս է սովորում, Գոհարը նվագում է, Աշոտը խաղում է» օրինակի բաղադրիչ նախադասությունների շարահասությունը փոխելու գեպքում էլ կարտահայտվեր միևնույն միտքը և կապահպանվեր նրանց ներքին կապի բնույթը:

Սակայն շատ հաճախ շարահասությունը մեծ դեր է կատարում բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի իմաստային փոխհարաբերության հարցում: Շարահասության այդ դերը կարելի է տեսնել հետևյալ օրինակներում. Բացվում է ինքնաթիռի դուռը, և վաչրիկենապես ներս է լցվում երկրային փոշևխառն օդն ու հողաբույր արևը (ՍԿ, Քարավանները դեռ քալում են): Հանկարծ մեր ինքնաշարժը սկսում է սուլել, նրան արձագանքում են մեզ ուղեկցող մյուս մեքենաները, և ամբողջ փողոցը լցվում է բազմերանգ ու բազմառիթմ սուլչերով (ն. տ.): Այս օրինակներում համադասական հարաբերությամբ կապված բաղադրիչներն ունեն ժամանակային, պատճառահետևանքային կապ, և ժամանակային տեսակետից հաջորդող ու պատճառ կամ հետևանք հանդիսացող դործողությունները որոշակիորեն ըմբռնվում են որպես այգպիսիք ըստ բաղադրիչ նախադասությունների շարահասության: Շարահասության փոփոխությունը նման դեպքերում կարող է կամ փոխել բարդ նախադասության բաղադրիչ մասերի ներքին իմաստային-քերականական փոխհարաբերությունը կամ աղավաղել այն:

Շարահասությունը բարդ նախադասության բաղադրիչների փոխհարաբերության ձևավորման իր այդ դերով հաճախ հավասարվում է շաղկապների կամ հարաբերական բառերի դերին: Այսպես. «Երբ դուրս եկա առանձնասենյակից, ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի» (էքս.) նախադասության առաջին բաղադրիչը ժամանակի հարաբերությունն է արտահայտում հաջորդի (գլխավորի) համար. այդ իմաստը կարտահայտելու նաև այն դեպքում, երբ այն հաջորդելի գլխավոր նախադասությանը. ինչպես՝ ինչ-որ հպարտություն զգացի, երբ դուրս եկա առանձնասենյակից: Իսկ եթե բերված միտքը ձևավորվելու առանց ստորադասական հարաբերությունը նշող բառի, այսինքն՝ արտահայտվելու շարահարական կապակցությամբ, նշված ժամանակային հաջորդականություն հարաբերությունը կարտահայտվելու շարահասությամբ: Հմմտ.՝ Դուրս եկա առանձնասենյակից և ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի, ինչ-որ մանկական հպարտություն զգացի և դուրս եկա առանձնասենյակից:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

§ 774. Բարդ համադասական կոչվում է այն նախադասությունը, որը կազմված է բերականորեն համագոր հարաբերությամբ կապված երկու կամ ավելի բաղադրիչ նախադասություններից:

Բարդ համադասական նախադասության պարզագույն տիպը բաղկացած է լինում երկու նախադասություններից: Ինչպես՝ հողնեւ եմ սիրելուց ես արդեն, և տաղտուկ է պատճառում ինձ սիրային վեպը (Իս., Սիրո վեպը):

Միշտ էլ սիրածին պատահաբար են պատահում կյանքում. Ու հրաժեշտ են տալիս սիրածին անհրաժեշտաբար (ՊՍ): Մարդիկ սիրոսի են գնում, իսկ դուք աղավարի նստել եք պատշգամբում (ՍԽ, Հողը, 1):

Բարդ համադասական նախադասությունը կարող է կազմված լինել նաև երեք ու ավելի նախադասություններից: Ինչպես՝ Դըռ-

նական անդադար բացվում էր, նույնաբերական քամին ներս էր փչում, օրորվում էին եղեգները, և ճրագների լույսը զոզում էր (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Այսօր բոլորը ժպտում են, այսօր վերելակի հայելին ժպիտով է լցված, սենյակիս բանալին էլ ինչ-որ ուրախ է զնգում, իսկ լայն լուսամուտից դիշերային Բեյրութի հանդարտած լույսերը մտերիմ աչքի են նման (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

§ 775. Բարդ համադասական նախադասություններն ունենում են, այսպես կոչված, փակ և բաց կառուցվածքներ, որ արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասությունների քանակի սահմանափակության կամ դրանց ավելացման հնարավորության մեջ:

Փակ կոչվում է այնպիսի համադասական կառուցվածքը, որը բաղկացած է երկու բաղադրիչներից, որոնց վրա այլ բաղադրիչներ ավելացնել հնարավոր չէ: Փակ կառուցվածքները սովորաբար ունենում են ներհակական հարաբերություն, որն արտահայտվում է համապատասխան շաղկապներով: Օրինակ՝ Այդ դիշեր թշնամու բանակը կարծես սուղի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ուղամբարներով լուսավորված հաղթության տուն էր կատարում (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Նա վստահ առաջ դնաց, բայց սրտում կասկած ծագեց (ՎԱ, Սեանի ափին): Վասակյանք նրան շտապեցնում էին, իսկ Վարդանանք և շեղոքները կաշկանդում էին դործի անցնել (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Փակ կառուցվածքի համադասական նախադասության մեջ հակադրության մեկ եզրը (ավելի հաճախ առաջին եզրը) կարող է բաղկացած լինել մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություններից, որոնց բոլորին հարաբերում է (սովորաբար ներհակությամբ) մյուս եզրը: Օրինակ՝ Կա Մեծարենց, կա Տերյան, և բազում ուրիշ պոետներ կան, բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության (ԵԶ): «Կա Մեծարենց, կա Տերյան և բազում ուրիշ պոետներ կան» միավորական կապակցությունը վերահիշյալ բարդ համադասական նախադասությանը բնորոշ ներհակական կապակցության համար մեկ եզր է (թեև բաղմանդամ), և այդ ամբողջին, որպես մեկ բաղադրյալ բաղադրիչի, հակադրված է վերջին բաղադրիչը («Բայց Թումանյանն է անհաս Արարատը մեր նոր քերթության»):

Բաց կառուցվածքի բարդ համադասական նախադասություն-

ները կազմված են լինում երկու կամ ավելի հավասարաթեք բաղադրիչ նախադասություններից և իրենց կազմի մեջ կարող են ընդունել այլ բաղադրիչ նախադասություններ ևս: Այսպիսի կառուցվածքներն առավելապես ունենում են միավորական ու տրոհական հարաբերություն: Այսպես, Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին (ՀՔ, Կարոտ) նախադասությունը, որ բաղկացած է երկու միավորից, բաց կառուցվածքի է, և նրա կազմի մեջ կարելի է ավելացնել նրանց համարժեք այլ նախադասություն կամ նախադասություններ ևս: Ասենք. Աշուն էր, դաշտերը դեղնել էին, եղանակը աստիճանաբար ցրտում էր, ծառերը կամաց-կամաց սկսում էին մերկանալ իրենց գույնզգույն զգեստից: Բաց կառուցվածքի հետևյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է չորս նախադասությունից, սակայն այդ քանակը կարելի է ավելացնել՝ շարունակելով դարնան նկարագրությունը: Գարունը եկավ, եղանակն աստիճանաբար տաքանում է, ծաղիկները բացվում են, թռչունները վերադառնում են տաք երկրներից:

§ 776. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները մեկ ամբողջի մեջ միավորվում են իմաստային հիմքով ու քերականական միջոցներով (հնչերանգով, շաղկապներով, շարահարությամբ): Բաղադրիչ նախադասությունների իմաստային կապն ու սերտությունը տարբեր չափի ու բնույթի են լինում: Առավել սերտ են զուգադրական շաղկապներով կապված բաղադրիչները: Օրինակ՝ Ոչ միայն տրամադրություն չունենիք ուղևորության գնալու, այլև եղանակն էր վատ ու աննպաստ: Ոչ թե նրանք ձախողեցին նախաձեռնության իրագործումը, այլ ուղղակի այն իրագործելու պայմաններ չկային:

Այլ շաղկապներով ևս միանում են սերտորեն կապված բաղադրիչ նախադասություններ: Օրինակ՝ Այդպես խոսիր, Պետրե, ապա թե ոչ ես կխելագարվեմ (Մուր., 407, 1951): Նա ուղարկիր սրանց բանտ, տեղի մարդպան... եթե ոչ մենք կկռվենք (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Հինգ-վեց օրվա ընթացքում պետք է ավարտել սիլոսի կուտակումը, այլապես ուշ կլինի (ՍԽ, Հողը, 1):

Միավորական հարաբերությամբ կապված բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները հաճախ թվարկում են արտահայտում, և այդ դեպքում բարդության բաղադրիչները կարելի է լինում նույնիսկ դարձնել անկախ նախադասություններ: Օրին-

նակ՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք, մի ընկեր լամպի պատ-
րույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավորվեց (Իս., Մի շաբաթ
մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Բոլորս ելանք, ոտքի կանգնեցինք։ Մի
ընկեր լամպի պատրույզը բարձրացրեց, խուցն ավելի լուսավոր-
վեց։

Այլ օրինակ՝ Սրահում լռեցին նրանց բոլորի ոտնաձայները,
լսվում էր խեղճ մահապարտի հետզհետե մարող շղթաների մռայլ
շառաչը (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ)։ Հմմտ.՝ Սրահում
լռեցին նրանց բոլորի ոտնաձայները. լսվում էր խեղճ մահապար-
տի հետզհետե մարող շղթայի մռայլ շառաչը։

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կա-
պը կարող է ավելի պակաս սերտ լինել, քան նախորդ օրինակնե-
րինն է։ Այս դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները բաժան-
վում են համեմատաբար տեղական դադարով, իսկ զրավոր խոս-
քում նրանք բաժանվում են միջակետով։ Օրինակ՝ Այս վիթխարի
խաչի ձախ թևի վրա մեր խցերն էին գտնվում. ես միայնակ էի
իմ խցում քանդված. մի փոքրիկ լուսամուտու նայում էր Արագած-
ծին (Իս., Քուրդ Ամոն)։ Երկու ընկերով գնում էինք հինավուրց
Արմավիրի բլրի տակով. մեր գլխի վրա ծիլում էր մեհենական սո-
սիներու խորհրդավոր սոսափը. երկուսս էլ լուռ էինք, տարված
մեր տեսիլներով (Իս., Ազգային երգը)։

Հաճախ համադասական նախադասության բաղադրիչների
կապի սերտության օբյեկտիվ չափանիշ չկա, այլ դա կարող է
կախված լինել խոսողից (հեղինակից)։ Դա է հաստատում այն
իրողությունը, որ միևնույն կարգի նախադասությունները մի հե-
ղինակ (կամ խոսող) կարող է դիտել որպես մեկ բարդության սեր-
տորեն կապված բաղադրիչներ (կապելով համապատասխան շաղ-
կապներով. կամ շարահարության դեպքում գործածելով ստորա-
կետ, մեկ այլ հեղինակ (երբեմն էլ նույն հեղինակը մեկ այլ դեպ-
քում) այդ նույն կամ նույն կարգի միավորները կարող է պակաս
սերտությամբ կապված դիտել՝ բանավոր խոսքի մեջ արտասանե-
լով ավելի տեղական դադարով, իսկ զրավոր խոսքում՝ գործածելով
միջակետ։ Մի երրորդ հեղինակ կարող է ազդպիսի նախադասու-
թյունները գործածել որպես ոչ թե բարդ նախադասության բա-
ղադրիչներ, այլ որպես ինքնուրույն նախադասություններ։ Պ. Սեա-
կի հետեյալ ինքնուրույն նախադասությունները մեկ ուրիշը կա-

բող էր գործածել որպես բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներ:

Ս, իմ հոգի: Ա՞մպ ես թուշում: Թե՞ երկրից ես դու սարսափում: Ո՞ւմ հետ ես դու: Ո՞ւր է ճամփադ: Ո՞ւր ես գնում: Զուր մի փախիր (ՊՍ, Երաժշտությունը):

§ 777. Բարդ համադասական նախադասությունը կարող է ունենալ մեկ ենթակա որպես ընդհանուր կամ միավորյալ անդամ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամռանը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Կամ դասի չէի գնում, կամ դասերից անմիջապես հետո վազում էի տուն՝ իմանալու տատիկի վիճակը (ՀՔ, Մայրենի լեզու), Մենք ամբողջ բանակը շարժեցինք քո դեմ, այլ միայն մի քանի զնդերով եկանք (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Բաղմակի ստորոգյալներով (ու իր լրացումներով) նախադասությունները էապես տարբերվում են բաղմակի ենթականերով նախադասություններից: Քանի որ բարդ նախադասությունը որպես այդպիսին որոշում ենք նրա կազմի մեջ մեկից ավելի բաղադրիչ նախադասություն լինելու կառուցվածքային հատկանիշով, ապա այդ տեսակներից բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով նախադասությունները հավասարաթիվ են, նույն կառուցվածքային տիպին չեն պատկանում: Նախադասության կառուցվածքը որոշվում է ոչ թե նրանից բխող կամ ենթադրվող բովանդակությամբ, այլ առկա կառուցվածքով:

Այն հանգամանքը, որ «Արամը և Աշոտը եկան» նշանակում է «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», փաստարկ չէ՝ այդ նախադասությունը բարդ համարելու: Ճիշտ այնպես, ինչպես «Արամը դնեց գրիչ և մատիտ» նախադասությունը, թեև նշանակում է «Արամը դնեց գրիչ և Արամը դնեց մատիտ», բայց բարդ չէ:

Լեզվական միջոցի լեզվական արժեքավորման համար կարևոր է լեզվական-կառուցվածքային կողմը և ոչ թե արտալեզվական նշանակությունը: «Նրանք եկան» կարող է նշանակել «Արամը եկավ և Աշոտը եկավ», բայց սա բնավ դեր չի խաղում «Նրանք եկան» նախադասության կառուցվածքը որոշելու հարցում: Ուրեմն բարդ նախադասության կառուցվածքը պետք է որոշել նրա մեջ առկա՝ քերականորեն ձևավորված բաղադրիչ նախադասության առկայությամբ:

Իսկ ստորոգումը նախադասության կառուցվածքային հիմնական հատկանիշ է, հետևապես և ստորոգման ամեն մի արտահայտություն նախադասության կառուցվածքային հատկանիշ է:

Այդ տեսակետից ստորոգյալի և ենթակայի տարբերությունը երևում է թեկուզ և նրանից, որ բաղմակի ստորոգյալների դեպքին հատուկթավորումից ստացված միավորներն ունեն նախադասության հատկանիշ, ի տարբերություն բաղմակի ենթակաների հատուկթավորման, որի դեպքում չենք ստանում նախադասության հատկանիշ ունեցող միավոր:

Համտ.՝ Մենք դուրս եկանք բացատ ու աղատ շունչ քաշեցինք:

Արամն ու իր ընկերները դուրս եկան բացատ:

Թեև առաջին օրինակում մեկ-ը ընդհանուր անդամ է նախադասության երկու բաղադրիչ մասերի համար, այնուամենայնիվ, այդ նախադասությունը կարելի է հատուկթավորել երկու մասի, որոնցից ամեն մեկը նախադասություն է՝ 1) Մենք դուրս եկանք բացատ, 2) Աղատ շունչ քաշեցինք: Ճիշտ է, երկրորդ բաղադրիչը թերի նախադասություն է (բանի որ իր կազմի մեջ չունի ենթակա), բայց և այնպես նախադասություն է: Որ բաղադրիչ նախադասությունը կարող է թերի լինել, բոլորովին զարմանալի չէ, չէ՞ որ ինքնուրույն նախադասությունը ևս կարող է թերի լինել: Ի դեպ, այդ նախադասությունը բնագրում գործածված է որպես թերի (զեղչված ենթակայով) նախադասություն. Դուրս եկանք բացատ ու աղատ շունչ քաշեցինք (ՀՔ, Նահապետ):

Վերը բերված երկրորդ նախադասությունը (բաղմակի ենթականերով) այդպիսի բաժանման չենք կարող ենթակել: Եթե բաղմակի ենթակաների սահմանից հատուկթավորենք, կստացվի մեկ նախադասություն (իր ընկերները դուրս եկան բացատ) և մեկ առանձին բառ (Արամ), որ նախադասության հատկանիշ չունի: Այսպիսով՝ բաղմակի ստորոգյալներով և բաղմակի ենթականերով նախադասությունները կառուցվածքային տարբեր տիպեր են:

Ի դեպ միավորյալությունը հատուկ է նաև բարդ ստորադասական շատ նախադասությունների, բայց դա չի խանգարում դրանք բարդ համարվելուն: Օրինակ՝ Դու խոստացել էիր, որ կգաս: Նրանք ամեն ինչ անում են, որ տարեվերջին ավարտեն այդ աշխատանքը: Աշտը համաձայնություն է տվել, որ մասնակցի այդ աշխատանքին: Հենց որ ժամանակ ունենամ, կգամ: Այս բարդ ստորադասական նախադասություններից յուրաքանչյուրի բաղադրիչ-

ների ենթական նույնն է: Ժիշտ չէր լինի միայն ենթակայով երկու բաղադրիչ նախադասություններ, եթե ստորադասական հարաբերությամբ են կապված, համարել բարդ, իսկ եթե կապված են համադասական հարաբերությամբ, համարել պարզ: Հմմտ.՝ Նրանք խոստացան, որ գան: Նրանք խոստացան և կգան:

Հաճախ միևնույն նախադասության նույն ենթակայով միավորված բաղադրիչները կարող են գտնվել շարահյուսական տարբեր հարաբերության մեջ՝ համադասական և ստորադասական: Օրինակ՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, որ սիրում ես, պատմիր անկեղծորեն (ՀՔ, Ամուսնություն): Այս նախադասության չորս բաղադրիչ նախադասություններն ունեն միևնույն ենթական (դու): Անշուշտ չի կարելի միայն որ սիրում ես-ը համարել բաղադրիչ նախադասություն, իսկ մյուսները բաղադրիչ նախադասություն չհամարել, այլ գիտել որպես մեկ պարզ նախադասություն, այն պատճառաբանությամբ, թե առաջինը ստորադասական հարաբերությամբ է կապված, իսկ մյուսները՝ համադասական: Այնպես որ հիշյալ բարդ նախադասությունը բաղկացած է չորս բաղադրիչ նախադասությունից: Բնականաբար այն մնում է բարդ նախադասություն նաև այն դեպքում, եթե նրա կազմից հանինք, որ սիրում ես ստորադաս բաղադրիչը: Այսպես՝ Իսկ դու ո՞ր օրը սիրեցիր ինձ, ո՞ր հանդիպումին զգացիր, պատմիր անկեղծորեն:

Այսպիսով՝ միավորյալ կամ ընդհանուր ենթակայով, բայց բազմակի ստորոգյալներով (որոնք նաև կարող են ունենալ լրացումներ) նախադասությունները բարդ նախադասություն են:

Տարբեր բաղադրիչների՝ նույն ընդհանուր (միավորյալ) ենթական ունենալը, անշուշտ, որոշ չափով սահմանափակում է բարդ նախադասության կառուցվածքը, և արդյունքը ստացվում է ընդհանուր (միավորյալ) ենթակայով բարդ համադասական նախադասություն:

ԲԱՐԴ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ

ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

§ 778. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են երկու եղանակով՝ շաղկապներով ու շարահարությամբ: Հասկանալի է, որ համադասական նախադասու-

թյունների բաղադրիչները կապվում են համադասական շաղկապներով՝ և, ու, նաև, ևս, բայց, իսկ, սակայն, այլ, կամ, կամ թե և այլև: Կան, սակայն, շաղկապներ, որոնք հանդես են գալիս թե՛ ստորադասական և թե՛ համադասական հարաբերությունների արտահայտելու համար, ուրեմն և կապակցում են թե՛ բարդ ստորադասական և թե՛ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչներ: Այդպիսիք են՝ եթե..., ապա, մինչդեռ, քե, քե չէ:

§ 779. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում կարևոր դեր է կատարում շարահարությունը: Շարահարություն կապակցումը կարող է լինել մասնակի կամ լրիվ շափով: Այսինքն՝ տվյալ բարդ համադասական նախադասության բոլոր բաղադրիչները կարող են կապվել միայն շարահարությամբ (լրիվ շարահարական կապակցում): Օրինակ՝ Կեսդիշեր է արդեն, փողոցները խաղաղ են, լուսառեկումները՝ հանդարտած (Սկ, Քարավանները դեռ քայլում են): Հարթների գինետունը ճոխ լուսավորված էր, բոլոր սեղանները գրավված էին հաճախորդներով, խոսակցության ձայներով, ծիծաղով, քրքիջով լցված էր ընդարձակ սրահը (Իս., Դարբին Գևորգը):

Մասնակի շարահարական կապակցությունն այն է, երբ երեք կամ ավելի համադաս նախադասությունների մի մասը կապվում է շարահարությամբ, մյուսը՝ շաղկապով: Շաղկապով կապվում են սովորաբար վերջինը և նախավերջինը: Օրինակ՝ Աստղերը չքացան, արշալույսը վառեց իր խարույկները լեռների գաղաթներին, թռչունները վարթնած ճախրում են օդում և գեղջկուհիները ձորն ի վար աղբյուրն էին շտապում (Իս., Սիրո Լրվը): Տարիներ անցան, տարիների հետ ջահելությունն էլ անցավ, և աշնան խոտի պես չորացավ տունն դնելու, կնիկ առնելու միտքը թաքուն (ԱԲ, Այուսարի լանջին):

Պատահում է նաև, որ շաղկապով կապակցվում են բարդ համադասական նախադասության ոչ թե վերջին, այլ առաջին բաղադրիչները: Օրինակ՝ Սարգը ոստայն հյուսեց, և մի ձմեռ էլ մարազի երկու գերանը ձյունի ծանրությունից կրեցին, հող թափվեց մարագում (ԱԲ, Աքարում):

§ 780. Շարահարությունը և շաղկապավոր կապակցումը տարբեր դեպքերում տարբեր հարաբերակցության մեջ են գտնվում:

Միավորական հարաբերությունն արտահայտելիս դրանց քերականական դերը իրար շատ մոտ է լինում: Երբեմն նույնիսկ կարելի է շաղկապավոր կապակցությունը դարձնել անշաղկապ և հակառակը: Օրինակ՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, և լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը (Իս., Սիրո երգը): Վայրի կանեփը փարթամորեն աճում էր տան ավերակների վրա, և հարևանի հավերը քուշուշ անելուց հետո պառկում էին կանեփի շվաքում (ԱԲ, Այու սարի լանջին):

Այս նախադասությունների մեջ գործածված և շաղկապը հեշտությամբ կարելի է վերացնել, և այդ դեպքում կստանանք սովորական շարահարական կապակցություն, որն արտահայտում է նույն քերականական հարաբերությունը, ինչ որ բերված շաղկապավոր կապակցությունը: Հմմտ.՝ Արշալույսը ամենից շուտ ողջունում էր նրան, լեռների բուրալից զեփյուռը գուրգուրում էր նրա մազերի հյուսքը:

Նման դեպքերում գործածվող շաղկապավոր կապակցությունն ունի հետևյալ յուրահատկությունը. շաղկապը շեշտում է տվյալ հարաբերությունը և սահմանափակում է կապակցվող միավորները: Առանց շաղկապի թվարկումը չի սահմանափակվում, կենթադրվում է այլ միավորների թվարկման հնարավորություն:

Կան դեպքեր, երբ շաղկապական և շարահարական կապակցությունները հեշտությամբ չեն կարող ըմբռնվել որպես շարահյուսական համանիշներ: Դա վերաբերում է ներհակական շատ կազմությունների: Այսպես՝ «Եվա» էին հնչում նրա շրթները, սակայն «Լիլիթ» էր արձագանքում նրա հոգին (Իս., Լիլիթ): Եվս սակայն շաղկապը վերացնենք և վերանանք բնագրից, ապա այս կառուցվածքը կարող է հասկացվել թե՛ հակադրական և թե՛ միավորական հարաբերությամբ:

Վերջապես, կան շաղկապավոր կապակցություններ, որոնք շարահարական համարժեքներ չունեն. այսինքն՝ տվյալ հարաբերությունը արտահայտվում է միայն շաղկապավոր կառուցվածքով: Օրինակ՝ Կյանքը պետք է խաղաղության վերադառնա բոլոր իր վերքերը բուժած, այլապես անիմաստ կլինի ապրելը (Վե, Մեղ մոտ հարավում): Ժողովրդական հերոսները ժողովրդի ավանդությունների մեջ ոչ թե մեռնում են, այլ դարերի ընթացքում հետըհետև աճում են, մեծանում են (Բ, Գաղտնիք Ղարաբաղի):

§ 781. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կապի արտահայտության մեջ հաճախ դեր է խաղում ընդհանուր անդամը, որը գործածվում է որևէ բաղադրիչ (գերազանցապես առաջին) նախադասության մեջ, բայց վերաբերում է նաև մյուս նախադասությանը կամ նախադասություններին: Օրինակ՝ Մեր Լուսինեի տրամադրությունն ընկած է, բայց երգը հնչում է ուղեորականի պես կատարյալ ու վարակիչ: Այս օրինակի մեջ Լուսինեի հատկացուցիչները, որոնք գործածված են առաջին նախադասության մեջ, վերաբերում են նաև երկրորդին: Հատկացուցիչների այդ կապակցությունը (մեր Լուսինեի) ըստ էության նույնպիսի դեր կատարում է երկրորդ նախադասության երգը ևնթակայի համար (մեր Լուսինեի երգը):

Որպես ընդհանուր կարող են հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամներ: Հետևյալ նախադասություններում ընդհանուր են ժամանակի, տեղի պարագաները, հատկացուցիչը. Հիմա սենյակիս լուսամուտից բացվում է հարազատ բնանկար՝ լեռներ են, բարդիներ, իսկ լուսամուտի տակ, կանաչների մեջ կորած ուրախ ձորակում աղմկում է փոքրիկ, մտերիմ մի գետակ (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Այստեղ էլ մշուշը հոսում է կտուրների վրայով, մաղում է գարնանամուտի տաք շաղը (ԱԲ, Սև «հացը»): Կնոջ գեմքի մկանները լարված են, ձայնը ելեւջում է՝ ամեն պահ սպառնալով խզվել (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են):

Ընդհանուր կարող է լինել ոչ միայն մեկ անդամը, այլև անդամների կապակցությունը կամ մեկից ավելի անդամներ: Հետևյալ օրինակներից առաջինում ընդհանուր են ժամանակի ու տեղի պարագաները, իսկ երկրորդում՝ հիմունքի, ժամանակի ու տեղի պարագաները: Այժմ լեռներում դեռ ձյուն է նստած, ձնծաղիկը դեռ քնած է գետնի տակ, բայց արդեն օդի մեջ զգացվում է մոտալուս գարնան հաճելի ջերմությունը: Գործկոմի որոշումով այս տարի շրջկենտրոնում պիտի սկսվեն երեք բարձրահարկ շենքերի շինարարական աշխատանքները, և պետք է ավարտվի շրջանային կուլտուրայի տան կառուցումը:

Առանձին դեպքերում ընդհանուր անդամն ավելի շատ անդամներ է ընդգրկում և իր կազմում կարող է ունենալ նաև դերբայական դարձված: Օրինակ՝ Սելջուկյան կրկնվող արշավաճեֆների հետևանքով հայ ժողովրդի որոշ հատվածներ բռնում են դաղթի

ուղին, իսկ մի մասը հարթավայրից քաշվում է դեպի լեռնային շրջանները (ՀԺՊ)։

Ինչպես երևում է, ընդհանուր անդամը կամ անդամները վերաբերում են բարդ համադասական նախադասության տարբեր բաղադրիչների և դրանով իսկ ծառայում են որպես այդ բաղադրիչների կապի բառական-շարահյուսական միջոց։

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար հետ կապվում են տարբեր հարաբերություններով՝ միավորական, ներհակական, տրոհական, հավելական։

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 782. Միավորական հարաբերության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ նախադասությունները միանում են իրար, միավորվում մեկ նախադասության մեջ՝ նույն կարգի, համասեռ երևույթների արտահայտելու իմաստային հիմքի վրա և կապակցվում են միավորիչ շաղկապներով կամ շարահարույթամբ։

Միավորական բարդ համադասական նախադասություններն իրարից հիմնականում տարբերվում են ժամանակային հարաբերությամբ, որն ունենում է երկու հիմնական դրսևորում. համաժամանակություն և տարժամանակություն։

Այս հարցի քննության կապակցությամբ բայ-ստորոգյալի ժամանակ ասելով նկատի ունենք ոչ միայն պարզ ստորոգյալների, այսինքն՝ խոնարհված բայերի, այլև բաղադրյալ ստորոգյալների ժամանակը, որ արտահայտվում է հանդույցով։

§ 783. Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է երկու հիմնական եղանակով՝ քերականական և բառական։ Այս երկուսից առավել կարևորն ու բնորոշը քերականական միջոցն է, հանձինս բայ-ստորոգյալի քերականական ժամանակների։ Ինչ վերաբերում է բառական միջոցներին, դրանք ժամանակի իմաստ արտահայտող բառերն են, որոնք հաճախ ճշտում, կամ նշում են բայ-ստորոգյալների ժամանակային նույնությունը կամ տարբերությունը։ Օրինակ՝ Դասերը վերջացան, և աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտներական ճամբար։ Հմմտ.՝ Դասերը երեկ վերջացան, և աշուօրվանից աշակերտները պատրաստվում

են մեկնելու պիտոնե՞րական ճամբար: Հինգ օր առաջ դասերը վերջացան, իսկ այժմ աշակերտները պատրաստվում են մեկնելու պիտոնե՞րական ճամբար:

Թեև առանց ընդգծված բառերի էլ բայ-ստորոգյալի տարբեր ժամանակներով արտահայտվում է ժամանակի հաջորդականությունը, բայց և այնպես այդ բառերը ավելի որոշակի են դարձնում բաղադրիչ նախադասությունների ցույց տված գործողությունների կատարման ժամանակը:

Սակայն պատահում է, որ բաղադրիչ նախադասությունների ստորոգյալն արտահայտված է լինում միևնույն ժամանակով, և տարժամանակությունն արտահայտվում է ժամանակ ցույց տվող բառերով:

Հմմտ.՝ Նա քնելուց սուաջ նայում է օրվա թերթերը և լսում հրաժշտություն:

Նա քնելուց առաջ նայում է օրվա թերթերը և միաժամանակ լսում հրաժշտություն:

Նա քնելուց առաջ նախ նայում է օրվա թերթերը և ապա լսում հրաժշտություն:

Ինչպես հրեում է, ժամանակային հարաբերության արտահայտման համար բառական միջոցների դերն աճում է քերականական միջոցի դերի նվազման ղուղրնթաց. դրանք իրենց դերով հակադարձ համեմատական են միմյանց:

§ 784. Համաժամանակությունը և տարժամանակությունը երբեմն ունենում են յուրահատուկ դրսևորումներ՝ պայմանավորված գործողությունների բնույթով և այլ հանգամանքներով: Պատահում է նաև, որ երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող բարդ համադասական նախադասություններում տեղ է գտնում և՛ միաժամանակություն, և՛ տարժամանակություն: «Գուստներ մեղմիկ զարկում էր լարին, և հեծկլտում էր լարը և պատմում էր լարը սիրո մի փորրիկ վեպ» (Իս., Սիրո վեպը) բարդ նախադասության առաջին բաղադրիչ նախադասությունը մյուսների հետ տարժամանակային հարաբերության մեջ է գտնվում, բայց նշված գործողություններն այնպիսին են (զարկել և հեծկլտալ, պատմել) և այնպիսի կապի մեջ, որ չի կարելի կարծել, թե առաջին գործողությունը (զարկել) լրիվ վերջանում է, և հետո միայն սկսվում են մյուսները: Սա մի տարժամանակություն է, որ մոտենում է միա-

ժամանակությունը: Ինչ վերաբերում է վերջին երկու բաղադրիչների գործողությունների ժամանակային հարաբերությանը, ապա այստեղ առկա է միաժամանակություն. սա՝ քերականական տեսակետից, իսկ դենոտատային տեսակետից դրանք արտահայտում են միևնույն երևույթը տարբեր գնահատումներով:

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 785. Համաժամանակության հարաբերությամբ կապվող համազոր նախադասություններով արտահայտված երևույթները, գործողությունները տեղի են ունենում նույն ժամանակում, այսինքն՝ գործողությունների կատարման կամ եղելությունների ժամանակները համընկնում են այս կամ այն շափով: Օրինակ՝ Տխուր ձեռքեր ուներ, դեմքը կարծես նկարել էին մեր միջնադարյան մանրանկարիչները (ՎՊ, Հայկական էսքիզներ): Հիմա ճանապարհները բարեկամներ են բերում մեր երկիր, հիմա ճանապարհները մեզ տանում են մեծ աշխարհ, միացնում են, կապում (ն. տ.):

§ 786. Համաժամանակության հարաբերությունը պայմանավորում է կապակցվող նախադասությունների կառուցվածքային որոշ ընդհանրություն՝ հատկապես ստորոգյալների արտահայտության հարցում: Այդպիսի նախադասությունների ստորոգյալները կամ արտահայտվում են բայի միևնույն ժամանակով, կամ այնպիսի տարբեր ժամանակներով, որոնց արտահայտած ժամանակային իմաստների (բուն կամ երկրորդական) միջև կա որոշ ընդհանրություն:

Համաժամանակության արտահայտումը բայի միևնույն ժամանակով՝ ինքնին հասկանալի է: Բերենք միայն մեկ օրինակ՝ Այնտեղ վարուժանը իր եղեգնյա գրչով ցասման խոսք էր կռում, Կարմիր մեր արյունն էր Սիամանթոն երգում իր սպիտակ տողով (ՊՍ, Հանդիպում):

Ինչ վերաբերում է բայի տարբեր ժամանակներով համաժամանակություն արտահայտելու փաստին, ապա այստեղ դրսևորվում են բայի ժամանակային ձևերի բարդ փոխհարաբերություններն ու նրբերանգները, որոնք հաճախ ղուգակցվում են խոնարհվող բայի բառական իմաստի յուրահատկություններով: Այսպես, ներկա ժամանակը կարող է ղուգակցվել անցյալի ժամանակաձևերի հետ և արտահայտել համաժամանակություն, քանի որ ներ-

կա ժամանակաձևը երկրորդաբար նաև պատմական անցյալի իմաստ է արտահայտում: Ինչպես՝ Մարտին ախպերը... Ընտիր բեռներով նավ է նստել հայրենիք վերադառնալու համար. մնաս բարև է ասում Օդեսային (Իս., Գրական նախանձ): Անցյալ կատարյալը երբեմն կարող է զուգակցվել ապառնի ժամանակի հետ, քերականական այն հիմունքով, որ անցյալ կատարյալը կարող է երկրորդաբար արտահայտել անվերապահորեն և շուտ կատարվելիք գործողություն: Ինչպես՝ Դեհ, մենք զնացիմք, ցանկացողները մեզ հետ գան:

Մինչդեռ, ասենք, վաղակատար և ապառնի ժամանակները չեն կարող արտահայտել միաժամանակություն, քանի որ դրանք ժամանակային ընդհանրություն չունեն իրենց ո՛չ հիմնական և ո՛չ էլ երկրորդական իմաստներով:

§ 787. Համաժամանակությունը կարող է լինել լիակատար և մասնակի:

Լիակատար համաժամանակության դեպքում բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ստորոգյալների արտահայտած գործողությունների կատարման ժամանակն ամբողջությամբ նույնն է, այսինքն՝ գործողությունները կատարվում են միևնույն ժամանակահատվածում:

Այս հանգամանքը հաճախ առաջացնում է նախադասության կառուցվածքային (մասնավորապես ստորոգյալի արտահայտության) յուրահատկություններ: Լիակատար համաժամանակության դեպքում սովորաբար ստորոգյալներն արտահայտվում են միևնույն ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ ինձորենիների նոր բացված բողբոջները խամրել ու կծկվել են, կացնի հարվածներից արյան պես հոսել է ծառերի հյուսն ու շորացել վերքերի վրա (ՀՔ, Ռուս մարզու տունը): Նրա սարսափը հեռուններում էր տարածված, նրա մասին բերնե-բերան պատմություններ էին անում (ԱԲ, Մթնաձոր):

Մասնակի համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է միևնույն ընդհանուր ժամանակին վերաբերող տարբեր ժամանակաձևերով: Օրինակ՝ Նրանք քայլում էին անտառի միջով, և անսպասելիորեն նրանց դեմը դուրս եկավ մի արջ: Նախկին ճակատայինը պատմում էր հայրենական պատերազմի դրվագներից, ու հիշելով իր զոհված ընկերներին, խիստ հուզվեց:

Մասնակի համաժամանակությունը կարող է արտահայտվել նաև միևնույն ժամանակաձևերի զուգակցումով. այս դեպքում օժան-

դակ դեր կատարում են որոշ բառեր, որոնք նշում են գործողություններից մեկի կամ կարճատևությունը, տեականության սահմանափակությունը կամ ուշ սկսվելը մյուսի համեմատությամբ: Օրինակ՝ Երեխաները խաղում են դաշտում և հանկարծ սկսվում է հորդ անձրևը: Մասնակի համաժամանակակիցությանը նպաստում է հանկարծ բառը: Համեմատել նաև՝ Երեխաները խաղում են դաշտում, և խաղի կեսին (խաղը սկսելուց քիչ հետո, խաղը չվերջացած) սկսվում է անձրևը:

§ 788. Համաժամանակության հարաբերությունը կարող է արտահայտվել երեք ընդհանուր ժամանակներից յուրաքանչյուրում՝ ներկայում, անցյալում, ապառնիում:

§ 789. Համաժամանակությունը ներկա ժամանակում գերազանցապես արտահայտվում է խոնարհված բայի ներկայով: Օրինակ՝ Գալիս է, դուրդուրում, զգվում են իրար, սիրում են իրաբ, սիրելով էլ իրար հետ կապում են իրենց կյանքը (ՀԹ, Մղրիդը):

Շրջում է մի աղջիկ կանաչ ծաղկանոցում,

Թախծում է նա տրտում ու մեն մենակ.

Երան բոլոր-բոլոր ծաղիկներն են լսում,

Եվ օրորվում են լուռ ու գլխահակ (Գ. Սար., Լուսանկարը):

Համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, եթե, իհարկե, հանգույցը դրված է ներկա ժամանակով: Օրինակ՝ Ծով է իմ վիշտն, անափ ու խոր, լիքն ակունքով հաղարավոր. Իմ դայքույթը լիքն է սիրով, իմ գիշերը՝ լիքն աստղերով (ՀԹ): Ամենազոր է մեծ-մոռուլը, կես աշխարհի տերն է նա (Իս., Չինգիզ-խանը): Ծա ուրախության գործակատար եմ եմ խոր խնդության վաճառորդ եմ ես (ՊՍ, Առանց աստառի):

Հողն անուշ է, Երգն անուշ է, Կյանքը՝ ուրախ էս տարի,

Հողի մարդու Աչքը կուշտ է, Ահ շունի նա էս տարի,

Երգ ու խնդում Մեր սրտերում, Կյանքը մերն է էս տարի (Գ. Սար.):

Համաժամանակության հարաբերությունը ներկայում կարող է արտահայտվել պարզ և բաղադրյալ ստորոգյալներով միաժամանակ՝ երկուսն էլ արտահայտված բայի ներկա ժամանակով: Օրինակ՝

նակ՝ Բարձր է հընոց աշխարհքն հայոց ու Մասիսը երկնադետ. Իմ խոր հողին էն բարձունքին խոսք է բացել նըրա հետ (ՀԹ)։ Նրա հողին սառույց-սառնամանիք է, և արևը չի հալում նրան (Իս., Զինգիզ-խանը)։

Անտառում մառախուղ է, կաթում է խոնավությունը մամուռների վրա, ծառերի վրա և քարափների լանջին (ԱԲ, Անձրևը)։

Համաժամանակություն արտահայտելու համար բայի ներկա ժամանակի հետ երբեմն զուգակցվում է վաղակատար ժամանակը։ Համաժամանակություն արտահայտելու համար այսպիսի տարիմաստ ժամանակների զուգակցումը երկու դեպքում կամ երկու պայմանով է հնարավոր։ Երբ գործողությունը վերաբերում է անցյալին, այդ դեպքում ներկան ըմբռնվում է որպես պատմական ներկա։ Իսկ երբ գործողությունը վերաբերում է ներկա պահին, այդ դեպքում վաղակատար ժամանակը ըմբռնվում է հարակատար ներկայի իմաստով։ Օրինակ՝ Ականջս տվել եմ նրանց զրույցին և աչքերիս տակից նայում եմ նրանց (Իս., Վեղըն)։ Կանգնել են քարի պես գերման զինվորները, խոժոռ սպառնում է սպան. Ու հողմը հեծում ու ծեծում է ծառերը, Թափում փաթիլները ձյան (Գ. Սար.)։

Թեև Սարյանի բանաստեղծության թեմայից ու նկարագրությունից դիտենք, որ բերված միաժամանակությունը վերաբերում է անցյալին, հետևապես և բերված օրինակի ներկա ժամանակաձևվերը գործածված են պատմական ներկայի արժեքով, բայց մի ալ դեպքում այդպիսի կառուցվածքը կարող է հասկացվել հենց բուն ներկայի իմաստով։ Այս դեպքում «կանգնել են» վաղակատարը կնշանակի «կանգնած են»։ Ըստ որում նշենք, որ հենց բերված օրինակն էլ կարող է հասկացվել նաև բուն ներկայի իմաստով։ Դա այժմ է, որ ըմբռնվում է որպես անցյալին վերաբերող նկարագրություն։ Իրականում այն բանաստեղծությունը, որից կատարված է հիշյալ մեջբերումը, գրված է հայրենական պատերազմի ժամանակ, և բանաստեղծը նրանում նկարագրել է ժամանակակից դեպքեր։ Ավելացնենք, որ նշված ժամանակաձևերի զուգակցումը սովորական է նաև առօրյա խոսակցության համար։ Օրինակ՝ Մանուկ ու պատանի դպրոցականները շարվել են բեմում, և մենք դահլիճից հաճույքով նայում ենք նրանց կենսուրախ ու խելացի հայացքներին։

Համեմատաբար սակավ դեպքերում ներկա ժամանակի միա-

ժամանակությունն արտահայտվում է նաև ներկա հարակատարով՝
զուգակցվելով կամ սահմանական ներկայի կամ հարակատար
ներկայի հետ: Օրինակ՝ Ղարա-Ղորումի պարիսպների սովերները
աշխարհներ են ծածկում, և աշխարհների աչքն ու ականջը դեպի
Ղարա-Ղորում են դարձած (Իս., Չինգիզ-խանը):

Գիշերվա մթնում նեղ լուսամուտից
Երևում է լույսն աղոտ լամպերի,
Յուր անձուկ խցում նստած է հանգիստ
Ծեր վերակացուն հին սրբավայրի (ՀԹ):

Բայի ներկա ժամանակով արտահայտված միաժամանակու-
թյունը երբեմն չի վերաբերում հատկապես խոսակու պահին, այլ՝
կարող է ունենալ ընդհանրական իմաստ և վերաբերել բոլոր ժա-
մանակներին: Ինչպես՝

Աղբյուրները հնչում են ու անց կենում,
Ծառալները տենչում են ու անց կենում,
Ու երջանիկ ակունքներին երազում՝
Պոետները կանչում են ու անց կենում (ՀԹ):

Միանգամից ոչ մի կարպետ և ոչ մի գորգ չի պատրվում,
Միանգամից բերդ չի շինվում ու չի քանդվում միանգամից,
Միանգամից ձյուն չի դալիս և չի փչում անգամ քամին
(ՊՍ, Միանգամից):

§ 790. Անցյալ ժամանակին վերաբերող համաժամանակու-
թյան հարաբերությունն արտահայտվում է անցյալի բայական
ժամանակներով: Այս նշանակությունը շատ հաճախ զործածվում
է անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակ՝ Օդի մեջ ճովողում
էին արտույտները, մեր ոտքերի տակից թռչում էին լուրեր (ՀԴ,
Եփրատի կամուրջին): Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում
լուծում էին և նույնիսկ Բալթա Թիվին էլ չէր խաղում (ԱԲ, Եղբայ-
րության ընկուղենիները):

Անցյալ ժամանակում միաժամանակությունն արտահայտելու
հաճախականության տեսակետից բայական մյուս ժամանակը
վաղակատարն է: Օրինակ՝ Առատ, անհատ՝ աստծու նման միշտ
տեղալուց հոգնել եմ ես. Հոգիս ծարավ՝ սրբան-նրան մըտիկ տա-
լուց հոգնել եմ ես. Մինը պիտի դար իմ դեմը՝ ճսխ ու շրռայլ ան-

հաշիվ, Ամեն ճամփում ըսպասելուց ու փնտրելուց հոգնել եմ ես (ՀԹ)։ Առաջ էլ սով է եղել, հասկա ո՞նց են արել (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները)։

Համաժամանակությունը հաճախ արտահայտվում է նաև անցյալ կատարյալ ժամանակով։ Օրինակ՝

Մաղկանոցով անցավ աղջիկն առավոտյան,

Ու ծաղիկներն ամեն ելան քնից,

Եվ նայեցին՝ լացած մանուկների նման

Ցողի շիթեր կախված աշիկներից (Գ. Սար., Լուսանկարը)։

Մեղիքների բանտում սարդը ոստայն հյուսեց, ժանգը դեղին սերմեր մաղեց բանտի երկաթ բանալիների վրա (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը)։

Անցյալի համաժամանակությունը սակավ դեպքերում արտահայտվում է նաև անցյալի վաղակատար ժամանակով։ Օրինակ՝ Իր հայրական հին տունը խանգարվել էր, կտուրը խոնարհվել, գերանները օջախի ծխից սևացած կախվել էին, կտուրի հողն ու քարը թափել ներսում (ԱԲ, Այու սարի լանջին)։ Արևը բավական բարձրացել էր, ցողի կաթիլները գոլորշիացել էին (ԱԲ, Ծիրանի փողը)։

Անցյալ ժամանակում համաժամանակությունն արտահայտվում է նաև տարբեր ժամանակների զուգակցումով։ Նշված հարաբերությունն արտահայտելու համար իրար հետ զործածվում են՝ ա) անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը, բ) անցյալի անկատարը և անցյալի հարակատարը և այլն։

Անցյալ կատարյալը և անցյալ անկատարը միաժամանակություն արտահայտելիս, բնականաբար, դրսևորում են իրենց իմաստային յուրահատկությունները. անցյալ անկատարն արտահայտում է անցյալում ընթացքի մեջ գտնվող զործողություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ այդ նույն ժամանակում կատարված ավարտված գործողություն։ Օրինակ՝ Աշակերտները լուռ ու ինքնուրույն կատարում են դասարանական աշխատանքը. միայն Արամը երկու անգամ դիմեց ուսուցչի օգնությանը։ Նվագն ավելի թնդեց. դողում էին կտուրները, կարծես իրար վրա արշավում էին բանակներ (ԱԲ, Ծիրանի փող)։

Անցյալի ժամանակում համաժամանակություն արտահայտելու համար անցյալ անկատարի հետ երբեմն զործածվում է

անցյալի հարակատարը: Օրինակ՝ Աստղերը, երկնքի այդ վառ-վառ ծաղիկները, բուրում էին եթերային ոլորտում, և հիասքանչ բույրը ծավալվում էր երկրի վրա, արքայադուստրը զգում էր այդ երկնային բուրմունքը, արեհեցած էր նրանով (Իս., Սիրո երգը): Անիի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմտյան մասում..., նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած էր բուն քաղաքը (ՀժՊ):

Անցյալ ժամանակում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալներով, որոնց հանգույցը դրվում է անցյալ ժամանակով: Օրինակ՝ Նրդդ թեթե էր, — ասում ես, — և կյանքդ միայն դժվարին էր (ԵԶ): Բարմ, թեթե էր մեր ճամփորդի հոգին, Ուրախ էինք մենք և մեր սիրտը՝ բաց (ԵԶ): Հողն անուժ էր, Փողն անուշ էր, Կյանքը դառն էր էն տարի, Հողի մարդը աչքի փուշ էր, Ահը սրտում էն տարի (Գ. Սար.):

Նշված նպատակով անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը կարող է զուգակցվել պարզ ստորոգյալների հետ: Օրինակ՝ Վահե Վահյանը ամուսնը այստեղ էր, ամեն ինչ համաձայնեցրել է (ՍԿ, Քարավանները դեռ քայլում են): Նոր դյուղի խնդիրը Հյումբաթի ձորի համար հրջանիկ աշխարհի առասպելի պես էր, նրանք իրենց հանդերի անուններն էին տալիս, մեկի ջուրը գոլում, մյուսի խոտը (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը):

§ 791. Ապառնի ժամանակահատվածում համաժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է բացի ապառնի ժամանակով:

Օրինակ՝ Կոմունիզմը կգա սրտերի, Սրտերի վրայով կգա նա. Կզնդան ուեսերը երկաթի, Երկաթե ճամփեքով կգա նա (Գ. Սար.): Հազար շեփոր հնչեն թող Այս առավոտ, հազար թմբուկ խփեն թող Այս առավոտ (Գ. Սար., Խորհրդային Հայաստան):

Համաժամանակության հարաբերության հետ հերեմն զուգակցվում է պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը. հաջորդող նախադասությամբ արտահայտվում է առաջին նախադասության մեջ արտահայտված հրեույթի, որպես պատճառի, հետևանքը: Օրինակ՝ Օղ չկա այստեղ, իսկզբում է հիվանդը (Իս., Հին գյուղը):

ՏԱՐԺԱՄԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

§ 792. Տարժամանակությունն այն հրեույթն է, երբ համադասական նախադասության բաղադրիչների արտահայտած գործողությունները կատարվում, եղելությունները տեղի են ունենում

տարբեր ժամանակներում: Ըստ որում տարբեր ժամանակ ասելով նկատի են առնվում թե՛ երեք ընդհանուր ժամանակները (անցյալ, ներկա, ապառնի) և թե՛ միևնույն ընդհանուր ժամանակի տարբեր մասնավոր ժամանակահատվածները կամ պահերը:

§ 793. Տարբեր ընդհանուր ժամանակներով արտահայտվող տարժամանակությունը կարող է ունենալ ժամանակների տարբեր հերթականություն. անցյալ և ներկա, անցյալ և ապառնի, ներկա և ապառնի: Օրինակ՝ Անապատում, միրաժի մեջ մի բեզմին Շողքն է տեսել մի աղջկա գեղեցիկ, Եվ փնտրում է հոգեհալաց, տենդագին Մով-կարոտով այն աղջկան գեղեցիկ (Իս.): Երեկ ավարտվեցին շենքի վրա տարվող աշխատանքները, և վաղվանից նորաբնական-րը կմտնեն իրենց բնակարանները: Գնում եմ ես կոճվ հայրենի-քի համար, Կլինեմ ես համառ, անահ ու անձնուրաց (Գ. Սար., Երեք կոմբայնավար):

§ 794. Հաճախ տարժամանակությունն արտահայտվում է միև-նույն ժամանակի տարբեր ժամանակաձևերով՝ նշելով զորոգու-թյունների հաջորդումը միևնույն ընդհանուր ժամանակում: 'Իս վե-րաբերում է հատկապես անցյալ ժամանակին: Որինակ՝ Կանաչը հերվա չոր խոտի տակ ծլել էր արդեն, գետինը ձմռան ամբարած խոնավությունն էր գոլորշիացնում (ԱՔ, Այու սարի լանջին Բո-լորն արդեն հավաքվել էին դահլիճ, և նախադահողը բաց արեց խորհրդակցությունը:

§ 795. Տարժամանակությունն արտահայտվում է նաև միև-նույն բայական ժամանակաձևով: Այս դեպքում ժամանակային հա-ջորդության դրսևորման հարցում կարևոր դեր է կատարում բա-ղադրիչ միավորների շարահասությունը. բաղադրիչ նախադասու-թյունների հաջորդամբ սովորաբար արտահայտվում է համապա-տասխան երևույթների, զորոգությունների հաջորդականությունը, եթե հատուկ բառական ու իմաստային-տրամաբանական մեջոց-ներով այլ հարաբերություն չի արտահայտվում:

Համատ.՝ Նա պատմեց ինձ այդ դեպքերի մասին և մոտեցավ հեռախոսին:

Նա մոտեցավ հեռախոսին և պատմեց ինձ այդ դեպքերի մա-սին:

Այս օրինակներում շարահասությունը պայմանավորում է գոր-ծողությունների համապատասխան հաջորդականություն: Մինչդեռ

հետեւյալ օրինակում բառական միջոցով (միաժամանակ բառով) արտահայտվում է միաժամանակութեան հարաբերությունը:

Նա պատմեց ինձ այդ դեպքի մասին և միաժամանակ մոտեցավ հեռախոսին:

Միևնույն ժամանակաձևով տարժամանակությունն արտահայտվում է թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ և թե՛ ապագանի ժամանակում: Օրինակ՝ Հոգնած արևը թեքվում է դեպի Աբուլ լեռը, զազաթները հրդեհվում են և դժգոհանում, անրջային կիսալույսերով կամաց-կամաց իջնում է մթնշաղը, նախիրը տուն է դառնում հանդից, վառվում են տների ճրագները, գյուղի աղմուկները լուռ են սակավ-սակավ, հանգչում են բոլոր շշուկները (Իս.): Ձորերից ու քարափներից հանկարծ հայտնվում էին զինված խմբեր, վայրի դազանների պես մոնշալով հարձակվում էին մեզ վրա, ջոկում տանում էին ջահել հարսներին ու աղջիկներին (ՀՔ, Նփրատի կամուրջին), Լոնցին հայրենական մեծ պատերազմի համադարկերը, և սովետական ժողովուրդը կրկին վերագարծավ խաղաղ աշխատանքի (ՀԺՊ):

§ 796. Տարժամանակությունը երկու կարգի դրսևորում ունի: Մեծ մասամբ այն արտահայտվում է բնական ժամանակի սովորական հաջորդումով. այսինքն՝ անցյալ, ներկա, ապագանի հաջորդականությամբ: Օրինակ՝ Արդեն արևը բավական ճանապարհ է կտրել և դնում է դեպի այն սառը ամպը (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը): Ձյուն է նստել, և ձյունի վրա նա տեսնում է զապանների հեաքեր (Ն. տ.): Մեռնողը մեռնում է, ապրողը պիտի ապրի (Իս., Ինչո՞ւմն է սփոփանքը):

Տարժամանակային հարաբերությունն արտահայտվում է նաև ոչ նշված հաջորդականության ձևով, այլ նախորդմամբ, այսինքն՝ հաջորդ նախադասությունում արտահայտված գործողությունը ոչ թե հաջորդում, այլ նախորդում է նախորդ նախադասության գործողությանը: Օրինակ՝ Վաղը մենք պիտի մեկնենք հեռավոր ուղևորության, և այդ պատճառով սրողել ենք այսօր վերջացնել նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները: Ո՞ր շահն ունի այդքան ոսկի ու անպին քար, Սայաթ-Նովա, — Ձի ունեցել քեզ պես շուալ խալխը՝ նոքար, Սայաթ-Նովա (ԵԶ): Ես մեր ծերերիցն եմ լսել, մեր ծերերը իրենց պապերից, նրանց պապերն էլ իրենց մեծերից (ՀԲ, Ոսկու կարասը):

Այսպիսի տարժամանակությունը, երբ հաջորդ նախագասությունն գործողությունը կամ եղելությունը նախորդում է նախորդ նախագասության գործողությանը կամ եղելությանը, կարող է լինել նաև միևնույն ժամանակի սահմաններում: Օրինակ՝ Երեկ մենք գնացել ենք մասնակցելու խորհրդակցությանը, և այդ մասին իմանալով մեր գործընկերները եկել էին մեզ դիմավորելու: Ինչպես երևում է, այս օրինակի բաղադրիչ նախագասություններով արտահայտված գործողությունները վերաբերում են անցյալ ժամանակին:

Ժամանակային հաջորդականություն է առկա նաև այն դեպքում, երբ թեև տարբեր ստորոգյալներն արտահայտված են միևնույն քերականական ժամանակով, բայց դրանք ցույց են տալիս իրար հաջորդող գործողություններ: Օրինակ՝ Սպիտակ և բաբառահասակ եղևիներ ահա քաշում են արորը, սպարարտ սեահողը ծավում է իրար վրա, երգում է մշակը պարզ երգեր, հետո աղջիկները հաց են բերում, մշակ ու սերմնացան նստում են սև հողերի վրա (ԱՅ, Պրովինցիալի մայրամուտը): Նանի՛, Սահակն առավոտը կանուխ է գալու, միասին տեղ պիտի գնանք (ԱՅ, Մայրը): Շինակները շառաղակ, իշխանական անտառի ծառերը դարձան մարագի գերան, մարագները վառվեցին, բնակչությունը սպանվեց քառանձավներում (ԱՅ, Հանավանք):

§ 797. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունը երբեմն գույակցվում է պատճառա-հետևանքային իմաստով: Այս դեպքում սովորաբար հաջորդ նախագասությամբ արտահայտվում է նախորդից բխող մի հետևանք, երևույթ: Օրինակ՝ Սեղմում է կոճակը, ձուգարը սկսում է պտտվել (ՍԿ, Քարավանները դուր քայլում են): Բաժակը լցվել էր, ու ջուրը թափվում էր սեռանին (ԱՅ, Մայրը):

Պատճառա-հետևանքային հարաբերություն արտահայտվում է նաև այնպիսի միավորական բարդ համադասական նախագասություններում, որոնք քերականական միաժամանակություն են արտահայտում, և հաջորդ բաղադրիչ նախագասությունը սլարգասես նախորդի հետևանքն է: Օրինակ՝ Տեղի ունեցան կատաղի կռիվներ, թուրքական զորքերը մեծ կորուստներ կրեցին (ՀԺՊ, Հեղեղը փորել է տան հիմքերը, կրապատը կախվել է խորխոռատի վրա (ԱՅ, Հյումբաթի ձորը):

ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 798. Ներհակական հարաբերությամբ բարդ համադասական նախադասությունների բաղադրիչները ներհակ, հակադիր են միմյանց նկատմամբ: Այդ ներհակությունը տարբեր շափերի է հասնում՝ սկսած տարբեր առարկաներին տարբեր հատկանիշներ վերագրելուց, վերջացրած ժխտական հարաբերությամբ: Հմմտ. մենք գնալու ենք իրենց մոտ, իսկ իրենք՝ դալու են մեզ մոտ: Մենք չենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ: Ոչ թե մենք ենք գնալու իրենց մոտ, այլ իրենք են գալու մեզ մոտ:

§ 799. Ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է գերազանցապես ներհակական շաղկապներով, մասամբ և շարա հարությամբ: Այս հարաբերության տարբեր տեսակների բոլոր նրբերանգների արտահայտման առավել տարածված միջոցը ներհակական շաղկապներն են՝ իսկ, բայց, սակայն, այլ, մինչդեռ, այնինչ, ուսկա (հասկա), բայց և այնպես, և սակայն, այնուամենայնիվ (այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ), թե չէ, եթե ոչ, և ոչ թե, այլ ոչ թե, բայց ոչ, եթե... ապա, ոչ թե, այլ և այլն:

§ 800. Շաղկապական կապակցությունների համար բնորոշ է հարաբերության որոշակիությունը: Ճիշտ է, որոշ շաղկապների բազմիմաստությունը թույլ է տալիս նրանցով կազմելու տարբեր հարաբերություններով բարդ նախադասություններ, բայց և այնպես շաղկապները զգալի չափով որոշակիորեն են դրսևորում քերականական հարաբերությունները: Աշոտը մարադից բխցով դարման էր կրում, պառավը վառում էր օջախը և լվանում ընթրիքի ձավարը (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը) շարահարական կապակցությամբ նախադասությունը կարող է հասկացվել թե՛ ներհակական և թե՛ միավորական իմաստով: Եթե խոսողի նպատակն է հակադրել Աշոտի և պառավի հատկապես տարբեր գործողություններ կատարելը, այդ դեպքում բերված նախադասությունը կհասկացվի որպես ներհակական կապակցություն. ըստ որում այս դեպքում հնչերանգը յուրահատուկ է. բնորոշվում է ստորոգյալի վերջին վանկի տոնի բարձրացումով: Այդպիսով, ներհակական հարաբերության գեղարվեստական հակադրվող ստորոգյալներն արտասանվում են տարբեր հնչերանգային յուրահատկությամբ: Այս դեպքում հարաբերությունը համարժեք է իսկ ներհակական շաղկապով արտահայտված

տարբերակին: Ինչպես՝ Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր էրում, իսկ պառավը վառում էր օջախը կամ լվանում ընթրիքի ձավարը:

Իսկ երբ խոսողի նպատակը ոչ թե բաղադրիչ նախադասություններով արտահայտվածի հակադրումն է, այլ դրանց թվարկումը, այդ դեպքում բաղադրիչների ստորոգյալներն արտասանվում են միատեսակ հնչերանգային յուրահատկությամբ, որպես մեկ բաղադրյալի հավասարաթեք բաղադրիչ թվարկվող միավորներ: Շարահարական այսպիսի կապակցություն մեջ թվարկման հարաբերությունն ու համապատասխան հնչերանգը հատկապես ակնհայտ է այն դեպքում, երբ շարահարությամբ կապակցված են երկուսից ալիքի բաղադրիչ միավորներ: Հմմտ. Աշոտը մարագից քթոցով դարման էր էրում, պառավը վառում էր օջախը, հարսը քակն էր մաքրում, փոքրիկը խաղում էր ընկերների հետ:

Ներհակական հարաբերությունն ունի հետևյալ տեսակները՝ ա) հանդիպարական հակադրություն, բ) հակասման հակադրություն, գ) ժխտման հակադրություն, դ) պայմանական-ներհակական հակադրություն:

ՀԱՆԴԻՊԱՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 801. Հանդիպարական հակադրությունը ներհակական հարաբերության այն տեսակն է, որի դեպքում իրար հանդիպարվում են տարբեր երևույթներ, իրողություններ:

Հանդիպարական հակադրությունն արտահայտվում է իսկ. եթե... ապա շողկապներով և շարահարությամբ:

Հանդիպարությամբ կապված միավորների միջև հակադրությունը քերականական տեսակետից ունենում է տարբեր ընդգրկումներ: Այդպիսի հակադրությունը կարող է վերաբերել կապակցվող նախադասություններին՝ ամբողջությամբ վերցրած և տարածվել նրանց բոլոր անդամների վրա: Արամը պիտներ է, իսկ Աշոտը՝ կոմերիտական: Օրինակ՝ Աշակերտներն աշխատում են գպրոցամերձ հողամասում, իսկ ուսուցիչները նրանց հետևում են իրենց խորհուրդներով ու դիտողություններով: Այսպիսի հակադրությունը կարելի է անվանել լրիվ:

Ավելի շատ են մասնակի հակադրությունները, որոնց դեպքում

հակադրվում են ոչ թե ամբողջական նախադասություններ, այլ նրանց որևէ անդամը կամ մի քանի անդամներ:

Սկզբունքորեն հնարավոր են բոլոր անդամների հակադրությունները, միայն թե տարբեր հաճախականությամբ ու ոչ հավասար չափով: Սովորաբար բարդ համադասական նախադասության մեջ հանդիպադրական հակադրության դեպքում ենթակաների հակադրությունն անհրաժեշտ է այն իմաստով, որ նախադասության տարբեր բաղադրիչները սովորաբար նույն ենթական շնորունենում: Բայց միայն ենթականի հակադրությամբ բարդ նախադասություն չի կարող կազմվել. դրա հետ միասին անհրաժեշտ է եթե ոչ ստորոգյալի, ապա վերջինիս հետ կապված որևէ անդամի հակադրություն:

Առավել հաճախադեպ են ենթակաների և պարագաների հակադրություններով բարդ համադասական նախադասությունները: Օրինակ՝ Արամը պարտավոր է ընթերցարանում, իսկ Աշոտը՝ տանը: Աղնվականները խմբված էին իշխանի պատշգամբում, իսկ ժողովրդի ղլխավորները՝ ապարանքի բակում (Մուր., Գևորգ Մարգուկետունի): Մենք երեկոյան ճանապարհվեցինք, իսկ նրանք՝ առավոտյան: Հակոբը կոնկուրսով է ընդունվել աշխատանքի, իսկ Գրիգորը՝ առանց կոնկուրսի: Արամը արագ է կարդում, իսկ Աշոտը՝ դանդաղ: Հասմիկը կարմրել էր շոգից, իսկ Անահիտը՝ ամաշխուշ: Արամը դնաց ջրի, իսկ Աշոտը՝ հացի:

§ 802. Հանդիպադրական հակադրության դեպքում ենթականով բաղադրիչ նախադասությունը կարող է հակադրվել անենթական նախադասությանը (և ոչ թե այլ ենթականով բաղադրիչի): Օրինակ՝ Հուսաացել է, իսկ դու գեռ պառկած ես անկողնում: Մթնել է, իսկ դու շնա մտածում սուն զնալու մասին: Պետք է սկսել պարնահացանք, իսկ դուք նախապատրաստված չեք:

Միևնույն ենթական ունեցող նախադասության մեջ հնարավոր է արտահայտել հանդիպադրական հակադրություն, բայց այդ դեպքում նախադասությունը կլինի միավորյալ: Օրինակ՝ Հակոբը ցերեկն աշխատում է, իսկ երեկոյան՝ սովորում: Նա լավ բանաստեղծություններ է գրում, իսկ արտասանել չի սիրում, նրանք մի քիչ առաջ զվարճանում էին, իսկ հիմա լռեցին և զարմացած սկսեցին նայել անսպասելի այցելուներին (ՍԽ, Հողը, 1): Արշակ թագավորը հայի հողով անցնելիս խրոխտանում էր, հայհոյում

Շապուհին, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա՝ խեղճանում (ԴԴ, Վարդանանք, 1)։

§ 803. Հակադրության մեջ կարող են մտնել նաև խնդիր քրացումները, ըստ որում՝ սրանց հետ միասին կարող են հակադրության մեջ մտնել նաև ստորոգյալները։ Հմմտ. Արամը շարագրություն է գրում, իսկ Աշոտը՝ թելադրություն։ Արամը շարագրություն է գրում, իսկ Աշոտը անգիր է սովորում դասը։

Ահա տարբեր խնդիրների հակադրության օրինակներ. Դավիթ որդիս առաջնորդում է աղվանցի զնդեհին, իսկ Գրիգորը՝ զարդմանացիներին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի)։ Ամենաուժեղ տղամարդիկ մեծ Բլունգներով սկսեցին փորել կիրճի քարոտ լանջը, իսկ մյուսները բահերով սկսեցին՝ մաքրել ապագա ճանապարհի առաջին մետրը (ՍԽ, Հողը, 2)։

§ 804. Երբեմն իրար հակադրվում են ոչ նույն անդամները, այլ տարբեր անդամներ, և դա արտահայտվում է նախադասության կառուցվածքային յուրահատկությամբ։ Այսպիսի հակադրությունը, երբ իրար հակադրվում են քերականական տարբեր միավորներ, կառուցվածքներ, կարելի է կոչել քերականական անհամասեռ հակադրություն։ Անհամասեռ հակադրություն կարող են կազմել հետևյալ քերականական միավորների կառուցվածքները.

ա) ենթակա + ստորոգյալ (+ լրացում) խնդիր + ստորոգյալ (+ լրացում).

բ) ենթակա + ստորոգյալ + պարագա ենթակա + ստորոգյալ (Մենք եկանք ձեզ մոտ, իսկ դուք գնում եք).

գ) ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր ենթակա + ստորոգյալ + պարագա (Մենք օգնում ենք կոլտնտեսականներին, իսկ դուք պարապ նստել եք).

դ) ենթակա + ստորոգյալ ենթակա + ստորոգյալ + խնդիր + պարագա (Մենք գալիս ենք, իսկ դուրս պիտի փակում եք)։

Ավելի մանրամասն բնիկներ այս և այլ անհամասեռ հակադրություններ։

§ 805. Հանդիպադրական հարաբերությամբ կապված նախադասությունների մեջ գործողություն կատարողը կամ եզոդը (քերականական ենթակա) կարող է լինել նույն անձը (կամ առարկան), որի անունը կարող է տարբեր բառերով նշվել երկու բաղադրիչներում կամ չգործածվել առաջինում։ Այս դեպքում հա-

կադրութիւնը բնականաբար ստեղծվում է ոչ թե ենթակաների միջև, այլ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի ու նրա որևէ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) և առաջին նախադասութեան մեջ արտահայտված նրա մի այլ գործողութեան, նրա հետ կապված առարկայի մի այլ գործողութեան (հատկանիշի, դրութեան) միջև: Օրինակ՝ Անահիտը խնդրեց ընկերներին հյուրասենյակում ուրախանալ, իսկ ինքը գնաց խոհանոց՝ սուրճ պատրաստելու:

Ինքը գերանունով ցույց է տրվում Անահիտը, ուրեմն առաջին ու երկրորդ նախադասութիւնների ենթակաների միջև հակադրութիւն չկա: Հակադրութիւնը մի կողմից՝ երկրորդ նախադասութեան ենթակայի (ինքը) ու նրա գործողութեան (խոհանոցում սուրճ պատրաստել) և մյուս կողմից՝ առաջին նախադասութեան հանգման խնդրի (ընկերներին) ու նրանց գործողութեան (հյուրասենյակում ուրախանալու) միջև է: Հմմտ. ընկերները հյուրասենյակում ուրախանում են, իսկ ինքը խոհանոցում սուրճ է պատրաստում:

Այսպիսի կառուցվածքներում հակադրութեան երկրորդ եզրի ենթական արտահայտվում է ինքը գերանունով, որը զբաղւում է իսկ շաղկապից անմիջապէս հետո,

Օրինակ՝ Նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամարանոցները, իսկ ինքը գնում Ուտիք շաբաթներով նստում Սևորդաց լեռներում Յլիկ Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրում (Մուր., Գեորգ Մարգարիտունի): Բրուտը երկու բաժակ դրեց հյուրերի առաջ, իսկ ինքը վերցրեց փոքրիկ կավե գավաթ (Սև, Հողը, 1):

§ 806. Հնարավոր են ավելի մեծ ծավալի անհամասեռ հակադրութիւններ, ուր հակադրութեան մեկ եզրի սահմանափակ անդամներին հակադրվում են մյուս եզրի բազմաթիվ ու տարաբնույթ անդամներ կամ նույնիսկ երկու և ավելի բաղադրիչ նախադասութիւնների կապակցութիւն: Օրինակ՝ Նա սովոր է միայնակութեան, իսկ ընկերոջ ներկայութիւնը իրենց տանը ճիշդ դրութեան մեջ էլ դրել նրան (ՆԴ, Մահը): Այսպիսի քերականորեն անհամասեռ ու անհավասար հակադրութիւնը հնարավոր է այն պատճառով, որ տրամաբանական երկու հակադիր երևութիւններն արտահայտվում են բառաքերականական անհավասար միջոցներով:

Ահա այդպիսի այլ հակադրութիւններ, որոնցում մի եզրն ար-

տահաճալոված է պարզ նախադասութեամբ, իսկ մյուս եզրը՝ բարդ: Կաշխատեմ զալ երեկոյան, իսկ եթե երեկոյան չկարողացա զալ, կգամ վաղն անպատճառ (ՆԴ, Մահ): Այժմ ինչքան ուզում եք, փիլիսոփայութիւններ արեք, բայց իմ և պարոն Բաղենյանի միջե թյուրիմացութիւնը չպարզվեց, իսկ ես դնում եմ (Ն. տ.):

§ 807. Զուգադրական կազմութեամբ երբ... ապա համադասական շաղկապի իմաստը հիմնականում նման է իսկ շաղկապի հակադրական իմաստին: Տարբերութիւնը գործածութեան ոլորտի սահմանափակութեան մեջ է: Երբ... ապա շաղկապը հիմնականում գործածվում է գիտական, հրապարակախոսական ոճերի մեջ: Օրինակ՝ Աթէ վերոհիշյալ երկերում նա հերոսների անձնական կյանքի, հակումների բնութագրման համար օգտագործում է նաև նրանց արտաքին նկարագիրը, ապա «Քաղաքավարութեան վնասների» հերոսների պատկերման մեջ գրեթե երբեք չի դիմում նրանց արտաքին բնութագրման (ՀՆԳՊ, 3): Երբ բուրժուական և մանր բուրժուական կուսակցութիւնները ցարիզմի տապալումից հետո հեղափոխութիւնը համարում էին ավարտված և գործակցում էին ժամանակավոր կառավարութեան հետ, ապա բոլշևիկյան կուսակցութիւնը գրեց հեղափոխութիւնը շարունակելու և այն սոցիալիստականի վերածելու հարցը (ՀԺՊ):

Նշենք, որ երբ... ապա շաղկապով միացած բաղադրիչների կապը համեմատաբար սերտ է, որ բացատրվում է շաղկապի զուգադրական բնույթով, որի ամեն մի բաղադրիչը գործածվում է հանդիպադրվող միավորներից յուրաքանչյուրի սկզբում:

ՀԱԿԱՍՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 808. Հակասման հարաբերութեան դեպքում հակադրութիւնը բնորոշվում է կապակցվող միավորների արտահայտած երեւիլոյթների հակասականութեամբ: Կապակցութեան երկրորդ մասում արտահայտվող երեւիլթը տրամաբանորեն չի բխում առաջինից, այլ հակասում է նրան:

Հակասման հարաբերութիւնը սովորաբար արտահայտվում է հակասման շաղկապներով՝ բայց, սակայն, մինչդեռ, բայց և, և սակայն, սակայն և, բայց և այնպես, այնուամենայնիւ, այսուամենայնիւ, այդուամենայնիւ, այնուհանդերձ, այսուհանդերձ և այլն:

Հակասման հարաբերությունն արտահայտող շաղկապներից յուրաքանչյուրը բերում է իմաստային ու կիրառական յուրահատկություն: Քայց և սակայն շաղկապներով կապակցվող նախադասությունները շարահյուսական տեսակետից հավասարաթեք են, բայց նրանց միջև կա որոշ տարբերություն. բայց-ը ավելի հաճախակի է գործածվում, քան սակայն-ը, Վերջինիս հակասման իմաստն ավելի շեշտված է: Այնուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, բայց և այնպես շաղկապների մեջ ուժեղ է զիջականության իմաստը (իհարկե, հակասման հարաբերության հետ միասին):

Ինչ վերաբերում է բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրիչներին, ապա դրանք յուրահատուկ կերպով համատեղում են իրենց բաղադրիչների իմաստը: Չնայած սրանց միջև կան իմաստային նուրբ տարբերություններ, սակայն հակասման հարաբերությունն արտահայտելը ընդհանուր և բնորոշ է այս բոլոր շաղկապներին:

§ 809. Հակասման հարաբերությունն ունի տարբեր դրսևորումներ, իսկ հաճախ էլ զուգակցվում է իմաստային այլ երանդներով:

Հակասման հարաբերության առավել բնորոշ դրսևորման դեպքում հակասումն արտահայտվում է բաղադրիչ նախադասությունների բովանդակությունների միջև, երբ առաջին նախադասության բովանդակությունից բխող մի այլ երևույթի փոխարեն երկրորդ նախադասության մեջ արտահայտվում է առաջինին անհամապատասխան, նրանից չբխող երևույթ:

Օրինակ՝ Անցյալ տարի երաշտային է եղել, սակայն մենք կարողացանք ստանալ հարուստ բերք: Շատ ժամանակ է անցել մեր բաժանումից, բայց ես նրան չեմ մոռանում: Տիկին էլսիզը յոթ տարով մեծ էր Արմենիերից, սակայն նա խնամքով էր պահել իրեն և տարիքից ավելի երիտասարդ էր (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Նա սիրում էր իր զավակներին, սակայն Ազնիվից բաժանվելուց հետո հազվադեպ էր հանդիպում նրանց (ՍԽ, Հողը, 1):

Հակասման հարաբերության այս իմաստին սովորաբար դուգակցվում է զիջականության իմաստային երանգը: Դա է պատճառը, որ նշված կարգի նախադասությունների իմաստը սովորաբար կարելի է լինում արտահայտել նաև զիջական շաղկապներով ձևավորված կառուցվածքով. ինչպես՝ Թեև անցյալ տարի երաշ-

տային. է եղել, (սակայն) մենք կարողացանք ստանալ հարուստ բերք: Չնայած որ շատ ժամանակ է անցել, (բայց) ես նրան չեմ մոռացել:

§ 810. Հակասման հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է գործողության կատարման ցանկության և վերջինիս հակադիր որևէ երևույթի միջև, որը կարող է խանգարել կամ չիանգարել առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարումը: Օրինակ՝ Մենք ուզում ենք ամեն ինչ ժամանակին հասցնել, բայց աննպաստ պայմանները կարող են խանգարել մեզ: Սենեկապետը ներս էր ուզում մտնել վարագույրի ճեղքից, սակայն նրան կանխեց և առաջը կտրելով արագ ներս մտավ Ատոմը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

Այսպիսի հակասումը երբեմն կարող է հասնել ժխտման, այսինքն՝ առաջին նախադասության մեջ արտահայտված գործողության կատարումը կարող է բացառվել, ժխտվել երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված երևույթով: Այդ ժխտումը կարող է արտահայտվել նախադասության ժխտական կառուցվածքով կամ այնպիսի հաստատական նախադասությամբ, որն ունի ժխտման նշանակություն: Օրինակ՝ Կանայք կապոցներ են ուզում տալ Վառոյին, մյուս կանանց, առանձնապես Վառոյին, բայց պահակները թույլ չեն տալիս մոտենալ՝ բան հանձնել (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն, 1): Նա սկսեց Գարեգինի ռազմական քաջագործությունների մասին նոր գովասանքներ շոայել, բայց Գարեգինը զգուշությամբ ընդհատեց (ՍԽ, Հողը, 1): Վաղուց էր նա ցանկանում դնալ Քարակերտ, բայց գործերն այնպես էին դասավորվել, որ ստիպված հետաձգել էր (ն. տ.): Նա էլի կամեցավ մի բան ասել, բայց Մարգարյանն ակնարկով հասկացրեց, որ լռի (ն. տ.):

§ 811. Հակասման հարաբերությունը երբեմն շատ է շեշտվում և դրսևորվում այնպիսի նախադասության մեջ, որի առաջին բաղադրիչն արտահայտում է խորեւ գործողություն, երևույթ, իսկ երկրորդը՝ դրա ժխտումը: Օրինակ՝ Գյուղում շատ էին խոսել Որոտանի կիրճում ճանապարհ կառուցելու մասին, բայց մինչև հիմա էլ չէին սկսել կառուցել (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 812. Հակասման հարաբերությունը հաճախ կրում է սահմանափակման երանգ. առաջին նախադասությամբ արտահայտված ընդհանուր միտքը սահմանափակվում է հաջորդ նախադասու-

թյամբ արտահայտված մի մասնավոր երևույթով, որը որոշ վերապահում է մտցնում նախորդ նախադասության արտահայտած երևույթի, իրողության մեջ: Օրինակ՝ Քաղաքում ամեն ինչ գրեթե գրավում է, հրապուրում, բայց այս ջոկատները անախորժ են ինձ (ՍԶ, Մի կյանքի պատմություն): Երբեմն էլ հավատում էր նրա ասածներին, բայց և այնպես սրտի խորքում ցանկանում էր, որ սուտ լինեին Մարիամի ասածները (ՍԽ, Հողը, 2):

§ 813. Հակասման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել միևնույն երևույթի, առարկայի կամ տարբեր երևույթների, առարկաների տարբեր ժամանակներում ունեցած անհամապատասխան, հակասական վիճակների միջև: Օրինակ՝ Երկինքն այսօր պարզ է, բայց վաղը կարող է ծածկվել ամպերով և նորից ձյուն տեղալ (ՍԽ, Հողը, 2): Քարայծքի հոտը հիմա մակաղում է պլնդոցներում, բայց ուր որ է դուրս կգան ջուր խմելու (ն. տ.): Տարիներ առաջ ես էնտեղ հնձանի փլատակներ եմ տեսել, առվի հետք էլ կա ժայռերի վրա, բայց հիմա գետը խորացել է, դժվար է ջուր հասցնել (ն. տ.):

Ինչպես երևում է, հակադրվող ժամանակների տարբերությունն արտահայտվում է թե՛ բայի ժամանակային ձևերով և թե՛ ժամանակ ցույց տվող բառերով՝ հիմա, հետո, առաջ, այսօր, վաղը և այլն:

Բայց և, սակայն և, և սակայն բաղադրյալ շաղկապներն իրենց ներհակական ու միավորական բաղադրիչներով յուրահատուկ երանգ են տալիս նրա արտահայտած հարաբերությանը: Սրանց կապակցած նախադասությունները կարող են միավորվել թե՛ և թե՛ բայց ու սակայն շաղկապներով. նշանակում է նրանց հարաբերության մեջ կա թե՛ միավորական և թե՛ հակասման ներհակության իմաստ: Օրինակ՝ Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց և իսկույն ետ դարձավ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Կարելի էր տեսնել նաև ա) Բանտապետի օգնականը գնաց և իսկույն ետ դարձավ, բ) Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց իսկույն ետ դարձավ: Առաջին նախադասության բաղադրիչները թվարկվում են պարզապես որպես քերականորեն համազոր, իրար հաջորդող գործողություններ արտահայտող միավորների (միավորական հարաբերություն): Երկրորդ նախադասության մեջ շեշտվում է գնալու ու ետ գալու գործողությունների հակադրությունը (հակասման ներհակություն):

նվ. ու, բայց, սակայն շաղկապների համատեղ գործածությամբ նշված երկու իմաստները համատեղվում են: Օրինակ՝ Զոհրակը անկախ իր կամքից դարձյալ վերավորվեց այս կարգադրող ձևից, բայց և դասեց իրեն (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Ծանոթ է նշել յուր վշտերին և սակայն նրանց մասին ոչինչ չի հայտնել նրան (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ընկած քաջերին հաջորդում էին քաջագույնները, և սակայն ավիսագաց թագավորը դեռ կանգուն էր ինչպես քարածայր (Ն. տ.):

ԺԽՏՄԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 814. Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների ներհակությունը հաճախ հասնում է ժխտման հարաբերության. մեկ մասով ժխտում է արտահայտվում, մյուս մասով՝ հաստատվում է ժխտվածի հակառակ երևույթը:

Այն ժամանակ ոչ թե Բաղենյանի պես անխիղճ կերպով կվարվեր այնպիսի մի հրաշալի կնոջ հետ, այլ կաստվածացներ նրան, մինչև վերջին շունչը կպաշտեր նրան, ուրախությամբ կմեռներ նրա համար (ՆԴ, Մահ): Վասակը արագ... այս անգամ չձևացրեց, այլ իմեց ողջ գինին (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 815. Ժխտման հարաբերությունը գերազանցապես մասնական ժխտում է արտահայտում, և այն ավելի հաճախ տարածվում է ստորոգյալի և նրա լրացումների վրա: Այսպիսի հարաբերությամբ կապված նախադասություններում ենթական մեծ մասամբ ընդհանուր է լինում, այսինքն՝ այս դեպքում նախադասություններն արտահայտված են լինում միավորված ենթակայով և բաղմակի ստորոգյալներով: Օրինակ՝ Հիբանի աչքերն էլ չէին ճղճպում, այլ բացվում էին, անթարթ սևևում նորեկի սևեմած բուռնցքին (ԱԲ, Կարմրաքար): Գյուղի շատ հարսերի նման նա ծամ չէր պահում, այլ կտրում էր ու գեղեցիկ խոպուպներ դարձնում (ՍԽ, Հողը, 1):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել միայն ստորոգյալներին: Օրինակ՝ Բարդինքն ասես ոչ թե խշշում, այլ հառաչում էին (ՍԽ, Հողը, 1): Ծառուկենց ծերուկը Բարսեղի խոսքին չպատասխանեց, այլ միայն բաղմիմաստ ժպտաց (Ա. Սահ., Մարավ):

Ժխտման ներհակությունը կարող է վերաբերել ստորոգյալին

իր լրացումով կամ լրացումներով հանդերձ: Օրինակ՝ Զուրբ չի ընկել, այլ ինքն է իրեն նետել հեղեղի բերանը (ՍԽ, Հոդը, 2): Վահանը այս անգամ շխտոտորեց ճամփան դեպի Լազարովների պարիսպները, այլ սանձը քաշելով սովորական կարճառոտ շավղով մտավ գյուղ (Ա. Սահ., Ծարավ):

Երբեմն ժխտումը կարող է վերաբերել ստորոգյալի լրացումներին միայն: Օրինակ՝ Ես ինձ համար չեմ մտածում, այլ քեզ համար, քո ապագայի համար (ՍԽ, Հոդը, 2):

§ 816. Ժխտման ներհակությունը կարող է լինել լիակատար և վերաբերել ամբողջ նախադասությանը: Օրինակ՝ Այլևս արահետը չկա, այլ կանաչ բլուր է՝ դազաթին մի քար (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ոչ թե երաժշտությունն է վատ, այլ ուղղակի դու չես հասկանում այն: Ոչ թե ժամանակը պարբերաբար մաշել, տրորել էր այդ դեղեցիկ ամրոցը, այլ նա միանգամից սոսկալի կործանման զոհ էր դարձել (Բ, Աստղաբերդ):

Ժխտման ներհակության դեպքում կարող է ժխտվել բարդ համադասական նախադասության թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ բաղադրիչը: Մեծ մասամբ ժխտվում է առաջին բաղադրիչը: Այդ ժխտումն արտահայտվում է առավելապես երկու ձևով՝ ա) ոչ քե... այլ զուգադրական շաղկապի առաջին բաղադրիչով (ոչ թե) և բ) ստորոգյալի ժխտական բնույթով: Օրինակ՝

ա) Ոչ քե նա է աշխատանք խնդրել, այլ մենք ենք նրան հրավիրել: Նա ոչ քե լսել է ինչ-որ տեղից, այլ անձամբ կարդացել է և գիտի ամբողջ եղելությունը:

բ) Երազ չէր դա, այլ դաժան, այլանդակված իրականություն (ՀԲ, Եփրատի կամուրջին): Ոչինչ չկարողացա արտասանել, այլ միայն որքան ուժ ունեի, ամուր բռնեցի ձեռքից և գրեթե քարշ տվի հետևիցս (ՆԴ, Մահը): Դու տնտեսության մասին չես մտածում, ընկեր նախադաս, այլ քո հեղինակությունն ես ուզում պինդ պահել (ՍԽ, Հոդը, 1):

§ 817. Ոչ քե... այլ զուգադրական շաղկապի շարադասությունը պայմանավորված է ժխտման ծավալով և ժխտվող անդամի կամ անդամների շարադասությամբ:

Ոչ քե բաղադրիչը դրվում է առաջին լրիվ նախադասության սկզբում այն դեպքում, երբ ժխտումը լիակատար է, այսինքն՝ վերաբերում է ամբողջ նախադասությանը: Իսկ այլ բաղադրիչը միշտ

դրվում է երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Ոչ քե լույսն աղտո է, այլ դու վատ ես տեսնում: Ոչ քե գիրքն է անհետաքրքրական, այլ պարզապես դու տրամադրված չես կարդում:

Եթե ժխտումը վերաբերում է ստորոգյալին (և նրա լրացումներին), ապա սովորական շարադասության դեպքում ոչ քե բաղադրիչը դրվում է ստորոգյալից կամ նրա խմբից առաջ, այսինքն՝ հնթակայից (եթե այն կա, զեղչված չէ) և շփտվող լրացումից հետո: Ինչպես՝ Դա ոչ քե անտեղի բժախնդրություն է, այլ անհրաժեշտ բարեխղճություն ու պահանջկոտություն: Նա դժվար գործը ոչ քե ուրիշներին է հանձնարարում, այլ ինքն է կատարում: Ինչպես երևում է, ոչ քե-ից առաջ դրված են շփտվող ընդհանուր անդամներ:

Մանրթ.— Եթե ժխտումը վերաբերում է սրեկ երկրորդական անդամի կամ հնթակային, ապա սովորական շարադասության դեպքում դրանք դրվում են նախադասության վերջում, և ոչ քե-ն նախորդում է դրանց: Ինչպես՝ Նրանք հանդիպել են ոչ քե մայիսին, այլ հունիսին: Եկել է ոչ քե Արամը, այլ Աշոտը: Այսպիսի նախադասությունները բազմակի անդամներով նախադասություններ են և ոչ թե բարդ, Հմմտ. Նրանք հանդիպել են մայիսին և հունիսին: Եկել են Արամն ու Աշոտը:

Այսպիսի նախադասության անդամների շրջուն շարադասության դեպքում ոչ քե-ն կարող է դրվել առաջին նախադասության սկզբում: Այս դեպքում օժանդակ բայը (կամ հանգույցը) դրվում է ժխտվող անդամից անմիջապես հետո, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը: Հմմտ. Ոչ քե մայիսին են նրանք հանդիպել, այլ հունիսին: Ոչ քե Արամն է եկել, այլ Աշոտը:

§ 818. Բարդ համադասական նախադասության առաջին բաղադրիչի ժխտումը կարող է արտահայտվել նաև ոչ բառի գործածումով ժխտվող անդամի մոտ: Օրինակ՝ Նա այժմ ոչ միշտ (ոչ ամեն օր) է այցելում մեզ, այլ գալիս է միայն խիստ անհրաժեշտության դեպքում:

Քննվող տիպի նախադասությունների առաջին բաղադրիչում ժխտումը կատարվում է երբեմն ո՛չ... ո՛չ կրկնավոր շաղկապի միջոցով, եթե խճուրկն առկա են ժխտվող բազմակի անդամներ: Օրինակ՝ Նա ո՛չ տեսել է, ո՛չ լսել, այլ ամեն ինչ ինքն է հորինում և պատմում:

§ 819. Ժխտման հարաբերությունը կարող է արտահայտվել նաև բարդ համադասական նախադասության երկրորդ մասի վերաբերմամբ: Այդպիսի հարաբերությունն արտահայտվում է ոչ թե, և ոչ թե, այլ ոչ թե շաղկապներով, որոնք դրվում են երկրորդ նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Այդ հերոսներն արժանի են, որ թագավորը նրանց ընդառաջե և ոչ թե իրենք զան նրա կոշիկն (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Դու պետք է նրանց օգնեիր, այլ ոչ թե սպասեիր, որ նրանք այդ խնդրեին: Դու պիտի զնայիր նրամոտ, ոչ թե սպասեիր նրա հատուկ հրավերին:

Ինչպես հրեում է, ժխտման ներհակությունը բարդ համադասական նախադասությունների յուրահատկությունն աչն է, որ նրանցում պարտադիր կերպով առկա է հակադրվող եզրերից մեկի միատուր և մյուսի՝ հաստատում: Իհարկե, հաստատում և ժխտում կարող են արտահայտվել համապատասխան այլ նախադասություններում ևս (հմմտ. Եղանակը դեռ չի տաքացել, շարունակում են տեղալ անձրևներ, զարնանային աշխատանքները շեն սկսել: Արամը չի սովորում, Աշոտը ընդունվել է և սովորում է հաջող), սակայն դրանցում աչն պարտադիր չէ, իսկ քննարկվող նախադասություններում աչն կառուցվածքային պարտադիր հատկանիշ է:

ՊԱՅՄԱՆԱ-ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 820. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունը, ինչպես երևում է անվանումից, այնպիսի ներհակություն է, որ զուգակցվում է որոշ պայմանականությամբ, կախված է որոշ պայմանից, Այդ պայմանը արտահայտվում է ոչ թե նախադասությամբ, այլ շաղկապով. բայց շաղկապի իմաստային վերաբերությունից որոշակիորեն հասկացվում է պայմանը: Որպես երկրորդ նախադասության արտահայտած գործողության կատարման պայման ենթադրվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը: Այսպես՝ Բաց արա, թե չէ նժույգովս դուռը կկտրեմ (ԴԴ, Վարդանանք, 1) նախադասության մեջ որպես դուռը կտրելու պայման կամ պատճառ հասկացվում է առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը Հմմտ. Բաց արա, թե չբացես, նշույգովս կկտրեմ:

§ 821. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է համանուն շաղկապներով ու շաղկապական կապակցություններով՝ քե չէ, եքե ոչ, ապա եքե ոչ, ապա քե ոչ, այլապես, հակառակ դեպքում: Չէ-ով (քե չէ, ապա քե չէ) բաղադրված ձևերը ոչ-ով բաղադրվածների (քե ոչ, եքե ոչ, ապա եքե ոչ) համեմատությամբ ոճական կիրառության տարբերություն ունեն, հատուկ են խոսակցական ոճին, իսկ ոչ-ով ձևերը շեշտված գրական երանգ ունեն: Ապա-ով սկսվող շաղկապները ավելի ուժեղ են շեշտում հակադրության իմաստը: Այլապես-ն ունի նույն քե չէ-ի իմաստը, միայն ավելի գրական ոճում է գործածվում: Այնպես որ, մասնակի ոճական, կիրառական տարբերություններով հանդերձ, վերոհիշյալ բոլոր շաղկապներն արտահայտում են պայմանա-ներհակական հարաբերություն:

§ 822. Պայմանա-ներհակական հարաբերությունն ունենում է տարբեր նրբերանգներ, որ արտահայտվում է տարբեր նախադասություններում գրանցված գործողությունների հակադրության բնույթով ու փոխհարաբերությամբ: Հիմնական հակադրությունները հետևյալն են.

1. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է պայման, որի չկատարման դեպքում ապահովում է մեկ այլ՝ անցանկալի գործողության կատարում: Օրինակ՝ Հեռացի՛ր, քե չէ արյունդ կթափեմ, դավաճան (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Ուղիղն ասա, ապա քե ոչ իսկույն քեզ կվռնդեմ (ՆԴ, Քնքույշ լարեր):

2. Պայմանա-ներհակական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից առաջինում արտահայտվում է պայման, որի չկատարման, չլինելու դեպքում սպասվում է տվյալ գործողության չկատարում, եղելության բացառում: Այս դեպքում երկրորդ նախադասությունն ունենում է ժխտական կառուցվածք. Օրինակ՝ Դու պետք է դաս, այլապես մենք չենք սկսի այդ աշխատանքը: Անհրաժեշտ է նախապատրաստվել, այլապես ոչինչ անել չենք կարող:

ՏՐՈՇԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 823. Համադաս նախադասությունները կարող են կապվել նաև տրոհական հարաբերությամբ, որի դեպքում համադաս նախա-

դասութիւնների արտահայտած երևույթներից մեկն է իրական կամ հնարավոր դիտվում: Այսպես՝ Պետք է կամ ապրել այնպես, ինչպես ուրիշներն են ապրում, կամ պետք է չապրել ամենեին (նԴ): Խոսողը կամ... կամ շաղկապով կապակցված այս երկու բաղադրիչներից մեկն է համարում հնարավոր, իսկ մյուսը բացառում է:

Տրոհական հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է կամ շաղկապով, նրանով բաղադրված կամ թե, կամ էլ, և կամ, կամ թե չէ բաղադրյալ շաղկապներով, ինչպես և թե շաղկապով (հարցական կիրառությամբ):

§ 824. Տրոհական հարաբերությունը երկու հիմնական դրսևւորում ունի՝ ընդհանուր կամ բացառձակ տրոհում և մասնակի—իրադրական տրոհում:

1. Տրոհական հարաբերության ամենաբնորոշ արտահայտությունը ընդհանուր տրոհումն է, որ բնութագրվում է կապակցվող միավորների բացառման իմաստով և նրանցից միայն մեկի բովանդակության իրական լինելու հնարավորության նշումով: Օրինակ՝ Կբերես հոների դեսպանին նրա մոտ, կամ նրա հետ կգնաս հոների թաղավորի մոտ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Պետք էր մեծ գոհների գնով գրավել դիմացի բարձունքը և թշնամուն ևտ շարտել՝ կամ պետք էր մնալ պաշտպանական գիրքերում և սպասել նոր ուժերի:

Այս նույն հարաբերությունն ավելի շեշտված կերպով արտահայտվում է կամ շաղկապի կրկնության միջոցով՝ յուրաքանչյուր նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Վաղ թե ուշ նրանք պետք է կամ օտարություն գնային, կամ ևտ վերադառնային հայրենի տունը (ԱԲ, Կյորես): Հիվանդը կամ լավանում է, կամ մեռնում (ԱԲ, Խաղաղամ):

Տրոհվող միավորների քանակով պայմանավորված՝ կամ շաղկապը կարող է կրկնվել երկուսից ավելի անգամ: Ինչպես՝ Կամ ուշ էր եկել, կամ կարդալուց կմկմացել էր և կամ պարզ չէր ասել (ԱԲ, Կարմրաքար): Կամ մարդ է մեռել, կամ սոված են, կամ տանտիրոջ ձեռքը նեղ տեղն է (ԱԲ, Բեա՛ն, Բեա՛ն):

Կամ շաղկապի կրկնության դեպքում վերջին կամ-ից առաջ կարող է գործածվել սահմանափակող և շաղկապը՝ կազմելով և կամ շաղկապական կապակցությունը: Օրինակ՝ Գորգերի վրա նստած մարդիկ կամ բաշում էին դաշնանը և կամ դանդաղ զրու-

ցում՝ թեի բաժանները դատարկելով նույն դանդաղկոտությամբ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Այսպիսի կապակցություններում հարաբերությունը ղգալի շափով մոտենում է պայմանա-ներհակական հարաբերությանը: Ճիշտ է, տարբեր նախադասություններում արտահայտված իրողություններից մեկը բացասում է մյուսը, մի բան որ հասում է արտահայտական կապակցությանը, բայց միաժամանակ առաջին նախադասությամբ արտահայտված գործողության չկատարումը պայման է դառնում երկրորդ նախադասությամբ արտահայտված գործողության կատարմանը: Օրինակ՝ Կամ պետք է դյուղն անհապաղ տեղափոխել Արարատյան դաշտ, կամ ես այստեղ երկար չեմ մնա (Սև, Հողը, 1): Կամ հող ավեր, հաց տվեք, կամ մենք մորեխի պես կոչնչացնենք ձեր քաղաքները (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Կրկնվող կամ շաղկապներից երկրորդի մոտ էլ ավելացվելով, ավելի է շեշտվում տրոհության հարաբերության իմաստը: Կամ գելի բերան են ընկել, կամ էլ հոտից կտրվել են, ընկել Հասոյի ոչխարների մեջ (Սև, Հողը, 2): Էլ բաղադրիչը միաժամանակ խոսքին տալիս է ժողովրդա-խոսակցական ոճի որոշ երանգ:

2. Մասնակի-իրադրական տրոհումն այն երևույթն է, երբ տրոհումը ոչ թե բացարձակ է, այլ միայն տվյալ՝ համադաս նախադասությունում ներկայացվող այս կամ այն երևույթի, գործողության տեսակետից: Այսպես՝ Ամեն օր նոր ու նոր լուրեր էին հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էին լուրեր հորինվում Առաքելի մասին (ՀՔ, Կարոտ):

Նախադասության երկու բաղադրիչները բացարձակորեն չեն տրոհվում և բացառում միմյանց: Ավելին. կամ-ով շաղկապվող երևույթները երկուսն էլ իրական են ընդհանրապես: Բայց այստեղ ևս կա տրոհում, բացասում, միայն թե տրոհման հարաբերությունը հասկացվում է ամեն մեկ երևույթի իրավիճակից մոտենալով: Առաքելի մասին ամեն մի նոր լուր կամ զրսից էր հասնում Արաքսի ափի գյուղը, կամ հենց այդ գյուղում էր հորինվում: Ուրեմն ամեն մի կոնկրետ դեպք հասկացվում է մյուսի բացասումով, այսինքն տրոհական հարաբերությամբ: Սակայն, քանի որ տրոհումը բացարձակ չէ, ընդհանրապես նշված երկու գործողությունները հնարավոր են ու իրական, ուստի այդ գործողությունները մի այլ դեպքում, ընդհանուր հնարավորության տեսակետից կարող են

կապակցվել նույնիսկ միավորական հարաբերության մասնավորապես արտահայտելով թվարկում:

Վերլուծենք այդպիսի մեկ փաստ ևս. Հիվանդությունը ավելի հաճախ էր նրան գցում անկողին, և օրեր շարունակ նա նստում կամ պառկում էր փայտե հնամյա մահճակալին, գրքեր կարդում, կամ թախծոտ աչքերը երկար հառած պահում պատուհանին (Սև, Հոգը, 2): Այս նախադասության մեջ կամ-ով կապակցված միավորների արտահայտած գործողություններն իրական են, կատարվում են, և հարցին ընդհանուր ձևով մոտենալու դեպքում կարելի էր դրանք կապակցել նույնիսկ միավորական շաղկապներով: Տրոհում են այստեղ հասկացվում է տվյալ պահի, տվյալ գործողության տեսանկյունից: Այդ պատճառով էլ այսպիսի բաղադրիչները տարժամանակություն են ցույց տալիս, անկախ նրանց ունեցած քերականական ժամանակից:

Ահա այդպիսի օրինակներ. Պառկում էր ծիրանու տակ, կամ քնում ժայռի շվաքում, կամ էլ մեջքի վրա դառնում, ոտքերը ձգում հսկա մկրատի պես (ԱԲ, Լառ-Մարդար): Անգործությունից ձանձրացած մարդիկ կամ դնում էին բրուտանոց նարդի խաղալու ու մեկ-մեկ էլ գինի խմելու, կամ բարձրանում էին գյուղ (Սև, Հոգը, 2):

§ 825. Տրոհական հարաբերության իմաստը երբեմն ավելի թույլ կերպով է արտահայտվում ու որոշ առումով մոտենում միավորական հարաբերությանը: Այս դեպքում կամ շաղկապի հետ գործածվում է և միավորական շաղկապը՝ և կամ: Օրինակ՝ Ամիսներով նոր գիրք չէր ավելանում կրպակում եղած գրքերին և կամ չէր պակասում նրանցից մեկը (Ա. Սահ., Մարավ):

§ 826. Տրոհական հարաբերության մի այլ տեսակը կարելի է անվանել բնութագրման կամ արտահայտական տրոհում, որի դեպքում միևնույն իրավիճակը, երևույթը ներկայացվում են հնարավոր տարբեր արտահայտություններով: Այսպիսի տրոհական կառուցվածքներով խոսողը կարողանում է առավել ճիշտ ու դիպուկ ներկայացնել տվյալ երևույթը: Օրինակ՝ (Հսկայական զրոյի) դատարկ շրջագծի միջով իր սաբոտաժորսակներն է կատարում կամ, հայերեն ասենք, իր գլուխկոնձին է անում համաշխարհային կըրկեսի այն միմոսը, որի անունն է մարդկություն (ՆԴ, Մահը): Մեռնելուց հետո ժամանակը գոյություն չունի կամ, ուրիշ խոսքով,

գոյություն ունի այն, ինչ որ մենք անվանում ենք հավիտենականություն (ն. տ.):

Ինչպես երևում է օրինակներից, արտահայտական տրոհման հարաբերության դեպքում կամ շաղկապի մոտ հաճախ գործածվում են որոշ արտահայտություններ, ինչպես՝ ավելի ճիշտ, այլ կերպ ասած, այլ արտահայտությամբ, այլ բառերով ասած, ուրիշ խոսքով և այլն:

§ 827. Կան նաև հարցական ու երկբայական տրոհական համադասություններ, որոնք ունեն իրենց կառուցվածքային յուրահատկությունները: Այսպիսի նախադասությունների բաղադրիչների կապակցման հիմնական միջոցը թե՛ շաղկապն է: Օրինակ՝ Բայց դահիճներն արդեն հոգնե՞լ էին, թե՞ նրանց չար հոգիներում խրդճահարություն էր ծնել Օհան ծերունու մահը (ՀՔ, Նվարատի կամուրջին): Գարեգինին հանդիպելու սաստիկ ցանկությամբ ունեւ նա, թե՞ որոշել էր տեսնել իր հակառակորդին (ՍԽ, Հողը, 2): Քամի՞ն էր, թե՞ ծանրությունից էր, գերանները ճոճում էին (ԱԲ, Կարմրաքար):

Սակավ դեպքերում հարցական կամ երկբայական նշանակությունամբ գործածվում են կամ (ու նրանով բաղադրված) շաղկապներով կապակցված նախադասությունները: Այս դեպքում նրանց մեջ տրոհական իմաստը նկատելիորեն թուլանում է, և զգալի է դառնում թվարկման նշանակությունը: Օրինակ՝ Խոջա Բաղիրի ժառանգներն ի՞նչ հայ են, կամ Ավագիմովներն ի՞նչ հայ են, ասենք նրանց պապի անունը հայ է (ԱԲ, Կյորես): Պապս էլ նրանց պիտի հարցնիր, թե՛ վարը պրծա՞ն, կամ թե՛ այսինչ սարի խոտը ինչպես է (ԱԲ, Նամակ ուսաց թագավորին): (Ինչպես երևում է, վերջին օրինակում համադաս նախադասությունները համաստրուգատական կառուցվածքի մեջ են մտնում):

ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 828. Այս հարաբերության դեպքում նախադասության հիմնական մասին ավելանում է մի բաղադրիչ՝ նախադասություն, որը իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից հիմնական մասի հետ չի ձուլվում, չի գտնվում նույն մակարդակի վրա, այլ մի տեսակ հավելում է նախորդ՝ հիմնական մասի վրա: Այդ հավել-

լական բաղադրիչով նախադասության նախորդ մասի վերաբերյալ տրվում է մի լրացուցիչ բացատրություն, արվում է իմաստալին, վերաբերմունքային հավելում, Օրինակ՝ Արամը մրցման մեջ գրավեց առաջին տեղը, և դա շատ ուրախացրեց ընկերներին: Երեսուները հաճույքով խաղում էին բակում, բայց արդեն շատ ուշ էր: Հակոբը պատվոգիր ստացավ, և դա նրա երկրորդ պատվոգիրն էր:

§ 829. Բարդ համադասական նախադասության կառուցվածքում⁵⁷ հավելական հարաբերությունն արտահայտվում է մի շարք շաղկապներով՝ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, և այնուամենայնիվ, բայց և այնպես, ըստ որում, ընդ որում և այլն:

Քվարկված շաղկապներից երևում է, որ հավելական կապակցությունների մեջ առկա է միավորականության և ներհակության որոշ իմաստ, սակայն այդ իմաստները էապես տարբերվում են բուն միավորական ու ներհակական հարաբերություններից, որոնցում նույն կարգի երկու (կամ ավելի) շարահյուսական միավորների զանվում են հավասարազոր հարաբերության մեջ: Մինչդեռ բնանրկվող կապակցության մեջ բնորոշը հավելման հարաբերությունն է, որին կարող են զուգակցվել միավորականության, ներհակության որոշ տարրեր:

§ 830. Հավելական նախադասությունը սովորաբար դրվում է հիմնականից հետո: Օրինակ՝ Նա ուզում էի խաբված լինել շահաթափվելու համար, իսկ հիասթափումն այդ դեպքում մահ կլիներ ինձ համար (ՆԴ, Մահ): Շահանը շարունակ լուռ էր և ինքն էլ էր զարմանում, թե ինչ է պատահում իրեն (ն. տ.):

Սակավ դեպքերում հավելական նախադասությունը դրվում է միջադաս. բնկնում է հիմնական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Դու նրան ներել ես մի անգամ, իսկ նա դրա կաբիբը շատ էր զգում, ներիք այս անգամ ես, եղիր մեծահոգի:

Միջադաս հավելական նախադասությունը սովորաբար ունենում է միջանկյալ նախադասության արժեք:

§ 831. Հավելական կապակցության դեպքում, հավելական նախադասությամբ հաճախ արտահայտվում է հիմնական նախադասությանը մոտեով լրացնող, ամբողջացնող, լրացուցիչ տեղե-

⁵⁷ Հավելական հարաբերությամբ կապվում են նաև նախադասության անդամներ, ինքնուրույն նախադասություններ:

կություն հաղորդող հավելյալ միտք: Օրինակ՝ Դա ավելի հարմար կլիներ, քանի որ ձեր համեմատությունն ինձ է վերաբերում, իսկ օձ անունը հենց կանանց համար են գործածում (ՆԴ, Մահը): Բոլորովին մեղմ հարցրեց երիտասարդը, սակայն այդ մեղմությունը ավելի զարհուրելի էր, քան առաջին ճիշդ (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Հավելական նախադասությամբ կարող է արտահայտվել խոսողի վերաբերմունքը հիմնական նախադասությամբ արտահայտված կրկույթի նկատմամբ: Օրինակ՝ Բնությունն այստեղ շատ գեղեցիկ է, այս լեռները, անտառները ուղղակի հրաշք են, իսկ ես բնություն, մանավանդ լեռնային բնությունը խենթի պես եմ սիրում: Սիրելիս, նա չափից դուրս մեծ բան է երևակայում իրեն, իսկ պարծենկոտներին ես չեմ սիրում (ՆԴ, Մահը):

Հավելական նախադասությամբ արտահայտվում է որևէ ընդհանրացում, ընդհանրական միտք, Օրինակ՝ Այն գործը, որին նվիրված եմ ես, պահանջում է անձնուրացություն, իսկ սիրո մեջ իր շրջանակից դուրս չկա այդպիսի անձնուրացություն (ՆԴ, Մահը): Տեսնո՞ւմ ես, ծառի վզիկի մաբողջ կեղևը պոկել են քո այդ թշնամիները, իսկ ծառն առանց կեղևի չի ապրի (ՍԽ, Հողը, 1):

**ՀԱՄԱԳԱՍԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՂՈՒՄԸ
ՄԻՆՎՆՈՒՅՆ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ**

§ 532. Մեծ մասամբ յուրաքանչյուր համադասական նախադասության մեջ գրսեւորվում է այս կամ այն շարահյուսական հարաբերությունը՝ միավորական, ներհակական, տրոհական, հավելական: Բնականաբար դա այդպես է երկանդամ (երկու նախադասությունից բաղկացած) համադասական նախադասության մեջ, ուր միայն մեկ հարաբերություն կարող է լինել: Սակայն մեկ հարաբերություն կարող է արտահայտվել երկուսից ավելի բաղադրիչ ունեցող նախադասություններում:

Այսպես. միայն միավորական հարաբերությամբ են կապված հետևյալ նախադասությունների բոլոր բաղադրիչները. Այժմ լերի են լանջերը, արևը խանձել է ժայռերի մամուռը, անտառի հետ անհետացել են ծառերի ստվերում բսնող խոտերը, կուրացել են աղբյուրները (ԱԲ, Հյուսիսային ձորը): Ամեն տարի մի քար է ընկել պատից, մահը թեթև է թվացել, բողոք չի հղել, ոչ մի թաղ չի տե-

սել հրդեհ, գերանները փտել են առանց միանալու, քարերը չեն շիկնել կրակից (ն. տ.):

§ 833. Երկուսից ավելի բաղադրիչներով նախադասությունները կարող են կապված լինել միայն տրոհական հարաբերությամբ: Ամբողջ օրը հուսկեւ է ճամբարում. կամ հրապարակներում երգում, արտասանում են պիոներները, կամ կազմակերպում են տարբեր խաղեր ու մրցումներ, կամ բարձրաձայն պատմում են արշավներից տպավորությունները: Մարդկանց աղմուկ էր, դարձնոցների՞ց էր զալիս, թե՞ փողոցներից անցնում էին բռնած ֆուրգոններ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

Սակայն հաճախ միևնույն բարդ նախադասության մեջ տեղ են գտնում տարբեր կարգի համադասական հարաբերություններ, որոնցից մեկը սովորաբար իշխող դիրք է ունենում:

§ 834. Միևնույն բարդ նախադասության մեջ համատեղում են միավորական և ներհակական հարաբերությունները: Օրինակ՝ նորից խոսում էինք և խոսում էինք ուրիշ բաների մասին, բայց նա արդեն պատրանքի մեջ էր, իրականությունը չբացել էր նրա համար. մոտալուտ մահվան սպառնալից դեմքը անհետացել (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Երգի բառերը պարսկերեն էին, բան չէի հասկանում, սակայն մեղեդին հասկանալի լեզվով խոսում էր սրտիս հետ (Իս., Զիլի սուլթանի երգը): Բայց ահա գալիս է ամառը, և նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամառանոցները, իսկ ինքը գնում է Ուտիք, շաբաթներով նստա՞մ Սևորդյաց լեռներում Յլիկ Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրերում (Մուր., Գևորգ Մարգալետունի):

§ 835. Միևնույն բարդ համադասական նախադասության մեջ կարող են համատեղվել տրոհական և միավորական հարաբերությունները: Օրինակ՝ Կամ ինքը զսրավոր է և պետք է փրկի իբևն, հասնի զորագնդին, հասցնի նրան տեղ, կամ ինքը ևս մնում է և ոչնչանում (ԴԴ, Վարդանանք, 2): Գալիս է մեր հողը, մեր երկիրը, մեր իրավունքը խլի, մեզ կամ ստրուկ շինի, մեզ մեր իշխանից ավելի ճգմի, կամ երկրից դուրս քշի (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

§ 836. Հավելական հարաբերությունը կարող է հանդես գալ մյուս՝ միավորական, ներհակական, տրոհական հարաբերությունների հետ միասին: Օրինակ՝ Եղանակը տաքացել է, զարնանալից սկսվել է, ըստ որում այս տարի սկսվել է ժամանակին ու

լավ նախապատրաստված: Մենք մնում ենք այստեղ, իսկ նրանք գնում են Մոսկվա, և այդ մասին ևս հենց նոր լսեցի: Կամ պետք է նրան ընդունել աշխատանքի, կամ պետք է անմիջապես պատասխանել դրավոր՝ հիմնավորելով մերժումը, իսկ մերժելու հիմք կարծում եմ, չունենք:

§ 837. Համադասական հարաբերության բոլոր տեսակների իրար հետ հանգես դալը սկզբունքորեն հնարավոր է: Այս հարցում սահմանափակումը երկու պատճառով է լինում: Նախ՝ տարբեր հարաբերություններ տարբեր չափով կարող են զուգակցվել իրար հետ: Երկրորդ՝ միևնույն նախադասության մեջ բազմազան հարաբերությունների գործածումը երբեմն հանգեցնում է ոճական անհարթության ու խրթինության:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 838. Բարդ նախադասության բաղադրիչների ստորադասական կապակցության մեջ պարզ նախադասություններից մեկը ամբողջ բարդ նախադասության կառուցվածքային կենտրոնն է, զերտդաս մասը, իսկ մյուսը գտնվում է նրանից շարահյուսական կախվածության մեջ՝ գրավելով առաջինի որևէ անդամի շարահյուսական դիրքը կամ լրացնելով ամբողջ զերտդաս մասին: Այսպիսի նախադասությունները կոչվում են բարդ ստորադասական:

Բարդ ստորադասական նախադասության զերտդաս մասը հանդիսացող նախադասությունը քերականադիտության մեջ կոչվում է գլխավոր նախադասություն, իսկ շարահյուսորեն նրանից կախվածության մեջ գտնվող, նրան ստորադասաված մասը՝ երկրորդական նախադասություն:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև կարող են լինել բազմաթիվ իմաստային փոխհարաբերություններ՝ պայմանավորված երկրորդական նախադասության բնույթով և նրա գրաված շարահյուսական դիրքով:

Ըստ իրենց բնույթի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի. 1) գլխավոր նախադասության որևէ անդամի շարահյուսական դիրք ունեցող, որևէ անդամի պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ, 2) ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասություններ:

Յնաչիք տեսակի երկրորդական նախադասությունները կարող են հատարել գլխավոր նախադասության բոլոր անդամների պաշտոնները: Նրանք կարող են լինել և՛ գլխավոր անդամներ՝ կատարելով ենթակայի ու ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոն, և՛ գործածվել գլխավոր նախադասության որևէ անդամի իմաստային ծավալման հետևանքով՝ կատարելով գոյականով կամ բայով արտահայտված անդամների զանազան պաշտոններ:

Ընդունված է երկրորդական նախադասություններն անվսնել նախադասության այն անդամների անոմներով, որոնց պաշտոնը նրանք կատարում են:

Ըստ իրենց կատարած շարահյուսական պաշտոնի՝ երկրորդական նախադասությունները կարելի է բաժանել 3 խմբի՝

1. նախադասության գլխավոր անդամների պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ. սրանք իրենց հերթին բաժանվում են երկու տեսակի՝

ա) ենթակա երկրորդական նախադասություններ

բ) ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններ

2. գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ. սրանք բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝

ա) որոշիչ երկրորդական նախադասություններ

բ) բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ

գ) հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ

3. գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ: Սրանք ևս իրենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի՝

ա) խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք կատարում են կամ ուղիղ խնդրի, կամ որևէ անուղղակի խնդրի պաշտոն:

բ) պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք ունեն հետևյալ ենթատեսակները՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, շափի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, հետևանքի, պայմանի, զիջական կամ հակառակ հիմունքի երկրորդական նախադասություններ:

Վերը նշված տեսակներից առանձնանում են այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք ոչ թե կատարում են նախադաս-

սուժյան որևէ անդամի պաշտոն, այլ լրացնում, բացահայտում են ամբողջ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը:

§ 839. Ստորադասական կապակցությունը տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում իրացվում է տարբեր քերականական միջոցներով, իսկ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասությունը ունենում է իմաստալին և կառուցվածքային ուրույն առանձնահատկություններ:

Ըստ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության եղանակի՝ բարդ ստորադասական նախադասությունները լինում են երկու տեսակ.

ա) շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնց մեջ որպես գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության հիմնական միջոց ծառայում են շաղկապներն ու հարաբերական բառերը.

բ) անշաղկապ կամ շարահարությանմբ միացած բարդ ստորադասական նախադասություններ, որոնց մեջ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար օգտագործվում են քերականական այլ միջոցներ: Շաղկապներն ու հարաբերական բառերն այստեղ բոլորովին բացակայում են:

ԳԼԽԱՎՈՐ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՄԲ

§ 840. Բարդ ստորադասական նախադասությունների մասերի միջև եղած շարահյուսական կախվածության՝ ստորադասության արտահայտման համար լեզվում գործառում են կապակցության հատուկ միջոցներ՝ ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները: Սրանք հնարավորություն են տալիս աբստահայտելու բարդ նախադասության մասերի միջև եղած իմաստալին բաղմատեսակ հարաբերությունները: Իհարկե, այդ հարաբերությունները արտահայտելու համար նշանակություն ունեն նաև այլ քերականական միջոցները, սակայն շաղկապների և հարաբերական բառերի առկայության դեպքում դրանք ունենում են երկրորդական նշանակություն, հանդես են գալիս որպես ստորադասական հարաբերություն արտահայտելու օժանդակ միջոցներ:

Շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները հանդես գալով որպես շարահյուսական կախվածության արտահայտման միջոցներ, որակապես տարբերվում են իրարից:

Շաղկապները կատարում են միայն մեկ դեր՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ՝ տալով նրան հատուկ իմաստաչին երանդ, սակայն չեն հանդիսանում երկրորդական նախադասության անդամ, թեև միշտ հանդես են գալիս երկրորդական նախադասության կազմում: Դա բխում է շաղկապների խոսքի մասաչին առանձնահատկությունից. նրանք զուրկ են նյութական բովանդակությունից և ցույց են տալիս միայն քերականական հարաբերություններ: Այսպես՝ ել բարեսիրտ լուիզան չէր ձանձրանում նրա հարցերից, որովհետև նրա համար հաճելի էր խոսել յուր ապագայի մասին (Շիրվ., Արտիստը): Բարդ ստորադասական նախադասության մեջ որովհետև շաղկապը կապել է պատճառի պարսզա երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, գտնվում է երկրորդական նախադասության կազմում, սակայն նախադասության անդամ չէ:

§ 341. Ի տարբերություն շաղկապների, հարաբերական բառերը համատեղում են երկու պաշտոն՝ կապում են երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ և միաժամանակ կատարում երկրորդական նախադասության օրինակ՝ անդամի պաշտոն՝ իրենց նյութական բովանդակությունն ստանալով գլխավոր նախադասության աչք անդամներից, որոնց լրացումն են հանդիսանում տվյալ երկրորդական նախադասությունները. օրինակ՝ Այսպիսի կսկիծով քնից զարթնում են աչք մարդիկ, որոնք նախորդ օրը կորցրել են անշափ Դանկագին մի բան (ՆՁ, Հալստան): Բերված շարահյուսումն որոնք հարաբերական դերանունը մի կողմից կապում է որոշիչ երկրորդական նախադասությունը գլխավորի հետ, մյուս կողմից երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակայի պաշտոն: Հարաբերական բառը թվով համաձայնվում է գլխավոր նախադասության լրացվող անդամի հետ (... մարդիկ, որոնք...), իսկ հսկայական ձևը ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած շարահյուսական պաշտոնի (վերևի օրինակում հարաբերականը դրված է ուղղական հսկայով, որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ ենթակա է): Այդ պատճառով գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը հարաբերական բառերով ավելի սերտ է:

§ 842. Ժամանակակից հայերենում շաղկապներն ու հարաբերական բառերը սովորաբար դրվում են երկրորդական նախադասությունների սկզբում: Սակայն երբեմն նրանք կարող են փոխել իրենց տեղը և դրվել երկրորդական նախադասության մեկ կամ մի բանի անդամներից հետո: Օրինակ՝ Ուլ գիտի, հիմա ով վեր է կենում, Գլխին էս տեսակ գրակ է դնում (ՀԹ): Աշխարհի բոլոր մարդիկ եթե այս կնոջ պես լինեին, պատերազմ չէր լինի (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Այս երևույթը հատկապես տարածված է ժողովրդական խոսակցական լեզվում:

§ 843. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության մեջ մեծ դեր ունեն նաև հարաբերյալ բառերը: Դրանք մեծ մասամբ դերանուններ են կամ անորոշ նշանակություն ունեցող բառակապակցություններ (այն, այնպիսի, նա, այնտեղ, այն ժամանակ, մի բան և այլն), որոնք կատարում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամի պաշտոնը, սակայն միայն ձևականորեն, որովհետև զուրկ լինելով իրենց կոնկրետ նյութական բովանդակությունից, արժեք են ստանում միայն երկրորդական նախադասությունների միջոցով: Վերջիններս այս դեպքում ծառայում են նրանց նյութական բովանդակություն տալուն: Հարաբերյալ բառը կարող է համապատասխանել միայն այն երկրորդական նախադասությանը, որը կատարում է գլխավորի որևէ անդամի պաշտոն:

Հարաբերյալները ենթադրել են տալիս երկրորդական նախադասության առկայությունը և օժանդակում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը՝ այն դարձնելով ավելի սերտ: Իրենց շարահյուսական հատկություններով հարաբերյալները որոշ չափով մոտենում են հարաբերական բառերին: Վերջիններիս նման նրանք ևս ունեն և՛ նյութական, և՛ սպասարկու խոսքի մասերի հատկությունները: Այն, որ հարաբերյալ բառը հանդես է գալիս որպես գլխավոր նախադասության անդամ, նրան մոտեցնում է նյութական խոսքի մասերին, իսկ այն, որ նա օժանդակում է ստորադասական հարաբերության արտահայտմանը՝ մատնանշելով երկրորդական նախադասության առկայությունը և շարահյուսական պաշտոնը, նրան մոտեցնում է սպասարկու խոսքի մասերին:

§ 844. Երկրորդական նախադասությունները հաճախ դրվում

են հարաբերյալներին անմիջապես հետո: Այդ դեպքում երբեմն հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի, կապն այնքան է սերտանում, որ առաջինները կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, դադարում են նախադասության անդամ լինելուց և միանալով շաղկապներին, վերածվում են բարդ շաղկապների բաղադրիչներին: Այդպես են առաջացել այնպես որ հետևանքի շաղկապը, մասամբ նաև՝ այնքանով, որքանով որ հիմունքի շաղկապը: Մյուս դեպքերում հարաբերյալների և շաղկապների (կամ հարաբերական բառերի) կապը դեռևս այնքան սերտ չէ, որ դրանք համարենք բարդ շաղկապներ: Այն պատճառով, որ, այնպես, ինչպես, նրա համար, որ, այն ժամանակ, երբ և այլն չենք կարող համարել բարդ շաղկապներ, որովհետև նրանց մի մասը՝ հարաբերյալները մտնում են գլխավոր նախադասության կազմի մեջ՝ կատարելով նրա որևէ անդամի պաշտոնը (պատճառի, ձևի, նպատակի, ժամանակի պարագաներ), իսկ մյուս մասը՝ շաղկապները, երկրորդական նախադասության կազմի մեջ:

Հարաբերյալ բառերը կատարում են նաև այն դերը, որ իրենց վրա են կենտրոնացնում ամբողջ բարդ նախադասության տրամաբանական շեշտը՝ դրանով բնորոշելով երկրորդական նախադասության բովանդակությունը:

§ 845. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների շաղկապավոր կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերության տրամաբանական օժանդակ բերականական միջոցները հետևյալներն են.

ա) Բարդ ստորադասական նախադասության մասերի շարադասությունը: Հայերենում սովորաբար երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորի այն անդամից հետո, որին լրացնում է: Օրինակ՝ Տեսիլք, ուր ապրում էր Մոսին, գտնվում էր գյուղի ծայրում: Կամ՝ Սակայն նրանք շատ աղքատ կերպով հասկացրել էին, որ դեռ չեն հասել այն օրերը, և որ հողի ճերը նա է, ով ում ունի, ով ունի կուլիտ և զազանային բուռնցք (ՎՓ, Հողի աշխատավորը): Այդ պատճառով երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս կամ միջադաս: Համեմատաբար ազատ շարադասություն ունեն պարապո երկրորդական նախադասությունները, որոնք շատ հաճախ լինում են առաջադաս:

բ) Գլխավոր նախադասության անդամների շարադասություն:

նր: Ստորագասական կապակցությանն օժանդակելու համար երբեմն գլխավոր նախադասության անդամները փոխում են իրենց սովորական շարահասությունը: Այսպես՝ երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության մեջ հատկացուցչի պաշտոն կատարող անդամի, վերջինս երկրորդական նախադասությանը մոտ դրվելու համար հաճախ փոխում է իր սովորական շարահասությունը և դրվում է հատկացյալից հետո՝ օրինակ՝ ...Որպես պղնձակուռ արձան ժողովրդական ռզու, ուրիմ վրդովել է քննամին (ԶԳ, Քննություն):

դ) Բարդ ստորագասական նախադասության բաղադրիչ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կազմում հաճախ հանդես են գալիս եղանակավորող բառեր և մակբայներ (հենց, հավանաբար, րստ երևույթին, հազիվ, առդեն, դեռ, նուր, հանկարծ, նիշտ և այլն), որոնց օգնությամբ ավելի հստակ են դառնում նրանց միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները. օրինակ՝ Նա սկսեց վերաբերվել դեպի ամուսինը նիշտ այնպես, ինչպես ևս էի վերաբերվում (ՆԳ, Սպանված աղավնի): Կամ՝ Զրավորները հազիվ էին հասել զառիթափի կեսին, երբ սկսվեց սանձադերժ ու ահագնաթափ հեղեղը (ՍԽ, Հողը):

դ) Պայմանի և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններում ստորագասական հարաբերության արտահայտման և գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները դրսևորելու մեջ մեծ դեր է կատարում բայերի եղանակների ու ժամանակների հաջորդականությունը: Այսպես, օրինակ, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա է միաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունը, նրանց ստորոգյալները ժամանակով հաճախվում են, կամ՝ երբ պայմանի երկրորդական նախադասության մեջ օգտագործվում է ըղձական եղանակ, գլխավորի մեջ նրան համապատասխանում է պայմանական եղանակ և այլն:

Բարդ ստորագասական նախադասությունների կապակցությունը շաղկապների և հարաբերական բառերի միջոցով մեծ տարածում ունի հատկապես գրավոր խոսքի մեջ: Բանավոր խոսքում ավելի շատ օգտագործվում է նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը:

ԲԱՐԳ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՇԱՀԿԱՊ
(ՇԱՐԱՀԱՐԱԿԱՆ) ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

§ 846. Բարդ ստորադասական նախադասությունների անշաղկապ (շարահարական) կապակցության ժամանակ բաղկացուցիչ մասերի միացման և մեկ ամբողջություն կազմելու համար չեն օգտագործվում հատուկ ձևաբանական-շարահյուսական միջոցներ, այսինքն՝ շաղկապներ ու հարաբերական բառեր: Դրանց փոխարեն այստեղ որոշիչ դեր են կատարում կառուցվածքային այլ տարրեր, քերականական և բառային այլ միջոցներ, որոնք շաղկապավոր կապակցության ժամանակ օժանդակ դեր ունեն:

Դրանցից ամենակարևորը հնչերանգն է, ապա շարադասությունը, բայերի եղանակա-ժամանակային ձևերի հարաբերակցությունը, որոշ բառերի գործածությունը և այլն: Այստեղ կտանք դրանց միայն համառոտ նկարագիրը՝ հիմնական ուսումնասիրությունը թողնելով հաջորդ գլուխներին, որովհետև այս միջոցները անշաղկապ բարդ նախադասության տարբեր տեսակներում կատարում են տարբեր դեր: Մի դեպքում կարևոր է մի գործոնը, մի այլ դեպքում՝ մյուսը:

§ 847. Տոնի բարձրացման և արտասանության ուժի զգալի մեծացման միջոցով հնչերանգը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում ակտիվ մասնակցում է բաղկացուցիչ մասերի իմաստային հարաբերությունների դրսևորմանը և այդ պատճառով հանդիսանում է նրանց միջև եղած շարահյուսական կապի հիմնական միջոցը: Այն օգտագործվում է նաև խոսքին արտահայտչականություն, դիպուկություն տալու համար:

Հնչերանգի դերը անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բնույթը որոշելիս ցույց տալու համար բավական է ասել, որ միևնույն անշաղկապ նախադասությունը տարբեր հնչերանգով արտասանելիս հաճախ փոխում է իր բնույթը: Այսպես՝ կարող եմ՝ գնացեմ: Երբ այս նախադասությունը արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի զդալի բարձրացումով, այն ստանում է պայմանի երկրորդական նախադասության բնույթ (Եթե կարող եմ, գնացեմ), իսկ երբ արտասանում ենք առաջին բաղադրիչի վերջում ձայնի որոշակի իջեցումով և երկու բաղադրիչների միջև ավելի երկար դադարով (կարող եմ, (.) գնացեմ), այն

ստանում է հիմունքի երկրորդական նախադասությունը բնույթ (Քա-
նի ու կառույ եւ, գնացեւ կամ՝ կառող եւ, հետեւաբար գնացեւ):
Կետագրության միջոցով հնչերանգային այս տարբերությունները
հաճախ հնարավոր չի լինում լրիվ դրսևորել: Այստեղ օգնության է
գալիս խոսքային միջավայրը, բնագիրը, որի մեջ անշաղկապ բարդ
նախադասության բնույթը վերջնականապես որոշակի է դառնում:
Այդ է պատճառը, որ անշաղկապ բարդ նախադասությունների
բնույթը որոշելիս դրանք պետք է վերցնել անսկզբունքային բնագրում:

Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններին
հատուկ են հնչերանգի հիմնականում երկու տեսակ՝ նախազգու-
շական և բացատրական: Նախազգուշական հնչերանգը հատուկ է
այն անշաղկապ նախադասություններին, որոնց առաջին մասն է
ստորադասված երկրորդին: Այս նախադասությունների առա-
ջին մասի վերջում ձայնը բավականաչափ բարձրանում է. ալդ-
պիսի բարձր վիճակում պահպանվում է երկրորդ մասի սկզբում.
ապա սոստիճանաբար իջնում է: Դիսավոր և երկրորդական նախա-
դասությունների միջև լինում է զգալի դադար: Օրինակ՝ Աչիդ բե-
նցիր-բանիդ տերը չես (2^ր): Նրբ դիսավոր նախադասությունը
անշաղկապ բարդ նախադասության առաջին մասն է, անշաղկապ
բարդ նախադասությունը ունենում է բացատրական հնչերանգ. ա-
ռաջին՝ դիսավոր մասի վերջում լսվում է ձայնի որոշ իջեցում.
դրան հաջորդում է մի փոքր դադար, ապա երկրորդ մասի սկզբում
ձայնը կտրուկ բարձրանում է. օրինակ՝ Երբեմն նկատում էի՝ նրա
մոտ էին գալիս անձանք մարդիկ (Բ, Կայծեր):

§ 848. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասու-
թյուններում գոյություն ունի բաղկացուցիչ մասերի որոշակի շարադա-
սություն: Այստեղ մասերի շարադասության փոփոխությունը կամ
բոլորովին անհնարին է (հմտ.՝ Տեսավ, չեն գալիս, դու չեն բաց
անում և Ձեն գալի. դու չեն բաց անում, տեսավ) կամ էլ առաջաց-
նում է իմաստային որոշակի փոփոխություններ (հմտ. Կռանում,
բարձրացնում են Բարբ-բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներ-
հանարկ և Բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներհանարկ. Կռա-
նում բարձրացնում են Բարբ):

Երկրորդական նախադասությունը անշաղկապ կապակցության
ժամանակ չի կարող միջադաս լինել: Այն լինում է առաջադաս կամ
վերջադաս:

§ 849. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղկացուցիչ մասերի կապակցության մեջ հաճախ շատ մեծ դեր են խաղում բառական տարրերը, որոնք երբեմն տիպականացվում, ընդհանրացվում են և հնչերանդի հետ միասին հանդես են գալիս որպես նախադասությունների՝ մի անշաղկապ բարդ ամբողջության մեջ միավորվելու հատուկ շարահյուսական միջոցներ: Այդպիսին է, օրինակ, ընդհանուր-անորոշ, բացահայտվելու կարիք ունեցող բառերի առկայությունը գլխավոր նախադասության մեջ (օրինակ՝ Նա ուներ մի սովորություն, երեկոները միշտ դուրս էր գալիս զբոսանքի):

§ 850. Անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասության կազմության համար կարևորություն ունի բայ-ստորոգյալների ժամանակային ձևերի հարաբերական կիրառությունը, որով և հաճախ որոշվում է նախադասության բնույթը: Այդպիսին են հատկապես ժամանակային և պայմանի հարաբերություններ արտահայտող բարդ նախադասությունները: Օրինակ՝ Մի անգամ էլ առև՝, կպարեմ (ԳՄ, Բալլադ Չալոյի և առաջին սիրո մասին): Տեսան շանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տառան Գիքորին (ՀԽ, Գիքորը):

§ 851. Ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասությունների, որոնց մեջ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ մի քանի երկրորդական նախադասություններ, անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը կարող է ունենալ միայն մեկ ստորադաս նախադասություն. իհարկե չի բացառված, որ երկրորդական նախադասությունը իր հերթին լինի բարդ:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները հանդես են գալիս որպես համապատասխան շաղկապավոր նախադասությունների շարահյուսական համանիշներ: Սակայն ի տարբերություն շաղկապավոր բարդ նախադասությունների, որոնց մեջ շնորհիվ շաղկապների ու հարաբերական բառերի՝ բաղադրիչների միջև եղած հարաբերություններն արտահայտվում են ավելի որոշակի ու հստակորեն, անշաղկապ նախադասություններն ավելի պակաս որոշակիությամբ են արտահայտում այդ հարաբերությունները, մտքի տարբեր երանգները: Այդ է պատճառը, որ նրանց կիրառության ոլորտը ավելի նեղ է: Նրանք քիչ են գործածվում հատկապես գիտա-

կան գրականության մեջ, որտեղ պահանջվում է խիստ ճշգրտություն:

Անշաղկապ բարդ նախադասությունները շատ են տարածված հատկապես ժողովրդական խոսակցական լեզվում, ասացվածքների, առածների մեջ: Դրան նպաստում է այն հանգամանքը, որ բանավոր խոսքն ունի շարահյուսական հարսբերություններն արտահայտելու այնպիսի հարուստ միջոց, ինչպիսին հնչերանգն է: Կենդանի խոսակցական լեզվից անշաղկապ բարդ նախադասությունները մոտեք են գործում գեղարվեստական գրականության, հատկապես երկախոսությունների և չափածո խոսքի մեջ: Նրանց գործածությունը խոսքը դարձնում է ավելի կենդանի, դիպուկ, պատկերավոր և արտահայտիչ: Վերջերս նկատվում է անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների տարածումը նաև հրապարակախոսության լեզվում:

§ 852. Ժամանակակից հայերենում բարդ ստորադասական նախադասությունները հանդես են գալիս պարզ և բարդ կաղմով: Պարզ կաղմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք երկբաղադրիչ են, այսինքն՝ բաղկացած են մեկ գլխավոր և մեկ երկրորդական նախադասություններից. ինչպես՝ Շատերը ծիծաղեցին, որովհետև Շուղունց Արևը իր ողջ կյանքում իրենց գյուղից և գավառակային ավանից այն կաղմո չէր եղել (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Բարդ կաղմություն ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնք բաղկացած են մեկ գլխավոր և մի քանի երկրորդական նախադասություններից, որոնք իրար նկատմամբ, ինչպես նաև պլիավոր նախադասության նկատմամբ կարող են ունենալ տարբեր հարաբերություններ: Այսպես՝ հաճախ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված լինում գլխավոր նախադասության ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անդամները. օրինակ՝ Ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին, որը նրան քաղցնում էր, նա գնաց կայարան, որպեսզի փակուղում կանգնած բաց վագոնից մի Բիշ ֆառածուխ բերի (Թարգմ.): Այս բարդ ստորադասական նախադասության մեջ երկրորդական նախադասությամբ են արտահայտված «ցանկանալով օգնել այն ընտանիքին նա գնաց կայարան» գլխավոր նախադասության երկու անդամը՝ ընտանիքին բուսի որոշիչը և գնաց ստորոգյալի նպատակի պարագան: Այս դեպ-

քում երկրորդական նախադասությունները առանձին-առանձին ստորադասվելով գլխավոր նախադասությանը, իրար հետ շարասյուսական կապի մեջ չեն լինում:

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեկ անդամը ունենում է ոչ թե մեկ, այլ երկու կամ ավելի նույն բնույթի լրացում-երկրորդական նախադասություն: Վերջիններս իրար նկատմամբ ունենում են համադասական հարաբերություն և միասին վերցրած ստորադասվում են գլխավոր նախադասությանը: Այսպիսի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են համաստորադաս երկրորդական նախադասություններ: Օրինակ՝ Եվ ես դժվար եմ հիմա հավատում, որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ թե հեֆիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ (ՀՄ): Բերված օրինակում գլխավոր նախադասության ստորոգյալն ունի երեք անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություն-լրացում, որոնք իրար նկատմամբ համադասական հարաբերության մեջ են («որ այսֆան մոտ են աստղերն այս սուտակ, որ ման եմ գալիս ոչ թե հեֆիաթում, այլ այս փառավոր պարիսպների տակ»): Համաստորադաս նախադասությունները շարադասվում են մեկը մյուսից հետո և կապակցվում են միևնույն կամ նույն բնույթի ունեցող ըստորադասական շաղկապական բառով (սե՛ս վերևի օրինակի առաջին երկու համաստորադաս նախադասությունները): Նրանք կարող են նաև իրար հետ միանալ համադասական շաղկապներով և որպես մեկ ամբողջություն ստորադասվել գլխավոր նախադասությանը (սե՛ս օրինակի վերջին երկու համաստորադաս նախադասությունները):

§ 853. Հաճախ բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում է հաջորդական ստորադասության հարաբերություն, այսինքն՝ երկրորդական նախադասություններից մեկը լրացնում է զբոլխավոր նախադասությանը, իսկ մյուսը այդ երկրորդական նախադասությանը, մի երրորդը՝ այս վերջինին և այլն: Այն երկրորդական նախադասությունը, որը լրացնում է բարդ ստորադասական նախադասության ոչ թե գլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության, կոչվում է ենթաստորադաս երկրորդական նախադասություն: Օրինակ՝ Երբ խոսք էր լինում, որ պիտի բաժանվեն, որովհետև լեռներ գնալու է Մոսկվա սովորելու:

Պարծես առուն վշտակցում էր Լուսիկին (ԱԲ, Սև «հացը»): Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ենթաստորագրա է, որովհետև լրացնում է ոչ թե գլխավոր նախադասությանը, այլ մեկ այլ երկրորդական նախադասության (որ պիտի բաժանվեն): Վերջինս այս դեպքում կատարում է երկակի դեր՝ մի կողմից ստորադասվում է գլխավոր նախադասությանը, մյուս կողմից համարվում է գերադաս՝ մեկ այլ երկրորդական նախադասության համար: Ենթաստորագրա նախադասությունը ևս իր հերթին կարող է ունենալ երկրորդական նախադասություն-լրացում, որի համար այն գերադաս է: Ըստ հաջորդական ստորադասության մեջ ունեցած տեղի՝ ենթաստորագրա նախադասությունները լինում են երկրորդական կարգի, երրորդական կարգի, չորրորդական կարգի և այլն: Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորագրա նախադասությունը, որը լրացնում է անմիջապես գլխավորին լրացնող երկրորդական նախադասությանը (տե՛ս վերևի օրինակը): Երկրորդական կարգի է այն ենթաստորագրա նախադասությունը, որը լրացնում է երկրորդական կարգի նախադասությանը և այլն: Երրորդական, չորրորդական և հաջորդ կարգերի ենթաստորագրա նախադասությունները ժամանակակից հայերենում քիչ են գործածվում, որովհետև նրանք խոսքը դարձնում են ձգձգված, ոչ հարթ:

§ 854. Երբեմն միևնույն բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող երկրորդական նախադասությունների միջև լինում են և՛ հաջորդական ստորադասության, և՛ համաստորադասության հարաբերություններ, համաստորագրա նախադասությունները իրենց հերթին ունենում են երկրորդական կարգի նախադասություն-լրացումներ, երկրորդական կարգի նախադասությունները լինում են համաստորագրա և այլն: Երբեմն գլխավոր նախադասությունը իր հերթին լինում և՛ բարդ համադասական նախադասություն, որի մասերից յուրաքանչյուրը ունենում է իր երկրորդական նախադասությունների շարքը և այլն:

Այսպիսի բարդ ստորադասական նախադասությունները կոչվում են բաղմաբարդ⁵⁸ և հատուկ են գրավոր խոսքին: Բանավոր խոսքում դործածվում են հիմնականում պարզ կազմով բարդ ըստորադասական նախադասություններ:

⁵⁸ ՏԼ՛ս. Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Երևան, 1964. հ. 2, էջ 274:

Ճիշտ այնպես, ինչպես բառակապակցության իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները քննելիս վերցվում են պարզ կազմով բառակապակցությունները (տե՛ս § 19), նույն ձևով բարդ ստորադասական նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունները տարբեր բնույթի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում քննելու համար վերցվում են պարզ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները (բարդ կազմով բարդ ստորադասական նախադասությունները կարելի է դիտել որպես առաջինների համակցումից առաջացած նախադասություններ)։

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆ ԿԱՏԱՐՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 855. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կատարում է գլխավոր նախադասության ենթակայի շարահյուսական պաշտոնը, այսինքն՝ նկարագրության եղանակով ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության մի բան կատարող, մի բան եղող, որևէ դրության մեջ գտնվող առարկան։

Ենթակա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունները, ըստ գլխավոր նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի, բաժանվում են 2 խմբի.

1. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ ենթական բոլորովին բացակայում է, և երկրորդական նախադասությունը անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոնը. օրինակ՝ Զէ, լավ է կրկին, որ երկրում մնամ, ծաղրի, նեղություն մի կերպ դիմանամ (ՀԹ)։

2. Նախադասություններ, որտեղ գլխավորի մեջ թեև կա ենթակա, սակայն արտահայտված է որևէ դերանվամբ՝ հարաբերչալով, և բանի որ վերջինս շունի կոնկրետ նյութական իմաստ, կարիք է վգացվում լրացնելու, բացահայտելու այն։ Այստեղ արդեն երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է գլխավորի դերանվամբ արտահայտված ենթական՝ նյութական բովանդակություն տալով նրան և փաստորեն ինքն էլ հանդիսանում է գլխավոր

նախադասության ենթական: Հարաբերյալի առկայությունը այստեղ ձևական նշանակություն ունի և ծառայում է գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը. օրինակ՝ Փողոցը դարձավ եռացող աշխատանքի կաթսա, և նրանք, որոնց ուրախացնում էր այդ դժվար աշխատանքը, ապրում էին գործի հաջողությամբ (Ա.Բ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Այստեղ ընդգծված երկրորդական նախադասությունը ոչ թե անմիջաբար կատարում է ենթակայի պաշտոն, այլ բացահայտում է նրանք դերանվամբ արտահայտված ենթակայի նյութական բովանդակությունը: Այս առումով հարաբերյալ ունեցող ենթակա երկրորդական նախադասությունները մոտենում են բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին:

§ 856. Ենթակա երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է որ, քե ստորադասական շաղկիպաներով, ով, որ, ինչ, երբեմն նաև երբ հարաբերական բառերով: Հարաբերական բառերին հրեմն ավելանում է նաև առ թարմատայր շաղկապը՝ ով որ, ինչ որ, որը որ: Շաղկապներին և հարաբերական բառերին գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել նաև, այն, ամեն ոք, լուրջը, յուրաքանչյուրը, մի բան հարաբերյալ բառերը: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը կարող է լինել նաև անշաղկապ:

§ 857. Ենթակա երկրորդական նախադասություններ են հանդիպում հետևյալ դեպքերում.

1. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը միադիմի է և ցույց է տալիս դրություն, վիճակ: Այդ դրությունը, վիճակը կարող է դրսևորվել կամ շեղոք սեռի բայի եզակի 3-րդ դեմքով (պատահում է, քվում է, եռնում է և այլն), կամ կրավորական բայերի եզակի 3-րդ դեմքով, որոնք դարձյալ ունենում են շեղոք սեռի իմաստ և ցույց են տալիս դրություն, վիճակ (գրված է, պարզվում է, զգացվում է և այլն): Այս բարդ նախադասություններում հատկապես շատ են հանդիպում երեալ, քվալ, արժեյ, պատահել, լինել, մնալ, դուրս գալ շեղոք բայերը: Կրավորաձև շեղոք բայերի դործածությունը այս նախադասություններում ավելի տարածված է, քանի որ վերջիններս ավելի հաճախ են ցույց տալիս դրություն, վիճակ:

Գլխավոր նախադասություններն ունեն կառուցվածքային այն

սուանձնահատկությունը, որ սովորաբար բազմանդամ չեն լինում, մեծ մասամբ կազմված են լինում դրություն, վիճակ ցույց տվող ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությամբ, որը կատարում է ենթակայի պաշտոն, նկարագրվում է այն երևույթը, իրողությունը, որին վերագրվում է տվյալ դրությունը, վիճակը: Օրինակ՝ Շուտով պարզվեց, որ եկողներին մեկը Ավագյանն էր (նջ, Հացավան): Երևում էր, որ անհանգիստ կոլտնեսականն ասելով ունի (ՀՔ, Մեծ սառն զավակները):

2. Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է՝ կազմված ենթադրություն, կարծիք, եզրակացություն, երբեմն նաև դրություն արտահայտող բառից և հանգույցից: Երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է, թե ինչին է վերաբերում այդ ենթադրությունը, կարծիքը: Օրինակ՝ Զարմանալի է, որ չիմացաք հենց առաջին տեսնելուց (Շիրվ., Քառս): Նրան Բաջ հայտնի էր, թե տիկին Հայկանուշը որքան դժվարահավան է (ՔԹ, Պատերազմ): Հասկանալի է, նա բոլորից շատ հոգնեց ճանապարհին (ԳԽ, Մագիլների մեջ): Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս դեպքում ևս գլխավոր նախադասությունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն բաղադրյալ ստորոգյալից, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ կառուցվածք: Թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ դեպքում գլխավոր նախադասությունները ունեն կառուցվածքային այն առանձնահատկությունը, որ ստորոգյալները միադիմի են և իրենց բառային արժեքով այնպիսին, որ չեն կարող ունենալ առարկա ցույց տվող պարզ ենթակա: Նրանք պահանջում են գործողություն, Երևույթ, իրողություն ցույց տվող ենթակա: Այդ պատճառով այն արտահայտվում է մեծ մասամբ երկրորդական նախադասությամբ, երբեմն նաև առաջինին համանիշ գերբայական դարձվածով (տե՛ս վերևի, ինչպես նաև հաջորդ նախադասությունները):

§ 558. Այս կառուցվածքի նախադասություններում ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին հետևյալ միջոցներով.

ա) Որ շաղկապով: Օրինակներ՝ նկատելի էր, որ նա կամենում էր մի բանի մասին խոսել (Շիրվ., Զուր հույսեր): Գրքում գրված է, որ ամենից մեծ վտանգը նորմայից ավելի ջերմությունն է (ՎԱ, Սեանի սփին): Հաճախ է պատահում, որ գյուղի երեսաները փոր-

ձոււմ են որսալ Ավագյանի աղավնիները (ՆՁ, Հացաւան): Այժմ նրան թվում էր, որ սառն ու քարացած դիակը ծաղրում է իրեն (Շիրվ., Քառս):

Մանոր.— Որ շաղկապն ունի մեծ տարածում ստորագասական կապակցութեան մեջ: Ժամանակի ընթացքում նա կորցրել է իր՝ կոնկրետ բնույթի երկրորդական նախադասութիւններ կապակցելու պաշտոնը և այժմ գործածվում է ընդհանրապես զլիսավոր և երկրորդական նախադասութիւնները կապակցելու համար. իսկ վերջիններիս տարբեր բնույթը որոշվում է քերականական ալ միջոցներով: Որ շաղկապով կարող են միանալ ենթակա, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիր, պարագա և այլ երկրորդական նախադասութիւններ: Սրինակ՝ Ես գիտեմ, որ նա գալու է, նա, որ այստեղ էր, զնաց, Գիրքը, որ գրված էր սեղանին, վերցրի և այլն: Այս նախադասութիւններում որ շաղկապը կատարում է երկու նախադասութիւնները միմյանց կապակցողի դեր՝ չտալով բարդ նախադասութեանը որևէ իմաստային երանդ, որը, ինչպես կոտաններ, հատուկ է մյուս շաղկապներին և հարաբերական բառերին:

բ) Թե շաղկապով: Ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները միանում են զլիսավորին քե շաղկապով հատկապես այն դեպքերում, երբ զլիսավոր նախադասութեան ստորոգյալը դրված է լինում ժխտական ձևով և կամ երկրորդական նախադասութիւնը պարունակում է տրեւէ հարցական-հարաբերական դերանուն (ով, ինչ, ինչպիսի, որքան և այլն) և գրսւորում է անուղղակի հարցում. օրինակ՝ Զէր երևում, քե նա բաժանում է ընկերների խանդավառութիւնը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մեզ հայտնի է, քե նա ինչու չուզեց զնալ:

Թե շաղկապի օգնութեամբ ընդգծվում է նաև այն, որ խոսողը կասկածով է վերաբերում երկրորդական նախադասութեամբ հաղորդվածին, համոզված չէ նրա ճշտութեան մեջ: Այդ է պատճառը, որ քվալ բայի մոտ գրված ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները միանում են մեծ մասամբ քե շաղկապով, օրինակ՝ Թվում էր. քե անտառը իր շշուկը ծիծաղի էր փոխել, իսկ ժայռը հեգնորեն ինձ էր նայում (վՓ, Իկար): Նրան Թվում էր, քե կյանքում կատարվել էր մի շատ կարևոր փոփոխութիւն (ՆՁ, Հացաւան):

Երբեմն քե շաղկապին ավելանում է նաև կառծես եղանակա-

վորող բառը, և ենթակա երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին կարծես քե կապակցությամբ: Դրանով ավելի է ընդգծվում խոսողի կողմից երկրորդական նախադասությամբ հաղորդված գործողության, եղելության ճշտության կասկածի տակառնվելը. օրինակ՝ Թվաց, կարծես, քե ինչ-որ մեկը գուռը բացեց (նԴ, Սպանված աղավնի):

դ) Երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել գլխավոր և ենթակա երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակաչին կապը, որպես կապակցության միջոց երբեմն գործառում է երբ հարաբերական բառը: Օրինակ՝ Այ ուրիշ բան էր, երբ վահանը սկսեց պատարագի օրերին եկեղեցում երգել (Ա. Սահ., Ծարավ): Ուղղակի տհաճ էր, երբ նշիշեն խոսում էր իր համար սովորական, իշխանական ոճով (Վես, Մեղ մոտ հարավում):

դ) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը ցույց է տալիս դրություն, վիճակ, եղրակացություն, կարծիք, ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև առանց հատուկ կապակցական բառի, այսինքն՝ կարող է լինել անշաղկապ: Օրինակներ՝ Հավանական է՝ դու գնացքով կամ ավտոմեքենայով անցել ես Փամբակի գեղատեսիլ կիրճով (Ավանդարդ): Հետաքրքիր է, ինչ է մտածում նա (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ): Պատահում էր, մայրն ու եղբոր կինը շվաքում երկար էին նստում (Ա. Սահ., Ծարավ):

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասությունը սովորաբար բաղկացած է լինում միայն կարծիք, ենթադրություն, եղրակացություն, դրություն ցույց տվող ստորոգյալից: Այդ է պատճառը, որ հաճախ գլխավոր նախադասությունը կորցնում է նախադասության իմաստը՝ վերածվելով եղանակավորող բառակապակցության, որով ցույց է տրվում խոսողի վերաբերմունքը մյուս նախադասությամբ հաղորդվածի նկատմամբ, Դա վերաբերում է հատկապես երիշտ է, միևնույն է կապակցություններին, որոնց նախադասություն լինելու իմաստը գրեթե լրիվ մթաղենել է. այսպես՝ Միևնույն է, էլ այնուհետև նրա գոռալը օգուտ չի տա (Շիրվ., Հրդեհ նավթագործարանում): Ներեցեք, երիշտ է. Թենն էլ է գալիս (Շեքսպ., Մակբեթ): Այս բառակապակցություններն այժմ սկսել են գործածվել նախադասություններին զիջական երանգ տալու համար՝ հատկապես զիջական բարդ ստորադասու-

կան նախադասութիւններում: Այսպես՝ Ճիշտ է, այսօր ցուրտ է, բայց ես վերարկու չեմ հագել: Կամ՝ Ինչպես էլ կարդաս, միեւնոյնն է. բան չես հասկանա (տե՛ս § 1114):

Այդ եղանակով են առաջացել նաև պետք է եղանակիչը ժամանակակից հայերենում, կաբող է ենթադրութիւն ցույց տվող կապակցութիւնը, նշանակում է հետևութիւն ցույց տվող շաղկապական կապակցութիւնը:

§ 859. Երբ գլխավոր նախադասութիւնը ցույց է տալիս դրութիւն, վիճակ, ենթադրութիւն, եզրակացութիւն, ենթակա երկրորդական նախադասութիւնը սովորաբար լինում է վերջադաս, ե նրան հարաբերյալ բառ սովորաբար չի համապատասխանում (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն երբեմն անհրաժեշտ է լինում շեշտել, ընդգծել այն երևույթը, իրողութիւնը, որ գտնվում է տվյալ դրութեան մեջ, կամ որի վերաբերյալ եզրակացութիւն է արվում: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասութեան մեջ պործածվում են այն. մի բան, սա, դա, նա հարաբերյալները: Մի բան բառակապակցութեան առկայութեան դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը միշտ ունենում է վերջադաս շարադասութիւն: Օրինակ՝ Մի բան պարզ էր նրանց համար, որ զպրոցը այդ գործից հեռու կանգնել չէր կարող (ՎԱ, Սեանի ափին): Բայց նրանց հաջողվեց միայն մի բան. թույլ չտվին, որ միտինգում ընդունվի կովի կոշ պարունակող որևէ բանաձև (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Երբ գլխավոր նախադասութեան մեջ որպէս հարաբերյալ հանդես են գալիս սա կամ դա (երբեմն նաև այս) ցուցական դերանունները, ենթակա երկրորդական նախադասութիւնը կարող է լինել նաև առաջադաս: Այս դեպքում գլխավոր նախադասութիւնը դրվում է երկրորդականից հետո և սկսվում է հարաբերյալով: Վերջինս, կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասութեան բովանդակութիւնը. օրինակ՝ Որ պետք է ջախջախի Հիտլերը, դա ինձ համար անտարակուսելի է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 860. Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել ենթակա երկրորդական նախադասութեան բովանդակութիւնը, կամ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը հարաբերյալի կողքին ունենում է շրջուն շարադասութիւն և կամ օգտագործվում են եղանակավորող բառեր (էլ, հենց և այլն), որոնց օգնութեամբ ամբողջ ուղարկութիւնը կենտրոնացվում է ցուցական դերանվամբ արտա-

հայտնված հարաբերյալի՝ ձեական ենթակայի վրա. այսպես՝ Դա էլ հենց վատ է, որ ընտանիքներով են եկել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Նա է զաւմանալի, որ մինչև այժմ այդ մասին ոչ մի տեղ գրված չէ (Ն. տ.):

Երբ որպես հարաբերյալ գործածվում է այն ցուցական դերանունը, երկրորդական նախադասությունը լինում է կա՛մ վերջադաս, կա՛մ գրվելով հարաբերյալից անմիջապես հետո՝ միջադաս. օրինակ՝ Այն, որ նա ծանոթ չէ իրագործությանը, զգացվում է հենց առաջին հայացքից (ԳՄ, Չարենցի հետ): Արյաց արքային, ասում էին, անհանգստացնում է և այն, որ հայ երիտասարդները մեծ խմբով գնում են Բյուզանդիա (ՍԶ, Պապ թագավորը): Կարծես այն, որ ժամանակ կար, ավելի հաշտ դարձրեց իրեն այդ վրդովմունքի և վերհիշողության հանգեպ (ԱԲ, Սև «հացը»):

§ 861. Ենթակա երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ նաև անձ, այսինքն՝ նկարագրության միջոցով բացահայտել զխավոր նախադասության գործողությունը կատարողին: Այս դեպքում զխավոր նախադասության մեջ ենթական կամ բուրրովին բացակայում է և կամ առկա է լինում նա (նրանք) հարաբերյալը: Այսպես՝ Ով հասնում էր այդ կետին, ահով էր նայում ներքև (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Եվ Ով ձմեռը զկեռ է գտել անտառի խորքում, նա կիմանա, թե ինչ բարիք է դա քաղցած մարդու համար (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունները միանում են զխավորին հիմնականում ով հարաբերական դերանվամբ: Վերջինս բացի կապակցական դերից, կատարում է նաև երկրորդական նախադասության որևէ անդամի պաշտոն: Որպես զխավոր և երկրորդական նախադասությունները կապակցելու միջոց, ով հարաբերականը թվով համաձայնում է հարաբերյալի հետ, իսկ եթե հարաբերյալ չկա՝ զխավոր նախադասության ստորոգյալի հետ: Որպես երկրորդական նախադասության անդամ, ով-ը գրվում է այն հոլովով, ինչ որ պահանջում է նրա՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնը:

Ծանոթ.— Չպետք է կարծել, որ եթե երկրորդական նախադասությունը բնույթով ենթակա է, ուրեմն ով հարաբերականը միշտ պետք է գրվի ուղղական հոլովով: Ծիշտ է, մեծ մասամբ այն իրոք գրվում է ուղղական հոլովով, բայց ոչ թե՛ այն պատճառով,

որ երկրորդական նախադասությունը ենթակա է, այլ որովհետև երկրորդական նախադասության մեջ կատարում է ենթակալի պաշտոն: Այդպես է վերևի օրինակներում: Այնտեղ ով հարաբերականը զրված է եզակի թվով, որովհետև զլիսավոր նախադասությունների հարաբերյալը և ստորոգյալները ունեն եզակի թիվ, և զրված է ուղղական հոլովով, որովհետև երկրորդական նախադասությունների մեջ կատարում է ենթակալի պաշտոն: Այս դեպքում զլիսավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները թվով համաձայնում են, որովհետև զլիսավոր նախադասության ենթական բացահայտվում է նույն անձի կատարած մեկ այլ դործողություն կամ նրա որևէ հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Իսկ հետևյալ նախադասության մեջ՝ «նա, ում ուղղված էր այդ բողոքը, խղճի խաչթ էր դրում» (ՎԱ, Հովազաձորի գերինները, ով հարաբերականը զրված է եզակի թվով՝ համաձայնելով զլիսավորի հարաբերյալի ու ստորոգյալի հետ և տրական հոլովով՝ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած իր պաշտոնի պահանջով (հանգման անուղղակի խնդիր է):

§ 862. Ով հարաբերականով միացող ենթակա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս: Գրինակ՝ Ով գեղարվեստասեր է, իրավունք չունի Լեոնին շնանալու (Շիրվ., Արտիստը): Ով սիրտ ունի, ոտքի ջլերը պինդ են, իջնում է կեռմաններով (ԱԲ, Բրուտի տղան): Ով եկել էր այսօրից Նոու, նա թողել էր հողը խոնավ (ԵԶ):

Այս տիպի ենթակա երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է լինում միայն շրջուն շարադասությամբ, երբ անհրաժեշտ է լինում հարաբերյալը, հետևաբար նաև երկրորդական նախադասությունը, շեշտել: Օրինակ՝ Գետի կամուրջով գյուղից Նոուցավ նա, ով ոսկի ուներ (ԱԲ, Հյումբաթի ձորը): Օ՜, կույր է նա, ով չի տեսնում Երկինք հասած կրակը թե՛ (ԵԶ): Մի՞թե դու կարծում ես, թե նա է միայն բանաստեղծ, ով վարժվել է հանդերով ոտանավոր գրել (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Բերված օրինակներից վերջինում հարաբերյալի շեշտվելուն օժանդակել է նաև զլիսավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի շրջուն շարադասությունը (նա է միայն բանաստեղծ):

Երբ երկրորդական նախադասությունը զրվում է հարաբերյալից անմիջապես հետո, կարող է լինել նաև միջադաս. այսպես՝

ՆՐԱՆՔ, ՈՎԲԵՐ ձԳՈՒՄ ԵՆ ՀԱՍՆԵԼ ՄԵՂԼԻՍԻ ԿՈՂՄԻԳ ՆԱՎԹԻ ՎԵՐԱ-
բԵՐՅԱԼ ՍՈՐԿԱԳՈՒՑԻՂ ԱՊԱՄԱՆԱԳՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՄԱՆԻՐ... ԲՈՐԲՈՔՈՒՄ
ԵՆ ԱՐՈՎՈԿԱԳԻՈՆ ԱՂՄՈՒԿ (ՍՀ):

ՈՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆԻՆ ՂԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄԿԱՆ ՄԵՂ ԿԱՐՈՂ
ԵՆ ՀԱՄԱՊԱՏՈՍԻԱՆԵԼ ՆԱԽ ԱՄԵՆ ՈՒ Ե յՈՒՐԱՖԱՆՇՅՈՒՐ ՈՐՈՇՅԱԼ
ԴԵՐԱՆՈՒՆ-ՀԱՐԱԲԵՐՅԱԼՆԵՐԻ: Այս դեպքում ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱ-
ԴԱՍՈՒՅՄՈՒՆՐ ԼԻՆՈՒՄ Է ԿԱՄ ՎԵՐՋԱԴԱՍ, ԿԱՄ ՄԻՋԱԴԱՍ: ՕՐԻՆԱԿ-
ՆԵՐ՝ ԱՄԵՆ ՈՒ, ՈՎ ՍԻՐՈՒՄ Է, ԲԱՆԱՍՏԵՂԺ Է (ՆԴ, ՍԱՊԱՆՎԱԺ ԱՂԱՎ-
ՆԻ): ՅՈՒՐԱՖԱՆՇՅՈՒՐ, ՈՒՄ ՀԱՄԱՆԻ ԷՐ ԱՅԴ, ԳՈՎԵՍՏՈՎ ԷՐ ԽՈՍՈՒՄ
ՆՐԱ ՄԱՍԻՆ:

ԵՐԵՔՄԵՆ ՈՎ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆԻՆ ՄԻԱՆՈՒՄ Է ՆԱԽ. ՈՐ ԹԱՐՄԱՏՈՐ
ՀԱՂԿԱՊՐ, Ե ԱՆԺ ԳՈՒՅԳ ՄՈՎՈՂ ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱ-
ՍՈՒՅՄՈՒՆՐ ՄԻԱՆՈՒՄ Է ՂԼԽԱՎՈՐԻՆ ՈՎ ՈՐ ԿԱՊԱԿԳՈՒՅՄԻՐ. ԱՅՍ-
ԱԿԵՍ՝ ՈՎ ՈՐ ՄՈՏ ԷՐ ՆՐԱՆ, ԱՐԴԵՆ ԳԻՏԵՐ—ԷԼ ՂԿԱ ԿԱՐՄԻՐ ՂԵԿԱ-
ՎԱՐՐ (ԵԶ): ՈՎ ՈՐ ԿՈՇՎԱԺ Է ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԳՐԺԵԼՈՒ, ՆԱ ԱԼՏՔ Է ԽՄԱ-
ՆԱ, ՈՐ ԳՐԺ ՈՒԽ ԲՄՈՀԱՃ ՄԻ ԵՐԵԽԱՅԻ ՀԵՏ (ՄՈՒՐ., ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ
ՄԻԱՆՃՆՈՒՀԻ): ՈՎ ՈՐ ԻՐԵՆ ՀԵՈՒ Է ԱՐԱՀՈՒՄ ԿՅԱՆՔԻԳ, ՄՆՈՒՄ Է ԱՆ-
ԿԻՐԹ. ԱՆՏԱՂ Ե ՎԱՅՐԵՆԻ (Ր, ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳՈՒՅՄՈՒՆՐ):

§ 863. ԵՐԲ ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄՈՒՆՐ ԳՈՒՅԳ
Է ՄԱՅԻՍ ԱՆԺ, ԱՅՆ ԿԱՐՈՂ Է ՄԻԱՆԱԼ ՂԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄԱՆՐ
ՆԱԽ ՉՐ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՎԱՄԲ (ՀԱՄԿԱՊԵՍ ՀՈՂՆԱԿԻ ԿԻ-
ՐԱՌՈՒՅՄԻՐ): Այս ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄՈՒՆՆԵՐԸ ԵՍ ԼԻՆՈՒՄ ԵՆ ԿԱՄ ՎԵՐ-
ՋԱԴԱՍ, ԿԱՄ ՄԻՋԱԴԱՍ. ՕՐԻՆԱԿ՝ ԻՄ ՄԱՆԿՈՒՅՄԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻԳ
ՆՐԱՆՔ, ՈՐՈՒՄ ՄՆԱԳԻՆ, ԱԿԱՆԱՏԵՍ ԵՂԱՆ ԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԵԺԱԳԻՐ
ԴԵԱՔԷՐԻ (ԳՄ, ՄԱՆԿՈՒՅՄՈՒՆ): ՄԻԱՅՆ ԹԵ ԿԱՅԻՆ ԱՅՆԱՅԻՆԵՐԸ,
ՈՐՈՒՄ ՈՍԱԲՈՐԵԿ ԷԻՆ ԴԱՐԺԵԼ (ՎՓ, ՄՈՎԻ ՎՐԱ):

ՎԵՐՋԻՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄԿԱՆ ՄԵՂ ՀԱՐԱԲԵՐՅԱԼ Է ԳՈՅԱԿԱՆԱԲԱՐ
ԳՐԺԱԺՎԱԺ ԱՅՆԱՅԻՆԻ ԳՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՐ:

ԱՆԺ ԳՈՒՅԳ ՄՈՎՈՂ ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄՈՒՆՆԵ-
ՐԸ ԳՐԺԱԺՎՈՒՄ ԵՆ ՍՈՎՈՐԱԲԱՐ ՈՂ ԹԵ ԿՈՆԿՐԵՏ ԱՆՃՆԱՎՈՐՈՒՅՄՈՒՆ-
ՆԵՐ ՆԿԱՐԱԳՐԵԼԻՍ, ԱՅԼ ԵՐԲ ԱՆՀՐԱԺԵՂԱ Է ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՏՈՂՈՒ-
ՅՄՈՒՆՆԵՐ ԿԱՄ ԵՂՐԱԿԱԳՈՒՅՄՈՒՆՆԵՐ ԱՆԵԼ (ՄՆ Ս ՎԵՐԵԽ ՕՐԻՆԱԿ-
ՆԵՐԸ): ԱՅԴ Է ԱՊԱՏՄԱՈՒՐ, ՈՐ ՆՐԱՆՔ ՂԱՏ ԵՆ ՀԱՆԴԻՍՈՒՄ ԺՈՂՈՐԴԱ-
ԿԱՆ ՄԱՏՈՎԱԺՔՆԵՐԻ, ԱՌԱԺՆԵՐԻ ՄԵՂ. ԱՅՍԱԿԵՍ՝ ՈՎ ԱՂԱՐԻ, ՈՂ
ԴԱՂԱՐԻ, ՈՎ ՂՈՒՍՏ, ՆԱ ԿՈՒՂՏ, ՈՎ ԱՂԽԱՏԻ, ՆԱ ՈՒՍԻ Ե ԱՅԼԻ:

§ 864. ԵՐԲ ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒՅՄԻՐ ԱՐՎԱԺ ԴԱՏՈՂՈՒՅՄՈՒՆՐ,

եզրակացութիւնը վերաբերում է ոչ թե անձնավորութեան, այլ որեւէ երեսօյթի, առարկայի, ենթակա երկրորդական նախադասութիւնը միանում է գլխավորին ինչ հարաբերական գերանվամբ, որին կարող է միանալ ու թարմատար շաղկապը: Օրինակ՝ Ինչ հուշս արի, փուշ ելավ (ՀԹ): Ինչ ու ասել եմ, ճիշտ է:

Ինչ-ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասութեանը գլխավորի մեջ երբեմն կարող են համապատասխանել այն, այն ամենը, այն բոլորը հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասութիւնը սովորաբար դրվում է հարաբերյալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում է միջադաս կամ վերջադաս: Օրինակ՝ Այն բոլոր, ինչ լսել ու տեսել էր նա, ինչքան որ տարօրինակ, նույնքան էլ անհավատալի էր (ՀՔ, Մեծ տան գովակները): Կատարվում էր այն, ինչից այնքան երկյուղ ունեւր Աշոտը (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Ուրբան արագ ու հեշտ կատարվեց այն ամենը, ինչ իրեն անասելի ծանրութիւն էր պատճառում (ՍԽ, Հողը): Եվ այն, ինչ ու ես հիմա քեզ պիտի պատմեմ, սիրելի ընթերցող, թող քեզ դատարկ հեքիաթ կամ դրույց չիվա (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Հարաբերյալ ունենալու դեպքում ինչ (ինչ ու)-ով միացող ենթակա երկրորդական նախադասութիւնների առաջադաս շարադասութիւնը հանդիպում է հազվագեպ, ինչպես՝ Ինչ ու սովորել ես, այն էլ բավական է (Բ, Ոսկի աքաղաղ):

§ 865. Առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում այն ենթակա երկրորդական նախադասութիւնները, որոնք ստեղծվել են ավելագրութեան միջոցով:

Պարզ նախադասութեան որեւէ անդամը շեշտելու համար հաստի այդ անդամի մոտ դրվում է էական բայը: Այդպիսով պարզ նախադասութիւնը վերածվում է բարդի: Նախադասութեան շեշտված անդամը էական բայի հետ միանալով՝ վերածվում է գլխավոր նախադասութեան բաղադրյալ ստորոգյալի, իսկ բուն նախադասութիւնը վերածվում է ենթակա երկրորդական նախադասութեան և միանում է գլխավորին ու շաղկապով, ինչ հարաբերական գերանվամբ, իսկ երբեմն նաև անշաղկապ: Օրինակներ:

Մի շաբաթից ավելի էր, ու գյուղը պատրաստվում էր այդ հանդեսին (ԶԴ, Քննութիւն): Հարցերի տաբալի էր, ու տեղում էր հորս գլխին (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Այնտեղ, Սե-ջի չրնալ

Եզերֆներին էր, որ ապրում էր Հասոն (ՎՓ, Լուր-դա-լուր): Մի քանի օր էր, ինչ Գեորգ Մարգալտունին և Վահրամ Սեպուհր վերադարձել էին Գառնի (Մուր., Գ. Մարգալտունի): Վաղուց է՝ չեմ լսել այդ հրգը (Իս.): Երկու ամիս է՝ բոլորովին չի երևացել (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը):

Այս նախադասությունները տարբերվում են «Մի շաբաթից ավելի զյուղը պատրաստվում էր այդ հանդեսին», «Հարցերի տարափ էր տեղում հորս գլխին» և նման պարզ նախադասություններից միայն նրանով, որ այստեղ առանձնակի ուշադրություն է դարձված նախադասության որևէ անդամի վրա, որը և վերածվել է բաղադրյալ ստորոգյալի (բերված օրինակներում շեշտված են դործողության կատարման ժամանակը, տեղը և ենթական):

Այս բնույթի նախադասություններում ինչ հարաբերական դերանունը և անշաղկապ կապակցությունը հանդիպում է միայն այն ժամանակ, երբ շեշտվում է դործողության կատարման ժամանակը (տե՛ս բերված օրինակներից վերջին երեքը):

§ 866. Ենթակա երկրորդական նախադասություն է դրվում նաև հարցական գլխավոր նախադասությունների մոտ, որոնք կազմված են լինում որևէ հարցական դերանունից (ո՞վ, ի՞նչ, ե՞րբ, որտե՞ղ և այլն) և էական բայի անցյալ ժամանակից: Այս կառուցվածքի բարդ նախադասություններ են դործածվում այն ժամանակ, երբ խոսողը նպատակ է ունենում հարցի միջոցով պարզել երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված դործողության հետ կապված որևէ հանգամանք՝ դործողություն կատարողը, դործողության կատարման ժամանակը, տեղը, պատճառը և այլն: Այս բնույթի նախադասություններում բաղադրիչների կապակցությունը իրացվում է կամ անշաղկապ, կամ որ շաղկապով, ըստ որում ավելի տարածված է անշաղկապ կապակցությունը. օրինակներ.

էն ե՞րբ էր՝ Անուշն իր կուժը առավ, Աղբյուրը գնաց ու Լուսդառավ (ՀԹ): Ո՞վ էր՝ կանչեց, թե Առաքելը պիտի տանուտեր լինի (ԱԲ, Օրանջիա): Ինչի՞ց է, որ զու միշտ ուշանում ես: Որտե՞ղ էր, որ նրանք հանգիպեցին:

ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 867. Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները, որոնք կատար-

րում են գլխավոր նախադասության ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոնը: Սրանք ցույց են տալիս այն հատկանիշը, երևույթը կամ գործողությունը, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային. օրինակ՝ Իմ միակ մեղքն այն է, որ ես Միֆայելին հավատում եմ ավելի, քան Բեզ (Շիրվ., Քաոս):

Ստորոգելիական երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1. Գլխավոր նախադասության մեջ նրանց պարտադիր կերպով համապատասխանում է դերանվամբ արտահայտված հարաբերյալ, որը ձևականորեն կատարում է գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիական վերադրի պաշտոնը, սակայն նյութական բովանդակություն է ստանում երկրորդական նախադասությունից: Որպես հարաբերյալ կարող են հանդես գալ այն, նա, նրան, նրանից, այնպիսին, այնտեղ և այլ դերանուններ՝ կախված երկրորդական նախադասության բովանդակությունից:

2. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, քե, ու, ուտեղ, ինչ (ինչ ու), ով, որպիսին շաղկապներով և հարաբերական բառերով, սրոնցից յուրաքանչյուրը օգտագործվում է տարբեր իմաստային հարաբերությունների արտահայտելու համար:

3. Որպես կանոն, ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները դրվում են գլխավոր նախադասության բաղադրյալ ստորոգյալից անմիջապես հետո և լինում են վերջադաս: Այս նախադասությունների շրջուն՝ առաջադաս շարահյուսությունը հանդիպում է շատ հազվագեպ, այն էլ չափածո խոսքի մեջ: Օրինակ՝ Մինչև ուր ու Լշեռ, տանեռ, իր աշխարհի սահմանն էն էր (ՀԹ):

§ 868. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ իմաստային երանգները.

Երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի երևույթ կամ գործողություն, որը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային՝ համարվելով նրա գլխավոր հատկանիշներից մեկը և կամ հենց էությունը: Այս իմաստային հարաբերության առկայության դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության ենթական իրի անուն է, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս այն ցուցական դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու շաղկապով: Օրինակներ՝ Մյուս տարօրինակ

բանն այն էր, որ թխահեր երիտասարդ գուսանը երբեմն փակ աչքերը բանում էր կիսով չափ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Այդ մեքենայի կառուցվածքի հիմքը կազմող սկզբունքն այն է, որ խիստ սեղմված օդի բնդարձակման ժամանակ տեղի է ունենում ջերմաստիճանի զգալի իջեցում (դասագիրք): Հետաքրքիրն այն էր, որ նա իմ մասին խոսում էր երրորդ դեմքով (ԳՄ, Մանկություն):

Ինչպես երևում է բերված վերջին օրինակից, գլխավոր նախադասության ենթական կարող է լինել որևէ հատկանիշի անվանում, որի էությունը բացահայտվում է երկրորդական նախադասությամբ:

Երբ գլխավոր նախադասության ենթական ցույց է տալիս անձ, որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ով կամ որ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Զինվորը նա է, որն իր տնակից հետո տեսնում է մեծ տարածություններ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Առաջագեմը նա է, ով միշտ լավ է սովորում:

Երբ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է գլխավոր նախադասության ենթականին վերադրվող որևէ հատկանիշ, նրա ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որի վերադիրը հենց հատկանիշ ցույց տվող բառն է (տե՛ս «որ ցինիկի պես անկեղծ էր» օրինակը) և կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակներով զրված բայերով (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին նաև ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ Նա այն է, ինչ որ երևացել է մինչև հիմա (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում որպես հարաբերյալ կարող է հանդես գալ նաև նույն դերանունը, որը նախադասությանը տալիս է համեմատության իմաստալին երանգ: Օրինակ՝ Վասակը Հասմիկի համար նույնն է, ինչ որ Հացավանը (ՆԶ, Հացավան): Այս դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ, որի հանգույցը մեծ մասամբ զեղչվում է:

§ 869. Երբ երկրորդական նախադասության մեջ խոսվում է այնպիսի հատկանիշի մասին, որը պարբերաբար կրկնվում է, գլխավոր նախադասության մեջ որպես հանգույց հանդես է գալիս լինել բայը ներկա ժամանակով, իսկ երկրորդական նախադասու-

թյունը միանում է գլխավորին դարձյալ ինչ (ինչ որ) հարաբերականով. օրինակ՝ Մարզը հաճախ այն չի լինում, ինչ որ ասում է իր մասին (ՀԹ):

Գլխավոր նախադասության ենթակայի էությունը բացահայտելու դեպքում ու շաղկապով միացած երկրորդական նախադասությանը երբեմն համապատասխանում է նրանում հարաբերյալը (մեծ մասամբ որոշյալ առումով), որը, սակայն, հանձնարարելի ձև չէ⁵⁹: Օրինակ՝ Թշվառությունը նրանումն էր, որ ոչ մի կերպ հարմարվել չէր կարողանում շրջապատող մթնոլորտին (ՎՓ, Իկար): Բանը նրանումն էր, որ Քոլոշոյի համար ամենամեծ բավականությունը խանութների ցուցափեղկերը դիտելն էր (ԳՄ, Պատանեկություն):

§ 870. Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունը կարող է նկարագրել այն տեղը, որտեղ գտնվում, երևան է գալիս գլխավոր նախադասության ենթական: Այս դեպքում որպես գլխավոր նախադասության ձևական ստորոգելիական վերադիր-հարաբերյալ հանդես է գալիս այնտեղ դերանունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր կամ ուտեղ հարաբերականներով: Օրինակ՝ Բարեբախտաբար ես միշտ այնտեղ եմ, ուր ինձ չեն սպասում (Մուր., Գեորգ Մարդպետունի): Իմ սիրտն այնտեղ է, ուր աստեղամերձ լեռներն են կանգնել հսկած կուռ զրահ, ուր եղջերուն է ոստանում քերծից-քերծ, Արծիվն է ձախրում վիհերի վրա (Իս.):

Այս նախադասություններն ունեն տեղի պարագայի լմաստային երանգ:

§ 871. Շրբեմն ստորոգելիական երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այնպիսի եղելություն կամ գործողություն, որն սկզբնապատճառ է հանդիսացել բնագրից հալտնի հրեույթի առաջացման համար: Այդ դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նա դերանվան բացառական հոլովը՝ նրանից, երբեմն նաև այն լրանից բառակապակցությունը, իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու շաղկապով:

Օրինակ՝ Դուցե այդ նրանից էր, որ նույն օրերը նա առհասարակ

⁵⁹ Գրական հայերենի համար հանձնարարելի է այն է ձևը:

րակ շատ տխուր էր տրամադրված (ՆԴ, Մահը): Եվ եթե ես հաճախ վատ եմ պայքարում, այդ նրանից է, որ ես դեռ չեմ սովորել կարգին պայքարել (ԳՄ, Մանկություն), Այդ նրանից է, որ դու կարծում ես, թե նա միայն քեզ հետ է կուպիտ (ՎԽ, Մեկ մոտ հարավում):

§ 872. Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն այն բարդ ստորադասական նախադասությունները, որոնցով մատնանշվում, բնորոշվում է որևէ առարկա կամ երևույթ՝ այլ առարկաների կամ երևույթների բացառման միջոցով: Այս բնույթի ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները միշտ միանում են գլխավորին եթե ոչ բառակապակցությամբ և ունենում են բաղադրյալ ստորոգյալ, որի հանգույցը սովորաբար զեղչված է լինում, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում ոչ այլ ոք (անձի առման դեպքում) և ոչ այլ ինչ (իրի առման դեպքում) հարաբերյալները, որոնց անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Օրինակներ՝ Դրանց մեջ եղողները ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ մնացորդ 30 զինվորները (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Սա ոչ այլ ինչ է, քան ոչ մի անձոնի թիվածք (ՔԹ, Պատերազմ):

Անշաղկապ կապակցությամբ ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները չեն միանում:

ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՅԻՆ ԿԱՄ ԳՈՅԱԿԱՆՈՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱՅ ՈՐԵՎԷ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՅՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՈՐՈՇԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 873. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են գլխավոր նախադասության անդամ հանդիսացող գոյականի կամ գոյականաբար գործածված բառի հատկանիշը և կառարում են որոշիչ շարահյուսական պաշտոն: Նրանք, պարզ որոշիչների նման, գործառում են գոյականի իմաստային ծավալման հետեանքով, սակայն ի տարբերություն պարզ որոշիչների, ունեն բացառիկ հարուստ հարավորություններ առարկաները բնորոշելու, ինչպես նաև մտքի տարրեր իմաստային երանգները գրանդրելու Դրան մեծ չափով օժանդակում է ստորոգման առկա-

յությունը երկրորդական նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Դա այն երջանիկ գեմքերից էր, որոնք հենց առաջին հայացքով մարդու սրտում շարժում են համակրության զգացում (Շիրվ., Քառս): Դուրեկան է գիշերով մտնել գյուղը, ուր վաղ երեկոյից սկսած տիրում է թախծալի լուսթյուն (Շիրվ., Լուվա ձորերում):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են վերաբերել գլխավոր նախադասության գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ անկախ նրանց կատարած շարահյուսական պաշտոնից: Նրանք որոշում են գոյականով արտահայտված առարկան նրա հատկանիշներից որևէ մեկը (բնորոշը) նկարագրելու ճանապարհով, ինչպես նաև նրա հետ առնչվող որևէ երևույթ կամ գործողություն նկարագրելու, նրա կատարած որևէ գործողությունը կամ նրա՝ որևէ վիճակի, գրություն մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝

Նա մի ճապուկ, բարեձև երիտասարդ էր, թեթև, բայց լիրը մարմնով, որից հսկայական ուժ էր առկայծում (ԴԴ, Վարդանանք): Այստեղ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված է որոշյալի մի հատկանիշը:

Ես մոտեցա սեղանին, որի վրա դրված էր մի գեղեցիկ ծաղկաման: Այստեղ որոշյալը (սեղանին) բացահայտվում է նրա հետ կապված մի երևույթ նկարագրելու միջոցով (որոշյալի և այդ երևույթի միջև եղած կապը այստեղ տարածական է):

Ես վերցրի գիրքը, որն ընկած էր սեղանին: Այստեղ արդեն որոշյալը (գիրք) որոշվել է նրա՝ որևէ դրություն մեջ լինելը նկարագրելու միջոցով:

§ 874. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապը գլխավորի հետ իրացվում է հետևյալ ձևական-քերականական միջոցներով.

ա) նրանք միանում են գլխավորին ու, որտեղ, ուր, երբ, ինչպիսի, որպիսի, ինչ հարաբերական բառերով, ու, մասամբ նաև թե շաղկապներով:

Կապակցական բառերի այսպիսի բազմազանությունը հնարավորություն է տալիս երկրորդական նախադասությունների միջոցով արտահայտել իմաստային ամենաբազմազան հարաբերություններ:

բ) Որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ կարող են համապատասխանել հետևյալ հարաբերյալ բառերը՝

այն, այնպիսի, նույն, նույնպիսի ցուցական դերանունները, մի. ինչ-որ անորոշ դերանունները:

Այս հարաբերական բառերից և հարաբերչալներից յուրաքանչյուրի առկայության դեպքում որոշիչ երկրորդական նախադասություններն ունենում են տարբեր իմաստային երանգներ: Ըստ այդմ տարբեր է նրանց գործառնության ոլորտը:

§ 875. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կառավարության մեջ ամենագործածականը ու հարաբերական դերանունն է: Թվով այն համաձայնում է գլխավոր նախադասության այն անդամի հետ, որի լրացումն է հանդիսանում երկրորդական նախադասությունը (հարաբերական բառը հանդես է գալիս հենց այդ որոշչալի փոխարեն և նրանից է ստանում իր նյութական բովանդակությունը): Մյուս կողմից՝ հանդիսանալով երկրորդական նախադասության անդամ, ու հարաբերականը իր հսկողական ձևը ստանում է ըստ այն բանի, թե ինչ շարահյուսական պաշտոն է կատարում երկրորդական նախադասության մեջ: Որպես տեղի և ժամանակի պարագա ու հարաբերականը հանդես է գալիս սակավ. այդ դեպքում ոճական նկատառումներով ավելի նպատակահարմար է գործածել ուր, որտեղ, երբ հարաբերականները:

Օրինակներ՝ Կիրճը կարծես կրակով լիքը մի հսկայական կարսսա լիներ, որից ծանր-ծանր բարձրանում էր շիկացած օդը (Սև, Հուլի): Նրանք բարձրանում էին ըլրակով, որի կողերին կանչնած էր ամրոցը (ԴԴ, Վարդանանք): Աշխարհի բոլոր կանայք, բոլոր մաչրերը, որոնց համար թանկ է իրենց զավակների բարեկեցությունը, պետք է պաշարեն պատերազմի հրձիգների դեմ (ՍՀ):

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ միանում են ու հարաբերականով այն դեպքերում, երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է առարկայի, երևույթի անմիջական բնութագրումը, ցույց տալիս նրա որակը որևէ էական հատկանիշի նկարագրման միջոցով, հատկանիշ, որով տվյալ առարկան (երևույթը) տարբերվում է իր տեսակի մյուս առարկաներից (երևույթներից): Երկրորդական նախադասությունը դրվում է որոշվող բառից՝ որոշչալից հետո, այդ պատճառով լինում է վերջադաս կամ միջադաս: Օրինակ՝ Դա մի հայացք էր, որի մեջ կար և սեր, և հաղթանք (ՔԹ, Պատերազմ): Ես պոկեցի այն վարդը, որն ամենագեղեցիկն էր (ն. տ.):

Գլխավոր նախադասութեան գոյականով արտահայտված անդամը կարող է ունենալ պարզ որոշիչ կամ որոշիչներ, որով այն բնութագրվում, որոշվում է: Սակայն պարզ որոշիչով սրված առարկայի կամ Երևույթի բնութագրումը հաղորդակցման պրոցեսում երբեմն անբավարար է լինում դրանց մասին ամբողջական, լրիվ գաղափար կազմելու համար: Այդ դեպքում որոշվող առարկայի կամ Երևույթի հատկանիշներն ավելի խորը և լրիվ բացահայտելու համար օգտագործվում են որոշիչ երկրորդական նախադասութիւնները: Որոշյալի իմաստի կոնկրետացումը և բացահայտումը կատարվում է ոչ միայն պարզ որոշիչով տրված հատկանիշի խորացված բացատրությամբ, այլ նաև նոր, լրացուցիչ տեղեկութիւնների հաղորդմամբ, որը հարստացնում և ամբողջացնում է պատկերացումը առարկայի մասին: Օրինակներ՝ Միլիոնների տիրք և ընդհանուրի նախանձի առարկան մեռավ իր հետ տանելով մի ծանր վիշտ, որից աղատվելու համար պարտաւստ էր իր հարբատութեան կեսը զոհել (Շ, Քառս): Կարծես ամեն ինչ նրանց, այնքապիտակ խալաթով մարդկանց էր վերաբերում, որոնք զեն կես ժամ առաջ անծանոթ էին լուսիկին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Քիչ հետո կանգ էինք առնում մի երկհարկ շինութեան առաջ, որի մոտից դիպի վտակն էր փռվում ընդարձակ, ծառադարդ և սիրուն պարտեզների մի շարք (ՎՓ, Կույրը):

Հաճախ անհրաժեշտ է լինում հատկապես ընդգծել, առանձնացնել երկրորդական նախադասութեամբ որոշվող առարկան իր նման մյուս առարկաներից: Այդպիսի դեպքերում որոշյալից առաջ, իսկ եթե որոշյալը ունի պարզ որոշիչներ, նրանցից առաջ, գրվում է այն հարաբերչալը: Օրինակներ՝ Այսպիսի կսկիծով քնից վարթնում են այն մարդիկ, որոնք նախորդ օրը կորցրել են անշափ թանկագին մի բան (ՆՁ, Հացավան): Աչքերի մեջ շողում էր այն լընփուշ վալլը, որով գարնան օրն է բացվում (ՁԴ, Քննութիւն): Ուղիղ հիսուն տարի առաջ թողնելով իր աննշան ծննդավայրը՝ Եկել հաստատվել էր այն փոքրիկ, աննշան ծովեզրյա քաղաք, որին վիճակված էր մոտիկ ապագայում ստանալ համաշխարհային հըռակ (Շիրվ., Քառս):

Որ հարաբերականը այս դեպքում սովորաբար գրվում է որոշյալ առումով: Որպես կանոն որոշյալ առումով է գրվում նաև որոշվող բառը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Մանոր.— Այն հարաբերականի փոխարեն շատ հազվադեպ կարող են գործածվել նաև այս կամ այն դերանունները:

§ 876. Որպես հարաբերյալ հանդես է գալիս նաև մի անորոշ դերանունը, որն ունի բնդգծող նշանակություն և կենտրոնացնում է խոսողի ուշադրությունը երկրորդական նախադասության բովանդակության վրա: Օրինակ՝ Նա գտավ կապալոր մի բանակայինի, ուրի դեմքը ծանոթ թվաց (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Թագավորի դեմքին փայլեց զոհության մի ժպիտ, ուր սակայն զարմանք պատճառեց վիրաբույժին (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Երբ անհրաժեշտ է լինում առանձնապես շեշտել որոշվող առարկայի տեսակը, որակը, որպես հարաբերյալ գործառում է այնպիսի ցուցական դերանունը: Օրինակ՝ Այնինչ այդ պահին նա իր սրտի վրա զգում էր մի այնպիսի ծանրություն, որի նմանը երբեք չէր զգացել (Շիրվ., Քառս):

Մի և այնպիսի հարաբերյալների առկայության դեպքում որոշալը միշտ դրվում է անորոշ առումով (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 877. Երբեմն զլխավոր նախադասության որևէ անդամը որոշվում է նմանեցվելով մի այլ առարկայի կամ երևույթի, որի մասին հաղորդվում է երկրորդական նախադասության մեջ: Այս դեպքում զլխավորի մեջ առկա են լինում նույն կամ այնպիսի հարաբերյալները: Վերջինիս երբեմն միանում է մի անորոշ դերանունը: Երկրորդական նախադասության մեջ ու հարաբերականից հետո կարող է դրվել կարծես եղանակավորող բառը: Այս տիպի բարդ նախադասություններում որոշիչ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ:

Օրինակ՝ Նա շուտով հավաքեց իրեն և դարձավ ինձ այնպիսի վառանդո հայացքով, որով կարծես ներողություն էր խնդրում (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սրբազանն ստացավ աջահամբույրը և հեռացավ նույն հանդիսավո՛րությանմբ, որով եկել էր (Շիրվ., Քառս):

§ 878. Երբեմն զլխավոր նախադասության կառուցվածքը թույլ չի տալիս, որ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվի որոշյալից անմիջապես հետո: Այս դեպքում որոշյալը զլխավոր նախադասության վերջում սովորաբար կրկնվում է, որին և անմիջաբար հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Կրկնվող

որոշյալը սովորաբար դրվում է ուղիղ ձևով՝ անկախ այն բանից, թե ինչ հոլով ունի առաջին որոշյալը: Նրա հետ հաճախ հանդես են գալիս մի կամ այն հարաբերյալները, երբեմն նաև պարզ որոշիչներ: Կրկնվող որոշյալը իր լրացումների հետ միասին բաժանվում, առանձնացվում է գլխավոր նախադասության մյուս անդամներից ստորակետով:

Որոշյալի կրկնությունը սովորաբար ունենում է երկու նպատակ՝ 1) պարզ դարձնել, թե գլխավոր նախադասության ո՞ր անդամին է վերաբերում երկրորդական նախադասությունը և 2) շեշտել որոշվող առարկան՝ որոշյալը: Վերջին դեպքում կրկնվող որոշյալին կարող է փոխարինել որևէ համանիշ բառ կամ դերանուն: Այսպես՝ Նա ելավ հագնվեց իր մտադրությունն իրագործելու ցանկությամբ, մի մտադրություն, որ նա համարում էր երջանիկ առիթ՝ թագավորին ներկայանալու (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ըստ Մաքքսի պետությունը դասակարգային տիրապետության օրգան է, մի օրգան, որով մի դասակարգը ճնշում է մյուսին (Լենին, հ. 25, 497): Պետրոսը խոսում էր Ալիմյանի հետ վաճառականական գոթերի մասին, մի նյութ, որ բնավ հետաքրքրական չէր Միքայելի համար (Շիրվ., Քառս):

Երբեմն որոշյալը կրկնվում է նույնությամբ, ինչպես՝ Ուլֆ տուրի էր նա չէր տեսել ուղու, անդրանիկ ուղու, ուրի վրա այնքան հույսեր էր դրել (Շիրվ., Քառս):

Որոշյալների կրկնությունը շատ է տարածված գիտական գրականության ու հրապարակախոսության լեզվում, որտեղ անհրաժեշտ է մտքերն ու դատողությունները հաղորդել առավել ճշտությամբ ու հստակությամբ:

§ 879. Որոշիչ երկրորդական նախադասությանը մոտ դրվելու համար որոշյալը երբեմն փոխում է իր սովորական շարադասությունը: Այսպես օրինակ՝ հայտնի է, որ ըստ ժամանակակից հայերենի շարադասության կանոնների՝ հատկացուցիչը միշտ դրվում է հատկացյալից առաջ: Սակայն որոշիչ երկրորդական նախադասություն ունենալու դեպքում, այն հաճախ փոխում է իր շարադասությունը և դրվում հատկացյալից հետո՝ երկրորդական նախադասությանը մոտ լինելու համար: Օրինակներ՝ Նա պատրաստ էր իր կարճ ու հաստ մատներով սեղմել կոկորդն այն մաքուր, որ Մացակ ապրն անհանգստություն էր պատճառում (ՆԶ, Հացավան):

Մեկնում էին գնաց Բաշաբեբը այն բարդ տնտեսությամբ, որի մասին միշտ չէ, որ զինվորական ծառայությունից հետո մարդը կատարյալ պատկերացում է ունենում (ՀՔ, ՄԵԺ տան զավակները): Մեխանիկական ուղղիչը շարունակում էր համառորեն իր մեջ թաքցնել գաղտնիքն այն լուրջ արատի, որի հետևանքով տասնյակ մեքենաներ անկենդան ընկած էին մնում մեծ կառուցման փոշիների մեջ (ՉԳ, Քննություն):

Մանր.— Երբ երկրորդական նախադասությունը և որոշյալը իրարից բաժանված են լինում գլխավոր նախադասության շատ ուրիշ անդամներով, բարդ նախադասության արտահայտած իմաստը որոշ չափով մթափնում է, շարադասությունը դառնում ոչ հարթ. օրինակ՝ Նա հայտնեց, թե այդ օրիորդը բարձրահասակ է, սպիտակ, մազերը շիկագույն, որի երեսը նմանեցնում էր թավիշի (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

§ 880. Ինչպես ասվեց, ու հարաբերականը թվով համաձայնում է որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն ժամանակակից հայերենում երբեմն ու հարաբերականը թվով չի համաձայնում որոշյալի հետ և դրվում է անորոշ առումով, մի հանգամանք, որի հետևանքով տվյալ կիրառություններում այն աստիճանաբար կորցնում է իր՝ դերանվան հատկանիշները, վերածվելով սոսկ շաղկապական բառի: Այսպես՝ Այդ բարի ժպտի մեջ ևս հալված տեսա նրա՝ դեպի ինձ ցույց տված սառնությունը, ու սկզբում բավական կաշկանդում էր ինձ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Դրանք հավանաբար համահարգներ էին, ու կարգադրություններ էին տանում այս ու այն զորամասին (ՍԶ, Պապ թագավոր): Խմում են կովոդ քաջերի փառքին, ու կովի դաշտում կյանք չեն խնայում (ՀԹ):

Որ այս ու նման նախադասություններում ուրիշ դերանվանական իմաստը մթափնել է և այն վերածվել է սոսկ շաղկապական բառի, երևում է նաև նրանից, որ այն երկրորդական նախադասության ստորոգյալի հետ նույնպես թվով չի համաձայնել, որի հետևանքով այլևս չի գիտակցվում նրա՝ երկրորդական նախադասության անդամ լինելը:

Մանր.— Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունների ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ու շաղկապի առաջացման պատմության համար:

§ 881. Ժամանակակից հայերենում կան որոշ տիպի որոշիչ երկրորդական նախադասություններ, որոնք միանում են գլխավորին ու շաղկապով: Դրանք են՝

ա) Հետևանքի իմաստային երանգ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները: Այս դեպքում որոշյալը որևէ հատկանիշի կամ երևույթի անուն է. երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այդ հատկանիշից կամ երևույթից առաջացած հետևանքը՝ դրանով լրիվ դարձնելով պատկերացումը նրա մասին: Օրինակ՝ Լեզ խոշոր աչքերում կար այնպիսի փայլ, որ երջանկության սարսուռով էր լցնում նայողի սիրտը (ՆԶ, Հացավան): Իսկ զորականն սուջեից գալով տյնպիսի փոշի էր բարձրացնում, որ ինքն ու ձին հազիվ էին երևում (ՍԶ, Պապ թագավոր):

Որոշյալը երբեմն ունենում է որևէ պարզ որոշիչ, որով ընդհանուր կերպով բնութագրվում է առարկան: Երկրորդական նախադասություն միջոցով այդ հատկանիշը ավելի կոնկրետ և որոշակի է դարձվում՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Ու սկսեց նայել մերթ ինձ, մերթ Գարեգինին այնպիսի մի կոմիկական տառակուսանքով, որ ծիծաղս չկարողացա զսպել (ՆԴ, Մպանված աղավնի):

Հետևանքի երանգ ունեցող և ու շաղկապով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ միշտ համապատասխանում է այնպիսի հարաբերյալը, որի մոտ երբեմն դրվում է նաև մի անորոշ դերանունը (տե՛ս վերևի օրինակները):

Օճանք. -- Այս որոշիչ երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել հետևանքի երկրորդական նախադասությունների հետ, որովհետև եթե վերջիններս ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողությանից առաջացած հետևանքը, ասյոս սրանք ցույց են տալիս որոշվող առարկայի կամ երևույթի ալյալ հատկանիշից կամ հենց իրենից առաջացած հետևանքը, որով այն տարբերվում է իր նման մյուս առարկաներից կամ երևույթից:

բ) Երբեմն ու շաղկապով միացած համեմատության իմաստային երանգ ունեցող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները բնութագրում, որոշում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամը՝ համեմատելով, նմանեցնելով այն մեկ այլ երևույթի կամ առարկայի հետ: Այս դեպքում հաճախ ու-ին միանում են աեսս, կարծես ևղանակավորող բառերը, որոնց օգնությամբ համեմատու-

թյունը ավելի հստակ է դառնում: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ այնպիսի հարաբերյալը: Օրինակ՝ ճանապարհին առավ թևս և խոսում էր այնպիսի մտեմուրյամբ, որ կարծես ինձնից ավելի սրտակից բարեկամ շուններ (ն՚ի, Սպանված աղավնի): Արևելքում ցուաց լուսնի շեղբը, որ կարծես ինձնում էր կիրճի խորքից: Արարատի ձյունապատ գագաթը ծածկել էր նոսր մշուշի ռոդով, որ ասես պատրաստ էր ետ քաշվելու արևի առաջին իսկ շողերի հետ (ԶԴ, Քննություն):

§ 882. Երբ որոշյալ բնութագրվում է մի այլ երևույթի հետ համեմատվելու միջոցով, որոշիչ երկրորդական նախադասությունը երբեմն միանում է գլխավորին ինչպես և ոնց որ հարաբերական բառերով, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել այնպիսի և նույն հարաբերյալները: Օրինակ՝ Իսկ երբեք իմ կյանքում չեմ կրել այնպիսի հիասթափություն, ինչպես կրեցի այն ժամանակ, երբ տեսա էջմիածնի խունացած ղեմքը (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Բայց երազ էլ կա, ոնց որ իրականություն լինի (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Սաճոր. — Ոնց որ-ը գրականության մեջ սակավ է գործածվում, այն ավելի տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

գ) Որ շաղկապով որոշիչ երկրորդական նախադասությունների չն դեմում նաև մի շարք բայանունների մոտ՝ խորհուրդ, միաբ, կարծիք, հարց և այլն, ըստ որում որոշյալից առաջ դրվում է այն հարաբերյալը. օրինակ՝ Ինձ անշարի հուղեց այն խորհուրդը, որ անհրաժեշտ է անմիջապես մեկնել (ՆԴ, 2, 31):

Այս գոյականների մոտ որպես որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց հաճախ գործառում է նաև քն շաղկապը, որի օգտագործումը պայմանավորված է երկրորդական նախադասության բնույթով (այն ունենում է կամ հարցական, կամ, ժխտական կառուցվածք), օրինակ՝ Քահանայի հարցին, քն ինչու Սարյանն առանց թեյի, առանց հաց ուտելու է գնում, նա պատասխանեց (ՍԶ, Զմուռն գիշերներ): Ամենից շատ նա վախենում էր այն մտքից, քն ով է իմանում, երևի տղային վտարել են ինստիտուտից (ՔԽ, Պատերազմ):

§ 883. Երբ որոշյալ ժամանակ ցույց տվող գոյական է (տա-րի, ժամանակ և այլն) և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա-

տարում է ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միասնում են գլխավորին հիմնականում երբ հարաբերական դերանվամբ և որոշում են դրանք՝ իրենց ցույց տված ժամանակվա ընթացքում տեղի ունեցած որևէ գործողություն կամ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակներ՝ Եվ ահա կեսօրին, երբ հարավի արևը զենիթից կրակ է թափում երկրի վրա, երբ երկնքում ամպի մի փաթիլ անգամ չկա, հանկարծ դաշտի վրա կախված պղնձագուլն ժայռերից զոռում-գոչումով հեղեղ է թափվում ցած (ՎԱ, Հովաղաձորի գերինները): Անիծված լինին այն օրն ու տարին, երբ գերի դառա ես քո քնարին (ՀԹ): Արծվնակի պատմությունը հասնում է պատմական այն սահմանագիծը, երբ նոր առավոտ բացվեց բազմաշարժար հայ ժողովրդի համար (ՍՀ):

Երկրորդական նախադասությունը կարող է միանալ գլխավորին երբ հարաբերականով նաև գրություն, վիճակ ցույց տվող որոշյալի առկայությամբ: Այս դեպքում վերջինս բնորոշվում է միաժամանակ հանդես եկած որևէ երևույթ նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Գլխավոր ասամբլեան երկար տարիների ընթացքում առաջին անգամ գումարվում է այնպիսի պայմաններում, երբ երկրագնդի վրա պատերազմ չկա (ՍՀ): Այնպիսի դուրքյունը, երբ խզվել են երկար ժամանակ պետությունների միջև գոյություն ունեցած առևտրական կապերը, վնաս է հասցնում ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական շահերին (ՍՀ):

Այս նախադասություններին ևս գլխավորի մեջ սովորաբար համապատասխանում է այն (երբեմն այնպիսի) հարաբերյալը: Երբեմն կարող է գործածվել նաև այս ցուցական դերանունը հենց եղանակավորող բառի կամ նույն ցուցական դերանվան հետ, որով ընդգծվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների միաժամանակ կատարվելը. օրինակ՝ Ռուբիկը ողջ է, կռվում է և գուցե հենց այս վայրկյանին էլ քրոջն է հիշում, նույն այս վայրկյանին, երբ Անիկը նրա մասին է հիշում (ՀՔ, Մեծ տան դավաճանները): Բայց հենց այն վայրկյանին, երբ Մկրտումը ներս է բերվում, հիվանդը ձեռքով ետ է տանում գորդի ծայրը և ընկնում (ԱԲ, Կարմրաբար):

§ 844. Երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված տեղի

պարագան կամ այլ անդամ, և բնութագրում, որոշում է դրանք տվյալ տեղում կատարված մեկ այլ գործողություն, երևույթ նկարագրելու միջոցով, որպես կապակցության միջոցներ սովորաբար գործածվում են ուր և ուրեղ հարաբերականներ, որոնք ունեն իմաստային և կիրառական նուրբ տարբերություն: Ուր հարաբերականը, ինչպես հայտնի է, հիմնականում ցույց է տալիս շարժում, ուղղվածություն դեպի մի որևէ վայր, այդ պատճառով, որպես գլխավոր և որոշիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց, գործածվում է մեծ մասամբ այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված որևէ անդամը որոշվում է դեպի այն ուղղված մի գործողություն նկարագրելու միջոցով, ըստ որում պարտադիր չէ, որ որոշյալ գոյականը գլխավոր նախադասության մեջ կատարի տեղի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Ճաշաբանը, ուր մտանք, բոլորովին պատարկ էր (ՆԴ, Սաբուն ուխտ գնաց): Բարձրացան հողի վիթխարի շատրվաններ այն տեղերում, ուր գնացել էինք (ՀՔ, Մեծ տան դավակները):

Սակայն շատ հաճախ որոշիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են ուր հարաբերականով նաև այն դեպքում, երբ բացահայտում են գլխավոր նախադասության գոյականով արտահայտված անդամը (անկախ նրա կատարած պաշտոնից)՝ նկարագրելով մի գործողություն կամ եղելություն, որ կատարվում, տեղի է ունենում տվյալ առարկայի կամ երևույթի մեջ: Օրինակ՝ էն՝ լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիսած՝ Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ, Հայացքով իրար նայում են հանդարտ (ՀԹ): Եվ ստեղծեցի չքնաղ մի աշխարհ, Ուր հզոր ու վեհ և գեղեցկություն իշխում են անմահ, վառվում են պայծառ (Իս.): Նրա ընդարձակ տունը, ուր ոչ մի օթյակ ծածկված չէ պաստառով, մուսյլ բախտ է իր կնոջ ու դավակների համար (Շիրվ., Քառս):

Սովորաբար այս տիպի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ուրեղ հարաբերականով: Դա բխում է վերջինիս բառային արժեքից: Եթե ուր-ը ցույց է տալիս ուղղություն, շարժում, ապա ուրեղ-ը ցույց է տալիս այն վայրը, որտեղ կատարվում է գործողությունը, դառնում է որևէ առարկա կամ երևան է գալիս որևէ երևույթ: Բերենք ուրեղ հարաբերականով

միացած որոշիչ երկրորդական նախադասությունների օրինակներ. նվ ո՞ւր գնալի. տո՞ւմ, որտեղ մի կենդանի հարազատ շունչ չկա. որին հայտնեի ուրախությունս (ն՞ի, Սպանված աղավնի): Ուղղակի բարձրացավ կտուրը, որտեղ նրան սպասում էր մի նոր անախորժություն (ն՞ջ, Հացավան): Այգալիսի շուքով ու ցնծությամբ է մոտեցել գնացքը քաղաքի կայաբանին, որտեղ քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը հավաքված է եղել (ԵԶ):

Ուր և որտեղ հարաբերականների իմաստային տարբերակումը ժամանակակից հայերենի զարգացման ներկա շրջանում խիստ թուլացել է, և նրանք հաճախ գործածվում են իրար փոխարեն:

§ 885. Երբ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը բնութագրում է գլխավորի որևէ անգամը՝ նրանից սկսվող որևէ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով (տարածական առումով), այն միանում է գլխավորին որտեղ հարաբերականի բացառական հոլովով՝ արանկից: Այս նախադասություններում որոշյալըն այն տեղն է, որտեղից սկսվում է երկրորդական նախադասության գործողությունը: Օրինակ՝ Եվ ահա այդ պահին նա դուրս եկավ մի հրապարակ, որտեղից սկիզբ էին առնում մի շարք նեղլիկ փողոցներ (ԳՍ, Թեհրան): Տիգրանի աչքերի առաջ կանգնեցին կենինգրադը... և հետո Կիևը, Վլադիմիրյան բլուրներով, որտեղից այնքան սրանշելի տեսարաններ էին բացվում Դենպրի վրա (ՀՔ. Մեծ տան զավակները):

§ 886. Ուր և որտեղ հարաբերականներով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները ևս զրվում են որոշյալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում են վերջադաս կամ միջադաս: Նրանք գործածվում են այն ժամանակ, երբ որոշյալ բառը խոսողի համար կարևոր է ոչ միայն որպես առարկա, այլև տեղ ցույց տվող բառ: Նյութական բովանդակություն տալով ուր և որտեղ հարաբերյալներին՝ այս որոշյալները փաստորեն կատարում են երկրորդական նախադասության տեղի պարագայի պաշտոնը: Այդ է պատճառը, որ այս որոշիչ նախադասություններն ունեն տեղի պարագայի իմաստային երանգ:

§ 887. Որոշյալ բառով արտահայտված առարկայի որակը, ինչպիսին լինելը շեշտելու նպատակով որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավոր նախադասությանը ուրախի. ինչպիսի հարաբերականներով, որոնց գլխավորի մեկ

համապատասխանում են այն, այնպիսի, նույնպիսի հարաբերյալները: Այս հարաբերականները ևս թվով համաձայնում են որոշյալի հետ, իսկ հոլով ստանում են ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած իրենց շարահյուսական պաշտոնի: Օրինակ. ներ՝ Դա անշուշտ սիրո նշան էր, այն անմեղ սիրո, որպիսին մեծերն են տածում դեպի փոքրիկները (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Աշուն էր, զովաշունչ ու պայծառ մի աշուն, ինչպիսին սովորաբար լինում են Արարատյան դաշտում (ՍԶ, Պապ թագավոր): Շալվարը լայն էր ու զովավոր, որպիսիք հագնում էին շատախցիները (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Մեր երկրում վերացել է այնպիսի մի շարիֆ. ինչպիսին է անգրագիտությունը (ՍՀ):

§ 888. Որոշիչ երկրորդական նախադասությունը հազվադեպ միանում է զխավորին նաև ինչ հարաբերականով: Այս դեպքում որոշյալը լինում է իր ցույց տվող գոյական. այսպես՝ Բայց ուրախ ու պայծառ ցերեկին այդ ձայնը այն խորհրդավորությունը շուներ. ինչ խավարչտին գիշերներին (ՎԱ, Սևանի ափին): Եվ նրա ուղեղում նույն հաբցն է ծնվում, ինչ տանջել է Արարատյան դաշտի բնակչությանը հարյուրավոր տարիներ (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները: Լեդի դառնա, սև մահ ու ցավ, ինչ տվել եմ քեզ, էն գառին (ՀԹ):

Վերջին օրինակի մեջ որոշիչ երկրորդական նախադասությունը դրվել է որոշյալից առաջ, մի բան, որը հատուկ չէ հայերենին և նույնիսկ շրջուն շարահասությունը հանդիպում է շատ հազվադեպ:

Երբեմն ինչ հարաբերականին ավելանում է որ թարմատարը: Գլխավոր նախադասության մեջ առկա են լինում այն կամ նույն հարաբերյալները, իսկ երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ: Օրինակ՝ Պառավի դեմքին երեաց նույն արտահայտությունը, ինչ որ կար բրինձը խառնելուց առաջ (ԲԹ, Պատերազմ): Նրանք, այդ աղջիկները ամուսնանալուց հետո տարիներ անց մոռացել են իրենց ստացած կրթությունը և միանգամայն գոհ իրենց բարեկեցիկ կյանքից, դարձել են նույն մեղանմանները. ինչ որ իրենց մայրերը, մորաքույրները, հորաքույրները և այլն: (ՆԴ, Մահը):

Այս դեպքում երբեմն զխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները համընկնում են. և այդ պատճառով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը զեղչվում է (սե՛ս վերջին օրինակը):

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում որոշյալը շեշտելու համար երբեմն նրանից հետո դրվում է ի՞նչ է հարցական կապակցությունը, որին և հաջորդում է միջադաս որոշիչ երկրորդական նախադասությունը, ինչպես՝ «Ձեր կողմերից էն նիկոն ի՞նչ է. որ իրեն համար դուքան ունի բաց արած, նա էլ ինձ մոտ է մարդ դառել» (ՀԹ)։ Այստեղ որոշյալը գլխավոր նախադասության ենթական է (նիկոնը), որի վրա հատուկ ուշադրություն հրավիրելու համար նրանից հետո դրված է ի՞նչ է բառակապակցությունը։ Գլխավոր նախադասության շարունակության մեջ դրված է նա ենթական, որպեսզի ուժեղանա կապը գլխավոր նախադասության մասերի միջև։

Ընդհանրապես պետք է նշել, որ երբ երկրորդական նախադասությունը միջադաս է և երկարաշունչ, նրանից հետո, գլխավոր նախադասության շարունակության սկզբում երբեմն որոշյալը կրկնվում է (հաճախ այդ ցուցական դերանվան հետ)։ Վերջինս կարծես ամփոփում է երկրորդական նախադասության բովանդակությունը։ Այդ եղանակով ուժեղացվում է կապը գլխավոր նախադասության՝ երկրորդականով բաժանված մասերի միջև. օրինակ՝ Բայց այն օրից, որ նա թագուհու հրամանով գնաց Ուտիք՝ Աշոտ թագավորի արշավանքի մասին տեղեկություն առնելու և եթե կարիք կար, օգնական զորք հասցնելու, այդ օրից թագուհին բնորոշակալության պաշտոնը հանձնեց Մուշեղ անունով այդ հինավուրց զորականին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Իրոք, այն օրից, երբ գրքերում կարդացել էր Սեանի լճավան դյուղի բնասերների և նրանց խիզախ ղեկավար Կամոյի սխրագործությունների մասին, այդ օրից նա հանգիստ չունեի (ՎԱ, Հովաղաձորի գերինները)։

Ծանոթ.— Երբեմն, ռուսերենի ազդեցությամբ գլխավոր նախադասության երկրորդ մասի սկզբում դրվում է դա ցուցական դերանունը, որը փոխարինում է ենթակա-որոշյալին։ Օրինակ՝ Միակ մեղմություներ, որ խառնվում էր այս երկաթե մարդու կարծրությանը, դա նրա մոխրագույն, մինչև վիզը երկար մազերն էին (ԴԴ, Վարդանանք)։ Առաջին տպավորությունը, որ ստացա ես գնացքից, դա մի անանուն սարսափ էր (ԳՄ, Երիտասարդության սեմին)։ Այս ձևը հատուկ չէ զրական հայերենին և հանձնարարելի է։

§ 889. Երբեմն երկրորդական նախադասության մեջ հարա-

բերական բառից հետո որոշյալը կրկնվում է: Այս դեպքում հարաբերական բառը գրվում է ուղիղ ձևով, իսկ կրկնվող որոշյալը սովորաբար գրվում է նույն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի գլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Արևմտահայերի կուլտուրայի և ազգային լեզվի զարգացման համար չկային նպաստավոր պայմաններ ու հնարավորություններ, ինչպիսի պայմաններ կային Արևելյան Հայաստանում (Մամուլ): Զախորդությունը հաճախ այն կողմից է գալիս, ու կողմից նրան երբեք չեն սպասում (ՎԱ, Հովազաձորէ՝ գերիները):

Երբ հարաբերականից հետո որոշյալը կրկնվում է, նրանից հետո կարող է գրվել ու թարմատար շաղկապը: Օրինակ՝ Այստեղ այդ բառը գրված է այն հոլովով, ինչ հոլով որ ունի նախորդ նախադասության մեջ:

Երկրորդական նախադասության մեջ որոշյալի կրկնման դեպքում այն կարող է ունենալ նաև առաջադաս շարադասություն, այսինքն՝ գրվել գլխավոր նախադասությունից առաջ: Օրինակ՝ Բայց լավ իմանաս, լեռների արբա, Որ օրը որ Բեզ ժառանգ է տվել. Լն օր կմեռնեք քո կինն էլ, դու էլ (ՀԹ):

§ 890. Անշաղկապ որոշիչ երկրորդական նախադասություններ ժամանակակից հայերենում հանդիպում են սակավ, այն էլ ստորադասական կապակցությունը զգալի թուլացած. այսպես՝ Դա անտուն, անտեր արարածներից մեկն էր, ապրում էր Լրկնքի թռչունների պես (Լեո, Մելիքի աղջիկը): Տեսնում եմ քո ղեմքը մշուշում էս, Մերթ փայլում է ու մերթ աղոտում (Գ. Սար.): Մի օր անտառից դուրս գալիս տեսա մի պախրա՝ ձազի հետ արածում էին դաշտում (Իս.):

Սակայն կա անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունների մի տեսակ, որ շատ տարածված է լեզվում և գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերություններով խիստ մոտենում է որոշիչ երկրորդական նախադասություն պարունակող շաղկապավոր բարդ նախադասություններին: Դա այն անշաղկապ նախադասություններն են, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ առկա են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող գոյականով, բայանունով, կամ գոյականաբար զործածված բառով զրսևորված որևէ անդամ (ունակություն, սովորություն, դժվարություն, նպատակ, քեություն, հե-

տեղալր, ամենակարեւոր, կոչ, խոսք և այլն), որ բացահայտվելու, որոշվելու կարիք է զգում: Երկրորդական նախադասությունը դրվում է գլխավորից հետո և բացահայտում է այդ բառի բովանդակությունը: Որոշվող, բացահայտվող բառի առաջ կարող է դրվել մի դերանունը: որով ուժեղանում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը: Օրինակներ՝ Այդ կողմերի լեռնային պայմաններում լավ բերք տվող աշնանացան ուկրաինական ուներ մի քերուքյուն: հաճախ հնձից առաջ փշում էին տաք քամիները և արագացնում ցորենի հասունացումը (Սն, Հողը): Վաղուց սովորություն էր դարձել արդեն, ամեն խաղողաքաղից անմիջապես հետո այգիների մեջ էին թողնում անասուններին (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ): Բայց այստեղ ծագում էր մի պծվարություն, ինչպե՞ս հավատացնել, թե իրենք իրոք տառապում են տրախմայով (ՆՁ, Պ. Պետրոսն ու իր նախարարները): Զիրականացվեց ամենակարեւոր. չմեքենայացվեց աշխատանքի համարյա ոչ մի ձև (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ):

Այս դեպքում որոշվող գոյականը կարող է հանդես գալ նախադասության տարբեր անդամների պաշտոնով: Այն հաճախ ունենում է պարզ որոշիչ (կամ որոշիչներ), որով տրվում է այդ շոյականի որևէ հատկանիշը: Դրանով, սակայն, սպառիչ կերպով չի բացահայտվում նրա բովանդակությունը: Պարզ որոշիչը այս դեպքում սովորաբար ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն և հենց ինքը բացահայտվելու կարիք է զգում. մի բան, որ կատարվում է երկրորդական նախադասության միջոցով: Օրինակներ:

Արամ Անտոնիչը նրան Մոսկվա ուղարկելով հասել էր Երկու ճալատակի միանգամից. նախ՝ ազատվել էր նրա հոգսից, երկրորդ՝ իր վերջին պարտքը դրանով հատուցած էր համարել իր ազգակցի հիշատակին (ԵՁ, Երկիր Նաիրի): Ծերունու բարյացակամությունը վահանի նկատմամբ ավելի խոր հիմք ուներ. այս ուշիմ, խռով գիմնազիստը նրա առաջին և միակ ընթերցողն էր (Ա. Սահ., Մուրավը): Նա մի զարմանալի քնդունակություն ուներ. մեկ օրվա մեջ երիտասարդանում էր կամ մի քսան տարով ծերանում (Իէ, Փարիզի անկումը): Վաղուց այդպիսի մի սովորություն կար իրենց պյուղում. հարևանները զնում էին օգնելու այն ընտանիքներին, որոնք տղամարդ չունեին (Ա. Սեկ., Ոսկե վագերի մեջ):

Նրբ որոշվող բառի կողքին որպես պարզ որոշիչ հանդես են

զալիս այլ, այդպիսի ցուցական դերանունները, այն որոշ շախուժ բացատրված է լինում նախորդ բնագրով: Այստեղ երկրորդական նախադասությունը տալիս է միայն լրացուցիչ բացատրություն և դրանով վերջնականապես բացահայտում է որոշվող բառի բովանդակությունը (տե՛ս վերևի վերջին օրինակը):

ԲԱՅԱՀԱՅՏԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 891. Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները բացահայտում են գլխավոր նախադասության գոյականով կամ անձնական դերանվամբ դրսևորված որևէ անդամի բովանդակությունը: Օրինակ՝ ...Ով դու ցնցոսի, Դու, որ թշվառ ես, անտուն, անոթի, Դու, որ Բո ձեռքիմ կռել ես շղթա... Ես քո ժանիքը սրում եմ հիմա (Իս.):

Իրենց բնույթով բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները այնքան մոտ են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին, որ հաճախ շատ դժվար է դրանք իրարից սահմանադատելը: Չնայած դրան, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները պետք է դիտել որպես երկրորդական նախադասությունների առանձին տեսակ:

Որոշիչ և բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների տարբերությունը հետևյալն է: Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են առարկայի կամ երևույթի որևէ հատկանիշը, նրա հետ տարածական կամ ժամանակային կապով կապված որևէ երևույթ, որը կարող է հատուկ լինել միայն տվյալ պահին և չհանդիսանալ նրա էական, մշտական հատկանիշը կամ խոսողի կողմից չհամարվել այդպիսին: Իսկ բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս առարկայի այնպիսի հատկանիշ, որը մշտական, էական է տվյալ առարկայի համար, կամ խոսողի կողմից դիտվում է որպես այդպիսին: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, որոնք ունեն կիրառության շատ մեծ ոլորտ, կարող են վերաբերվել գլխավոր նախադասության՝ գոյականով կամ գոյականաբար գործածված որևէ բառով արտահայտված յուրաքանչյուր անդամի՝ դրսևորելով վերջինիս հետ կապված բազմազան հարաբերություններ, բացահայտիչ

երկրորդական նախադասությունները ունեն շատ սահմանափակ կիրառություն: Նրանք դործածվում են հետևյալ դեպքերում:

ա) Նրբ գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է անձնական դերանվամբ (բոլոր գեմքերով): Երկրորդական նախադասությունը, որը դրվում է այդ դերանունից անմիջապես հետո, բացահայտում է այն՝ նրա որևէ էական հատկանիշը նկարագրելու միջոցով: Օրինակ՝ Բայց ես, որ ի սրտե կատակ անել չէի սիրում, որոշեցի խրատել իմ ստահակ փեսային (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Եվ դու, որ կրթված ինտելիգենտ մարդ ես, քեզ համեմատում ես քո խավար, տգետ պապի հետ (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Նա, որ մի ամիս առաջ իր իշխանության տակ հագիվ ունեւ մի աղախին, այժմ կանգնած էր մի ամբոխի գլուխ (Շիրվ., Քառս): Իսկ մենք, որ ունենք հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Ռ. Պատկանյան):

բ) Գլխավոր նախադասության ենթական արտահայտված է լինում որևէ գոյականով (հատկապես հատուկ), երկրորդական նախադասությամբ բացահայտվում է նրա հիմնական հատկանիշը: Օրինակ, Սուրիկը, որ դասարանում ամենաջանասերն է, այսօր դաս չէր սովորել: Վարդը, որ ամենաբուրումնալի ծաղիկն է, փշեր ունի (ԳԹ, Պատերազմ):

գ) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը կարող է դրվել նաև կոչական անունների մոտ, օրինակ՝ Բայց դուք, զարդմանալի քաջեր, դուք, որ առողջ աչքեր, զորեղ բազուկներ, աննկուն կորով ունեիք և ունիք, ինչպե՞ս եք կարողանում տանել այն տանջանքը, որ Աշոտ Երկաթը դրոշմեց ձեր ձակատին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Ով, որ կանչում ես գիշեր ու ցերեկ հաղարցավերով, հաղար ձևեղով, — Ոգևորության հզոր թևերով, Քեզ մոտ եմ գալիս, հայրենիք իմ հեզ (ՀԹ): Լսե՛ք, հե՛յ, լսե՛ք. Դուք, որ հաղթական ելել եք կռվով ըմբոստ, Շաշող, շառաշող օրերի միջով գնում եք դեպի Կարմիր Լպագան (ԵԶ):

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

1) Նրանք միշտ դրվում են բացահայտչալից անմիջապես հետո և այդ պատճառով մեծ մասամբ լինում են միջադաս, երբեմն նաև՝ վերջադաս (տե՛ս վերևի օրինակները):

2) Նրանց, որպես կանոն, գլխավորի մեջ հարաբերյալ չի

համապատասխանում (հարաբերյալ չպետք է համարել բացահայտյալ հանդիսացող անձնական դերանունները):

3) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասության նստորոգյալը կամ լինում է բաղադրյալ, կամ արտահայտված է լինում սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներով (այդ միջոցով էլ արտահայտվում է նկարագրվող հատկանիշի մըշտական, հարատև լինելը), իսկ ենթական սովորաբար զեղչված է լինում: Ենթականի պաշտոնը մասնորեն կատարում է բացահայտյալը: Օրինակ՝ Դու, որ զառամյալ ժերունուն խնայելու շարի խիղճ չունես, արժանի չես դուրապետի կոշման (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի): Եղնիկ Կողբացին, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկն էր, հայկական փիլիսոփայական մտքի առաջին տաղանդավոր ներկայացուցիչն էր (ՀԺՊ):

4) Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու շաղկապով (տե՛ս վերևի օրինակները): Միայն շատ հազվադեպ, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ենթակաները չեն համընկնում, այսինքն՝ երբ բացահայտյալը չի հանդիսանում երկրորդական նախադասության ենթական, բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ու հարաբերականով: Վերջինս թվով համաձայնում է բացահայտյալի հետ և դրվում է երկրորդական նախադասության մեջ իր կատարած պաշտոնի պահանջած հոլովով: Օրինակ՝ Բայց մենք ի՞նչ ենք անում, մենք, ժողովրդյան առաջնորդներս, մենք, որոնց ձեռքը աստված սուր է տվել և կառավարելու ու պաշտպանելու իրավունք (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Երբեմն գլխավոր նախադասության դերանվամբ արտահայտված բացահայտյալը ունենում է նաև պարզ բացահայտիչ Այդ դեպքում պարզ բացահայտիչից հետո բացահայտյալը կրկնվում է, որին և անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը (տե՛ս վերևի օրինակը):

Տարածված է բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը գլխավորի հետ այն է, այն է ու, այն է, րև կապակցություններով:

Այս կառուցվածքի նախադասություններում բացահայտվող բառից առաջ, իսկ եթե վերջինս ունի պարզ որոշիչներ, նրանցից առաջ, դրվում է մի հարաբերյալ: Օրինակներ՝ Իշխանին մնում էր

մի նվազ հույս. այն է՝ որ պետք է ապավինել կորովին և պերճախոսության (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Հետո էլ մի հարց գոյացավ, այն է, թե օրական արդյոք քանի պիրամիդ կարող էին չարգել (Վֆ, Քար ջարդողները):

Կապակցության այս ձևը գործառույթ է հիմնականում դրավոր խոսքում (մամուլի և գիտական գրականության լեզվում):

Քաղաքացիական երկրորդական նախադասությունները գլխավորին անշաղկապ կապակցությամբ չեն միանում:

ՀԱՏԿԱՅՈՒՑԻԸ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 892. Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները նկարագրության միջոցով տալիս են այն առարկան, կամ երևույթը, որին վերաբերում, պատկանում է մի այլ առարկա կամ երևույթ՝ գրանցելով զխավոր նախադասության որևէ գոյական անդամով. օրինակ՝ Դա նշանակում է, որ ատոմային զենքը ընկնում է նրանց ձեռքը, ովքեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը, մահ ու ավերածություն էին սփռում Եվրոպայում (ՍՀ): Այստեղ «ովքեր բոլորովին վերջերս արմատավորելով հիտլերյան արյունալի նոր կարգը...» երկրորդական նախադասությունը բնույթով հատկացուցիչ է, որովհետև նկարագրության միջոցով ցույց է տալիս, թե ում է պատկանում գլխավոր նախադասության ձեռքը գոյականը: Ի տարբերություն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն սահմանափակ կիրառություն:

Հայտնի է, որ հատկացուցիչ և հատկացյալի միջև կարող են լինել տարբեր իմաստային հարաբերություններ՝ սերում, պատկանելություն, վերաբերում, մասի և ամբողջի հարաբերություն և այլն: Սակայն հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները չունեն այս բոլոր իմաստային երանդները: Նրանք գործածվում են երկու դեպքում. ցույց են տալիս 1) պատկանելություն և 2) վերաբերություն, ըստ որում համեմատաբար շատ է գործածվում երկրորդ տեսակը:

§ 893. Պատկանելություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններն ունեն կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկություններ:

ա) նրանք անմիջապես չեն լրացնում հատկացյալին, այլ նյութական բովանդակություն են տալիս գլխավոր նախադասության մեջ առկա դերանվամբ արտահայտված հատկացուցիչին՝ հարաբերյալին: Վերջինիս առկայությունը այս դեպքում պարտադիր է: Քանի որ այս հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս միայն անձ, այդ պատճառով որպես հարաբերյալ բառ հանդես է գալիս միայն նա անձնական դերանունը՝ գրված եղակի կամ հոգնակի թվով (նրա, նրանց):

բ) երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ով հարաբերական դերանվամբ, որը թվով համաձայնում է հարաբերյալին, իսկ հոլով ստանում է ըստ երկրորդական նախադասության մեջ կատարած պաշտոնի: Որպես կապակցության միջոց երբեմն կարող է գործածվել նաև որ հարաբերականը: Օրինակներ՝ Սա նրա տեղն է, ով ամենից հաճախ է այցելում գրադարան: Ողի տալիս ու թափ ներշնչում ինձ կրկին այն մեծ պայքարը, նրանց, ոռոց գծվարին, բայց հաղթական շուն երգել եմ իմ երգով հուրհուրան (ԵԶ): Սակայն բանակը մյուս, մյուս բանակը էն մեծ աշխատավոր բյուրերի բանակն է էն անասան, նրանց, որ բյուր դարերի աշխատանքը ստեղծեց... նրանց, որ բյուր են հիմա, անհաշիվ ու անհամար... (ԵԶ):

գ) Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները գրվում են հատկացյալից հետո և դրա համար լինում են վերջադաս, երբեմն նաև միջադաս: Հարաբերյալը սովորաբար գրվում է հատկացյալից առաջ, սակայն երբեմն շրջուն շարադասությամբ այն գրվում է հատկացյալից հետո: (Հատկապես երբ վերջինս պարզ որոշիչներ ունի): Այդ դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաջորդում է անմիջապես հարաբերյալին (տե՛ս վերևի օրինակները):

Հազվադեպ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը կարող է գրվել առաջադաս: Օրինակ՝ Ով շի եկել, նրա տոմսը կարող եք վերցնել: Ով որ փողով վճարել չէր կարողանում, բռնությամբ վաճառել էին տալիս նրա տան կաթը, անասունները (Բ, Խենթը): Հարաբերյալի բացակայությունը այս տիպի նախադասություններում շատ հազվադեպ է. օրինակ՝ Ով որ իմացավ, Նիծաղը պըրծավ (ՀԹ):

Պատկանելություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններում նեարագրվում են ոչ թե կոնկրետ, որո-

շակի անձնավորություններ, այլ տրվում են ընդհանուր դատողություններ, եզրակացություններ: Այդ է պատճառը, որ սրանք առավելապես հանդիպում են մամուլի, հրապարակախոսության լեզվում:

§ 894. Ավելի հաճախ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է գործողություն կամ եղելություն, որին վերաբերում է գլխավոր նախադասության գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով արտահայտված որևէ անդամը, այսինքն՝ հատկացյալի և հատկացուցիչ երկրորդական նախադասության միջև առկա է լինում վերաբերության հարաբերություն: Այս տիպի հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները դրվում են սահմանափակ թվով գոյականների մոտ, որոնք մեծ մասամբ քայանոններ են կամ բայական ծագում ունեցող գոյականներ՝ ապացույց, ճույս, կարգադրություն, խորհուրդ, կարծիք, հավատ, հետևանք և այլն:

Մանր. — Այս բառերը լրացնող երկրորդական նախադասությունները Մ. Աբեղյանը անվանում է գոյականի խնդիր խոսքեր⁶⁰: Այս տեսակետը ընդունելի չէ, որովհետև հիշյալ բառերը լրացնող երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս առարկաների, երևույթների միջև եղած կայուն հարաբերություններ՝ վերաբերություն, մի բան, որ հատուկ է միայն հատկացուցչին: Որ այս նախադասությունները հատկացուցչի պաշտոն են կատարում, երևում է նաև գլխավոր նախադասության մեջ նրանց հարաբերակցող հարաբերյալի քերականական ձևավորումից:

§ 895. Վերաբերություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, քե շաղկապներով, հազվադեպ՝ նաև ինչ հարաբերական բառով, ըստ որում ամենատարածվածը ու շաղկապով կապակցությունն է: Գլխավոր նախադասության մեջ այս դեպքում հարաբերյալ սովորաբար չի լինում: Միայն երբեմն կարող է առկա լինել այն բանի հարաբերյալը: Վերջինս դրվում է հատկացյալից անմիջապես հետո, ապա նրան հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը: Երբեմն հարաբերյալը դրվում է հատկացյալից առաջ, այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաջորդում է վերջինիս և ունենում է վերջադաս կամ միջադաս շարադասություն: Օրինակներ՝

60 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 623:

Ահա վասիկ քեզ մի ապացույց, որ ես ընկել եմ մեռելների աշխարհը (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Գեղեցիկ տեմբրը, ձայնի լավ տիրապետումը... ունկնդիրներին տվեցին մի գեղեցիկ ապացույց այն բանի, որ մեր վեհալ արվեստը հարստացավ ես մի կարող ուժով (ՍՀ): Ժամանակն է, որ սովորենք կարգին կռվել (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Կապույտ ծուխը, որ բարձրանում էր այգու խորքից, նշան էր, որ այնտեղ տուն կա, բնակիչներ են ապրում (ԴԴ, Վարդանանք): Բայց այդ չէ, իհարկե, պատճառը, որ Վարդանի կամուրջը նաիրցիների աչքին դարձել է խորհրդավոր մի հրաշք՝ ահռելի գեղեցկություն (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Երբեմն հատկացյալի բառային իմաստը պահանջում է, որ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվի ըզձական կամ ենթադրական եղանակներով: Այս տիպի հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ են դրվում հույս, հրաման, կարգադրություն, ցանկություն և այլ բառերի մոտ և ունենում են նպատակի իմաստային երանդ, այսինքն՝ հատկացյալով արտահայտված հատկացությունները վերաբերում են այնպիսի գործողության կամ եղելության, որ չի կատարվել, բայց որի կատարումը ցանկալի է: Օրինակներ՝ Բրիգադիս կարգադրություն չանե՞մ, որ սելեբը լծեն (Սե, Հողը): Նա հույս ուներ, որ այդտեղ որևէ տեղեկություն կիմանա Արևիկի մասին (ն. տ.): Շմավոնն արդեն հարմար առիթ էր որոնում, որ սիրտը բացի նրա առաջ (ՆԶ, Հացավան): Վերջր նույնիսկ համաձայնություն հայտնեցի, որ նրա խաչնյւրայրը կլինեմ (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Վերաբերություն ցույց տվող հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին թե շաղկապով այն դեպքում, երբ խոսողը երկրորդական նախադասությամբ արված գործողության կատարմանը վերաբերում է թերահավատությամբ, կասկածով և կամ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարց: Օրինակ՝ Սովերների խաղից տպավորություն էր ստացվում, թե գետինը երեւում է (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Հայաստանը, որն իր տերիտորիայով ամենափոքրն է, կենդանի օրինակ է այն բանի, թե ինչ է նշանակում այստեղ իրագործվող իմաստուն ազգային փառափառությունը (ՀՍ):

§ 896. Երբ հատկացյալը ժամանակ ցույց տվող բառ է, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունը երբեմն կարող է միա-

նալ գլխավորին ինչ հարսբերականով: Օրինակ՝ Արդեն լրանում է երկրորդ շաբաթը, ինչ թագուհին անձկությամբ սպասում էր մեկին (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի):

Մանոթ.— Անշաղկապ կապակցությամբ հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ ևս ժամանակակից հայերենում չեն հանդիպում:

ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻՆ ԿԱՄ ԲԱՅՈՎ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ԱՅԼ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 897. Գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝

1. խնդիր երկրորդական նախադասություններ. սրանք կատարում են նույն պաշտոնները, ինչ նախադասության պարզ խնդիրները, այսինքն կարող են լինել ուղիղ, հանգման, միջոցի, վերաբերության և այլն:

2. Պարագայական երկրորդական նախադասություններ. սրանք ևս կատարում են նույն պաշտոնները, ինչ նախադասության պարզ պարագաները, այսինքն կարող են լինել տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջական: Պարագա պետք է համարել նաև հետևանքի երկրորդական նախադասությունները, որոնք, սակայն, իրենց համապատասխան պարզ պարագա չունեն:

ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 898. Ինչպես նախադասության պարզ խնդիրները, այնպես էլ խնդիր երկրորդական նախադասությունները գործառում են կամ բայի սեռի, կամ բայիմաստի պահանջով:

Սեռի պահանջով խնդիր երկրորդական նախադասություն ևս ստանում հիմնականում ներգործական սեռի բայերը: Դրանք ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ են, որոնք խիստ տարածված են լեզվում: Երբեմն հանդիպում են նաև ներգործող խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք դրվում են կրավորական սեռի բայերի պահանջով:

Քայիմաստի պահանջով խնդիր երկրորդական նախադասություններ կարող են ունենալ բոլոր բայերը, անկախ սեռից, ինչպես նաև բաղադրյալ ստորոգյալները: Իհարկե, կան բայեր, որոնց իմաստի պահանջով կարող են դրվել մի կարգի խնդիրներ (նայել, նանձնել, սպասել և այլն), իսկ այլ բայերի խումբ դարձյալ ըստ բայիմաստի առանձնատկությունների, կարող է ընդունել այլ կարգի խնդիրներ (հեռանալ, անջատվել, խուսափել և այլն):

Քայիմաստի պահանջով դրված խնդիր երկրորդական նախադասությունները ունեն համարյա այն բոլոր տարատեսակները, ինչ որ պարզ խնդիրները: Սակայն համեմատաբար շատ են դործածվում հանգման, մատուցման, անջատման, միջոցի, վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 899. Հայտնի է, որ ներդործական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է անմիջական օբյեկտ, այսինքն՝ այնպիսի առարկա, որն անմիջաբար իր վրա կրի, որին անցնի տվյալ գործողությունը: Գործողության անմիջական օբյեկտը հանդիսացող առարկան նախադասության մեջ զրահավորվում է ուղիղ խնդրի միջոցով: Սակայն հաճախ գործողության անմիջական օբյեկտը ոչ թե առանձին առարկա է, այլ որևէ այլ գործողություն, եղելություն, դրություն, վիճակ, երևույթ և այլն: Ահա այս դեպքում ուղիղ խնդրի պաշտոնով հանդես են գալիս մեծ մասամբ երկրորդական նախադասությունները կամ նրանց համանիշ դերբայական դարձվածները:

Այսպիսով՝ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները դրվում են գլխավոր նախադասության ներդործական սեռի բայ-ստորոգյալի կամ դերբայով արտահայտված այլ անդամի սեռի պահանջով և նկարագրում, ցույց են տալիս այն երևույթը, դրությունը, գործողությունը և այլն, որին անմիջաբար անցնում է տվյալ բայի գործողությունը: Օրինակ՝ Շատ շատերը զիտեին, ու այդ բոլոր մտացածին է (Շիրվ., Քաոս): Հրճվանքով սկսեցի մտածել, որ պիտի ամբողջ ժամերով նստեմ ջրի անհուն կապուտակ տաքածուրյան առաջ (ՎՓ, Ծովափին):

§ 900. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններն ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները.

ա) Սովորաբար գրվում են լրացվող բառից հետո և այդ պատճառով լինում են վերջադաս (մեծ մասամբ) կամ միջադաս. ըստ որում միջադաս կարող են լինել միայն այն դեպքում, երբ լրացնում են դերբայով արտահայտված անդամի և կամ գլխավոր նախադասության մեջ կա հարաբերյալ. օրինակ՝ Ծա գգում եմ, որ նա շատաց այն, ինչ ուզում էր ասել (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան): Կարծել, թե նրա բոլոր ասածները համապատասխանում են իրականությանը, սխալ կլինի:

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները առաջադաս գործածվում են շատ հազվադեպ, այն էլ, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել երկրորդական նախադասության բովանդակությունը. օրինակ՝ Որ նա գնացել է, այդ ևս արդեն լսել եմ:

բ) Միանում են գլխավորին հիմնականում որ և թե շաղկապներով, սակայն որպես կապակցության միջոց երբեմն գործառում են նաև մի շարք հարաբերական բառեր՝ ինչ (ինչ որ), ով, երբ, իրբ քն: Տարածված է նաև ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը:

գ) Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությանը գլխավորի մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Սակայն երբ անհրաժեշտ է լինում շեշտել երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը, ուշադրությունը բևեռել նրա վրա, կարող են գործածվել հարաբերյալներ: Որպես հարաբերյալներ գործառում են այն, նրան, ամեն, նույնը, ամեն ինչ դերանունները, որոնք սովորաբար գրվում են երկրորդական նախադասությունից անմիջապես առաջ:

§ 901. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ են գրվում հատկապես հետևյալ խմբերի բայերի մոտ.

ա) ասացական և մտածական բայերի պահանջով (հայտնել, ասել, պատմել, պատասխանել, խորհել, մտածել, հայտարարել և այլն): Այս բայերի մոտ գրված երկրորդական նախադասությունների միջոցով հաղորդվում է ուրիշի անուղղակի խոսքը, օրինակ՝ Պատմում էին, որ նրա հոյակապ տան ներքնահարկում կա մի առանձնասենյակ (Շիրվ., Քառս): Ամենից առաջ պիտի ասել, որ Ղաչաղանն առանց առաջնորդի գտնելը շատ դժվար է (ՍԶ, Չմռան դիշերներ):

բ) Իմացակուն բայերի պահանջով (գլխաենալ, իմանալ, հասկանալ, ըմբռնել, գլխի բնկնել և այլն): Ի տարբերություն նախորդ նախադասությունների՝ սրանց միջոցով հաղորդվում է ոչ թե ուրիշի խոսքը, միտքը, այլ նկարագրվում է այն առարկան, երևույթը, գործողությունը, որը ճանաչվում, ընկալվում է գլխավոր նախադասության ենթակայի կամ դերբայով արտահայտված գործողություն կատարողի կողմից. օրինակ՝ Այստեղ գտնված բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններից իմանում ենք, որ խեթերը սերտ հարաբերություններ են ունեցել նաև հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի բնակչության հետ (ՀԺՊ): Եւ գուշակեցի, որ Բոբիլին դեռ չի արժանացել Լեոնի ծափին (Շիրվ., Արտիստը):

գ) Զգայական, կամական և մի շարք ուրիշ բայերի պահանջով (տեսնել, ցանկանալ, պահանջել, խնդրել, ուզել, մոռանալ, նկատել, հնարել և այլն): Օրինակ՝ Հետևյալ առավոտ ամրոցականները տեսան, որ թշնամին մի գիշերվա մեջ բավական գործ է կատարել (Մ, Գևորգ Մարգարեստունի): Առհասարակ ձայնից նկատում էի, որ չափազանց ուրախ տրամադրության մեջ էր (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Վերը նշված բայերի պահանջով դրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին հիմնականում որ շաղկապով (տես վերևի օրինակները):

§ 902. Որ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Միայն երբեմն կարող են գործածվել այն (երբեմն նաև՝ այս) և մի բան հարաբերյալները, որոնք կատարում են ձևական ուղիղ խնդրի պաշտոն և իրենց վրա կրելով նախադասության տրամաբանական շեշտը՝ ընդգծում են երկրորդական նախադասության բովանդակությունը: Օրինակ՝ Հանկարծակի վրա հասնող զեպքերից էմման իր համար գաղտնի ընկալեց մի բան, որ ինքն այժմ չէր Ալեքսանի կողմն է (ԶԴ, Քննություն): Այս միայն իմացա, որ անկող հյուրս եկել է կառքով (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Եվ հնարում էին ամեն ինչ, որ կարող էր քիչ թե շատ հանգստացնել կյանքի անհաջողություններից ժանդոտված ու թթված սրտերը (Շիրվ., Քառս):

Վերջին օրինակում որպես հարաբերյալ հանդես է եկել ամեն ինչ գերանունը:

§ 903. Ժամանակների գործածությունը այս բարդ ստորագասական նախադասություններում ազատ է: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ժամանակով չի համաձայնում գլխավոր նախադասության ստորոգյալին: Այն դրվում է տարբեր ժամանակներով ըստ այնմ, թե գլխավոր նախադասության գործողության համեմատությամբ կատարված, կատարվող թե՛ կատարվելիք գործողության մասին է խոսվում (տես վերևի օրինակները):

Մանոթ.— Առաջարկել, խնդրել, ցանկանալ, ուզել, հրամայել, կարգադրել, Բարոզել, հանձն առնել, բողոքել, խոստանալ բայերին լրացնող ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնք միանում են գլխավորին ու շաղկապով, ունենում են նպատակի իմաստային երանդ: Դա պայմանավորված է նրանով, որ այս բայերը իրենց բառային իմաստով պահանջում, ակնարկում են սպառնալու կատարվելիք ցանկալի գործողություն: Այդ պատճառով երկրորդական նախադասության ստորոգյալը միշտ դրվում է րդձական եղանակով (հաղվագեպ նաև պայմանական եղանակով): Սրանով էլ մասամբ պայմանավորվում է նրանց նպատակի իմաստային երանդ ունենալը: Օրինակներ՝ Ես կանչել եմ ձեզ առաջարկելու, որ մնաք քաղկոմում աշխատելու (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ավագանը... շարունակում էր իր գործը՝ բողոքելով, որ անմեղ թռչուններն աներկյուղ վայելեն նրա հյուրընկալությունը (ՆՁ, Հացավան): Դու ուզում ես, որ ազատ լինես (ԵՁ):

§ 904. Ասացական, իմացական, զգացական, կամական և այլ բայերի մոտ դրված ուղիղ խնդիր նախադասությունները ժամանակակից հայերենում հաճախ միանում են գլխավորին ոչ թե ուր, այլ թե շաղկապով: Որպես կապակցության միջոց թե շաղկապ է գործածվում հետևյալ դեպքերում.

ա) Երբ խոսողը կասկածի տակ է առնում երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, կասկածով է վերաբերվում հաղորդվածի ճշտությանը: Այս դեպքում թե շաղկապին կարող է միանալ նաև իբրեւ եղանակվորող բառը, որով ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածի անհավանականությունը: Այսպես՝ Հավատացնում էին, թե այնտեղ մի պողպատե պահարանի մեջ փայտացելով պահում է այն տրեխները, որոնցով գաղթել էր իր ծննդավայրից (Շիրվ., Քառս): Այնտեղ ասել էին, թե կոլխոզն ամրացրել են նոր օրինակելի մի նախագահով (ՆՁ, Հացավան): Ասում են, թե էն Փարվանա ջահեղներն են սիրավառ (ՀԹ):

Այս ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններին դըլ-խաւորի մեջ հարաբերյալ չի համապատասխանում:

Օտնոք. — Խնդիր երկրորդական նախադասությունները դըլ-խաւորին միանում են քե շաղկապով նաև այն դեպքում, երբ կար-ծել բայի լրացումն են: Եվ դա բնական է, որովհետև այս բայը իր բառիմաստով ենթադրում է անհաստատություն, կասկած հա-ղորդվածի իսկության վերաբերյալ. օրինակ՝ Թեհրանցիները կար-ծում էին, քե բնության այդ դաժան խաղը երկար չի տևի (ԳՍ, Թեհրան): Կարծում էի, քե բանը դրանով էլ վերջացավ (ՆԴ, Սպան-ված աղավնի): Սակայն երբ կարծել բայը դրված է լինում ներկա ժամանակով և դրսևորում է խոսողի հաստատ համոզմունքը երկ-րորդական նախադասությամբ հաղորդվածի իրական լինելու վե-րաբերյալ, վերջինս միանում է գլխավորին որ շաղկապով. այս-պես՝ Կարծում եմ, որ նա անպայման կգա:

բ) Երբ երկրորդական նախադասության մեջ առկա են ով, որ-տեղ, ինչքան, ինչպես, երբ, ինչ և այլ հարցական-հարաբերական դերանունները, որոնք մեծ մասամբ դրսևորում են անուղղակի հարց: Վերջինս կարող է վերաբերել երկրորդական նախադասու-թյան դործողության կատարման տեղին, ժամանակին, ձևին և այլն: Օրինակ՝ Վեր կացան դիտելու, քե կոլխովի նախադասը ինչ-պես պիտի նստի վտանգավոր ձին (ՆԶ, Հացավան): Ոսկանն սկսեց պատմել, քե ով է վերադարձել, ով՝ ոչ (ՍԽ, Հողը): Նա պատմում էր, քե զորակոչվելուց առաջ ինչքան աշխօրեր է վա-ստակել կուտնտեսությունում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Այս տարատեսակին են պատկանում նաև հարցնել բայի մոտ-դրված ուղիղ խնդիր նախադասությունները, որոնք միշտ միանում են գլխավորին քե շաղկապով: Օրինակ՝ Նրան հարցրին, քե ինչու է այդքան հուզված:

Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները շրջուն շա-րադասությամբ կարող են լինել նաև առաջադաս. այսպես՝ Թե ինչ էր տեղի ունեցել պուրակում, որից սանձաբձակ տղան այդքան խեղճացել էր, Արգամն ու աղջիկները միայն կարող էին կռահել (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Թե որտեղից էր այդ արձանը, ոչ որ շգիտեր (ՎՓ, Արձանը):

դ) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը, որի լրացումն է երկրորդական նախադասությունը, դրված է լինում ժխտական

ձեռով, ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը հիմնականում միանում է թե շաղկապով. այս դեպքում շատ հաճախ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարցում: Օրինակներ՝ Մի՛ մտածիր, թե Մովհնարը շատ գեղեցիկ է (ՔԹ, Պատերազմ): Նա չէր կարողանում ըմբռնել, թե ինչպես կարելի է այդ պատկանելի մարդուն վշտացնել (ՆՁ, Հացավան): Եվ չգիտեինք, և չգիտեին, թե հորձանքը սև մեզ ո՞ր է տանում (ԵԶ):

Սովորաբար ժխտական բայի մոտ գրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը լինում է վերջադաս: Սակայն երբ միաժամանակ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է անուղղակի հարցում, այն կարող է գործածվել նաև առաջադաս շարադասությամբ. ինչպես՝ Թե ինչ էր լինելու այդ անհրաժեշտը, նա շասաց (ՍԿ, Պապ թաղավոր):

դ) Երբեմն ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվում է ուրիշի ուղղակի խոսքը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին թե շաղկապով, որից հետո սովորաբար դրվում է բուծ. Օրինակներ՝ Դիմացի սարից մի շոբան Ձեն է տալիս մի օր մեզ, թե՛ իմացեք, որ էսպես կարմիր շորով մի խիզան Ընկավ ձորը, մի կածան (ՀԹ): Մի օր սա եկավ, թե՛ շոբան Չատին Ուխարը թաքուն իմ հանգն է քաշել (ՀԹ): Մին էլ տեսանք քյոխվեն մի ղինվոր բերեց, թե՛ հիշերը պետք է պահեք (ՀԹ): Մաղիկները իրար ականջի փշիշում են, թե՛ Կարինեն է գալիս (ՎԱ, Սևանի ափին):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում հաճախ ասացական բայը, որին լրացնում է ուրիշի ուղղակի խոսք երկրորդական նախադասությունը, բացակայում է, սակայն այն մտքով հասկացվում է (տե՛ս վերևի երկրորդ և երրորդ նախադասությունները):

Այս տիպի նախադասությունները շատ են հանդիպում հասկապես բանավոր խոսքում, մասամբ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ:

ե) Երբեմն երկրորդական նախադասությունը ու-ի փոխարեն միանում է գլխավորին թե շաղկապով միմիայն բարեհնչունության, միօրինակությունից խուսափելու համար, երբ գլխավոր նախադասության կամ հաջորդ երկրորդական կարգի նախադասության մեջ առկա է ու շաղկապը. այսպես՝ Նս եկա, որ ասեմ, թե նա գնացել է համերգ:

§ 905. Երբ խոսողը թերահավատությանմբ է վերաբերում երկրորդական նախադասությանմբ հաղորդվածին, իբրև կապակցության միջոց կարող են գործածվել իբր, իբր քե շաղկապական բաները. օրինակ՝ Նրանք ասում էին, իբր ժառանգական հատկությունները չեն փոխվում (ՎԱ, Սեանի ափին):

Ծանոթ. — 19-րդ դարի գրականության մեջ այս իմաստով գործածվել է նաև որպես քե, սակայն վերջինս այժմ գործածությունից դուրս է եկել. օրինակ՝ Բայց ծածկել կամենալով յուր արտասված լինելը, ձևացուց, որպես քե սրբում է ճակատի բրտինքը (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

§ 906. Երբ երկրորդական նախադասության մեջ խոսվում է զլիսավոր նախադասության օբյեկտը հանդիսացող ոչ թի կոնկրետ, այլ ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող գործողության, առարկայի կամ երևույթի մասին, որպես կապակցության միջոց գործածվում է ինչ հարաբերականը, հաճախ որ շաղկապի հարադրությանմբ: Վերջինս ավելի է ուժեղացնում երկրորդական նախադասության ընդհանուր-անորոշ բնույթը: Այս դեպքում զլիսավոր նախադասության մեջ սովորաբար լինում է որևէ հարաբերյալ: Որպես հարաբերյալ հանդես են գալիս այն ցուցական դերանունը, այն, ամենը, այն բոլորը, ամեն բան որոշյալ դերանունները. օրինակ՝ Խոստացիր նրան ամեն, ամեն բան, ինչ որ կարող է խոստանալ շահը, երկրակալ շահը իր սիրած կնկան (ՀԹ): Մահամերձը ցանկանում էր դուրս թափել սրտի մեջ կուտակված դառը մաղձը, ասել բոլորը, բոլորը, ինչ որ զգացել էր ութ տարվա ընթացքում (Շիրվ., Քառս): Ալեքսանյանը շտապում էր մեխանիկական ցեխ տեսնելու, թարմ ուղեղով կշռադատելու այն ամենը, ինչ արել էին երեկ երեկոյան (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Տեղի բժիշկներն անգոր են գտնվում վերադարձնելու պատանուն այն, ինչ կյանքի չափ թանկ էր նրա համար (ՍՀ):

Գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալը կարող է նաև բացակայել, այսպես՝ Բաժանում եմ ահա, ինչ կա իմ հարկի տակ (ՀՍ): Ֆաշիստ զինվորները ջարդում էին տների փակ դռները ու տանում, ինչ որ ձեռքերն ընկնում էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Իսկ երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել երկրորդական նախադասության բովանդակությունը, հարաբերյալը կրկնվում է (տե՛ս վերևի օրինակներում՝ ամեն, ամեն բան, բոլորը, բոլորը): Այս ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություննե-

ընդ սովորաբար դրվում են հարաբերյալից հետո և ունենում են վերջադաս շարադասություն: Առաջադաս նրանք գործածվում են հազվադեպ, այն էլ մեծ մասամբ չափածո խոսքի մեջ. օրինակ՝ Ինչ որ ցանկաս, կուղես լինիմ, լինիմ երկինք ու երկիր... (Իս.) Մայր իմ ժողովուրդ, դեպի բեզ կգամ... Ինչ որ վեհ ունիմ, սիրով Բեզ կտամ, Եվ սիրտս, կյանքս միայն բեզ համար (Իս.):

§ 907. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության օբյեկտը, որը նկարագրվում է երկրորդական նախադասության մեջ, անձ է, որպես կապակցության միջոց գործածվում են ով (ով որ), երբեմն նաև որ հարաբերականները, որոնք ևս երկրորդական նախադասությանը տալիս են ընդհանուր-անորոշ նշանակություն: Այս դեպքում նույնպես գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում հարաբերյալ: Որպես այդպիսին հանդես են գալիս նրան, նրանց, ամեն մեկին, բոլորին զերանունները: Օրինակներ՝ Եվ այդպիսով մարդկանց դարձնում էին ավելի անհամբեր, մանավանդ նրանց, որոնք առաջին անգամ էին այդ լսում (ՍԶ, Պապ թագավորը): Նա... միավորել էր բոլոր նրանց, ովքեր մոտ չէին Արամայիսի ու Գեոյի սրտին (ԱՍ, Ծարավը): Արշակյանը հարցուփորձ էր անում ամեն մեկին, ով գալիս էր դնդերից (ՀՔ, Մեծ տան գավակները):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում հաճախ արվում են ընդհանուր դատողություններ, կամ հաղորդվում են սովորաբար կրկնվող երևույթներ ու գործողություններ: Այս դեպքում նրանք կարող են լինել առաջադաս և շունենալ համապատասխան հարաբերյալ: Օրինակ՝ Ով որ հայրենական դահի թշնամի է, նրան մեեն մի հայր յուր իսկ անձի թշնամի պիտի համարե (Մուր., Գեորգ Մարդակտունի): Ում որ հաղթել չէր կարենում, Շողոմեյով կանչում էր նա (ՀԹ):

Երբ բարդ նախադասությամբ հաղորդվում է պարբերաբար կրկնվող որևէ երևույթ կամ գործողություն, և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են սահմանական եղանակի ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակներով (տե՛ս երկրորդ օրինակը): Իսկ երբ արվում է ընդհանուր դատողություն, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի ներկա կամ հարկադրականի ապառնի ժամանակներով, իսկ երկրորդական նախադասության ստորոգ-

յալը միշտ դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով կամ չինում է բաղադրյալ (տե՛ս առաջին օրինակը):

§ 908. Ինչպես արդեն ասվել է, հայերենում շաղկապներն ու հարաբերական բառերը դրվում են երկրորդական նախադասության սկզբում: Սակայն վերջինիս առաջագաս շարադասության ժամանակ չինում են դեպքեր, երբ ինչ, ով հարաբերականները դրվում են երկրորդական նախադասության մեջտեղում, մի քանի անդամներից հետո: Այսպես՝ Երիտասարդներից ում ու կարողացել էին բռնել, բերել էին գյուղի հրապարակը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Գյուղում ինչ ու լավ, առաջավոր բան էր կատարվել, առաջինը միշտ քննի Սիմոնն էր սկսել (ԳԲ, Նովեկներ):

§ 909. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունը երբեմն ռենենում է ժամանակի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև հղած ժամանակային կապը: Այս դեպքում որպես կապակցության միջոց գործառում է երբ հարաբերականը: Օրինակ՝ Ավետը սիրում էր, երբ մարդիկ հետաքրքրվում էին իրենով (ՍԽ, Հողը): Սիրում էր Հասոն իր ազգային տարազով մտնել գյուղ, սիրում էր, երբ ամեն կողմից իրեն էին նայում (ՎԱ, Հովսեփածորի գերիները):

§ 910. Ժամանակակից հայերենում, հատկապես բանավոր խոսքում և գեղարվեստական գրականության մեջ, շատ է տարածված ասացական, զգացական, իմացական բայերի պահանջով դրված ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Այս դեպքում ևս բարդ նախադասության մասերի միջև լինում են իմաստային նույն հարաբերությունները, ինչ շաղկապավոր կապակցության ժամանակ: Օրինակներ՝ Ես ասում եմ՝ աշխարհը կդառնա հանուր խնդրության փողոց (ԵԶ): Բայց կրկնում եմ, խնդիրն այդ չէ (ԻԷ, Փարիզի անկումը): Բայց նա գիտե՞ր՝ գլխավոր ինժեներն իր վճիռներից երբեք ետ չէր կանգնում (ՎԽ, Մեզ մոտ հարավում): Զգիտեմ՝ որտեղից է գալիս Զուլալի հեկեկանքը տրտում (ՎՏ): Ես կաբժում էի—այնտեղ, ռումբերի ահեղ ռոտում Կդտնեմ քո դեմքը լուսե (ԵԶ): Վաղեցիներ տեսան՞մ մեռած ընկած է ծառի տակին (ՀԹ):

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները անշաղկապ կապակցության ժամանակ լինում են սովորաբար վերջագաս, քանի որ շաղկապական բառի բացակայության դեպքում բնականա-

բար սկզբում պետք է հաղորդվի այն նախադասությունը, որի ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալի պահանջով գործածվում է խընդիր երկրորդական նախադասությունը (տե՛ս վերևի օրինակները): Սակայն բացառված չէ նաև երկրորդական նախադասության առաջադաս կիրառությունը, որ հանդիպում է երկու դեպքում.

ա) երբ երկրորդական նախադասությունը հարցական է. օրինակներ՝ ինչո՞ւ ծնվեց նրա մեջ այդ ցանկությունը. ինքն է՛ւ չգիտեր (ԱԲ, Մինա բիբին): Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես՝ չգիտեմ (ՎՏ): Արդյո՞ք այդ մոռյալ, կամառապատ անկյուններով իրար կալած խցիկները կայի՞ն պարիսպները շինվելուց առաջ, քե՞ն հետո շինեցին. չգիտեմ (Մ. Մանվ., Նդսան մոքիրը):

բ) երբ երկրորդական նախադասությունը պարունակում է եզրահանգում, հետևություն: Դիտավոր նախադասության մեջ առկա են լինում սա, այդ, այդ բանը, այս բանը, դա հարաբերյալները, որոնք ամփոփիչ դեր են կատարում: Օրինակ՝ Ուրիշ փոխադրությունների համար դուք ունեք ուրիշ մեքենաներ, ես դա լավ գիտեմ (ՄԱ, Պատմվածքներ, 687): Նա այսօր չի կարողանա զնալ, ես այդ գիտեմ:

Այս կառուցվածքի նախադասություններում ստորադասական կապակցությունը զգալիորեն թուլանում է, մոտենում է հարակցությանը:

Անշաղկապ կապակցության ժամանակ, երբ երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է, նրան գլխավորի մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Այն անմիջաբար կատարում է գործողության ուղիղ խնդրի պաշտոնը (տե՛ս վերևի օրինակները): Միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել, որ գործողության օբյեկտը մեկն է, և տրամաբանական շեշտը դնել այդ օբյեկտը նկարագրող մասի վրա, գլխավոր նախադասության մեջ հանդես է գալիս մի բան ձևական ուղիղ խնդիրը, որը ենթադրել է տալիս բացատրական մասի գոյությունը: Դադարը անշաղկապ բարդ նախադասության մասերի միջև այս դեպքում լինում է ավելի երկար, որը գրավոր արտահայտվում է միջակետի միջոցով. օրինակ՝ Բայց հաստատապես գիտեր մի բան. հողին կյանք տվողը ջուրն է, մարդուն կյանք տվողը՝ հողը (ԱՍ, Ծարավը):

Սաևոր.— Երբեմն ուղիղ խնդիր պարունակող անշաղկապ բարդ նախադասության բաղկացուցիչ մասերի միջև եղած դադարը

այնքան փոքր է լինում, որ նրանք չեն դիտվում իբրև առանձին միավոր նախադասություններ, այլ ընկալվում են որպես մեկ պարզ նախադասություն: Այդպիսի նախադասությունները շատ են գործածվում բանավոր խոսքում, մասամբ նաև գեղարվեստական գրականության մեջ (հատկապես երկխոսություններում): Այստեղ կա՛մ երկրորդական նախադասության ստորոգյալի ստորոգման իմաստն այնքան է մթազնում, որ այն հանդես է գալիս որպես նախադասություն պարզ անդամ՝ նման դերբայական դարձվածին և կամ գրեթե նախադասություն է դադարում որպես ալոպիսին գիտակցվելուց և վերածվում է երանգավորող բառակապակցության: Գրավոր խոսքում այս երևույթը արտահայտվում է նրանով, որ անշղկապ նախադասության մասերի միջև տրոհման որևէ նշան չի դրվում: Բերենք մի քանի օրինակներ: Երբ մոտեցավ, ուզեց գրկի հոռը՝ կամաց մի կողմ հրեց հայրը նրան (ԵԶ): Ասացեք, որ խընդրում են մեզ չմոռանան (Իս.): Այդ դերվիշը — տեսե՛ք՝ ես հետո ուզում է ըմբռնի ու հասնի. իր մտքի թևերին վստահ՝ ուզում է ըմբռնի ու հասնի (ԵԶ): Զիմացավ սունկը քողմի կրակի վրա վազի մոր էտեից, թե՞ սունկն էլ հետը տանի (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Բերված օրինակներում գրկի, չմոռանան, ըմբռնի, հասնի, քողմի, ունեմ, վազի բայաձևերը այլևս չեն դիտակցվում որպես բայի խոնարհված ձևեր, մթազնված է նրանց ստորոգման նշանակությունը: Գրական լեզվում այդ ձևերի փոխարեն գործածվում է անորոշ դերբայը (խնդրում են մոռանալ, ուզեց գրկել, ուզում է ըմբռնել և այլն):

Այս կառուցվածքներում գործածվում են միայն բայի ըղձական եղանակի ձևերը, որոնք ուղիղ խնդրին տալիս են նպատակի իմաստային երանգ:

Այժմ բերենք օրինակներ այն երևույթի համար, երբ գլխավոր մասն է դադարում որպես առանձին նախադասություն գիտակցվելուց՝ վերածվելով եղանակավորող բառի, բառակապակցության, կամ իմաստով մոտենալով դրանց:

Մեկ էլ տեսա՜ր վաղելով ներս ընկավ մի երեխա (ԱՍ, Ծարավը): Ով գիտե ինչ էին մտաբերում ծերերը վազող ջրերին նայելիս (ԱԲ, Կարմրաբար): Մեկ էլ տեսա՜ր պարզվեց, որ այդ... բարդ տերմինների տակ թաքնված է սովորական մի բան (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Ես եմ սարքել, տեսնե՛մ կհավանե՞ս (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Այս օրինակներում մեկ էլ տեսար, ով գիտե, տեսնեմ ձեները ստացել են եղանակավորող նշանակություն և այլևս չեն գիտակցվում որպես գլխավոր նախադասություն:

ՀԱՆԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 911. Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունները նկարագրում, բնորոշում են այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որին հանգում, կամ որի կատարմանը ուղղված է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Այս նախադասությունները դրվում են մի շարք չեզոք սեռի բայերի մոտ՝ նրանց բայիմաստի պահանջով: Հատկապես շատ են հանդիպում սպասել, համաձայնել, հավատալ բայերի պահանջով դրված հանգման խնդիր նախադասությունները:

Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին որ և քե շաղկապներով, երբեմն նաև՝ ով հարաբերական դերանվամբ:

§ 912. Երբ խոսողը երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողությունը դիտում է որպես հաստատ, ստույգ կատարված, կատարվելիք, այն միանում է գլխավորին որ շաղկապով: Օրինակներ՝ նրանք սպասում էին, որ ջուրը նորից իրենց մոտենա (ՀՔ, Մեծ տան գավաղները): Մեծ գրողն ու դիվանագետը պարսիկ բռնակալից պահանջեց համաձայնել, որ Պարսկաստանից Արարատյան դաշտ ներգաղթեն այն հայերը... (ն. տ.): Մնացել էր՝ հոգնած ու ծեր, Ապասում էր, որ երկինք գնա (ԵԶ): Կհավատա՞ս, որ չգիտեմ ինչ են խաղում և ովքեր են խաղացողները (ՆԴ): Նա հավատացած է, որ գնդացիի կրակող մարդը, ինչպիսին ես եմ, ամեն բան էլ կիմանա (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

Հսկել, հետևել, կոչ անել, նպաստել, ձգտել, սպասել բայերի բայիմաստի պահանջով դրված հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունները, որոնք միանում են գլխավորին որ շաղկապով, ունենում են նպատակի իմաստային հրահր: Այդ պատճառով նրանց ստորոգյալները դրվում են ըղձական եղանակով: Օրինակ՝ ես ձգտում է, որ ոչ մի պակասավոր բան չտեսնեմ (ՀՔ, Մեծ տան գավաղները): Վերջում նա կոչ արեց, որ բոլոր ուսանողները պատրաստ դիմավորեն առաջին կիսամյակի սեսիաները (ՔԹ,

Պատերազմ): Բայց երբ որ մենք, կոմունիստներս, մնում ենք գյուղում, դրանով նպաստում ենք, որ բրիգադները փայլալին (նՁ, Հացավան):

Երկրորդ օրինակի ստորադաս նախադասությունը կարելի է դիտել նաև հարադրական բայի կոչ անվանական բաղադրիչի հատկացուցիչ:

§ 913. Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունները միանում են զլխավորին քե շաղկապով՝ ա) երբ նրանցում նկարագրված գործողությունների կատարումը կասկածի տակ է առնվում, բ) երբ զլխավոր նախադասության ստորոգյալը գրված է լինում ժխտական ձևով: Օրինակներ՝ Արշակյանը զեռ շէր հավատում, քե այդ խոսքերը գեներալ Գալունովն է ասում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Մենք էլ անհամբեր սպասում ենք, քե ուր որ է կգաս (ՔԹ, Պատերազմ):

Երբեմն երկրորդական նախադասությունը միանում է զլխավորին քե շաղկապով նաև այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասության գործողության կատարումը աներկբա է, սակայն նրան հաջորդում կամ նախորդում է որ շաղկապով միացող երկրորդական նախադասություն: Այդ արվում է միօրինակությունից խուսափելու համար. այսպես՝ Ամեն մեկը հավատում էր, քե չի կարող հաղթվել այն զորքը, որ Գևորգ իշխանի հետ միասին է կռվում (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի):

Առ և քե շաղկապներով միացած հանդման խնդիր երկրորդական նախադասություններին զլխավորի մեջ սովորաբար հարաբերվալ չի համապատասխանում (տե՛ս վերևի օրինակները): Միայն երբեմն, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել հանգման խնդիրը, գործածվում են այն բանին, նրան, այն ամենին հարաբերյալները. օրինակ՝ 1949 թ. անգլիացի ֆիզիկոս Ռեյչը ուշադրություն դարձրեց այն բանին, որ օդից ստացված ազդանքի տեսակարար կշիռը միշտ փոքր ինչ ավելի է, քան մաքուր ազդանքը (Դասագիրք): Այսպիսով խոսքը վերաբերում է սովետական պետության կյանքին ու մահվանը, այն բանին, քե Սովետական Միության ժողովուրդները ազատ պետք է լինեն (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Իր տասը տարվա կուրսության ընթացքում ինքնամիտքի խորհրդածություններով հասել էր այն ամենին, ինչ որ ժողովրդի իմաստությունն է արտադրում (ՎՓ, Կույրը):

Վերջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը միացել է գլխավորին ինչ որ շաղկապով:

Հաղվադեսյ հանգման խնդիր երկրորդական նախադասությունը շրջուն շարադասությամբ զրվում է գլխավորից առաջ: Այդ դեպքում հարաբերյալի առկայությունը պարտադիր է: Գլխավոր նախադասությունը սկսվում է դրան, այդ բանին հարաբերյալենքով, որոնք ամփոփում են երկրորդական նախադասությամբ բովանդակությունը: Օրինակ՝ Որ նա կգնար, դրան (այդ բանին) ևս հավատում էի:

§ 914. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության հանգման առարկան անձ է, երկրորդական նախադասությունը միանում է ով երբեմն նաև որ հարաբերականներով, որոնց գլխավոր նախադասության մեջ անպայման համապատասխանում է նրա (նրանց) հարաբերյալը: Այսպես՝ Բայց զլանում էր յուր պաշտպանությունը նրանց, որոնք թագավորի հպատակներն էին (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի): Արամը դիմեց նրան, ով ամենամոտե էր կանգնած:

Շատ հաղվադեսյ հարաբերյալը կարող է նաև բացակայել, ինչպես՝ Նրանք դուրս եկան մարազից և հաբցրին, ում որ պատահեցին (ՎԱ., Սևանի սփին):

§ 915. Հայտնի է, որ հայերենում հանգման խնդիր կարող են ունենալ նաև ձայնարկությունները (նրանի նրան, վայ մեղավորին. ավաղ փառացս անցավորի և այլն): Հետևաբար հանգման խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություն կարող է գործածվել նաև որևէ ձայնարկության պահանջով: Ձայնարկությունը այս դեպքում կարող է ունենալ դերանվամբ արտահայտված խնդիր՝ հարաբերյալ, որն իր նյութական բովանդակությունն ստանում է երկրորդական նախադասությունից: Որպես հարաբերյալ հանգես են գալիս նրան (նրանց) և այն բանին: Այս տիպի նախադասություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ գլխավոր նախադասության փոխարեն հանգես է գալիս միայն ձայնարկությունը (երբեմն հարաբերյալի հետ): Նրանի՝ նրանց, որ մուր բանտերում եվ շարշարանքում դժնի, Դուրս մահ, Մարեցին այնքան օրեր հրահրան... Նրանի՝ նրանց, որ սրտով եռուն Մնացին տոկուն, հպարտ ու անահ (ՎՏ): Էբեկ նրան, որ իր գործով Կապրի անվերջ, անդադար (ՀԹ): Ափսոս.

որ աշգրան ողբերգական վախճան ունեցավ (ՔԹ, Պատերազմ):
Երանի՜ նրան, ում մի մայր գթոտ օրորում է իր երգով հնամյա
(ՎՏ):

ՄԱՏՈՒՅՄԱՆ ԽՆԳԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 916. Երբեմն երկրորդական նախադասություն է գործած-
վում մատուցման իմաստ ունեցող բայ-ստորոգյալների պահան-
ջով՝ հանձնել, տալ, պարզեցնել, հանձնարարել, նվիրել և այլն:
Դրանք մատուցման խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող
երկրորդական նախադասություններ են: Քանի որ մատուցման
բայերը հիմնականում պահանջում են անձ ցույց տվող խնդիր-
ներ, հետևաբար մատուցման խնդրի պաշտոն կատարող երկրոր-
դական նախադասություններում նկարագրվում է այն անձը, որին
մի բան մատուցվում, տրվում, հանձնվում է: Այս նախադասու-
թյունները միանում են գլխավորին ով, երբեմն նաև որ հարաբե-
րականներով, որոնց գլխավորի մեջ սովորաբար համապատաս-
խանում է նրան (նրանց) հարաբերյալը: Սրանք սովորաբար լի-
նում են վերջադաս, սակայն բացառված չէ նաև առաջադաս գոր-
ծածությունը: Բերենք օրինակներ՝ Տալիս են նրան, ով անփոխա-
րինելի է (ՍԶ, Չմռան գիշերներ): Օ՜, նոր աշխարհ պիտի տան
նրանց, ում կյանքը անիծյալ է, ով ձորտ է, մերկ է ու անտուն
(ԵԶ): Հնարավորություն տալիս աշխատելու բոլոր նրանց, ովքեր
ընդունակ են աշխատելու (ՆԶ, Հացավան): Ով որ քեզ ցույց տա-
լու լինի, ձին նրան կհանձնես (Բ):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս նախադասու-
թյունները հիմնականում ունենում են ընդհանուր-անորոշ նշա-
նակություն:

ԱՆՁԱՏՄԱՆ ԽՆԳԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 917. Երկրորդական նախադասությունները կատարում են
անջատման խնդրի շարահյուսական պաշտոն հետևյալ դեպքե-
րում.

ա) երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն
երևույթը, իրողությունը, առարկան, որը ելակետ է հանդիսանում

գլխավորի գործողության համար: Այդպիսի նախադասությունները դրվում են հատկապես շարժում ցույց տվող հեռանալ, փախչել, անջատվել, մեկուսանալ և այս բնույթի այլ բայերի մոտ: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար լինում է ձևական խնդիր՝ հարաբերյալ (այն բանից, նրանից), իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է ով (անձ ցույց տալու դեպքում) և ինչ (ի՞ր ցույց տալու դեպքում) հարաբերականներով: Օրինակներ՝ Հեռացավ նրանից, ում չէր վստահում: Խուսափում էր այն բանից, ինչ կարող էր վնաս հասցնել: Մեկուսացավ նրանից, ում հետ առաջ մտերիմ էր:

Այս տիպի նախադասությունները կիրառվում են սովորաբար քնդհանուր դատողություններ, եզրակացություններ անելիս:

բ) Երբ գլխավոր նախադասությամբ տրվում է մի վիճակ, դրություն, իսկ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրվում է այն գործողությունը, երևույթը, որը սկզբնապատճառ է հանդիսացել տվյալ դրության կամ վիճակի համար: Այս երկրորդական նախադասություններն ունենում են պատճառի իմաստային և բանի: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինում է կամ բաղադրյալ՝ ցույց տալով վիճակ, դրություն (զոհ լինել, տեղյակ լինել, դժգոհ լինել) և կամ արտահայտված է լինում հոգեկան վիճակ զրահորող բայով (օրինակ՝ վախենալ): Երկրորդական նախադասությունը միանում է սովորաբար որ, երբեմն նաև քե շաղկապներով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ նրան համապատասխանում է որևէ հարաբերյալ (նրանից, այն բանից), որը, սակայն, այս դեպքում կարող է նաև բացակայել: Օրինակներ՝ Գեննրալը զոհ էր և նրանից, որ նայում էր դաշտերին ու բաց տարածությունների վրա զորքեր չէր տեսնում (ՀՔ, Մեծ տան դավակները): Վախենում էի, որ փող առաջարկեին (Շիրվ., Քաոս): Եվ զոհ. որ այնպիսի պատեհ ժամանակ եկավ, տեղանքը նրանց զրույցին, սկսեց վառել տան ջահերը (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Իսկ թիթեղը բոլորովին տեղյակ չէ, քե իրեն ինչ վիճակ է սպասում (Ադ., Շիրակ): Նա վախենում էր, քե լույսը չի բացվի (Ա. Սահ., Ծարավը):

Երկրորդական նախադասությունը, դրվելով առաջադաս հարաբերյալից անմիջապես հետո՝ կարող է լինել նաև միջադաս (տե՛ս օրինակները):

ՄԻՋՈՑԻ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 918. Միջոցի խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունները նկարագրում են այն գործողությունը, երևույթը, կամ եղելությունը, որի օգնությամբ կամ որի միջոցով կատարվում է գլխավորի գործողությունը: Սրանք միանում են գլխավորին ու, քե շաղկապներով, իսկ երբեմն ինչ (ինչ ու) հարաբերականով և ունենում են վերջադաս կամ միջադաս շարահյուսություն: Գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար հանդես են գալիս նրանով, այն բանով հարաբերյալները, որոնց նյութական բովանդակություն են տալիս երկրորդական նախադասությունները: Օրինակներ՝ Մուսայելովը արգարանում էր նրանով, որ երկու տարի է արդեն բանակում է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հյուրերը հատկապես հիանում են այն բանով, որ մեղ մոտ ամեն ինչ արվում է գիտության ու տեխնիկայի նվաճումները խաղաղ շինարարության մեջ օգտագործելու, մարդու աշխատանքը հեշտացնելու համար (ՍՀ): Բայց ինչո՞վ ենք մենք ժողովրդի խիզճը և ազատությունը բռնաբարում: Նրանով, որ օգուտ բաղելով ամբոխի սգիտությունից՝ պաշարում ենք նրա միտքը սուտ և սխալ տեղեկություններով (Մուր., 333):

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալը բացակայում է: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը անմիջաբար կատարում է միջոցի անուղղակի խնդրի պաշտոն. այսպես՝ նա հպարտանում է, որ ինքը գինվոր է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Շատ ճիշտ վարվեցիք, որ գեկուցեցիք (ն. տ.): Նա դեռ պարծենում է, քե վեցհազարյակ ևս ունի (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

ՎԵՐԱԵՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 919. Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք դրվում են մեծ մասամբ ասացական բայերի մոտ (պատմել, վիճել, խոսել, գրել, զեկուցել և այլն) և ցույց են տալիս, թե ինչին կամ ում է վերաբերում գլխավոր նախադասության գործողությունը: Սրանք իրենց արտահայտած իմաստով մոտ են ասացական բայերի պահանջով գործառուղ ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններին, սակայն չեն նույնանում նրանց հետ:

Վերաբերության երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ուր և քե շաղկապներով: Գլխավոր նախադասության մեջ նրանց կարող են համապատասխանել այն մասին կամ նրա մասին հարաբերյալները, որոնք մի կողմից օժանդակում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը, մյուս կողմից ճշտում, ավելի որոշակի են դարձնում երկրորդական նախադասության բնույթը՝ տարբերակելով այն ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններից: Օրինակներ՝ Ես վերջերս շատ եմ մտածում այն մասին, որ մենք բոլորս էլ շատ բախտավոր կլինենք, եթե աշխարհում տանուտեր ասված բանը չլիներ (Աղ., Շիրակ): Նշավ՝ մի անգամ անտառի միջին Արծիվն ու կաղնին այսպես վիճեցին, քե որն իրենցից շատ տարի կապրի (ՀԹ): Ախր նամակ էիր գրել, որ շուտով պիտի գաս (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 920. Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություններ կարող են դրվել նաև մի շարք այլ բայերի մոտ՝ վերջիններիս բայիմաստի պահանջով: Դրանցից են՝ կասկածել, համոզվել, վստահ լինել, սխալվել, հավատացած լինել և այլն: Օրինակներ՝ Շատերը համոզված էին, որ մոտ գնալ անգամ չի համարձակվի (ՆԶ, Հացավաճակ): Այդպիսի հայացքները մեծ դեր խաղացին այն բանում, որ մեր արտադրական կոոպերատիվ շարժումը անցյալ տարի բանակապես չաճեց (ՍՀ): Թագուհին հավատացած էր, որ այդպիսիները ներքուստ կուրախանային յուր թշվառության վրա (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

Այս նախադասությունները ևս միանում են գլխավորին ուր, երբեմն նաև քե շաղկապներով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ նրանում և այն բանում հարաբերյալները:

§ 921. Ժամանակակից հայերենում երբեմն հանդիպում է նաև բայիմաստի պահանջով դրված խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Այս նախադասություններն ունեն այն ընդհանուր առանձնահատկությունը, որ լինում են հիմնականում վերջադաս, որպես կանոն, անձ ցույց տալ չեն կարող: Գլխավոր նախադասության մեջ սրանց հարաբերյալ սովորաբար չի համապատասխանում: Բերենք մի քանի օրինակ՝ Սպասում էր, արդյոք յուր տի-

րը կքարեհաճե՞ր ջուր պահանջել (Բ. Սամվել): Հավատա ինձ. իմ սիրելի, էլ չեմ գիմանա (Գ. Սար.): Վախենում էր տեղ չհասնելու (ԳԱ, Թեհրան): Բայց ես համոզված էի այլևս, ոչ մի անասուն այդ գործը չի ստանձնի (Բոթ., Ամերիկա): Թող պատասխանե տան, պատերազմից հետո ե՞րբ են նրանք այդքան բերք ստացել (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Զորս օր էլ կա՝ քունը առնի (ՀԹ):

Շատ հազվագեպ անշաղկապ խնդիր երկրորդական նախադասությունը կարող է լինել նաև առաջագատ: Այդ դեպքում այն ունենում է հարցական հնչերանգ, իսկ երկրորդական նախադասության մեջ սովորաբար գործածվում է որևէ հարաբերչալ. օրինակ՝ Ուտեղից էր ինձ ալ ու մեծ տառը, ո՞ւր էր մնացել նրա տունը, այդ մասին հաստատ բան հայտնի չէր (Լևո, Մելիքի աղջիկը): Ինչպե՞ս եմ ապրում, դու ձեռնից պատմի (ՀԹ): Իսկ ի՞նչ բան էր սովետական իշխանությունը, ոչինչ չգիտեր Տիգրանը (ՍՀ):

Մանրք.— Խնդրի շարահյուսական պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ ստորագասական հարաբերությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև զգալիորեն թուլանում է (տե՛ս վերևի օրինակները):

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 922. Պարագայական երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության բաշխստորոգյալին կամ բայով արտահայտված այլ անդամի՝ նկարագրելով այն հանգամանքները, որոնց առկայությամբ տեղի է ունենում տվյալ գործողությունը: Պարագայական երկրորդական նախադասությունները զրաբերում են շատ ավելի իմաստային հարաբերություններ, քան նախադասության պարզ պարագաները. այսպես՝ նրանք կարող են ունենալ հետևանքի, համեմատության իմաստներ, այնինչ պարզ պարագաները այդպիսի տարատեսակ չունեն: Պարզ պարագաներին համապատասխանող երկրորդական նախադասությունները ևս արտահայտում են շատ ավելի բաղմաղան իմաստային փոխհարաբերություններ և նրբերանգներ, քան պարզ պարագաները:

Պարագայական երկրորդական նախադասությունները կարող

են ցույց տալ գլխավորի գործողության հետ կապված տարբեր հանգամանքներ: Ըստ այդմ նրանք ունեն հետևյալ տարատեսակները՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափի, համեմատության, պատճառի ու հիմունքի, նպատակի, պայմանի, զիջական և հետևանքի:

Տեղի ՊԱՐԱԳՐԵ ՆՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 923. Տեղի պարագա են կոչվում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք նկարագրության միջոցով ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալի կամ բայով արտահայտված այլ անդամի գործողության տեղը և կամ նյութական բովանդակություն են տալիս գլխավոր նախադասության ձևական տեղի պարագային: Օրինակ՝ Ուր չի հասել ջուրը, երկիրը շորացել է կիզիչ արևից (ՎԱ, Հովաղաձորի գերիները): Այնտեղ պիտի երևա դա, ուր գնում ենք միասին (ՀՔ, Մեծ տան ղավակները):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունների միջոցով կարող են դրսևորվել հետևյալ տարածական հարաբերությունները. ա) այն տեղը, որտեղից սկսվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը (Նս հեռացա այնտեղից, որտեղ ինձ լավ չէի զգում). բ) այն տեղը, որտեղ կատարվում, տեղի է ունենում նախադասության գործողությունը (Նս աշխատում է այնտեղ, որտեղ կառուցում են մեծ գործարաններ). գ) այն տեղը, դեպի որը ուղղված է գլխավոր նախադասության գործողությունը (Նս վազեցի այնտեղ, ուր մարդիկ էին հավաքված). դ) այն տեղը, որի միջով, վրայով կատարվում է գործողությունը (Ճանապարհն անցնում է այնտեղով, որտեղ երեկ կուսական անտառ էր):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել այն որոշիչ երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք ունեն տեղի իմաստային երանդ: Վերջիններս գործածվում են այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է գոյականով արտահայտված տեղի պարագա, այսինքն՝ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման, սկսվելու, ուղղվածության տեղը ընդհանուր առմամբ հայտնի է, սակայն անհրաժեշտ է նրա մասին պատկերացումը ավելի լրիվ և կոնկրետ դարձնել: Այդ բանը, ահա, կատարվում է որոշիչ երկրորդական նախադա-

սուբյուկտների միջոցով: Օրինակ՝ Նա հասավ մի փոքրիկ բարձուրյան, որտեղ ծառերը շրջապատել էին ինչ-որ ավերակի (ԱԲ. խաչատուր Աբովյան):

Ի տարբերություն այս տիպի որոշիչ երկրորդական նախադասությունների՝ տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները գրվում են այնպիսի գլխավոր նախադասությունների մոտ, որոնցում նյութական ինքնությունն իմաստ ունեցող խոսքի մասով, հատկապես գոյականով արտահայտված տեղի պարագա սովորաբար չի լինում: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են առկա լինել այնտեղ, այնտեղից, դեպի այնտեղ, այնտեղով հարաբերյալները, որոնք, ինչպես ասվել է, ծառայում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապի ուժեղացմանը և նյութական բովանդակություն են ստանում վերջինից:

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում գոյականով արտահայտված տեղի պարագա, սակայն գլխավորի գործողության կատարման տեղը լրիվ բացահայտվում է միայն երկրորդական նախադասության միջոցով: Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները տարբերվում են որոշիչ երկրորդական նախադասություններից նրանով, որ նրանց գլխավորի մեջ անպայման համապատասխանում է այնտեղ հարաբերյալը, և այն փաստորեն հանդիսանում է գլխավոր նախադասության բաղմակի տեղի պարագաներից մեկը: Օրինակներ՝ Հրապարակի վրա, այնտեղ, ուր մարդիկ միշտ ժողովվում են, կաղնի ծառի տակ մերկ կնոջ մի պղնձյա արձան կար կանգնած (ՎՓ, Արձանը): Ախուրյան գետի աբեմտյան ափին, այնտեղ, ուր Տեկորի վտակը խառնվելով՝ դործում է ջրապարիակ մի եռանկյուն, կառուցված էր հինավուրց մի քաղաք (Մ., Գևորգ Մարզպետունի): Ում մասին է վիպում, Մարտիրոսի թե՛ իր այն մարտական ընկերների, որոնք ընկել են Ռուսներում, այնտեղ, ուր եռում էին պատերազմի խառնարանները (Սե, Հողը):

Այս նախադասությունները բնույթով մոտ են բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններին (բացահայտում են գլխավոր նախադասության տեղի պարագան):

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություն կարող է գրվել նաև մակբայով արտահայտված պարզ տեղի պարագա ունեցող բայի մոտ: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախադասու-

թյունը ճշտում, ավելի որոշակի է դարձնում գլխավոր նախադասության գործողության կատարման տեղը: Օրինակ՝ եվ վերջին անգամ նայեցինք մենք ետ, ուր ոչինչ չկար մեզ համար յուրիշ (ԵԶ): Եվ նա աչքերով իբ միգապատ նայում է իր շուրջը. նայում ներքև, ուր գետն է երգում ահեղ երգեր (ԵԶ):

§ 924. Տեղի պարագա: Երկրորդական նախադասություններն ունեն ավատ շարադասություն: Նրանք կարող են լինել և՛ վերջապատ, և՛ առաջադատ, ըստ որում ավելի հաճախ հանդիպում է սրանց առաջադատ գործածությունը: Դրվելով գլխավոր նախադասության մեջ առաջադատ հարաբերակցի հետո, տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են լինել նաև միջադատ (տես նախորդ, ինչպես նաև հաջորդ օրինակները):

§ 925. Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին միայն հարաբերական բառերով: Որպես այս նախադասությունների կապակցության միջոց գործածվում են ուր և որտեղ հարաբերական գերանունները (երբեմն ու թաքմատարի հետ), որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր կիրառության շրջար և գրանորում է իմաստային տարբեր նրբերանգներ:

Ուր հարաբերականը գործածվում է հետևյալ դեպքերում.

ա) երբ երկրորդական նախադասության միջոցով նկարագրվում է այն տեղը, դեպի որը ուղղված է գլխավոր նախադասության բաշատորոգյալով կամ բայական անգամով գրանորված գործողությունը: Դրախավոր նախադասության մեջ նրան կարող են համապատասխանել այնտեղ, դեպի այնտեղ, դեպի այն տեղը հարաբերյալները: Օրինակներ՝ Մաղկավառ ուղին գնում է կրկին Ուր լույս թեքերով ճախրում էի ես՝ երազելով քեզ, հավերժական կին (Իս.): Երազավորսում ես ունեմ բարեկարգ բանակ, առաջնորդիս նրան, ուր ու ցանկալի է քեզ (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի):

բ) Ավելի հաճախ ուր հարաբերականը գործածվում է այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման տեղը որոշվում է դեպի այն ուղղված մի այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, այս դեպքում ուր հարաբերականի հետ կարող է գործածվել դեպի կապը (դեպի ուր). իսկ գլխավոր նախադասության մեջ կարող է լինել այնտեղ հարաբերյալը: Օրինակ՝ Ուր ահեղ կռվով չի մտնիլ արքան, Ղոնաղ է աշուղն իրեն սաղի հետ (ՀԹ): Այնտեղ պիտի երևա դա, ուր գնում ենք միասին (ՀԹ, Մեծ տան

ղավակները): Ես ևս զնացի այնտեղ. դեպի ուր շարժվում էին մարդկանց խմբերը: Զրաժակի մոտ, այսինքն այնտեղ, ուր առուն պատի միջով մտնում է հարեանի պարտեզը, ինքը տեսավ իշխանին (ԱԲ, Կյորես):

գ) Շատ հաճախ ուր հարաբերականը հանդես է գալիս որպես ուրտեղ հարաբերականի համանիշը, այսինքն՝ նրանով միացող երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս զլխավոր նախադասության գործողության կատարման տեղը՝ այնտեղ տեղի ունեցող (ունեցած, ունենալիք) մի այլ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով: Այս նախադասություններին ևս զլխավորի մեջ կարող է համապատասխանել այնտեղ հարաբերչալը: Օրինակներ՝ Որոտանի կիրճի հայտնի բրուտանոցը գտնվում էր այնտեղ, ուր հնադարյան կամուրջը աղեղվել էր գետի վրա (ՍԽ, Հողը): Աժա ապերը... եղները պահում էր այնտեղ, ուր հիմա ըսպիտակ բանտ էր (ԱԲ, Կյորես): Այնտեղ, ուր ուժը չի հաղթահարում, խոհեմությունը, լեզուն, անուշ խրատները կարող են հաղթել (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

Ուր հարաբերականին հաճախ ավելանում է ուր թարմատար շաղկապը, որը նախադասությանը տալիս է ընդհանուր-անորեշ նշանակություն, այսինքն՝ այս դեպքում գործողության տեղը մատնանշվում է ընդհանուր ձևով, առանց կոնկրետացնելու, որտեղի դարձնելու այն: Օրինակ՝ Այս անգամ ճիշտ հասել եմ այնտեղ, ուր ուր իմ ցանկությունն ու պարտքը առաջնորդում էին (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի): Զորքերը խուժեցին վիմափոր տաճարը... թափանցեցին ամեն տեղ, ուր ուր մի ծածկված հարկ, գաղտնի անկյուն գտան (ն. տ.):

§ 926. Երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այն տեղը, որտեղ կատարվում է զլխավոր նախադասության գործողությունը, որպես կապակցության միջոց ավելի հաճախ գործածվում է ուրտեղ հարաբերականի գերանունը, որին ևս զլխավոր նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել այնտեղ հարաբերչալը: Օրինակներ՝ Գնա քարավանս, ինձ հետդ քաշ տուր, օտար ամայի ճամփեքի վրա. Ուրտեղ կհոգնիս, զլուխդ վար դիք ժեռ քարերի մեջ, փշերի վրա (Իս.): Եվ այնտեղ, ուրտեղ անտառներ կային, անտառնեղում երեններ, մնացին քարեր, փափուկ հողեր (ԱԲ, Հանապանք): Ուրտեղ քարը փխուր է, փոս է ընկել (ԱԲ, Բրուտի տղան):

§ 927. Երբ Երկրորդական նախադասությամբ որոշվում է գրլխավոր նախադասության սկսման տեղը նույն վայրից սկսվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, այն միանում է գլխավորին որտեղից հարաբերականով, որին կարող է համապատասխանել այնտեղից հարաբերյալը. օրինակ՝ Ես գալիս եմ այնտեղից, որտեղից դու ես եկել: Երբ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ուղղվածության տեղը որոշվում է այդտեղից սկսվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, երկրորդական նախադասությունը դարձյալ միանում է գլխավորին որտեղից հարաբերականով, որին այս դեպքում համապատասխանում է այնտեղ հարաբերյալը. օրինակ՝ Ես տար այնտեղ, որտեղից բերել ես (ՆՁ, Հացափան): Հասիր այնտեղ, որտեղից ուր ես եկել է (ՀՔ, Մեծ տան դավախները): Ուտեղից լացի ձայն լսես, ներս մտիր (ԱԲ, Կյուրես):

Կարող է լինել նաև հակառակ երևույթը. երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ գլխավորի գործողության տեղը՝ այնտեղ կատարվող կամ կատարված մի այլ գործողություն կամ եղելություն նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում առղևհ հարաբերյալն է դրվում բացառական հոլովով՝ այնտեղից. իսկ երկրորդական նախադասությունը միանում է որտեղ հարաբերականով: Օրինակ՝ Ջրի մեջ կփնտրես իմ մեծ դանակը և որտեղ կդտես, դնա այնտեղից ինչքան թուշում է մեղուն (ԱԲ, Ձորերի լույսը):

§ 928. Երբ տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, որտեղ և ուր հարաբերականները երբեմն դրվում են ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո: Այս երևույթը նկատվում է հատկապես չափածո խոսքում և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Որինակ՝ Բայց սերը որտեղ հրդեհ է ձղել, Ի՞նչ անի էնտեղ հրդեհը մեկ էլ (ՀԹ): Աշխարհում որտեղ մի կուշտ կա, այնտեղ հաբյուր բաղցած կա (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան):

Երբեմն ուր և որտեղ հարաբերականներին կցվում է նաև և համադասական շաղկապը, և երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուր և, որտեղ և բարդ շաղկապներով: Կապակցության այս ձևն ունի այն առանձնահատկությունը, որ գրլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ չի լինում, սակայն

երկրորդական նախադասության բովանդակությունը շեշտվում է (այդ դերը կատարում է և շաղկապը): Գլխավոր նախադասության մեջ միշտ լինում է սլարդ տեղի պարագա, որին և լրացնում է երկրորդական նախադասությունը: Վերջինս միշտ լինում է ետադաս: Այս տիպի երկրորդական նախադասությունները բնույթով խիստ մոտենում են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին: Օրինակներ՝ Զրույցը տեղի էր ունենում Հակոբյանի տան բաց պատըզ-զամբում, ուր և հետզհետե սկսեցին հավաքվել մի քանի ծերունիներ (ՎԱ, Սևանի տիփին): Ինձ նույն օրը տեղավորեցին մի տառնիք, ուտեղ և պիտի ապրելի (ԱԲ, Խոնարհ աղջիկը):

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի նախադասություններում ստորադասական հարաբերությունը որոշ չափով թուլացած է:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱՍԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 929. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններն աչքի են ընկնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունների բազմազանությամբ: Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները բացահայտում են գլխավորի գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ զրաւորում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային հարաբերությունները:

Ստորադասական հարաբերությունը ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններում արտահայտվում է առանձնահատուկ ձևով: Երբեմն դժվար է լինում որոշել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին, իսկ երբեմն էլ, ինչպես կտեսնենք ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների տարբեր տեսակների քննությունից, ստորադասական հարաբերությունը բնույթով ընդհուպ մոտենում է համադասությանը: Այդ երևույթը հատկապես երևան է գալիս անշաղկապ կապակցության ժամանակ:

§ 930. Գլխավոր և ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների միջև եղած իմաստային տարբեր փոխհարաբերությունները զրաւորվում են քերականական տարբեր միջոցներով:

Որպես կապակցության հիմնական միջոց այս դեպքում ևս հանդես են գալիս շաղկապներն ու հարաբերական բառերը, որոնք հենց իրենց բառային նշանակությամբ ցույց են տալիս ժամանակային հարաբերություն: Դրանք են՝ երբ, մինչև, մինչև որ, մինչ, մինչդեռ, բանի, բանի դեռ, բանի որ, հենց, հենց որ: Բացառությամբ է կազմում ռ Զ շաղկապը, որը կապակցում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունները առանց իմաստային երանդ տալու այդ կապակցությանը: Ժամանակային հարաբերությունը այս դեպքում արտահայտվում է քերականական այլ միջոցներով:

Ժամանակային հարաբերությունն արտահայտելիս կարևոր նշանակություն ունեն հաճախ քերականական մյուս միջոցները: Դրանցից ամենահիմնականը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնեցումն է: Եվ դա հաճախակի է. գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային փոխհարաբերությունը ամենից առաջ պիտի դրսևորվի նրանց ստորոգյալների ժամանակների միջոցով:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ժամանակային փոխհարաբերության իմաստային նրբերանգները դրսևորելու համար կարևոր դեր ունի նաև նրանց բառային կազմը, հատկապես եղանակավորող բառերի և որոշ մակբայների առկայությունը (հազիվ, հակառժ, դեռևս, արդեն, նոր և այլն), որոնք ավելի հշտում, որոշակի են դարձնում այդ հարաբերությունները: Նշաղկապ կապակցության ժամանակ այս երկու միջոցների հետ միասին կարևոր նշանակություն են ստանում նաև հնչերանգը և նախադասությունների շարադասությունը:

§ 931. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ սովորաբար առկա են լինում երկու հիմնական տիպի ժամանակային փոխհարաբերություն. 1) համաժամանակության փոխհարաբերություն, երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունները կատարվում են միաժամանակ և 2) ժամանակային հաջորդականության փոխհարաբերություն, որը իր հերթին բաժանվում է երկու ենթատեսակի՝ ա) գլխավոր նախադասության գործողությունը հաջորդում է երկրորդական նախադասության գործողությանը և բ) գլխավոր նախադասության գործո-

ղությունը նախորդում է երկրորդական նախադասության գործողությանը:

Այս ժամանակային իմաստային փոխհարաբերությունները դրսևորվում են քերականական տարբեր միջոցներով: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

§ 932. Համաժամանակության իմաստային փոխհարաբերությունը դրսևորող բառը ստորագասական նախադասություններ — Այս նախադասություններն ունենում են հետևյալ իմաստային նրբերանգները.

ա) գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարման ժամանակը որոշվում է նրա հետ միաժամանակ տեղի ունեցած մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, այսինքն՝ երկրորդական նախադասության գործողությունը կատարվում է գլխավորի գործողությանը զուգընթաց: Այս դեպքում մենք գործ ունենք լրիվ միաժամանակության հետ: Այս իմաստային փոխհարաբերությունը արտահայտվում է հետևյալ քերականական միջոցներով:

Երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ շարահասություն, այսինքն՝ կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս, և՛ միջադաս: Այն միանում է գլխավորին երբ (Երբ որ) հարաբերական բառով, երբևէ նաև որ շաղկապով (վերջինիս գործողությունը այս տիպի նախադասություններում ավելի հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին): Օրինակներ՝ Ուսուցիչները սիրալիր ժպտում էին, երբ նա դաս էր պատարհանում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Պատը որ փուլ է դալիս, աչքերդ բնադղաբար փակում ես (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Էն առավելում կեսօրին, երբ որ շոգից նեղանում, գնում էինք լողանում (ՀԽ):

§ 933. Շատ հազվագեղ այս տիպի առաջադաս ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին նաև եթե, քե որ շաղկապներով: Մյուսը չլետք է շփոթել պայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ, որովհետև չնայած ունեն պայմանի որոշ իմաստային երանգ, սակայն հիմնականում գրվածքում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային փոխհարաբերություններ. օրինակ՝ Նքե ազատ բոլեներ էին լինում, թեյի բաժակի կողքին բացում էի գիրքը և սկսում էի կարդալ (ՀՔ, Մեծ տան զավակ-

վակները): Թե ուր ձեռներս մի բան է ընկնում, չենք կարողանում բերան հասցնենք (ՀԹ): Եթե Զատիկը սովում ու հաց էր ուզում, մայրը չէր համարձակվում մի կտոր հաց վերցնել ու տալ նրան ՄԱՍ, Ծարավը):

Որ բերված օրինակներում երկրորդական նախադասությունները պայմանի չեն, երևում է նրանից, որ եթե, քե ուր շաղկապները կարելի է փոխարինել երբ շաղկապով՝ առանց գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների իմաստային փոխհարաբերությունների փոփոխման: Այստեղ ժամանակային հարաբերությունների դրսևորմանը օժանդակում է սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների գործածությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ: Այս կառուցվածքի նախադասությունները ցույց են տալիս սովորաբար միաժամանակ կատարվող կամ կատարված գործողություններ:

§ 934. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը բացահայտվում է սովորաբար նրան զուգընթաց կատարվող մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով, երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին նաև Բանի հարաբերական բառով. օրինակ՝ Քանի մեր տուն դար, միշտ կոնֆետ կբերեր ինձ համար (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Համաժամանակություն ցույց տվող երկրորդական նախադասությունը հաճախ համապատասխանում է այն ժամանակ հարաբերչալո, որին և սովորաբար անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությունը. օրինակ՝ Նա ուշքի եկավ միայն այն ժամանակ, երբ ձայն տվին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Երբեք կյանքն աշխարհն թանկագին չի թվում մարդուն, ինչքան այն ժամանակ. երբ նա վտանգի տակ է (Ն. տ.):

§ 935. Գլխավոր նախադասության մեջ հաճախ առկա է լինում մակբայով արտահայտված ժամանակի պարագա, որը թեև ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը, սակայն վերջինս լրիվ բացահայտվում է միայն այդ պարագայի ցույց տված ժամանակամիջոցում կատարված մեկ այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով: Դրանով ևս ընդգծվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կատարման միաժամանակությունը: Որպես պարզ ժամանակի պարագա կարող են հանդես գալ հետևյալ մակբայները՝ հիմա, այժմ, ամեն

անգամ, միշտ, մշտական (վերջինս բարբառային է): Երկրորդական նախադասությունը դրվում է այդ ժամանակի պարագայից անմիջապես հետո և այդ պատճառով լինում է միայն միջադասկամ վերջադաս (մեծ մասամբ լինում է միջադաս): Օրինակներ՝ Իսկ հիմա, երբ երկրի մեծագույն մասը հետ էր խլված թշնամուց... այժմ թագավորն ու սպարապետը անհրաժեշտ էին համարում նամակներ ուղարկել և այն նախարարներին... (ՍԶ, Պոսպթագավոր): Եվ ամեն անգամ, երբ խոսք էր լինում գանձի մասին, նա տխրությամբ նայում էր վառարաններին ու ասում (ՍԶ, Ջրմուռան գիշերներ): Մշտական, երբ որ կռիվ էր գնում, էնտեղ էր քո հերն իր ազդեցն սնում (ՀԹ):

Ծանոթ.— Այս նախադասությունները չպետք է շփոթել երբ-ով միացող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք գործառում են միայն գոյականով արտահայտված ժամանակի պարագաների հետ:

§ 936. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների համաժամանակությունը արտահայտվում է հիմնականում բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնեցմամբ: Երկրորդական նախադասության մեջ սովորաբար գործածվում է նույն եղանակն ու ժամանակը ինչ որ գլխավորի մեջ (դրանով էլ դրսևորվում է միաժամանակությունը): Բացառություն են կազմում միայն Բանի հարաբերականով միացած երկրորդական նախադասությունները:

Տարբեր եղանակների ու ժամանակների գործածությունը այս բարդ նախադասություններում կախված է ամբողջ բարդ նախադասության արտահայտած իմաստից:

§ 937. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակն է գործածվում այն դեպքում, երբ ընդհանրապես դատողություն է արվում միաժամանակ կատարվող գործողությունների մասին և կամ նկարագրվում են սովորաբար միաժամանակ հանդես եկող գործողություններ և եղելություններ: Իսկ երբ նկարագրվում են անցյալում սովորաբար միաժամանակ հանդես եկած գործողություններ, կիրառվում է անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակներ՝ Երբ լուսինը կաթնագույն լույսով ողողում էր այդ սքանչելի բարձրությունը, պլպլացող խարույկի շուրջն էին կիտվում բոշաները (ՎՓ): Այդպես դողահար վազում է գազանը, երբ հրդեհվում է անտառը:

Այդպես փախչում է հոտը, երբ կայծակն ահռելի որոտով խփում է մոտակա ժայռին (ԱՔ, Սպիտակ ձին):

Ծանոթ.— Ներկա ժամանակի այս կիրառությունը հասկապես շատ է հանդիպում ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. օրինակ՝ էծի մեջքը, ուր բոլ է գալիս, քսում է շոբանի մահակին (Սև, Հողը):

§ 938. Անցյալի անկատար ժամանակը կարող է ցույց տալ նաև անցյալում միաժամանակ կատարված գործողություններ: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության անցյալ անկատար ժամանակին կարող է երկրորդական նախադասության մեջ համապատասխանել նաև անցյալի հարակատար ժամանակը, և կամ դրություն, վիճակ ցույց տվող, անցյալ ժամանակով հանգույց ունեցող բաղադրյալ ստորոգյալ. օրինակ՝ Ինձնից հեռու թափառում էիր. երբ ողջ էիր դու (Իս.): Երբ այստեղ զրադված էին կրոնական ապարդյուն վիճաբանություններով, այնտեղ Հայաստանում Մեքութան Աթորունին ավելի և ավելի սասուկացնում էր Արտագերսի պաշարումը (Ր, Սամվել): Երբ դու գրում էիր, ես աշխատում էի:

բ) Համաժամանակությունը դրսևորող բարդ ստորադասական նախադասության մասերի միջև երբեմն լինում է մասնակի միաժամանակության հարաբերություն. երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է մի սկսված և ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, եղելություն, վիճակ, որի կատարման, երևան գալու մի որևէ պահում կատարվում-ավարտվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը:

§ 939. Այս դեպքում ես երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին երբ (եբբ ուր) հարաբերական դերանվամբ, որին կարող են համապատասխանել այն ժամանակ, այն միջոցին հարաբերյալները: Օրինակներ՝ Երբ իջնում էինք կառքից, բակի դռան շեմքում կանգնած մի կին շտապով անհետացավ (ՆԴ, 25): Երբ ես վննում էի այդ բոլորը, իմ մեջ հարց ծագեց (ՎՓ, Քար ջարդողները): Աստված պատժեց նրան հենց այն ժամանակ, երբ նա կարծում էր, թե ինքը արդեն ամենազոր է (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Ապստամբության պարտությունից հետո զնդակահարվեց. երբ որդին 6—7 տարեկան էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը, հարաբերյալի հետ

միասին կարող են գործածվել նաև եղանակավորող բառեր: Այդպիսին է, օրինակ, նախավերջին նախադասության մեջ գործածված հենց եղանակավորող բառը, որի օգնությամբ նախադասության տրամաբանական կենտրոնը դառնում է գործողության կատարման ժամանակը, այսինքն՝ ժամանակի պարագան:

§ 940. Բայ-ստորոգյալների ժամանակների հաջորդականությունը այս բարդ ստորադասական նախադասություններում հետևյալն է. երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակով, որը ցույց է տալիս տեական, չավարտված գործողություն: Իսկ երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է որևէ դրություն, վիճակ, որի առկայության ընթացքի մի պահում կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը, նրա (երկրորդական նախադասության) ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ՝ կազմված դրություն, վիճակ ցույց տվող բառից և անցյալ ժամանակով դրված հանգույցից: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը երկու դեպքում էլ դրվում է բայի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակով, որով ցույց է տրվում երկրորդական նախադասության գործողության որևէ պահում կատարված-ավարտված գործողություն (տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ պատմվում է վաղ անցյալում կատարված գործողության մասին, իսկ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է մի այնպիսի վիճակ, դրություն, որի ընթացքում կատարվել է այն, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի վաղակատար կամ անցյալի վաղակատար ժամանակներով. այսպես՝ Այդ երգը, սիրտ, գիտե՞ս դու, երգել եմ և ես, երբ որ պատանի էի հրավառ ու վես (Իս.): Տասը տարի առաջ, երբ դեռ Կարոյի հայրը ողջ էր, տեղի էր ունեցել մի դեպք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

§ 941. դ) Երբեմն մասնակի միաժամանակությունը զրսևորվում է հակառակ հարաբերությամբ, այսինքն՝ գլխավոր նախադասությունն է ցույց տալիս սկսված և ընթացքի մեջ եղող գործողություն, իսկ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է այդ ընթացքում կատարված-ավարտված գործողություն: Այս նախադասություններն ունեն առանձնահատկությունը, որ երբ երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, այն իրոք լրաց-

նում, ստորագասվում է գլխավորին, իսկ երբ վերջադաս է, ապա կարծեք, հենց առաջադաս գլխավոր նախագասության ժամանակով է որոշվում երկրորդական նախագասության գործողության կատարման ժամանակը. օրինակ՝ Պատեֆոնը կրկնում էր «բարեկենդանի» վերջին բառերը, երբ Ծովինարը մտավ մեծ ու քառակուսի սենյակը (ՔԹ, Պատերազմ)։ Բերված օրինակում քերականորեն երկրորդ նախագասությունն է ստորագասված առաջինին («երբ Ծովինարը մտավ մեծ ու քառակուսի սենյակը»), քանի որ նրա կազմի մեջ է մտնում երբ հարաբերական դերանունը։ Սակայն երբ վերցնում ենք այս բարդ նախագասության մասերի միջև եղած իմաստային փոխհարաբերությունները, ապա ակնհայտ է, որ առաջին՝ քերականորեն գլխավոր նախագասության գործողության կատարման ժամանակով է որոշվում երկրորդական նախագասության գործողության կատարման ժամանակը։

§ 942. Ժամանակային այս հարաբերության դեպքում ստորագասական կապակցությունը իրացվում է հետևյալ քերականական միջոցներով. երկրորդական նախագասությունը միանում է գլխավորին երբ հարաբերական դերանվամբ, հազվադեպ նաև ուշադկապով և ունենում է ազատ շարագասություն (կարող է լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս)։ Օրինակներ՝ Պատրաստվում էի պառկելու, երբ դռան զանգը հնչեց (ՆԴ, Սպանված աղավնի)։ Նրբարձակուրդը վերջացավ և նա վերադարձավ քաղաք, ձեռքի տակ ուներ պիեսի երկու փոփոխակ (ՔԹ, Պատերազմ)։ Մի գարնան իրիկուն էր, ու այս դեպքը պատահեց (ՀԹ)։

Մանր.— Այս երկրորդական նախագասությունները միանում են ու շաղկապով մեծ մասամբ բարբառներում և ժողովրդական-խոսակցական շեղվում, որից էլ կրեմն անցնում են զեղարվեստական դրականության մեջ։ Գիտական գրականության մեջ կապակցության այս ձևը բուլսրովին չի գործածվում և հանձնարարելի չէ։

§ 943. Ժամանակների հաջորդականությունը այս նախագասություններում հետևյալն է. քանի որ գլխավոր նախագասության մեջ նկարագրվում է սկսված, բայց չավարտված գործողություն, նրա ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար, երբեմն նաև անցյալի վաղակատար ժամանակներով կամ լինում է բաղադրյալ՝ անցյալ ժամանակի հանգույցով, իսկ

երկրորդական նախադասության ստորոգյալը միշտ դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով, որով դրսևորվում է գլխավորի գործողության կատարման ընթացքի կամ որևէ դրույթյան, վիճակի որոշ ժամանակահատվածում կատարված-ավարտված գործողություն: Օրինակներ՝ երբ վաղոն կուժը ձեռին մտավ բակը, դուրգարի կինը պատշգամբում կար էր անում (ՍԶ, Ձմռան գիշերները): Գրեթե մոռացել էի բարեկամներիս, երբ բախտը նորից բերեց մեզ իրար ՆԴ, Սպանված աղավնի): Սկսվել էր մի ընդհանուր կենդանի խոսակցություն, երբ մտավ Սառան մատուցարանը ձեռքին (ն. տ.): Ծանր մտորումների մեջ էր, երբ նրան մտնեցավ Արսեն Տոնոյանը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Արամ, դու խոր քնած էիր. երբ ընկերս եկավ (ՔԹ, Պատերազմ):

Ժամանակային աշակերտի հարաբերության առկայության դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի լինում (տե՛ս վերևի օրինակները), սակայն հաճախ հանդես են գալիս առդևն և դեռ ժամանակի պարագաները, որոնցով ընդգրծվում է գլխավոր նախադասության գործողության շավարտված և ընթացքի մեջ լինելը. օրինակ՝ Արդեն ուշ երեկո էր, երբ նա միջանցքում վերցնելով ինչ-որ մեկի շալը, դեց ուսերին և դուրս եկավ փողոց (ԳՍ, Թեհրան): Երբ մտավ աղայի գոմը, կովերն առդևն չկային (նԶ, Հացալան): Ես դեռ կարդում էի, երբ նա ներս մտավ:

§ 944. Միաժամանակությունը ցույց տվող երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ նաև ժամանակային սահմանափակության նշանակություն, այսինքն՝ ցույց տալ, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվում է (պիտի կատարվի) այնքան ժամանակ, քանի դեռ կատարվում է երկրորդական նախադասության գործողությունը: Այլ կերպ ասած՝ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը սահմանափակվում է երկրորդական նախադասության գործողության ժամանակով:

Այս ժամանակի պարսպա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին բանի, բանի դեռ (երբեմն նաև բանի ուր), մինչ, մինչդեռ շաղկապներով:

Քանի (բանի ուր), բանի դեռ շաղկապներով միացող նախադասություններն ունեն սովորական շարադասություն և ցույց են տալիս

լրիվ միաժամանակություն: Օրինակներ՝ Քանի կենդանի էր, բավարասում էինք, զրպարտում (Շիրվ., Քառս): Ու քո շվաքում քանի ումենք կանք, քո ծառան լինենք, քո խարջը միշտ տանք (ՀԹ): Եվ նա ծանր ու հանդիսավոր քայլերով մտավ արքայական սրահները, մտածելով, թե քանի շուտ է, քանի դեռ թագավորի մոտ մարդիկ չեն եկել, կատարի իր մտադրությունը (ՍԶ, Պապ թագավորը):

Քանի. քանի դեռ շաղկապներով միացող ժամանակի երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս տեական, անցյալ կամ ներկա ժամանակակետի նկատմամբ ընթացքի մեջ գտնվող գործողություններ, այդ պատճառով բայի անցյալ կատարյալ ժամանակը այս նախադասություններում սովորաբար չի գործածվում: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է բայի տեական գործողություն նշանակող որևէ ժամանակով և կամ լինում է բաղադրյալ, որով տրվում է այնպիսի վիճակ կամ դրություն, որի գոյության ամբողջ ընթացքում կատարվել, կատարվում կամ պիտի կատարվի գլխավոր նախադասության գործողությունը (տե՛ս վերևի օրինակները): Ժամանակների գործածությունը գլխավոր նախադասության մեջ համեմատաբար ազատ է, սակայն անցյալ կատարյալ ժամանակ այստեղ ևս չի գործածվում: Իհարկե շատ հաճախ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները ժամանակով համաձայնում են. այսպես՝ Քանի Մարգարիտունի իշխանը՝ Աշոտ թագավորի հավատարիմը, գտնվում էր Գառնո բերդի մեջ, բերդակալական պաշտոնը վարում էր անձամբ (Մուր., Գևորգ Մարգարիտունի): Այս դեպքում գործողությունների կատարման միաժամանակությունը ավելի է ընդգծվում:

Ծանոթ.— Քանի դեռ շաղկապը գործածվում է մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ժխտական է և ցույց է տալիս, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը շարունակվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի սկսվել երկրորդական նախադասության գործողությունը: Այս դեպքում բայ-ստորոգյալը դրվում է սովորաբար վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակներով, այսպես՝ «Քանի դեռ ինքս չեի տեսել, կարծում էի, թե ճիշտ չեն ասում»:

Ինչպես ասվեց, սահմանափակության նշանակություն ունեն

նաև մինչ, մինչդեռ շաղկապներով միացած միաժամանակություն ցույց տվող երկրորդական նախադասությունները: Սրանք, ի տարբերություն նախորդների, չունեն ազատ շարադասություն և սովորաբար գործածվում են առաջադաս (մինչդեռ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասությունները վերջադաս գործածվելու դեպքում դադարում են ստորադասական հարաբերություն առատհայտելուց և վերածվում են զուգադրություն դրսևորող համադասական նախադասությունների): Այս շաղկապներով միացած երկրորդական նախադասությունները կարող են ցույց տալ և՛ լրիվ միաժամանակություն, և՛ մասնակի միաժամանակություն:

Առաջին դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալները ժամանակով համաձայնում են (մեծ մասամբ դրվում են անցյալ անկատար ժամանակով), դա էլ հանդիսանում է լրիվ միաժամանակություն արտահայտելու քերականական միջոց, իսկ մինչ և մինչդեռ շաղկապները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության սահմանափակում երկրորդականի գործողության ժամանակի սահմաններում. օրինակներ՝ Մինչ նա ծանր ու բարակ բաժնաճանում էր, աչքերը մեկ դեպի աջ, մեկ դեպի ձախ պտտելով զննում էին հարուստ տան մուտքը (Շիրվ., Քառս): Մինչ նա խոսում էր, գնում-գալիս, ասլա-րատը շարունակում էր գործել (ՍԶ, Ջմռան գիշերներ): Մինչ նրանք դատողություններ էին անում, Հասոն իր սուր աչքերով խուզարկում էր ժայռերի ծերպերը (ՎԱ, Հովազաձորի գերիններ):

Երկրորդ դեպքում (մասնակի միաժամանակություն) երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է տևական, երկարատև գործողություն, եղելություն, որի մի պահում կատարվում է մի կարճ, ոչ տևական գործողություն: Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակով, կամ լինում է բաղադրյալ, իսկ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Ժամանակների այսպիսի հաջորդականության միջոցով էլ հաղորդվում է մասնակի միաժամանակության գաղափարը: Սահմանափակման նշանակությունը դարձյալ տրվում է շաղկապների միջոցով. օրինակ՝ Մինչ ինժեները պատմում էր, լիզան թողնելով բինոկլը, հանեց մատիտն ու սկսեց գրի առնել (Ա, Զրվեթի ցոլքում): Մինչդեռ իջնում էի մութ նախասենյակի սանդուղքով, զանգակը

Երրորդ անգամ հնչեց (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Մինչ նա զբաղված էր իր մտքերը կարգի բերելով, Հասմիկը մի անգամ էլ ոտից գլուխ շափեց նրան (ՆՁ, Հացավան):

Հաճախ մինչ շաղկապի մոտ ստորոգյալը դրվում է ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակով, որը ցույց է տալիս մասնակի միաժամանակություն և դրսևորում է սկսված, ընթացքի մեջ եղող տևական գործողություն: Այսպիսի նախադասություններում մինչ-ի փոխարեն Երբեմն գործածվում է մինչև շաղկապը: Օրինակներ՝ Մինչ ներսինները կալայմանավորվեին ինչ ասել նրան, նա ծանր մտավ սրահը (ԴԴ, Վարդանանք): Մինչև հորքուր նազանը հաց կթխեր, Արամն ու տերտերը մի փոքրիկ պարկով զսրի տարան: ջրաղաց աղալու համար (ՆՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

§ 945. Ժամանակային հաջորդականությունը դրսևորող բառը ստորադասական նախադասություններ— Գլխավոր նախադասությունյան գործողության կատարման ժամանակը կարող է որոշվել նաև նրան նախորդող կամ հաջորդող գործողություն, եղելություն, իրողություն նկարագրելու միջոցով: Դրանք ժամանակային հաջորդականության իմաստային փոխհարաբերություններ դրսևորող բառը ստորադասական նախադասություններ են: Սրանք բաժանվում են երկու ենթատեսակի՝ նախադասություններ, որոնց զրվիւմովոր՝ գերադաս մասի գործողության ժամանակը որոշվում է նրան նախորդող որևէ գործողություն նկարագրելու միջոցով և նախադասություններ, որոնց գերադաս մասի գործողության ժամանակը որոշվում է նրան հաջորդող որևէ գործողություն, եղելություն նկարագրելու միջոցով:

§ 946. Երբ գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը որոշվում է նրան նախորդող գործողություն նկարագրելու միջոցով, ժամանակային հարաբերությունները նրանց միջև կարող են ունենալ հետևյալ նրբերանգները:

ա) Երկրորդական նախադասությունը բացահայտում է գլխավորի գործողության ժամանակը նրան նախորդող որևէ գործողության նկարագրելու միջոցով. օրինակ՝ Նոյն ետ եկավ, սեղանի վրա նա տեսավ սուսամբարի մի շոր տերև, որ ընկել էր թղթերի արանքից (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Այս երկրորդական նախադասությունները շատ հաճախ ունենում են պատճառի իմաստային

երանգ, տյսինքն՝ ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որը նախորդելով գլխավորի գործողությանը, միաժամանակ նպաստում, կարծես պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար. օրինակ՝ երբ լսեց, որ Շմավոնին հանում են, գլխին կացնի հարված ստացածի պես նայեց Մաթոս Գրիգորյանին (ՆՁ. Հաջավան): Այստեղ երկրորդական նախադասության գործողությունը (եբբ լսեց...), նախորդելով գլխավորին, միաժամանակ պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար: Իհարկե, այս նախադասությունները չի կարելի համարել պատճառի, որովհետև այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը երկու նախադասությունների միջև եղած ժամանակային հարաբերությունն է:

§ 947. Այս ժամանակային փոխհարաբերությունները դրսևորող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար ունենում են առաջադաս շարադասություն և միանում են գլխավորին եբբ (եբբ որ) հարաբերական բառով, երբեմն նաև որ շաղկապով: Վերջինս հատուկ է հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվին. օրինակներ՝ եբբ խոսք բաց արի թատրոնի ու երաժշտության մասին, պատանին կերպարանափոխվեց (Շիրվ., Արտիստը): Եբբ ամեն ինչ կազմ ու պատրաստ եղավ, նա ելավ Դվինից գիշերանց և ուղղվեցավ դեպի Սևան (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Բայց եբբ սարի հետևից արևը բարձրացավ, կարծես ջրմացավ ախուր ու լուռ ձիավորների սիրտը (ԱԲ, Սպիտակ ձին): Եվ եբբ հանդուժում էր պրույցը, լուռ լսում էին ջրերի ձայնը (ԱԲ, Սև հացը): Ու իմացավ ով եմ, այնքան ուրախացավ, որ կարծես կորցրած որդի ուներ ու հանկարծ գտավ (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների պատճառահետևանքային իմաստային երանգը հատկապես ուժեղ է որ շաղկապի գործածության դեպքում: Վերջինով միացող ժամանակի երկրորդական նախադասությունը բացառապես լինում է առաջադաս, ըստ որում որ շաղկապը կարող է դրվել ինչպես երկրորդական նախադասության սկզբում, այնպես էլ մի քանի անգամից հետո⁶¹. օրինակ՝ Երգս որ լսեց իմ դժբախտ մուսան, իսկույն հավաքեց իր փասա փուսան (ՀԹ):

⁶¹ Ինչպես ասվել է, այս երևույթը հատուկ է առաջադաս երկրորդական նախադասություն կապակցող շաղկապների մեծ մասին:

Երկրորդական նախադասության ցույց տված ժամանակը շեշտելու համար երբեմն գլխավորի մեջ նրան համապատասխանում են այն ժամանակ, այն բանից հետո հարաբերյալները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս. օրինակ՝ Դա պատահեց այն բանից հետո, երբ հա-
թիբը կրճատվեց Աշրաֆիի գործարանից (ԳՍ, Թեհրան): Հավա-
քարարուհին այն ժամանակ շուռ եկավ, երբ նրա ականջին հասան
ոտնաձայներ (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 948. Այս իմաստային հարաբերությունն արտահայտող բարդ նախադասություններում գլխավոր և երկրորդական նախա-
դասությունների ստորոգյալները սովորաբար դրվում են նույն
ժամանակով: Շատ է տարածված հատկապես անցյալ կատարյալ
ժամանակի գործածությունը, որը ցույց է տալիս անցյալում իրար
հաջորդած, կատարված-ավարտված գործողություն, եղելություն
(տե՛ս վերևի օրինակները):

Երբ բարդ նախադասության մեջ խոսվում է ընդհանրապես
անցյալում կատարված գործողության կամ եղելության մասին,
որի կատարման կոնկրետ ժամանակը հայտնի չէ, և՛ գլխավոր, և՛
երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում է սահմանա-
կան եղանակի վաղակատար ժամանակը. օրինակ՝ Ո՛վ գերեզման-
ներ, քանի՞ սգավոր Ձեր եզերքներին կանգնել եմ մի օր, էս դա-
տարկ կյանքին, անհաստատ բախտին Անեծքներ տալով բեկվել,
հեռացել, երբ ու սիրածի դազաղը մթին Վիճ եմ իջեցրել ու դեմքը
ծածկել (ՀԹ):

Երբ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գոր-
ծողությունները սովորաբար հաջորդում են իրար, կամ ընդհանուր
դատողություն է արվում տվյալ երևույթների, գործողությունների
ժամանակային կապի մասին, բարդ նախադասության մեջ գոր-
ծածվում է ներկա ժամանակը: Իսկ երբ այն վերաբերում է անցյա-
լին՝ անցյալի անկատար ժամանակը: Օրինակներ՝ Երբ խախտվում
է մի ծրագիր, խախտվում են տասնյակ այլ նախագծեր, որ կապ-
ված են նրա հետ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Լեռնը կանգնում էր
շարքի կենտրոնում և երբ բավական մոտենում էր կասսային, յուր
հերթը ծախում էր ցանկացողին 5—10 կոպեկով (Շիրվ., Արախ-
աղ): Երբ ձեռագիր գրքի էջը առաջը դրած՝ նա խփում էր ստեղծե-
րին... ու ավարտվում էր շարվածքը, նա ուրախանում էր դրանով
իր լավ երազը իրականացած տեսնող մարդու նման (ՍՀ):

Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններում բաշխվածական եղանակի ձևերն օգտագործելիս՝ երկրորդական նախադասությունը ունենում է պայմանի իմաստային հրանդ։ Այս բնույթի նախադասությունները, իհարկե, դեռևս պայմանի նախադասություններ չեն, որովհետև այստեղ հաղորդման նպատակը ոչ թե պայմանի նշանակությունն է, այլ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա ժամանակային կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվելու է երկրորդական նախադասության գործողության կատարվելուց հետո։ Օրինակ՝ Ա՜յ կուրախանա, երբ կիմանա, որ դուք այստեղ եք (ՀՔ, Մեծ տան գավակները)։ Երբ որ կտեսնեմ մի ոտս արդեն գերեզմանումն է, նոր կգամ ձեր այս մեռելների աշխարհը (ՆԴ, Սպանված աղավնի)։

Ինրված օրինակներից երկրորդում ժամանակի իմաստը գերիշխում է նաև շնորհիվ գլխավոր նախադասության բառային կազմի. այստեղ առկա է նոր՝ ժամանակ ցույց տվող բառը։

Սաճոր.— Ժամանակային հաջորդականություն ցույց տվող այս բարդ ստորադասական նախադասությունները չպետք է շփոթել նույն նշանակությունն ունեցող բարդ համադասական նախադասությունների հետ, որովհետև այստեղ ոչ թե տրվում է գործողությունների սոսկական հաջորդականությունը, ինչպես համադասության ժամանակ, այլ գործողություններից մեկը բերվում է որպես օժանդակ միջոց՝ մյուս գործողության ժամանակը ճիշտ որոշելու համար, այսինքն՝ մի նախադասությունը ստորադասվում է մյուսին։

բ) Ժամանակային հաջորդականության իմաստային հարաբերություն արտահայտող բարդ նախադասությունները կարող են ունենալ հետևյալ իմաստային նրբերանգը. գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը որոշվում է նրան անմիջապես նախորդած գործողության կամ եղելության նկարագրության միջոցով։ Այս դեպքում ևս գլխավոր նախադասությունը սովորաբար լինում է առաջադաս, սակայն հանդիպում է նաև վերջադաս կիրառությունը։ Այն միանում է գլխավորին հենց որ (երբեմն նաև ուղղակի հենց) շաղկապով, որը հենց իր բառային իմաստով ցույց է տալիս գործողությունների անմիջական հաջորդականություն։ Այս նախադասությունները միանում են գլխավոր-

րին նաև թե չէ շաղկապով: Բերենք օրինակներ. Հենց որ զարունը բացվեր, տատս կնստեր ձի, մի գյուղացի կբարձրացներ ինձ, կգներ ձիու գավակին (ԳՄ, Երիտասարդության սեմին): Եվ զարունն էր բացվում, և մեր սրտերն էին բացվում, հենց որ նա իր վվարթ ճիշով հայտնվում էր մեր գյուղում և մեր կտուրի տակ (ՀԹ): Էսպես վերևից հենց կանչեց աստված, Փոքրիկ որբերը փոխվեցին հանկարծ (ՀԹ):

§ 949. Առանձնահատուկ կառուցվածք ունեն այն նախադասությունները, որոնց մեջ որպես կապակցության միջոց հանդես է գալիս թե չէ շաղկապը: Երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում որպես կանոն լինում է առաջագաս, իսկ թե չէ շաղկապը դրվում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ վերջում, և գլխավոր նախադասությունը անմիջապես հաջորդում է նրան. օրինակ՝ Նայեց թե չէ, զգաց՝ իր մեջ Տասը գոմշի ուժ պակասեց (ՀԹ): Ահմադը հիվանդանում էր թե չէ, մեր ուրախությունն էլ հետը կտրում էր (ՀԹ):

§ 950. Գործողությունների անմիջական հաջորդականությունը ցույց տվող նախադասություններում հարաբերյալ սովորաբար չի լինում: Միայն երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ անմիջապես, իսկույն ժամանակի պարագաները, որոնց օգնությամբ ավելի է ընդգծվում գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդականին անմիջապես հաջորդելու գաղափարը. օրինակ՝ Այսօր դարթնել է թե չէ, իսկույն տնից դուրս է եկել (Շիրվ., Արտիստը): Այդ պատճառով հենց որ նա վհահափառի բերած լուրն իմացավ, անմիջապես դեպի զորանոցներն անցավ (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի):

§ 951. Ժամանակների կիրառությունը այս նախադասություններում հետևյալն է.

Անցյալում կատարված գործողությունների անմիջական հաջորդականությունն արտահայտելու դեպքում թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ կամ վաղակատար ժամանակներով. օրինակ՝ Հենց որ սկսվել էր Հայրենական Մեծ պատերազմը, գործկոմի նախագահը կամավոր մեկնել էր ռազմաճակատ (Սև, Հողը): Հենց որ տեղ հասան, կամոն բնագիտության

ուսուցիչ Արամի հետ մոռեցավ մարագին (ՎԱ, Սեանի ափին) (տե՛ս նաև վերևի օրինակները):

Երբ գլխավոր նախադասությամբ հաղորդվում է այնպիսի գործողություն, եղելություն, որը սովորաբար անմիջապես հաջորդում է երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողությանը, և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. օրինակ՝ Սակայն հենց որ նկատում էին քարտուղարի կողմն ուղղված Անուշի հուսահատական ժպիտը, նորից խուլ փոթկացնում էին (ՆԶ, Հացավան): Գիշերը լուսնի երկշուտ շողերը Հենց որ մտնում են էն խավար ձորը... Ոգի է առնում ամեն բան էնտեղ, Շնչում է, ապրում. և մութն է ահեղ (ՀԹ):

Երբ բարդ նախադասությամբ հաղորդվում են ապագայում սպասվող, իրար անմիջապես հաջորդելիք գործողություններ, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ գլխավորինը՝ ենթադրական կամ հարկադրական եղանակներով: Այս նախադասությունները ևս ունենում են պայմանի իմաստային երանդ. օրինակներ՝ Հենց որ աղաղակն դհոդեհն սկսվեն, թշնամին շփոթված պիտի փախչի (Մ., Գևորգ Մարգարտունի): Հենց որ դնացքը դա, կիմանամ (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալի՝ հրամայական եղանակով դրվելու դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակով: Այս կառուցվածքի նախադասություններով հրամայվում, հորդորվում է կատարել մի գործողություն՝ երկրորդական նախադասությամբ տրված գործողության կատարվելուց անմիջապես հետո. օրինակ՝ Հենց որ տեսնես, շուտ կբակիր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Դու չուրը վերջացնես թե չէ, գնա քաղհանավորների մոտ (Ն. տ.):

Երբեմն ըղձական եղանակի փոխարեն գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը, որով ավելի շոշափելի է դարձվում կատարվելիք գործողությունը: Իսկ հրամանը, հորդորը կարող է դրսևորվել ոչ միայն հրամայական եղանակի միջոցով, այլ նաև ենթադրական եղանակով: Այսպես՝ Հենց կուտապ եկավ ու թռավ, դու մի կողմի վրա խույս տուր (ՎԱ, Հովաքաձորի գերինները): Հենց որ գործդ վերջացնես, կգաս:

§ 952. Երկրորդական նախադասության գործողության՝ գրվածությունն անմիջապես նախորդելու գաղափարը երբեմն դրսևորվում է հետևյալ քերականական միջոցով. առաջագաստ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը գրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով և կրկնվում է ժխտական ձևով. օրինակ՝ Հենց ասին՝ շատին անմեղ բերանով, ասոված որոտաց իր գթոտ ձայնով (ՀԹ): Այս կառուցվածքի նախադասությունները շատ տարածված են հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Այդ նույն իմաստն է արտահայտվում նաև ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված և այստեղից դեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ թափանցած հետևյալ կառուցվածքի նախադասություններով. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջագաստ և միանում է գլխավորին ու շաղկապով: Վերջինս գրվում է երկրորդական նախադասության՝ ժխտական ձևով գրված բայից անմիջապես առաջ, որը սակայն ունի գրական իմաստ և գործածվում է միայն ժամանակների անմիջական հաջորդականություն ցույց տալու համար. օրինակ՝ էս շորերը հագին մոխրոտը ու չի հայտնվում խնջույքում, շափաղը պալատի պատերուն է տալիս (ՀԹ):

§ 953. Սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող գործողություններ նկարագրելիս՝ երբեմն որպես կասկածության միջոց գործածվում են բավական է, բավական է ու բառակապակցությունները: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է առաջագաստ և ունենում է բայի ըղձական եղանակով գրված ստորոգյալ: Վերջինիս գլխավոր նախադասության մեջ համապատասխանում է ներկա կամ անցյալ անկատար ժամանակը. օրինակ՝ Բավական էր աչքը խփել՝ հողից մոլախոտն էր գլուխ բարձրացնում (Ա. Սահ., Ծարավը): Բավական է ու փոշտա, անմիջապես լոբու ծաղկից եփած թեյ են խմեցնում (Իհ, Փարիզի անկումը): Բավական է, ու արևը երևար, և ամեն ինչ կենդանանում էր (Ն. տ.):

գ) Երբեմն ժամանակային այսպիսի հաջորդականություն դրսևորող բարդ նախադասություններն ունենում են հետևյալ նրբերանգր. գլխավոր նախադասությամբ հաղորդվում է անցյալում կատարվելիք մի այնպիսի գործողություն, որը դեռևս չկատարված՝ տեղի է ունենում երկրորդական նախադասության գոր-

ծողությունը: Վերջինս այս դեպքում ևս անմիջապես նախորդում է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է վերջադաս և միանում է գլխավորին երբ շաղկապով (երբեմն նաև ուր շաղկապով), իսկ ստորոգյալը դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է սուհմանական հղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակի ժխտական ձևով, որով հաղորդվում է այդ գործողության կատարված չլինելը մինչև երկրորդական նախադասության գործողության կատարումը: Գլխավոր նախադասության սկզբում կամ ստորոգյալից անմիջապես առաջ հանդես է գալիս դեռ (դեռևս) մակբայը, որով ավելի է ընդգծվում ժամանակային այդ հարաբերությունը: Օրինակ՝ Դեռ Ազոն չէր շակվել, երբ կարկուտի նման նրա վրա տեղատարափեցին ձնաշնդերը (ՔՔ, Պատերազմ): Խաղավորը դեռ չէր վերադարձել, ու հա գնաց և արխաղաց Գուրգին մեծ իշխանի դստեր հետ ամուսնացավ (Մուր., Դևորդ Մարգարետունի): Բայց դեռ չէր հասել Արծրունյաց ոստանին, երբ լուր հասավ նրան, թե Հովհաննես Կաթողիկոսը մահացել է (ն. տ.):

§ 954. Այս կառուցվածքի բարդ ստորադասական նախադասությունները ցույց են տալիս բացառապես անցյալում կատարված՝ գործողություններ և ունեն, ինչպես ասվեց, ժամանակային հաջորդականության նշանակություն: Սրանք տարբերվում են վերը նկարագրված նույն նշանակություն ունեցող նախադասություններից միայն կառուցվածքով և ոճական կիրառությամբ (հմմտ. Դեռ չէր հասել Արծրունյաց ոստանին, երբ լուր հասավ...» և «Հասավ Արծրունյաց ոստանին այն բանից հետո, երբ լուր հասավ...»): Այստեղ գլխավոր նախադասությունն ունի ժխտական կառուցվածք ոչ թե այն պատճառով, որ ցույց է տալիս ընդհանրապես չկատարված գործողություն, այլ որովհետև նկարագրում է այնպիսի գործողություն, որ չէր կատարվել մինչև երկրորդական նախադասության գործողության տեղի ունենալը:

§ 955. Հաճախ գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ժամանակը որոշվում է ոչ թե նրան նախորդած, այլ հաջորդած գործողություն նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում ևս գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա է ժամանակային հաջորդականության նշանակություն, որը կարող է ունենալ հետևյալ իմաստային նրբերանգները.

ա) Գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվում է անցյալում կատարված մի գործողություն, որի ժամանակը ավելի որոշակի դարձնելու համար երկրորդական նախադասությամբ տրվում է նրան անմիջապես հաջորդած մի այլ գործողություն: Այսպիսի հարաբերության առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար լինում է վերջադաս և միանում է գլխավորին երբ, երբեմն նաև ու շաղկապներով: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությանը օժանդակում է ներանց բառային կազմը: Գլխավոր նախադասության մեջ հանդես են գալիս հազիվ և նոր մակբայները, որոնք մի կողմից ցույց են տալիս, որ գործողությունն արդեն վերջացել է, մյուս կողմից ընդգծում են, որ նախադասությունը ավարտված չէ, որ այնտեղ նկարագրված գործողությանն անմիջապես հաջորդելու է մի այլ գործողություն: Երկրորդական նախադասության մեջ կարող են լինել արդեն և հաճախ մակբայները, որոնք ավելի ճշտում, որոշակի են դարձնում ժամանակային հարաբերությունները:

Գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը հազիվ և նոր մակբայների մոտ գրվում է սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակով, իսկ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը՝ անցյալ կատարյալ ժամանակով: Դրանով ցույց է տրվում, որ երկրորդական նախադասության գործողությունը կատարվել-վերջացել է գլխավորի գործողության ավարտվելուց անմիջապես հետո, համարյա այդ գործողության ավարտման հետ միաժամանակ: Օրինակներ՝ Արևի առաջին շողերը հազիվ էին հասել գյուղին, երբ Գարեգինն արթնացավ (ՍԽ, Հողը): Հազիվ մի քանի րոպե խոսել էին, երբ նրա մտավ Հենի մայրը (Շիրվ., Արտիստը): Բայց հազիվ գորշ խորքի վրա սկսել էր գծվել հայկական մի հին ամրոցի տխուր ավերակների կույտը, ու հաճախ մեր ետևից լսվեց նախ խուլ, ապա բարձր շառաշ (ՎՓ, Զորագլխին):

Երբեմն, երբ հաղորդվում է սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող (կամ հաջորդած) գործողությունների մասին, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները գրվում են ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. ինչպես՝ Հազիվ ես կարողացում տեսակալորման վանդակավոր արկղը հաստատել նոր տեղում, երբ արդեն բլինդածի մուտքի մոտ բաղմունքի է հավաքվում (ԳԲ):

Ժամանակային Այսպիսի հարաբերություն ցույց տալու դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել բաղադրյալ ե ցույց տալ այն հետևանքը, որ սուսաջացել է գլխավոր նախադասության գործողությանը անմիջապես հաջորդած մի այլ գործողությունից. վերջինիս մասին բարդ նախադասության մեջ թեև չի խոսվում, սակայն հասկացվում է. այսպես՝ Ոտքը հագրվվ էր դիպել ասպանդակին, երբ նա առդեմ քամրի վրա էր (Սև, Հոդը):

Այսպիսի ժամանակային հարաբերություն դրսևորող բարդ ստորադասական նախադասությունները ևս բնույթով խիստ մոտենում են համադասությանը: Այստեղ ևս, բարդ համադասական նախադասությունների նման, գործողությունների կատարման հաջորդականությունը համապատասխանում է իրականության մեջ նրանց կատարման հաջորդականությանը. առաջին նախադասության մեջ տրվում է նախորդող գործողությունը, երկրորդով՝ նրան հաջորդող գործողությունը: Դա է թերևս պատճառը, որ դժվար է որոշել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին: Իմաստաչին տեսակետից կարծեք առաջին նախադասության գործողության ժամանակով է որոշվում երկրորդ նախադասության գործողության ժամանակը, իսկ քերականորեն ստորադասական է երկրորդ նախադասությունը, որի կողմի մեջ են գտնվում ստորադասական շաղկապները (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 956. բ) Երբ երկրորդական նախադասության գործողությունը հաջորդում է գլխավորի գործողությանը, այն կարող է միանալ գլխավորին նաև մինչև, մինչ ու շաղկապներով: Այս շաղկապներով միացած երկրորդական նախադասությունները ունենում են ժամանակային սահմանափակության նշանակություն: Սրանք տարբերվում են սահմանափակության նշանակություն ունեցող ժամանակի պարագա նախադասություններից նրանով, որ եթե այնտեղ գլխավորի գործողությունը սահմանափակվում էր միաժամանակ կատարված մի այլ գործողության ժամանակի սահմաններում. ապա այս դեպքում գլխավոր նախադասության գործողությունը շարունակվում է մինչև մի այլ գործողության սկսվելը: Այստեղ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը կամ շարունակվում է մինչև որևէ արգյունքի հասնելը, որի մասին խոսվում է երկրորդական նախադասության մեջ և

կամ մինչև նրա դադարեցումը երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությամբ: Հենց սրանով էլ այս նախադասությունները տարբերվում են ժամանակային հաջորդականությունացուց ցույց երբ շաղկապով միացող երկրորդական նախադասություններից (ունեն չափի իմաստային երանդ):

Մինչև, մինչև ու շաղկապներով միացող ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս: Գլխավորի մեջ նրանց կարող են համապատասխանել այնքան ժամանակ, այնքան հարաբերյալներ: Օրինակ՝ Եվ գուցե այստեղ մի քանի դար դեռ մնալու է այսպես չնչին, Մինչև ու մի օր քամուց փլչի Եվ դառնա զրույց ու հիշատակ (ԵԶ): Նա սատար կլինի Գալունովի ստորաբաժանումներին այնքան ժամանակ, մինչև ու ստանա մի հրաման (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Պարում է ձմեռն հարսանիքներում, կամ մեծավորի թեփշի է լիցում, մինչև մի քանի շահի է ճարում (ՀԹ):

§ 957. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները այս բարդ նախադասություններում ունեն ժամանակների հետևյալ հաջորդականությունը. երբ գլխավորի ստորոգյալը դրված է լինում ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով և ցույց է տալիս սովորաբար կրկնվող գործողություն, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը ժամանակով համաձայնում է նրան և դրվում նույնպես ներկա կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. յրինակ՝ Ու բոլորն այսպես խառնվում են իրար, մինչև ու տղաները թոկերը քաշելով, աղմուկով կարգի են հրավիրում նրանց (ՍԶ, Ձմռան դիշերներ) (տե՛ս նաև վերևի յրինակները):

Գլխավոր նախադասության անցյալի անկատար ժամանակին երկրորդական նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել նաև անցյալ կատարյալ ժամանակ: Այս դեպքում այն ցույց է տալիս ոչ թե անցյալում սովորաբար կրկնվող գործողություն, այլ անցյալում կատարված մի տևական գործողություն, որն ընդհանրվել է երկրորդական նախադասության գործողությամբ: Օրինակ՝ Մառից ծառ անվերջ, ծառերի ետև թիթեռը կախարդ բռնում էր, փախչում, կրկին վազում էր աղջիկն հեհհե, մինչև ու խավաբն իջավ անտառում (Իս.):

Գլխավոր նախադասության անցյալ կատարյալ ժամանակին երկրորդական նախադասության մեջ ևս համապատասխանում է անցյալ կատարյալ ժամանակի Օրինակ՝ Կրակը շարունակվեց այնքան ժամանակ, մինչև ֆաշիստները անհետացան տեսողությունից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հայացքներով հետևեցին նրան, մինչև դուրս եկալ այդու դարպասից (ն. ա.):

Գլխավոր նախադասության ըղձական, ենթադրական և հրամայական հղանակներին կարող են համապատասխանել ըղձական կամ ենթադրական եղանակները: Օրինակ՝ էդքան էլ կապրեմ դեռ էսպես թեք ընկած, մինչև լրանա մի հազար տարին (ՀՔ): Տարե՛, տանօցե՛ այս մարդկանց ամենասոսկալի տանջանքներով, մինչև որ նրանք կհալանեն ձեզ ծածկված գանձերի տեղը (Մուր., Գևորգ Մարգարեպետնի):

Մինչև, մինչև որ շաղկապներով միացող ժամանակի երկրորդական նախադասությունները, բացի ժամանակային սահմանափակության նշանակությունից, կարող են ունենալ նաև պայմանի իմաստային երանգ: Այս բնույթի նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ թե՛ գլխավոր և թե՛ երկրորդական նախադասությունները ունենում են ժխտական կառուցվածք: Օրինակ՝ Նա հաստատ գիտեր, որ Բեշիրը չի հանգրստանալ, մինչև որ յուր կրած պարտության վրեժը չլուծի (Մուր., Գևորգ Մարգարեպետնի): Այո, մինչև որ հաշիվս չվերջացնի, տանից դուրս չեմ գալու (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Հիմա Սերգեյը չէր հեռանա, մինչև չիմանար նրա գաղտնիքը (Վի, Մեզ մոտ հարավում):

§ 958. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերությունները զրաբերող երկրորդական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում կարող են միանալ գլխավորին նաև առանց հատուկ կապակցական բառերի: Ի տարբերություն այս նույն հարաբերություններն արտահայտող շաղկապավոր բարդ ստորադասական նախադասությունների, որոնց մեջ գլխավոր նախադասության դործողության ժամանակը կարող է բացահայտվել ինչպես նրան նախորդող, այնպես էլ հաջորդող գործողությունների նկարագրելու միջոցով, անշաղկապ կապակցության ժամանակ գլխավոր նախադասության գործողության ժամանակը բացահայտվում է միայն նրան նախորդող մի այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով: Սրանք ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատ-

կուլթյուններ. երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է առաջադաս և հաճախ իր հերթին լինում է բարդ. օրինակ՝ Իմացավ՝ մոտենում եմ — շտապով ետ-ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց (ՀԹ): Այստեղ գլխավոր նախադասությունը միավորյալ է, իսկ առաջադաս երկրորդական նախադասությունը իր հերթին անշաղկապ բարդ նախադասություն է (Իմացավ՝ մոտենում եմ): Այսպիսի դեպքերում առաջին անշաղկապ բարդ նախադասության՝ ամբողջ բարդ ստորադասական նախադասության համար մեկ միավոր համարվելուն օժանդակում է հնչերանգը: Նրա մասերի միջև եղած դադարը դառնում է շատ աննշան (Իմացավ՝ մոտենում եմ), նախադասության վերջում ձայնը որոշ չափով բարձրանում է, դրան հաջորդում է զգալի դադար, ապա սովորական իշնոդ հնչերանգով արտասանվում է երկրորդ գլխավոր մասը:

Սա նախազգուշական-բացատրական հնչերանգն է, որը հատուկ է բոլոր ժամանակի պարագա անշաղկապ երկրորդական նախադասություններին և որով այս նախադասությունները տարբերվում են թվարկման հնչերանգ ունեցող ժամանակային հաջորդականություն զրսեորող անշաղկապ համադասական նախադասություններից: Անշաղկապ ժամանակի երկրորդական նախադասությունները բաժանվում են գլխավորից ստորադասով, բովով (մեծ մասամբ), երբեմն նաև անջատման գծով: Վերջինս սովորաբար գործածվում է այն դեպքում, երբ ժամանակի երկրորդական նախադասություն իր հերթին բարդ է, և նրա ու գլխավոր նախադասության միջև եղած դադարը համեմատաբար երկար է:

Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորոգյալները այս բարդ նախադասություններում ժամանակով սովորաբար համաձայնում են:

Երբ նկարագրվում են անցյալում կատարված, իրար հաջորդած գործողություններ, անշաղկապ նախադասության մեջ գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը: Սա անշաղկապ ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունների ամենատարածված ձևն է: Օրինակներ՝ Տեսավ՝ չեն դալի, դուռ չեն բաց անում, ինքն էլ մեկնվեց բաղթի մեյդանում (ՀԹ): Տեսան տանը չի կարողանում ծառայի՝ խանութ տառան Գիբորին (ՀԹ): Արհեստանոց իսկույն վազեց ու պատվիրեց չորս հատ ալկոնոց... Սկզբնական արևն անգամ նրան թվաց մի սառցապունդ (ԻԲ): Այդ դեներալ էր, ասաց մի զինվոր, — որ այստեղ 700

էր, կարծես վրանը լցվել էր, գնաց՝ վրանը դառարկվեց (ՀՔ, ՄԼԺ տան զավակները):

Վերջին օրինակում ժամանակային հարաբերություն ցույց տվող անշաղկապ բարդ նախադասությունը իր հերթին համադասական անշաղկապ բարդ նախադասության երկրորդ բաղադրիչն է (առաջին բաղադրիչը՝ «որ այստեղ էր, կարծես վրանը լցվել էր» դարձյալ ժամանակային հարաբերություն ցույց տվող բարդ նախադասություն է, սակայն շաղկապական կապակցությամբ):

Այս կառուցվածքի անշաղկապ նախադասությունները սովորաբար ունենում են պատճառի իմաստային երանգ, այսինքն՝ նկարագրում են այնպիսի գործողություն, որը նախորդելով ղխավորի գործողությանը՝ միաժամանակ կարծեք պատճառ է հանդիսանում վերջինիս կատարման համար (տե՛ս վերևի օրինակները):

Անցյալ կատարյալ ժամանակով ժամանակային հաջորդականությունը դրսևորող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները տարածված են նաև ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ, սակայն այս դեպքում նրանք ցույց են տալիս ոչ թե կոնկրետ ժամանակում իրար հաջորդած գործողություններ, այլ գործածվում են ընդհանրական նշանակությամբ: Օրինակներ՝ Դիրի գլխին ավետարան կարդացին, ասաց՝ շուտ արեք, ոչխարը սարն անց կացավ (Հայկական առածանի): Խոջին տեսան՝ աղքատ մոռացան (ն. տ.): Սուտ ասողի տունը կռակ ընկավ՝ չնավաապցին (ն. տ.):

§ 959. Ժամանակային հաջորդականության հարաբերություն: պարունակող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասություններում գործածական են նաև բայի ըղձական և ենթադրական եղանակները: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է ապագայում կատարվելիք գործողություն, որի կատարման ժամանակը ավելի որոշակի է դառնում, բացահայտվում է նրանից առաջ կատարվելիք մի այլ գործողություն նկարագրելու միջոցով: Երբեմն զխավոր նախադասության ենթադրական եղանակին համապատասխանում է ըղձական եղանակ, սակայն այս դեպքում ևս բայ-ստորոգյալները ժամանակներով համաձայնում են (սովորաբար երկուսն էլ դրվում են ապառնի ժամանակով): Ահա օրինակներ յուրաքանչյուր դեպքի համար.

Զէ, հավատացնում եմ բեզ, Միքայել, նա շատ կրթված աղջիկ է: Այ, կգնանք, ինձ կտեսնես (ՆԻ, 2, 429). Պարզ է՝ ռազմա-

կան գաղտնիք է... Կգա ժամանակը՝ կիմանալ (ՄԱ): Այսօր, վաղը կվերանա, կտեսնենք (ԳՌ, Մագիլներին մեջ): Այս նախադասությունները իրենց կապակցությունն են բնույթով խիստ մոտ են համադասությանը:

Բայց աշունը վերջանա, մի անգամ կգամ Թեհրան (ԳՍ, Թեհրան): Էս տարի բերքը բարով-խերով հավաքենք, աշնանը մարդ կուղարկեմ ձեր տուն խնամախոս (ԱՍ, Ծարավը): Գնամ, վերադառնամ կմտածենք՝ այդ մասին (ԳՌ, Մագիլներին մեջ):

Այս կառուցվածքի նախադասություններում երբեմն նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ. օրինակ՝ Մի ուռի տեսնի՝ կկանգնի, աչքի պոչով կնայի, մտքում կհաշվի, թե քանի տախտակ դուրս կգա (ԱԲ): Այստեղ երկրորդ՝ գլխավոր մասը իր հերթին անշաղկապ բարդ համադասական նախադասություն է:

Հալվադեպ և՛ գլխավոր, և՛ երկրորդական նախադասությունների մեջ գործածվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը. օրինակ՝ Ու՛ր, — հարցրեց Տիմոֆեևը: — Շորերս հագնեմ՝ գամ (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Իսկ երբեմն էլ, ենթադրական եղանակի գործածության դեպքում, գլխավոր նախադասությունը լինում է անվանական. օրինակ՝ Տեղդ ծանր նստիր: Կլուսանա, հեղեղները կլանեն, նոր բարի ճանապարհ (ՍԽ, Հողը):

Ըղձական և ենթադրական եղանակների անցյալ ժամանակները ևս ժամանակային հարաբերություններ արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասություններում երբեմն ունենում են անցյալի անկատարի իմաստ և ցույց են տալիս սովորաբար իրար հաջորդող գործողություններ. օրինակ՝ Նրանք սև ասեին, պ. Մարութեն կասեց չէ (ԵԶ, Երկիր նախի): Անտառում գայլ կհաբձակվեց մեզ վրա, մենք միասին էինք, եղնիկի ձագ բռնեինք, թե նապաստակի՝ միասին (ԱՎանդ.):

Ապագայում կատարվելիք գործողությունն ընդհանուր ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ունենում են պայմանի իմաստային հրահր, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև այն, որ երկրորդական նախադասության գործողությունը, կատարվելով գլխավոր նախադասության գործողությունից անմիջապես առաջ, պայման է հանդիսանալու վերջինիս կատարման համար: Այս նախադասությունները շարքերվում են պայմանի երկրորդական նա-

խաղասություններից նրանով, որ եթե վերջիններիս միջոցով տրվում է ենթադրվող գործողություն, որի կատարման համար անհրաժեշտ է որևէ այլ գործողության կատարում, ապա այս դեպքում նկարագրվող երևույթները դիմում են իբրև հաստատ կատարվելիք գործողություններ, որոնք իրար հետ կապված են միայն ժամանակային հաջորդականության նշանակությամբ (սե՛ս վերեւ օրինակները):

Ներկա ժամանակը այս նախադասություններում գործածվում է երկու դեպքում՝ ա) երբ կիրառվում է իբրև պատմական ներկա, այսինքն՝ երբ նկարագրվում են անցյալում կատարված գործողություններ. օրինակ՝ Կռաճում, բաժնեցուցում են բարբ—բացվում է նրանց առաջ մի մութ ներքնահարկ (ԵԶ, Չարենց-Նամես): Դնում է թոթոն ոտքը ջրաղացաքարի վրա՝ շարժվում է (ն. տ.): բ) Ավելի հաճախ՝ երբ նկարագրվում են սովորաբար իրար հաջորդող նախադասություններ: Օրինակներ՝ Մանասը ուրիշ բան է: Մենք միայն նրան ենք հավատում: Տեսնում է մեզ, ասում է՝ ինչ որ արդար ու ճիշտ է (Հես, Մելիքի աղջիկը): ...Ու չեն էլ նկատում: Ասում են՝ զարմանում են... բացատրում են՝ խեղում են (ԵԵ): Քարը վատ է, շուտ է բթանում. մի օր բանեցնում են, այլևս ոչինչ չի կտրում (Բ, Սամվել): Բերան կա՝ հաց չկա, հաց կա՝ բերան չկա (Հայկ. առածանի):

Երբ կրկնվող գործողությունների նկարագրությունը վերաբերում է անցյալին, գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակը. օրինակ՝ Մենք զարմանում էինք, որ նա այգյակս փոխվել է, հաբցնում էինք, հագրվ՝ էր պատասխանում (Մ. Մանվ., Տաք կերակուր): Երբք նրան այնքան վերավորական, այնքան անտանելի չէր թվացել նրա դրությունը, որքան այժմ: Հանդիպում էր յուր ծանոթներին—ոչ ոք չէր մոտենում նրան (Շիրվ., Շրջանից արտաքսվածը): Կալ մայթե՞ր էին անցկացնում՝ դրանք նույնպես «Չարդանդի մայթեր» էին (ՄԱ, Պատմվածքներ):

Որոշ դեպքերում անշաղկապ նախադասությունների ստորադասական կապակցության դրսևորմանը քերականական միջոցների հետ միասին օժանդակում են բառական միջոցները, որոնք միաժամանակ իմաստային նրբերանգներ են տալիս ժամանակային հաջորդականության նշանակությանը: Այսպես՝ ժամանակային հարաբերությունը ստանում է անմիջապես հաջորդականության

նշանակություն, երբ՝ ա) առաջին՝ ստորադասական մասի սկզբում (կամ կազմում) հանդես է գալիս հազիվ մակբայը. օրինակ Հազիվ ծանրացան արտեանունքները, քնեց աբեղան յուր կոշտ անկողնում (ՀԹ)։ բ) առաջին մասի ստորոգյալը կրկնվում է ժխտական ձևով, օրինակ՝ Հովակիմ քաղեցինք, չքաղեցինք՝ դու էլ ծովեցիր (Մ. Մանվ., Տաք կերակուր)։ գ) առաջին՝ երկրորդական նախադասության հնչերանգը մոտենում է հարցական հնչերանգին, երկրորդ՝ գերադաս մասը սկսվում է իսկույն մակբայով. օրինակ՝ նոր, հսկայական ավտոբուսներ էր ստանում քաղաքը, իսկույն դրանք մկրտում էին «Զարգանդի ավտոբուս» անունով (ՄԱ, Պատմվածքներ), կամ՝ սուաջադաս երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակով, պիսավոր նախադասությունը դարձյալ սկսվում է իսկույն մակբայով, իսկ ստորոգյալը դրվում է անցյալ անկատար ժամանակով. օրինակ՝ Գյուղը մի նոր գիրք մտնե՛ր՝ իսկույն հոտն առնում էր (ԱՍ, Ծարավը)։ Երբեմն իսկույն-ը կարող է բացակայել, իսկ ղլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինել բաղադրյալ (անցյալ ժամանակով դրված հանգույցով). օրինակ՝ Գարունը բացվե՛ր՝ մինչև խոր աշուն, քեռի Վարդանը արտերի մեջ էր (ԽԴ, խոզեղան)։

Այս ձևերը գործածվում են սովորաբար իրար անմիջապես հաջորդող գործողություններ նկարագրելիս, կամ ընդհանուր դատողություններ անելիս։ Վերջին դեպքում անշաղկապ նախադասությունը կարող է ունենալ նաև հետևյալ կառուցվածքը՝ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի (երբեմն նաև ներկա ժամանակի) եզակի երկրորդ դեմքով, իսկ ղլխավորի ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ և ցույց է տալիս այդ գործողության անմիջական հետևանքը. օրինակ՝ խոսքը քանի բերանդ է՝ քուկդ է, բերնեդ ելավ՝ քուկդ չէ (Հայկ. առածանի)։ Ի՞նչ է, ներկարարի կարաս է՝ շոքը գցեցի՛ր մեջը. պատրաստ է (ԲՎ, ինչպես է գալիս երջանկությունը)։ Աշիդ քեֆեցիր՝ բանիդ տերը չես (ՀԹ)։ Չես հասցնում հայացքդ շրջել, տեղն արդեն ակոսված է (ԵԵ)։

Մանր.— Գեղարվեստական գրականության մեջ հազվադեպ հանդիպում են վերջադաս ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասության անշաղկապ կապակցության դեպքեր. ինչ-

պես՝ Դեռ ճաշ չէր եղել, հասան Միանե (ԳՌ, Մագիլների մեջ): Դեռ արտասուրը չէր ցամաքել նրա երեսին, դեռ այրվում էին խազեինի ապտակների տեղերը, դեռ նոր էր լռել աղջիկ-պարոնի ձենը-շվշվացնելով ներս մտալ վասոն (ՀԹ): Այսպիսի անշաղկապ կապ կապակցությունը ոճական տեսակետից անհարթ է: Ավելի ճիշտ և օրինաչափական է այս նախադասությունների շաղկապավոր կապակցությունը («Դեռ ճաշ չէր եղել, Եւր հասան Միանե» և այլն):

ՁԵՎԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 960. Երկրորդական նախադասությունները կարող են կատարել գլխավոր նախադասության ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, այսինքն՝ ցույց տալ, թե ինչ ձևով, ինչպես է տեղի ունենում գլխավոր նախադասության գործողությունը:

Ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններն ունեն այն առանձնահատկությունը, որ իրենց կատարած շարահյուսական հիմնական պաշտոնի հետ միաժամանակ ունենում են իմաստային այլ երանգ ևս. նրանք ցույց են տալիս գլխավորի գործողության կատարման ձևը՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով, համեմատելով մեկ այլ գործողության հետ և այլն:

Այս նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, կարծես, ասես (որ կարծես, որ ասես) շաղկապներով, ինչպես (ինչպես օր), ոնց (ոնց որ) հարաբերականներով: Վերջինս բարբառային է և զրականության մեջ հանդիպում է հազվագեպ: Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ այնպես, այն ձևով հարաբերյալները:

§ 961. Ինչպես ասվեց, ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են բացահայտել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը՝ նրանից առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Այս նախադասությունները շպետք է համարել հետևանքի, որովհետև վերջինս (հետևանքը) այստեղ միայն օժանդակ միջոց է՝ գլխավոր նախադասության գործողության ձևը նկարագրելու համար. օրինակ՝ Դու հագուստով ու դեմքով այնպես ևս փախված, որ սատանան էլ քեզ չի կարող ճանաչել (ՍԶ, Պասպ

թագավորը): Այստեղ գլխավոր նախադասության գործողության ձևը որոշվում է նրա՝ տվյալ ձևով կատարվելուց առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով:

Հետևանքի երանգ ունեցող ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները միշտ ունենում են վերջադաս շարադասություն և միանում են գլխավորին որ շաղկապով, որին գլխավորի մեջ պարտադիր կերպով համապատասխանում է այնպես հարաբերակցը: Վերջինիս առկայության շնորհիվ է միայն երկրորդական նախադասությունը կատարում ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնն՝ նյութական բովանդակություն տալով նրան (ինչպես հայտնի է, որ շաղկապը ինքնին չի կարող իմաստային երանգ տալ երկրորդական նախադասությանը): Բերենք օրինակներ՝ Եվ այդ ամենը այնպես արագ կատարվեց, որ անկարելի էր մի բան անել (ՀԹ): Ասում են, որ դու՝ այնպես, Մոռացել ես ինձ այնպես. որ երբ անունս են տալիս, Հազիվ միտդ եմ գալիս (Իս.): Իսկ քեռի Դավոն այնպես էր նստել և մյուսներն այնպես էին նայում նրան, որ մասունում էին, թե այդ հետաքրքիր պատմողը հենց ինքը՝ քեռի Դավոն էր (ԱԲ, Քեռի Դավոն):

Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում նաև նյութական իմաստ ունեցող որևէ ձևի պարագա, սակայն գործողության կատարման ձևը լիակատար բացահայտելու համար երկրորդական նախադասությամբ նկարագրվում է գործողության այդ ձևով կատարվելուց առաջացած հետևանքը. օրինակ՝ Եվ այնպես լուռ էին լսում. որ նույնիսկ Աթա ապերը գետնից չէր վերջնում բուռնությամբ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները): Այնպես բարձր զուռաց Արդամանը, որ ձայնը հասավ քաղհանավորներին (ԱԲ, Կարմրաքար):

Մանր.— Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունների այս տեսակից է առաջացել հետևանքի երկրորդական նախադասությունների մի մասը: Այնպես հարաբերակցը շատ սերյոսորեն կասկած չի ներշնչում երկրորդական նախադասության հետ՝ հիմնականում կատարում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության պաշտոն՝ իհարկե շարունակելով կատարել ձևական ձևի պարագայի պաշտոնը: Դրա հետևանքով այն սկսում է հաճախ դրվել երկրորդական նախադասությունից անմիջապես առաջ, որ շաղկապին կից. օրինակ Հինգ-վեց մեծ ու

փոքր բարձերը դարսված էին միմյանց վրա սիմետրիկ ձևով այնպես, որ կազմում էին մի տեսակ բուրգ (Շիրվ., Քոռո): Շրջուն շարադասության հետևանքով հարաբերյալը երբեմն անջատվում է գլխավոր նախադասությունից ստորակետով. օրինակ՝ Տները շատ սերտ և անմիջական կերպով կցած էին մեկը մյուսի հետ, այնպես, որ տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչև մյուսը գնալ (Բ, Կաթեր): Կամ՝ Մի քանի ժամանակ է, որ երազում գեղեցիկ աղջիկ տեսնելով սիրահարվել էի նորա վերա, այնպես, որ ոչ ցերեկս ցերեկ էր, ոչ գիշերս գիշեր (ՄՆ, Մեռելահարացուկ): Որոշ դեպքերում այնպես հարաբերյալի և ու շաղկապի կապը այնքան ուժեղանում է, որ հարաբերյալը մտնում է երկրորդական նախադասության կազմի մեջ՝ դադարելով համարվել գլխավոր նախադասության ձևի պարագա և վերածվելով այնպես, որ բաղադրյալ շաղկապի մասի: Սրա հետևանքը լինում է այն, որ երկրորդական նախադասության ձև ցույց տալու իմաստը մթազնում է, և այն վերածվում է հետևանքի երկրորդական նախադասության: Համեմատի՜ր հետևյալ նախադասությունները. «Այս մտքերը ոգևորեցին իշխանին այնպես, որ նա չզգաց, թե ինչպես տոնցավ Գեղա դարավանդները (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի). և «Այս մտքերը ոգևորեցին իշխանին, այնպես որ նա չզգաց...»: Առաջին օրինակում երկրորդական նախադասությունը կատարում է ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն՝ հետևանքի իմաստալին երանգով, իսկ երկրորդ օրինակում այն արդեն հետևանքի երկրորդական նախադասություն է:

§ 962. Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է ունենալ նաև նպատակի իմաստալին երանգ, այսինքն՝ բացահայտել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը, գործողության՝ տվյալ ձևով կատարվելու նպատակը ցույց տալու միջոցով: Այս դեպքում ևս այն լինում է միայն վերջադատ, միանում է գլխավորին ու շաղկապով, իսկ գլխավոր նախադասության մեջ տեղա՝ է լինում այնպես հարաբերյալը. օրինակ՝ Քողարկել էին այնպես, որ յուրալիններն էլ մոտիկ տարածության վրա դժվար նկատեին (ՀՔ, Մեծ տան դավալները): Եվ ահա այն մարդկանց պետք է դասավորել այնպես, որ ստացվի առավել արդյունք (ԱԲ, Քեռի Դավուն):

Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունների ստորոգ-

յալը միշտ դրվում է բայի ըղձական եղանակով, որով և սլաշմանավորված է նրա նպատակի իմաստային երանգ ունենալը (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 963. Ավելի հաճախ ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները ունենում են համեմատության իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ձևը՝ համեմատելով մի այլ գործողության հետ, որի կատարման ձևը նախօրոք հայտնի է: Այս բնույթի ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ինչպես հարաբերական բառով. օրինակ՝ Նա սկսեց վերաբերվել դեպի ամուսինը ճիշտ այնպես, ինչպես ես էի վերաբերվում (նԴ, Սպանված աղավնի): Մի ապաքախո օր ևս ամուսնացա ճիշտ այնպես, ինչպես ամեն օր ամուսնանում են ինձ նման շատերը (Շիրվ.): Քաղաքի ցածիկ տների ու խանութների միօրինակ ծովում այդ կտորներն աչքի էին զարնում, ինչպես աչքի կզարնեիր կանացի եվրոպական փետրազարդ գլխարկն արևելյան գյուղում (ԵԶ, Երկիր Նաիրի): Եվ այդ փոքրիկ վայրենիներն այնպես էին նայում, ինչպես նախամարդը կնայեր Տեր զի բաղում ավազ քահանային (ԱԲ, Կյուրես):

Ինչպես հարաբերականին գլխավոր նախադասության մեջ կարող է համապատասխանել այնպես հարաբերյալը, որի առկայությունը, սակայն, այս դեպքում պարտադիր չէ. բանի որ ինչպես հարաբերականը ինքնին արդեն բավական է երկրորդական նախադասությանը ձևի պարագայի պաշտոն տալու համար: Հարաբերյալ օգտագործվում է միայն այն ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է լինում հատկապես ընդգծել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կատարման ձևի նույնությունը, համապատասխանությունը: Այդ նույն նպատակով այնպես հարաբերյալի հետ երբեմն գործածվում են հենց և ճիշտ եղանակավորող բառերը՝ հենց այնպես, ճիշտ այնպես (տե՛ս վերևի օրինակները):

§ 964. Այս երկրորդական նախադասություններն ունեն համեմատաբար ազատ շարադասություն՝ կարող են լինել և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս (հազվադեպ նաև միջադաս): Երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջադաս, երբ անհրաժեշտություն է զգացվում հատկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գոր-

ծողութեան ձևը: Վերջինս այս դեպքում սկսվում է այնպես կամ: այդպես հարաբերյալներով, որոնց կարող են ավելանալ էլ կամ և՛ գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների նույն կամ նման ձևով կատարվելը շեշտելու համար: օրինակ՝
 Եվ ինչպես դեղնած տերևները խշշալով փարվում են ոտքերիս՝ և քըքում, այնպես էլ երկու բարակ ձեռքեր ձգվում են դեպի ինձ և խնդրում (ԱՔ, Բրուտի տղան): Ինչպես գնում է, այնպես էլ կվերադառնա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Ինչպես դուրս ես արել, այնպես էլ ցնա հրավիրիր (ՂԱ):

Միջադաս ձևի պարագա երկրորդական նախադասության օրինակ՝ Եվ այնպես, ինչպես բոլոր դարերում կապված է եղել մարդը՝ իր դարին, Ես իմ մեջ այսօր տենչերն եմ կրում Մեր ժամանակի անդուլ պաշարի (ԵԶ):

Ինչպես հարաբերականին հաճախ ավելանում է ու թարմատարը. օրինակ՝ Գրիր, որ կովում ենք թշնամու դեմ, ինչպես ուրբովել էինք (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Պետք է գունդը մարտերից դուրս բերել կազմակերպված, ինչպես ու կանոնագիրքն է ասում (ն. տ.):

Վերջին օրինակում գլխավոր նախադասության մեջ սուկա է: կազմակերպված ձևի պարագան: Երկրորդական նախադասությունը ծառայում է ձևի պարագայի առկայությունը հիմնավորելուն և ունի հիմունքի իմաստային երանգ:

§ 965. Ինչպես ու-ին համանիշ է նաև ոնց ու-ը, որը շատ գործածական է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Գեղարվեստական գրականության մեջ այն հանդիպում է շատ սակավ, այն էլ երկխոսությունների մեջ. օրինակ՝ Քերեմն Անահիտը իր փորձով գիտնականներին ջարդոխորդ է ահում, էլի, ոնց ու ես իմ փորձով մեկ-մեկ Դարվինին նեղն եմ գցում (ՎԱ, Աեանի ափին):

Այդ նույն իմաստով երբեմն գործածվում է ինչ ձևով հարաբերականը, որին գլխավորի մեջ համապատասխանում է այն ձևով հարաբերյալը. օրինակ՝ Արտասանեց նա Դամոս-Քաթիսայի ուտանավորի խոսքերն այն ձևով, ինչ ձևով որ լսել էր հայ բեմի վրա (ՆԴ):

§ 966. Երկրորդական նախադասությամբ կարող է տրվել մի այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը իրականում տեղի չի ունեցել, բայց որին նմանեցվում է գլխավոր նախադասության

գործողությունը՝ նրա կատարման ձևը պարզ դարձնելու, բացահայտելու համար: Այս դեպքում այն միանում է գլխավոր նախագասությունը ասես, կարծես շաղկապներով, որոնք էլ հենց երկրորդական նախագասությունը տալիս են նմանեցման, համեմատության երանգ: Գլխավոր նախագասության մեջ առկա է լինում այնպես հարաբերյալը, որով ընդգծվում է երկրորդական նախագասության՝ ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն ունենալը. օրինակ՝ Երբեմն գետն այնպես էր փրփրում, հոխորտում, ասես ուզում էր ժայռերը ետ մղել (Սն, Հողը): Վաղորդյան ճառագայթները խաղում էին թիերի, թթենիների տերևների վրա այնպես, ասես ծառերի կատարները ոսկեզօծվել էին (ն. տ.): (Տան) պատերն այնպես էին սևացել և կրակի լույսով այնպես էին փայլում, ասես պատերը ձյութած էին (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

§ 967. Բայի եղանակների և ժամանակների գործածությունը ձևի պարագա երկրորդական նախագասություններում ազատ է, բացառյալ մի քանի դեպքերի՝

ա) երբ որ շաղկապով ձևի պարագա երկրորդական նախասությունը ունենում է նպատակի իմաստային երանգ, նրա ստորոգյալը, անկախ գլխավոր նախագասության ստորոգյալի եղանակից և ժամանակից, միշտ դրվում է բայի ըղձական եղանակով: Վերջինիս միջոցով էլ հենց պայմանավորված է նպատակի իմաստային երանգը. օրինակ՝ Ես կզամ այնպես, որ ոչ ոք չնկատի:

բ) երբ բարդ նախագասությունը ցույց է տալիս սովորաբար տվյալ ձևով տեղի ունեցող գործողություն, գլխավոր և ձևի պարագա երկրորդական նախագասությունների ստորոգյալները ժամանակներով համաձայնում են՝ երկուսն էլ դրվելով սահմանական եղանակի ներքև կամ անցյալի անկատար ժամանակներով. օրինակ՝ Այնպես էր ստացվում, որ օրվա թերթերը ղյուղում առաջինը միշտ Պետունց Գալուն էր կարդում (ԳԲ, Գյուղից եկած պատգամավորը): Նա երգում է այնպես, ինչպես երգում են միայն այդ տարիքում (ն. տ.):

§ 968. Ժամանակակից հայերենում ձևի պարագա երկրորդական նախագասությունների անշաղկապ կապակցությունը հանդիպում է շատ հազվադեպ. օրինակ՝ Թափանցիկ մաշկով ձեռքը երբեմնակի ցնցվում էր այնպես, քվում էր մեկը հրում էր նրան (ՍԶ, Պապ թագավորը): Քայլում էին այնպես երկյուղած, քվում էր մեկը հետապնդում էր նրան (ն. տ.):

Բերված օրինակներում քվում էր բայը արդեն վերածվել է եղանակավորող բառի և փաստորեն կատարում է շաղկապական դեր: Իհարկե, ժամանակակից գրական հայերենում հանձնարարելի է այս կառուցվածքի նախադասությունների ու շաղկապով կապակցությունը՝ «որ քվում է...»:

Անշաղկապ կարելի է համարել նաև ընդհանուր-անորոշ նշանակություն ունեցող հետևյալ կառուցվածքի նախադասությունները՝ նստել էին, ով ինչպես ուզում էր (ԱԲ, Քեռի Դավոն), կամ՝ երգում էին, ով ինչպես կառող էր. բերված օրինակների ստորադասական մասում թեև առկա են ով և ինչպես հարաբերական դերանունները, սակայն դրանք այստեղ շաղկապական դեր չեն կատարում: Իհարկե, երկրորդական նախադասության բնույթը որոշվում է ինչպես հարաբերականի միջոցով: Եթե փոխենք այդ հարաբերականը, կփոխվի նաև երկրորդական նախադասության բնույթը (համեմատիր՝ «Երգեցին, ով ինչպես կարողացավ» և «Երգեցին, ով ինչքան կարողացավ»):

ԶԱՓԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 969. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները բնույթով շատ մոտ են ձևի պարագա երկրորդական նախադասություններին, սակայն որակապես տարբերվում են նրանցից: Եթե ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գործողության կատարման ձևը (ինչպես, ինչ. ձևով է կատարվում գործողությունը), ապա չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի գործողության դրսևորման չափը (ինչքան, ինչ չափով է կատարվում գործողությունը): Հմմտ. «նա այնպես խփեց, որ ձողը երկու մասի բաժանվեց» և «նա այնքան խփեց, որ ձողը երկու մասի բաժանվեց»:

Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս՝

1) թե ինչ չափով, ինչքան է կատարվում գլխավոր նախադասության գործողությունը և 2) ինչ քանակով, ինչ չափով է դրսևորվում գործողության որևէ հատկանիշը, ձևը: Այսինքն՝ չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է վերաբերել գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ այլ անդամի (մեծ

մասամբ ձևի պարագային): Բերենք օրինակներ՝ Ուրախության ալիքը բարձրացավ այնքան, որ սրբեց, ետ վանեց քունը (ԱԲ, Բե-վան, Բեան): Ինչքան մոտենում է ջրվորը, այնքան ավելի բարձ-րահասակ է հրեում (ԱԲ, Սև ցեղերի սերմնացանը): Հնչում էին նրա ականջին քո վերջին խոսքերն այնքան անեղ, որ նա ցնցվում էր սոմբոլի մարմնով (Շիրվ., Քառս):

Չափի պարագա երկրորդական նախադասություններ են գոր-ծածվում նաև այն ժամանակ, երբ գլխավորի ստորոգյալը բա-ղադրյալ է՝ բաղկացած թեմանից և հանգույցից: Այս դեպքում ստորոգյալի միջոցով ենթակային է վերագրվում որևէ հատկանիշ, իսկ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այդ հատկա-նիշի գրականության ստեղծանք, չափը: Օրինակ՝ Օղն այնքան թեթև էր, որ Գարեգինն անմիջապես մոռացավ ճանապարհի հոգնածու-թյունը (Սև, Հողը): Այն աստիճան սրտագրավ էին նրա սրտի զե-ղումները, որ ակամա ավագ եղբայրական մի բնքշանք զարթնեց հոգու խորքում դեպի այդ մեծ երեխան (ՆԴ, Սպանված աղավ-նի):

§ 970. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին ու, մինչև շաղկապներով, ինչքան, ինչ-չափ, որքան, սրչափ, քանի, երբեմն նաև ինչ հարաբերական գե-յանուններով:

Գլխավոր նախադասության մեջ կարող են լինել այնքան, այն-չափ, այնքանով, այն աստիճան հարաբերյալները, որոնք ավելի որոշակի են դարձնում երկրորդական նախադասության բնույթը և ուժեղացնում են վերջինիս կապը գլխավորի հետ:

§ 971. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ևս, ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունների նման, իրենց հիմնական պաշտոնի հետ ունենում են այլ իմաստային երանդ-ներ, այն է՝ հետևանքի, նպատակի, համեմատության: Քննենք դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին:

Հաճախ չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի ստորոգյալի կամ պարագայի գրական-ման չափը նրա՝ այդ չափով գրականվելուց առաջացած հետևանքը նկարագրելու միջոցով: Այս դեպքում այն լինում է բացատրական վերջադաս և միանում է գլխավորին ու շաղկապով: Վերջինիս գր-խավոր նախադասության մեջ պարտադիր կերպով համապատաս-

խանութն են այնքան, այնչափ, այն աստիճան հարաբերյալները, որոնցով էլ հենց որոշվում է երկրորդական նախադասություն բնույթը: Օրինակ՝ *Խեղճ բարեկամս այնքան էր շփոթված, որ բալորովին մոռացավ ինձ ներկայացնելու իր անկողնը (ՆԴ, Սպանված աղավնի):* Երկար տատանումից հետո նա ծեծեց մի դարբաս, սակայն այնքան կամաց, որ հագիւթ թե ներսում գտնվող մարդիկ լսեին նրան (ԳՍ, Թեհրան): Այս անսպաս դիմումը այն աստիճան հուզեց իշխանին, որ նրա քարեղեն աչքում արցունք ցոլացին (Մուր., Գեորգ Մարգարտունի): Հալածանքն ու ներքին վիշտը ներգործում են վարսավիրի վրա այնչափ, որ սրտի դառնությունը օղու մեջ անգամ չի կարողանում լուծուկել (Շիրվ., Արտիստը):

Մանր.— Երբեմն հետևանքի իմաստային երանդ ունեցող շափի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գրկխափոր նախադասության որևէ գոյական անդամի կամ նրա որոշչին: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս տվյալ առարկայի կամ առարկայի հատկանիշի շափը, քանակը և ունենում է նաև որոշչային իմաստ, որովհետև տվյալ հատկանիշի դրսևորման շափը կամ առարկայի քանակը ցույց տալու միջոցով որոշվում է այդ առարկան. օրինակ՝ Փողոցում այնքան ձյուն կուտակվեց, որ այլևս անհնար էր անցուղարձ անել (ՆԶ, Հաջափան): Այնքան զեղեցիկ տուն նկարեց, որ բոլորիս հիացրեց:

§ 972. Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են ունենալ նաև նպատակի իմաստային երանդ: Այս դեպքում ընդգծվում է, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը տվյալ շափով կատարվում է այն նպատակով, որ տեղի ունենա երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը: Այս երկրորդական նախադասությունները կա լինում են վերջադաս, միանում են գլխավորին առ շաղկապով, իսկ ստորոգյալը գրվում է ըղձական եղանակով (դրանով էլ պայմանավորվում է նրա նպատակի իմաստային երանդ ունենալը): Գլխավոր նախադասության մեջ միշտ լինում է որևէ հարաբերյալ. օրինակ՝ *Նա երգեց այնքան բաժը, որ լսելի լինի բոլորին:* Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ այնքան հարաբերյալի հոգքին հանդես է գալիս միայն բառը, որով ցույց է տրվում գործողության կամ հատկանիշի դրսևորման սահմանափակում՝ տվյալ շափի սահմաններում. օրինակ՝ *Նա վազեց միայն այնքան, որ հասնի ընկերներին:*

Երբեմն նպատակի իմաստային երանգը դրսևորվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ ստորոգյալների ժխտական ձևերի օգտագործմամբ. օրինակ՝ «Ես այնքան անարի չեմ, որ իմ գործած հանցանաց չափով պատիժ կրել չկարողանամ (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի):

§ 973. Ավելի հաճախ չափի պարադա երկրորդական նախադասությունը ունենում է համեմատության իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության կամ հատկանիշի չափը՝ համեմատելով նախօրոք ծանոթ մի այլ գործողության կամ հատկանիշի չափի հետ: Այս երկրորդական նախադասություններն ունեն մի քանի տարատեսակ:

ա) Ստորադասական կապակցությամբ տրվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների (կամ հատկանիշների) համապատասխանությունը չափի տեսակետից: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար հանդես են գալիս այնքան, այնչափ, այն աստիճան հարաբերյալները, իսկ երկրորդական նախադասությունը, որ ունենում է համեմատաբար ազատ շարադասություն (կարող է լինել նաև առաջադաս), միանում է գլխավորին որքան, որչափ, ինչքան հարաբերականներով. օրինակ՝ Ես գրեցի այնքան, ինչքան պահանջվում էր: Ես ասացի այնքան, որքան հարկավոր էր ասել (Շիրվ., Իշխանուհի):

Երբեմն համապատասխանության իմաստն ընդգծելու համար այնքան, այնչափ հարաբերյալներին ավելանում են էլ կամ միայն եղանակավորող բառերը: Վերջինս ցույց է տալիս նաև գլխավոր նախադասության գործողության սահմանափակում երկրորդականի գործողության չափի սահմաններում: Էլ-ի առկայության դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար առաջադաս է լինում: Օրինակներ՝ Նա ինչքան գեղեցիկ էր, այնքան էլ խելոք էր: Պատահին երգեց միայն այնքան, ինչքան թույլ տվեց իր տերը:

Որպես հարաբերյալ հաճախ հանդես են գալիս նույնքան, նույնչափ գերանունները, որով ավելի է ընդգծվում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունների կամ հատկանիշի դրսևորման չափի համապատասխանությունը: Օրինակ՝ Նրա կանաչ դեղնագույն բիբերը ձվածե շրջանակների մեջ դառնում էին այս ու այն կողմ անազից շինած խաղալիքի աչքի պես նույնչափ մեքենայաբար, որչափ մեքենայական էին նրա բո-

լոր ձեւերն ու շարժումները (Շիրվ., Քառոս): Որքան հեշտ է մեր ազգի մեջ ազգասեր անուն ժառանգել, նույնքան դժվար է այդ ուրիշ ազգերի մեջ (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

բ) Ստորադասական հարաբերությամբ տրվում է գլխավոր նախադասութեան գործողութեան շափի ավելացումը կամ պակասեցումը՝ համապատասխան երկրորդական նախադասութեան գործողութեան շափի ու քանակի ավելացմանը կամ պակասեցմանը: Այս դեպքում ևս երկրորդական նախադասութեանը լինում է մեծ մասամբ առաջադաս և միանում է գլխավորին որքան. որչափ. ինչքան հարաբերականներով, որոնց գլխավորի մեջ համապատասխանում են այնքան. երբեմն այնչափ հարաբերյալներ: Այնքան հարաբերյալին երբեմն ավելանում է ավելի մասնիկը: Օրինակներ՝ Ինչքան բացվում էր օրը, այնքան Զեյթայի փողոցներում ավելի շատ էին երևում մարդ ու կին, ձի, ձիավոր (ԱՅ, Խաչատուր Աբովյան): Ինչքան բարձրանում էր սարն ի վեր, օդն այնքան սառնանում էր (ԱՔ): Գալը, իբրև կանոն, այնքան ավելի լավ է կլանվում, որքան բարձր է նրա կրիտիկական ջերմաստիճանը (Դասագիրք): Եվ որքան երկարում էր ժամանակը, այնքան ավելի հույսերով լցվում էր մեր սիրտը (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Ինչքան կարգում էր, այնքան սաստկանում էր նրա մեջ կարգալուծ Ժարավը (Ա. Սահ., Ծարավը):

Այս նույն իմաստն արտահայտելու համար երբեմն որպես կապակցութեան միջոց գործածվում է Բանի շաղկապը: Երկրորդական նախադասութեանը այս դեպքում միշտ լինում է առաջադաս: Օրինակ՝ Քանի ելնում էի, կանաչն ավելի առատ ու թարմ և արահետն ավելի դժվարանցելի էր դառնում (ՎՓ, Զորագլխին): Եվ Բանի նախատում էի ինձ, այնքան ավելի անոթութեանս ավելանում էր (ՎՓ, Իկար):

դ) Բարդ նախադասությամբ տրվում է գլխավոր և երկրորդական նախադասութեանների գործողութեանների կամ հատկանիշների անհամապատասխանութեանը շափի տեսակետից: Այս դեպքում կամ այնքան հարաբերյալի մոտ դրվում է ոչ ժխտական մասնիկը և կամ գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը դրվում է ժխտական ձևով. երկրորդական նախադասութեանը միանում է զրկալորին դարձյալ ինչքան, որքան, որչափ հարաբերականներով, երբեմն նաև ինչ հարաբերականով: Վերջինս, սակայն, հատուկ է

խոսակցական լեզվին: Օրինակներ՝ Սրանք հարևան գործարանատերերն էին, որոնք ոչ այնքան հավան Գրիգորիչի մասին էին հոգում, որքան վախենում էին, որ մի գուցե հրդեհը մինչև իրենց գործարանները հասնի (Շիրվ., Հրդեհ նավթագործարանում): Նա այնքան չվազեց, ինչքան պահանջվում էր: Նա ոչ այնքան գեղեցիկ էր, որքան խելոք: Վազներից էնքան օգուտ չի դալի, ինչ նրանց համար ես փող եմ տալի (ՀԹ):

§ 974. Երբեմն չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ունենում է ժամանակի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց է տալիս գլխավորի գործողության տևողության չափը: Այս դեպքում այն միանում է գլխավորին մինչև, մինչև որ շաղկապներով, իսկ գլխավորի մեջ առկա է լինում այնքան հարաբերյալը: Վերջինով էլ որոշվում է երկրորդական նախադասության բնույթը: Օրինակ՝ Մի ձեռք շոր ունեն, հագնում են այնքան, մինչև հեռանա, սևանա (ԱԲ, Մինա բիբին): Եվ դեռ կսպասեն այնքան, մինչև խաղից կշտանա Բալասան բեյը (ԱԲ, Կյորես): Լեռնը որոշել էր արտերին հասնելուց հետո նրան այնքան քշել աշնան հերկերի միջով, մինչև որ ուժասպառ լինի (ՆԶ, Հացավան):

Ծանոթ.— Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունները ևս ժամանակակից հայերենում գլխավորին անշաղկապ կապակցությամբ սովորաբար չեն միանում:

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՅՑ ՏՎՈՂ
ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 975. Ինչպես ասվեց, ձևի և չափի պարագա երկրորդական նախադասությունների մի մասը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողության ձևը կամ չափը համեմատության միջոցով: Սակայն հաճախ երկրորդական նախադասությունը լրացնում, բացահայտում է ամբողջ գլխավոր նախադասությունը այն համեմատելով, նմանեցնելով մեկ այլ երևույթի կամ գործողության՝ անկախ ձևից և չափից: Այդ բնույթի երկրորդական նախադասությունները կոչվում են համեմատության երկրորդական նախադասություններ: Սրանք միանում են գլխավորին ասես, կա՛րծես, քան շաղկապներով և ինչպես հարաբերական բառով: Քանի որ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է ամբողջ գլխավոր նախադասությանը, այդ պատճառով վերջինիս կազմում հարաբերյալ

սովորաբար չի լինում: Գլխավոր և երկրորդական նախադասություններին համեմատությունը կարող է կատարվել տարբեր ձևով: Մի դեպքում ցույց է տրվում երկու նախադասությունների գործողությունների նմանությունը, համապատասխանությունը, այլ դեպքում մի գործողություն համեմատվում է կարծեցյալ, հնարավոր երևույթի հետ. մի այլ դեպքում ընդգծվում է այդ գործողությունների անհամապատասխանությունը և այլն:

1) Երբ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը բացահայտվում է համեմատվելով մի նման գործողության կամ երևույթի հետ, երկրորդական նախադասությունը ունենում է ազատ շարադասություն և միանում է գլխավորին ինչպես հարաբերականով. Թրինականեր՝ Ինչպես մի հեղեղ վեր կենար հանկարծ, երկնքի մթնածամպերից խջներ, ինչպես փոթորիկ սաստիկ սրընթաց, գյուղից սլացան մի խումբ կտրիճներ (ՀԹ): Ինչպես որդիս իր մոր գրկին զնաց՝ կարոտ աչքն աշխարհքին, նրանք էլ թող իրենց կյանքից Կարոտ զնան լիքն աշխարհքից (ՀԹ):

Երբեմն երկու նախադասությունների համապատասխանությունը շեշտելու համար գլխավորի մեջ գործածվում է էլ եղանակավորող բառը (տես վերևի օրինակները):

2) Երբ գլխավոր նախադասության բովանդակությունը բացահայտվում է համեմատվելով գործողության՝ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված հնարավոր հետևանքին, վերջինս միանում է գլխավորին ասես, կարծես (ասես քե. կարծես քե) շաղկապներով և սովորաբար լինում է վերջադաս:

Ասես, կարծես շաղկապներն են գործածվում նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասության գործողությունը համեմատվում և նմանեցվում է իրականում տեղի չունեցած, բայց հնարավոր գործողության, երևույթի հետ. օրինակ՝ Հրճվանքից շողաց մեր քաջ տղի հոգին, կարծես քե նա տերը դարձավ Բաղափի (ԵԶ): Ձայնը գողաց, թրթռաց, ասես կուչ եկած, իրար սեղմված շուրթերը խեղդել էին հնչյունները (Ն. տ.): Հոկտեմբեր ամսվա վերջին շաբաթը սկսվել էր անամպ, ջինջ երկնքով ու տաք օդով, կարծես նորից մի հրաշալի գարուն էր այցելելու Արարատյան դաշտին:

§ 976. Համեմատության իմաստային հարաբերություն ունեցող երկրորդական նախադասությունների մեջ առանձին տեղ են

գրավում նրանք, որոնց միջոցով տրվում են ածականների կամ մակբայների համեմատության աստիճանները: Սրանք ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրված որևէ երևույթի կամ առարկայի տվյալ հատկանիշը ավելի շատ կամ քիչ է դրսևորված, քան երկրորդական նախադասությամբ տրված երևույթի կամ առարկայի նույն հատկանիշը:

Այս բնույթի բարդ ստորադասական նախադասություններն ունեն հետևյալ բերականական կառուցվածքը. գլխավոր նախադասության մեջ ածականից կամ մակբայից առաջ գրվում են ավելի կամ պակաս բառերը, որոնք ցույց են տալիս համեմատության ստատիճանը, երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին Բան կամ Բան քե շաղկապներով, իսկ ստորոգյալը (երկրորդական նախադասության) հաճախ նույնը լինելով գլխավորի ստորոգյալի հետ զեղչվում է: Օրինակներ՝ Բանից դուրս եկավ, որ մեր կոլխոզնիկներն ավելի լավ են, Բան իրենք էին կարծում (ՆՁ, Հացավան): Հին արևելքում դասակարգային հասարակությունը զարգանում է շատ ավելի վաղ, Բան այլ երկրներում (Դաս.): Օրիորդս ավելի մանրամասն տեղեկություններ տվեց թշնամու արշավանքի մասին, Բան քե գիտեր Սամվելը (Բ, Սամվել):

Երբ երկրորդական նախադասության մեջ տրվում է որևէ առարկայի հատկանիշի (այսինքն՝ ածականի) համեմատության աստիճանը, գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ, բայց որում համեմատվող ածականը լինում է ստորոգելիական ձևերից. այսպես՝ Նա հիմա ավելի գեղեցիկ է քան է, Բան երկու տարի առաջ:

Օտևոր.— Երբեմն գլխավոր նախադասության մեջ ածականից կամ մակբայից առաջ համեմատություն ցույց տվող ավելի բառը չի գրվում: Այս դեպքում համեմատության ուժը զգալի պակասում է. օրինակ՝ Բայց նրանք շատ բան իմացան, Բան քե հարկավոր էր (Բ, Սամվել): Նա ուժեղ էր, Բան իր եղբայրը:

Այս նախադասությունները ունեն չափի իմաստային երանգ, որովհետև համեմատության միջոցով տալիս են հատկանիշի դրսևորման չափը:

ՊԱՏՃԱՌԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 977. Պատճառի աշարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրված գործողության կամ խրեւյթի առաջացման պատճառները: Նրանք ընդհանրապես վերաբերում են գլխավոր նախադասության ստորոգյալին, սակայն: Կարող են լրացնել նաև գերբայով արտահայտված կամ գրություն, վիճակ ցույց տվող գոյականով արտահայտված այլ անդամի:

Պատճառի երկրորդական նախադասությունները, ըստ գլխավոր նախադասության հետ ունեցած իրենց իմաստային փոխարաբերության, բաժանվում են 2 խմբի՝ 1) բուն պատճառի և 2) հիմունքի երկրորդական նախադասություններ:

Պատճառային հարաբերություններ արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են հետևյալ շաղկապներ՝ որովհետև, քանի որ, որ, երբեմն նաև քե, այնքանով, որքանով որ, երբ որ, չէ որ: Գեղարվեստական գրականության մեջ ուճական նկատառումներով երբեմն օգտագործում են նաև ֆանգի գրաբարյան շաղկապը:

Շաղկապներին գլխավոր նախադասության մեջ կարող են համապատասխանել հարաբերյալ բառեր, որոնց օգնությամբ ավելի մշտվում, կոնկրետացվում է երկրորդական նախադասությունների արտահայտած իմաստը: Որպես հարաբերյալների գործառուծ են հիմնականում այն պատճառով, շնորհիվ այն բանի, այն բանի հետևանքով, նրա համար կապակցությունները:

Ժամանակակից հայերենում տարածված է նաև պատճառի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը:

Այժմ քննենք բուն պատճառի և հիմունքի երկրորդական նախադասությունների իմաստային ու կառուցվածքային առանձնահատկություններն առանձին-առանձին:

1. Բուն պատճառի երկրորդական նախադասություններ— Բուն պատճառի երկրորդական նախադասությունների առկայության դեպքում ամբողջ բարդ նախադասությամբ հաղորդվում են իրականության մեջ կատարված կամ կատարվող գործողություններ, իրողություններ, որոնք կապված են պատճառահետևանքային հարաբերությամբ: Գլխավոր նախադասության մեջ նկարագրվում

է արդեն կատարված կամ կատարման ընթացքի մեջ գտնվող որևէ գործողություն, իրողություն: Երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այն երևույթը, իրողությունը, որը պատճառ է հանդիսացել գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Երկրորդական նախադասության գործողությունը սովորաբար նախորդում է գլխավորի գործողությանը, սակայն կարող է լինել նաև սկսված և գլխավոր նախադասության գործողության կատարման ընթացքում շարունակվող գործողություն, եղելություն: Այդ պատճառով նրա ստորոգյալը արտահայտվում է հիմնականում սահմանական եղանակի անցյալի անկատար, անցյալի վաղակատար ժամանակներով և կամ լինում է բաղադրյալ՝ անցյալ ժամանակով գրված հանգույցով: Գլխավոր նախադասության մեջ ևս գործածվում են հիմնականում սահմանական եղանակի բայածևերը:

Բուն պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին որովհետև, մասամբ նաև քե շաղկապներով: Հատկապես տարածված են որովհետև շաղկապով կապակցություններ: Այս շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են վերջադաս և գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ բառ չեն ունենում: Բերենք օրինակներ՝ Եվ բարեսիրտ Լուիզան չէր ձանձրանում նրա հարցերից, որովհետև նրա համար հաճելի էր խոսել յուր ապագայի մասին (Շիրվ., Արտիստը): Այդպիսի մի վախ պաշարեց ինձ ակամա, որովհետև այդ ժամին ոչ ոքի չէի սպասում (ՆԴ, Սպանված աղավինի): Իսկ ցավը հետզհետե սաստկանում էր, որովհետև Սիմոնը հուսահատ կատաղությամբ շեշաբարը քսում էր նրա մեջքին (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

Երբ անհրաժեշտ է լինում հասկապես շեշտել գլխավոր նախադասության գործողության՝ երկրորդական նախադասության գործողությունից իբրև հետևանք առաջացած լինելը, որովհետև շաղկապով սկսվող երկրորդական նախադասությունը ունենում է առաջադաս շարադասություն, իսկ գլխավոր նախադասությունը սկսվում է սրևէ հարաբերյալով: Որպես հարաբերյալներ հանդես են գալիս դրա համար, այդ պատճառով, ուստի, ապա, ուրեմն: Վերջին երեքը ժամանակակից հայերենում արդեն կորցրել են իրենց հարաբերյալ բառ լինելու նշանակությունը և վերածվել են

շաղկապական բառերի՝ որովհետև շաղկապի հետ կազմելով բարդ շաղկապներ (որովհետև... ուստի, որովհետև... ուրեմն, որովհետև... ապա ուրեմն⁶²)։ օրինակներ՝ Բայց որովհետև ընդհարման կետերում արաբացիք հետզհետե նվազում էին և հայերը, ընդհակառակը, բազմանում, այդ պատճառով առաջինները վերջիվերջո նահանջեցին (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։ Եվ որովհետև հայերը երկու հազթություններից հետո արդեն քաջալերված էին, ուստի իշխանը որոշել էր չփակվել բերդում (ն. ա.)։ Որովհետև կանացի կտոր է, դրա համար տալիս ենք կին ունեցողներին (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ)։ Որովհետև դու այդ գուշակեցիր և խոստանում ես սառնասրտությամբ լսել ինձ, ապա ուրեմն կպատմեմ բեղ գիտեցածներս (Մուր., Գևորգ Մարգարետունի)։

Որովհետև շաղկապով միացող առաջադաս երկրորդական նախադասությանը ևս գլխավորի մեջ հարաբերյալ կարող է շահապատասխանել, օրինակ՝ Եվ որովհետև շատ ուշացավ, ինքը ետ գնաց պարսեղ (ԱԲ, Կյորես)։ Բայց որովհետև առաջին անգամ էլ լինում այդ տանը, աշխատում էր իրեն լուրջ ու քաղաքավարի պահել (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ)։

Երբեմն հանդիպում է նաև որովհետև շաղկապով միացած երկրորդական նախադասության միջադաս շարադասությունը, ինչպես՝ Բայց Սարյանը, որովհետև Գունը չէր տանում, պատճառ բերեց, թե ինքը թողլի խաղալ չգիտի (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ)։

Բուն պատճառի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին նաև ուր շաղկապով։ Այս դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ սովորաբար առկա է լինում որևէ հարաբերյալ (այն պատճառով, նրա համար, շնորհիվ այն բանի, նրանից և այլն), որի շնորհիվ էլ երկրորդական նախադասությունը ստանում է պատճառի նշանակություն։ Տարբեր հարաբերյալների գործածությունը իմաստային տարբեր երանգներ է տալիս պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությանը. այսպես օրինակ՝ շնորհիվ այն բանի հարաբերյալը գործածվում է այն դեպքում, երբ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի գործողության առաջացման զրահան պատճառը։

⁶² Սրանցից ուստի-ն գործածվում է նաև որպես անկախ շաղկապ և կապակցում է հետևների երկրորդական նախադասությունները։

Ուր-ով միացող պատճառի երկրորդական նախադասություններն ու դրվում են հարաբերյալից հետո և այդ պատճառով կարող են լինել միջադաս կամ վերջադաս: Օրինակներ՝ Տեսությունը հետաձգում եմ մեկ օր այն պատճառով, որ կարողանամ պատրաստվել ու պատշաճ մեծարանքով դիմավորել զորապետին (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Ես մտածում էի, թե նա հրեշտակների մոտ կգնա նրա համար, որ ինձ երբեք չէր ծեծել (Բ, Կայծեր):

Հարաբերյալի մոտ կարող են դրվել զանազան եղանակավորող բառեր և մասնիկներ, որոնք երկրորդական նախադասությանը տալիս են իմաստային տարբեր երանգներ:

ա) Երբ հարաբերյալի մոտ դրված է լինում ոչ ժխտական մասնիկը, երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս ժխտված պատճառ: Վերջինիս կարող է միանալ հաստատված պատճառը, որը կապակցվում է այլ ուղղից (այստեղ այլ շաղկապը գործածվում է այն պատճառով, որ երկու պատճառի երկրորդական նախադասությունները իրար նկատմամբ համադաս են): Ոչ մասնիկին կարող է ավելանալ նաև թե շաղկապը՝ ոչ թե. օրինակ՝ Ես կարողացի այս գիրքը ոչ թե այն պատճառով, որ հետաքրքիր էր, այլ ուղից ինձ պետք էր: Նա հուզվեց ոչ թե նրա համար, որ չգիտեր այդ մասին, այլ ուղից հանկարծակիի եկավ:

Երկրորդ պատճառի երկրորդական նախադասության կապակցության համար ուղից շաղկապի փոխարեն կարող է գործածվել որ այն դեպքում, երբ այլ-ից հետո հարաբերյալը կրկնվում է՝ այլ այն պատճառով որ.

բ) Երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը կամ երևույթը գլխավորի գործողության առաջացման միակ պատճառը չէ, այդ դեպքում մյուս պատճառները ցույց տվող երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին ոչ միայն... այլ նաև շաղկապով. օրինակ՝ Ես չեկա ոչ միայն այն պատճառով, որ ցանկություն չունեի, այլ նաև այն պատճառով, որ հիվանդ էի:

գ) Երբ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավորի գործողության միակ պատճառը, հարաբերյալից առաջ դրվում են միայն, հենց եղանակավորող բառերը. այսպես՝ Նա

հետևում է քել միայն այն պատճառով, որ դու խույս ես տալիս իրենից (Մուր., Գևորգ Մարգարեանի):

դ) Հարաբերյալից առաջ նաև բառի առկայությունը ցույց է տալիս, որ երկրորդական նախադասությունը գլխավոր նախադասության գործողության առաջացման բնագրից արդեն հայտնի պատճառին ավելացնում է մեկը ևս. օրինակ՝ Նրան պետք է հարգել նաև այն պատճառով, որ ծեր է:

ե) Հարաբերյալից առաջ գրված քննույզ բառը երկրորդական նախադասությունը տալիս է գիշական պատճառի նշանակություն, այսինքն՝ այնպիսի պատճառի, որի հետևանքով, էլ չխոսած մյուս պատճառների մասին, կարող է կատարվել կամ չկատարվել գլխավոր նախադասության գործողությունը. օրինակ՝ Արամը կգա քննույզ այն պատճառով, որ շատ հետաքրքրասեր է:

Որ շաղկապով միացող պատճառի երկրորդական նախադասություններին հարաբերյալ չի համապատասխանում միայն շատ սահմանափակ դեպքերում. այն է՝

ա) Երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է լինում ներքին ապրումներ, հոգեվիճակ ցույց տվող սահմանափակ թվով բայերով--ուրախանալ, զարմանալ, բարկանալ, գանգատվել, հուզվել, վախենալ և այլն, կամ վիճակ, դրություն ցույց տվող բաղադրյալ ստորոգյալներով՝ ուրախ եմ, գոհ է, տխուր և և այլն: Օրինակ՝ Կանչում էր Հասոն և զարմանում, որ ընկերները չեն հասկանում այդ հասարակ բանը (ՎՍ, Հովազաձորի գերիները): Նա խիստ ուրախ էր, որ կոլտնտեսության նախապահի աշխատանքից հանվելով՝ նորից պատասխանատու պաշտոնի էր նշանակվել (ՆՁ, Հացափան): Այս բնույթի նախադասություններում առկա է նաև խնդրի իմաստային երանդ, սակայն այստեղ հիմնականը գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած պատճառային կապակցությունն է: Դա է պատճառը, որ այստեղ որ շաղկապը հեշտությամբ կարելի է փոխարինել ուրվհետև շաղկապով:

բ) Երբ երկրորդական նախադասությունը վերաբերում է վիճակ կամ դրություն ցույց տվող գոյականների՝ վախ, անհանգստություն, հուզում, վիրավորանք, շնորհակալություն և այլն: Այս երկրորդական նախադասությունները ունենում են որոշ իմաստային երանդ, այսինքն՝ ցույց տալով այդ հոգեվիճակը, դրությունը ա-

ոաջացնող պատճառը, հենց դրանով էլ բացահայտում են այն: Օրինակ՝ Շնորհակալություն, որ դուք ինձ օգնության հասաք (ՔՔ, Պատերազմ): Ուրախության, կարկաշուն ուրախության հետ ըզգում էր մի անորոշ ճնշվածություն, որ լռելով չի կարող օգնել լուսիկին սպասող փորձությանը (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ներքին ապրումներ, հոգեվիճակ ցույց տվող բայերի լրացում պատճառի երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են քե շաղկապով: Այս դեպքում կա՞մ երկրորդական նախադասության մեջ լինում է որևէ հարցական-հարաբերական դերանուն, կա՞մ այն ունենում է ժխտական կառուցվածք և կա՞մ խոսողը երկրորդական նախադասության բովանդակությանը վերաբերում է երկբայությանմբ. օրինակ՝ Նա սկսել էր վախենալ, քե շրջանային կոմիտեում իրեն վատաբանել են (ԵԶ, Հացավան): Զարմանում էր, քե ինչպես այդ հարցը չլուծվեց:

§ 978. Բուն պատճառի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության ժամանակ ստորադասական հարաբերությունը զգալիորեն թուլանում է. այն մոտենում է համադասությանը: Օրինակներ՝ Ես այդ բանը հորս հայտնել չկարողացալեզուս կարկամել էր ուրախությունից (Մուր., Լուսավորության կենտրոնը): Դահլիճով շարժում անցավ, Ավերյան Օլեսինը ձեռքը դրեց ղանգին, բայց զանգահարելու հարկ չեղավ. հետաքրքրումից լարված կոլտնտեսականները նորից վերահաստանեցին լուրջություն (ՄԱ, Յասվա): Պ. Մարութեն չպատասխանեց, տրամադրությունը վատ էր՝ գիշերը չէր քնել (ԵԶ, Երկիր նախի): Հուզված Սեդան դեմքը դարձրեց դեպի լուսամուտը և մնաց զարմացած. կարճագույն լույսով էին ողողվել ապակիները (Ա. Սեկ., Ոսկե վագրի մեջ):

2. Հիմունքի երկրորդական նախադասություններ — Երբ զբոսավոր նախադասությամբ արվում է որևէ գատողություն, եզրակացություն, իսկ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է դրա հիմնավորումը, վերջինս ունենում է հիմունքի իմաստային երանգ:

Հիմունքի նախադասությունները չեն համարվում երկրորդական նախադասությունների առանձին տեսակ, այլ դիտվում են պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների ենթատեսակ, որովհետև հիմունքը, հիմնավորումը հենց պատճառ է,

որի հիման վրա կատարվում է որևէ բան, արվում է որևէ հետևություն և այլն:

§ 979. Հիմունքի նախադասությունների համար որպես կապակցության հատուկ միջոց գործածվում է ֆանի որ շաղկապը. սակայն շատ հաճախ այս նախադասությունները ևս միանում են ուրվհետև շաղկապով: Որպես կապակցության միջոց կարող են հանդես գալ նաև այնքանով որքանով որ և չէ՞ որ շաղկապները:

Քանի որ շաղկապով միացող հիմունքի երկրորդական նախադասությունները ունեն ազատ շարադասություն: Երբ երկրորդական նախադասությունը վերջադաս է, նրան, որպես կանոն, հարաբերյալ չի համապատասխանում, իսկ երբ երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, նրան հաջորդող գլխավոր նախադասությունը կարող է սկսվել ուստի, ուրեմն բառերով, որոնք ֆանի որ շաղկապի հետ կազմում են բարդ շաղկապներ (ֆանի որ... ուրեմն, ֆանի որ... ուստի): Գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն հանդես են գալիս նաև այլ պատճառով, դրա համար հարաբերյալները: Օրինակներ՝ Նա կարոտ չէր այդ ոռճիկին, ֆանի որ հոր ամբողջ հարստությունը իրեն էր մնացել իբրև ժառանգություն (ՆԴ, Սպանված աղաւթի): Քանի որ չես ուզում ապրել քո լեռներում, գերեզման գտիր ուրեմն հայոց դաշտում (ՍԶ, Պապ Թաղավոր): Քանի որ մեր պատանիները գործը սրտով էին սկսել, ուստի հաջողություն ունեին (ՎԱ, Սևանի ափին): Քանի որ իրենք ևս չէին գնում, այդ պատճառով ամեն մեկին թվում էր, թե բոլոր ուղմամականներում թշնամին կանգնեցված է (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Քանի որ և ուրվհետև շաղկապներով միացող հիմունքի երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել հետևյալ իմաստային փոխհարաբերությունները:

ա) Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եզրակացություն, կարծիք, ենթադրություն կատարվելիք կամ կատարվող գործողության մասին, որի համար հիմք է ծառայում երկրորդական նախադասությամբ արված, ռեալ իրականության մեջ արդեն կատարված կամ կատարվող գործողությունը, իրողությունը, փաստը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար գրվում է ենթադրական, երբեմն նաև հարկադրական եղանակի բայաձևերով: Իսկ երբ գլխավոր նախադասության մեջ

առկա են լինում ենթադրություն, հավանականություն ցույց տվող եղանակավորող բառեր (հավանաբար, ըստ երևույթին, երևի. իհարկե և այլն), կարող են գործածվել նաև սահմանական եղանակի բայաձևերը: Օրինակներ՝ Նա հավանաբար չի գա, Բանի որ ուշ է: Բայց Բանի որ աշխարհն առաջ է ծանոթացել նրան, ծածկելն այլևս օգուտ չի բերի (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Եվ այդ օղակը հետզհետե պիտի սեղմեր նրա և նրա երեխաների վիզը, Բանի որ ամեն տարի նույն ձևով «ստիպմամբ խարջը պիտի տառ խաղնային (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Ձի մոռանա աշխարհը մեզ նրա համար, որ աշխարհում Մենք ծնվեցինք ու մեծացանք Մեր պատմության ոսկեդարում (ՀՍ): Ըստ երևույթին նրա միտքը կլանված էր կամ մոր հիվանդությամբ, կամ մի ուրիշ հոգսով, որովհետև մեր երևալը աննկատելի մնաց նրա համար (Շ, Արտիստը):

բ) Գլխավոր նախադասությունը պարունակում է եզրահանգում տվյալ իրողության, մտքի ճշտության կամ սխալ լինելու վերաբերյալ, որևէ մտքի հաստատում, որի համար դարձյալ հիմք է հանդիսանում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ: Օրինակներ՝ Ձէ, բարեկամ, դառնություն չի կարող լինել իմ խոսքերում, Բանի որ քո գալուստը լցրել է իմ սիրտը ուրախությամբ (Մուր., Գևորգ Մարզպետունի): Նրա այս տեսակետը սխալ է, որովհետև հիմնված է անստույգ տվյալների վրա (ՍՀ): Նրա ամեն մի խոսքը բնական ու անկեղծ էր, որովհետև հոգին լի էր մեծ զգացմունքներով (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

գ) Գլխավոր նախադասությունը կարող է պարունակել որևէ գործողության հնարավորության, անհրաժեշտության կամ անհնարինության վերաբերյալ եզրակացություն, որի համար դարձյալ հիմք է հանդիսանում երկրորդական նախադասությամբ հաղորդվածը:

Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը սովորաբար լինում է բաղադրյալ՝ կազմված պետք է, անհրաժեշտ է, անհնաբին է. կարելի է միադիմի կապակցություններից և անորոշ դեբայից: Օրինակներ՝ Պետք էր այդ միջոցին դիմել, որովհետև ձեռքն մնացել էր ընդամենը մեկ ռուբլի 50 կոպեկ (ՍԶ, Զմուռն գիշերները): Քանի որ այստեղ սխալ տեսակետներ հայտնեցին, անհրաժեշտ է անպայման ելույթ ունենալ:

Մերէ գործողության կատարման անհնարինության գաղափարը երբեմն արտահայտւում է ինչպէ՞ս կամ ի՞նչ հարցական դերանշուններով: Հիմունքի երկրորդական նախադասութիւնը այս դեպքում միանում է Բանի որ շաղկապով. կամ լինում է անշաղկապ. օրինակ՝ Ինչպէ՞ս շխտես մի մայր, Բանի որ նրա սիրեցյալ քաղաքի վրա կարող է ծանրանալ հայրական անեծքը (Շիրվ., Բառք): Ի՞նչ մեղավոր եմ, արեւ եմ այն, ինչ գրված է եղել կոլտնտեսութեան կանոնագրքում (Ս. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ): Ես ինչպէ՞ս ձեզ չսիրեմ—դուք արվեստ եք ու հոգի (ԵԶ):

Ծանոթ.— Այս նախադասութիւնները համանիշ են «Մայրը չի կարող շխտես, որովհետեւ (քանի որ)....», «Հնաւորը չէ բաժանվել հարազատ զավակներից, որովհետեւ...» նախադասութիւններին: Այստեղ գլխավոր նախադասութեան հարցական բնույթը ունի սոսկ ոճական նշանակութիւն:

դ) Գլխավոր նախադասութիւնը պարունակում է որեւէ գործողութիւն կատարելու կամ չկատարելու հրաման, հորդոր, խնդրանք, երկրորդական նախադասութեամբ նկարագրվում է այն պատճառը, կամ պատճառները, որոնք հիմք են հանդիսացել այդ հրամանը, հորդորը տալու: Այս բնույթի երկրորդական նախադասութիւնները ժամանակակից հայերէնում հանդիպում են սովորաբար անշաղկապ կապակցութեամբ և լինում են վերջադաս: Գրված գլխավոր նախադասութեան ստորոգյալը գրված է լինում կամ հրամայական, կամ բղձական եղանակով. օրինակներ՝ Տղաս, վերցրու պարկը քեզ հետ, Պարկը տանը պետք կգա (Իս.): Զարքեհ, երգե՛ր իմ, ժամ է հնչելու, Զինելու նորից գնդերը ցրիվ (ՎՏ): Ես գնանք, այս մարդկանց երեսը հազար անգամ տեսել եմ և ձանձրացել (Շիրվ., Զուր հուշեր):

Երբեմն երկրորդական նախադասութեան սկզբում գրվում է տեսնում ես (եք) բայաձևը, որը արդեն կորցրել է իր բայական արժեքը և օգտագործվում է մի կողմից հիմունքի իրական լինելը ընդգծելու համար, մյուս կողմից ուժեղացնում է գլխավոր և երկրորդական նախադասութիւնների կապը. օրինակ՝ —էյ... մի քիչ է՛ն կողմ քաշվիր, տեսնում ես սառած մարդ կա (ԳՍ, Թեհրան): Դե դնա, տեսնում ես ինքն է՛ կկել (ԲՎ, Ինչպես է՛ գալիս երջանկութիւնը):

§ 980. Գիտական գրականութեան և հրապարակախոսութեան

լեզվում հիմունքի երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են գլխավորին այնքանով որքանով որ, այնքան որքան, այնչափով որչափով բարդ շաղկապներով, որոնք ուշ շրջանի կադմություններ են: Օրինակներ՝ Այնքանով որքանով որ հարցը դեռևս լուծված չէ, անհրաժեշտ է սպասել: Այնքանով որքանով խնդիրը վերաբերում է մեր հետագա գործունեությանը, պետք է դրանից լուրջ հետևություններ անել:

Ծանոթ.— Դեղարվեստական գրականության և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում այս շաղկապները գրեթե չեն գործածվում:

§ 981. Ժողովրդական խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ պատճառի պարագայ երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են գլխավորին երբ (երբ որ) և չէ՞ որ շաղկապներով: Օրինակներ՝ Մեղն ու ծղոտը արեք անկողին, ապրուստն էլ առեք իմ լի սեղանից, երբ որ դադարդուն եղաք ձեր տանից (ՀԹ): Սակայն Միքայելը մի տեղ չէր կարող երկար նրստել, երբ հաջորդ օրը պիտի մեկներ (ՎԽ, Մեղ մոտ հարավում): Ի՞նչ հարկավոր էր աղը, երբ որ առանց աղի էլ կերակուրը շատ համով էր (Ա. Սեկ., Մարավը): Հոր մահն այժմ նրան ուրախացնում էր, չէ՞ որ նա ազատվեց վերջապես մանրակրկիտ, ժլատ և խստասիրտ վերահսկողից (Շիրվ., Քառոս): Գնա՞լ նրա մոտ, բայց ի՞նչ օգուտ դրանից, չէ՞ որ նա ինքն էլ կողմ եղավ պրոֆեսոր Ազնաուրյանի առաջարկին (ԲՎ, Ինչպես է դալիս երջանկությունը):

Երբ որ շաղկապի գործածության դեպքում պատճառային փոխհարաբերությունների հետ միասին շեշտվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կասկ (տե՛ս օրինակները):

Ծանոթ.— Երբեմն խոսքին վեհություն և հանդիսավորություն տալու համար գրողները (հատկապես բանաստեղծները) պատճառային հարաբերությունների արտահայտման համար գործածում են ֆանգի գրաբարյան շաղկապը: Օրինակ՝ Բայց գիտեմ, որ թեթև են մեղքերս, ֆանգի ես պոետ եմ (ԵԶ): Այստեղ ես պետք է զգույշ լինեմ, ֆանգի գործ ունեմ քննադատների ու բանաստեղծների հետ (ՔԹ, Պատերազմ):

ՆԱԽԱԳԻՏԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 982. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որի իրագործմանն է ուղղված գլխավոր նախադասության գործողությունը, այսինքն՝ տալիս են այն նպատակը, որին հասնելու համար կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը. օրինակ՝ Ու գալիս են անվերջ, անվերջ Ամբոխները ահագին, Ու կյանքը հին ու սնամեջ Ողջակիզեն կրակին (ԵԶ):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները ևս պատճառ են հանդիսանում գլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար, սակայն, ի տարբերություն պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունների, սրանք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ եղելություն, որը չի կատարվել իրականության մեջ, բայց որի կատարումը հանդիսանում է գլխավոր նախադասության գործողության նպատակը:

Մանր. — Պատճառի և նպատակի նախադասությունների միջև եղած այս նմանությունն է նկատի ունեցել Մ. Աբեղյանը, որ այս նախադասությունները մտցրել է մի ընդհանուր խմբի՝ հիմունքի խումբեր խմբի մեջ: Նա այդ նույն խմբի մեջ է մտցրել նաև պայմանի, զիջական և հետևանքի երկրորդական նախադասությունները:

§ 983. Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած նպատակային հարաբերությունների քերականական արտահայտության համար օգտագործվում են հետևյալ միջոցները:

Երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին ուրպեսզի, որ, երբեմն նաև թե շաղկապներով, որոնց գլխավորի մեջ կարող են համապատասխանել նրա համար, այն նպատակով հարաբերվաները: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում տարածված է նաև նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը, ինչպես նաև թե ինչ է, թե չիմի, ինչ է, ինչ է թե, չիմի թե շաղկապական բառերով կապակցությունները:

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասության ստորոգյալը, որպես կանոն, միշտ զրվում է բղձական եղանակով՝ անկախ գլխավոր նախադասության ստորոգյալի եղանակից և ժամանակից: Դա բխում է երկրորդական նախադասության բնույթ-

թից: Այն բոլոր դեպքերում ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության գործողության համեմատությամբ դեռևս չկատարված գործողություն: Օրինակներ՝ Քնքուշ երգերից հյուսում եմ մանչակ, Ուր պննեմ սիրով պատկերդ տրաում (ՎՏ): Այսօր ևս վերադարձա դրսից տուն ուշ գիշերին, որպեսզի Լեոնին շնանդիպեի (Շիրվ., Արտիստը): Խնայում եմ միայն նրա համար, որ այդ կյանքը նա գործ դնե ժողովրդի օգտին (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի):

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններում սովորաբար կիրառվում է ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակը: Սակայն, երբ երկրորդական նախադասությամբ նկարաչրվում է մի այնպիսի գործողություն, որի կատարմանը ուղղված է գլխավորի գործողությունը, բայց որը ինչ-ինչ պատճառներով չի կատարվել կամ անիրագործելի է, օգտագործվում է ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակը. օրինակ՝ Գիշերը մինչև լույս տրակտորների տակից դուրս չեմ եկել, որ առավոտյան վարի դուրս գային (ՆՁ, Հացավան):

Երկրորդական նախադասության մեջ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակն է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ բարդ նախադասությամբ հաղորդվում է նույն նպատակով պարբերաբար կրկնվող գործողություն. օրինակ՝ Գիշերները աստղ ու լուսին վար կիջնեին երկնքեն, Ուր հեքիաթներ ինձ ասեին կախարդական ոսկեղեն (Իս.):

Բայի եղանակների և ժամանակների օգտագործումը գլխավոր նախադասության մեջ աղատ է և կախված է գործողության բնությունից (տե՛ս նախորդ և հաջորդ օրինակները):

§ 984. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լրացնում են գլխավոր նախադասության ստորոգյալին, սակայն երբեմն կարող են վերաբերել նաև դերբայով արտահայտված ալլ անդամի: Հաճախ նրանք լրացնում են ոչ միայն բային, այլ նաև նրա ձևի կամ ժամանակի պարագաներին՝ ցույց տալով այն նպատակը, որի համար գլխավոր նախադասության գործողությունը կատարվում է տվյալ ձևով կամ տվյալ ժամանակամիջոցում: Օրինակ՝ Նա իր տան համար պաշարեղեն ինքն էր բերում իր ձեռքով առավոտները կանուխ, որ ոչ ոք չտեսնի (Շիրվ., Քաոս): Եվ Մեհենդակ իշխանը պարսկերեն. որ հետևեկածները կասկած չունենան իր ասածների մասին. հայտնեց (ՍՁ, Պապ թագավորը):

§ 985. Նպատակային հարաբերություններ արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում է հատուկ շաղկապ՝ **որպեսզի**-ն: Այս շաղկապը ավելի հաճախ գործառնում է պիտանահարակախոսական գրականության մեջ, որտեղ անհրաժեշտ է ամենայն ճշտությամբ վերարտադրել իրերի, երևույթների միջև եղած փոխհարաբերությունները: Գեղարվեստական գրականության մեջ այն հանդիպում է համեմատաբար քիչ, իսկ ժողովրդական-խոսակցական լեզվում գործածվում է հազվադեպ:

Որպեսզի շաղկապի առկայության դեպքում գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ սովորաբար չի լինում, երկրորդական նախադասությունը անմիջապես ցույց է տալիս գլխավոր գործողության նպատակը: Այս շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունները ունենում են համեմատաբար ազատ շարադասություն, սակայն մեծ մասամբ լինում է վերջադաս: Օրինակներ՝ Մոնղոլները ավերում էին ամբողջ գավառներ, մանավանդ գյուղեր, ոչնչացնում էին նրանց բնակչությանը, **որպեսզի** իրենց հաջարավոր հոտերի առաջ շարժման համար ընդարձակ, ամայի տարածություններ ստեղծեն (Դաս.): Վաղ առավոտյան թոնրի շուրջը բոլորած նրանց երեխաները դարե կարմիր հաց են կրծում. **որպեսզի** քիչ հեռու դուրս վազեն փողոց բակերում խաղալու (ՀՔ. Մեծ տան դավանները):

Այս երկրորդական նախադասությունները ունենում են առաջադաս շարադասություն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է համարվում ընդգծել գլխավոր նախադասության գործողության նպատակը. օրինակ՝ Եվ որպեսզի նրան չհանդիպեն, ցրվեցին՝ ինչ-որ նշան անելով ընկերոջը (ԱԲ, Խաչատուր Աբովյան): Եվ որպեսզի չնկատեն իր շփոթությունը, արագ իջավ աստիճաններից (Սև, Հոգը):

Որպեսզի շաղկապով երկրորդական նախադասությունները միջադաս գործածվում են համեմատաբար սակավ, այն էլ այն դեպքում, երբ նրանք լրացնում են գլխավորի ոչ թե ստորոգյալին, այլ շերբաչով արտահայտված այլ անդամի, կամ ձևի և ժամանակի արահանների. օրինակ՝ Մեծ ձի գործադրելով, որպեսզի վանի շփոթությունը, Արեհկը երերուն քայլերով մոտեցավ հյուրին (Սև, Հոգը): Այդ վերականգնելու բաղմաթիվ փորձերը այն նպատակով, որպեսզի վերացվեն բոլոր անկապակցությունները, ոչ մի գրաչան հետևանք չունեցան (Դաս.):

§ 986. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելու ամենատարածված միջոցը ժամանակակից հայերենում որ շաղկապն է։ Այն հավասարապես գործածվում է և՛ գեղարվեստական գրականության մեջ, և՛ ժողովրդական-խոսակցական լեզվում։ Նպատակի իմաստային փոխհարաբերությունները այս դեպքում որոշակի են դառնում ըղձական եղանակի բայաձևերի գործածությամբ երկրորդական նախադասության մեջ։

Որպես նպատակի հարաբերություն արտահայտելու օժանդակ միջոցներ երբեմն հանդես են գալիս նաև հարաբերյալ բառեր՝ նրա համար, այն նպատակով։ Վերջիններս գործածվում են հատկապես մամուլի լեզվում, նաև գիտական գրականության մեջ՝ նպատակային հարաբերությունները ավելի որոշակի դարձնելու, ինչպես նաև շեշտելու համար։ Օրինակներ՝ Իսկ մնացածները թաքնվում էին իրենց տներն խորքում, որ հարկադրված չլինեն ևրկրպագել կրակին (ՍԶ, Պապ թագավոր)։ Ամենքն շտապում էին մահամերձ միլիոնատիրոջ տունը, որ վերջին անգամ տեսնեն նրան (Շիրվ., Քառս)։ Ու հոգիս հրդեհին տվի, որ լափվի բոցերում դեղին (ԵԶ)։ Հանձնաժողովը կազմվել է այն նպատակով, որ ստուգեն բաժնի տշխատանքները։ Նրա համար է այսօր շուտ վերադարձել, որ նախապատրաստվի մեկնելու։

Ծանոթ. — Հարաբերյալների մոտ դրված նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները Մ. Աբեղյանը համարում է խնդիր երկրորդական նախադասություններ, որոնք վերաբերում են կապերին։ Այս տեսակետը չի կարելի ճիշտ համարել, քանի որ կապերը նախադասության մեջ երբեք հանդես չեն գալիս առանձին, այլ իրենց խնդրի հետ միասին կազմում են նախադասության մեկ անգամ՝ տվյալ դեպքում նպատակի պարագա։ Այս նախադասություններում հարաբերյալ պետք է համարել ոչ թե միայն այն կամ նրա ցուցական դերանունները, այլ այն արտահայտությունը, որ համար, այն նպատակով կապակցությունները։

Որ շաղկապով միացող նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունները սովորաբար ունենում են վերջադաս շարադասություն (տե՛ս վերևի օրինակները)։ Առաջադաս նրանք լինել չեն կարող, իսկ միջադաս շարադասությամբ հանդիպում են հազվադեպ, երբ լրացնում են գլխավորի ոչ թե ստորոգյալին, այլ ձևի

կամ ժամանակի պարագաներին: Օրինակ՝ Արսեն Տոնոյանը զգուշ
ու դանդաղ քայլերով, որ բամբակենիները չառուրի, դուրս եկավ
ջրվող արտերից (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Եվ Մեհենդակ իշ-
խանը պարսկերեն, որ հետև եկածները կասկած չունենան իր ա-
սածների մասին, հայտնեց... (ՍԶ, Պապ թագավորը):

Երբեմն որ շաղկապով նպատակի պարագա երկրորդական
նախադասություն է գրվում հարցական գլխավոր նախադասության
մոտ: Այս պարբերում նրանով նկարագրվում է տվյալ հարցի տրաման
նպատակը. օրինակ՝ Ի՞նչ պատիժ պետք է տան նրան, որ բոլորի
տեղը դուրս գա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Բայց թագավորն
ո՞ւր է հիմի, որ սե կապեմ նրա օրին (ՀԹ):

Երբ երկրորդական նախադասությամբ տրված նպատակը
խոսողի կողմից համարվում է անիրագործելի, որ շաղկապից հետո
գրվում է իբր եղանակավորող բառը, կամ իբր քե բառակապակ-
ցությունը. օրինակ՝ Նա եկավ, որ իբր քե միասին աշխատենք:

§ 987. Երբ երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս
աշխարհի նպատակ, որը չի կատարվել, կամ որի իրագործումը
համարվում է անհնար, աշն կարող է միանալ գլխավորին նաև քե
շաղկապով: Նպատակի երկրորդական նախադասությունների կու-
պակցության այս ձևը տարածված է հատկապես ժողովրդական-
խոսակցական լեզվում, որտեղից էլ մուտք է գործել նաև գեղար-
վեստական գրականության մեջ. օրինակ՝ Եկան քաշեցին, քե դո-
ռով տանեն, թափ տվավ մարդկանց, պեց պես ու դեն (ՀԹ): Տե-
սավ, ինչ որ կենդանի կան, վաղ են տալիս, քե հետ պան (ՀԹ):
Թերթն էլ փող չունի, քե որ վճարի (ն. տ.):

Ծանոթ.— Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում նպատա-
կային հարաբերությունները զրոսերովում են նաև քե ինչ է, ինչ է,
չի՛նի քե, քե չի՛նի բառակապակցություններով, որոնք երբեմն
մուտք են գործում նաև գեղարվեստական գրականության մեջ.
օրինակ՝ Սկսել են ճան խաղացող երեխաներին պսակել, քե ինչ է
մի կտոբ ավել ձեռք դցեն (ԱՍ, Ծարավ): Թմբերը լարային սիս-
տեմի են վերածում, ինչ է հեկտարին 200—250 ցենտներ խաղող
ստանան (Ա. Սեկ., Ոսկե վաղերի մեջ): Շորերի ծալքերը հետա-
խուղում էր, քե չի՛նի մի բան են թաքցրած տանում (Ա. Սեկ., Ծա-
րավ):

§ 988. Ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և գեղարվեստա-

կան գրականության լեզվին հատուկ է նաև նպատակի պարագայ երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը: Նպատակային հարաբերությունները այս դեպքում գրանորվում են ըզձական եղանակի, ինչպես նաև հատուկ հնչերանգի միջոցով: Նպատակի պարագա անշաղկապ երկրորդական նախադասությունները որպես կանոն լինում են վերջադաս: Ժամանակակից հայերենում շատ են հանդիպում հատկապես նպատակային հարաբերություն արտահայտող այն անշաղկապ նախադասությունները, որոնց գլխավոր մասը պարունակում է հորդոր, հրաման, իսկ երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այն նպատակը, որի իրագործման համար հրամայվում, հորդորվում է կատարել գլխավոր նախադասության գործողությունը. օրինակներ՝ է՛յ, լավ կենաք, ակա՛նք արե՛մ, մի բան պատմե՛մ հիմի՛ ձեզ (ՀԹ): Աստղեր, ծածկեցե՛մ ձեր վառ բոցերը, լույսը շտեմնե՛ սև ու խոր իղձերս (Շեքսպ., 1, 221): Վե՛ր կաց, իմ ընկեր, վե՛ր կաց, մուրճդ առ, նոր կյանք. նոր վայելք կոենք մեզ համար (ՎՏ):

Երբեմն հրամանը մեղմելու համար հրամայական եղանակով գրված ստորոգյալի մոտ գրվում է տեսնե՛մ եղանակավորող բառը. օրինակ՝ Ի՞նչ կա քաղաքում, դե պատմի՛ր տեսնե՛մ, իմանամ, հս էլ ուրիշին ասե՛մ (ՀԹ):

Երբեմն անշաղկապ նպատակի պարագան ևս վերաբերում է ոչ միայն գլխավորի ստորոգյալին, այլ նաև նրա ձևի պարագային. այսինքն՝ ցույց է տալիս գործողության՝ տվյալ ձևով կատարվելու նպատակը. օրինակ՝ Դե առ, աեղի տակին քաֆուն կե՛ր. խաղենք չիմանա (ՀԹ):

Անշաղկապ նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը կարող է ցույց տալ նաև կատարված, կատարվող կամ կատարվելիք գործողության նպատակը. օրինակ՝ Նս վերադարձու, որ Սառայի ծնողներին հեռագիր տամ՝ զան (ՆԴ, Սպանված աղավների): Մարդ քրտինք է թափել, հերկել, մշակել է խոպանը. հիմա դու եկել ես՝ խլե՞ս (ՍԽ, Հողը):

Երբեմն երկրորդական նախադասության սկզբում հանդես է գալիս ասի բայաձևը, որը այս կառուցվածքներում վերածվել է նպատակ, որոշում ցույց տվող շաղկապական բառի: Այսպես՝ «Վազեցի, ասի հասնեմ նրանց», «Դուրս եկա փողոց, ասի մաքուր օդ շնչեմ», «Պառկեցի, ասի հանգստանամ» և այլն: Այս կառուց-

վածքի անշաղկապ բարդ նախադասությունների զլխավոր մասի ստորոգյալը միշտ դրվում է անցյալ կատարյալ ժամանակով և ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարվել է որոշակի նպատակով. վերջինս սակայն չի կատարվել կամ ընդհատվել է մեկ այլ գործողությամբ: Զիրադործված կամ ընդհատված նպատակը տրվում է երկրորդական նախադասությամբ: Այս բնույթի երկրորդական նախադասություններ դրվում են մեծ մասամբ շարժում ցույց տվող բայերի մոտ (տե՛ս բերված օրինակները):

Մաճոք.— Երբեմն, հատկապես, երբ զլխավոր և անշաղկապ միացած նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունն ենթական նույնն է, վերջինս երկրորդական նախադասության մեջ զեղչվում է, զլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների միջև դադարը զրեթե վերանում է, և կապը այնքան սերտ է դառնում, որ երկրորդական նախադասությունը դադարում է որպես աջգլխին գիտակցվելուց: Միագնում է նաև բղձական եղանակով գրված բայի խոնարհված լինելու իմաստը. այն հավասարադոր է դառնում անորոշ զերբայի տրական հոլովին և կատարում է պարզ նպատակի պարագայի պաշտոն. օրինակ՝ Մացիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես գնացել էի մեր բաղի քանդված պատը նորոգեմ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները): Գնացել էի վարդոշենց անից ալրի մաղը բերեմ (Ս. զրակ. անթ., 27):

Այս երևույթը հատուկ չէ գրական լեզվին: Այն խիստ տարածված է ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, որից էլ երբեմն անցնում է զեղարվեստական գրականության երկխոսությունների մեջ: Գրական լեզվում այս կառուցվածքի նախադասություններում ընդունված է գործածել կամ անորոշ զերբայի տրական հոլովը («Գնացել էի... պատը նորոգելու, մաղը բերելու» և այլն) և կամ շաղկապով միացած երկրորդական նախադասություն (Գնացել էի, որ... պատը նորոգեմ, որ ալրի մաղը բերեմ):

ՊԱՅՄԱՆԻ ՊԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 989. Պարագայական երկրորդական նախադասությունների խմբի մեջ են մտնում նաև պայմանի երկրորդական նախադասությունները, որոնցով նկարագրվում է այն պայմանը, որի առկա-

լուծյան դեպքում միայն կարող է (կամ կարող էր) կատարվել զըլխավոր նախադասության գործողությունը, և կամ տեղի ունենալ այն, ինչի մասին խոսվում է զըլխավոր նախադասության մեջ: Օրինակ՝ Եթե վաղը անձրև չգա, կգնանք զբոսանքի:

Պայմանի երկրորդական նախադասության գործողությունը կամ նախորդում է զըլխավոր նախադասության գործողությանը և կամ կատարվում է նրա հետ միաժամանակ: Այստեղ ևս փաստորեն առկա են պատճառային հարաբերություններ, որովհետև երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը միաժամանակ նաև ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պատճառ հիմք է հանդիսանում զըլխավոր նախադասության գործողության կատարման համար: Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած այս հարաբերությունը կարելի է կոչել պայմանահետևանքային, որովհետև զըլխավորի գործողությունը հաջորդում է երկրորդականին որպես հետևանք. օրինակ՝ Եթե այդ կնոջ պատմածների մի քառորդն էլ ճիշտ դուրս գա, վարդանը մի լավ հուպ կտա կոլխոզի այս «օրինակելի» նախագահին (ՆՁ, Հացավան):

§ 990. Պայմանի երկրորդական նախադասություններն ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները.

ա) Նրանք միանում են զըլխավորին երե, քե ու, երե... ապա, երե... ուրեմն, երբեմն նաև եւր շաղկապներով: Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում շատ է տարածված պայմանի նախադասությունների անշաղկապ կապակցությունը, որտեղից էլ այն մուտք է գործել նաև գեղարվեստական գրականության լեզվի մեջ:

բ) Շաղկապական կապակցության ժամանակ զըլխավոր նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ այն դեպքում, այն ժամանակ հարաբերյալները:

գ) Պայմանի երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ լինում են առաջադաս, կարող են լինել նաև վերջադաս, սակայն միջադաս հանդիպում են հազվադեպ (վերջին դեպքում նրանք մոտենում են միջառակյալ նախադասություններին):

դ) Պայմանի հարաբերություններ արտահայտելու համար մեծ նշանակություն ունի բայի ժամանակների հաջորդական դործածությունը զըլխավոր և երկրորդական նախադասությունների մեջ, որով և հիմնականում պայմանավորված է զըլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ընդհանուր պայմանային

հարաբերությունների տարբեր իմաստային նրբերանգների առկայությունը (տես § 999—1004):

§ 991. Ժամանակակից հայերենում պայմանի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելու ամենատարածված միջոցը երեք շաղկապն է, որը հավասարապես գործածվում է և գրական, և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում: Այս շաղկապով միացող պայմանի երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս: Գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ գրվում է միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է լինում ընդգծել գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև առկա պայմանի հարաբերությունը: Օրինակներ՝ Եվ երե նորից մենք աշխարհ գայինք, Չէինք որոնի ուրիշ ճանապարհ, Այս ճանապարհը նորից կընտրեինք, նորից կանցնեինք այն հերոսաբար (ՀՍ): Երե հեղուկ օդի միջով անցկացվի ածխաթթու գազ, այդ դեպքում նա կգոյացնի ձյունանման սպիտակ փաթիլներ (Դաս.): Երե հոգուս ճոխ երգերից մի մեղմ հնչյուն, նստելիս, Բռականջը միայն շոյե, — հիացքներով կդուլթվիս (Իս.):

Երբ գլխավոր նախադասության մեջ առկա է լինում այն ժամանակ հարաբերյալը, երկրորդական նախադասությունը ստանում է ժամանակի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ընդգծվում է նաև գրխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած ժամանակային կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը կարող է կատարվել միայն երկրորդական նախադասության գործողության կատարումից հետո, օրինակ՝ Պարսիկները բարեհաճ կլինեն դեպի հայերը այն ժամանակ, երբ զրանք թողնեն այդ հոռոմասիրությունը (ՍԶ, Պապ Թադավոր): Իսկ երե տեղից վեր կենա հանկարծ, գլուխը մեխած մահակը ձևորին ... էնժամ կիմանաս, թե ինչի համար թե գող, թե դադան հենց դատարկ վախից հեռու են փախչում նրա փարախից (ՀԲ):

Երբ երե շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է, գլխավոր նախադասությունը հաճախ սկսվում է ապա, ուրեմն, կամ ապա ուրեմն բառերով, սրոնք մի կողմից ընդգծում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած պայմանահետևանքային հարաբերությունը, մյուս կողմից ավելի սերտ են դարձնում բարդ նախադասության մասերի կապակցությունը: Օրինակներ՝ Երե անկյան կողմերը շարունա-

կենք նրա զագաթից այն կողմ, ասլա կստանանք հակադիր անկյուններ (Դաս.): Եթե շրջանը ծալենք տրամագծով, ասլա շրջանի և շրջանագծի երկու մասերը կհամատեղվեն (Դաս.): Եթե ամեն մի հաճույք սովորությունն էս դարձրել, ուրեմն հաճույքները կօրցրել են քեզ համար իրենց նպատակը (ՆԴ, Սպանված աղավնի):

Կապակցության այս եղանակը ունի զրբային բնույթ, գործածվում է հատկապես գիտական գրականության մեջ, մասամբ նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններում:

Մասնոր.— Պայմանի երկրորդական նախադասությունն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններից պետք է տարբերակել այն նախադասությունները, որոնք թեև կապակցության ձևով նման են պայմանի նախադասություններին, միանում են եթե... ասլա շաղկապով, սակայն ըստ իրենց իմաստային փոխհարաբերությունների համադասական են և ունեն գուգադրական-հակադրական նշանակություն. օրինակ՝ եթե հնագետի ախում Բակուր իշխանն էր և մատենագրի մագաղաթը, ասլա նկարիչը հիշում էր մանուշակները և լսում Բասուտա գետի խուլ աղմուկը (ԱԲ, Ալպիական մանուշակ): Այս նախադասությունը հավասարաթիվ է իսկ շաղկապով միացած բարդ համադասական նախադասություններին:

Բանավոր խոսքում, ինչպես նաև գեղարվեստական զբաղությունների մեջ երբեմն եթե շաղկապին ավելանում է բան է կապակցությունը, սրով ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախադասության պայմանի նշանակությունը. օրինակ՝ եթե բան է, այդ Ահմադ խանը կամ որեէ մեկը քեզ նեղացնելու փորձ անի, իսկույն կհեռագրես (ԳՌ, Մագիլների մեջ):

§ 992. Եթե շաղկապով միացող վերջադաս երկրորդական նախադասություններին էս սովորաբար հարաբերյալ չի համապատասխանում: Օրինակ՝ Իհարկե, Ֆաթին շատ ուրախ կլիներ, եթե որեէ տեղ իրեն ծառայության վերցնեին (ԳՍ, Թեհրան): Դիմելու եմ դատարանին այսօր և եթե, եթե կամենաս գործը հաշտությամբ վերջացնել (Շիրվ., Քառս):

Սառնոր.— Առաջադաս պայմանի երկրորդական նախադասություններում եթե շաղկապը երբեմն դրվում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ մեկ կամ մի քանի անգամից հետո. մի երևույթ, որ հատուկ է հատկապես ժողովրդական-խո-

սակցական լեզվին. օրինակ՝ Լուսաստղը դուրս չեկած եթե ճանապարհվեն, կարող են թեյին հասնել քաղաք (ԱՌ, Րևա՛ն, Րևա՛ն): Աշխարհի բոլոր մարդիկ եթե այս կնոջ պես լինեին, պատերազմ չէր լինի, մտածում եմ ես (ԲՀ, Սերմնացանները չվերադարձան):

§ 993. Գեղարվեստական գրականության մեջ և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում շատ է տարածված պայմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը թե շաղկապով: Կապակցության այս եղանակը, սակայն, գիտական գրականության մեջ բոլորովին չի հանդիպում: Թե շաղկապով միացող պայմանի երկրորդական նախադասությունները լինում են առաջադաս, և, որպես կանոն, նրանց գլխավոր նախադասության մեջ հարաբերյալ չի համապատասխանում: Թե շաղկապին երբեմն միանում է ութարմատարը, և երկրորդական նախադասությունը միանում է գլխավորին քն ու բարդ շաղկապով: Թե շաղկապն ունի նաև այն առանձնահատկությունը, որ առաջադաս երկրորդական նախադասության մեջ ունի համեմատաբար ազատ շարադասություն. կարող է դրվել երկրորդական նախադասության և՛ սկզբում, և՛ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո (եթե շաղկապի այդպիսի դործածությունը հանդիպում է շատ սակավ): Օրինակներ՝ Թե տիրես, մեծ շահ, դու նրա սրտին, Թաթուլն էլ անզոր կընկնի ոտքիդ տակ (ՀԹ): Թե կատակ էր անում, շատ հիմար կատակ էր (ՆԳ, Սպանված աղավնի): Քո հերն ու մերը քն ու քեզ շտան, Արին կթափեմ ես գետի նման (ՀԹ): Սիրտդ հանգիստ, հոգիդ խաղաղ նրանց միջից թե անցնես, ողջ կլռեն, և դու անփորձ ապարանքիդ կհասնես (ՀԹ):

Թե շաղկապով միացող պայմանի երկրորդական նախադասությունները վերջադաս շարադասությամբ քիչ են դործածվում, այն էլ մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությունը հարցական է կամ հրամայական: Այս դեպքում թե-ն դրվում է երկրորդական նախադասության սկզբում. օրինակ՝ Ի՞նչը կհաղթի կյանքում հերոսին, թե շլինին կինն ու գինին (ՀԹ): Վճարիր պարտքդ, թե դու աղնիվ ևս (ՔԹ, Պատերազմ):

§ 994. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար ժամանակակից հայերենում դործածվում է նաև ու շաղկապը: Վերջինս այս դեպքում հանդես է բերում այն առանձնահատկությունը, որ ունի ազատ շարադասություն երկ-

րորդական նախադասութեան մեջ (մեծ մասամբ դրվում է երկրորդական նախադասութեան մեկ կամ մի քանի անդամներէջ հետո): Այս շաղկապով միացող պայմանի երկրորդական նախադասութեանները լինում են միայն առաջագաս և հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին, որտեղից մասամբ մուտք են գործում գեղարվեստական գրականութեան մեջ (գործածվում են մեծ մասամբ հերոսների խոսքում): Օրինակներ՝ Որսորդը ու հողունելու մասին մտածի, երբեք որսի չի ելնի (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Մի մարդ ու նրա երեսը պահի, նրա ապրուստը ի՞նչ պէտք է լինի (ՀԹ): Ձի կառավարել ու չի իմանում, բաս կոլիտղը ո՞նց պիտի կառավարի (ՆՁ, Հացավան):

§ 995. Պայմանի երկրորդական նախադասութեաններէ մի մասն ունի ժամանակի իմաստային երանգ: Այս իմաստը, ինչպէս ասվել է, բերականորեն արտահայտվում է այն ժամանակ հարաբերյալի առկայութեամբ, ինչպէս նաև երբ հարաբերականով, որով երբեմն միանում են պայմանի երկրորդական նախադասութեաններ: Գլխավոր նախադասութեան մեջ վերջինիս երբեմն համապատասխանում է այն դեպքում հարաբերյալը: Օրինակ՝ Այս աշենից հետո որքան ծիծաղելի վիճակ կստեղծվեր իր համար, երբ տեսէիր... (ՔԹ, Պատերազմ): Էլ չեմ սիրիլ ես, երբ դու չես ուզում (ՀԹ): Ես կգամ միայն այն դեպքում, երբ հեռագիր ստանամ (ՁԴ, Քննություն):

Այն, որ վերոբերյալ նախադասութեանները պայմանի են ե ու ժամանակի, պարզ կարելի է ցույց տալ նրանով, որ երբ շաղկապը ազատորեն կարելի է փոխարինել երբ շաղկապով՝ առանց գլխավոր և երկրորդական նախադասութեանների իմաստային փոխհարաբերութեանների մեջ փոփոխություն առաջացնելու («Որքան ծիծաղելի վիճակ կստեղծվեր իր համար, երբ տեսներ»։ «Էլ չեմ սիրիլ քեզ, երբ դու չես ուզում», «Ես կգամ միայն այն դեպքում, երբ հեռագիր ստանամ»)։

§ 996. Ժամանակակից հայերենում շատ է տարածված պայմանի երկրորդական նախադասութեանների անշաղկապ կապակցությունը: Անշաղկապ պայմանի նախադասութեանները, համարելով լինելով պայմանի նախադասութեանների շաղկապական կապակցություններին՝ տարբերվում են վերջիններից նրանով, որ ավելի պատկերավոր, դիպուկ և սեղմ են դարձնում խոսքը: Այդ

պատճառով նրանք շատ են հանդիպում գեղարվեստական գրական-
նության մեջ և ժողովրդական-խոսակցական լեզվում:

Որպես կանոն, պայմանի երկրորդական նախադասություննե-
րը անշաղկապ կապակցության ժամանակ լինում են առաջա-
դաս. այսպես՝ երեմ մանեք ունենամ՝ կտանեմ հացի կտամ
(ՀԹ): Զլինեք այս ձյունակույտը, երկուսն էլ կջախջախվեն
(Սով. գրակ.): Եվ դա բնական է: Եթե շաղկապական կապակ-
ցության ժամանակ շաղկապի առկայության շնորհիվ շարադասու-
թյունը որոշիչ դեր չի կատարում բարդ նախադասության մասերի
միջև եղած հարաբերության բնույթը որոշելու համար, ապա շաղ-
կապի բացակայությունը պարտադիր է դարձնում, որ հենց առա-
ջին նախադասությամբ տրվի պայման հանդիսացող երեսվյժը,
գործողությունը:

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ
կապակցության ժամանակ պայմանային հարաբերություններ ար-
տահայտելու մեջ մեծ դեր ունի հնչերանգը: Առաջադաս երկրոր-
դական նախադասությունը արտասանվում է նախադասության
վերջում բարձրացող հնչերանգով (հատկապես շեշտվում է ստու-
րոգյալը), դրան հաջորդում է փոքր դադար, ապա սովորական իջ-
նող հնչերանգով արտասանվում է գլխավոր նախադասությունը:
Հաճախ երկրորդական նախադասությունը ունենում է հարցական
հնչերանգ, իսկ գլխավոր նախադասությունը՝ պատասխանի: Գրա-
վոր խոսքում հնչերանգը արտահայտվում է կետադրության մի-
ջոցով. պայմանի երկրորդական նախադասությունը բաժանվում է
գլխավորից բովով և ստորակետով, իսկ հարցական հնչերանգի
ժամանակ շտորոգյալի վրա դրվում է հարցական նշան: Օրինակ՝
է, ասեմ՝ բոց կլինի, շասեմ՝ խոց կլինի (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի
մեջ): Բարձր ձայնով խոսեմ, կենդանաս (ՄԴ, Երբ ծագում է արեը):
Կլինի՝ կտան, չի՞ լինի՝ իրենց փոխարեն կտան հարուստ կուտըն-
տեսությունները (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ
կապակցության ժամանակ պայմանային հարաբերություններ գր-
սերեսելու համար խիստ կարևոր, կարելի է ասել որոշիչ, նշանա-
կություն ունի բայի եղանակների ու ժամանակների հաջորդակա-
նությունը, որը հիմնականում նույնն է, ինչ շաղկապական կա-
պակցության ժամանակ (տես § 999—1004):

§ 997. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների կա-

պակցության միջոցների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել այն առանձնահատուկ կառուցվածքները, որոնք ժամանակակից հայերենում սկսել են զործածվել վերջերս՝ ուսերենի պղծեցությամբ:

Դրանցից են մեկ (ուսերեն բառով կապակցվող պայմանի նախադասությունները, որոնք ունեն հետևյալ կառուցվածքը. պայմանի նախադասությունը լինում է առաջադաս և սկսվում է մեկ որ կապակցությամբ: Մեկ բառը այստեղ կորցրել է իր նյութական իմաստը, նախադասության անդամ չի հանդիսանում և որ շաղկապի հետ միասին ծառայում է որպես կապակցության միջոց: Մեկ որ շաղկապական կապակցությունը դրվում է երկրորդական նախադասության ստորոգյալից անմիջապես առաջ, այդ պատճառով հաճախ լինում է ոչ թե երկրորդական նախադասության սկզբում, այլ ենթակալից կամ նախադասության մեկ այլ անդամից հետո: Կապակցության այս եղանակի օգնությամբ ընդգծվում է խոսողի համոզմունքը երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանի իրագործումից հետո գլխավոր նախադասության գործողության կատարման վերաբերյալ: Օրինակ՝ — «Նա մեկ որ խոստացավ, անպայման կանի» (ԴԴ, Ընտիր պատմվածքներ): «Մեկ որ դա, ամեն ինչ հեշտ կլուծվի»: Գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն կարող է լինել ուրեմն շաղկապական բառը. օրինակ՝ «Նա մեկ որ առաց, ուրեմն կանի»:

Պայմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար երբեմն գործածվում են ամբողջ նախադասություններ. այսպես՝ նրանք հաճախ միանում են բավական է, բավական է որ կապակցություններով: Այստեղ բավական է նախապես եղել է միադիմի նախադասություն, սակայն աստիճանաբար կորցրել է իր նախադասության հատկությունները և այժմ ծառայում է որպես պայմանի երկրորդական նախադասությունները կապակցելու միջոց: Կապակցության այս ձևով ընդգծվում է, որ միայն երկրորդական նախադասությամբ տրված պայմանը բավական է զբաղվոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը հնարավոր դարձնելու համար: Երկրորդական նախադասությունը այս դեպքում ևս լինում է միայն առաջադաս, իսկ գլխավոր նախադասության սկզբում հանդես է գալիս և համադասական շաղկապը: Վերջինս ավելի սերտ է դարձնում գլխավոր և երկ-

րորդական նախադասությունների կապը, սակայն չի փոխում նրանց միջև եղած հարաբերությունների բնույթը, որը դարձյալ մնում է ստորադասական: Այդ տեսակետից այս նախադասությունները նման են զիջական երկրորդական նախադասություններին, որտեղ ևս որպես զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցության միջոց հանդես են գալիս նաև սակայն, բայց համադասական շաղկապները (տե՛ս § 1005): Գլխավոր նախադասության սկզբում կարող է հանդես գալ նաև որպեսզի ստորադասական շաղկապը: Օրինակներ՝ Այնտեղից բավական է մի խոժոռ հայացք, և դա՛ր կճռնչար, մատի մի շարժում, քաջալերող մի ժպիտ, և ամեն ինչ կվերածվեր շփոթի, անվստահության ու քառսի (ԳՌ, Մապիլների մեջ): Բավական է պարոն Պետրոսին հայտնի..., որպեսզի նրանցից հիշողություն անգամ չմնա որբանոցում (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները): Բայց բավական է փոփ զուանը որևէ դնորդ երեար, որպեսզի մարդկային կծիկից պոկվեին երկու կամ երեք հոգի (ԳՍ, Թեհրան):

Այս նախադասությունները ունեն ընդգծված ժամանակի իմաստային երանդ:

§ 998. Ժամանակակից հայերենում որպես պայմանի նախադասությունների կապակցության միջոց սկսել է դորժածվել նաև նշանակում է բայաձևը, որը դրվում է զլխավոր նախադասության սկզբում, երբ եքն շաղկապով միացող երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է. օրինակ՝ եքն կան վիրավորներ և սպանվածներ, նշանակում է վաշտը մասնակցել է մարտական գործողություններին (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Նշանակում է բայաձևը այս կառուցվածքի նախադասություններում կորցրել է իր բայական հասկանիչները և վեր է ածվել ուրեմն-ին համանիշ շաղկապական բառի՝ եքն-ի հետ կազմելով պայմանի հարաբերություններ արտահայտող բարդ շաղկապ:

Օճնոր.— Հետաքրքիր երևույթ է այն, որ երբեմն պայմանի երկրորդական նախադասությունների կապակցության համար գործածվում է և համադասական շաղկապը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը միշտ լինում է առաջադաս և ունենում է հրամայական եղանակով գրված բայ-ստորոգյալ, որը սակայն գրսեորում է ըղձական եղանակի իմաստ. իսկ զլխավոր նախադասության ստորոգյալը գրված է լինում ենթադրական եղանակով: Այս կառուցվածքի նախադասություններ են գործածվում

ընդհանուր դատողություններ անելիս: Այսպես՝ Նրան զցլի ջրա-
զացի բարի տակ և նա անվնաս դուրս կգա (ԳՌ, Մազիլների մեջ):
Թվում էր, թե մեկնիւր ձեռնի և կհաւնես նրա շուշան կատարնե-
րին (ԲՎ, Ինչպես է գալիս երջանկությունը): Տվե՛ք անօթեան թա-
փառաշրջիկին շորս պատ և առաստաղ... և նա կհամազվի հպարտ
երանության զգացումով (ՆԶ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարար-
ները):

§ 999. Պայմանային հարաբերություններ արտահայտող
բարդ ստորադասական նախադասությունները ունեն ան առանձ-
նահատկությունը, որ բայ-ստորոգյալների եղանակների և ժամա-
նակների գործածությունը գլխավոր և երկրորդական նախադասու-
թյունների մեջ ազատ չէ: Պայմանի երկրորդական նախադասու-
թյան մեջ գործածված տարբեր եղանակներն ու ժամանակները պա-
հանջում են, որ գլխավոր նախադասության բայ-ստորոգյալը դըր-
վի համապատասխան որոշակի եղանակով ու ժամանակով, ըստ
որում եղանակների ու ժամանակների այդ հարաբերակցությամբ
գրեթե լիովին պայմանային հարաբերությունների տարբեր ի-
մաստային երանգներ:

1. Ժամանակակից հայերենում շատ է տարածված ըղձական
եղանակի գործածությունը պայմանի երկրորդական նախադասու-
թյուններում, որին գլխավորի մեջ համապատասխանում է մեծ
մասամբ ենթադրական եղանակի բայ:

ա) Ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակին գլխավոր նա-
խադասության մեջ համապատասխանում է ենթադրական եղանա-
կի ապառնի ժամանակը: Ժամանակային այսպիսի հաջորդակա-
նության դիպքում գլխավոր նախադասությամբ տրվում է ապա-
գային վերադարձ գործողության մասին ենթադրություն, որի կա-
տարումը կախված է երկրորդական նախադասության գործողու-
թյան կատարումից: Վերջինս հանդես է գալիս որպես անհրաժեշտ
պայման գլխավորի գործողության կատարման համար: Այս նա-
խադասությունների միջև եղած իմաստային հարաբերությունները
կարելի է անվանել պայմանահետևանքային, որովհետև գլխավոր
նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը դիտվում է որպես
երկրորդական նախադասության գործողությունից բխող հնարավոր
հետևանք. օրինակ՝ Թե տիրես, մեծ շահ, դու նրա սրտին, Բաթուլն
էլ անդոր կընկնի ոտքիդ: տակ (ՀԹ): Եթե հաշվենք տրված ուղ-
ղանկյուններից յուրաքանչյուրի մակերեսը, ապա կստանանք

Ճիշտ նույն թվերը (Դասագիրք): Մի անգամ էլ ասե՛ք՝ կպարեն՞ (ԳՄ, Պատանեկություն):

Այս նախադասություններով երբեմն նկարագրվում են ոչ թե կոնկրետ գործողություններ, այլ արվում են ընդհանուր դատողություններ որևէ պայմանի առկայության դեպքում հնարավոր կատարվելիք գործողության մասին, ըստ որում անշաղկապ կապակցության ժամանակ այս դեպքում երկրորդական նախադասության ստորոգյալը հաճախ դրվում է եզակի երկրորդ դեմքով, որն ունենում է ընդհանուր-անորոշ նշանակություն: Օրինակներ՝ Եթե ամեն մարդ միայն իր փորձից դասեր առնի, մտքով, խելքով, շատ աղքատ կմնա (ՀՔ, Մեծ տան զավակները): Հյուրին երես տաս. գլխիդ կմտալի,— կատակեց Դանիելյանը (ՄԳ, Երբ ծագում է տրեք):

Այս կառուցվածքի անշաղկապ նախադասությունները շատ են տարածված հատկապես ժողովրդական առածների, ասացվածքների մեջ. ինչպես Գեղ կանգնի, գերան կկտաւի. Տուն փոխես՝ տնով մեկ կփանդվես, գեղը՝ փոխես՝ գեղով մեկ. Լեզուն չբլնի, սպռավները աչքերը կհանեն և այլն:

§ 1000. Երկրորդական նախադասության ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով դրված ստորոգյալին գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն ենթադրական եղանակի փոխարեն համապատասխանում են հարկադրական և սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակները, ինչպես նաև սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կամ բաղադրյալ ստորոգյալ: Վերջին դեպքերում ընդգծվում է գլխավոր նախադասության գործողության իրագործելի լինելը: Օրինակներ՝ Դիմելու եմ դատարանին ույսօր ետի՛, եթե չկամենաս գործը հաշտությամբ վերջացնել (Շ., Քառս): Ի՞նչ պիտի անես, եթե գործդ շուտ վերջացնես: Ուժներս տա, անելու շատ բան կա (ԱՔ, Կարմրաբար): Քարոտ սարը բաժնահանձն՝ վերկված եմ (ՍԶ, Հայոց բերդը):

Երբ գլխավոր նախադասությունը պարունակում է հորդոր որևէ գործողություն կատարելու վերաբերյալ՝ դարձյալ երկրորդական նախադասության գործողության իրագործվելու պայմանով, ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակին գլխավոր նախադասության մեջ համապատասխանում է հրամայական եղանակը: Օրինակ՝ Եթե դնաս գրադարան, ինձ համար էլ գիրք լիք: Ժամանակ ունենա՛, անցե՛ք ինձ մոտ (ԵԵ):

բ) Երկրորդական նախադասության ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակին գլխավորի մեջ համապատասխանում է ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակը, երբեմն նաև հարկադրական եղանակի անցյալ կամ սահմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակները: Այս կառուցվածքի նախադասություններ են գործածվում այն դեպքում, երբ պատմվում է անցյալում որոշակի պայմանի առկայության դեպքում հնարավոր, սակայն չիրագործված, տեղի չունեցած գործողության մասին, այսինքն՝ երբ ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը չի կատարվել դրա համար պայման հանդիսացող գործողության չիրականանալու հետևանքով: Այս ժամանակներն են գործածվում նաև այն դեպքում, երբ գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը համարվում է անհնար՝ դրա իրագործման համար անհրաժեշտ պայմանի բացակայության, կամ անիրագործելի լինելու հետևանքով: Օրինակներ՝ Կլինեի հարդի մի մարդ, նույնիսկ եթե գլուխս այն ժամ դատարկ լինե՛ր հազար անգամ (ՀԹ): է՛, քեզ նման ջան ունենայի, մի տարում երկու տուն կսառփեի (ԱԲ, Կարմրաքար): Եվ եթե մի քիչ էլ քաղաքը հրե՛ր, գլուղի ճանապարհը պետք է ընկնե՛ր հեղեղատի վրայով (ԱԲ, Բրուտի տղան): Եթե շուշանայինք, մենք էլ էինք գնալու:

Այս նույն իմաստն արտահայտելու համար գլխավոր նախադասության մեջ երբեմն գործածվում է սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակը, որով ավելի է ընդգծվում զրլ-խավոր նախադասության գործողության կատարման հնարավոր եղած լինելը. օրինակ՝ Քո խազալն ինձ տված լինեի՛ն, հիմի մի կով էի առել (Ա. Սեկ., Ոսկե վազերի մեջ):

Երբ այս կառուցվածքի նախադասություններում երկրորդական և գլխավոր նախադասությունների ստորոգյալները դրվում են ժխտական ձևով, ցույց են տալիս իրականության մեջ արդեն տեղի ունեցած գործողություններ և համանիշ են հիմունքի նախադասություններին: Այսպես՝ «Ես չէի աճեցնում ծառեր, եթե չլսեի քո հիվանդության մասին» կամ՝ «Զիհներ Ֆրիկ Ամրամը, Գուզարքն ու Տալքը չէին բաժանվի հայոց թագավորից» (Մուր., Գեորգ Մարզպետունի) նախադասությունները համանիշ են «Ես անհանգստացա, որովհետև լսեցի քո հիվանդության մասին» և «Գուզարքն ու Տալքը բաժանվեցին հայոց թագավորից, որովհետև

կար Յլիկ Ամրամը» նախադասություններին: Այս նախադասությունների միջև եղած տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում խոսողը ոչ միայն հաղորդում է արդեն կատարված եղելությունների, գործողությունների մասին, այլ ընդգծում է նրանց միջև եղած պայմանադին կապը, այն, որ գլխավոր նախադասության գործողությունը չէր կատարվի, եթե չկատարվեր դրա համար անհրաժեշտ պայման հանդիսացող գործողությունը:

§ 1001. Երկրորդական նախադասության մեջ ըզձական եղանակի անցյալ ժամանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասությունը երբեմն ունենում է հարցական բնույթ: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությամբ նկարագրվում է արդեն կատարված տեղի ունեցած գործողություն (երբ բայը դրական ձևով է գրված), որը սակայն, խոսողի կարծիքով, չէր կատարվի, եթե իրագործվեր երկրորդական նախադասությամբ նկարագրված գործողությունը: Օրինակ՝ Գլուխը քարը, գոնե փող լինե, էլ ինչո՞ւ էսքան մառդ գանգատ կանե (ՀԹ): Եթե տոմս ունե՞նայի, ինչո՞ւ քեզ կղիմեի: Այդ նույն իմաստային հարաբերությունն է արտահայտվում, երբ գլխավոր նախադասության մեջ գործածվում է համապատասխան բայի ժխտական ձևը. օրինակ՝ Սովորական եղանակ լինե, մենք դժվարություն չէինք զգա (Լեո, Մեղիքի աղջիկը): Գուցե դու մոտոս լինեիր, ես այնպես մենակ, դժբախտ չլինեի (ՄՄ): Եթե ես այդ մասին շուտ իմանայի, այդպես չէի վարվի:

2. Սահմանական եղանակի բայաձևերը պայմանի երկրորդական նախադասություններում օգտագործվում են այն դեպքերում, երբ նրանցում տրված պայմանը վերաբերում է ներկային կամ անցյալին:

ա) Երբ խոսելու պահին ենթադրվող պայմանի տակալության դեպքում ցանկալի, անհրաժեշտ կամ հնարավոր է համարվում գլխավոր նախադասությամբ նկարագրված գործողության կատարումը, երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է սահմանական եղանակի ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ ներկա ժամանակի ստորոգյալիական հանգուցյով: Գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է ենթադրական ու հարկադրական եղանակների ապառնի ժամանակներով: Օրինակներ՝ Եթե կամենում եմ, իսկույն կձանոթանա (Շիրվ., Քառս): Եթե ճիշտ ես պսում, ուրեմն նա պետք է բաժանվի (ն. տ.): Եթե տանն է.

անսպասման կգա: Իմ խելքով, բարեկանում ես՝ պիտի խփես, էլ կես ժամ երգելը որն է (ՍՀ):

Ավելի հաճախ գլխավոր նախադասությամբ հրամայվում, հորդորվում է կատարել որևէ գործողություն՝ երկրորդական նախադասության մեջ նկարագրված՝ խոսելու պահին արդեն առկա կամ ենթադրվող պայմանի հետևանքով: Այս ժամանակ երկրորդական նախադասության ստորոգյալը դրվում է ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը՝ հրամայական եղանակով և կամ ըղձական եղանակի ապառնի ժամանակով՝ թող եղանակավորող բառի հետ: Օրինակ՝ Եթե ուզում ես, հենց հիմա էլ գնա: Փող ունես՝ տաւ քեզ բարեբար մարդոց հետ գործ աւա (ԱԲ, Կարմրաբար): Եթե մի բան գիտես, ասա: Մոլորված ես, տանդ ճամփան գտիր... Ի՞նչ ես ուրիշների դռները ծեծում (ԳՍ, Թեհրան): Եթե շատ է ուզում, թող վաղը գա:

Անշաղկապ կասակցության ժամանակ այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը հաճախ ունենում է հարցական հընչերանգ: Օրինակ՝ Թագավորն է քո թշնամին, կո՞ր՞վ ունես, իր հետ արա (ՀԹ): Կա՞ հնարավորություն, օգտվի՞ր (Վ. Ալ., Հյուսիսային աստղ): ...Կարո՞ղ եմ, թող մեր թռիչքն այսօրվա անձկորեն չըզգան (ԵԶ):

§ 1002. Երկրորդական նախադասության մեջ ներկա ժամանակն է գործածվում նաև այն դեպքում, երբ հաղորդվում է տվյալ պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողության կամ եղելության մասին և կամ արվում է դատողություն՝ նույն պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողության մասին: Այս դեպքում գլխավոր նախադասության ստորոգյալը ևս հաճախ դրվում է ներկա ժամանակով կամ լինում է բաղադրյալ: Օրինակ՝ Եթե Մացակ ապերը մի բան ասում է, նշանակում է կանի (ՆԶ, Հացավան): Նա միշտ հանգիստ է խոսում, եթե չեն խանգարում (ՍԽ, Հողը): Ձմեռը քիչ ձյուն է գալիս՝ ցավ է, անժամանակ ցուրտ, դարնանային անշալի անձրևներ՝ դարձյալ ցավ (Լեո, Մելիքի աղջիկը):

բ) Երկրորդական նախադասության մեջ սահմանական եղանակի անցյալի անկատար ժամանակն է գործածվում հիմնականում այն դեպքերում, երբ նկարագրվում է անցյալում նույն պայմանի առկայությամբ սովորաբար կրկնվող գործողություն, ըստ որում գլխավոր նախադասության մեջ ևս հիմնականում կիրառվում է

նույն ժամանակը: Օրինակ՝ Իսկ եթե մեկին մի լավություն էր ուզում անել, կառ-Մարգարը ժպտալով ասում էր (ԱԲ, կառ Մարգարը): Եթե հարսները մոտը չէին լինում, նա մեղմ խոսում էր ինքն իրեն (ՍԽ, Հոգը):

Ինչպես նրանք է բերված օրինակներից, այս կառուցվածքի նախադասություններում պայմանային հարաբերություններին զուգընթաց ընդգծվում է նաև գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև հղած ժամանակային կապը: Այդ բանին օժանդակում է գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների բայ-ստորոգյալների ժամանակների համաձայնությունը:

2) Պայմանի երկրորդական նախադասություններում կարող են գործածվել նաև սահմանական հղանակի մյուս ժամանակները՝ իրենց բուն նշանակությամբ, որոնց ևս գլխավոր նախադասության մեջ հիմնականում համապատասխանում են ենթադրական, հարկադրական, հրամայական հղանակների, երբեմն նաև ըղձական հղանակի բայաձևերը. օրինակ՝ եթե հոգնել ես, հանգիստ առնեմ մի սակավ (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եթե կարդացել ես, պատմիր (կպատմես): Եթե գնալու ես, ժամանակին պիտի հայտնես: Թե հոգնեցիր, հանգստացիր:

§ 1003. Անցյալ կատարյալ ժամանակը պայմանի երկրորդական նախադասություններում գործածվում է հիմնականում ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ ըղձականի ապառնու և տալիս է պայման հանդիսացող այն երևույթը կամ գործողությունը, որի առկայությամբ ենթադրվում է գլխավոր նախադասության գործողության իրականացումը: Օրինակ՝ եթե արձակուրդ ստացա, կգամ ձեզ մոտ կարճ ժամանակով (ԱԲ, Մայրը): Ես այնտեղից քեզ կգրեմ: Եթե ստացա քո համաձայնությունը, անմիջապես կմեկնեմ (ՆԴ, Մահը):

Բայի սահմանական հղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը իր այս նշանակությամբ շատ գործածական է հատկապես պայմանի անշաղկապ նախադասություններում, երբ արվում են դատողություններ՝ միևնույն պայմանի առկայությամբ հնարավոր կամ երևան եկող գործողության, եղելության մասին: Այս դեպքում երկրորդական նախադասության բայ-ստորոգյալը հաճախ գրվում է 2-րդ դեմքով (ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ), իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը լինում է նաև բաղադրյալ: Օրինակներ՝ Հորթը կույի առաջն ընկավ, գիլի բաժին կղառնա (Հայ-նակներ, Հորթը կույի առաջն ընկավ, գիլի բաժին կղառնա (Հայ-

կական առածանի): Աշքդ թեֆեցիր՝ բանիդ տերը չես (ՀԹ): Ուշա-
նալ չի կարելի, փոքր-ինչ բանդաղեցիր՝ կխախտվի վառարանի
ջերմային ուժիմը (ԵԵ): Յոթ սաբի ետե էլ լինես՝ փորձանքի մեջ
բնկար՝ Շնկոն կողմիդ է (ԽԴ, Խողեղան):

Երկրորդական նախադասության մեջ անցյալ կատարյալ ժա-
մանակի գործածության դեպքում գլխավոր նախադասության ստու-
րողյալը կարող է դրվել նաև հարկադրական կամ հրամայական
եղանակներով: Վերջինս այս դեպքում գործածվում է ոչ թե իր բուն
նշանակությամբ, այլ հարկադրական եղանակի: Այս կառուց-
վածքի նախադասություններում շեշտվում է երկրորդական նա-
խադասությամբ տրված պայմանի առկայության դեպքում գլխա-
վոր նախադասության գործողության անհրաժեշտաբար, անպայ-
ման կատարվելու զաղափարը: Օրինակ՝ Աշխարհի կարգն է էյ-
պես: Միեցիր՝ պիտի ծաղկես, ծաղկեցիր՝ պիտի պտուղ տաս
(ԽԴ, Խողեղան): Դա նման է ապակու. փշեցի՞ր. էլ մի մտածի՜ր
փշրանքները միացնելու մասին (Սով. գրուկ.):

3. Պայմանի երկրորդական նախադասության ստորոգյալը
երբեմն դրվում է նաև ենթադրական կամ հարկադրական եղանա-
կի բայաձևերով, որոնք այս կիրառություններում համանիշ են
ըղձական եղանակի ձևերին, որոնցից տարբերվում են միայն
նրանով, որ եթե վերջիններին գործածության ժամանակ ընդգրծ-
վում է խոսողի ցանկությունը, փղձը տվյալ պայմանի առկայու-
թյամբ հնարավոր գործողության կատարման վերաբերյալ, ապա
այս դեպքում ավելի ընդգծվում է պայմանը. օրինակ՝ Եթե՞ կգնաս,
կասեմ: Եթե պիտի ելույթ ունենաս, նախօրոք հայտնի: Թե պիտի
գնալի՜ր, ինչո՞ւ նախօրոք չէիր ասում:

4. Պայմանի երկրորդական նախադասություններում հրամա-
յական եղանակի բայաձևերը գործածվում են միայն անշաղկապ
կապակցության ժամանակ: Այս եղանակը ևս, անցյալ կատարյալ
ժամանակի 2-րդ դեմքի նման, պայմանի երկրորդական նախադա-
սության մեջ գործածվում է ոչ թե իր բուն նշանակությամբ, այլ
ընդհանուր անորոշ: Գլխավոր նախադասության մեջ նրան կարող
է համապատասխանել կամ ենթադրական եղանակի բայ-ստու-
րողյալ, կամ բաղադրյալ ստորոգյալ: Օրինակ՝ Մտի՜ր ակումբը
հիմա, մտի՜ր թատրոնն ու կաֆեն՝ հազար արքա ու Արա կհանդի-
պես ժպտադեմ (ԵԶ): Ամառն ինչքա՞ն կարաս կա Այգեձորում...

խակ հիմա՝ նոյեմբերին շրջիր գյուղը՝ ոչ մի կարասի չես հանդիպի (ՎԱ, Հովազաձորի գերինները)։

§ 1004. Երբեմն պայմանի երկրորդական նախադասությունն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասությունները դրսևւորում են խոսողի կասկածը, թերահավատությունը որևէ գործողության իրագործելիության վերաբերյալ՝ դրա համար ունհրածեշտ պայմանի՝ խոսողի կողմից անհավանական համարվելու հետեանքով։ Այս նախադասությունները ունենում են հետեյալ կառուցվածքը. գլխավոր նախադասության ստորոգյալը դրվում է հրամայական կամ ըղձական եղանակով՝ թող եղանակավորող բառի հետ։ Երկրորդական նախադասության ստորոգյալը լինում է բաղադրյալ, որի ստորոգելիական վերադիրը հաճախ լինում է նույն բայի ենթակայական դերբայը։ Այս բնույթի նախադասությունները գերազանցապես լինում են անշաղկապ։ Օրինակներ՝ Փրկող ես, դու նրան փրկիւ (Ա. Սահ., Ծարավը)։ Նղնիկ կա էնտեղ, այժամ ու պախրա. կառող ես—գնա էնտեղ որս արա (ՀԹ)։ Լավն է, թող յոնքը վեցցնի։ Ձեռը հզոր է՝ գլխիդ Բսե (Հայկական առածանի)։

Պայմանի երկրորդական նախադասությունները այս դեպքում ես հաճախ ունենում են հարցական հնչերանգ։

ՁԻՋԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1005. Բարդ ստորադասական նախադասությունների համակարգում վիջական երկրորդական նախադասությունները գրավում են առանձնահատուկ տեղ։ Այդ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք շատ մոտ են ներհակական նշանակություն ունեցող բարդ համադասական նախադասություններին։ Դա քերականորեն արտահայտվում է նրանով, որ որպես կապակցության միջոցներ այս տիպի նախադասությունների համար օգտագործվում են ղուղաղրական շաղկապներ՝ բաղկացած ստորադասական և համադասական շաղկապներից (թեև... բայց, շնայած... սակայն և այլն)։

Ձիջական երկրորդական նախադասությունները պարագայական նախադասությունների մի տարատեսակն են։ Նրանք ցույց են տալիս այն հիմունքը, պայմանը, հակառակ որի կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը։ Ձիջական նախադա-

սուբյուկտների այս բնույթից ելնելով՝ հայ քերականագիտության մեջ այդ նախադասությունները կոչվում են նաև հակառակ ուղիղության երկրորդական նախադասություններ:

Իրենց բնույթով զիջական երկրորդական նախադասությունները առնչակցվում են մի շարք պարագայական նախադասությունների հետ:

1. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ: Եթե պայմանի երկրորդական նախադասությունները ցույց են տալիս այն հանգամանքներն ու պայմանները, որոնց առկայության դեպքում միայն կարող է կատարվել գլխավոր նախադասության գործողությունը, ապա զիջական նախադասությունների մի մասը ցույց է տալիս այն պայմաններն ու հանգամանքները, հակառակ որոնց կատարվում է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Համեմատի՛ր, օրինակ, հետևյալ նախադասությունները՝ «Նքե անձրեք զաղաբի, ես կգնամ» և «Ձնայած անձրեք զաղաբեց, բայց ես չգնացի»: Երկրորդ նախադասությունը բնույթով զիջական է, որովհետև ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը չի կատարվել, չնայած առկա է եղել դրա կատարման համար անհրաժեշտ պայմանը:

2. Պատճառի երկրորդական նախադասությունների հետ: Երկրորդական նախադասությամբ տրվում է որևէ պատճառ, իսկ գլխավոր նախադասությունը ցույց է տալիս, որ նրանից սպասվող հետևանքը չի ստացվել, չի կատարվել. օրինակ՝ «Քանի որ սենյակում մուր էր, լույսը վառեցինք» և «Ձնայած սենյակում մուր էր, բայց լույսը չվառեցինք»: Առաջին երկրորդական նախադասությունը պատճառի է և ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գործողության կամ ինչ երևույթի հետևանք է գլխավոր նախադասության գործողությունը: Իսկ երկրորդ երկրորդական նախադասությունը զիջական է և ցույց է տալիս այն պատճառը, որից սպասվում էր գլխավոր նախադասությամբ տրված գործողությանը բոլորովին հակառակ գործողություն:

3. Իրենց իմաստային առանձնահատկություններով զիջական նախադասությունները սերտորեն կապված են նաև ներհակակադ (հակադրական) նշանակություն ունեցող համադասական նախադասություններին, սակայն իրենց շարահյուսական հարաբերությունների բնույթով՝ որակապես տարբերվում են նրանցից, այս-

պես՝ «ես շտապ գնացի տուն, սակայն նա տանը չէր»: Սա բարդ համադասական նախադասություն է՝ ներհակական նշանակությամբ: Այժմ փոխենք այս նախադասության կառուցվածքը՝ «Ձնայած ես շտապ գնացի տուն, սակայն նա արդեն տանը չէր»: Սա արդեն բարդ ստորադասական նախադասություն է: Ճիշտ է, այս նախադասության մեջ ևս առկա է հակադրության նշանակությունը. զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների գործողությունները հակադրված են իրար: Սակայն այստեղ առկա է մեկ այլ իմաստ ևս՝ զիջականությունը, որի շնորհիվ մի կողմից ավելի սերտ է դառնում բարդ նախադասության մասերի կապը, մյուս կողմից փոխվում է ամբողջ բարդ նախադասության բնույթը: Այն դառնում է բարդ ստորադասական. այսինքն՝ առաջին նախադասությունը ստորադասավում է երկրորդին: Զիջական նշանակություն ունեցող երկրորդական նախադասությամբ տրվում է այն հանգամանքը, հակառակ որի կատարվում է զլխավոր նախադասության գործողությունը: Հարաբերությունների այս փոփոխությունը բերականորեն արտահայտվում է չնայած ստորադասական շաղկապի հավելումով:

§ 1006. Զիջական ստորադասական հարաբերությունն արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են քեև, քեպեա, քեկուգ, չնայած, քե չէ շաղկապները, ինչպես նաև՝ չնայած... բայց, սակայն, այնուամենայնիվ. քեև... բայց, սակայն, քեպեա... բայց, սակայն ղուդադրական շաղկապները: Որպես կապակցության միջոց կարող են գործածվել նաև ինչ էլ ու կապակցությունը ըղծական եղանակի բայի հետ, ուրբան, ինչքան, ուրտեղ և այլ հարաբերական բառեր՝ էլ մասնիկի հետ (ուրբան էլ, ինչքան էլ, ուրտեղ էլ): Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականության մեջ երբեմն հանդիպում են զիջական երկրորդական նախադասությունների անշաղկապ կապակցության դեպքեր:

Ինչպես տեսնում ենք, զիջական երկրորդական նախադասության կապակցության միջոցները բազմազան են: Սրանցից յուրաքանչյուրը զիջական երկրորդական նախադասությանը տալիս է որոշ իմաստային երանգ:

§ 1007. Զիջական երկրորդական նախադասությունները կապակցելու ամենատարածված միջոցները քեև, քեպեա և քեկուգ շաղկապներն են: Այս շաղկապներով կապակցվող զիջական երկ-

րորդական նախադասությունները հակադրվում են պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններին և ունեն հակառակ հիմունքի նշանակություն:

Սրանք կարող են հանդես գալ և՛ առաջադաս, և՛ վերջադաս: Վերոհիշյալ շաղկապներից հատկապես շատ է գործածվում քեև-ը. վերջադաս գործածվելիս քեև շաղկապը դրվում է երկրորդական նախադասության սկզբում. գլխավոր նախադասության մեջ չի լինում ոչ մի օժանդակ շաղկապական միջոց, այդ թվում նաև հարաբերյալ բառ: Օրինակներ՝ Նա ահա չեմ տխրում, քեև առանց ոտքի եմ (ՄԱ, Տասվա): Նավաստիները նրան լսում էին ուշադիր, քեև արդեն հարբած էին (Շիրվ., Արտիստը): Բոլորը սիրում ու հարգում էին Բուրդենկոյին, քեև փշեր ունեցող բնավորության տեր մարդ էր (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Ավելի տարածված է քեև շաղկապով միացած զիջական երկրորդական նախադասությունների առաջադաս գործածությունը: Այս դեպքում գլխավոր նախադասությունը, որը դրվում է երկրորդականից հետո, սովորաբար սկսվում է ներհակական նշանակություն ունեցող բայց, սակայն երբեմն նաև այնուամենայնիվ շաղկապներով: Օրինակներ՝ Թեև այդ նորատիկինը դեռևս մի կատարյալ հանելուկ էր ինձ համար, բայց լավ ճանաչելով նրա ամուսնուն, եզրակացությունս տխրառիթ էր (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Թեև ամառը դեռ չէր վերջացել, բայց օդի մեջ արդեն զգալի էր վաղահաս աշնան ցուրտ շունչը (Ն. տ.): Թեև պարոն Մարկոսը զանազան դիվահալած աղոթքներով վահանափակել էր յուր անձը, այնուամենայնիվ հարկավոր համարեց հանել շաղկապի տակից մի փայտի կտոր (ՄՆ, Մեռելահարցուկ):

Երբ զիջական երկրորդական նախադասությունը առաջադաս է լինում, այդ դեպքում քեև շաղկապի շարադասությունը համեմատաբար ազատ է լինում, այսինքն՝ այն կարող է դրվել ինչպես երկրորդական նախադասության սկզբում, այնպես էլ մեջտեղում՝ մեկ կամ մի քանի անդամներից հետո. օրինակ՝ Նա քեև դնում էր ճակատող զորախմբերից բավական հեռու, բայց շարունակ լսում էր դրանց աղաղակներն ու զոչյունները (ՍԶ, Պապ թագավոր): Գարեգինը քեև նայում էր նրան, բայց նրա ասածներից բան չէր հասկանում (ՍԽ, Հողը): Հոգու ներքին ցավը քեև դեռ մնում էր, այնուամենայնիվ նա սրտապնդվում էր, որ ելք է գտնվում (ՀՔ, Մեծ տան զավակները):

Թեև շաղկապի փոխարեն երբեմն գործածվում է քեպետ շաղկապը, որը համանիշ է առաջինին, օրինակ՝ Թեպետ ութ տասնյակ տարիները ծանրորեն արդեն իջել էին նրա ուսերին, բայց նրա մեջքը դեռ չէր կորացել (ԳԲ, Նովելներ, 8): Թեպետ լուռ էին, սակայն երկուսն էլ մտածում էին... ցրել բիշ առաջ եղած խոսակցության տպավորությունը (Վե, Մեզ մոտ հարավում):

Ծանոթ.— Թեպետ շաղկապը այժմ սկսել է սակավ գործածվել՝ իր տեղը զիջելով քեև—ին:

Հակառակ հիմունքի նշանակություն ունեցող զիջական երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին նաև քեկուզ, քեկուզ և շաղկապներով, որոնք հատուկ են ավելի ժողովրդական-խոսակցական լեզվին: Օրինակներ՝ Թեկուզ երազին չես էլ հավատում, բայց օտար տեղում, քո տանից հեռու սիրտդ մի համառ կասկած է մտնում (ՀԹ): Թեկուզ և մենակ լինի փարախում, ածղահա Սաքոն բնի՞ց է վախում (ՀԹ): Ու քեկուզ էն օրվանից տարիներ էին անցել, բայց պարտքը դեռ չէր վերջացել (ԳԲ, Նովելներ):

§ 1008. Ինչպես ասվեց, զիջական հարաբերություններ արտահայտելու համար ժամանակակից հայերենում գործածվում են նաև չնայած (որ), չնայելով (որ) շաղկապները:

Ծանոթ.— Այս շաղկապներն ունեն դերբայական ծագում: Սրանք նախապես գործածվել են իրենց բուն նշանակությամբ, այսինքն՝ որպես նայել բայի հարակատար դերբայ և անորոշ դերբայի գործիական հոլով: Սակայն անընդհատ գործածվելով զիջական հարաբերություններ ցույց տալու համար, սրանք այս կիրառություններում աստիճանաբար կորցրել են իրենց նյութական իմաստը, դադարել են նախադասության անդամ հանդիսանալուց և վերածվել են շաղկապի՝ կապելով զիջական նախադասությունները գլխավորի հետ:

Այս շաղկապները համանիշ են քեև և քեպետ շաղկապներին, արտահայտում են գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների միջև եղած նույն հարաբերությունները, սակայն տարբերվում են նրանցից հետևյալներով՝ 1) կարող են միանալ ու թարմատար շաղկապին՝ կազմելով չնայած որ, չնայելով որ բարդ շաղկապներ. բ) համադասական շաղկապները գլխավոր նախադասության մեջ կարող են բացակայել նաև այն ժամանակ, երբ երկրորդական

նախադասութիւնը առաջադաս է: Օրինակներ՝ Չնայած գարուն է, բոլոր ջրերը հորգացած են, բայց Ղաչաղանի աղբյուրն էլի նույնն է (ՍԶ, Ձմռան գիշերներ): Եղանակը դեռ տաք էր, շնայելով որ հոկտեմբերի սկիզբն էր (Շիրվ., Քառս): Չնայելով որ աշնանավերջ էր, սակայն օրը մեղմ ու տաքուկ լինելով, ախորժալի էր դարձնում երեկոն (Մուր., Գևորգ Մարդապետունի): Չնայած որ լուսանում էր, դեռ ամրոցից Հէր լսվում ոչ մի շշուկ (ԴԴ, Վարդանանք):

Մանոր.— Չնայելով որ ձեռ շատ տարածված էր 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի գրականութան մեջ: Այժմ այն սակավ է գործածվում՝ իր տեղը զիջելով շնայած շաղկապին:

Ձիջական երկրորդական նախադասութիւնը կարող է միանալ գլխավորին նաև շնայած այն բանին, որ բարդ շաղկապով: Այս դեպքում գլխավոր նախադասութան մեջ համադասական շաղկապ չի լինում. օրինակ՝ «Նա շատ ուշացավ, շնայած այն բանին, որ հատուկ զգուշացրել էին դալ ժամանակին»: Այստեղ շնայած այն բանին կարելի է համարել նաև հարաբերյալ, որն իր նյութական բովանդակութիւնն ստանում է որ շաղկապով միացող երկրորդական նախադասութիւնից (նախապես հենց այդպես էլ եղել է):

§ 1009. Հաճախ զիջական երկրորդական նախադասութիւնները գլխավորի հետ կապակցելու համար գործածվում են հարաբերական բառեր էլ եղանակավորող բառի հետ միասին՝ ինչքան էլ, որքան էլ, ինչ էլ, ով էլ, ուր էլ և այլն: Սրանցով միացող երկրորդական նախադասութիւններն ունեն ընդգծված զիջական նշանակութիւն և իրենց բնույթով հակադրվում են պայմանի երկրորդական նախադասութիւններին: Գլխավոր նախադասութեամբ նկարագրվում է մի այնպիսի գործողութիւն, որը պիտի կատարվի կամ կատարվում է, ինչպիսի հակադիր պայմաններ էլ որ լինեն:

Այս շաղկապական կապակցութիւններից հատկապես շատ են տարածված ինչքան էլ, որքան էլ, որոնց հաճախ միանում է նաև որ թարմատարը (ինչքան էլ որ, որքան էլ որ): Այս շաղկապներով միացող զիջական երկրորդական նախադասութիւնները երբեմն ունենում են շափի իմաստային երանգ, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ գլխավոր նախադասութեան գործողութիւնը կատարվում է կամ անպայման կկատարվի, անկախ այն բանից, որ երկրորդա-

կան նախադասությամբ տրված նրան հակասող պայմանները բանակապես աճում են կամ կարող են աճել: Բերենք օրինակներ:

Ինչքան էլ Մացակ Ավագյանը նվիրված ու աչքաբաց լինի, մեկնակ չի կարող ղեկավարել հսկայական ֆերման (ՆԶ, Հացավան): Ինչքան էլ ճիգ էր գործադրում դեմքին անվրդով արտահայտություն տալ, ոչինչ չէր ստացվում դրանից (ՎԽ, Մեզ մոտ հարավում): Որքան աշխատում էր, չէր կարողանում բարձրանալ (ՀԹ): Ինչքան էլ մեծանում էին այդ տարբերությունները, նրանց բարեկամությունը չէր թուլանում (ՀԹ, Մեծ տան զավակները): Ինչքան էլ (որ), որքան էլ (որ) շաղկապներով միացող երկրորդական նախադասությունները սովորաբար լինում են առաջադաս, գլխավոր նախադասությունը հաճախ սկսվում է միևնույն է, դաճյալ, էլի⁶² բառերով, որոնք սվեկի են ընդգծում գլխավոր նախադասության գործողության անպայման կատարվելու գաղափարը: Որքան էլ շաղկապին երբեմն համապատասխանում են նաև սակայն, բայց այնուամենայնիվ հակադրական շաղկապները: Օրինակներ՝ Ինչքան էլ սուր սիրտս խոցեն արյունաքամ վերքերը մեր— էլի էս որբ ու արնավառ իմ Հայաստան—յարն եմ սիրում (ԵԶ): Ինչքան էլ որ ֆաշիստական բանակն առաջ գա, միևնույն է, կջախջախվի և ետ կշարտվի (ՀԹ, Մեծ տան զավակները): Որքան շտապում էր նա սթափվել և կանխել դեպքերը, դաճյալ դեպքերը թռչում էին՝ իրենց հետևից բերելով նոր, ավելի հանդուգն դեպքեր (ԴԴ, Վարդանանք): Որքան էլ իր սպասածը չէր, որքան էլ վայրկյանը անպատեհ, բայց Հայր-Մարդպետը իրեն չկորցրեց (ՍԶ, Պապ թագավոր): Որքան էլ ոստիկանը համառ էր ու ինքնակամ, այնուամենայնիվ Դենպետը կարողացավ համոզել նրան (Մուր., Գևորգ Մարդպետունի):

§ 1010. Մի խումբ ղիջական երկրորդական նախադասություններ միանում են գլխավորին ինչ էլ (որ) բառակապակցությամբ, որի կողքին բայ-ստորոգյալը միշտ դրվում է ըղձակա՛ն եղանակով: Սրանք ևս լինում են հիմնականում առաջադաս, հակադրվում են պայմանի նախադասություններին և ունեն ղիջական-բացառող նշանակություն, այսինքն՝ ցույց են տալիս, որ բացառված է գրված խավոր նախադասության գործողության կատարմանը հակադրու-

62 Վերջինս հատուկ է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին:

վող ամեն մի պայման. օրինակ՝ ինչ էլ որ անեին, պարզկա գիշերվա ցուրտը սպառնում էր ոչնչացնել մինչև ոսկորները թրջված մեր պատանիներին (ՎԱ, Հովազաձորի գերիները): Ինչ էլ որ լիներ, նա պետք է ղլուխ բերեր այդ գործը (Մուր., Գեորգ Մարգարետունի):

§ 1011. Երբեմն զիջական երկրորդական նախադասությունը միանում է զլխավորին որ շաղկապով: Այս դեպքում ևս զիջականության իմաստը դրսևորվում է էլ-ի միջոցով, ինչպես նաև միևնույն է կապակցությամբ, որը դրվում է վերջադաս զլխավոր նախադասության սկզբում: Օրինակ՝ Հազկերտը խելագար վազր է, որ առաջը երեք ոչխար էլ զցես, միևնույն է, քեզ պիտի հոշոտի (ԴԴ, Վարդանանք):

Շատ հաճախ միայն էլ-ը բավական է լինում երկրորդական նախադասությանը զիջականության իմաստ տալու և աչն զլխավորին կապելու համար: Օրինակ՝ Զհրաժարվիին էլ՝ Երվանդը նրանց բան տվողը չէր (Իս.): Չտանեն էլ, գնալու եմ (Մ. Մանվ.): Քառասուն աստիճան ցուրտ էլ լինի, ձեզ համար ոչինչ է (ԳՍ, Թեհրան): Այս դեպքում ևս զլխավոր նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ միևնույն է բառակապակցությունը: Օրինակ՝ Բարձր էլ խոսեմ, միևնույն է, չի լսի:

§ 1012. Երկրորդական նախադասությունը զիջական նշանակություն է ստանում նաև հարաբերական բառերի մոտ հաստատական ստորոգյալի՝ ժխտական ձևով կրկնվելու միջոցով: Օրինակ՝ Մենակ Դավիթը, ինչ աբին-չաբին, մոտ չեկավ դուշման Մելիքի թրին (ՀԹ): Ով ժառանգ ունենար-չունենար, թագավորը պետք է ունենար (Ա. Սահ., Մարավը): Տատիկս ինչ աբեց-չաբեց, նա զրբերի ու տետրակների համար վարձատրություն չվերցրեց (Աղ., Շիրակ):

Այս կառուցվածքի նախադասությունները լինում են առաջադաս, երբեմն նաև միջադաս:

§ 1013. Պայմանի երկրորդական նախադասությունների հետ են կապված նաև թե չէ բառակապակցությամբ միացող զիջական երկրորդական նախադասությունները: Սրանք ունեն հետևյալ կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Առաջին՝ երկրորդական նախադասությունը լինում է հրամայական, որով հորդորվում է մի բան անել, իսկ երկրորդ՝ զլխավոր նախադասությունը, որը

միաճում է առաջինին քե չէ կապակցությամբ, ցույց է տալիս մի այնպիսի գործողություն, որը հակադրվում է առաջինին և տեղի կունենա միայն առաջին գործողությունը չկատարվելու դեպքում: Այդ պատճառով երկրորդ նախադասության ստորոգյալը միշտ դրվում է բայի ապառնի ժամանակով (մեծ մասամբ ենթադրական եղանակի): Օրինակ՝ Աստված կսիրես, դիր ուրիշ բանի, քե չէ էս խալիֆին լեղաճաք կանի (ՀԹ): Էլ մի խոսեցնի, աստված կսիրես, քե չէ մի դաշաղ կղաղնամ ես էլ (ՀԹ): Դե իմ անունով երդվիր, անգգամ, Որ էլ Սարոյին դու չես սիրելու, քե չէ, տեսնո՞ւմ ես, խանչալը հանած Մինչև դաստակը սիրտդ եմ խրելու (ն. տ.):

Մանրք.— Այս շաղկապական կապակցությունը հավանաբար առաջացել է պայմանի երկրորդական նախադասություններից՝ վերջիններիս կրճատման հետևանքով. այսպես՝ «Գրիր. թե չգրես, վատ կստանաս» կառուցվածքի նախադասությունները քե չգրես պայմանի երկրորդական նախադասության կրճատման հետևանքով վերածվել են «Գրիր քե չէ վատ կստանաս» կառուցվածքի նախադասությունների, իսկ քե չէ-ն՝ զիջական-հակադրական հարաբերություն ցույց տվող շաղկապական կապակցության:

§ 1014. Զիջական պետք է համարել նաև նիշտ է, նշմաբիտ է միջանկյալ նախադասություններ պարունակող երկրորդական նախադասությունները: Սրանք ևս ցույց են տալիս այն հիմունքը, պայմանը, հակառակ որի կատարվում է զլխավոր նախադասության գործողությունը: Այս դեպքում երկրորդական նախադասությունը լինում է առաջադաս, իսկ զլխավոր նախադասությունը սկսվում է հակադրական համադասական շաղկապով: Օրինակ՝ Ճշմարիտ է, նա ոչնչով չէր կարող օգնել յուր թագուհուն, քայց միակ խնամքը, որ նա կարող էր և պարտավոր էր տանել, տանում էր (Մուր., Գևորգ Մարգարտունի): Ճիշտ է, ներս խոսեցին բազմաթիվ նոր ուղեորներ, քայց Արամն այդ արանքում կարողացավ բարձրանալ երկրորդ հարկի տախտակը (նՁ, Պարոն Պետրոսն ու իր նախարարները):

Զիջական երկրորդական նախադասությունները երբեմն միանում են զլխավորին քող բայաձևով, որը այս կիրառություններում կորցրել է իր բայական հատկանիշները և վերածվել շաղկապական բառի: Սրանով միացած զիջական երկրորդական նախադասությունները միշտ ունենում են ըղձական եղանակով դրված բայ-

ստորոգյալ, լինում են առաջագաս, իսկ գլխավոր նախագասությունը հաճախ սկսվում է միայն թե, միևնույնե է բառակապակցություններով, որոնց միջոցով մի կողմից ավելի է ընդգծվում երկրորդական նախագասության զիջական լինելը, մյուս կողմից ուժեղանում է վերջինիս կապը գլխավորի հետ: Զիջականության իմաստը ավելի է ուժեղանում, երբ երկրորդական նախագասության մեջ հանդես է գալիս ուզել բայը՝ որևէ հարաբերական գերանվան հետ (ինչ ուզում է, ով կուզի, որտեղ ուզում է): Օրինակ՝ Թող անծիր ծովը եռա, փրփրի, թխպոտ երկինքը կալծակներ շողտա եվ քող փարոսը մշուշում քաղվի, փրկարար ափը աչքիս չեմ հեռա՝ չեմ հուսահատվի (Իս.): Ով կուզի բող լինի, միայն թե իրեն տեղ տան ապրելու, բան տան ուտելու (ԳՄ, Ինհրան):

§ 1015. Զիջական երկրորդական նախագասությունների անշաղկապ կապակցությունը ժամանակակից հայերենում սակավ է հանդիպում: Եվ դա բնական է: Զիջականության դրսևորման և կապակցության հատուկ քերականական միջոցների բացակայության դեպքում այդ նախագասությունները նույնանում են հակադրական համադասական նախագասություններին: Կարելի է բերել զիջական երկրորդական նախագասության անշաղկապ կապակցության միայն հետևյալ դեպքերը.

ա) երկրորդական նախագասությունը լինում է առաջագաս, ունենում է դրական և ժխտական ձևերով կրկնվող ստորոգյալ, որի միջոցով էլ հենց երկրորդական նախագասությանը տրվում է զիջականություն. ցույց է տրվում, որ գլխավոր նախագասության գործողությունը կատարվել է կամ պիտի կատարվի՝ անկախ երկրորդական նախագասության կատարվելուց կամ չկատարվելուց. օրինակ՝ Ուզենա-չուզենա, ինձ մոտ պիտի թողնի (ՆԶ, Հացավան): Աշխենը լինե-չլինե, եղբայրս դարձյալ կզնար աչնտեղ (ՆԴ, Մահ): Երկրորդական նախագասության ստորոգյալը այս նախագասություններում սովորաբար դրվում է ըղձական եղանակով, իսկ գլխավոր նախագասության մեջ նրան համապատասխանում են ենթադրական, հարկադրական եղանակների համապատասխան ժամանակները (տն՝ս վերևի օրինակները):

բ) Հազվագեղ հանդիպում են նաև անշաղկապ միացած վերջագաս զիջական երկրորդական նախագասություններ, որոնցում ստորագասական հարաբերությունը և զիջականությունը դրսևոր-

վում է հնչերանգի և բայ-ստորոգյալների միջոցով: Բերենը մեկ-երկու օրինակ:

Մարդամեջի մարդ ունենամ՝ հազար քումամն պարտք ունե-
նամ (Հայկ. առածանի): Դե որ շես սիրել, շես էլ հասկանա—հա-
զար նկարագրեմ (ՆԴ): Վատ բան է չքավորությունը, լինի նա
մշտական, թե առժամանակյա (Շիրվ., Զուր հույսեր):

ՀԵՏԵՎԱՆՔԻ ՆՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1016. Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք բարդ
ստորադասական նախադասություններ, որոնց կազմի մեջ մտնող
երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նա-
խադասության միտքը՝ ցույց տալով, նկարագրելով նրանից առա-
ջացած հետևանքը: Սրանք հետևանքի երկրորդական նախադասու-
թյուններն են:

Ի տարբերություն նախորդ երկրորդական նախադասություն-
ների, որոնք լրացնում էին գլխավոր նախադասության որևէ ան-
դամ: իրենց շարահյուսական պաշտոնով համապատասխանելով
նախադասության պարզ անդամներին, հետևանքի երկրորդական
նախադասությունները լրացնում են ամբողջ գլխավոր նախադա-
սությունը և կամ դերբայական դարձվածի: Իմաստային փոխհա-
րաբերությունների բնույթով այս բարդ ստորադասական նախադա-
սությունները շատ մոտ են պատճառի երկրորդական նախադասու-
թյուն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություննե-
րին: Այստեղ ևս գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների
միջև գոյություն ունի պատճառահետևանքային կապ: Սակայն այս
երկու տիպի նախադասությունները ունեն կառուցվածքային տար-
բերություններ՝ կապված հաղորդման նպատակի հետ: Եթե առա-
ջին հնչյունում հաղորդման հիմնական նպատակը հանդի-
սացող գործողությունը կամ երևույթն է, իսկ դրա առաջացման
պատճառը հաղորդվում է միայն այդ երևույթի, գործողության մա-
սին պատկերացումը ավելի լրիվ դարձնելու համար, ապա երկ-
րորդ դեպքում տեսնում ենք բոլորովին հակառակ հարաբերու-
թյուն: Այստեղ հաղորդման հիմնական նպատակը պատճառ հան-
դիսացող երևույթը, գործողությունն է, իսկ նրանից առաջացած
հետևանքը բերվում է որպես հիմնական մտքի լրացում, ստորա-

դասվում է առաջինին: Համեմատիր հետևյալ նախադասությունները՝ «Այսօր Արամը դպրոց չգնաց, որովհետև հիվանդ էր» և «Արամը հիվանդ էր, որի պատճառով դպրոց չգնաց»:

Մանր.— Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները չպետք է շփոթել որոշիչ, ձևի, չափի այն երկրորդական նախադասությունների հետ, որոնք ունեն հետևանքի իմաստային երանգ (տե՛ս §§ 881, 961, 971):

§ 1017. Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ունեն իմաստային և կառուցվածքային հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Լրացնում են ոչ թե գլխավոր նախադասության ստորոգյալին, այլ ամբողջ նախադասության բովանդակությանը և կամ դերբայական դարձվածի:

բ) Իրենց կատարած շարահյուսական դերով չեն համապատասխանում սլարգ նախադասության որևէ անդամի (սլարգ նախադասության մեջ գոյություն չունի գործողության հետևանք ցույց տվող անդամ): Այդ պատճառով հետևանքի երկրորդական նախադասություններին գլխավորի մեջ որևէ հարաբերյալ չի կարող համապատասխանել:

գ) Որպես կանոն, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ունենում են վերջադաս շարահյուսություն: Միայն դերբայական դարձվածին լրացնելիս նրանք կարող են լինել նաև միջադաս:

դ) Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավոր նախադասությանը հետևյալ շաղկապներով և շարաբերական բառերով՝ ուստի, ուստի և, ուրեմն, հետևաբար, այնպես ուր, որից, որի համար, որի պատճառով: Հետևանքի երկրորդական նախադասությունները ժամանակակից հայերենում գլխավոր նախադասությանը առանց շաղկապական բառի չեն միանում:

Մանր.— Մ. Աբեղյանը ուստի, ուստի և, ուրեմն շաղկապները համարում է համադասական, իսկ նրանցով կապակցված նախադասությունները բարդ համադասական⁶³: Այնինչ այստեղ պատճառահետևանքային հարաբերությունները դրսևորվում են ստորադասական կապակցության միջոցով: Ուստի, ուստի և, ուրեմն

63 Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն:

շաղկապներով միացած նախադասություններից երկրորդը հավասարարժեք չէ առաջինին, հանդիսանում է նրա լրացումը: Իհարկե, այս հետեանքի երկրորդական նախադասությունների և գլխավորի միջև եղած հարաբերությունը որոշ չափով մոտենում է համադասությանը, սակայն նրա ստորադասական, լրացական բնույթը անկասկած է:

Վերը նշված կապակցական միջոցներից յուրաքանչյուրը ունի կերպական հատուկ ուղորտ և երկրորդական նախադասությանը տալիս է որոշակի իմաստային երանգ:

§ 1018. Ուստի, ուստի և շաղկապները երկրորդական նախադասությանը տալիս են հետևության, եզրակացության նշանակություն: Սրանք հատուկ են հատկապես գրավոր, այն էլ գիտական, հրապարակախոսական լեզվին: Շատ տարածված են եղել հատկապես գրաբարում և 19-րդ դարի գրականության մեջ: Այժմ հետեանքի երկրորդական նախադասությունների կապակցության այս ձևը համեմատաբար քիչ է գործածվում: Բերենք մի քանի օրինակ:

Ես բո բարեկամություն վերա երկբայություն շունիմ, ուստի և անկասկած կարող եմ հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը (ՄՆ, Մեռելուհարցուկ): Նրանց թվում էր, թե թագավորն այդ արել է միայն աղքատների համար, ուստի բավարարվում էին միայն զիտելով (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դա մեծ օգնություն կլիներ հողից պակաս Այգեծոքի համար, ուստի այդ առաջարկը շատերը պաշտպանեցին (ՎԱ, Հովազածորի գերիները):

§ 1019. Ուրեմն, հետևաբար, հետևապես շաղկապները ևս երկրորդական նախադասությանը տալիս են հետևության, եզրակացության նշանակություն, որի համար հիմք է հանդիսանում գլխավոր նախադասության բովանդակությունը: Այս տեսակետից այս շաղկապներով միացած նախադասությունները մոտ են հիմունքի երկրորդական նախադասություն պարունակող բարդ ստորադասական նախադասություններին: Օրինակներ՝ Քեզանից երբեք բան ծածկած չեմ, ուրեմն լսիր և այս գաղտնիքս, որ ոչ ոք չգիտէ (Մուր, Գևորգ Մարգալետունի): Գաղիկն էլի կատակով է խոսում, ուրեմն վտանգն անցավ, չեն մեռնի (ՎԱ, Հովազածորի գերիները): Մենք շատ կողմերով նման ենք իրար, հետևաբար լավ հարեաններ կլինենք (ԳՌ, Մաղիլների մեջ): Իսկ սրանք համեմա-

տարար քաղաքակրթված երկրի բնակիչներ էին, հետևապես պետք է ազատ լինեին այդպիսի վայրենությունից (Դասագիրք):

Մանոք.— Ուստի, ուրեմն, հետևաբար շաղկապները ունեն այն առանձնահատկությունը, որ գրականության մեջ գործածվում են որպես զուգադիր շաղկապներ և օժանդակում են առաջագոս հիմունքի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցելուն. օրինակ՝ Քանի որ (որովհետև) այս եռանկյան մեկ անկյունը ուղիղ է, հետևաբար (ուստի) այն ուղղանկյուն է (Դասագիրք): Երբ դուրս ենք նետում երկրորդական նախադասության եզրի շաղկապը (որովհետև, քանի որ), փոխվում է այս բարդ նախադասության մասերի միջև շարահյուսական հարաբերությունների բնույթը. գլխավոր նախադասությունը վեր է ածվում հետևանքի երկրորդական նախադասության, իսկ հիմունքի երկրորդական նախադասությունը վեր է ածվում գլխավոր նախադասության («Այս եռանկյան մի անկյունը ուղիղ է, հետևաբար (ուստի) այն ուղղանկյուն է»):

§ 1020. Այնպես որ շաղկապով միացող հետևանքի երկրորդական նախադասությունները լեզվի վարդաճման ավելի ուշ շրջանի արդյունք են և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն կամ երևույթ, որն առաջացել է որպես գլխավոր նախադասության գործողության հետևանք (այս կառուցվածքի հետևանքի երկրորդական նախադասությունների առաջացման մասին տես «Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները» բաժնում, § 960)։ Օրինակներ՝ Ամառվա սպիտակ գլխարկը ցած էր քաշել մինչև ականջները, այնպես որ հագիլ էին երևում նրա ոսկեպատ անոցի ապակիները (ՆԴ)։ Աշակերտները անուշ պատառներից բաժին էին հանում տեր հոր համար, այնպես որ նրա մասը ավելի ճոխ էր լինում և բազմատեսակ (Բ, Կայծեր)։ ... Մի աղբյուր, որի ջուրը գալիս է միշտ կաթկթելով, այնպես որ Ղաչաղանցի կանայք ստիպված էին մի կուժ ջրի համար ժամերով հերթի սպասել (ՍԶ, Ձմռան դիշերներ)։

§ 1021. Շատ հաճախ հետևանքի երկրորդական նախադասությունները միանում են գլխավորին որ հարաբերական դերանվամբ։ Վերջինս գլխավոր նախադասության մեջ միշտ հանդես է գալիս որպես պատճառի պարագա՝ կապով կամ առանց կապի՝ բացառական հոլովով (որից, որի պատճառով, որի հետևանքով)։

Այս հարաբերականը իր նյութական բովանդակությունը ստանում է ամբողջ գլխավոր նախադասությունից, որով ցույց է տրվում երկրորդական նախադասության գործողության առաջացման պատճառը: Այս միջոցով ավելի սերտ է դառնում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապը, սակայն մյուս կողմից դժվարանում է սրռել, թե որ նախադասությունն է ստորադասված մյուսին: Բերականորեն իհարկե երկրորդական է հետևանք ցույց տվող նախադասությունը, որի կազմի մեջ մտնում է հարաբերական բառը: Սակայն իմաստային տեսակետից գլխավոր նախադասությունն էլ իր կազմից լրացնում է հետևանքի երկրորդական նախադասությունը՝ նյութական բովանդակություն տալով նրա հարաբերական դերանվամբ արտահայտված պատճառի պարագային. օրինակ՝ Դրան հետևեց ամպրոպի սոսկալի ոլդոցը, որից երեքաց գետինը (Սև, Հողը): Ննջարանս միշտ տաք էր, որի պատճառով ալգտեղ էի փոխադրել գրասեղանս (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Հալոպենի կարգային համարի մեծացումով աճում է կորիզը շրջապատող էլեկտրոնների ընդհանուր թիվը, որի հետևանքով արտաքին էլեկտրոնները կորիզից հեռանում են (դասագիրք): Նա շատ գործեր... սիրում է հարթել ոչ որպես սլաշտոնյա, այլ այսպես սասած՝ բնտանեբար, որի համար և նա ամենաիրավացի կերպով վայելում է բոլոր քաղաքացիներին հարգանքը (ԵԶ, Երկիր Նաիրի):

Ծանոթ.— Երբեմն հետևանքի նախադասությունները գլխավորին կապելու համար գործածվում են ոչ թե հարաբերական, այլ ցուցական դերանուններ: Այս դեպքում գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների ստորադասական կապը ղղալի թուլանում է և ընդհուպ մոտենում համադասությանը: Դրան օժանդակում է նաև հնչերանգի փոփոխությունը. դադարը երկու մասերի միջև մեծանում է, և առաջին նախադասության հնչերանգը մոտենում է ավարտուն նախադասության հնչերանգին. օրինակ՝ Դիտեմ, որ ուշ ես պառկում, իհարկե համար եկա (ՆԴ, Սպանված աղավնի): Ճերմակ էր և նրանց թուխ գլխի կենտրոնով ձգվող եղջերաթաղանթը, այլ պառնառով էլ ուտաներ սև փարփարին «լիսուխա» անունն են տվել (ՎԱ, Սևանի ափին): Այս կառուցվածքի նախադասությունները հաճախ բաժանվում են ոչ թե ստորակետով, այլ միջակետով:

§ 1022. Ժամանակակից հայերենում, հատկապես թարգմանական գրականության լեզվում, երբեմն գործածվում են նաև որպեսզի կամ որ շաղկապով միացած հետևանքի երկրորդական նախադասություններ, որոնց ստորոգյալը թեև գրվում է ըղձական եղանակով, սակայն ունի սահմանական եղանակի նշանակություն և ցույց է տալիս գլխավոր նախադասությունից առաջացած հետևանքը կամ դրանից արված հետևությունը. օրինակ՝ Բայց Դուիտլը բավականաչափ խելոք է, որպեսզի տեսնի բուրժուական բարոյախոսության իսկական էությունը (ԳԹ): Այս նախադասությունը հավասարաթեք է «Բայց Դուիտլը բավականաչափ խելոք է, այնպես որ (հետևաբար) տեսնում է բուրժուական բարոյախոսության իսկական էությունը» նախադասությանը: Այս հետևանքի նախադասությունները հաճախ ունենում են ժխտական կառուցվածք՝ ըղձական եղանակի անցյալ ժամանակով, որը, սակայն, ունի սահմանական հաստատական ձևի նշանակություն: Այսպես՝ «Սակայն դեպքը եղակի չէր գյուղի կյանքում, որ նրանք դրա դեմ չունենային դարեր ի վեր գործադրվող իրենց դեղն ու դարմանը» (Ա. Սահ., Ծարավը) նախադասությունը հավասարաթեք է «Սակայն դեպքը եղակի չէր գյուղի կյանքում, այնպես որ նրանք դրա դեմ ունեին դարեր ի վեր գործադրվող իրենց դեղն ու դարմանը» նախադասությանը: Սրանց միջև եղած կառուցվածքային տարբերություններն ունեն սոսկ ոճական նշանակություն:

ԱՄԲՈՂՋ ԳԼԽԱՎՈՐ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆԸ ԼՐԱՑՆՈՂ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1023. Ժամանակակից հայերենում կան երկրորդական նախադասություններ, որոնք լրացնում են ոչ թե գլխավոր նախադասության որևէ անդամի, այլ ամբողջ գլխավոր նախադասությանը, երբեմն նաև դերբայական դարձվածին: Այդպիսին են, ինչպես ասվեց, հետևանքի երկրորդական նախադասությունները (տե՛ս նախորդ գլուխը), մասամբ նաև պայմանի երկրորդական նախադասությունները: Բացի դրանցից, կան երկրորդական նախադասություններ, որոնք միանալով գլխավոր նախադասությանը որևէ հարաբերական բառով՝ բացահայտում են նրա բովանդակությունը նրա

հետ առնչակցված, նրա միտքը լրացնող մեկ այլ երևույթ, գործողություն նկարագրելու միջոցով: Այս երկրորդական նախադասությունները կարելի է կոչել բացատրական երկրորդական նախադասություններ:

Այս նախադասությունները ևս, հետևանքի երկրորդական նախադասությունների նման, լինում են միայն վերջադաս, և նրանց գլխավոր նախադասության մեջ որևէ հարաբերյալ չի համապատասխանում. օրինակ՝ Սկսեցին պահ մի լուծյամբ քար ջարդել, որից հետո Մանմեղը նուրից խզեց լուծյունը (ՎՓ, Քար ջարդողները): Նրա կարճ ու պինդ մարմինն արդեն գոտեպնդված էր ու զրահավորված, որը նրա ծեր դեմքին տալիս էր ավելի կոռովի և բազմափորձ ուղմիկի տեսք (ՍԶ, Պապ թագավոր): Ուսուցչին տեսնելով՝ նա ամաչկոտ ժպտաց, որով ասես ներողություն էր խնդրում (ՍԶ, Զմուռն գիշերներ):

Երբեմն գլխավոր նախադասությունից հետո զրվում է մի բան բառակապակցությունը, որն ամփոփում է գլխավոր նախադասության բովանդակությունը: Ապա հաջորդում է հարաբերականով միացած երկրորդական նախադասությունը, որի օգնությամբ ավելի ամբողջական է դառնում գլխավորի բովանդակությունը. օրինակ՝ Վիսպակում չկան ժողովրդական պայքարի լայնաշունչ էպիկական նկարագրություններ, մի բան, որ պայմանավորված է զրվածքի բնույթով (ՍՀ): Այդպես նա վարպետությամբ կարողացավ քողարկել իր երկյուղը, մի բան, որ չհաջողվեց Պարույրի որդի Սարգսին (ՎԱ, Հավապածորի գերիները): Այդ զգացումը որոշ ժամանակ փակեց նրա բերանը ու զրկեց շաղակրատելուց, մի բան, որ գոհունակություն էր պատճառում բոլորին (ԳՌ, Մագիլներին մեջ):

§ 1024. Ամբողջ գլխավոր նախադասությունը լրացնող երկրորդական նախադասությունները կարող են միանալ գլխավորին նաև ինչ (ինչ որ), որպիսի հարաբերականներով. աչուպես՝ Մինչև ծնկները հասնող կարճ կապանները սրորված, ճճոված էին ու փռոտ, ինչ որ ցույց էր տալիս, թե նրանք վաղուց հագուստ չեն հանել (ՍԶ, Պապ թագավոր): Դրանից ավելի միայն անհրաժեշտ է մասնադիտացման համար, որպիսի նպատակ չի հետամտում լեզվի ուսուցումը միջնակարգ դպրոցում (դաս.):

Ամբողջ գլխավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական

նախադասությունները լիզվի զարգացման համեմատաբար ուշ շրջանի արդյունք են և ունեն գրքային բնույթ: Ժողովրդական-խոսակցական լիզվում նրանք գրեթե չեն գործածվում:

ՈՒՐԻՇԻ ԽՈՍՔ

§ 1025. Հաճախ այս կամ այն անձը ղանազան նկատառումներով մեջբերում է կատարում ուրիշի ասածից կամ գրածից:

Այն խոսքը, որ մեջ է բերվում գրավոր կամ բանավոր խոսքի մեջ, կոչվում է ուրիշի խոսք:

Ուրիշի խոսքին դիմում են հիմնականում այն ժամանակ, երբ ցանկանում են հիմնավորել իրենց միտքը, տեսակետն ու կարծիքը, ասպարեցել իրենց ասածի ճշմարտացիությունը, նշել, որ այդ մասին խոսել են ուրիշները: Այդպիսի խոսքը մեջ է բերվում հատկապես գեղարվեստական, գիտական ու քաղաքական գրականություն մեջ: Մեծ մասամբ մեջբերում են կատարում գեղարվեստական գրականությունից, այլև մարքսիզմի կլասիկներին, խոշոր գիտնականներին, քաղաքագետներին, փիլիսոփաներին և գիտական հասարակայնություն մեջ մեծ հեղինակություն վայելող մարդկանց ասույթներից ու գրածներից՝ ի հաստատումն տվյալ տեսակետի կամ կարծիքի: Օրինակ՝ Կոմունիստական այդ մեծ ֆորումը ղեկավարվեց Լենինի այն ցուցումով, որն ասում էր. «Քննարկել հարցը, արտահայտել և լսել ղանազան կարծիքներ, իմանալ կազմակերպված մարքսիստների մեծամասնության տեսակետը, այդ տեսակետներն արտահայտել հեռակա որոշմամբ, բարեխիղճ կատարել այդ որոշումը. ահա թե ինչն է միասնություն կոչվում աշխարհում ամենուրեք... Եվ այդպիսի միասնությունն է, որ անսահման թանկ, անսահման կարևոր է բանվոր դասակարգի համար: Անջատ բանվորները ոչինչ են, միավորված բանվորները ամեն ինչ» (ՍՀ, 13.2.1970):

Այս ընդարձակ մեջբերումը հոգվածագիրը կատարել է, որպեսզի հիմնավորի իր տեսակետը, ցույց տա, որ կապիտալիզմ հաղթելու համար բանվորների միասնությունը խիստ անհրաժեշտ է: Հոգվածագիրը իր տեսակետը ավելի անառարկելի դարձնելու նպատակով մեջ է բերում նաև Կ. Մարքսի խոսքը, որտեղ ևս ընդգծվում է բանվորների միասնության, իբրև կապիտալիզմ հաղթելու

պայմաններից մեկի, գաղափարը: Գիտական գրականության մեջ բաղմամբիվ են մեջբերումները:

Գեղարվեստական գրականության մեջ մեջբերումների նպատակը այլ է: Այստեղ հեղինակը ուրիշի խոսքին դիմում է իր հերոսների ներաշխարհը բացահայտելու, նրանց ըմբռնումները, բնավորության դժերը, այս կամ այն հարցի վերաբերյալ ունեցած մտքերն ու տեսակետները զրահորելու նպատակով: Այդ բանը արվում է ամենից առաջ հերոսներին խոսեցնելու և նրանց խոսքերը հեղինակի խոսքին միահյուսելու, շաղկապելու միջոցով: Այսպիսով, գեղարվեստական խոսքի մեջ մի տեսակ թարմություն է մտցվում, վերացվում է նկարագրության միալարությունը, փոխվում է շարագրանքի ոճը և այլն: Ահա թե ինչու ուրիշի խոսքին դիմելը գեղարվեստական գրականության մեջ, հատկապես գրամատիկական երկերում, կարծես մի տեսակ անհրաժեշտություն է դառնում:

§ 1026. Հեղինակը ուրիշի խոսքը միացնում է իր խոսքին ասել, հայտարարել, պատմել, հաբցնել, պատասխանել. զեկուցել և այս կարգի բայերով կամ էլ ուր, քե և այլ շաղկապներով: Օրինակ՝ — Իսկ ես ձեզ առաջին հայացքից ճանաչեցի, — ասաց Գարեգինը (Սև, Հողը, 1): Տուն գնալուց առաջ տեղիումը հայտարարեց, որ Լրեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն (ԱՔ, Իվան Բեյր):

Ուրիշի խոսքը կարող է մեջ բերվել տարբեր ձևերով: Մի դեպքում այն կարող էր մեջբերվել նույնությամբ, առանց որևէ փոփոխության, ճիշտ այնպես, ինչպես ասվել է, մի այլ դեպքում՝ ոչ նույնությամբ, ոչ բառացիորեն, ոչ այնպես, ինչպես ասվել է, այլ այս կամ այն չափով փոփոխված: Այս դեպքում ուրիշի խոսքի մանրամասները չեն պահպանվում, պարզապես հաղորդվում կամ ներկայացվում է նրա բովանդակությունը:

Ուրիշի խոսքը ըստ մեջբերման ձևի լինում է 3 տեսակ. ուղղակի, անուղղակի և խառը կամ անիսկական ուղղակի⁶⁴:

⁶⁴ Ուրիշի խոսքը հանդամանորեն քննության է առել պրոֆ. Վ. Առաքելյանը իր «Հայերենի շարահյուսություն» (հ. 2), աշխատության մեջ:

ՈՒՂՂԱԿԻ ԽՈՄԲ

§ 1027. Ուղղակի է կոչվում ուրիշի այն խոսքը, որ մեջ է բերվում բառացիորեն, առանց որևէ փոփոխության, միշտ և միշտ այնպես, ինչպես ապել է կամ գրվել: Ուղղակի խոսքի մեջ, այսպիսով, պահպանվում են ուրիշի խոսքի մեջ եղած բոլոր բառերն ու կապակցությունները, արտահայտություններն ու ձևերը մի խոսքով՝ ամեն տեսակի մանրամասները: Ուղղակի խոսքի համար կարևոր ու էական է հեղինակային խոսքի հետ կապակցվելը: Եթե այդ կապակցումը չկա, ապա ուղղակի խոսք չի կարող լինել: Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ սովորաբար կապակցվում է ասացական կամ դրանց առնչվող բայերով:

Ասացական բայերից ամենից հաճախ կիրառվում է ասել բառը, մի բան, որ պայմանավորված է նրա դրսևորած յուրահատուկ իմաստով: Այս կամ այն միտքը հաստատելու, որևէ հերոսի ներքին աշխարհը բացահայտելու համար անհրաժեշտ է վկայակոչել: Ուրիշի խոսքը, իսկ այդ վկայակոչումը կամ մատնանշումը ավելի մեծ չափով դրսևորվում է ասել բայով: Օրինակ՝ — Ես նրան, ես կդարձնեմ, — ասաց Գեդեոնը հանդիստ (ԴԴ, Վարդանանք): — Բոլոր պայմանները ընդունում եմ, — ասաց Ներշապուհը (Ն. Դ):

§ 1028. Ուրիշի խոսքը հեղինակի խոսքի հետ կապ-կցող բաշխրը բավական շատ են: Դրանք կարելի է բաժանել մի շարքի խմբերի.

1. Բայեր, որոնք աբտահայտում են հարց ու պատասխան, հակառադություն և այլն: Այդպիսիք են՝ հարցնել, պատասխանել, հակահառել, առարկել և այլն⁶⁵: Օրինակ՝ Հանկարծ տիկինը վերդովված հարցրեց. — Այ մարդ, ինչո՞ւ ես միշտ ինձ մեռցնում ու միշտ դու ողջ մնում (Իս., Գրական նախաձեռն): — Ոչ ոք այստեղ մահից չի վախենում, — բարձր պատասխանեց հաղարապետը, — եթե կամի բան, որից վախենում ենք ամենքս, դա հայրենիքն է... (ԴԴ, Վարդանանք): — Այդ միտքը նորություն չէ, — հակաձառեց Եսայանը (ՆԶ, Հացափառ):

⁶⁵ Ուրիշի ուղղակի խոսքը հեղինակային հետ կապակցող այդ և հետո թվարկվող բայերը իրենց նշանակությամբ այս կամ այն չափով ասացական իմաստ են արտահայտում: Այնպես որ դրանք կամ իսկապես ասացական են կամ էլ իրենց իմաստով շատ մոտ են նրանց:

2. Բայեւ, որոնք արտահայտում են կոշ, հրաման, կարգա-
դրութիւն. աղերսանք, հաղորդում կամ տեղեկութիւն և այլն.
Այդպիսիք են՝ հրամայել, կարգադրել, քախանձել, խնդրել, հայտ-
նել, զեկուցել և այլն, որոնց նշանակութեան մեջ հիմնականը, ան-
շուշտ, ասելու իմաստն է: Օրինակ՝ — Բաւական է, բայց թող,—
հրամայեց բանտապետը (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ): Եւ
իշխանը կարգադրեց.— Ձողերի գլխին լաթեր ամրացնել և այդ
լաթերի վրա ձեթ լցնելով՝ վառել (ՍԶ, Պապ թագավոր): Սրտառու-
աղերսանքով թախանձեց մահին.— Ո՛վ մահ, աղաչում եմ լաւա-
գին, եղիբ հավերժական անգթութեան մեջ գոնե մեկ անգամ բարի
և թույլ տուր ապրիմ (Իս., Անանգան և մահը):

3. Բայեւ, որոնք արտահայտում են կանչելու իմաստ: Այդ-
պիսիք են՝ կանչել, բացականել, գոռալ, բղավել, պոռալ, գոչել և
այլն: Օրինակ՝ Բոլորը միաբերան կանչեցին.— Բարի ճանապարհ
արքային... բարի ճանապարհ... (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եւ ահա,
մեկը նորից բացականում էր.— Դինի, խմենք, թող անուշ լի-
նի... (Ն. տ.): Նա կանգնեցրեց իր նժույգը և գոռաց.— Պատի՛վ
տվեք նախարարներին, նրանք ընդունեցին մազղեղանց կրո՛նը
(ԴԴ, Վարդանանք): Ծովի եզերքին խուռն ամբոխը շարքերով
կանգնած՝ գոչում է. «նա՛վ, նա՛վ» (Շեքսպ., Օթելլո):

4. Բայեւ, որոնք արտահայտում են արտասանելու, ձայն հա-
նելու, կրկնելու և այլ իմաստ: Այդպիսիք են՝ արտասանել, շնչալ,
կրկնել, կմկմալ, մրթմրթալ, մոմալ, ծղրտալ և այլն: Օրինակ՝
...Զաքարեն շնչաց.— Ահա և քաղաքի պարիսպը... (ՍԶ, Պապ
թագավոր): ...Անընդհատ կրկնել է՝ «Կեցցե՛ յողովուրդը, կորչի՛
բռնակալութիւնը, կեցցե՛ ազատութիւնը» (Իս., Շաքոն Վալիշ-
վիլի): Է՛, շատ շտապողը ուշ տեղ կհասնի, մի քիչ էլ համբերիր,—
մրթմրթում էր շոֆերը... (ՍԽ, Հողը, 1): Նախանձեց ու կախար-
դական գավազանը քարձրացնելով ծղրտաց.— Քարացե՛ք (ՎՊ,
Հայկական էսքրիզներ):

5. Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կարող է կա-
պակցվել նաև բնդհատելու, միջամտելու, շարունակելու, համառո-
տ և այլ իմաստ արտահայտող բնդհատել, միջամտել, մեջ բնկնել,
վրա տալ, վրա բերել, շարունակել, համառել, պնդել և այլ բայե-
րով: Օրինակ՝ — Իններորդ բրիգադավարը ամենահարվածայինն
էր,— ընդհատեց տեղից Շմավոնը (ՆԶ, Հացավան): — Դա քո բանը

չի,— վրա տվեց անզիջում կինը,— ես երեխեքին էլ կպահանձ, աշխօր էլ կանեմ (Սն, Հողը, 1): —Երկյուղն ավելորդ է, Գնել սիրելիս,— շարունակեց հարյուրապետը (ՍԶ, Պապ թագավոր): —էմման հիմա այլևս Շմավոնին չի տանի,— պնդեց հաշվապահը (ՆԶ, Հացավան):

6. Կապակցական դերով հանդես են գալիս նաև հարցաֆենեկ, դիմել, շեշտել և այս կարգի որոշ բայեր: Օրինակ՝ Իսկ խորենն արդեն հարցաքննում է.— Հա՞յ ես... (ՎՊ, Հայկական էսքիզներ): —Բայց նա դալիս է սպառազեն զորագնդի դեմ,— բարկացած շեշտեց ներշնչողը (ԴԴ, Վարդանանք): Եղիշեն գնաց ղեպի բազմությունը և դիմեց նրան.— Եվ դու, Աշխարհ հայոց, ուրախո՞ւմ ես (ն. տ.):

§ 1029. Հեղինակը կարող է մեջ բերել նաև ուրիշի գրածը կամ պատմածը: Այս դեպքում կապակցական դերով հիմնականում կիրառվում են զրել և պատմել բայերը: Այսպես, օրինակ՝ Մարսելից նրան գրել է. «Դու ոչ միայն գնացիր մեծ կոմիտասի պծած ճանապարհով, դու ասացիր նաև քո խոսքը, հարստացրիր հայկական երաժշտությունը» (ՀԱ, 1969, № 1): Ահա ինչ է պատմում նա. «Կուրդինյանը հիանալի մարդ էր: Ես բազմիցս հնարավորություն եմ ունեցել հանդիպելու նրա հետ և միշտ նրան տեսել եմ եռանդուն, մարտական տրամադրությամբ...» (ՍՀ, 8.2 1970):

§ 1030. Բավական տարածված են այն դեպքերը, երբ հեղինակը մեջ է բերում ոչ թե ուրիշի ասածը, պատմածը, գրածը, հարողորդածը և այլն, այլ նրա մտածածը կամ խորհածը: Այս դեպքում հեղինակի և ուրիշի խոսքի կապակցումը կատարվում է մտածական մտածել, խորհել, միտք անել և այլ բայերով: Այսպես՝ «Ինչ վրեժի մասին է խոսում արդյոք այդ գյուրաբորբոք Անդռըր» — մտածեց Հայր-Մարգարետը (ՍԶ, Պապ թագավոր): Եվ խորհում էր նա. «Մահը՝ այդ մեծ եղենոնազործը, այդ անհաղթելի թշնամին ողնչացրեց իմ լսելիքն ու տեսանելիքը...» (Իս., Անանդան և մահը):

Այստեղ փաստորեն մենք գործ ունենք տվյալ անձի ներքին խոսքի հետ, մի խոսք, որ մտածվել կամ խորհվել է տվյալ անձի կողմից, միայն իր համար, այսինքն՝ սա այնպիսի խոսք է, որ ասվում կամ մտածվում է ոչ ուրիշներին հաղորդելու նպատակով: Այսպիսի դեպքում հաճախ գործածվում են ինքն իրեն, իրեն իրեն

և այլն կապակցությունները, որով ավելի է ընդգծվում մեջբերված ծի ներքին խոսք լինելը: Հիշյալ կապակցությունների կիրառության ժամանակ ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կարող է կապակցվել ոչ միայն մտածել, խորհել, այլև խոսել, հարցնել, հարց տալ և նման բայերով⁶⁶ Օրինակներ՝ «Արևիկը հիշում է արդյոք մեր վերջին հանդիպումը»,— ինքն իրեն հարց տվեց ուղևորը (Սն, Հողը 1):— Աթա, ալևոր ես,— ինքն իրեն խոսում էր ծերունին,— շատ ես տալիս, Աթա... Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, երբ ոչ կռիվ կար, ոչ սով կար... (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզնիները):

§ 1031. Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կարող է կապակցվել ոչ միայն բայի դիմավոր, այլև դերբայական ձևերով: Ընդ որում, կապակցական դերով կիրառվում է հատկապես ասացական բայերի անորոշ դերբայի գործիական հոլովածներ: Օրինակ՝ ...Իշխանի վրանին մոտեցան հրամանատարները, միատեսակ կրկնելով.— Հրամանդ կատարված է, իշխան. զորքը կազմպատրաստ է (ՍԶ, Պապ թագավոր): ...Բայց Արտակը ետ մղեց նրան, ասելով.— Մի՛ մտնի նրա մոտ, նա չի ընդունում (ԴԴ, Վարդանանք): Նա կրկին դարձավ դեպի բանասարկուն, հարցնելով.— Դու հաստատ գիտես, որ Մուշեղը գալու է ճաշի (Բ, Սամվել):

§ 1032. Երբեմն ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցող ասացական բայերը զեղչվում են, և՛ նրանց փոխարեն կապակցական դերով հանդես են գալիս զրանց լրացում հանդիսացող անորոշ դերբայի գործիական հոլովածները: Օրինակ՝ —Վա՛ր, էս ինչ բան էր: Վատ է լինելու թունիկիս ճակատադիրը,— վշտացավ Փառանձեմը (ՍԶ, 12.12.1969): Կինս առավոտը քեզ վիրավորեց,— ժպտաց Լեոնը... շատ ներողություն է խնդրում (ՆԶ, Հացավան): Այստեղ վշտացավ, ժպտաց բայերը փոխարինել են վշտանալով, ժպտալով, ասաց (հայտնեց, հաղորդեց և այլն) ձևերին:

Նկատենք, որ առանց ասացական բայերի գործածության է՛լ լրացյալ բայերը մատնանշում են ուղղակի խոսքը: Այդ բանին, իհարկե, նպաստում է նաև նախադասության կառուցվածքը:

⁶⁶ Ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցող բայերը վերջնչվածներով չեն սահմանափակվում: Մենք բերել ենք միայն զրանց մի մասը՝ ամենակարևորներն ու ամենակտիվ՝ գործածություն ունեցողները:

§ 1033. Երբեմն ուղղակի խոսքը շարադասվում է ոչ թե հեղինակային խոսքի ասացական բայից, այլ ասացականություն որոշ իմաստ արտահայտող որևէ գոյականից հետո: Այդ դեպքում այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե ուղղակի խոսքը հեղինակային հետ կապակցվում է այդ գոյականներով, մինչդեռ կապակցական դերը կատարվում է բայերի միջոցով, շնայած այն բանին, որ նրանք շարադասությամբ անմիջապես չեն նախորդում ուղղակի խոսքին: Սրինակ՝ ...քարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.— Ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե խանլար փաշայի զորքը Դրնգանի ձորով անց կենա (ԱԲ, Եղբայրության ընկուզենիները):

§ 1034. Ուրիշի ուղղակի խոսքը ըստ հեղինակային խոսքի նկատմամբ ունեցած շարադասության լինում է նախադաս, միջադաս, վերջադաս և կամ երկու կողմից շրջապատում է հեղինակի խոսքը, այսինքն՝ այն կարող է շարադասվել հեղինակի խոսքից առաջ, նրանից հետո, ընկնել նրա մեջ կամ էլ սկզբից և վերջից իր մեջ առնել հեղինակի խոսքը: Երբ հեղինակի խոսքը նախադաս է կիրառվում, ուղղակի և հեղինակի խոսքերի միջև արտասանական դադարը փոքրանում է, որի հետևանքով դրանց միջև եղած հնչերանգային կապը ավելի է մեծանում ու սերտանում: Նախադաս շարադասության դեպքում ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքից բաժանվում է ստորակետով ու գծով, իսկ ուղղակի խոսքը կամ չակերտների մեջ է առնվում, կամ էլ սկսվում է նոր տողից՝ գծիկով: Օրինակներ՝ «Բայց ինչ եմ կամենում ես»,— խոսեց նա դրեթի լսելի ձայնով (ՆԴ, Քնքուշ լարեր): «Սպասի՛ր, մենք դեռ կհանգիպենք, սպասի՛ր»,— շնչաց նա (ՍԽ, Հողը, 1):

§ 1035. Ուղղակի խոսքը կարող է շարադասվել հեղինակային խոսքից հետո: Այս դեպքում հնչերանգային կապը ավելի թույլ է լինում, իսկ դադարը՝ ավելի մեծ: Երբ ուղղակի խոսքը ետադաս է կիրառվում, հեղինակային խոսքից տրոհվում է միջակետով կամ բռնով և առնվում է չակերտների մեջ կամ էլ սկսվում է նոր տողից՝ գծիկով, և թվում է, թե բոլորովին նոր նախադասություն է սկսվում արտասանական մեծ դադարից հետո: Ընդ որում, հնչերանգային գադարը ավելի մեծ է լինում այն ժամանակ, երբ ուղղակի խոսքը անմիջապես հաջորդում է ասացական կամ դրանց փոխարինող բայերին: Եթե ուղղակի խոսքը անմիջապես չի շարադասվում ասացական բայերից հետո, և վերջինիս ու ուղղակի խոսքի միջև

հանդես են գալիս այլևայլ բառեր կամ կապակցություններ, ապա արտասանական դադարը որոշ չափով փոքրանում է, և համապատասխանաբար դրանց միջև հնչերանդային կապը ուժեղանում կամ սերտանում է: Այսպես, օրինակ՝ Ապա միջակ գյուղացին կասեր. «Ես կողմնակից եմ կոմունային» (ՍՀ, 3.2.1970): ...Իսկ Օհան հայրիկն ասում էր ողևորված.— Կերեք, խմեք, ուրախացրեք մեր Սեդրակին... (Արաքս, Օհան հայրիկը): Քմծիծաղով հարցրեց.— Դու այս ամենը հասկանալով էիր անում, թե... (ԴԴ, Վարդանանք): Ետադաս կիրառություն դեպքում ուրիշի խոսքը հեղինակային խոսքից կարող է տրոհվել նաև բուժով, երբ այն կարճ է. Օրինակ՝ Այս ծառի տակ է, որ մեզ կորենցիոն ասաց՝ սպասենք (Շեքսպ., Վենետիկի վաճառականը): Աստված էլ նույնն ասաց՝ Սիրեցեք իրար (Իս., Լիլիթ): Կան դեպքեր, երբ ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքից տրոհվում է միջակետով (ոչ բուժով)՝ չնայած նրա կարճ լինելուն և ետադաս կիրառությանը: Այսպես՝ ...Ապա մոտեցավ հողե պարսպի նեղ անցքին՝ շշնջաց.— Անցիր (ԴԴ, Վարդանանք): Երբեմն նրան է մոտենում ուսադիր շունեցող զինվորական հագուստով միակ ուղևորը և անհանդիսա հարցնում.— Չվերջացա՞վ (ՍԽ, Հողը, 1):

Ծանոթ. 1.— Ուղղակի խոսքը նախադաս լինելու դեպքում որքան էլ կարճ ու համառոտ լինի, հեղինակային խոսքից բուժով չի անջատվում: Այդ դեպքում տրոհումը կատարվում է ստորակետով գծիկով. օրինակ՝— Զենքերդ, շուտ,— զոռաց կապիտանը (ՍՀ, 15.2.1970):

Ծանոթ. 2.— Երբ ուղղակի խոսքը անմիջապես շարունակվում է հեղինակային խոսքի ասացական կամ դրանց առնչվող ներգործական իմաստ ունեցող բայերից հետո, ուղղակի խոսքը այդ բայերի համար կարծես ուղիղ խնդիր է դառնում:

Երբեմն ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքի հետ կապակցող բայերը խոսքի մեջ զեղչվում են, և դրանց փոխարեն կիրառվում է թե բառը, որով մատնանշվում է ուղղակի խոսքը. օրինակ՝ Բայց ընկերս համոզել է նրան, թե՛ ես նախանձոտ չեմ և արդարը կասեմ... (Իս., Գրական նախանձ): ...Բռնում է Իրիվանի ճամփեն, շիտակ դիվանխանի դուռը, թե՛ ես Բայրամ Ալին եմ, փախել եմ Սիբիրից (Իս., Բայրամ Ալին):

Թե-ն անուղղակի խոսքի շաղկապն է եղել, որը ասացական բայի զեղչվելու հետևանքով կորցրել է իր բուն նշանակությունը և

Հանդես եկել ասացական բայերի փոխարեն, նրանց իմաստով: Այդ պատճառով էլ հենց անուղղակի խոսքը վերածվել է ուղղակի խոսքի: Այդ միտքը հաստատվում է նրանով, որ ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցող ասացական բայերից հետո երբեմն կիրառվում է թե շաղկապ, որը այս դեպքում միայն կիսով չափ է շաղկապական դեր կատարում: Այն փաստորեն ուղղակի խոսքը հեղինակի խոսքին կապակցելու դեր է ստանում. Հենց այն հանգամանքը, որ թե-ի վրա բռնվ է դրվում, նշանակում է, որ մենք դրոժ ունենք ոչ թե անուղղակի, այլ ուղղակի խոսքի հետ, հետևաբար և թե-ն շաղկապական դերով չի կիրառվել. օրինակ՝ Նշան առավ ասելով, թե՛ կթռցնեմ Բեկի փափախը... (Իս., Բայրամ Ալին): Մարին մի ժամանակ դադարել էր գերեզմանատուն գնալուց, ասելով թե՛ ի՞նչ երեսով գնամ որդուս մոտ... (Իս., Սրտի դատողությունը): Հեշտ է նկատել, որ այսպիսի կառուցվածքներում ասելով գերբայական ձևը հեշտությամբ կարող է դուրս ընկնել, որի դերը արդեն որոշ չափով իր վրա է վերցրել թե շաղկապը:

§ 1036. Ուղղակի խոսքը կարող է ընկնել հեղինակային խոսքի մեջտեղը, այսինքն՝ վերջինիս նկատմամբ միջադաս կիրառություն ունենալ: Այս դեպքում փաստորեն ուղղակի խոսքը շրջապատվում է հեղինակային խոսքով: Այսպես՝ Հեղինակի վերջին խոսքերը այն աստիճան ցինիկական թվացին նրան, որ քիչ մնաց ընկերուհու երեսովը շարտեր «Մեկը բավական չէ, որ երկրորդն էլ ես ուզում ունենալ», բայց զսպեց իրեն (ՆԴ, 3, էջ 22)⁶⁷:

Երբ ուղղակի խոսքը միջադաս է լինում, հեղինակի խոսքի առաջին մասը սկսվում է բարձրացող-իջնող հնչերանգով, որին հաջորդում է արտասանական մի փոքր դադար: Դրանից հետո սկսվում է ուղղակի խոսքը բավական բարձր հնչերանգով, և թվում է, թե բոլորովին նոր նախադասություն է սկսվում: Սա ավարտվում է թուլացող արտասանությամբ, որին հաջորդում է հեղինակային խոսքի երկրորդ մասը ոչ այնքան բարձր հնչերանգով, ինչպես առաջին մասում:

§ 1037. Ուղղակի խոսքը կարող է երկու կողմից շրջապատել

⁶⁷ Օրինակը նույնությամբ վերցված է Վ. Առաքելյանի «Հայերենի շարահյուսություն» աշխատությունից:

հեղինակի խոսքը, այսինքն՝ ուղղակի խոսքի մի մասը կարող է հեղինակի խոսքի նկատմամբ նախադաս, մի այլ մասը՝ ետադաս կիրառվել: Այս դեպքում դրանք իրարից անջատվում են ստորակետներով և գծիկով, իսկ ուղղակի խոսքը կամ ամբողջությամբ չափերտների մեջ է առնվում, կամ էլ նրանից առաջ գծիկ է դրվում: Հիշյալ կառուցվածքի ժամանակ արտասանական դադարը այնքան էլ մեծ չի լինում, որի հետևանքով էլ հնչերանգային կապը բավական սերտանում է, գրեթե մոտենալով ուղղակի խոսքի նախադաս կիրառության հնչերանգին: Ուղղակի խոսքի առաջին մասը, որ սովորաբար ավարտված նախադասություն է լինում, արտասանվում է բարձրացող-իջնող հնչերանգով, մի փոքր դադար տրվելուց հետո սկսվում և ավարտվում է հեղինակի խոսքը զրեթե նույն հնչերանգով, որից հետո դարձյալ մի փոքր դադար է տրվում, որին հաջորդում է ուղղակի խոսքի մյուս մասը՝ բարձրացող-իջնող հնչերանգով: Նկատենք, որ այս դեպքում հեղինակային խոսքը, որ մի միջանկյալ նախադասության տպավորություն է թողնում, ուղղակի խոսքի համեմատությամբ բավական ցածր է արտասանվում, այսինքն՝ չի ունենում վերջինիս հնչերանգային ուժղությունը: Այսպես, օրինակ՝ —Մի մոռանա, իշխան,— կարուկ բնդհատեց նրան Պապը,— զգացմունքներն են դառնում անխորտակ ուժ կովի մեջ և ոչ թե սառը դատողությունը (ՍԶ, Պապ թագավորը): —Հասկանում եք, թե ինչ կլինի վիճակը,— ասաց վրդովված Վասակը,— մենք մոգերին և զորքին կկոտորենք, դա զրգվար չէ. բայց հետևներիցս կհասնի արյաց բանակը (ԴԴ, Վարդանանք):

§ 1038. Պատահում է, երբ հեղինակի խոսքի մի մասը բնկնում է ուղղակի խոսքի տրանքը, իսկ մյուս մասը զրվում է նրանից հետո, այսինքն՝ ուղղակի խոսքը շրջապատում է հեղինակային խոսքը, որից հետո շարունակվում է հեղինակայինը: Այս դեպքում ուղղակի խոսքի շարունակությունը, հեղինակային խոսքից անջատվում է ստորակետ գծով: Այսպես՝ —Ես հոր չունեմ,— պատըշգամբից բղավել էր Մելքումովների փոքր հղբայրը,— եթե այս երիտասարդները չդիտեն, դուք հո գիտեք,— և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անունները ասել էր... (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները): —Գնացե՛ք, վերցրե՛ք այն, ինչ տվե՛ք եք թշնամուն,— նեղացած խոսեց նա,— ետ նվաճեցե՛ք նաև ձեր

սիրելու իրավունքը: Դուք մեզ վերադարձրեք մեր կորուստները, մենք ձեզ չենք խնայի ձեր ցանկացած փաղաքշանքը, — և անսպասելիորեն հեկեկաց (ՍՀ, 11.2.1970):

Երբեմն խոսքի միևնույն հատվածում ուղղակի ու հեղինակային խոսքերը մի քանի անգամ հաջորդում են միմյանց: Այս դեպքում ուղղակի խոսքը մի քանի մասի է բաժանվում, որոնցից պմեն մեկի հետ գործածվում է հեղինակի նկարագրական խոսքը: Այսպիսով, ուղղակի խոսքը շրջապատում է հեղինակային խոսքը, որին հաջորդում է հեղինակի նկարագրական մի այլ խոսք, որից հետո հանդես է գալիս ուղղակի խոսքի շարունակությունը, նրա մյուս մասը: Փաստորեն ուղղակի խոսքը մի քանի անգամ տրոհվում է հեղինակային խոսքից, ընդ որում, այդ տրոհումը գրավոր խոսքում կատարվում է ստորակետ գծով կամ միջակետ գծով: Օրինակ՝— Ահա՛ այստեղ է ապրում նա—իմ սրտի մեջ,— այս ասելով խփեց նա իր ոսկրացած կրծքին.— և նրա պատկերը կրծքիս վրա է.— և նա դողդոջուն ձեռքով քանդեց բաճկոնի կոճակները և հանեց պարանոցից կախված մի փոքրիկ նկար—Գարիբալդիի գլուխը... —Այս փոքրիկ նկարները դուք կգտնեք ամեն մի աղքատ իտալացու կրծքի վրա... (Իս., Գարիբալդիականը): Առավոտյան անցնում էի թերթերի ցուցավեղկի մոտով,— պատմում է Ռազմիկ Ղարիբջանը,— մեկ էլ հեռվից ճանաչեցի, այ, այս տղային,— ցույց տալով առաջը դրված թերթի նկարը, շարունակում է նա: Մեր սաներից է: Լավ է աշխատում, նրա մասին գրել են, որ որակով է նորոգում տրակտորները, կուլտիվատորները (ՍՀ, 21.2.1970):

§ 1039. Վերջին շրջանում մամուլի լեզվում նկատվում է հեղինակային միջադաս խոսքը ուղղակի խոսքից միայն ստորակետով տրոհելու երևույթ: Ուղղակի խոսքը այս դեպքում չակերտների մեջ չի աննվում և ոչ էլ նրանից առաջ դծիկ է դրվում: Այսպես՝ Աշխարհի առաջին սոցիալիստական պետության հիմնադիր Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը, ասաց նա, Սովետական Միությունը դիմավորում է տնտեսական, սոցիալական և կուլտուրական զարգացման ասպարեզում ձեռք բերած վիթխարի նվաճումներով (ՍՀ, 4.2.1970): Հաճախ նույնիսկ առաջին հայացքից դժվար է լինում որոշել ուրիշի խոսքի տեսակը, քանի որ այդպես կարող է մեջ բերվել նաև անուղղակի խոսքը, հատկապես երբ ուրիշի խոսքը

հեղինակայինի հետ կապակցվում է ընդգծել, մատնանշել, շեշտել, նշել և այս կարգի ոչ ասացական բայերով: Այս դեպքում կարծես թե ներկայացվում է նրա բովանդակությունը՝ առանց բոլոր մանրամասները պահպանելու: Այսպես, օրինակ՝ Մեր էկոնոմիկայի հետապա զարգացումը, ընդգծեց Մ. Վ. Կելդիշը, պետք է գլխավորապես ընթանա ի հաշիվ հանրային արտադրության ինտենսիվացման (ՍՀ, 4.2.1970): Լազերային տեխնիկան, նշեց Մ. Վ. Կելդիշը, պակաս փոփոխություններ չի մտցնի, քան կիսահազորդի տեխնիկան, և ամենալայն տարածում կստանա արտադրության շատ ճյուղերում (ՍՀ, 4.2.1970): Մ. Վ. Կելդիշի ղեկուցումից կատարված այդ երկու մեջբերումներն էլ կարող են դիտվել թե՛ որպես ուղղակի և թե՛ որպես անուղղակի խոսքեր:

§ 1040. Պետք է նկատել, սակայն, որ այնքան էլ նպատակահարմար չէ մի ամբողջ ղեկուցում, ճառ և այլն մեջ բերել ուղղակի խոսքով: Այդ պատճառով մամուլի աշխատակիցները ղեկուցումների, ճառերի մեծ մասը մեջ են բերում ոչ բառացիորեն, ոչ նույնությամբ, իսկ մի մասը նույնությամբ, բառացիորեն, ընդ որում. հնարավոր է, որ ոչ նույնությամբ. մեջ բերվող խոսքից առանձնացվեն կարևոր արտահայտություններն ու մտքերը և մեջ բերվեն իբրև ուղղակի խոսք: Հաճախ է պատահում, երբ ուրիշի խոսքի մեջ ուղղակի և անուղղակի խոսքերը հաջորդում են միմյանց՝ այսինքն՝ ուրիշի խոսքի մի մասը մեջ է բերվում բառացիորեն, որին հաջորդում է նույն անձի անուղղակի խոսքը, զրան նորից հաջորդում է ուղղակի խոսքը, իսկ վերջինիս՝ կրկին անուղղակի խոսքը և այլն: Դա բխում է նրանից, որ ղեկուցումների կամ ճառերի մեջ սովորաբար այնքան շատ մտքեր ու տեսակետներ են արտահայտվում, որ հնարավոր չի լինում անընդհատ նշել, թե ինչ առաջ ղեկուցողը:

§ 1041. Երբեմն խոսքի միևնույն հասկացում ուղղակի խոսքի հեղինակը իր խոսքն ավարտում է, վկայակոչելով մի այլ հեղինակի, որի ուղղակի խոսքը մեջ է բերվում անմիջապես ի հաստատումն առաջինի ասածի կամ հայտնած մտքի: Ստացվում է երկու հեղինակների երկու ուղղակի խոսքեր խոսքի տվյալ կառուցվածքում, ընդ որում, երկրորդ ուղղակի խոսքի հեղինակը մատնանշվում է առաջին ուղղակի խոսքի մեջ, իբրև նրա մի բաղկացուցիչ մաս: Այսինքն՝ սրանք տարբեր ուղղակի խոսքեր չեն

խորարից կտրված: Օրինակ՝ — Ձեր կարծիքով ի՞նչն է զխավորը ագիտատորի, պրոպագանդիստի աշխատանքում: Նա ուշադրութեամբ նայեց մեզ:

— Մենք բոլորս՝ պրոպագանդիստներս ու ագիտատորներս, պետք է սովորենք աշխատել այնպես, ինչպես աշխատել է Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը: Ահա լսեցեք, թե այդ մասին ինչ է ասել Նադեժդա Կոնստանտինովնա Կրուպսկայան. — Նա պարապելու էր գնում բանվորական խմբերը: Նա բանվորների համար կարդում էր Մարքսի «Կապիտալը», պարզաբանում նրա տեսության էությունը, կարողանում էր այդ բանն անել պարզ ու հասկանալի ձևով: ... Բայց Լենինը միայն պրոպագանդիստ չէր, նա պրոպագանդիստ-կազմակերպիչ էր... (ՍՀ, 6.2.1970): Այս օրինակում հեղինակի խոսքից հետո դրվել է պրոպագանդիստի ուղղակի խոսքը, որին անմիջապես հաջորդում է մի այլ անձի (Կրուպսկայայի) ուղղակի խոսքը, ընդ որում, թեև չի նշվում վերջինիս հեղինակը, բայց նախադասության կառուցվածքից այն որոշակի է դառնում: Այստեղ փաստորեն 2 ուղղակի խոսքեր հաջորդում են միմյանց, առանց վերջինի հեղինակի խոսքի մատնանշման: Այն հանդես է եկել առաջին ուղղակի խոսքի մեջ: Այսպիսի կառուցվածքները հիմնականում հատուկ են մամուլի լեզվին: Դրանց գործածությունը մեծ հմտություն ու զգուշություն է պահանջում, այլապես կխառնվեն ուղղակի խոսքերը, և պարզ չի լինի դրանց իմաստը:

§ 1042. Ուղղակի խոսքը ծավալային ու կառուցվածքային տեսակետից միատեսակ չի լինում: Այն շափազանց բազմազան ու բազմատեսակ ձևեր է ունենում: Ուղղակի խոսքը կարող է լինել ինչպես խոսքի մի ամբողջական ծավալուն հատված, այնպես էլ լեզվական մի նվազագույն միավոր: Նույնիսկ մեկ հնչյունը, ձայնարկությունը կամ բացականչությունը կարող է հանդես գալ որպես ուղղակի խոսք, իհարկե, եթե կան ուղղակի խոսքի ձևավորման անհրաժեշտ պայմանները: Ծավալը, այսպիսով, ուղղակի խոսքի համար էական նշանակություն չունի: Կարևորը նրա կառուցվածքային հատկանիշներն են՝ ասացական կամ սրանց նման բայերով կապակցվելը, հնչերանգային դադարն ու տրոհումը և այլն: Այսպես՝ Հետո սիլոնետը արագ դուրս լողաց փոշուց, և հետեց թույլ ճիշը. — Ա՛, ա՛... (ՍՀ, 11.2.1970). — Ի՞նչ ասաց: — Ասաց՝ Լավ (Սն, Սպիտակ գառը): — Այո՛, — ուրախագին պատաս-

խանեց Անանդան (Իս., Անանդան և մահը): — Այս ու այն կողմից բացականչում էին. — Այ թե հա՛ (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները):

Բերված օրինակներում ուղղակի խոսքի ծավալը շատ փոքր է: Առաջին նախադասության մեջ մեկ բացականչություն է (Ա, ա), մյուսներում մեկական բառ, վերջինում՝ մեկ կապակցություն: Ուղղակի խոսքը կարող է չափազանց ծավալուն լինել, ընդգրկել մեկից ավելի պարբերություններ, խոսքի ծավալուն հատվածներ և այլն: Այսպես՝ Թագավորի վայել սեղան է բաց արել, ու ասել է էնոնց. «Կերե՛ք, խմեք ու ածեք, ինչքան որ փողս հերիք կանի: Ահա քսակս ձեզի: Ածեք են ամենեն անուշ ու լավ երգերը, էն ամենեն սիրտ տրորող խաղերն ու երգերը, որ սար ու քար, հավը ու անասուն, ծառ ու ջուր լսեն: Իմանան՝ թե ի՞նչ անուշ բան է երգըն ու խաղը, թե ինչպե՛ս կյանքն ու աշխարհը կանուշանան ու կթանկանան տաղերով ու երգերով: Թո՛ղ լսեն ու ղուրկ շման աշխարքի լավ բաներից, գուրկ ու խեղճ անբան անասունների պես չերթան էս աշխարքից»... (Իս., Հովվերգություն): Կարելի է բերել ավելի ծավալուն ուղղակի խոսքի օրինակներ: Ծավալը, այսպիսով, էական նշանակություն չունի ուղղակի խոսքի համար:

ԱՆՈՒՂԱԿԻ ԽՈՍՔ

§ 1043. Ուրիշի խոսքը, ինչպես արդեն նշվել է, կարող է մեջ բերվել նաև փոփոխված ձևերով, ոչ նույնությամբ: Ուրիշի այն խոսքը, որ մեջ է բերվում ոչ բառացիորեն, ոչ նույնությամբ, այլ փոփոխված ձևով, կոչվում է անուղղակի խոսք: Անուղղակի խոսքը, այսպիսով, ուղղակի խոսքից տարբերվում է նրանով, որ՝

ա) անուղղակի խոսքի մեջ չեն պահպանվում ուրիշի խոսքի մեջ եղած բոլոր կարգի մանրամասնությունները: Այն մեջ է բերվում ոչ թե բառացիորեն, այլ պատմողաբար, այսինքն՝ ներկայացվում է նրա բովանդակությունը:

բ) Անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցվում է ստորադասական շաղկապներով և հեղինակային խոսքի ասացական բայերի համար դառնում երկրորդական նախադասություն, մինչդեռ ուղղակի խոսքը շաղկապներով չի կապակցվում և հեղինակային խոսքի ասացական բայերի համար խնդրային նշանակություն չի ստանում:

§ 1044. Նրբեմն անուղղակի խոսքը մեջ է բերվում բառացիորեն, այս դեպքում ուղղակի խոսքից զանազանվում է նրանով, որ կապակցվում է շաղկապով. օրինակ՝ Վրան նեղացավ և ասաց, թե հոգևոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի (ԱԲ, Կարմրաքար): Պրոֆեսորը 'իիակոնոեին հարցնում է, թե ինչու է այդպես անում «Իսահակը...» (ԱԲ, հաշատուր Աբովյան): Հսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է շորս հաց... (ԱԲ, Եղբայրության ընկուղենիները):

Հիշյալ խոսքերը, թեև մեջ են բերվել նույնությամբ, բառացի կերպով, սակայն անուղղակի են, որովհետև կապակցվել են շաղկապներով: Նիկ այդ շաղկապները դուրս գցենք և հեղինակի խոսքը անուղղակի խոսքից տրոհենք միջակետով և վերջինս առնենք շակերտների մեջ կամ սկզբից դիկ դենք, ապա դրանք կվերածվեն ուղղակի խոսքի: Այսպես՝ Վրան նեղացավ և ասաց. «Հոգևոր մարդը աշխարհի գործերին չպիտի խառնվի»: Հսօր հարսը ասաց. «Տանը մնացել է շորս հաց»:

§ 1045. Անուղղակի խոսքը բառացիորեն մեջ է բերվում նաև այն ժամանակ, երբ հեղինակի և անուղղակի խոսքերի ենթակաները արտահայտված են անձնական դերանվան առաջին դեմքով: Օրինակ՝ Նա ասացի, որ այսօր ես մեկնում եմ արտասահման: Այս օրինակում անուղղակի խոսքը մեջ է բերվել նույնությամբ: Ուղղակի խոսքից նա տարբերվում է միայն նրանով, որ հեղինակային խոսքի հետ կապակցվել է ու ստորադասական շաղկապով: Ուղղակի խոսքի վերածվելու համար այն հեղինակի խոսքից պետք է անջատել միջակետով, վերացնել շաղկապը և առնել շակերտների մեջ: Այսպես՝ Նա ասացի. «Այսօր ես մեկնում եմ արտասահման»: Այստեղ փաստորեն հեղինակային խոսքի ենթական մեջ է բերել իր խոսքը, այդ պատճառով էլ ենթակաները դեմքով համընկնում են, մի բան, որ հնարավորություն է տալիս ստորադասական շաղկապի ավելացմամբ ուղղակի խոսքը դարձնել անուղղակի: Պետք է նկատել, որ բոլոր դեպքերում հնարավոր չէ շաղկապի դուրս գցելով անուղղակի խոսքը ուղղակի դարձնել: Այդ բանը հնարավոր է կիրառել միայն հատուկ կառուցվածքի խոսքի նկատմամբ և այն էլ ոչ միշտ, որովհետև հեղինակը շատ հաճախ ուրիշի խոսքը վերարտադրելիս զանազան նկատառումներով (պարզեցում,

ոճալորում, շեշտվածություն և այլն) փոխում է շատ բառեր ու արտահայտություններ, մտցնում իր սեփականը, կատարում որոշ կրճատումներ և այլն: Ահա թե ինչու ուրիշի խոսքի մեջ մտցված այս կարգի փոփոխությունները հնարավորություն չեն տալիս անուղղակի խոսքը ուղղակի խոսքի վերածելու: Երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված ոչ բոլոր ուրիշի խոսքերն են անուղղակի լինում: Անուղղակի պետք է համարել ուրիշի այն խոսքը, որը անմիջապես կապակցվում է հեղինակային խոսքի ասացական կամ սրանց յառնչվող բայերով արտահայտված ստորոգյալների հետ և որի մեջ հիմնականում պահպանվում է նրա իմաստը: Այսինքն՝ ներկայացվում է նրա բովանդակությունը: Օրինակ՝ Հանկարծ մեկը հարցրեց, թե ծեծել է քուղացուն այնքան, որ նա հիվանդանա. և անկողին մտնի (ԱԲ, Իվան Բեյը): Տուն դնալուց առաջ տեղիումը հայտարարեց, որ երեկոյան ժամը 6-ին բոլորը հավաքվեն (ն. տ.):

§ 1046. Ինչպես նշվել է, անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի համար ստորադասական նախադասություն է լինում, ուստի և վերջինիս հետ կապակցվում է ստորադասական համադասության շաղկապներով: Բնդ որում, պատմողական բնույթի անուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցելու դերով հիմնականում կիրառվում են ու քե շաղկապները: Օրինակ՝ եւի հրամայեց, որ բովանդակ Չինաստանը տասը տարի սնունդ մատակարարե բանվորներին... (Իս., Չինական մեծ պարսպի երգը): Աղամբ խորհում է, թե ո՞րտեղից այդ դիտեր լիլիթը, ե՞րբ և ինչպե՞ս... (Իս., լիլիթ):

Հաճախ հարկ է լինում ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնել: Այդ դեպքում ուղղակի խոսքի մեջ տեղի են ունենում կառուցվածքային և այլ կարգի որոշ փոփոխություններ, որոնք հիմնականում արտահայտվում են բայի եղանակաժամանակային, դիմային և այլ ձևերի, այլ նախադասության կառուցվածքի և բնույթի մեջ և այլն: Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս տեղի են ունենում հետևյալ փոփոխությունները.

§ 1047. 1. Ուղղակի խոսքը վերածվում է ստորադասական նախադասության, որը հեղինակային խոսքի, իբրև գերադաս նախադասության հետ, կապակցվում է ստորադասական շաղկապով, հատկապես՝ ու, քե:

Օրինակ՝ Երբ ներկայացրին գեներալին, վերջինս հարցրեց. — Գո՞ւ ես Շաքրո Վալիշվիլին (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Անուղղակի դարձնելուց հետո կլինի՝ Երբ ներկայացրին գեներալին, վերջինս հարցրեց, թե նա է Շաքրո Վալիշվիլին:

Ծանոթ. 1.— Եթե ուղղակի խոսքը հեղինակային խոսքի հետ կապակցվում է ոչ թե ներգործական սեռի ասացական բայերով, այլ ուրիշ բայերով կամ ասացականության իմաստ արտահայտող գոյականներով և այլն, ապա անուղղակի դառնալիս շաղկապի գործածությունը շատ հաճախ ավելորդ, նույնիսկ անհնարին է դառնում:

§ 1048. 2. Նախադաս կամ միջադաս ուղղակի խոսքերը ստանում են ետադաս կիրառություն, իսկ ետադասները պահպանում են իրենց շարադասությունը: Այսպիսով, բոլոր կարգի անուղղակի խոսքերը հեղինակային խոսքի նկատմամբ ետադաս են դործածվում, մի բան, որ պայմանավորված է մի կողմից առ. թե շաղկապների շարադասության ընդհանուր օրինաչափություններով և նրանց բնույթով, մյուս կողմից՝ նախադասության իմաստով ու կառուցվածքով:

Օրինակ՝ Նա դարձավ դեպի Մեսրոպը... ասաց.

— Գովում եմ քո զգոնությունը, գովում եմ քո լրջամտությունը, Մեսրոպ, բայց չեմ կարող ներել քո ամբաստանություններին (Բ, Սամվել):

— Լսի՛ր, անզկամ,— կատաղած գոռաց գեներալը,— լեզուդ արմատից կպսկեմ, շուտ ասա, ովքեր էին քո ընկերները (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Հիշյալ ուղղակի խոսքերը անուղղակի դարձնելու դեպքում կունենանք հետևյալ կառուցվածքները. նա դարձավ դեպի Մեսրոպը... ասաց, որ գովում է նրա զգոնությունը, գովում է նրա լրջամտությունը: Գեներալը կատաղած գոռաց, որ լռի անզգամը, լեզուն արմատից կպսկի, շուտ ասի ովքեր էին նրա ընկերները:

§ 1049. 3. Ուղղակի խոսքի հրամայական եղանակի բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալները անուղղակի խոսքի մեջ վերածվում են քղծական եղանակի բայաձևերի: Ընդ որում, պահպանվում է բայաձևերի թիվը, այսինքն՝ եղակին մնում է եղակի, հոգնակին՝ հոգնակի, իսկ դեմքը փոփոխվում է: Անուղղակի խոսքի մեջ հրամայականի երկրորդ դեմքը միշտ հանդես է գալիս եր-

որորդ ղեմքով: Օրինակներ՝ ...Հրամայեց ժանդարմներին. — Կապեցե՛ք ձիու պոչից այս անզգամին և տարե՛ք անտառ, սպանեցե՛ք (Իս., Շաքրո Վալիշվիլի): Հրամայեց ժանդարմներին, որ ձիու պոչից կապեն այդ անզգամին և տանեն անտառ, սպանեն:

Ուղղակի խոսքի արգելական հրամայականի ձևերը անուղղակի խոսքում դառնում են ընդհանուր եղանակի ժխտական խոնարհման ձևեր, ընդ որում, փոփոխություն է տեղի ունենում ղեմքի մեջ (երկրորդ ղեմքը վերածվում է երրորդի): Այստեղ փաստորեն անփոփոխ է մնում խոնարհման բնույթը, ժխտականությունը, իսկ ղեմքը փոխվում է: Այսպես՝ — էլ մի՛ նստի՛ր, պատրաստվիր ու հենց վաղը մեկնիր Երևան, — ասաց թագուհին (Սև, Հողը, 2): Թագուհին ասաց, որ էլ չնստի, պատրաստվիր ու հենց վաղը մեկնի Երևան:

§ 1050. 4. Հարցական բնույթի նախադասությունները վեր են ածվում պատմողական նախադասության:

Օրինակ՝ ...Մի քիչ հետո լսեց մի ձայն խավարի միջից.

— Ո՛ւ վ ես, ո՛ւր ես գնում (Իս., Արևի մոտ):

Բուպեական շփոթությունից հետո, կրկնեց նա:

— Ինչո՞ւ համար եկա... և այժմ ո՛ւր եմ գնում (Բ, Սամվել):

Այս հարցական նախադասություններով ուղղակի խոսքերը, անուղղակի դառնալով, կորցնում են իրենց հարցականությունը և հանդես են գալիս որպես պատմողական նախադասություններ: Այսպես՝ ...Մի քիչ հետո խավարի միջից մի ձայն լսեց, թե ով է, ուր է գնում: Բուպեական շփոթությունից հետո նա կրկնեց, թե ինչու եկավ և այժմ ուր է գնում:

§ 1051. 5. Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս տեղի են ունենում ենթակայի և ստորոգյալի դիմային փոփոխություններ: Քանի որ ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս հեղինակը ինքն է շարադրում այն, ուստի ուղղակի խոսքի մեջ կիրառված գերանունների ու ստորոգյալների ղեմքերը բնականաբար փոխվում են: Այդ փոփոխությունը պայմանավորվում է ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկող անձերի՝ հեղինակի նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ: Այսպիսով, ստորոգյալների ու գերանունների դիմային փոփոխությունը անհրաժեշտություն է: Հակառակ դեպքում այնպիսի խառնաշփոթություն կստեղծվի, որ հնարավոր չի լինի պարզել, թե տվյալ խոսքը ում է պատկանում. հեղինակին, ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկող անձին, թե մեկ ուրիշի: Նկատվում ան

ղերանունների և ստորոգյալների դիմային հետևյալ փոփոխությունները:

§ 1052. ա) Ուղղակի խոսքի անձնական դերանվան առաջին դեմքով արտահայտված ենթակաները վերածվում են երրորդ դեմքի, սրանց համապատասխանաբար էլ առաջին դեմքի ստորոգյալները փոխվում են երրորդ դեմքի: Օրինակ՝ Արամը նկատեց ընկերոջ ընկճվածությունը, առույգ շեշտով ասաց.— Աշխարհը միշտ այդպես չի մնա, մենք մեր վրեժը կհանենք, անկասկած, միայն պիտի դիմանանք մինչև այդ օրը (Իս., Նրանք դռնակ ունին): Արամը... ասաց, որ աշխարհը միշտ այդպես չի մնա, իրենք իրենց վրեժը կհանեն, անկասկած, միայն պիտի դիմանան մինչև այդ օրը:

Եթե ուղղակի խոսքի մեջ դերանուն ենթակաները չեն կիրառվել, այսինքն՝ ղեղշվել են, ապա դիմային փոփոխությունը տեղի է ունենում միայն ստորոգյալների մեջ, առաջին դեմքի ստորոգյալը վերածվում է երրորդ դեմքի: Օրինակներ՝ —Քիչ է մնում շուգից տրափվեմ..., —ասաց նա (ՍԽ, Հողը, 1): Նա ասաց, թե քիչ է մնում շուգից տրափվի: —Համաձայն եմ,— ասացին խմբովին նախարարները (ԴԴ, Վարդանանք): Նախարարները խմբովին ասացին, որ համաձայն եմ:

— § 1053. Երբ հեղինակային խոսքի անձնական դերանվան առաջին դեմքով արտահայտված ենթական ինքն է մեջ բերում իր խոսքը, այդ դեպքում ուղղակի խոսքի դերանուն ենթականի դիմային փոփոխություն չի կատարվում, այսինքն՝ ուղղակի խոսքի առաջին դեմքի դերանունը պահպանում է իր դեմքը:

Այսպես՝ Ես հայտարարեցի. «Այսօր ես ժամը 6-ին մեկնում եմ արտասահման»: Ես հայտարարեցի, որ այսօր ես ժամը 6-ին մեկնում եմ արտասահման:

Այստեղ հեղինակային խոսքի ենթական ինքն է անուղղակի դարձնում իր ուղղակի խոսքը: Երբ դերանուն ենթական ղեղշված է լինում, դիմային փոփոխություն չի կատարվում նաև ստորոգյալների մեջ. օրինակ՝ Մոտեցա ռեկտորին և հայտնեցի. «Հրաժարվում եմ պետական քննություններին մասնակցելուց»: Մոտեցա ռեկտորին և հայտնեցի, որ հրաժարվում եմ պետական քննություններին մասնակցելուց: Եթե առաջին դեմքի ստորոգյալը երրորդ դեմքի վերածենք, ապա նախադասության միտքը կփոխ-

վի: Այս դեպքում հրաժարվելու հատկանիշը կվերագրվի ոչ թե առաջին դեմքի դերանուն ենթակային (ես), այլ մի ուրիշ անձնավորության՝ (նրան) (նա հրաժարվում է):

§ 1054. բ) Եթե ուղղակի խոսքի ենթական արտահայտված է անձնական դերանվան երկրորդ դեմքով, ապա անուղղակի խոսքի մեջ վերածվում է երրորդ դեմքի: Դրան համապատասխան էլ փոփոխվում է ստորոգյալի դեմքը (երկրորդ դեմքի ստորոգյալը դառնում է երրորդ դեմքի): Օրինակ՝ — Հիմա լույսը հանգցրու, Արսւ, և դուք էլ գնացեք քնեցեք, — լսվեց նրա խուլ ձայնը (Սև, Հողը, 1): Լսվեց նրա խուլ ձայնը, որ Արուսը հիմա լույսը հանգցրնի, և հրանք էլ գնան քնեն:

Եթե ուղղակի խոսքի ենթական զեղչված է, բայց ստորոգյալից իմացվում է, որ երկրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, ապա անուղղակի խոսքի մեջ դիմային փոփոխություն է կատարվում ստորոգյալի մեջ (երկրորդ դեմքի ստորոգյալը վերածվում է երրորդ դեմքի): Օրինակներ՝ Մյուսը, որ ամենից ջահելն էր, ասաց. — Ազատ եք, կարող եք գնալ ձեր տուն և հանգստանալ (ԱԲ, Իվան Բեյը): ... ասաց, որ ազատ եմ, կարող եմ գնալ իրենց տուն և հանգրստանալ:

§ 1055. գ) Երբ հեղինակը մեջ է բերում խոսակցի ուղղակի խոսքը, որի մեջ ենթական անձնական դերանվան առաջին դեմքի դերանուն է, անուղղակի խոսքի մեջ վերջինս վերածվում է ոչ թե երրորդ, այլ երկրորդ դեմքի, դրան համապատասխան էլ առաջին դեմքով արտահայտված ստորոգյալը կիրառվում է երկրորդ դեմքով. Երեկ դու մոտեցար Հասմիկին և ասացիր. «Նս պաշտպանեցի դոկտորական դիսերտացիա»: Երեկ դու մոտեցար Հասմիկին և ասացիր, որ դու պաշտպանեցիր դոկտորական դիսերտացիա:

Երբ մեջ է բերվում երրորդ անձնավորության խոսքը, որ անմիջապես հեղինակը ուղղում է խոսակցին և վերաբերում է նրան, այդ դեպքում ուղղակի խոսքի երկրորդ դեմքի դերանվամբ արտահայտված ենթական և նրա ստորոգյալը դիմային փոփոխություն չեն ստանում (դերանուն ենթական և նրա ստորոգյալը մնում են նույնը): Օրինակ՝ Հայրդ ասաց. «Դու դեռ փոքր ես աշխատանքի ընդունվելու համար»:

Ծանոթ. — Ուղղակի խոսքի անձնական դերանվան երրորդ դեմքով արտահայտված ենթական անուղղակի խոսքի մեջ դիմա-

յին փոփոխություն չի կրում: Բնականաբար չի փոխվում նաև նույն դեմքով կիրառված ստորոգյալը:

§ 1056. դ) Եթե միևնույն ուղղակի խոսքի մեջ կան առաջին և երկրորդ դեմքի դերանուն ենթականեր, ապա դրանք վերածվում են երրորդ դեմքի: Ընդ որում, դիմային շփոթությունից խուսափելու նպատակով կիրառվում են երրորդ դեմքի տարբեր դերանուններ (նա, ինքը): Օրինակ՝ — Հանգստացիր, Ժան, ո՛չ դու ես երեխա, ո՛չ ես, — ասաց նա (Իս., Նրանք դրոշակ ունին): Նա ասաց, որ Ժանը հանգստանա, ոչ նա է երեխա, ոչ իմք:

§ 1057. ե) Եթե խոսողը ինքն է մեջ բերում իր ուղղակի խոսքը, այդ դեպքում երկրորդ դեմքը վերածվում է երրորդի, իսկ առաջին դեմքը կա՛մ մնում է անփոփոխ, կա՛մ էլ եթե վերածվում է երրորդ դեմքի, ապա նրա հետ կիրառվում է անձնական դերանվան առաջին դեմքի իմաստ արտահայտող և հոգը: Այսպես՝ Ես մոտեցա դիրեկտորին և ասացի. «ոչ ղու ես լավ աշխատում, ոչ ես»: Ես մոտեցա դիրեկտորին և ասացի, ոչ նա է լավ աշխատում, ոչ իմք (ոչ ես):

§ 1058. զ) Եթե միևնույն խոսքի մեջ հանդես են գալիս առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքի անձնական դերանուն ենթականեր, և առաջին դեմքով արտահայտված ենթական խոսողը ինքն է, որ մեջ է բերում իր խոսքը, ապա անուղղակի խոսքի մեջ երկրորդ դեմքը դառնում է երրորդ, երրորդը մնում է անփոփոխ, իսկ առաջինը կա՛մ մնում է անփոփոխ, կա՛մ վերածվելով երրորդ դեմքի ինքը դերանվան, ստանում է և դիմորոշ հոգը: Օրինակ՝ Ես պարզորեն ասացի. «ո՛չ ղու ես դասերդ պատրաստել, ո՛չ ես, ո՛չ էլ նա»: Ես պարզորեն ասացի, որ ոչ նա է դասերը պատրաստել, ոչ իմք (ես), ոչ էլ նա:

§ 1059. է) Ուղղակի խոսքի անձնական դերանվան երկրորդ դեմքով կիրառված ենթական և նույն դեմքով արտահայտված ստորոգյալը վերածվում է առաջին դեմքի, երբ հեղինակային խոսքի մեջ կիրառվում է առաջին դեմքի անձնական դերանուն, որին դիմում է հեղինակը իբրև իր խոսակցի, և որին վերաբերում է խոսքը: Ընդ որում, ուղղակի խոսքը հիմնականում հարցական բնույթի նախադասություն է լինում, և խոսակիցը ինքն է անուղղակի դարձնում այն: Այսպես՝ Ընկերս հարցրեց ինձ. «Դու չէի՞ր ցանկանա արդյոք մասնակցել կոնկուրսին»: Ընկերս հարցրեց ինձ, որ ես չէի ցանկանա արդյոք մասնակցել կոնկուրսին:

Թեոք է նկատել որ գրական լեզվում այս կառուցվածքները հաճախադեպ կիրառություն չունեն։ Դրանք քիչ են հանդիպում ընդհանրապես։

§ 1060. Ը) Եթե ուղղակի խոսքի մեջ տարբեր պաշտոններով (ոչ որպես ենթակա) կիրառված են անձնական դերանուններ, ապա առաջին և երկրորդ դեմքի դերանունները վերածվում են երրորդ դեմքի։ Այդ դեպքում անփոփոխ են մնում նրանց պաշտոնները։ Օրինակ՝ Իր ելույթում ասաց. «Մեզ ոգեշնչում է բոլոր տեսակի դասակարգային թշնամիների դեմ մղված պայքարում Լենինի սկզբունքայնության և անհաշտության մեծ օրինակը» (ՍՀ, 27.2.1970)։ Իր ելույթում ասաց, որ իրենց ոգեշնչում է... Լենինի սկզբունքայնության և անհաշտության մեծ օրինակը։

Շանթերը հոշոտում էին ապառաժները և անդունդները որոտում հազարակոշ. «Ես ատում եմ ձեռ ճշմարիտն ու սուտը... միակ ճշմարիտը ես եմ, իմ լինելության իմաստն ու կամքը...» (Իս., Անանդան և մահը)։ Շանթերը հոշոտում էին ապառաժները և անդունդները որոտում հազարակոշ, թե ինքը ատում է նրանց ճշմարիտն ու սուտը... միակ ճշմարիտը ինքն է, իր լինելության իմաստն ու կամքը։

§ 1061. Թ) Ուղղակի խոսքը անուղղակի դարձնելիս անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի եղակի թվի սեռական հոլովվածքը վերածվում է երրորդ դեմքի նույն հոլովվածքի, որի հետևանքով երբեմն շփոթվում են իր, նրա դերանուններով արտահայտված անձերը, քանի որ իր դերանունը կարող է վերաբերել թե՛ հեղինակային խոսքի ենթակային և թե՛ ուղղակի խոսքի մեջ հանդես եկած այն անձերի, որին դիմում է հեղինակը, որին ուղղում է խոսքը. օրինակ՝ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին. «Վազվանից անցիր ին սպարտականությունների կատարմանը»։ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի իր սպարտականությունների կատարմանը։ Այստեղ իր դերանունը կարող է վերաբերել ոչ միայն բրիգադիրին, այլև նախագահին, քանի որ հստակորեն չի մասնավորված նրա իմաստը։ Շփոթությունից խուսափելու համար անհրաժեշտ է որոշակիացնել նրան իմաստը, իբրև բացահայտիչ նրա հետ կիրառելով այն բառը, որին չսկսապես վերաբերում է այն։ Այսպես՝ Վարչության նախա-

գահը ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի իր՝ բրիգադիրի (կամ իր՝ նախագահի) պարտականությունների կատարմանը: Շփոթությունը չի վերանա, եթե իր դերանվան փոխարեն գործածենք նրա դերանունը: Այդ դեպքում էլ նրա ձևը կարող է վերաբերել ոչ միայն ենթակային՝ նախագահին ու խնդրին՝ բրիգադիրին, այլև մի երրորդ անձնավորության: Օրինակ՝ Վարչության նախագահը ասաց բրիգադիրին, որ նա վաղվանից անցնի նրա պարտականությունների կատարմանը:

§ 1062. Ս) Եթե ուղղակի խոսքի մեջ կան ստրածությունամբ կամ դիմային հարաբերությունամբ առաջին դեմքին մոտ լինելու իմաստ արտահայտող ցուցական դերանուններ, ապա դրանք շատ հաճախ վերածվում են երկրորդ դեմքին մոտ լինելու նշանակություն ցույց տվող դերանունների, իսկ երկրորդ դեմքին մոտ լինելու իմաստ ունեցողները՝ երրորդ դեմքին մոտ գտնվելու իմաստ ունեցող դերանունների. օրինակ՝ Եվ ավելացրեց—էս շուն է... էս մարդ արարած չէ... (Իս., Համբերանքի չիբուխը): Եվ ավելացրեց, որ դա շուն է, դա մարդ արարած չէ:

—Ադամ, սիրելիս,— փաղաքուշ ձայնով դիմեց Լիլիթ.— բռնիր այս թռչող ծաղիկը ինձ համար (Իս., Լիլիթ): Լիլիթը փաղաքուշ ձայնով դիմեց Ադամին, որ նա բռնի լսյ՞լ թռչող ծաղիկը իրեն համար:

§ 1063. 6. Ուղղակի խոսքը անուղղակի դառնալիս դուրս են բնկնում նրա բացակասնական բառերն ու արտահայտությունները, քաղաքավարական, փաղաքշիական, հարգանքի և արհամարհանքի կոչականները և այլն: Ընդ որում, եթե անհրաժեշտ է լինում, այնուամենայնիվ, դրանք ներկայացնել անուղղակի խոսքի մեջ, ապա հեղինակը այդ արտահայտությունները անուղղակի խոսքի մեջ բերում է բառացիորեն՝ առնելով շակերտների մեջ, մի բան, որ ցույց է տալիս, թե այն բերվում է նույնությամբ:

Օրինակ՝ Ադամը շշնջաց մեղմիկ.— Լիլիթ, հոգո՛ւս հոգի, ինչո՞ւ ես տխուր, ինչո՞ւ չես ժպտում, ի՞մ գեղանուշ (Իս., Լիլիթ): Ադամը շշնջաց մեղմիկ, թե՛ Լիլիթը ինչու է տխուր, ինչու չի ժըպտում:

—Լիլիթ, հրեշտակներից չքնա՛ղս,— թոթովեց Ադամ,— այդ ինչ ծաղիկներ էին, որ դու քաղեցիր... (ն. տ.): Ադամը թոթովեց, թե այն ինչ ծաղիկներ էին, որ Լիլիթը քաղեց:

Ինչպես տեսնում ենք, անուղղակի խոսքի մեջ չեն կիրառվել հոգուս հոգի, իմ գեղանուշ, հրեշտակներից շֆնաղս փաղաքշական. սիրո. հարգանքի և այլ իմաստ արտահայտող կոշականները:

§ 1064. 7. Անուղղակի խոսքի մեջ չեն կիրառվում նաև ուղղակի խոսքի մեջ եղած ուրախության և հաճելիության, դժգոհության և արհամարհանքի, կամային և այլ իմաստ արտահայտող ձայնարկություններն ու եղանակավորող բառերը: Այսպես՝ — Ա՛խ, մարդ էս աշխարքի մեջ կամ Քյոոզլի պտի ծնվի... կամ իսկի չծնվի... ասում էր մի ընկեր (Իս., Հովվերգություն): Մի ընկեր ասում էր, որ մարդ էս աշխարքի մեջ կամ Քյոոզլի պտի ծնվի... կամ իսկի չծնվի... ասաց. — է՛է՛հ, ծերացանք... (Իս., Համբերանքի շքբուխը): ...ասաց, որ ծերացան:

§ 1065. 8. Ուրիշի խոսքը անուղղակի դարձնելիս վերանում են նաև ախպեր, հեր, օրհնած, տնաշեն և այս կարգի կոշականները և կոշականների հետ դործածվող ջառ բառը, որը արտահայտում է փաղաքշանքի, ուրախության, սիրո իմաստներ: Օրինակ՝ — Կա՛մ հս դիմացել, ախպեր, — նայելով անծանոթի դեմքին, ասաց Միսակյանը (Սև, Հողը, 1): Նայելով անծանոթի դեմքին, Միսակյանը ասաց, որ լավ է դիմացել նա: Վա՛հ, տնաշեն, Գարեգինը հո չե՛ս, — ասաց նա (ն. տ.): Նա ասաց, թե Գարեգինը հո չէ:

Վերանում են նաև քեզ մատաղ, այ քեզ մատաղ, հոգի ջառ. հոգուս մեռնեմ, այ հոգուս մեռնեմ և այլ փաղաքշական, աղերսական և սիրո իմաստ արտահայտող կապակցություններն ու արտահայտությունները: Օրինակ՝ Մայրը տեսնելով տղայի հուզմունքը, հարցրեց. — Հոգի ջան, ինչո՞ւ հս հուզված, ի՞նչ է պատահել: Մայրը տեսնելով տղայի հուզմունքը, հարցրեց նրան, թե ինչու է տխուր, ինչ է պատահել:

§ 1066. Որոշ տիպի նախադասություններում ուղղակի խոսքի կոշականները ոչ թե դուրս են ընկնում, այլ վերածվում են ենթակայի, խնդրի կամ բացահայտչի՝ նայած նախադասության կառուցվածքին: Ընդ որում, ենթական և բացահայտիչը մնում են անուղղակի խոսքի կառուցվածքի, իսկ խնդիրը անցնում է հեղինակային խոսքի մեջ: Այսպես՝ Երբ պառավը դնաց, հս հարցրի. — Օհան-ամի, հիվա՞նդ հս (Իս., Համբերանքի շքբուխը): Երբ պառավը գնաց, հս հարցրի Օհան-ամուս, թե նա հիվանդ է: Այստեղ կոշականը վերածվել է խնդրի, քանի որ հարցը վերաբերում է կոշա-

կանին՝ Օհան-ամուն: Եթե կոշականը ենթակա դարձնենք, ապա նախադասության իմաստը կփոխվի: Այս դեպքում Օհան-ամուն հիվանդության վերաբերյալ հարցը անմիջապես կուղղվի ոչ թե իրեն՝ Օհան-ամուն, այլ մի ուրիշ անձի՝ նրան, որից պետք է տեղեկանալ Օհան-ամուն հիվանդության մասին (Երբ պառավը գնաց, ես հարցրի, թե Օհան ամին հիվանդ է): Կոշականը խնդիր է դառնում նաև հետևյալ օրինակում՝ — Աղամ, սիրելի՛ս, — փաղաքուշ ձայնով դիմեց Լիլիթ, — բռնի՛ր այս թռչող ծաղիկը ինձ համար (Իս., Լիլիթ): Փաղաքուշ ձայնով Լիլիթը դիմեց Աղամին, որ նա բռնի այդ թռչող ծաղիկը իր համար:

§ 1067. Ուղղակի խոսքի կոշականը խնդիր չի դառնում, երբ հեղինակի խոսքի մեջ արդեն կիրառվել է իբրև այդպիսին: Այս դեպքում նա պարզապես դուրս է ընկնում խոսքի կառուցվածքից: Չեն գործածվում նաև այդ կոշականի հետ կիրառված կամային իմաստ ունեցող ձայնարկությունները, որոնցով գրավվում է այն անձի ուշադրությունը, որին դիմում է խոսողը: Այսպես, օրինակ՝ Մի առավոտ գործի գնալիս, կնկանն ասում է. — Ա՛յ կնիկ, էսօր բանս մինչև կեսօր չեմ վերջացնի. մեր մեծ աղջկա հետ ինձ համար ճաշ կուղարկես անտառը... (ՀԹ, Անտառի տնակը): Մի առավոտ, գործի գնալիս, կնկանն ասում է, որ էսօր բանը մինչև կեսօր չի վերջացնի, իրենց մեծ աղջկա հետ իրեն համար ճաշ ուղարկի անտառը: Այստեղ կնիկ կոշականը խնդրի չի վերածվել, քանի որ հեղինակի խոսքի մեջ արդեն կիրառված է կնկան ձևը, որ խընդիր է: Կնիկ կոշականի հետ դուրս է ընկել նաև նրա հետ գործածված այլ ձայնարկությունը: Ուղղակի խոսքի կոշականը խնդիր կամ ենթակա դառնալիս վերացվում են նրա հետ կիրառվող կամային ձայնարկություններն ու լրացումները:

Ուղղակի խոսքի կոշականը մեծ մասամբ հեղինակային խոսքի մեջ խնդիր է դառնում այն ժամանակ, երբ ուղղակի խոսքի ենթական կա՛մ զեղչված է, կա՛մ էլ արտահայտված է անձնական զերանվամբ: Այս դեպքում երբեմն անուղղակի խոսքի մեջ համապատասխան դեմքով ու թվով կարող է կիրառվել անձնական զերանվամբ արտահայտված ենթակա, որը կարող է լինել նաև ուղղակի խոսքի անձնական զերանուն ենթակա՝ դիմային համապատասխան փոփոխությամբ: Պետք է նկատել, որ կոշականի խնդիր կամ ենթակա դառնալը հիմնականում պայմանավորված է նախա-

դասութեան բնույթով: Այսպէս՝ — Ի՞նչ շուտ ես եկել, Իվան բեյ, — ասաց նա (ԱԲ, Իվան բեյը): Նա ասաց Իվան բեյին, որ նա շուտ է եկել: Պարրոտը խուլ ձայնով ասաց. — Նա ձեզ, Աբովյան, այժմ կհայտնեմ մի տեղեկութիւն... (ԱԲ, խաշատուր Աբովյան): Պարրոտը խուլ ձայնով ասաց Աբովյանին, որ այժմ ինքը նրան կհայտնի մի տեղեկութիւն:

Ուղղակի խոսքի կոչականը անուղղակի խոսքի մեջ կարող է ենթակայի պաշտոն ստանալ, այսինքն՝ կիրառվել որպէս ենթակա: Օրինակ՝ — Թողեք վեճը, հոգեւոր տեր և դուք տյարբ, — ասաց նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով... (ԴԴ, Վարդանանք): Նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով ասաց, որ հոգեւոր տերը և տյարբը թողնեն վեճը:

Այս օրինակում ենթական ազատ կերպով կարելի է տանել հեղինակային խոսքի մեջ և դարձնել խնդիր: Առհասարակ երբ կոչականը անձ է, շատ դժվար է որոշել, թե որ դեպքում է նա ենթակա դառնում և որ դեպքում՝ խնդիր: Այսպէս՝ — Բարձրանանք, պարոններ, արդեն լուսաբացը մոտ է, — ասում է պրոֆեսորը (ԱԲ, խաշատուր Աբովյան): Այս ուղղակի խոսքը անուղղակի վերածելիս կոչականը (պարոններ) կարող է հանդէս գալ թե՛ որպէս խնդիր, թե՛ որպէս ենթակա:

Ուղղակի խոսքի կոչականը անուղղակի խոսքի մեջ կարող է վերածվել բացահայտչի: Դա տեղի է ունենում մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ ուղղակի խոսքի մեջ կոչականից բացի կիրառվում է անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի դերանուն ենթական, որին անմիջապէս ուղղվում է հեղինակի խոսքը: Քանի որ երկրորդ դեմքի դերանունը վերածվում է երրորդ դեմքի, և պահպանվում է հեղինակի խոսքի ուղղվելը այդ դերանունով արտահայտված ենթակային, ուստի նրա հետ կիրառված կոչականը, որին նույնպէս ուղղվում է խոսքը, բնականաբար պետք է հանդէս գա բացահայտչի դերով, որպէսզի կոնկրետորեն նշվի, թե ում է ուղղվում խոսքը: Այսպէս՝ նա ձայն տվեց վշտացած կերպով, — Եթէ դու, Մեսրոպ, քո երկար լեզվի չափը քո կարճ հասակին համարեցնեիր, ավելի քաղաքավարի կլինեիր (Բ, Ամմվել): Նա ձայն տվեց վշտացած կերպով, որ եթէ նա՝ Մեսրոպը, իր երկար լեզվի չափը իր կարճ հասակին համարեցնէր, ավելի քաղաքավարի կլինէր:

ԱՆԻՍԿԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱԿԻ ԿԱՄ ԽԱՌԸ ԽՈՍՔ

§ 1068. Ուրիշի խոսքը կարող է մեջ բերվել նաև այնպես, որ պահպանվեն ուղղակի և անուղղակի խոսքի որոշ հատկանիշներ: Այդ դեպքում ուրիշի խոսքը հիմնականում մեջ է բերվում նույնությամբ, սակայն առանց ասացական ու նրանց առնչվող բառերի. Սա իր բովանդակությամբ ուղղակի, իսկ ձևով անուղղակի խոսք է, որտեղ ստորոգյալը և անձնական գերանունները հիմնականում հանդես են գալիս 3-րդ դեմքով, և թվում է, թե խոսքը հեղինակին է և ոչ թե տվյալ հերոսին: Այսպիսի խոսքը ընդունված է կոչել անիսկական ուղղակի: Այն կարելի է անվանել նաև խառը խոսք, նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ նա որոշ հատկանիշներով նման է ուղղակի, որոշ կողմերով՝ անուղղակի խոսքին: Այսինքն՝ իր մեջ համատեղում են և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի խոսքի որոշ հատկանիշներ՝ կառուցվածքային, կապակցական և այլն: Անիսկական ուղղակի խոսքը ուղղակիին նմանվում է նրանով, որ սրա մեջ հիմնականում պահպանվում են ուրիշի խոսքի բառերն ու արտահայտությունները, շարադրանքն ու մանրամասները, իսկ նրանից զանազանվում է հեղինակային խոսքի հետ կապակցվելու, այլև ուրիշի խոսքի բովանդակությունը ներկայացնելու եղանակով ու ձևով:

Անիսկական ուղղակի խոսքը, այսպիսով, նման է և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի խոսքին, սակայն նա զանազանվում է թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից:

Անիսկական ուղղակի խոսքի ամենաբնորոշ հատկանիշը այն է, որ ձուլվում է հեղինակային խոսքի հետ, և որոշակիորեն չի մատնանշվում, թե ում է պատկանում ուրիշի խոսքը: Հեղինակը հաճախ ինքն է խոսում իր հերոսի փոխարեն, նրա խոսքը ձուլելով իր խոսքին, ներկայացնում է նրա բնավորության գծերը, ըմբռնումները, մտածելակերպը և այլն: Իրավես ոչ թե հերոսն է խոսում, այլ հեղինակը, որ հերոսի բառերն ու նախադասությունները, նրանցից սպասվող մտքերն ու արտահայտությունները, բնորոշ շղկապելով իր խոսքին, կարողանում է ներկայացնել տրվյալ անձի ներքնաշխարհը, ապրումները: Բացառված չեն, իհարկե, այն դեպքերը, երբ հերոսները իրենք են ներկայացնում իրենց խոսքը: Ի տարբերություն ուղղակի խոսքի, որի մեջ պահպանվում

է ենթակայի դեմքը, այստեղ ենթակայի դիմային փոփոխություն է կատարվում, այսինքն՝ ենթակայի դեմքը նույնը չի մնում: Հնրոսը իր խոսքը ներկայացնում է ուրիշ դեմքով, կարծես ոչ թե հնրոսն ինքն է խոսում, այլ մի ուրիշ անձնավորություն: Խոսքի կառուցվածքից և ընդհանուր շարադրանքից է պարզ դառնում, թե իսկապես ում է պատկանում բերված խոսքը: Օրինակ՝ Վասակը այլևս խոսելու ոչինչ չունի: Նա այստեղ ավելորդ մարդ է ... Նա և կել է խոսելու, երկար խոսելու: Նա մի ժամ առաջ լսեց Հասմիկի գալստյան լուրը և, արհամարհելով տեղատարափ անձրևը, նետվեց դեպի նրանց ստունը... Վասակը արհամարհեց մահացու վրտանքը և անցավ կամուրջը: Նա սրտատրոփ հասավ Հասմիկենց տուն. որ նրա հետ խոսի, շատ երկար խոսի... Բայց ահա, Վասակից առաջ և կել են ամեն ինչ խոսել, վերջացրել... Վասակն այլևս խոսելու բան չունի (ՆՁ, Հացավան):

§ 1069. Երբեմն անխակական ուղղակի խոսքի մի մասում նույնությամբ պահպանվում է ուրիշի խոսքի շարադրանքը, առանց ստորոգյալի ու ենթակայի դիմային փոփոխության, իսկ մի այլ մասում պահպանելով շարադրանքը, փոփոխվում են ենթակայի և ստորոգյալի դեմքերը, որի հետևանքով թվում է, թե ոչ թե խոսողը, այլ խոսակիցն է մեջ բերում իր խոսքը. օրինակ՝ Լողանում էինք ծովում, թավալվում ավազի մեջ, նորից լողանում և այսպես անվերջ... Մովի որ կողմն էլ նայում էիր՝ (նայողը ինքր խոսողն է և ոչ խոսակիցը) լողացողներ էին: Ջուրը դուրեկան էր, մեջք մտնելուց հետո չէիր ուղում դուրս գալ (դուրս գալ չուղողը խոսողն է և ոչ թե խոսակիցը): Բայց ես ավի մոտ չեմ սիրում լողանալ, մարդիկ շատ են, ջուրը կեղտոտ (ԳՍ, Մովասար):

§ 1070. Հաճախ անխակական ուղղակի խոսք են դառնում ուղղակի խոսքից վերցրած առանձին բառեր, կապակցություններ, այլև նախադասություններ, որոնք պահվում են իրենց բնագրից և ձուլվում հեղինակային խոսքի հետ: Այս դեպքում ուղղակի խոսքի ենթակաները և ստորոգյալները փոխում են իրենց դեմքերը, քանի որ հեղինակը դրանք վերաշարադրում է իր տեսանկյունից: Ուղղակի խոսքից վերցրած առանձին նախադասությունների 1-ին դեմքի ենթական վերածվում է 2-րդ դեմքի, իսկ 2-րդ դեմքինը՝ 1-ին դեմքի: Դա արվում է շարադրանքի էությունը ճիշտ ներկայացնելու համար, որպեսզի խոսողի և խոսակցի խոսքերը չփոխվեն

իրար հետ: Այսպես՝ Ավաղ, սինյորա, ներեցեք ինձ, որ ես չլսեցի ձեզ և թնայեա ալլես չեկա ձեզ մօտ, բայց շմոռացա ձեզ... ես շմոռացա ձեզ, այո՛. բայց, ինչպես երևում է, դուք մոռացել եք այն անպոնդր, որ մեզ բաժանում է իրարից: Դուք վերևն էիք. — ես ներքևը, և դա ձեզ իրավունք է տալիս արհամարհանքով նայելու դեպի ներքև: Բայց դուք հաշվի չէիք առել, որ ներքև գտնվողները երբեմն թևեր են առնում, թռչում վերև... (ՆԴ, Ես և նա):

Ընդգծումները հեղինակինն են և վերցված են ուղղակի խոսքից: Այստեղ, ինչպես երևում է, փոխվել են ենթակաների դեմքերը, ուղղակի խոսքի մեջ եղել է մենք վերևն եմք, դուք ներքևը, անխսկական խոսքի մեջ դարձել է դուք վերևն էիք, ես ներքևը և ալլես:

Անխսկական ուղղակի խոսքը ուրիշի խոսքի մի տեսակն է, որը հիմնականում ոճական երանգ է հաղորդում խոսքին, այն դարձնելով ավելի հաստակ, պարզ, ընդգծված և ալլես:

Անխսկական ուղղակի խոսքը քիչ է հանդիպում, թերևս այն պատճառով, որ նրա կարիքը քիչ է զգացվում: Այդպիսի խոսքի մենք հանդիպում ենք ավելի ուշ շրջանում, հատկապես 19-րդ դարի սկզբներին՝ դրական ասեղծագործություններում:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

§ 1071. Լեզվի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը սովորաբար ավարտվում է նախադասությամբ, և խոսքը շարահյուսություն մեջ երբեմն հիշատակվում է նախադասության էությունը վեր հանելու կապակցությամբ. ցույց տալու համար, որ նախադասությունը խոսք կազմող միավոր է և կարող է գործածվել թե՛ խոսքի մեջ, թե՛ խոսքից դուրս¹: Շարահյուսությունը պետք է ուսումնասիրի նաև նախադասությունների կապակցությունը խոսքի մեջ:

Բանն այն է, որ խոսքի մեջ նախադասությունների ինքնուրույնությունը բացարձակ չէ, այլ այս կամ այն չափով հարաբերական: Այլ կերպ լինել չի էլ կարող. չէ՞ որ նախադասությունը խոսք կազմող միավոր է, իսկ ամբողջի բաղկացուցիչ մասերը չեն կարող բացարձակ ինքնուրույն լինել: Դա ցույց տանք, նախ, նախ-Դոսի «Մահը» վեպից վերցրած մի փոքրիկ հատվածի վրա՝ «Կյանքիս մեջ ես միայն մի անգամ եմ մահ տեսել (1): Բայց այդ մի անգամն էլ բավական էր, որ զգայի մահվան պատճառած սարսափն ու վիշտը (2): Մեռնողն իմ բնկերուհին էր (3): Չափազանց լավ աղջիկ էր (4): Չեմ կարծում, թե հարազատ քրոջս այնքան շատ սիրեի, որքան նրան էի սիրում (5): Նա էլ ինձ համար հոգին չէր խնայում (6): Ամեն օր իրար տեսնելը մի կատարյալ պահանջ էր դարձել մեզ համար (7): Նրա հիվանդ ժամանակ գիշերներն անգամ չէի հեռանում նրանից² (8)»:

Թեև այս հատվածը կազմված է քերականորեն որոշակի կեր-

¹ Տե՛ս Գ. Սևակ, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, դասագիրք ութամյա դպրոցի 7—8-րդ դասարանների համար, 1968, էջ 3:

² Հատվածը մեջ ենք բերում երկու անշա՛ն բացթողումով:

պով ձևավորված նախադասություններից, սակայն նույնիսկ այդ դեպքում առանձին նախադասությունների միտքը լիովին հասկանալի է դառնում նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների հետ ունեցած կապակցության մեջ: Առանց 1-ին նախադասության անհասկանալի պիտի մնար 2-րդ նախադասության բայց շաղկապը և այդ մի անգամն էլ կապակցությունը: Նշենք, որ բայց-ը ալատել երկու նախադասությունների որոշակի հարաբերություն է արտահայտում, և նրա փոխարեն չէր կարելի դործածել, ասենք, ուրեմն կամ ուստի, այնպես որ շաղկապները: 3-րդ նախադասության մեռնողն ենթակայի էությունը որոշակիորեն հասկացվում է 1-ին նախադասության շնորհիվ: 4-րդ նախադասության միտքը և մասնավորապես ենթական հասկացվում են 2-րդից: 2-րդ և նախորդ նախադասություններից է հասկացվում նաև, թե ինչու է 4-րդ նախադասության ստորոգյալի հանգույցը դործածված անցյալ ժամանակով (որովհետև ողջիկը մահացած է): Այսպես կարելի էր շարունակել մինչև վերջ, բայց ասվածն էլ բավական է ցույց տալու համար խոսք կալմող նախադասությունների ինքնուրույնության հարաբերականությունը և նրանց քերականական ու իմաստային կապը: Քերականական կապի միջոցների մեջ էական դեր է կատարում նաև շարադասությունը: Բերված հատվածի նախադասությունների շարադասությունը խըստորեն պատճառաբանված է: Առաջին 4 նախադասությունների հերթականությունը բոլորովին հնարավոր չէ փոխել: Հաջորդ նախադասությունների շարադասությունը միայն մասնակիորեն կարելի է փոխել: Բայց չի կարելի, օրինակ, 6-րդ նախադասությունը շարադասել 5-րդից առաջ, իմաստային որոշ խախտում կամ անհետևողականություն կառաջանար, եթե, օրինակ, 7-րդ նախադասությունը դրվեր 6-րդից առաջ և այլն:

§ 1072. Խոսքի մեջ նախադասությունների փոխադարձ կապն ու պայմանավորվածությունը հաճախ ավելի սերտ են լինում, քան վերը բերված հասկացվածում: Դա հատկապես վերաբերում է երկխոսություններին ու դրանց մոտեցող կառուցվածքներին, ուր շատ են գործածվում թերի նախադասությունները: Որպես օրինակ մի փոքրիկ հատված բերենք Ս. Խանգադյանի «Մխիթար Սպարապետ»-ից՝ աննշան կրճատումներով:

— Բլիթ գնիր, Լղբա՛յր... Վերցրո՛ւ, համտես առա, հետո գնիր: Անուշիկներն են...

— Տո՛ւր առանց համտեսի.— ասաց երաժիշտը:

— Քանի՞ հատ.— ուրախացավ բլիթավաճառը:

— Տասը:

— ... Երաժիշտը բլիթների գինը վճարեց, փորձեց մեկի համը:

— Համեղ է,— ասաց,— երևում է՝ կինդ քաղցր ձևոք ունի:

— Է՛... Է՛հ,— հառաչեց բլիթավաճառը: — Քաղցր ձեռք ունե՛ր, հա... Ունե՛ր: Հիմի ո՞վ գիտի, ինչ բոսոտ մահմեդականի համար է քլիք քխում: Ա՛խ, ա՛խ... Ասավաժ չուղեց, ու մնա...

Ինչպես երևում է, ընդգծված թերի նախադասությունների միտքը կարելի է հասկանալ միայն համապատասխան կապակցություն մեջ, այլ նախադասությունների հաշվառումով: Ըստ որում, նախադասության թերի լինելու աստիճանի մեծացման զուգընթաց մեծանում է այլ նախադասությունների հետ նրա կապի ու փոխհարաբերության հաշվառման անհրաժեշտությունը: Այսպես, եթե «Վերցրու, համեստ արա, հետո գնիր» թերի նախադասության մեջ, խոսքով պայմանավորված, բաց է թողնված միայն ուղիղ խնդիրը (ենթակայի զեղչումը պայմանավորված է խոսելու իրադրություն մը), ապա, օրինակ, «Տասը» թերի նախադասությունը արտահայտված է հանձին միայն ուղիղ խնդրի որոշչի (Տուր տասը բլիթ), իսկ մյուս անդամները հասկացվում են նախորդ նախադասություններից:

Այլ օրինակ՝ Գեղեցիկը էսթետիկայի հիմնական կատեգորիան է: Ինչո՞ւ: Ուժովհետև գեղեցիկը բոլոր դեպքերում արվեստի ելակետն ու նպատակն է (էջ): Ընդգծված նախադասությունները թերի են, և դրանք թե՛ մտքի, թե՛ քերականական տեսակետից լիովին հասկանալու համար անհրաժեշտ է վերցնել նախորդի հետ ունեցած կապակցության մեջ: Այդպես էլ հասկանում ենք. «Ինչո՞ւ» նախադասությունը այստեղ նշանակում է «Ինչո՞ւ է գեղեցիկը էսթետիկայի հիմնական կատեգորիան»: Իսկ վերջին նախադասության լրիվ պատկերը կլինի այսպես. «Գեղեցիկը էսթետիկայի հիմնական կատեգորիան է, որովհետև այն (գեղեցիկը) բոլոր դեպքերում արվեստի ելակետն ու նպատակն է»:

Հ. Սահյանի «Երգ Հայաստանի» բանաստեղծության առաջին քառատողի (որը մի նախադասություն է) հետ կապված միայն կարող են հասկացվել հաջորդ հինգ քառատողերը: Թերենք առաջին երեք քառատողը.

Թե հոկտեմբերյան դրոշի փայլից
 Չշիկներ ճակատն Արագածի,
 Իր մութ այրերում շունչը կփչեր
 Այրերի երկիր Հայաստանս:
 Մեր երդիկներից ծխի հետ նորից
 Ձև հյուսվի բույրը ցորեն-հացի.
 Շեկ ժայռերի մեջ անհույս կհանգչե
 Ժայռերի երկիր Հայաստանս:
 Կհանգչե անհույս և անհիշատակ.
 Կմեռներ և իր գերեզմանին
 Կիր շէր ունենա՝ մեսրոպյան ոսկյա
 Տառերի երկիր Հայաստանս:

Օրինակները հատուկ միտումով ընտրել ենք տարբեր բնույթի խոսքերից, նախ, որպեսզի պարզ լինի, որ նախադասությունների փոխհարաբերությունն ու քերականական կապը առկա է խոսքի բոլոր արտահայտություններում և, երկրորդ, որպեսզի երևան այդ փոխհարաբերությանն ու քերականական կապի յուրահատկությունները տարբեր կիրառություններում:

§ 1073. Երբեմն նախադասությունների կապն այնքան սերտ է լինում, որ նախադասության որոշ անդամներ որոշելիս անհրաժեշտ է լինում հաշվի առնել խոսքը, տվյալ նախադասության հարաբերությունը կից նախադասության հետ:

Օրինակ՝ Ժամանակով մի թագավոր է լինում—էնքան ուժեղ, էնքան բարձր ձեն է ունենում, որ հազար վերստի վրա լսվում է: Մեկի հետ, հենց էնպես, զրույց անելիս հեռից կարծում են, թե որոտն է թնդում: Դրա համար էլ անունը դնում են Որոտ թագավոր (ՀԹ, Որոտ թագավորը): Այստեղ դրա համար կապակցությունը ցույց է տալիս թագավորի անունը Որոտ թագավոր դնելու պատճառը, ուստի և պատճառի պարագա է: Բայց դա հատկապես վերջին նախադասությունից չի բխում, այլ նախորդ նախադասություններից, որոնցում խոսվում է թագավորի՝ հազար վերստի վրա լսվող և որոտի թնդունի նմանվող ձայնի մասին:

Հետևյալ օրինակում դրա համար կապակցությունը կատարում է նպատակի պարագայի դեր:

— Դու չասացի՞ր, թե ինչ ասելիք ունես հորս:

— Ես որոշել եմ ձեր բրուտանոցն օգտագործել որպէս դաշտային օթեան,— պատասխանեց Գարեգինը...

— Հենց դրա համար էս գիշերվա կեսին այստեղ եկել (Սև, Հողր. 1): Այս օրինակում դրա համար կապակցութեամբ ցույց է տրվում Գարեգինի՝ բրուտանոց գալու նպատակը: Այդ իմաստը բխում է վերջին և նախավերջին նախադասութեանների մտքի կապից:

§ 1074. Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացութեանը՝ ա) նախադասութեանների կապակցութեանը խոսքի մեջ քերականական ու մասնավորապէս շարահյուսական կարևոր երևւոյթ է և պետք է ուսումնասիրվի քերականութեան մեջ՝ կազմելով շարահյուսութեան մի բաժինը. բ) նախադասութեանների կապակցութեան ուսումնասիրման կարևորութեանը մեծ է նաև քերականական կառուցվածքի ուսուցման և մասնավորապէս սովորողների՝ կապակցված խոսքի ուսուցման առումով: Նախադասութեանների կապակցութեան ուսումնասիրութեանը, քերականութեան մեջ մի նոր բնագավառ լինելով հանդերձ, միաժամանակ որոշ լույս է սփռում հենց նախադասութեան ուսումնասիրման վրա, բանի որ այդ առնչութեամբ ավելի որոշակիորեն է պարզվում նախադասութեան. որպէս շարահյուսական միավորի, էութեանը և մանավանդ նրա ինքնուրույնութեան հարաբերականութեան աստիճանը:

Շարահյուսութեան այս բաժինը նախապէս ուղում էինք անվանել «խոսք», բայց այդպիսի անվանումը ներկա վերնադրի համեմատութեամբ պակաս նպատակահարմար համարեցինք հետևյալ պատճառով: Նախ, խոսքը լեզվաբանութեան մեջ ամենից առաջ հայտնի է իբրև խոսողական գործունեութեան դրսևորում, իբրև այս կամ այն մտածութեան խոսողական արտահայտութեան և որպէս այդպիսին այն հակադրվում է լեզվին, ինչպէս՝ մասնավորը՝ վերացականին: Մինչդեռ մենք նախադասութեանների կապակցութեանը քննում ենք որպէս լեզվական հարց, մեր նպատակն է՝ վերհանել նախադասութեանների կապակցման լեզվական օրինաչափութեանները, այլ բան է, որ այդ օրինաչափութեանները բնականաբար իրենց կոնկրետ արտահայտութեանն են ստանում այս կամ այն խոսքի մեջ: Սա նման է այն երևույթին, որ նախադասութեանը քննվում է որպէս լեզվական հարց, և դա չի հակասում այն իրողութեանը, որ նախադասութեանը բնականաբար իր կոնկրետ ար-

տահայտությունը ստանում է խոսքի մեջ, խոսելու ընթացքում: Երկրորդ, խոսքը, որպես մտածության արտահայտություն, շատ առաձգական է իր ծավալով. այն կարող է իրենից ներկայացնել, մի կողմից, մեկ նախադասություն, մյուս կողմից, մեկ կամ մի քանի հատորանոց վեպ: Բայց ո՛չ մեկը, ո՛չ մյուսը չեն կարող սովյալ առումով դառնալ հատուկ ուսումնասիրության առարկա. քանի որ մեկ նախադասությամբ արտահայտված խոսքը քննվում է որպես նախադասություն՝ լեզվի քերականական կառուցվածքի հայտնի բաժնում, իսկ մյուսը (շատ ծավալուն խոսքը) որպես մեկ ամբողջություն, լեզվական-կառուցվածքային արժեք չի ներկայացնում: Ահա թե ինչու շարահյուսության այս բաժինը ավելի նր-պատակահարմար է անվանել «նախադասությունների կապակցություն»:

ՆԱԽԱՌԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

§ 1075. Խոսքի մեջ նախադասությունների փոխհարաբերությունները, իմաստային-քերականական կապերը բազմազան են ու բարդ: Այդ բարդությունը ունի երկու հիմնական պատճառ. ա) խոսքի բաղադրիչ նախադասությունները հաճախ տարբար առավել ինքնուրույն են, քան թե բարդ նախադասության բաղադրիչները: Իսկ որքան բաղադրիչ միավորներն ինքնուրույն են, այնքան նրանց կապը պակաս հստակ է և հաճախ տարբեր: Տարբեր է նե-լը հատկապես վերաբերում է սովյալ նախադասության՝ նախորդ ու հաջորդ նախադասությունների նկատմամբ իմաստային ու քե-րականական կապերին: Բ) նախադասությունների կապակցման քերականական միջոցների մեջ մեծ կշիռ ունի շարահարությունը, որի դեպքում հնարավոր են տարբեր քերականական հարաբե-րություններ, ըստ որում հաճախ առանց սահմանադրուիչ ձևային հատկանիշի:

Որպեսզի համոզիչ լինի կապի այսպիսի բնույթի դեպքում կապվող միավորների հարաբերության պակաս որոշակիությունը, հիշենք, որ, օրինակ, եթե բարդ նախադասության բաղադրիչները կապվում են շարահարությամբ, այդ դեպքում հարաբերության բնույթն ավելի անորոշ է լինում: Հմատ. «Երբ կհավաքվեն, ժողո-վը կսկսենք» և «Կհավաքվեն, ժողովը կսկսենք»: Առաջին օրինա-կում, ուր շաղկապումը կատարված է ետք-ով, ունենք ժամանակի

հարաբերություն, իսկ երկրորդ օրինակի բաղադրիչների կապը կարելի է հասկանալ տարբեր իմաստներով՝ ժամանակի (երբ հավաքվեն...), պայմանի (եթե հավաքվեն...), և նույնիսկ այն կարելի է հասկանալ համադասական հարաբերության իմաստով (կհավաքվեն, և ժողովը կսկսենք):

Չնայած նշված հանգամանքին, որոնք համենայն դեպս ունկարելի չեն դարձնում նախադասությունների հարաբերությունների որոշումը, այլ միայն դժվարացնում են, այդ հարաբերությունները կարելի է որոշել ըստ նախադասությունների կապի առավել բնորոշ հատկանիշի: Նշենք, որ նախադասությունների հարաբերությունները որոշելիս խոսքի շղթայի մեջ տվյալ նախադասության՝ տարբեր (նախորդ և հաջորդ) նախադասությունների հետ ունեցած կապերը, բնականաբար, գնահատվում են առանձին-առանձին: Ասվածը ցույց տանք մեկ օրինակի վրա. Ինչ-որ վատ զգացմունք գողի նման ներս սողաց էմմայի սիրտը, և նա ահամազդվանքով շրջեց դեմքն ամուսնուց: Բայց նույն րոպեին, կարծես բնազդմամբ հասկանալով, որ այդ լավ չէ, նա ի ներքուստ ինքն իր դեմ կատաղեց և անկող զգացմունքը խլացրեց իր մեջ: Արագ մոտեցավ լամպին, լույսը ցածրացրեց, դողդոջուն ձեռքերով հանվեց և պառկեց իր անկողնի մեջ... (ՆԴ, Զալոմյան):

Այստեղ ունենք երեք նախադասություն, որոնցից երկրորդը նախորդի հետ կապված է հակադրական հարաբերությամբ, որ արտահայտված է բայց շաղկապով: Իսկ երկրորդ և երրորդ նախադասությունների միջև կա միավորական հարաբերություն, որ արտահայտված է շարահարությամբ:

§ 1076. Հաճախ մեկ նախադասությունը հարաբերության մեջ է մտնում մի քանի նախադասությունների հետ՝ միասին վերցրած, իսկ սրանք իրար հետ՝ կարող են ունենալ տարբեր հարաբերություններ: Օրինակ՝ Առանց քաշվելու դիտում եմ շրջապատս (1): Այստեղ համարյա բոլորը նստած են խմբերով, զույգերով, մենակ (2): Մեծ մասամբ մեռնակ (3): Կան ամեն կարգի ու տարիքի մարդիկ (4): Քիչ չեն տարեցները, մանավանդ կանայք (5): Բորշոմած գեմքեր, բայց աչքն ու ունքը ներկված, թավշյա ծաղիկներով զլխարկ (6) (ՍԿ, Քարավանները դեռ քալում են): Այս հատվածում 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ նախադասությունները միասին վերցրած մասնավորման հարաբերության մեջ են գտնվում առաջինի նկատմամբ, քանի որ շրջապատի դիտածը

Թվարկված նախադասություններով մասնավորվում է և ստանում համապատասխան մեկնաբանություններ: Բայց միաժամանակ 2—6-րդ նախադասություններն իրար նկատմամբ ունեն տարբեր հարաբերություններ: Այսպես, 3-րդ նախադասությունը մեկնական հարաբերություն ունի 2-րդի նկատմամբ, 6-րդը՝ 5-րդի, 5-րդը՝ 4-րդի նկատմամբ:

Խոսքի մեջ նախադասությունների հարաբերությունները քննելիս անհրաժեշտ է վերցնել նրանց կապակցության ամեն մի օղակըն առանձին և հաշվի առնել տվյալ օղակի առավել բնորոշ հատկանիշը: Ըստ այդմ նախադասությունների հարաբերությունները լինում են՝ միավորական, ներհանգիստ, մատնամատն, ընդհանրացման, մեկնական, տրոհական, պատճառ-հետևանքային, զիջական, ժամանակի, տեղի և այլն:

Այժմ քննենք այդ հարաբերություններն առանձին-առանձին:

ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1077. Բարդ համադասական նախադասության կապակցությամբ ասվել է, որ միավորական հարաբերության դեպքում բաղադրիչ նախադասությունները միանում են իրար՝ նույն կարգի, համասեռ, թվարկվող երևույթներ արտահայտելու հողի վրա և կապակցվում են միավորիչ շաղկապներով ու շարահարություն: Հիմնականում քերականական այդ նույն միջոցներն են դեր կատարում նաև նախադասությունների միավորական կապակցության մեջ այն տարբերությամբ, որ այս դեպքում շարահարությունն ավելի մեծ կշիռ ունի, քան շաղկապները:

§ 1078. Միավորական հարաբերության մեջ դրսևող նախադասությունների կապակցման մեջ կարևոր դեր են կատարում միավորիչ շաղկապներն ու նրանց համարժեք շաղկապական բառերը. ինչպես՝ և, ու, նաև, ես, նույնպես (նաև խմաստով), բացի դրանից, դրա հետ միասին, մյուս կողմից և այլն:

Օրինակ՝ Ոսնակոխ էին անում ջրվոր Ավետիսենց աչդին, խոտի դեզն ու մարագը վառում, տունը թալանում: Եվ արյուն էր լինում, երեսաներ էին զոհվում, զոհվում էին նաև ջրվոր Ավետիսի եղբայրները, սրանց որդիները (Սո, Տունը): Պռոշյանը նույնպես որոշ չափով գտնվեց ռոմանտիկական դպրոցի ազդեցության տակ: Նա մերձեցավ նաև սենտիմենտալիզմի ոճին (ՀնԳՊ, 3):

Թեման վերցված է յոթերորդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից, երբ ոսնատակ տալ՝ լո՛վ երկիրը, Հայաստան էին ներխուժում արաբական հորդանների: Մյուս կողմից՝ Հայաստանը դեռևս շարունակում էր պատերազների թատերաբեմ մնալ Բյուզանդիոնի և Պարսկաստանի միջև (ՀնԳՊ, 3): Մարտին ապերը չէր թողնում նրան ծանր բաներ վերցնի, դժվար գործ անի. վառարանը վառում էր ինքը. ինքնահուրներս բերելու կամ կարպետ ու գորգ թափ տալու համար կանչում էր Սահակին: Եկեղեցի գնալու համար նույնպես զուշացնում էր Մարտին ապերը, թե կարող է մրսել, սառույց կպատահի—կընկնի, շուն կհաչի՝ կվախենա (ՍԶ, Խնձորի ալգին):

§ 1079. Նախադասությունները հաճախ կապվում են թվարկում արտահայտող բառական այնպիսի զուգադրական կապակցություններով, որոնք հարում են շաղկապներին: Ալդպիսիբ են՝¹ նախ... ապա, նախ... ապա... այնուհետև, նախ... այնուհետև, նախ... ապա... այնուհետև... վերջապես, նախ և առաջ... ապա, մի կողմից... մյուս կողմից և այլն:

Օրինակ՝ Մարդկային լեզվի այս նախնական շրջանի համար շունենք շոշափելի տվյալներ, ուստի պիտի անենք միայն ենթադրություններ: Մի կողմից ունենք կենդանիների լեզուն. կատուն մլավում է, շունը հաչում է, գալլը ոռնում է, առյուծը՝ մռնչում, թռչունը՝ ծվլում, կովը՝ բառաչում... Մյուս կողմից ծանոթ են մարդկային ցեղերի մեջ ամենաքիչ զարգացած, անգիր, մինչև անգամ բարե դարի շրջանում ապրող ցեղերը (Ավստրալիացի բնիկները) (ԱՃ., Լիակատար քերականություն, Ներածություն): Չնայելով, որ ճոթեղենի երկու խանութ միայն կար գյուղական հրապարակում, բայց Կիրակոսենց Գալոյինն անհամեմատ ավելի լավ էր: Նախ, որ Սարոյենց Թորոսի խանութի նման «ջուղի բաղար» չէր, այսինքն՝ ամեն ինչ միմյանց կողքի և իրար վրա լրցված, մի նեղ ու ցածիկ ծակ... Բացի դրանից խանութի առջև դառնող հովանոցաձև պատշգամբն ավելի լայն էր, գետնին ավազ փռած, սյուները հարթ, գունավորված... (ՎՓ): Ժամանակակից հայերենը հին հայերենից (գրաբարից) ժառանգել է բառային հիմնական ֆոնդի և քերականական կառուցվածքի հիմքերը... Դրանք են, նախ, բառային հիմնական ֆոնդից այնպիսի տարրեր,

խնչպես օրինակ՝ հայր, մայր, քույր, եղբայր... Այնուհետև՝ քերականական կառուցվածքից, օրինակ, որոշ ժամանակաձևեր (կարդամ, գրեմ... կարդայի, գրեի), էական կամ օժանդակ բայեր... (Ա. Մուրվալյան):

Երբեմն վերոհիշյալ նպատակով գործածվում է մյուս կողմից բառակապակցությունը, առանց նախապես մի կողմից բառակապակցության գործածության: Օրինակ՝ Թեհրանի կառավարությունը մտածում է դիմել ռուսաց դեսպանատան և խնդրել միջամտություն՝ Թավրիզի խռովությունները հանգստացնելու, սակայն ռուսական դեսպանությունը կտրական կերպով պահանջ է դնում նույնը, ինչ որ ժողովուրդը՝ ջնջել անգլիական ընկերության տված արտոնությունը: Մյուս կողմից անգլիական դեսպանությունը պնդում է պայմանագրության վրա՝ տուգանքի սպառնալիքը մեջտեղ բերելով (ՎՓ):

§ 1080. Միավորական հարաբերությունը հաճախ արտահայտվում է շարահարությամբ: Օրինակ՝ Թուղունները ուրախ-ուրախ ճախրում էին մի թուփից դեպի մյուսը: Գույնզգույն թիթեռները, գույնզգույն ծաղիկների նման, ցանված էին օդի մեջ: Սպիտակ արագիլը, կարմիր ոտները հորիզոնական դիրքով ուղիղ մեկնած, լայն ինքերով թափահարում էր, շտապելով դեպի Արաքսի մորոտները: Ձեռնասուն եղջերուները, վայրենի վիթն ու ածյալ մը, դուրս էին եկել խոտերի արքայական անտառներից և ազատ, համարձակ վազվզում էին շրջակա մարգերի վրա (Բ, Սամվել): Կյանքը իրականապես թվում էր ինձ մի կախարհական ճանապարհ, որի դռները վրնջում էր ոսկեսանձ նժույզը, դոփում էր գետինը և ինձ էր սպասում: Եվ ինձ էր սպասում ճանապարհին կռիվ ու պայքար, սեր և երազած աղջիկ, անկում և բարձրացում, հաղթանակ և միշտ հաղթանակ ու բնավ մահ (Իս., Հովվերգություն):

§ 1081. Միավորական հարաբերության արտահայտման գործում կարևոր դեր են կատարում թվարկման արժեք ունեցող բառերը՝ դասական թվականները, մի շարք ածականներ, մակբայներ և այլ բառեր: Այս միջոցներից ամենատարածվածը դասական թվականներով կազմվող կապակցություններն են: Նշենք, որ այս տարբեր միջոցների ընտրության հարցում որոշակի դեր կատարում են նաև տվյալ խոսքի բնույթը, ոճը: Ասենք՝ գեղարվեստական, գիտական և պաշտոնական-գրասենյակային խոսքի մեջ այս տեսա-

կետից կա ղգալի տարբերություն: Վերջին երկուսում և մասնավորապես երրորդ ոճում թվականներով թվարկումն ավելի հաճախ է հանդիպում, քան ղեղարվեստական խոսքի մեջ: Ըստ որում թվականները դրավոր խոսքում կարող են արտահայտվել բառերով, թվանշաններով, տառերով, և այս հանգամանքը առանձին նշանակություն չունի նրանց կապակցական արժեքի տեսակետից:

Օրինակ՝ Ինքը այս հոգնակիները բաժանում է ութ խմբի:

ա) Հոգնակին առանձին ձև չունի և նույնն է եղակիի՝ հետ: բ) Կան բառեր, որոնք միայն հոգնակի են գործածվում և եղակի չունեն (անեղական բառեր): գ) Կան բառեր էլ, որոնք հոգնակի չունեն և միայն իբրև եղակի են գործածվում (անհոգնական բառեր): դ) Հոգնակին կազմվում է եղակիի վերջում ավելացնելով զանազան մասնիկներ... (ԱՃ., Հիակատար բերականություն..., 3):

Սովորաբար թվականներով կապված նախադասությունները միմյանց նկատմամբ լինում են միավորական հարաբերության մեջ, իսկ թվարկմանը նախորդող նախադասության նկատմամբ՝ մասնավորման կամ ընդհանրացման: Այդպիսիք են նաև բերված նախադասությունները:

Իսասական թվականը կապակցական ղեր կատարելիս կարող է ղուգակցվել հերթականություն նշող ու թվարկման իմաստ ունեցող այլ բառերի հետ. ինչպես՝ նախ, նախ և առաջ, հետո, այնուհետև, վերջապես և այլն: Օրինակ՝ Կարելի՞ է արդյոք գուշակել, թե ինչ պիտի լինի հայերենի հոլովման վիճակը ավելի հեռու ապագայում: Կարելի է հաստատապես ասել, որ նախ զրաբարածի հոլովման մնացորդները կջնջվեն աշխարհաբարից կամ գոնե վերջին անշան հետքեր միայն կմնան նրանցից: Ներհոգ՝ միակերպություն ձգտումը, որ գործել է հնդեվրոպական շրջանից մինչև դրաբարը և դրաբարից մինչև արդի հայերենը և դեռ լիովին ավարտում չի ստացել, կշարունակի իր գործունեությունը... (ԱՃ., Հիակատար բերականություն..., 3): Նախ և առաջ նա ձեռնահամար տատիկ չէ, այլ Ասյա Արտեմովնա, նա իմ տատիկն է միայն, ես էլ նրա միակ թոռնիկն եմ... Ներհոգը՝ տատիկս գիտի ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն. դա ձեռն չի՞ բավարարում, բազմաշարժար հայ ժողովրդի ընկե՛ր ղավակ (ՀՔ, Մայրենի լեզու):

Երբեմն թվարկման հարաբերության համար միաժամանակ գործածվում են և՛ թվանշան կամ տառ, և՛ բառով արտահայտված

դասական թվական: Օրինակ՝ Խոնարհման համակարգի քննության դեպքում հարացույցը կազմող վերջամասնիկների առանձնացման և հաջորդման կարգի որոշումը որոշ դժվարություններ ունի...

ա) Առաջին դժվարությունը կապված է խոնարհման հարացույցի մեջ հանդես եկող այսպես կոչված լծորդ ձայնավորների դերի հետ, որ առաջին հայացքից կարծես լիովին նույնական է հոշովման մեջ մասնիկների երկրորդ կարգը կազմող («դասահոշովանիշ») վերջավորությունների հետ... բ) Երկրորդ դժվարությունը կապված է յեզվի մեջ գործող նվազագույն ճիգի և դրան զուգահեռ՝ ավելցուկայնությունից խուսափելու միտման օրենքների հետ... (ԳՁ, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը):

Ինչպես երևում է, բերված օրինակում դասական առաջին, երկրորդ թվականները կապակցված են գոյականի հետ (դժվարություն), և հատկապես այդ հանդամանքն է հնարավոր դարձնում դասական թվականի գործածությունը թվարկման այլ միջոցի հետ միասին:

Նրբեմն թվարկության իմաստով գործածվող դասական թվականները միաժամանակ կատարում են փոխարինման գործառություն, և այդպիսով նրանցով կապվող նախադասությունները միմյանց նկատմամբ գտնվում են թվարկման հարաբերության մեջ, իսկ կապակցող թվականները անմիջական կապի մեջ են գտնվում մի այլ նախադասության համապատասխան բառերի կամ բառակապակցությունների հետ: Օրինակ՝ Գարեգին Սրվանձտյանը հայ գրականության մեջ մուտք է գործել 60—70-ական թվականներին դրված երկու բանաստեղծություններով: Առաջինը, որ կրում է «Ողբերգություն մեծին Սահակայ Պարթևի և անկումն Արտաշրի Արշակունույ» խորագիրը, գրված է 60-ական թվականների վերջերին... Երկրորդը, որ կրում է «Շուշան Շավարշանայ» խորագիրը, լույս է տեսել 1875 թվականին Կ. Պոլսում» (ՀՆԳՊ, 3):

Բերված նախադասության մեջ առաջինը և երկրորդը բառերը միավորական հարաբերություն են ձևավորում, բայց դրանցից յուրաքանչյուրը միաժամանակ մասնավորում է «երկու թատերգություններ» բառակապակցության իմաստը:

§ 1082. Միավորական հարաբերությունը երկու տեսակ է լինում՝ համաժամանակություն և տարժամանակություն:

§ 1083. Համաժամանակության հարաբերությամբ միավոր-

ված նախադասությունների արտահայտած երևույթները, դեպքերը տեղի են ունենում, նկարագրված առարկաները ներկայացվում են միևնույն ժամանակում: Այս հարաբերության արտահայտման գործում կարևոր դեր է կատարում ստորոգյալները: միևնույն ժամանակով գրվելը, պայմանով, որ տարբեր նախադասություններում չլինեն տարբեր ժամանակներ ցույց տվող բառեր: Օրինակ՝ Գիշերը խոժոռվել էր Տարոնի դաշտավայրի վրա: Ամեն ինչ ընկղմվել էր խավարի մեջ (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Մաքսիմովը մեկնվել էր անտառ ձողիկների վրա, մի ոտքը լայն տուրածել ու քնել: Բելին պառկել էր կողքի վրա, մոռացել ուսապարկը հանել մեջքից: Նրորորդը քնել էր՝ դեռ չմարած ծխախոտի մնացորդը բերանում (Սև, Մեր դեղի մարդիկ): Ինչպես երևում է, բայի ժամանակը կարևոր դեր է կատարում համաժամանակակիցության հարաբերության արտահայտման մեջ, թեև նրա դերը բացարձակ չէ: Բայի ժամանակ ասելով տվյալ դեպքում նկատի ունենք ոչ միայն խոնարհված բայի (պարզ ստորոգյալ), այլև բաղադրյալ ստորոգյալի հանգուցի ժամանակը: Ըստ որում, համաժամանակակիցության հարաբերությամբ կապված նախադասությունները հաճախ ունենում են բաղադրյալ ստորոգյալ: Օրինակ՝ «Վերք Հայաստանի»-ի տեղն ու դերը մեր նոր գրականության մեջ եղակի է, անմրցելի: Նա մեզ համար հավերժական մի բան է, որին անուն չեմ կարող տալ: Մեր գրական ամեն տեսակների սկիզբն է նա (Իս., Խ. Աբովյանը և «Վերք Հայաստանին»): Օրը մեղմ է: Նոյեմբերի արևը դուրեկան ջերմություն էր թափում ժայռերին (ՎԱ, Առաջին կրակոցը):

§ 1084. Համաժամանակակիցության հարաբերության մեջ գտնվող նախադասությունները կարող են կապվել թե՛ շարահարությամբ և թե՛ շաղկապներով: Վերը բերված օրինակներում առկա է շարահարական կապակցությունը: Բերենք օրինակներ, որոնցում կապակցումը կատարված է շաղկապներով: Խշխշոցը լսվում էր երկար, բայց խշխշացնողը ինքը չէր երևում: Նվ նա շարունակական ջնները խլած հայում էր այդ խշխշոցի կողմը (ՍԶ, Մովսես): Գիշերվա մթության մեջ հեռվում սև կերպարանքներ էին երևում ու կարծես շարժվում էին: Ու անքուն էի ես (ՀԹ, Նղջերուն):

§ 1085. Համաժամանակակիցության հարաբերությունն արտահայտելու համար հաճախ անհրաժեշտ է լինում հատուկ բառով կամ

բառակապակցությամբ նշելու տվյալ նախադասությամբ արտահայտված ժամանակային նույնությունը նախորդի հետ: Այդպիսի բառեր ու բառակապակցություններ են՝ միաժամանակ, այդ ժամանակ, այդ նույն ժամանակ, այդ պահին, այդ նույն պահին, այդ բոլորին (ժամին և այլն), դրա հետ միասին, դրա հետ միաժամանակ և այլն:

Օրինակ՝ Մեկ գդալն էր բերանը տանում, մեկ հացի կտորը ձոնում, և այնպես շտապ, կարծես աճապարում էր տեղ: Ու միաժամանակ նայում էր սենյակի անկյունները, իրերին, երեխաներին... (ՍԶ, Անտառում): Նա Տոլստոյի «Ջարին չհակառակելու» հետադիմական ուսմունքին հակադրել է շարը ոչնչացնելու ուսմունքը, որը գեղարվեստական արտահայտություն է ստացել նրա լին՝ գիտական գործերում ու բանաստեղծական երկերում և թե՛ մանավանդ հեքիաթներում: Դրա հետ միասին նա փայտացել է մի երազանք՝ տիրապետող «համատարած թշվառությանը փոխարինող սոցիալական հավասարության մի գեղեցիկ հեռանկար (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1086. Տարժամանակության հարաբերությունն այն երևույթն է, երբ միավորական հարաբերության մեջ գտնվող տարբեր նախադասություններում արտահայտված գործողությունները, երևույթները կատարվում, տեղի են ունենում կամ առարկաները նկատի են առնվում տարբեր ժամանակներում: Ըստ որում երկուսից ավելի նախադասությունների կապակցության դեպքում գործողությունները կարող են՝ ա) իրար կանոնավորապես հաջորդել, բ) պարզապես կատարվել տարբեր ժամանակներում, առանց օրինաչափ հաջորդականության:

Օրինակ՝ ա) Հայ մեծատաղանդ բանաստեղծ Վահան Տերյանը ծնվել է 1885 թվականին, նախկին Ախալքալաք գավառի Գանձա գյուղում: Նա գրաճանաչ է դառնում իր հոր՝ Տեր-Սուրբիասի մոտ: Այնուհետև սովորում է Ախալքալաքի քաղաքային դպրոցում և Թիֆլիսի գիմնազիայում: 1899 թ. ընդունվում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, որն ավարտում է 1906 թվականին: Դրանից հետո Վ. Տերյանը ուսումը շարունակում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լեզվագրական ֆակուլտետում և Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների բաժնում (դասագիրք): Քառասունչորս թվականին փախստ ճամբարից, Ֆրանսիայի Նիմ քաղա-

քում միացա հայ պարտիզանների խմբին: Կովեցիք հայրենի եղերքներից հեռու (ՀՔ, Նահապետ): Բ) Վերջին հանդիպման ժամանակ «Արարատը» կարևոր հաղթանակ տաքավ և գրավեց երկրորդ տեղը: Շուտով արարատցիները մեկնելու են Մերձավոր Արևելքի երկրներ, ուր հանդիպումներ կունենան այդ երկրների մի քանի թիմերի հետ: Այժմ նրանք վաստակածի իրավունքով հանգրստանում են և պատրաստվում կարևոր ուղևորության (ՀՖ):

Տարժամանակության հարաբերությունն արտահայտվում է շարահարությանը, շարադասությանը, շաղկապներով, ստորոգյալի ժամանակով և ժամանակ ցույց տվող տարրեր բառերով:

§ 1087. Շարադասությունը տարժամանակության հարաբերությունն արտահայտելու խնդրում այն չափով է էական դեր կատարում, ինչ չափով նվազ է մյուս գործոնների դերը:

Օրինակ՝ Նշան բռնեցի ու կրակեցի: Մի կտոր մեղր ընկալէ: Ես մեղրահացի կտորը ձեռքիս, մեղուններից հալածված վաղեցի նեղ շավիղով, մի քարայրի առաջ նստեցի և ախորժակով կերա մեղրը (ՎԱ, Ճերմակ առաջնորդը): Երկյուղով ու հետաքրքրությամբ ես շրջեցի այրը և վաղուց քայքայված դիակների մեջ մի զուգ շատ խոշոր եղջյուրներ նկատեցի... Ես շուռ ու մուռ տվի դիակը և առաջի ձախ ոտքի թիակի վրա սպի նկատեցի... Ես հանեցի դաշույնս, կտրեցի թիակը (ն. տ.):

Ինչպես կարելի է հեշտությամբ նկատել, բերված օրինակներում (և իհարկե համանման դեպքերում) նախադասությունների հաջորդականությունը՝ շարադասությունը, ինքնին արդեն ցույց է տալիս համապատասխան գործողությունների իրար հաջորդելը, որ տարժամանակային հարաբերության մի տալուտնապես է:

Շարադասությունը, սակայն, ոչ միշտ է պայմանավորում տարժամանակություն. իրար հաջորդող նախադասությունները, ինչպես տեսանք վերը, բնականաբար, կարող են արտահայտել նաև համաժամանակության հարաբերություն: Օրինակ՝ Զինվորները արձակել էին բաց կանաչ բլուղների կոճակները, ոմանք նստել դռան շեմին, ոտքերը կախ գցել: Մյուսները վիզները հրկարել, ազահորեն խմում էին դաշտի ու անտառի տաք բույրերը (ՍԽ, Մեր գնդի մարզիկ):

§ 1088. Տարժամանակության հարաբերության արտահայտման հարցում մեծ դեր են կատարում ժամանակ ցույց տվող բու-

ները: Որպես այդպիսի բառեր գործածվում են ամենից առաջ ժամանակի անունները՝ ժամանակի միավորների անունները (տարի, ամիս, շաբաթ, րոպե, վայրկյան) առանձին կամ ավելի հաճախ ցուցական իմաստ ունեցող այս, հաջորդ, անցյալ, նախորդ, հետագա և նման այլ բառերի հետ), տարվա եղանակների, ամիսների, շաբաթվա օրերի անունները և ժամանակ ցույց տվող այլ բառեր, առավոտ, ցերեկ, գիշեր և այլն:

Օրինակ՝ Հունվարին ու փետրվարին նրանք լավ նախապատրաստվել էին գարնանացանին: Մարտին, երբ եղանակը փոքրինչ տաքացավ, ամբողջ կոլտնտեսությունը մի մարդու պես անխափան աշխատում էր դաշտում:

Անցյալ տարի ջրանցքի շինարարները հասան մեծ հաջողությունների: Այս տարի ջրանցքի շինարարությունը կավարտվի, եթե աշխատանքների ընթացքը չդանդաղի (ՍՀ):

§ 1089. Տարժամանակություն արտահայտելու համար գործածվում են նաև մակբայներ, հատկապես նրանք, որոնք ունեն տարրորոշված իմաստ (այժմ, հիմա, ապա, հետագայում, այնուհետև և այլն), կապեր, իհարկե, կապվող բառի հետ գործածվելով (հետո, անց, նախքան, մինչև, առաջ և այլն), այլև տարիներ, ամսաթվեր և այլն: Օրինակ՝

Ալեքսանն ուղղվեց և թեքով սրբեց ձակատից ծլող քրտինքը: Ապա, մեկեն ցնցվելով, ուշքի եկավ և սկսեց ծածկել վանդի բացված ռոքը (ՍԶ, Անտառում): Այս կարգի պատմվածքներ «Մշակը» չափազանց շատ տպագրեց: Հետագայում մայրաքաղաքներում կրթված երիտասարդության հարցը գեղարվեստական զանազան մեկնաբանումներ ստացան Շիրվանշահի և Մուրացանի մոտ (ՀՆԳՊ, 3): Նրանք դնում էին դաշտ և մոռացել էին, որ տանը մարդ չկա և դռները բաց էին հավերի ու շների առջև: Փոփր հետո նրանք դուրս եկան դաշտը և երկար ժամանակ դնում էին խոտերի միջով (ՍԶ, Պապն ու թոռը): Լուրն ստուգելու համար տղամարդիկ ելան կտուրները, երեխաները վազեցին դեպի խճուղին: Շատ շանցած՝ երևացին իսկապես ձիավոր կաղնուտցիներ՝ հրացանով և վախվորած դեմքերով (ՍԶ, Ցանկապատ):

ՆՆՐՀԱԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1090. Նախադասությունները հաճախ իրար հետ կապվում են ներհակական հարաբերությամբ, այսինքն՝ տարբեր նախադասություններ իրենց արտահայտած մտքով գտնվում են հակադրության մեջ:

Այսպիսի հարաբերությունը ամենից շատ արտահայտվում է հակադրական շաղկապներով՝ սակայն, բայց, իսկ, մինչդեռ և այլն: Օրինակ՝ Մի՛ քաշվիր նախապատվություն տալ նրան, որքան էլ իշխանները ինքնագլուխ են այնտեղ և բղբշխր կամենում է իրեն ենթարկել ողջ երկիրը: Բայց իմացիր, թագավորն առանձնապես ասում է Հաղկերտին (ԴԴ, Վարդանանք, 1): Վաղ առավոտ արթնանալով, դուստրներն ու տղան տեսան հորն իր գրասեղանի առջև նստած աշխատելիս, ինչպես միշտ տեսել էին աշխարհըն հիշելու իրենց առաջին օրերից: Միայն սեղանի վրա ոչ լամպըն էր վառվում, ոչ էլ մոմեր կային (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Նա հաստատ գիտեր, որ այդ փողը ինքը չի ծախսել և գրականումն էր, բայց թե ի՞նչ էր եղել, երկար ժամանակ չէր կարողանում ըմբռնել: Սակայն, ինչպես հետո պարզվեց, այդ տասը կոպեկը գրականից հանել էր կինը և խուրմա գնել շրջիկ մրգավաճառից (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն):

§ 1091. Ներհակական հարաբերության արտահայտմանը մասնակցում են նաև մի շարք բառական միջոցներ՝ եղանակավորող բառեր, բառակապակցություններ և այլն: Ինչպես՝ ընդհակառակըն. ոչ, հակառակ դրան (դրան հակառակ). ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է և այլն:

Օրինակ՝ Այսօր էլ թեև նեղացած տնեցիներից, բայց ցանկություն չունի այդ մասին խոսելու, Ընդհակառակը, նա ուղում էր այդ ամենը մոռանալ, շհիշել (ՍԶ, Գիրք ապերը): Մեծ եղբայրը գտնում էր, որ կովն իրեն կհասնի, որպես ավազի, որ ավելի աշխատանք ու երախտիք ունի տան վրա: Փոքրն, ընդհակառակը, պնդում էր, որ կովը պիտի մնա իրեն, իբրև կրտսերի, որ ավելի քիչ է օգտվել հայրենական տնից (ՍԶ, Ծովանը):

§ 1092. Ներհակական հարաբերությունն արտահայտվում է նաև շարահարություններով՝ առանց հատուկ կապակցող բառերի: Այս դեպ-

քում սովորաբար նախադասություններից մեկի ստորոգյալը ընդլայնվելիս է ժխտական: Օրինակ՝ Համբոն ուզում էր իր տասներկու տարեկան Գիքորին տանի քաղաք մի գործի տա, որ մարդ դառնա, աշխատանք անի: Կինը շէր համաձայնում (ՀԹ, Գիքորը): Նվագում էի, նվագում ու միայն յատիկի և թոռնիկի հայացքներում էի նկատում արվեստիս ազդեցությունը: Միջին սերնդի այդ պաղ ներկայացուցչուհին շէր հմայվում (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

ՄԱՍՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1093. Մասնավորման հարաբերությունն այն է, որ մեկ կամ մի քանի նախադասություններ մասնավորում են մի այլ նախադասության (երբեմն նախադասությունների) միտքը: Մասնավորվել կարող է ընդհանուրն իր ամբողջ ծավալով կամ մասամբ: Հետևյալ օրինակում մասնավորումը կատարվում է ընդհանուր սուվածի, ամբողջ ծավալի վերաբերմամբ. «Դա ի՞նչ էր նշանակում: Մի՞թե կինը չի հետաքրքրվում մարդով: Թե՞ սովոր է մարդու մի քանի օրվա բացակայելուն — դրա համար հանգիստ է (ՍԶ, Անտառում): «Դա ի՞նչ է նշանակում» ընդհանուր հարցը տվյալ դեպքում մասնավորվում է երկու մասնակի հարցերով, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտված է մեկ նախադասությամբ: Այնպես որ բերված օրինակի մեջ առաջին նախադասության ընդհանուր միտքը մասնավորված է երկու նախադասություններով, որոնք, ի դեպ, իրար նկատմամբ միավորական հարաբերության մեջ են գտնվում:

Մասնավորման հարաբերությունը հաճախ մասնակի չափով է ընդգրկում ընդհանուր կերպով ասվածը: Օրինակ՝ Ամենքն էլ աշխատում են ցուլց տալ, որ պատահածը ոչինչ բան է, բայց նրանց շարժ ու ձևը, հայացքը մատնում էին նրանց: Ամենից անհանգիստ էր տեսուչը: Նա շարունակ կրծում էր ներքեի շրթունքը (ՍԶ, Զերմաշափր): Մեծ սրտամաբանը ծերացել էր ու կուրացել, բայց պահպանվել էին նրա վիթխարի կերպարանքը և անընկճելի, հախուռն ոգին: Փողոցով անցնելիս, ծանր ձեռնափայտը ձեռքին այնպիսի ահեղ ու կայծնակնացայտ հայացքով էր նայում մարդկանց, որ նրանց ձառնաշողները փշաքաղվում էին, կարծելով, թե ծերունին վրեժ ունի աշխարհի դեմ (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

Առաջին օրինակում մասնավորումը կատարված է շատերից մեկի, իսկ երկրորդում՝ նույն անձի մի մասնավոր հանգամանքի վերաբերմամբ: Կան մասնավորման այլևայլ արտահայտություններ ևս:

Մասնավորման կապակցությամբ բերված բոլոր օրինակներում կապակցման քերականական միջոցներից առկա է շտրահարությունը: Միաժամանակ այդ կապակցմանը նպաստում են այլ կարգի միջոցներ ևս: Նշենք, օրինակ, որ ընդհանրացում արտահայտող նախադասության մեջ առկա է «ամենքը» որոշյալ դերանունը, որ ունի հանրական իմաստ. դրա դիմաց մասնավորող նախադասության մեջ ունենք «տեսուչը» բառը, որի իմաստը որոշակիորեն սահմանափակ է: Հաջորդ օրինակում առկա է ենթակայի զեղչումը, ուրեմն և ընդհանուր անդամ, որի վերաբերյալ մասնավորող նախադասության մեջ վերցված է «Փողոցով անցնելիս» մասնավորող պարագայական կապակցությունը:

§ 1094. Մասնավորման հարաբերության արտահայտության մեջ հաճախ դեր են կատարում համապատասխան իմաստ ունեցող բառեր ու բառակապակցություններ: Ինչպես՝ մասնավորապես, հատկապես, առանձնապես, այսպես, օրինակ. այսպես օրինակ. միայն, միմիայն, երբեմն, ըստ որում և այլն: Օրինակ՝ Նա ցավ ի սիրտ անաչառ ու անողոր ջննդատության է ենթարկել այդ իրականության առավել հոգի երևույթները, բացահայտելու այդ երևույթների պատճառները: Առանձնապես մոռալ գույներով է պատկերում Սրվանձությանցը այն բռնություններն ու շահատակությունները, որ գործադրում են թուրք և քուրդ հարստահարիչները գավառի հայության նկատմամբ (ՀՆԳՊ, 3): Պարոնյանի երգիծանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ օբյեկտի նկարագրության ընթացքում կողմնակի միջոցներով տարբեր երևույթների ծաղրելն է: Այսպես, ցանկանալով նկարագրել Կիրակոս աղայի նախապատրաստական աշխատանքը ուխտի գնալու համար, գրում է. «Կիրակոս աղան պատրաստած էր յուր ուխտագնացության համար պետք հղած ուտելիքը» ապուխտ, պանիր, խորոված, միս, սարգելա, խավյար... (ՀՆԳՊ, 3): Աղայանի լեզվաբանական հետաքրքրությունների մեջ կարևոր տեղ է գրավում մեր ժողովրդական բարբառների ուսումնասիրության և օգտագործման հարցը... Ըստ որում նա առավելապես ուսումնասիրել է իր մայրենի՝ Ղարաբաղի բարբառը, գրե-

լով մի շարք հողվածներ և կազմելով նրա բացատրական բառարանը, որը պահվում է հեղինակի արխիվում (ՀնԳՊ, 3):

§ 1095. Մասնավորման հարաբերության ձևավորմանը մասնակցում են նաև դասական թվականները և նման իմաստ ունեցող այլ բառեր: Օրինակ՝ «Գրոց ու բրոց» ժողովածուն բաղկացած է երկու հիմնական մասերից: Առաջինի մեջ հեղինակը բավական հանգամանորեն խոսում է հայ ժողովրդի կենդանի խոսակցական լեզվի, մասնավորապես Տարոնի ու Վասպուրականի բարբառների առանձնահատկությունների մասին (ՀնԳՊ, 3): Տաճարի բիւլերից թռան երկու աղավնի, ապա երրորդը: Առաջինն իջավ ու նստեց ծերունու ուսերին (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

§ 1096. Մասնավորման հարաբերության ձևավորման մեջ հաճախ որոշակի դեր են կատարում մասնավորող արժեք ունեցող կապակցություններ (գերանվան և գոյականի, թվականի ու գոյականի, դերանվան, ածականի ու գոյականի և այլն): Օրինակ՝ Անհասկանալի բաներ շատ են պատահում կլանքում: Այդպիսի մի բան պատահեց և մեր ծեր ժամկոչին, որին ամենքը «քեռի Անտոն» էին կանչում (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն): Ժողովրդական հեքիաթների աղայանական մշակումներում սյուժետային հյուսվածքի պատմականացման գծում գրեթե միշտ միանում է հեղինակի ազգային-հայրենասիրական գաղափարը: Այդ առանձնահատուկ գիծը տեսնում ենք նաև «Արեամանուկ» և «Արեգնազան» հեքիաթներում (ՀնԳՊ, 3):

§ 1097. Չնայած այլ, ինչպես և մասնավորման հարաբերության հետ կապված լեզվական միջոցները քննում ենք առանձին-առանձին (սա անհրաժեշտ է դրանցից յուրաքանչյուրի դերը վեր հանելու համար), բայց պետք է նկատի ունենալ, որ հաճախ կապակցման քերականական միջոցներին զուգակցվում են բառական և այլ միջոցներ: Դա ցույց տանք մեկ օրինակի վրա: «Բոլոր տասը տարիների ընթացքում Արամը եղել է ուսման առաջավորների շարքում: Հատկապես իններորդ և առավել ևս վերջին դասարանում նա դարձավ դպրոցի պարծանքը»: Մասնավորման հարաբերություն ունեցող այս կապակցության մեջ քերականական տեսակետից առկա է շարահարական միջոցը: Բայց տվյալ դեպքում միայն այդ միջոցը բիշ է արտահայտելու համար նշված հարաբերությունը: Բերված օրինակում միաժամանակ հանդես են գալիս մասնա-

վորման հարաբերության ձևավորմանը մասնակցող լեզվական այլ միջոցներ, որոնք են՝ հատկապես ու առավել ևս մասնավորող բառեր, իննեւորդ դասական թվականը և վերջին ածականը, որոնք, դասաբան գոյականի հետ կապակցվելով, մասնավորում են արտահայտում տասը տարիների համեմատությամբ:

ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՄԱՆ, ՀԵՏԵՎՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՐՆՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1098. Հարաբերության այս տեսակը հակադիր է նախորդին՝ մասնավորմանը: Ընդհանրացման հարաբերության դեպքում տարբեր մասնավոր նախադասություններից կամ մեկ նախադասության մեջ արտահայտված մի բանի մասնավորներից կատարվում է ընդհանրացում, արվում է հետևություն: Օրինակ՝ Մեր վեպը դուրեր ու դարեր պատմել են ու երգել մեր ռամիկ մասցողներն ու գուսանները, ավանդելով սերնդն-սերունդ և հասցրել են մինչև մեր ժամանակները: Դրական մշակումի չի ենթարկվել նա, գրական միջամտություններ չի ունեցել, լիվրեսկ ոչ մի կնիք չի կրել նա, որպիսին եղել են հունական էպոսը, «Շահնամեն», «Նիբելունգների երգը»: Մեր վեպը լեռներից բխող աղբյուրի պես անարատ և անխառն հասել է մեզ—այս թանկագին գանձը: Մեր վեպը այսպիսով, բացառապես ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք է (Իս.): Այս օրինակում ընդհանրացման արտահայտված է վերջին նախադասությամբ, իսկ նախորդ բոլոր նախադասություններն արտահայտում են համեմատաբար մասնավոր մտքեր, որոնք նախապատրաստում են վերջին ընդհանրացումը:

§ 1099. Ընդհանրացման հարաբերության դեպքում կարևոր դեր են կատարում ընդհանրացման կամ հետևության իմաստ արտահայտող մի շարք բառեր, ինչպես՝ ուստի, ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, այսպիսով, և այսպես, առհասարակ, ընդհանրապես և նման այլ բառեր ու բառակապակցություններ: Օրինակ՝ Մի նիհար կին, երկու երեխայի հետ, տան առջևի փոքրիկ բոստանում քաղհան էր անում, իսկ երեխաները, ծաղկած արևածաղիկների տակ նստած, հաց էին կրծում: Ալեքսանն անցավ, նրանց կողմը նայելով: Կինը տարված էր աշխատանքով ու ոչ մի նշան չկար, թե անհանգիստ է, երեխաները նույնպես: Առհասարակ անհանգստության նշան չէր երևում (ՍԶ, Անտառում): 70—80-ական թվական-

ներին պատմական դրաման, շնայած իր կատարած որոշ դրական դերին, այնուամենայնիվ նկատելի վայրէջք էր ապրում: Հետևապես այդ պիեսները չէին, որ պետք է հիմնականում սնուցեին բեմը, հանդիսականին, կյանք ներշնչեին թատրոնին (ՀՆԳՊ, 3): Նոր, բարձրարժեք պիեսներ քիչ էին գրվում, «Պեպոյից» հետո Սունդուկյանը բեմ հանեց միայն «Փանդած օջախը», որը սակայն, վերջինը եղավ և որոշ իմաստով եղրափակեց արևելահայ ռեսիտական թատրոնի մի որոշ էտապը: Նվ աչսպես, մի ամբողջ տասնամյա բռն զործունեությունից հետո, 70-ական թվականներին կեսգրին արևելահայ թատրոնը կանգնեց տեղատվության առաջ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1100. Ընդհանրացման կամ հետևություն հարաբերության արտահայտության մեջ դեր ունի նաև շարահարությունը, շարահասությունը: Որքան տվյալ երևույթի կապակցման ձևական միջոցները նվազ են հանդես գալիս, այնքան մեծանում է նախադասությունների իմաստային կապի, այլև շարահասության, շարահարության դերը: Բերենք մի օրինակ. Սարյանը ազգային կուլուրիտի նկարիչ է: Նրա արվեստի արժատները սուզվում են մեր հին արվեստի մեջ: Սակայն, երբ օտարը հիանում է մի ուրիշ ժողովրդի արվեստով, հասկանում է, գնահատում և սիրում, ապա այդ արվեստը անվիճելիորեն դառնում է համամարդկային: Մարտիրոս Սարյանի արվեստը բովանդակ աշխարհինն է... (Իս., Սարյանը ամբողջ աշխարհինն է): Վերջին նախադասությունը նախորդներից բխող հետևություն է, որ նախորդների հետ կապված է շարահարությամբ:

ՄԵԿՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1101. Մեկնական հարաբերությամբ կապվում են այնպիսի նախադասություններ, որոնցից մեկը կամ մի քանիսը մեկնում, բացատրում, բացահայտում են նախորդի կամ նախորդների միտքը:

Օրինակ՝ Ի՞նչն էր Պեպոյի նպատակը: Կուվելով Զիմզիմովի դեմ, մերկացնելով նրան, արտահայտելով ժողովրդի զայրույթը նրա հանդեպ, միաժամանակ ղգալ տալը վաճառականին, որ նա սխալ ճանապարհի վրա է կանգնած (ՀՆԳՊ, 3): Ավելի լավ է պատ-

մեմ ձեզ, թե ինչ կատարվեց Եփրատի կամուրջի վրա, երբ ես 15 տարեկան էի: Նախրի նման քշում էին մեզ խոր մի ձորի միջով, քշում էին ամբողջ մի բազմություն՝ ծեր տղամարդկանց ու պառավ, դառամյալ կանանց, պատանի տղաների ու փոքրիկ աղջիկների ու դեռ ծծկեր երեխաների, որ ճշում, ճշում ու լռում, մեռնում էին մայրական գրկի մեջ (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին): Ժողովըն ավարտվեց լուսադեմին, և լույսը դեռ չբացված նրա որոշումները հայտնի էին բոլորին՝ գյուղացիներին: Արամին հեռացրել են գյուղխորհրդի նախագահի պաշտոնից ու կուսակցություն շարքերից (ՀՔ, Կարոտ):

§ 1102. Մեկնական իմաստ ունեցող նախադասությունը սովորաբար ունենում է ետադաս գործածություն: Այդպիսիք են վերը բերված օրինակները: Երբեմն նրանք գործածվում են նախադաս: Սա կարելի է ցույց տալ վերը բերված օրինակներից առաջինի շարադասությունը փոխելով: Այսպես՝ Կովելով Զիմզիմովի դեմ, մերկացնելով նրան, արտահայտելով ժողովրդի զայրույթը նրա հանդեպ, միաժամանակ զգալ տալը վաճառականին, որ նուսխալ ճանապարհի վրա է կանգնած: Ահա թե ինչն էր Պեպոյի նպատակը:

Շարադասության փոփոխությամբ մեկնական նախադասությունը դրվեց նախադաս: Միաժամանակ վերջին նախադասության մեջ ավելացվեց ահա ցուցական հղանակավորող բառը, որով ցույց է տրվում, որ մեկնող նախադասությունը նախորդն է: Ծոցականության իմաստով նման դեպքերում գործածվում են նաև այլ բառեր: Ասենք՝ Սա է Պեպոյի նպատակը: Այս է Պեպոյի նպատակը:

ՏՐՈՂԱԿԱՆ ՉԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1103. Նախադասությունների հարաբերությունը կարող է լինել նաև տրոհական: Տրոհական հարաբերության դեպքում տարբեր նախադասություններով արտահայտված երևույթներից մեկն է համարվում հնարավոր, անհրաժեշտ, իրական, և կամ թվարկվում են տարբեր հնարավորություններ, իրողություններ, որոնք լինում են կամ հնարավոր են տարբեր ժամանակներում, պարագաներում: Տրոհական հարաբերության արտահայտման համար

գործածվում են տրոհական շաղկապներ ու շաղկապական կապակցություններ՝ կամ, կամ թե. և կամ. կամ թե չէ և այլն:

Օրինակ՝ Ո՞վ գիտե, գուցե ուզում էր, որ Գարեգինը տեսնի իրեն, հասկանա, որ նշանվելով՝ մի նոր ու ծանր վերք է հասցրել իր սրտին: Կամ գուցե անքուն գիշերից հետո պարզապես գնում էր զբոսնելու, ու թարմ օդ շնչելու (Սե, Հոգը, 2): Տնից դուրս էր գալիս, իջնում էր գյուղի մոտի ժայռեղեն ավերով խոր ձորը, այնտեղ նստում էր հին մատուռի առջև, մամուռ քարերի վրա ու ծխում էր: Կամ Ափրոյի հետ միասին մարգեր էր շինում նրա այգում, բաժակներ էր սարքում ջահել խնձորենիների բների շուրջը, նայում էր հանդիպիկաց սարերին, կապույտ, թափանցիկ, մշուշով լցված դաշտավայրին (ՀՔ, Նահապետ):

ՊԱՏՃԱՌԱՀԵՏԵՎԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1104. Պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը բնորոշվում է նրանով, որ նախադասություններից մեկը կամ մի քանիսը պատճառ են արտահայտում, մյուսը կամ մյուսները՝ հետևանք: Օրինակ՝ Ռազմա-Ֆեոդալական պետությունը միայն գոյություն էր, իսկ տնտեսության կազմակերպումն ու բարենորոգումը նրան բնավ չէր մտահոգում: Ահա թե ինչու ընչազուրկ ժողովուրդը շարունակաբար մատնվում էր տարերային աղետների շարիքին (ՀՆԳՊ, 3):

Բերված օրինակում առաջին նախադասությունը պատճառ է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ հետևանք: Քննարկվող հարաբերության, ինչպես և բարդ նախադասության կառուցվածքում այդ նույն հարաբերության հարաբերակցության տեսակետից ուշագրավ է այն երևույթը, որ ինքնուրույն նախադասությունների պատճառա-հետևանքային հարաբերությունը հաճախ կարելի է արտահայտել բարդ նախադասությամբ: Վերոհիշյալ օրինակի հետ համատ. հետևյալը. Որովհետև ռազմա-Ֆեոդալական պետությունը միայն գոյություն էր, իսկ տնտեսության կազմակերպումն ու բարեկարգումը նրան բնավ չէր մտահոգում, ուստի ընչազուրկ ժողովուրդը շարունակաբար մատնվում է տարերային աղետների շարիքին:

§ 1105. Պատճառահետևանքային հարաբերության արտահայտմանը մասնակցում են մի շարք բառեր ու բառակապակցություններ. ինչպես՝ ուստի, ուրեմն, ահա քե ինչու, ահա ինչու, այդ (այս, նշված) պատճառով, դրա հետևանքով և այլն:

Օրինակ՝ Ճիշտ է կազմակերպվում արտագրությունը, գնահատվում են ռացիոնալիզատորական առաջարկություններն ու ներգրվում արտագրության մեջ, հատուկ հսկողություն է սահմանված որակական ցուցանիշների վրա: Ուստի և ձեռնարկությունը ոչ միայն ժամկետից շուտ կարողանում է կատարել առաջադրանքներն ու ստանձնած պարտավորությունները, այլև ապահովում է արտագրանքի բարձր որակը (ՍՀ): Հենց գետին ընկած միջոցին նա ճանկոտել է հողը: Ահա ինչու ձեռներն ու շորերը հողոտ են (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն): Գաբրիելի հետագա կրթությունը դեմ էր առնում ընտանիքի ճորտական կեցությանը: Ճորտն իրավունք չունեի սովորել գիմնազիայում, ուր մնաց թե համալսարանում: Ահա քե ինչու Թինաթինան 1831 թվականից հարց է հարուցում ընտանիքը ճորտագրյալ վիճակից ազատելու մասին (ՀՆԳՊ, 3): Գիմնազիստ Արծրունին մեկնելով ուսման, իր հետ տարել էր թիֆլիսյան կյանքի խոր իմացությունը. նա տեղյակ էր ոչ միայն բաղաճային բարբերին, այլև ժողովրդի ընդհանուր հասարակական պահանջներին: Այդ պատճառով, հենց Պետերբուրգում նա ծրագրում է մի հայկական օրաթերթի հրատարակությունը (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1106. Երբեմն պատճառական հարաբերությունն արտահայտող բառակապակցության դերով հանդես է գալիս բարդ նախադասության բաղադրիչ գլխավոր նախադասությունը: Այդ պատճառով բառակապակցության իմաստն արտահայտվում է այդ պատճառը (կամ պատճառն այդ է), այս պատճառով բառակապակցության իմաստը՝ այս է պատճառը նախադասությամբ (որպես բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչ գլխավոր նախադասություն) և այլն: Օրինակ՝ Տյուսաբի հերոսները նման են միմյանց, հանդես են գալիս միայն որպես հեղինակի մտքերի խոսափողեր: Այդ է պատճառը, որ ընթերցողը հաճախ չի հավատում նկարագրվող դեպքերի ճշմարտությանը (ՀՆԳՊ, 3): Հմմտ. Տյուսաբի հերոսները նման են միմյանց, հանդես են գալիս միայն որպես հեղինակի մտքերի խոսափողներ: Այդ պատճառով ընթեր-

ցողը հաճախ չի հավատում նկարագրվող դեպքերի ճշմարտությանը:

§ 1107. Պատճառահետևանքային հարաբերության դեպքում կապակցական դերով հանդես է գալիս չէ՞ որ եղանակավորող բառը, որով կապ է ստեղծվում թե՛ հարցական և թե՛ այլ բնույթի նախադասությունների հետ: Այն գործածվում է հատկապես ոճական որոշակի նպատակով՝ հոետորական հարցի դեպքում: Օրինակ՝ Վաղը նա չի լինի, և նրա հետ կմոռացվի նաև նրա անունը: Բայց ինչու՞ մոռացվի նրա դոհի անունը, ինչու՞: Զէ՞ որ նրա հոգին ապրում է ազատ արևի շողերի մեջ, կարմիր ծաղիկների սոսափում, կարմիր դրոշների ծփանքի վրա (Սև, Մարդը և իր մորթին): Կրամի հրամանով մի բանի հոգի վազեցին գյուղի բոլոր կողմերը՝ շրջակայքը նայելու: Զէ՞ որ Առաքելը սովորություն ուներ նույնիսկ գիշերները դաշտ դուրս գալու (ՀՔ, Կարոտ):

§ 1108. Հաճախ նախադասությունների պատճառահետևանքային կապն արտահայտվում է առանց կապակցող բառական միջոցների՝ շարահարությամբ: Օրինակ՝ Զինվորները խլեցին սլառավի ոսկրացած թևերը և պարաններով կապկպեցին: Պառավը դադարեց խոսելուց, բայց նրա կզակը ցնցվում էր ու դողում (ԴԴ, հուշանգլածի ավանդը): Ամեն անգամ, երբ խոսելու հերթը նահապետին էր հասնում, բոլորն էլ ուշադրությամբ լսում էին: Գիտեին, որ շատ փորձությունների միջով է անցել նա, շատ մահեր է տեսել, շատ հարադատների է կորցրել (ՀՔ, նահապետ):

ԶԻՋԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1109. Զիջական հարաբերությամբ կապված նախադասություններից մեկն արտահայտում է այնպիսի գործողություն, երկվույթ, որը կատարվում, տեղի է ունենում ի տարբերություն, ի զիջումն նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտվածի: Օրինակ՝ Թոկի ծայրը, որ երկաթե օղակ ուներ, դիպավ նրա կողքի ոսկորին, և դրանից Ծովանն աչնպես վատ, աչնպես ծանր ցավ զգաց, ինչպես ազդրը խարանելու ժամանակ: Այնուամենայնիվ կրկին փորձեց դուրս գալ, բայց սիրուհին դարձյալ չթողեց (ՍԶ, Ծովանը): Առաջին նախադասության մեջ արտահայտված՝ երկաթե օղակը ոսկորին կպչելուց

սպատճառած ուժեղ ցավից սպասվում էր, որ Ծովանը պիտի հնազանդվեր, բայց հաջորդ նախադասությամբ նշվում է, որ շնայած դրան, նա նորից է փորձում դուրս գալ: Դրանով իսկ ստեղծվում է զիջական հարաբերություն:

§ 1110. Զիջական հարաբերությունը գերազանցապես արտահայտվում է որոշ զիջական շաղկապներով և նման իմաստ ունեցող բառակապակցություններով. ինչպես՝ այնուամենայնիվ, այդուամենայնիվ, այսուամենայնիվ, այնուհանդերձ, այսուհանդերձ, այդուհանդերձ, չնայած դրան, չնայած այս ամենին, դրա փոխարեն և այլն:

Օրինակ՝ Իբրև դրող Բաֆֆին հայտնի դարձավ և հասարակականոթերն ճանաչվեց 70-ական թվականներին: Այդուհանդերձ 50—60-ական թվականներին նրա երկերը կազմում են ստեղծագործական մի ուրույն էտապ և հետաքրքիր են հեղինակի գրական-գեղարվեստական ու զաղափարական զարգացումը լուսաբանելու տեսակետից (ՀՆԳՊ, 3): Աշխատել էր առանց դադարների, անընդմեջ ու անխոնջ կես դար ու ևս երկու տարի: Թողել էր հանորդներին՝ տպագրված ու անտիպ 50 հատոր: Եվ այնուամենայնիվ հիմա տեսնում էր, որ չի բացել իր փոքր ժողովրդի մեծ պատմության բոլոր զաղտնիքները (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը): Արարատցիները այդ օրը խաղացին մեծ եռանդով ու մի առանձին ակտիվությամբ: Չնայած դրան հաղթանակը չապահովվեց խաղացողների ոչ միասնականության սպատճառով (Ավանդ.):

ԺԱՄԱՆԱԿԻ, ՏՆՂԻ, ՈՐՈՇԻՉԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

§ 1111. Նախադասությունները այլ նախադասության հետ հաճախ կապվում են ժամանակի, տեղի, որոշիչային ու այլ հարաբերություններով: Իհարկե, այս հարաբերություններով կապված նախադասությունները, ի տարբերություն համապատասխան երկրորդական նախադասությունների, շարահյուսորեն ինքնուրույն են: Այնպես որ, թեև կրում են նրանց անունները (տեղի, ժամանակի, որոշիչային), բայց էպպես տարբեր են նրանցից, հարաբերականորեն անկախ են և չեն դիտվում որպես լրացումներ:

Հետևյալ օրինակների առաջին նախադասությունն արտահայտում է հաջորդ նախադասությամբ արտահայտված իրողու-

թյան ժամանակը: 1905 թվականի հոկտեմբերի վերջերին էր: Յարական նենգ ու կեղծավոր սահմանադրութեանը հաջորդեցին արյունալից օրեր (Իս., Հակոբ Հակոբյան): 1905 թվի աշնանն էր, քուրմ-հայկական ընդհարումների ամենակատաղի ժամանակը: Ես իմ հայրենիքում էի—Լոռու սարերում (ՀԹ, Ալլահից ղրկված):

§ 1112. Տեղի հարաբերությունն արտահայտող նախադասությունները ևս սովորաբար հանդես են գալիս նույնանման կառուցվածքով: Օրինակ՝ Գյուղի նորակառույց տներից մեկում էր: Գյուղի աշխատավորները հավաքվել էին մեծ ուրախութեան՝ մի խումբ հայրերի հայրենադարձության առթիվ. նրանք տասնամյակների բաժանումից հետո իրենց հարազատներին ու ընկերներին վերադառնալու հայրենիքի այս բարեկարգ գյուղում:

§ 1113. Երբեմն նախադասությունները կապի մեջ են մտնում որոշիչային հարաբերությամբ: Նախադասությամբ բնութագրվում, բնորոշվում է մի այլ (սովորաբար նախորդ) նախադասության մեջ անվանված առարկան, անձը: Օրինակ՝ Ներս Բերին Առաքելին: Գունատ էր, այտերի կարմրությունն անցել էր (ՀՔ, Կարոտ): Քաղաքից եկան Արամն ու մայրը: Տխուր էին (ՀՔ, Կարոտ):

Սրանք են նախադասությունների քերականական կապի ու հարաբերությունների հիմնական տիպերը:

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՄԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐԸ

§ 1114. Նախադասությունները կապակցվում են բաղմադան միջոցներով: Դրանք բնույթով երբեմն իրարից տարբեր են, բայց բանի որ իրենց յուրահատկություններով հանդերձ տվյալ դեպքում ծառայում, նպաստում են նախադասությունների կապակցմանը, ուստի և կարելի է համարել նախադասությունների կապակցման միջոցներ: Այդպիսի դեր կատարում են շատ շաղկապներ, շաղկապական բառեր ու քառակապակցություններ, դերանուններ, դերանուններին հարող շատ բառեր, ածականներ, մակբայներ, եղանակավորող բառեր, տարբեր նախադասություններում մեկ ընդհանուր անդամը, շարադասությունը, շարահարությունը:

Ինչ խոսք, բանի որ շաղկապը իր էությունով կապակցական դեր կատարող խոսքի մաս է, իսկ, ասենք, նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերը՝ ոչ, ուստի դրանց դերը քննարկվող հար-

ցում տարբեր բնույթ ունի: Շաղկապը կամ շաղկապական բառը տվյալ դեպքում հանդես է գալիս իր ուղղակի կապակցական արժեքով: Օրինակ՝ նալ նստեցի և եկա այստեղ. միևնույն է մի տեղ պետք է գնայի... Եվ ես քանի ողջ եմ, չեմ վերադառնա նորից ստրկացած հայրենիքս... Բայց կուզենայի գոնե աճյունս թաղվել իմ հայրենիքում (Իս., Գարիբալդիականը): Եվ, բայց շաղկապակցությունը այստեղ ուղղակիորեն կապակցական դեր են կատարում, և դա նրանց միակ դերն է, էությունը:

Մինչդեռ, օրինակ, ցուցական դերանունների, եղանակավորող բառերի միջոցով նախադասությունների կապը, հարաբերությունն արտահայտվում է այլ կերպ: Դրանք տվյալ նախադասության մեջ որոշակի դերով ու արժեքով հանդես գալու հետ միասին հաճախ տարբեր առումներով ու շափով վերաբերում են նաև կից նախադասությանը կամ նախադասություններին և դրանով իսկ կապ են ստեղծում նրանց միջև:

Օրինակ՝ Բայց մտածել, սառը դատել անկարող էի այդ պահին. բարկություն, նախանձ, կատաղություն—այդ ուժերն էին սիրտս տակնուվրա անում: Կյանքիս մեջ առաջին անգամն էի զգում այս անսանձ վայրագ զգացումներ: Մարդ, անշուշտ, այսպիսի վայրկյանի մեջ է ոճիր գործում (Իս., Գերեզմանի վրա): Ընդգծված այս, այսպիսի դերանունները համապատասխան նախադասություններում հանդես են գալիս իրենց շարահյուսական պաշտոնով, բայց նրանք միաժամանակ մատնացույց են անում նախորդ նախադասություններում արտահայտված իրողությունը, որոնցում այն ներկայացված է ըստ էության: Ուրեմն՝ այս, այսպիսի դերանուններն իրենց հարաբերության իմաստով ցույց են տալիս նախորդ նախադասությունները, իրենց բովանդակությունը ըստ էության ստանում են նրանցից և դրանով պայմանավորում նախադասությունների կապը: Անշուշտ եղանակավորող բառը, թեև մտնում է վերջին նախադասության կազմի մեջ և ուղղակիորեն վերաբերում է նրան, բայց թե՛ հեղինակի (խոսողի), թե՛ ընթերցողի (լսողի) համար վերջին նախադասության մեջ՝ ոճիր գործելու վերաբերյալ արտահայտված մտքի նկատմամբ անշուշտ բառով արտահայտված հաստատական վերաբերմունքը պատճառաբանված ու հասկանալի կարող է լինել միայն նախորդ նախադասությունների բովանդակության հաշվառման դեպքում: Վեր-

ջապես, բերված օրինակում կապակցական որոշ դեր ունի նաև անսանձ. վայրագ զգացումները բառակապակցությունը, որը, նախորդ նախադասության մեջ արտահայտված երևույթների ընդհանրացնող գնահատություն լինելով, դրանով իսկ կապի մեջ է մտնում նրահետ, դրանով էլ արտահայտվում է այդ բառակապակցության կապակցական արժեքը: Ինչպես երևում է, նախադասությունների կապակցման միջոցները բազմազան են ու տարբեր բնույթի:

§ 1115. Նախադասությունների կապակցման միջոցները ըստ բնույթի կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) բառական, գ) ֆեռականական, գ) շարահյուսական-ոճական: Իհարկե, նախադասությունների կապակցության մեջ սրանք բոլորն էլ կատարում են բերականական դեր. այդ խմբավորումը կատարված է ըստ նրանց լեզվական ընդհանուր բնույթի:

Բառական միջոցներն են՝ շաղկապները, դերանունները. շատ պոչականներ, ածականներ և այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր, որոնք խոսքի մեջ կատարած շարահյուսական դերի հետ միասին հաճախ որոշակի հարաբերության մեջ են մտնում մեծ մասամբ նախորդ, երբեմն էլ հաջորդ նախադասության (կամ նախադասությունների) հետ և դրանով իսկ հանդես բերում իրենց կապակցական դերը:

Քերականական միջոցներն են՝ շարահարությունը և շարահասությունը:

Շարահյուսական-ոճական միջոց է իրար հետ կապված նախադասությունների մեկ անդամի (կամ անդամների) զեղչումը, որը հասկացվում ու վերականգնվում է մյուս նախադասության շնորհիվ, ուր գործածված է լինում տվյալ բառը, և այսպիսով ստացվում է ընդհանուր անդամ (կամ անդամներ, անդամների խումբ) տարբեր նախադասությունների մեջ: Դա էլ հենց դառնում է այդ կապի ու հարաբերության միջոց:

Այս միջոցն անվանում ենք շարահյուսա-ոճական, հաշվի առնելով, որ այն իր հիմքով ու նպատակով ոճական է, զեղչումը կատարվում է ոճական նկատառումով՝ անտեղի կրկնություններից խուսափելու համար. այդ երևույթը, սակայն, առաջ է բերում նախադասության կառուցվածքի (այսինքն՝ շարահյուսական) որոշակի յուրահատկություններ: Դրա հետևանքով մասնավորապես ստեղծվում է կառուցվածքային տիպ՝ թերի նախադասություն և

դրա նետ կապված՝ ընդհանուր անդամի առկայություն տարբեր նախադասություններում:

ԲԱՌԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

§ 1116. Նախադասությունների կապակցման բառական միջոցները կարելի է բաժանել չորս խմբի՝ ա) քերականական հարաբերություն արտահայտող բառեր, բ) իրադրական հարաբերություն արտահայտող բառեր, գ) անվանում արտահայտող բառեր, դ) վերաբերմունք արտահայտող բառեր:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են շաղկապներն ու շաղկապական բառերը, որոնք, բացի բառեր ու նախադասությունների կապակցելուց, ունեն նաև ինքնուրույն նախադասություններ կապակցելու դեր:

Նրկորդ խմբի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս՝ առկա խոսքի մեջ այլ նախադասություններով, բառերով կամ բառակապակցություններով արտահայտված երևույթ, առարկա և այլն, ու դրանով կապ է ստեղծվում այդ նախադասությունների միջև: Այդպիսի բառեր են դերանունները և հատկապես նրանց ուրող շեշտակները (ցուցական, որոշյալ, անձնական և այլն), այլն դերանուններին հարող որոշ բառեր, որոնք թեև խոսքի մասային պատկանելությամբ դերանուն չեն, բայց նրանց պես հարաբերություններ են արտահայտում: Օրինակ՝ Տանը կիև ուներ հեղ ու բարի, երեխա ուներ, որ արդեն ման էր դալիս: Նրանց կերակուր էր հարկավոր (Սև, Վերջին աբցունքները): Իր ժանրային առանձնահատկությամբ էլ «Արություն և Մանվելը» նորույթ էր իր ժամանակի համար: Հեղինակի խոստովանությամբ դա ինքնակենսագրական վեպ է, բայց այնտեղ ինքնակենսագրականն ու վիպագրականն իրար չեն ծածկում: Վերջինն առաջինի պարզ վերարտադրությունը չէ (ՀՆԳՊ, 3):

Նրկորդ խմբի մեջ են մտնում անվանական արժեք ունեցող բառերը, որոնք անվանում են խոսքի մեջ նկարագրված երևույթներ, նշված առարկաներ, անձեր և այլն, և այդպիսով կապ ստեղծում առկալ ու մյուս նախադասությունների միջև: Այդպիսի բառեր են գոյականները, ածականները, մակբայները, թվականները, բայերը: Օրինակ՝ Համարյա ամբողջ ամառն անցավ պարսպի շինարարության վրա: Օր-օրի բարձրանում էր կալի պատր, օրական մի երեք մատ երբեմն ալելի քիչ (ՀՔ, Սպիտակ դիրքը): Կալի պատր բառա-

կապակցությամբ բնորոշվում է այլ նախադասության մեջ գործածված պարիսպը բառով արտահայտված առարկան:

Նահապետն ու Նուբարը տան մեջ մնացին մենակ: Երկուսն էլ շփոթվեցին (ՀՔ, Նահապետ): Երկուսը թվականի միջոցով քանակական հատկանիշով նշվում են նախորդ նախադասության մեջ անվանված անձինք:

Իհարկե, սրանք ևս արտահայտում են հարաբերություն. և դա հասկանալի է, քանի որ առանց հարաբերություն արտահայտելու կապակցման դեր չէին կարող կատարել: Բայց այս խոսքի մասերի այդ հարաբերությունն էսպես տարբերվում է, ասենք, դերանունների արտահայտած հարաբերությունից: Տարբերությունն այն է, որ եթե դերանունների համար, ինչպես տեսանք վերը, այդ հարաբերությունն ուղղակիորեն արտահայտված իմաստալից հատկանիշ է, ապա անվանում արտահայտող խոսքի մասերի համար բնորոշը անվանումն է, իսկ հարաբերությունը հանդես է գալիս որպես անվանման հետեանք, խոսքի մեջ նկարագրվածն անվանելուց բխող գործառնություն:

Վերաբերմունքային բառերը կապակցական դերը կատարում են յուրովի: Դրանք վերաբերմունք արտահայտելով այլ նախադասության մեջ արտահայտվածի նկատմամբ, զրսնով իսկ ստեղծում են համապատասխան հարաբերություն, կապ այդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Երկու բնիչն ու պետքաղվարչության նախադաս Հայկազ Շավարշյանը հաստատ համոզմունք էին հայտնում, որ Առաքել էլոյանի փախուստի ու վերադարձի պատմությունը քաղաքական բնույթ չունի: Իսկապես կարոտն է նրան տարել հայրենի եղերքները, և ետ է կանչել նրան հարազատ ժողովուրդը (ՀՔ, Կարոտ):

Նախադասությունների կապակցման բառական այս երեք խմբերի միջև երբեմն դժվար է լինում որոշակի սահմանագիծ անցկացնել, և մի խոսքի մասի պատկանող որոշ կարգի բառեր կարող են ձեռք բերել մի այլ խոսքի մասի հատուկ կապակցական հատկանիշներ: Այսպես, դասական թվականների կապակցական հատկանիշը հաճախ մոտենում է դերանունների հատկանշին նրանով, որ դասական թվականները, ի տարբերություն անվանողական արժեք ունեցող խոսքի մասերի, ասենք, ածականի, պարզապես նշում է թվալից կարգ և ոչ թե բնութագրում առարկան: Հմմտ. այս շենքը և առաջին շենքը, այն շենքը և երրորդ շենքը: Բայց դրանք

իրենց նշված դերով չեն նույնանում, որովհետև ի տարբերություն դերանունների, թվականներն անվանում են առարկան ըստ նրա հերթական թվային կարգի: Հմմտ. առաջին դասարան, երկրորդ դասարան, երրորդ դասարան և այս դասարանը, այդ դասարանը, այն դասարանը:

Նշենք նաև, որ մի շարք ածականներ (վերոհիշյալ, վերջին, միջին, հաջորդ, հետևյալ և այլն) իրենց կապակցական դերով հարում են դերանուններին և քննվում են նրանց հետ միասին: Այսպիսի փաստերը և վերոհիշյալ վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ թեև բառերի ըստ կապակցման դերի հիշյալ խմբերի միջև անջրպետ չկա, բայց և այնպես այդ բաժանումն արտացոլում է բառերի կապակցական դերի հիմնական յուրահատկությունները:

Այժմ այդ միջոցները քննենք ավելի հանդամանորեն:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1117. Նախադասությունների կապակցության մեջ բերականական հարաբերությունն արտահայտող բառերն են շաղկապները և շաղկապական բառերը:

Այդպիսի դեր կատարում են հետևյալ շաղկապներն ու շաղկապական բառերը. բայց, սակայն, իսկ, մինչդեռ, այնինչ, միայն, այնուամենայնիվ, և, ու, մեկ, այլև, ևս, կամ, ուստի, ուրեմն, հետևաբար, այնպես որ, այսպիսով, այսպես, օրինակ, այսպես օրինակ, և այսպես ուրեմն, արդ, ի դեպ, ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է, բանն այն է, բացի դրանից և այլն:

Ինչպես երևում է, նախադասությունների կապակցման դերով հանդես են գալիս հատկապես ներհակական, միավորիչ, մակաբերական շաղկապները:

§ 1118. Ներհակական շաղկապները (սակայն, բայց, իսկ, մինչդեռ և այլն) արտահայտում են տարբեր նախադասությունների ներհակական հարաբերություն: Օրինակ՝ Նույն վայրկյանին բնազդական վախով շուռ եկավ դեպի նա Բաղամյանը և ակամա պաշտպանական դիրք բռնեց, պինդ կպնչելով լուսամուտի տախտակին: Բայց վահանը հանկարծ կանգ առավ, նաչեց նրա սարսափահար աչքերին և ժպտաց (ՆԴ, Պաշքար): Երկու սպաններն էլ լուրջ ու հանդիսավոր էին: Սակայն նրանք էլ պակաս զարմանքով չէին նայում իրենց առջև կանգնած հայ զինվորներին (Սև, Մեր

զնդի մարդիկ): Նա միանգամայն գոհ էր, որ ոչ ոք և ոչինչ չէր խանդարտում իր հանդիստը: Իսկ նրա հանգիստը այն էր, որ սամբուղջ օրը կամ չափում էր տաք սենյակի մի ծայրից մյուսը, կամ կարգում էր մաղձով լի հոռետես փիլիսոփաների երկերը (ՆԴ, Մա-
հր):

§ 1119. Շատ տարածված է միավորիչ շաղկապներ՝ ինքնուրույն նախադասություններ կապելու դերը: Բուն միավորիչ շաղկապների այդ դերը ըստ էության նման է նախադասության բաղադրիչ մասեր կապելու նրանց դերին: Օրինակ.

Եղկելի՛ մարդիկ, փոշի կըդառնան ձեր վատ սրտերը, ձեր
գործերը շար,
եվ ժամանակի ձեռքը անտարբեր կըսրբե-կավէն պիղծ
հետքերը ձեր:
Եվ ունայնաշունչ հողմը կըշաչե ձեր ոսկորների քարերի
վրրա,
Իսկ վայելելու դուք միշտ ապիկար՝ երազն այս չքնաղ,
հեքիաթն այս հսկյա (Իս., Աբու-Լալա-Մահարի):

Սա կանգնում է, թե՛ չէ, իմ գառը տալիս եք՝ տվեք, թե չէ՝
դեռ թռչեմ, դեն թռչեմ, հարսին առնեմ, դուրս թռչեմ: Ու հարսին
առնում է թռչում (ՀԻ՞, Ծիտը):

Ինչ վերաբերում է հավելական միավորիչ շաղկապներին, ապա պետք է ասել, որ սրանք ավելի շուտ նախադասություններ են կապում, քան նախադասության բաղադրիչներ: Իսկ սա նշանակում է, որ նախադասությունների կապակցությունն ունի իր որոշ առանձնահատուկ, բնորոշ փիլոսոփայություն, որոնցից են հավելական շաղկապները:

Օրինակ՝ Բացի սահմանային զորագնդերից, մյուս բոլոր զորագրերը եկել, իրենց դրոշակներով շարվել էին նեղ ճանապարհի երկու կողմերին: Եկել էին նաև գավառների աշխարհազորային զորագրերը (Սև, Մխիթար սպարապետ): Առաջին նախադասության «սահմանային զորագնդերի» ու «մյուս բոլոր զորագրերի» համեմատությամբ երկրորդ նախադասության մեջ նաև շաղկապով նշվում է «գավառների աշխարհազորային զորագրերի» հավելական հարաբերությունը, և դրանով իսկ երկրորդ նախադասությունը կապվում է առաջինի հետ:

Հավելական այլ շաղկապներով նախադասությունների կապակցման օրինակներ՝ Հնաբանությունների օգտագործումը միշտ պետք է խստորեն՝ սխառաբանված լինի, նրանց շարաշահումը կարող է միագնել երկի իմաստը... Սակայն բարբառների օգտագործումը ևս պետք է միշտ բխի անհրաժեշտությունից (էջ, Գրականության տեսություն: — Իմ բանակը գերելով, — դուք գեռ չկտրեցիք օսմանյան սղեղի լարը, որից ահ ունեն շատ մեծ տերություններ: — Կկտրենք, փաշա՛, մեկ վրա ուղղած ձեր աղեղի լարն էլ կկտրենք (Սն, Մխիթար սուրբապետ):

Ինչպես երևում է, հավելական շաղկապները, ի տարբերություն ներհանականի ու բուն միավորիչի, դրվում են ոչ թե կապովող նախադասությունների միջև, կամ ավելի ճիշտ՝ երկրորդ նախադասության սկզբում, այլ երկրորդ նախադասության աչն անդամի մոտ, որի հավելելու են հարաբերությունն են արտահայտում: Ավելացնենք, որ հատկապես սակայն շաղկապը կարող է դրվել երկրորդ նախադասության ոչ միայն սկզբում, այլև մեջտեղում: Օրինակ՝ «Քերականությունը (ձևաբանությունը, շարահյուսությունը) բառերի փոփոխության և նախադասությունների մեջ բառերի կապակցության կանոնների ժողովածուն է»: Այդ կանոնները, սակայն, բերականությունը տալիս է ընդհանուր, արատրահված կերպով (էջ. Աղայան):

§ 1120. Մականբերական շաղկապները գործածվում են՝ արտահայտելու համար նախադասությունների միջև հետևանքալին, մեկնական, հետևության հարաբերություններ, հետևապես և կապում են միմյանց նկատմամբ այգպիսի հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ: Օրինակ՝ Նա (Մանուշյանը) ֆաշիզմի մեջ տեսնում էր... ժողովուրդների ստրկացնող շար ոգին, Սովետական Միությունը և իր մտառենուման կենտրոն Սովետական Հայաստանը ստրակացնել և ոչնչացնել ձգտող հին ոգին: Ուրեմն գտավ իր աղգի և մարդկության թշնամուն՝ գերմանական ֆաշիզմը: Հիմա կանգնել է նրան գեմուղեմ: Ուրեմն պետք է դարկել նրան՝ ամեն տեղ, ամեն ձևով, ամեն միջոցներով (Իս., Մխար Մանուշյան): Ռուսերենում сначи́до թեև ստուգաբանորեն նշանակում է «աստված քեզ փրկի», բայց այժմյան իմաստով նշանակում է «շնորհակալություն», այսպես և մյուս օրինակները: Հետևաբար լեզվի պահպանողականությունը չի կարելի դիտել որ-

պես լեզվի զարգացման բացառում (Հր. Աճառյան): Առաջի կողմից տունը բաց էր, պատը՝ բարձր, իսկ հետևի կողմից պատը չէր երևում, և կտուրի պուտնկը հավասարեցվում էր լանջին: Այնպես ուր, եթե անձանոթ մարդը, մեր գյուղի միջին լանջից ցած իջնեք, չէր հասկանա, որ իր առջև տուն կա (ՎԱ):

§ 1121. Շաղկապական բառերը և կապակցությունները առավելապես դործածվում են ինքնուրույն նախադասություններ կապակցելու համար: Այդպիսիք են՝ այսպիսով, այսպես, օրինակ, և այսպես, այսպես ուրեմն, արդ, ի դեպ, ինչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է, բանն այն է, բացի դրանից (բացի ասվածից, բացի վերոհիշյալից) և այլն:

Երբ խոսքի տրամաբանական զարգացումը գնում է ընդհանուրից դեպի մասնավորը, հարաբերությունը կարող է արտահայտվել հետևյալ բառերով ու բառակապակցություններով. այսպես, օրինակ, այսպես օրինակ և այլն: Օրինակ՝ Պարոնյանի երգիծանքի բնորոշ կողմերից մեկն էլ օբյեկտի նկարագրության ընթացքում կողմնակի միջոցներով տարբեր երևույթները ծաղրելն է: Այսպես, ցանկանալով նկարագրել Կիրակոս աղայի նախապատրաստական աշխատանքը ուխտի գնալու համար, գրում է. «Կիրակոս աղան պատրաստած էր յուր ուխտագնացության համար պետք եղած ուտելիքը— ապուխտ, պանիր, խորոված, միս, սարդելա, խավյար» (ՀՆԳՊ, 3): Լեզվի պահպանողականությունը, հաճախ հետամնաց ու սխալ ըմբռնողությունը կարելի է տեսնել ոչ միայն հասարակ առարկաների, այլև գիտության զանազան ճյուղերում: Այսպես, օրինակ, շարունակում ենք ասել շնչերակ՝ համաձայն այն հին կարծիքի, թե շունչը այդ երակումն է բնակվում (ԱՃ.):

Այսպիսով, և այսպես, այսպես ուրեմն և նման բառերով ու բառակապակցություններով արտահայտվում են ընդհանրացման, մեկնական հարաբերություններ: Օրինակ՝ Վերջապես նրա (Հր. Աճառյանի) բարբառագիտական հետազոտությունների արգասիքին են հանդիսանում բաղմաթիվ բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունները... Աճառյանը ոչ միայն գիտական անդնուհատելի ավանդ է մտցրել հայ բարբառագիտության մեջ, այլև ըստեղծել է բարբառների ուսումնասիրության գիտական եղանակ ու տրադիցիա, որին հետևում են ժամանակակից հայ բարբառագետները: Այսպիսով, Հրաչյա Աճառյանը հիմնադիրն է հայ բարբառ-

ուսուցիչության, որպես գիտական հյուղի, և նրա մեծավաստակ մշակը (էդ Աղայան): Նա (Պուշկինը) տեսնում էր հեռավոր ապագան, զգում էր պատմության առաջընթացը, այդ պատճառով էլ Բելինսկին ասել է, որ նա ապագայի մեջ պիտի ապրի և գալիք սերունդների ուսուցիչը պիտի լինի: Եվ այսպես, Պուշկինը իր հեղափոխական պաթոսով, իր ազատաձիգությամբ, իր հայրենասիրությամբ առնչվում է մեր հոյակապ էպոխային (Իս., Մեծահասակաբ Պուշկինը):

Նրբեմն յուրահատուկ ընդհանրացման հարաբերություն է արտահայտվում առհասարակ, ընդհանրապես բառերով: Օրինակ՝ Հայ ժողովրդի հազարամյա ուղին այստեղ ներկայացվում է լերկ անապատի ավազների վրա ձգվող քարավանի անվերջ ընթացքի փոխաբերական պատկերի միջոցով: Առհասարակ բանաստեղծությունը կառուցվում է փոխաբերական պատկերների ու բնորոշումների շարքի վրա (էջ, Գրականության տեսություն):

Ենչ վերաբերում է, իսկ ինչ վերաբերում է կապակցությունները գործածվում են տրամաբանական անցումների, մի հարցից մի այլ բնույթի հարցի անցնելու դեպքում: Օրինակ՝ Գիտե՞ք, թե ինչ հրաշքներ են գործում գավառում... Մի հինգ-տասը տարուց հետո վերջին խոզարածին էլ կտեսնեք հեղափոխական դրոշի տակ կանգնած... Ինչ վերաբերում է ընդհանուր լուսավորության գործին, այստեղ երևույթն ավելի մխիթարական է (ՆԴ, Պայքար): Այս այն է սպացուցանում, իմ սիրունի՜կ տիկին, որ Երուսաղեմում էլ են շներ հաշում: Իսկ ինչ վերաբերում է այն բանին, որ դու ինձանից ես հարդանք պահանջում դեպի կրոնական ղեկավար, ես մի օրինակ կպատմեմ քեզ իմ պրակտիկայից (ՆԴ, Պայքար):

Արդ-ը առավելապես գործածվում է գիտական խոսքի մեջ. նրանով նշվում է ավելի մեծ անցումը մի հարցից մեկ ուրիշի: Օրինակ՝ Եվ ահա իրեն ծանոթ այդ սյուժեն «Երկու բույրում» մշակելիս՝ Աղայանն ընդարձակել է այն, սիրային, կենցաղագրական գիծը զուգահեռաբար միացրել է մի նոր գծի՝ գյուղի սոցիալական-հողային հարաբերությունների... գծին: Արդ՝ ինչո՞ւ է բնութագրվում վեպի գլխավոր հերոսը՝ Արզումանը (ՀՆԳՊ, 3): Արդ այստեղ նշանակում է՝ «այժմ անցնենք այն հարցին, թե...», «իսկ այժմ տեսնենք թե...»:

Բանն այն է կապակցությունն արտահայտում է մեկնական հարաբերություն՝ բառիս լայն իմաստով. այդ հարաբերության իմաստի մեջ կարող են լինել պատճառաբանության, լրացուցիչ բացատրության տարրեր և այլն: Օրինակ՝ Սխալ է գեղեցիկը բացարձակորեն հակադրել օգտակարության զգացումին, ինչպես արել են Կանտը և նրա հետևորդները: Բանն այն է, որ գեղեցիկի օգտակարությունը երբեք չպետք է հասկանալ տառացի, նյութական իմաստով (էջ, Գրականության տեսություն):

ԻՐԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1122. Նախադասությունների կապակցման բառական միջոցների մեջ մեծ դեր ունեն նաև դերանունները և նրանց հարող ու հատկապես ցուցականություն արտահայտող բառերն ու բառակապակցությունները:

Որպես կապակցման բառական միջոց դերանունները տարբերվում են շաղկապներից: Եթե շաղկապները լոկ կապակցման քերականական դեր կատարող միավորներ են, որոնք ինքնուրույն նախադասություններ կապելիս այլ դեր չունեն, ապա դերանունների կապակցական դերը հետևանք է նրանց իմաստային-կիրառական յուրահատկության. տվյալ նախադասության մեջ դերանունով ցույց տրված առարկան, հատկանիշը նախադասության կամ նախադասությունների մեջ անվանված են լինում այլ խոսքի մասերով, և փաստորեն սրանց միջոցով է հասկացվում մյուս նախադասության մեջ գործածված դերանվան բուն իմաստը: Այս ձևով կապ է ստեղծվում տարբեր նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Ամեն ինչ փոխվում էր, բացի Մուկուչից: Տասը տարի էր, ինչ նա պահապան էր կաշվի գործարանում (ՍԶ): Ավելի սարսափելի բան չկա, քան իր կենսական ուժերի սպառման կանխադատյումը: Դա ծնում է մոտալուտ ներքին տագնապ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1123. Նախադասությունների կապի դերով հանդես են գալիս նաև դերանունների որոշ կապակցություններ: Հատկապես տարածված է ցուցական դերանվան կապակցությունը, որոշյալ դերանվան հետ՝ այս (այդ, այն) բոլորը, այս (այդ, այն) ամենը (ամեն ինչը) և այլն: Օրինակ՝ Այվազյանի մասին Պարոնյանը գրել է շատ, օգտագործել է գրական բազմաթիվ ձևեր՝ մանրապա-

տում, դիալոգային զրույց, աֆորիզմներ, վրիպակ և այլն: Այս բոլորի մեջ նա ներկայանում է որպես տգետ, անսկզբունքային մի մարդ, որը ոչ միայն երգիծական գրականության, այլև առհասարակ գրականության հետ առնչություն չունի (ՀՆԳՊ, 3): Անհասկանալի նահանջներ էին լինում թուրքական ճակատում և անսպասելի հարձակումներ, դարձյալ նահանջներ ու կրկին հարձակումներ: Այդ բոլորից ռաի տակ էր գնում ժողովուրդը (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հայկական թատրոնը Շիրմաղանյանի «Դարբասում» տվել էր իր ներկայացումները: Այս ամենն ուներ աշխարհիկ բնույթ և ոգի, առնչվում էր արդիական կյանքին (ՀՆԳՊ, 3):

Նշված նպատակով գործածվում են նաև այնպիսի կապակցություններ, ինչպիսիք են՝ նրանցից ոման (ամեն մեկը, յուրաքանչյուրը), դրանցից յուրաքանչյուրը (ամեն մեկը, ոման) և այլն: Օրինակ՝ Զորքորդ դարի երկրորդ կեսին Հայաստանը դարձել էր կռվախնձոր երկու հզոր պետությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Դրանցից յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր ազդեցությանը ենթարկել Հայաստանը (ՀՆԳՊ, 3): Պիեսներ են գրում Հովհաննես Աճեմյանը, Հովհաննես Յաղիճյանը, Մկրտիչ Աճեմյանը, Սրապ Մանասարյանը, Ռշտունին և ուրիշներ: Դրանցից ոմանը զբաղվել են նաև թատերական երկերի թարգմանությամբ (ՀՆԳՊ, 3):

§ 1124. Հաճախ դերանվան հետ միասին գործածվում է նաև մի այլ խոսքի մասի պատկանող բառ, և նախադասությունների կապն արտահայտվում է դերանվան ու այդ բառի կապակցությամբ միջոցով:

Օրինակ՝ Կառավարության որոշմամբ 1923 թ. երևանում հիմնադրվում է հանրապետությունում առաջին դիտահետազոտական առողջապահական հիմնարկը...: Նույն րվականին Ծաղկաձորում կազմակերպվում է հանգստյան տուն (ՀԺՊ, 3): Մանուկներին է ուղղված նաև «Զմեռ» բանաստեղծությունը (սկզբում «Սառնամանիք» վերնագրով՝ տպված 1884 թ. «Աղբյուր» ամսագրում): Այդ երկու վերնագրերն էլ նույն այլաբանական իմաստն ունեն (ՀՆԳՊ, 3): Ձերեկն էլ արդեն հանգիստ չկար, պետք էր մեղուներին նայել, շներին ու հավերին կերակրել, զնորդներին ճանապարհ դնել և դարձյալ հսկել, որ գող չմտնի որևէ կողմից... Այսօր աշխատանքից հետո նրանք կարիք էին զգում լավ ճաշելու (ՍԶ, Խնձորի այգին):

Ինչպես երևում է օրինակներից, այն գոյականը, որի վրա դրվում է դերանունը, մեծ մասամբ գործածված է լինում նախորդ նախադասության մեջ: Այդ դեպքում երկու նախադասությունների կապը արտահայտվում է ոչ միայն դերանվան միջոցով, այլև նախորդ նախադասության մեջ գործածված ու հաջորդի մեջ կրկնված գոյականով:

§ 1125. Կապակցման դերով հանդես գալիս, սակայն, բերանունը կարող է դրվել նաև այնպիսի գոյականի (կամ այլ բառի) վրա, որը հանդիսանում է կից նախադասության կամ նախադասությունների մեջ եղած նկարագրության ընդհանուր անվանումը, և այդ ընդհանուր կերպով անվանվածը որոշակի է դառնում ու պարզվում կից նախադասությունից կամ նախադասություններից: Սա ևս նախադասությունների միջև կապի արտահայտության եղանակ է: Որինակ՝ «Ճախարակը» նախասովետական շրջանի հայ աշխատավոր դեղջիկուհու կիսաքաղց կյանքի ռեալիստական պատկերն է տալիս: Գեղջիկուհու միակ հույսը իր ճախարակն է... Մալրահեղ աղքատությունն է իշխում տանը: Ամեն ինչից զրկվել են ...նույն ոգով ու տրամադրությամբ է համակված նաև «Սերմնացանը» (ՀնԳՊ, 3): «Սերմնացանի» մեջ արտահայտված «ոգին ու տրամադրությունը» բնթերցողի համար պարզվում է նախորդ նախադասություններից: Կամ՝ Գրականագիտության մեջ ընդունված է Պոռչանի զրական ուղղությունն անվանել ռեալիստական: Ընդհանուր սումամբ ճիշտ լինելով, այս բնորոշումը, սակայն, չի բացառում հարցի ամբողջ բովանդակությունը (ՀնԳՊ, 3):

§ 1126. Կապակցական դեր կատարող բառեր ու բառակապակցություններ են՝ վերջին(ս), վերոհիշյալ(ը), նման (այդպիսի իմաստով), ներհնիշյալ(ը), հետևյալ(ը), հաջորդ(ը), նախորդ(ը), նշված(ը), վերը (ստորև) հիշատակված(ը), վերը (ստորև) քերված(ը) և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակների ու բառակապակցությունների իմաստից, դրանց մի մասը ցույց է տալիս նախորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտված առարկա, երևույթ և այլն, հետևապես և կապ է ստեղծվում տվյալ և նախորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ 441 թ. պարսիկ մարզպանը ետ կանչվեց Հայաստանից, և նրա փոխարեն մարզպան նշանակվեց Վասակ Սյունին: Վերջինս մինչ այդ վարում էր կովկասյան մարզերի զորահրամանատարի և

Վրաստանի մարզպանի պաշտոնը (ՀԺՊ, 1): Շատ լիրիկական շեղումներ է պարունակում Ֆադեևի «Երիտասարդ գվարդիա» վեպը... Հեղինակը պատմում է պատանի տարիների իր անբաժան ընկերոջ՝ քաղաքացիական կռիվներում զոհվելու հուզիչ պատմությունը: Ակներև է, որ նման շեղումով արտահայտվում է հեղափոխական երիտասարդության տարբեր սերունդների կապի, նպատակի միասնության գաղափար (էջ, Գրականության տեսություն):

Քննարկվող բառերի ու բառակապակցությունների մյուս մասը ցույց է տալիս հաջորդ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ արտահայտված առարկա, երևույթ և այլն, հետևապես և կապ է ստեղծվում տվյալ ու հաջորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Մի բնկեր ինձ պատմեց հետևյալ իրադեպը: Մի օր, Երևանի բանտում մեր խուցը բերին մի շղթայակապ հանցավորի (Իս., Մի շաբաթ մահապարտի հետ):

ԱՆՎԱՆՈՒՄ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1127. Կապակցական դեր կատարող բառերի երկրորդ խումբըն ունի անվանողական արժեք: Այդպիսի խոսքի մասեր են գոյականը, ածականը, թվականը, մակբայը, բայը, վերջինիս հատկապես դերբայական ձևերը: Հայտնի է, որ այս խոսքի մասերից անուն են համարվում գոյականը, ածականը, թվականը: Առանց անուն հասկացության վերանայման, մենք նշված խմբի մեջ ենք մտցնում նաև մակբայը և բայը, հաշվի առնելով, որ ըստ էության մակբայն անվանողական դեր է կատարում հատկանշի (հմմտ. արագ քայլել, շուտ արթնանալ), ինչպես և բայը՝ գործողության համար (հմմտ. ֆայլել, երգել, պատասխանել, որոնք արտահայտում են որոշակի հատկանիշներ):

§ 1128. Կապակցման դեր կատարող գոյականով հաճախ մասնավորվում է նախապես ասված առավել ընդհանուր հասկացությունը: Օրինակ՝ Երկու օր ու զիշեր ճանապարհ էին զնում սալերով ու ձորերով: Ցերեկները անծանոթը նրան թողնում էր անտառում թփուտների մեջ արածելու, իսկ զիշերը քշում էր ինչ-որ վատ, անծանոթ ճանապարհներով (ՍԶ, Ծովանը): ...Մեր ամուսինները փակվում էին իրենց սենյակում: Պառալը նստում և բերդե գուլպա էր գործում, իսկ ծերունին շուտ-շուտ փայտ էր ավելացնում վառարանի կրակին (ն. տ.):

Գոյականները հաճախ ամփոփ կերպով, ընդհանուր բնորո-

շումով անվանում, արտահայտում են այն, ինչ որ առավել մասնավոր ձևերով արտահայտված, նկարագրված է կից նախադասություն կամ նախադասությունների մեջ: Օրինակ՝ Նախագահը խիստ սաստեց նրան:

— Ժիշտ չեք պահում ձեզ, ճիշտ չեք պահում:

— Ի՞նչ են արելորանում, տո,— պատասխանեց Մամերյանը Երիտասարդին:

Վե՛նը խիստ սաստեցավ (ՀՔ, Կարոտ):

Մյուս օրն արդեն այդ գյուղում բոլորն իմացան, որ Ափրոն ու Անթառամն այրի Նուբարին պիտի պսակեն Անթառամի եղբոր՝ արտամետցի Նահապետի հետ: Լուրը լսեց նաև արտամետցի խելագարված ծերունի Հակոբը, որը ապրում էր այդ գյուղում (Ն. տ.):

Ինչպես երևում է, վե՛ն և լուր բառերով անվանվում, բնութագրվում է նախորդ նախադասություններում նկարագրվածը: Ահա այլ օրինակներ, որոնցում նպատակ և խնդիր բառերով բնորոշվում է նախորդ նախադասություններով արտահայտվածը:

«Մշակը» ամեն ձևով, երբեմն իբրև բաց թշնամի, երբեմն՝ իբրև կեղծ բարեկամ գրեց և շարունակում է գրել ու հաղորդել դրական ֆոնդի դեմ: Ծգնում է, որ դպրոցական-գրական մեծ տոնին գրական ֆոնդը ոչինչ ստանա: Ասում է՝ դա կխանգարի դպրոցական ֆոնդին: Իր վատ նպատակին հասնելու համար, գրական ֆոնդին վնասելու համար, նա՝ «Մշակը, դուրս հանեց և շարունակում է դուրս հանել իր «Շ»-երը» (ՀՔ): Մեր գրողներից ոմանք դիմում են ինձ և խնդրում են պաշտպանել իրենց գրական սեփականության իրավունքն ու շահերը դասագրքեր, ժողովածուներ կազմողների, հրատարակչական մարմինների ու պարբերական հրատարակությունների դեմ: Խնդիրը լուրջ է և հասունացած, ժամանակն է, որ վճռվի մի ձևով (ՀՔ):

Հաճախ հասարակ անունով բնութագրվում են անձ, առարկա, որոնք նախապես անվանվել են հատուկ անունով, և հակառակը՝ հատուկ անունով անվանվում են նախապես հասարակ անունով բնութագրված անձ, առարկա: Օրինակ՝ Երբ Մինասն ամեն ինչ պատրաստեց՝ սալը կապեց թոկերով, նայեց հանկարծ Թեոսի կողմը, և վարմանքից մնաց կանգնած: Հաբեանը, կարծես, բոլորովին չէր շտապում (ՍԶ, Յանկապատ): Ավարտեցի Տիգրանուհի՛, ավարտեցի

իմ պոեմը, իմ երգը ... Զգույշ քայլիր, թերթերը շփեկրտես, գգույշ, դատրի՛կս (ՀՔ, Սպիտակ գիրքը):

§ 1129. Ածականների՝ նախադասություններ կապակցելու դեպքում տարբեր դրսևորումներ ունի: Գոյականաբար գործածվելիս նրանց այդ դերը նմանվում է բնութագրական արժեքով հանդես եկող գոյականների կապակցական դերին (§ 1128), այսինքն ածականով բնութագրվում է մանրամասնորեն նկարագրված երևույթ, առարկա և այլն: Օրինակ՝ Հյուսված առասպելը ջրվեց: Հիմա նորը պիտի ծնվեր (ՀՔ, Կարոտ): Օմար Օնբաշին ձգեց նժույղի սանձը, նրա գլուխը շուռ տվեց մեր կողմը: Միականու ալանդակ դեմքին հիմա սարսափ էր նստել (ՀՔ, Եփրատի կամուրջին):

Ոչ-գոյականաբար գործածությամբ կապակցական դեր կատարելիս ածականը մեծ մասամբ հանդես է գալիս գոյականի հետ միասին: Եվ ածականի ու գոյականի կապակցությամբ բնութագրվում է այլ նախադասության կամ նախադասությունների մեջ մանրամասն նկարագրված կամ այլ բառերով ներկայացված երևույթ, առարկա և այլն: Այս եղանակով կապ է ստեղծվում տվյալ (ածականի ու գոյականի կապակցություն ունեցող) նախադասության և կից նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Ճիվանյանի ստեղծագործական կյանքում բացառիկ դեր խաղաց Հ. Ալավզովսկին: Որի հետ նա հանդիպել էր Պոլսում: Հանճարեղ նկարչի ազդեցությամբ նա կերտում է ծովանկարների մի ամբողջ շարք (ՀՆԳՊ, 3): Եվ նա մոտեցավ ոտքի կանգնած Առաքելին, աջ ձեռքի բոունքը թափահարեց նրա դեմքի առաջ: Վիքտորաֆանասի դաշաապահը նայում էր այդ փոքրամարմին, մանր աչքերով մարդուն ու վախենում էր (ՀՔ, Կարոտ):

Մի շարք ածականներ իրենց կապակցական դերով հարում են դերանուններին ու թվականներին, ուստի և քննվում են նրանց հետ միասին: Այդպիսիք են՝ նման, հիշյալ, վերոհիշյալ, վերջին, միջին, ստորին, նախավերջին և այլն (տե՛ս § 1126): Ինչպես կարելի է հեշտությամբ նկատել, այդ ածականների կապակցական նշված յուրահատկությունը բխում է նրանց իմաստից. համո. նման—այդպիսին (այսպիսի), վերջին, նախավերջին (դասարան) —տասներորդ, իններորդ (դասարան), ստորին (դասարաններ) — առաջին, երկրորդ, երրորդ (դասարաններ): Հասկանալի է, որ մենք համեմատության համար բերել ենք առավել դիպուկ համապատասխանությունների օրինակներ, երբեմն դրանց նմանությունը

հեռավոր է, բայց բոլոր դեպքերում էլ համապատասխանությունը կա:

§ 1130. Քանակական թվականների կապակցական դերը դրսեւորվում է հետևյալ կերպ. անվանված կամ անվանվելիք առարկաների, անձանց քանակի նշումով կապ է ստեղծվում տվյալ և նախորդ կամ հաջորդ նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ ՆԵՔԲՆ էլ սկսեցին մտածել տարբեր բաների մասին: Արքան խորհում էր, թե երբ պետք է առիթ ներկայանա պարթևների վրա գրոհելու համար: Բագրատը երազում էր՝ Բագրևանդի գեղեցիկ հովիտների մասին, իսկ Մերուժանը մտածում էր, թե ինչպես կընդունի Մոփքը Արտանի զլխատվելն ու իր գահերեց նշանակվելը (Հե, Տիգրան Մեծ): Այստեղ գոյականաբար գործածված ԵՔԲՐ թվականով ընդհանուր ձևով նշվում են հիշատակված զրուցակիցները, և դրանով իսկ կապ է ստեղծվում համապատասխան նախադասությունների միջև: Ընդհանրացնող թվականը կարող է գործածվել համապատասխան մասնավորներից հետո: Օրինակ՝ Ե՛վ տեսական, և՛ գեղարվեստական մտածողությունը ենթարկվում է իրականության ճանաչողության միևնույն ընդհանուր օրինաչափություններին՝ կենդանի հայեցողությունից գնալով դեպի ընդհանրացում: ՆԵԿՆԱՆ էլ ձգտում են տարբերել երևույթների զլխավոր գծերը երկրորդական, պատահական գծերից և հասնել իրականության էական կողմերի ճշմարտացի աբստրակցիան (էՋ, Գրականության տեսություն):

§ 1131. Դասական թվականները հաճախ հանդես են գալիս նախադասությունների, խոսքի հատվածների կապակցման, իրենց համար բնորոշ դերով և կապում թվարկման հարաբերության մեջ գտնվող նախադասություններ: Օրինակ՝ Արիստոտելը իր աշխատությունը բաժանել է 3 մասի. առաջին մասում տրվում են այն սկզբունքները, որոնցից ելնելով ճարտասանը գովում է կամ պարսավում, համոզում կամ հերքում: ՆԵԿՐՈՐՂՈՒՄ խոսվում է ճարտասանի անձնական հատկությունների մասին, որոնցում նա կարող է հավատ ներշնչել և հասնել նպատակին: Նրորորդը վերաբերում է այն միջոցներին, որոնցից օգտվում է ճարտասանը (ԳՋ, Լեզվաբանության պատմություն):

Ինչպես երևում է, այս օրինակում դասական թվականները գործածված են գոյականաբար և թվարկման հետ միասին նաեւ ցույց են տալիս նախադասւած նախադասության մեջ արտա-
840

հայտնված առարկան («3 մաս»)։ Սակայն թվարկում արտահայտելիս դասական թվականը կարող է ցույց չտալ նախապես անվանված առարկան, ուրեմն և գործածվել սովորական կիրառությամբ ու գոյականաբար։ Օրինակ՝ Կարելի՞ է արդյոք այդ և այդպիսի մի քանի ընդհանրությունների հիման վրա ցեղակից համարել հայերենն ու վրացերենը՝ իրար հետ և խուռիերենի հետ։ Ո՞չ, չի կարելի։ Չի կարելի նախ այն պատճառով, որ դրանք պարզապես փոխառություն են... խուռիերենից։ Չի կարելի, երկրորդ, այն պատճառով, որ այդպիսի ընդհանրությունները հայերենի և վրացերենի հիմնական բառախմբի մի աննշան մասն են կազմում. և, մանավանդ, չեն ընդգրկում բերականությունը... (է. Աղայան, Լեզվաբանության ներածություն)։

Թվարկման նպատակով գործածվում են նաև քանակական թվականները, որոնք տվյալ դեպքում ձևոք են բերում դասականի արժեք։ Ըստ որում, այս կիրառություն դեպքում նրանք սովորաբար գրվում են թվականներով։ Օրինակ՝ Անտիկ աշխարհի ստուգաբանական փորձերը մի քանի կարևոր թերություններ ունենին. 1) հունարենի և ...լատիներենի լեզվական փաստերը առնվում էին այլ լեզուներից լիովին անկախ... 2) Ստուգաբանական դանդաղ փորձերի ժամանակ բուցակալում էր պատմական մոտեցումը... 3) Բառերի հնչյունական համապատասխանությունները որոնելիս հույները որևէ օրինաչափություն չէին հաստատում (ԳՁ, Լեզվաբանության պատմություն, 1)։

Առանձին դեպքերում միևնույն ասույթի մեջ կապակցական դերով գործածվում են թե՛ քանաքական և թե՛ դասական թվականներ։ Օրինակ՝ Չո՞ր։ Ինչո՞ւ չոր և ինչո՞ւ անպատճառ զերմանական, այլ ոչ իտալական կամ թե՛ ֆրանսիական։ Փողի հաշիվներից էլ փափուկ բա՞ն... Այդ մեկ։ Երկրորդ՝ արտասահմանից ևս ախր գիտություն էլ եմ բերել, բույրի՞կ ջան, ինչո՞ւ ևս մոռանում (ՆԴ՝ Պայքար)։

Այսպիսի կիրառությունները սակավադեպ են, ինչպես երևում է, գրական լեզվին հատուկ թվարկման սովորական կառուցվածքին չեն համապատասխանում և գրականի մեջ թափանցում են հատկապես ժողովրդական-խոսակցական լեզվից։

§ 1132. Մակբայները ևս հաճախ են հանդես գալիս կապակցական դերով։ Այդ դեպքում մակբայներն իրենց տարբեր տեսակների հատուկ իմաստներով (ժամանակային, տեղի և այլն) կապ

են ստեղծում տվյալ և նախորդ նախադասությունների միջև: Այս դերով գործածվում են հատկապես այնպիսի մակբայներ, որոնք իրենց մեջ ունեն համեմատություն իմաստ կամ իմաստային երանգ: Դա կարող է լինել ժամանակի, ձևի, շափի, աստիճանի և այլ առումներով: Օրինակ՝ Ծովանը, որ բոլորից ետ էր, երկու անգամ իր մեջքին զգաց փայտի հարվածներ: Հետո մի հարված էլ իջավ կողքին (ՍԶ, Ծովանը): Ներսից ձայն չլսվեց: Քեռի՝ Անտոն, քեռի՝ Անտոն, — ասաց նա... Ներսից ձայն չլսվեց: Տիրացուն նորից կանչեց. — Քեռի Անտոն, ա՛յ քեռի Անտոն, վե՛ր կաց, տերտերը կանչում է: Կրկին պատասխան չկար (ՍԶ, Ժամկոչ Անտոն): Տունը և նրա մեջ եղած իրերը առհասարակ մեծ անհանգստություն էին պատճառում ծերերին: Ավելի անհանգստացնում էր սլառավը (ՍԶ, Սպիտակ տան բնակիչները):

§ 1133. Բայերը կապակցական տեսակետից ունեն հետաքրքրական յուրահատկություններ: Առավել ակնհայտ է որոշ դերբայների կապակցական դերը հատկապես գոյականաբար գործածության դեպքում: Այս նպատակով գործածվում են հատկապես հարակատար, ենթակայական, անորոշ դերբայները: Օրինակ՝ Նրանցից մի բանիսը շտապում են, մյուսները ծանրաքայլ են: Շտապողները ետ մնացած բանվորներն են, ծանրաճալ անցնողներ՝ ծառայողների բանակի առաջապահները (ԱԲ, Պրովինցիայի մայրամուտը):

Վարորդը շփոթեցավ: Ասելիք շուներ և իր հեռու մնալն արդարացնելու համար բացեց մեքենայի շարժիչի կափարիչը ու սկսեց ինչ-որ բան խառնել ու շտկել (ՍԶ):

— Հը՝ — և բազմաթիվ ձեռքեր հրեցին ֆուրգոնն ու անիվները: Կաս-կարմիր էին կտրել նրանց ղեմքերը... — Նո՛ւ, — և ձիերը դուրս քաշեցին ֆուրգոնը: Օգնողները ետ փախան (ԱԲ, Կարմրաբար):

Դիմավոր ձևերը կապակցական դերով քիչ են գործածվում: Այդպիսի կիրառություններից հատկապես նշելի է գործողության բնութագրող հակադրությունը առավել մասնավորներով արտահայտելու և հակառակ երեւոյթը, որով կապ է ստեղծվում համապատասխան նախադասությունների միջև: Օրինակ՝ Լեոնային կածաններով և դժվար արահետներով գնում էին մարդկանց և ձիերի անընդմեջ շարքերը: Նրանք իջնում էին բարձր լեռներից, որոնց գոգերում, ինչպես լեռնային արձվի բները ծվարել են քարակոփ

գյուղերը: Նրանք ելնում էին մթին ձորերից, ուր խավար խեղճություն կար (ԱԲ, Սպիտակ ձին):

ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐ

§ 1134. Վերաբերմունքային բառեր են եղանակավորող բառերը և ձայնարկությունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը: Հիշենք, որ եղանակավորող բառերի ու ձայնարկությունների արտահայտած վերաբերմունքը կարող է վերաբերել՝ ա) տվյալ նախադասության մեջ արտահայտվածին, բ) այլ նախադասության մեջ կամ նախադասություններով արտահայտվածին: Երկրորդ դեպքում այդպիսի բառերը ձևեր են բերում նաև կապակցական դեր:

Վերաբերմունքային բառերի կապակցական դերի դրսևորման յուրահատկության տեսակետից կարելի է տարբերել նրանց գործածությունը՝ ա) երկխոսության մեջ և բ) սովորական պատմողական խոսքում:

§ 1135. Երկխոսության ժամանակ հաճախ խոսողը խոսակցի ասածի վերաբերյալ արտահայտում է իր վերաբերմունքը (համաձայնություն, անհամաձայնություն, երկբայություն և այլն) եղանակավորող բառով: Այս բառի բնագրային իմաստը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դիմել նախորդ նախադասությանը կամ նախադասություններին: Միաժամանակ վերջիններիս մտքի հետադարձնվածքն ու զարգացումը պարզվում են հաջորդ նախադասություններում: Ըստ որում հաճախ կարևոր դեր են կատարում վերաբերմունքային բառերը, որոնք կարող են ունենալ մեկ նախադասության արժեք:

— Արժանի է և իրավ, որ տեր Հաղարայետը գնա...

— Այո՛. Հմայակ սեպուհը՝ եղբայրն սպարապետի, և Մերութան սեպուհը՝ ազգակիցը Արծրունյաց տիրոջ, — ասաց Արշավիրը (ԴԴ, Վարդանանք, 2):

— Պահեք ձեզ մոտ, վաղը կտաք, — ասաց Սմբատը:

— Ո՛չ, վերցրեք, ես չեմ կարող մոտ մի ժամ անգամ դրամ պահել (Շիրվ., Քառս):

— Դու աչք ունեիր՝ Սաթենիկի վրա, — հարցրեց պառավը:

— Հիմա էլ ունեմ:

— Ինքն է՞լ:

— Էղպես է երևում:

— Վա՛յ, աչքերս թափվեն... ես էլ ասում եմ Սաթենիկս ինչու էր չեմ ու չեմ անում: Վա՛յ սաբաբի տունը կրակվի (Սև, Հոճոտաւ սարի աղջիկը):

Բացի եղանակավորող բառերից ու ձայնարկություններից, նշված դերով ու վերաբերմունքային իմաստով, հատկապես երկխոսություններում գործածվում են նաև այլ խոսքի մասերի պատկանող մի շարք բառեր, ինչպես՝ ոչինչ, լավ, գեղեցիկ, բա՛րի, ինչ և այլն: Օրինակ՝ Այս ձորը չե՞ս կարող անցնել: Աչինչ, էս քեզ կօգնեմ (Սև, Հողը, 1): Մի որդեգրուհի ունեմ տանը, էս նրա ձեռքի դսրծն է: Կա՛վ, որդեգրուհիդ լինի: Տար սուր նրան, թող նա կարի (ՀԹ, Գեղեցիկուհի Վասիլիսան, փոխադր.): — Մենք ես անցավորաց ենք, սպարապետ: — Բա՛րի, արհավիրքը կանցնի: Դուք կանցնեք, մենք կանցնենք, ապա ի՞նչը կմնա: — Կմնա հալոց աշխարհը, սպարապետ (ԴԴ, Վարդանանք, 2): — Չեմ գնա, — սուաց Բաբիկը վրձնական: — Ի՛նչ, պիտի հակառակե՞ս, — վախեցավ Փառանձեմը, — թող, ի սեր աստծո, բան չբանաս գլխիդ (ԴԴ, Վարդանանք, 1):

§ 1136. Եղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունները կապակցական դերով հանդես են գալիս նաև սովորական պատմողական խոսքի (ոչ երկխոսական) մեջ, ըստ որում, ձայնարկությունները և որոշ եղանակավորող բառեր (այո, ոչ, չլինի թե, ապա (ապա), դե և այլն) համեմատաբար քիչ են գործածվում, քանի որ իր իսկ պատմածի վերաբերմամբ համապատասխան վերաբերմունք արտահայտելու անհրաժեշտությունը քիչ է զգացվում:

Իսկ եղանակավորող բառերի մեծ մասի և մի շարք ձայնարկությունների համար կապակցական դերը խոսքի նշված տեսակի մեջ սովորական է: Օրինակ՝ Արամը բարկանում էր մոր վրա, որ լո՛ւրի, ամբոխին առաջարկում էր, որ ցրվեն: Բայց ոչ Սանամն էր լուրում, ոչ ամբոխն էր ցրվում: Ընդհակառակն, ավելի ու ավելի էին շարունակում մարդիկ, գալիս էին գյուղի ամենահեռու ծայրերից (ՀԹ, Կարոտ): Ծովանը հասկացավ, որ նոր գյուղ են մտնում, թե շների հաչոցն էր ուրիշ, թե ճամփան... Եվ իսկապես, նոր գյուղ էր (ՍԶ, Ծովանը): Ու յոթ սուրի աշխատել էր մեր քաղաքի սուրբ Հակոբ եկեղեցու վրա, մինչև նրա ավարտի և առաջին ժամերգության օրը: Է՛, այն ժամանակ այդպես էր, հիմի ուրիշ է, լուսավո-

րություն կա, գիտություն կա հիմի (ՀՔ, Մայրենի լեզու): Հարգում էինք նրան, հպարտանում էինք նրանով, բայց չէինք սիրում: Նույնիսկ ակնածանքով էինք նայում նրան, բայց սիրո զգացմունք չէինք տածում (ՀՔ, Մայրենի լեզու):

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

§ 1137. Նախադասությունների կապակցման բուն բերականական միջոցներն են շարահարությունը և շարադասությունը:

ՇԱՐԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1138. Շարահարությունը կապակցման բերականական միջոց է, որի դեպքում շարահարությունը շարակապակցում է շարակապակցական բառեր, այլ նախադասություններ, պարզապես գործածվում են կողք-կողքի և իրար հետ կապվում են իմաստով:

Շարահարության դեպքում սովորաբար հանգես են գալիս կապակցական այլ օժանդակ միջոցներ ևս՝ ստորոգյալի ժամանակը, զոչականներ, դերանուններ և այլ խոսքի մասերի պատկանող բառեր: Այնպես որ շարակապակցում ու շարակապակցական բառերի շարակապակցում մեծ մասամբ զուգակցվում է նշված այլ խոսքի մասերի ու լեզվական այլ միջոցների կապակցական ստավել ակտիվ դերով: Օրինակ՝ Քամին շարունակում էր սրբել փողոցն ու փռելին պատերովը տալ. և Մարգոն ոչ թե քայլում էր, այլ գրեթե վազում էր հալածված մի ահապոր մտքից, որ ներշնչում են քաղաքածայրի ամառի փողոցներն իրենց մոթ արկածներով: Նա գնում էր արագ, ու նրա սիրտը թվում էր՝ վեր է թռչում, քունքերը տրոփում են: Թվում էր լապտերները ղլրվում են, ու տներն իրար են գալիս (ՍԶ, Լիկ-կաշանի ուսուցչուհին):

Այս փոքրիկ հատվածի երեք նախադասությունների իմաստային կապն այն է, որ դրանք պատկերում են ուշ գիշերին քաղաքի ծայրամասով քայլող ուսուցչուհի Մարգոյի հոգեվիճակը: Իմաստային կապի հետ միասին այդ նախադասություններն ունեն կապի արտահայտման այլ միջոցներ ևս: Դրանցից նշելի է հատկապես նա դերանունը (երկրորդ նախադասությունում), որով ցույց է տրվում առաջին նախադասության մեջ անվանված Մարգոն և

երրորդ նախադասության մեջ զեղչված, բայց մտքով հասկացվող Մարգոյին խնդիրը (Մարգոյին թվում էր...): Սրանց ավելանում է երեք նախադասությունների բայ-ստորոգյալների՝ միևնույն ժամանակով դրված լինելը, որը նույնպես քերականական կապի արտահայտության միջոց է:

Նշենք, որ շարահարությունը, լայն ոլորտ ունեցող միջոցներին է:

ՇԱՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

§ 1139. Շարահարությունը նախադասությունների կապակցման ամենակարևոր միջոցներից է, այն ունի իր քերականական դերի դրսևորման շատ ավելի լայն ոլորտ, քան մի քանի այլ միջոցներ:

Նախադասությունների շարահարությամբ հաճախ պայմանավորվում են նրանց ժամանակային, պատճառ-հետևանքային, մասնավորման, ընդհանրացման և այլ հարաբերություններ: Բերենք մեկ օրինակ Հր. Քոչարի «Եփրատի կամուրջին» պատմվածքից: «Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը: Վահանիկն անշարժանում է: Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես»:

Այս երեք նախադասությունների սովորական շարահարությամբ որոշվում է նրանցում արտահայտված գործողությունների հաջորդականությունը և պատճառ-հետևանքային որոշակի հարաբերությունը: Վերոհիշյալ օրինակում պատկերված իրավիճակը չէր կարելի արտահայտել նախադասությունների այլ շարահարությամբ և առանց լրացուցիչ կապակցական միջոցների: Շարահարության փոփոխությունը կատեգորիալ այլ իրավիճակի նկարագրություն: Համտ. ա) Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես: Վահանիկն անշարժանում է: Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը: բ) Վահանիկն անշարժանում է: Սալբի նանեն ծղրտում է վիրավոր թռչունի պես: Պայթում է Օմար Օնբաշու հրացանը:

Շարահարության կարևոր դերը նախադասությունների հարաբերությունների արտահայտման գործում որոշակիորեն կարելի է տեսնել նաև Ավ. Իսահակյանի «Համբերանքի չիբուխի» հետևյալ հատվածում: «Քառասուն տարեկան հասակում գյուղում հողաբաժին եղավ: Հարուստներն իրենց մեջ բաժանեցին բերրի հողերը և ստերջ հողերը սովին թուլլերին, խեղճերին: Օհանը զայրացավ:

վառեց ու բորբոքեց հողազուրկների արդար վրեժը: Գյուղի զրկված մասը ըմբոստացավ: Հարձակվեցին, ծեծեցին ուսին ու մի քանի հարուստներին: Գանգատը հասավ քաղաք: Եկավ կաշառված պրիստավը մի քանի յասավուլներով, հավաքեց ըմբոստներին... ու բաշեց նրանց մտրակի տակ: Արյունը կոխեց Օհանի գլուխը: Զեռքը ձգեց պատահած քարին և նեակեց պրիստավի կրծքին»:

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ-ՈՃԱԿԱՆ ՄԻՋՈՅ

ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԶԵՂՉՈՒՄ,
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՆԴԱՄ

§ 1140. Նախադասությունների կապակցման շարահյուսական-դճական միջոցն է կապակցվող նախադասությունների անդամների զեղչումը, որի հետևանքով տարբեր նախադասություններում հանդես են գալիս, այսպես կոչված, ընդհանուր անդամներ: Այսպիսով, մեկ նախադասության մեջ գործածված անդամը դառնում է իմաստային տեսակետից ընդհանուր նաև այլ նախադասության կամ նախադասությունների համար: Այս երևույթն էլ հանդես է գալիս որպես կապի միջոց:

Օրինակ՝ Եկեք ստուգենք, ընկերներ: Ո՞վ է ուզում Ստեփան Շահումյանի նկուղներն ստուգել (ԱՀ, Սիրտը): Այստեղ ստուգենք ներգործական բայը առաջին նախադասության մեջ շունի ուղիղ խնդիր, որի կարիքը, սակայն, զգացվում է՝ ի՞նչը ստուգել: Այդ նախադասության ուղիղ խնդիրը պարզվում է հաջորդ նախադասությունից, ուր այն գործածված է (նկուղները) նույն ստուգել խընդրառու բայի հետ: Այսպիսով, երկրորդ նախադասության մեջ գործածված նկուղները ուղիղ խնդիրը դառնում է մի տեսակ ընդհանուր անդամ երկու նախադասությունների համար, որոնցում այն վերաբերում է միևնույն բայով արտահայտված անդամին:

Միևնույն ընդհանուր անդամը կարող է վերաբերել երկուսից ավելի նախադասությունների, երբեմն նույնիսկ տարբեր բառերի: Օրինակ՝

— Կարդացել եմ Պլուտարքոսը, Կասիոս Դիոնը, ապա հուսկան Քսենեֆոնը, Հոմերոսը:

— Կեկնո՞ւմ էիք. թե մի անգամ կարդալով, շարտում մի կողմ:

— Կուրդում եմ շարունակ, հայր, միամիտ կաց (ԴԴ):

Այս օրինակը կազմված է երեք նախադասություններից, որոնցից վերջին երկուսում ներգործական սեռի բայերը տվյալ նախադասություններում չունեն ուղիղ խնդիր: Այս բայերի ու բայաձևերի (կրկնում էիր, կարդալով, շարտում էիր, կարդում եմ) ուղիղ խնդիրը արտահայտված է միայն առաջին նախադասության մեջ կարդացել եմ բայի հետ կապված: Ուշադրավն այստեղ այն է, որ առաջին նախադասության մեջ կարդացել եմ ձևի ուղիղ խնդիրը խմատով վերաբերում է հաջորդ նախադասության ոչ միայն կարդալով, կարդում եմ բայաձևերին, այլև կրկնում էիր, շարտում (էիր) բայերին: Այս երևույթից որոշ չափով երևում է նախադասություններում ընդհանուր անդամի գործածության լայն հնարավորությունը, մի երևույթ, որի շնորհիվ կապ է ստեղծվում տարբեր նախադասությունների միջև:

§ 1141. Տարբեր նախադասությունների համար ընդհանուր անդամներն իրենց պաշտոնով ու բնույթով շատ բազմազան են. դրանք կարող են լինել ենթակա, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիրներ, պարագաներ: Ահա տարբեր նախադասություններում ընդհանուր ենթակայի օրինակ. մի երևույթ, որ հետևանք է ենթակայի շեղման: Առջակը մի թերթ գնեց, ծովեց, մտավ մի նեղ փողոց: ...նեղս մտավ մի փոքր սրճարան: Նստեց մեկուսի, անկյունում, սլավոփեց մի բաժակ տաք կաթ և հացիկ: Բացեց թերթը, չկարդացավ կարդալ (իս., նրանք դրոշակ ունին): Այս օրինակի շորս նախադասություններից վերջին երեքը իրենց կազմում չունեն քերականորեն արտահայտված ենթակա, և դրա կարիքը չի էլ չգացվում, քանի որ դրանցում արտահայտված գործողությունները կատարողը նույն առաջին նախադասության ենթական է (Առջակը), որը և որպես այդպիսին է հասկացվում հաջորդ նախադասությունների համար:

Բերենք տարբեր նախադասությունների համար ընդհանուր որոշիչ և հատկացուցչի օրինակներ: Վերցնենք Հ. Թումանյանի «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունը... Բանաստեղծության բովանդակությունը մեր ժողովրդի պայքարով ու տառապանքով լեցուն պատմության գեղարվեստական ընդհանրացումն է... Բանաստեղծության այսպիսի բնույթն ու նպատակադրումը պայմանավորել են նրա պատկերների ամբողջ սիստեմը (էջ, Գրականության տեսություն): Ընդգծված բառի որոշիչը տվյալ նախադասու-

Բյուռններում գործածված չէ, այն գործածված է առաջին նախադասության մեջ, այն է՝ «Հայոց լեռներում», և հասկացվում է նաև հաջորդ նախադասություններում: «Մասիս» Թերթի խմբագիր Կ. Ութունյանին հետաքրքրում էր երգիծաբանի ստորագրությունը, նա հույս ուներ այդ ստորագրության շնորհիվ ապահովել նոր բաժանորդներ: Սակայն Պարոնյանի համարձակ մերկացումները չէին կարող չանհանգստացնել զգույշ խմբագրին (ՀՆԳՊ, 3): Այս օրինակի երկրորդ նախադասության մեջ խմբագրին բառը իր մոտ շունի համապատասխան լրացում, որով պարզվեք, թե ո՞ր կամ ինչի՞ խմբագրի մասին է խոսքը: Դա պարզվում է առաջին նախադասությունից, ուր նույն խմբագիր բառն ունի որոշակի լրացում՝ «Մասիս» Թերթի, որը վերաբերում է նաև երկրորդ նախադասության նույն անդամին (խմբագրին):

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱԲ—Ակսել Բակունց
 ԱԴ—Արշավիր Դարբնի
 ԱԶ—Անդրանիկ Հովսեփյան
 Ա. Հովհ.—Աշոտ Հովհաննիսյան
 ԱԿ.—Աղավնի
 ԱՃ.—Հրաչյա Աճառյան
 ԱՇ—Աշոտ Շալյոն
 ԱՍ—Անժելա Ստեփանյան
 Ա. Սահ.—Անահիտ Սահինյան
 Ա. Սևկ.—Անահիտ Սևկոյան
 Ավանգ.—«Ավանգարդ» (լրագիր)
 Ար.—Արաղի
 ԲՀ—Բաղիշ Հովսեփյան
 ԲՍ—Բենիկ Սևրանյան
 ԲՎ—Բողդան Վերդյան
 Գ—«Գարուն» (ամսագիր)
 ԳԲ—Գարեգին Բես
 ԳԷ—Գևորգ Էմին
 ԳԹ—«Գրական թերթ» (լրագիր)
 Գիտ. և տեխ.—«Գիտություն և տեխ-
 նիկա» (ամսագիր)
 ԳԼԸ—Գուրգեն Մահարի
 ԳՋ—Դեորդ Զահունյան
 ԳԲ—Գաղիկ Ուտունի
 ԳՍ—Գարեգին Սևունց
 Կ. Սար.—Դեղամ Սարյան
 Դաս.—Դասագիրք
 ԴԴ—Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԵԵ—«Երեկոյան երեան» (լրագիր)
 ԵԶ—Եղիշև Զարենց
 ԶԴ—Զարդանդ Դարյան
 ԷՋ—Էդուարդ Զրբաշյան
 Թարգմ.—Թարգմանություն

Թոթ.—Վահան Թոթովենց
 ԻԷ—Իլյա Էրենբուրգ
 Իս.—Ավետիք Իսահակյան
 ԼԲ.—Լրագիր
 ԽԴ—Խաչիկ Դաշտենց
 Հ. աշխ.—«Հայաստանի աշխատավո-
 րունի» (ամսագիր)
 ՀԹ—Հովհաննես Թումանյան
 ՀԺՊ—«Հայ ժողովրդի պատմություն»
 (դասագիրք)
 ՀԽ—Հայկ Խաչատրյան
 ՀՀ—Հովհաննես Հովհաննիսյան
 Հ. Հակ.—Հակոբ Հակոբյան
 ՀԶ—«Հայրենիքի ձայն» (լրագիր)
 Հ. Ղուկ.—Հովհաննես Ղուկասյան
 ՀՄ—Հարություն Մկրտչյան
 ՀՆԳՊ—«Հայ նոր դրականություն»
 ժողովուն»
 ՀՇ—Հովհաննես Շիրադ
 ՀՍ—Համո Սահյան
 ՀԲ—Հրաչյա Քոչար
 ՀՖ—«Հայաստանի ֆիզկուլտուրնիկ»
 (լրագիր)
 ՂԱ—Ղազարոս Աղայան
 ՄԱ—Մկրտիչ Արմեն
 Մ. Մանվ.—Միքայիլ Մանվելյան
 ՄՆ—Միքայիլ Նալբանդյան
 Մուր.—Մուրադյան
 ՆԴ—Նար-Դոս
 ՆԶ—Նաիրի Զարյան
 ՇԵՐԱԿ.—Շերապի
 Շիրվ.—Շիրվանզադե
 Պոն.—Պոնոմարյով

ՊՈ.—ՊԵՐՃ ՊՈՂՅԱՆ

ՊՍ—ՊԱՐՈՆՅՐ ՍԷԱԿ

ՍԱ—ՍՈՒՐԵՆ ԱՎԼԱԳՅԱՆ

ՍԶ—ՍՏԵՓԻԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

ՍԻՐ.—ՀԺԱՅԱԿ ՍԻՐԱՍ

ՍԽ—ՍԵՐՈ ԽԱՆԳԱԳՅԱՆ

ՍԿ—ՍԻՂՎԱ ԿԱՊՈՒՄԻԿՅԱՆ

ՍՀ—«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԼՐԱ-
ԳԻՐ)

Ս. ԱՐՎ.—ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵԱՍՏ
(ամսագիր)

Ս. ԿՐԱԿ. ԱՆԲ.—«ՍՈՎԵՏԱՏՅԱՅ ԿՐԱ-
ԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԽՈՂՈՎԻՍՏ»

Ս. ԿՐԱԿ.—«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿՐԱԿԱ-
ՆԱԿԱՆՈՒՆ» (ամսագիր)

Ս. ԴԱԿ.—«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԿԱՊՐՈՑ»
(լրագիր)

Ս. ՄԱՆԿ.—«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐՈՒ»
(ամսագիր)

ՍՎ—ՍՈՒՐԵՆ ՎԱՏՈՆԻ

ՍՏ—ՍՈՂՈՒՄԵՆ ՏԱՐՈՆՅԻ

ՍՍ. ԱԼ.—ՍՏԵՓԻԱՆ ԱՂԱՋԱՅՅԱՆ

ՍՍ. ԿՈՒՐՄ.—ՍՏԵՓԻԱՆ ԿՈՒՐՄԻԿՅԱՆ

ՎԱ—ՎԱԽԺԱՆԳ ԱՆԱՆՅԱՆ

Վ. ԱԼ.—ՎԱՏՐԱՄ ԱԿԱԳԱՆ

ՎԽ—ՎԻԿԵՆ ԽՆԴՈՒՄՅԱՆ

ՎՊ—ՎԱՐԴԳԵՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՎՏ—ՎԱՏԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

ՎՓ—ՎԱՏՐԱՄ ՓԱՎԻՍՏՅԱՆ

Ր—ՐԱՖԳԻ

ՔՐ—ՔՐԻՍՏՈՎՈՐ ԹԱՎԻՍՏՅԱՆ

ՋՎ—ՋԵՐԱՆՅՈՒՆՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Շարահյուսության առարկան	5
-----------------------------------	---

ԲԱՌԱԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Քառակապակցության ընդդրումը և հիմնական հատկանիշները . . .	7
Բառակապակցությունների դասակարգումը	15
Գոյականական բառակապակցություններ	23
Գոյական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	24
Ածական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	37
Թվական ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	62
Կերպանուն ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	65
Կերբայ ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	68
Մակերայ ստորադաս անդամ ունեցող գոյականական բառակապակցություններ	72
Ածականական բառակապակցություններ	74
Թվականական բառակապակցություններ	85
Բայական բառակապակցություններ	86
Գոյական ստորադաս անդամ ունեցող բայական բառակապակցություններ	85
Մակերայ + բայ կառուցվածքի բառակապակցություններ	111
Ածական + բայ կառուցվածքի բառակապակցություններ	112
Դերբայ ստորադաս անդամ + բայ կառուցվածքի բառակապակցություններ	112
Մակերայական բառակապակցություններ	114

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադասությունը որպես շարահյուսական միավոր	117
Նախադասության ընդուն հատկանիշները	119
Նախադասությունների դասակարգումը	133

Պարզ նախադասություն
ներկազմ նախադասություն

Ընդհանուր բնութագիր	136
Նախադասության անդամներ	137
Նախադասության զլխավոր անդամներ	139
Ինքնակա	139
Ենթակայի արտահայտությունը	144
Ստորոգյալ	155
Բայական ստորոգյալ	157
Բայական բաղադրյալ ստորոգյալ	159
Անվանական ստորոգյալ	162
Նախադասության երկրորդական անդամներ	170
Որոշիչ	177
Գոյականական անդամի լրացումներ	177
Հատկացուցիչ	195
Բացահայտիչ	207
Ծանանական բացահայտիչ	217
Բայական անդամի լրացումներ	218
Խնդիրներ	219
Ուղիղ խնդիր	219
Հանգման խնդիր	226
Մատուցման խնդիր	232
Անջատման խնդիր	232
Միջոցի խնդիր	236
Ներգործող խնդիր	236
Բաղկացության խնդիր	239
Վերաբերության խնդիր	239
Սահմանափակման խնդիր	242
Պարագաներ	244
Ձևի պարագա	244
Տեղի պարագա	249
Ժամանակի պարագա	253
Չտիի պարագա	258
Պատճառի պարագա	260
Հիմունքի պարագա	262
Զիջման պարագա	264
Նպատակի պարագա	264
Միասնության պարագա	266
Պայմանի պարագա	267
Տրոհվող լրացումներ	269
Տրոհվող որոշիչ	269
Տրոհվող բացահայտիչ	273
Տրոհվող պարագաներ	274

Նախադասության բաղմակի անդամներ	276
Նախադասության մեջ գործածվող, բայց նախադասության անդամ չհանդիսացող բառեր	292
Կապակցություն	297
Համաձայնություն	298
Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը	298
Ենթակայի և ստորոգելիական վերադրի համաձայնությունը	334
Որոշլի և որոշյալի համաձայնությունը	339
Հատկացուցչի և հատկացյալի համաձայնությունը	359
Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնությունը	362
Խնդրառություն	369
Միակի խնդրառություն	372
Կրկնակի խնդրառություն	390
Անվանական խնդրառություն	394
Սծականի խնդրառությունը	398
Առգրություն	406
Նախադասություն կազմող միավորների շարադասությունը	412
Շարադասության քերականական դերը	414
Շարադասության ոճական-իմաստային դերը	419
Ենթակայի և ստորոգյալի շարադասությունը	423
Գոյականակերտ անդամի լրացումների շարադասությունը	430
Բայական անդամի լրացումների շարադասությունը	438
Իների նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	445
Թերի նախադասության արտահայտությունը	446
Թերի նախադասությունը երկխոսության մեջ	448
Զեխլված ենթակայով ու ստորոգյալով նախադասություններ	453
Զեխլված ենթակայով նախադասություն	454
Զեխլված ստորոգյալով նախադասություն	456
Միակազմ նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	458
Միակազմ նախադասության տեսակները. նրանց արտահայտությունը	461
Դիմավոր միակազմ նախադասություն	467
Ձևական դիմավոր միակազմ նախադասություն	473
Անորոշ դիմավոր նախադասություն	478
Ընդհանրական միակազմ դիմավոր նախադասություն	481
Սկզբնական նախադասություն	487
Բայական անդամ միակազմ նախադասություններ	492
Անվանական անդամ միակազմ նախադասություններ	495
Բառ-նախադասություններ	500
Բառ-նախադասությունների տեսակները	501
Նախադասություն տեսակներն ըստ երանգի	504
Ընդհանուր դիտողություններ	504
Պատմողական նախադասություն	509

Հարցական նախադասություն	517
Հրամայական նախադասություն	528
Բացականչական նախադասություն	537
Խառը կամ ընդհանրական երանգի նախադասություն	544
Բարդ նախադասություն	
Համադասություն ու ստորադասությունը բարդ նախադասության կառուցվածքում	551
Բարդ նախադասության բաղադրիչների հարաբերության արտահայտման եղանակներն ու միջոցները	558
Քառյկ նախադասական նախադասություն	
Ընդհանուր բնութագիր	559
Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչների կապակցման միջոցները	565
Միավորական հարաբերություն	569
Համաժամանակություն	571
Տարժամանակություն	577
Ներհական հարաբերություն	581
Հանդիպողական հակադրություն	582
Հակասման հակադրություն	586
Ժխտման հակադրություն	590
Պայմանա-ներհական հակադրություն	593
Տրոհական հարաբերություն	594
Համկերական հարաբերություն	593
Համադասական տարրեր հարաբերությունների համատեղումը միևնույն բարդ նախադասության մեջ	602
Բարդ ստորադասական նախադասություններ	602
Գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների կապակցությունը շաղկապների և հարաբերական բառերի օգնությամբ	604
Բարդ ստորադասական նախադասությունների անշաղկապ (շարահարական) կապակցությունը	605
Նախադասության գլխավոր անդամների պաշտոն կատարող երկրորդական նախադասություններ	615
Ննթակա երկրորդական նախադասություն	615
Ստորոգելիական երկրորդական նախադասություն	625
Գլխավոր նախադասության ենթակային կամ զոչականով արտահայտված որևէ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ	629
Որոշիչ երկրորդական նախադասություններ	629
Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններ	645
Հասկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ	648
Գլխավոր նախադասության ստորոգյալին կամ բայով արտահայտված ալ անդամի լրացնող երկրորդական նախադասություններ	652
Խնդիր երկրորդական նախադասություններ	652

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություններ	653
Հանգման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	664
Մատուցման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	667
Անջատման խնդիր երկրորդական նախադասություններ	667
Միջոցի խնդիր երկրորդական նախադասություններ	669
Վերաբերության խնդիր երկրորդական նախադասություններ	669
Պարագայական երկրորդական նախադասություններ	671
Տեղի պարագա երկրորդական նախադասություններ	672
Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ	677
Զեի պարագա երկրորդական նախադասություններ	705
Զափի պարագա երկրորդական նախադասություններ	711
Համեմատության իմաստային հարաբերություն ցույց տվող երկրորդական նախադասություններ	716
Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասություններ	719
Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություններ	729
Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություններ	735
Զիջական երկրորդական նախադասություններ	751
Հետևանքի երկրորդական նախադասություններ	761
Ամբողջ ըլիսավոր նախադասությանը լրացնող երկրորդական նախադասություններ	766
Ուղիղ խոսք	768
Ուղղակի խոսք	770
Անուղղակի խոսք	781
Անխական ուղղակի կամ խոսք խոսք	794

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՊԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Նախադասությունների կապակցությունը որպես շարահյուսության ուսումնասիրության առարկա	797
Նախադասությունների քերականական հարաբերությունները	802
Միավորական հարաբերություն	804
Ներհական հարաբերություն	813
Մասնավորման հարաբերություն	814
Ընդհանրացման, հետևության հարաբերություն	817
Մեկնական հարաբերություն	819
Տրոհական հարաբերություն	820
Պատճառ-հետևանքային հարաբերություն	822
Զիջական հարաբերություն	823
Ժամանակի, տեղի, որոշիչային հարաբերություններ	824
Նախադասությունների կապակցման միջոցները	827
Բառական միջոցներ	829
Քերականական հարաբերություն արտահայտող բառեր	834
Իրադրական հարաբերություն արտահայտող բառեր	

Անվանում արտահայտող բառեր	834
Վերաբերմունք արտահայտող բառեր	843
Քերականական միջոցներ	845
Շարահարություն	845
Շարահասություն	846
Շարահյուսական-ոճական միջոց	847
Նախադասության անդամի զեխչում, ընդհանուր անդամ	847
Համառոտագրություններ	850

ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ ՍԵՐԳԵՅ ԳՅԱՆՋՈՒՄԻ, ՊԱՌՆԱՍՅԱՆ ՆՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍԻ,
ՕՀԱՆՅԱՆ ՀՄԱՅԱԿ ԱՎԵՏԻՍԻ, ԲԱԴԻԿՅԱՆ ԽԱՋԻԿ ԳԱՐԲԻԵԼԻ
Абраамян Сергей Гянджумович, Парнасян Нвард Аветисовна,
Оганян Амаяк Аветисович, Бадикян Хачик Габриелович

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

հատոր 3
Շարահյուսություն

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Հ. Անառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Հ. Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ
Նկարիչ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Ա. Ա. ՂԱՓԼԱՆՅԱՆ

ՎՖ 05492

Պատվեր 279

Տպաքանակ 2000

Հրատ. № 4185

Հանձնված է շարվածքի 4/IV 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15/IV 1976 թ.:

Տպադր. 53,75 մամուլ, հրատ. 44,58 մամուլ:

Թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆: Գինը՝ 3 ռուբ. 80 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19. Բարեկամության 24.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван, 19. Врекамятян, 24.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

ՆԻՍՏԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱՆՆԵՐ

Լ.Ձ	Տող	Տարված է	Պատկ է լինի
12	3 ն.	բառերը	բառերի
85	4 ն.	զբված	զբված
95	10 վ.	անդադրել	անդադրել
259	6 վ.	պարագան	պարագա
529	9 վ.	հաստատման	հաստատման
853	11, 12 վ.	որոշել	որոշել
		գոյականական անդամի կապումներ	գոյականական կապումների որոշել

51926

ԳՐԱՆՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐԻ ԳԻՏ. ԳՐԱԴ.

FL0227115

ЦЕНА

A 11
57064